

कृष्णदास संस्कृत सीरीज १

साहित्यदर्पणम्

'चन्द्रकला' संस्कृत-हिन्दीव्याख्योपेतम्

व्याख्याकारः

आचार्य शेषराजशर्मा रेग्मी

(परिच्छेदान्तो भागः)

कृष्णदास अकादमी, वाराणसी

कृष्णदास संस्कृत सीरीज

१

॥ श्रीः ॥

साहित्यदर्पणम्

'चन्द्रकला' संस्कृत-हिन्दीव्याख्योपेतम्

व्याख्याकारः

आचार्यं शेषराजशर्मा रेग्मी

मुद्रितपूर्व-प्राध्यापकः

काशीहिन्दूविश्वविद्यालयस्य, नेपालस्थत्रिभुवनविश्वविद्यालयस्य
वाल्मीकिसंस्कृतग्रन्थविद्यालयस्य च ।

कृष्णदास अकादमी, वाराणसी

१९९३

प्रकाशक : कृष्णदास अकादमी; वाराणसी

मुद्रक : चौखम्बा प्रेस; वाराणसी

संस्करण : तृतीय; वि० सं० २०५०

मूल्य : { प्रथम भाग : १-६ परिच्छेद रु० १००-००
          { द्वितीय भाग : ७-१० परिच्छेद रु० ८०-००

© कृष्णदास अकादमी

पो० बा० १११८

चौक, (चित्रा सिनेमा बिल्डिंग), वाराणसी-२२१००१ (भारत)

फोन : ५२३३७

अपरां च प्राडिस्थानम्

चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस

के० ३७/९९, गोपाल मन्दिर छेन

पो० बा० १००८, वाराणसी-२२१००१ (भारत)

फोन : ३३३४५८

KRISHNADAS SANSKRIT SERIES

1

SĀHITYADARPAṆA

OF

SRI VISHWANATHA KAVIRAJA

EDITED WITH THE

'CHANDRAKALA' SANSKRIT-HINDI COMMENTARIES

By

ACHARYA SHESHARAJA SHARMA REGMI

KRISHNADAS Academy

VARANASI

1993

Publisher : Krishnadas Academy, Varanasi
Printer : Chowkhamba Press, Varanasi
Edition : Third, 1993

© KRISHNADAS ACADEMY

Oriental Publishers & Distributors

POST BOX No. 1118

Chowk, (Chitra Cinema Building), Varanasi-221001

(INDIA)

Phone : 52358

Also can be had from

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE

K. 37/99, Gopal Mandir Lane

Post Box 1008, Varanasi-221001 (India)

Phone : 833458

श्रीः

उदाहार

साहित्यदर्पणके विषयमें कुछ लिखनेके पहले हम "साहित्य" पदके विषयमें कुछ विचार करते हैं। 'साहित्यस्य भावः कर्म वा साहित्यम्' इस व्युत्पत्तिसे सहित पदसे व्यञ्ज प्रत्यय होकर "साहित्य" पद निष्पन्न होता है। इस प्रकार साहित्य पदका सामान्य अर्थ होता है सहितका भाव वा कर्म। यह हुआ इसका पौगिक अर्थ। परन्तु संस्कृत वाक्यमें "हितेन सहितौ शब्दाऽथौ सहितौ, तयोर्भावः कर्म वा साहित्यम्" ऐसी व्युत्पत्तिसे पूर्ववत् व्यञ्ज प्रत्ययसे यह पद योगरूढ हो जाता है। इस प्रकार साहित्यका अर्थ हुआ काव्य। राजवि जर्तुहरिने अपने नौतिशतकमें—

"साहित्यसङ्गीतकलाविहीनः साक्षात्पशुः पुच्छविषाणहीनः।

वृणं न स्वादापि जीवमानस्तद्भागवेयं परमं पशूनाम्॥"

ऐसा लिखकर काव्यके अर्थमें साहित्य शब्दका प्रयोग किया है। इसी प्रकार महाकवि बिल्लुणने भी अपने बिरुमाङ्कदेवचरितकाव्यमें—

"साहित्यपाथोनिबिमन्थनोत्थं कर्णाऽमृतं रक्षत हे कवीन्द्राः।

यदस्य दैत्या इव लुण्ठनाथ काव्याऽर्थचौराः प्रगुणीभवन्ति ॥ १-११

ऐसा लिखकर साहित्यका अर्थ काव्य ही मान लिया है। साहित्यदर्पणके रचयिता विश्वनथ कविराजने भी इसी अर्थमें साहित्य शब्दका व्यवहार किया है। जैसे दर्पणसे मुखमण्डलका पूर्ण रूपसे दर्शन होता है उसी प्रकार साहित्यदर्पणसे हमें काव्यका लक्षण, काव्यशरीर—शब्द और अर्थ, अर्थबोधक अभिधा आदि वृत्तियां, रसधर्म प्रसाद आदि गुण, काव्य लक्षणमें घटित रस, रसाभास, भाव, ध्वनि और काव्यके भेद दृश्य और जग्य आदि, काव्यमें परित्याज्य श्रुतिकटु आदि दोष, पदसंघटना बंदर्भा आदि रीतियां, काव्यसौन्दर्यके आघायक शब्दाऽलङ्कार और अर्थाऽलङ्कार आदि, तन्मूलक संसृष्टि और संकर इत्यादि समस्त आलङ्कारिक विषयोंका आमूलचूड़ दर्शन मिलता है। अतः साहित्यदर्पण साहित्यका लक्षणग्रन्थ अर्थात् अलङ्कारशास्त्र वा साहित्यविद्या है। इसे आधुनिक संकेतके अनुसार "काव्यशास्त्र" भी कह सकते हैं। काव्यमीमांसाकार राजशेखरने भी "शब्दाऽर्थयोर्ध्यावत्सहभावेन विद्या साहित्यविद्या" ऐसा लिखकर काव्यके अर्थमें साहित्यका संकृत कर "साहित्य-विद्या" पदसे अलङ्कारशास्त्रका निर्देश किया है। अंग्रेजीमें इसे रिटोरिक्स (Rhetorics) कहते हैं। अब "अलङ्कारशास्त्र" के विषयमें कुछ कहना आवश्यक

हो गया है। “अलङ्करणमलङ्कारः” ऐसी व्युत्पत्तिसे “भावे” इस सूत्रसे भावमें षञ् प्रत्यय होकर “अलङ्कार” शब्द साहित्यविद्याका वाचक होता है।

अलङ्क्रियेते शब्दाऽर्थावनेनेत्यलङ्कारः।

इस व्युत्पत्तिसे करणमें षञ् प्रत्यय करनेसे “अलङ्कार” शब्द अनुप्रास और उपमा आदि शब्द और अर्थके अलङ्कारका वाचक होता है। इस प्रकार हम साहित्य और काव्यकी समानार्थक और अलङ्कार, अलङ्कारशास्त्र, साहित्यविद्या और काव्य-शास्त्र इनकी पर्यायवाचक पाते हैं।

अब काव्यपदकी व्युत्पत्ति करते हैं काव्यशब्दकी प्रकृति कविशब्द है। यह पद अदादिगणस्थ “कु शब्दे” इस धातुसे “कीर्ति” इस व्युत्पत्तिसे ‘अच इः’ इस सूत्रसे इ प्रत्यय कर निष्पन्न होता है। भ्वादिस्थ ‘कुङ् शब्दे’ इस धातुसे भी यह पद निष्पन्न होता है, परन्तु भ्वादिस्थ कुङ् धातु अव्यक्त शब्दमें है अतः प्रकृतमें पूर्वोक्त अदादि गणस्थ धातुसे कविशब्द निष्पन्न होता है, अतः जो रमणीय अर्थके प्रतिपादक शब्दोंका उच्चारण करता है वह “कवि” कहा जाता है यह सिद्ध होता है। “कवेषीशः कर्म वा काव्यम्” ऐसी व्युत्पत्ति कर कवि शब्दसे “गुणवचनब्राह्मणा-दिभ्यः कर्म च” इस सूत्रसे ष्यञ् प्रत्यय होकर काव्यशब्द निष्पन्न होता है, अर्थात् कविके भाव वा कर्मको “काव्य” कहते हैं। यह हुआ व्युत्पत्तिलभ्य काव्य शब्दका अर्थ। काव्यके लक्षणके विषयमें विद्वानोंका बहुत मतभेद देखा जाता है।

१ व्यासमुनिने अग्निपुराणमें काव्यका लक्षण किया है—

“काव्यं स्फुटबलङ्कारं गुणबद्दोषवर्जितम्।” ३३७ अ०।

अर्थात् स्फुट अलङ्कार और गुणसे युक्त दोषरहित अधोष्ट अर्थसे युक्त पदावलीको “काव्य” कहते हैं।

२ काव्याऽलङ्कारकार भामहके मतमें—

“शब्दाऽर्थौ सहितौ काव्यम्”

अर्थात् सम्मिलित शब्द और अर्थ काव्य है।

३ काव्यादर्शकर्ता दण्डीका मत—

“शरीरं तावद्विष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावली। काव्यम्”

पूर्वोक्त अग्निपुराणके लक्षणके ही समान है।

४ काव्याऽलङ्कार सूत्रके रचयिता वामनके मतमें—

“काव्यं प्राह्यमलङ्कारात्” १-१-१

इस सूत्रके अनुसार गुण और अलङ्कारसे संस्कृत शब्द और अर्थ ही काव्य है।

५ काव्याऽलङ्कारके उद्भट लेखक बद्रटके मतमें—

“शब्दाऽर्थौ काव्यम्”

यह भामहके लक्षणके ही समान है ।

६ ध्वनिकार आनन्दवर्द्धनके मतमें—

“काव्यस्यात्मा ध्वनिः” १-१

अर्थात् काव्यकी आत्मा ध्वनि है । वे ही अन्यत्र काव्यके सामान्य लक्षणके रूपमें लिखते हैं—

“सहृदयहृदयाह्लादिशब्दाऽर्थमयत्वमेव काव्यलक्षणम्”

अर्थात् सहृदयके हृदयको आह्लादित करनेवाले शब्द और अर्थ ही काव्य-स्वरूप हैं ।

७ बक्रोक्तिजीविनकार कुन्तकके मतमें—

“शब्दाऽर्थौ सहितौ बक्रकविव्यापारशालिनि ।

बन्धे व्यवस्थितौ काव्यं तद्विदाह्लादकारिणि ॥” १-७

अर्थात् कविके बक्र व्यापारसे शोभित, काव्यके जाननेवालोंको आह्लाद करनेवाले बन्ध (गुम्फ) में व्यवस्थित सम्मिलित शब्द और अर्थ काव्य है ।

= व्यक्तिविवेककार राजानक महिमभट्टके मतमें—

“विभावादिसंयोजनात्मा रसाऽभिव्यक्त्यव्यभिचारी कविव्यापारः काव्यम्”

अर्थात् विभाव आदिके संयोजनस्वरूप, रसकी अभिव्यक्तिमें अव्यभिचारी कवि-व्यापार “काव्य” है ।

९ सरस्वतीकण्ठाभरणमें श्रीजदेवके मतमें—

“निर्दोषं गुणवत्काव्यमलङ्कारैरलङ्कृतम् ।

रसाऽन्वितं कविः कुर्वन्कीर्तिं प्रीतिं च विन्दति ॥”

अर्थात् दोषरहित, गुणसहित, अलङ्कारोंसे अलङ्कृत और रससे युक्त “काव्य” को बनानेवाला कवि कीर्ति और प्रीतिको प्राप्त करता है ।

शृङ्गारप्रकाशमें वे ही “गवदाऽर्थौ सहितौ काव्यम्” ऐसा लक्षण देते हैं ।

१० औचित्यविचारचर्चाकार क्षेमेन्द्रके मतमें—

“औचित्यं काव्यजीवितम्”

इस उक्तिके अनुसार औचित्य ही काव्यका जीवन है ।

वे ही अपने कविकण्ठाभरणमें लिखते हैं—

“काव्यं विशिष्टशब्दाऽर्थसाहित्यसदलङ्कृति ।”

अर्थात् उत्तम अलङ्कारसे युक्त विशिष्ट शब्द और अर्थ “काव्य” है ।

११ काव्यप्रकाशकार मम्मट भट्टके मतमें—

‘तदोषौ शब्दाऽर्थौ सगुणबनलङ्कृती पुनः काऽपि ।’

अर्थात् दोषरहित, गुणसहित और अलङ्कारसे अलङ्कृत शब्द और अर्थको “काव्य” कहते हैं; हाँ, वह शब्दाऽर्थयुगल कहीं स्फुट अलङ्कारसे रहित हो तो भी कुछ हर्ष नहीं ।

१२ प्रतापकवीयकार विद्यानाथके मतमें—

“गुणाऽलङ्कारसहितौ शब्दाऽर्थौ दोषवर्जितौ ।

.....काव्यं काव्यविदो विदुः ॥”

अर्थात् गुण और अलङ्कारसे सहित, दोषसे वर्जित, शब्द और अर्थको काव्यके जानकार “काव्य” जानते हैं ।

१३ काव्याऽनुशासनकार वारभटके मतमें—

“शब्दाऽर्थौ निर्दोषौ सगुणौ प्रायः साऽलङ्कारौ काव्यम् ॥

अर्थात् दोषरहित, गुणसहित और प्रायः (अकसर) अलङ्कारसे अलङ्कृत शब्द और अर्थ “काव्य” माना गया है ।

१४ कविकुलशेखर राजशेखर अपनी काव्यमीमांसामें लिखते हैं—

“गुणवदलङ्कृतं वाक्यमेव काव्यम्” ।

अर्थात् गुणविलिप्त और अलङ्कारसे अलङ्कृत वाक्य (पदसमूह) ही “काव्य” है ।

१५ वाग्भटाऽलङ्कारके कारक वारभटके मतमें—

“साधुशब्दाऽर्थसन्दर्भं गुणाऽलङ्कारभूषितम् ।

स्फुटरीतिरसोपेतं काव्यं कुर्वीत कीर्तये ॥” १-२

अर्थात् गुण और अलङ्कारसे भूषित, स्फुट रीति और रससे युक्त साधु शब्दाऽर्थ-युग्मको “काव्य” कहते हैं, कवि अपनी कीर्तिके लिए उसकी रचना करे ।

१६ “काव्याऽनुशासन” के कर्ता हेमचन्द्रके मतमें—

“अदोषौ सगुणौ साऽलङ्कारौ च शब्दार्थौ काव्यम्” ।

अर्थात् दोषसे रहित गुण और अलङ्कारसे सहित शब्द और अर्थको “काव्य” कहते हैं ।

१७ बन्नालोकके निर्माता जयदेवके मतमें—

“निर्दोषा लक्षणवती सरीतिर्गुणभूषणा ।

साऽलङ्काररसाऽनेकवृत्तिर्वाक् काव्यनामभाक् ॥” १-७

अर्थात् वृत्तिकटु आदि दोषसे रहित, अक्षरसंहति आदि लक्षणसे सहित, पाञ्चाली आदि रीतिसे युक्त, रसेव, प्रसाद आदि गुणसे भूषित, अनुशास और उपमा आदि अलङ्कारसे सहित एवं शृङ्गार आदि रस तथा मधुरा आदि और उची तरह अभिप्राय आदि वृत्तियोंसे युक्त शब्दको “काव्य” कहते हैं ।

१८ शीघ्रोदतिके मतमें—

“काव्यं रसादिमहाक्यं श्रुतं सुखविशेषकृतम् ।”

अर्थात् रस आदिसे विशिष्ट, सुखविशेष उत्पन्न करनेवाला वाक्य “काव्य” सुना गया है ।

१९ प्रकृत अलङ्कारिक विषयनाथ कबिराजके मतमें भी—

“वाक्यं रसात्मकं काव्यम् ।”

अर्थात् रस रूप आत्मा (जीवनाधायक) वाला वाक्य “काव्य” है ।

२०. अलङ्कारशेखरके कर्ता केशव मिश्रके मतमें—

“रसाऽलङ्कारयुक्तं सुखविशेषसाधनं काव्यम् ॥”

अर्थात् रस और अलङ्कारसे युक्त सुखविशेष (अनिर्वचनीय आनन्द) का साधन काव्य है ।

२१ रसगङ्गाधरमें पण्डितराज जगन्नाथके शब्दोंमें—

“रमणीयाऽर्थप्रतिपादकः शब्दः काव्यम् ।”

अर्थात् रमणीय अर्थका प्रतिपादक शब्द काव्य है ।

याद रखना चाहिए पण्डितराज शब्दको काव्य मानते हैं, मम्मट भट्ट शब्द और अर्थ दोनोंको काव्य मानते हैं ।

म० म० गङ्गाधर शास्त्रीने शब्द मात्र काव्य होता तो शब्द भाषमें विद्यमान दोष, गुण, अलङ्कार और छविका निरूपण होता अर्थगत दोष गुणादिकोंका निरूपण नहीं होता अतः काव्यत्व उभयनिष्ठ है ऐसा लिखकर मम्मटभट्टके मतक समर्थन किया है । म० म० नागेशभट्टने भी “काव्यं पठितं, श्रुतं काव्यं, उद वाक्यम्” इन प्रयोगों शब्द और अर्थ दोनोंमें काव्य पदका व्यक्तहार देखनेसे काव्य पदका प्रवृत्तिनिमित्त व्यासजयवृत्ति है ऐसा लिखकर प्राचीन आचार्यके मतक समर्थन किया है ।

२२. एलावलीमें विद्याधर कहते हैं—

“शब्दाऽर्थवपुस्तावत् काव्यम्”

अर्थात् काव्य, शब्द और अर्थ रूप शरीरवाला है ।

२३ प्रतापश्रीधरमें विद्यानाथने लिखा है—

“गुणाऽलङ्कारसहितौ शब्दाऽर्थौ दोषवर्जितौ ।

गद्यपद्योभयमयं काव्यं काव्यविदो विदुः ॥”

अर्थात् गुण और अलङ्कारसे सहित, दोषसे वर्जित शब्द और अर्थ, गद्य और पद्य दोनोंको “काव्य” कहते हैं ।

२४ साहित्यसारमें अच्युतराज कहते हैं—

“तत्र निर्दोषशब्दाऽर्थगुणवत्त्वे सति स्फुटम् ।
गद्यादिबन्धरूपत्वं काव्यसामान्यलक्षणम् ॥”

अर्थात् दोषरहित शब्द और अर्थ गुणसे युक्त होकर गद्य और पद्यसे निबद्ध जो सन्दर्भ है वह काव्यका सामान्य लक्षण है ।

२५ साहित्यरत्नाकरमें धर्मसुरि लिखते हैं—

“सगुणाऽलङ्कृती काव्यं पदाऽर्थो दोषवर्जितौ ।”

अर्थात् गुण और अलङ्कारसे सहित, दोषसे रहित शब्द और अर्थको “काव्य” कहते हैं ।

२६ अलङ्कारचन्द्रिकामें न्यायवागीशके मतमें—

“गुणाऽलङ्कारसंयुक्तां शब्दाऽर्थौ रसभावगौ ।
नित्यदोषविनिर्मुक्तौ काव्यमित्यभिधीयते ॥”

अर्थात् गुण और अलङ्कारसे संयुक्त, रस और भावके प्रतिपादक और नित्यः दोषसे रहित शब्द और अर्थको “काव्य” कहते हैं ।

२७ काव्यप्रकाशकी “प्रदीपिका” टीकाके रचयिता चण्डीदास ‘आस्वात्जीवातुः पदसन्दर्भः काव्यम्’ रसका जीवनीषध पदसन्दर्भ “काव्य” है, ऐसा उल्लेख करते हैं ।

इस प्रकार यहाँ २७ आचार्योंके मतानुसार काव्यका लक्षण लिखा गया है, इनमें मम्मटभट्ट, विश्वनाथ कविराज और पण्डितराज जगन्नाथके मत अधिक प्रसिद्ध और विद्वज्जनोंसे समादृत हैं । अब काव्यके प्रयोजनके विषयमें कुछ लिखते हैं ।

काव्यप्रकाशमें मम्मटभट्टका वक्तव्य है—

“काव्यं यशसेऽर्थकृते, उपवहारविदे शिवेतरक्षतये ।
सद्यः परनिर्वृतये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे ॥

अर्थात् काव्य यश, अर्थ (धन) और व्यवहारका परिज्ञान ‘अकल्याणके परिवारके और तत्क्षण (सुनने वा देखनेके अनन्तर) ही कान्ताके समान उपदेश देनेके लिए कारण होता है ।

वाक्यके तीन भेद होते हैं प्रभुसम्मित, सुहृत्सम्मित और कान्तासम्मित इनमें पहला वेदवाक्य “अहरहः सन्ध्यामुपासीत” प्रतिदिन सन्ध्याकी उपासना करे ऐसा आदेशवाला वाक्य “प्रभुसम्मित” है । लोकमें भी प्रभु भृत्यको इष्ट और अनिष्ट समस्त कार्यमें प्रवृत्त करता है, वस्तुः प्रभुसम्मित वाक्यमें इष्ट प्राप्तिका उपाय और मनोहरता नहीं है । दूसरा वाक्य सुहृत्सम्मित है, जैसे मित्र अपने मित्रको इष्टप्राप्तिके प्रवर्तक वाक्य कहता है, इस कोटिमें इतिहास, पुराण और धर्मशास्त्रके वाक्य

आते हैं, परन्तु इसमें भी मनोहरता नहीं है। तीसरा वाक्य कान्तासम्मित है। जैसे कान्ता (स्त्री) अपने पतिको मनोहर पदावलीसे हितकार्यमें उपदेश देकर प्रवृत्त करती है, वह वाक्य कान्तासम्मित है, काव्य भी कान्तासम्मित वाक्य है, वह मनोहरतासे हितका आधान करनेवाला है।

साहित्यदर्पणमें विश्वनाथ कविराज लिखते हैं—

“चतुर्वर्गफलप्राप्तिः सुखादल्पधियामपि ।
काव्यादेव”

अर्थात् अरबुद्धिवालोंको भी काव्यसे ही सुखपूर्वक चतुर्वर्ग (धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष) फलकी प्राप्ति होती है।

इसी प्रकार बहुतसे विद्वानोंने लगन करनेके अन्तर्गत्तमें काव्यको निरतिशय आनन्द, यश और अर्थ आदिकी प्राप्तिका कारण बतनाया है।

अब अलङ्कारशास्त्रके लक्ष्यभूत कुछ ग्रन्थोंकी चर्चा करते हैं।

पद्य-काव्य

१ बाल्मीकिरामायण (आदि काव्य) श्लोकसंख्या २४००० (प्रायः अनुष्टुप् छन्द) कर्ता—बाल्मीकि मुनि । समय—त्रेतायुग ।

२ जाम्बवतीत्रिजय वा पातालत्रिजय काव्य, कर्ता—महावंश्याकरण अष्टाध्यायीकार पाणिनिमुनि । पूर्वाक्त काव्य अभी उपलब्ध नहीं, पर बहुत ग्रन्थोंमें उसका उल्लेख है। समय—ख्रिष्टपूर्व-३४३-३२१। डॉ० रामकृष्ण भाण्डारकर और गोलहट्टकरके मतानुसार पाणिनिका समय ईसासे ७०० वर्ष पूर्व है। युधिष्ठिर मीमांसकके मतमें वि० पू० २८०० वर्ष समय है।

३ स्वर्गारोहणकाव्य, कर्ता—अष्टाध्यायीपर वातिकार कात्यायन मुनि ।

जैसे राजशेखरने लिखा है—

“नमः पाणिनये तस्मै, यस्मादात्रिरभूदिह ।

आदौ व्याकरणं, काव्यमनुजाम्बवतीजयम् ॥”

यह काव्य भी अभी उपलब्ध नहीं, पर बहुत ग्रन्थोंमें इसकी चर्चा की गई है। महाभाष्य-४-३-११० में इसका “वाररुच काव्य”के रूपमें उल्लेख है। महाराज समुद्रगुप्तके कृष्णचरित काव्यमें इस विषयपर ऐसा प्रकाश डाला गया है—

“न केवलं व्याकरणं पुषोष दाक्षीसुतस्येरितवार्तिकैर्यैः ।

काव्येऽपि भूयोऽस्तु चकार तं वै आश्याथनोऽसौ कविकर्मदक्षः ॥”

इसी प्रकार महाभाष्यकार पतञ्जलि मुनिने भी “बलिबन्ध” और “कंसवध” आदि नाटकोंका उल्लेख किया है, “जघान कंसं किल वासुदेवः” इत्यादि उदाहरण भी दिया है। परन्तु उक्त दो ग्रन्थ भी अभी उपलब्ध नहीं हैं। इसी तरह “वाररुच काव्यम्” लिखकर भाष्यकारने संभवतः “स्वर्गारोहण” काव्यका निर्देश किया है एवम् महाभाष्यमें “वासवदत्ता” “सुपनोत्तरा” और “भैरवरी” भाषि आख्यायिकाओंके भी-

उत्प्रेष मिलते हैं, परन्तु उनमें एक भी उपलब्ध नहीं। सम्प्रति काव्योंमें लघुत्रयी और बृहत्त्रयीका प्रचुर प्रचार है।

लघुत्रयी—लघुत्रयी कहनेसे कुमारसंभव, मेघदूत और रघुवंश ये तीन काव्य लिखे जाते हैं। ये तीनों काव्य कालिदासरचित हैं।

४ कुमारसंभव—यह महाकाव्य है, इसमें १७ सर्ग हैं। इसमें राजकुमार—(कार्तिकेय) की उत्पत्ति की कथा है। इसपर कोलाचल मल्लिनाथकी टीका है। इसमें प्रथम सर्गमें पार्वतीके जन्मका वर्णन, द्वितीयमें तारकासुरसे पीडित देवताओंका ब्रह्मदेवके समीप जानेका वर्णन, तृतीयमें कामदाहका वर्णन, चतुर्थमें रतिविलाप, पञ्चममें पार्वतीकी तपश्चर्या, षष्ठमें पार्वतीका वाग्दान, सप्तममें पार्वतीका विवाहवर्णन, अष्टममें पार्वतीकी रतिक्रीडाका वर्णन, नवममें कौलासंगमन, दशममें कुमारकी उत्पत्तिकी वर्णन, एकादशमें कुमारकी क्रीडाका वर्णन, द्वादशमें कुमारके सेनापतित्वका वर्णन, त्रयोदशमें कुमारका सेनापतित्वमें अभिषेक, चतुर्दशमें देवसेनाका प्रयाण, पञ्चदशमें देवताओं और दैत्योंकी सेनाओंका संघटन, षोडशमें देवताओं और दैत्योंका संग्रामवर्णन और सप्तदशमें तारकासुरके वधका वर्णन है। इस महाकाव्यमें ८ सर्गतक ही मल्लिनाथकी सञ्जीवनी टीका है। पाश्चात्य विद्वान् ८ सर्गतक ही कालिदासकी रचना मानते हैं, शेष सर्ग किसी विद्वान्से प्रक्षिप्त मानते हैं। कालिदासने ऋतुसंहारकी रचना कर इसी रचना की है ऐसा प्रतीत होता है।

५ मेघदूत—मेघदूत खण्डकाव्य है। इसमें दो बंग है पूर्वमेघ और उत्तरमेघ, इसमें क्रुवेरशापसे वास्तवियुक्त रामगिरि स्थित किसी यक्षने अन्धकारपुरीमें स्थित अपनी पत्नीको सम्देश देनेके लिए मेघसे प्रार्थना की है।

इसमें पूर्वमेघमें ६३ और उत्तरमेघमें ५२ पद्य हैं। छोटा होते हुए भी यह जगत्-प्रसिद्ध मनोहर काव्य है। इसके अनुकरणमें उद्धवदूत, मनोदूत, हंससंदेश आदि कई दूत काव्योंकी रचना हुई है, यहाँ तक कि विदेशमें भी इसका अनुकरण हुआ है। इसमें दक्षिणावर्तनाथ, बलभद्रदेव और मल्लिनाथकी सञ्जीवनी टीकाएँ जिन प्रसिद्ध हैं। मेघदूतके कथानकका उपजीव्यब्रह्मवैवर्तपुराणस्थ योगिनी नामकी अष्टादश कृष्ण एकादशी के माहात्म्यकी एक कथा है, जिसे भगवान् श्रीकृष्णने भद्रारक्ष षष्ठिण्डिकी बतलाई है।

६ रघुवंश—यह महाकवि कालिदासका अत्यन्त परिष्कृत मनोहर महाकाव्य है इसमें रघुवंशके राजाओंका संक्षिप्त और सारगर्भ वर्णन है। इसमें ५९ सर्ग हैं। जिनमें प्रथम सर्गमें रघुके पिता विलीपके वशिष्ठके आश्रममें जानेका वर्णन, द्वितीयमें नन्दिनीका विलीपकी वरप्रदानका वर्णन, तृतीयमें रघुका जन्म और युवावस्थाप्राप्त जनका राज्याभिषेक, चतुर्थमें विश्वामित्र यज्ञके लिए रघुका दिग्विजय, पञ्चममें रघुके पुत्र अजके स्वयंवरमें गणवका वर्णन है, षष्ठमें इन्दुमतीका

वर्षावर्षर्षण, सप्तममें इन्दुमतीसे अजक विवाह; अष्टममें इन्दुमतीके असामयिक मरणसे अजके विलापका वर्णन, नवममें अजके पुत्र इक्ष्वाकुका मृगयावर्णन, दशममें रामके अवतारका वर्णन, एकादशमें राम आदि राजकुमारोंके विवाहका वर्णन, द्वादशमें रामका वनगमन और रावणका सीताहरण तथा सुग्रीवकी सहायतासे रामकृत रावणवधका वर्णन, त्रयोदशमें रामके सीता और लक्ष्मणके साथ अयोध्यामें लौटनेका वर्णन, चतुर्दशमें लोकाऽपवादके कारण सीताके परित्यागका वर्णन, पञ्चदशमें कुशको राज्याभिषेक देकर रामके स्वर्गारोहणका वर्णन, षोडशमें कुशका कुमुदतीसे परिषदका वर्णन, सप्तदशमें कुशपुत्र अतिथिका वर्णन, अष्टादशमें रघुका बशाऽनुकूल वर्णित है तथा एकीनविंश सर्गमें रघुवंशके राजा अग्निवर्णके शूङ्गारका वर्णन है ।

रघुवंश संक्षिप्त होते हुए भी आवश्यक वृत्तोंसे विभूषित है इसमें कविके अद्भुत और परिणत मस्तिष्कका परिचय मिलता है। इसमें अनुष्टुप, दशम्य, हरिणी, मन्दाक्रान्ता आदि अनेक छन्दोंका प्रयोग मिलता है, कालिदासकी रचनामें प्रसाद गुण वैदर्भी रीति और उपमा आदि अलङ्कारोंकी विशेषताके विषयमें क्या कहना है? आर्यसंस्कृतिको उनके प्रत्येक ग्रन्थमें आदर्शापी शांकी प्रचुर मात्रामें मिलती है। कालिदास ईसासे ५७ वर्ष पूर्व विक्रमादित्यके नवरत्नोंमें अन्ततम महान् रत्न थे ।

बृहन्नयीमें तीन महाकाव्य परिमणित हैं, किराताजुनीय, शिशुपालवध और नैषधीयचरित ।

७ किराताऽजुनीय—किराताऽजुनीयके कर्ता भारवि । समय—महाकवि भारवि ईसाकी षष्ठ शताब्दीके उत्तरार्द्धमें हुए हैं। इसका कथानक महाभारतके आक्षरपर अवलम्बित है। इसमें अठारह सर्ग हैं। तपस्वरणके लिए जब अजुन इन्द्रकील पर्वत गये, उस समय उनकी शक्तिपरीक्षाके लिए महादेवने किरातका रूप लेकर उनसे युद्ध किया है, इतने ही विषयकी भित्तिपर यह महाकाव्य अवलम्बित है। पर्वके सरल होनेपर भी इसमें अर्थशास्त्रीय अधिक है, अतः "भारवेरर्थगौरवम्" यह उक्ति प्रसिद्ध है। अत एव इसके घण्टापणनामक टीकाके कर्ता मल्लिनाथने भी भारविके वचनको "नारिकेलफलसम्मित" लिखा है। प्रकृतिका वर्णन अतिशय मनोहर शैलीमें इसमें प्रस्तुत किया गया है। अपनी राजनीतिकी अभिज्ञता भी कविने दर्साई है, संस्कृत भाषा और व्याकरणमें कविका पूर्ण अधिकार देखा जाता है। पन्द्रहवें सर्गमें इहोंने चित्रकाव्यके शिल्पका भी प्रदर्शन किया है। इसमें १ श्लोक तो केवल "त" वर्णपर अवलम्बित है ।

८ शिशुपालवध, समय—ख० सप्तम शतक । शिशुपालवधके कर्ता "माघकवि" हैं, अतः इसको "माघकाव्य" भी कहते हैं। माघका जन्म गुजरातके "बीजमाल"

नगरमें हुआ था। इनके पिताका नाम दत्तक था। माघकवि घनादय और धानशील थे। इनका समय लगभग ६७५ ईसवी है। शिशुपालवधमें युधिष्ठिरके पात्रसूय यज्ञमें चेदि देशके राजा शिशुपालके अपकी कथाका मविस्तर वर्णन पाया जाता है। इसमें कुल २० सर्ग और १६५० पद्य हैं। इसमें कविने बहुत स्थानोंपर भारविठा अनुकरण किया है। इसमें राजनीतिके साथ-साथ पर्वत, समुद्र, ऋतु और जलक्रीडा आदि विषयोंका बड़ी प्रौढ़िसे अलङ्कारपूर्ण वर्णन किया गया है। चित्र काव्यमें भी कवि भारविसे आगे बढ़े है। माघ कवि वैयाकरण थे, अतः संस्कृत भाषामें उनका पूरा अधिकार था। 'माघे सन्ति त्रयो गुणाः' इस उक्तिके अनुसार माघमें उपमा, अर्थगौरव और पदालालित्य इन तीनों गुणोंकी समष्टिकी चर्चा पाई जाती है। इनका एवम् शिशुपाल-वध मात्र उपलब्ध है। इनके नामसे फुटकर कुल पद्य सुमाषितग्रन्थ आदिमें मिलते हैं। शिशुपालवधमें १७ टीकाओंकी प्रसिद्धि है। उनमें वल्लभदेवकी सन्देहत्रिविधघ्न, चारित्रवर्द्धनकी टीका और मल्लिनाथकी सर्वङ्कषा टीका बहुत प्रसिद्ध हैं।

९ नैषधीयचरित समय—ख० १२ शताब्दी, नैषधीयचरितके कर्ता भीहर्षमिश्र हैं। ये दर्शनशास्त्रके मन्वान् विद्वान् और खण्डनखण्डखाद्य जैसे अप्रतिम ग्रन्थके रचयिता हैं। इनके पिताका नाम हीर और माताका नाम मामल्लदेवी वा अल्लदेवी था। इन्होंने चिन्तामणि मन्त्रका अनुष्ठान किया था जिसके फलस्वरूप यह कृति "नैषधीयचरित" है। ये काशीनरेश विजयचन्द्रके समापण्डित थे। इनका समय ईसवी १२ शताब्दी है। नैषधीयचरितमें निषधनरेश नलके दमयन्तीसे पाणिग्रहणके विषयका अवलम्बन किया है। कथानकका उपजीव्य मूलतः महाभारत है। महाकविने अपनी कल्पना-कूचिकासे अतिशय मनोहर रचना की है। स्थान-स्थानपर चैदर्मी और गौड़ी रीतिका, प्रसाद और भोज गुणका मणिकान्धनसंयोगके समान समिश्रण है। रस, ध्वनि, और भावका आधिपत्य और उपमा, श्लेष आदि अलङ्कारोंका विलास और अनेक प्रकारके छन्दोंका इन्होंने स्वच्छन्दतापूर्वक चमत्कार दिखलाया है। संस्कृत भाषापर इनका पूर्ण अधिकार था, क्या लौकिक क्या शास्त्रीय सभी विषयपर इन्होंने आधिकारिक रूपमें प्रकाश डाला है और पूर्ववर्ती सब कवियोंको पीछे छोड़ दिया है। अत एव कहा जाता है—“उदिते नैषधे भानी क्व माघः क्व च भारविः”। अत एव कहा जाता है “नैषधं विद्वदौषधम्”। प्रत्येक सर्गमें सीसे अधिक पद्य हैं। यह महाकाव्य २२ सर्गोंतक ही उपलब्ध है, परन्तु नलके दमयन्तीपरिणयतकके चरित्रके देखे जानेसे अन्य सर्गोंकी भी सत्ताकी कल्पना होती है, अस्तु। इस प्रकार अति-प्रसिद्ध लघुत्रयी और बृहत्त्रयी नामके काव्योंकी चर्चा की गई। इसी प्रकार संस्कृत-साहित्यमें अन्य काव्योंकी पठनप्रणाली पहले रही उनमें पूर्वोक्त रघुवंश, कुमार-

संभव, किराताजुनीय, शिशुपालवध और नैषधीयचरित ही पञ्च काव्यकी प्रसिद्धि-वाले हैं इनका सामान्य परिचय दे चुके हैं ।

१०. बुद्धचरित—समय—ख० द्वितीय शताब्दी, बौद्ध दार्शनिक अश्वघोषने बुद्ध-चरितकी रचना की है । इसमें गौतम बुद्धके चरितका वर्णन है । यह चौदह सर्गोंतक ही उपलब्ध है : इसमें पहले २८ सर्ग थे, जो चीनी और तिब्बती अनुवादोंसे जाने जाते हैं । प्रसाद गुणसे अलङ्कृत यह काव्य है, इसके और अश्वघोषके ही सौन्दरनन्दके कतिपय पद्य कालिदासके कुमारसंभव और रघुवंशके पद्योंसे मिलते जुलते हैं, परन्तु कालनिर्णयसे कालिदासका अनुकरण अश्वघोषने किया है यह सावित होता है ।

११ सौन्दरनन्द—यह महाकाव्य भी अश्वघोषकी रचना है । इसमें १९ सर्ग हैं इसमें गौतम बुद्धके सौतेले भाई नन्द, एवम् नन्दकी पत्नी सुन्दरीकी मनोहर कथाका चित्रण है । बुद्धके उपदेशसे नन्द बुद्धधर्ममें दीक्षित होता है, परन्तु अपनी पत्नी सुन्दरीमें आसक्ति भी छोड़नेमें असमर्थ होता है । वासना और त्यागका संघर्ष इसमें मनोहर रूपमें दर्शाया है, अन्तमें सत्सङ्गति और सदुपदेशके फलस्वरूप नन्द वासनाके उच्छेदमें समर्थ होता है ।

१२ हरविजय महाकाव्य (कवि—रत्नाकर)—समय ख० नवम शताब्दी। प्राचीन संस्कृत साहित्यमें यह सबसे बड़ा महाकाव्य है । इसमें ५० सर्ग हैं । इसमें महादेवजीके अन्धकासुरके वधकी कथाका विस्तीर्ण और भनोहर शैलामें वर्णन है । इसके कर्ता महाकवि रत्नाकर हैं । इसमें इन्होंने बाणभट्टकी शैलीका अनुकरण स्वीकार किया है । इसमें यमक तथा अन्य शब्दालङ्कार तथा चित्र काव्यकी रचना प्रचुर होनेपर भी अर्थालङ्कारोंकी भी स्थान-स्थानपर अच्छी तरहसे दरसाया है । इसमें प्रचुर छन्दोंका भी प्रयोग किया गया है । इस महाकाव्यकी अलकविरचित "विषमपदोद्योत" नामक टीका प्रकाशित हुई है ।

१३ विक्रमाङ्कदेवचरित, कवि—विह्वण—समय ख० ११ शताब्दी । यह ऐतिहासिक महाकाव्य है । इसमें छठे विक्रमादित्यके जीवनचरित्रका वर्णन है । इसमें १८ सर्ग हैं । इसमें पहले सर्गसे तेरहवें सर्गतक विक्रमादित्यके पूर्वजोंका और पिछले चौदहवेंसे अठाहरवें अर्थात् ५ सर्गोंमें विक्रमादित्यका वर्णन है । यह उच्चकोटिका महाकाव्य है । इसमें महाकवि विह्वणने कालिदासका अनुकरण किया है । बेदर्दी रीति; प्रसाद गुण, ध्वनि, रस आदि और अलङ्कारोंका प्रयोग यहाँ स्थान-स्थानपर मिलता है ।

१३ स्तुतिकुसुमाञ्जलि (कवि—जगद्धरभट्ट) (समय ई० १३०० करीब) काश्मीरके जगद्धरभट्टकी स्तुतिकुसुमाञ्जलि उत्कृष्ट काव्य है । शान्त रससे शीतप्रेत यह काव्य अतिशय मनोहर शैलीसे विरचित है । इसमें भगवान् शङ्करकी चित्ताकर्षक भक्तिसे परिपूर्ण कुल ३८ स्तोत्र हैं, अन्तमें सोलह पद्योंमें कविने अपने ब्रह्मका

वर्णन किया है। ग्रन्थमें समष्टि श्लोकसंख्या १४३९ है। इसमें प्रत्येक स्तोत्र भिन्न भिन्न छन्दोंमें महाकाव्यके सर्गके ढङ्गपर लिखे गये हैं। इसमें प्रसाध और माधुर्य सुख परिपूर्ण है, इसका परिपाक भी बहुत आकर्षक है। इसमें १७०० ईस्वीमें राजानक रत्नकण्ठसे विरचित "लघुपञ्चिका" नामकी टीका उपलब्ध है।

शद्यकाव्य

१ दशकुमारचरित—कवि—दण्डी। (समय ६०० ईस्वी लगभग) यह ग्रन्थ कथारूप है। इसमें अभी ३ विभाग उपलब्ध है, पूर्वपीठिका, दशकुमारचरित और उत्तरपीठिका। पूर्वपीठिकामें पाँच उच्छ्वास, दशकुमारचरितमें आठ उच्छ्वास हैं और उत्तरपीठिका संक्षिप्त है। दण्डीका यह ग्रन्थ अविकल रूपमें उपलब्ध नहीं हैं। इसका कुछ अंश नष्ट हुआ और कुछ अंश पीछेसे जोड़ा हुआ प्रतीत होता है। जो ह्ये, इसमें दशकुमारों जिनमें राजवाहन और शेष ९ मन्त्रिपुत्रोंके चरित्रका वर्णन है। पूर्वपीठिकामें दो कुमारोंका चरित्रवर्णन है, कुमारचरितके आठ उच्छ्वासोंमें ८ कुमारोंके चरित्र वर्णित हैं। उत्तरपीठिकामें कथासमाप्ति की गई है। इसकी शैली सुबन्धुकी वासवदत्ताकी-सी श्लेषबहुल और गौडीमें निबद्ध नहीं है, न बाण-भट्टका-सा वर्णनविस्तर है। कुछ अश्लीलता होकर भी इसकी कथाएं अद्भुत और चित्तको आकृष्ट करनेवाली है। स्थल-स्थलपर अनुप्रासकी प्रचुरता ग्रन्थको अलंकृत करनेवाली है।

२ वासवदत्ता—कवि—सुबन्धु। (समय ख० सप्तमशतकका आरम्भ) संस्कृत साहित्यमें सबसे प्राचीन गद्य काव्य वासवदत्ता है, इसके कर्ता कविबर सुबन्धु हैं, इनके विषयमें ऐसी प्रसिद्धि है—

सुबन्धुर्बाणभट्टश्च कविराज इति त्रयः।

वक्रोक्तिमार्गानपुणश्चतुर्थो विद्यते न वा ॥

इसकी कथा न इतनी प्रसिद्ध और न रोचक ही है, पर कविने इसमें अपने काव्यशक्तिपर हृद कर दी है, इनका ग्रन्थ प्रत्यक्षश्लेषमय है, इसको कविने स्वयम् स्वीकार किया है। बाणभट्ट कविने—

“कवीनामगलर्ध्वो नूनं वासवदत्तया” ऐसा लिखकर इनकी प्रशंसा की है। महापण्डित सुबन्धुने कवित्वसे अधिक अपने पाण्डित्यका ही प्रदर्शन किया है। वासवदत्तामें कादम्बरीके समान लम्बे-लम्बे पद और वाक्य नहीं हैं, पर श्लेषका बलिप्रचुरतासे सोचते-सोचते पाठकका ध्यान टूटने लगता है। जो हो इसकी शैली पाण्डित्यपूर्ण है, इसमें सन्देह नहीं।

३ हर्षचरित—कवि—बाणभट्ट (समय—ख० षष्ठ शताब्दी), थानेसरके महाराज

हर्षवर्द्धनके चरित्रके प्रकाशनमें प्रसिद्ध हर्षचरित ऐतिहासिक आख्यायिका ग्रन्थ है। इनमें ८ उच्छ्वास हैं। प्रथम और द्वितीय उच्छ्वासमें कविने अपने वंशका अनुकीर्तन किया है, अवशिष्ट छः उच्छ्वासोंमें हर्षवर्द्धनका अतिमनोरम शैलीमें वर्णन किया है। यद्यपि कादम्बरीके सदृश इसमें परिष्कृत प्रौढ़ि नहीं है, यह कविके गद्यकाव्यमें प्रारम्भिक कृति विदित होती है। तथापि स्थल-स्थलमें इसमें कण्ठरससे मोत-प्रोत कल्पन्त हृदयद्रावक वर्णन मिलता है। बीच बीचमें वीररस और शान्तरसकी मनोरम झंकी भी मिलती है। पहलेके दो उच्छ्वासोंमें रौद्र और मृङ्गार रसका अतिमनोरम चित्रण किया गया है। आरम्भमें कई पद्योंमें पूर्ववर्ती कालिदास आदि कवियोंकी प्रशंसा अतिशय मनोहर है। शीर्षका पूरा चरित वर्णित न होनेसे यह ग्रन्थ अधूरा-सा प्रतीत होता है। इसका कारण अज्ञात है।

४ कादम्बरी—कवि—बाणभट्ट। समय—ख० सातवीं शताब्दीका आरम्भ। कादम्बरी बाणभट्टकी लोकातिशायिनी कृति है। यह कथाके रूपमें लिखी गई है, इसकी क्या कथा, क्या लेखनशैली क्या वर्णनकी मधुरता, देखते ही बनती है। स्थल-स्थलपर गौड़ी रीतिका आडम्बर होनेपर और उपमा और श्लेष आदि अलङ्कारोंकी प्रचुरता होनेके साथ-साथ कुछ दुरुहता होनेपर भी काव्यरसके आस्वादकी छोलुपतासे उत्सुकता निरन्तर बढ़ती रहती है—तबीयत ऊबती नहीं है। महाश्वेता और पुण्डरीकके प्रणयका, तथा कादम्बरी और चन्द्रापीडके अनुरागका, विन्ध्याश्टकी तथा जादालिके आश्रमका वर्णन किसे आकृष्ट नहीं करता है? विश्वके गद्यकाव्योंमें यह अप्रतिम और मनोहर है। बृहत्कथाके आधारपर इसका कथानक है। परन्तु दुःखकी बात है कि यह ग्रन्थ अधूरा ही है, पूर्वाह्न मात्र कविने लिखा है उत्तराह्न उनके पुत्रने लिखकर ग्रन्थको पूर्ण किया है।

नाटक रूपक आदि

१ स्वप्नवासवदत्ता : नाटक, कर्ता—कविदर भास। समय—ईसा—पूर्व चतुर्थ शताब्दीका आरम्भ। स्वप्नवासवदत्ता आदि तेरह रूपक भासके नामसे पाये गये हैं। उनमें स्वप्नवासवदत्ता और चारुदत्त सबसे उत्तम हैं। भासके सभी रूपक प्राञ्जल शैली, वर्णनकी उदात्तता, सूक्ष्म मनोविज्ञान और शृङ्गार, वीर आदि रसोंकी मधुरतासे किस सहृदयके हृदयको आकृष्ट नहीं करते हैं? मृच्छकटिकका उपनीच्य ग्रन्थ "चारुदत्त" प्रतीत होता है। महाकवि कालिदासने भी अपने पूर्ववर्ती कवियोंमें सबसे प्रथम भासका उल्लेख किया है। भासके १३ रूपक उपलब्ध हैं, जैसे—प्रतिज्ञायोगन्धरायण, स्वप्नवासवदत्त, प्रतिमा नाटिका, पञ्चरात्र, अभिषेक, बालचरित, मध्यमव्यायोग, दूत-वाचक, दूतघटोत्कच, वर्णभार, ऊरुमञ्ज, चारुदत्त और अविमारक।

२ अभिज्ञानशाकुन्तल : नाटक, कर्ता—माकवि कालिदास। समय—ईसासे ५७ वर्ष पूर्व। अभिज्ञानशाकुन्तल कालिदासका सर्वश्रेष्ठ नाटक है। महाभारतके आधारपर इसका कथानक है। शकुन्तला और दुष्यन्तका प्रणय, उनका विप्रलम्भ शृङ्गार, इसमें देखते ही बनता है। कहा भी जाता है—

२ सा० भू०

“काव्येषु नाटकं रम्यं, तत्रापि च शकुन्तला ।”

अन्तर्जगत् और बहिर्जगत् का चित्रण करनेमें कवि अपनी सानी नहीं रखते हैं। विश्वचर्चित यह नाटक है।

३ मालविकाऽग्निमित्र नाटक : कवि-कालिदास। मालविका और अग्निमित्रके प्रणय और परिणय इसमें प्रतिमन्ोरम शैलीसे प्रदर्शित हैं। कालिदासके कालमें यह प्रथम रचना जान पड़ती है।

४ विक्रमोर्वशी : इस बोटके कर्ता भी महाकवि कालिदास हैं। श्रीमद्भागवत कादि पुराणोंमें वर्णित अप्सरा उर्वशी और चन्द्रवंशके महाराज पुरुुरवाके प्रणय और विप्रलम्भ शृङ्गार इस ग्रन्थमें बहुत ही कुशलतासे प्रदर्शित हैं।

५ रत्नावली, प्रियदर्शिका, (नाटिका) नागानन्द (नाटक) : कवि-श्रीहर्ष। समय-६०६-६४२ ईसवी। यानेवर्के महाराज श्रीहर्ष वा हर्षवर्द्धनके तीन रूपके प्रतिबद्ध हैं, उनमें रत्नावली और प्रियदर्शिका उत्कलकके भेदमें नाटिका है। रत्नावली-इसमें राजा उदयन और रत्नावलीकी प्रणयकथा मनोरम रूपसे वर्णित है। इसमें नाट्यशिल्पके प्रचुर नियमोंका परिचालन किया गया है। इसमें ४ अङ्क हैं।

प्रियदर्शिका : इसमें भी राजा उदयन और राजा दृढरमाकी पुत्रा प्रियदर्शिकाकी प्रणयकथा वर्णित है। इसमें भी ४ अङ्क हैं।

६ नागानन्द। यह पाँच अङ्कोंका नाटक है, इसमें विद्याधर-राजकुम जीमूतवाहन और मलयवतीकी प्रणयकथाका वर्णन है। इसमें जीमूतवाहन, गण्डभोग्य एव तागके बदले अपना शरीर सौं कर उसकी रक्षा करते हैं, और नागोंको आनन्द देते हैं। नागकथाके आधारपर इसका कथानक है।

७ महावीरचरित, उत्तररामचरित और मालतीमाधव ये तीनों कविवर भवभूतिकी कृतियाँ हैं। भवभूतिका समय-ईसाकी सातवीं शताब्दी है।

महावीरचरित और उत्तररामचरित नाटक हैं और मालतीमाधव प्रकरण है। महावीरचरितमें भगवान् रामचन्द्रके युद्धकाण्डाका चरित्रचित्रण है, इसमें प्रथम और रम्य है - अत्यंत योग्य है। यह समासकी अधिकतासे किञ्चित है, परन्तु कतिपय स्थल इसमें अमान्य मनोहर हैं। इसमें ७ अङ्क हैं।

८ उत्तररामचरित : भवभूतिका किञ्चित संशोध्य नाटक है। सीतानिशंसरके प्रकरण का अन्त होता है। कथन इसके परिष्कारमें कविने अपनी कलासे पराकाष्ठामें पहुँचाया है। इसमें अत्यंत परिश्रम से ही कथायाने राष्ट्रीय भावों को प्रकट करने में सफलता प्राप्त की है।

९ मालतीमाधव यह प्रकरण अज्ञ है। इसमें दस अङ्क हैं। इसमें रत्नावलीके

राजाके मन्त्री भूरिवसुकी कन्या माउतीका विदम्बराजके मन्त्री देवरातके पुत्र माधवके साथ प्रणय और परिणयका मनोहर वर्णन है, इसमें अनेक सङ्कट और इनके परिहारका विशद और मनोरम चित्रण है। इसमें कई पद्य मेघदूतके टक्करके हैं, पर रूपछके लिए अनुपयुक्त पाण्डित्यपूर्ण शैलीमें यह रचना है।

१० अनर्घराघव नाटक : कवि—मुरारि, समय ८५० ईसा—पूर्व। श्रीराम-चरितमें आश्रित यह नाटक है। इसके कर्ता मुरारि कवि मीमांसाके महान् विद्वान् थे, जैसे मीमांसामें मट्ट और गुरुके सम्प्रदायोंसे इनका निराला मार्ग है वैसे ही इनका नाटकमें भी निराला मार्ग है, अतः यह प्रसिद्ध उक्ति है—“मुरारेश्चतुतीयः पन्थाः”।

इस ग्रन्थसे इनका प्रौढ़ पाण्डित्य परिलक्षित होता है परन्तु काव्यमाधुर्यका शास्वाद कम ही मिलता है। समस्त और दुर्लभ पदोंके भरमारसे नाटक बहुत क्लिष्ट है। इसमें ७ अङ्क हैं।

११ मुद्राराक्षस : कवि—विशाखदत्त। समय—ई० ८५०, इसमें साठ अङ्क हैं। इसमें चाणक्यकी सहायतासे अग्ने पिता नन्दके सिंहासनपर आछट चन्द्रगुप्तका वृत्तान्त वर्णित है। नन्दके पूर्व मन्त्री राजस और चाणक्यके राजनीतिक दार्पणवशात् इसमें पूर्णतया वर्णन है। नाटक प्रौढ़ पाण्डित्यपूर्ण और मनोहर है।

१२ प्रसन्नराघव : कवि—जयदेव। समय ई० १२०० और १३०० का मध्य भाग। यह नाटक भी भगवान् रामके चरित्रपर अवलम्बित है। इसमें रामके वनवाससे लेकर युद्धकाण्डतककी घटनाका मनोरम और कुतूहलवर्द्धक वर्णन है। कविस्वभा परिचाय देखा जाता है। कवि जयदेव मिथिलाके प्रकृत तार्किक और अलङ्कारशास्त्री भी थे, इनका अलङ्कार ग्रन्थ चम्पालोच सुप्रसिद्ध है।

१३ भूकङ्कटिक प्रकरण : कवि—शूद्रक। समय—ईसाकी द्वितीय शताब्दी। यह दश अङ्कोंसे युक्त है। इसमें उद्भयिनीके सार्धबाह् ब्राह्मण चाणक्य और वसन्तसेवा नामकी वारविश्रितिनीकी प्रणयघटनाका मनोरम वर्णन है। इसमें राजनीतिक कान्तिका भी सजीव चित्रण है। संस्कृत साहित्यमें यह बेजोड़ है। इसके पूर्व चार अङ्क भासके बाहदत्त नाटकसे मिलते-जुलते हैं। इसमें राजश्यालक शम्भारणी कुण्टला, चाणक्यकी उदारता और वसन्तसेवाका अकृत्रिम प्रणय इत्यादि विषयोंका अतिशय आकर्षक वर्णन है। शूङ्गार और कश्यप रसका परिचाय इसमें देखते ही बनता है।

१४ वेणासंहार नाटक : कवि—मट्टनारायण। समय—ई० ६७५। इसमें साठ अङ्क हैं। महाभारतके पाण्डव-कीरतियुद्धका इसमें आज गुणसे परिपूरित वर्णन है, बीच-बीचमें प्रसाद गुणका भी इसमें निराला दृशा है। नाटयत्तः इनके बहुतसे विरगोंका परिचायन इसमें किया गया है। इसमें मुखर वीर रस है, स्वर-स्वकार कवय और शूङ्गार रस भी वर्णित हैं। अन्तमें भीमसे अग्नी प्रतिज्ञाके अनुसार दुःशासनके खिखरे

द्वीपदीकी वेणीका संहरण करनेकी घटनाका इसमें वर्णन है। यह उच्चकोटिका भाटक है।

चम्पूकान्य

सरकृत साहित्यमें चम्पूकाव्यकी भी विशेषता है। हम कुछ चम्पूकाव्योंका वर्णन करते हैं। मद्यपद्यमय काव्यको "चम्पू" कहते हैं।

१ नलचम्पू : कवि-त्रिविक्रम भट्ट । समय ई० ९१५ । संस्कृत साहित्यके चम्पू-ग्रन्थोंमें नलचम्पू वा दमयन्तीकथाका स्थान महत्त्वपूर्ण है। त्रिविक्रम भट्ट देवादित्यके पुत्र थे। कहते हैं कि ये पहले बहुत मूर्ख थे, पावंतीके प्रसादसे पीछे बड़े विद्वान् हुए। नलचम्पूमें ७ उच्छ्वास हैं। इसमें दमयन्तीके स्वयंवरमात्रका वर्णन होनेसे यह अधूरी मालूम होती है। यह पाण्डित्यपूर्ण ग्रन्थ है, इसमें विशेष कर श्लेषका गुम्फन प्रचुर मात्रामें हैं, उसे सुलझानेके लिए मस्तिष्क चकरा जाता है परन्तु वासवदत्तासे यह सरल और सरस है। अर्थालङ्कारकी अपेक्षा शब्दालङ्कारमें कवि का अधिक संरम्भ प्रतीत होता है। इसके मद्यभागमें ओजोगुणका तथा पद्यभागमें पाश्वाली रीतिका अनुसरण पाया जाता है। इसकी टीकाओंमें चण्डपालकी विषमपदप्रकाश टीका प्राचीन प्रसिद्ध और उपलब्ध है। इसके कतिपय पद्य अति मनोहर और प्रसिद्ध हैं।

२ रामायणचम्पू : कवि-राजा भोज । समय-ई० १०५० । भोजकृत यह चम्पू पाँच काण्डोंतक ही उपलब्ध है। इसको पूर्ण करनेके लिए लक्ष्मण भट्टने षष्ठ काण्डकी और वेङ्कटराम दीक्षितने सप्तम काण्डकी रचना की है।

रामायणचम्पूमें रामायणकथाका मनोहर वर्णन है। यह चम्पू शब्दालंकारोंसे सजी हुई है। इसमें कविका पाण्डित्य और शब्दालंकारमें सविशेष अभिनिवेश होनेसे रचना विलष्ट है।

३ विश्वगुणादर्श चम्पू : कवि-वेङ्कटाश्वरी । समय ई० १६४० । ये कवि श्रीसम्प्रदायके थे। इसमें भारतके प्रसिद्ध तीर्थ आचार्य, और नगर आदिके गुण और दोषोंका मनोहर रूपमें वर्णन है। इसमें कुल १३ प्रकरण है। अलंकारोंपर कविने खूब ध्यान दिया है, भाषा कुछ विलष्ट है। अपने विषयका यह अनूठा ग्रन्थ है।

४ भारतचम्पू : कवि-अनन्त । समय-कदाचित् ११ वीं शताब्दी। इन्होंने भागवतचम्पू और भारतचम्पू दोनों ग्रन्थोंकी रचना की है। भारतचम्पूमें महाभारतकी कथा दी गई है। इसमें १२ स्तवक हैं। इसमें शब्दालंकार और अर्थालंकार प्रचुर परिमाणमें हैं, श्लेषकी भी न्यूनता नहीं है। कुछ विलष्ट हंनेपर भी इसमें माधुर्य और प्रसाद गुण भी यथेष्ट हैं। वर्णनशैली बड़ी मनोरम है, यह समस्त चम्पू ग्रन्थोंमें श्रेष्ठ है। इसमें नारायण सुरिकी प्राचीन टीका उपलब्ध है।

५ विद्वन्मोदतरङ्गिणी : चम्पू कवि—वामदेव रामदेव वा विरञ्जीवभट्टाचार्य, समय-
 ई० १७०३ । वामदेव, रामदेव वा विरञ्जीवभट्टाचार्य राववेन्द्रके पुत्र थे । इनके दो
 ग्रन्थ उपलब्ध हैं, अलङ्कारशास्त्रमें काव्यविलास और चम्पूमें विद्वन्मोदतरङ्गिणी ।
 विद्वन्मोदतरङ्गिणी छोटी सी चम्पू है, इसमें ८ तरङ्ग हैं । इसमें कविने अपना परिचय
 देकर शैव और वैष्णव आदि सम्प्रदायोंके आचार्योंके शास्त्रार्थका प्रदर्शन कर क्रमपूर्वक
 सभी दर्शनोंका परिचय दिया है । रचना प्रौढ़ है । इसमें न्यायशास्त्रकी विशेषता
 दिखलाई गई है । अन्तमें द्विर और हरका अभेद प्रदर्शित है । इसमें कविश्वसे अधिक
 पाणिडयका अग्र है । यह अलङ्कारशास्त्र अलङ्कारशास्त्रके लक्ष्यभूत कुछ काव्योंकी
 संक्षिप्त चर्चा है । इसमें कालक्रमका अनुसरण न कर स्मृतिपथप्राप्त कुछ ग्रन्थोंका
 परिचय देनेका प्रयास किया है । अब अलङ्कारशास्त्र अलङ्कारग्रन्थोंका और उनके
 रचयिताओंका वर्णन करते हैं ।

५ अग्निपुराण, कर्त्ता—व्यास, समय—द्वापरयुगका अन्तिम भाग । व्यासके १८
 पुराणोंमें अन्वयतम । संस्कृत वाङ्मयमें इतिहासमें महाभारत और पुराणमें अग्निपुराण
 विश्वकोषके रूपमें माने गये हैं । श्रीकाण्ठे इषे भरत, धामदु, दग्डी, आनन्दवर्द्धन और
 संभवतः भोजके भी अनन्दरवर्ती मानते हैं । अग्निपुराणमें ऋग्वेद रूपसे अनेक विषयों
 का संक्षेप है । इसकी श्लोकसंख्या १२००० है । कलकत्तामें मुद्रित मोर-संस्करण के
 अनुसार ३३७ वें अध्यायसे ३४७ वें अध्याय तक कुल ११ अध्यायोंमें साहित्य
 विषयोंका निरूपण किया गया है । जैसे—काव्यादिलक्षण, नाटकनिरूपण, शृङ्गारवि-
 रसनिरूपण, रीतिनिरूपण, नृत्यादिरङ्गकर्मनिरूपण, अभिनयादिनिरूपण, गण्डालङ्कार,
 अर्थालङ्कार, शब्दाशयलक्षण, काव्यगुणविवेक और काव्यदोषविवेक । इसमें
 काव्यके ३ भेद किये गये हैं—गद्य, पद्य और मिश्र । गद्यका लक्षण है—“अपदः
 पदसन्तानः” अर्थात् चरणरहित पदसमूहको “गद्य” कहते हैं । उसके भी ३ भेद हैं—
 चूर्णक, उत्कलिका और वृत्तगन्धि । गद्यकाव्यके ५ भेद होते हैं—आख्यायिका, कथा,
 खण्डकथा, परिकथा और कथानिका । इन सबके पृथक् पृथक् लक्षण हैं । चतुष्पदी
 अर्थात् जिसके ४ चरण होते हैं उसे “पद्य” कहते हैं । उसके २ भेद होते हैं—वृत्त
 और जाति । जहाँ वर्णोंका परिगणन होता है उसे “वृत्त” और जहाँ मात्राओंका
 परिगणन होता है उसे “जाति” कहते हैं । वृत्तके भी ३ भेद होते हैं—सम, अर्द्धसम
 और विषम । काव्यके फिर ७ भेद होते हैं—महाकाव्य, कलाप, पर्यायान्वय;
 विशेषक, कुलक, मुक्तक और कोष । इसी प्रकार इसमें दृश्य काव्य अर्थात् नाटक-
 आदिका भेद लक्षणपूर्वक किया गया है । इसी प्रकार शृङ्गार आदि ९ रस, स्थायी
 भाव और विभाव आदि भाव, नायकोंके भेद, नायकोंके सहचर, नायिकाभेद,
 नायकके ८ गुण, नायिकाके १२ विभाव, पाञ्चाली आदि ४ रीतियाँ, भारती आदि
 ४ वृत्तियाँ, नृत्यका निरूपण, सात्त्विक आदि ४ अभिनय, सलक्षण गण्डालङ्कार

अनुप्रासयमक के १० भेद, चित्र काव्यके ७ भेद, प्रहेलिकाके १६ भेद, गोमूत्रिका और सर्वतोभद्र आदि बन्ध, उपमा, रूपक, सहोक्ति आदि अर्थालङ्कार, शब्दाव्ययलङ्कार, काव्यके गुण और दोष : इत्यादि बहुतसे विषयोंका वर्णन अग्निपुराणमें उपलब्ध होता है ।

२ नाट्यशास्त्र, कर्ता—भरत मुनि, समय—त्रेतायुग, नवीन मतमें ई० पू० प्रथम शताब्दी । भरत मुनि इस सम्प्रदायके सबसे प्राचीन आचार्य हैं । नाट्यशास्त्रमें संगीत, नृत्य आदि विषयोंका विस्तृत निरूपण है । भरत मुनिने उपमा, रूपक, दीपक और यमक ४ अलंकारोंका विवेचन किया है । इसमें नाटककी लक्ष्य कर शृङ्गार आदि रसोंका (शास्त्रको छोड़कर) निरूपण किया गया है । नाट्यशास्त्रके नये संस्करणमें ३७ अध्याय और चौखम्बासंस्कृतसरोजके संस्करणमें ३६ अध्याय उपलब्ध होते हैं, अभिनवगुप्ताचार्यने इसकी "अभिनवभारती" नामकी उत्कृष्ट टीकाकी रचना की है । उनके मतानुसार इसकी श्लोकसंख्या ६००० है । भवभूतिने उत्तररामचरितके ऋतुर्ध्वं अङ्कमें भरतमुनिकी "तौर्ध्वनिकसूत्रकार" लिखा है । नाट्यशास्त्रके प्रथम अध्यायमें नाटककी उत्पत्तिका वर्णन मिलता है । सत्ययुगमें नाटककी आवश्यकता नहीं थी, पीछे अनुष्योंकी प्रीतिके लिए—

"जग्राह पाठ्यमृगवेदात्सामभ्यो गीतमेव च ।
यजुर्वेदादभिनयान् रसानाथर्वणादपि ॥"

अर्थात् ऋग्वेदसे पाठ्य, सामवेदसे गीत, यजुर्वेदसे अभिनय और अथर्ववेदसे रसोंको लेकर नाटकका प्रणयन हुआ है । इसीमें लिखा है कि शिवजीने ताण्डव, पाबंतीने लास्य नृत्य विष्णुने नाट्यरीतिका दान किया, तब भरतमुनिने नाट्यशास्त्रकी रचना कर अनुष्यलोकमें प्रचार किया । इस प्रकार प्रकृत नाट्यशास्त्र भारतीय साहित्य, संगीत और नृत्यकलाके महान्-कोषके रूपमें है । इसमें नाट्यकी प्रधानता होनेपर भी उसके उपकारक छन्द, अलंकार और संगीतके मूल सिद्धान्तका भी प्रतिपादन किया गया है । इसमें कारिका, सूत्र और अनुवंश्य श्लोकके रूपमें ३ प्रकारकी रचनाएँ पाई जाती हैं ! अभिनवगुप्तकी टीकाके अनुसार अनुवंश्य श्लोक प्राचीन आचार्योंसे निमित्त है ऐसा प्रतीत होता है । अभिनवगुप्तने नाट्यशास्त्रको "भरत-सूत्र" और नान्यदेव नामके विद्वान्ने भरतको "सूत्रकृत्" शब्दसे उल्लेख किया है ।

मेधावी

भामहने अपने ग्रन्थमें "मेधावी" नामके अलंकारशास्त्रीका दो बार उल्लेख किया है । संप्रति इनका कोई ग्रन्थ उपलब्ध नहीं है ।

३ विष्णुधर्मोत्तर पुराण, कर्ता—व्यासमुनि, समय द्वापरका अन्त्य भाग इसके

तृतीयखण्डमें १७ अलंकारोंकी चर्चा है और नाट्यके महत्त्वपूर्ण विषयोंका उल्लेख है । इसमें प्रायः नाट्यशास्त्रका अनुसरण है ।

४ कान्याऽलङ्कार, लेखक—भामह । समय—ई. सप्तम शताब्दीका आदि भाग—वहुत विद्वान् भामहको आदिभ अलंकारशास्त्री मानते हैं । इनके और दण्डीके पूर्वाऽपरभावमें बहुत मतभेद देखा जाता है । काव्यालंकारमें छः परिच्छेद हैं और ५०० पद्य है । प्रथम परिच्छेदमें काव्यशरीरका निर्णय, द्वितीय और तृतीयमें अलंकारनिर्णय, चतुर्थमें ५० पद्योंमें दोषनिर्णय, पञ्चममें न्यायनिर्णय अर्थात् न्याय और वैशेषिकके प्रमाण और पञ्चाऽवयव वाक्योंका विचार है । और षष्ठ परिच्छेदमें शब्द-शुद्धिका विवेचन किया गया है । उद्धृत भट्टने इसकी टीका की है और प्रतिहारेन्दु राजने लघुवृत्ति लिखी है । विद्यानाथ, श्यक, अभिनवगुप्त और मम्मटभट्ट आदि आचार्योंने भामहका संग्रहपूर्वक उल्लेख किया है । रस ही काव्यका मूल है इस बातको भामहने स्वीकार नहीं किया है । दण्डीके ही समान उन्होंने गुण और अलंकारके विशेष भेदका उल्लेख नहीं किया है । भामह अलंकारसम्प्रदायके प्रवर्तकके रूपमें माने गये हैं । ग्रन्थके अन्तमें उन्होंने अपनेको “रत्नमोमिसूतु” लिखा है, इसलिए उन्हें कुछलोग बौद्ध मानते हैं, परन्तु यह मत सर्वसम्मत नहीं है । क्योंकि भामहने अपने ग्रन्थमें कहीं भी बुद्धका उल्लेख नहीं किया है, संभवतः वे काश्मीर-निवासी ब्राह्मण थे । काव्याऽलंकारमें अधिकांश अनुष्टुप् छन्द हैं, बीच बीचमें अन्य छन्द भी हैं । काव्यकी आधारभूत भाषाओंमें उन्होंने संस्कृत, प्राकृत और अपभ्रंश इन तीन भाषाओंको माना है । काव्यके गद्य और पद्य दो भेद दिये हैं । फिर विषयकी दृष्टिसे भामहने वृत्तदेवादिकरितशंसि, उत्पाद्यवस्तु, कलाश्रय और शास्त्राश्रय इस प्रकार काव्यका विभाजन किया है । उन्होंने काव्यके ५ भेदोंका भी परिगणन किया है, जैसे—सर्गबन्ध (महाकाव्य), अभिनेयाऽयं (दृश्यकाव्य), आख्यायिका, कथा और अनिबद्ध । इनमें भामहने अभिनेयार्थका केवल उद्देश लिखकर विशेष चर्चा नहीं की है । गौडी और वैदर्भीके भेदको भामहने निरर्थक कहा है ।

काव्यादर्श, लेखक—दण्डी, समय—ई० सप्तम शताब्दीका उत्तरार्द्ध । कविराज दण्डीके काव्यादर्शमें तीन परिच्छेद हैं । कुछ लोगोंने तृतीय परिच्छेदके कुछ श्लोकोंको अलग कर चतुर्थ परिच्छेद बना डाला है । इसकी पद्यसंख्या ६६० है । इसमें अधिकतर अनुष्टुप् छन्द हैं, बीच बीचमें अन्य छन्दोंका भी प्रयोग किया गया है । काव्यादर्शमें प्रथम परिच्छेदमें काव्यका लक्षण और उसके भेद, महाकाव्यका लक्षण, महाके भेद, कथा और आख्यायिकामें अभेद, मिश्र काव्य, काव्यमें भाषाओंका भेद, वैदर्भी और गौडी मार्ग (रीति), वैदर्भीके १० गुण, कवित्वकी उत्पत्ति इतने विषय हैं । द्वितीयमें अलंकारका लक्षण अलंकारोंके नाम और ३५ अर्थालंकारोंके

लक्षण ओर उदाहरण हैं। तृतीयमें शब्दाऽलंकारका वर्णन है, जैसे—यमक गोमूत्रिका; अर्द्धभ्रम, सर्वतोभद्र, स्वरनियम, स्थाननियम, वर्णनियम, और प्रहेलिका, इतने विषयोंका निरूपण है।

काव्यादर्शके धारम्भमें—

“चतुर्मुखमुखाऽभोजवनहंसवधूर्मम ।

मानसे रमतां नित्यं सर्वशुक्ला सरस्वती ॥”

इस श्लोकमें मञ्जुलानरण किया है। वस्तुतः यह श्लोक सरस्वतीरहस्योपनिषत्का है, दण्डीने उसका उद्धरण किया है। काव्यादर्शमें काव्यके ३ भेदोंका उल्लेख किया है—गद्य, पद्य और मिश्र। मिश्रसे उसमें नाटक और चम्पूका निर्देश किया गया है। काव्यमें प्रयोज्य भाषाको दण्डीने संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंश और मिश्र इस प्रकार ४ भेदोंमें विभक्त किया है। वे लिखते हैं—

“संस्कृतं नाम देवी वागन्वाख्याता महर्षिभिः।

तद्भवस्तत्समो देशीत्यनेकः प्राकृतक्रमः ॥” १-३३

“महाराष्ट्राश्रयां भाषां प्रकृतं प्राकृतं विदुः।

सागरः सूक्तिरत्नानां सेतुबन्धादि यन्मयम् ॥” १-३४

अर्थात् महर्षियोंने संस्कृतको “देवभाषी” कहा है। प्राकृत भाषाके ३ भेद हैं—तद्भव, तत्सम और देशी। महाराष्ट्रमें व्यवहृत भाषा उत्कृष्ट प्राकृत है। सूक्तिरूप रत्नोंके समुद्रस्वरूप “सेतुबन्ध” आदि काव्य जिस महाराष्ट्र भाषामें रचित है। इसी प्रकार देशभेदसे प्राकृत भाषाके शौरसेनी, गौडी और लाटी आदि भेद हैं। आभीर आदिकी भाषा अपभ्रंश रूपमें मानी जाती है। सामान्यतः संस्कृतसे भिन्न भाषा अपभ्रंश भाषा मानी जाती है।

अलंकारशास्त्रियोंके दो प्रस्थान देखे जाते हैं, उनमें एक व्यास और भरत मुनिसे उपदिष्ट प्राचीन, जिसके राजा भोज आदि अनुयायी हैं, दूसरा अभिनवगुप्ताचार्य आदि विद्वानोंसे उद्भाषित अभिनव, जिसके मम्मटभट्ट आदि विद्वान् अनुयायी हैं। काव्यादर्शमें भी प्राचीन प्रस्थानका अनुगमन किया गया है। काव्यादर्श रीतिमार्गका प्रतिष्ठापक और अलंकारमार्गका प्रतिपादक है। कहा जाता है कि भामहने मेधावीके मतका अनुसरण किया है और दण्डीने उसका खण्डन किया है।

दण्डीका निवास स्थान काञ्ची नगरी थीं। कुछ विद्वान् वैदमी रीतिके प्रशंसक होनेसे उन्हें विदर्भ (बरार) के निवासी कहते हैं।

दण्डीकी प्रशंसामें ऐसी उक्ति है—

“जाते जगति वाल्मीकौ कविरित्यभिधाऽभवत् ।

कवी इति ततो व्यासे, कवयस्त्वधि दण्डिनि ॥

इसी तरह दण्डोकी रचनाके विषयमें शाङ्गधरपद्धतिके—

त्रयोऽग्र्यस्यस्यो वेदास्त्रयो देवास्त्रयो गुणाः ।

त्रयो दण्डप्रबन्धाश्च त्रिषु लोकेषु विश्रुताः ॥

इस पद्यके अनुसार उनके ३ प्रबन्धोंकी चर्चा मिलती है, उनमें पहला दण्डकुमारः चरित, दूसरा प्रकृत काव्यादर्श और तीसरा प्रबन्ध छन्दोविचिन्ति जो अभी अनुपलब्ध है, कुछ विद्वान् उसके स्थानपर अश्विनिमुन्दरीकथाको रखते हैं ।

६ अलङ्कारसारसंग्रह, कर्ता—उद्भट, समय—ई० ८०० के लगभग । उद्भटभट्ट काश्मीरके निवासी थे । उनके अलङ्कारसारसंग्रहपर प्रतीहारैन्दुराजकी “लघुवृत्ति” नामकी टीका है । प्रतीहारैन्दुराजका समय ई० ९५० के करीब है । इनका नाम “इन्दुराज” भी है । उद्भटने भामहके “काव्याऽलङ्कार” पर “भामह-विवरण” नामकी टीका की थी ऐसा उल्लेख पाया जाता है, पर यह अभीतक उपलब्ध नहीं । अलङ्कारसारसंग्रहमें ६ वर्ग हैं, इसमें कारिकाओंकी संख्या ७९ है, जिनमें ४१ अलङ्कारोंका वर्णन है, उनके करीब १०० उदाहरण दिये गये हैं । प्रतीहारैन्दुराजकी उक्तिके अनुसार यह ग्रन्थ भामहविवरणका संक्षेप है । इस ग्रन्थकी रचनाके अनन्तर भामहके काव्याऽलङ्कारका प्रचार रुक गया । यह ग्रन्थ अलङ्कारमार्गका प्रतिष्ठापक माना जाता है । इसमें उद्भटने भामहलिखित कुछ अलङ्कारोंको छोड़ भी दिया है । उद्भटने कुमारसंभव नामके काव्यकी रचना भी की थी ऐसी प्रसिद्धि है, पर अभी वह ग्रन्थ उपलब्ध नहीं है । राजतरङ्गिणीके—

“विद्वान्दीनारलक्षणे प्रत्यहं कृतवेनतः ।

भट्टेऽभूदुद्भटस्तस्य भूमिभर्तुः समापतिः ॥

इस उक्तिसे उद्भट, राजा जयापीडकी पण्डितसभामें समापति थे ऐसा विदित होता है ।

७ काव्याऽलङ्कारसूत्र, कर्ता—चामन, समय—ई० ८ वीं शताब्दी लगभग । इस ग्रन्थमें ३ अंज है । सूत्र, उसकी वाचनकृत वृत्ति और उदाहरण । इसमें ५ अधिकरण और १२ अध्याय हैं । प्रथम अधिकरणमें ३ अध्याय हैं जिनमें क्रमसे प्रयोगन-स्थापना, अधिकारिचिन्ता और रीतिनिश्चय तथा काव्यके अङ्ग और काव्यविशेषोंका निरूपण है । दोषदर्शन नामके द्वितीय अधिकरणमें क्रमसे पद-पदार्थ-दोषविभाग और वाक्याऽर्थदोषविभाग हैं । गुणविवेचन नामके तृतीय अधिकरणमें दो अध्याय हैं, जिनमें क्रमसे गुण और अलङ्कारका तथा शब्द और गुणका विवेक और अर्थगुणका विवेचन है । आलङ्कारिक नामके चतुर्थ अधिकरणमें ३ अध्याय हैं, जिनमें क्रमसे शब्दाऽलङ्कारविचार, उपमाविचार और उपमाप्रपञ्चाऽधिकार हैं । “प्रायोगिक” नामके पञ्चम अधिकरणमें २ अध्याय हैं, जिनमें क्रमसे काव्यसमय और काव्यशुद्धिका

निरूपण किया गया है। ध्वन्यालोकलोचन, काव्यप्रकाश, अलङ्कारसर्वस्व और साहित्यदर्पण आदि ग्रन्थोंमें वामनके मतका उल्लेख किया गया है। कल्लणकी राजतरङ्गिणीके—

“मनोरथः शङ्खदत्तश्चटकः सन्धिमांस्तथा ।

अभूतुः कवयस्तस्य वामनाद्याश्च मन्त्रिणः ॥

इस उक्तिसे वामन, जयपीठके मन्त्री और उद्भटके भक्तकालिक थे ऐसा प्रतीत होता है। काणिकाकार वामन इनसे पूर्ववर्ती थे। “काव्यं ग्राह्यमलङ्कारात्” इस सूत्रके अनुसार वामनके मतमें गुण और अलङ्कारसे संस्कृत शब्द और अर्थ ही काव्य है। वामन रीतिमार्गके प्रवर्तक माने जाते हैं। “विशिष्टा पदरचना रीतिः” यह रीतिका लक्षण है। वामनने वृत्तिमें अमरशतक, महावीरचरित, उत्तररामचरित, वेणी-संहार, शाकुन्तल, क्रिमोर्वशीय, कादम्बरी, दृष्यचरित, मित्रातार्जुनीय, कुमारसंभव, मृच्छकटिक, मेघदूत, रघुवंश, शिशुपालवध आदि ग्रन्थोंका उदाहरण किया है। काव्यालङ्कारसूत्रमें महेश्वरकी और गोपेन्द्र त्रिपुरहर भूपालकी “कामधेनु” नामकी व्याख्या उपलब्ध है।

८ काव्यालङ्कार, कर्ता—रुद्रट, समय—ई० ८५० के लगभग—रुद्रटका दूसरा नाम शतानन्द था। ये मट्टवायुके पुत्र और साभवेदी थे। इनका निवास-स्थान काश्मीर था। इनके काव्यालङ्कारमें १६ अध्याय हैं। इस ग्रन्थमें काव्यशास्त्रके प्रायः सभी अङ्गोंका वर्णन है। इसकी रचना आर्या छन्दमें है। परन्तु अष्टम्यके अन्तमें अन्य छन्दोंका भी प्रयोग है। पद्यसंख्या ७३४ है। इसमें समस्त उदाहरण कवि-निर्मित हैं। प्रथम अध्यायमें ५ शब्दालङ्कार, ४ रीतियाँ, भाषाके प्राकृत, संस्कृत, मागध, पिशाचभाषा, मूरसेनी और अपभ्रंश इस प्रकार ६ भेद और अनुप्रासकी ५ वृत्तियाँ वर्णित हैं। तृतीयमें यमकका सविस्तर वर्णन है। चतुर्थमें श्लेष और उसके ८ भेद निरूपित हैं। पञ्चममें चित्रकाव्यका प्रतिपादन है। षष्ठमें पद और वाक्यके दोषोंका निरूपण है। सप्तममें शब्दके ४ भेद, प्रभेद और वास्तव, इनपर आधारित २३ अलङ्कारोंके लक्षण हैं। अष्टममें औपम्यके २१ अलङ्कार निरूपित हैं। नवममें अतिशय-के १२ अलङ्कारोंका वर्णन है। दशममें शुद्ध श्लेषके १० और सङ्करके २ भेदोंका प्रतिपादन है। एकादशमें नौ प्रकारके अर्थदोष और चार प्रकारके उपमादोष वर्णित हैं। द्वादशमें १० प्रकारके रस, शृङ्गारका लक्षण और भेद उसके संभोग और विप्रलम्भ २ भेद, नायकके गुण, उसके सहायकोंका वर्णन और नायक तथा नायिकाके भेदोंका वर्णन है। त्रयोदशमें संभोग-शृङ्गार और देश और कालके भेदोंसे नायिकाकी विभिन्न चेष्टाओंका वर्णन है। चतुर्दशमें विप्रलम्भ शृङ्गार, उसकी १० अवस्थाएँ, खण्डिता नायिकाके अनुनयके छः उपाय वर्णित हैं। पञ्चदशमें वीररस और अन्यरसोंका प्रतिपादन है।

शोडशमें काव्यभेद, कथा और आख्यायिका आदि गद्यकाव्योंका और अन्य विशेषताओंका वर्णन है। मम्मट और विश्वनाथने स्थान-स्थानपर इसकी सामग्रीका उपयोग किया है। नमिसाधु नामके श्वेताम्बर जैनने काव्यालङ्कारकी टीका की है, यह प्राचीन और प्रौढ है। यह विक्रमसंवत् ११२५ में निर्मित है।

९ ध्वन्यालोक, कर्ता—आनन्दवर्द्धन, समय—ई० ८५०—ध्वनिमार्गके प्रवर्तक आनन्दवर्द्धन आचार्यने ध्वनिकारिका और उसकी वृत्ति आलोककी रचना की है, इस प्रकार यह ग्रन्थ “ध्वन्यालोक” नामसे विख्यात है। कुछ विद्वान् ध्वनिकारिका और उसकी आलोक वृत्तिके रचयिता भिन्न-भिन्न पुरुष हैं ऐसा कहते हैं, इसमें बहुत मतभेद है, जो ही अलङ्कारशास्त्रमें ध्वन्यालोक आकर ग्रन्थ माना जाता है। मम्मटभट्ट, विश्वनाथ कविराज और पण्डितराज जगन्नाथ सभी इतना सम्मान करते हैं। जगन्नाथने इनको “अलङ्कारसरणिव्यवस्थापक” ऐसा लिखा है। इनका निवास स्थान भी काश्मीर है। इनका “देवीशतक” नामका स्तोत्रग्रन्थ उपलब्ध है, उसके अन्तिम पद्यसे पता चलता है कि ये “नोण” नामके पण्डितके पुत्र थे। राजतरङ्गिणीके—

ध्रुवताकणः शिवस्वामी कविरानन्दवर्द्धनः ।

प्रथां रत्नाकरश्चाऽगात्साम्राज्येऽवन्तिवर्मणः ॥

इस श्लोकसे जाना जाता है कि ये ई० ८५५-८८३ में स्थित काश्मीरराज ध्वन्तिवर्मणके सभापण्डित थे। इन्होंने अपने ग्रन्थमें उद्धृतका उल्लेख किया है। राजशेखरने इनकी चर्चा की है। आनन्दवर्द्धनके ग्रन्थ ध्वनि, आलोक, अर्जुनचरित, विषमबाणलीला, धर्मकीतिके प्रमाणविनिश्चयकी टीका धर्मोत्तमा, देवीशतक और सत्वालोक माने गये हैं। इनमें अभी ध्वनि, आलोक और देवीशतक ये ३ ग्रन्थ उपलब्ध हैं। जल्हणने सुक्तिमुक्तावलीमें राजशेखरसे प्रदर्शित—

“ध्वनिनाऽतिगभीरेण काव्यतत्त्वनिवेशिना ।

आनन्दवर्द्धनः कस्य नासीदानन्दवर्द्धनः ॥”

इस श्लोकसे आनन्दवर्द्धनकी प्रशंसा की है, अर्थात्—काव्यतत्त्वको स्थिर करने-वाली अत्यन्त गम्भीर ध्वनिसे आनन्दवर्द्धन किसके आनन्दका वर्द्धन करनेवाले नहीं थे। ध्वन्यालोक, अलङ्कारशास्त्रके सिद्धान्तोंका प्रतिष्ठानक माना जाता है।

ध्वनिग्रन्थमें ३ अंश हैं—कारिका, वृत्ति और उदाहरण। कारिकाओंकी संख्या १२९ है। वृत्तिमें कारिकाकी व्याख्या है। उदाहरण प्राचीन कवियोंके ग्रन्थोंसे लिये गये हैं। इसमें ४ उद्योत हैं। प्रथम उद्योतमें ध्वनिके विरोधियोंके मतका खण्डन है। द्वितीय और तृतीयमें ध्वनि भेदोंका सविस्तर विवेचन है; चतुर्थमें ध्वनिकी उपयोगिताका निरूपण किया गया है। ये मम्मट भट्टके समान केवल भावक विद्वान् नहीं थे प्रस्युत कारण विद्वान् भी थे, देवीशतक स्तोत्रकाव्यसे इनकी कवित्व-

शक्तिका परिचय मिलता है। दुर्भाग्यसे इनके अन्य दो ग्रन्थ उपलब्ध नहीं। इन्होंने व्यञ्जनावृत्तिसे प्रतिपाद्य ध्वनिको ही काव्यकी आत्मा मानकर उसीके प्रतिरान्दन और भेद प्रभेदके वर्णनमें अपनी पूरी शक्तिका प्रयोग किया है। स्कोटका ही ध्वनिसंप्रदायकी मूलभित्ति है। ध्वन्यालोकमें वेणीसम्भारका उल्लेख मिलता है।

अभिनवगुप्तपादाचार्य

ई० ११ शताब्दीके पूर्वभागस्थित अभिनवगुप्त आचार्यने ध्वन्यालोककी "लोचन" नामकी व्याख्या की है। इस लोचन ग्रन्थसे विदित होता है कि अभिनवगुप्तके किसी पूर्वज विद्वान्ने भी ध्वनि ग्रन्थकी टीका की थी। अभिनवगुप्त, ज्योतिरन्दुराज और भट्ट-तोतके शिष्य एवम् श्रीशंकराचार्यके महान् विद्वान् और सम्प्रदायके गुरु थे। ये आचार्य ब्रह्मचारी थे। इनकी लोचन टीका मूलग्रन्थके सप्तान् माहिन्द्यशास्त्रीय अनेक सिद्धान्तोंका व्याकर ग्रन्थ है। कहे सकते हैं कि वाचस्पतिमिश्रकी भामती व्याख्यासे शङ्कराचार्यके ब्रह्मसूत्र-भाष्यकी तरह अभिनवगुप्तकी लोचन व्याख्यासे ध्वन्यालोककी श्रीवृद्धि हुई है। अतएव अभिनवगुप्तकी ही—

“किं लोचनं विनालोको भाति चन्द्रिकयाऽपि हि ।

तेनाऽभिनवगुप्तेन लोचनोन्मीलनं व्यधात् ॥”

यह उक्ति पूर्णरूपसे सत्य है। इन्होंने बीससे भी अधिक ग्रन्थोंकी रचना की है। उनमें तन्त्रालोक, प्रत्यभिज्ञाविमर्शिनी, भरतनाट्यशास्त्रकी अभिनवभारती टीका आदि ग्रन्थ हैं। रसके विषयमें अभिनवगुप्तका सिद्धान्त सर्वसम्मत और वैज्ञानिक है जिसे सम्प्रदायके सिद्धान्तके रूपमें प्रस्तुत किया है।

१० काव्यमीमांसा, कर्त्तृ—राजशेखर, समय—ई० दशमशताब्दीका पूर्वभाग। काव्यमीमांसा अन्य अलङ्कारशास्त्रके ग्रन्थोंसे भिन्नरूप है, इसमें रस, ध्वनि अलङ्कार आदिका विवेचन न होकर काव्यरचनाके लिए अनेकानेक महत्वपूर्ण विषयोंका वैज्ञानिक संकलन किया गया है। इसमें १८ अध्याय हैं। प्रथम अध्यायमें शास्त्रसंग्रह है, उसमें श्रीकण्ठसे ब्रह्मा और विष्णु आदि ६४ शिष्योंको दिये गये काव्यशास्त्रके उपदेशोंका वर्णन है और अनेक आचार्योंके अनेक छात्रोंको काव्यके तत्तद्विषयोंके अध्यापनका उल्लेख है। द्वितीयमें शास्त्रनिर्देश और काव्य आदिके भेदोंका संलक्षण वर्णन है। राजशेखर वेदाध्ययनके लिए उपकारक होनेसे अलङ्कारको सप्तम वेदाङ्ग मानते हैं। तृतीयमें ब्रह्माजीके वरदानसे सरस्वतीसे काव्यपुरुषका जन्म, साहित्यविद्यावधू और काव्यपुरुषके वेषभूषादिके तत्तद्विधाओंमें तत्तद्भूति और रीतिकी उत्पत्ति आदि विषयोंका वर्णन है। चतुर्थमें शिष्योंके बुद्धिमान् और आहार्यबुद्धि आदि भेद, प्रतिभाका लक्षण और भेद, कविके सारस्वत आदि ३ भेद और लक्षण, भावकत्व और कदित्वका भेद, भावकके ४ भेद इत्यादि अनेक विषयोंका वर्णन है।

पञ्चममें व्युत्पत्ति और प्रतिभाकी व्याख्या, कवियोंके शास्त्रकवि आदि भेद और उपभेदोंकी चर्चा है। काव्यकविके रचनाकवि आदि न भेदोंका सलक्षण और सोदाहरण उल्लेख, कविकी दश अवस्थाएँ, पाकभेद, ९ प्रकारके काव्य इत्यादि अनेक विषय वर्णित हैं। षष्ठमें पदकी व्याख्या, उसकी सुवृत्ति आदि ५ वृत्तियाँ, अभिधाव्यापार, वाक्यके दश भेद इत्यादि प्रचुर विषय हैं। सप्तममें ब्रह्मा आदि कर्ताओंके भेदसे पुराण आदिके मतसे वाक्यके ३ भेद, वैदर्भी आदि ३ रीतियाँ, काकुभेद आदि अनेक विषय वर्णित हैं। अष्टममें श्रुति स्मृति आदि काव्याऽर्थोंके सोलह कारण और उनके उदाहरण वर्णित हैं। नवममें दिव्य आदि ७ अर्थ, उनके भेद प्रभेद आदि प्रचुर विषय हैं। दशममें कविचर्या और राजचर्या आदिसे सम्बद्ध अनेक विषय हैं। एकादशमें पूर्वकवियोंके शब्द और अर्थके अनुकरणके प्रकार आदि विषयोंका वर्णन है। द्वादशमें पूर्वकविके अर्थके अनुकरणके प्रकार, कवियोंके प्रभेद प्रतिविम्बकल्प, विकल्पकी समीक्षा आदि अनेक विषयोंका वर्णन है। त्रयोदशमें दूसरेके अर्थके अनुकरणमें आलेख्यप्रख्यके अनेक भेद दिये गये हैं। चतुर्दशमें कविप्रथम, उसमें जाति, द्रव्य, क्रियाके समयकी स्थापनाका वर्णन है। पञ्चदशमें गुणके समयकी स्थापना है। षोडशमें स्वर्ग और पातालके कवियोंके समय (संकेत) की स्थापना है। सप्तदश अध्यायमें देशके विभागोंका वर्णन है। अष्टादशमें कालके विभागोंका वर्णन है। राजशेखर काव्यमीमांसाकी १५ भागोंमें लिखना चाहते थे, उनमें यह प्रथम भाग प्रतीत होता है। राजशेखर, पुराण न्याय आदि चौदह विद्याओंसे अतिरिक्त—

“सकलविद्यास्थानैकायतनं पञ्चदशं काव्यं विद्यास्थानम्”

“अर्थात् समस्त विद्याओंका एकमात्र आधारभूत काव्य पन्द्रहवीं विद्याके स्थानमें है” ऐसा लिखते हैं। यह ग्रन्थरत्न न केवल काव्यरचनाके इच्छुकोंको बल्कि शास्त्र-जिज्ञासु समस्त जनोंको पुरातन शास्त्र और इतिहास भूगोल आदि अगणित विषयोंका व्युत्पादक है—पूर्ण ग्रन्थके निरीक्षणसे ऐसा जाना जाता है।

राजशेखर यायावरवंशमें उत्पन्न महाराष्ट्र ब्राह्मण थे, इनके प्रपितामह अकाल-जलद नामके थे, पितामह दुर्दुम नामके राजाके मन्त्री थे और माता श्रीलक्ष्मी नामकी थी। ये कान्यकुब्ज वा महोदयके नरेश निर्भय वा महेन्द्रपालके पुत्र थे। चौहानवंशकी अवन्तिसुन्दरी नामकी त्रिदुषीसे इनका विवाह हुआ था। राजशेखरने काव्यमीमांसामें अवन्तिसुन्दरीके मतोंका उद्धरण दिया है। कर्पूरमञ्जरी सट्टकमें इनकी “कालकवि” और “कविराज” उपाधि देखी जाती है। महेन्द्रपालके पुत्र नरेन्द्रके राजशेखरने प्रचण्डपाण्डव वा बालभारतमें अपना संरक्षक लिखा है। यशस्तिलक और तिलक-शञ्जरी आदि ग्रन्थोंमें भी इनका उल्लेख पाया जाता है। राजशेखरके बनाये हुए

अन्य छः ग्रन्थोंका भी उल्लेख मिलता है जैसे—बालरामायण (नाटक), विद्वशाल-
मञ्जिका (नाटिका), प्रच्छपाण्डव वा बालभारत (नाटक), कूर्मरमञ्जरी
(सट्टक), हरत्रिलास (महाकाव्य) और भुवनकोष (भूगोलशास्त्र) ।

९ अभिधावृत्तिमानुका, कर्ता—मुकुलभट्ट, समय—ई० दशमशताब्दीका
प्रथम भाग—मुकुलभट्टके पिताका नाम कल्लटभट्ट है, वे काश्मीरनरेश
अवन्तिवर्माके (ई० ८५५-८८३) सभापण्डित थे । माणिक्यचन्द्रके काव्यप्रकाश-
टीका सङ्केतमें मुकुलभट्टका बार-बार उल्लेख पाया जाता है । प्रतीहारैन्दुराज
मुकुलभट्टके शिष्य थे । अभिधावृत्तिमानुकामें कुल १५ कारिकाएँ हैं इसकी वृत्ति
भी ग्रन्थकारने स्वयम् की है । इसमें अभिधा और लक्षणा वृत्तिका प्रतिपादन है, और
लक्षणके छः भेद प्रदर्शित हैं । इसकी वृत्तिमें उद्भट्ट, कुमारिलभट्ट, ध्वन्यालोक,
भर्तृहरिसूत्र, मञ्जुभाष्य, विजयका, नाक्यपदीय और शबरस्वामीका उल्लेख पाया
जाता है ।

१० काव्यकौतुक, कर्ता—भट्टनील वा भट्टनील, समय—ई० ९६०-९९० ।
यह ग्रन्थ अभी प्राप्त नहीं है । भट्टनील अभिनवगुप्तके गुरु थे । क्षेमेन्द्रने औचित्य-
विचारचर्चामें और हेमचन्द्रने अपने काव्याऽनुशासनमें इनका उल्लेख किया है ।
हेमचन्द्रने अपने विवेकमें लिखा है कि भट्टनीलका मत श्रीशङ्करके “अनुकरणरूपो
रसः” इस उक्तिके विरुद्ध है । इन्होंने शान्तरसको तमम माना है । ध्वन्यालोक-
लोचनसे प्रतीत होता है कि अभिनवगुप्तने इसकी “विवरण” टीका की थी ।

११ हृदयदर्पण, कर्ता—भट्टनाथक, समय—ई० ९०० से १००० का
मध्यभाग—भरतमुक्तिके रससूत्रके ४ व्याख्याताओंमें अन्यतम व्याख्याता भट्टनाथक
हैं । ये सांख्यशास्त्रके विद्वान् माने जाते हैं । इनका सिद्धान्त अभिनवभारती, व्यक्ति-
विवेक, काव्यप्रकाश और माणिक्यचन्द्रकृत काव्यप्रकाशकी टीका संकेतमें उद्धृत है ।
इन्होंने साधारणीकरण सिद्धान्तको प्रदर्शित कर रसमें भुक्तिवादका प्रवर्तन किया
है । इनका ग्रन्थ अभी उपलब्ध नहीं है ।

१२ वक्रोक्तिजीवित, कर्ता—कुन्तक, समय—ई० १०५५ । राजानक
कुन्तक काश्मीरनिवासी थे । इनका जीवनभरिश्च कुछ भी उपलब्ध नहीं है । अधिकतर
ये “वक्रोक्तिजीवितकार” पदसे प्रसिद्ध हैं । वक्रोक्तिजीवितमें राजशेखरके पद्यका
उल्लेख होनेसे ये राजशेखरके परवर्ती हैं । ई० ११ शताब्दीके द्वितीय भागमें उद्भूत
परिमभट्टने कुन्तकके मतकी चर्चा की है, अतः ये कुन्तकके सपकालिष्ठ और उनसे
कुछ वृद्धतर थे । “वक्रोक्तिः काव्यजीवितम्” कहकर उन्होंने वक्रोक्तिको काव्यका
जीवित वा आत्मा मान लिया है । वक्रोक्तिजीवित अतिशय प्रौढ ग्रन्थ है । इसमें ४
उन्मेष हैं । इस ग्रन्थमें कारिका, वृत्ति और उदाहरण हैं । इसमें उदाहरणोंकी संख्या

लगभग ५०० है। प्रथम उन्मेषमें सरस्वतीकी स्तुति, काव्यका प्रयोजन, लक्षण, शब्दालङ्कार और काव्याऽलङ्कारका निवेश, वक्त्रोक्तिका लक्षण और उसका महत्त्व, वैचित्र्य आदि ५ गुण और तीन प्रकारके मार्ग इत्यादि विषयोंका प्रतिपादन है। द्वितीयमें तर्गविन्यासऽऽकृतका विवरण, वृत्तियाँ, पद्यपूर्वाद्धैवकृताके अनेक भेद, विशेषणवक्रता और संबन्धवक्रता, इनका सोदाहरण प्रतिपादन और वृत्तिवैचित्र्यवक्रता आदि अनेक विषय निदिष्ट हैं। तृतीयमें वाक्यवैचित्र्यवक्रताका उपादन है, इसमें वस्तुवक्रता भी समावेश है। रसवाद, प्रेयः और ऊर्जस्वी आदिके अलङ्कारत्वका खण्डन और अलङ्कार्यत्वका मण्डन और २० प्रधान शब्दालङ्कारोंका विवेचन है। चतुर्थमें प्रकरणवक्रता और प्रबन्धवक्रताका उपादन है, प्राचीन ग्रन्थोंमें बहुवचित होकर भी यह ग्रन्थ अप्राप्त या, हाल ही में प्राप्त हुआ है। प्रचुर प्रसिद्धि होनेपर भी दुर्भाग्यवश इसकी कोई भी संस्कृतव्याख्या उपलब्ध नहीं है। डाक्टर 'दे' से प्रकाशित संस्करणमें इसके ३ उन्मेष थे; पीछे आचार्य विश्वेश्वरकी द्विती टोका और डा० नगेन्द्रकी विस्तृत भूमिकावाले संस्करणमें ४ उन्मेष मिलते हैं, तथा दोनों संस्करणोंमें पर्याप्त पाठभेद भी है।

१३ दशरूपक, कर्ता—धनञ्जय, समय—ई० १००० के लगभग—दशरूपक नाट्यशास्त्रका ग्रन्थ है। इसके कर्ता धनञ्जय और अवलोक नामक टीकाके कर्ता धनिक थे। दोनों सहोदर भाई, विष्णुके पुत्र थे। ये दोनों विद्वान् राजा मुञ्ज- (ई० ९७८-९९४) की सभामें थे। धनञ्जय समापण्डित थे और धनिक महासाहय-राजके अधिकारपर आरूढ़ थे। धनिकने दशरूपककी अवलोक टीका, राजा मुञ्जके सत्तराऽधिकारी सिन्धुराज (ई० ९९४-१०१०) के शासनकालमें लिखी थी। ई० चतुर्दश शताब्दीके विश्वनाथ कविराज और प्रतापरुद्रयशोधूषणकार विद्याधरने धनञ्जयकी कारिकाएँ धनिकके नामसे उद्धृत की हैं।

दशरूपकमें ४ प्रकाश और लगभग ३०० कारिकाएँ हैं। अवलोक टीकामें उदाहरणोंके पद्य ३०० से अधिक हैं, जिनमें २० से अधिक प्राकृत और संस्कृत पद्य धनिकके रचिा ही हैं। धनञ्जयने "अवस्थाऽनुकृतिनाटयम्" अवस्थाका अनुकरण (नकल) नाटय है ऐसा लिखा है। उन्होंने रूपकके नाटक, प्रकरण, षाण, प्रहसन, हिम, व्यायाग, सनवकार, वीथी, अङ्क, और ईहामृग इस प्रकार १० भेदोंका उल्लेख कर लक्षण और उदाहरण दिये हैं।

नाट्यविषयमें बड़ा रोचकता और विद्वतासे इसमें प्रकाश डाला गया है। परवर्ती ग्रन्थकारोंने दशरूपककी अतिशय प्रामाणिक माना है। इसमें प्रथम प्रकाशमें रूपकके १० भेद, पाँच सन्धियाँ, उनके अङ्ग, विकम्भ, चूलिका, अङ्कास्थ, अङ्कानतार और प्रवेशकके लक्षण और उदाहरण हैं। द्वितीयमें नायक-नायिकाओंके भेद, उनके

स्वभाव, और सहचरोंका वर्णन, चार वृत्तियाँ और उनके अङ्ग बर्णित हैं। तृतीयमें नाटककी स्थापना और दश रूपकोंके रक्षण बर्णित है। चतुर्थ प्रकाशमें इसका विस्तार निरूपण है। दशरूपककी प्राचीन ३ टीकाएँ हैं। जवलोकरके अवलोकनसे मालूम होता है, कि धनिकने “काव्यनिर्णय” नामका ग्रन्थ भी लिखा था, जिसके कई श्लोक इसमें उद्धृत हैं। इसमें स्थित रसनिरूपणका आधार भट्टनायकका ग्रन्थ है।

१४ व्यक्तिविवेक, कर्ता—महिमभट्ट, समय—ई० १०२५-१०६०-राजानक महिमभट्ट काश्मीरनिवासी थे। इनके पिताका नाम श्रीधर्य था, और महाकवि श्यामल इनके गुरु थे। क्षेमेन्दने सुवृत्तिलक और औचित्य-विचारचर्चामें श्यामलके पद्योंका उद्धरण दिया है। महिमभट्ट महानैयायिक और आलङ्कारिक थे, इन्होंने छत्रनिकी पृथक्-सत्ताका खण्डन कर उसे अनुमानमें अन्तर्भूत किया है। राजानक रचयकने अपने अलङ्कारसर्वस्वमें व्यक्तिविवेकके सिद्धान्तोंका संग्रह किया है। काव्यप्रकाशके बहुतेरे टीकाकारोंका मत है कि मम्मटने काव्यप्रकाशके पञ्चम उल्लासमें व्यक्तिविवेकका खण्डन किया है और सप्तम उल्लासमें दोषोंका उदाहरण व्यक्तिविवेक आधारपर दिया है। व्यक्तिविवेकमें बालरामायणके श्लोकोंका उद्धरण और वक्रोक्तिभीवित और लोचनका खण्डन उपलब्ध होता है। महिमभट्ट रसको काव्यात्मा मानते हैं। व्यक्ति-विवेकमें ३ विमर्श हैं। प्रथम विमर्शमें ध्वनिका लक्षण देकर उसका अनुमानमें अन्तर्भाव किया है। द्वितीयमें अनौचित्यका विचार, भेद, अन्तरङ्ग अनौचित्य और बहिरङ्ग अनौचित्य और उनके ५ दोष और उदाहरण है। तृतीयमें ध्वन्यालोकके ४० उदाहरणोंको अनुमानमें अन्तर्भूत किया है।

१५ सरस्वतीकण्ठाभरण, शृङ्गारप्रकाश, कर्ता—राजा भोज, समय—ई० १५६-१०५१-धाराधराक्षीश महाराज भोजने पूर्वोक्त दो अलङ्कार ग्रन्थोंका प्रणयन किया है। ये सिन्धुराज वा सिन्धुलके पुत्र और महान् विद्वान् थे तथा विद्वानोंकी पृस्कुन करनेवालोंमें अप्रतिम सहृदय थे, “प्रत्यक्षरं लक्षं वशी” यह उक्ति इनकी गुणसाहिता और दानशीलताको प्रसिद्ध करने वाली है। पूर्वोक्त दो अलङ्कारके ग्रन्थोंके अतिरिक्त अन्य विषयोंमें इनके निम्नलिखित ग्रन्थ अत्यधिक प्रख्यात हैं—

धाकरणमें शब्दानुशासन, आयुर्वेदमें राजमृगाङ्क, योगमें भोजवृत्ति वा राज-मर्तण्ड, कोषमें नाममालिका, कलामें शालिहोत्र और समराङ्गणसूत्रधार, रत्नादि-परीक्षामें युक्तिरूपतरु इत्यादि हैं। प्रकृत सरस्वतीकण्ठाभरण और शृङ्गारप्रकाश अलङ्कार ग्रन्थ हैं। सरस्वतीकण्ठाभरणमें ५ परिच्छेद हैं। प्रथम परिच्छेदमें १६ पददोष, उतने ही वाक्यदोष, उतने ही वाक्याऽर्थदोष, २४ शब्दगुण और सत्ते ही वाक्याऽर्थगुण बर्णित हैं। द्वितीयमें २४ शब्दाऽलङ्कार विस्तार निरूपित हैं। तृतीय-में २४ अर्थाऽलङ्कार उसी तरह निरूपित हैं। चतुर्थमें २४ उभयाऽलङ्कार

(शब्दाऽर्थाऽलङ्कार) निरूपित हैं। पञ्चममें रस, भाव, नायक, नायिका, उनके लक्षण, भेद, ५ सन्धियाँ, ४ वृत्तियाँ अन्य भी अनेक विषय निरूपित हैं। इसमें ६४३ कारिकाएँ हैं। इनमेंसे दण्डीके काव्यादर्शसे लगभग ५०० और इवग्यालोकासे भी कुछ कारिकाएँ ली गई हैं। प्राचीन कवियोंके करीब १५०० पद्य उदाहरणके तौरपर इसमें उद्धृत हैं। इसकी ३ टीकाएँ हैं, उनमें ई० १४ शताब्दीके तिरहुतके राजा रामसिंहदेवसे आनन्द म० म० रत्नेश्वरमिश्रकी रत्नदर्पण टीका सर्वोत्तम है।

शृङ्गारप्रकाश, कर्ता—राजा भोज। समय—ई० १९६-१०५१ इसमें जाटय और काव्य दोनोंका विवेचन है। इसमें अभिमान और अहङ्कारका प्रतीक शृङ्गार ही मूल रस है ऐसा प्रतिपादन किया है। शृङ्गारप्रकाशमें ३६ अध्याय हैं। इन्होंने अलङ्कारके शब्दाऽलङ्कार, अर्थाऽलङ्कार और उभयाऽलङ्कार इस प्रकार ३ भेद मानकर फिर प्रत्येकके २४ भेद कर कुल अलङ्कारोंके ७२ भेदोंका निरूपण किया है।

१६ औचित्यविचारचर्चा, कविकण्ठाभरण, कर्ता—क्षेमेन्द्र, समय ई० १०२८-८० क्षेमेन्द्र काश्मीरनिवासी थे, इनके पिताका नाम प्रकाशेन्द्र था। क्षेमेन्द्र अपनेको "व्यासदास" लिखते थे। इनकी औचित्यविचारचर्चामें ३९ कारिकाएँ हैं। उनकी वृत्ति भी उन्हींकी रचना है। क्षेमेन्द्र औचित्यका लक्षण लिखते हैं—

“उचितं प्रादुराचार्याः सदृशं क्लि यस्य यत्।

उचितस्य च यो भावस्तदौचित्यं प्रचक्षते ॥”

अर्थात् आचार्य, जिसका जो सद्गुण है उसे “उचित” कहते हैं, उचितका जो भाव है उसे “औचित्य” कहते हैं। इन्होंने अपने इस ग्रन्थमें पद, वाक्य, प्रबन्धाऽर्थ, गुण, अलङ्कार, रस, क्रिया, कारक, लिङ्ग, वचन, विशेषण, उपसर्ग, निपात, काल, देश, कुल, व्रत, तत्त्व, मत्त्व अभिप्राय, स्वभाव, सारसंग्रह, प्रतिभा, अवस्था, विचार, नाम और आशीर्वाद इतने विषयोंमें औचित्यका प्रदर्शन कर वृत्तिग्रन्थमें इनके उदाहरणोंको सविस्तर प्रौढपूर्वक प्रदर्शित किया है। उदाहरणोंमें बहुतेरे कवियोंकी रचनाएँ हैं। क्षेमेन्द्रने अपनी रचनामें भी उदारतापूर्वक अनौचित्यका प्रदर्शन किया है।

औचित्यविचारचर्चापर मद्राससे “सहृदयतोषिणी” नामकी एक टीका प्रकाशित है।

कविकण्ठाभरण, कर्ता—क्षेमेन्द्र, समय—ई० १०२८-८० इस ग्रन्थमें क्षेमेन्द्रने काव्यरचनाने विधेयजनकों लिए बहुत-से उपयोगी विषयोंकी अवतारणा की है। इसमें ५ सन्धियाँ हैं। “कवित्वप्राप्ति” नामकी प्रथम सन्धिमें २४ कारिकाएँ हैं। “शिक्षाकथन” नामकी द्वितीय सन्धिमें २३ कारिकाएँ हैं। “चमत्कारकथन” नामकी तृतीय सन्धिमें ३ कारिकाएँ हैं, और “गुणदोषविभाग” नामकी चतुर्थ सन्धिमें

२ कारिकाएँ और "परिचयप्राप्ति" नामक पञ्चम सर्गमें ३ कारिकाएँ हैं, इस प्रकार इस ग्रन्थमें कुल ५५ कारिकाएँ हैं और वृत्तिमें समस्त विषयोंको स्पष्ट किया है। इसमें शिष्योंके ३ और कविके ५ भेदोंका उल्लेख किया है, तथा काव्यके गुणदोषविचारमें नाट्य, व्याकरण और तर्कके विषयमें उपदेश दिया है। काश्मीरके राजा अनन्तदेवके राज्यमें इसकी रचयिता उल्लेख मिलता है। क्षेमेन्द्रके ६२ दो ग्रन्थोंके अतिरिक्त बहुत-से ग्रन्थ हैं उनमें कुछ ग्रन्थोंकी सूची दी जाती है—रामायण-मञ्जरी, भारतमञ्जरी, बृहत्कथामञ्जरी, दशाऽवतारचरित प्रभृति लगभग ५० ग्रन्थ क्षेमेन्द्रनिर्मित हैं। राजतरङ्गिणीमें इनकी नृपावली नामकी कृतिका उल्लेख है परन्तु इसकी अभीतक उपलब्धि नहीं हुई है।

१७ काव्यप्रकाश, कर्ता—मम्मटभट्ट, समय—ई० १०५० से ११०० तक। काश्मीरवासी राजानक मम्मटभट्ट काव्यजगत्में काव्यप्रकाशके प्रसिद्ध लेखक हैं। ये अभिनवगुप्तपादके शिष्य, शैवसम्प्रदायवाले महान् वैयाकरण थे। काव्यप्रकाश, अलङ्कारशास्त्रके ग्रन्थोंमें आकर माना जाता है। मम्मटभट्टने नाट्यशास्त्रसे आरम्भ कर ध्वन्यालोक आदि समस्त प्राचीन ग्रन्थोंका आकलन कर अपने ग्रन्थको पुष्पित और फलित किया है। काव्यप्रकाशमें दृश्यकाव्यका छोड़कर ध्वन्यालोक सम्पूर्ण विषयोंका साङ्गोपाङ्ग वर्णन किया गया है। इसमें दश उल्लास और ५४२ कारिकाएँ हैं। इनकी वृत्ति इनकी स्वरचित है और उदाहरण अनेक कवियोंके ग्रन्थोंसे दिये गये हैं। इसकी कारिकाएँ भरतनिर्मित हैं और वृत्तिमात्र मम्मटभट्टकी है ऐसा कुछ बङ्गीय विद्वानोंका कथन निमूल है। हाँ, इसकी कुछ कारिकाएँ भरतके नाट्यशास्त्रसे उद्धृत की गई हैं, यह सत्य है। काव्यप्रकाशके प्रथम उल्लासमें काव्यका प्रयोजन, कारण, लक्षण और भेदोंका प्रतिपादन है। द्वितीयमें शब्दके वाचक, लाक्षणिक और व्यञ्जक ३ भेद और उनके वाच्य, लक्ष्य और व्यञ्ज्य तीन प्रकारके अर्थोंका निरूपण है और तात्पर्यार्थका निरूपण कर अभिहिताऽन्वयवादी और अन्विताऽभिधानवादीके सिद्धान्तोंका प्रदर्शन किया है। इसी तरह अभिधा, लक्षणा और व्यञ्जनाके भेदोंका निरूपण किया है। तृतीय उल्लासमें अर्थव्यञ्जकता और व्यञ्जनावृत्तिका विवेचन है। चतुर्थमें छन्दिके अविवक्षितवाच्य और विवक्षिताऽन्यपरवाच्य इनके भेद और उपभेदोंके प्रतिपादनके साथ रसका स्वरूप, स्थायी भाव, विभाव, व्यभिचारी भाव तथा रससम्बद्ध चार सिद्धान्तोंका विवेचन है। पाँचवें उल्लासमें मध्यम काव्य गुणीभूतव्यञ्ज्यके भेदोंका सोदाहरण वर्णन है। संपूर्ण ध्वनियोंके भेदोंका दिग्दर्शन कर व्यञ्जनाके विरोधियोंके तर्कका खण्डन कर व्यञ्जनावृत्तिका स्थापन किया गया है। षष्ठ उल्लासमें काव्यके तीसरे भेद चित्र वा अघम काव्यके दो भेद—शब्दचित्र और अर्थचित्रका निरूपण किया है। सप्तम उल्लासमें दोषका लक्षण और पद, वाक्य, अर्थ और रसके दोषोंका निरूपण

कर दोषाङ्कुश अर्थात् कतिपय स्थलमें दोषमें भी दोषत्वका अभाव वर्णित है। अष्टममें गुण और अलङ्कारका भेद दिखलाकर माधुर्य, ओज, प्रसाद गुणोंके लक्षण और उदाहरण प्रदर्शित कर उनमें अन्यप्रतिपादित गुणोंका अन्तर्भाव वा उन्हें दोषाऽभाव-स्वरूप बतलाया गया है। साथ-साथ सत्तद्वर्णोंकी तत्सद्गुणव्यञ्जकता दिखाई गई है। नवममें दो प्रकारकी वक्रोक्ति, अनुप्रास, ३ वृत्तियाँ लाटाऽनुप्रास, यमकीके भेद; श्लेष-चित्र (खङ्गबन्ध आदि) और पुनरुक्त्यदाभास इत्यादि विषय प्रतिपादित हैं। दशममें ६१ अलङ्कारोंका निरूपण और अलङ्कारदोषोंका सप्तम उद्देश्यमें प्रदर्शित दोषोंमें अन्तर्भावका प्रकार दिया गया है।

काव्यप्रकाशमें अन्य ग्रन्थोंसे लगभग ६२० पद्य उद्धृत है। इसमें ७० से अधिक टीकाएँ हैं। इसकी रचनाके ५० वर्षोंके भीतर ही माणिक्यचन्द्रने सङ्केत नामकी टीका लिखी, उस समयसे लेकर अभीतक इसकी टीकाओंका निर्माण होता रहा है। स्थान-स्थानपर यह ग्रन्थ अत्यन्त दुरुद्ध है, अतएव महेश्वर भट्टाचार्यने अपनी टीकाने लिखा है।

“काव्यप्रकाशस्य कृता गृहे गृहे टीका, तथाऽप्येष तथैव दुर्गमः।

सुखेन विज्ञातुमिमं य ईहते, धीरः स एनां निपुणं विलांकताम् ॥

प्राचीन टीकाओंसे विदित होता है कि मम्मटभट्टने काव्यप्रकाशके परिकर अलङ्कारतत्त्वका भाग लिखा, उसके अनन्तरवर्ती भागको अल्लट वा अलक्षरिने लिखा है। काव्यप्रकाशके कुछ प्रसिद्ध टीकाएँ और उनके कर्ताओंके नाम लिखे जाते हैं—

१ गुर्जरदेशीय माणिक्यचन्द्रसूरिकी सङ्केतटीका, समय—ई० ११६०

२ आन्ध्रदेशीय मरुत्वतीतीर्थकी बालचिन्ताऽनुरञ्जिनी, समय—ई० १२४२

३ गुर्जर जयन्तभट्टकी काव्यप्रकाशदीपिका, समय—ई० १२९३

४ काव्यकुञ्जदेशीय सोमेश्वरभट्टकी सङ्केत टीका, समय—ई० १२५० से पूर्व।

५ भट्ट गोपालकी साहित्यचूडामणि, ये भावप्रकाशकार शारदातनयके पिता थे, समय—ई० १३००।

६ उत्कलदेशीय चण्डीदासकी दीपिका टीका, ये विश्वनाथ कविराजके पितामह नारायणदासके छोटे भाई थे, समय—ई० १४ शताब्दी।

७ विश्वनाथ कविराजकी काव्यप्रकाशदर्पण, टीका, समय—१४ शताब्दी।

८ परमानन्द चक्रवर्तीकी विस्तारिका टीका, समय—ई० १५ शताब्दी।

९ म० म० नरसिंह ठक्कुरकी नरसिंहमनीषा, समय—ई० १७ शताब्दी।

१० श्रीवत्सलाञ्छन भट्टाचार्यकी सारबोधिनी, समय—ई० १५ शताब्दी।

इन्होंने काव्यप्रकाशखण्डन ग्रन्थ भी लिखा है।

११ म० म० गोविन्द ठक्कुरकी प्रदीपटीका, समय—ई० १७ शताब्दी।

१२ म० म० नागश भट्टकी प्रदीपटीका उद्योत, समय—१७ वीं शताब्दी ।

१३ वैद्यनाथभट्टकी प्रदीपटीका प्रभा, समय—१७ वीं शताब्दी ।

१४ महेश्वर भट्टाचार्यकी काव्यप्रकाशादर्श टीका, समय—ई० १६०० शताब्दी ।

१५ भीमसेन दीक्षितकी सुधासागर टीका, समय—ई० १८३६ ।

१६ म० म० गोकुलनाथकी काव्यप्रकाशविवरणटीका, समय—ई० १८०० श० ।

१७ म० म० वामनाचार्यकी बालबोधिनी, समय—ई० १८८२ ।

मम्मटभट्टने अपने ग्रन्थमें अभिनवगुप्त और नरसाहसालङ्कारिताका उल्लेख किया है । उन्होंने उदात्तालङ्कारमें राजा भोजकी प्रशंसाका पद्य दिया है अतः ये भोजके समकालिक वा कुछ पीछे हुए हैं । अलङ्कारसर्वस्वमें रघ्यकने भी इनका निर्देश किया है ।

१८ अलङ्कारसर्वस्व, कर्ता—रघ्यक, समय—ई० १२ शतक । रघ्यक काश्मीरनिवासी थे, इनका दूसरा नाम हचक था । इन्होंने अपने पिता तिलकसे ही साहित्यका अध्ययन किया था । ये काश्मीरके राजा जयसिंहके सान्निध्यप्रद्विक मह्व वा मह्वकके गुद थे । इनके अन्य ग्रन्थ अलङ्कारानुसारणी, काव्यप्रकाशमञ्जुत, नाटक-मोमांसा, व्यक्तिविवेकविचार, श्रीकण्ठस्तव, सहृदयलीला, साहित्यमोमांसा, हर्षचरित-वातिक, अलङ्कारमञ्जरी और अलङ्कारवातिक है । इनका प्रकृत ग्रन्थ अलङ्कार-सर्वस्व, अलङ्कारशास्त्रका प्रख्यात ग्रन्थ और ध्वनिमांगका अनुपायी है । इसमें सूत्र, वृत्ति और उदाहरण हैं । इसमें कुल ८८ सूत्र हैं, उदाहरण अन्य ग्रन्थोंसे लिए गये हैं । इसमें काव्यप्रकाशसे अधिक अलङ्कार हैं । इसमें शब्दालङ्कार, अर्थालङ्कार, एवम् रसवत्, प्रेयः, ऊर्जस्वी, समाहित, भावोदय, भावसन्धि, भावशबल, संसृष्टि और सङ्कर इतने अलङ्कारवर्ग सविस्तर और सोदाहरण बणित हैं । इस ग्रन्थमें तीन टीकाएँ हैं, जिनमें काश्मीरवासी जयरथने रघ्यकके ५० वर्षोंके अनन्तर “विमर्शिनी” नामकी टीका लिखी है । दूसरी टीका केरलके समुद्रबन्धसे विरचित है । यह लगभग ई० १६०० शताब्दीकी है । इनके सिवाय अन्य टीका उन्हींके शिष्य श्रीकण्ठचरित महःकाव्यके कर्ता मह्वककी भी सुनी गई है । इसी तरह विशाचक्रवर्तीकी “अलङ्कार-शब्दीविनी” नामकी तीसरी टीका है । विश्वनाथ कविराजने दशम परिच्छेदमें वदत जगह इस ग्रन्थका आश्रय लिया है और कहीं-कहीं खण्डन भी किया है । एकाबली और कुवलयानन्दमें भी अलङ्कारसर्वस्वका प्रभाव पड़ा है । रघ्यकने पुनरुक्तवदाभास, छेडा-नुपास, व्ययनुपास, यमक, लाटानुपास और चित्रका निरूपण किया है । इन्होंने अपने ग्रन्थमें उपमा आदि ७५ अर्थालङ्कारोंका विवचन किया है तथा जिनमें विरुत्प और विचित्र दो नवीन अलङ्कारोंका भी समावेश है ।

१९ वाग्भटाऽलङ्कार, कर्ता—वाग्भट, समय—ई० ११४० वाग्भट नामके दो अलङ्कारशास्त्री प्रसिद्ध हैं, दोनों ही जैन हैं । उनमें ये प्रथम हैं । इनका प्राकृत नाम “वाह्व” है, सिंहदेवके पुत्र भी “वाग्भट” नामवाले थे, जो आयुर्वेदके प्रख्यात ग्रन्थ-

कार थे। "सोम"के पुत्र प्रकृत वाग्भट चालुक्यवंशमें उत्पन्न जयसिद्धराज (ई० १०५४-११४३) के महाभाष्य थे, यह बात वाग्भटाऽलङ्कारके टीकाकार सिहदेवगणिके कथनसे प्रतीत होती है। इनकी दूसरी कृति नेमिनिर्माण महाकाव्य है।

वाग्भटाऽलङ्कारमें ५ परिच्छेद हैं, उनमें कुल २६० कारिकाएँ हैं। प्रथम परिच्छेदमें काव्यलक्षण, प्रतिभा, व्युत्पत्ति और अभ्यासका लक्षण तथा कविशिक्षाकी चर्चा है। द्वितीयमें काव्यका आधार—संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंश और भूतभाषित (पैशाची भाषा) ये चार भाषाएँ मानी गई हैं एवम् पद और वाक्यके ८ दोष वर्णित हैं। तृतीयमें दश गुणोंके लक्षण और उदाहरण दिये गये हैं। चतुर्थमें ४ शब्दाऽलङ्कार और उनके भेद, ३५ अर्थाऽलङ्कार; वैदर्भी और गौडी २ वृत्तियाँ वर्णित हैं। पञ्चममें ९ रसोंका निरूपण, नायक-नायिकाओंके भेद और तत्सम्बद्ध विषय हैं। काव्याऽलङ्कारमें ८ टीकाएँ हैं, जिनमें जिनवर्द्धनचूरि (ई० १४१९) और सिहदेवगणिकी टीका प्रसिद्ध और प्रकाशित हैं।

२० काव्याऽनुशासन, कर्ता—हेमचन्द्रसूरि, समय—ई० १०८८-११७२ श्वेताम्बर जैनाचार्य हेमचन्द्र महान् विद्वान् थे अतः "कलिकालसर्वज्ञ" इस उपाधिसे विभूषित थे। इनके अनेक ग्रन्थ हैं, जिनमें जैनन्यायमें प्रमाणभीमांसा (अपनी टीकाके साथ), योग और कोषके ग्रन्थ, सिद्धराज जयसिद्धकी आज्ञासे निर्मित शब्दानुशासन (व्याकरण) इत्यादि। प्रकृत काव्याऽनुशासनमें = अध्याय है, इसमें मूल वृत्ति और उदाहरण हैं। उदाहरण अन्य ग्रन्थोंसे लिये गये हैं। वृत्तिका नाम "अलङ्कार-ब्रह्मणि" है इसके प्रथम परिच्छेदमें काव्यका प्रयोजन, हेतु और प्रतिभाके सङ्कारी काव्यलक्षण, शब्द और अर्थका स्वरूप, मुख्य, लक्ष्य और व्यङ्ग्य ३ प्रकारके अर्थोंका विचार है। द्वितीयमें रस, स्थायी भाव व्यभिचारी भाव, और सात्त्विक भाव वर्णित है। तृतीयमें शब्द, वाक्य और अर्थके दोषोंका निरूपण है। चतुर्थमें तीन गुण, और उनके स्रोतक वर्णोंका निरूपण है। पञ्चममें शब्दाऽलङ्कारोंका निरूपण है। षष्ठमें २९ अर्थाऽलङ्कार जिनमें संसृष्टि, सङ्कर, पर्याय और परिवृत्ति आदि हैं, इनका विवेचन है। सप्तममें नायक और नायिकाके भेदोंका वर्णन है। अष्टममें काव्यके भेद और प्रभेदोंका निरूपण है। काव्याऽनुशासनमें १५०० उदाहरण भिन्न भिन्न ग्रन्थोंसे लिये गये हैं।

२१ चन्द्रालोक, कर्ता—जयदेव (पीयूषवर्ष), समय—ई० १३०० मिथिलानिवासी जयदेव, पीयूषवर्ष और पक्षधर नामसे भी विख्यात थे। ये महापौराणिक, कवि और अलङ्कारशास्त्री थे। ये यज्ञविद्याचतुर महादेवके पुत्र और सुमिश्रा देवीके गर्भज थे। अलङ्कार ग्रन्थोंमें जयदेवका चन्द्रालोक, प्रौढ, बहुत प्रसिद्ध और उपादेय है। यह अनुष्टुप् छन्दमें रचित है। इसमें १० मयूख और २७५ कारिकाएँ हैं। चन्द्रालोकके प्रथम मयूखमें काव्यका लक्षण, हेतु और शब्दके ३ भेद वर्णित हैं।

द्वितीयमें शब्द, अर्थ और वाक्य आदिके दोष और तीन प्रकारके दोषाङ्कुश (दोषस्व-
निर्धारक) वर्णित हैं। तृतीयमें काव्यमें शोभाका आधान करने वाले अक्षरसंहति
आदि दश काव्यलक्षण निरूपित हैं। चतुर्थमें श्लेष आदि दश गुण दिये गये हैं। पञ्चममें
शब्दाऽलङ्कार और १०० अर्थालङ्कार निरूपित हैं। इसमें जयदेवने अलङ्कारसर्वस्वका
भी अवलम्बन किया है।

षष्ठमें विभाव आदि, शृङ्गार आदि ९ रस, भावकाव्य आदि, व्यभिचारी भाव,
रसाभास, भावाभास, भावसान्नि, भावोदय, भावसन्धि, भावशबलता और पाञ्चालिकी
आदि ५ रीतियाँ और मधुरा आदि ५ वृत्तियाँ निरूपित हैं। सप्तममें वृञ्जनाव्यापार
और ध्वनियोंके भेद वर्णित हैं। अष्टममें गुणीभूतव्यङ्ग्यके ८ भेद निरूपित हैं। नवममें
लक्षणाके भेद दिये गये हैं। दशम मयूखमें अभिष्टाके छः भेदोंका वर्णन है। तन्द्रालोकमें
छः टीकाएँ हैं, जैसे प्रद्योतन भट्टका शरदागम, यागभट्ट वा विश्वेश्वरका राकागम,
बैद्यनाथ पायगुण्डे (बालभट्ट) की रत्ना आदि। चन्द्रालोकके प्रथम मयूखके भागको
विस्तृत कर अप्पय्य दीक्षितने "कुबलयानन्द" नामक अलङ्कार ग्रन्थका रचना की
है। जयदेवने चन्द्रालोकके विषय "प्रसन्नराघव", नामक अति मनोहर नाटककी भी
रचना की है। केशवमिश्रकी रचना और बृहन्नाम्नधरपद्वितीमें इसके पद्योंका उद्धरण
दिया गया है।

२२ एकावली, कर्ता—विद्याधर, समय—ई० १२ शतकका आरम्भ।
विद्याधर, कलिङ्गके केशरिनरसिंह और प्रतापनरसिंह नामक राजाओंके सभापण्डित
थे। ये "महामहेश्वर" और "बैद्य" उपाधिसे विभूषित थे। इनके अलङ्कार ग्रन्थ
एकावलीमें कारिका, वृत्ति और उदाहरण ये ३ अंश हैं। उदाहरणके पद्य विद्याधर-
रचित और नृसिंहदेवके प्रशंसापरक हैं। इसमें ८ उन्मेष हैं। प्रथममें काव्यके हेतु और
लक्षण और भागह और महिमभट्ट आदिके सिद्धान्तोंका वर्णन है। द्वितीयमें ३ प्रकारके
शब्द और ३ प्रकारकी वृत्तियाँ वर्णित हैं। तृतीयमें इनके भेद, चतुर्थमें गुणीभूत-
व्यङ्ग्यका निरूपण है। पञ्चममें तीन गुण और तीन रीतियाँ वर्णित हैं। षष्ठमें
दोषका निरूपण, सप्तममें शब्दाऽलङ्कार और अष्टममें अर्थालङ्कार वर्णित हैं। इसके
प्रथम उन्मेषमें ध्वन्यालोकका, अलङ्कारप्रकरणमें अलङ्कारसर्वस्वका तथा अन्यत्र
काव्यप्रकाशका अनुकरण किया गया है। सिंह भूषालके रसाऽर्णवनुधाकरणमें एकावलीका
उल्लेख मिलता है। विद्याधरने "केलिरहस्य" नामक कामशास्त्रविषयक ग्रन्थ भी
लिखा है। एकावलीपर मल्लिनाथकी "तरका" नामकी टीका है।

२३ प्रतापसूत्रीय, कर्ता—विद्यानाथ, समय—ई० १४ शताब्दीका
प्रथमपाद।

प्रतापसूत्रीय वा प्रतापसूत्रयशोभूषणके कर्ता विद्यानाथ, आन्ध्रके राजा प्रताप-
सूत्रदेवके सभापण्डित थे। इन्होंने "प्रतापसूत्रकल्याण" नाटककी भी रचना की है।

प्रतापरुद्रीयकी कलियुगमें बड़ी प्रसिद्धि है। इसमें भी कारिका, वृत्ति और उदाहरण हैं। उदाहरण प्रतापरुद्रके प्रसंसापरक हैं। इस ग्रन्थमें ५ प्रकरण हैं, जिनमें क्रमसे नायक, काव्य, नाटक, रस, दोष, गुण, शब्दाऽलङ्कार अर्थाऽलङ्कार और शब्दाऽर्थाऽलङ्कार बर्णित हैं। नाटक प्रकरणमें "प्रतापरुद्रकल्याण" नाटकके उदाहरण दिये गये हैं। इस ग्रन्थका उपजीव्य काव्यप्रकाश और अलङ्कारसर्वस्व है। इसपर मल्लिनाथके पुत्र कुमारम्बामीकी "रत्नापण" नामकी टीका है।

"रत्नशाण" नामकी एक अछूरी टीका भी उपलब्ध है, जिसमें "रत्नापण" का उल्लेख है।

२३ काव्यानुशासन, कर्ता—वाग्भट, समय—ई० १४ शताब्दी। काव्यानुशासनके कर्ता द्वितीय वाग्भट हैं। यह ग्रन्थ सूत्रके रूपमें है, इसकी "प्रलङ्कार-तिलक" नामकी सविस्तर वृत्ति ग्रन्थकारने स्वयम् लिखी है। इसमें पांच अध्याय हैं, उदाहरण अन्य ग्रन्थोंसे लिये गये हैं। प्रथम अध्यायमें काव्यका प्रयोजन, हेतु (प्रतिभा उसका सहायक व्युत्पत्ति और अभ्यास) कविसमय, काव्यलक्षण, काव्यके भेद—गद्य, पद्य और मिश्र, महाकाव्य, आख्यायिका, कथा, चम्पू, मिश्र काव्य (दशरूपक और गीत) के लक्षण संनिविष्ट हैं। द्वितीयमें पद्य और वाक्यके १६ दोष, अर्थात् १४ दोष, दण्डी और वामनसे निरूपित १० गुण आदि विशेषोंका निरूपण है। वाग्भटके सिद्धांतमें भाष्य, ओज और प्रसाद ये ३ ही गुण हैं। इसमें वैदर्भी, गौडी और पाञ्चाली रीतिका भी वर्णन है। तृतीयमें ६३ अर्थाऽलङ्कार हैं। चतुर्थमें चित्र, श्लेष, शब्दाऽलङ्कार और इनके भेदोंका विवेचन है। पञ्चममें रस और विभाव आदि भाव, नायक-नायिकाभेद और रसदोषोंका निरूपण है। ये जैन थे। इन्होंने ऋषभदेवचरित महाकाव्य और छन्दोऽनुशासन नामके ग्रन्थोंकी रचना की थी ऐसा प्रतीत होता है।

२४ साहित्यदर्पण, कर्ता—विश्वनाथ कविराज, समय—ई० १४ शताब्दी। विश्वनाथ कविराज उत्कलदेशवासी वंशज ब्राह्मण थे। ये १८ भाषाओंके जानकार थे। इनके पिता चन्द्रशेखर भी १४ भाषाओंके जानकार थे। पिता और पुत्र दोनों ही कलिङ्गनरेशसे 'सन्निवृत्तिप्रसिद्धि महावाच' उपाधिसे विभूषित थे। विश्वनाथ कविराजके प्रपितामहका नाम "नारायण" था, ये भी बड़े विद्वान् थे तथा उन्होंने भी अलङ्कारशास्त्रपर ग्रन्थ लिखा था। साहित्यदर्पणके अतिरिक्त इनके कुछ ग्रन्थोंके नाम नीचे दिये जाते हैं—

१ प्रभावतीपरिणय (नाटक) । २ चन्द्रकला (नाटिका) । ३ राघवविलास (महाकाव्य) । ४ नरसिंहविजय (खण्डकाव्य) । ५ कसवध (काव्य) । ६ कुव-लयाश्वचरित (प्राकृतकाव्य) । ७ प्रशस्तिरत्नावली (सोलह भाषाओंसे निमित्त वरम्भक) । ८ काव्यप्रवाशदर्पण (काव्यप्रकाशटीका) ।

इतके सिवाय साहित्यदर्पणमें इन्होंने अपने नामसे कितने ही पद्योंका उद्धरण दिया है, ये किन किन ग्रन्थोंके हैं, यह विदित नहीं है ।

यद्यपि अलङ्कारशास्त्रपर रचित ग्रन्थ अत्यधिक हैं, उसमें भी प्राचीनताकी दृष्टिसे भामहृका काव्यालङ्कार, दण्डीका काव्यादर्श, मानन्दवर्धनका ध्वन्यालोक, मम्मटभट्टका काव्यप्रकाश एवं नवीन और प्रौढकी दृष्टिसे रसगङ्गाधर और अलङ्कारकौस्तुभ आदि अनेक ग्रन्थ विद्वानोंसे बहुचर्चित हैं तथापि साहित्यके प्रमेय अंशकी प्रचुरतामें इससे टक्कर लेने वाला कोई भी ग्रन्थ नहीं है । यह सत्य है कि काव्य-प्रकाश आदिके समान इसमें अतिशय पाण्डित्य और दुरुहता नहीं है, परन्तु ध्वनिस्थापन करनेमें और व्यञ्जनाके प्रतिस्पर्धी अनुमानके खण्डनमें इनका पाण्डित्य किस विद्वानकी चमत्कृत नहीं करेगा ? साहित्यदर्पणमें दश और ध्वन्य काव्यपर पर्याप्त प्रकाश डाला गया है, कि बहुता केवल रूपकका निरूपक दशरूपकेसे भी अधिक इसमें प्रमेयोंका वर्णन है । इन सब कारणोंसे अलङ्कार ग्रन्थोंमें इसका अत्यधिक प्रचार है और बङ्गदेशमें तो इसीका बोलबाला है । साहित्यदर्पणपर विभ्रानाथ कविराजके पुत्र अनन्तदासकी लोचन टीका बहुत प्रौढ है, इसमें विषमस्थानोंपर पर्याप्त प्रकाश डाला गया है । ई० १७०१ में निर्मित रामचरण तर्कवागीशकी विवृति, उसी तरह तर्कालङ्कार मद्भार भट्टाचार्यकी विज्ञप्रिया प्रचलित टीका है । म० म० हरिदत्त सिद्धान्तवागीशकी कुसुमप्रतिभा टीका बहुत प्रौढ और सर्वाङ्गपूर्ण है, इसमें स्थान-स्थानपर विवृति टीकाका खण्डन है । जीवानन्द विद्यासागरकी विमला टीका भी ग्रन्थ लगानेवाली है । नवीन टीकाओंमें आचार्य कृष्णमोहन टक्करकी टीका विस्तृत और प्रचलित है । इसी तरह हिन्दीमें भी शालग्रामशास्त्रीकी टीका बहुत प्रसिद्ध और प्रचलित है ।

साहित्यदर्पणमें दश परिच्छेद हैं । प्रथम परिच्छेदमें मङ्गलाचरण, काव्यका प्रयोजन, मम्मटभट्टके काव्यलक्षणका खण्डन और स्वमतका स्थापन है । द्वितीयम वाक्य और पद, आभिधा, आदि शब्दकी तीन वृत्तियोंका सविस्तर लक्षणपूर्वक निरूपण है । काव्यप्रकाशमें लक्षणके छः भेद हैं, चन्द्रालोकमें बहुत ही सूक्ष्मतासे लक्षणके प्रचुर भेद वर्णित हैं, परन्तु साहित्यदर्पणमें ८० भेदोंका चमत्कारपूर्ण निरूपण है । तृतीयमें रस, भाव और उनसे सम्बद्ध त्रिषय, नायकके ४८ और नायिकाके ३८ भेद, नायकके सहाय, दूतभेद, नायक और नायिकाके गुण और अलङ्कार आदि विषयोंका सविस्तर निरूपण है । चतुर्थमें काव्यके भेद, ध्वनियोंके ११ भेद, और उनके संसृष्टि और सङ्करसे कुल ५३५५ भेदोंका निरूपण है । काव्यप्रकाशके अनुसार ध्वनिके कुल १०१४४ भेद हैं । इसी प्रकार इसमें गुणीभूत व्यञ्जयके ८ भेदोंका निरूपण कर मम्मटसम्मत चित्रकाव्यका खण्डन किया गया है । पञ्चममें व्यञ्जनाविरोधीके मतका खण्डन कर ५ कारिकाओंसे व्यञ्जनावृत्तिका स्थापन

किया है। षष्ठ्य काव्यके दृश्य और श्रव्य भेद, दृश्यके २ भेद—रूपक और उपरूपक एवम् षष्ठ्यके नाटक आदि दश भेद, उपरूपकके नाटिका आदि १८ भेदोंके लक्षण और उदाहरण आदिका प्रदर्शन किया है, इसी तरह श्रव्यकाव्यके भेद, गद्य और पद्य, गद्य काव्यके कथा और आख्यायिका आदि तथा पद्यकाव्यके खण्डकाव्य और महाकाव्य आदि भेदोंका वर्णन है। सप्तममें दोषका लक्षण कर पद, पदांश, वाक्य, अर्थ और रसके दोषोंका सविस्तर वर्णन है। अष्टममें काव्यके प्रसाद माधुर्य और ओज ३ गुणोंका निरूपण है, अन्य आचार्योंसे सम्मत दश शब्दगुणों और दश अर्थगुणोंका पूर्वोक्त तीन गुणोंमें अन्तर्भाव और कहीं कहीं खण्डन किया गया है। नवममें वैदर्भी, गोडो, पाञ्चाली और लाटी ४ रीतियोंका लक्षण और सोदाहरण दिखाना है। दशममें शब्दांशलङ्कारों और अर्थांशलङ्कारोंका तथा मिश्र—संस्पृष्टि और सङ्कारके तीनों भेदोंका सविस्तर निरूपण किया गया है। स्थान-स्थानपर अन्य आचार्योंके मतोंका खण्डन भी किया है।

२६ रसतरङ्गिणी, रसमञ्जरी, कर्ता—भानुदत्त, समय—ई० १४ शताब्दी-का आरम्भ—भानुदत्त मिथिलाके शैब ब्राह्मण थे। ये पण्डित गणेश्वरके पुत्र थे। रसतरङ्गिणी ८ तरङ्गोंमें विभक्त है। प्रथम तरङ्गमें भावका लक्षण और स्थायी भावके भेद है, द्वितीयमें विभावका लक्षण और भेद है। तृतीयमें अनुभावका वर्णन है। चतुर्थमें ८ सात्त्विक भावोंका निरूपण है। पञ्चममें व्यभिचारी भावका वर्णन है। षष्ठमें रसका लक्षण और शृङ्गार रसका विस्तृत वर्णन है। सप्तममें हास्य और अन्य रसोंका निरूपण है। अष्टममें स्थायी भावके ८ भेद, व्यभिचारी भावके २० भेद, रसके ८ भेद इन तीनोंसे उत्पन्न दृष्टियाँ और उनके कुछ उदाहरण वर्णित हैं। इस ग्रन्थकी १० टीकाएँ हैं, उनमें वेणीदत्त तर्कवागीश (ई० १५५३) की रसिकरञ्जनी, जीवराजकी सेतु टीका (ई० १६७५), गङ्गाराम जड़े (ई० १७३८) की टीका और नागेशभट्ट (ई० १८ शताब्दी) की टीका अधिक प्रसिद्ध हैं। भानुदत्तने अपने दोनों ही ग्रन्थोंमें उदाहरण प्रायः स्वरचित ही दिया है। “रसमञ्जरी” इनकी पूर्वकृति मालूम पड़ती है। इन दो ग्रन्थोंके अतिरिक्त भानुदत्तने गीतगौरीवति वा गीतगौरीका काव्य, कुमारभार्गवीय, अलंकारतिलक, शृङ्गारदोषिका इतने ग्रन्थोंका निर्माण किया है ऐसा कहा जाता है। रसमञ्जरीके तृतीय भागमें केवल नायिका-भेदका विस्तृत वर्णन है। शेष भागोंमें दूनी, शृङ्गारनायक, इनके भेद, नायकमित्र, सात्त्विक ८ गुण, शृङ्गारके २ भेद और विप्रलम्भ शृङ्गारकी १० अवस्थाएँ वर्णित हैं। इसकी ११ टीकाएँ हैं।

२७ उज्ज्वलनीलमणि, कर्ता—रूपगोस्वामी, समय—ई० १५२०, रूपगोस्वामी बंगालके चण्णव सम्प्रदायके प्रवर्तक चैतन्य महाप्रभुके शिष्य थे। ये मुकुन्दके पौत्र और कुमारके पुत्र थे। इनके मूल पुरुष कर्नाटक ब्राह्मण थे। उज्ज्वलनीलमणिके

अतिरिक्त इनके विदग्धमाधव (नाटक), उत्कलिकावल्ली, नाटकचन्द्रिका, वैष्णव-
तोषिणी (व्याकरण) और "पद्यावलि" नामक स्तोत्रों और दुभाषितोंका संग्रह
ग्रन्थ भी हैं ।

वैष्णवसंप्रदायके "उज्ज्वलनीलमणि" नामक अलङ्कारशास्त्रमें उज्वल रस
अर्थात् राधा और कृष्णके मृङ्गाररसका विश्लेषण किया गया है । इसमें नायकके
९६ भेद विखलाने गये हैं और नायकके चेट बिट, विद्रूपक, पीठमर्द और प्रियतमसख
आदि सहचर प्रदर्शित हैं । कृष्णकी स्वकीया नायिकाओंकी संख्या १६१०८ है, वे सब
द्वारकानिवासिनी हैं । इसमें चक्रिरसका विस्तृत वर्णन है । सभी उदाहरण रूपगोचारी-
ने अपने ग्रन्थोंसे लिये हैं । उज्ज्वलनीलमणिमें रूपगोचारीके भतीजे जीवगोचारीसे
निमित्त लोचनरोषनी और विश्वनाथ चक्रवर्तीसे रचित आनन्दचन्द्रिका प्रसिद्ध
टीकाग्रन्थ हैं ।

नाटकचन्द्रिका नाट्यशास्त्रपरक ग्रन्थ है, इसमें ८ प्रकरण हैं । यह ग्रन्थ भरतमुनिका
अनुयायी नहीं है ।

२८ अलङ्कारशेखर, कर्ता—केशवमिश्र, समय—ई० १६ शताब्दीका
उत्तरार्द्ध । केशवमिश्र मैथिल ब्राह्मण थे । इन्होंने अलङ्कारशेखरकी राधा मणिकवचन्द्रकी
प्रेरणासे लिखा है । केशवमिश्रने अपने ७ अलङ्कार ग्रन्थोंका उल्लेख किया है, जिनमें
अलङ्कारसंघेस्य और वाक्यरत्न वा काव्यरत्न, इनका नाम से निर्देश किया है ।
अलङ्कारशेखरमें कारिका, वृत्ति और उदाहरण हैं, इनके अर्थानके अनुसार कारिकाके
रचयिता कोर्ट "शोद्धोदनि" नामके विद्वान् थे । अलङ्कारशेखरमें ८ रस और २२
भरीचर्चा हैं । प्रथम भरीचर्चमें काव्यका लक्षण और हेतु, द्वितीयमें ३ रीतियाँ, उक्ति
और मुद्राके प्रकार, तृतीयमें शब्दके ३ व्यापार, चतुर्थमें ८ पददोष, पञ्चममें १२
वाक्यदोष, षष्ठमें ८ अर्थदोष, सप्तममें ५ शब्दगुण, अष्टममें ४ अर्थगुण, और नव-
ममें कातपय दोषोंका गुणरूपसे निरूपण, दशममें ८ शब्दाऽलङ्कार, एकादशमें १४ अर्थ-
ऽलङ्कार, द्वादशमें रूपकके भेद, त्रयोदशमें अन्य अलङ्कार, चतुर्दशमें नायकनिरूपण,
पञ्चदशमें काविसमयका निरूपण और सादृश्यवाचक शब्द षोडशमें विषयनिरूपण,
सप्तदशमें प्रकृतिके अनेक पदार्थोंका वर्णन, अष्टादशमें सद्यवाचक शब्दोंका निरूपण,
एकोनविंशमें समस्यापूरण, त्रिंशमें ९ रस, नायक और नायिकाका भेद उपभेद तथा
विभिन्न भाव और एकविंशमें रसदोष और द्वाविंशमें रसदोषक वर्णन निरूपित हैं ।

वृत्तिवातिक आदि ३ ग्रन्थ, कर्ता—अप्ययदीक्षित, समय—ई० १-२०-
१५९३ अप्ययदीक्षित रङ्गनाथ अठवरीके पुत्र थे, इनका नाम कहीं-कहीं अप्ययदीक्षित
और अप्यदीक्षित भी देखा जाता है । ये राजा वेङ्कटवतिके आश्रित महान् विद्वान् थे ।
मधुसूदन सरस्वतीने इनके लिए "सर्वतन्त्रस्वतन्त्र" ऐसे पदसे उल्लेख किया है ।
अप्ययदीक्षित महावैयाकरण भट्टाजिदीक्षितके गुरु थे । इनके रचित १०४ ग्रन्थ हैं ऐसी

विश्वदन्ती है। उनमें अलङ्कारशास्त्रमें वृत्तिवार्तिक, चित्रमीमांसा और कुवलयानन्द हैं। इनके सिवाय प्रसिद्ध और इनके प्राप्यग्रन्थ इस प्रकारसे हैं—१ सिद्धान्तलेखसंग्रह, ब्रह्मसूत्रकी टीका न्यायासकर्मणि, विशिष्टाऽद्वैतमें नयमयूखमालिका, वेङ्कटदेशिकके यादशाऽभ्युदय महाकाव्यकी टीका, शैवविशिष्टाऽद्वैतमें शिवाकर्मणिदीपिका वा श्रीकण्ठ-भाष्य, माध्ववेदान्तमें ब्रह्मसूत्रकी व्याख्या न्यायमुक्तावलि, भीमासामें विधिरसायन और उसकी सुखश्रीखिला टीका, व्याकरणमें धादनअत्रावलि, रामायणतात्पर्यनिर्णय और महाभारततात्पर्यनिर्णय, प्राकृतव्याकरणमें प्राकृतचन्द्रिका, वेदान्त आदि दर्शनोंका संग्रह-ग्रन्थ मतसाराखंडसंग्रह, कोषमें सामसंप्रहमाला इत्यादि।

१ वृत्तिवार्तिक—इसके दो ही परिवर्तित उपलब्ध हैं, अतः यह ग्रन्थ अधूरा है। इसमें रुढि योग और योगरुढि ३ प्रकारकी अविधार्ण, लक्षणके ४ और शब्दशक्तिके २ भेदोंका निरूपण है। लक्षणके सूत्रा और शोणी २ भेद दिये गये हैं, और प्रत्येकमें अनेक भेदोंका उल्लेख है।

२ चित्रमीमांसा : इसमें कारिकाएँ और उनकी वृत्ति है। इसमें पहले छानि, गुणीभूतव्यङ्ग्य और विग्रहकार प्रकार काव्यके ३ भेदोंका प्रतिपादन किया गया है। व्यङ्ग्यकाव्यके शब्दाचद और अर्थचित्र इन दो भेदोंमें अर्थचित्रका ही इसमें विशेष प्रतिपादन है। इसमें उपमादि आश्रित २२ अलङ्कार निरूपित हैं। अलङ्कारप्रकरण अतिसायोक्तिपर्यन्त है। इस प्रकार यह ग्रन्थ भी अधूरा है। जगन्नाथ पण्डितराजने "चित्रमीमांसाखण्ड" नामक खण्डनग्रन्थ लिखा है, वह भी अपूर्वतुति तक ही उपलब्ध होनेसे अधूरा ही प्रतीत होता है। चित्रमीमांसामें ध्यानन्दकी सुधा और बालकृष्ण पायगुण्डेकी गूढार्थश्लाशिका ये दो टीकाएँ प्रसिद्ध हैं।

३ कुवलयानन्द। यह ग्रन्थ वेङ्कटेशिकके आदेशसे निर्मित है, इसमें अलङ्कारोंका विशद वर्णन है। इसका आधार जयदेवनिर्मित चन्द्रालोकका पञ्चम मयूख है, जैसा कि इन्होंने लिखा है—

“येषां चन्द्रालोकं दृश्यन्ते लक्ष्यलक्षणश्लोकाः।

प्रायस्त एव तेषामितरेषां त्वभिन्वा विरच्यन्ते ॥”

अर्थात् इसमें जिन-जिन अलङ्कारोंके चन्द्रालोकमें लक्ष्य और लक्षणोंके श्लोक दखे जाते हैं उन्हींके ही, और अन्य अलङ्कारोंके तो नये लक्ष्यलक्षण-श्लोक रचे जाते हैं। इस प्रकार चन्द्रालोककी कारिकाओंका कहीं कहीं परिवर्तन, और परिवर्तन कर अपरप्रदीक्षितमें प्रौढतःपूर्वक व्याख्या की है, उदाहरण अत्र ग्रन्थसे दिये गये हैं। कुवलयानन्दमें चन्द्रालोकके उपमा आदि भी अलङ्कार देकर १५ अन्य अलङ्कारोंका भी समावेश किया गया है। कुवलयानन्दकी ९ टीकाएँ हैं, उनमें आशावरभट्टकी अलङ्कारदीपिका और द्विविडदेशके रामचन्द्रपुत्र वेंडनाथ तत्सत्की अलङ्कारचन्द्रिका टीका प्रसिद्ध है। आशाधरभट्टने वृत्तिनिरूपणपर “कोविदानन्द” और “विशेषिका”

नामक ग्रन्थकी, काव्यप्रकाशकी उदाहरणचन्द्रिका और काव्यप्रदीपकी "प्रभा" नामक टीकाकी भी रचना की है। आधुनिक विद्वान् अग्नू वेङ्कटाचार्यकी "कुबलयानन्द-चन्द्रिकाचकोर" नामकी टीका आलोचनात्मक और प्रौढ है।

३० रसगङ्गाधर, कर्ता—जगन्नाथ पण्डितराज, समय—ई० १६२०-१६६०
व्याकरणमें महाभाष्य, नव्यन्यायमें तत्त्वचिन्तामणि और वेदान्तमें शाङ्करभाष्यकी जैसी प्रतिष्ठा है वैसे ही अलङ्कारशास्त्रमें जगन्नाथ पण्डितराजके रसगङ्गाधरकी भी है। ये वेङ्कटके पुत्र और शिष्य तथा लक्ष्मीके गर्भज थे। इनके पिताने काशीमें ज्ञानेन्द्र-भिसुसे वेदान्तका महेंद्रसे वैशेषिक और न्यायका और खण्डदेवसे मीमांसाका अधयन किया था। रसगङ्गाधरमें ऐसा लिखा है। दिल्लीके मुगल शासनाह शाहजहाने इन्हें "पण्डितराज" पदवीसे विभूषित किया था, उनके पुत्र दाराशिकहने इनसे अधयन किया था। इन्होंने दिल्लीमें अपना यौवन बिता दिया था। अनेक शास्त्रोंके अधयनसे परिणतमस्तिष्क पण्डितराज जगन्नाथने नव्यन्यायकी शैलीसे रसगङ्गाधरकी रचना की है। इन्होंने अपने ग्रन्थमें कई स्थानोंमें प्राचीन विद्वानोंकी कड़ी आलोचना की है। उनमें भी अल्पवयदीक्षितकी घण्टी उड़ाई है। इस प्रसङ्गमें कहीं-कहीं मर्यादा और युक्तिका व्यतिक्रम भी हुआ है। मट्टोजिदीक्षितकी प्रौढमनोरमाकी इन्होंने 'मनोरमा-कुषमदिनी' नामक ग्रन्थसे खण्डन भी कर डाला है। ये यवनी स्त्रीके प्रणयी थे ऐसी किंवदन्ती प्रसिद्ध है, पर इसमें कुछ भी प्रमाण नहीं है। इनकी प्रतिष्ठा और पण्डित्यसे अभिभूत होकर असूयापरवश पण्डितोंने यह मिथ्या प्रचार किया है। इन्होंने मथुरापुरीमें देहत्याग किया था। रसगङ्गाधरमें ५ आनन होने चाहिए पर दुर्भाग्यसे दो ही आनन अधूरे रूपमें उपलब्ध हैं। यह ग्रन्थ पूरा होता तो अलङ्कारशास्त्रके कई मौलिक और महत्त्वपूर्ण विषय उपलब्ध होते। जो भी इसमें जितने अण विद्यमान है, उतनेसे भी बहुतसे साहित्यिक तत्त्वोंके मानदण्ड इसमें उल्लत किये गये हैं। रसगङ्गाधरमें सूत्र, वृत्ति और उदाहरण हैं। उनमें तीनों अण ट के अपने हैं। उदाहरणके विषयमें उन्होंने लिखा है—

"निर्माय नूतनमुदाहरणाऽनुरूपं काव्यं मयाऽप्र विहितं, न परह्य किञ्चित्।
किं सेष्यते सुमानसां मनसाऽपि गन्धः कस्तूरिकाजननशक्तिभृता मृगेण ?" ॥

अर्थात् इस ग्रन्थमें उदाहरणके योग्य नये काव्यकी मैंने रचना कर रखी है, दूसरोंकी कुछ नहीं रखी है। कस्तूरी उदार कर देनेकी शक्तिवाला मृग फूलोंके गन्धका मनसे भी क्या सेवा करता है? इस प्रकार हम देख रहे हैं पण्डितराज जगन्नाथ आत्मसा-पिमाती और महान् आलङ्कारिक होनेसे अपनी सानी नहीं रखते थे। रसगङ्गाधरके प्रथम आननमें मङ्गलाचरणके अनन्तर इन्होंने सबसे विलक्षण काव्यका लक्षण लिखा है। ये शब्द और अर्थकी नहीं केवल शब्दको काव्य मानते हैं। इस प्रकार वे ग्रन्थके आरम्भमें ही मम्मट और विश्वनाथके मतोंका खण्डन करते हैं। पण्डितराजने प्रतिभाकी

काव्यका कारण मानकर संलक्षण और सोदाहरण काव्यके ४ भेदोंको माता हैं। ये रस-स्वरूप लिखकर उसमें ११ सिद्धान्तियोंके मत देते हैं। स्थायी भाव, विभाव्यादिस्वरूप, ९ रस और उनके उदाहरण, रसमें अन्य ज्ञातव्य विषय, रसबोध, गुणनिरूपण, गुणमें वामन आदि आचार्योंके मत, शब्द और अर्थके गुणोंके लक्षण, उन सबका पूर्वोक्त ३ गुणोंमें अन्तर्भाव, गुणव्यञ्जिका रचना, रचनामें वर्जनीय, भावध्वनि, भावलक्षण, व्यभिचारी भाव, उनके लक्षण और उदाहरण, रसाभास, भावशान्ति, भावोदय, भाव-सन्धि और भावशबलता आदि विषयोंका वर्णन है।

द्वितीय आननमें संलक्षमकमध्वनि, नानाधर्मोंमें शक्तिनियामक संयोग आदि, शब्द-शक्तिमूलक ज्ञानमें अलङ्कारध्वनि, वस्तुध्वनि, अर्थशक्तिमूलकध्वनि, लक्षणासूत्रध्वनि, अभिप्रायशक्तिनिरूपण, लक्षणाशक्तिनिरूपण, साक्षणिक वाक्योंका शाब्दबोधनिरूपण, अलङ्कारानिरूपण, उसमें उपभासे लेकर उत्तर अलङ्कारतक कुल ७० अलङ्कारोंका निरूपण है। उत्तर अलङ्कारके उदाहरणमें—

“किं कुर्वते दरिद्राः ? कासारवती धरा मनोज्ञतरा। कोपावनस्रलोक्याम्” ॥

इतना ही अर्थ उपलब्ध है। यह रसगङ्गाधरस्थ विषयोंकी आपाततः की गई सूची है। इस ग्रन्थपर पण्डितराजके ५० वर्षों के अनन्तर महाशैयाकरण नारेशभट्टने “गुह्यमर्मप्रकाशिका” नामकी संक्षिप्त टीका लिखी है। कहीं-कहीं इसमें अप्यय्यदीक्षितके पक्षका अनुसरण कर मूलग्रन्थका खण्डन भी है।

पण्डित पुरुषोत्तम चतुर्वेदीने नागरीप्रचारिणी सभासे रसगङ्गाधरका हिन्दी अनुवाद भी प्रकाशित किया है। नवीन विद्वानोंमें भट्ट मथुरानाथ शास्त्रीने “सरला” नामक साक्ष्य टीका की है इसमें कहीं-कहीं नागेश भट्टपर आक्षेप भी किया गया है। इसी तरह कविशेखर बदरीनाथशास्त्रीने प्रथम आननपर पण्डित मदनमोहन शास्त्रीने द्वितीय आननपर सविस्तर चन्द्रिका टीका हिन्दी अनुवाद साहित्य की है। एवम् आचार्य मधुसूदनशास्त्रीने नवीन टीका, हिन्दी अनुवाद और विस्तृत सूचिका आदि हिन्दू विश्वविद्यालयसे प्रकाशित किया है। इसी तरह पण्डितप्रवर श्रीकेदारनाथ ओझाजीने संस्कृतविश्वविद्यालयसे “रसचन्द्रिका” नामक प्रौढ टीका प्रकाशित की है।

पण्डितराज जगन्नाथके अन्य ग्रन्थ इस प्रकार हैं—

१ चित्रमोमांसाखण्डन । २ मनोरमाकुचमदिनी । ३ गङ्गालहरी । ४ अमृतलहरी (यमुनास्तुति) । ५ कदमालहरी (ङ्गणस्तुति) । ६ लक्ष्मीलहरी । ७ सुषालहरी (सूर्यस्तुति) । ८ भाभिनीविलास, इसमें प्रास्ताविकविलास, शृङ्गारविलास, कर्णविलास और शान्तविलास, कुल ४ विलास संकलित हैं। ९ आसफलहरी । १० प्राणाधर (कामरूपनरेशका प्रशंसापरक) और ११ जगदाधरण (अर्थात् हि-राणाका वर्णन) ।

२१ अलङ्कारकौस्तुभ, कर्ता—कवि कर्णपूर, समय—ई० १५२४ के अनन्तर—
ये कवि कर्णपूर वा कर्णपूर गोस्वामी पहले “परमानन्दसेन” नामसे प्रसिद्ध थे। ये चैतन्य
महाप्रभुके शिष्य शिवानन्द सेनके पुत्र और गुह श्रीनाथके शिष्य थे।

अलङ्कारकौस्तुभमें किरणोंकी संख्या दश है। इसके प्रथम किरणमें काव्यका
लक्षण, द्वितीयमें शब्द और अर्थ, तृतीयमें इवनि, चतुर्थमें गुणीभूतव्यङ्ग्य, पञ्चममें
रस, भाव और उनके भेद, षष्ठमें गुण, सप्तममें शब्दाऽलङ्कार, अष्टममें अर्थाऽलङ्कार,
नवममें रीति और दशम किरणमें दोषोंका निरूपण है। यह ग्रन्थ रूपगोस्वामीके
उज्ज्वलमणिसे अधिक दिस्तृत है। इसके उदाहरणमें राधा और कृष्णकी स्तुतियाँ
अधिक हैं। अलङ्कारकौस्तुभमें उज्ज्वलनीलमणिका अनुकरण किया गया है। इस
ग्रन्थपर चार टीकाएँ, उनमें प्रथम उन्हींकी किरण टीका है। द्वितीय विश्वनाथ
चक्रवर्ती (ई० १८८५) की सारबोधिनी है। तृतीय बृन्दावनचन्द्र चक्रवर्तीको दोधिति-
प्रकाशिका और चतुर्थ लोकनाथ चक्रवर्तीकी टीका प्रख्यात है। अलङ्कारकौस्तुभके सिवाय
कवि कर्णपूरके अन्य ग्रन्थ इस प्रकार हैं—

१ चैतन्यचन्द्रोदय (नाटक)। २ गौराङ्गमणोद्देशदीपिका। ३ आनन्दबृन्दावनचम्पू।
४ उक्त चम्पूी टीका चमत्कारचन्द्रिका। ५ बृहत्कृष्णमणोद्देशदीपिका। ६ वर्णप्रकाश
(कोषग्रन्थ)।

३२ अलङ्कारकौस्तुभ, कर्ता—विश्वेश्वर पक्षीय, समय— ई० अठारहवीं
शताब्दी। लक्ष्मीधरके पुत्र विश्वेश्वर पण्डित सर्वनाम्नस्वतन्त्र विद्वान् थे। ये उत्तर
प्रदेशके अत्मोड़ा जिलेके निवासी थे; इन्होंने भी लघु व्यासकी शैलीपर अलङ्कार-
शास्त्रका ग्रन्थ लिखा है। अलङ्कारकौस्तुभपर इन्होंने स्वयम् टीका लिखी है। रूपक
अलङ्कार पर्यन्त उपलब्ध है। काव्यप्रकाशमें वर्णित ६१ अलङ्कारोंका इन्होंने पाण्डित्य-
पूर्वक विवेचना कर अन्य अलङ्कारोंका उन्हींमें अन्तर्भाव किया है। इन्होंने लघुक,
शोभाकर मित्र विश्वनाथ करारज, अष्टम्य दीक्षित, पण्डितराज जगन्नाथ, इनके
मर्तोंका कई जगह खण्डन किया है। ग्रन्थके उदाहरणोंके लिए इन्होंने स्वरचित मनोहर
पद्य दिये हैं। ये ग्रन्थके अन्तमें लिखते हैं—

“अन्यैरुदीरितमलंकरणान्तरं यत् काव्यप्रकाशकथितं तदनुप्रवेशात् ।
सक्षेपतो बहुनिबन्धविभावेनाऽलंकारजातभिह्व चारुतया न्यरुपि ॥”

इनके अलङ्कारमें अन्य ग्रन्थ इस प्रकार हैं—

अलङ्कारशरीर, अलङ्कारमुक्तावली, कशीन्द्रकर्णाऽऽभरण, यहू चित्रकाव्य है तथा
धर्मशास्त्रकारके विदग्धमुखमण्डनके अनुरूप ही नहीं उनसे अधिक पाण्डित्यपूर्ण है।
काव्यतिलक, रसचन्द्रिका और उसकी टीका व्यङ्ग्याऽर्थकोमुदी। रसचन्द्रिकामें उनकी
एक अन्य पुस्तक शृङ्गारमञ्जरीका भी उल्लेख है।

व्याकरणमें काशिकाके द्वयपर अष्टाध्यायीका व्याख्यान "व्याकरणसिद्धान्त-सुधानिधि" विशाल ग्रन्थ है। अद्वैतवादका खण्डनग्रन्थ तर्ककुतूहल और न्यायमें दीधितिअवैश।

३३ अलङ्काररत्नाकर, कर्ता—कवि शोभाकर मित्र, समय—सं० १२५० से १३५० के बीच। अलङ्काररत्नाकरके कर्ता कवि श्रीशोभाकरमित्र त्रयीश्वरमित्रके पुत्र थे। इस ग्रन्थमें सूत्र, वृत्ति और उदाहरण हैं। मञ्जुलाचरणके अनन्तर इसमें ११२ सूत्र हैं। यहां आरम्भके छः सूत्रोंमें शब्दालंकारके अनन्तर १०४ अर्थालंकारोंकी बड़ी प्रीतिसे निरूपण किया गया है। इन्होंने कई नये अलंकारोंका उद्भवत भी किया है।

३४ काव्यविलास, कर्ता—चिरञ्जीव भट्टाचार्य, समय—ई० १७०३ चिरञ्जीव भट्टाचार्य शिद्धहर राघवेन्द्रके पुत्र थे। इनका नाम रामदेव वा रामदेव भी था। इसके ग्रन्थ काव्यविलासमें दो भङ्गियाँ (परिच्छेद) हैं। प्रथम भङ्गिमें मञ्जुलाचरणके अनन्तर काव्यस्वरूपनिरूपण, काव्यप्रयोजन, काव्यकारण, शृङ्गार आदि रसोंके स्थायी भाव, इसके कारणभूत विभावके दो भेद, कार्यभूत अनुभाव, व्यभिचारी भाव, संयोगशृङ्गार और विप्रलम्भ शृङ्गारके दो भेद, हास्य, करुण, रोद्र और वीररस, उसके ३ भेद, भयानक, बोभत्स, अद्भुत और शान्तरस, इनके स्वरूप और देवताएँ, मायाके दशमरसका खण्डन। विप्रलम्भ शृङ्गारका करुणरसमें अन्तर्भाव आदिका खण्डन, और भावकाव्य आदि सोदाहरण वर्णित हैं।

द्वितीय भङ्गिमें अलंकारका लक्षण, अर्थालंकार और शब्दालंकारका उद्देश, उपमासे लेकर अत्युक्तिपरक ८९ अर्थालंकार और शब्दालंकारोंमें चित्र, ४ अनुपास, यमक, पुनरुक्तप्रतीकाश इस प्रकार ७ अलंकार सलक्षण और सोदाहरण निरूपित हैं।

चिरञ्जीव भट्टाचार्यके अन्य ग्रन्थ निम्नलिखित हैं—

- १ माघनचम्पू (प्रकाशक—जीवानन्दविद्यासागर, कलकत्ता) ।
- २ विद्वन्मोदतरङ्गिणी चम्पू (प्रकाशक—वेङ्कटेश्वर प्रेस, बम्बई) ।
- ३ शृङ्गारतटिनी ।
- ४ उत्तरत्नावली (छन्दशास्त्र) ।

३५ वृत्तालङ्कार, कर्ता—छबिलाल सूरि, समय—वि० सं० १९३८-१९६७। वृत्तालङ्कारमें कतिपय छन्द और अलङ्कारोंके लक्षण और स्वरूप मनोरम उदाहरण वर्णित है। इनके अन्य ग्रन्थ कुशलबोदय और सुन्दरचरित नाटक, और विरक्ति-तरङ्गिणी खण्डकाव्य आदि हैं। ये नेपालनरेश श्री ५ पृथ्वीश्वरविक्रमशाहके शासन कालमें सरदार उपाधियुक्त होकर शासन कार्यमें नियुक्त थे और तपस्वीके समान जीवन बिताते थे। प्रो० मैक्समूलरने इनकी रचनाकी भूरिप्रशंसा और संस्कृत लिखनेमें अपनी असमर्थताका प्रकाश किया था।

उदाहारपरिशिष्ट कविकृतिपरिचय

१. कादम्बरीकथासार, कवि—अभिनन्द, समय ख० दशमशताब्दी, इसमें उत्कृष्ट अनुष्टुप् छन्दोंमें निर्मित दश सर्गोंमें कादम्बरीकी कथाका कृतिमयूर वर्णन है। कवि न्यायमञ्जरीके कर्ता सुप्रसिद्ध जरस्रैयायिक जयन्त मट्टके सुपुत्र थे। इन्होंने योगवाशिष्ठ-सार भी लिखा है।

२. चादवाऽभ्युदय महाकाव्य, कवि—वेङ्कटनाय वा वेदान्तदेशिका समय—
ख० षतुर्दश शताब्दी। ये श्रीसम्प्रदायके महान् दार्शनिक आचार्य थे, इस सुन्दर काव्य-
पर दार्शनिकप्रकाण्ड अप्यय दीक्षितने टीका लिखी है। महाकविने पादुकासहस्र और
हंससन्देश आदि बहुत-से ग्रन्थ लिखे हैं।

३. भक्तविजय, पृथ्वीन्द्रवर्णनोदय, कवि—ललितावल्लभ, समय—वि० सं०
१७७९-१८३२। भक्तविजय, उपेन्द्रवज्रा आदि छन्दोंमें विरचित १०९ पद्योंका
सालङ्कार मनोहर काव्य है। इसमें नेपालकी एकराष्ट्रियताके प्रतिष्ठापक श्री ५
पृथ्वीनारायण शाहके भक्तपुरविजयका उदात्त वर्णन है। पृथ्वीन्द्र वर्णनोदय, इसमें
पूर्वोक्त महाराजके प्रताप और विजयका शार्दूलविक्रीडित और स्रग्धरा आदि छन्दोंमें
अलङ्कारभित प्रौढ और मनोरम वर्णन है। इसमें ३ सर्ग हैं, उनमें एक ही सर्ग
प्रकाशित है।

४. कवितानिकषोपल, कवि—छद्मण, समय—१७७९-१८३२, यह काव्य पूर्वोक्त
महाराज श्री ५ पृथ्वी नारायण शाहके सुपुत्र-युवराज श्री ५ प्रतापसिंहने अपने पिताके
नेपालविजयके अवसरपर बालाजू नामक स्थानमें एक वृहत् कविसम्मेलन किया था।
उसमें भारतके मिथिला, पटना, झाबिह आदि बहुतसे राज्योंके और नेपालके भी अनेक
कवि उपस्थित हुए थे। नेपालके लक्ष्मण कविने सबकी रचनाओंकी व्याकरणकी सूक्ष्म
पद्धतिसे पाण्डित्यपूर्ण आलोचना की थी, इससे उस विषयका मनोहर वर्णन है।
इन्हीं श्री ५ प्रतापसिंह शाहने वि० सं० १८३२-१८३४ में “पुरश्चर्यावर्णव” नाम वृहत्
तन्त्रशास्त्रकी रचना की थी। इन्हींके पीत्र श्री ५ गीर्वाणयुद्ध विक्रम शाहने वि० सं०
१८३५-१८७३ में जयसिंहकल्पद्रुमके समान धर्मशास्त्र और कर्मकाण्डका निबन्ध
“गीर्वाणरत्नावली” वा ‘सत्कर्मरत्नावली’ नामक वृहत् ग्रन्थका प्रणयन किया था।

५. शिवराजविजय, गद्यकाव्य, कवि—साहित्याचार्य अम्बिकादत्त व्यास।
“षटिकाशतक” “भारतरत्न” उपाधियोंसे विभूषित, समय ख० १८५९-१९००।
इसका अभिजन जयपुर और निवास वाराणसी है। ये पटनास्थ राजकीय संस्कृत महा-
विद्यालयमें प्राध्यापक थे। प्रकृत ग्रन्थमें दक्षिणके छत्रपति शिवाजीके विजय और
प्रताप आदिका मनोहर और अलङ्कृत वर्णन है। इसका कथानक बङ्गालके उपन्यास-
कार आर० सी० दत्तके एक उपन्यासपर आधृत है। संस्कृत और हिन्दीमें इसके

ग्रन्थोंकी संख्या ७५ है। ये सनातन धर्मके प्रसिद्ध व्याख्याता थे। इन्होंने स्वामी दयानन्दके जीवनकालमें ही उनके ग्रन्थोंमें व्याकरणकी त्रुटियोंका निदर्शन कर उन्हें निरुत्तर कर दिया था, और मूर्तिपूजा, अवतारवाद आदि धार्मिक विषयोंमें शास्त्रीय और तर्कपूर्ण ग्रन्थ लिखे थे।

६. भागवतमञ्जरी. कवि—साहित्याचार्य विश्वभूषण कुलचन्द्र गौतम, समय—वि० सं० १९६९-२०११, भागवतमञ्जरी, कवीन्द्र क्षेमेन्द्रकी भारतमञ्जरीकी सदृश रचना है। इसमें श्रीमद्भागवतके कथाका लालित्यपूर्ण, अलङ्कृत और प्राञ्जल वर्णन है। इसके सिवाय कविजीने गङ्गागौरव, श्रीकृष्णकर्णामृत और हरिवरिवस्था आदि अनेक काव्य लिखे थे।

७. आदर्शराघव-पुष्पाञ्जलि, प्रकाशनसमय वि-सं०२००५-कवि—पण्डितराज-सोमनाथ सिग्गाल, जन्म सं० १९४०। इस लघु कवितासंग्रहमें आध्यात्मिक काण्ड, आधिदैविक काण्ड और आधिभौतिक काण्ड ये ३ काण्ड हैं। प्रति काण्डमें तत्सप्त स्तवकोंमें बहुत-से पद्य संछ्छीत है। भक्तिरसमें ओतप्रोत, साञ्जलझार, सरस और प्रीति ये पद्य अत्यन्त मनोहर और आकर्षक हैं। नेपालके प्रसिद्ध वेदान्ती अध्यापक प० जगन्नाथशर्माके ज्येष्ठपुत्र सोमनाथ शर्माजी अपने पिता, प्रसिद्ध व्याकरण प० विष्णुहरि रिमाल-म० म० कैलाश चन्द्रभट्टाचार्य और म० म० गङ्गाधरशास्त्रीके शिष्य, एवम् न्यायोपाध्याय और काव्यतीर्थ आदि उपाधियोंसे विभूषित थे। वे नेपालके राजकीय संस्कृत पाठशालाके प्रधानाध्यापक, राजकीय संस्कृत महाविद्यालयके प्राचार्य एवम् जज्ञा प्रज्ञाप्रतिष्ठान (नेपाल राजकीय एनेडेमी) के सदस्य थे। लगभग आधी सताब्दी तक अध्यापनरत होकर आपने साहित्य, सांख्य, सर्वदशन, वेदान्त और धर्मशास्त्रमें कई छात्रोंको पढ़ाकर काशीमें निवसायुज्य प्राप्त किया। आपके ग्रन्थ-प्रतिसंस्कृता सिद्धान्तकीमुदी (व्याकरणमें), नेपाली भाषामें आदर्श-राघव महाकाव्य, मध्यचन्द्रिका और लघुचन्द्रिका (व्याकरणमें) साहित्यप्रदीप और अनुवादचन्द्रिका आदि अनेके ग्रन्थ हैं। हालहीमें नेपालमें आपका सताब्दीसमारोह समझानके साथ मनाया गया।

८. पारिजातहरण, कवि—उमापति द्विवेद कविपति, ग्रन्थ प्रकाशनकाल ख० सं० १९५८ हरिवंशके कथानुसार इस मनोरम महाकाव्यका निर्माण हुआ है।

९. रुक्मिणीहरण, कवि—श्रीकाशीनाथ द्विवेदी, ग्रन्थप्रकाशनकाल-ख० सं० १९६६, श्रीमद्भागवतके आधारपर यह मनोहर काव्य निर्मित है।

१०. भारतीयवैभव, गणेशगौरव और ऊर्मिमाला (फुडर कवितासंग्रह)। कवि—माधवप्रसाद देवकोटा स्मृतिशास्त्री, सांख्ययोगाचार्य कविरत्न, पूर्वकाव्य-निर्माणकाल वि० सं० २०१० उक्त तीनों काव्य प्रीति, अलङ्कारसंग्रह और मनोहर हैं।

११. सत्यहर्षचन्द्र महाकाव्य, कवि—मीनासाचार्य प० पूर्णप्रसाद ब्राह्मण,

अन्य वि० सं० १९७८ । इस महाकाव्यमें शाहजमीने पुराणकालके आदर्श राजर्षि हरिश्चन्द्रके चरित्रका प्राञ्जल और मनोरम शैलीमें साङ्गकार और सगुण रूपमें संघुर्णन किया है । महाकविने "बिभवे देवाः" नामक ग्रन्थमें अपने अपने विषयके आदर्श बहूतसे व्यक्तियोंका मनोहर वर्णन किया है । इनका नेपाली भाषामें भी "एक्काइस कथा" नामकी अनुठी कथाओंका संग्रह है ।

१२ शाहवंशचरित महाकाव्य, कवि—व्याकरणाचार्य हरिप्रसाद आचार्य, समय वि० सं० २०११ है । इसमें शाहवंशके राजाओंका सिलसिलेदार प्राञ्जल वर्णन है ।

१३ महेन्द्रोद्य महाकाव्य, कवि—भरतराज घिमिरे शास्त्री, काव्यतीर्थ; काव्यरचनासमय वि० सं० २०१२, इसमें नेपालेन्द्र श्री ५ महेन्द्रवीरबिहमसाहका साङ्गकार और मनोहर वर्णन है, कविकी संस्कृत और नेपाली भाषामें गिरिवाला और नेपालीमें देवयानी महाकाव्य आदि अन्य रचनाएँ भी हैं ।

१४ श्रीकृष्णचरिताऽमृत महाकाव्य, कवि—कृष्णप्रसाद घिमिरे शास्त्री; काव्यतीर्थ, विद्यावारिधि, कविरत्न, ग्रन्थप्रकाशनकाल वि० सं० २०२८, श्रीमद्भागवतके आरम्भिक भागपर आश्रित ५८ सर्गोंमें निमित्त बलङ्कारपूर्ण प्राञ्जल और सरस इस महाकाव्यमें सर्गसंख्यामें और वर्णनमें अद्भुत चूडाम्भ कल्पनाकौशल दिखलाया है । महाकविके अन्य भी नाचिकेतस महाकाव्य, ययातिचरित, सम्पातिसन्देश और रामविलाप आदि काव्य और नेपाली भाषामें शाहवंशचरित महाकाव्य आदि अनेक काव्य और संस्कृतके अनूदित ग्रन्थ हैं ।

१५ गुरुगोविन्दसिंहचरित महाकाव्य, कवि—डाक्टर सत्यव्रतशास्त्री, ग्रन्थ-निर्माण समय—बृ० सं० १९४७ है, ऐतिहासिक यह काव्य वीररसप्रधान, मनोहर रचना है ।

१६ विन्ध्यवासिनी महाकाव्य, शुम्भवधमहाकाव्य, कवि—वसन्त प्रियम्बक शेरदे, रचनाकाल—बृ० सं० १९८२-१९८३ । महाकाव्यकी रचनाएँ पौराणिक दुर्गाचरितपर आश्रित बलङ्कारपूर्ण, सरस, प्राञ्जल और मनोहर हैं, इनके सिवाय इनकी वृत्तमञ्जरी, दुर्गास्तवमञ्जूषा और श्रीकृष्णचरित आदि अनेक रचनाएँ हैं ।

अपाक्षिक्त्वेन, गुणाग्रहेण, दृष्टेः श्रुतेश्चाऽपि समाश्रयेण ।

संपूरितोऽयं लघुशेषभागस्मृतौ क्षमाऽहो द्विजशेषराजः ॥ १ ॥

ब्रह्मघट्टः काशी

शेषराजसर्मा

वि० सं० २०४१

टीकाकारस्याऽन्यरचनाः

- १ मट्टिकाब्जं, सम्पूर्णम्, सं० टीका, भूमिका, अनुवादः
- २ उत्तररामचरितनाटकम् " " " " टिप्पणी च
- ३ मालतीमाधवप्रकरणम् " " " " "
- ४ प्रसन्नराधवनाटकम् " " " " "
- ५ स्वप्नवासवदत्तनाटकम् " " " " "
- ६ रघुवंशम् प्रथमसर्गः " " " " "
- ७ रघुवंशम् १३-१४ सर्गौ " " " " "
- ८ किराताजुनीयसहाकाव्यम् ३-६ " " "
- ९ तर्कसंग्रहः साऽनुवादः
- १० तर्कसंग्रहपद्यकृतम्, साऽनुवादम् न्यायपारिभाषिकशब्दकोषः ।
- ११ हितोपदेशः मिश्रलाभः " " "
- १२ शिशुपालवधम् चतुर्थसर्गः " " "
- १३ नैषधीयचरितम् १-९ " " "
- १४ कादम्बरी पूर्वार्द्धम् " " "
- १५ साहित्यदर्पणः " " विस्तृतभूमिका च
- १६ विक्रमाङ्कचरितकाव्यम् १ सर्गः " " "
- १७ विदग्धमुखमण्डनम् " " "
- १८ दशकुमारचरितंपूर्वपीठिका " " "
- १९ काव्यमीमांसा १-५ अनुवादोपेता
- २० कुमारसम्भवं साऽनुवादं सटिप्पणम् (मुद्रयमाणम्)
- २१ व्याकरणबोधः (नैपाल्याम्)
- २२ नेपालीरचनाप्रकाशः (नैपाल्याम्) ।

॥ श्रीः ॥

ईषद्वक्तव्यम्

श्रीदेवचन्द्रबुध-हेमकुमारिदेवी-

जातः, सदैव गुरुवर्गविधेयचित्तः ।

श्रीकृष्णचन्द्रबिबुधाऽवरजस्तथैव

श्रीपूर्णचन्द्रबुधकाऽमियवन्द्युरस्मि ॥ १ ॥

माता, पिता, तदनु हृद्यसहोदरौ मे

शेषा न, दुर्विधिवशाद्दहमेव शेषः ।

स्रोतस्विनीतटजभूकहसन्निभोऽहं

हा ! हन्त ! हन्त ! समयं ननु यापयामि ॥ २ ॥

विद्याविलासपरिभासककृष्णदास-

पुत्रेण गुप्तव्यविट्टलदासकेन ।

अभ्यर्थितो विहितवान् धिवृत्तिं नवीनां

साहित्यदर्पणकृतौ खलु सानुवादात् ॥ ३ ॥

छात्रोपकारपर एष मम प्रयासः

संख्यावतां धुरि निजं पदमादधाति !

स्याद्ग्न संभ्रमजनिभ्रम आत्तरूपः

क्षम्यो हि मानुषकृतिः खलनस्वभावा ॥ ४ ॥

अस्यां कृतौ प्रथममेव कृतप्रयासा

ये कोविदा मम सहायकरा अभूवन् ।

सर्वेषु तेषु महितेषु विचक्ष्येषु

सैवा चकास्ति सततं कृतवेदिता मे ॥ ५ ॥

भोपाह्वयः सहृदयो बुधरामचन्द्रः

सूक्त्यादिभिः कृतिमिमां कृतवान् सनाथाम् ।

दृष्ट्वा तदीयगुणमर्थनमन्तरेण

जातोऽस्म्यहं तदुपकारभराऽवनमः ॥ ६ ॥

भावणी पूर्णिमा

वि० सं० २०३९

ब्रह्मभट्टः, वाराणसी

—शेषराजशर्मा

विषयाञ्जुक्रमणिका

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
(१) प्रथमपरिच्छेदः		रसस्य ज्ञानस्वादिस्वरूपम्	१०२
भारतमे मङ्गलम्	१	रसस्य ज्ञानान्तरप्राप्त्यस्वरूपम्	१०६
काव्यफलानि	३	रसस्य स्वप्रकाशत्वम्	११०
काव्यलक्षणदूषणानि	७	विभावः	११२
काव्यस्वरूपम्	१४	विभावभेदाः	११३
दोषस्वरूपम्	२७	नायकः	११४
गुणस्वरूपम्	२८	तत्र धीरोदात्तः	”
(२) द्वितीयपरिच्छेदः		धीरोद्भूतः	१०५
वाक्यस्वरूपम्	३०	धीरललितः	”
महावाक्यम्	३२	धीरज्ञान्तः	११६
पदलक्षणम्	३३	नायकानां षोडश भेदाः	”
अर्थत्रैविध्यम्	३४	दक्षिणनायकः	”
अभिधा	”	पृष्ठनायकः	११७
संकेतः	३७	अनुकूलनायकः	११८
लक्षणा	३६	शठनायकः	११६
लक्षणाभेदाः	४३	नायकानां ४८ भेदाः	१२०
व्यञ्जना	६४	पीठमर्दः	”
तात्पर्यार्थनिर्णायकः	८१	शृङ्गारसहायाः	१२१
तात्पर्यवृत्तिः	”	विष्टः	”
(३) तृतीयपरिच्छेदः		विदूषकः	१२२
रसस्वरूपम्	८२	मन्त्री	१२२
रसास्वादनप्रकारः	८५	अन्तःपुरसहायाः	१२३
करुणादीनां रसास्वस्थापनम्	९०	दण्डसहायाः	१२५
विभावादिभ्यापारः	९२	धर्मसहायाः	”
विभावादीनां साधारण्यम्	”	वृत्तभेदाः	१२६
विभावादीनां लौकिकत्वम्	९७	तत्र निसृष्टार्थः	१२७
रसोद्बोधे विभावादीनां कारणत्वम्	९८	मितार्थकः	१२७
विभावादीनां रसरूपेण परिणामः	९८	संदेशहारकः	”
विभावाद्यन्यतमापेक्षेऽपि रसोद्बोधः	१०१	सात्त्विकनायकगुणाः	१२७
रसस्यानुकार्यगतस्वरूपम्	१०१	तत्र-शोभा	१२८
रसस्यानुकर्तृगतस्वरूपम्	१०२	विलासः	१२८
		माधुर्यम्	१२६
		गाम्भीर्यम्	१२६

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
चैर्यम्	१३०	लीला	१६६
तेजः	"	विलासः	१७०
ललितम्	१३१	विच्छिन्तिः	१७१
औदार्यम्	"	विश्वोकः	"
नायिकाभेदाः	"	किलकितम्	१७२
स्वकी	१३२	मोहायितम्	१७३
मुग्धा	"	कुट्टमितम्	१७४
मध्या	१३६	विभ्रमः	"
प्रगल्भता	१३८	ललितम्	१७५
मध्याधीरा-मध्याधीराधीरा	१४१	मदः	१७६
प्रगल्भधीरा	१४४	विहृतम्	"
प्रगल्भधीराधीरा	"	तपनम्	१७७
भेदाख्यानम्	१४६	मोऽप्यम्	१७८
कुलटा	१४७	विशेषः	"
कन्या	१४८	कुप्यहलम्	१७९
वेद्या	"	हसितम्	१८०
भेदाख्यानम्	१४९	चकितम्	"
मधाधीनमर्तुका	१५१	केलिः	१८१
कण्डिता	"	मुग्धाकल्पयोरनुरागेक्षितानि	"
अभिसारिका	१५२	सर्वासामनुरागेक्षितानि	१८२
अभिसारिकाभेदाः	१५३	दूत्यः	१८७
अभिसारस्थानानि	१५४	वृत्तीगुणाः	१८८
कलहान्तरिता	१५५	प्रतिनायकः	"
दिप्रलब्धा	१५६	उद्दीपनविभावाः	१८९
प्रोषितमर्तुका	"	अनुभावाः	१९०
वासकसञ्जा	१५७	सापिकाः	१९१
विग्रहोत्कण्डिता	१५८	तत्र स्तम्भादयः	१९२
भेदाख्यानम्	१५९	स्वभादीनां लक्षणानि	"
नायिकाऽर्णकाराः	१६२	व्यभिचारिणः	१९४
रात्र-भावः	१६३	तत्र निर्वेदः	१९६
दावः	१६४	भावसः	"
हेला	१६५	दैन्यम्	१९८
शोभा	१६५	श्रमः	१९९
कान्तिः, दीप्तिः	१६६	मदः	"
मायुर्यम्	१६७	जडता	२००
प्रगल्भता	"	उग्रता	२०१
लौदार्यम्	१६८	मोहः	२०२
चैर्यम्	१६९	विशेषः	२०३

	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
विक्रमः		मानः	२३३
स्वप्नः	२०४	प्रणयमानः	"
अपस्मारः	२०५	हृत्पर्यामानः	२४२
गर्भः	"	मानभङ्गोपायाः	२४३
सरणम्	२०६	प्रवासः	२४५
आलस्यम्	२०७	एकावृत्ता कामदशाः	"
अमर्षः	"	प्रवासभेदाः	२४५
निद्रा	२०८	करुणविप्रलम्भः	२५०
अवहिरया	२०९	संभोगः	२५१
औत्सुक्यम्	२१०	संभोगभेदाः	२५२
उन्माद्	२११	हास्यः	२५४
शङ्का	२१२	हास्यभेदाः	२५५
स्मृतिः	२१३	हास्याभयप्रतीतिः	२५७
मतिः	२१४	करुणः	२५८
व्याधिः	"	करुणभेदः करुणविप्रलम्भाद्	२६०
प्रासः	२१५	रौद्रः	"
प्रीडा	२१६	युद्धवीरान् करुणस्थ भेदः	२६२
हर्षः	"	वीरः	२६३
असूया	२१७	वीरभेदाः	"
विषादः	२१८	भयानकः	२६६
धृतिः	"	बीभत्सः	२६७
अपलता	२१९	अद्भुतः	२६९
ग्लानिः	२२०	शान्तः	२७१
चिन्ता	२२१	शान्तस्य भेदाः	"
तर्कः	२२२	शान्तस्य रसत्वस्थापनम्	२७५
स्थायिनोऽपि संचारिभावित्वम्	२२३	वत्सलः	२७७
स्थायिभावः	२२४	रसानां भिन्नो विरोधाख्यानम्	२७९
स्थायिभावभेदाः	२२५	भावः	२८१
स्थायिभावानां लक्षणानि	"	रसाभास-भावाभासौ	२८५
भावपदनिरुक्तिः	२२७	अनौचित्यप्रदर्शनम्	२८६
रसभेदाः	२२८	भावशान्त्यादिः	२९१
तत्र शृङ्गारः	२२८	(४) चतुर्थपरिच्छेदः	
शृङ्गारभेदौ	२३०	काव्यभेदौ	२९५
विप्रलम्भस्वरूपम्	"	ध्वनिकाव्यम्	"
विप्रलम्भभेदाः	"	अभिधामूलकध्वनिः	३०२
तत्र पूर्वरागः	"	लक्षणामूलध्वनिः	"
कामदशाः	२३१	लक्षणामूलध्वनेर्भेदौ	"
तत्र सरणे विशेषः	२३५		
पूर्वरागभेदाः	२३८		

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
अभिधासूलध्वनेर्भेदी	३०२	भारतीवृत्तिः	४०१
रसादेरैकविध्यम्	,	भारतीवृत्तेरङ्गानि	"
संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनेरैकविध्यम्	३०४	आमुखम् (प्रस्तावना)	४०२
शब्दशक्तिरुद्रव्यङ्ग्यस्य द्वैविध्यम्	३०५	प्रस्तावनाभेदाः	४०३
अर्थशक्त्युद्भवव्यङ्ग्यस्य द्वादशो भेदाः	३०८	उद्घात्यकः	"
शब्दार्थशक्त्युद्भवव्यङ्ग्यस्यैकविध्यम्	३१३	कथोद्घातः	४०४
ध्वनेरष्टादशविधत्वम्	३२०	प्रयोगातिशयः	४०६
सप्तदशभेदानां पदवाक्यगतत्वम्	३२१	प्रवर्तकम्	४०७
अर्थशक्त्युद्भवध्वनेः प्रबन्धेऽतिदेशः	३३१	अवलगितम्	४०८
पदांशादिष्वसंलक्ष्य- क्रमव्यङ्ग्यस्याख्यानम्	"	नखकुट्टमतनिरूपणम्	४०८
ध्वनिभेदाख्यानम्	३३३	वस्तुनो द्वैविध्याख्यायाम्	४०९
गुणीभूतव्यङ्ग्यम्	३४२	आधिकारिकवस्तुलक्षणम्	"
गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य भेदाः	"	प्रासङ्गिकवस्तुलक्षणम्	"
गुणीभूतव्यङ्ग्यस्यापि ध्वनिरवम्	३५३	१-४ पताकास्थानम्	४०
व्यङ्ग्यचित्रकान्त्यलक्षणम्	३५५	कविशिक्षा	४१६
(५) पञ्चमपरिच्छेदः		अर्थोपलेशकाः	"
व्यञ्जनास्वरूपम्	३५८	विश्वकम्भकः	४१८
अभिधातोव्यञ्जनायाः पार्यन्त्ये हेतवः	३६५	प्रवेशकः	४१९
अभिधालक्षणयोः	"	शूलिका	"
रसादिप्रतिपादने	"	अङ्गावतारः	४२०
अचमत्वनिरूपणम्	३६६	अङ्गसुखम्	"
व्यङ्ग्यबोधने अनुमानस्याचमत्त्वम्	३७२	कविशिक्षा	४२१
व्यञ्जनोपसंहारः	३८६	अर्थप्रकृतयः	४२३
(६) षष्ठ्यपरिच्छेदः		बीजम्	४२४
काव्यस्य हृद्यश्रव्यभेदी	३८७	विन्दुः	"
रूपकसंज्ञाकारणम्	"	पताका	४२५
अभिन्धः	"	प्रकटी	४२६
रूपकभेदाः	३८८	कार्यम्	"
उपरूपकभेदाः	,	कार्यावस्था	"
नाटकलक्षणम्	३८९	आरम्भः	४२७
अङ्गलक्षणम्	३९३	प्रयत्नः	"
गर्भाङ्गलक्षणम्	३९४	प्राप्त्याशा	४२८
नाटकखनापरिपाटी	३९४	निश्चयः	"
पूर्वरङ्गः	३९४	फलयोगः (फलागमः)	४२९
नाम्नीलक्षणम्	३९७	सन्धिः सन्धिभेदाः	"
नाम्नानन्तरतिकर्तव्यता	३९७	तत्र मुलम्	४३०
		प्रतिमुखम्	"
		गर्भः	४३१

विषयः	पृष्ठाङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः
विमर्शः	४३२	शिक्षिः	४२६
निर्वहणम्	४३३	ग्रीटकम्	४२७
मुखसन्धेरङ्गानि	"	अधिवलम्	"
तत्र उपलेपः	४३४	उद्देशः	४२८
परिकरः	४३५	विश्रवः	"
परिन्धासः	४३५	विमर्शसन्धेरङ्गानि	४२८
विलोभनम्	४३६	तत्र अपवादः	"
दुक्तिः	४३७	संकेतः	"
प्राप्तिः	४३८	व्यवसायः	४३१
समाधानम्	"	द्रवः	४३१
विधानम्	४३६	द्युतिः	४३२
परिभाषणा	४४०	शक्तिः	४३३
उद्भेदः	"	प्रसङ्गः	४३४
करणम्	४५१	खेदः	४३५
भेदः	"	प्रतिषेधः	४३६
प्रतिमुखसन्धेरङ्गानि	४४२	विरोधनम्	"
तत्र विलासः	"	प्ररोचना	४३७
परिसर्पः	४४३	आदानम्	४३८
विधुतम्	४४४	छादनम्	४३६
तपनम्	"	निर्वहणसन्धेरङ्गानि	४३९
नर्म	४४५	तत्र, सन्धिः	"
नर्मद्युतिः	"	विबोधः	४३१
प्रगमनम्	४४६	प्रथनम्	"
विरोधः	४४७	निर्णयः	४३२
पयुर्वासनम्	"	परिभाषणम्	४३३
पुष्पम्	"	कृतिः	"
वज्रम्	४४८	प्रसादः	४३४
उपन्यासः	४४९	आनन्दः	"
वर्णसंहाराः	"	समयः	"
गर्भसन्धेरङ्गानि	४५१	उपगृहणम्	"
तत्र अभूताहरणम्	"	भाषणम्	४३५
मार्गः	४५२	पूर्ववाक्यम्	"
रूपम्	"	काव्यसंहारः	४३६
उदाहरणम्	४५३	प्रशस्तिः	"
क्रमः	४५४	चतुषष्टयङ्गोपसंहारः	४३७
संग्रहः	"	फलनिरूपणम्	४३८
अनुमानम्	४५५	अङ्गानां फलम्	४३९
प्रार्थना	"		

विषयः	पृष्ठाङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः
रसव्यक्तयानु रोधेनाङ्गानां सन्निवेशः		प्राप्तिः	२०८
निरूपणम्	४७३	विचारः	"
कृतयः	४८०	दिष्टम्	२०३
तत्र, कौशिकी	"	उपदिष्टम्	"
कौशिक्या अङ्गानि	४८१	गुणातिपातः	२१०
तत्र, उरथापकः	"	गुणातिराचः	२११
तत्र, नर्मः	"	विशेषणम्	२१२
नर्मस्फूर्जः	४८२	निरुक्तिः	"
नर्मस्फोटः	४८३	सिद्धिः	२१३
नर्मगर्मः	४८४	अंशः	"
सात्वती	४८५	विपर्ययः	२१४
सात्वत्या अङ्गानि	"	दाक्षिण्यम्	"
साधारण्यः	४८६	अनुनयः	२१५
संलापः	"	माला	"
परिधर्तकः	४८७	अर्थापत्तिः	२१६
आरभटी	४८८	गार्हणम्	२१७
आरभत्या अङ्गानि	"	पूष्ठा	२१८
तत्र, वस्तुस्थापनम्	४८९	प्रसिद्धिः	"
संकेतः	"	सारूप्यम्	२१९
संक्षिप्तिः	"	संक्षेपः	"
अवरातनम्	४९०	गुणकीर्तनम्	२२०
माक्रोक्तयः	"	लेशः	"
नामकरणम्	४९२	मनोरथः	"
आलापोचितशब्दनिर्देशः	४९३	अनुक्तसिद्धिः	२२१
भाषाविभागः	४९७	प्रियोक्तिः	२२२
षट्त्रिंशत्कलशगादीनामाख्यानम्	५०१	नाट्यालंकारः	"
लक्षणानामुद्देशः	"	तत्र, आशीः	२२३
तत्र, भूषणम्	५०२	आक्रन्दः	२२४
अक्षरसंघातः	"	कपटम्	"
शोभा	५०३	अक्षमा	२२५
उदाहरणम्	५०४	गर्वः	"
हेतुः	"	उद्यमः	"
संशयः	५०५	आश्रयः	२२६
दृष्टान्तः	"	उत्प्राप्तनम्	"
मुस्यतर्कः	"	स्पृहा	२२७
पदोच्चयः	५०६	होमः	"
निदर्शनम्	५०७	पञ्चापापः	२२८
अभिप्रायः	"	उपपत्तिः	"

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
आर्षासा	१२१	ईहामृगः	१२३
अध्यवसायः	"	अङ्कः	१२४
विसर्पः	१३०	वीथी	१२७
उल्लेखः	"	वीथ्यङ्गानि	"
सूक्तजनम्	१३१	तत्र, प्रपञ्चः	१२८
परीवादः	"	त्रिगतम्	"
नीतिः	१३२	छलम्	"
अर्थविशेषणम्	"	वाक्यकलिः	१३०
प्रोत्साहनम्	१३३	अधिबलम्	१३२
साहाय्यम्	"	षण्डम्	१३३
अभिमानः	१३४	अवस्यन्दितम्	१३४
अनुवर्तनम्	"	नालिका	१३५
उत्कीर्तनम्	१३५	असत्यप्रलापः	"
याचना	"	व्याहारः	१३७
परिहारः	१३६	सुदवम्	१३९
निवेदनम्	"	प्रहसनम्	१७०
घर्तनम्	१३७	प्रहसनभेदाः	१७०
आख्यातम्	"	नाटिका	१७२
युक्तिः	"	घोटकम्	१७३
प्रहर्षः	१३८	गोष्ठी	१७४
उपदेशनम्	"	सटकम्	"
लास्याङ्गानि	१४०	नाट्यरासकम्	१७५
तत्र, शेषपदम्	१४१	प्रस्थानकम्	१७६
स्त्रिप्तपाठ्यम्	१४२	उल्लाप्यम्	"
आसीनम्	"	काव्यम्	१७७
पुष्पगण्डिका	१४३	प्रेङ्गणम्	१७८
प्रच्छेदकः	"	रासकम्	"
त्रिगूढकम्	"	संलापकम्	१८०
सैन्धवम्	"	श्रीगदितम्	"
द्विगूढकम्	१४४	शिल्पकम्	१८१
उत्तमोत्तमकम्	"	विलासिका	१८३
उक्तप्रत्युक्तम्	१४५	दुर्मञ्जिका	"
महानाटकम्	"	प्रकरणिका	१८५
प्रकरणम्	"	इस्त्रीशः	"
भागः	१४७	भागिका	"
व्यायोगः	१४८	अश्वकान्यानि	१८७
समवकारः	१४९	पथलक्षणम्	१८८
डिमः	१५२	मुक्तकादिलक्षणम्	"

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
महाकाण्डम्	२६०	सन्ध्यशलीलत्वम्	६४०
खण्डकाण्डम्	२६१	सन्धिकण्डत्वम्	"
कोषः	"	अधोन्तरैकपदत्वम्	६४१
गद्यलक्षणम्	"	समासपुनरास्तम्	६४२
कथा	२६७	अभवन्मत्सलंघनत्वम्	"
आख्यायिका	२६८	अक्रमत्वम्	६४५
चम्पूः	२६६	अमतपरार्थत्वम्	६४७
विरुद्धम्	६००	वाक्यस्थानभिधानम्	"
करम्भकम्	"	भरनप्रक्रमत्वम्	६४८
(७) सप्तमपरिच्छेदः		प्रसिद्धित्वागः	६५२
दोषस्वरूपम्	६०१	अस्थानस्थपदता	६५३
दोषाणां विभागः	६०२	अस्थानस्थगममासता	६५५
दुःश्रवस्वादिदोषपरिहारः	"	संकीर्णत्वम्	६५६
दुःश्रवणत्वम्	६०३	गर्भतिता	६५७
अश्लीलत्वम्	"	अर्थदोषाः	६५८
अनुचितार्थत्वम्	६०५	तत्र, अपुष्टत्वम्	६५६
अप्रयुक्तत्वम्	"	दुष्कमस्त्वम्	"
प्राम्थ्यत्वम्	"	प्राभ्यत्वम्	६६०
अप्रतीतत्वम्	६०६	व्याहृतत्वम्	"
सन्धिबन्धत्वम्	"	अश्लीलत्वम्	६६१
नेयार्थत्वम्	६०७	कष्टार्थत्वम्	६६२
निहृतार्थत्वम्	"	अनवीकृतत्वम्	६६३
अवाचकत्वम्	६०८	नवीकृतत्वम्	६६४
किलष्टत्वम्	६०९	निर्हृतत्वम्	६६५
विरुद्धमतिकृतित्वम्	"	प्रकाशितविरुद्धत्वम्	"
अविश्लष्टविधेर्मासत्वम्	"	सन्धिबन्धत्वम्	६६६
वाक्ये दुःश्रवस्वादीनां कीर्तनम्	६१५	पुनरुक्तता	"
वाक्यदोषाः	६१६	प्रसिद्धिविरुद्धता	६६७
तत्र, प्रतिकूलत्वम्	६२०	त्रिधाविरुद्धता	६६८
रुतविसर्गत्वम्	६२२	सकारुण्यता	"
आहृतविसर्गत्वम्	"	सहचरभिन्नत्वम्	६६९
अधिकपदत्वम्	६३५	अविशेषे विशेषः	६७०
मूत्रपदत्वम्	६३७	अनियमे नियमः	"
पुनरुक्तत्वम्	"	विशेषेऽविशेषः	६७१
हान्युक्तत्वम्	६३३	नियमेऽनियमः	६७२
अनुपासप्रकार्यत्वम्	६३८	विध्ययुक्तता	६७४
सन्धिविश्लेषत्वम्	६३६	अनुवादायुक्तता	"
		निर्मुक्तपुनरुक्तता	६७५

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
रसदोषाः	६७६
काव्यदोषेभ्यः पृथग्लंकारदोषाणाम- संभवत्वम्	६८४
दुःश्रवत्वस्य गुणत्वप्रतिपादनम्	६९०
अश्लीलत्वस्य गुणत्वप्रतिपादनम्	"
श्लेषादौ निहतार्थाप्रयुक्तयोरदोषत्व- प्रतिपादनम्	७००
अप्रतीतरत्वस्य गुणत्वाख्यानम्	७०२
कथितपदत्वस्य गुणत्वाख्यानम्	७०४
सन्निधधरत्वस्य गुणत्वाख्यानम्	७०६
कष्टत्वदुःश्रवत्वयोर्गुणत्वाख्यानम्	७०७
प्राग्व्यत्वस्य गुणत्वाख्यानम्	७०८
निर्दुताया दोषाभावनिरूपणम्	७०९
ख्यातविरुद्धताया गुणत्वम्	"
कविसमयख्यातानि	७१०
पुनरुक्तस्य गुणत्वाख्यानम्	७१२
न्यूनपदताया गुणत्वाख्यानम्	७१४
न्यूनपदत्वस्य गुणदोषत्वाभाव- निरूपणम्	७१६
अधिकपदत्वस्य गुणत्वाख्यानम्	७१७
कवचिन् समासपुनरातरत्वस्य गुणदोषाभावानिरूपणम्	७१८
गभितरत्वस्य गुणत्वाख्यानम्	"
पतप्रकर्षताया गुणत्वनिरूपणम्	७१९
व्यभिचारिणः स्वशाब्देनोक्तं दोषाभावकीर्तनम्	७२०
विरुद्धरसविभावादिसंग्रहस्य गुणत्वनिरूपणम्	७२२
विरुद्धरसयोः समावेशः	७२३
अनुकरणे दोषाणामदोषत्वाख्यानम्	७२३
(८) अष्टमपरिच्छेदः	
गुणाः	७२४
गुणानां त्रैविध्यम्	७२६
तत्र, माधुर्यम्	"
माधुर्यव्यञ्जकवर्णादिः	७२६
ओजः	७२८
ओजोव्यञ्जकवर्णादिः	७२९
प्रसादः	७४०

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
प्रसादव्यञ्जकशब्दाः	७४०
श्लेषादीनामोजस्यन्तर्भावख्यानम्	७४१
असमासस्य माधुर्यव्यञ्जकत्वम्	७४४
अर्थव्यक्तैः प्रसादगुणोऽन्तर्भावः	७४६
प्राग्बहुःश्रावत्याजेन कान्तिसुकुमार- तयोः संग्रहः	"
समताया गुणदोषयोरन्तःपातः	७४६
ओजआदीनां दोषाभावत्वेनांगीकारः	७४८
अर्थव्यक्तिकान्त्यो स्वभावोक्त्यादिना संग्रहः	७४९
श्लेषसमतथोर्वैचित्र्यादोष- तयोरन्तर्भावः	७५०
समाधेर्गुणत्वाभावः खण्डनोपसंहारः	७५२
(९) नवमपरिच्छेदः	
रीतिः	७५६
रीतीनां चातुर्विध्यम्	"
तत्र, वैदर्भी	७५७
गौडी	७५८
पाञ्चाली	७५९
लाटी	७६०
वक्त्राद्यौचित्येन रचनावस्थानम्	७६१
(१०) दशमपरिच्छेदः	
अलंकाराः	७६४
पुनरुक्तवदाभासः	७६६
अनुप्रासः	७६८
लोकानुप्रासः	७६९
श्रुत्यनुप्रासः	७७०
श्रुत्यनुप्रासः	७७२
अन्त्यानुप्रासः	७७३
छादानुप्रासः	७७४
यमकम्	७७७
वक्रोक्तिः	७७९
भाषासमः	७८२
श्लेषः	७८३
समङ्गश्लेषः	७८९
असङ्गश्लेषः	"

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
समज्ञाभङ्गश्लेषः	७६१	श्लेषः	६४३
चित्रम्	८०७	अप्रस्तुतप्रसंसा	६४४
प्रहेलिकाया अलंकारत्वज्ञानम्	८०६	व्याजस्तुतिः	६४४
उपमा	८११	पर्यायोक्तम्	६४६
पूर्णोपमा	८१२	अर्थान्तरन्यासः	६४६
श्रौती उपमा		काव्यलिङ्गम्	६६२
अर्थी उपमा	८१३	अनुमानम्	६६६
तद्विधे सहासे वाक्ये च		हेतुः	६६८
श्रौत्याङ्कूपमा	८१४	अनुकूलम्	॥
कुसोपमा	८१६	भाष्यः	६६६
एकदेशविवक्तिभ्युपमा	८३२	विभावना	६७४
रत्नोपमा	८३३	विशेषोक्तिः	६७५
आलोपमा	॥	विरोधः	६७८
अनन्वयः	८३६	असंगतिः	६८२
उत्प्रेषोपमा	८३७	विषमम्	६८४
स्मरणम्	८३८	सम्बन्धम्	६८७
रूपकम्	८३६	विचित्रम्	६८८
रूपकमेदारुल्यानम्	८४७	अधिकम्	॥
परिणामः	८५६	अन्वयोन्वयम्	६९०
सम्बन्धः	८५८	विशेषः	॥
आन्तमान्	॥	व्याघातः	६९२
उल्लेखः	८६३	कारणमाला	६९४
अपह्नुतिः	८६६	माकादीपकम्	॥
निश्चयः	८७३	एकावली	६९६
उल्लेखः	८७६	सारः	६९७
उत्प्रेषावेर्भेदाः	॥	यथासंख्यम्	६९८
अतिशयोक्तिः	८९४	पर्यायः	६९९
तुल्ययोगिता	९०१	परिवृत्तिः	१००३
दीपकम्	९०४	परिसंख्या	१००४
प्रतिबस्तूपमा	९०६	उत्तरम्	१००७
दृष्टान्तः	९०८	अर्थापत्तिः	१००९
निदर्शना	९१०	विकल्पः	१०१२
न्यतिरेकः	९१७	समुच्चयः	१०१४
सहोक्तिः	९२२	समाधिः	१०१६
विशोक्तिः	९२६	प्रत्यनीकम्	१०२०
समाप्तोक्तिः	९२७	प्रतीपम्	१०२१
परिकरः	९४२	मीलितम्	१०२३

विषयाऽनुक्रमिका

६३

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
सामान्यम्	१०२२	भाविकम्	१०३२
तद्गुणः	१०२६	उदात्तम्	१०३६
अतद्गुणः	„	रसवदाद्यर्थकाराः	१०३७
सूक्ष्मम्	१०२८	भावोदयाद्यर्थकाराः	१०४१
व्याजोक्तिः	१०३०	संसृष्टि-संकरार्थकारौ	१०४६
स्वभावोक्तिः	१०३१	प्रत्यक्तुं प्रत्याभ्यासःकोटौ	१०५६

मूलोक्तकारिकाऽनुक्रमणिका

कारिकाः

पृष्ठाङ्काः

कारिकाः

पृष्ठाङ्काः

	अ
अङ्गण्डे प्रथमच्छेदौ	
अङ्गमा सा परिभवः	
अङ्गा जवनिकाख्याः	
अङ्गैश्च दशभिर्धारा	
अङ्गोदरप्रविष्टो यो यः	
अङ्गहीनो नरो यद्द	
अङ्गी रौद्ररसस्तत्र	
अङ्गोष्ठाग्रेण लिखति	
अज्ञानादिक या पृच्छा	
अतिविस्तृतिरङ्गस्य	
अत्र नारभटी नापि	
अत्रोक्ता मागधी भाषा	
अथ कारकमेकं स्याद्	
अथ नायिका-त्रिभेदा	
अद्भुतस्य पदार्थस्य	
अधिकारः फले स्वाम्यम्	
अधिकारूढवैशिक्यम्	
अधिष्ठेपापमानादेः	
अधृतिः स्यादनालम्बः	
अनालम्बता चापि	
अनुकार्यस्य रस्यादेः	
अनुकूलं प्रातिकूल्यम्	
अनुकूल एकनिरतः	
अनुप्रासः शब्दसाग्यम्	
अनुभावा द्वैवनिन्दा	
अनुभावास्तथास्तेपः	
अनुभावोऽसिसङ्कोचः	
अनुभावोऽत्र वैवर्ण्यम्	
अनुभूतार्थकथनम्	
अनुमानं तु विच्छिन्त्या	

६७६
१२१
१७१
१४१
१४१
३६३
४७८
११२
१८४
१७८
६७७
१७०
४६८
६०४
१३१
१०३२
४०६
८१३
१३०
२४१
२४६
१०१
६६८
११८
७६८
२१८
१६१
२११
२६६
४७२
६६६

अनुलेपनभूषाद्या
अनुवृत्तिः भूतकार्या०
अनेकार्थस्य शब्दस्य
अन्तरैकार्थसम्बन्धः
अन्तर्जवनिकासंस्थैः
अन्यद्दीर्घसमासाख्यम्
अन्यस्त्रिज्याः प्रगल्भायाः
अन्यस्थान्यार्थकं वाक्यम्
अन्या च विस्तरा सूच्या
अन्यापदेशोनाश्वास०
अन्यासक्तं पति मत्वा
अन्योन्यवाक्याधिक्यो०
अन्योऽन्येन तिरोधानम्
अन्येषामपि दोषाणाम्
अन्यैः प्रवर्तितो शश्वत्
अपञ्च शनिवर्द्धेऽस्मिन्
अपरं तु गृणीभूत०
अपवादोऽथ संकेतः
अपाया भावतः प्राप्तिः
अपुष्टदुष्कमप्राप्त्य०
अपेक्षितं परित्याज्यम्
अप्रतिपत्तिर्जडता
अप्रस्तुतात् प्रस्तुतम्
अभवन्मतसम्बन्धा०
अभिधादित्रयोपाधि०
अभिप्रायस्तु सादृश्य०
अभिलाषः स्पृहा चिन्ता
अभिलाषश्चिन्तास्मृति०
अभिसारयते कान्तम्
अभेदेन विभवादि०
अमुना चोत्तमः शैते
अर्थप्रकृतयः पञ्च

२१२
१३४
६१
४२६
४१६
१६६
१८६
७७६
४१६
१६६
१४३
१६२
४२३
७३३
१८२
१६७
३४२
४१६
४२८
६१८
४२२
२००
६४४
६३०
८१
१०७
२३१
२३१
१११
२१५
१६६
४२३

कारिका:	पृष्ठाङ्काः	कारिका:	पृष्ठाङ्काः
अर्थव्यक्तिः पदानाम्	७४५	आधिक्यमुपमेयस्यो०	६१७
अर्थव्यक्तिः स्वभावोक्त्या	७४६	आपाततो यदर्थैस्व	७६९
अर्थशक्त्युद्गतो व्यङ्ग्यः	३०८	आभीरेषु तथाभीरी	४६८
अर्थान्तरं संक्रमितम्	२६६	आयुष्मन् रथिनं सूतः	४६५
अर्थान्तरसंक्रमित०	७०४	आरम्भयत्नप्राप्त्याशा०	४२७
अर्थोपक्षेपकं यत्	४१२	आरोपाध्यवसानाभ्याम्	४७
अर्थोपक्षेपकाः पञ्च	४१४	आलम्बनविभावस्तु	२६३
अपेणं स्वस्य वाक्यार्थे	४५	आलम्बनस्य चेष्टाद्याः	१८६
अल्प्यवाक्यप्रलापः	२३२	आवेगः संभ्रमस्तत्र	१६६
अलौकिकविभावत्वम्	६२	आशंसनं स्यादाशंसा	५२६
अवपातनमित्युक्तम्	४६०	आशंसातर्कसंदेह०	५८२
अवस्थामिर्भवन्म्याष्टा०	१५०	आशंसाध्यवसायौ च	५२३
अवाचकावं क्लिष्टत्वम्	६०२	आशीराक्रन्दकपटा०	५२२
अजिक्त्थनः समावान्	११४	आशीरिष्टजनशंसा	५२३
अविरोधं तु यद् वृत्तम्	४७६	आशीर्वचनसंयुक्ता	३६४
अविरोधा विरोधा वा	२२४	आश्रयाश्रयिणोरैक०	६८८
अविशेषे विशेषश्च	६६८		
अवृत्तिरक्षयवृत्तिर्वा	७३७, ७५७	इति पञ्चाऽस्य भेदाः	५३०
अश्रुपातादयस्त्वद्	६३	इति भेदास्तु चत्वारः	४८८
अष्टादश प्राहुरूप०	३८८	इति साष्टाविंशतिशतम्	१५६
असत्प्रलापो यद्वाक्यम्	५६५	इतिहासोद्भवं वृत्तम्	५६१
असूत्रधारमेकाङ्कम्	५७६	इदं पुनर्वस्तुबुधैः	४०६
असूयान्यगुणवर्तीनाम्	२१७	इष्टजनावर्जनकृत्तव	४८१
असौष्टवं मलापत्तिः	२४६	इष्टनष्टानुसरणम्	४४३
अस्याद्योदशाङ्गानि	५५७	इष्टनाशादनिष्टानैः	५५८
अस्योपकरणार्थं तु	४१०	इष्टनाशादिभिर्बचैते	२२५
अह्वयभोजं निशायाय	७११	इष्टाद्वर्षाः शुभोऽनिष्टान्	१६७
आ		इष्टानवाप्तेरौस्तुक्यम्	२१०
आकाङ्क्षा रमणीय०	५२७		
आक्यायिका कथावस्त्वाम्	५६८	ई	
आगन्तुं कृतवित्तोऽपि	१५८	ईर्ष्यामानो भवेत्स्त्रीणाम्	२४२
आकृष्टादयति वागाद्यैः	१८३	ईपद्विकासिनयनम्	२५६
आतोयभिभ्रितं रोषम्	५४२	ईहासुगो मिश्रवृषाः	५५३
आशवेव तदाऽहेस्याद्	४२२	उ	
आदौ नमस्क्रियाशीर्वाद	५६१	उक्तावानन्दमनोदेः	७१४
आदौ वाच्यः स्त्रियां रागः	२३७	उक्तिवैचित्र्यमात्रं सा	८०६
आधारकर्तृविहिते	८१८	उक्तैर्विशेषणैः साभिप्रा०	६४२
		उक्तस्य नुक्तयोः प्रस्तुतस्य	८८५

कारिकाः	पृष्ठांकाः	कारिकाः	पृष्ठांकाः
उक्तयनुक्तयोर्निमित्तस्य	८८२	एकार्यमुपनीयन्ते	४३३
उक्तवा चाल्पन्तमुत्कर्षम्	१०२२	एकोऽपि धर्मः सामान्यः	६०६
उक्तार्थस्वाद्यदेकत्र	७७२	एतेष्वधिकलज्जानि	१८२
उत्तमपात्रगतस्य	२८७	एभिर्दक्षिणघृष्टानु०	११६
उत्तमप्रकृतिर्वीरः	२६३	एवं कृताभिसाराणाम्	१२४
उत्तमाः पीठमर्दाद्याः	१२६	एषां च त्रैविध्याद्	१२०
उदात्तनाथकं दिव्य०	२७६	एषां शब्दगुणत्वं च	७४०
उदात्तनाथकं तद्वरपीठ०	२७२	एषापि मदनायत्ता	१२०
उदात्तनायिका मन्द०	२८६		
उदात्तभावविन्यासः	२७६	ये	
उदास्ते सुरते तत्र	१४४	पंचर्थेण प्रसक्तस्य	४६०
उदह्वरणमुत्कर्ष०	४२३	मो	
उदीर्यते यद्वचनम्	२६०	भोजः प्रसादो माधुर्यम्	७४८
उद्दीपनानि तच्चेष्टा	२७७	क	
उद्घातयकः कथोद्घात	४०३	कथांशानां व्यवच्छेदः	२६८
उद्बुद्धमात्रः स्थायी	२८१	कन्या स्वजातोपयमा	१४८
उद्भेकः कस्यचित्स्त्रियापि	२८२	करुणादावपि रसे	६०
उन्मादादिर्न तु स्थायी	२८०	कलहान्तरिता विप्र०	१२१
उपदिष्टं मनोहारि	२०६	कलापकं चतुर्भिश्च	२८८
उपनायकसंस्थायाम्	२८२	कनेः प्रौढोक्तिशिद्धो वा	३०८
उपमानानुपादाने	८२३	कान्तो रतिगुणाकृष्टः	१२१
उपमेयस्य लोपे तु	८२६	काममङ्गीकृतमपि	१४६
उपर्यधो द्वयोर्वा	७३६	कार्यकारणयोर्मिन्न०	६८२
उपाध्यायेति चाचार्यो	४६६	कार्य-कारण-सञ्चारि०	८६
उपायादर्शनं यस्तु	४४४	कार्यदर्शनमुल्लेखः	२३०
उपायाभाज्जन्मा तु	२१८	कार्यसंग्रह भादानम्	४६८
उपात्मभविशेषेण	२३२	कार्यस्य करणं त्रैवा०	६६०
उभयोर्भावमुन्नीच	१२७	कार्यरिपयोपगमनम्	४६६
उल्लाप्य बहुसंग्राम०	२७७	कार्यारम्भेषु संरम्भः	२२६
ज्ञं		कार्यो विष्कम्भको नात्य०	४२२
ज्ञतुं च कश्चित्प्रायेण	४०१	कालं प्रवृत्तमग्नित्व	४०७
ए		कार्थं चरनिर्गुणीभूत०	२६२
एभ एव भवेदङ्गी	३६०	काव्यमारभटीहीन०	२७७
एकधर्माभिसम्बन्धः	६०१	काव्यार्थस्य सुमुत्पत्तिः	१७३
एकवृत्तमयैः पद्यैः	२६१	किं ध्वनीपीति यन्नात्ये	४६१
एकाहक एक एवात्र	२४७	किञ्च तेषु यदा दुःखम्	६०
एकाहकश्च भवेदङ्गी	२४६	कितवच्च तकारादि०	२४६
		कुट्टिन्यम्बेत्यनुगतैः	४६६

कारिकाः	पृष्ठाङ्काः	कारिकाः	पृष्ठाङ्काः
कुमुदलोत्तरा वाचः	४४०	वत्सारः पञ्च वा मुक्त्वाः	३३०
कुतोऽपि दक्षितस्वाग्ने	१८०	वत्सारः शिल्पकेऽङ्काः	१८३
कुन्देन्दुसुन्दरच्छायः	२७१	धातुकारमपि प्राण०	१११
कुरुते मण्डनं वस्त्राः	११७	धातुवर्णोपगमनम्	४४६
कुसुम्भरागं तत्प्राहुः	२३८	धितद्रवीभावसंयः	७३१
कुसुम्भवसन्त्याद्यभिधः	१२२	धित्संमोह उन्मादः	२११
कृताशा अपि निःशङ्क०	१७१	धित्रैर्वाक्यैः स्वकार्योत्थैः	४०३
केशस्तनाधरादीनाम्	१७४	धिराय सविधे स्थानम्	१८२
क्रिया क्रियाद्रथ्याभ्याम्	३७८	धेतःसमीलनं निद्रा	२०८
क्वचिदत्र भवेदार्या	१६८	छ	
क्वचिदन्योन्यसाङ्ग्यम्	१६०	छन्दोबद्धपदं पद्यम्	१८८
क्वचिद् भेदाद् प्रहीतृणाम्	८६३	ज	
क्वचिदुक्ती स्वसन्देन	७२०	जडता हीनचेष्टत्वम्	२३२
क्वचिद्दोषस्तु समता	७४६	जातप्रार्थं तु तद्भावस्यम्	२३१
क्वचिद्विज्ञोषः सामान्यात्	६४४	जुगुप्सावेगसंमोह०	२६७
क्वचिपि कुन्तलसंभ्यान०	१८३	जुगुप्सास्थाधिभावस्तु	२६७
क्षेत्रं वाटी भग्नदेवा०	११४	जृम्भते स्फोटयत्यङ्गं	१८४
ख		ज्ञानामीष्यागमाद्यैस्तु	२१८
खण्डकार्यं भवेत्कार्यम्	१३१	ज्येष्ठानां स्मितहसिते	२११
खेदो रस्यध्वगात्पादेः	१३३	झ	
खफातेतिबुद्धौ व्यायोगः	१४८	झटित्वान्यसमाक्षेपे	३६
ग		त	
गद्यपद्यमयी राज्ञः	६००	तत्र पूर्वं पूर्वैरङ्गः	३६४
गर्भविमर्शरहितं	१७८	तत्र प्रियवचःस्तान	३४४
गर्भो यत्र समुद्भेदः	४३१	तत्र व्याजाश्रयं वाक्यम्	४१३
गर्भे सन्धौ विमर्शो वा	४२१	तत्र संकेतितार्थस्य	३१
गर्वो मद्ः प्रभावः	२०१	तत्र स्यादनुपपत्कम्	२१२
गुणः स्यादप्रतीतत्वम्	७०२	तत्राद्यो रसभावादिः	३०३
गुणाच्चिरन्तनैरुक्ताः	७४१	तत्रेतिपृक्तमुत्पाद्यम्	१४८
गुणौ क्रिये वा युगपद्	१०१४	तथा समासो बद्धलः	७३६
हृणंप्रगुणवत्कार्यम्	१२६	तथैवाङ्गारकारादौ	४६६
घ		तद्गुणः स्वगुणत्यागा०	१०२६
घतस्रो वृत्तयो ह्येताः	४८०	तदङ्गमुखमिषयाहुः	४२०
घतुःषष्टिविधं ह्येत०	४७७	तद्भावभाविते चित्ते	१७३
घतुर्वर्गफलप्राप्तिः	३	तद्गुणाः सात्त्विका भावाः	१६१
घतुर्विधोऽपि साम्यस्य	११८	तद्व्यपि प्रत्येकम्	८७६
घन्दृच्छन्दनरोलम्ब०	२३६		

कारिका:	पृष्ठांकः	कारिका:	पृष्ठांकः
तत्त्वज्ञानापदीभ्यां देः	१६६	विष्यकीहेतुकं युद्धम्	२२२
तन्निष्पत्तिः परिन्यासः	४३२	दिद्रोपदिष्टे च गुणातिपातः	२०१
तपस्विभगवद्भिर्गु०	२७०	दुर्गन्धमांससहिर०	२६७
तर्जनोद्भेजने प्रोक्ता	४६२	दुर्मस्ली चतुरङ्गा	२८३
तर्जयेत्ताडयेदम्या	१४२	दुःश्रवशिविधानलीला०	६०२
तस्कराः पाण्डका मूर्खाः	११४६	दृतीसम्प्रेषणैर्नार्या०	१८०
तस्मादलौकिकः	१०७	दूरानुवर्ति स्थासत्स्व	१२०
तस्मान्न कार्यः	१०४	दूरान्नानं वधो युद्धम्	३६२
तस्याः प्ररोचना वीथी	४०१	दूषणोद्घोषणार्थां तु	२१७
तास्यार्थाभ्यां वृत्तिमाहुः	८१	हस्तादीनां भवेद् अंसः	२१३
दृश्यतर्को बर्धयेन	२०२	हृष्यश्रम्यस्वभेदेन	३८७
ते धीरा चाप्यधीरा	१४१	हृष्टा वर्णयति म्रीडाम्	१८१
तेनार्थमथ पात्रं वा	४०६	दोषाः केचिद्भवन्त्येषु	६०२
तेनैव चेदुपायेन	६६२	दोषेषणादिभिर्गार्हा	२२६
तेनैव नाम्ना वाच्यो०	४६७	द्वयर्थो वचनविन्यासः	४१४
तेनोपमाया भेदाः	८२६	द्वात्रिंशद्विधतां याम्बि	८०६
त्यक्तव्यौग्रथभरणालस्य०	२२६	विगूढं रसावभाज्यम्	२४४
त्यागाः प्रसिद्धेरस्थाने	६३०	द्वितीयेऽङ्के चतसृभिः	२२१
त्यागी कृती कुलीनः	११४	द्विधा समासे वाक्ये	८२२
त्रयाणां वानुपादेन	८१६	द्वाे तद्धिते समासेऽथ	८१४
त्रिनालिः प्रथमोऽङ्कास्याम्	२८४	घ	
त्रिपताककरेणान्यान्	४६१	घनुज्यादिषु शब्देषु	७१२
त्रिभ्रज्जारस्त्रिकपटः	२२०	धर्मिणामेकधर्मेण	६६४
स्वरया हर्षरागादेः	१७४	धर्मिधर्मगतत्वेन	६०
द		धाष्टर्याभावो म्रीडा	२१६
दण्डापूपिकमान्बाधा०	१००६	धीरा दृष्टिगमितविचारा	१२८
दण्डे सुहृत्कुमारा०	१२२	धीराधीरा तु रुदितैः	१४१
दशं किमपि कान्तेन	१८६	धीरोदात्तो धीरोद्धत०	११४
दत्तां सिद्धां च सेनां च	४६२	धीरोद्धतः पापकारी	१८८
दन्तच्छेद्यं नल्लच्छेद्यम्	३६२	ध्यानं चिन्ता हितानान्तेः	२२१
दर्शनस्पर्शनादीनि	२२१	क	
दर्शयन्मर्त्तको नैव	१०२	न चातिशोभते धन्या०	२३८
दाक्षिण्यं चेष्टया	२१४	नटी विदूषको वापि	४०२
दाक्षिण्यानुनयो माल०	२०२	न निर्विकल्पकं ज्ञानम्	१०६
दिनावसाने कार्यम्	४१७	न मन्वति च तं देशम्	१८४
द्विदक्षिणमनिच्छन्ती	२२४	नरदिव्यावनिवमौ	२२४
दिव्यमत्यै स अद्भूतः	३२७	नर्मगर्भो ब्रह्महृतिः	४८४

कारिकाः	पृष्ठांकाः	कारिकाः	पृष्ठांकाः
वर्मं च नर्मस्फूर्जः	४८१	निष्ठीवनास्वबलन०	२६८
वर्मस्फूर्जः सुखा०	४८२	निष्पत्या भवर्णस्य	१०८
वर्मस्फूर्तिः प्रगममम्	४४२	निसृष्टार्थे भित्तार्थं च	१२६
वर्मं नर्मद्युतिश्चैव	४४२	नीतिमार्गानुसृष्टादेः	२१४
न स्याज्जाती वसन्ते	७१२	नृणामपि समुद्रादि०	६२
बाटकं क्वातवृत्तं स्यात्	३८६	नृपादिजनिता भीतिः	४२८
नाटकमय प्रकरणं	३८८		
नाटिका क्लृप्तवृत्ता स्यात्	२७२	प	
नाटिका त्रोटकं गोपी	३८८	पतप्रकथता सन्धौ	६३०
नाटिकैव प्रकरणी	२८२	पताकानायका दिव्याः	२२४
वानाकार्विशासस्याः	१२६	पतिर्यथा तथा वाच्या	४६६
वानाभिनयसंनधान्	२२७	पदवाक्यगतत्वेन	६२
वानाविधानं संयुक्तः	३६१	पदसंघटना रीतिः	७२६
वानावृत्तमयः कापि	२६१	पदांशवर्णरचना०	३३३
गानुमानं रसादीनाम्	३७२	पदाघातादशोके	७११
गानेकादननिर्वर्त्त०	३६१	पदानि त्वगतार्थानि	४०३
गापि भविष्यन्	१०२	पदे पदे मानवती	२७३
गाभास्य सर्गोपा०	२६३	वद्यगर्भच्छविवर्णः	२७८
गार्थं ज्ञाप्यः	१०३	पद्याद्याकारहेतुत्वे	८०७
गायिका कुलजा क्वापि	२४६	परं परं प्रति यदा	३६४
गायिका देवगन्धर्व	२२३	परकीया द्विधा प्रोक्ता	१४७
गायिकानायकाख्याना०	४६३	वरक्रीयाभिदोषाद्यैः	२१२
निःश्वातोच्छ्वासः	२४२	परमात्मस्वरूपं वा	२७१
बिस्त्रितातोद्यरहितम्	२४२	परस्य च परस्येति	६६
निद्रापगमहेतुभ्यः	२-३	परिणामो भवेत्तुल्या०	८२२
निन्द्रासेपापमानादेः	२०७	परिपन्थिरसाङ्गस्य	६७६
निन्द्रास्तुतिभ्यां वाच्यः०	६२४	परिसंख्या उच्यते प्रथम०	१००४
नियुद्धसम्फेद्युक्तं	२७८	परिहार इति प्रोक्तः	२३६
निर्युथानपि न द्वेष्टि	१४६	परोडां वजंयित्वा तु	२२८
निर्मुक्तपुनरुक्तत्वम्	६२८	पयाथेन द्वयोरेत०	८३७
निर्वेदमोहापस्मार०	२२६	पार्थमेति प्रियो यस्याः	१२१
निर्वेदवाक्यव्युत्पत्तिः	२८६	पीतवर्णे वस्तु लोक०	२६६
निर्वेददृष्टिर्भरणम्	२७२	दुलकानन्दवाप्याद्याः०	२७८
निर्वेदावेगद्वैत्यश्रम०	१६२	पुष्पं ब्रह्ममुपन्यासः	४४२
निर्वैतुता तु क्वाते	७०६	पूर्वः क्वं विधायैव	३६७
निश्चिन्तो सृष्टरनिशम्	११२	पूर्वसिद्धार्थकथनम्	२१२
निषेधाभास भाषेयः	३६६	पूर्वपदत्वं माधुर्यम्	७४२
		पूर्वापर्यात्ययं कार्य०	८२६

कारिकाः
 प्रकीर्तनामकस्य स्यात्
 प्रकृतं प्रतिषिद्धान्यं
 प्रकृतार्थसमारम्भः
 प्रख्यातवंशो राजपिः
 प्रख्यातवृत्तमेकाङ्कम्
 प्रष्टेदकस्त्रिगूढं च
 प्रसिन्नायकनिष्ठस्ये
 प्रतीयमानः प्रथमम्
 प्रत्यक्षत्रिप्रचरितैः
 प्रत्यक्षनेतृचरितः
 प्रत्यनीकमशक्तौ
 प्रत्याहारादिकाम्यङ्गाः
 प्रत्येकं केवलं माकाः
 प्रत्येकं स्यान्मिलित्वा
 प्रथमावतीर्णयौवनं
 प्रपागकरसन्ध्यायाः
 प्रमाता तदभेदेन
 प्रथरस्तु फलावाप्तौ
 प्ररोचना विमर्शो स्याद्
 प्रलयः सुखदुःखाभ्याम्
 प्रवर्तनं तु कार्यस्य
 प्रवर्तनाख्यानयुक्तिः
 प्रवासो भिन्नदेशित्वम्
 प्रवेशकोऽनुदासोक्त्या
 प्रश्नादप्रश्नतो वापि
 प्रसिद्धस्योपमानस्य
 प्रासङ्गिकसिद्धिर्धार्थैः
 प्रस्थाने नायको दासः
 प्रहर्षः प्रमदाधिक्यं
 प्राकृतं वचनं वक्ति
 प्राकृतैर्नवभिः पुंभिः
 प्राकृतैर्निमित्ते तस्मिन्
 प्रागसत्त्वाद्गसादेर्नो
 प्राख्यां विदूषकादीनाम्
 प्रायेण व्यन्तकः साधिः
 प्रातःधादन्यकार्याणाम्
 प्रातःभेगे समायुक्ताः

पृष्ठांकाः
 ४२६
 ८६१
 ७४१
 ३८६
 १८०
 १४१
 १८६
 १८
 ३६३
 ३६०
 १०२०
 ३६४
 ८४१
 ६१८
 १३२
 ६८
 ६१
 ४२७
 ४२६
 १६३
 १३७
 १२३
 २४१
 ४१६
 १००४
 १०२१
 ११८
 १७६
 १३८
 १४४
 १७४
 १६३
 ३६६
 ४६८
 ४६३
 ४८७
 ४३०

कारिकाः
 प्रियाः कृत्वापि संकेतम्
 प्रियाभैरप्रियैर्वाक्यैः
 प्रीतिप्रयोजितैर्लीलाम्
 प्रेरणः कुटिलगामित्वात्
 प्रोत्साहनं च साहाय्यम्
 फ
 फलं पृथक्पृथक्तेषाम्
 फलस्य प्रथमो हेतुः
 ब
 बहुधा पृच्छयमानापि
 बालानां षण्डकानां च
 बाला प्रसजिता काहः
 बीजस्यागमनं यत्तु
 बीजोपगमनं सन्धिः
 बोद्धस्वरूपसंख्याः
 भ
 भगवन्निति वक्तव्याः
 भद्रसौम्यमुखेरेव
 भयगौरवलज्जादेः
 भयानकेन करुणेनापि
 भयानको भयस्थाधि
 भर्त्सना तु परीवादः
 भवति क्रियते वा
 भवेतां यत्र साम्यस्य
 भवेत् संभावनोत्प्रेषा
 भवेद्भिन्नयोऽवस्थाः
 भवेदुत्कलिकाप्रायम्
 भवेद्विरोधो नाभ्योग्यम्
 भवेद्युः पुरसरोधः
 भागवत्सन्धिदृश्यङ्गाः
 भागवत्सन्धिसन्धयङ्गाः
 भाजिका इलक्षणपथ्या
 भारतीवृत्तिबहुलम्
 भावस्य शान्तावुदये
 भाषणं पूर्ववाक्यान्व
 भाषाविभाषा नियमाः

पृष्ठांकाः
 १२६
 १२६
 १७०
 २३६
 १२३
 १२०
 ४२४
 १८२
 ४६६
 १८७
 ४३८
 ४७०
 ३६१
 ४६४
 ४६६
 २०६
 २७६
 २६६
 १३१
 ६६६
 ८३२
 ८७१
 ३८७
 १६६
 ७२३
 १८०
 १२६
 १६६
 १८१
 १८१
 २६१
 ४७०
 १६४

कारिका:	पृष्ठांकाः	कारिका:	पृष्ठांकाः
भिन्ने विद्वावुविम्बत्वम्	८३०	मुख्यार्थवाधे तद्युक्तः	३३
भीशोकक्रोधहर्षाद्यैः	१२३	मुख्यास्येतराक्षेपः	४३
भूषाणामर्धरचना	१७८	मुष्टिप्रहारपातन०	२६१
भेदौ ध्वनेरपि द्वावु०	२६५	मूर्ध्नि वर्गास्त्र्यवर्गेन	७३६
भूनेत्रादिविकारैस्तु	१६४	मोहामर्षाद्यस्तत्र	२६१
भूविभङ्गौष्ठनिर्देश०	२६१	मोहावधीरितार्थस्य	५२८
		मोहोऽपस्मार आवेगः	२६८
		मोहो विचिन्ता भीतिः	२०२
			यु
सङ्कल्पशङ्खचन्द्राज०	३६५	यः सामान्यगुणोद्वेकः	२११
सद्मूर्ध्वताभिमानौ	१२४	यत्किञ्चिदपि संवीक्ष्य	१८४
सदसंमदपीडातैः	१३३	यत्र करयच्चिदारोपः	८४०
सदस्त्वकितसंलापा	१५३	यत्र कस्याभ्रिदार्थत्व०	८४६
सधुरस्वरं विहसितम्	२५६	यत्र तु रतिः प्रकृष्टा	२३०
सध्याप्रगल्भयोर्भेदाः	१४६	यत्राङ्गोऽनतरस्येयः	४२०
सध्या विचित्रसुरता	१३६	यत्रार्थानां प्रसिद्धानाम्	५०७
(सधयेन मध्यमान्यां वा	४१८	यत्रार्थे चिन्तितोऽन्यस्मिन्	४१०
ह्रमनःश्वेत्स्वपस्मारः	२०५	यत्रैकत्र समावेशा०	४०८
मनश्चेष्टासमुत्पन्नः	४६५	यत् स्यादद्भुत०	४७४
मन्त्रार्थद्वैवशाक्त्यादेः	२८६	यत् स्यादनुचितं वस्तु	४१६
मन्त्री स्यादर्थानाम्	१२२	यथासंख्यमनूद्देश	६६८
मन्थते बहु तच्छीलम्	१८५	यथासंख्यमवस्थाभिः	४३६
महःमानो वधप्राप्ता०	५५५	यदाधेयमनाघार०	६३०
महापुरुषसङ्गाथः	२७२	यदि प्रयोग एकस्मिन्	४०६
मात्सर्यद्वेषरागादेः	२१६	यदि हलेवेगान्दथा	८७१
माधुर्यं नर्मविज्ञानम्	१८८	यद्देशं नीचपात्रं तु	५१०
मानः कोपः स तु द्वेषा	२३६	यद्ये त एवालङ्कारः	१०१६
मायापरः प्रचण्डश्च०	११५	यद्द्वार०भस्य वैफल्यम्	६८४
मायेन्द्रजालसंभ्राम०	५२२	यन्मातृवस्तुनः पूर्वम्	३६४
मालाकेवलरूपत्वात्	८४७	यस्माद्गुणघते भीतिः	२६६
माला स्याद्यद्भीष्टार्थ०	५१५	यस्य हासः स चेत् क्वापि	२५७
मालिन्यं ह्योमिन् पापे	७१०	यावत्प्रसन्नेन्दु०	१०५७
मालोपमा यदेकस्य	८३३	या इलक्षणनेपथ्य०	४८०
मितार्थभाषी कार्यस्य	१२७	युक्तवियुक्तदशतयाम्	२७५
मितोऽनपेक्षयैतेषाम्	१०४७	युक्तिः प्राप्तिः समाधानम्	४३४
मितो वाक्यमसद्भूतम्	५५८	यूनोरेकतरस्मिन्मातृवति	२५०
मोलितं वस्तुनो गुप्तितः	१०२३	योज्यान्धत्र ययालाभम्	४०८
मुक्तात्मकलाघना धैर्यम्	१६६		
मुखनिर्वहणे सम्धिः	५०५		

कारिकाः	पृष्ठाङ्काः	कारिकाः	पृष्ठाङ्काः
चोचितस्त्रीनाल०	१००	लोकातिशयसम्पत्ति०	१०३६
बीवने सखजास्तासाम्	१६२	लोकोत्तरचमत्कार०	८५
र		व	
रङ्गं प्रसाद्य मधुरैः	४०१	वस्तुरि क्रोधसंयुक्ते	६१७
रतिर्मनोऽनुकूलेऽर्थे	२२५	वक्तव्यकालेऽप्यवचः	१७६
रतिर्हासश्च शोकश्च	२२५	वक्तृबोद्धव्यवाक्यानाम्	७४
रत्यायासमनस्ताप०	२२०	वचः सातिशयं झिलष्टम्	४११
रत्याद्योऽप्यनियते	२२३	वपुर्जलोद्गमः स्वेदः	१३२
रत्यादिज्ञानता०	१०६	व्यप्रदानसंप्राप्तिः	४७६
रत्याद्युद्बोधका लोके	११२	वर्णानां प्रतिकूलत्वम्	६३०
रम्यवस्तुसमालोके	१७६	वर्णनाऽश्चरसंघात०	५०२
रसभावौ तदाभासौ	१०३७	वर्णनात्र श्मशानादेः	५८२
रसव्यप्रेय ऊर्जरिव	१०३७	वर्णनीया यथायोगम्	५६२
रसव्यवित्तमपेक्ष्यैषा	४७६	वर्णमात्राद्दृङ्ङलिका	५०७
रसस्याङ्गिस्त्वमाप्तस्य	७३४	वर्णाः पदं प्रयोगार्हं	३३
रसानुगुणतां वीषय	४७७	वसन्तादिषु वर्णस्य	४६२
रक्षापकर्षका दोषाः	६०१	वस्त्रलङ्काररूपरवात्	३०५
रसोऽत्र करुणः स्थायी	५५६	वाक्केल्याधिबले	५५८
रहस्यार्थस्य तूद्भेदः	४५६	वाक्यं रसात्मकम्	२४
रागप्राप्तिः प्रयोगस्य	४७८	वाक्यं स्थाप्योप्यता०	३०
राजर्षिभिर्बयस्येति	४६३	वाक्ये शब्दायैवास्त्यु०	३२१
राजर्षिरय दिव्यो वा	५५६	वाक्येशचोर्मुधुरता	१३१
राजविद्रवजादेस्तु	१६७	वाक्येवादिप्रयोगे स्याद्	८०५
रासकं पञ्चपात्रम्	५७८	वाक्योऽर्थोऽभिधया	३४
रूपकं रूपितारोपादि०	८३६	वाक्यौ नटीसूत्रधारा०	४६४
रौद्रः क्रोधरथाधिभावः	२६०	विकारान् सात्त्विकानस्थ	१८५
रौद्रस्तु हास्यशृङ्गार०	२७६	विकृतं तु विदुष्यत्र	५०१
ल		विकृताकारवाक् षेष्टम्	२५५
लङ्घनोपास्यते यस्य	७३	विकृताकारवाक्येऽप०	२५४
लक्ष्यालक्ष्य इवोद्भेदः	४३०	विचारो युक्तिवाक्यैः	५०८
लाटी तु रीतिवैदर्भी	७६०	विधित्रोऽञ्जलवेषा तु	१५३
लाभविस्मयित्तफेटा०	५८२	विच्छिन्नादान्तरैकार्थः	३६१
लास्याङ्गानि दश	५०१	वितर्कविशसंभ्रामित्ति०	२७०
कास्ये दशविधम्	५४१	विनयार्जवादिद्युक्ता०	५३२
लोला विलासो विच्छिन्तिः	१६३	विभावनादिन्यापार०	५७
लोसो मनोरथोऽनुक्त०	५०२	विभावना विना हेतुम्	६७४
लोके यः कार्यरूपः	१६०	विभावादिपरामर्श०	१०६

कारिकाः	पृष्ठांकाः	कारिकाः	पृष्ठांकाः
विभावेनानुभावेन	८३	शब्दार्थयोः पौनस्वत्यम्	७७४
विलासान्वितगीतार्थम्	१४५	शब्दार्थयोरस्थिरा ये	७६४
विलासालस्यवाण्याणि	१८२	शब्दार्थोभयशक्यम्	३०४
विदधितामिधेयोऽपि	३०२	शब्दैरेकविधैरेव	७८२
विशेषस्तु विलासः स्थाद्	१७०	शरदिन्दुसुन्दररविः	१
विशेषा इति चत्वारः	४८५	शराद्यैर्मरणं जीवम्	२०६
विशेषार्थोद्भावस्तारः	१२१	शान्ते च हीननिष्ठे	२८६
विषादमदशेषाद्यैः	१६३	शान्ते जुगुप्सा कथिता	१२४
विस्फारदन्तसो बस्तु	२२६	शापाद्यैः सान्तराथश्च	४३२
विहितस्यानुवाचत्वे	७०४	शिष्योऽनुजडश्च वक्तव्यः	४६५
विहृतं तपनं मौरध्यम्	१६३	शुद्धं गानं गेयपदम्	१४१
वीथ्यङ्गानि च तत्र	१५०	शुद्धो निश्चयगर्भोऽसौ	८१८
वीथ्यामेको भवेद्गुरुः	१५७	शुभ्रपादिः प्रसादः	४७४
वीरवीभस्वरौद्ग्रेषु	७३८	शूरता दक्षता सत्यम्	१२८
शूनं बहूनां धृष्टानाम्	१७१	शुद्धं हि भग्नधोद्ग्रेदः	२२८
शूनं समवकारे तु	१५६	शुद्धारवीरशान्तानाम्	१६०
शून्यः कैशिकीहीनाः	१५३	शुद्धारहास्यकरणम्	२२८
शुभाद्यतिष्यमाणानाम्	४१८	शुद्धारवहुलैकाङ्का	१८३
शुचीनां विश्रान्तेः	३१८	शुद्धारवीरौदाख्यम्	२०६
सैदर्भी चाय गौडी च	७७७	शुद्धारे कौशिकी वीरे	४८०
सैषाकरणमुख्ये तु	७०७	शुद्धारेण तु वीभरसम्	२७६
सैक्यसम्प्रु प्रलयः	११२	शुद्धारेऽस्य सहायाः	१२४
सैशिष्ट्यादन्यमर्थम्	७७	शुद्धारोऽङ्गी नायकस्तु	१४६
स्यङ्गस्य गूढाऽगूढत्वाद्	१६	शोकस्यामितय भिन्नः	२६०
स्यञ्जनं चेष्टयावस्थम्	७७३	शोकोऽत्र स्थायिभावः	२१८
स्यवसायश्च विश्लेषः	४६१	शोभा कान्तिश्च दीप्तिश्च	१६२
स्याकथानं स्वरसोक्तस्य	१६४	शोभा प्रोक्ता शैव कान्तिः	१६५
स्याजोक्तिर्गोपनं स्याज्जा०	१०३०	शोभा विलासो माधुर्यम्	१२७
स्याधिज्वरादिर्वाताद्यैः	२१४	शौर्यापराधादिभवम्	२०१
स्यापारोऽस्ति विभावाद्देः	६५	श्रवणं तु भवेत्तत्र	२३१
स्यापि प्रासङ्गिकं वृत्तम्	४२५	श्रवणादृशनाद्वापि	२३०
स्याहारो यत्परस्यार्थे	१६७	श्रीचन्द्रशेखरमहाकवि०	१०१६
स्ययाक्रमेण रचितः	१६५	श्रीरासीना श्रीगदिते	१८४
श		रनौती यथेववाशब्दाः	८१२
शकाद्यश्च संभाष्याः	४६७	शिल्लट्टश्लक्ष्णचिन्तायां	१०३
शवराणां शकादीनाम्	४६८	शिल्लट्टैः पदैरनेकार्थ्याम्	७८३
शब्दबोधयोः उपनक्षयार्थः	८०	श्लेषो विचित्रतामात्रम्	७१०

कारिकाः	पूर्वाकाः	कारिकाः	पूर्वाकाः
श्लेषाद्विभक्तिवचन०	७८४	सन्धी द्वात्रिंस्थयोस्तद्वत्	१४६
षट्त्रिंशल्लक्षणान्यत्र	१०१	ससाष्टनवपञ्चाङ्गम्	१७३
वर्णालिकस्तृतीयस्तु	१८४	स प्रलापः समस्तेषु	७४०
संसिद्धिः स्थान्निवृत्तौ	४८६	समं स्यादानुरूप्येण	६८७
संज्ञेपो यत्तु संज्ञेप०	११६	समर्पणं निवृत्तिश्च	१८६
संख्यातुमशक्यतया	२१२	समस्तु वस्तु विषयः	८४४
संप्रवृत्तानुमानं च	४११	समापनं तु यस्तिद्वयै	४२६
संदिग्धप्रामाण्यं तु	३४२	समाप्तपुनरात्तवम्	७१८
संध्यासूर्येन्दुरजनी०	१६२	ममासबहुला गौरी	७१८
सौपादयता संध्यङ्गम्	४७८	समासोक्तिः समर्थत्र	६२७
संबोधनोक्तिप्रत्युक्ती	१४७	समाश्रित्यापि कर्तव्य०	४०६
संभोगविप्रलम्भौ च	१६२	समुच्चयोऽयमेकस्मिन्	११४
संभोगहीनसंपद्विद०	१२१	सम्प्रवर्तेत नेतास्याम्	१७२
संयुक्ता वचनव्याघ्रैः	४८८	सम्फेदस्तु समावातः	४८६
संलक्षितस्तु सूत्रोऽर्थः	१०२८	सम्भवन् वस्तुसम्बन्धो०	६१०
संलापकं श्रीमदितम्	३८८	सरोपा स्यान्निर्गोणस्य	४७
संलापकेऽङ्गाभ्रवारः	१८०	सर्वश्राव्यं प्रकाशम्	४६१
संलीना स्वेषु गात्रेषु	११३	सर्वावस्थाविशेषेषु	१६७
संशयोऽज्ञातत्वस्य	१०१	स लेशो भण्यते वाक्यम्	१२०
संस्कृतं संप्रयोग्यम्	१००	सविकल्पकसंवेद्यः	१०७
संहार इति च प्राहुः	१८७	सहर्षां चुद्म शृङ्गारा	४८५
सखीमध्ये गुणान् ब्रूते	१८३	सहसैवार्थसंपत्तिः	४१०
सङ्घरेण त्रिरूपेण	३३६	सा खेयं ध्यञ्जना नाम	३८६
सदृकं प्राकृताशेष०	१७४	साहस्येतरसंबन्धाः	१२
सन्चारिणस्तु छतिमति०	२६३	साधर्म्येतेतरेणार्था	१६६
सन्चार्यादिविहृद्भवस्य	७२२	साधो इति तपस्वी च	४६१
सति हेतौ फलाभावे	६७५	साध्यतेऽभिमतश्राव्य०	१०४
सत्यर्थे पृथगर्यायाः	७७७	सा पूर्णा यदि सामान्य०	८१२
सत्वमात्रोद्भवत्वात्	१६१	सामदानार्थसंपन्नः	४६४
सर्वोद्रेकादत्रग्रहस्व०	८५	साम भेदोऽथ दानं च	२४३
सहजज्ञाननिन्ताद्यैः	२१३	सामाद्यै तु परिशीणे	२४४
सहस्रः क्षत्रियो वापि	१६०	सामान्यं वा विशेषेण	६१६
सन्दिग्धपुनरुक्तवे	६१८	सा वृत्तिव्यञ्जना	६४
सन्धिर्विषयो प्रधानम्	४७०	सा सहोक्तिमूलभूता	६२२
सन्धिः शत्रुलता चेति	२८०	साहाय्यं सङ्कटे यत्स्यात्	१३३
		सिद्धत्वेऽध्यवसायस्य	८६४
		सुकुमारतयाज्ञानाम्	१७५

कारिका:	पृष्ठांकाः	कारिकाः	पृष्ठांकाः
सुखदुःखसमुद्भूतिः	३८३	रिमत्पुष्करदितहसितवास०	१७२
सुरकारमगोष्ठयादा०	३६६	स्वाल्पयुं पात्सेनं पुण्यम्	४४७
सुरापानसमायोगा०	२०९	स्यादन्तःपुरसम्बद्धा०	२७२
सूचयेद्भूरि शृङ्गारम्	२६७	स्वप्नो निद्रामुपेतस्व	२०४
सूत्रधारस्व वाच्यं वा	४०४	स्वभावज्ञानच भावाद्याः	१६३
सूत्रधारो भारिवेति	४६४	स्वाभाधिकः कृत्रिमश्च	२२१
सोपालम्भवचः कोप०	२८६	स्वेच्छया नामभिर्विभीः	४६४
सौरसेनी प्रयोक्तव्या	४६७	ह	
स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाश्चः	२४०	हल्लीश एक एवाङ्कः	२८२
स्त्रीष्वधरिणां पुंसः	२४३	हावहेलान्निवर्तं चित्रः	२४४
स्थाप्यतेऽपोद्घाते वा	३६२	हीना गर्भविमर्शाभ्याम्	२७४
स्थिता दृष्टिपथे शक्यत्	१८३	हेतुत्वं शोकहर्षादेः	६१
स्नानानुलेपने चैभिः	३६२	हेतुसंशयद्यान्तः	२०१
स्फुटं चमत्सारितया	२७७	हेलात्पन्तसमालम्ब्य०	१६४
श्मराणां गारुतादण्या	३८१		

उदाहृतश्लोकाऽनुक्रमणिका

प्रतीकाः	पृष्ठाङ्काः	प्रतीकाः	पृष्ठाङ्काः
अ		अनुरागवन्तर्माप	६६४
अकलङ्कं मुखं तस्याः	६१६	अनुलेपनानि कुसुमानि	६०२
अकरमादेव तन्वङ्गी	१८०	अनेन लोकगुरुणा	३४६
अङ्गानि खेदपसि	५१६	अनेन चिह्नदत्ता मातुः	६४४
अञ्जला अबला वा स्युः	६६५	अनेन पर्यासयताश्रु०	७५७
अजस्य गृह्तो जन्म	६७६	अन्तःपुरीयसि रणेशु	८१६
अजायत रतिस्तस्याः	६७८	अन्तश्छिद्राणि भूयांसि	६५२
अतिगाढगुणावाञ्च	६२०	अन्तिकगतमपि मामिय	१८६
अशा एत्थ णिमज्जइ	१६	अन्यदेवाङ्गलावण्यम्	८६७
अत्युन्नतस्तनयुगा	३४०	अन्यासु तावदपमर्दसहासु	२२०
अत्रान्तरे किमपि	१७०	अन्यास्ता गुणरत्नरोहण०	६३७
अत्रासीत्कणिपाश०	५३५	अप्राधान्यं विधिर्यत्र	६१२
अत्रास्मार्यमुपाध्याय०	७०८	अग्नियाणि करोत्वेष	४४०
अथ तत्र पाण्डुतनयेन	२२७	अभ्युक्षता पुरस्तादवगाढा	४४३
अथ प्रथममुजदण्ड०	५६२	अमितः समितः प्रायैः	३०७
अद्यापि देहि वैदेहीम्	५३५	अमुं कनकवर्णाम्	३३२
अद्यापि स्तनशैलदुर्ग०	६५५	अमुक्ता भवता नाथ !	६११
अधःकृताम्भोधरमण्ड०	१०३६	अयि ! मयि मानिनि !	६३६
अधरः किसलयरागः	५०६	अयमुदयति मुद्रा०	७६०
अधरे करजक्षरं मृगाक्ष्याः	६६७	अयं भारोण्डः किम् ?	८५६
अध्यासितुं तव चिरान्	५६३	अयं रत्नाकरोऽम्भोधि०	६८५
अनङ्गमङ्गलभुवः	७३७	अयं स रशनेत्कर्षी	३४३
अननुरागन्मणिमेलनम्	६६३	अयं सर्वाणि शास्त्राणि	७८६
अनलकृतोऽपि सुन्दर !	१४५	अरविन्दमिदं वीक्ष्य	८३८
अनन्यसाधारणधीः	३२६	अरातिविक्रमालोक०	८२७
अनन्वये च शकदैक्य०	८३७	अरुणे च तरुणि !	१०१७
अनातपत्रोऽप्ययमत्र	१०३५	अर्घ्यमर्घ्यमिति	१६७
अनायासकृशं मध्यम्	६७४	अरुमलमतिमात्रम्	४११
अनुयान्त्या जनातीतम्	५०४	अलं स्थित्वा इमशानेऽस्मिन्	३३१
अनुरागवती संध्या	१०४६	अलिभयसुत्तभ	२३६

श्रुतीकाः	पृष्ठाङ्काः	प्रतीकाः	पृष्ठाङ्काः
अलिकुलमञ्जुलकेरी	१६६	आसमुद्रचितीशानाम्	६११
अविदिगुतगापि भणितिः	१०८	आसादितप्रकटनिर्मल	३१६
अत्रिरलकरवालकम्पनैः	१०४०	आसीद्वज्जनमत्रेति	१०३३
अव्यूढाङ्गमरूढपाणि०	७४७	आहवे जगद्गुण्ड !	८४१
अशक्नुवन्न सोढुमघोर०	२१०	आहारे विरतिः समस्त०	३३२
अश्रुच्छलेन सुदृशः	८८७	आहूतस्याभिपेकाय	१३०
अश्वस्थामा हत इति	४२१	आहूतेषु विहङ्गमेषु	६६२
असमासजिगीषस्य	१२८	इ-ई	
असावन्तश्रुच्चद्विकच०	१११	इति गदितवती रुषा	१६१
असञ्चूतं मण्डनमङ्गायष्टेः	१६२	इति यावत्कुरङ्गाची	१८६
असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा	२२४	इत्यमाराध्यमानोऽपि	६६१
अस्माकं सखि वाससी	११८	इदं किलाभ्याञ्ज०	१०७
अस्य वक्षः स्रगेनैव	१२२, १६२	इदं वक्षत्रं साक्षात्	१२४
अस्याः सर्गविधौ	८६७	इदमाभाति गगने	१०२०
अहमेव गुरुः सुदारुणानाम्	१०२३	इन्दुलिप्त इवान्जनेन	१४६
अहमेव मतो महीपतेः	१२८	इन्दुविभाति कर्पूर०	६४१
अहिमपञ्चोअर	१०२५	इन्दुविभाति यस्तेन	६२२
आ		इन्द्रजिच्चण्डवीर्योऽसि	१२१
आकृष्टिवेगविगलद०	१४८	इयं स्वर्गाधिनायस्य	१०५
आक्षिपन्त्यरविन्दानि	१०२	इह पुरोऽनिलकम्पित०	८७२
आचरति दुर्जनो यत्	७१७	इहैव त्वं तिष्ठ द्रुतम्	१६३
आज्ञा द्राक्रसिखा०	६६६	इक्षसे यत् कटाक्षेण	६४३
आत्मा जानाति यत्	६१६	उ ऊ	
आदाय बकुलगन्धान्	१६६	उअ शिचवल शिप्यन्दा	७६
आदिःशोऽयं स्थितो मूढाः	१३२	उरकुर्योरकृत्य कृतिम्	२६८
आनन्दममन्दमिमम्	१८२	उत्तिष्ठं करकळ कण्डूच०	१२२
आनन्दयति ते नेत्रे	६१७	उत्तिष्ठ इति	१२६
आनन्दयति ते नेत्रे योऽधुना	६१६	उत्फुल्लकमलकेसर०	१४१
आनन्दाय च विस्मयाय	४८२	उत्साहातिशयं वरस	४४०
आनन्दितस्त्रपणोऽसौ	६७४	उदन्त्रच्छिन्ना भूः	६२१
आपातन्तममुं द्राद	३२१	उदेति सञ्चिता ताञ्जः	६४६
आपातसुरसे भोगे	६७१	उदेति पूर्वं कुमुमं तवः	१२२
आमोलितालसविश्रुति०	१०३८	उद्दामोरकलिका०	४१४
आवर्त एव नाभिस्ते	६७०	उद्यत्कमललौहित्यैः	६१६
आशोः परम्परां वन्द्याम्	६०६	उद्भमितेकञ्जूलत०	४२४
आशिल्यभूमिं रसितारमुच्चैः	२०५	उन्मज्जजलकुञ्जरेन्द्र०	७४२

उदाहृतश्लोकाऽनुक्रमणिका

प्रतीकाः	पृष्ठाङ्काः	प्रतीकाः	पृष्ठाङ्काः
उन्मीलनमधुगन्धलब्धम	७७१	कमले चरणाघातम्	६०७
उन्मीलनित नखैर्लुनीहि	६६८	कमलेण विभक्तिपू	२२२
उपकृतं बहु तत्र किमुच्यते	४६	कमलेव मतिर्मतिरिव	८३७
उपदिशति कामिनीनाम्	६०	करमुद्यमहीधरस्तनाग्रे	१८६
उच्यंसावन्न तर्वाली	६४०	करिहस्तेन सम्बाधे	६६६
उवाच मधुरा वाचम्	६३३	कर्ता घृतच्छलानां	२२६
उवाच मधुरं धीमान्	६३४	कर्पूरखण्ड इव राज्ञाति	६८५
ऊरुः कुरङ्गकदशः	८७६	कलयति कुवलयमाला०	६१२
ए-ऐ		कलुषञ्च तवाहितेष्वकस्मात्	१०१८
एकं ध्याननिमीलनात्	७२५	कस्त व ण होइ रोसो	१६८
एकः कपोतपोतः	६५०	कानने सरिदुहेके	६६१
एकस्मिन् शयने पराङ्मुखतया	२४१	कार्म-प्रिया न सुलभा	४४३
एकस्वेव विपाकोऽयम्	४५७	कान्तास्त एव भुवन०	२८८
एकत्रासनसंस्थितिः	१४४	कान्ते तथा कथमपि	१३६
एतद्विभाति चरमाचल०	८७०	काप्यभिल्या तपोरासीद्	६६०
एवमुक्तो मन्त्रिसुख्यैः	६४८	कार्तार्थ्यं यातु तन्वङ्गी	६०३
एवंवादिनि देवर्षी	२०६	कालरात्रिकरालेयं	२३३
एष दृश्यवनं नौमि	७३३	कालान्तकरालास्वम्	४५८
एष मूर्त्तौ यथा धर्मः	६८७	काले कोकिलदाघाले	७८१
एसा कुडिलभ्रगेण	२२८	काले वारिधरागाम्	८७१
एसो ससहरभिम्बो	७०६	कालो मधुः कुपित एष च	७४
ऐन्द्रं धनुः पाण्डु०	६३७	का विसमा देवगई	१००८
ऐशस्य धनुषो भङ्गम्	६६८	किङ्करोषि करोपान्ते	६८६
ओ औ		किं रुद्धः प्रियया कथा	१५८
ओवद्दृ उल्लङ्घि	६३१	किं शीकरैः	६१६
औस्सुक्येन कृतधरा	७२१	किं तारुण्यतरिरीयम्	८५८
क		किं तावत् सरसि	८६०
कटाशेनापीषत्०	१०५४	किं भूषणं सुदृढमग्र	१००४
कटिस्ते हरते मनः	६०५	किमधिकमस्य व्रमः	६८७
कथमीके कुरङ्गाङ्गीम्	२३३	किमारोच्यं सदा पुण्यम्	१००५
कथमुपरि कलापिनः	८६५	किरणा हरिणाङ्गस्य	७८५
कदली कदली करभः	२६७	किसलयमिव मुग्धम्	२२१
कदा वाराणस्यामिह	२७६	कुञ्जं हमित कशोद्री	६२६
कपोलफलकावस्थाः	८७८	कुपिताऽसि यदा तम्बि !	६६६
कपोले जानक्याः	७३०	कुमारस्ते नराधीश	६६७
कमलालिङ्गितस्तार०	६८६	कुर्वी हरस्यापि	६३३
		कुर्वन्वासा इतानाम्	४६३

श्रीकाः	पृष्ठाङ्काः	श्रीकाः	पृष्ठाङ्काः
कृज्जित कोकिलास्साले	८१०	गीतेषु कर्णमादरो	६०८
कृतप्रवृत्तिरन्याथै	६१६	गुरुपरतन्त्रतया वध	७८
कृतमनुमतं दृष्टं वा	२६२	गुरुतरकलनूपुरानुनादम्	१७२
कृत्वा दीननिपीडनाम्	२२६	गुरोर्गिरः पञ्चदिनाग्यधीत्य	२५७
कृष्टा केशेषु भाषा	४६०	गृहिणी सचिवः सखी	६६१
के द्रमास्ते क वा प्राप्ते	१७८	गृहीतं येनासीः	६६४
के यूर्यं स्थल एव	७८०	गृह्यतामर्जितमिदम्	४२२
केयूरायितमङ्गदैः	८६०	ग्रन्थामि कान्यशशिनम्	६८४
केशः काशस्तत्रकविकासः	७७३	घ	
कोऽत्र भू मिवलये	६११	घटितमिवाङ्गनपुञ्जैः	८८२
कोकिलोऽहं भवान् काकः	६५१	घोरो वारिमुचां रवः	६५२
कूरप्रहः स केतुः	४०४	च	
कश्चित्ताम्बूलाकः	१३६	चकोर्य एव चतुराः	६०७
क वनं तरुवदकलभूषणम्	६८६	चक्राधिष्ठिततां चक्रौ	६६६
क सूर्यप्रभवो वंशः	६१२	चञ्चद् जभ्रमित०	४३६
काकार्यं शाश्वतक्षमः	२६३	चण्डाल इव राजाऽसौ	६८२
चात्रधर्मोचितैर्धर्मैः	६०७	चण्डीशचूडाभरण	६७६
चिपसि शुक्लं घृषदंशक०	६१६	चन्द्रं मुञ्च कुरङ्गादि !	६५६
चित्तो हस्तावलम्बनः	७२६	चन्द्रमण्डलमालोक्य	६७७
चीनः चीनोऽपि शशी	६२०	चन्द्रायते शुकलरुचापि	८३३
चीरोदजावसतिजन्मभुवः	६०६	चरणपतनप्रत्याख्यानात्	२६२
क्षेमं ते नमु पचमलादि	२५३	चरणानतकारतायाः	६४८
ख		चलण्डामरचेष्टितः	६४०
खड्गः क्षमासौविदल्लः	८४८	चलापाङ्गां दृष्टिं स्पृशसि	६३३
ख		चारुणा स्फुरितेनायम्	६२७
ग		चिन्तयन्ती	३२८
गङ्गाभसि सुरत्राण ।	८७७	चिन्ताभिः स्तिमितं मनः	२४६
गच्छ गच्छसि चेत् कान्त !	६७३	चिररतिपरिवेदप्राप्त०	२०३
गच्छामीति मयोक्त या	६४७	चित्रं चित्रमनाकाशे	७०५
गतं निशा इमा वाले	६३२	चिरं जीवतु ते सुतुः	६६१
गमनमललं शब्दा दृष्टि	४८४	ज	
गर्दभति श्रुतिपरुषम्	८२४	जइ झंहरज्जइ	६१०
गाङ्गमग्नु सितमग्नु	१०२७	जङ्गुविसं एतविकाशि०	६३५
गाढकान्तदृशानक्षतव्यथा	३११	जगाद् चदनच्छत्र०	१०२६
गाढालिङ्गनवामनीकृतकुच०	७१४	जघनस्थलनक्षत्रवहली	२८६
गाण्डीवी	६२६	जनस्थाने भ्रान्तम्	३४५
गाण्डीर्येण समुद्रोऽसि	८६८		

प्रतीकाः	पृष्ठाङ्काः	प्रतीकाः	पृष्ठाङ्काः
जन्मेन्द्रोर्विमले कुले	४६२	तां जानीथाः परिमितकथाम्	१२६
जन्मानन्तरीं गरमण	१०४१	तामिन्दुसुन्दरमुखीम्	६२१
जन्मेन्द्रं बन्धयतां नीतम्	२१४	तामुद्गीच्य कुरङ्गाचीम्	६७७
जलकेलितरलकरतल०	३७६	तारुण्यस्य विलासः	१६३
जम्बूगणने उरए	६३१	तिष्ठेत् कोपवशात्	७१५
जाता लज्जावती सुरधा	६७८	तीर्थे तदीये	६५३
जानीमहेऽस्या हृदि	२६६	तीर्थे भीष्ममहोदधी	४६७
जीयन्ते जयिनोऽपि	४८८	तीं वामिपङ्क गप्रभवेण	२०२
जुगोपात्मानमञ्जस्तः	६१३	वृष्णापहारी	५१२
ज्ञानिधीतिर्मनसि	४६२	ते हिमालयमामन्थ	६५०
ज्ञाने मौनं तमा शक्तौ	८७७	स्यासः	२६४
ज्योत्स्ना इव सित्ता	६६०	त्रस्वन्ती	१८०
ज्योत्स्नाचयः पयःपूरः	६४३	त्रिभागशेषासु निशासु	२३४
ज्वलजु गगने रात्रौ	१६६	रव्या तपस्विचाण्डाल	५२७
५		स्वहानिराजिनिधू० त०	२८३, ६६३
जवदिभ तं जुअजुअळं	२०१	स्वया सा शोभते तन्वी	६६०
त	-	त्ययि हृष्टे कुरङ्गाच्यः	६०६
ततश्चचार समरे	६६७	स्वयि सङ्गरसममाप्ते	६६५
तरपदयेयमनङ्क मङ्क०	५२६	स्वामस्मि त्रस्मि विदुषाम्	३२२
तदङ्क गमाद्वर्धं द्रुदुः	६०३	स्वामामनान्त प्रकृतिम्	७०२
तद्वितथसवादीयन्मम	१४०	द	
तदप्राप्तिमहादुःख०	३२८	दत्ते सालसमन्थरं भुवि	१३४
तद्गच्छ सिद्धये कुरु	६२३	दस्वा कटाक्षमेणाक्षी	१००३
तद्द्वयं यदि मुद्रित.	१०२१	दस्वाभयं	५१६
तद्विच्छेदकृशस्य	३६७	दधद्विद्यु क्लेशामिव	४७५
तद्वेषोऽसदृशोऽन्याभिः	६६२	दन्तप्रभापुष्पचिता	६३४
तनुस्पर्गादस्यादर०	१६३	दलति हृदयं	४६५
तन्वङ्कथाः स्तनपुरमेन	८७६	दलिते उरफले एते	६३६
तत्र कितव किमाहितैः	१६०	दद्याननकिरीटेभ्यः	३४४
तत्र विरहे मलयमस्तु	६७१	दानं वित्ताहतं वाचः	६०३
तत्र विरहे हरिणाक्षी	४७८	दासे कृतागसि	८४७
तस्मिन् गीतरागेण	४००	द्विष्मातङ्कगघटाचिभक्त०	७१६
तस्य च	१००३	दिनं मे स्वयि सन्प्राप्ते	६०८
तरया मुलेन सद्वनम्	८२३	दिवमप्युपयातानाम्	६२१
तस्यास्तद्गुणसौन्दर्यं	५६८	दिवाकराद्वसति	६८६
तद्द ते ज्ञप्ति पडत्ता	१६५	दिवि वा भुवि वा	२८३

प्रतीकाः	दृष्टांकाः	प्रतीकाः	पृष्ठाङ्काः
दिशि मन्दायते	३१०	धुनोति चासिम्	१०१८
दीधीवेवीदसमः कश्चित्	७०७	धृतायुधो यावद्दहम्	२०६
दीपयन्	३४७	न	
दीयतामर्जितं क्षिपम्	१०१३	न खलु वयमस्तुथ	१६०
दीर्घार्थं शरदिन्दु कान्ति०	६३	न च मेऽवगाच्छति	१६२
दुर्गालङ्कितविग्रहः	७१	न चेह जीवितः	३३१
दुस्कृष्टपाणुराभो	४४२	न तत्रजलं यच्च	३६६
दूरं समागतवति	३०५	न तथा भूपयत्यङ्गम्	२०७
दूरागसेन कुशलम्	१७७	न धत्ते शिरसा गङ्गाम्	३६६
दृष्टारिविजये राजन् !	६०३	न ह्युते पर्यां गिरम्	१६१
दृष्टा दग्धं जगत्सिद्धम्	७७२	नमयन्तु शिरांसि	१०१२
दृष्टयेते तन्नि ! यावेतो	३२१	न मे शमयिता ऽनेऽपि	६२२
दृष्टा दृष्टिभयो ददाति	१३४	नयनज्योतिषा भाति	६८८
दृष्टिं हे प्रदिवेशिनि !	३७६	नयनयुगासेचनकम्	२६२
दृष्टिस्तृणीकृतजगत्प्रथ०	१२६	नवजलधरः सङ्घोऽथम्	६१२
दृष्ट्या	३५२	नवनक्षपद्मङ्गम्	२४३
दृष्ट्यैकात्म्यसंस्थिते	१४६	नवपलाशपलाशवजम्	७७७
देवः पाशादपावान्	१०४७	नष्टं वर्षवरेमनुष्यगणना०	१२४
देशः सोऽवमराति०	३३२	नाभिप्रभिक्षाम्बुरुहासनेन	१०३७
देहि मे	६५३	बाधयन्तो धनशान्तम्	६४१
दोदंदाश्चित्तचन्द्र०	२७०	नाहं रघो न	४६६
द्वयं गतं सप्रति	६४६	निजनयनप्रतिविम्बैः	७५३
द्वीपादम्बस्मादपि	३६३	निरर्थकं जन्म गतम्	६३६
ध		निर्माणकौशलं चातुः	८४७
धनिनोऽपि निरुन्मादाः	६७५	निर्वाणवैरद्वहनाः	४०५
धन्यः स एव	३२१	निर्वीर्यं गुरुनापभाषित०	३१७
धन्यासि वा कथयसि	१३८	निःशेषव्युत्तचन्दनम्	७५
धन्याऽसि वैदमि ! गुणैः	३०६	निसर्गसौरभोद्भ्रात०	३३३
धन्याः खलु धने जाताः	३५१	निघासान्ध इवादर्शः	२६६
धम्मिस्सलमर्धमुत्तम्	१०६	निहताशेषकौरवः	४३१
धम्मिस्सलस्य न कस्य	६१६	नीनानामाकुलीभावम्	७८८
धम्मिस्सले	३१४	नेत्रे खड्गनगजने	१३७
धवलवसि क्षिफिररोषिपि	६७६	नेत्रैरिवोत्पलैः पद्मैः	८३०
धातुमर्षा विरिधत्से	६२४	नेदं नभोमण्डलमशु	८६६
धिग्धन्ययुनि	३४१	नो घातु ध्वर्षणं कृतं न च	१६५
धीरो बरो भरो यासि	६३२	न्यक्कारो ह्यवमेव मे	८

प्रतीकाः	पृष्ठाङ्काः
प	
पणभक्तुविभाषणं दोषहृवि	२४०
पद्मोदयदिनाधीनः	८४१
पत्त्रिभ्र ण पत्त्र	३०५
पत्त्रिभ्र पिभासिभो	१८७
परोपकारनिरतैः	६६५
परिवृत्तियत्पिणाम्	४५०
पांसुपुरन्मीनविधुः	२२५
परिहरति रतिं मतिम्	६७६
पर्वनभेदिपवित्रं जैत्रम	७०१
पल्लवोपमिलिसाम्य	१७४
पल्लवाकृतिरकोण्टी	६३२
पश्यन्त्यसंस्पृष्टपदगाम्	३२६, ६६३
पदगामि	५२६
पश्येत् कश्चिच्चल चपल रे !	१०४२
पणिः पल्लवपेलवः	६२४
पाणिरोऽनविरोधिस्त०	१७३
पाण्डवानां सभामध्ये	८१०
पाण्डु सामं वदनं हृदयम्	२३४
पादाघातादशोकस्ते	६६७
पादाहतं चतुरथाय	६४४
पान्त्तु वो जलदृश्यामाः	८४३
पारं जलं नीरनिधेरपश्यन्	८८६
पुंसवादिपि	६४६
पुरिते रोदसी ध्वनैः	७१२
पर्यन्तां सलिलेन	४६८
पृथुकार्तस्वरपात्रम्	७०६
पृथिवि ! स्थिरा भव	६६०
प्रवलयजलधारावत्	६८५
प्रणमन्पुत्रतिहेनोः	६८८
प्रणयिमन्वीसलील०	२०१
प्रतिकूलतामुपगते	५८४
प्रधानतः विश्वैर्यत्र	६१२
प्रयागे तत्र भोजन्द् !	६१३
प्रवक्तव्यं किन्नाः	६४३
प्रवृद्धं यद्वैरं मम म्वल	४३५
प्रससार शनैर्वायुः	६०४

प्रतीकाः	पृष्ठाङ्काः
प्रसाधय पुरीं लक्ष्म	
प्रसाधिकालान्वितमप्र०	१७६
प्रस्थामं बलयैः कृतम्	२४८
प्रत्येव हरिणात्तीणाम्	८६६
प्रणप्रयाणदुःखार्त्त०	५३६
प्राणेशेन प्रहितनखरे	२१२
प्रातिभं त्रिरुकेण गतानाम्	२६०
प्रासापिकरथाहर्डां पृच्छन्तौ	४३८
प्रायदिचत्तं चरिष्यामि	२०८
प्रायेणैव हि दृश्यन्ते	५०६
प्रिय इति गोपवभूमिः	८६४
प्रियत्रीवितताक्रीडाम्	५६८
प्रेमादाः प्रणयस्पृशः	२३२
प्रोञ्जवलयज्वलनज्वाला०	६३८
ख	
खलमार्त्तभयोपशान्तये	१००६
खलावलेपादधुनापि	६०४
खालभ ! नाहं दृढी	६७१
खाले ! नाहं विमुञ्च	१४०
खलपसहायः कायान्तम्	६३६
खालगातिक्रमत्यागः	३४८
भ	
भक्तिभये न विभवे	१००६
भग्नं भीमेन भवतो	४१३
भम धरिमभ वीसथो	९६६
भल्लावव जिजैस्तेपाम्	८३८
भाति कर्णावतंसस्ते	७१३
भाति पद्मः सरोवरे	६०५
भानुः सकृदयुक्तपुरङ्गः	६६१
भिद्यो ! मांसनिवेपणम्	५६१
भिसिणीभलसभणीष्	२३५
भुक्तिमुक्तिद्वेकान्त०	३२५
भुजङ्गाकुण्डलीम्यक्त०	७६६
भुजलतां जडतामबलाजनः	७७६
भूतयेऽस्तु भवानोक्तः	६०६
भूमौ स्थितम्	४७२

प्रतीकाः	पृष्ठांकाः	प्रतीकाः	पृष्ठांकाः
भूयः परिभवन्तः	४११	मारमा सुयमा चारु०	८०८
भो ललुकेष्वर ! दीयताम्	२२२	सुभोत्करः सङ्कटशुक्ति०	८८८
भ्रातृद्विरेफ भवता	२११	सुगं चन्द्र इवाभाति	६६२
भ्रमङ्गो रचितेऽपि	२४१	सुखं तव कुरङ्गाधि !	८२२
म		सुखमिन्दुर्यथा पाणिः	८१७
मखशतपरिपूतम्	४२४	सुखमेणीदृशो भाति	८७८
मङ्गलमणिमञ्जरी	७८२	सुगना दुग्धधिया	८२२
मत्वा लोकमदातारम्	२१४	सुधा मानं हि मानिनि !	६२६
मथनामि कौरवशतम्	२४२	सुमिर्षयति योभीरुः	१०३३
मथु विरेफः कुसुमैकपात्रे	२७	सुदुरङ्गलिसंवृत्तधरोष्ठम्	३३४
मथुपानपवृत्तास्ते	१०४१	सुदुरूपहसितामिवा०	१६१
मथुरः सुधावदधरः	८१२	सुद्वेष्याभूयमान०	६६८
मथुरया मधुबोधित०	४६६	सुमारुपं परित्यज्य	२२४
मथुरवधनेः सभ्रमङ्गौः	१४०	सुणालभ्यालवल्या	१७०
मथ्यं तव सरोजाधि !	८६१	सुकुम्भपालुकारन्ध्र०	१६६
मध्यस्य प्रथिमानमेति	१३३	स्त्रियते स्त्रियमाणे वा	२२८
मध्येन तनुमध्या मे	१०२०	य	
मनःप्रकृत्यैव चलम्	४२२	यः कौमारहरः स एव	१७
मनोजराजस्य सितातपत्रम्	८४३	यः स ते नयनानन्दकरः	६१८
मन्यायस्तार्णवाम्भः०	७६२	यं सर्वशैलाः परिकल्प्य	६२०
मन्दं हसन्तः पुलकम्	७७४	यत्र ते पतति सुभ्रु !	६११
मन्वे शङ्के भ्रवं प्रायः	८८८	यत्र पतत्यब्रह्मणां दृष्टिः	६६७
मया नाम जितम्	४४६	यत्रोन्मदानां प्रमदाजनानाम्	३६४
मयि सखपटं किञ्चित्कापि	२१२	यत्स्वग्नेत्रसमानकान्ति	६६२
मृद्दे सुरसन्धग्ने	७६०	यत्सत्यव्रतभङ्ग०	४३६
मल्लिकाचितधर्मिह्लाः	१०२२	यथारुचि यथाथित्वम्	८१४
मल्लिकामुकुले चण्डि !	३१७	यदाह धात्र्या प्रथमोदितम्	२७८
मल्लीनतल्लीषु वनाभ्तरेषु	२८६	यदि मरुषर्पिता दृष्टिः	६३४
महिलासहस्रसभरिण्य	३१७	यदि समरमपास्य	२३८
मा गर्वमुद्ग्रहकपोलतले	१७६	यदि स्थान्मण्डले	८६८
मातः किमप्यसदृशम्	२३४	यदुतश्चन्द्रान्तर्जलद०	८६३
मानं मा कुरु तन्वक्ति !	६७६	तच्चद्विरहदुःखं मे	६२३
मा मा भावद	७१२	यद्वीर्यं कूर्मराजस्य	२०३
मानमस्या निराकर्तुम्	१०१६	यद्वंशु तमिव	२०६
भाषोद्धतां प्रणयिनां	३४३	यमुनाशम्बरमन्वरम्	६०८
भासुः शशप्रणिहितभुजम्	२०४	ययातेरिव शर्मिष्ठा	२२३

प्रतीकाः	पृष्ठांकाः	प्रतीकाः	पृष्ठांकाः
यथोगारोपितस्तारः	१००१	राज्ये सारं वसुधा	१६८
यद्यसि प्रसरति भवतः	८२८	रायमन्मथशरेण ताडिता	२०६
यश्चोऽभिगन्तुं सुखलिप्सया	६५१	रामो मूर्ध्नि निषाय	३६८
यस्य न सन्निधे दृष्टिषा	७७६	रावणस्यापि रामास्तः	८८१
यस्याः स्वीयत जलकसीम्नि	२६	रावणावग्रहवलयन्तम्	८५५
यां विनामी वृथा प्राणाः	६४२	रोलम्बाः परिपूरयन्तु	२३६
यां ज्यश्रीर्मनोजस्य	६४२	ल	
यान्तः भृशरि ! याहि	२४७	लङ्के शरस्य भयने	४०६
यस्यां सत्यपि	१७२	लक्ष्मणेन समं रामः	१२४
यान्ति नीलनिचोलिन्यः	६७१	लक्ष्मीवत्सोज्ज्वलन्तरी०	१०२४
यार्थान्तराभिष्यक्तौ	३७५	लक्ष्मणं रागावृताङ्गया	६७५
यावदर्थपदं वानम्	६६०	लज्जापञ्जसपसाहगाह	१३२
युक्तः कलाभिस्तमसाम्	७०३	लताकुञ्जं युजन्०	७३७
युगान्तकालप्रतिसङ्घातः	६८६	लतेषु राजसे तन्मि !	६६१
युष्माकं कुरुतां भवतिक्षमनम्	१०१३	लाङ्गूलेनाभिहरय	१०३२
युष्मान् हेपयति क्रोधाक्लेशे	४३८	लाक्षागृहानलविषाण०	४३४
येना ध्वस्तमनोभवेन	७६२	लावण्यं तदसौ कान्तिः	३२३
यैरेकरूपमवित्तास्वपि	६४०	लावण्यमयुभिः पूर्णम्	८४६
योऽनुभूतः कुरङ्गाक्षयाः	६१५	लिम्पतीत्र तमोऽङ्गानि	८८६
योनोर् दलिताशयः	६०६	लीलागतैरपि तरङ्गयतः	४५५
यो यः शस्त्रं विभक्तिं	४५३	व	
र		वक्रस्यन्दिस्त्रेदधिन्दुप्रचर्यैः	१०२६
रक्तप्रसादितभुवः	४१२	वत्सस्य मे	५३१
रक्तोष्कुललविशाललोल०	२८६	वट्टनं कृपाशावाक्ष्याः	८२४
रक्षांस्यपि पुरःस्थातुम्	६१०	वट्टमिदं न सरोजम्	८७३
रजनीपु विमलभानोः	३१३	वट्टनाम्बुजमेगाक्ष्याः	१०५३
रञ्जिता तु विविधास्तरु०	८६१	वनेऽविलकलासक्ताः	१०३६
रत्निकेलिकलः किञ्चित्	५२१	वनेचराणां वनितासखानाम्	८५७
रत्निलोलाश्रमं भिन्ते	६३४	वर्ण्यते किं महासेनः	६२४
रथ्यान्तश्चरतस्तथा	२५२	वर्षयेतदहर्षतिर्न तु	६६१
रमणे चरणप्रान्ते	६५७	वर्षभोत्सङ्गसङ्गेन	६८०
राजते मृगलोचना	८२६	वसन्तलोकेकनिवृद्धभायम्	६०३
राजनारायणं लक्ष्मीः	१०५२	वाचमुवाच कौस्यः	६३३
राजद ! राजसुता	६५७	वाणिरकुडङ्ग इडीगसउणि०	३६०
राजदः सुतनिविशोपमधुना	४७३	वाप्यो भवन्ति विमलाः	६६७
राजोवसिष्ठ राजीवश्च	८३६	वारिजेनेव सरसी	८३४
राज्यं च वसु देदध	२६४		

प्रतीकाः	पृष्ठांकाः	प्रतीकाः	पृष्ठांकाः
वासवासामुने भाति	६४०	किरीषसूद्री गिरिषु	८३६
विकसन्नेव्रनीलाब्जे	७८२	शिखरिणि क नु नाम	३१६
विकसितसहकारभार०	६३६	शिरसि घृतसुरापगे	३६६
विकसितसुती रागा०	६२६	शिखाः खैः स्यन्दत०	२३६
विकासिनीलोत्पल०	८६०	शीतांशुसुम्भमुपले	४६६
विचरन्ति विद्यासिन्धुः	१०००	शुद्धं चरुं गुरुं कुरु	६०६
विदधे सधुपश्रेणीमिह	८२२	शब्धं वासगृहम्	२४
विदुरं केयूरे कुरु	१२७	शूरा अमरतां यान्ति	६०४
विधवति सुम्नाऽजसम् :	८२६	शेकालिकां विद्वलिताम्	२३६
विनयति सुदृगो दृशोः	२४२	शलेन्द्रप्रतिपाद्यगानगिरिजा०	१०२०
विना जलदकायेन	६२०	शोणं दीप्य सुवग्	११७
विपिने क जटानिबन्धनम्	२६६	श्रद्धयैः पयभनेकैः	३६३
विपुलेन सागरशयम्भ	६८६	श्राद्धभोजनशोला हि	६१४
विभाति स्रुगशावासी	६२२	श्रीरेवा पाभिरप्यभ्याः	४४८
विमल एव रविविशदः	६०७	श्रीहर्षो निपुणः कविः	४०२
विरहे तव तन्वङ्गी	६७२	श्रुतं कृतधियाम्	६६४
विराजति व्योमवपुः	६६७	श्रुतान्वयादनाकाङ्क्षम्	१३०
विललाप स बापगद्गद्म्	१०११	श्रुताः सरोर्गीतिरपि	१३०
विलोकनेनैव तत्रासना	२८२	श्रुत्वा यान्तं बहिः	१७५
विलोक्य विगतो व्योमिभि	१६६	श्रुत्वा मुञ्चति भूतले	१७७
विद्वृष्वती शीलसुतापि	१६४	स	
विषयस्यानुगादाने	८६४	संकेतकालमनयम्	७८
विस्मज सुन्दरि !	४८३	संधौ सर्वस्वहागम्	३४८
विस्मयरागादधराकिर्वसितः	१००१	संगमविरहविकल्पे	८६३
वीक्षितुं न क्षमा अध्रः	१००८	संग्रामे निहताः शूराः	६२६
वेदान्तेषु यमादुरेकपुरुषम्	३६६	संततमुपलक्ष्य ज्ञानं	६७६
बुद्धोऽन्धः पतिरेषमञ्जक०	१६८	स एकस्त्रीणि जयति	६७६
व्यतिक्रमलब्धं कं मे	६४७	स एव सुरभिः कालः	१६३
व्यपोहितं लोचनतो०	१८१	सकलकलं पुरमेतन्	८०१
व्यवहारोऽथवा तस्य०	६३६	सज्जनो दुर्गतो मग्नः	६६८
व्याजस्तुतिस्तव पयोद !	६३६	सज्जेहि सुरत्रिमातो	३१२
व्याधुव बहूसनम्	६२८	सतीमपि ज्ञातिकूलक०	६३२
		सत्यदा मधुरगिरः	८०६
श		सदा चरन्ति ये भानुः	६६३
शतान्यस्याः	११६	सदाशिवं नोभि	६३२
शानिनमुपगतेशम्	६८७	सदेव शोभाःपलकुण्डलस्य	१०२४
शशी दिवसाभूतरः	१०१६		

प्रतीकाः	पृष्ठांकाः	प्रतीकाः	पृष्ठांकाः
सद्यः करस्पर्शमवाप्य चित्रम्	१६६	सुभग ! स्वल्कारभ्रमे	१७३
सद्यः पुरीपरिमरेऽपि	१६६	सुभगे ! कोटिस्स्यत्त्वयुपेत्य	३१६
सद्यो मुग्धितमत्तहृण०	७२२	सूचीमुखेन सकृदेव	७४०
सद्दत्तासम्भवः शुद्धः	२०३	सूर्याचन्द्रमसौ यस्य	२१८
सन्ततमुसला०	६७६	सौषा स्थली यत्र	८८२
सममेव नराधिपेन सा	६२४	सौजन्यारकुमरुस्थली	८२२
सममेव समाक्रान्तम्	६००	सौरभमम्भोरुहवत्	८१४
समय एव करोति	६४२	स्तनयुगमुक्ताभरणाः	६२४
समाकिल्लिष्टाः समाश्लेषैः	१६८	स्नानावद्विसमानौ	६८६
सर्माप्य पुत्रस्य चिरात्	२२६	स्तोकेनोजतिमायाति	७६७
स्रग्प्रति सन्त्यासमयः	१००६	स्थिताः स्रग्ं पचमसु	१०००
सरसिजमनुविद्विषं शैवले	१६७	स्नाता तिष्ठति कुन्धलेऽवरसुता	११६
सरागथा स्रुतवनधर्म०	७२४	स्निग्धप्रियामलकान्ति०	६१
सरो विकसिताम्भोजम्	६६६	सृष्ट्यास्ता नन्दने	६२६
सर्वद्विभृताम्	२२८	स्मरशरशतविधुरायाः	६७०
सर्वम्बं हर सास्य	७८६	स्मरार्थेन्धः कदा लक्ष्ये	६१२
स वः शशिकलामौलिः	६२१	स्मिनेनोवायनं दूरात्	८१२
सहकारः सदाभोदः	६४८	स्मेरं विवाय नयनम्	८३१
सह कुमुदकम्बैः	६२३	स्मेरराजीवनयने	७७२
स ह्रवा बालिनं वीरः	६२०	स्रगिषं धदि जीवितापहा	६४२
सहभ्रुत्स्वर्गणं सवान्धवम्	२१४	स्वर्पहि स्वं समीपे मे	६६०
सह सालिजर्जः स्तिरर्धैः	६८७	स्वर्गप्रामटिकात्रिलुण्ठन०	६१०
सहसा विदधीत	६६६	स्वच्छाम्भः स्नपनविधौ	१७१
सहाधरदलेनास्याः	८६६	स्वामिन् महगुरवालकम्	१४०
साग्दानन्दमनन्त०	२८८	स्वामी निःशसिते	१४७
सा पत्युः प्रथमापराध०	१३२	स्वामी मुग्धतरो वनम्	२८७
सा बाला धयमप्रगल्भमनसः	६८३	स्वेच्छोपजातविषयोऽपि	८००
सार्धं स्नानमुपासितम्	३२७	हं	
सार्धकानर्धकदम्	२०८	हंसश्चन्द्रद्वयाभाति	२३४
सार्धं मनोरथशतैः	१४३	हंसो धीर समीर ! हन्त जननम्	१०१४
सुचरणधिनित्पटैः	७४२	हते जरणिगाज्ञेयं	६२०
सुत्तु ? जहिहि कोपम्	२६१	हन्मदार्यं र्थशसा मया	६२२
सुधेव विमलश्रन्दः	६६०	हन्त ! सततमेतस्याः	६३२
सुनयने नयने निषेहि	७०२	हन्त सान्द्रं रागेण	१०२७

प्रतीकाः	पृष्ठांकाः	प्रतीकाः	पृष्ठांकाः
हन्त हन्त गतः कान्तः	७०२	हा पूर्णचन्द्रमुखि !	४३६
हन्तुमेव प्रवृत्तस्य	६६१	हारोऽयं हरिणासीनाम्	१०१०
हरन्ति हृदयं यूनाम्	६६०	हितान्न यः संश्रुणुते	६२४
हरवलीलकण्ठोऽयम्	६८२	हिममुक्तचन्द्र०	२१६
हरस्तु किञ्चित्०	२८४	हीरकाणां निषेरस्य	६७०
हससि परिवोपरहितम्	२०८	हृदि विसलताहारः	८७३

॥ श्रीः ॥

साहित्यदर्पणः

‘चन्द्रकला’संस्कृत-हिन्दी-व्याख्योपेतः

प्रथमः परिच्छेदः

(प्रारम्भ-मञ्जलम्)

ग्रन्थारम्भे निर्विघ्नेन प्रारिप्सितपरिसमाप्तिकामो वाङ्मयाधिकृततया

टीकाकारकृतं मञ्जलाचरणम्—

वाऽऽस्ते प्रसादसहिता मुदुलस्वभावा आङ्घ्रापनोदतपरा निजमक्तिभावात् ।

शक्तं समीहितवरेण कृताशंयन्ती तां भारतीं सततमेव नमस्करोमि ॥ १ ॥

वीरिबन्धनाथकविराजकृतं तमेतं साहित्यदर्पणमहं प्रगुणीकरोमि ।

संप्राथये भगवतीं भवतीं प्रणत्या “मातर्मम अममिमं सफलोकुण्डम्” ॥ २ ॥

अथ तत्र भवानालङ्कारिकचूडामणिः काव्य-सञ्छास्त्रप्रणयनतो विद्वस्तभाजे लोकोत्तरप्रतिष्ठया विराजमानो विन्धनाथकविराजो वीरिबीप्रार्थनारूपस्य स्वकीयमञ्जलः चरणस्योचित्यं समर्थयितुमुद्युङ्क्ते— ग्रन्थारम्भ इति । ग्रन्थारम्भे=एकाऽर्थको वाक्य-सन्दर्भो ग्रन्थः, स च प्रकृते साहित्यदर्पणरूपोऽलङ्कारशास्त्रम्, तस्य आरम्भे=प्राक्काले, निर्विघ्नेन=समीहितकर्मप्रतिबन्धकः पापविशेषो विघ्नः, तस्याऽभावो निर्विघ्नं, तेन; अर्थाभावे “अध्वयं विभक्तो” स्यादिनाऽव्ययीभावः । “तृतीयासप्तम्योर्बहुलम्” इत्यनेन बाहुल्येन अम्भावास्त्वान्तरे तदभावात्तृतीया । प्रारिप्सितपरिसमाप्तिकामः=प्रारब्धुमिष्टः साहित्यदर्पणरूपो ग्रन्थः, तस्य परिसमाप्तिः=सम्पत् चरमवर्णऽवसंतः, तं कामयते=इच्छतीति, प्रारब्धुमिष्टस्य साहित्यदर्पणस्य सम्यक् समाप्तिः स्यादिति कामनासम्पत्तौ ग्रन्थकार इति भावः । वाङ्मयाऽधिकृततया=वाचां समूहो वाङ्मयं=समस्तं शास्त्रम्, प्राचुर्यार्थं मयट्-

ग्रन्थके आरम्भमें निर्विघ्नपूर्वक प्रारिप्सित = प्रारम्भ करनेके लिए अभीष्ट (साहित्यदर्पण) की समाप्तिकी इच्छा करनेवाले ग्रन्थकार शास्त्रोंमें अधिकृत होनेसे वाग्देवता (सरस्वती) की अनुकूलताका आधान करते हैं ।

वाग्देवतायाः सांमुख्यमाधत्ते—

शरदिन्दुसुन्दररुचिश्रेतसि सा मे गिरां देवी ।

अपहृत्य तमः सन्ततमर्थानखिलान् प्रकाशयतु ॥ १ ॥

अस्य ग्रन्थस्य काव्याङ्गताया काव्यफलैरेव फलवत्त्वमिति काव्यफलान्याह—

प्रत्ययः । तस्मिन् अधिकृता, तस्या भावस्तता, तथा, अधिकारसम्पन्नत्वेन, “सामान्ये नपुंसकम्” इति नपुंसकत्वम् । वाग्देवतायाः = सरस्वत्याः, सांमुख्यं = संमुखत्वं, जाड्य-हरणेनाऽऽनुकूल्यमिति भावः । आधत्ते = विदधातीति भावः । मूलवृत्तिकृतोरैक्यात्कथं प्रथमपुरुषप्रयोग इति नागङ्कनीयम् । प्रायेण ग्रन्थकारा अहङ्कारपरिहरणार्थं मुत्तमपुरुष-प्रयोगं विहाय प्रथमपुरुषप्रयोगेण स्वस्य वितववर्ति प्रदर्शयन्ति । सन्ति चैतादृशाः प्रयोगाः-

“मनुमेकाऽग्रमासीनमभिगम्य महर्षयः ।

प्रतिपूज्य यथान्यायमिदं वचनमब्रुवन् ॥” (मनु० १-१) ।

“योगीश्वरं याज्ञवल्क्यं संपूज्य मुनयोऽब्रुवन् ।

वर्णाश्रमेतराणां नो ब्रूहि धर्मानशेषतः ॥”

याज्ञवल्क्यस्मृतिः १-१ इत्यादयः शरदिन्द्रिन्द्रिति । शरदिन्दुसुन्दररुचिः सा गिरां देवी मे चेतसि सन्ततं तमः अपहृत्य अखिलान् अर्थान् प्रकाशयतु इत्यन्वयः ।

शरदिन्दुसुन्दररुचिः=शरदि (शरद्वती) इन्द्रुः (चन्द्रः) । सुन्दरी (मनोहरा) रुचिः (प्रभा) यस्याः सा । शरदिन्दुरिव सुन्दररुचिः, “उपमानानि सामान्यवचनैः” इति समासः । सा = स्मृतिस्मृतिपुराणप्रसिद्धा, गिरां = वाचां, देवी=अधिष्ठात्री, सरस्वतीति भावः । मे = मम ग्रन्थकारस्य, विश्वनाथकविराजस्येति भावः । चेतसि = चित्ते, सन्ततं = विस्तृतं, तमः=तमस्तुल्यमज्ञानम्, अपहृत्य = विनाशय, अखिलान् = समस्तान् अर्थान् = प्रमेयान्, प्रकाशयतु=प्रकटीकरोतु, शरदिन्दुयथाऽन्धकारं दूरीकृत्य घटपटादी-नर्थान्प्रकाशयति तथैव सरस्वत्यापि मत्सुदये विद्यमानमन्धकारं विनाशय समस्तानलङ्कार-शास्त्रप्रमेयान्प्रकटीकरोतिविति भावः । सन्ततपदं क्रियाविशेषणत्वेन क्व योदनीयम् । सन्ततं = निरन्तरं, प्रकाशयतु । उपमाऽलङ्कारः । आर्षानृतम् ॥ १ ॥

ननु “प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते ।” इति न्यायादस्य ग्रन्थस्य प्रयोजनं यावन्न प्रतिपाद्यते तावत्कथमत्र व्युत्पत्सूनां प्रवृत्तिरित्यत आह -अस्य ग्रन्थस्येति । अस्य=

शरत् ऋतुके चन्द्रकी समान सुन्दर कान्तिवाली श्रुति, स्मृति ओर पुराण आदिमें प्रसिद्ध वाणीकी अधिष्ठात्री (सरस्वती) देवी मेरे चित्तमें विस्तृत अज्ञानरूप ग्रन्थकारका अपहरण करके समस्त प्रमेयरूप अर्थोंका प्रकाश करें ॥ १ ॥

यह ग्रन्थ काव्योंका अङ्ग है अतः काव्योंके फलोंसे ही इसकी फलवत्ता है, इसलिए काव्यफलोंको कहते हैं ।

चतुर्वर्गफलप्राप्तिः सुखादल्पाधियामपि ।

काव्यादेव यतस्तेन तत्स्वरूपं निरूप्यते ॥ २ ॥

चतुर्वर्गफलप्राप्तिर्हि काव्यतो 'रामादिवत्प्रवर्तितव्यं न रावणादिवत्' इत्यादिकृत्याकृत्यप्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेशद्वारेण सुप्रतीतैव ।

रघुकर्ममाणस्य, ग्रन्थस्य = साहित्यदर्पणस्य, काव्याङ्गतया, काव्यस्य = रघुवशादेः, अङ्गतया = अप्रधानकारणतया, काव्यफलैः एव = अङ्गभूतस्य काव्यस्य, फलैः एव चतुर्वर्गादिरूपैः साध्यैः एव, फलवत्त्व = फलसहितत्वम्, इति = अस्माद्धेतोः, काव्यफलानि = अङ्गभूतस्य काव्यस्य फलानि = कार्याणि, आह = प्रतिपादयति । अयं भावः, दशंपीठमासादयो यागा अङ्गभूताः, प्रयाजादयो यागा अङ्गभूताः, "फलवत्सन्निधौ अफलं तदङ्गम्" फलवताम् = अङ्गिनां दशंपीठमासादीनां, सन्निधौ तदङ्गम् = प्रयाजादियागां तदङ्गभूताः, ते च अफला भवन्ति, तेषां पृथक् फलं न भवति, प्रधानयागस्य दशंपीठमासादेः फलेनैव तत्फलवत्ता भवति इति भावः, प्रकृते च अङ्गभूताः रघुवशादयः, तेषां यत्फलं चतुर्वर्गप्राप्तिरूपं, तेनैव अङ्गभूतस्य = रघुवंशादेर्निरूपणस्य अस्य अलङ्कारग्रन्थस्य साहित्यदर्पणस्य फलवत्त्वं = फलसहितत्वम्, न पृथक् फलम् । इति = अस्माद्धेतोः, काव्यफलानि = काव्यप्रयोजनानि आह—चतुर्वर्गंति । यतः अल्पधियाम् अपि सुखात् काव्याद् एव चतुर्वर्गफलप्राप्तिः, तेन तत्स्वरूपं निरूप्यते इत्यन्वयः । यतः = यस्मात्कारणात्, अल्पधियाम् अपि = अल्पबुद्धीनाम् अपि न केवलं महाधियामिति भावः, सुखात् = अनायासात्, काव्यात् एव = रघुवंशादेः कविकृतेरेव, चतुर्वर्गफलप्राप्तिः = धर्मार्थकाममोक्षरूपफलप्रापणं, भवतीति शेषः, तेन = कारणेन, तत्स्वरूपं = तत्त्वज्ञानं, निरूप्यते प्रतिपाद्यते ॥ २ ॥

कारिकां विवृणोति—चतुर्वर्गफलेति । चतुर्वर्गफलप्राप्तिः = धर्मार्थकाममोक्षरूप-फलासादनं, रामादिवत् = रामादिना तुल्यं, प्रवर्तितव्यं = चेष्टनीयं, गुह्यजनाज्ञापानसञ्जन-संरक्षणदुष्टनिग्रहरूपा प्रवृत्तिः करणीयेति भावः । न रावणादिवत् प्रवर्तितव्यं = रावणादिना तुल्यं, परदारहरणसञ्जनसंहरणादिरूपा प्रवृत्तिः करणीयेति भावः । इत्यादिना । कृत्येषु = कर्तव्येषु, प्रवृत्तिः = प्रवर्तनम्, अकृत्येषु = अकरणीयेषु, निवृत्तिः = निवर्तनं, तदुपदेश-द्वारेण = तदुपदेशव्यापारेण, सुप्रतीता एव = सुविदिता एव । एतत्कथनेन काव्यस्य शास्त्रत्वं प्रदर्शितम्—

जिस कारणसे अल्प बुद्धिवालोंको भी काव्यसे ही अनायास चतुर्वर्ग (धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष) रूप फलकी प्राप्ति होती है उस कारणसे उसके स्वरूप— (लक्षण) का निरूपण किया जाता है ॥ २ ॥

काव्यसे चतुर्वर्ग फलकी प्राप्ति राम आदिके समान आचरण करना चाहिए रावण आदिके समान आचरण नहीं करना चाहिए इस तरह कर्तव्य विषयमें प्रवृत्ति और अकर्तव्य विषयमें निवृत्तिके उपदेशके द्वारा प्रख्यात ही है ।

उक्तं च (भामहेन)—

‘धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च ।

करोति कीर्तिं प्रीतिं च साधुकाव्यनिषेवणम् ॥ इति ।

किञ्च काव्याद्धर्मप्राप्तिर्भगवन्नारायणचरणारविन्दस्तवादिना, ‘एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यग्ज्ञातः स्वर्गे लोके कामधुग्भवति’ इत्यादिवेदवाक्येभ्यश्च सुप्रसिद्धेव । अर्थप्राप्तिश्च प्रत्यक्षसिद्धा । कामप्राप्तिश्चार्थद्वारैव । मोक्षप्राप्तिश्चै-

यसाहः—“प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा ।

पुंसां येनोपदिश्येत तच्छास्त्रमिति कथ्यते ॥” इति ।

अत्र प्राचीनानां सम्मतिं प्रदर्शयति—उक्तं चेति । धर्मार्थेति । साधुकाव्यनिषेवणं धर्मार्थकाममोक्षेषु कलासु च वैचक्षण्यं कीर्तिं प्रीतिं च करोतीत्यन्वयः । साधुकाव्यनिषेवणं=साधुकाव्यस्य (श्लाकाव्यस्य) निषेवणम् (परिशीलनं करणं च) । चतुर्वर्गं, कलासु = नृत्यगीतादिवचतुःषष्टिभेदासु च, वैचक्षण्यं = पाण्डित्यं, तथा कीर्ति = यशः, श्लाकाव्यपरिशीलनकरणजनितमिति भावः, एवं च प्रीतिं च=अनुरागं च, करोति = विश्रवाति । पद्यमेतत्काव्याऽलङ्कारकर्तुं राचार्यभामहस्य बोद्धव्यम् ।

उक्तमर्थं विवृणोति—किं चेति । भगवन्नारायणस्य, चरणान्तरविन्दस्तवादिना=पादकमलस्तोत्रादिना । एकोऽपि शब्दः, सुप्रयुक्तः=शब्दशुद्धिपूर्वकं प्रयोगविषयनिष्ठः, सम्यग्ज्ञातः=प्रकृतिप्रत्ययविवेचनपूर्वकं ज्ञानविषयीकृतः सन्, स्वर्गे = परलोके; लोके = इह लोके च, कामधुक् = कामान्दोषीति, इच्छापूर्क इत्यर्थः । इत्यादि वेदवाक्येभ्यश्च = भाष्यकाराद्युद्धृतश्रुतिवाक्येभ्यश्च सुप्रसिद्धा । अर्थप्राप्तिश्च=काव्याद्धर्मप्राप्तिरभोष्टप्राप्तिश्च, प्रत्यक्षसिद्धा, श्रीहर्षादिर्धावकज्ञानमट्टादीनामर्थप्राप्तिरिवेति भावः । अर्थप्राप्तिः=प्रयोजनसिद्धिः सूर्यशतकादिनिर्माणेन मयूरादीनां कुष्ठादिरोगनिवृत्त्या स्वास्थ्यलाभरूपप्रयोजनसिद्धिः । कामप्राप्तिः = विषयभोगप्राप्तिश्च, अर्थद्वारैव ।

कहा भी गया है—

उत्तम काव्यकी सेवा धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष (चतुर्वर्ग) में तथा कलाओंमें विद्वत्ता और कीर्ति और प्रसन्नताको उत्पन्न करती है ।

काव्यसे धर्मकी प्राप्ति भगवान् नारायणके चरणकमलके स्तोत्र आदिसे तथा अच्छी तरहसे जाना गया और प्रयोग किया गया एक भी शब्द इस लोकमें और स्वर्ग-लोकमें कामधुक् = इच्छाको पूर्ण करने वाला होता है इत्यादि वेदवाक्योंसे सुप्रसिद्ध ही है । काव्यसे अर्थ=धन वा अभोष्ट विषयकी प्राप्ति प्रत्यक्षसिद्ध है । काम-(विषय सुख) की प्राप्ति अर्थद्वारा होती है । काव्यसे उत्पन्न धर्मके फलकी अपेक्षा न करनेसे

तज्जन्यधर्मफलाननुसंधानात्, साक्षोपयोगिवाक्ये व्युत्पत्त्याधायकत्वाच्च ।

चतुर्वर्गप्राप्तिर्हि वेदशास्त्रेभ्यो नीरसतया दुःखादेव परिणतबुद्धीनामेव जायते । परमानन्दसंदोहजनकतया सुखादेव सुकुमारबुद्धीनामपि पुनः काव्यादेव ।

मोक्षप्राप्तिश्च एतज्जन्यधर्मफलाऽननुसंधानात्=एतज्जन्यः=सत्काव्यनिषेवणोत्पन्नः, यो धर्मः, तत्फलस्य अनुसंधानात्=अनपेक्षणात्, निष्कामकर्माश्रयणादिति भावः । मोक्षोपयोगिवाक्ये=उपनिषदादिस्थपदसमूहे, व्युत्पत्त्याधायकत्वाच्च=विशिष्टज्ञानसाधकत्वाच्च । काव्यप्रकाशकारेण मम्मटभट्टेनाऽपि—

“काव्यं यमसेऽर्थकृते, व्यवहारविदे, शिवेतरक्षतये ।

सद्यः परनिर्दुतये, कान्तासम्मिमतयोपदेशयुजे ॥” १२ ।

इति काव्यस्य षड्विधं प्रयोजनं प्रदर्शितम् । इत्थं संक्षेपतोऽत्र काव्यस्य अनुबन्ध-
शतुष्टयं प्रदर्शितम् । तद्यथा—

“विना विषयसम्बन्धो तथैवाऽर्थाऽधिकारिणी ।

अव्याख्येयो भवेद् अन्यस्तस्मादेतच्चतुष्टयम् ॥”

तथा चाऽत्र शब्दार्थकाव्यलक्षणरसध्वन्यलङ्कारगुणदोषादयो विषयाः तैः सहाऽस्य ग्रन्थस्य प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः सम्बन्धः, चतुर्वर्गफलप्राप्तिरूपोऽर्थः, प्रयोजनमिति भावः । अधीतकाव्यकोशादिरनधीताऽलङ्कारशास्त्रो जनोऽर्थाऽधिकारीति एते अनुबन्धा आपाततोर्दाशता इत्यवधेयम् ।

ननु चतुर्वर्गफलप्राप्तिर्वेदशास्त्रेभ्योऽपि जायते तर्हि किमिति काव्ये धर्मः कर्तव्य इत्याशङ्क्य समाधत्ते—चतुर्वर्गफलप्राप्तिर्हीति । चतुर्वर्गफलप्राप्तिर्वेदशास्त्रेभ्योऽपि भवति परं नीरसतया दुःखादेव तथा परिणतबुद्धीनाम् = परिपक्वमतीनाम् एव जायते; एतद्वैपरित्येन परमानन्दसन्दोहजनकतया = लोकोत्तरदुर्घसमूहोत्पादकतया, सुखादेव = अनायासादेव, सुकुमारबुद्धीनाम् = राजकुमारादीनाम् अपि कठोरशास्त्राऽध्ययनमीरूपामपीति भावः । काव्यादेव विनाऽऽर्थासं चतुर्वर्गफलप्राप्तिर्भवति, अतः काव्ये प्रवृत्तिः कर्तव्येति सिद्धम् ।

मोक्षकी प्राप्ति होती है । अथवा मोक्ष के उपयोगी वाक्य (उपनिषत् आदि) में व्युत्पत्ति करानेसे भी (काव्यसे मोक्षकी प्राप्ति हो जाती है) ।

वेद और शास्त्रोंसे चतुर्वर्गकी प्राप्ति नीरसता से और दुःखसे ही और परिपक्व-बुद्धिवालोंको ही होती है । उत्तम आनन्द समूहका जनक (उत्पादक) होनेसे सुखसे ही सुकुमार बुद्धिवालोंको भी काव्यसे ही चतुर्वर्गकी प्राप्ति हो जाती है ।

ननु तर्हि परिणतबुद्धिभिः सस्यु वेदशास्त्रेषु किमिति काव्ये यतः करणीय इत्यपि न वक्तव्यम् । कटुकौषधीपशमनीयस्य रोगस्य सितशर्करोपशमनीयत्वे कस्य वा रोगिणः सितशर्कराप्रवृत्तिः साधीयसी न स्यात् ?

किञ्च । काव्यस्योपादेयत्वमग्निपुराणोऽप्युक्तम्—

‘नरत्वं दुर्लभं लोके, विद्या तत्र सुदुर्लभा ।

कवित्वं दुर्लभं तत्र, शक्तिस्तत्र सुदुर्लभा ॥’ इति ।

पुनराशङ्क्य समाधत्ते—ननु तर्हीति । यद्येवं तर्हि अधिकारिभेदेन कार्यभेदः, परिणतबुद्धिभिवेदशास्त्रेभ्यः, सुकुमारबुद्धिभिः काव्यत एव चतुर्वर्गफलप्राप्त्यर्थं यतनी-
कमिति मनसिहृत्य प्रतिपादयति—परिणतबुद्धिभिः = परिपक्वमतिभिः, वेदशास्त्रेषु, सस्यु = विद्यमानेषु, काव्ये = कविकर्मणि, किमिति = किमर्थं, यतः = प्रयासः, करणीयः = कर्तव्यः, इत्वमाशङ्क्य समाधत्ते—इत्यपि न वक्तव्यं=न कथनीयम् । यथा कटुकौषधी-
पशमनीयस्य = तित्तभेषजनिवारणीयस्य, रोगस्य = रुजः, सितशर्करोपशमनीयत्वे = सितशर्करया (शुक्लसितया) उपशमनीयत्वे (निवारणीयत्वे), कस्य वा रोगिणः = आमयाविनः, सितशर्कराप्रवृत्तिः = स्वादुसिताग्रहणचेष्टा, साधीयसी = साधुतरा न स्यात् ।
इत्येव सुकुमारमतीनामिव परिणतबुद्धीनामपि सरसतया अनायासादेव चतुर्वर्गफल-
प्राप्तिसाधनभूते काव्ये प्रवृत्तिः कथमिव साधुतरा न स्यादिति भावः ।

किं चेति । काव्यस्य उपादेयत्वं = प्राप्तावम् ।

१. नरस्थमिति । लोके=भुवने, नरत्वं=मनुष्यत्वं, दुर्लभं=दुष्प्राप्यम् । चतुरशीति-
खण्डसंख्यकासु शोनिषु नरयोनिदुर्लभेति भावः । तत्र=नरत्वेऽपि, विद्या = शास्त्रबोधः,
सुदुर्लभा = अतिशयदुष्प्राप्या, नरत्वे लब्धेऽपि शास्त्रप्राप्तिः जन्मान्तरसुकृताऽतिश-
यादेव जायत इति भावः । तत्र = विद्याप्राप्तौ जातायामपि, कवि वं = काव्यकर्तृत्वं,
दुर्लभं, कवित्वप्राप्तिरपि जन्मान्तरसुकृतपुञ्जपरिपाकादेव भवतीति भावः । तत्र=कवित्वे
येन केनाऽपि प्रकारेण लब्धेऽपि शक्तिः = कविस्वबीजरूपः संस्कारविशेषः, सुदुर्लभा =
अत्यन्तदुष्प्राप्या निरतिशयपुण्यपुञ्जपरिपाकादेव भवतीति भावः ।

प्रश्न—तब तो परिपक्व बुद्धिवालोको वेद और शास्त्र आदिकोके रहनेपर काव्यमें क्यों यत्न करना चाहिए !

उत्तर—ऐसा नहीं कहना चाहिए, कड़वी दवासे हटाये जानेवाला रोग यदि चीनी आदिसे दूर हो तो किस रोगीको चीनी आदिमें प्रवृत्ति बेहतर नहीं होगी ? (इसी तरह परिपक्व बुद्धिवालोको भी काव्यमें प्रवृत्ति क्यों नहीं होगी ?) ।

काव्यकी ग्रहणीयताको अग्निपुराणमें भी कहा है—

लोकमें मनुष्य होना दुर्लभ है, मनुष्य होनेपर भी विद्या अत्यन्त दुर्लभ है । विद्याके होनेपर भी कवि होना दुर्लभ है, कवि होनेपर भी शक्ति (प्रतिभा) अत्यन्त दुर्लभ है ।

‘त्रिवर्गसाधनं नाट्यम्’ इति च । विष्णुपुराणेऽपि—

‘काव्यालापाश्च ये केचिद् गीतकान्यखिलानि च ।

शब्दमूर्तिघरस्यैते विष्णोरंशा महात्मनः ॥’ इति ।

तेन हेतुना तस्य काव्यस्य स्वरूपं निरूप्यते ।

एतेनाभिधेयं च प्रदर्शितम् ।

तत्किंस्वरूपं तावत्काव्यमित्यपेक्षायां कश्चिदाह—‘तददोषो शब्दाथो’
सगुणावनलंकृती पुनः कापि’ इति ।

त्रिवर्गंति । नाट्यं = नटप्रयोज्यं काव्यं, दृश्यकाव्यं नाटकादिकमिति भावः ।

त्रिवर्गसाधनम्=धर्माऽर्थकामरूपस्य त्रिवर्गस्य, साधनं=जननकारणम् । विष्णुपुराणेऽपि—
काव्यालापाश्चेति । ये केचित् काव्यालापाः, अखिलानि गीतकानि च एते शब्दमूर्तिघरस्य
महात्मनो विष्णोः अंशाः । ये केचित् = दृश्यरूपाः अव्यरूपा वा, काव्यालापा रसाभि-
व्यञ्जकाः शब्दाऽर्थाः । एवं च अखिलानि=समस्तानि, गीतकानि च = गीतानि च,
एते = इमे, सर्वेऽपि, शब्दमूर्तिघरस्य = शब्दब्रह्मणः । महात्मनः = महत्त्वसंपन्नस्य,
प्रदत्तो विष्णोः = नारायणस्य, अंशाः = अवयवाः ।

तेनेति । तेन = चतुर्वर्गफलप्राप्तिसाधनत्वेन, तस्य = पूर्वोक्तस्य, काव्यस्य =
कविकर्मणः, स्वरूपं = स्वेन रूप्यते=इतरव्यावर्तकतया ज्ञाप्यत इति, स्वं=लक्ष्यपदार्थः
रूप्यते = लक्ष्यते अनेन इति वा स्वरूपं = लक्षणं, निरूप्यते = प्रतिपाद्यते । एतेन =
‘चतुर्वर्गफलप्राप्तिः’ इत्यादि श्लोकेन, अभिधेयम् = काव्यस्य विषयादिकम्, चशब्देन
प्रयोजनसम्बन्धयोर्लाभः ।

खण्डनार्थं मम्मटमदृश्यमसं काव्यलक्षणं प्रदर्शयितुमुपक्रमते—तदिति । तत् =
तस्मात्कारणात्, तावत् = आदौ, किंस्वरूपं = किलक्षणं काव्यम्, इत्यपेक्षायाम् =
आकाङ्क्षायाम्, कश्चित्=काव्यप्रकाशकार इति भावः । आह=प्रतिपादयति—तदिति ।
पूर्वपक्षरूपे काव्यप्रकाशकारसंमतं काव्यलक्षणमुपस्थापयति । अदोषो = दुःखवादि-
दोषरहितो, सगुणो = प्रसादादिगुणोपेतो, पुनः = भूयः, क्वापि = कुत्रचित्, अन-

नाट्यं अर्थात् दृश्य काव्य, त्रिवर्गं (धर्मं, अर्थं और काम) का साधन (हेतु)
है (अग्निपुराण) ।

विष्णुपुराणमें भी है—काव्य और समस्त गीत, ये सब शब्दरूप मूर्तिको
घारण करनेवाले महात्मा विष्णुके अंश हैं । इस कारणसे (चतुर्वर्गका साधन होनेसे)
उस काव्यके स्वरूपका निरूपण किया जाता है । इस कारिकासे काव्यका अभिधेय
(विषय) और ‘च’ शब्दसे प्रयोजन और सम्बन्धका प्रदर्शन किया गया ।

अब काव्यका क्या लक्षण है ? ऐसी आकाङ्क्षा होनेपर कोई (काव्य प्रकाश-
कार) कहते हैं—‘दोषरहित, गुणयुक्त और अलङ्कारोंसे अलङ्कृत परन्तु कहींपर
स्फुट अलङ्कारसे युक्त न हो तो भी ऐसे शब्द और अर्थको काव्य कहते हैं’ ।

एतच्चिन्त्यम् ।

तथाहि—यदि दोषरहितस्यैव कान्यत्वाङ्गीकारस्तदा—

‘न्यक्कारो ह्ययमेव मे यद्वरयस्तत्राऽप्यसौ तापसः,

सोऽप्यग्रेव निहन्ति राक्षसकुलं, जीवत्यहो रावणः ।

लङ्कृती = स्फुटाऽलङ्काररहिती, शब्दाऽर्थो = वाचकत्वाच्चो, तद् = काव्यम्, इति । अत्र “शब्दाऽर्थो” इव काव्यशरीरं, तस्य विशेषणानि—“अदोषो” “सगुणो” “साऽलङ्कारो” इति । शेषं पश्चादभिधास्यते । अत्र काव्यरत्नं व्यासस्य वृत्तितया शब्दाऽर्थोऽप्युत्पत्तम् । पूर्वोक्ते लक्षणे “अदोषो” इति लक्षणस्यमंसं रूपयितुमुत्क्रमते—एतच्चिन्त्यमिति । एतत् = लक्षणं, चिन्त्यं = विचारणीयम् ।

तथाहि—दोषरहितस्य = दुःश्रवत्वादोषरहितस्य, शब्दाऽर्थयुगलस्येतिशेषः काव्यत्वाऽङ्गीकारो यदि = काव्यत्वस्वीकारश्चेत् । तदा = तद्धि । सदोषरत्नेन शब्दाऽर्थयुगलेऽव्याप्तिदोषं प्रदर्शयितुं लक्ष्यविशेषमुदाहरति—न्यक्कार इति । हनुमत्पाठकस्यं पक्षमिवम् रामचक्रमेण लङ्कायां नितान्तमाक्रान्तायां निर्वेदाऽतिशयमापन्नस्य रावणस्य उक्तिरित्ये—न्यक्कार इति । अयमेव न्यक्कारो हि । यत् मे अरयः । तत्राऽपि अती तापसः, सोऽपि अग्रेव राक्षसकुलं निहन्ति; अहो ! रावणो जीवति । सक्रजितं धिक् धिक् । प्रबोधितवता कुम्भकर्णेन वा किम् ? स्वर्गप्राप्तिकाविलुण्डनबुधोच्छ्वैः, एभिः भुजैः किम् ? इत्यन्वयः ।

अयमेव न्यक्कारः = तिरस्कारः, हि = निश्चयेन, “हि हेताववधारणे” इत्यमरः । न्यक्कारं प्रदर्शयति—यत् = यस्मात् कारणात्, मे = रावणस्य, अरयः = शत्रवः, मम अरिः अनौचित्यप्रयोजकः, तत्राऽपि न अरिः, नैवाऽरी प्रत्युत अरयः = प्रचुरसंख्यका अरय इति ध्वनिः । तत्राऽपि = अरिश्चपि, प्रधानरूपेण अती = अरिः, राम इति भावः । तापसः = तपस्वी, न तु कोऽपि विक्रान्तः । सोऽपि = तापसरूपोऽपि अरिः, एक एक । अत्र एव = अस्मिन्नेव, मदधिष्ठिते लङ्काप्रदेशे एव, न तु वण्डकाऽरण्यादावेवेति शेषः । राक्षसकुलं = राक्षसवंशं, न राक्षसं नो राक्षसी, नैव राक्षसान् अपि, प्रत्युत राक्षसानो कुलम् = वंशम् एव, निहन्ति = नो हन्त्येव, निःशेषेण व्यापादयतीति ध्वनिप्रकर्षः । अहो = आश्चर्यम्, तथाऽपि रावणो जीवति = प्राणान् धारयत्येव, तादृशे व्यतिकरेऽपि

यद् मत् विचारणीय है, दोषरहित शब्द और अर्थको ही काव्य मानेंगे तो—।

रावण कहता है—मेरे लिए शत्रुओंका होना ही तिरस्कार है, उस पर भी यह तपस्वी मेरा शत्रु है, उसपर भी यहींपर (लङ्का में ही) राक्षसोंके कुलका विनाश कर रहा है । रावण जी रहा है, आश्चर्य है । इन्द्रको जीतनेवाले मेघनादको धिक्कार है ।

धिग्धिवृत्तजितं, प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णन वा
स्वर्गग्रामटिकाविलुण्ठनवृथोच्छूर्नैः किमेभिर्भुजैः' ॥ इति ।

अस्य श्लोकस्य विधेयाविमर्शदोषदुष्टतया काव्यत्वं न स्यात् । प्रत्युत
ध्वनि (स) त्वेनोत्तमकाव्यताऽस्याङ्गीकृता, तस्मादध्यापित्लक्षणदोषः ।

उच्छ्वसित्येवेति भावः । शक्रजितं = गेघनादं धिक्, धिक्, घेन पुरा इन्द्रोऽपि रणमुखे
पराजितः तं धिक्, धिक्, शक्रजितो निन्दा इति भावः । प्रबोधितवता = मासषट्कं
यावन्निद्रातिशयमनुभूतवता, सम्प्रति प्रयत्नाऽतिशयेनोत्थापितेनेति भावः । कुम्भकर्णन
वा = विक्रान्ताऽग्रसरेण मन्मध्यमाऽनुजेन वा, किम् = किं फलं संजातमिति शेषः । ईश
बहुना-स्वर्गग्रामटिकाविलुण्ठनवृथोच्छूर्नैः=स्वर्गरूपसुदृग्रामविघ्ननव्यर्थस्फीतैः, एभिः =
सन्निहृष्टस्थितैः, भुजैः = बाहुभिः, विशतिसंख्यकैर्भारभूतैर्मम बाहुभिः, किं=किं फलं, न
किञ्चपीति भावः ॥

अस्य=पूर्वोक्तस्य, श्लोकस्य = पद्यस्य, विधेयाऽविमर्शदोषदुष्टतया = अविमृष्टः
विधेयांशदोषयुक्ततया, काव्यत्वं = काव्यलक्षणाक्रान्तत्वं, न स्यात् = न भवेत्, प्रत्युत =
वैपरीत्ये, ध्वनित्वेन = व्यङ्ग्यस्य वाच्याऽतिशयित्वेन; अस्य = पूर्वोक्तस्य पद्यस्य;
उत्तमकाव्यता = ध्वनिकाव्यता, अङ्गीकृता । तस्मात् = कारणात्, अध्यापितः = लक्ष्यैक-
देशाऽवृत्तिस्वरूपा, लक्षणदोषः = लक्षणदूषणम् । अयं भावः । पद्यमिदं ध्वनिकाव्यत्वेऽ-
नोत्तमं काव्यं, भवता च लक्षणघटकशब्दे “अदोषी शब्दाद्यौ” इति प्रतिपादितम् ।
परमत्र विधेयाऽविमर्शा नाम दोषः । तस्य लक्षणमुद्देश्यविधेयपदपौर्वापर्यविरहत्वम् । स च
द्विविधः पदगतो वाक्यगतश्चेति, अत्रोभयगतो दोषः, यथा न्यक्कारः अयम् एव इत्यत्रेदमा
उद्देश्यस्य ‘न्यक्कार’ पदेन विधेयस्याऽवगमो भवति, परमत्र तत्पौर्वापर्यविरहेण पदद्वयस्य
क्रमविपर्ययेण स्थापितत्वाद् वाक्यगतो विधेयाऽविमर्शः । एवं च ‘स्वर्गग्रामटिके’त्यत्र
उच्छूननत्वमुद्देश्य वृथात्वस्य विधेयत्वं समासे गुणीकृतमतोऽत्र पदगतो विधेयाऽविमर्शः ।
विधेयाऽविमर्शस्यैव नामास्तरम् अविमृष्टविधेयाऽश इति । पदाऽर्थस्तु विधेयस्य अविमर्शः =
अनिर्देशः, औचित्यतः स्थापनाऽभावः इति भावः । लक्षणया पदस्याऽस्य दोषविशेष-

जगाये गये कुम्भकर्णसे भी क्या हुआ ? स्वर्गरूप छोटे गाँवकी लूटेनेसे व्यर्थ भुजे गये इन
(मेरे) हाथोंसे भी क्या हुआ ?

यहाँपर “अयम् एव” यह उद्देश्यवाचक पद पीछे और “न्यक्कारः” यह
विधेय पद पहले प्रयुक्त हुआ है अतः वाक्यगत “विधेयाऽविमर्श” दोष हुआ है, और
“विलुण्ठनवृथोच्छूर्नैः” यहाँपर “उद्देश्य” “उच्छूनन” पद पीछे और “वृथा” यह विधेय
पद पहले होनेसे पदगत विधेयाविमर्श दोष हुआ है इसलिए यह श्लोक विधेयाऽविमर्श
दोष रहनेसे निर्दोष नहीं है अतः यह काव्य नहीं होगा । किन्तु ध्वनिके रहनेसे यह
उत्तम काव्य माना गया है, अतः इस लक्षणमें अव्यापित नामका लक्षण दोष है ।

ननु कश्चिदेवांशोऽत्र दुष्टः न पुनः सर्वोऽपीति चेत्, तर्हि यत्रांशे दोषः सोऽकाव्यत्वप्रयोजकः, यत्र ध्वनिः स उत्तमकाव्यत्वप्रयोजक इत्यंशाभ्यामुभयत आकृष्यमाणमिदं काव्यमकाव्यं वा किमपि न स्यात् । न च कश्चिदेवाचकत्वमय वा विधेयस्य अविमर्शो यस्मिन् सः (व्यधिकरणबहुव्रीहिः) । अविमृष्टविधेयांश इत्यस्याऽर्थस्तु अविमृष्टः = प्राधान्येन अनिर्दिष्टः (अप्रतिपादितः) विधेयांशो यस्मिन् सः । एवं च अस्य श्लोकस्य = "न्यकारो ह्ययमेव" इत्यादिरूपस्य, विधेयाऽविमर्शादोषदुरतया काव्यत्वं = काव्यलक्षणाऽवच्छिन्नत्वं, न स्यात् प्रत्युत = एतद्वैपरीत्येन, ध्वनित्वेन = व्यङ्ग्यार्थप्रधानत्वेन, उत्तमकाव्यता, "वाच्याऽतिशयिनि व्यङ्ग्ये ध्वनिस्तत्काव्यमुत्तमम् ॥" (४-१) इति लक्षणाऽनुसारेणेति भावः । अत्र ध्वनित्वं प्राचुर्येणाऽवभासते । तथाहि— "अरय" इति बहुवचनस्य, "तापस" इत्येकवचनस्य, "अर्चव" इति सर्वनाम्नः, "निहन्ति" इति "जीवति" इति च तिङ्, "अहो" इत्यव्ययस्य "ग्रामटिका" इति कर्तृपतद्वितस्य "विलुण्ठन" इति व्युत्सर्गस्य "मूर्जः" इति बहुवचनस्य च व्यञ्जकत्वम् ।

ध्व्यकारेणैव चतुर्थपरिच्छेदे श्लोकस्याऽस्य ध्वनित्वप्रदर्शनेनोत्तमकाव्यताङ्गीकृता । सस्मात् = हेतोः, अव्याप्तिः = अव्याप्तिर्नाम, लक्षणदोषः = लक्षणत्वाप्रयोजनस्वरूपो दोषः । अयं भावः । अव्याप्यतिव्याप्यसम्भवदोषरहितत्वे सति असाधारणधर्मत्वं लक्षणम् । तत्र लक्ष्यकदेशाऽद्वित्तरव्याप्तिर्नाम लक्षणदोषः । यथा गोः कपिलत्वमिति लक्षणे कृते लक्ष्या = गौः, तदेकदेशः शुक्ला गौः, तत्र अवृत्तत्वं कपिलस्य, अतः गोः कपिलत्वे अव्याप्तिर्नाम लक्षणदोषः । एवं च कपिलत्वं मोर्नं लक्षणं प्रत्युत लक्षणाऽभासः । तथैव प्रकृतेऽपि लक्ष्यं = काव्यं, तदेकदेशः निर्दोषत्वावच्छिन्नशब्दाऽर्थयुगलं, तत्राऽवृत्तत्वं दोषत्वाऽवच्छिन्नशब्दाऽर्थयुगलस्य अतः अव्याप्तिर्नाम लक्षणदोषः ।

विहितं दोषमद्भुतं माशङ्कते— नन्विति । ननु अत्र = अस्मिन्काव्ये, कश्चित् एव = अल्प एव, अंशः = भागः दुष्टः = दोषयुक्तः, न पुनः सर्व एव = सकल एवांशो दोषयुक्त इति चेत् ? दूषयति— तर्हि, यत्र = यस्मिन्, अंशे दोषः = न्यकारो ह्ययमेव, इति स्वर्गग्रामटिकेत्यत्र च विधेयाऽविमर्शः, सः = अंशः, अकाव्यत्वप्रयोजकः = काव्यलक्षणविषातकः, यत्र = यस्मिन् अंशे, ध्वनिः = व्यङ्ग्यार्थप्राधान्यं, स उत्तमकाव्यत्वप्रयोजकः = काव्योत्कर्षनिर्वाहक इति, अंशाभ्यां = दुष्टाऽदुष्टभागाभ्याम्, उभयतः = उभयत्र, आकृष्यमाणं =

इस पद्यमें कुछ ही अंश दुष्ट (दोषयुक्त) है, संपूर्ण अंश नहीं, ऐसा कहें तो जिस अंशमें दोष है वह काव्यलक्षणता निवारक होमा और जिस अंशमें ध्वनि है वह काव्यके उत्कर्षका निवर्हक होगा । इस प्रकार दो विरोधी अंशोंसे खींचा जाकर यह काव्य वा अकाव्य कुछ भी नहीं होगा । वास्तवमें श्रुतिदुष्ट आदि दोष काव्यके किसी अंशको ही दूषित करते हैं यह बात भी नहीं, वे संपूर्ण काव्यको ही दूषित करते हैं ।

वांशं काव्यस्य दूषयन्तः श्रुतिदुष्टादयो दोषाः, किं तर्हि सर्वमेव कःव्यम् । तथाहि काव्यात्मभूतस्य रसस्यानपकर्षकत्वे तेषां दोषत्वमपि नाङ्गीक्रियते । अन्यथा नित्यदोषानित्यदोषत्वव्यवस्थाऽपि न स्यात् । यदुक्तं ध्वनिकृता—

‘श्रुतिदुष्टादयो दोषा अनित्या ये च दर्शिताः ।

ध्वन्यात्मन्येव शृङ्गारे ते हेया इत्युदाहृताः’ ॥ इति ।

व्यावर्तमानं सत्, इदं = न्यवकारो ह्ययमेवेत्यकारकं पद्यं काव्यम् अकाव्यं वा, किमपि = एकतरदपि, न स्यात् । ननु एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति न्यायेन स्वल्पऽप्येन न सर्वांशो दूषितो भवति इति समाघातुमुपक्रमते—न चेति । श्रुतिदुष्टादयः = दुःश्रवत्व-प्रभृतयः, दोषाः, काव्यस्य, कंचिदेव अंशं = स्वल्पमेव भागं, दूषयन्तः = दोषमा-पुद्ध्यन्तः, भवन्ति, इति न, अपि तु सर्वम् एव = सकलम् एव अवयवभूतं काव्यं दूषयन्ति इति भावः । उक्तमर्थमुपपादयति—तथा हीति ।

काव्यात्मभूतस्य = काव्यस्य आत्मभूतस्य (स्वरूपभूतस्य) रसस्य, अनपकर्ष-कत्वे = अपकर्षाऽवर्तृत्वे सति, तेषां = श्रुतिदुष्टादीनां, दोषत्वम् अनि = दूषणत्वमपि, न अङ्गीक्रियते = न अभ्युपगम्यते, “रसाऽपकर्षका दोषा” इति दोषलक्षणत्वादिति भावः । अन्यथा = सिद्धान्तस्याऽस्य अनङ्गीकारे, नित्यदोषाऽनित्यदोषत्वव्यवस्था अपि = अयं नित्यदोषः, अयम् अनित्यदोष इत्याकारिका व्यवस्था (भर्षादा), न स्यात्=नो भवेत्, अयं भावः श्रुतिकटुप्रभृतयो दोषा अनित्यदोषाः, रीद्रवीरादिरसेषु श्रुतिकट्वादोषाणां गुणत्वं स्वीकृतं, तथा च श्रुतिकट्वादीनां ध्वन्यात्मके शृङ्गारादावेव दोषहेतुत्वमभ्यु-पगतम् । अस्मिन्नर्थे आत्मसम्मतिं प्रदर्शयति—यदुक्तमिति । ध्वनिकृता=आनन्दवर्धना-धारणेन । श्रुतीति । श्रुतिदुष्टादयो ये अनित्या दोषा दर्शिताः, ते ध्वन्यात्मनि शृङ्गारे एव हेया इत्युदाहृता इत्यन्वयः ।

श्रुतिदुष्टादयः = श्रुतिदुष्टाऽर्थदुष्टादयः ये अनित्या दोषा दर्शिताः । ते=दोषाः ध्वन्यात्मनि शृङ्गारे एव=ध्वनिस्वरूपे शृङ्गारे एव, हेया =परित्याज्या इति उदाहृताः= कथिता इत्यर्थः । उक्तलक्षणे दूषणान्तरमुद्भावयितुमुपक्रमते—किंचेति ।

जैसेकि काव्यका आत्मभूत जो रस है उसका अपकर्ष न करे तो उन श्रुतिदुष्ट आदियोंको दोष नहीं माना जाता है । यह नहीं मानेगे तो नित्य दोष और अनित्य दोष इनकी व्यवस्था भी नहीं होगी जैसेकि ध्वनिकार (आनन्दवर्धनाचार्य) ने कहा है—श्रुति-दुष्ट आदि जो अनित्य दोष दिखलाये गये हैं, वे ध्वन्यात्मक शृङ्गारमें ही त्याज्य-बतलाये गये हैं ।

लक्षणमें “अदोषी” इस पदका निवेश करनेसे काव्यका विषय अत्यन्त विरल-बा निर्विषय होगा सर्वथा निर्दोष तो असंभव ही है ।

किञ्च एवं काव्यं प्रविरलविषयं निर्विषयं वा स्यात्, सर्वथा निर्दोष-
स्यैकान्तमसंभवात् ।

नन्वीषदर्थे नञः प्रयोग इति चेत्तर्हि 'ईषदोषो' शब्दार्थो काव्यम्
इत्युक्ते निर्दोषयोः काव्यत्वं न स्यात् । सति संभवे 'ईषदोषो' इति चेत्,
एतदपि काव्यलक्षणे न वाच्यम्, रत्नादिलक्षणे कीटानुवेधादिपरिहारवत् ।
नहि कीटानुवेधादयो रत्नस्य रत्नत्वं व्याहन्तुमीशाः किन्तुपादेयतारतम्यमेव

किञ्च = लक्षणे "अदोषो" इति पदस्य निवेशे सति, काव्यं = लक्ष्यं, प्रविरल-
विषयं = स्वल्पविषयं, पदाद्यधिकरणेषु दोषाणां बाहुल्यात्काव्यस्य विषयोऽपि स्वल्पः स्यात्
वा निर्विषयं = कस्याऽपि दोषस्य सत्त्वसंभवात् काव्यं निलक्ष्यं स्यात्, अत्र युक्तिं प्रदर्शयति—
सर्वथा = सर्वैः प्रकारैः, निर्दोषस्य = दोषरहितस्य शब्दाऽर्थयुगलस्य, एकान्तम् = अत्यन्तम्;
असंभवात्, तथा सति निरुक्तलक्षणे न केवलमव्याप्तिः प्रत्युत लक्ष्यमात्राऽन्वतनात्
असंभवाऽपि लक्षणदोषः स्यादिति भावः ।

पुनः शङ्कते—नञः षडर्थी भवन्ति । ते हि—

"उत्साद्भयमभावञ्च, तदन्यत्वं, तदल्पता ।

अप्राशस्त्यं, विरोधश्च ननर्थाः षट् प्रकीर्तिताः ॥"

तत्र अनुदरा कथा इतिवत् "अदोषो" इत्यत्रापि ईषदर्थे नञः प्रयोग इति
चेत्तर्हि "ईषदोषो शब्दाऽर्थो काव्यम्" इति लक्षणं स्यात्तदा निर्दोषयोः शब्दार्थयोः
काव्यत्वं न स्यात् ।

पुनराशङ्कते—सतीति । सति संभवे दोषस्येति शेषः । "ईषदोषो" इति चेत् ।
द्वेषयति—एतत् अपि = दोषस्य संभवे सति "ईषदोषो शब्दाऽर्थो काव्यम्" इति चेत्,
एतत् = संशोधनम् अपि काव्यलक्षणे अवाच्यं = न कथनीयम् । रत्नादिलक्षणे कीटानुवे-
धादिपरिहारवत् । अर्थ भावः । कीटेन अनुविद्धेऽपि रत्ने रत्नत्वं यथा तिष्ठति तथैव दोषे
सत्यपि शब्दाऽर्थयुगले काव्यत्वं तिष्ठत्येवेति भावः । परं कीटानुविद्धं रत्नं जना यथा परि-
हरन्ति तथैव सदोषं काव्यमपि जनाः परिहरेयुः इति भावः । उक्तमर्थं समर्थयते—
न हीति । हि = अस्मात्कारणात्, कीटानुवेधादयः = कीटदृष्टत्वादयो दोषाः, रत्नस्य
रत्नत्वं, व्याहन्तुः = निवारयितुं, न ईशाः = न समर्थाः, किन्तु उपादेयतारतम्यं = उपा-
देयस्य (रत्नादेः) तारतम्यं (न्यूनाधिक्यम्) एव, कर्तुं = विधातुम्, ईशाः =

"अदोषो" यहाँपर अल्पाऽर्थक मञ्जुप्रयोग मानकर अल्प दोषवाले शब्द और
अर्थ काव्य है" ऐसा कहें तो दोषरहित शब्द और अर्थमें काव्यका लक्षण घटित नहीं
होगा । 'सति सम्भवे' इनका निवेश करके दोषोंकी संभावना होने पर कम दोषवाले
शब्द और अर्थ काव्य हैं यह भी नहीं कहना चाहिए । रत्नके लक्षणमें जैसे कीटानुवेध
आदिका परिहार नहीं किया जाता है उसी तरह काव्यके लक्षणमें भी दोषका परिहार

कर्तुम् । तद्वदत्र श्रुतिदुष्टादयोऽपि काव्यस्य । उक्तं च—

‘कीटानुविद्धरत्नादिसाधारण्येन काव्यता ।

दुष्टेष्वपि मता यत्र रसाद्यनुगमः स्फुटः’ ॥ इति ।

किञ्च । शब्दार्थयोः सगुणत्वविशेषणमनुपपन्नम् । गुणानां-रसैकधर्म-
त्वस्य ‘ये रसस्याङ्गिनो धर्माः शौर्यादय इवात्मनः’ इत्यादिना तेनैव प्रतिपादि-

समर्थाः । तद्वत् = तेन तुल्यम्, अत्र = काव्ये दार्ष्टान्तिके, श्रुतिदुष्टादयोऽपि = दुःख-
त्वादयो दोषा अपि, काव्यस्य काव्यत्वं व्याहृतुं = निवारयितुं, न ईशाः = न समर्था इति
भावः । उपादेयतारतम्यमेव कर्तुं मीमाः । इति शेषः ।

अत्राऽर्धे प्राचीनमतं निदर्शयति—कीटाऽनुविद्धेति । दुष्टेषु अपि, यत्र स्फुटः
रसाद्यनुगमः तत्र काव्यता कीटाऽनुविद्धरत्नादिसाधारण्येन मता इत्येवमर्थः । दुष्टेषु अपि =
श्रुतिकृत्वादिदोषसहितेषु अपि रसाद्यविधासकेषु इति शेषः यत्र = शब्दाऽप्यनुगमेषु,
स्फुटः = व्यक्तः, रसाद्यनुगमः = शृङ्गारदिरसाद्यफलम्, आदिपदेन ध्वन्यादेः
परिग्रहः । तत्र, काव्यता = काव्यलक्षणोपेतो धर्मः, कीटाऽनुविद्धरत्नादिसाधारण्येन =
कीटदृष्टरत्नादिसामान्येन, मता = सम्मता । अर्थं भावः । यथा कीटदृष्टेष्वपि रत्नेषु
रत्नत्वमभ्याहृतं तिष्ठति, तथैव श्रुतिदुष्टादिदोषयुक्तेष्वपि शब्दाप्यनुगमेषु रसध्वन्याद्यु-
क्तमभ्यर्थेत् काव्यता = काव्यत्वप्रयोजकधर्मः, मता = अभिमता, व्याहृतत्वेनेति शेषः ।

इत्थं च लक्षणकोटिप्रविष्टौ “अदोषो” इति पदं दूषयित्वा “सगुणो” इति
पदं दूषयितुमुपक्रमते—किं चेति । शब्दार्थयोः = काव्यस्य शरीररक्षानीययोरित्यर्थः ।
सगुणत्वविशेषणं = सगुणत्वरूपो भेदकधर्मः इत्यर्थः । अनुपपन्नम् = उपपत्तिशून्यम् ।
अत्र हेतुमाह-गुणानामिति । गुणानां = माधुर्यादीनां, रसैकधर्मत्वस्य = शृङ्गारादि-
रसमात्रधर्मत्वस्य आत्मनः शौर्यादय इव, अङ्गिनो रसस्य ये धर्माः = माधुर्यादयः ।

नहीं किया जा सकता है । कीड़ेसे दृष्टत्व आदि दोष जैसे रत्नके रत्नत्वको नहीं हटा
सकते हैं बल्कि ग्राह्यत्व में ही निकर्ष वा प्रकर्ष कर सकते हैं उसी तरह श्रुतिदुष्ट आदि
दोष भी काव्यके काव्यत्वको नहीं हटा सकते हैं केवल निकर्ष वा प्रकर्ष ही कर सकते
हैं । श्रुतिदुष्ट आदि दोष भी काव्यत्वको नहीं हटा सकते हैं केवल उत्कर्षको न्यून कर
सकते हैं । कहा भी है—

कीड़ेसे अनुविद्ध (दूषित) रत्न आदिके समान दोषयुक्त शब्द और अर्थमें भी
जहाँपर रस आदिकी प्रतीति स्फुट होती है वहाँ काव्यत्व रहता है ।

इसी तरह शब्द और अर्थका “सगुणत्व” विशेषण भी उचित नहीं है, गुण
रसके ही धर्म हैं यह बात गुणके लक्षणमें—“जैसे आत्माके गुण शूरता आदि है वैसे ही
काव्यके आत्मरूप रसके धर्म माधुर्य आदि गुण हैं इत्यादि श्लोकसे उन्होंने (काव्य-

तत्वात् । 'रसाभिव्यञ्जकत्वेनोपचारत उपपद्यते इति चेत् ? तथाऽप्ययुक्तम् ।
तथाहि-तयोः काव्यस्वरूपेणाभिमतयोः शब्दार्थयो रसोऽस्ति, न वा ? नास्ति
चेत्, गुणवत्त्वमपि नास्ति, गुणानां तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् । अस्ति
चेत् ? कथं नोक्तं रसवन्ताविति विशेषणम् । गुणवत्त्वान्यथानुपपत्त्यैतल्लभ्यत
इति चेत् ? तर्हि सरसावित्येव वक्तुं युक्तम्, न सगुणाविति । नहि प्राणिमन्तो

ते गुणाः" इति तेन एव = काव्यप्रकाशकारेण एव, प्रतिपादितत्वात् = साधितत्वात् ।
तथा च काव्यलक्षणकोटावर्जितो रसस्य सद्भाव आवश्यको न त्वङ्गभूतस्य गुणस्येति
भावः । लक्षणे पुनः 'सगुण' पदसद्भावं समर्थयते-रसाऽभिव्यञ्जकत्वेनेति । रसानां=
शृङ्गारादीनाम्, अभिव्यञ्जकत्वेन=अभिव्यञ्जनकर्तृत्वेन, उपचारतः=परम्परासम्बन्धेन,
उपपद्यते = उपपन्नं भवति, शब्दार्थयोः सगुणत्वविशेषणमिति शेषः । इति चेत्, खण्ड-
यितुमुपक्रमते-तथाऽप्ययुक्तमिति ।

तथाऽपि=उपचारतोऽपि, अयुक्तम्=अनुपपन्नम् । काव्यस्वरूपत्वेन=काव्यलक्षण-
त्वेन, अभिमतयोः=सम्मतयोः, तयोः शब्दार्थयोः=वाचकवाच्ययोः, रसः = शृङ्गारादिः,
अस्ति = वर्तते, न वा = नो वर्तते वा । आदौ द्वितीयदलं प्रदर्शयं निराकरोति-नाऽस्ति
चेत् = शब्दाऽर्थयोः रसो नाऽस्ति चेत् = नो वर्तते इति यदि, तर्हि = तदा, गुणवत्त्व-
मपि = गुणसहितत्वम् अपि, नाऽस्ति = नो वर्तते, गुणानां = माधुर्यादिगुणानां; तदन्वय-
व्यतिरेकानुविधायित्वात् = रसाऽन्वयव्यतिरेकानुसारित्वात् । तत्सत्त्वे तत्सत्त्वम् अन्वय-
व्याप्तिः, तदभावे तदभावो व्यतिरेकव्याप्तिः । एवं च रससत्त्वे गुणसत्त्वं, रसाभावे
गुणाऽभाव इत्यन्वयव्यतिरेकव्याप्तिभ्यामिति भावः ।

पूर्वदलं प्रदर्शयौपालभते-अस्तीति । अस्तीति चेत् = शब्दार्थयो रसो वर्तते
यदि ? कथं शब्दार्थयोः 'रसवन्तो' इति विशेषणं, नोक्तं = नाऽस्ति इति ।

काव्यप्रकाशकारमतं समर्थ्यं पुनर्दूषयति-गुणेति । गुणवत्त्वाऽन्यथाऽनुपपत्त्या =
गुणवत्त्वस्य (गुणसहितत्वस्य), अन्यथा (रूपांतरेण = रसव्यतिरेकेणेति भावः)

प्रकाशकार ने) ही कहा है । अपने आश्रय रसके अभिव्यञ्जक होनेसे परम्परा सम्बन्धसे
शब्द और अर्थ भी सगुण होते हैं । ऐसा कहें तो, वह भी अनुचित है-जैसेकि काव्यके
लक्षणके तौर पर अभिमत शब्द और अर्थमें रस रहता है कि नहीं ? नहीं रहता है तो गुण
भी नहीं रह सकते हैं, क्योंकि अन्वय व्यतिरेक सहचारसे रसमें गुण रहते हैं शब्द और
अर्थमें रस है तो "रसवन्तो" ऐसा विशेषण क्यों नहीं दिया ? यदि कहें कि बिना रसके
गुणोंके नहीं रहनेसे "सरसी" ऐसा अर्थ आ ही जाता है, तो भी "सरसी" ही कहना
चाहिए न कि "सगुणो" । क्योंकि "प्राणिमान् देश है" ऐसा सूचित करनेके लिए
"प्राणीदिमान् देश है" ऐसा कोई भी नहीं कहता है । यद्यपि शीर्ष प्राणीमें रहता है
तथाऽपि ऐसा प्रयोग कोई नहीं करता है ।

देशा इति केनाऽप्युच्यते । ननु 'शब्दार्थौ सगुणौ' इत्यनेन गुणाभिव्यञ्जकी शब्दार्थौ काव्ये प्रयोज्यावित्यभिप्राय इति चेत् ? न, गुणाभिव्यञ्जकशब्दार्थ-वत्त्वस्य काव्ये उत्कर्षमात्राधायकत्वम्, न तु स्वरूपाधायकत्वम् । उक्तं हि— 'काव्यस्य शब्दार्थौ शरीरम्, रसादिश्चात्मा, गुणाः शौर्यादिवत् 'दोषाः काण-त्वादिवत्, रीतयोऽवयवसंस्थानविशेषवत्, अलङ्काराः कटककुण्डलादिवत्' इति ।

अनुपपत्त्या (उपपत्त्यभावेन), एतत् = "रसवन्तौ" इति विशेषणं, लभ्यते = प्राप्यते इति चेत् । तर्हि=तदा, सरसौ शब्दाऽर्थौ इत्येव वक्तुं=प्रतिपादयितुं, युक्तम्=उपपत्तम् । न सगुणौ शब्दार्थौ इति ।

सिद्धान्ती स्वोक्तिं समर्थयते—न हीति । प्राणिमन्तो देशा इति वक्तव्ये शौर्यादि-मन्तो देशा इति नहि केनाऽपि उच्यते । अयं भावः । शौर्यादिधर्मो यद्यपि प्राणिषु शक्तिषु एव तिष्ठति यथा प्राणिमन्तो देशा इति अकथयित्वा शौर्यादिमन्तो देशा इति न केनाऽपि उच्यते तथैव गुणादयो धर्मो धर्मिषु रसेषु तिष्ठन्ति तथाऽपि गुणवन्ताविति पदेन रसवन्तौ शब्दार्थाविति मतसिद्धयै सचेत् न केनाऽपि प्रयुज्यत इति भावः । पूर्वपक्षी सगुणाविति विशेषणस्याऽभिप्रायान्तरं दर्शयति—शब्दाऽर्थाविति । शब्दार्थौ सगुणावित्यनेन गुणाऽभि-व्यञ्जकौ=गुणानाम् (माधुर्यादीनाम्) अभिव्यञ्जकौ (अभिव्यञ्जककर्तारौ) शब्दार्थौ, काव्ये प्रयोज्यौ = प्रयोजितुमर्हौ इत्यभिप्रायः = इत्याशय इति चेत् दूषयति—न गुणाऽभि-व्यञ्जकशब्दार्थवत्त्वस्य अपि=माधुर्यादिगुणाभिव्यञ्जकशब्दार्थसहितत्वस्य धर्मस्य अपि काव्ये = धर्मस्वरूपे, उत्कर्षमात्राधायकत्वं = प्रकर्षमात्राधानकर्तृत्वं, न तु स्वरूपाधा-यकत्वं = लक्षणप्रयोजकत्वम् ।

स्वोक्तिं प्राचीनमतनिदर्शनोपपादयति—उक्तं हीति । काव्यस्य = लक्ष्यस्य शब्दाऽर्थौ, शरीरं = देहम्, रसादिश्च आत्मा, आदिपदेन च्वनिरसाभासादीनां ग्रहणम् । गुणाः=माधुर्यादयः, पुरुषस्य शौर्यादिवत् उत्कर्षाधायका इति भावः । दोषाः=भ्रुतकर्त्रा-दयः, पुरुषस्य काणत्वादिवत्, अपकर्षका इति भावः । रीतयः=पदसंघटनाः, वैदर्भीतीती-पाञ्चालीलाट्य इति भावः, पुरुषस्य अवयवसंस्थानवत् वर्णपदबन्धाद्यवयवस्य इति भावः । अलङ्काराश्च=अनुप्रासोपमादयश्च, पुरुषस्य कटककुण्डलादिवत्, शब्दार्थयोर्मा-तिशायिनो धर्मा इति भावः ।

"शब्दाऽर्थौ सगुणौ" ऐसा कहनेसे गुणोंके अभिव्यञ्जक शब्द और अर्थोंका काव्यमें प्रयोग करना चाहिए यह कहना भी उचित नहीं है, क्योंकि गुणोंके अभिव्यञ्जक शब्द और अर्थ काव्यमें उत्कर्षका ही आधान करते हैं न कि लक्षणका आधान । कहा गया है—शब्द और अर्थ काव्यके शरीर हैं, रस आदि आत्मा है । गुण शौर्य आदि के समान हैं । दोष काणत्व आदिके सदृश हैं । वैदर्भी आदि रीतियाँ काव्य के अवयवसंस्थान-विशेषकी तुल्य हैं । उपमा आदि अलङ्कार कटक और कुण्डल आदि के समान रहते हैं ।

एतेन “अनलङ्कृती पुनः क्वापि” इति यदुक्तम्, तदपि परास्तम् ।
अस्यार्थः—सर्वत्र सालङ्कारौ क्वचित्स्वस्फुटालङ्कारावपि शब्दार्थौ काव्यमिति ।
तत्र सालङ्कारशब्दार्थयोरपि काव्ये उत्कर्षमात्राधायकत्वात् ।

एतेन ‘वक्रोक्तिः काव्यजीवितम्’ इति वक्रोक्तिजीवितकारोक्तमपि
परास्तम् । वक्रोक्तेरलङ्काररूपत्वात् ।

एतेन माधुर्यादीनां गुणानामुपमादीनामलङ्काराणां च काव्यस्य न स्वरूपाधायकत्वं,
शौर्यादीनां कटककुण्डलादीनां च यथा मानवस्योत्कर्षाधायकत्वमेव न स्वरूपाधायकत्वं
तथैवासत्रापि बोद्धव्यम् । “अनलङ्कृती” इत्यंशस्य दूषणार्थम् उपक्रमत एतेनेति । एतेन=
अलङ्कारादीनां कटककुण्डलादिसामान्यताकथनेन “अनलङ्कृती पुनः क्वापि” इति
यदुक्तं तदपि परास्तं=प्रत्याख्यातम् । उपपादयति—अस्य ह्यर्थे इति । सर्वत्र साल-
ङ्कारौ = अलङ्कारसहितौ शब्दार्थौ, नत्रचित्तु अस्फुटालङ्कारौ = अव्यक्तालङ्कारौ अपि
शब्दार्थौ काव्यम्” इति काव्यप्रकाशस्य यदभिमतं तद् दूषयति—तत्रेति । तत्र =
तस्मिन्विषये सालङ्कारशब्दार्थयोरपि = अलङ्कारोपेतशब्दार्थयोरपि काव्ये उत्कर्षमात्रा-
धायकत्वात् = प्रकर्षमात्राधानकारकत्वात्, हेतोः पूर्वप्रदर्शितदिशा न काव्यस्वरूपाधाय-
कत्वमितिशेषः ।

वक्रोक्तिजीवितकारस्य कुन्तकस्य मतं खण्डयति—एतेनेति । एतेन = अल-
ङ्काराणामुत्कर्षमात्राधायकत्वेन, काव्यलक्षणेऽप्रवेश्यत्वेनेति भावः । “वक्रोक्तिः काव्य-
जीवितम्” वक्रा (विचित्रा) उक्तिः (भणितिः), सा इव काव्यजीवितं = काव्य-
स्वरूपाधायकत्वेन जीवनस्थानीयं, न तु रसादिरिति शेषः, इति वक्रोक्तिजीवित-
कारोक्तम् अपि=कुन्तकप्रतिपादितम् अपि, परास्तं=निरस्तम् । अत्र हेतुं प्रतिपादयति—
वक्रोक्तेः अलङ्काररूपत्वात्, वैचित्र्याधायकत्वेनेति शेषः, तथा च वक्रोक्तेरुत्कर्षमात्रा-
धायकत्वं न तु स्वरूपाधायकत्वमिति भावः । इत्थं च काव्यप्रकाशकारेण प्रतिपादितकाव्य-
लक्षणं साकल्येन दूषयित्वा तत्सम्मतमस्फुटालङ्कारोदाहरणं दूषयितुमारभते—यच्चेति ।
क्वचित् = कुत्रचित्, काव्यप्रकाश इति भावः, अस्फुटालङ्कारे उदाहृतं=निर्दिष्टम् ।

ऐसे पूर्वोक्त वचनोसे “अनलङ्कृती पुनः क्वापि” अर्थात् कहींपर स्फुट अलङ्कार-
रहित शब्द अर्थ भी काव्य हैं, यह कथन भी खण्डित हो गया । इसका अर्थ है—सर्वत्र
अलङ्कारवाले कहींपर अस्फुट अलङ्कारवाले शब्द और अर्थ भी काव्य होते हैं ।
उसमें अलङ्कारयुक्त शब्द और अर्थ भी काव्यमें उत्कर्षमात्रका आधान करते हैं, अर्थात्
लक्षणरूप नहीं हो सकते हैं ।

इस कथनसे “वक्रोक्ति काव्यका जीवन है” ऐसा वक्रोक्तिजीवितकार (कुन्तक)
का कथन भी खण्डित हो गया । क्योंकि वक्रोक्ति भी अलङ्कार है, उसका लक्षणमें
निवेश नहीं हो सकता है । जो यह कहींपर (काव्य प्रकाशमें) अस्फुटालङ्कारका
उदाहरण दिया है—

यच्च क्वचिदस्फुटालङ्कारत्वे उदाहृतम्—

यः कौमारहरः स एव हि वरस्ता एव चेत्रक्षपा-
स्ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बार्जुनिलाः ।

सा चैवास्मि तथापि तत्र सुरतव्यापारलीलाविधौ
रेवारोधसि वेतसीतरुतले चेतः समुत्कण्ठते ॥ इति ।

एतच्चिन्त्यम् । अत्र हि विभावनाविशेषोक्तिमूलस्य सदेहसङ्कारालङ्कारस्य
स्फुटत्वम् ।

यः कौमारहर इति । यः कौमारहरः स एव वरो हि । ता एव चेत्रक्षपा
हि । उन्मीलितमालतीसुरभयः ते एव प्रौढाः कदम्बार्जुनिलाः हि । सा च एव अस्मि हि ।
तथाऽपि तत्र रेवारोधसि वेतसीतरुतले सुरतव्यापारलीलाविधौ चेतः समुत्कण्ठते इत्यन्वयः ।

स्वाऽधीनपतिकायाः कल्याणश्रद्धायिकायाः बरोपकरणादिव्यसकृदुपमुक्तेष्वपि
सखी प्रति तत्र लालसासूचिकोक्तिरियम् । हे सखि । यः कौमारहरः=कुमारीभावाऽप-
हारकः, स एव = उपभुक्त एव, न अन्य इति भावः, वरः = परिणेतु, हि = निश्चयेन,
वाक्यान्तरेष्वपि इदं सम्बध्यते । एतेन उभयाऽनुरागो व्यज्यते । ता एव = पूर्वोपभुक्ता
एव, चेत्रक्षपाः = मधुरात्रयः, हि । उन्मीलितमालतीसुरभयः = उन्मीलिता (विकसिता)
या मालती (वासन्तिकलता), तथा सुरभयः (मनोहरगन्धाः), अत्र मालतीपदेन
जातिर्न ग्राह्या, तस्याश्चेत्रे असंभवात् । ते एव = पूर्वोपभुक्ता एव, प्रौढाः = उद्दीपन-
प्रागल्भ्यशालिनः, कदम्बार्जुनिलाः = धूलीकदम्बपुष्पवाताः, हि । सा च एव = तदवस्था
एव, हि । अस्मि = अहम् अस्मि । तथाऽपि = उपभुक्तसकलसामग्रीसत्त्वेऽपि, तत्र =
उपभुक्ते, रेवारोधसि = नर्मदातटे, वेतसीतरुतले = वेतसलताऽधोभागे, सुरतव्यापार-
लीलाविधौ = रतिक्रियाविलासविधाने, चेतः = चित्तं, समुत्कण्ठते = समुत्सुकं भवति ।
अत्र तावद्विभावनाविशेषोक्ती प्रतीतिपथमवतरत एव परं न स्फुटे । तद्यथा—

“विभावना विना हेतुं कार्योत्पत्तिर्यदुच्यते ।” इति हि विभावनालक्षणम्—

अस्मिन्पद्ये उत्कण्ठारूपस्य कार्यस्य वरसङ्गभाषावादिकारणाऽभावेऽपि उत्पत्तेः
किं विभावनाऽस्ति, उताहो कारणे वरसङ्गमादौ सत्यपि उत्कण्ठाऽभावरूपस्य फलस्य
अनुत्पत्तेः विशेषोक्तिरस्ति इति द्वयोरपि विभावनाविशेषोक्तिरूपयोरलङ्कारयोः अस्फुट-
त्वम् इति कव्यप्रकाशकारमतम् । एतच्चिन्त्यम् = दूष्यत्वेन विचारणीयमिति भावः ।
तत्प्रतिपादयति—अत्र हीति ।

“जिसने कुमारीभावका हरण किया है वही वर है, वे ही चेत्र मासकी रात्रियाँ
हैं, और विकासत वासन्तीलतासे सुगन्धयुक्त प्रौढ (उद्दीपन करनेवाले) वही कदम्ब-
वनका वायु है और मैं भी वही हूँ, इस प्रकार ये सब पहले अनुभव किये गये हैं; तोभी
नर्मदाके तटमें बेतके पेड़ोंके नीचे रमण करनेके लिए चित्त उत्कण्ठित हो रहा है ।”

अस्फुटालङ्कारके उदाहरणकी तीरपर दिया गया यह पद्य विचारणीय है ।

एतेन—

‘अदोषं गुणवत्काव्यमलङ्कारैरलङ्कृतम् ।
रसान्वितं कविः कुर्वन् कीर्तिं प्रीतिं च विन्दति ॥’

इत्यादीनामपि काव्यलक्षणत्वमपास्तम् ।

यत्तु ध्वनिकारेणोक्तम्—‘काव्यस्यात्मा ध्वनिः—’ इति तर्किक वस्त्व-

अत्र—अस्मिन् पद्ये, विभावनाविशेषोक्तिमूलस्य=विभावनाविशेषोक्तिनिरूपितस्य, सन्देहसङ्काराऽलङ्कारस्य स्फुटत्वम् । अतः कथमिदमुदाहरणमस्फुटालङ्कारस्य संगच्छते । सरस्वतीकण्ठाभरणकारसम्मतं काव्यलक्षणं खण्डयति—एतेनेति । एतेन—“तददोषा”-वित्याविलक्षणस्य काव्यलक्षणत्वखण्डनेन । अदोषमिति । कविः अदोषं गुणवत् अलङ्कारैः अलङ्कृतं रसान्वितं काव्यं कुर्वन् कीर्तिं प्रीतिं च विन्दति इत्यन्वयः ।

कविः=कवयिता, अदोषः=दुःश्रवत्वादिदोषरहितं, गुणवत् = माधुर्यादिगुणोपेतम्, अलङ्कारैः=उपमाद्यलङ्कारैः, अलङ्कृतं = सूषितं, रसान्वितं = शृङ्गारादिरससमन्वितं, काव्यं=कविता, कुर्वन्=विदधत्, कीर्तिम्=यशः, प्रीतिं च=हर्षं च, विन्दति=लभते ।

इत्यादीनामपि = एवं प्रभृतीनामपि, काव्यलक्षणत्वम्=काव्यस्वरूपत्वम्, अपास्तं=निरस्तम् । दोषगुणाऽलङ्काराणां लक्षणोऽनपेक्षितत्वादिति भावः । सम्प्रति रसमात्रध्वनेः काव्यत्वं सिद्धायैषुर्वस्त्वलङ्कारयोस्तन्निरस्यन् ध्वनिकारमतं खण्डयितुं प्रवर्तते—यत्त्विति । ध्वनिकारेण = आनन्दवर्द्धनाचार्येण, यत्, उक्तम् = अभिहितम् । “काव्यस्याऽऽत्मा ध्वनि” इति । ध्वनिः = वाच्याऽतिशयो व्यङ्ग्यः, काव्यस्य आत्मा =

इसमें विभावना और विशेषोक्ति हेतुवाला सन्देहसङ्कार अलङ्कार स्फुट है इससे इसे अस्फुट अलङ्कार कहना उचित नहीं ।

कारणके बिना जहाँ कार्यकी उत्पत्तिका वर्णन है वहाँ विभावना अलङ्कार होता है, जैसे कि यहाँपर वरसङ्गम आदिके अभाव आदि कारणके न होनेपर भी उत्कण्ठास्य कार्यकी उत्पत्ति होनेसे विभावना अलङ्कार हो सकता है, इसी तरह वर आदि कारणोंके होनेपर भी उत्कण्ठाके अभावरूप फलकी उत्पत्ति न होनेसे विशेषोक्ति अलङ्कार हो सकता है, इस प्रकार दोनों अलङ्कारोंकी अस्फुटता है अत एव यह अस्फुट अलङ्कार है काव्यप्रकाशकारका यह कथन भी अनुचित है क्योंकि यहाँपर विभावना-विशेषोक्तिमूलक सन्देहसङ्कार अलङ्कार स्फुट है ।

इस कथनसे—अदोषम्० । दोषसे रहित, गुणवाला, अलङ्कारोंसे अलङ्कृत रससे युक्त काव्यकी रचना करनेवाला कवि कीर्ति और प्रीतिको प्राप्त करता है । इत्यादि काव्यलक्षण भी खण्डित हो गया, क्योंकि अदोषत्व, सगुणत्व, अलङ्काररहितत्व इनका काव्यके लक्षणमें समावेश नहीं हो सकता है ।

ध्वनिकारने जो कहा है—“काव्यस्यात्मा ध्वनिः” अर्थात् काव्यकी आत्मा

लङ्काररसादिलक्षणस्वरूपो ध्वनिः काव्यस्यात्मा, उत रसादिरूपमात्रो वा ? नाद्यः,—प्रहेलिकादावतिव्याप्तेः । द्वितीयश्चेदोमिति ब्रूमः ।

ननु यदि रसादिरूपमात्रो ध्वनिः काव्यस्यात्मा, तदा—

अत्ता एत्थ णिमज्जइ, एत्थ अहं, दिप्रसअं पलोपहि ।

मा पहिअ रत्तिअन्धिअ ! सेज्जाए मह णिमज्जहिंसि !!

आत्मस्थानीय इति । तन्मतं लण्डयितु-नुयुङ्क्ते—तदिति । तत् = तर्हि, वस्त्व-लङ्काररसादिलक्षणः = वस्तु (अनलङ्कारं वस्तुमात्रम्) अलङ्कारः (शब्दाऽर्थाः शोभाऽतिशयो धर्मः), रसः (शृङ्गारादिः), आदिपदेन रसभावाभासादयः असंलक्ष्यक्रम-भेदाः, लक्षणं यस्य सः इत्थं च त्रिरूपः=त्रिप्रकारः, ध्वनिः, काव्यस्याऽऽत्मा, उत=अथवा, रसादिरूपमात्रो वा । अत्र मात्रपदेन वस्त्वलङ्कारव्यावृत्तिः । न आद्यः = न प्रथमः त्रिरूपो ध्वनिर्न काव्यस्याऽऽत्मेति भावः । तत्र हेतुमुपन्यस्यति—प्रहेलिकादावतिव्याप्तेः । प्रहेलिकादो=वस्तुरूपे ध्वनी, अतिव्याप्तेः=अतिप्रसक्तेः । लक्ष्यवृत्तित्वे सति अलक्ष्यवृत्तित्वं हि अतिव्याप्तेः स्वरूपम् । यथा गोलक्षणे शृङ्गित्वस्य लक्ष्यभूते गवि वृत्तित्वेऽपि अलक्ष्ये महिषेऽपि वृत्तेः शृङ्गित्वस्य यथा अतिव्याप्तिस्तथा प्रकृतेऽपि त्रिरूपे ध्वनी काव्यात्मनि अते, अलक्ष्ये प्रहेलिकादावपि अतिव्याप्तिः (अतिप्रसक्तिः) स्यात् । प्रहेलिका नाम व्यङ्ग्याऽर्थविशेषो नीरसो वाक्यविशेषः । यथा—

“तदुभयाऽऽलिङ्गितः कण्ठे नितम्बस्थलमाश्रितः । गुरुणां सन्निधानेऽपि कः कुञ्जति मुहुर्मुहुः ? ॥” इत्यादावित्यर्थः । अत्र किञ्चिद्गूढजलघटरूपं वस्तु व्यङ्ग्यम् । अस्य रस-परिपन्थित्वाभासाऽङ्कारत्वं किमुत काव्यत्वमिति भावः ।

द्वितीयं पक्षमुपस्थापयति—द्वितीयश्चेत् = रसादिरूपमात्रो वा यदि, काव्य-स्यात्मेतिशेषः । स्विकरोति—प्रोमिति ब्रूमः । ओमित्यङ्गीकाराऽर्थकमव्ययम् । “वाक्यं रसात्मकं काव्यम्” इत्यस्मत्पक्षत्वात् । पुनराशङ्कते—नन्विति । द्वितीयपक्षाऽनुसारेण रसादिरूपमात्रः = वस्त्वलङ्काररहितः । ध्वनिः = व्यङ्ग्यविशेषः, काव्यस्य आत्मा = स्वरूपं, यदि = चेत्, तदा = तर्हि—प्रोतेति । रात्र्यन्धरत्वेन कथितात्मानं निजगृहे कृतावासं पान्यं प्रति स्वयं दूःया उक्तिरियम् । अत्र अत्ता निमज्जति, अत्र अहं,

ध्वनि है । यहाँ हम पूछते हैं वस्तु अलङ्कार और रसादिक इन सबकी ध्वनियोंको आप काव्यकी आत्मा मानते हैं वा केवल रसादिकी ध्वनिकी ? इनमें पहला पक्ष ठीक नहीं है, प्रहेलिका (पहेली) आदि वस्तुरूप ध्वनिमें अतिव्याप्ति हो जायगी । जहाँ अलक्ष्यमें लक्षण जाता है उसे अतिव्याप्ति कहते हैं । इनमें दूसरा पक्ष—केवल रसादिकी ध्वनिकी काव्य मानते हैं तो हम मञ्जूर करते हैं ।

फिर प्रश्न करते हैं—केवल रसादि ध्वनिकी काव्यकी आत्मा मानते हैं तो—
“अश्रुत्र निमज्जति ॥

[श्वश्रूत्र निमज्जति, अत्राह, दिवसकं प्रलोकय ।

मा पथिक ! रात्र्यन्धक ! शय्यायां सम निमङ्क्ष्यसि ॥]

इत्यादौ वस्तुमात्रस्य व्यङ्ग्यत्वे कथं काव्यव्यवहार इति चेत् ? न,—
अत्रापि रसाभासवत्तयैवेति श्रूमः, अन्यथा 'देवदत्तो ग्रामं याति' इति वाक्ये
तद्भृत्यस्य तदनुसरणरूपव्यङ्ग्यावगतेरपि काव्यत्वं स्यात् । अस्त्विति चेत् ?
न, रसवत् एव काव्यत्वाङ्गीकारात् ।

काव्यस्य प्रयोजनं हि रसास्वादसुखपिण्डदानद्वारा वेदशास्त्रविमुखानां

दिवसकं प्रलोकय । रात्र्यन्धक हे पथिक ! आवयोः शय्यायां मा निमङ्क्ष्यसि इत्यन्वयः ।
अत्र = अस्मिन्स्थाने, अत्ता = श्वश्रूः, श्वश्रूवाचकोऽत्ताशब्दो देशीभाषायां प्रयुज्यते ।
निमज्जति = जलमग्ना इव तिष्ठति, मृतप्रायेव वर्तते इति भावः । अहं = नायिका, अत्र,
तिष्ठामि, दिवसक = दिवसम् एव प्रलोकय = सम्यक् पश्य—हे रात्र्यन्ध
पथिक ! आवयोः = श्वश्रूस्तुषयोः, शय्यायां = शयनस्थाने, मा निमङ्क्ष्यसि =
नो मज्जनं करिष्यसि, इत्यादौ = लक्ष्ये, वस्तुमात्रस्य = ममैव शय्यायां निर्भयं समा-
गच्छेति वस्तुमात्रस्य, व्यङ्ग्यत्वे = व्यञ्जनावृत्त्या प्रतीयमानत्वे, कथं = केन प्रकारेण, काव्य-
व्यवहारः = काव्यव्यपदेशः, अत्र रसप्रतीतेरभावादिति शेषः, इति चेत् ? समाधत्ते—नेति ।
न = इत्यभासङ्का न कतेव्या, अत्रापि = अस्मिन्नपि, रसाभासवत्ता एव = रसाऽऽभास-
विशिष्टता एव, काव्यव्यवहारकारणमिति श्रूमः । अयं भावः । अत्र स्वयं दूत्याः पुञ्जल्या
नायिकाया उपनामकरूपपथिकसंस्थायां रती शृङ्गाराऽऽभासरवमिति भावः । अन्यथा =
वस्तुमात्रस्य व्यङ्ग्यत्वेऽपि काव्यत्वस्वीकारे, "देवदत्तो ग्रामं याति" इति वाक्ये,
तद्भृत्यस्य = देवदत्ताऽनुचरस्य, तदनुसरणरूपव्यङ्ग्याऽवगतेरपि = देवदत्तानुगमनरूप-
व्यङ्ग्यज्ञानस्य अपि । काव्यत्वं स्यात्, अस्त्विति चेत् ? रसवत् एव = रसविशिष्टवाक्यस्य
एव काव्यत्वाङ्गीकारात् । नीरसस्य वाक्यस्य काव्यत्वाऽस्वीकारे हेतुमाह—काव्यस्य
प्रयोजनमिति । काव्यस्य प्रयोजनम् = उद्देश्यं, रसास्वादसुखपिण्डदानद्वारा = रसा-

"इस स्थानपर मेरी सास निद्रामें निमग्न होती है और यहाँपर मैं सो जाती
हूँ । हे रतीघोवाले पथिक ! यह दिनमें ही देख लो, कहीं मेरी शय्यापर नहीं आना ।"
यह स्वयं दूतीकी उक्ति है । इत्यादि स्थलमें जहाँ वस्तुमात्र व्यङ्ग्य होता है वहाँ कैसे
काव्यका व्यवहार होगा ? उत्तर देते हैं, यहाँ भी रसाभास होनेसे ही हम काव्य मानते
हैं । यहाँ स्वयं दूतीकी उपनायकरूप पथिकमें रति होनेसे यह शृङ्गाराभास है यह
तात्पर्य है । आस्वादका विषय होनेसे यह भी काव्यकोटिमें आ सकता है ।

ऐसा न मानें तो "देवदत्त गाँवको जाता है" इस वाक्यमें देवदत्तके नौकरके
उसका अनुसरणरूप व्यङ्ग्य अर्थमें भी काव्यका लक्षण जायगा । ऐसा ही हो, क्या
हजं है ? ऐसा कहना नहीं चाहिए, क्योंकि हम रसयुक्त वाक्यको ही काव्य मानते हैं ।
काव्यका उद्देश्य शृङ्गार आदि रसका आस्वादनरूप हर्षसमूहके दानरूप उपायसे वेद

सुकुमारभतीनां राजपुत्रादीनां विनेयानां 'रामादिवत्प्रवर्तितव्यं न रावणादिवत्' इत्यादिकृत्याकृत्यप्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेश इति चिरन्तनैरप्युक्तत्वात् । तथा चाग्नेयपुराणेऽप्युक्तम्—'वाग्वैदग्ध्यप्रधानेऽपि रस एवात्र जीवितम्' इति ।

व्यक्तिविवेककारेणाऽप्युक्तं—'काव्यस्यात्मनि संज्ञिनि, रसादिरूपे न कस्यचिद्विमतिः' इति । ध्वनिकारेणाऽप्युक्तम्—'नहि कवेरितिवृत्तमात्रनिर्वाहेणात्मपदलाभः, इतिहासादेरेव तत्सिद्धेः' इत्यादि ।

स्वादः (शृङ्गारादिरसास्वादनम्) एव सुखपिण्डं (हर्षसमूहः), "मुखपिण्डम्" इति पाठान्तरे प्रधानकवल इत्यर्थः । तद्दानद्वारा = तद्वितरणोपायेन, वेदशास्त्रविमुखाणां = श्रुतिशास्त्रपराङ्मुखाणां, काठिन्याद्वेदशास्त्राऽध्ययनाऽसमर्थानामिति भावः । सुकुमारभतीनाम् = अतिकोमलबुद्धीनां, राजपुत्रादीनां = राजकुमारप्रभृतीनां, विनेयानां = शिक्षणीयानां, रामादिवत् = राघवादिवत्, प्रवर्तितव्यं = चेष्टनीयं, पित्राज्ञापरिपालनादादिति भावः । रावणादिवत् = दशाननवत्, न प्रवर्तितव्यं = न चेष्टनीयं, परदारद्वहरणादादिति भावः । इत्यादिकृत्याऽकृत्यप्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेशः = कृत्ये (कर्तव्ये) प्रवृत्तेः (प्रवर्तनस्य), अकृत्ये (अकर्तव्ये निषिद्धकार्ये इति भावः) निवृत्तेः (निवर्तनस्य) च, उपदेशः (शिक्षणम्) । इति, चिरन्तनैरपि = प्राचीनैराचार्यैः अपि, उक्तत्वात् = अभिहितत्वात् । तदुक्तं—

"स्वादुकाव्यरसोन्मिभ्रं वाक्याऽर्थमुपयुञ्जते ।

प्रथमाऽऽलीढमधवः पिबन्ति कटु भेषजम् ॥" इति ।

काव्यस्य रसस्वरूपत्व आप्तसम्मतीः प्रदर्शयति—तथा चेति । "वाग्वैदग्ध्यप्रधानेऽपि = उक्तवैचित्र्यप्रमुखेऽपि, अत्र = अस्मिन् काव्ये, रस एव = शृङ्गारादरेव, जीवितं = जीवनं, नो गुणाऽलङ्कारादिति परिसंख्या (आग्नेयपुराणम्) । व्यक्तिविवेककारेण = आचार्यमहिमभट्टेन, अपि उक्तं—काव्यस्येति । रसाऽऽदिरूपे संज्ञिनि = रसादिनामधेये, काव्यस्य, आत्मनि = आत्मस्वरूपे, कस्यचित् = कस्याऽपि, सहृदयस्याचार्यस्येति शेषः, विमतिः = विशुद्धा भतिः, न = नो वर्तत इति भावः । "संज्ञिनि" इति अपपाठः । व्यक्तिविवेके तादृशपाठाऽनुपलभ्यात् । ध्वनिकारेणाऽपि = आनन्दवर्द्धनाचार्येणाऽपि, उक्तम्—इतिवृत्तमात्रनिर्वाहेण = केवलव्यथार्थचरित्रनिर्वहणेन, आत्मलाभः = कविसंज्ञाप्राप्तिः, न, इतिहासादेरेव = इतिहासपुराणादेरेव, तत्सिद्धेः = इतिवृत्तलाभात् ।

आदि शास्त्रो में विमुख, शिक्षाके योग्य, राजपुत्र आदि सुकुमार बुद्धिवालोंको राम आदिके समान आचरण करना चाहिए, रावण आदिके समान नहीं, इत्यादि कर्तव्यमें प्रवृत्ति और अकर्तव्यमें निवृत्तिका उपदेश देना है ऐसा प्राचीन आचार्योंने भी कहा है । उसी तरह अग्निपुराणमें भी कहा है—'काव्यमें उक्तिवैचित्र्यकी प्रधानता होनेपर भी रस ही जीवन है' । "व्यक्तिविवेककार (महिमभट्ट) ने भी कहा है—रस आदि नामवाले काव्यके स्वरूपमें किसीको विवाद नहीं है । ध्वनिकार (आनन्दवर्द्धनाचार्य) ने भी कहा है—इतिवृत्त (चरित्र) मात्र लिखनेसे कविको कविपदकी प्राप्ति नहीं होती है, क्योंकि चरित्रमात्रकी सिद्धि तो इतिहास पुराण आदिसे ही हो जाती है ।

ननु तर्हि प्रबन्धान्तर्वर्तिनां केषांचिन्निरसानां पद्यानां काव्यत्व न स्यादिति चेत् ? न, रसवत्पद्याःन्तर्गतनीरसपदानामिव पद्यरसेन, प्रबन्धरसेनैव तेषां रसवत्ताङ्गीकारात् । यत् नीरसेष्वपि गुणाःभिष्यञ्जकवर्णसद्भावाद्दोषाभावादलङ्कारसद्भावाच्च काव्यव्यवहारः स रसादिमत्काव्यबन्धसाम्याद् गौण एव ।

यत् वामनेनोक्तम्—'रीतिरात्मा काव्यस्य' इति, तन्न, रीतेः संघटना-विशेषत्वात् । संघटनायाश्चावयवसंस्थानरूपत्वात्, आत्मनश्च तद्विभत्वात् ।

पुनरागच्छते—नन्विति । ननु = रसवदेव काव्यं यदि, तर्हि = तदा, प्रबन्धाऽन्तर्वर्तिनां = काव्यमव्यवस्थितानां, नीरसानां = रसरहितानां, पद्यानां = छन्दोबद्धपदानां, काव्यत्वं = काव्यलक्षणघटितत्वं, न स्यात् इति चेत्,

समाधत्ते—नेति । रसवत्पद्याऽन्तर्गतनीरसपदानां = रसयुक्तपद्यान्तःस्थितरसरहितपद्यान्तानां, पद्यरसेन इव = पद्यस्थितशृङ्गारादिरसेन इव, तेषां = नीरसानां पद्यानां, प्रबन्धरसेनैव=काव्यस्थितशृङ्गारादिरसेनैव, रसवत्ताऽङ्गीकारात्=रसयुक्ततास्वीकारात् । पुनरागच्छत्यु समाधत्ते—यत्त्विति । यत् नीरसेष्वपि = रसरहितेष्वपि, वाक्येष्विति शेषः । गुणाःभिष्यञ्जकवर्णसद्भावात् = भाधुर्यादिगुणाःभिष्यञ्जककारकाऽऽरसत्वात्, दोषाऽभावात्=दुःश्रवत्वादिदोषाऽभावात् । अलङ्कारसद्भावाच्च=उपमाद्यलङ्कारसत्वाच्च । काव्यव्यवहारः = काव्यव्यवदेशः, सः = व्यपदेशः । रसाऽदिमत्काव्यप्रबन्धसाम्यात् = शृङ्गारादिरसविशिष्टकाव्यप्रबन्धसादृश्याद्धेतोः, गौण एव=अमुष्य एव इति भावः ।

पुनः प्राचीनं मतद्वयं खण्डयितुमुपक्रमते । तत्राचार्यवामनमतं प्रथमं खण्डयति—यत् वामनेन = काव्याऽलङ्कारकर्त्रा आचार्यवामनेन । काव्यस्य आत्मा, रीतिः = वैदम्भदिरिति भावः, सिद्धान्तो खण्डयति—तन्न=रीतेः काव्यस्य आत्मत्वं नेति भावः । स्वमतमुपपादयति रीतेः=वैदम्भदिः, संघटनाविशेषत्वात् = पदसंघटनाभेदत्वात्, गुणाऽभिष्यञ्जकसम्बन्धिन्यासरूपत्वादिति भावः । संघटनायाश्च=संयोजनायाश्च । अवयवसंस्थानरूपत्वात् = तत्तदङ्गसंनिवेशस्वरूपत्वात् । आत्मनश्च = अङ्गभूतस्य काव्यस्य,

प्रश्न करते हैं कि रसयुक्त वाक्य ही काव्य होते हैं तो प्रबन्ध (काव्य) के भीतर रहे हुए कुछ नीरस पद भी काव्य होंगे, इसका उत्तर देते हैं—पद्योंके भीतर रहे हुए कुछ नीरस पद जैसे उस पद्यके रससे रसवाले माने जाते हैं वैसे ही प्रबन्धके रससे वे नीरस पद भी सरस माने जाते हैं । जो नीरस वाक्योंमें भी गुणोंके अभिव्यञ्जक वर्णोंके होनेसे दोषोंके न होनेसे और अलङ्कारोंके होनेसे काव्यका व्यवहार होता है वह रस आदिसे युक्त काव्यकी रचनाकी तुल्यताके कारण गौण (लाक्षणिक) प्रयोग है ।

वामन आचार्यने "काव्यकी आत्मा रीति है" ऐसा जो कहा है वह ठीक नहीं । रीति संघटना (पदरचना) स्वरूप है, संघटना अवयवसंस्थानस्वरूप है, आत्मा उससे भिन्न होती है । इसलिए वैदर्भी आदि रीति काव्यकी आत्मा नहीं हो सकती है ।

यच्च ध्वनिकारेणोक्तम्—

‘अर्थः सहृदयश्लाघ्यः काव्यात्मा यो व्यवस्थितः ।

वाच्यप्रतीयमानाख्यौ तस्य भेदावुभौ स्मृतौ ॥’ इति ।

अत्र वाच्यात्मत्वं ‘काव्यस्यात्मा ध्वनिः—’ इति स्ववचनविरोधादेवा-
पास्तम् ।

तर्किकं पुनः कान्यमित्युच्यते—

तद्भिन्नत्वात्=अवयवसंस्थानभिन्नत्वात् । इत्थं रीतेः काव्यात्मश्वं निरस्य पुनर्ध्वनि-
कारमतं निरसितुमारभते—यच्चेति ।

ध्वनिकारेण = आनन्दवर्धनाचार्येण, उक्तम् = अभिहितम् ।

अर्थ इति । सहृदयश्लाघ्यः योऽर्थः काव्यात्मा व्यवस्थितः । तस्य वाच्यप्रतीय-
मानाख्यो उभो भेदो स्मृतावित्यन्वयः ।

सहृदयश्लाघ्यः=हृदयानुभिः प्रशंसनीयः, यः, अर्थः = अभिधेयः, काव्यात्मा =
काव्यस्य आत्मभूतः, व्यवस्थितः=प्रतिपादितः, तस्य = अर्थस्य, वाच्यप्रतीयमानाख्यो =
वाच्यप्रतीयमाननामधेयो, उभो=द्वौ, भेदो = प्रकारो, स्मृतौ = चिन्तितौ ।

ध्वनिकारमतं खण्डयति—अत्रेति । अत्र=अस्यामुक्तौ, वाच्यस्य=अभिधावृत्ति-
प्रतिपाद्यस्य अर्थस्य, आत्मत्वम् = आत्मस्थानीयत्वम्, “काव्यस्यात्मा ध्वनिः” इति
स्ववचनविरोधात्=पूर्वप्रतिपादितनिजवाक्यविरोधात् एव, अपास्तं=खण्डितम् ।

ननु भवता मम्मटमदृश्य, आनन्दवर्धनाचार्यस्य, वाचनस्य च मतानि खण्डितान्येव
परं स्वमतं न प्रदर्शितम् ।

किमियं वितण्डा ? इति पराक्षेपमाशङ्क्य स्वसिद्धान्ताऽनुसारेण काव्यलक्षणं
प्रदर्शयितुमुपक्रमते—तदिति । तत्=तर्हि, किं पुनः काव्यं=निर्दुष्टं काव्यलक्षणं किम् ?
इति उच्यते = अभिधीयते ।

वाक्यमिति । रसात्मकं वाक्यं काव्यम् । रसस्वरूपं = रसलक्षणं, निरूपयि-
ष्यामः = प्रतिपादयिष्यामः । तृतीयपरिच्छेदे इति शेषः ।

ध्वनिकारने जो कहा है—“सहृदयोसि प्रशंसनीय जो अर्थ काव्यकी आत्माके
रूपमें व्यवस्थित है, उसके वाच्य और प्रतीयमान दो भेद होते हैं” यहाँपर वाच्य
अर्थको जो आत्मा मान लिया है वह उनके पूर्वकथित “काव्यकी आत्मा ध्वनि है”
इस वचनसे विरुद्ध होनेसे खण्डित हो गया है ।

तब फिर काव्यका लक्षण क्या है ? उस प्रश्नका उत्तर देते हैं—रसस्वरूप
वाक्यको काव्य कहते हैं । रसके स्वरूपका निरूपण (तृतीयपरिच्छेदमें) करेंगे ।

वाक्यं रसात्मकं काव्यम्—

रसस्वरूपं निरूपयिष्यामः । रस एवात्मा साररूपतया जीवनाधायको यस्य, तेन विना तस्य काव्यत्वाऽभावस्य प्रतिपादितत्वात् । 'रस्यते इति रसः' इति व्युत्पत्तियोगाद् भावतदाभासादयोऽपि गृह्यन्ते ।

तत्र रसो यथा—

शून्यं वासगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय किञ्चिच्छून्यं-
निद्राव्याजमुपागतस्य सुचिरं निर्वर्ण्यं पत्युमुखम् ।

"रसात्मकम्" इति पदं व्युत्पादयति । रस एवेति । अत्र रसपदेन असंलक्ष्य-
क्रमभेदानां सर्वेषां परिग्रहः । अत्र अन्ययोगव्यवच्छेदाऽर्थकेन एवपदेन गुणाऽलङ्कारादीनां
व्यवच्छेदः । साररूपतया=स्वराऽंशरूपत्वेन, जीवनाधायकः = काव्यलक्षणप्रयोजकः ।
तेन विना=रसेन विना तस्य=वाक्यस्य, काव्यत्वाऽभावस्य, प्रतिपादितत्वात् "देवदत्तो
शामं याती"त्यादि ग्रन्थेनेति भावः । रस्यते=आस्वाद्यत इति रसः—"रस आस्वादेन"
इति घातो कर्मकर्त्तरि घञ्, इति व्युत्पत्तियोगात् = प्रकृतिप्रत्ययविवेचनसम्बन्धात् ।
भावतदाभासादयोऽपि = भावाः, तदाभासाः=रसाभासा भावाभासाश्च । एक च आदिपदेन
भावशान्तिः, भावोदयः, भावसन्धिर्भावशबलता चंते सर्वेपि गृह्यन्ते । तेषां सर्वेषा-
मास्वादविषयत्वादिति भावः ।

तत्र रसो यथा—शून्यमिति । बाला वासगृहं शून्यं विलोक्य शनैः किञ्चित्
उत्थाय निद्राव्याजम् उपागतस्य पत्युमुखं सुचिरं निर्वर्ण्यं विश्रब्धं परिचुम्ब्य जातपुलका
गण्डस्थलीम् आलोक्य लज्जानम्रमुखी (सती) हसता प्रियेण चिरं चुम्बिता इत्यन्वयः ।

बाला = तद्वती, नवपरिणीता वधूरित्यर्थः । वासगृहं = गर्भाशयारं, शून्यं =
विश्रिप्तं, सखीजनरहितमिति भावः । विलोक्य=दृष्ट्वा, शनैः=मन्द, निःशब्दमिति भावः ।
किञ्चित्, उत्थाय=उत्थानं कृत्वा, निद्राव्याजं = स्वापच्छलम्, उपागतस्य = प्राप्तस्य,
नायिकायाः कार्यदर्शनार्थमिति भावः । पत्युः = भर्तुः, प्रियस्येत्यर्थः । मुखम् = आननं,
सुचिरं=दीर्घकालं, निर्वर्ण्यं = दृष्ट्वा, अयं निद्राणोऽस्ति नोवेति परीक्षार्थमिति शेषः ।

सारस्वरूप होनेसे रस ही जिसके जीवनका आधान करने वाला है ऐसे रसात्मक
वाक्यको काव्य कहते हैं । रसके विना वाक्यमें काव्यता नहीं रहती है इस बातका
प्रतिपादन कर चुके हैं । 'जिसका आस्वादन किया जाता है वह रस है' ऐसी व्युत्पत्ति
करनेसे भाव और रसाभास आदियोंका भी ग्रहण होता है । उनमें रसका उदाहरण
देते हैं—"नबोठा नायिकाने कमरेको (सखी आदियोंसे) शून्य देकर पलंगसे धीरे
धीरे उठकर नींदके बहानेसे सेटे हुए पतिके मुखको बहुत समय तक देखकर विभास-

विश्वम्भं परिचुम्ब्य जातपुलकामालोक्य गण्डस्थली
लज्जानम्रमुखी प्रियेण हसता बाला चिरं चुम्बिता ॥

अत्र हि संभोगशृङ्गाराख्यो रसः ।

भावो यथा महापात्रराघवानन्दसान्निविग्रहिकानाम्—

विश्वम्भं = विश्वासपूर्वकं, निःशङ्कमिति भावः, यथा स्यात्तथा, परिचुम्ब्य = परिचुम्बनं कृत्वा, तदनु जातपुलकां = रोमान्चयुक्तां, गण्डस्थलीं = कपोलकलकं, पत्पुरिति शेषः । आलोक्य = दृष्ट्वा, लज्जानम्रमुखी = व्रीडाऽयनतवदना सती, सा बाला, हसता = हासं कुर्वता, प्रियेण = वस्त्रभेन, पत्या इत्यर्थः । चिरं = बहुकालं यावत्, चुम्बिता = चुम्बन-विषयीकृता ।

अत्र बाला प्रियञ्च आलम्बनविभावो । शून्यवासगुहादिबहोपनविभावः, बालाकृत-विलोकनादयः प्रियविहितव्याजनिद्रादयश्चाऽनुभावाः । लज्जाहंसादयो व्यभिचारिभावाः, एतैर्व्यक्तः रत्याख्यः स्थायिभावो रसरूपतां प्राप्यतः । स च रसः शृङ्गारः, स च द्विविधः संभोगो विप्रलम्भश्च । अत्र कतरो रस इत्याकाङ्क्षायाभाह—अत्र हीति । अत्र = अस्मिन् पद्ये, संभोगशृङ्गाराख्यो रसः ।

भावो यथेति—“सञ्चारिणः प्रधानानि देवादिविषया रतिः ।

उद्वुद्धमात्रः स्थायी च भाव इत्यभिधीयते ॥”

इत्युक्तलक्षणं भावमुदाहरति—(३-२६०)

महापात्रेति । महापात्रः = ब्राह्मणविशेषः, महापत्नी इति कश्चित् । सान्नि-विग्रहिक इति सान्निविग्रहकार्यनिपुणो राजकर्मचारिविशेषः । भावकाव्यमुदाहरति यस्या-स्तीयतेति । अत्र तावद्भवतो दशावतारवर्णनम् । यस्य शतकसीम्नि जलधिः अलीयत, पृष्ठे जगन्मङ्गलम् (अलीयत) । दंष्ट्रायां घरणी (अलीयत) । नखे दितिसुताऽधीस्तः (अलीयत), पदे रोदसी (अलीयेताम्), क्रोधे क्षत्रगणः (अलीयत), क्षरे दत्तमुखः (अलीयत), पाणौ प्रलम्बाऽसुरः (अलीयत), ध्याने विश्वम् (अलीयत), असौ अध्यामिककुलम् (अलीयत) कस्मैचित् अस्मै नम इत्यन्वयः ।

पूर्वकं चुम्बन क्रिया, परन्तु उसके कपोलको रोमान्चित जानकर वह लज्जासे अवनत-मुखवाली हो गई ।

तब हँसते हुए नायकने बहुत समयतक उसका चुम्बन क्रिया । इस पद्यमें संभोग-शृङ्गार नामका रस है ।

महापात्र राघवानन्द सान्निविग्रहिककृत भावका उदाहरण—इस पद्यमें विष्णुके दश अवतारोंका वर्णन है जिस (मत्स्य) के वल्कलके अवयवमें समुद्र लीन हुआ, जिस (कच्छप) की पीठपर भूमण्डल लीन हुआ । जिस (वराह) की दंष्ट्रा (दाढ़) में पृथ्वी लीन हुई । जिस (नृसिंह) के नखमें दैत्योंका अधिपति (हिरण्यकशिपु)

यस्यालीयत शल्कसीमिन् जलधिः, पृष्ठे जगन्मण्डलं
 दंष्ट्रायां धरणी, नखे दितिसुताधीशः, पदे रोदसी ।
 क्रोचे क्षत्रगणः, शरे दशमुखः, पाणी प्रलम्बासुरो,
 ध्याने विश्वमसावधार्मिककुलं, कस्मैचिदस्मै नमः ॥
 अत्र भगवद्विषया रतिर्भावः ।

यस्य = नारायणस्य, शल्कसीमिन् = बल्कलैकदेशे, जलधिः = समुद्रः, अलीयत = लीनोऽभवत्, एवमिदं दशस्वपि वाक्येषु प्रयोज्यम् । अनेन मत्स्याऽवतारो वर्णितः । यस्य पृष्ठे = तनोश्चरमभागे, जगन्मण्डलं = लोकचक्रकालम्, अलीयत, अनेन कच्छपाऽवतारो वर्णितः । यस्य दंष्ट्रायां = दशनमण्डले, धरणी = पृथ्वी, अलीयत = लीनाऽभवत्, एतेन वराहावतारः । यस्य नखे = नखरे, दितिसुताऽधीशः = दैत्याऽधीश्वरः, हिरण्यकशिपु-रिति भावः अलीयत । अनेन नृसिंहाऽवतारः । यस्य पदे = पादे, रोदसी = आकाश-पृथिव्यो, "अलीयेताम्" इति वचनविपरिणामः । लीने अभवतामित्यर्थः, अनेन वामनाऽ-वतारः । यस्य क्रोचे = कोपे, क्षत्रगणः = राजन्यसमूहः, अलीयत, अनेन परशुरामाऽ-वतारः । यस्य शरे = बाणे, दशमुखः = रावणः, अलीयत एतेन रामाऽवतारः । यस्य पाणी = करे, प्रलम्बासुरः = प्रलम्बदैत्यः, अलीयत, एतेन बलरामाऽवतारः । यस्य ध्याने = चिन्तने, विश्वं = जगत्, अलीयत, एतेन बुद्ध्यावतारः । एवं च यस्य तस्यै = खड्गे, अधार्मिककुलं = म्लेच्छादिनास्तिकसमूहः, अलीयत = लीनमभवत् । तस्मै चित् = अनिर्वचनीयमहिम्ने, अस्मै = भगवते नारायणाय नमः ।

नन्वत्राऽऽवतारो भगवन्तं श्रीकृष्णं विहाय कथं बलरामस्योक्तिरिति चेत् ? न "अन्ये चांशकलाः प्रोक्ताः कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्" इति वचनेन भगवतः श्रीकृष्णस्य सर्वाऽवतारमूलभूतं भगवत्त्वं उपदिष्टम् । अत्र भक्तस्य नारायणविषयाया रतिर्व्यज्य-मानत्वात्, भावकाव्यस्योदाहरणं संगच्छते ।

लीन हो गया । जिस (वामन) के चरणमें पृथ्वी और आकाश लीन हो गये । जिस (परशुराम) के क्रोधमें क्षत्रियसमूह लीन हो गया, जिस (राम) के बाणमें रावण लीन हुआ, जिस (बलराम) के हाथमें प्रलम्ब नामका दैत्य लीन हुआ, जिस (बुद्ध) के ध्यानमें विश्वका लय हुआ और जिस (कल्की) के तलवारमें अधर्म-लोगोंका लय हुआ ऐसे अनिर्वचनीय महिमावाले भगवान् नारायणको मेरा नमस्कार है ॥

इस पद्यमें भगवद्विषयक रतिके व्यङ्ग्य होनेसे भावकाव्यका उदाहरण प्रतिपादित है ।

रसाभासो यथा—

मधु द्विरेफः कुसुमैकपात्रे पपौ प्रियां स्वामनुवर्तमानः ।

शृङ्गेण च स्पर्शनिमीलिताक्षीं मृगीमकण्डूयत कृष्णसारः ॥ ३-३६

अत्र सम्भोगशृङ्गारस्य तिर्यग्विषयत्वादसाभासः । एवमन्यत् ।

दोषाः पुनः काव्ये किंस्वरूपाः ? इत्युच्यन्ते—

दोषास्तस्यापकर्षकाः ।

श्रुतिदुष्टापुष्टार्थत्वादयः कारणत्वसञ्ज्ञत्वादय इव, शब्दार्थद्वारेण

रसाऽऽभासमुदाहरति—मधुद्विरेफ इति । स्वां प्रियाम् अनुवर्तमानो द्विरेफः कुसुमैकपात्रे मधु पपौ । कृष्णसारश्च शृङ्गेण स्पर्शनिमीलिताक्षीं मृगीम् अकण्डूयत इत्यन्वयः ।

कुमारसंभवे मदनप्रादुर्भावाऽनन्तरं वसन्तवर्णनमिदम् । स्वां = स्वकीयां, प्रियां = वल्लभां, द्विरेफीमिति भावः, अनुवर्तमानः = अनुसरन्, द्विरेफः = भ्रमरः, लक्षितलक्षणया द्विरेफपदं भ्रमरवाचकम् । कुसुमैकपात्रे = पुष्परूपैकभाजने, मधु = पुष्परसं, पपौ = पीतवान् । एवं च कृष्णसारश्च = मृगविशेषश्च शृङ्गेण = विषाणेन, स्पर्शनिमीलिताक्षीम् = आमर्शनमुद्भितनयनां, मृगीं = हरिणीम्, अकण्डूयत = मात्रविघर्षणेन सेवितवानिति भावः । अत्र सम्भोगशृङ्गारस्य तिर्यग्विषयत्वात् = मानवेतरजन्तुविषयत्वात् रसाऽऽभासः । एवमन्यत् बोद्धव्यम् । विषयोऽयं तृतीयपरिच्छेदे सविशेषं निरूपयिष्यते । इत्थं रम्यमानत्वयोगादसं, भावं, रसाभासं च सामान्यो दर्शयित्वा दोषसामान्यस्वरूपं दर्शयितुमुपक्रमते दोषा इति । दोषाः = च्युतसंस्कृत्यादयो दोषाः, तस्य = काव्यस्य, अपकर्षकाः = अपकर्षकारकाः, रसाऽपकर्षत इति शेषः ।

कारिकाऽं विवृणोति—श्रुतीति । काणत्वसञ्ज्ञत्वादयो दोषा देहद्वारेण देहिनम् इव श्रुतिदुष्टाऽपुष्टाऽर्थत्वादयो दोषाः शब्दाऽर्थद्वारेण काव्यस्यात्मभूतं रसमपकर्षन्ति, एवं च

रसाभास जैसे—यह कुमारसंभवमें वसन्त श्रुतको साथमें लेकर कामदेवका आविर्भाव होनेका वर्णन है । भौरा अपनी प्रियाका अनुसरण करता हुआ पुष्परूप एक पात्रमें पुष्परस पीने लगा, उसी तरह कृष्णसार मृग स्पर्शसे नेत्रोंको मूंदने वाली मृगीको सींगसे खुञ्जलाने लगा ।

इस पद्यमें मनुष्यसे इतर तिर्यग्जातिमें सम्भोगशृङ्गारका वर्णन होनेसे रसाभास हुआ है । इसी तरह अन्य रसों और भावोंके उदाहरण समझ लें ।

काव्यमें दोषोंका क्या स्वरूप है ? ऐसी आशङ्का होनेपर कहते हैं—दोष काव्यके अपकर्षक होते हैं ।

जैसे काणत्व और सञ्ज्ञत्व आदि दोष शरीरद्वारा शरीरी (आत्मा) को अपकृष्ट करते हैं उसी तरह श्रुतिदुष्ट और अपुष्टार्थत्व आदि दोष शब्द और अर्थके

देहद्वारेणोव, व्यभिचारिभावादेः स्वशब्दवाच्यत्वादयो मूर्खत्वादय इव साक्षात्काव्यस्यात्मभूतं रसमपकर्षयन्तः काव्यस्यापकर्षका इत्युच्यन्ते । एषां विशेषोदाहरणानि वक्ष्यामः ।

गुणादयः किंस्वरूपा इत्युच्यते—

उत्कर्षहेतवः प्रोक्ता गुणालङ्काररीतयः ॥ ३ ॥

गुणाः शौर्यादिवत्, अलङ्काराः कटककुण्डलादिवत्, रीतयोऽवयव-संस्थानविशेषवत्, देहद्वारेणोव शब्दार्थद्वारेण तस्यैव काव्यस्यात्मभूतं रसमुत्कर्षयन्तः काव्यस्योत्कर्षका इत्युच्यन्ते । इह यद्यपि गुणानां रसधर्मत्वं तथापि

मूर्खत्वादयो यथा देहिनां साक्षात् अपकर्षन्ति तथैव—निर्वेदादिभ्यमिचारिभावादेः स्वशब्द-वाच्यत्वाद्यो दोषाः साक्षात्काव्यस्यात्मभूतं रसमपकर्षन्ति, अतस्ते दोषाः काव्यस्याऽप-कर्षका उच्यन्ते इत्यन्वयाऽनुसारी विवरणाऽमः । एषां = दोषाणां विशेषोदाहरणानि, वक्ष्यामः—कथयिष्यामः, सप्तमे परिच्छेद इति भावः । एतेन काव्यस्याऽपकर्षहेतवो दोषा इति प्रतिपादितम् । अथ काव्यस्योत्कर्षहेतवः के इति जिज्ञासायामाह—उत्कर्षहेतव इति । गुणाऽलङ्काररीतय उत्कर्षहेतवः प्रोक्ताः ॥ ३ ॥ विवृणोति—गुणा इति । गुणाः = माधुर्यादयः, देहिनां शौर्यादिवत्, अलङ्काराः = उपमादयः, देहिना कटककुण्डलादिवत् = वलयकर्णवेश्टनादिवत्, रीतयः = बंदध्यादयः, देहिनाम् अवयवसंस्थानविशेषवत् = हस्तपादाद्यवयवस्थितिबिभेषवत्, शौर्यादयो गुणा देहिनां देहद्वारेणोव माधुर्यादयो गुणाः शब्दार्थद्वारेण तमेव काव्यस्यात्मभूतं रसमुत्कर्षयन्तः, काव्यस्योत्कर्षकाः = उत्कर्षकारकाः, इत्युच्यन्ते ।

द्वारा काव्यके आत्मभूत रसको दूषित करते हैं । इसी तरह मूर्खत्व आदि दोष जैसे साक्षात् आत्माको अपकृष्ट करते हैं उसी तरह निर्वेद आवेग आदि व्यभिचारी भाव स्वशब्दवाच्यत्व (अपने वाचक शब्दोंसे कहना) आदि दोषसे काव्यके आत्मभूत रसका साक्षात् अपकर्ष करते हैं; इसलिए दोषोंको काव्यका अपकर्षक कहते हैं । इनके विशेष उदाहरण (सप्तम परिच्छेदमें) कहेंगे ।

काव्यमें गुणोंका क्या स्वरूप है ? ऐसी आकाङ्क्षाका समाधान करते हैं—गुण, अलङ्कार और रीतियां काव्यमें उत्कर्षके कारण हैं ॥ ३ ॥

शूरता आदि गुण, कटक और कुण्डल आदि अलङ्कार और हस्तपाद आदि अवयवोंकी स्थिति जैसे देहद्वारा आत्मभूत देही (मनुष्य) को उत्कृष्ट करतेसे उनके उत्कर्षक होते हैं वैसे ही माधुर्य आदि गुण, यमक और उपमा आदि अलङ्कार और बंदध्या आदि रीतियां ये सब शब्द और अर्थके द्वारा काव्यके आत्मभूत रसको उत्कृष्ट बनाते हुए उनके उत्कर्षक कहे जाते हैं । यद्यपि गुण रसके धर्म हैं तथाऽपि गुण शब्दकी यहाँ पर गुणके अभिव्यञ्जक शब्द और अर्थमें लक्षणा होती है । इसी

गुणशब्दोऽत्र गुणाभिव्यञ्जकशब्दार्थयोरुपचर्यते । अतश्च 'गुणाभिव्यञ्जकाः शब्दा रसस्थात्कर्षकाः' इत्युक्तं भवतीति प्रागेवोक्तम् । एषामपि विशेषोदाहरणानि वक्ष्यामः ।

इति श्रीमन्नारायणचरणारविन्दमधुव्रत-साहित्यार्णवकर्णधार-ध्वनिप्रस्थापन-परमाचार्य-कविसूक्तिरत्नाकराऽष्टादशभाषावारविलासिनीभुजङ्ग-सन्धिविग्रहिक-महापात्र-श्रीविश्वनाथकविराजकुंती साहित्यदर्पणे काव्यस्वरूपनिरूपणो नाम प्रथमः परिच्छेदः ।

ननु रसमात्रधर्माणां गुणानां कथं शब्दाऽर्थोत्कर्षकत्वमित्याशङ्क्य समाधत्ते—
इहेति । गुणशब्दः रसःऽभिष्यञ्जकशब्दार्थयोः, उपचर्यते = लक्ष्यते । एषामपि = गुणानामपि । विशेषोदाहरणानि वक्ष्यामः = कथयिष्यामः, अष्टमपरिच्छेदे इति शेषः ।

इतीति । भगवन्नारायणस्य, चरणोऽरविन्दे = चरणो अरविन्दे इव तयोः, मधुव्रतः = भ्रमरः, साहित्यम् एव अर्णवः = समुद्रः, तस्य कर्णधारः = नाविकः । ध्वनिप्रस्थापने = ध्वनिप्रतिष्ठाकरणे, परमाचार्यः श्रेष्ठदेशिकः, कविसूक्त्य एव रत्नानि, तेषाम् आकरः=छनिः, उत्पत्तिस्थानम् इति भावः । अष्टादशभाषा एव, वारविलासिन्यः=गणिकाः, तासां भुजङ्गः=विटः, सन्धिविग्रहः=सन्धिविग्रहाऽधिकारी, महापात्रः=प्रधानमन्त्री विश्वनाथकविराजः=कवीनां राजा कविराजः, कविश्रेष्ठः । कविराजलक्षणं यथा काव्यमीमासायां राजशेखरः—“यस्तु तत्र तत्र भाषाविशेषे, तेषु तेषु प्रबन्धेषु, तस्मिन्तस्मिन् रसे स्वतन्त्रः स कविराजः” इति विश्वनाथश्चाऽसी कविराजः, तत्कृती=तत्रधनायां साहित्यदर्पणे काव्यस्वरूपनिरूपण नाम प्रथमः परिच्छेदः ।

इति श्रीशेखराजशर्मप्रणीतायां चन्द्रकलाऽभिष्ययायां साहित्यदर्पण-टीकायां प्रथमः परिच्छेदः ॥ इति ।

कारणसे गुणके अभिव्यञ्जक शब्द और अर्थ रसके उत्कर्षक होते हैं यह तात्पर्य है, यह पहले ही कहा गया है । इनके भी विशेष उदाहरण (अष्टम परिच्छेदमें) कहेंगे॥३॥

यह श्रीमान् नारायणके चरणकमलोंके भ्रमर, साहित्यरूप समुद्रके कर्णधार (नाविक), ध्वनियोंके स्थापनमें परम आचार्य, कवियोंके सूक्तिरूप रत्नोंके रत्नाकर (समुद्र), अष्टादश भाषारूप वारविलासिनियोंके भुजङ्ग (विट), सन्धिविग्रह करनेवाले महापात्र श्रीविश्वनाथ कविराजकी कृद्विरूप साहित्यदर्पणमें काव्यके स्वरूपका निरूपण करनेवाला प्रथम परिच्छेद समाप्त हुआ ॥

साहित्यदर्पणके अनुवादमें प्रथम परिच्छेद समाप्त हुआ ।

द्वितीयः परिच्छेदः

वाक्यस्वरूपमाह—

वाक्यं स्याद्योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्तः पदोच्चयः ।

योग्यता=पदार्थानां परस्परसंबन्धे बाधाभावः । पदोच्चयस्यैतद्भावेऽपि वाक्यत्वे 'बह्विना सिञ्चति' इत्याद्यपि वाक्यं स्यात् । आकाङ्क्षा=प्रतीतिपर्य-

"वाक्यं रसात्मकं काव्यम्" इति काव्यलक्षणं प्रतिपादितम् । तत्र किं नाम वाक्यं कश्च रस इति जिज्ञासायां काव्यलक्षणकुक्षिप्रविष्टं वाक्यं लक्षयितुमुपक्रमते—**वाक्य-स्वरूपमिति ।** स्वम् = असाधारणं, रूपं = स्वरूपं, लक्ष्यस्येतरव्यावर्तको धर्मं, लक्षणमिति भावः ।

वाक्यलक्षणमाह—**वाक्यमिति ।** योग्यताऽऽकाङ्क्षाऽऽसत्तियुक्तः पदोच्चयो वाक्यं स्यात् इत्यन्वयः । योग्यतया आकाङ्क्षया भासत्या च युक्तः पदोच्चयः = पद-समूहो वाक्यमिति भावः ।

कारिकां विवृणोति—**योग्यतेति ।** पदार्थानां = पदजन्यप्रतीतिविषयाणां, गबादीनामिति भावः । परस्परसम्बन्धे = भिद्यःसंसर्गे, बाधाऽभावः = प्रतिबन्धाभावो योग्यता इत्यर्थः ।

योग्यतायाः साऽर्थकतां प्रदर्शयति—**पदोच्चयस्येति ।** पदोच्चयस्य = पद-समूहस्य, एतद्भावेऽपि = योग्यताऽभावेऽपि, वाक्यत्वे, अभ्युपगत इति शेषः "बह्विना सिञ्चति" इत्याद्यपि=पदयुग्ममिति शेषः, वाक्यं, स्यात् = भवेत् । अयं भावः—"बह्विना सिञ्चति" इत्यत्र सेकं प्रति बह्वेः करणतायां योग्यताऽभावात् वाक्यत्वम् । सेकं प्रति जलादिद्रवद्रव्यस्यैव करणत्वाज्जलेन सिञ्चति इत्यादेरेव वाक्यत्वं न "बह्विना सिञ्चति" इत्यस्येति भावः ।

अथाऽयसरप्राप्तामाकाङ्क्षां लक्षयति—**आकाङ्क्षेति ।** प्रतीतिपर्यवसानविरह आकाङ्क्षेति । प्रतीतिः = ज्ञानं, तत्पर्यवसानं = तत्समाप्तिः, तद्विरहः = उदभावः ।

वाक्यका लक्षणं कहुते हैं—

योग्यता, आकाङ्क्षा और भासत्तिसे युक्त पदसमूहको वाक्य कहते हैं । पदार्थोंके परस्पर सम्बन्धमें बाधा न होनेको "योग्यता" कहते हैं । योग्यताके न होनेपर भी पदसमूहायको वाक्य मानें तो "बह्विना सिञ्चति" अर्थात् आगसे सेचन करता है इत्यादि प्रयोग भी वाक्य होगा । सेचन क्रियामें बह्वि की करणता न होनेसे (योग्यता न होनेसे) यह वाक्य नहीं है ।

वसानविरहः । स च श्रोतुर्जिज्ञासारूपः । निराकाङ्क्षस्य वाक्यत्वे, 'गौरवः पुरुषो हस्ती' इत्यादीनामपि वाक्यत्वं स्यात् । आसत्तिर्बुद्धयविच्छेदः । बुद्धि-विच्छेदेऽपि वाक्यत्वे इदानीमुच्चारितस्य देवदत्तशब्दस्य दिनान्तरोच्चारि-तेन गच्छतीति पदेन सङ्गतिः स्यात् । अत्राकाङ्क्षायोग्यतयोरान्तर्धर्मत्वेऽपि पदोच्चयधर्मत्वमुपचारात् ।

स च = प्रतीतिपर्यवसानविरहश्च, श्रोतुः = आकर्णयितुः, जिज्ञासारूपः, अयं भावः— पदसमूहश्रवणाऽनन्तरमपि यत्र श्रोतुर्जिज्ञासा विद्यते सा आकाङ्क्षा, यथा घटाऽभावाऽभावः घटो भावरूपो भवति तथैव साऽऽकाङ्क्षाऽपि भावरूपैव ।

आकाङ्क्षायाः सार्थकतां प्रदर्शयति— निराकाङ्क्षस्येति । निराकाङ्क्षस्य = आकाङ्क्षारहितस्य, पदोच्चयस्येति शेषः, वाक्यत्वे अभ्युपगते "गौरवः पुरुषो हस्ती" इत्यादीनामपि = पदानां, वाक्यत्वं स्यात् । अयं भावः— गौरवः पुरुषो हस्तीत्यत्र आकाङ्क्षाया अभावेन न वाक्यत्वम् ।

आसत्ति लक्षयति— आसत्तिरिति । बुद्धयविच्छेदः = बुद्धेः=(पदार्थोपस्थितेः) अविच्छेदः=(अव्यवधानम्) आसत्तिः । पदार्थानां मिथो व्यवधानाऽभाव आसत्तिरिति भावः ।

आसत्तेः सार्थकतां दर्शयति— बुद्धिष्विच्छेदेऽपि पदार्थोपस्थितिर्विच्छेदेऽपि वाक्यत्वेऽभ्युपगत इति शेषः । इदानीम् = अधुना, अस्मिन् समय इति भावः । उच्चरि-तस्य = प्रयुक्तस्य, देवदत्तशब्दस्य = देवदत्तपदस्य, दिनान्तरोच्चरितेन = दिनान्तरपदं कालान्तरोपलक्षकं, तत्रश्च कालान्तरप्रयुक्तेनेत्यर्थः । गच्छतीति पदेन, संगतिः = वाक्य-व्यवहारोपयोगिसम्बन्धः स्यात् । अयं भावः, आसत्तेरभावेऽपि पदोच्चयस्य वाक्यत्वेऽभ्युपगते इदानीमुच्चारितस्य "देवदत्त" इति पदस्य कालान्तरे उच्चरितेन "गच्छती"ति पदेन संगतिः स्यात्, परं तत्र बुद्धिविच्छेदेन वाक्यत्वं न भवति ।

ननु आसत्तेर्विषयतासम्बन्धेन पदोच्चयधर्मत्वेऽपि, "इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःख-ज्ञानात्मनो लिङ्गम् (न्या० ६० १-१-१०) इति न्यायदर्शनाऽनुसारेण आकाङ्क्षायाः (इच्छायाः) आत्मधर्मत्वात्कथं पदोच्चयधर्मत्वमिति चेन्न, उपचारात् = स्वजन्यजन-कत्वरूपात् परम्परासम्बन्धात्, स्वपदेन आकाङ्क्षा पृच्छते, तज्जन्यो वाक्यार्थः, तज्जन-कत्वं पदोच्चये ततश्च तादृशात् परम्परासम्बन्धात् आकाङ्क्षायाः पदोच्चयधर्मत्वम् ।

ज्ञानको समाप्तिके अभावको 'आकाङ्क्षा' कहते हैं । वह धोताकी जिज्ञासारूप है । आकाङ्क्षासे रहित पदसमूहको वाक्य मानें तो "गौरवः पुरुषो हस्ती" "गाम, घोड़ा; पुरुष, हाथी" इत्यादि पदसमूह भी वाक्य हो जायगा । आकाङ्क्षाके न रहनेसे यह वाक्य नहीं है । बुद्धिका विच्छेद अर्थात् व्यवधान न होनेको "आसत्ति" कहते हैं बुद्धिविच्छेद होनेपर भी पदसमूहको वाक्य मानें तो इस समयमें उच्चारण किये गये 'देवदत्तः' शब्दका दूसरे दिनमें उच्चारण किये गये "गच्छति" जाता है इस पदके

वाक्योच्चयो महावाक्यम्—

योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्त इत्येव ।

इत्थं वाक्यं द्विधा मतम् ॥ १ ॥

इत्थमिति वाक्यत्वेन महावाक्यत्वेन च ।

उक्तं च तन्त्रवार्तिके—

‘स्वार्थबोधसमाप्तानामङ्गाङ्गित्वव्यपेक्षया ।

वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः संहृत्य जायते ॥’ इति ।

एवमेव योग्यतायाः पदाऽर्थघर्मत्वेऽपि स्वाश्रयोपस्थापकत्वसम्बन्धरूपात् उपचारात्, स्वपदेन योग्यता गृह्यते, तदाश्रयः पदार्थः, तदुपस्थापकत्वसम्बन्धः पदोच्चये, ततश्च तादृशात्परम्परासम्बन्धायोग्यताया अपि पदोच्चयघर्मत्वं बोध्यम् । योग्यतायाऽऽकाङ्क्षायाऽऽसत्या च युक्तानि पदानि वाक्यमिति तल्लक्षणं पर्यवसन्नम् ।

महावाक्यं लक्षयति—“वाक्योच्चयो महावाक्यम्” इति । अवयवघर्मस्याऽवयवित्यपि गृह्यमाणत्वाद्योग्यताऽऽकाङ्क्षासत्तियुक्त एव वाक्योच्चयो महावाक्यम् ।

वाक्यं संकलयति—इत्थमिति । इत्थं=वाक्यत्वेन महावाक्यत्वेन च, वाक्यं, द्विधा = प्रकारद्वयेन, मतं=संमतम् । अत्र प्राचां संवादमाह—स्थाऽर्थबोध इति । कुयारिलमदृश्य तन्त्रवार्तिकस्य पद्यमेतत् । स्वाऽर्थबोधे समाप्तानां वाक्यानाम् अङ्गाऽऽङ्गित्वव्यपेक्षया पुनः संहृत्य एकवाक्यत्वं जायते इत्यन्वयः । स्वार्थबोधे=निजाऽभिप्रेय-ज्ञापने, समाप्तानां=निराकाङ्क्षाणां, वाक्यानां=पदोच्चयानाम्, अङ्गाऽङ्गित्वव्यपेक्षया=गोभमुख्यत्वपर्यालोचनया, पुनः=भूयः, संहृत्य=मियः समेत्य, एकवाक्यत्वं=विशिष्टै-काचंप्रतिपादकत्वं, जायते = उत्पद्यते ।

साय सगति होगी, अतः बुद्धिविच्छेदके होनेसे यह वाक्य नहीं है । यहाँपर आकाङ्क्षा आत्माका घर्म है और योग्यता पदार्थका घर्म है तथाऽपि परम्परासम्बन्धसे ये पद-समूहके भी घर्म माने गये हैं ।

योग्यता, आकाङ्क्षा और आसत्तिये युक्त वाक्यसमूहको “महावाक्य” कहते हैं । इस प्रकार वाक्यके दो भेद हैं—वाक्य और महावाक्य ॥ १ ॥

कहा भी है—अपने अपने अर्थका बोधन कर समाप्त हुए वाक्योंका अङ्गाऽङ्गि-भाव सम्बन्धसे फिर मिलकर एक वाक्यता (महावाक्यता) हो जाती है ॥

तत्र वाक्यं यथा—'शून्यं वासगृहम्—' इत्यादि (२६ पृ०) । महावाक्य
यथा—रामायण—महाभारत—रघुवंशादि ।

पदोच्यो वाक्यमित्युक्तम् ।

तत्र किं पदलक्षणमित्यत आह—

वर्णाः पदं प्रयोगार्हानन्वितैकार्थबोधकाः ।

यथा—घटः । प्रयोगार्हंति प्रातिपदिकस्य व्यवच्छेदः । अनन्वितेति

उदाहरति—तत्रेति । तत्र=वाक्यमहावाक्ययोर्मध्ये, वाक्यं यथा="शून्यं वासगृहम्"
इत्यादि (२६पृ०) । अत्राऽनेकपदानां संघातेनैकवाक्याऽन्तःप्रातिपदं महावाक्यत्वम्, यथा=
रामायणमहाभारतरघुवंशादि । अत्र तत्तत्काण्डेषु तत्तत्पर्वसु च स्थितानां वाक्यानां
संघातेन ग्रन्थरूपमहावाक्याऽन्तःप्रातिपदं जायत इति भावः ।

पदं लक्षयति—वर्णा इति । प्रयोगार्हानन्वितैकार्थबोधका वर्णाः पदमित्यं-
न्वयः । प्रयोगार्हाः = प्रयोगयोग्याः, सुप्तिङ्बिभक्तियुक्ता इति भावः, अनन्वितः =
मिथोऽन्वयरहितः, य एकोऽर्थः, तद्बोधकाः = तत्प्रातिपदिकाः, वर्णाः = स्वरभ्यश्चरुल्लङ्घ
अक्षराः, पदम्, इति पदलक्षणम् । अत्र वर्णा इति बहुवचनमविवक्षितं, तेन वक्षिदेवस्य
जातुचिद् द्वयोरपि वर्णयोः परिग्रहो भवति ।

उदाहरति—यथा घट इति । घट इत्यत्र घकारोत्तरवर्ती अकारस्तथा टकारो-
त्तरवर्ती अकारो विसर्जनीयश्चेत्यं वर्णसंघातेन अनन्वितः = पदान्तरेणाऽन्वयरहितः,
कम्बुग्रीवादमान् एकः पदार्थोऽशुद्धयते । पदलक्षणे पदकृत्यं प्रदर्शयति—प्रयोगार्हंति ।
प्रयोगार्हः = प्रयोगयोग्यः, प्रयोगार्हत्वं च विभक्त्यन्तत्वं, तस्य सुप्तिङ्बिभक्तियुक्तत्वं
तिङ्बिभक्तियुक्तत्वं वा, तेन च प्रातिपदिकस्य = सुनिश्चितरहितस्य अर्थव्यञ्जनस्य
व्यवच्छेदः = व्यावृत्तिः । अत्र प्रातिपदिकशब्देन सूत्रप्रभृतिघातोऽत्र ग्रहणं, तथा च
"प्रयोगार्हं" पदेन तिङ्बिभक्तिरहितस्य "भूवा" प्रभृतिघातोऽत्र व्यवच्छेदो भवती-
त्येषोऽर्थोऽपि समुच्चितो भवति । अनन्वितेति । अनन्वितपदेन वाक्यमहावाक्ययोः =
व्यवच्छेदः इति शेषः । अयं भावः, वाक्यानि महावाक्यानि च अन्वितानि भवन्ति,
अनन्वितकथनेन वाक्यमहावाक्ययोर्व्यावृत्तिर्भवति ।

उत्तमे वाक्ये जैसे—'शून्यं वासगृहम्' इत्यादि, महावाक्ये जैसे—रामायण,
महाभारत और रघुवंश आदि हैं ॥ १ ॥

पदसमूहकी 'वाक्य' कहा है तो पदका लक्षण क्या है ?

यह कहते हैं—वर्णा इति । प्रयोगके योग्य, अनन्वित, एक अर्थके बोधक वर्णोंको
"पद" कहते हैं । जैसे—'घटः' यह पदका उदाहरण है । 'प्रयोगार्हं' कहनेसे प्राति-
पदिक और भू वा प्रभृति घातुओंकी व्यावृत्ति होती है, सुप्तिङ्बिभक्ति ही उत्पत्तिके बिना
प्रातिपदिक और तिङ्बिभक्तिकी उत्पत्तिके बिना घातु प्रयोगार्हं अर्थात् अपद होनेसे

वाक्यमहावाक्ययोः । एकैति साकाङ्क्षानेकपदवाक्यानाम् । अर्थबोधका इति कचटतपेत्यादीनाम् । वर्णा इति बहुवचनमविवक्षितम् ।

अर्थो वाच्यश्च लक्ष्यश्च व्यङ्ग्यश्चेति त्रिधा मतः ॥ २ ॥

एषां स्वरूपमाह—

वाच्याऽर्थोऽभिधया बोध्या लक्ष्या लक्षणया मतः ।

व्यङ्ग्यो व्यञ्जनया ताः स्पृष्टिस्रः शब्दस्य शक्तयः ॥ ३ ॥

एकैति । 'एक' पदेन, साकाङ्क्षानेकपदवाक्यानाम्=साकाङ्क्षाणां=आकाङ्क्षा-युक्तानाम् अनेकपदानाम् अनेकवाक्यानां च व्यवच्छेदः ॥ व्यावृत्तिर्भवति । यथा "शून्यं वातगृहं विञ्चोक्य" इत्यत्र साकाङ्क्षाशामनेकपदानां तथा "वस्त्राऽशोभते शक्तसीमिन् अर्लाघः" इत्यत्र आरभ्य "असावधामिच्छुकुलम्" इत्यन्तं यावत् साकाङ्क्षा-शामनेकवाक्यानां (महावाक्यानाम्) च व्यवच्छेदो भवति ।

अर्थबोधका इति । "अर्थबोधका" इति विशेषणेन कचटतपेत्यादीनां वर्णानां व्यवच्छेदः । वर्णा इति बहुवचनमविवक्षितम् । अयं भावः—कचत् "अः" इति कपनेन एकेनाऽपि वर्णेन—"अकारो वासुदेवः स्यात्" इति बोधप्रमाणतः वासुदेवरूपाऽर्थबोधना-त्यदत्र भवति । एवमेव "गो" रिति पदेन गकारोत्तरवर्त्योऽकाररूपाद्वर्णद्वयात्सासनात्साङ्गु-लादियुक्तस्य पशोर्बोधो भवत्यतः वर्णा इति बहुवचनम् अविवक्षितम्, वक्तुं न इष्टमित्यर्थः ।

अयं पदपदार्थयोः सम्बन्धस्य नित्यत्वात्पदलक्षणाऽनन्तरं अर्थं निरूपयितुमुप-क्रमते—अर्थ इति । वृत्त्या पदप्रतिपाद्यत्वम् अर्थत्वम् । स चाऽर्थस्त्रिविधः इति प्रैविध्यं प्रतिपादयति अर्थ इति ॥ २ ॥ एषां=वाच्यादीनामर्थानामेकैकशः स्वरूपम् (लक्षणम्) आह—वाच्योर्थ इति । अभिधया वाच्योऽर्थो बोध्यः, लक्षणया लक्ष्योऽर्थो मतः; व्यञ्जनया व्यङ्ग्योऽर्थो मतः । शब्दस्य ताः=अभिधाद्याः, स्रः शक्तयः=वृत्तय इति भावः ।

वस्तुतस्तु अत्र ग्रन्थकारेण विश्वनाथकविराजेन शक्तिपदं वृत्त्यर्थं प्रयुक्तम् । शक्ति-पदमभिधार्थमेव प्रयुञ्जन्ति विद्वांसः । वर्ततेऽर्थोऽनया इति वृत्तिः ॥ ३ ॥

प्रयोगयोग्य नहीं होते हैं । "अनन्वित" कहनेसे वाच्य और महावाक्यकी व्यावृत्ति होती है, क्योंकि ये अनन्वित है "एक" कहनेसे साकाङ्क्ष, अनेकपद और अनेक वाक्योंकी व्यावृत्ति होती है । "अर्थबोधक" कहनेसे "कचटतप" इत्यादि वर्णोंकी व्यावृत्ति होती है । "वर्णाः" यहाँ पर बहुवचनमविवक्षित नहीं है, क्योंकि एक वर्णवाले और दो वर्णवाले भी पद होते हैं ।

वाच्य, लक्ष्य और व्यङ्ग्य इस प्रकार अर्थके तीन भेद होते हैं ॥ २ ॥

अर्थोंका लक्षण कहते हैं—अभिधासे वाच्यअर्थका, लक्षणासे लक्ष्यअर्थका और व्यञ्जनासे व्यङ्ग्यअर्थका बोध होता है, इसप्रकार शब्दकी तीन शक्तियाँ (वृत्तियाँ) होती हैं ॥ ३ ॥

ता अभिधाद्याः ।

तत्र संकेतितार्थस्य बोधनादग्रिमाभिधा ।

उत्तमवृद्धेन मध्यमवृद्धमुद्दिश्य 'गामानय' इत्युक्ते तं गवानयनप्रवृत्त-
मुपलभ्य बालोऽस्य वाक्यस्य 'सास्नादिमत्पिण्डानयनमर्थः' इति प्रथमं प्रति-

अभिधां निरूपयति—तत्रेति । तत्र=अभिधाऽऽदिषु मध्ये । सङ्केतितार्थस्य =
मुख्यार्थस्य, बोधनात् = बोधजननात्, अग्रिमा = आदिमा, शक्तिः, अभिधा = अभि-
धाऽऽख्या ।

अयं भावः । इदं पदममुमर्थं बोधयतु इति, अस्मात्पदादयमर्थो बोद्धव्य इति वा
इच्छा सङ्केतः, त संजातः अस्य सङ्केतितः स चाऽसौ अर्थः मुख्योऽर्थः, तद्बोधयित्री
अभिधेति भावः । अत्र मुख्यत्वं च लक्ष्यव्यङ्ग्याऽर्थाऽपेक्षया प्रथमोपस्थितिविषयत्वं
बोध्यम् । तत्र इदं पदमित्यत्र इदं पदमेतदर्थविवयकबोधजनकं भवतु इति । अस्मात्
इत्यादेरर्थस्तु अयमर्थ एतत्पदजन्यबोधविषयतावान् भवतु इति । इत्थं च सङ्केतितार्थ-
बोधजनकवृत्तिरत्रमभिधास्वमिति लक्षणं पर्यवसन्नम् ।

पुरातनैविद्विद्भिः सङ्केतग्रहोपायाः प्रदर्शिताः, ते यथा—

“शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाऽऽस्तवाक्याद् व्यवहारतश्च ।

वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति साभिधायतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥”

व्याकरणात्, उपमानात्, कोशात्, आप्तवाक्यात्, व्यवहारात्, वक्ष्यशेषात्,
विवृतेः सिद्धपदस्य साभिधायान्च इत्थं प्रकाराष्टकात् वृद्धाः शक्तिग्रहं वदन्ति । अत्र प्रकार-
त्रयं प्रदर्शितं विभ्रनाथकविराजेन । तत्रादौ व्यवहाराच्छक्तिग्रहं प्रदर्शयति—उत्तमवृद्धे-
नेति । उत्तमवृद्धेन = संकेतग्रहवता प्रयोजकेन, मध्यमवृद्धं = प्रयोज्यम्, उद्दिश्य =
अनूद्य, “गाम् आनय” इत्युक्ते, तं = प्रयोज्यवृद्धं, गवानयनप्रवृत्तं = घेन्वानयनतत्परम्,
उपलभ्य = अनुमाय, गवानयनक्रिययेति शेषः । बालः = संकेतग्रहाऽभाववान् माणवकः,
अस्य = पूर्वोक्तस्य, वाक्यस्य = पदसमूहस्य, “गाम् आनये”त्याकारकस्येति भावः ।
सास्नादिमत्पिण्डानयनं = गलकम्बललाङ्गूलादिमज्जन्त्वानयनम्, अर्थः = अभिधेयः,

उच्यते सङ्केतित (मुख्य) अर्थका बोध करनेसे पहली वृत्तिकी “अभिधा”
कहते हैं ।

उत्तम वृद्धके मध्यम वृद्धको उद्देश्य करके “गाय लाओ” ऐसा कहनेपर मध्यम
वृद्धको गाय लानेके लिए तत्पर अनुमान कर बालक इस वाक्यका “सास्ना (गलकम्बल)
आदिसे युक्त पिण्डको लाना अर्थ है ऐसा पहले समझ लेना है । पीछे “गायको बाँओ”
“घोड़ेको लाओ” इत्यादि वाक्यमें अन्वय और व्यतिरेकसे गोशब्दका सास्ना (गल-
कम्बल) वाया पिण्ड अर्थ है और आनयन पदका लाना अर्थ है ऐसे संकेत (शक्ति)
को निश्चय करता है । इसप्रकार व्यवहारसे शक्तिग्रहका यह उदाहरण है ।

पद्यते, अनन्तरं च 'गां बधान' 'अश्वमानय' इत्यादावावापोद्वापाभ्यां गोशब्दस्य 'सास्नादिमानर्थः' आनयनपदस्य च 'आहरणमर्थः' इति संकेतमवधारयति । क्वचिच्च प्रसिद्धपदसमभिव्याहारात्, यथा—'इह प्रभिन्नकमलोदरे मधुनि मधुकरः पिबति' इत्यत्र । क्वचिदाप्तोपदेशात्, यथा—'अश्वशब्दवाच्यः' इत्यत्र । तं च सङ्केतितमर्थं बोधयन्ती शब्दस्य शक्त्यन्तरानन्तरिता शक्तिर-भिधा नाम ।

इति = एवं, प्रथमं = प्रतिपदशाक्तग्रहात्पूर्वं, प्रतिपद्यते = अनुमानेन बुध्यते । अनन्तरं च = अखण्डवाक्यज्ञानस्य पश्चादति भावः । "गा बधान, अश्वमानय" इत्यादौ = उक्ते सति, आवापोद्वापाभ्याम् = अन्वयव्यतिरेकाभ्याम् । तत्सत्त्वे तत्सत्त्वम् अन्वयः, तदभावे तदभावो व्यतिरेकः । गोशब्दस्येति । गोशब्दसत्त्वे सास्नादिमत्पदार्थबोधसत्त्वम्, इत्यन्वयः । आनयशब्दाऽभावे आनयनपदार्थबोधाऽभावः इति व्यतिरेकः । गां बधान = गोशब्दसत्त्वे सास्नादिमत्पदार्थबोधसत्त्वम्, इति अन्वयः । बधानेति शब्दाऽभावे बन्धन-पदार्थबोधाऽभावः इति व्यतिरेकः ।

"अश्वम् आनय" इत्यत्र अश्वशब्दसत्त्वे पृच्छाऽऽदिमत्पदार्थबोधसत्त्वम्, इत्यन्वयः । "आनये"तिशब्दासत्त्वे आहरणपदार्थबोधाऽभाव इति व्यतिरेकः ।

इति सङ्केतं = शक्तिम्, अवधारयति = निश्चिनोति ।

सङ्केतग्रहस्य प्रकारान्तरं प्रदर्शयति— **क्वचिच्चचेति** । क्वचिच्च = कुत्रचिच्च । प्रसिद्धपदसमभिव्याहारात् = प्रसिद्धस्य (गृहीतसङ्केतस्य), पदस्य (शब्दस्य) सम-भिव्याहारात् (समीपोच्चारणात्), यथा—इहेति । मधुकरपदशक्तिज्ञानरहितस्य पुरुषस्य इह = अस्मिन्, प्रभिन्नकमलोदरे = विकसितकमलमध्ये, मधुकरः, मधुनि = पुष्परसां पिबति = धयति । अस्मिन् वाक्ये इहेत्यादीनां गृहीतशक्तिकानां पदानां समीपोच्चारणात् व्युत्पित्तुः पुरुषो मधुकरपदस्य धनरे शक्तिम् अवधारयति ।

सङ्केतग्रहस्य अन्यं प्रकारं निदर्शयति— **क्वचिचित्ति** । क्वचित् = कुत्रचित्, आप्तोपदेशात् = आप्तस्य (यथार्थवक्तुः) उपदेशात् (शिक्षणात्) शक्तिम् अवधारयति इति शेषः । रागादिवशादपि यो नाऽन्यथावादी स आप्त इति चरके पतञ्जलिः । उदाहरति—अयम् अश्वशब्दवाच्यः अयं भावः—अश्वशब्दस्य शक्तिग्रहाऽभाववान् पुरुषः, कस्मिंश्चिन्मांसपिण्डे— "अश्वशब्दवाच्य" इति आप्तोपदेशेन शक्तिमवधारयति ।

ग्रन्थकारेणाऽनुक्ता अन्येऽपि शक्तिग्रहप्रकाराः पूर्वनिर्दिशितपद्याऽनुसारेण प्रदर्श्यन्ते ।

कहींपर प्रसिद्ध अर्थवाले पदके समीप उच्चारणसे शक्तिग्रह होता है । जैसे— "इस विकसित कमलके बीचमें बँठकर मधुकर शहद पी रहा है" यहाँ पर प्रसिद्धार्थ पद कमलके समीपोच्चारणसे मधुकर पदका अमरमें शक्तिग्रह होता है । कहीं पर आप्तः (यथार्थ वक्ता) के उपदेशसे शक्तिग्रह होता है । जैसे यह अश्व शब्दसे कहा जाता है ।

सङ्केतो गृह्यते जातौ गुणद्रव्यक्रियासु च ॥ ४ ॥

जातिर्गोपिण्डादिषु गोत्वादिका । गुणो विशेषाधानहेतुः सिद्धो वस्तु-

१. तत्र व्याकरणादपि शक्तिग्रहो भवति । यथा—दक्षस्याऽपत्यं पुमान् दाक्षिः इति “अत इव” इति सूत्रेण ह्यप्रत्ययेन सिद्धस्य दाक्षिपदस्य व्याकरणाऽनुसारेण दक्षाऽपत्यरूपेऽर्थे शक्तिग्रहो भवति ।

२. क्वचित् उपमानाच्छक्तिग्रहः । उपमानं नाम सादृश्यज्ञानं, तृतीयं प्रमाणं, तस्मादपि शक्तिग्रहो भवति । यथा—गवयपदार्थमजानन् पुरुषः “यथा गौस्तथा गवय” इतिवाक्यादुपमानात् गोसदृशे मांसपिण्डे गवयपदस्य शक्तिमवधारयति ।

३. क्वचित्कोशाच्छक्तिग्रहः । मरुत्वपदार्थमजानन्पुरुषः “इन्द्रो मरुत्वान्मघवा विडोजाः पाकशासनः । “इति कोशान् मरुत्वपदस्य इन्द्रे शक्तिग्रहमवधारयति ।

४. आप्तवाक्यच्छक्तिग्रहस्योदाहरणं ग्रन्थकारदिशा वर्णितम् ।

५. व्यवहाराच्छक्तिग्रहोऽपि तथैव पूर्वं प्रदर्शितः ।

६. क्वचिद्वाक्यश्रेयःच्छक्तिग्रहो भवति । यथा “यवमयश्चरुर्भवति” इत्यत्र आर्य-प्रसिद्ध्या यवशब्दो दीर्घशूके प्रसिद्धः, म्लेच्छप्रसिद्ध्या कङ्कौ प्रसिद्धः, अतो यवपदस्य शक्तिग्रहे सन्दिग्धे सति “यत्राऽन्या ओषधयो म्लान्यन्ते अथैते मोदमाना इवोत्तिष्ठन्ति” इति वाक्यशेषात् यवशब्दस्य दीर्घशूके शक्तिग्रहः ।

७. क्वचित् त्रिवृत्तेः (विवरणात्) शक्तिग्रहो भवति । यथा—“शक्तिः कविस्वकीजरूपः संस्कारविशेषः” इति ; अस्या त्रिवृत्तेः शक्तेः संस्कारविशेषे शक्तिग्रहः ।

८. क्वचित्सिद्धपदसाम्प्रिष्ट्याच्छक्तिग्रहः स च ग्रन्थकारोक्तदिशा प्रदर्शित एव । उक्तार्थं निगमयति—तं चेति । तं च = तादृशं च, सङ्केतितं = जातसङ्केतम्, अर्थं = पदाऽर्थं, बोध्यन्ती = प्रतिपादयन्ती, शब्दस्य = पदस्य, शक्त्यन्तराऽनन्तरिता = शक्त्यन्त-राभ्याम् (अन्यवृत्तिभ्याम्), लक्षणाव्यञ्जनाभ्याम् इति भावः, अनन्तरिता (अव्यवहिता) शक्तिः = वृत्तिः, अभिधा नाम लक्षणाव्यञ्जनाभ्यां प्रथममुपस्थिता मुख्या वृत्तिरभिधेति भावः । सङ्केतग्रहस्थानानि परिगणयति—सङ्केत इति । जातो = सामान्ये, गुणद्रव्य-क्रियासु च सङ्केतो गृह्यते इत्यन्वयः । ४ ॥

कारिकां विवृणोति—जातिरिति । नित्यत्वे सति अनेकसमयेतत्त्व जातिस्वं

यद्वापि आप्तके उपदेशे षोडशे अश्व शब्दका शक्तिग्रह हुआ है । उस सङ्केतित (मुख्य) अर्थका बोध करानेवाली, शब्दका किसी दूसरी शक्ति (वृत्ति) से व्यवधान-शून्य शक्ति (वृत्ति) को “अभिधा” कहते हैं । जा . . . . ., द्रव्य और क्रियायें सङ्केत (शक्ति) का ग्रहण किया जाता है ॥ ४ ॥

शब्द चार प्रकारके होते हैं—जातिवाचक, गुणवाचक, द्रव्यवाचक और क्रियावाचक ।

धर्मः। शुक्लादयो हि गवादिकं सजातीयेभ्यः कृष्णगवादिभ्यो व्यावर्तयन्ति।
द्रव्यशब्दा एकव्यक्तिवाचिनो हरिहरद्वित्यद्विविधादयः। क्रियाः साध्यरूपं
वस्तुधर्माः पाकादयः। एषु हि अधिश्रयणावैश्रयणान्तादिपूर्वापरीभूतो

नित्या सती या अनेकामु गवादिव्यक्तिषु समवायसम्बन्धेन वर्तते सा जातिरिति भावः।
जातिमुदाहरति—जातिरिति। गोपिण्डादिषु—व्यक्तिषु, विद्यमाना गोत्वादिका जातिः।
गुणं लक्षयति—विशेषाधानहेतुत्वे सति सिद्ध वस्तुधर्मत्वं (द्रव्यधर्मत्वम्) गुणत्वम्।
शुक्लत्वादिविशेषाधानहेतुः सिद्धः (निष्पन्नः, न तु साध्यः) क्रियारूपः वस्तुधर्मः =
द्रव्यधर्मः गुण इति भावः। विशेषाधीनहेतुरित्यनेन जातेर्व्याप्तिः। गुणं विवृणोति—
शुक्लादयो हीति। शुक्लादयः = गुणाः, गवादिकं = वस्तु, सजातीयेभ्यः = समान-
जातीयेभ्यः, कृष्णगवादिभ्यः, व्यावर्तयन्ति = व्यवच्छिन्दन्ति। सङ्केतग्रहस्थानं द्रव्यं
विवृणोति—द्रव्यशब्दा इति। एकव्यक्तिवाचिनः = एकव्यक्तिवाचकाः, हरिहरद्वित्य-
द्विविधादयो द्रव्यशब्दा यदुच्छाणब्दा वा उच्यन्ते। क्रियां विवृणोति—वस्तुधर्माः =
द्रव्यधर्माः, साध्यरूपः = अन्यस्वभावाः, पाकादयः क्रियाः। एषु = साध्यरूपवस्तुधर्मेषु,
पाकादिविविधेति भावः। अधिश्रयणावैश्रयणान्तादिपूर्वापरीभूतः = अधिश्रयणम् (चुल्ल्यां
स्थात्या आरोपणम्) अवश्रयणम् (चुल्ल्याः स्थात्या अवरोपणम्), अधिश्रयणावैश्रयणे
(इन्द्रः)। आदिश्र अन्तश्च अन्तादी (इन्द्रः), “राजदन्तादिषु परम्” इत्यनेन
अन्तपदस्य पूर्वनिपातः। अधिश्रयणावैश्रयणे अन्तादी यस्य सः, “अनेकमन्यपदाद्यै” इति
बहुव्रीहिः। पूर्वश्च अपरश्च पूर्वापरी (इन्द्रः)। अपूर्वापरी पूर्वापरी यथा समाद्येते
तथाभूतः पूर्वापरीभूतः। अधिश्रयणावैश्रयणान्तादिश्चासौ पूर्वापरीभूतः (कर्मधारयः)।
अयं भावः। अधिश्रयणम् आदिभूतः, अवश्रयणम् अन्तभूतः एतादृशो यो व्यापारकलापः =
क्रियासमूहः स पाकादिसम्बन्धवाच्यः क्रियाशब्द इत्यर्थः। अत्र मुख्यो धारत्वस्तु फलं,
यथाऽत्र पचेविकिरितः। अत्र पूर्वः अधिश्रयणादिः, अपरः अवश्रयणादिः, तौ च पाक-
क्रियावैश्रयणरूपौ, तत्र पूर्वस्य परं प्रति साधनत्वम्, अपरस्य पूर्वं प्रति साध्यत्वम् अस्ति।

‘गौ’ आदि व्यक्तिके रङ्गनेवाले गोत्व आदि धर्मको “जाति” कहते हैं।
विशेष अर्थके आधानके हेतुभूत सिद्ध वस्तुधर्मको “गुण” कहते हैं। जैसे कि शुक्ल
आदि गुण गौ आदि व्यक्तिको सजातीय कृष्ण गौ आदिसे अलग करते हैं। अतः
शुक्ल नील आदि, वस्तुके सिद्ध धर्म गुण है। एक व्यक्तिके वाचक हरि, हर, द्वित्य और
द्वित्य आदि द्रव्यशब्द हैं। इनसे एक ही व्यक्तिका बोध होता है। साध्यरूप पाक
आदि वस्तुधर्मको “क्रिया” कहते हैं। इन साध्यरूप वस्तुधर्मोंमें चुल्हेपर चढ़ाना,
पीछे उतारना इत्यादि पूर्व और अपर सम्पूर्ण क्रियासमूहको “पाक” आदि शब्दसे
कहते हैं। व्यक्तिकी इन चार उपाधियोंमें संकेत (शक्ति) का ग्रहण होता है न कि
व्यक्तिके। यदि सकल व्यक्तियोंमें सङ्केतग्रह होगा तो व्यक्तियोंके आनन्त्यसे आनन्त्य

व्यापारकलापः पाकादिशब्दवाच्यः । एधेव हि व्यक्तेरुपाधिषु संकेतो गृह्यते, न व्यक्तौ; आनन्त्यव्यभिचारदोषापातात् ।

अथ लक्षणा—

मुख्यार्थबाधे तद्युक्तो ययान्योऽर्थः प्रतीयते ।

रूढेः प्रयोजनाद्वाऽसौ लक्षणा शक्तिरपि ता ॥ ५ ॥

अतोऽवयवानां प्रवाङ्मरीभावो भवति । ततो बहुवो व्यापारा मिलिता एका मुख्यया क्रिया भवति । तदुक्तं वाक्यपदीये—

‘यावत्सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेनाऽभिधीयते ।

आश्रितक्रमरूपरवात्सा क्रियेत्यभिधीयते ॥ इति ।

इत्थं च सङ्केतग्रहस्थानानि चत्वारि जातिगुणो द्वयं क्रिया चेति ।

प्राथम्यकारेणाऽप्युक्तं—‘शोः शुक्लञ्छब्दो हित्य इति षतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्ति’-रिति । उक्तमर्थमुपसंहरति—एष्वेवेति । एषु एव=जातिगुणद्वयक्रियारूपेषु, व्यक्तेः उपाधिषु=धर्मेषु, संकेतः = शक्तिः, गृह्यते = स्वीक्रियते । ननु अर्थक्रियाकारितया = अर्थाय (दुग्धादिरूपप्रयोजनाय) या क्रिया (गोरानयनादिक्रिया) तत्कारितया (तन्निर्वाहकत्वेन) प्रवृत्तिनिवृत्तियोग्या गत्रादिरूपा व्यक्तिरेव, अतः तत्रैव = गवादि-व्यक्तावेव सङ्केतः = शक्तिः, अस्तु इति चेत्—

खण्डयति—नेति । व्यक्तौ सङ्केतो न गृह्यते । तत्र हेतुं प्रदक्षयति—प्रागनन्त्येति । गवादिव्यक्तानामानन्त्येन सर्वत्र शक्तिग्रहे आनन्त्यदोषापातः । यदि च एकव्यक्तावेव संकेतग्रहस्तदा व्यभिचारदोषाऽऽपातः । अयं भावः । सकलव्यक्तिषु शक्ति-कल्पने नानाशक्तिकल्पनागौरवम् । कस्यांश्चिद्व्यक्तौ शक्तिकल्पने तदतिरिक्तव्यक्तिषु व्यभिचारः=अप्रसक्तिः । अतो व्यक्तेरुपाधिषु जात्यादिषु सङ्केतग्रहः ।

अभिधाऽनन्तरं लक्षणं निरूपयति—मुख्यार्थबाध इति । मुख्यार्थबाधे रूढेः प्रयोजनात् वा यया तद्युक्तः अन्यः अर्थः प्रतीयते असौ लक्षणा शक्तिः, (सा च) अपि ता इत्यन्वयः ॥ ५ ॥

मुख्यार्थबाधे=मुख्यार्थस्य (शब्दार्थस्य “गङ्गायां घोषः” इत्यादौ गङ्गाऽऽदि-शब्दस्य जलमयाद्यर्थस्य) बाधे (घोष इत्यादौ बाधे, प्राचीनमते अन्वयानुपपत्तौ, नवीनमते तात्पर्यानुपपत्तौ), रूढेः = प्रसिद्धेः, अथवा प्रयोजनात् = लक्षणाकलात्,

दोष होगा । किसी व्यक्तिमें संकेतग्रह करे तो उससे इतर व्यक्तियोंमें अप्रसक्ति होनेसे व्यभिचार होगा । इस प्रकार व्यक्तिकी पूर्वोक्त चार उपाधियोंमें संकेतका ग्रहण होता है ॥ ४ ॥

अब लक्षणाका निरूपण करते हैं—

अभिधा शक्तिसे निरूपित मुख्य अर्थका बाध (प्राचीनोके मतमें अन्वयकी

'कलिङ्गः साहसिकः' इत्यादौ कलिङ्गादिशब्दो देशविशेषादिरूपे स्वार्थेऽसंभषण् यथा शब्दशक्त्या स्वसंयुक्तान् पुरुषादीन् प्रत्याययति, यथा च कल्पपावनस्वाधिरूपाविति भावः । अत्र—“त्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च” इति त्यब्लोपे कर्मणि पञ्चमी अतो क्ठि प्रयोजनं वा ऋद्धिस्त्यर्थः । यथा = शक्त्या, कृत्येत्यर्थः । तच्च क्तः=मुख्याऽर्थेन येन केनचित्सम्बन्धेन सम्बद्धः, अन्यः अर्थः = मुख्याऽर्थेभिन्नः अर्थः अदाकिरिति भावः । प्रतीयते = बोध्यते, असी = व्यापारः, लक्षणा शक्तिः, सा च अपिप्ता = स्वाभाविकेतरा ईश्वरानुद्भाविता वा । अत्र “मुख्याऽर्थेबाधे” इत्यत्र बाधपदस्य प्राचीनमताऽनुसारेण “अन्वयाऽनुपपत्तिरूपेऽर्थे सति “काकेभ्यो दधि रक्षताम्” इत्यादौ उपादानलक्षणबोधाहरणे काकपदस्य मुख्याऽर्थे अन्वयाऽनुपपत्तेरभावात् लक्षणाया अप्रसक्तिः स्यात् अतः मुख्याऽर्थस्य बाधेः तात्पर्याऽनुपपत्ती इत्यर्थः करणीयः, ततः मुख्याऽर्थस्य तात्पर्यानुपपत्त्या दध्युपधातके लक्षणा । इत्थं चाऽत्र लक्षणाया हेतुत्रयं बोध्यं—मुख्याऽर्थ-बाधः, मुख्याऽर्थसम्बन्धो क्ठिप्रयोप्रनाऽप्यतरश्चेति । तत्र च मुख्याऽर्थबाधमुख्याऽर्थसम्बन्ध-शोर्षण्चक्रादित्यायेन मिलितयोरेव कारण, क्ठिप्रयोजनयोस्तु तृणाऽरणिमणिन्यायेन कारणताप्रत्येकमेव कारणता । अर्थ भावः, यथा घटकार्योत्पत्त्यर्थं मिलितानामेव दण्डचक्रादीनां कारणता भवति तथैव लक्षणायामपि मुख्याऽर्थबाधमुख्याऽर्थसम्बन्धयो मिलितयोरेव कारणता, न पार्थक्येन । एवं च अग्निं प्रति तृणाऽरणिमणीनां प्रत्येकमेव कारणता । तृणाऽरण्यद्वितोत्तरवर्तिनं अग्निं प्रति तृणस्य कारणता, अरणिमन्यनाऽप्यवहितोत्तरवर्तिनमग्निं प्रति अरण्येः कारणता तथा सूर्यकान्तमप्यव्यवहितोत्तरवर्तिनमग्निं प्रति सूर्यकान्तमणेः कारणता, इत्थं च अग्निं प्रति तृणादीनां प्रत्येकस्य कारणता, तथैव कलिङ्गः साहसिक इति क्ठिमत्स्य लक्षणायां क्ठेः कारणता, एवं च “गङ्गायां घोषः” इति प्रयोजनवत्यां लक्षणायां प्रयोजनस्य कारणता बोध्या ।

कारिकां विवृणोति कलिङ्ग इति । कलिङ्गः साहसिकः, कलिङ्गः—“जगन्ना-पोत्पूर्वभागे कुरुवातीरान्तरे शिवे । “कलिङ्गदेशः” इत्युक्तलक्षणलक्षितो देशविशेषः, साहसिकः=साहसयुक्तः इत्यादौ, साहसस्य चेतनधर्मत्वात् कलिङ्गादिशब्दो देशविशेषादि-रूपे ध्वेतेने, स्वार्थे = वाच्यरूपे, असंभवन्=अन्वयाऽनुपपत्त्या अनुपपत्तमानः, यथा शब्दशक्त्या = पदवृत्त्या, स्वयंयुक्तान् = स्वेन (मुख्याऽर्थेन देशविशेषेण) संयुक्तान् = अनुपपत्ति, नवीनोके मतमे तात्पर्योऽपि अनुपपत्ति होनेपर क्ठि (प्रसिद्धि) वा प्रयोजन-का उद्देश्यकर जिस (वृत्ति) से अन्य अर्थकी प्रतीति होती है उसे “लक्षणा” कहते हैं । यह शक्ति अर्थात् स्वाभाविकसे भिन्न है वा ईश्वरसे उद्भाविता नहीं है ॥ ५ ॥

“कलिङ्गः साहसिकः” अर्थात् “कलिङ्गदेश साहसी है” इत्यादि वाक्यमें कलिङ्ग-आदि शब्द देशविशेष आदि रूप स्वार्थ (मुख्य अर्थ) में अनुपपन्न होकर जिस शब्द शक्तिसे स्व=मुख्य अर्थ देशविशेष, उसके साथ संयुक्त=संयोगसम्बन्धसे वर्तमान पुरुष-आदियोंकी प्रतीति करता है (क्ठिमती लक्षणामें) ।

‘गङ्गायां घोषः’ इत्यादौ गङ्गाशब्दो जलमयादिरूपार्थवाचकत्वात्प्रकृतेऽ-
संभवत् स्वस्य सामीप्यादिसम्बन्धसंबन्धिनं तटादिं बोधयति, सा शब्दस्यापिता
स्वाभाविकेतरा ईश्वरानुद्भाविता वा शक्तिर्लक्षणा नाम । पूर्वत्र हेतु रूढिः
प्रसिद्धिरेव । उत्तरत्र ‘गङ्गातटे घोषः’ इति प्रतिपादनाल्लभ्यस्य शीतत्वपा-
वनत्वानिश्चयस्य बोधनरूपं प्रयोजनम् । हेतु विनापि यस्य कस्यचित्संबन्धिनो
लक्षणोऽनिष्प्रसङ्गः स्यात् । इत्युक्तम्—‘रूढेः प्रयोजनाद्वाऽसौ’ इति ।

मशोःस्वन्धमग्दान् चेतानां पुष्पान्, प्रत्याययति = बोधयति, इत्थं रूढिर्ती
लक्षणागृह इत्य प्रयोजनवनीमुदाहरति—यथा च शब्दशक्त्या ‘गङ्गायां घोषः’
गङ्गाया = गङ्गाप्रवाहे घोष = आभीरपल्ली, इत्यादौ गङ्गाऽऽदिशब्दः अभिधाशक्त्या
जलमयाऽऽदिरूपार्थवाचकत्वात्, प्रकृते = गङ्गायां घोष इति प्रस्तुते प्रयोगे, असंभवन् =
घोषाधारत्वेन अन्यत्र अलभमानः, स्वस्य = अत्मनः, जलमयाद्यर्थस्य, सामीप्यादि-
सम्बन्धसम्बन्धिनं = सामीप्यसम्बन्धसम्बद्धं, तटादिं = तीरादिरूपार्थं, बोधयति =
प्रत्याययति, सा = तादृशी शब्दस्य = पदस्य, अपिता = स्वाभाविकेतरा ईश्वरानुद्भा-
विता वा शक्तिर्लक्षणा नाम । अयं भावः, भाट्टमते स्वाभाविकः शब्दव्यापारः अभिधा
तत इतरा लक्षणा, नैयायिकमते ‘अस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्यः इतीश्वरसङ्केतः शक्तिः,
सा च ईश्वरोद्भाविता इत्यतः अर्थावयाता, ईश्वरानुद्भाविता शक्तिर्लक्षणा नाम । पूर्वत्र =
‘कलिङ्गः साहसिकः’ इति पूर्वस्मिन्मुदाहरणे हेतुः = कारणं, रूढिः = प्रसिद्धिरेव,
उत्तरत्र—उत्तरस्मिन् ‘गङ्गायां घोषः’ इति उदाहरणे, गङ्गातटे घोष इति प्रति-
पादनात् = लक्षणया केवलतररूपाऽर्थप्रकाशनात्, अलभ्यस्य = अप्राप्यस्य, शीतत्व-
पावनत्वाऽतज्यस्य, बोधनरूपम् = अतिशोते अतिपावने तीरे घोषः इति व्यञ्जनरूपं,
प्रयोजनं = लक्षणाफलम् । हेतुं विनाऽपि = रूढिप्रयोजनयोरन्यतरत्कारणमन्तरेणाऽपि,
यस्य कस्यचित् सम्बन्धनः = मुख्यार्थसम्बन्धयुक्तस्य, लक्षणे = लक्षणाकरणे,
अतिप्रसङ्गः = अतिव्याप्तिः स्यात् । अयं भावः, रूढि प्रयोजनं च हेतुं विना लक्षणा-
करणे ‘कमले चरणेऽऽघातं मुखं सुमुखि तेऽकरोत् ।’ इत्यत्र निजितत्वं लक्ष्यं परमत्र

उनी तरह ‘गङ्गायां घोषः’ अर्थात् ‘गङ्गापर आभीरोंका श्राव है’ इत्यादि
वाक्यमें गङ्गाआदि शब्द जलमयादि (प्रवाह रूप अर्थका वाचक होनेसे प्रकृत
(प्रस्तुत) गङ्गा शब्दमें अन्ययमें अनुपपन्न होकर अपने जिस शब्दशक्तिसे गङ्गा
शब्दके सामीप्य आदि सम्बन्धसे सम्बद्ध तट आदिका बोध कराती है, वह शब्दकी
शक्तिः = अर्थात् स्वाभाविकसे भिन्न अथवा ईश्वरसे अनुद्भाविता शक्तिकी ‘लक्षणा’
कहते हैं ।

पहले ‘कलिङ्गः साहसिकः’ इस वाक्यमें हेतु रूढि अर्थात् प्रसिद्धि ही है ।
दूसरे ‘गङ्गायां घोषः’ इन वाक्य में ‘गङ्गातटमें घोष है’ ऐसे प्रतिपादनसे अर्थ

केचित्त 'कर्मणि कुशलः' इति रूढावुदाहरन्ति । तेषामथमभिप्रायः—
कुशांलातीति व्युत्पत्तिलभ्यः कुशाप्रतिरूपो मुख्योऽर्थः प्रकृतेऽसंभवन् विवेच-
करनादिसाधर्म्यसम्बन्धसम्बन्धिनं दक्षरूपमथ बोधयति । तदन्ये न मन्यन्ते ।
कुशाप्रतिरूपार्थस्य व्युत्पत्तिलभ्यत्वेऽपि दक्षरूपस्यैव मुख्यार्थत्वात् । अन्यद्वि-
हेत्वभावात् नेयाऽर्थभिधानो दावः, स च सप्तमे परिच्छेदे वक्ष्यते, अत उक्तं—“रूढेः
प्रयोजनाद्दासौ” इति ।

अथ काव्यप्रकाशकारस्य रूढिमत्या लक्षणाया उदाहरणं दूषयति—**केचित्स्विति ।**
केचित् = काव्यप्रकाशकारादयः । “कर्मणि कुशल” इति रूढौ उदाहरन्ति । तेषां =
काव्यप्रकाशकाराणां, अथम्, अभिप्रायः = आशयः—“कुशल” इत्यत्र “कुशां लाति”
(आदत्ते) इति “आतोऽनुपसर्गे कः” इति सूत्रेण कप्रत्ययेन निष्पन्नस्य कुशलशब्दस्य
व्युत्पत्तिलभ्यः = अवयवार्थप्राप्यः, कुशाप्रतिरूपः = कुशाप्रतिरूपः, मुख्यः =
शक्यः, अर्थः, प्रकृते = प्रस्तुतकर्मपदाऽन्वये, असंभवन् = योग्यतामलभमानः, विवेचक-
त्वादिसाधर्म्यसम्बन्धसम्बन्धिनं = विवेचकत्वादि (दूर्वातृणादिपरिहारकत्वरूपं यद्विवेचन-
कृतृत्वम्) यत् साधर्म्यं (समानधर्मवत्त्वम्) तद्रूपो यः सम्बन्धः तेन सम्बन्धिनं
(सम्बद्धम्) दक्षरूपं = निपुणरूपम्, अर्थं बोधयति लक्षणाया प्रतिपादयति = अर्थं
भावः, ‘कर्मणि कुशल’ इत्यत्र कुशलपदस्य कुशाप्रतिरूपो व्युत्पत्तिलभ्यो यो मुख्यार्थः
सः ‘कर्मणो’ इत्यत्र अन्यम् अलभमानः लक्षणाया कुशाग्रहणे दूर्वातृणादिपरिहारकत्वरूपं
यद्विवेचकत्वं तत्साधर्म्यसम्बन्धेन सम्बन्धिनं कर्मणि दक्षरूपमर्थं प्रत्याययति ।

पूर्वोक्तं काव्यप्रकाशकारमतं दूषयति—**तदन्य इति ।** तत् = मतम्, अन्ये =
आचार्याः, अथ विश्वनाथविराजस्याऽपि परिग्रहः । न मन्यन्ते = न स्वीकुर्वन्ति । तत्र
हेतुमुपपादयति—**कुशाति ।** कुशाप्रतिरूपार्थस्य = कुशाप्रतिरूपवाच्यस्य, व्युत्पत्ति-
लभ्यत्वेऽपि = प्रकृतिप्रत्ययबोधप्राप्तत्वेऽपि, दक्षरूपस्यैव, मुख्यार्थत्वात् = शक्यार्थत्वात्, अतो
मुख्यार्थत्वादाभावात् कथं लक्षणेति भावः । हेत्वन्तरमप्यन्यस्यति—**अन्यद्वीति ।**
शब्दानां = पदानां, व्युत्पत्तिनिमित्तं = व्युत्पत्तेः (अवयवार्थप्रतीतेः), निमित्तम्
(कारणम्), व्युत्पत्तिलभ्यार्थप्रतीती प्रकारीभूतो धर्मो व्युत्पत्तिनिमित्तं, यथा गोशब्दस्य

जीतरत्न और पावनरत्नके आधिक्यका बोध करना प्रयोजन है । हेतुके बिना जिस किसी
भी सम्बन्धी=मुख्य अर्थके सम्बन्धसे युक्तकी लक्षणा करेगे तो अतिप्रसङ्ग (अव्यक्ति)
होगा इसलिए कहा है—“रूढेः प्रयोजनाद्दासौ” कुछलोग । काव्यप्रकाशकार (‘कर्मणि
कुशलः’ इसकी रूढिमती लक्षणाका उदाहरण बताते हैं । उनका यह अभिप्राय है,
‘कुशां लाति’ अर्थात् कुशांको लाता है, इसमें कुशल पदका व्युत्पत्तिसे लभ्य कुशा-
प्रतिरूप रूप मुख्य अर्थ यहाँपर अनुपपन्न होता हुआ विवेचकत्व (दूर्वा तृण आदिका
परिहारकत्वरूप) आदि साधर्म्य सम्बन्धसे सम्बद्ध दक्ष (निपुण) रूप अर्थका बोधन

शब्दानां व्युत्पत्तिनिमित्तमन्वयश्च प्रवृत्तिनिमित्तम् । व्युत्पत्तिलक्ष्यस्य मुख्या-
र्थत्वे 'गौः शेते' इत्यत्रापि लक्षणा स्यात् । 'गमेडोः' (उणादि-२।६७) इति
गमघातोर्दोप्रत्ययेन व्युत्पादितस्य गोशब्दस्य शयनकाले प्रयोगात् ।

तद्देवानाह—

मुख्यार्थस्येतराक्षेपो वाक्यार्थेऽन्वयसिद्धये ।

स्यादात्मनोऽप्युपादानादेशोपादानलक्षणा ॥ ६ ॥

गमनकर्तृत्वम् । अन्यत् = अपरं, प्रवृत्तिनिमित्तं = प्रवृत्तेः (शब्दानामर्थबाधनशक्तेः)
निमित्तं (कारणं, प्रयोजकमित्यर्थः), शक्यताऽवच्छेदकमिति भावः । संकेतग्रहे प्रकारी-
भूतो घर्मः प्रवृत्तिनिमित्तं यथा गोत्वम् ।

दृष्टान्तोपादानेन काव्यप्रकाशकारमते अस्वसतां प्रदर्शयति—व्युत्पत्तिलक्ष्यस्येति ।
व्युत्पत्तिलक्ष्यस्य = अवयवार्थप्रतीतिप्राप्त्यस्याऽर्थस्य, मुख्याऽर्थत्वे = शक्याऽर्थत्वे, 'गौः
शेते' इत्यत्रापि लक्षणा स्यात्, अत्र हेतुमुपपादयति—“गमेडोः” इति । “गमेडोः” इति
उणादिसूत्रेण गम्घघातोः व्युत्पादिनस्य=कृतव्युत्पत्तेः, गोशब्दस्य शयनकालेऽपि प्रयोगात् ।

अयं भावः । गोशब्दस्य व्युत्पत्तिरूपोऽर्थो गमनकर्तृत्वरूपः, प्रवृत्तिरूपोऽर्थो गोत्व-
जातिरूपः, तस्यैव मुख्याऽर्थत्वम् । व्युत्पत्तिलक्ष्यस्य = गमनकर्तृत्वरूपस्य, मुख्याऽर्थत्वे =
शक्याऽर्थत्वे “गौः शेते” इत्यत्रापि लक्षणा स्यात्, गमनकर्तृत्वरूपस्य गोशब्दस्य “गौः
शेते” इत्यत्रापि प्रयोगात् मुख्याऽर्थबाधात् लक्षणा स्वीकृतव्या, परं गोशब्दस्य प्रवृत्ति-
निमित्तं गोत्वं शक्यतावच्छेदकमतः मुख्याऽर्थबाधाऽभावात् लक्षणाया अप्रसक्तिः । प्रकृते
च व्युत्पत्तिनिमित्तस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्य चाऽर्थस्य भिन्नत्वात् “कर्मणि कुशल” इति
प्रयोगे कुशलपदस्य दशरूपाऽर्थस्यैव मुख्याऽर्थत्वात्, अतोऽत्र बाधाऽभावाल्लक्षणाया
अप्रसक्तिः । तद्देवान् = तयोः (रुद्धिऽयोऽजनाभ्यां द्विघोक्तयोल्लक्षणयोः), भेदान् =
विशेषान् आह । भिद्यतेऽनेनेति भेदः = विशेषः ।

तत्रोपादानलक्षणा लक्षयति मुख्यार्थस्येति । (यथा) मुख्याऽर्थस्य वाक्याऽर्थे
अन्वयसिद्धये इतराऽक्षेपः, (तत्र) आत्मनः अपि उपादानात् एषा उपादानलक्षणा
इत्यन्वयः । (यथा = शक्या) मुख्याऽर्थस्य = शक्याऽर्थस्य, वाक्याऽर्थे = समीची-

करता है । उनसे भिन्न और लोग इस बातको नहीं मानते हैं । व्युत्पत्तिसे कुशल पदका
कुशग्राहक रूप अर्थको प्राप्ति होनेपर भी इसका दशरूप ही मुख्य अर्थ है । क्योंकि
शब्दोंकी व्युत्पत्तिका निमित्त और प्रवृत्तिका निमित्त भिन्न भिन्न होता है । व्युत्पत्ति-
लक्ष्य अर्थको मुख्य अर्थ मानेंगे तो “गौः शेते” गाय सीती है यहाँ भी लक्षणा हीभी,
क्योंकि “गमेडोः” इस सूत्रसे गमघातुसे जो प्रत्ययसे निष्पन्न गो शब्दका शयन कालमें
प्रयोग होनेसे यहाँ भी लक्षणा करनी पड़ेगी ।

लक्षणाके भेद बतलाते हैं—वाक्यार्थमें मुख्य अर्थके अन्वयकी सिद्धिके लिए

रूढाऽुपादानलक्षणा यथा—'श्वेतो धावति' । प्रयाजने यथा—'कुन्ताः प्रविशन्ति' । अनयोर्हि श्वेतादिभिः कुन्तादिभिश्चाचेतनतया केवलधीवन-प्रवेशनक्रिययोः कर्तृतयाम्बयमलभमानैरेतस्मिद्धये आत्मसम्बन्धिनोऽश्वादयः पुरुषादयश्चाक्षिप्यन्ते । पूर्वत्र प्रयोजनाभावाद्बुद्धिः, उत्तरत्र तु कुन्तादीना-

चकारितपदसमूहे, अन्वयसिद्धये = संसर्गनिर्वाहाय, इतराऽऽक्षेपः = इतरस्य (मुख्याऽर्थ-सिद्ध्याऽर्थस्य) आक्षेपः = प्रत्यायनम्, तत्र च आत्मनः अपि = मुख्याऽर्थस्य अपि, उपादानात् = ग्रहणात्, एषा = इयम् उपादानलक्षणा ॥ ६ ॥

उदाहरति—रूढाविति । अनयोः = "श्वेतो धावति" "कुन्ताः प्रविशन्ति" एतयोः । अचेतनतया = जडत्वेन, वस्तुतस्तु = गुणत्वेन अचेतनत्वेन, केवलः = श्वेतत्व-कुन्तत्वविशिष्टः, धावनप्रवेशनक्रिययोः = शीघ्रगमनप्रवेशकरणकर्मणोः, कर्तृतया = व्यापाराश्रयत्वेन, अन्वयं = क्रियापदसंसर्गम्, अलभमानैः = अप्राप्तुवाद्बुद्धिः, एतस्मिद्धये = धावनप्रवेशनकर्तृत्वाऽन्वयनिर्वाहाय, आत्मसम्बन्धितः = श्वेतकुन्तसम्बन्धयुक्ताः, श्वेत-गुणसमवायिनः कुन्तसंयोगिन इति यथायथं बोध्याः । अश्वादयः पुष्पादयश्च आक्षि-प्यन्ते = प्रत्यायन्ते । अयं भावः, श्वेतो धावति इत्यत्र श्वेतपदस्य गुणवाचकत्वात्तस्य धावनक्रियायां कर्तृत्वेन अन्वयाऽनुपपत्तेः कर्तृत्वाऽन्वयनिर्वाहाय समवायसम्बन्धेन श्वेतगुण-युक्तोऽश्वः आक्षिप्यते । अत्र प्रयोजनाऽभावाद्बुद्धिः । नैयायिकेणसे तु अत्र लक्षणा नाऽऽवश्यकी । श्वेतः (गुणः) अस्यास्तीति श्वेतः, श्वेतशब्दात् "श्वेतादिभ्यश्चे"ति सूत्रेण मतुप्प्रत्ययः, तस्य च "गुणबचनेभ्यो मतुपो लुगिष्ठः" इति तात्त्रिकेन लुकि सति श्वेत इत्यस्य श्वेतगुणयुक्त इत्यर्थो भवति, तत्र च शक्तिग्रहस्य हेतुभूतादभावात्तत्वात्, "गुणे शकलादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वति" इति कोशाच्च "श्वेत" इत्यस्य श्वेतगुण-युक्त इति शक्यार्थः, तस्य धावतीत्यत्र अन्वयोपपत्तिः, तत्राऽत्र लक्षणा नेष्ट्या । परं नैयायिक आलङ्कारिकाश्च "श्वेतो धावति" इत्यत्र प्राथमिकोपस्थितिप्रियतया श्वेत-गुणस्यैव प्रतिपत्तिः, तस्य च धावनक्रियायामन्वयाऽनुपपत्तेः, लक्षणाया गुणितोऽश्वदेः प्रतीतिरिति वदन्ति ।

जहाँ अन्य अर्थका आक्षेप होता है वहाँपर मुख्य अर्थका भी ग्रहण होनेसे उसे "उपादान-लक्षणा" कहते हैं ॥ ६ ॥

रूढिमें उपादानलक्षणा जैसे—'श्वेतो धावति' (सफेद दौड़ रहा है) । प्रयोजनमें उपादान लक्षणा जैसे—कुन्ताः प्रविशन्ति (भाले प्रवेश कर रहे हैं ।) इन दो उदाहरणोंमें 'श्वेतो धावति' यहाँपर केवल श्वेत भावि और 'कुन्ताः प्रविशन्ति' यहाँपर केवल कुन्त आदि अचेतन (जड़) होनेसे धावन और प्रवेशन क्रियायें कर्ता होकर अन्वित नहीं हो सकते हैं अतः अन्वयकी सिद्धिके लिए श्वेत वर्णवाले अश्व आदिका और कुन्तके धारण करनेवाले पुरुष आदिका आक्षेप करते हैं । "श्वेतो

मतिगहनत्वं प्रयोजनम् । अत्र च मुख्यार्थस्यात्मनोऽप्युपादानम् । लक्षणलक्षणार्थां तु परस्यैवोपलक्षणमित्यनयोर्भेदः । इयमेवाजहत्स्वार्थस्युच्यते ।

अप्यं स्वयं वाक्यार्थं परस्यान्वयसिद्धये ।

उपलक्षणहेतुत्वाद्देशा लक्षणलक्षणा ॥ ७ ॥

रूढिप्रयोजनयोर्लक्षणलक्षणा यथा—'कलिङ्गः साहसिकः' 'गङ्गायां घोषः' इति च । अनयोर्हि पुरुषतटयोर्वाक्यार्थेऽन्वयसिद्धये कलिङ्गगङ्गा-शब्दावात्मानसर्पयतः ।

एव च 'कुन्ताः प्रविशन्ति' इत्यत्र कुन्तानामन्वयनत्वेन प्रवेशनक्रियायां वस्तुत्वेन अन्वयाऽनुपपत्तेः कर्तृत्वाऽन्वयनिर्वाहाय कुन्तसयोग्युक्ताः पुरुषा आक्षिप्यन्ते । अत्र कुन्त-युक्ताः पुरुषाः प्रविशन्तीति अभिधानाऽदलस्यं कुन्तावीनमतिगहनत्वं प्रयोजनम् (लक्षणा-फलम्) । अत्र च=उपादानलक्षणार्थं मुख्यार्थस्य आत्मनः (श्वेतस्य कुन्तस्य च) अपि उपादानं = ग्रहणम्, अत्र इयमुपादानलक्षणापदवाचना । लक्षणलक्षणायां तु परस्य = लक्ष्यार्थस्य एव, उपलक्षण=मुख्यार्थं विहायोपस्थापनम् । इयम् एव = उपादानलक्षणा एव अजहत्स्वार्था=अजहत् (अत्यजम्) स्वार्थः (मुख्यार्थः) यां सा, 'अजहत्लक्षणे' त्यपि अस्या नामान्तरम् ॥ ६ ॥

लक्षणलक्षणां लक्षयति—अप्यंमिति । (यत्र) वाक्यार्थं परस्य=अमुख्यार्थस्य, अन्वयसिद्धये = असमर्पणनिर्वाहाय, यया (व्या), स्वस्य=मुख्यार्थस्य, गङ्गादेरिति भावः । अप्यं = परित्यागः, उपलक्षणहेतुत्वात् = अमुख्यार्थमात्रबोधनकारणत्वात्, एषा = इयं, लक्षणलक्षणा ॥ ७ ॥

लक्षणलक्षणासुदाहरति—रूढिप्रयोजनयोरिति । रूढिप्रयोजनयोर्लक्षणलक्षणा यथा 'कलिङ्गः साहसिकः' 'गङ्गायां घोषः' इति च । अतयोः = उदाहरणयोः, पुरुषतटयोः = 'कलिङ्गः साहसिकः' इत्यत्र पुरुषस्य, 'गङ्गायां घोषः' इत्यत्र तटस्थेति धावति' यहापर प्रयोजन न होनेसे रूढिमती लक्षणा । "कुन्ताः प्रविशन्ति" यहाँ पर कुन्तोंकी अतिगहनता प्रयोजन है । उपादान लक्षणामें मुख्यार्थका भी ग्रहण होता है । लक्षणलक्षणामें तो लक्ष्य अर्थ का ही उपलक्षण होता है यह इन दोनोंका भेद है । इसे ही अजहत्स्वार्था' कहते हैं ॥ ६ ॥

लक्षणलक्षणाका लक्षण करते हैं—वाक्यार्थमें पर = मुख्य अर्थसे भिन्न अर्थकी अन्वयसिद्धिके लिए जहाँ मुख्य अर्थका समर्पण होता है वहाँ लक्षणलक्षणा होती है । यह उपलक्षण (अमुख्य अर्थमात्रके बोधन) का कारण होती है ॥ ७ ॥

रूढिमें लक्षणलक्षणा—'कलिङ्गः साहसिकः' । प्रयोजनमें लक्षणलक्षणा जैसे—

यथा वा—

‘उपकृतं बहु तत्र किमुच्यते, सुजनता प्रथिता भवता परम् ।
विदधदीदृशमेव सदा सखे ! सुखितमास्त्र ततः शरदां शतम् ॥’

अत्रापकारादीनां वाक्यार्थेऽन्वयसिद्धये उपकृतादयः शब्दा आत्मानम-
र्पयन्ति । अपकारिणं प्रत्युपकारादिप्रतिपादनान्मुख्यार्थबाधो वैपरीत्यलक्षणः
सम्बन्धः, फलमपकारातिशयः । इयमेव जहृत्स्वार्थेत्युच्यते ।

भावः । वाक्याऽर्थे, अन्वयसिद्धये = संसर्गनिर्वाहाय, कलिङ्गगङ्गादिशब्दो = मुख्याऽर्थो,
आत्मानं = स्वस्वार्थमर्पयतः = समर्पयतः ।

उदाहरणान्तरं प्रदर्शयति—उपकृतमिति । सखे । भवता बहु उपकृतं सुजना
परं प्रथिता । तत्र किम् उच्यते ? ईदृशम् एव सदा विदधत् ततः शरदां शतं सुखितम्
आस्त्वेत्यन्वयः ।

कंचिदपकारिणं प्रति कस्य चित्प्रीडितस्योक्तिरियम् । हे सखे ! = हे मित्र !,
भवता = त्वया, बहु = अधिकम्, उपकृतम् = उपकारः कृत इति भावः, एवं च सुजनता =
सौजन्यं, परम् = अत्यन्तं, प्रथिता = प्रकाशिता । तत्र तयोः त्वदुपकारसौजन्ययोर्विषय
इति भावः । किम्, उच्यते = अभिधीयते, ईदृशम् एव = एतादृशम् एव उपकरण-
सौजन्यप्रकाशनम् एव, सदा = सर्वदा, विदधत् = कुर्वन्, ततः = तदनन्तरं, शरदां = शतं =
वर्षशतं यावत्, सुखितं = सुखयुक्तं यथा तथा, आस्त्र = तिष्ठ, इत्थं मुख्याऽर्थः ।

अत्र = अस्मिन्पद्ये, अपकारादीनाम् = अपकारदुर्जनताशत्रुदुःखितानां पदानां,
वाक्याऽर्थे अन्वयसिद्धये = संसर्गनिर्वाहाय, उपकृतादयः = उपकृतसुजनतासखिसुखित-
रूपाः शब्दाः = पदानि, आत्मानं स्वम्, अर्पयन्ति = परित्यजन्ति, तत्र उपकृतम्
इत्यस्य लक्ष्याऽर्थः “अपकृतम्” “सुजनता” इत्यस्य “दुर्जनता”, “सखे” इत्यस्य “शत्रो”
“सुखितम्” इत्यस्य दुःखितम् इति यथास्वं लक्ष्याऽर्था बोद्धव्याः ।

अपकारिणं प्रति = अपकारकारिणं प्रति = उपकारादिप्रतिपादनात् = उप-
कारादिशब्दप्रयोगात्, मुख्याऽर्थबाधः = शक्याऽर्थबाधः, लक्षणाया हेतुविशेषः, वैपरीत्य-
लक्षणः = वैपरीत्यस्वरूपः, सम्बन्धः, फलम्, अपकाराऽतिशयः = अपकृत्यधिकता
लक्षणायाः प्रयोजनमिति भावः । इयम् एव = लक्षणलक्षणा एव, “जहृत्स्वार्था”
इत्युच्यते । अस्या नामान्तरं जहृत्लक्षणाऽपि । जहृत् = परित्यजन्, स्वार्थः = मुख्याऽर्था
याम् इति बहुव्रीहिसमासः ।

“गङ्गायां घोषः” । इन दोनोंमें क्रमसे वाक्यार्थमें पुरुष और तटके अन्वयकी सिद्धिके
लिए “कलिङ्ग” और गङ्गा शब्द अपने मुख्यार्थका समर्पण करते हैं ।

अथवा—उपकृतम्० अकाराकी कोई कहता है—“हे मित्र ! आपने बहुत
उपकार किया है, क्या कहना है आपने अत्यन्त सौजन्यका विस्तार किया है । आप ऐसे

आरोपाध्यवसानाभ्यां प्रत्येकं ता अपि द्विधा ।

ताः पूर्वोक्ताश्चतुर्भेदलक्षणाः ।

विषयस्यानिगीर्णस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिकृत् ॥ ८ ॥

सारोपा, स्यान्निगीर्णस्य मता साध्यवसानिका ।

पुनरापि लक्षणाया द्वैविध्यं प्रतिपादयति—**आरोपेति ।** आरोपाऽध्यवसानाभ्यां ताः प्रत्येकमपि द्विधा स्वरूपतः । आरोपाऽध्यवसानाभ्याम् = विषयविषयिणाभेदेन उपन्यास आरोपः, विषयिणा विषयस्य तिरोभावः अध्यवसानम्, साध्यां, ताः = लक्षणाः, प्रत्येकमपि, द्विधा = द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां, बोद्धव्या इति शेषः । ताः पूर्वोक्ताः चतुर्भेदलक्षणाः = ह्यपी प्रयोजने च—उपादानलक्षणा लक्षणाऽलक्षणा चानयोः भेदानाम् इति शेषः ।

अथ साऽऽरोपां लक्षणां लक्षयति—**विषयस्येति ।** (विषयिणा) अनिगीर्णस्य विषयस्य अन्यतादात्म्यकृत् साऽऽरोपा स्यादित्यन्वयः ॥ ८ ॥

(विषयिणा = आरोप्यमाणेन, लक्ष्याऽर्थेन इवेतगुणविशिष्टेन इति भावः), अनिगीर्णस्य = प्रतिरोहितस्य, विषयस्य = आरोपविषयस्य, अन्यतादात्म्यप्रतीतिकृत् = अन्येन (विषयिणा = इवेतगुणविशिष्टेन लक्ष्यार्थेन) तादात्म्यप्रतीतिकृत् (अभेद-प्रतीतिकृत्) या लक्षणा, सा सारोपा स्यात् । आरोपेण सहिता साऽऽरोपा ॥ ८ ॥

ही कर्मको करते हुए सी साल तक सुखपूर्वक जीते रहे” । इस वाक्यार्थमें अपकार आदिधोके अन्वयकी सिद्धिके लिए अपकृत आदि शब्द अपने स्वरूपका समर्पण करते हैं । अपकारीके प्रति उपकार आदिका प्रतिपादन करनेसे मुख्याऽर्थका बाध (अन्वयाऽनुपपत्ति) है । तैरनीत्यरूप सम्बन्ध है । अपकारका आधिक्य फल (प्रयोजन) है । इसे ही जहृस्ववर्त्या (जहृल्लक्षणा) कहते हैं ॥ ७ ॥

आरोप और अध्यवसायमे पूर्वोक्त चार भेदोंवाली लक्षणाके फिर दो भेद होते हैं । विषय (उपमेय) और विषयी (उपमान) के भेदसे स्थितिको “आरोप” और जहाँ पर विषयी (उपमान) से विषय (उपमेय) का तिरोभाव हो जाता है उसे “अध्यवसान” कहते हैं । इस प्रकार फिर दो भेद हो जाते हैं, यह अभिप्राय है । अनिगीर्ण = अनाच्छादित अर्थात् (शब्दसे प्रतिपादित) विषय (उपमेय) का अन्य- (विषयी अर्थात् उपमान) से तादात्म्य (अभेद) की प्रतीति करनेवालीको “सारोपा” कहते हैं ॥ ८ ॥

निगीर्ण = आच्छादित अर्थात् (शब्दसे) अत्रनिर्दिष्ट विषय (उपमेय) का अन्य- (विषयी अर्थात् उपमान) से तादात्म्य (अभेद) की प्रतीति करनेवालीको साध्यवसानिका कहते हैं ।

विषयिणा अनिगीर्णस्य विषयस्य तेनैव सह तादात्म्यप्रतीतिकृत्सारोपा ।
इयमेव रूप अलङ्कारस्य बीजम् ।

रूढोपपादानलक्षणा सारोपा यथा—‘अश्वः श्वेतो धावति’ । अत्र हि श्वेतगुणवान्श्वोऽनिगीर्णस्वरूपः स्वसम्भवेतगुणतादात्म्येन प्रतीयते ।

प्रयोजने यथा—‘एते कुन्ताः प्रविशन्ति’ । अत्र सर्वज्ञान्ता कुन्तधारि पुरुषनिर्देशात् सारोपत्वम् ।

साध्यवदानि तं लक्षयति—निगीर्णस्थिति । (विषयिणा = आरोप्यमाणेन, श्वेतगुणविशिष्टेनेति भावः), निगीर्णस्य = तिरोहितस्य, विषयस्य = मुहदाऽर्थ-य अश्वादेरिति भावः । अन्यतादात्म्यप्रतीतिकृत = अन्येन (लक्ष्यऽर्थेन) तादात्म्य-प्रतीतिकृत् (अभेदप्रतीतिकृत्) साध्यवदानिका, मता = अभिमतः ।

तत्र इयम् एव = सारोपा लक्षणा एव, रूपकालङ्कारस्य बीजं = भिषिःम् । रूढोपपादानलक्षणा साऽऽरोपा यथा—अश्वः श्वेतो धावति । अत्र हि श्वेतगुणवान् अश्व आरोपविषयः, विषयिणा आरोप्यमाणेन श्वेतेन, अनिगीर्णस्वरूपः = तिरोहित-स्वरूपः, स्वसम्भवेतगुणतादात्म्येन=स्वस्मिन् (आरोपविषये अश्वे) सम्भवेत (समवाय-सम्बन्धेन वर्तमानः) यः श्वेतगुणः, तस्य तादात्म्येन (अभेदेन) प्रतीयते = जायते । लक्ष्याऽर्थप्रतीतिः प्रागिति भावः । प्रयोजने उपा० सारोपा यथा—‘एते कुन्ताः प्रविशन्ति’ । अत्र विषयिणा=आरोप्यमाणेन कुन्तवदेन, अनिगीर्णस्य=शब्दप्रतिपादितस्य, विषयस्य= आरोपविषयस्य एतत्पदवाच्यस्य पुरुषस्य; अन्यतादात्म्यप्रतीतिकृत्=अन्येन (विषयिणा आरोप्यमाणेन कुन्तवदेन) तादात्म्यप्रतीतिकृत् (अभेदप्रतीतिकृत्) सारोपा । अत्र = उदाहरणे, सर्वज्ञान्ता = एतत्पदेन, आरोपविषयेणेति भावः । कुन्तधारिपुरुषनिर्देशात् =

वृत्तिमें इनका स्पष्टीकरण करते हैं । विषयी (उपमान) से अनिगीर्ण अनाच्छादित अर्थात् शब्दसे प्रतिपादित विषय (उपमेय) का उसी (विषयी) के साथ तादात्म्य (अभेद) की प्रतीति करनेवालीको “सारोपा” कहते हैं । यही सारोपा लक्षणा रूपक अलङ्कारका बीज है ।

रूढिमें उपादान लक्षणा सारोपा—‘अश्वः श्वेतो धावति’ । (सफेद घोड़ा दौड़ रहा है ।) यहाँ श्वेत गुणवाला अश्व अपने विषयी (उपमान) से अनिगीर्ण-स्वरूप अर्थात् शब्दसे प्रतिपादित स्वरूप विषय (उपमेय) होकर स्वसम्भवेतगुण-तादात्म्यसे अर्थात् ‘स्व’ हुआ आरोपित विषय अश्व, उसमें समवेत (समवाय सम्बन्धसे विद्यमान) गुण हुआ श्वेतगुण उसके तादात्म्य (अभेद) से प्रतीत होता है ।

श्वेत शब्दकी श्वेतगुण विशिष्टमें प्रतिद्विसे रूढि है । श्वेत गुण अपने व्याख्यार्थ-के साथ लक्ष्याऽर्थ अश्वको भी प्रतिपादित करता है इसलिए उपादान लक्षणा हुई और विषयी श्वेतसे अनिगीर्ण स्वरूप अश्व (विषय) के साथ श्वेतका तादात्म्य (अभेद)

रुद्धौ लक्षणलक्षणा सारोपा यथा—'कलिङ्गः पुरुषो युध्यते' । अत्र कलिङ्गपुरुषयोराधारावेयभावः सम्बन्धः ।

प्रयोजने यथा—'आयुष्टम्' । अत्रायुष्कारणमपि घृतं कार्यकारण-
भावसम्बन्धसम्बन्ध्यायुस्तादात्म्येन प्रतीयते । अन्यवैलक्षण्येनाद्यभिचारेणा-
युष्करत्वं प्रयोजनम् ।

सारोपात्त्वम् । कुन्तादीनामतिगहनत्वं प्रयोजनम् । काव्यप्रकाशकारमते तु अत्र विषयस्य सामान्यवाचिना सर्वनाम्ना निर्देशोऽपि विशेषरूपेण उपस्थितेरभावः। अत्र सारोपा अपि तु साध्यवसानैव, परं सन्निकृष्टादिकालेषु इदमादिशब्दानां वाचकपदवदुपस्थितिविषयाद्य-
अनिगीर्णरूपत्वात्सारोपात्त्वमिति विश्वनाथकविराजमतम् । रुद्धौ लक्षणलक्षणा सारोपा यथा—'कलिङ्गः पुरुषो युध्यते' । कलिङ्गपदस्य मुख्याऽर्थस्य देशविशेषस्य परित्यागा-
लक्षणलक्षणा, पुरुषपदेन लक्ष्याऽर्थोपादानादनिगीर्णत्वम् । अत्र कलिङ्गपुरुषयोराधा-
राऽऽधेयभावः सम्बन्धः । प्रयोजने लक्षण० सारोपा यथा—'आयुष्टम्' । अत्रायुः-
पदेन मुख्याऽर्थस्य परित्यागालक्षणलक्षणा, अनिगीर्णस्वरूपे आरोपविषये घृते आयुष-
आरोपात् सारोपा, अत्र आयुष्कारणमपि घृतं कार्यकारणभावसम्बन्धेन सम्बन्धि (कार्यता-
सम्बन्धवत्) यत् आयुः तस्य तादात्म्येन (अभेदेन) प्रतीयते = ज्ञायते । अन्यवैल-
क्षण्येन = अत्रादिवैसादात्म्येन, अव्यभिचारेण = व्यभिचाराऽभावेन च हेतुना, आयु-
ष्करत्वं = जीवितकालवर्धकत्वं, प्रयोजनं = लक्षणाकलम् । अत्रायुः—

"अत्राविष्टगुणं विष्टं, विष्टादष्टगुणं पयः ।

पयसोऽष्टगुणं मांसं, मांसादष्टगुणं घृतम् ॥

घृतादष्टगुणं तैलं, मर्दयेन्न तु भक्षयेत् ।

प्रतीत होता है यह आरोप हुआ । इस प्रकार रुद्धिमें सारोपा उपादानलक्षणाका यह उदाहरण हुआ ।

प्रयोजनमें उपादानलक्षणा सारोपा—'एते कुन्ताः प्रविशन्ति' । (ये भाले प्रवेश करते हैं) । यहाँपर "एते" इस सर्वनामसे कुन्ताधारी पुरुषोंका निर्देश होनेसे और कुन्तोंके साथ उनका तादात्म्य प्रतीत होता है अतः सारोपा हुई और लक्ष्याऽर्थके साथ कुन्तोंकी भी प्रतीति होती है इसलिए उपादान है । कुन्तोंका अतिगहनत्व प्रयोजन है ।

रुद्धिमें लक्षणलक्षणा सारोपा—'कलिङ्गः पुरुषो युध्यते' ।

(कलिङ्ग पुरुष युद्ध करता है) । कलिङ्गपद मुख्याऽर्थं देशविशेषका परित्याग करके कलिङ्गदेशवासी पुरुषका उपलक्षण है । पुरुषपदके साथ तादात्म्य (अभेद) - प्रतीतिसे सारोपा है । कलिङ्ग और पुरुषका आधाराऽऽधेयभाव सम्बन्ध है ।

प्रयोजनमें लक्षणलक्षणा सारोपा—'आयुष्टम्' । (आयु धी है) धी आयुका कारण है, तो भी वह कार्यकारणभाव सम्बन्धसे सम्बन्धी आयुके साथ अभेदरूपसे प्रतीत

यथा वा—राजकीये पुरुषे गच्छति 'राजासौ गच्छति' इति । अत्र स्वस्वामिभावलक्षणः सम्बन्धः । यथा वा—अग्रमात्रेऽवयवभागे 'हस्तोऽयम्' । अत्रावयवभावयविभावलक्षणसम्बन्धः । 'ब्राह्मणोऽपि तक्षाऽसौ' । अत्र

इत्यायुर्वेदशास्त्रोक्तिः प्रमाणम् । (एवमेव "आयुरेवेदम्" इति शुद्धायाः साध्य-
वसानाया लक्षणाया उदाहरणं प्रदर्शितम् । अत्र इदंशब्देन सर्वनाम्ना सन्निकृष्टत्वरूपेणैव
ऋषादेः स्थितः न तु घृतत्वादिरूपेणेति आरोगविषयवाचकपदाऽभावेन न सारोऽ-
पात्वमिति) ।

अथ लक्षणाबीजं विविधं—क्यसम्बन्धं दर्शयन् सारोपाया एव बहून्युदाहरणानि
दर्शयति—**यथा वा राजकीय इति** । राजकीये = राजसम्बन्धिनि, पुरुषे, गच्छति—
"राजासौ गच्छति" इति । इयमपि सारोपा प्रयोजनवती लक्षणलक्षणा । अत्र "असौ"
इति सर्वनामपदेन लक्ष्यार्थं पुरुषे निदिष्टे राजोऽभेदारोपात् सारोपा । अत्र स्वस्वामि-
भावलक्षणः सम्बन्धः । पुरुषः स्वः, राजा च स्वामी; राजसदृशोऽज्वलवेशत्वं राज-
सदृशालङ्कयन्नासनत्वं वा प्रयोजनम् ।

यथा वा अग्रमात्र इति । अग्रमात्रे अवयवभागे "हस्तोऽयम्" इति इयं
रूढिमती सारोपा लक्षणलक्षणा । अत्र प्रयोजनाऽभावाद्बुद्धिरेव । एवं च अत्र अवयवाऽ-
वयविभावलक्षणः सम्बन्धः । हस्तः अवयवी, तदग्रभागः अवयवः । हस्ताऽवयवे अग्रेऽपि
हस्तशब्दप्रयोगः । पटेकदेशे दग्धेऽपि पटो दग्ध इति व्यवहारवत् ।

ब्राह्मणोऽपि "तक्षाऽसौ" । इयं प्रयोजनवती सारोपा लक्षणलक्षणा । अत्र
तात्कर्म्यलक्षणः सम्बन्धः । तात्कर्म्यमत्र तक्षतदृशकर्मकारित्वम् । ब्राह्मणोऽपीत्यत्र
अपिपदेन तक्षोत्तरक्षत्रियाविपरिग्रहः । समस्ततक्षकर्मणि नैपुण्यं प्रयोजनम् ।

होत्रा है । अन्न आदिसे विलक्षणतासे और अव्यभिचारसे आयु बढ़ाना इतका प्रयोजन
है । **अथवा**—राजाके किसी पुरुषके जानिके समयमें "राजा असौ गच्छति" "यह राजा
जाता है" ऐसा प्रयोग होता है, यह साऽऽरोंपा प्रयोजनवती लक्षणलक्षणा है । यहाँ
"असौ" इस सर्वनाम पक्षसे लक्ष्यार्थं पुरुषका निर्देश होनेसे उसका राजाके साथ अभेद
आरोगसे "सारोपा" है, स्वस्वामिभावसम्बन्ध है, पुरुषमें "स्वत्व" है और राजामें
"स्वामित्व" है । राजाका सदृश उज्वलवेश होना वा राजाके समान अलङ्कय शासन
होना प्रयोजन है । अथवा हाथके अग्रमात्र अवयवभागमें "हस्तोऽयम्" यह हाथ है
ऐसा प्रयोग होता है उसमें अवयवाऽवयविभावसम्बन्ध है । हाथ अवयवी है, उसका अग्र
भाग अवयव है । यह रूढिमती सारोपा लक्षणलक्षणा है ।

बढ़ईका काम करनेवाले ब्राह्मणको भी "तक्षाऽसौ" कहते हैं, यह प्रयोजनवती
सारोपा लक्षणलक्षणा है । इसमें तात्कर्म्यलक्षण सम्बन्ध है । यहाँपर तक्षा (बढ़ई) के
सदृश कर्म करना ही तात्कर्म्य सम्बन्ध है ।

तादृश्यलक्षणः । इन्द्रार्थासु स्थूणासु 'अमी इन्द्राः' । अत्र तादृश्यलक्षणः सम्बन्धः । एवमन्यत्रापि । निगीर्णस्य पुनर्विषयस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिक्रमसाध्यवसाना । अस्याश्चतुर्षु भेदेषु पूर्वोदाहरणान्येषु । तदेवमष्टप्रकारा लक्षणा ।

इन्द्रार्थासु = इन्द्रपूर्वाऽर्थं निमित्तासु, स्थूणासु = स्तम्भेषु "अमी इन्द्राः" । इयं प्रयोजनवती सारोपा लक्षणलक्षणा । अत्र तादृश्यलक्षणः सम्बन्धः । तादृश्यमत्र इन्द्रप्रयोजनकत्वम् । सर्वनाम्नः "अमी" इत्यस्य निर्देशेन अग्निगीर्णत्वम् । अत्र इन्द्रसदृशः पूज्यमानत्वं प्रयोजनम् ।

अथ साध्यवसानां लक्षयति—“निगीर्णस्य मता साध्यवसानिका” । इति । (विषयिणा = आरोप्यमाणेन लक्षयार्थेन श्वेतादिनेतिभावः) निगीर्णस्य = तिरोहितस्य, विषयस्य = आरोपविषयस्य, अन्यतादात्म्यप्रतीतिकृत् = अन्येन (विषयिणा लक्षयार्थेन श्वेतगुणविशिष्टेन), तादात्म्यप्रतीतिकृत् = अभेदप्रतीतिकृत्, लक्षणा साध्यवसानिका, मता=अभिमता इति कारिकाशेषभागाऽर्थः । वृत्तावगि अयमेवाऽर्थः सूचितः । इयं साध्यवसाना अतिशयोक्त्यलङ्कारस्य बीजम् । अस्याः=साध्यवसानाया लक्षणायाः, चतुर्षु = चतुःसंख्यकेषु, भेदेषु = प्रकारेषु पूर्वोदाहरणान्येषु । ता यथा—

१. रूढो उपादानलक्षणा साध्यवसाना—“श्वेतो धावति” अत्रारोपविषयस्य अश्वस्य निगरणात् साध्यवसानात्वमेवमन्यत्रापि ।

२. प्रयोजने उपादानलक्षणा साध्यवसाना—“कुन्ताः प्रविशन्ति” ।

३. रूढो लक्षणलक्षणा साध्यवसाना—“कलिङ्गः साहसिकः” ।

४. प्रयोजने लक्षणलक्षणा साध्यवसाना—“गङ्गायां घोषः” इति । तदेवमष्टप्रकारा लक्षणा । शुद्धागोणीभेदतो लक्षणाद्विविधं प्रतिपादयति—सादृश्यैतर-

इन्द्रके लिए गाड़ीगई स्थूणाओं (खम्भों) में “अमी इन्द्राः” ऐसा प्रयोग होता है, यह प्रयोजनवती सारोपा लक्षणलक्षणा है । यहाँ पर तादृश्य सम्बन्ध है, इन्द्रके लिए हीनें यह तादृश्य है । अन्यत्र भी ऐसा ही जानना चाहिए ॥ ८ ॥

ये सब सारोपा लक्षणाके उदाहरण हैं । अब साध्यवसानाका लक्षण कहते हैं—“निगीर्णस्य मता साध्यवसानिका” । निगीर्ण अर्थात् लब्धसे अप्रतिपादित विषयका अन्य- (विषयी) के साथ अभेद प्रतीति करानेवाली लक्षणा “साध्यवसानिका” कहलाती है । इसके चारों भेद पहले ही कहे गये हैं । जैसे—

१ रूढिमती उपादानलक्षणा साध्यवसाना “श्वेतो धावति” ।

२ प्रयोजनवती उपादानलक्षणा साध्यवसाना—“कुन्ताः प्रविशन्ति” ।

३ रूढिमती लक्षणलक्षणा साध्यवसाना—“कलिङ्गः साहसिकः” ।

४ प्रयोजनवती लक्षणलक्षणा साध्यवसाना—“गङ्गायां घोषः” ।

इस प्रकार सारोपाके चार और साध्यवसानाके चार लक्षणाके आठ भेद हो गये ।

सादृश्येतरसम्बन्धाः शुद्धास्ताः सकला अपि ।

सादृश्यात्तु मता गौण्यस्तेन षोडश भेदिताः ॥ ९ ॥

ताः पूर्वोक्ता अष्टभेदा लक्षणाः । सादृश्येतरसम्बन्धाः कार्यकारण-
भावादयः । अत्र शुद्धानां पूर्वोदाहरणान्येव । रूढाउपादानलक्षणा सारोपा
गौणी यथा—‘एतानि तैलानि हेमन्ते सुखानि’ । अत्र तैलशब्दस्ति लभ-
स्नेहरूपं मुख्यार्थमुपादायैव सार्वपादिषु स्नेहेषु वर्तते । प्रयोजने यथा—

सम्बन्धा इति । सादृश्येतरसम्बन्धाः ताः सकला अपि शुद्धाः सादृश्यात्तु गौण्यो मताः,
तेन षोडश भेदिता इत्यन्वयः ।

सादृश्येतरसम्बन्धाः = सादृश्यात् इतरे (भिन्नाः), कार्यकारणभावादिरूपाः
सम्बन्धा आसां, ताः = पूर्वोक्ता अष्टभेदा लक्षणाः, सकला अपि = संपूर्णा अपि, शुद्धाः
परिभाषिताः ॥ ९ ॥

सादृश्यात्तु गौण्ये लक्षणाः, मताः = अभिमताः, तेन कारणेन, षोडशभेदिताः=
षोडशसंख्यकारकेन भेदयुक्ताः । शुद्धाः = कार्यकारणभावादिरूपाः, गौण्यः = गुणयोगा-
दिति भावः । गुणात् आगता गौण्यः, “तत आगतः” इत्यण् ‘टिड्ढाणञ्’
इत्यादिना झीप् ।

विवृणोति—सादृश्येतरसम्बन्धाः=कार्यकारणभावादयः । तत्र शुद्धानां लक्षणानां
पूर्वोदाहरणान्येव “अत्रः श्वेतो धावती”त्यादीनि । गौण्यो लक्षणाः प्रदर्शयन्ते ।

तत्र रूढौ उपादानलक्षणा सारोपा गौणी यथा “एतानि तैलानि हेमन्ते
सुखानि” तिलानां विकारास्तैलानि, “तस्य विकारः” इत्यण् । अत्र=अस्मिन् उदाहरणे,
तैलशब्दः, तिलभवनस्नेहरूपं, मुख्यार्थं = शक्याऽर्थम्, उपादाय एव = गृहीत्वा एव,
सार्वपाऽऽदिस्नेहेषु = सर्वपविकारादिस्नेहमात्रेषु लक्ष्याऽर्थेषु वर्तते । अत्र सार्वपादिस्नेहानां

अब लक्षणाके शुद्धा और गौणी इन दो भेदोंको दिखलाते हैं । सादृश्यसे भिन्न
सम्बन्धोंवाली पहले बतलाई गई सब लक्षणाएँ “शुद्धा” कही जाती है ॥ ९ ॥

सादृश्यसे “गौणी” लक्षणाएँ होती हैं, गुणके योगसे “गौणी” लक्षणा होती है ।
इस प्रकार शुद्धाके आठ और गौणीके आठ कुल सोलह भेद हो जाते हैं ।

सादृश्यसे भिन्न सम्बन्ध कार्यकारणभाव आदि होते हैं ।

शुद्धा लक्षणाओंके आठ भेद पहलेके उदाहरण ही हैं ।

१. रूढिमती उपादानलक्षणा सारोपा गौणी—“एतानि तैलानि हेमन्ते सुखानि”
यहाँपर तैल शब्दका मुख्य अर्थ तिलसे उत्पन्न स्नेह है उसीको लेकर सादृश्यसे सरसों
आदिके स्नेहको भी “तैल” कहते हैं ।

२. प्रयोजनवती उपादानलक्षणा सारोपा गौणी—राजकुमार और उनके सद्ग

राजकुमारेषु तत्सदृशेषु च गच्छन्सु 'एते राजकुमारा गच्छन्ति'। रूढावुपादानलक्षणा साध्यवसाना गौणी यथा—'तैलानि हेमन्ते सुखानि'। प्रयोजने यथा—'राजकुमारा गच्छन्ति' रूढौ लक्षणलक्षणा सारोपा गौणी यथा—'राजा गौडेन्द्रं कण्टकं शोधयति'। प्रयोजने यथा—'गौर्वाहीकः'। रूढौ

तिलत्वात्साध्याऽर्थबाधः। तैलसार्थपर्योक्तयोरपि स्नेहरूपत्वात्सादृश्यलक्षणः सम्बन्धः। एतानीति सर्वनाम्ना सारोपात्वम्। एवमन्यत्रापि। प्रयोजने उपा० सा० गौणी यथा—राजकुमारेषु तत्सदृशेषु गच्छन्सु "एते राजकुमारा गच्छन्ति"। अत्र राजकुमारसदृशेषु राजकुमारणन्दप्रयोगात् मुख्याऽर्थबाधः शौर्यसौन्दर्यवेशभूषाऽऽदिभिः सादृश्य सम्बन्धः, राजकुमारवदादरणीयत्वं प्रयोजनम्। एतानीति सर्वनाम्ना सारोपात्वम्। रूढौ उपा० साध्यव० गौणी यथा—'तैलानि हेमन्ते सुखानि'। अत्र एतानीति सर्वनाम्ना निर्देशाभावात्विषयस्य निगीर्णत्वेन साध्यवसानात्वम्। प्रयोजने उपा० साध्यव० गौणी यथा—'राजकुमारा गच्छन्ति'। प्रयोजनं निर्दिष्टमेव। रूढौ लक्षणलक्षणा सारोपा गौणी यथा—'राजा गौडेन्द्रं कण्टकं शोधयति'। अत्र गौडेन्द्रे कण्टकशब्दस्य प्रयोगे प्रयोजनाऽभावाद्भक्तिः। क्षुद्रदुःखादयित्वं सादृश्यं सम्बन्धः। कण्टकशब्दस्य प्रकृते स्वाऽर्थपरित्यागात् लक्षणलक्षणा। "क्षुद्रशत्रौ च कण्टक" इत्यादिकांशोऽपि निरूढलक्षणाया एव शाहकः। गौडेन्द्रस्य आरोपविषयस्याऽनिगरणात् सारोपात्वम्।

प्रयोजने लक्षण० सारोपा गौणी यथा—गौर्वाहीकः। वाहीको हलवाहकः। अथवा वाहीको नाम देशविशेषः। यथा—

अन्य कुमारीके जानेपर—'एते राजकुमारा गच्छन्ति' यहाँपर राजकुमारीके सदृश आदरणीय होना प्रयोजन है।

पूर्वोक्त दोनों उदाहरणोंमें विषयवाचक "एतत्" पदको हटानेसे 'साध्यवसानां' के उदाहरण हो जाते हैं। जैसे—

३. रूढिभती उपादानलक्षणा साध्यवसाना गौणी—'तैलानि हेमन्ते सुखानि' यहाँपर सर्वनामसे निर्देश न होनेसे विषय निगीर्ण हो गया है अतः यह साध्यवसाना हुई।

४. प्रयोजनवती उपादानलक्षणा साध्यवसाना गौणी—'राजकुमारा गच्छन्ति'। प्रयोजनका पहले ही निर्देश किया गया है।

५. रूढिभती लक्षणलक्षणा सारोपा गौणी—'राजा गौडेन्द्रं कण्टकं शोधयति' राजा गौडेन्द्र कण्टकको निवारण करते हैं। यहाँपर गौडेन्द्रमें कण्टक शब्दके प्रयोगमें प्रयोजन न होनेसे रूढि है, क्षुद्र दुःख देना सादृश्य सम्बन्ध है, कण्टकशब्दका प्रकृतमें अपने अर्थका परित्याग करनेसे लक्षणलक्षणा है। आरोपविषय गौडेन्द्रका निगरण न होनेसे सारोपा हुई है।

६. प्रयोजनवती लक्षणलक्षणा सारोपा गौणी—'गौर्वाहीकः'। वाहीक देयका

लक्षणलक्षणा साध्यवसाना गोणी यथा—'राजा कण्टकं शोधयति' ।
प्रयोजने यथा—'गौर्जल्पति' ।

'पञ्चानां सिन्धुषष्ठानां नदीनां येऽन्तरभ्रिताः ।

तान् धर्मवाह्यानमुचीन् वाहीकान्परिवर्जयेत् ॥" महाभारत कर्णपर्व ।

पञ्चानां मतद्दु-विपाशेरावतीचन्द्रभागावितस्तानां (भाषायां तु सतलज-व्यास-
रावी-चनाव-सेलमपववाख्यानाम्) सिन्धुषष्ठानां=सिन्धवा नद्या षष्ठानां नदीनां वे
अन्तरभ्रिताः=मध्यस्थिताः, पञ्चनवपद (पञ्जाब)-राज्या देशाः, धर्मवाह्यान्=धर्मबर्हि-
भूतान्, उमुचीन्=अपवित्रान्, तान् = उद्वहान्, वाहीकान् = तदाख्यान् देशान्, पञ्चनव
(पञ्जाब) राज्यान्, परिवर्जयेत्=परित्यजेत्, तत्र न वसेदिति भावः । वाहीकाः
(देशाः) सन्ति यस्य स वाहीकः (वाहीकदेशवासिपुरुषः), "अर्थं आदिभ्योच्" इति
सूत्रेण अच् प्रत्ययः । केचित् जाटजात्युत्पन्नं जतं "वाहीकम्" कथयन्ति । अपरे तु
वयोर्भेदाऽभावात् बहिर्भेदो वाहीक इति "बहिष्" शब्दात् "बहिष्पटिलोपो यञ्" "ईकच्
च" इति वार्तिक्याम् ईकच् प्रत्ययपटिलोपश्च । आचाररहितो जनो वाहीक इत्याहुः ।
अत्र गोवाहीकयोरभेदेन अन्वयाऽनुपपत्तेः गोशब्दस्य मुक्याऽर्थबाधः । अतः गोशब्देन
स्वार्थस्य समर्पणात् लक्षणलक्षणा । आरोपविषयस्य वाहीकशब्दस्याऽनिगरणात् साऽऽरोपा ।
जाड्यादिसादृश्यसम्बन्धाद् गोणी । वाहीकस्य जाड्याद्यतिशयबोधनं प्रयोजनम् ।

कठौ लक्षणलक्षणा साऽध्यवसाना गोणी यथा—राजा कण्टकं शोधयति ।

शोधयति = निवारयति ।

अत्र कण्टकपदेन स्वाऽर्थस्य समर्पणात्लक्षणलक्षणा । आरोपविषयस्य गोडेन्द्रेण
विषयिणा कण्टकेन निगरणात्साध्यवसाना, क्षुद्रदुःखदायित्वं सादृश्यं सम्बन्धः । कण्टक-
क्षुद्रदुःखसादृश्येन गोणी ।

प्रयोजने लक्षण० साध्यव० गोणी यथा—गौर्जल्पति । अत्र जल्पनस्य (व्यक्त-
वाक्योच्चारणस्य) गन्धि असंभवान्मुक्याऽर्थबाधः । कोपनेन स्वाऽर्थस्य परित्यागाल्लक्षण-

निवासी पुरुष बिल है । यहाँ पर गौ और बाहीकके अश्वत्से अन्वयमें अनुपपत्ति होनेसे
गोशब्दके मुक्याऽर्थमें बाध हुआ है । अतः गो शब्दके स्वाऽर्थका समर्पण करनेसे लक्षण-
लक्षणा । आरोपविषय बाहीक शब्दका निगरण न होनेसे सारोपा है । जाड्य आदिके
सादृश्य सम्बन्धसे गोणी है । वाहीकके अतिशय जाड्यका बोधन प्रयोजन है ।

७. रुटिमती लक्षणलक्षणा साऽध्यवसाना गोणी — "राजा कण्टकं शोधयति"
यहाँ कण्टक पदसे स्वार्थका समर्पण करनेसे लक्षणलक्षणा और आरोपविषय गोडेन्द्रेका
विषय कण्टकसे निगरण करनेसे "साध्यवसाना" । क्षुद्र दुःख देना सादृश्य सम्बन्ध है ।
कण्टककी तरह दुःख देनेसे गोणी ।

८. प्रयोजनवती लक्षणलक्षणा साध्यवसाना गोणी—"गौर्जल्पति" बिल बोलत

अत्र केचिदाहुः—गोशब्दचारिणो गुणा जाड्यमन्द्यादयो लक्ष्यन्ते ।
ते च गोशब्दस्य बाह्यकार्याभिधाने निमित्तीभवन्ति । तदयुक्तम्—गोशब्द-
स्यागृहीतसङ्केतं बाह्यकार्यमभिधातुमशक्यत्वाद् गोशब्दार्थमात्रबोधनाच्च ।
लक्षणा । तथा च विषयिणा = आरोप्यमाणेन गोपदेन, आरोपविषय = बाह्यीकस्य
निगरणात् साध्यवसाना । जाड्यादिसादृश्यसम्बन्धादगोणी । जाड्यमन्द्यतिसमबोधनं
प्रयोजनम् ।

अथ "गोर्वाहीक" इत्यत्र शाब्दबोधभेदान्दर्शयन्परमतं निरस्यति अत्रेति । अत्र
केचित् = आचार्याः, आहुः = कथयन्ति । "गोर्वाहीक" इत्यत्र गोशब्दचारिणः = गोवृ-यो
(गोत्वसमानाऽधिकरणाः) गुणाः = जाड्यमन्द्यादयो, लक्ष्यन्ते = लक्षणया प्रतिपाद्यन्ते ।
तत्र जाड्यम् (अज्ञत्वम्) मन्द्यम् (निपुणकर्मऽसमर्थत्वम्), आदिपदेन दुःखसहिष्णु-
त्वादिवरिग्रहः, ते च लक्ष्यन्ते = लक्षणया बोध्यन्ते, ते च = जाड्यमन्द्यादयो गुणाः,
गोशब्दस्य, बाह्यीकार्यमभिधाने = बाह्यीकार्यस्य अभिधया बोधने, निमित्तीभवन्ति =
प्रवृत्तिनिमित्ततामुपयान्ति । तथा च जडत्वेन रूपेण शक्यैव, गोर्वाहीक इति प्रतीतिरिति
जाड्यमन्द्यादयो लक्ष्यन्ते इति तत्सिद्धान्तः ।

मतमेतत्लक्षणमिति—तदयुक्तमिति । तत् = पूर्वोक्तं, मतम्, अपुक्तम् = अनु-
चितम्, तत्र हेतुं प्रदर्शयति—गोशब्दस्येति । गोशब्दस्य = गोपदस्य, अगृहीतसङ्केत =
सङ्केतग्रहण विना, बाह्यीकार्यं = बाह्यीकरूपार्थम्, अभिधायितुम् = अभिधायक्या प्रतिपाद-
यितुम्, असामर्थ्यम् = सामर्थ्याऽभावात्, गोशब्दार्थमात्रबोधनाच्च = सङ्केतेन गोपदाऽर्थ-
मात्रप्रतिपादनाच्च ; अयं भावः । यदुक्तं लक्षणया उपस्थितः गोशब्दचारिणो जाड्य-
मन्द्यादयो गुणा गोशब्दात् बाह्यीकार्यस्य अभिधया बोधने निमित्तीभवन्ति, तदयुक्तम् ।
गोशब्दस्य गोरूपार्थं एव सङ्केतः, न बाह्यीकार्यं, अतस्तस्य बाह्यीकार्यमभिधया बोधयितुं
न सामर्थ्यम् । ननु पुनरभिधया गोशब्देन बाह्यीकार्यं सङ्केतः स्यादिति चेत् तत्राऽऽह—
अभिधायी इति । अभिधायी विरतत्वात् = गोशब्देन सङ्केतितं सास्नादिमन्तमर्थं प्रतिपाद्य,

है । यहाँपर बेलमें जल्पन (स्पष्ट वाक्यका उच्चारण) के असंभव होनेसे मुख्य अर्थमें
बाध है । गोपदसे स्वार्थका परित्याग करनेसे लक्षणलक्षणा, विषयी (आरोप्यमाण)
गोपदसे आरोपविषय (बाह्यीक) का निगरण करनेसे साध्यवसाना, जाड्यादिके सादृश्य
सम्बन्धसे गोणी, जाड्यादिके आधिक्यका बोधन प्रयोजन है ।

अत्र "गोर्वाहीकः" इति वाक्यमें शाब्दबोधके भेदोंको दिखलाते हैं—

१—“अत्र केचिदाहुः । “गोर्वाहीकः” अर्थात् बाह्यीक गो है, यहाँपर “गो”
शब्दसे बेलकी और “बाह्यीक” शब्दसे “बाह्यीक देशवासी पुरुषकी प्रतीति अभिधायित्वसे
होती है परन्तु गो और बाह्यीकका सामानाऽधिकरण्य अनुपपन्न होनेसे गोशब्दसे बेलमें
रहनेवाले जाड्य और मन्द्य आदि गुणोंका लक्षणासे बोध होता है, वे गुण गोशब्दके

अभिधाया विरतत्वाद् विरतायाश्च पुनस्तथानाभावात् ।

अन्ये च पुनर्गोशब्देन बाहीकार्थो नाभिधीयते, किन्तु स्वार्थसहचारि-
गुणसाजात्येन बाहीकार्थगता गुणा एव लक्ष्यन्ते । तदप्यन्ये न मन्यन्ते ।
तथाहि—अत्र गोशब्दाद्बाहीकार्थः प्रतीयते, न वा ? आद्ये गोशब्दादेव वा ?
लक्षिताद्वा गुणान् ? अविनाभावाद्वा ? तत्र, न प्रथमः, बाहीकार्थस्या-

अभिधायाः=शक्ते, विरतत्वात्=विश्रान्तत्वात्, विरतायाश्च=विश्रान्तायाश्च अभिधायाः
“शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराऽभावः” इति न्यायेन पुनस्तथानाऽभावात्=पुनरागम-
नाऽभावादिति भावः । अतः अभिवाऽन्तरकल्पने गौरवमित्याशयः । प्रलेषादौ तु युगपदने-
काऽर्थाऽभिधानं स्वीक्रियते, अत्राऽपि तथाकरणे लक्षणया निरर्थकत्वादिति भावः ।
मतान्तरमाह—अन्ये च पुनरिति । अन्ये च = अपरे च आचार्याः, पुनः गोशब्देन =
गोपदेन, बाहीकार्थः = बाहीकरूपाऽर्थः, न अभिधीयते = अभिधावृत्त्या न प्रतिपाद्यते,
गोपदेन संकेतेन गोपदार्थ एव प्रतिपाद्यते । किन्तु स्वाऽर्थसहचारिगुणसाजात्येन=स्वाऽर्थो
गोत्वं, तत्सहचारिगुणाः = गोसहचरणशीलगुणाः । जाडघम-न्धादयः, तेषां साजात्येन =
सजातीयतासम्बन्धेन, बाहीकार्थगता गुणा एव = जाडघमान्धादय एव, अत्र एककारेण
गृणिनो ध्यावृत्तिः । लक्ष्यन्ते=लक्षणया बोध्यन्ते । अस्मिन्मते गोशब्देन पूर्वमताऽनुसारेण
बाहीकार्थोऽभिधायनं प्रतिपाद्यते किन्तु गोसहचारिगुणसाजात्येन बाहीकार्थगता जाडघ-
मान्धादयो गुणा एव लक्षणया बोध्यन्ते इति भावः ।

तदपि = तन्मतमपि, अन्ये = आचार्याः, न मन्यन्ते = न स्वीकुर्वन्ति । तत्र
हेनुमाह—यथेति । तथाहि अत्र = “गोर्बाहीक” इत्यत्र । गोशब्दात्, बाहीकार्थः =
बाहीकरूपार्थः, प्रतीयते = ज्ञायते, न वा = न प्रतीयते वा, न ज्ञायते वा । आद्ये =
प्रथमपक्षे प्रतीतिपक्षे, गोशब्दाद् एव वा (१), लक्षितात्=लक्षणयावृत्त्या प्रतिपादितात्,
गुणान् = स्वनिष्ठजाडघमान्धादा (२), अविनाभावाद्वा=व्याप्यतेर्वा प्रतीयते बाहीकार्थं

अभिधावृत्तिसे बाहीक अर्थका प्रतिपादन करनेमें प्रवृत्तिनिमित्त होते है यह कुछ
विद्वानोंका कहना है ।

इसका खण्डन करते है । यह अनुचित है । सङ्केतग्रहण किये बिना गोशब्द
बाहीक अर्थका प्रतिपादन नहीं कर सकता है । केवल गो अर्थका प्रतिपादन करता है ।

गोरूप अर्थमात्रका बोधन कर अभिधा विरत हो जाती है, “शब्दबुद्धि-
कर्मणां विरम्य व्यापाराऽभावः” इस नियमके अनुसार विरत अभिधाका फिर उत्थान
नहीं हो सकता है ।

अन्ये चेति=अन्य विद्वान् ऐसा कहते हैं—गोशब्दसे बाहीक अर्थ अभिधासे प्रति-
पादित नहीं होता है, किन्तु स्वाऽर्थ=गोत्व उसके सहचारिगुण=जाडघमान्धा आदिके
साजात्येन=सजातीयता सम्बन्धसे अर्थात् सादृश्यसे बाहीक अर्थमें रहने वाले जाडघ मान्धा
आदि गुणोंकी ही लक्षणा होती है । (जाडघ मान्धा आदि गुण ही लक्षित होते हैं) ।

सकृत्स्वत् । न द्वितीयः । गोगवयचन्द्रमुखादिशब्दद्वन्द्वानामवयवप्रसादा-
दिसाम्येऽप्यन्योन्यस्याऽन्यतमशब्दार्थाऽनभिधायकत्वात् । न तृतीयः ।
अविनाभावलभ्यस्यार्थस्य शाब्देऽन्वये प्रवेशासंभवात् शाब्दी ह्याकाङ्क्षा

इति शेषः । (३) न प्रथमः = 'गोशब्दाद्वाहीकार्थः प्रतीयते' इत्याकारकः प्रथमः
पक्षो न । अत्र हेतुं प्रदर्शयति—वाहोकाऽर्थस्याऽसंकेतितत्वात् । गोशब्दे वाहोकार्थ-
स्यासंकेताऽभावात् गोशब्दाद्वाहीकार्यो न प्रतीयते इति भावः । न द्वितीयः, 'गोशब्देन
लक्षिताद् गुणाद् गोशब्दादेव' इत्याकारकः वाहीकार्यः प्रतीयत इति पक्षोऽपि न, अत्र हेतु-
मुपन्यस्यति—गोगवयैत्यादिः ० । 'गोगवयः' 'मुखं चन्द्र' इत्यादिशब्दद्वन्द्वानां,
लक्षणयाऽवयवप्रसादादिसाम्येऽपि = 'गोगवय' इत्यादी गोगवयोरवयवसाम्येऽपि,
तथा 'मुखं चन्द्रः' इत्यादी प्रसादत्वस्य (आह्लादकत्वस्य) साम्येऽपि (सादृश्येऽपि)
अन्योन्यस्य = परस्परस्य, अन्यतमशब्दाऽर्थाऽनभिधायकत्वात् = समभिव्याहृतपदाऽर्थाऽ-
वाचकत्वात्, अयं भावः । 'गोगवय' इत्यत्र लक्षणयाऽवयवसादृश्यरूपस्यार्थस्य प्रतीता-
वपि तथा 'मुखं चन्द्र' इत्यत्र लक्षणया प्रसादत्वस्य (आह्लादकत्वस्य) साम्येऽपि,
गोगवयोर्मुखचन्द्रयोश्च यथैकस्याऽपरशब्दाऽर्थाऽवाचकत्वं तथैव प्रकृतेऽपि 'गोवाहीक
इत्यत्र लक्षणया गोपदाजू जाड्यमान्यादिरूपस्यार्थस्य लक्षितत्वेऽपि एकस्याऽपरशब्दाऽर्था-
वाचकत्वमतो लक्षिताद् गुणादपि गोशब्दाद् वाहोकार्थप्रतीतिर्नेति भावः ।

न तृतीयः । अविनाभावाद्वाहीकार्थप्रतीतिरिति पक्षोऽपि नेति भावः । तत्र
हेतुमाह—अविनाभावलभ्यस्य = व्याप्तिलभ्यस्य, अर्थस्य, शाब्दे = शब्दजन्वे, अन्वये=
संसर्गे, प्रवेशाऽसंभवात् = निवेशाऽसंभवात्, यतः शाब्दी = शब्दसम्बन्धिघन्याकाङ्क्षा,
शब्देनैव = न तु अविनाभावलभ्याऽर्थेन पूर्यते ।

मतमेतच्छब्दाऽव्याहारवादिनां नैवाधिकानाम् । अर्थाऽव्याहारवादिनां भीमांसकानां
मते तु अविनाभावलभ्यस्याऽप्यर्थस्य शाब्दबोधविषयत्वाऽङ्गीकारार्जितद्रुषणम् ।

द्वितीयं पक्षं खण्डयति—न द्वितीय इति । गोशब्दाद्वाहीकार्थो न प्रतीयत
इति पक्षः । यदि हि अत्र गोशब्दात् वाहीकार्यो न प्रतीयेत = न ज्ञायेत, तदा = तर्हि;

न किं गुणी वाहीक भी, खण्डन करते हैं—इसे भी अन्य विद्वान् नहीं
मानते हैं । जैसे कि—'गोवाहीकः' यहाँपर गो शब्दसे वाहीक अर्थ प्रतीत होता है ?
वा प्रतीत नहीं होता है ? पहले पक्षमें (गो शब्दसे वाहीक अर्थ प्रतीत होता है तो
गो शब्दसे ही प्रतीत होता है (१) वा गो शब्दसे लक्षित जाड्य मान्य आदि गुणोंसे
प्रतीत होता है (२) अथवा अविनाभाव (व्याप्ति) से प्रतीत होता है (३) इनमें
पहला पक्ष—गो शब्दसे ही वाहीक अर्थ प्रतीत होता है, यह ठीक नहीं है, क्योंकि गो
शब्दका वाहीक अर्थमें जब सङ्केत ही नहीं है तो कैसे उससे वाहीक अर्थकी प्रतीति
होगी ? । दूसरा पक्ष—गो शब्दसे लक्षित जाड्य आदि गुणोंसे वाहीक अर्थकी प्रतीति होगी

शब्देनेव पूर्यते । न द्वितीयः,—यां हि गोशब्दाद्वाहीकार्यो न प्रतीयते, तदाऽस्य वाहीकशब्दस्य च सामानाधिकरण्यसंगतं स्यात् ।

तस्मादत्र गोशब्दो मुख्यया वृत्त्या वाहीकशब्देन सहान्वयमलम्बमानोऽस्त्वदिसाधर्म्यसम्बन्धाद्वाहीकार्यं लक्षयति । वाहीकस्याङ्गत्वाद्यतिशयोक्त्यर्थे प्रयोजनम् ।

अस्य = गोशब्दस्य, वाहीकशब्दस्य च, सामानाधिकरण्यम् = एकार्थप्रतिपादकत्वमसंगतम् = अयुक्तं स्यात्, तस्मात् = कारणात्, अत्र = अस्मिन् स्थले “गोवाहीक इत्यनेति भावः । गोशब्दः = गोरूपार्थः, मुख्यया वृत्त्या = अभिधाशक्त्या, वाहीकशब्देन सह = वाहीकरूपार्थेन समम्, अन्वयम् = अभेदसम्बन्धेन संसर्गम्, अलम्बमानः = अपाप्नुवन्, अज्ञत्वादिः, साधर्म्यसम्बन्धात् = तुल्यधर्मतासम्बन्धात्, वाहीकार्थं = वाहीकरूपार्थं, लक्षयति = लक्षणया प्रतिपादयति, गोसदृशत्वेन रूपेणेति शेषः वाहीकस्य “वाहीकोऽज्ञा” इति प्रतिपादनादलम्ब्यम् अज्ञत्वाद्यतिशयं, प्रयोजनं = लक्षणाफलम् । अत्राहार्याऽभेदप्रतीतिः प्रयोजनमिति काव्यप्रकाशकारः । इत्थं च एतस्या गौणीवृत्त्या मुख्यार्थबाधा-

है, यह मत भी ठीक नहीं है, क्योंकि गो गवय, चन्द्र मुख आदि युग्म शब्दोंमें जैसेकि गो और गवयमें अवयवमें समता और चन्द्र और मुखमें प्रसाद (आह्लादकत्व) की समता होनेपर भी गो गवय अर्थको और मुख चन्द्ररूप अर्थको अभिधा वृत्तिसे प्रतिपादन नहीं कर सकता है । वैसे ही गो शब्द जाडपाद्यतिशयकी लक्षणसे भी वाहीक अर्थको अभिधासे प्रतिपादन नहीं कर सकता है । तीसरा पक्ष—अविनाभाव (व्याप्ति) से गो शब्द वाहीक अर्थकी प्रतीति करता है, यह मत भी ठीक नहीं है, क्योंकि अविनाभाव (व्याप्ति) से लम्ब्य अर्थका शब्दजन्य अन्वयमें प्रवेश असंभव है, क्योंकि शब्दसम्बन्धिनी आकाङ्क्षा शब्दसे ही पूर्ण होती है अविनाभावसे लम्ब्य अर्थसे नहीं, (अर्थाऽव्याहारवादी मीमांसक आदिके मतमें तो अविनाभावलम्ब्य अर्थसे भी आकाङ्क्षा पूर्ण होती है) ।

अब द्वितीय पक्ष—गो शब्दसे वाहीक अर्थ प्रतीत नहीं होता है, इस मतका खण्डन करते हैं । गो शब्दसे वाहीक अर्थ प्रतीत नहीं होता है तो उसका और वाहीक शब्दका सामानाधिकरण्य (एक आश्रयमें रहना) असंगत होगा ।

अब सिद्धान्त पक्ष दिखलाते हैं—इस कारणसे गो शब्द मुख्य (अभिधा) वृत्तिसे वाहीक शब्दके साथ अन्वय (अभेद सम्बन्धसे संसर्गको) न पाकर अज्ञत्व आदि साधर्म्य- (तुल्यधर्मता) के सम्बन्धसे वाहीक स्वरूप अर्थको लक्षणसे प्रतिपादन करता है । व्यञ्जनासे वाहीककी अज्ञता अज्ञता आदिका प्रतिपादन करना प्रयोजन है । यह लक्षण गुण (अज्ञत्व आदि साधारण धर्म) के योगसे “गौणी” कही जाती है । पहली (सावृत्त्यसे अतिरिक्त सम्बन्धसे युक्त) लक्षणा उपचारके मिश्रण न होनेसे “शुद्धा” कही जाती है ।

इयं च गुणयोगाद् गौणीत्युच्यते । पूर्वा तूपचारमिश्रणाच्छुद्धा ।
उपचारो हि नामात्यन्तं विशकलितयोः शब्दयोः सादृश्यातिशयमहिम्ना
भेदप्रतीतिस्थगनमात्रम् । यथा—'अग्निमाणवकयोः' । शुक्लपटयोस्तु
नात्यन्तं भेदप्रतीतिः, तस्मादेवमादिषु शुद्धैव लक्षणा ।

व्यङ्ग्यस्य गूढाऽगूढत्वाद् द्विधा स्युः फललक्षणाः ॥ १० ॥

प्रयोजने या अष्टभेदा लक्षणा दर्शितास्ताः प्रयोजनरूपव्यङ्ग्यस्य

द्विप्रतयहेतुकत्वाल्लक्षणायामन्तर्भावः स्फुट एव इत्याशयः । इयं च = लक्षणा, गुण-
योगात् = सादृश्यधर्मयोगात्, "गौणी" त्युच्यते । पूर्वा तु = सादृश्ययासतिरिक्तसम्बन्ध-
युक्ता तु, उपचाराऽमिश्रणात् = उपचारमिश्रणाऽभावात्, शुद्धा । उपचारं निरूपयति—
उपचार इति । उपचारो नाम अत्यन्तं = सादृश्यातिशयं, विशकलितयोः = भिन्नयोः,
पदार्थयोः सादृश्यासतिशयमहिम्ना = अतिशयतुल्यत्वसामर्थ्येन, भेदप्रतीतिस्थगनमात्रं =
भेदज्ञानाच्छादनमात्रम् । न तु अभेदाऽऽरोप इत्यर्थः । यथा अग्निमाणवकयोः । शुक्ल-
पटयोस्तु न अत्यन्तं भेदप्रतीतिः, तस्मात् एवमादिषु शुद्धैव लक्षणा ।

प्रयोजनवत्या लक्षणाया द्विविध्यं प्रतिपादयति—व्यङ्ग्यस्येति । व्यङ्ग्यस्य =
व्यञ्जनावृत्तिप्रतिपाद्यस्य प्रयोजनस्य, गूढाऽगूढत्वात् = गूढत्वात् अगूढत्वाच्च । फल-
लक्षणाः = प्रयोजनवत्यो लक्षणाः । द्विधा = द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां, स्युः = भवेयुः इति
कारिकाऽर्थः ॥ १० ॥

कारिकं विवृणोति—प्रयोजन इति । प्रयोजने या अष्टभेदा लक्षणा वसितः,
ताः = लक्षणाः, प्रयोजनरूपव्यङ्ग्यस्य = लक्षणाफलरूपव्यञ्जनाप्रतिपाद्यार्थस्य, गूढाऽगूढत्वात् =

अत्यन्त भिन्न दो पदार्थोका अतिशय सादृश्य (समानता) की महिमासे भेद-
प्रतीतिके स्थगन करनेको "उपचार" कहते हैं ।

जैसे अग्नि और माणवका, इनमें तेजस्वितारूप समानताकी महिमासे "अग्नि-
माणवकः" इस प्रकार दोनोंका भेद आच्छादित हो गया है । यह गौणी लक्षणाका
उदाहरण है । परन्तु "शुक्लः पटः" यहाँपर शुक्ल और पटमें शुक्ल गुण और पट
द्रव्य, भिन्न होनेपर भी अग्नि और माणवककी तरह ये अत्यन्त भिन्न नहीं है अत एव
ऐसे प्रयोगोंमें शुद्धा लक्षणा ही होती है ।

इस रुढिमती लक्षणाके आठ भेद और प्रयोजनवती लक्षणाके आठ भेद हो
गये हैं । इनमें प्रयोजनवती लक्षणाओंमें प्रयोजनरूप व्यङ्ग्यके गूढ और अगूढ होनेसे दो
दो भेद होकर प्रयोजनवती लक्षणाके सोलह भेद होते हैं ॥ १० ॥

उनमें "गूढ व्यङ्ग्य" काव्याऽर्थके परिशीलनमें परिवचन बुद्धि-सम्पत्ति-
बलसे ही सात हो सता है—"जैसे उपकृत बहु तत्र, इत्यादि । अत्यन्त स्पष्ट होनेसे
सब जकोसे श्रेय व्यङ्ग्यको "अगूढ व्यङ्ग्य" कहते हैं । जैसे—"उपदिशति०"

गूढाऽगूढतया प्रत्येकं द्विधा भूत्वा षोडश भेदाः । तत्र गूढः, काव्यार्थभावना-
परिपक्वबुद्धिविभवमात्रवेद्यः । यथा—‘उपकृतं बहु तत्र—’ इति । अगूढः =
अतिस्फुटतया सर्वजनसंवेद्यः । यथा—

उपदिशति कामिनीनां यौवनमद एव ललितानि ॥’

अत्र ‘उपदिशति’ इत्यनेन ‘आविष्करोति’ इति लक्ष्यते । आविष्कारा-
तिशयश्चाभिधेयवस्फुटं प्रतीयते ।

धर्मिधर्मगतत्वेन फलस्येता अपि द्विधा ।

एता अनन्तरोक्ताः षोडशभेदा लक्षणाः फलस्य धर्मगतत्वेन धर्मगतत्वेन
च प्रत्येकं द्विधा भूत्वा द्वात्रिंशद्भेदाः ।

गूढतया अगूढतया च, प्रत्येकं, द्विधा $\times 2 =$ षोडश भेदाः । तत्र गूढः काव्यार्थ-
भावनापरिपक्वबुद्धिविभवमात्रवेद्यः = काव्यार्थस्य भावनया=परिशीलनेन, परिष्कृतः=
परिष्कारयुक्तो यो बुद्धिविभवः=धीरुत्पत्तिः । तन्मात्रवेद्यः = तन्मात्रज्ञेयः, काव्यार्थ-
परिशीलनसूक्ष्मबुद्धिवेद्य इति भावः । गूढः = यथा—“उपकृतं बहु तत्रे”त्यादिः । अप-
काराऽतिशयरूपं प्रयोजनं काव्यार्थभावनापरिष्कृतबुद्धिविभवमात्रवेद्यम् । अगूढ = अति-
स्फुटतया (अतिस्पष्टत्वेन) सर्वजनसंवेद्यः, यथा—

“उपदिशति कामिनीनां यौवनमद एव ललितानि ॥”

कामिनीनां = रमणीनां, यौवनमद एव=तारुण्यमद एव, ललितानि=शृङ्गार-
चेष्टितानि, उपदिशति=उपदेशं करोति, अत्र अचेतनत्वेन यौवनमदस्योपदेशे तात्पर्याऽ-
नुपपत्तेः “उपदिशति” इत्यनेन “आविष्करोति” इति लक्ष्यते = लक्षणया ज्ञाप्यते ।
तत्र आविष्काराऽतिशयरूपं प्रयोजनं=व्यङ्ग्यं (व्यञ्जनावृत्तिप्रतिपाद्यम्) तदपि अभिधेय-
वत्=शक्याऽर्थवत्, स्फुटं=व्यक्तं, प्रतीयते=व्यज्यते । अतोऽगूढव्यङ्ग्यस्योदाहरणम् ।
आश्यामेव व्यङ्ग्यस्य गूढाऽगूढत्वाम्यां ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यधनामकी काव्यभेदी लक्ष्यते ।

पुनरपि प्रयोजनवत्या लक्षणाया द्विविध्यं प्रतिपादयति—धर्मिधर्मगतत्वेनेति । एताः
फलस्य धर्मिधर्मगतत्वेन अपि (पुनः) द्विधा इत्यन्वयः । विवृणोति—एता इति । एताः=
अनन्तरोक्ताः, षोडशभेदा लक्षणाः, फलस्य=प्रयोजनस्य, धर्मिधर्मगतत्वेन=धर्मि=लक्ष्यः,
धमः=लक्ष्यवृत्तिपदार्थः । धर्मिधर्मत्वेन धर्मगतत्वेन अपि, प्रत्येकं द्विधा भूत्वा द्वात्रिंशद्भेदाः ॥

रमणियोंके तारुण्यमदको ही शृङ्गारचेष्टाओंका उपदेश करते हैं । यहाँपर “उपदिशति”
इस पदका “उपदेश करता है” यह वाच्यार्थ है, उपदेश करना चेतनका धर्म है यौवनमद
अचेतन है अतः अनुपपत्ति होनेसे आविष्करोति=आविष्कार (प्रकट) करता है यह
लक्ष्यार्थ हुआ । आविष्कारका आधिक्य वाच्यार्थके समान स्पष्ट रूपसे प्रतीत होता है ।
अब अन्य भेदोंको दिखलाते हैं । प्रयोजनके धर्मगत और धर्मगत होनेसे प्रयोजनवती
लक्षणाएँ फिर दो प्रकारकी होती हैं । इसप्रकार प्रयोजनवती लक्षणाएँ १६ + १६=३२

दिङ्मात्रं यथा—

'स्निग्धश्यामलकान्तिलिप्तवियतो वेल्दबलाका घना

वाताः शीकरिणः पयोदसुहृदामानन्दकेकाः कलाः ।

कामं सन्तु, दृढं कठोरहृदयो रामोऽस्मि सर्वं सहे

वेदेही तु कथं भविष्यति हहा ! हा देवि ! धीरा भव ॥'

दिङ्मात्रं = दिग्दर्शनमात्रं, यथा । घमिष्यमंगतफलयोरेकैकमुदाहरणं प्रदर्शयति इति भावः ।

तत्र घमिष्यप्रयोजनवतीं लक्षणामुदाहरति—स्निग्धेति । स्निग्धश्यामलकान्तिलिप्तवियता वेल्दबलाका घनाः, शीकरिणो वाताः, पयोदसुहृदां कलाः आनन्दकेकाः । (एते) कामं सन्तु । दृढं कठोरहृदयः रामः अस्मि, सर्वं सहे । तु वेदेही कथं भविष्यति हहा हा देवि ! धीरा भव इत्यन्वयः ।

वर्षतीवृषस्थिते सीताविप्रयुक्तस्य रामस्योक्तिरियम् । स्निग्धश्यामलकान्तिलिप्तवियतः = स्निग्धा (सान्द्रा) श्यामला (नीला) या कान्तिः (शोभा) तथा लिप्तं (लेपनविषयीकृतं, लक्षणया व्याप्तम्) वियत् (आकाशम्) यैस्ते । तथा वेल्दबलाका = वेल्दन्त्यः (चलन्त्यः) बलाकाः (बिसकण्ठिकाः) येषु, ते तादृशाः घनाः = मेघाः । शीकरिणः = जलकणयुक्ताः, शीतला इति भावः । तादृशा वाताः = वायवः, वान्तीति शेषः । पयोदसुहृदां = पयोदाः (मेघाः), तेषां सुहृदाम् (मयूराणाम्), कलाः = मधुराः आनन्दकेकाः = हर्षपरिपूरितानि कूजितानि । (एते = पूर्वोक्ताः पदार्थाः), मदनोद्दीपका इति भावः, कामं = पर्याप्तं यथा तथा, सन्तु = भवन्तु । दृढं = बाढं यथा तथा, कठोरहृदयः = कठिनचित्तः, रामः = राघवः, दुःखसहनशील इति भावः । अस्मि = भवामि, सर्वं = सकलं दुःखमिति शेषः । सहे = सहनं करोमि, तु = परन्तु, वेदेही = सीता, कथं = केन प्रकारेण, भविष्यति = भविता, उद्दीपकपदार्थानां सन्निधाने कथं स्थास्यतीति शेषः । हहा हा = हन्त हन्त !, हे देवि = हे जानकि ! धीरा = धैर्यवती, भव । शार्दूल-विक्रीडितं वृत्तम् ॥

भेदोंवाली हो जाती हैं । दिग्दर्शन करते हैं—सीताके विरही रामचन्द्रजीकी उक्ति है । चिकनी और श्याम कान्तिसे आकाशका लेपन करनेवाले और बगलियां जिनके आस पास उड़ रही हैं ऐसे मेघ हैं । जलके कणोंसे सम्बद्ध हवाएँ बह रही हैं । मेघके सुहृद् मयूरोके हर्षपरिपूरित मधुर कूजित सुने जा रहे हैं । भले ही ये सब हों, मैं अतिकठोरहृदय राम हूँ, सब सहता हूँ, परन्तु सीता कैसे सहेगी ? हाय हाय ! हे देवि ! तुम धैर्य धारण करो ॥

अत्रात्यन्तःदुःखसहिष्णुरूपे रामे धर्मिणि लक्ष्ये तस्यैवातिशयः फलम् ।
‘गङ्गायां घोषः’ इत्यत्र तटे शीतस्वपावनस्वरूपधर्मस्यातिशयः फलम् ।

तदेवं लक्षणाभेदाश्चत्वारिंशन्मता बुधैः ॥ ११ ॥

रूढावष्टौ फले द्वात्रिंशदिति चत्वारिंशत्लक्षणाभेदाः ।

किञ्च—

‘पदवाक्यगतत्वेन प्रत्येकं ता अपि द्विधा ।

ता अनन्तरोक्ताश्चत्वारिंशद्भेदाः । तत्र पदगतत्वे यथा—‘गङ्गायां घोषः’ । वाक्यगतत्वे यथा—‘उपकृतं बहु तत्र’ इति । एवमशीतिप्रकारां लक्षणा ।

धर्मगतप्रयोजनवत्या लक्षणाया उदाहरणं विवृणोति—अत्रेति । अत्र=उदाहरणे, अत्यन्तदुःखसहिष्णुरूपे रामे धर्मिणि लक्ष्ये=लक्षणावृत्तिप्रतिपाद्ये अर्थे, तस्यैव=दुःखसहिष्णुत्वस्य, अतिशयः = आधिक्यं, फलं = प्रयोजनम् । रामस्य सर्वसहृदयत्वाप्रसिद्धे-मुख्याऽर्थे बाधः ।

धर्मगतप्रयोजनवती लक्षणा उदाहरति—गङ्गायां घोष इति । अत्र तटे=लक्षणाऽर्थे, शीतस्वपावनत्वादिरूपधर्मस्य अतिशयः, फलं=प्रयोजनम् । सामीप्यरूपः सम्बन्धः ।

लक्षणाभेदान् संक्षुल्यति—तद्वैधमिति । तत्=तस्मात्कारणात्, बुधैः=विद्वद्भिः, एवम्=इत्थं, चत्वारिंशत्=चत्वारिंशत्संख्यकाः, लक्षणाभेदाः, मताः=संमताः ॥ ११ ॥

विवृणोति—रूढी अष्टौ, फले=प्रयोजने द्वात्रिंशदिति संहृत्य चत्वारिंशत्लक्षणाभेदाः ८ + ३२ = ४० ॥ ११ ॥

लक्षणायाः पुनर्द्विविध्यं प्रतिपादयति—पदवाक्यगतत्वेनेति । ताः=लक्षणाः, पदवाक्यगतत्वेन = पदगतत्वेन वाक्यगतत्वेन अपि, द्विधा ।

इस पद्यमें अत्यन्त दुःखके सहनशील रामरूप धर्मो लक्ष्य = लक्षणासे ज्ञासके विषयमें दुःखसहिष्णुत्वका अतिशय फल (प्रयोजन) है । अतः यह धर्मगत-प्रयोजनवती लक्षणाका उदाहरण हुआ ।

‘गङ्गायां घोषः’ यहाँपर तटमें शीतस्व-पावनस्वरूप धर्मका अतिशय फल (प्रयोजन) है, अतः यह धर्मगत-प्रयोजनवती लक्षणाका उदाहरण हुआ ।

तद्वैधमिति । क्विमें आठ और फल (प्रयोजन) में बतीस इसप्रकार लक्षणाके चालीस भेद पण्डितोंने माने हैं ॥ ११ ॥

अन्तरीक्त वे चालीस प्रकारकी लक्षणाएँ पदगत और वाक्यगत होनेसे फिर दो प्रकारकी हो जाती हैं । पदगत लक्षणा जैसे—‘गङ्गायां घोषः’ । वाक्यगत लक्षणा जैसे—‘उपकृतं बहु तत्र’ इत्यादि । पदगत चालीस और वाक्यगत चालीस इस प्रकार लक्षणाके अस्ती भेद होते हैं ।

विवृणोति—ताः = अनन्तरोक्ताः चत्वारिंशद्भेदाः । तत्र पदमहत्त्वेन यथा—
“गङ्गायां घोष” इति । वाक्यगतत्वेन यथा—“उपकृतं बहु तत्रे”ति । एवमश्लीतिप्रकारा
लक्षणा । अश्लीतिप्रकाराया लक्षणायाः सोदाहरणं निदर्शनं यथाः—

- १ शुद्धा रुढिमती उपादानलक्षणा सारोपा = अश्वः श्वेतो धावति ।
- २ “ रुढिमती उपादानलक्षणा साध्यवसाना = श्वेतो धावति ।
- ३ “ रुढिमती लक्षणलक्षणा सारोपा = कलिङ्गः पुष्पो युष्यते ।
- ४ “ रुढिमती लक्षणलक्षणा साध्यवसाना = कलिङ्गः साहसिकः ।
- ५ गौणी रुढिमती उपादानलक्षणा सारोपा = एतानि तैलानि हेमन्ते सुखानि ।
- ६ “ रुढिमती उपादानलक्षणा साध्यवसाना = तैलानि हेमन्ते सुखानि ।
- ७ “ रुढिमती लक्षणलक्षणा सारोपा = राजा गीडेन्द्रं कष्टकं शोधयति ।
- ८ “ रुढिमती लक्षणलक्षणा साध्यवसाना = राजा कष्टकं शोधयति ।

इमा अष्टौ रुढिमत्यो लक्षणाः

- १ शुद्धा प्रयोजनवती उपादानलक्षणा सारोपा = एते कुन्ताः प्रविशन्ति ।
- २ “ प्रयोजनवती उपादानलक्षणा साध्यवसाना = कुन्ताः प्रविशन्ति ।
- ३ “ प्रयोजनवती लक्षणलक्षणा सारोपा = आयुर्धृतम् ।
- ४ “ प्रयोजनवती लक्षणलक्षणा साध्यवसाना = गङ्गायां घोषः ।
- ५ गौणी प्रयोजनवती उपादानलक्षणा सारोपा = एते राजकुमारा गच्छन्ति ।
- ६ “ प्रयोजनवती उपादानलक्षणा साध्यवसाना = राजकुमारा गच्छन्ति ।
- ७ “ प्रयोजनवती लक्षणलक्षणा सारोपा = गौर्वाहीकः ।
- ८ “ प्रयोजनवती लक्षणलक्षणा साध्यवसाना = गौर्वाल्पति ।

इमा अष्टौ प्रयोजनवत्यो लक्षणाः ।

इमा गूढप्रयोजनाः ८, अगूढप्रयोजनाः ८, इत्थं संहृत्य १६, भेदाः पुनः अन्वितप्रयोजन-
वत्यः १६, धर्मगतप्रयोजनवत्यश्च १६, इत्थं संहृत्य प्रयोजनवत्यो लक्षणाः, द्वाविंशद्भेदाः ।

रुढिमत्यो लक्षणाः अष्टौ, प्रयोजनवत्यो द्वात्रिंशत्, संहृत्य लक्षणाभेदाः चत्वारिंशत् ।

पुनश्च ता लक्षणाः पक्षगताः ४०, वाक्यगताश्च ४०, संहृत्य लक्षणा असीतिसंख्यका
ज्ञातव्याः । काव्यप्रकाशकारमते तु लक्षणा षड्विधा । तत्र पूर्वं शुद्धा गौणी चेति द्विविधा ।
शुद्धा—उपादानलक्षणा लक्षणलक्षणा चेति द्विविधा । ते द्विविधे अपि सारोपा साध्य-
वसाना चेति द्विविधे, इत्थं संहृत्य शुद्धा लक्षणाश्चतुर्विधाः । गौणी तु सारोपा साध्य-
वसाना चेति द्विविधा । इत्थं संहृत्य लक्षणाः षट्प्रकाराः ।

अथ व्यञ्जना—

विरतास्त्रिधाद्यासु ययाऽर्थो बोध्यतेऽपरः ॥ १२ ॥

सा वृत्तिर्व्यञ्जना नाम शब्दस्यार्थादिकस्य च ।

'शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभावः' इति नयेनाभिधालक्षणा-
तात्पर्योक्त्यासु तिस्रुषु वृत्तिषु स्वं स्वमर्थं बोधयित्त्वोपक्षीणामु ययाऽन्योऽर्थो
बोध्यते सा शब्दस्यार्थस्य प्रकृतिप्रत्ययादेश्च शक्तिर्व्यञ्जनध्वननगमनप्रत्याय-
नादिव्यपदेशविषया व्यञ्जना नाम ।

अथ क्रमप्राप्तां व्यञ्जनां नाम वृत्ति निरूपयति विरतास्त्रिति । अभिधाद्यासु
विरतासु यथा अपरः अर्थः बोध्यते ॥ १२ ॥

सा शब्दस्य अर्थादिकस्य च व्यञ्जना नाम वृत्तिरित्यन्वयः ।

अभिधाद्यासु = अभिधालक्षणातात्पर्यासु तिस्रुषु वृत्तिषु, विरतासु = उपक्षीणामु
सतीषु, यथा = वृत्त्या, अपरः = अन्यः, वाच्य-लक्ष्यतात्पर्याऽर्थभिन्न इत्यर्थः । व्यञ्जयत्वेन
निरूपयिष्यमाणः वस्त्वलङ्काररसलक्षणः अर्थः, बोध्यते = प्रतिपाद्यते, सा शब्दस्य
अर्थादिकस्य च, आदिपदेन प्रकृतिप्रत्ययादेः परामर्शः । व्यञ्जना नाम वृत्तिः । व्यञ्जते
अर्थः अनया इति व्यञ्जना ।

इत्थं च व्यञ्जना वृत्तिस्तावद् द्विविधा-शाब्दी धार्थी चेति । तत्र शाब्दया
व्यञ्जनायाः पदधर्मत्वम्, आर्थास्तु वाक्यधर्मत्वम् । विवृणोति-शब्दबुद्धिकर्मणामिति ।
शब्दबुद्धिकर्मणां = शब्दस्य (घटादेः) बुद्धेः (ज्ञानस्य प्रत्यक्षादेः) कर्मणश्च, तेषां
विरम्य = स्वविषयमुपस्थाप्य विरामाऽनन्तरं, व्यापाराऽभावः = पुनः स्वविषयोपस्थाप-
नाऽभाव इति नयेन = न्यायेन, अभिधालक्षणातात्पर्याऽस्यासु = शक्तिभक्तितात्पर्यानाम्नीषु,
वृत्तिषु = शक्तिषु, स्वं स्वमर्थं = प्रातिस्विकं विषयं, बोधयित्वा = प्रतिपाद्य, उपक्षीणामु =
विरतासु, यथा = वृत्त्या, अन्यः = अपरः अर्थः, बोध्यते = प्रतिपाद्यते, सा = शब्दस्य
अर्थस्य, प्रकृतिप्रत्ययादेश्च वृत्तिः = शक्तिः, व्यञ्जयत्वननगमनप्रत्यायनादिव्यपदेशविषया =
व्यञ्जनादिव्यवहारविषया व्यञ्जना नाम ।

अथ व्यञ्जना

अभिधा आदि वृत्तियोंके विरत होनेपर जिस वृत्तिसे अन्य अर्थका बोधन
होता है ॥ १२ ॥

वह शब्दमें तथा अर्थ आदिमें रहनेवाली वृत्ति "व्यञ्जना" कहलाती है ।
शब्देति । शब्द, बुद्धि (ज्ञान) और कर्म इनका अपने विषयको उपस्थापित कर विराम
होनेके अनन्तर फिर अपने विषयका उपस्थापन नहीं होता है, इस नीतिसे अभिधा,
लक्षणा और तात्पर्य नामकी तीन वृत्तियोंका बोधन कर उपक्षीण होने पर जिस वृत्तिसे

तत्र—

अभिधालक्षणामूला शब्दस्य व्यञ्जना द्विधा ॥ १३ ॥

अभिधामूलायाः—

अनेकार्थस्य शब्दस्य संयोगार्थनियन्त्रिते ।

एकत्रार्थेऽन्यधीहेतुर्व्यञ्जना साडिभिधाश्रया ॥ १४ ॥

अर्थ भावः । अभिधा वाच्यार्थ, लक्षणा लक्ष्यार्थ तात्पर्यवृत्तिश्च तात्पर्याऽर्थ बोधयित्वा निवर्तते तत्रच ता अर्थान्तरबोधनेऽसमर्था भवन्ति, तदनन्तरं या वाच्याद्यर्थातिरिक्तमर्थं बोधयति सा वृत्तिर्व्यञ्जना नाम । केचित् “शब्दबुद्धिकर्मणाम्” इत्यत्र शब्दबुद्धिः (शब्दज्ञानम्) एव कर्म (व्यापारः) यासां, तासामभिधालक्षणातात्पर्यवृत्तीनां, विरम्य=स्वस्वार्थबोधनेन विरामानन्तरं व्यापाराऽभावः=अर्थान्तरबोधनव्यापाराऽभाव एतादृशं व्याख्यानं कुर्वन्ति । सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदेवाऽर्थं गमयतीति न्यायादिति भावः । अत्र अभिहिताऽन्वयवादिनां भाट्टमीमांसकानां मतेन तात्पर्यवृत्तिग्रहणम् । अन्विताऽभिधानवादिनां प्रभाकरमताऽनुयायिनां मते तु तात्पर्यवृत्तिर्नावश्यकी । व्यञ्जनं इवनन गमनं प्रत्यायनं चेति व्यञ्जनस्य पर्यायशब्दाः । तत्र व्यञ्जनं=व्यञ्जनाव्यापारः, इवननं=इवन्वर्थव्यञ्जनं, गमनम्=अवगतिव्यञ्जनं प्रत्यायनं=प्रतीतिकरणम् इत्यादयो व्यपदेशाः=व्यवहाराः, विषया यस्याः, स वृत्तिर्व्यञ्जना इति भावः ।

व्यञ्जनां विभवते—अभिधालक्षणामूलेति । शब्दस्य अभिधालक्षणामूला=अभिधामूला लक्षणामूला चेति व्यञ्जना द्विधा ॥ १३ ॥

अभिधामूलां लक्षयति—अनेकार्थस्येति । अनेकार्थस्य शब्दस्य एकत्र अर्थसंयोगार्थः नियन्त्रिते सति (या) अन्यधीहेतुः सा अभिधाऽश्रया व्याञ्जना इत्यन्वयः ।

अनेकार्थस्य = बहुवर्धस्य; शब्दस्य = पदस्य, एकत्र = एकस्मिन्, अर्थे = अभिधेये, संयोगार्थः=संयोगप्रपञ्चतिभिः, नियन्त्रिते = एकत्र नियमिते सति, (या) अन्यधीहेतुः=अपराऽर्थबोधकारणं, सा, अभिधाऽश्रया=अभिधामूला, व्यञ्जना ॥१४॥

अन्य अर्थं प्रतिपादितं होता है वह शब्दमें, अर्थमें और प्रकृति प्रत्यय आदिमें रहने वाली शक्ति व्यञ्जना कहलाती है । वह व्यञ्जन, इवनन, गमन और प्रत्यायन आदि शब्दोंसे व्यवहृत होती है । उसमें शाब्दी व्यञ्जनाके दो भेद होते हैं, अभिधामूला और लक्षणामूला ॥ १३ ॥

अभिधामूला व्यञ्जनाका लक्षण कहते हैं—

संयोग आदियोंसे अनेकार्थक शब्दके एक अर्थके नियन्त्रित होनेपर जिससे दूसरा अर्थ उपस्थित होता है उसे “अभिधामूला” व्यञ्जना कहते हैं ॥ १४ ॥

सः० ५

आदिशब्दाद्विप्रयोगादयः ।

उक्तं हि—

संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ।

अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्थान्यस्य संनिधिः ॥

सामर्थ्यमौचित्यं देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः ।

शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः ॥' इति ।

'सशङ्खचक्रो हरिः' इति शङ्खचक्रयोगेन हरिशब्दो विष्णुमेवाभिधत्ते ।

आदिशब्दात् विप्रयोगादयः = वियोगादयः ।

भर्तृहरिकारिकाजुसारेण संयोगादीनुद्दिशति—संयोग इति । संयोगः = सम्बन्ध-विशेषः, विप्रयोगः = वियोगः, साहचर्यं = सहचरत्वं, विरोधिता = वैरम्, एतच्चतुष्टयं समीपोच्चारितपदार्थान्तरेण बोध्यम्, अर्थः = तात्पर्यम्, प्रकरणं = प्रस्तावः । लिङ्गं = चिह्नम् । अन्यस्य = अपरस्य, शब्दस्य = पदस्य, संनिधिः = सामीप्यं, सामर्थ्यं = तत्कारणनियमः, औचित्यं = औचित्यं, प्रकृतोपयोगित्वमित्यर्थः । देशः = समीपो-च्चारितस्याऽऽश्रयस्थानम्, कालः = समीपोच्चारितस्य समयविशेषः । व्यज्यते स्त्रीत्वा-दिक्रमनर्थेति, लिङ्गमित्यर्थः । स्वरादयः = उदात्तादयः, आदिपदेन चेष्टादयो गृह्यन्ते । शब्दार्थस्य = पदाऽर्थस्य, अनवच्छेदे = सन्देहे सति, एते = पूर्वोक्ताः संयोगादयः, विशेषस्मृतिहेतवः = विशेषस्मृतैः (प्रकृताऽर्थोपस्थितैः), हेतवः (कारणानि) ।

क्रमेण संयोगादीनां नियन्त्रणमुदाहरति—सशङ्खचक्र इति । "सशङ्खचक्रो हरिः" इत्यत्र हरिपदस्य "यमाऽनिलेन्द्रचन्द्राऽर्कविष्णुसिंहाऽशुवाजिषु । शुकाऽहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिसे त्रिषु" इति कोशतः यमाऽनिलाद्यनेकाऽर्थत्वेऽपि हरिपदं "सशङ्खचक्र" इति पदेन शङ्खचक्रसंयोगेन विष्णुमेव अभिधत्ते = प्रतिपादयति ।

"अशङ्खचक्रो हरिः" इत्यत्र "अशङ्खचक्र" इति पदेन शङ्खचक्रविप्रयोगेन हरिशब्दो विष्णुमेव अभिधत्ते ।

आदि शब्दसे विप्रयोग आदि लिये जाते हैं । कहा गया है—संयोग, विप्रयोग, साहचर्यं विरोधिता (विरोध) अर्थ, प्रकरण, लिङ्ग (चिह्न), अन्य शब्दका सामीप्य सामर्थ्य, औचित्य, देश, काल व्यक्ति (लिङ्ग), स्वर आदि ये सब शब्दके अर्थका अनवच्छेद (सन्देह) होनेपर विशेष ज्ञानके कारण होते हैं ।

संयोग आदिका क्रमसे उदाहरण देते हैं ।

"सशङ्खचक्रो हरिः" यहाँपर "हरि" शब्दके यम, अनिल आदि अनेक अर्थ होनेपर भी शङ्ख और चक्रके संयोगसे "विष्णु" का ही बोध होता है ।

"अशङ्खचक्रो हरिः" यहाँपर शङ्ख और चक्रके विप्रयोग (वियोग) से हरि पदसे विष्णुका बोध होता है ।

'अशङ्कचक्रो हरिः' इति तद्वियोगेन तमेव । 'भीमाञ्जुनी' इति अञ्जुनः पार्थः । 'कर्णाञ्जुनी' इति कर्णः सूतपुत्रः । 'स्थाणुं वन्दे' इति स्थाणुः शिवः । 'सर्वं जानाति देवः' इति देवो भवान् । 'कुपितो मकरध्वजः' इति मकरध्वजः कामः । 'देवः पुरारिः' इति पुरारिः शिवः । 'मधुना मत्त पिकः' इति मधु-

"भीमाञ्जुनी" इत्यत्र अञ्जुनपदस्य "अञ्जुनः ककुभे पाथे कार्तवीर्यमयूरयोः । मातुरेकमुतेऽपि स्याद्भवले पुनरन्यवत् । नयुमकं तृणं नेत्ररोगे" इति अनेकाऽर्थत्वेऽपि भीम-साहचर्येण अञ्जुनः पार्थः, तृतीयराण्डव इति भावः । "कर्णाञ्जुनी" इत्यत्र "कर्णः पृथामुते ज्येष्ठे सुवर्णालो भ्रुनावपि ।" इति मेदिनीकोशतोऽनेकाऽर्थत्वेऽपि विरोधितया कर्णः सूतपुत्रः । "स्थाणुं वन्दे" इत्यत्र स्थाणुपदस्य "स्थाणुः कोले हरे पुमान् अस्त्री ध्रुवे" इति मेदिनीकोशतोऽनेकाऽर्थत्वेऽपि वन्दनरूपप्रयोजनात् स्थाणुः शिवः ।

"सर्वं जानाति देवः" इत्यत्र देवशब्दस्य "देवः सुरे धने राज्ञि" इति विश्वकोश-तोऽनेकाऽर्थत्वेऽपि प्रकरणाद्देवो भवान् ।

"कुपितो मकरध्वजः" इत्यत्र मकरध्वजशब्दस्य कामदेव—समुद्रवाचकत्वेऽपि कोपरूपात्लिङ्गात् (चिह्नात्), मकरध्वजः कामो न तु अचेतनः समुद्रः ।

'देवः पुरारिः' इत्यत्र 'पुरारि' पदस्य त्रिपुरारि (शिव) वाचकत्वमयवा शत्रुनगराऽरिवाचकत्वमिति सन्देहे "देव" इति अन्यशब्दस्य सान्निध्यात्, पुरारिः शिवः ।

"मधुना मत्तः पिकः" इत्यत्र "मधु" पदस्य "मधुपक्षे पुष्परसे क्षौद्रेऽपि" इति कोशादनेकाऽर्थत्वेऽपि पिकमादनसामर्थ्यात् मधुर्वसन्तः ।

"भीमाञ्जुनी" यहाँपर अञ्जुन पदके अर्थ वृक्षविशेष, शुक्लगुण आदि अनेक है परन्तु भीमके साहचर्य (सहचारित्व) से अञ्जुनका अर्थ पार्थ (पृथापुत्र) ज्ञात होता है ।

"कर्णाञ्जुनी" यहाँपर अञ्जुनसे विरोधके कारण 'कर्ण' पदसे सूतपुत्र कर्णका बोध होता है कामका नहीं ।

"स्थाणुं वन्दे" यहाँपर "वन्दे" इस क्रियापदके योगमें वन्दनरूप तात्पर्यसे "स्थाणु"से "शङ्कर" लिये जाते हैं खम्भा आदि नहीं ।

"सर्वं जानाति देवः" यहाँपर देव शब्दका देवता राजा आदि अनेक अर्थ होने-पर भी प्रकरणसे "आप" ऐसा अर्थ होता है, आप सब जानते हैं यह भाव है ।

"कुपितो मकरध्वजः" यहाँपर कोपरूप लिङ्ग (चिह्न) से मकरध्वजका अर्थ समुद्र आदि नहीं होता है, समुद्र अचेतन है; उसका कोप संभव नहीं, अतः "कामदेव" ऐसा अर्थ लिया जाता है ।

"देवः पुरारिः" यहाँपर पुर पदका अर्थ देह और नगर भी है परन्तु अन्य-पदसान्निध्य अर्थात् 'देव' पदके सान्निध्यमें त्रिपुरके शत्रु शङ्कर ऐसा अर्थ होता है ।

मधु पदके मधु, पुष्परस और गृह्य आदि अनेक अर्थ होते हैं परन्तु "मधुना मत्तः पिकः" यहाँपर कोपर्णके नादनमें सामर्थ्येन 'मधु' पदका अर्थ वसन्त होता है ।

र्वसन्तः । 'पातु वो दयितामुखम्' इति मुखं सांमुख्यम् । 'वभाति गगने चन्द्रः' इति चन्द्रः शशी । 'निशि चित्रभानुः' इति चित्रभानुर्बौद्धः । 'भाति रथाङ्गम्' इति नपुंसकव्यक्त्या रथाङ्गं चक्रम् । स्वरस्तु वेद एव विशेष-प्रतीतिकृत्र काव्य इति तस्य विषयो नोदाहृतः ।

"पातु वो दयितामुखम्" इत्यत्र "मुख" पदस्य मुख-सांमुख्योभयार्थावाचकत्वेऽपि औचित्यात्मुखं सांमुख्यम् ।

"विभाति गगने चन्द्रः" । इत्यत्र "चन्द्र" पदस्य "चन्द्रोऽम्बुकाम्ययोः । स्वर्णं सुधांशौ कर्पूरे काम्पिल्ये मेचकेऽपि च" इति हैमकोशादनेकार्थत्वेऽपि गगनरूप-देशाच्चन्द्रः शशी ।

"निशि चित्रभानुः" इत्यत्र "चित्रभानु" पदस्य "सूर्यवह्नी चित्रभानु" इति कोशादनेकार्थत्वेऽपि निशा रूपकालाच्चित्रभानुर्बौद्धः (अग्निः) । "भाति रथाङ्गम्" इत्यत्र "रथाङ्गम्" पदस्य "रथाङ्गं न द्वयोश्चक्रे, ना चक्राङ्गविहङ्गमे ।" इति मेदिनी-कोशात् अनेकार्थत्वेऽपि नपुंसकव्यक्त्या = बलीबलिङ्गेन रथाङ्गं चक्रम् ।

स्वरस्तु = उदात्ताविस्वरस्तु, वेद एव = श्रुतावेव, विशेषप्रतीतिकृत्र = एकतर-जानकृत्, इति = अस्मात्कारणान्, तस्य = स्वरस्य, विषयः = प्रदेशः, न उदाहृतः = न प्रतिपादितः ।

"मुख" पदका अर्थं मुख और सांमुख्य भी होता है परन्तु "पातु वो दयिता-मुखम्" यहाँपर औचित्यसे 'मुख'का अर्थ सांमुख्य होता है, दयिता (प्रिया) के मुखसे रक्षणमें कुछ औचित्य नहीं है ।

'चन्द्र' पदके 'मेघ, सुवर्ण, और कर्पूर आदि अनेक अर्थ होते हैं परन्तु "विभाति गगने चन्द्रः" यहाँपर गगन (आकाश) रूप देशमें चन्द्रकी ही प्रतीति होती है, सुवर्ण आदिकी नहीं ।

"चित्रभानु" पदके भी सूर्य, अग्नि आदि अनेक अर्थ हैं परन्तु "निशि चित्र-भानुः" यहाँपर निशा (रात्रि) रूप कालमें अग्निकी ही प्रतीति होती है सूर्यकी नहीं । "रथाङ्गम्" पदका अर्थ चक्रवाक और रथका अङ्ग (पहिया) भी होता है परन्तु "भाति रथाङ्गम्" यहाँपर व्यक्ति (लिङ्ग) अर्थात् नपुंसक लिङ्गसे चक्र ही अर्थ होता है चक्रवाक नहीं, क्योंकि चक्रवाकके लिए "रथाङ्गो भाति" ऐसा पुलिङ्ग प्रयोग होता है ।

स्वर (उदात्त) आदि वेदमें ही विशेष अर्थकी प्रतीति करनेवाला होता है काव्य में नहीं, इस कारण उसके भेदका उदाहरण नहीं दिया गया है ।

इदं च केऽप्यसहमाना आहुः—स्वरोऽपि काक्वादिरूपः काव्ये विशेष-
प्रतीतिक्रदेव । उदात्तादिरूपोऽपि मुनेः पाठोक्तदिशा शृङ्गारादिरसविशेष-
प्रतीतिक्रदेव' इति एतद्विषये उदाहरणमुचितमेव इति, तन्न, तथाहि—स्वराः
काक्वादयः उदात्तादयो वा व्यञ्जयरूपमेव विशेषं प्रत्याययन्ति, न खलु
प्रकृतोक्तमनेकार्थशब्दस्यैकार्थनियन्त्रणरूपं विशेषम् । किञ्च यदि यत्र
कश्चिदनेकार्थशब्दानां प्रकरणादिनियमाभाषादिनियन्त्रितयोरप्यर्थयोरनुरूप-

इदं च=मतं, केऽपि=आचार्याः, षण्डीदासराघवानन्दप्रभृतय इति भावः ।
असहमानाः=अमृण्यन्तः सन्तः, आहुः = कथयन्ति । काक्वादिरूपः = काकुप्रभृतिरूपः,
स्वरः अपि, काव्ये=कविकर्मणि, विशेषप्रतीतिक्रदेव = विशेषज्ञानकर एव । उदात्तादि-
रूपोऽपि=उदात्तप्रभृतिस्वरूपोऽपि, मुनेः=भरद्भुनेः, पाठोक्तदिशा = पठनप्रतिपादित-
दिशाया, यथाह मुनिभरतः="हास्यशृङ्गारयोः स्वरिबोदानं, वीररौद्राऽद्भुतेषु उदात्त-
कम्पितं, कण्ठबीभत्सभयानकेषु अनुदात्तकम्पितम् उत्पादयेत्" इति । शृङ्गारादिरस-
विशेषप्रतीतिक्रदेव = शृङ्गारादिरसभेदज्ञानकर एव । इति = अस्मात्कारणात् । एत-
द्विषये = स्वरविषये, उदाहरणं = दृष्टान्तप्रदर्शनम्, उचितम् एव = योग्यम् एव ।
मतमेतत् खण्डयति—तत्र इति । तेषां वचनमयुक्तम् । खण्डनप्रकारं प्रदर्शयति—तथा-
ह्येति । स्वराः = काक्वादिरूपाः, कःकुर्ताम 'काकुः चित्रयां विकारो यः शोकभीत्या-
दिभिर्ध्वनेः ।' इति कोशतः शोकभीत्यादिभिर्हेतुभिः ध्वनिविकारविशेषः । उदात्तादयो
वा = उदात्तप्रभृतयो वा, व्यञ्जयरूपम् एव=व्यञ्जनावृत्तिप्रतिपाद्यरूपम् एव, विशेषं=
भेदं, प्रत्याययन्ति=बोधयन्ति, प्रकृतोक्तम् । अस्मिन् प्रकरणे उक्तम्, "संयोगो विप्र-
योगश्चे"त्यादिना भर्तृहरिणा उक्तं = कथितम् ।

अनेकार्थशब्दस्य = बहुर्थपदस्य, एकार्थनियन्त्रणरूपम् = एकाऽभिधेयनिय-
मनरूपं, विशेषं = भेदं, न खलु बोधयन्ति = न खलु प्रत्याययन्ति ।

किञ्च = पुनर्दूषयितुमुपक्रमते । यत्र = यस्मिन्, क्वचित् = कुत्रचित् स्थले,
अनेकार्थशब्दानां = बहुर्थपदानां, प्रकरणादिनियमाऽभावात् = प्रस्तावादिनियमनाऽ-
भावात्, अनियन्त्रितयोरपि = अनियमितयोरपि, अर्थयोः = अभिधेययोः, अनुरूपस्वर-

इस मतको न सहनेवाले कुछ आचार्यलोग (षण्डीदास और राघवानन्द आदि)
कहते हैं—“काकु आदि कण्ठस्वर भी काव्यमें विशेष अर्थकी प्रतीति करता ही है ।
उदात्त आदि स्वर भी भरतमुनिके पाठमें कही हुई रीति से हास्य और शृङ्गारमें
स्वरितोदात्त, वीर, रौद्र और अद्भुतमें उदात्तकम्पित तथा कण्ठ, बीभत्स और
भयानकमें अनुदात्तकम्पित स्वर करना चाहिए इस प्रकारसे स्वर शृङ्गार आदि रस-
विशेषकी प्रतीति करता ही है । इस कारणसे स्वरके विषयमें उदाहरण देना उचित ही
है । यह ठीक नहीं है, जैसे कि काकु आदि वा उदात्त आदि स्वर, व्यञ्जयरूप विशेष
अर्थकी ही बोधन करते हैं न कि प्रकृतमें कहे गये अनेकार्थक शब्दका एकार्थं

स्वरधरोनेकत्र नियमनं वाच्यं, तदा तथाविधस्थले श्लेषानङ्गीकारप्रसङ्गः; न च तथा, अत एवाहुः श्लेषनिरूपणप्रस्तावे—‘काव्यमार्गे स्वरो न गण्यते’ इति च नयः, इत्यलमुपजीव्यानां मान्यानां व्याख्यानेषु कटाक्षनिक्षेपेण । आदिशब्दात् ‘एतावन्मात्रस्तनी’ इत्यादौ हस्तादिष्वेष्टादिभिः स्तनादीनां कमलकोरकाद्याकारत्वम् ।

वशेन = अनुकूलोदात्तादिस्वरवशेन, एकत्र = एकतस्मिन् अर्थे, नियमनं = नियन्त्रणं, वाच्यं = कथनीयं, यदि = चेत्, तदा = तर्हि, तथाविधस्थले = तादृशप्रदेशे, श्लेषाऽ-नङ्गीकारप्रसङ्गः = श्लेषाऽलङ्काराऽनभ्युपगमाऽवसरे, आपतेदिति शेषः, उदात्तादि-स्वरादेव एकत्राऽर्थे नियमिते, श्लेषस्याऽनङ्गीकारः प्रसज्येत इति भावः । न च तथा = तच्च तेन प्रकारेण न भवति । अत एव = वस्मात्कारणादेव, श्लेषनिरूपणप्रस्तावे = श्लेषालङ्कारप्रतिपादनाऽवसरे, आहुः = कथयन्ति, विद्वांस इति शेषः । काव्यमार्गे = काव्यपद्धती, स्वरः = उदात्तादिः, न गण्यते = न स्वीक्रियते, इति । नयः = सिद्धान्तः, उदात्तादिस्वरमभ्युपगम्य काव्ये श्लेषस्याऽनङ्गीकारो न कर्तव्य इति भावः ।

उपसंहरति—इत्यलमिति । इति=इत्यम्, उपजीव्यानां = स्वसिद्धान्तानामव-लम्बनभूतानां, मान्यानां=पूज्यानां विदुषां, व्याख्यानेषु=सिद्धान्तप्रतिपादनेषु, कटाक्ष-निक्षेपेण=दोषन्यासेन, अलम्, मान्यानां व्याख्यानेषु कटाक्षनिक्षेपेण साध्यं नास्तीति भावः । स्वरादय इत्यत्र आदिशब्दात्, “ए ‘तावन्मात्रस्तनी’ इत्यादौ स्थले कमलकोर-

नियन्त्रणरूप विशेष अर्थको । यदि जहाँ कहीं-पर अनेकाऽर्थक शब्दोका प्रकरण आदि नियमोंके अभावसे अनियन्त्रित दो अर्थोंका अनुरूप स्वरके अनुसार एक अर्थमें नियमन स्वीकार करें तो वैसे स्थलमें श्लेषका अङ्गीकार न करनेका प्रसङ्ग होगा, परन्तु ऐसा नहीं होता है । अत एव श्लेषके निरूपणके अवसरमें कहते हैं—“काव्य मार्गमें स्वर नहीं माना जाता है” ऐसा सिद्धान्त है । स्वरभेद होनेपर भी श्लेषसे लभ्य अर्थकी प्रतीति मानी जाती है इसलिए उपजीव्य (आश्रयभूत) मान्यजनोंकी व्याख्यामें कटाक्षपात नहीं करना चाहिए ।

“कालो व्यक्तिः स्वरादयः” यहाँ पर “आदि” पदसे “एतावन्मात्रस्तनी”

१. “एतावन्मात्रस्तनिका एतावन्मात्रैरक्षिपर्षः ।

एतावन्मात्राऽवस्था एतावन्मात्रैदिवसेः” ।

अस्या आर्यायाः प्राकृतं मूलम्

“एद्दहमेत्ताविणिआ एद्दहमेत्तेहि अचिच्छवत्तेहि ।

एद्दहमेत्तावत्था एद्दहमेत्तेहि दिअएहि” ॥ इति ।

एवमे कस्मिन्नर्थेऽभिधया नियन्त्रिते या शब्दार्थस्यान्यार्थबुद्धिहेतुः शक्तिः साऽभिधामूला व्यञ्जना ।

यथा मम तातपादानां महापात्रचतुर्दशभाषाविलासिनीभुजङ्गमहा-
कवीश्वरश्रीचन्द्रशेखरसान्धिविग्रहिकाणाम्—

‘दुर्गालङ्घितविग्रहो मनसिजं समीलयंस्तेजसा

काद्याकारत्वं=पञ्चकुण्डमयीद्याकृतित्वम् । एतावत्पदस्य नानाकारबोधकत्वेन अनेकाऽर्थत्वम् ।
चेष्टाविशेषस्तु आकारविशेषस्मारकः ।

अभिधामूलां व्यञ्जनामुपसंहरति एवमिति । एवम् = इत्यम्, एकस्मिन् = एकत्र, अर्थे = वाच्ये, अभिधया = शक्या, नियन्त्रिते = नियमिते, या, शब्दाऽर्थस्य = पदार्थस्य, अन्त्याऽर्थबुद्धिहेतुः = अपरार्थज्ञानकारणं, शक्तिः = वृत्तिः, सा, अभिधामूला व्यञ्जना । अयं भावः । यत्र अर्थद्वयस्य अभिधया तात्पर्यं स श्लेषः, यत्र तु एकाऽर्थस्य अभिधया प्रतीतिः द्वितीयार्थस्य यथा प्रतीतिः सा व्यञ्जना ।

यथेति । मम=विश्वनाथकविराजस्य, तातपादानां=पितृचरणानां “महापात्रे”ति राजसमान्यपदयुक्तानां, चतुर्दश भाषा एव विलासिन्यः (विलासनीश्रीला रमण्यः) तासां भुजङ्गानां (विटानाम्) महाकवीश्वराणां श्रीचन्द्रशेखरसान्धिविग्रहिकाणाम् । सन्धिविग्रहाभ्यां चरन्तीति सान्धिविग्रहिकाः, तेषां सान्धिविग्रहिकाणां=मन्त्रिणामित्यर्थः । “सन्धिविग्रह” शब्दात् “चरति” इति सूत्रेण ठञ् । ठस्येकः, अविबुद्धिश्च ।

अभिधामूलां व्यञ्जनामुदाहरति—दुर्गालङ्घितविग्रह इति ।
दुर्गालङ्घितविग्रहः तेजसा मनसिजं सम्मीलयन् प्रोद्यद्वाजकलः गृहीतगरिमा भोगिभिः विष्वग्वृत्तः नक्षत्रेभकृटेक्षणो गिरिगुरो गार्वा हवि धारयन् गाम् आक्रम्य विभ्रूति-
भूषिततनुः उमावल्लभो राजति इत्यन्वयः । अत्र अभिधावत्या प्रकृतमहादेव्या उमाया वल्लभो भानुदेवनामको नृतिर्वर्ण्यते । स यथा—दुर्गालङ्घितविग्रहः = दुःखेन गम्यते अत्रेति दुर्गाणि गिरिदुर्गादीनि, “सुदुरोरधिकरणे” इति उपत्ययः । दुर्गभेदा यथाः—

“घनदुर्गं महीदुर्गंमन्दुर्गं वाञ्छमेव वा ।

नृदुर्गं गिरिदुर्गं वा समाश्रित्य वसेत्पुरम् ॥ मन्त्रः ७-७१ । दुर्गेः=घनदुर्गादिभिः,
अलङ्घितः=प्रतिरोद्धमगरित, विग्रहः=(युद्धम्) यस्य सः, दुर्गं भित्वाऽपि युद्धाऽनुष्ठान-
इत्यादिभिं हाय आदिसे की गई चेष्टा आदिपौसे स्तन आदिपौका कमलके कुङ्कुमल
आदिके समान आकार होना जाना जाना है ।

इस प्रकार अभिधासे एक अर्थ नियन्त्रित होनेपर जो शब्दार्थका भिन्न अर्थके ज्ञानका कारण शक्ति है वह “अभिधामूला व्यञ्जना” है । इसका उदाहरण मेरे पिता; महापात्र, चोदह भाषाओंके विज्ञाता महाकवीश्वर चन्द्रशेखर सान्धिविग्रहिका है—
दुर्गेत्यादि । शत्रुओंके किलोंको भेदन कर लउनेवाले वा किलोंमें न रहकर भी युद्ध करने-

प्रोद्यद्राजकलो गृहीतगरिमा विष्वग्भूता भोगिभिः ।

नक्षत्रेशकृतेक्षणो गिरिगुरौ गाढां रुचिं धारयन्

गामाकस्य विभूतिभूषिततनुं राजत्युमावल्लभः ॥'

शील इति भावः । अथवा दुर्गः अलङ्कृतः = अनतिक्रान्तः, विग्रहः यस्य सः, दुर्ग-
व्यवधानं विनोक्त्वा युद्धानुष्ठानशील इति भावः । तेजसा = शरीरकान्त्या, मनसिजं =
कामदेवं, संमीलयन् = परामवन्, प्रोद्यद्राजकलः = प्रोद्यन्ती (समुदीयमाना) राजकला
(भूषांशः) यस्य सः । गृहीतगरिमा = गृहीतः (प्राप्तः) गरिमा (गौरवम्)
येन सः । भोगिभिः = सुखोपभोगसंपन्नैः जनेः, विष्वक् = सर्वतः, वृतः = परिवेष्टितः ।
नक्षत्रेशकृतेक्षणः = क्षेत्रेषु (क्षत्रियश्रेष्ठसु राजसु) कृतेक्षणः (कृतनिरोक्षणः) न क्षत्रे-
शकृतेक्षणः = श्रेष्ठभूपालेषु अपि प्रतापातिशयेन तिरस्कृता इति भावः । गिरिगुरौ = गिरिः
(हिमालयः) गुरुः (पूज्यः) श्वशुरस्वेनेति भावः = यस्य स गिरिगुरुः शिवः, तस्मिन् ।
गाढां = दृढां, रुचिम् = अभिलाषं, भक्तिमिति भावः । धारयन् = दधानः, गां = भूमिम्,
आकस्य = अधिष्ठस्य, विभूतिभूषिततनुः = विभूत्या (ऐश्वर्येण) भूषिता (अलङ्कृता)
तनुः (शरीरम्) यस्य सः, तादृशः उमावल्लभः = उमानाम्भ्या महादेव्याः वल्लभः
(प्रियः) भानुदेव इति भावः । राजति = शोभते । अत्र दुर्गाऽऽदिपदान्यनेकाऽर्थाकानि
प्रकरणवशात्पूर्वप्रदक्षिताऽर्थे नियन्त्रिते सति तत्तच्छब्दा व्यञ्जनयाऽर्थान्तर बोधयन्ति ।
तथा हि—दुर्गालङ्घनविग्रहः = दुर्ग्या (पार्वत्या) लङ्कृतः (आलिङ्गनेन आक्रान्तः)
विग्रहः (शरीरम्) यस्य सः । तेजसा = नयनज्योतिषा, मनसिजं = कामदेवं, संमी-
लयन् = विनाशयन्, प्रोद्यद्राजकलः = प्रोद्यन्ती (प्रकाशमाना) राजः (द्विजराजस्य
चन्द्रमस इत्यर्थः) कला (अंशः) यस्य सः, शिरसि इति शेषः । गृहीतगरिमा = गृहीतः
(स्वीकृतः) गरिमा (जनद्वगुरुवोरवम्) येन सः । भोगिभिः = सर्वैः, विष्वक् = समन्ततः,
वृतः = वेष्टितः, अलङ्कारस्वेनेति शेषः । नक्षत्रेशकृतेक्षणः = नक्षत्रेशेन (चन्द्रमसा) कृतम्
(विहितम्) ईक्षणं (नेत्रम्) येन सः, शिवस्य सूत्रं चन्द्रवह्निनेत्रत्वादिति भावः ।
गिरिगुरौ = कैलासपर्वते, गाढां = दृढां, रुचिम् = निवासार्थमिलाषं, धारयन् = दधानः, गां =
वृषम्, आकस्य, स्थित इति शेषः । विभूतिभूषिततनुः = विभूत्या (भस्मना) भूषिता
(अलङ्कृता) तनुः (शरीरम्) यस्य सः । तादृशः उमावल्लभः = पार्वतीप्रियः, शिव

इति भावः । राजति = शोभते ।

बाले, अपने सौन्दर्यसे कामदेवको पराभूत करनेवाले, राजकलासे सम्पन्न, गौरव (महत्त्व)
को प्राप्त करनेवाले, सुखका उपभोग करनेवाले जनोसे घिरे हुए, श्रेष्ठ क्षत्रिय राजाओंपर
अभिमानसे दृष्टिपात भी न करनेवाले, शिवजीमें दृढ प्रीति रखनेवाले पृथ्वीको अधिकारमें
रखकर ऐश्वर्यसे अलङ्कृत शरीरवाले "उमा" नामकी महारानीके पति भानुदेव नामके

अथ प्रकरणोनाभिधया उमावल्लभशब्दस्योमानाम्नीमहादेवीवल्लभ-
भानुदेवमृपतिरूपेऽर्थे नियन्त्रिते व्यञ्जनयेव गौरीवल्लभरूपोऽर्थो बोध्यते ।
एवमन्यत् ।

लक्षणाभूमामाह—

लक्षणोपास्यते यस्य कृते तत्तु प्रयोजनम् ।

यया प्रत्याय्यते सा स्याद्व्यञ्जना लक्षणाश्रया ॥ १५ ॥

विवृणोति । अत्र=अस्मिन् पद्ये, प्रकरणेन = प्रस्तावेन, उमावल्लभशब्दस्य =
उमावल्लभपदस्य, उमा नाम, महादेवी = कृताऽभिषेका महाराज्ञी, तद्वल्लभभानुदेव-
नृपतिरूपेऽर्थे अभिधया, नियन्त्रिते सति = नियमिते सति । व्यञ्जनया एव अपकृतौ
गौरीवल्लभरूपोऽर्थो बोध्यते । ततश्च महेश्वरभानुदेवयोरुपमानोपमेयभावः कल्प्यते, तेन
उमावल्लभ इत्युपमाश्वनिर्व्यञ्जनयैव बोध्यते ।

“व्यञ्जनया एव” इत्यत्र एवकारस्य अयमभिप्रायः । इह खलु उमावल्लभशब्दे
येषां द्वितीयाऽर्थप्रतीतिः, तत्र अभिधायाः प्रकृताऽर्थमात्रबोधनेन विरामात्, लक्षणायाश्च
भुक्त्याऽर्थबाधहेतुकत्वात्, तात्पर्यवृत्तेरपि पदार्थमित्यःसंसर्गमात्रबोधनयत्यात् विरामात्
व्यञ्जकानावृत्या एव अपकृताऽर्थप्रतीत्या उपमाश्वनिरिति भावः ।

एवमन्यत् । लक्षणाभूमः व्यञ्जनां प्रतिपादयति—लक्षणोति । यस्य कृते लक्षणा
उपास्यते, तत् प्रयोजनं यया प्रत्याय्यते; सा तु लक्षणाऽऽश्रया व्यञ्जना इत्यन्वयः ।

यस्य=प्रयोजनस्य, कृते = निमित्ते, लक्षणा = तदाख्या वृत्तिः, उपास्यते =
आद्रियते, सत् प्रयोजनं, यया = वृत्या, प्रत्याय्यते = बोध्यते । सा तु लक्षणाऽऽश्रया =
लक्षणाभूला, व्यञ्जना इत्यर्थः ॥ १५ ॥

राजा शोभित हो रहे हैं । यहाँपर प्रकरणसे उमावल्लभ शब्दका उमा नामको
महारानीके वल्लभ (प्रिय) भानुदेव नामके राजा ऐसा अर्थ नियन्त्रित होनेपर
व्यञ्जनासे ही उमा अर्थात् गौरी (पार्वती) के वल्लभ (प्रिय) महादेव ऐसा अर्थ
समझा जाता है । जैसे कि—उमा अर्थात् पार्वतीसे लङ्कित अर्थात् आलङ्कनसे आक्रान्त
शरीरवाले, तेजसे कामदेवको भस्म करनेवाले, शिरमें चन्द्रकलासे शोभित, गुरुत्व-
(जगद्गुरुत्व) को ग्रहण करनेवाले, सर्पोंसे घिरे हुए, चन्द्रको नेत्र बनानेवाले, कलास
पर्वतमें दृढ़ प्रीति रखनेवाले, बैलपर आरूढ और भस्मसे भूषित शरीरवाले
उमावल्लभ अर्थात् पार्वतीके प्रिय शङ्कर शोभित होते हैं इसी तरह और उदाहरण भी
जानना चाहिए ।

अभिधामूला व्यञ्जनाका वर्णन हुआ, अब लक्षणाभूला व्यञ्जनाको कहते हैं ।
लक्षणोपास्यते इति । लक्षणा जिसके लिए की जाती है वह प्रयोजन जिस वृत्तिसे
प्रतीत होता है उसे लक्षणाभूला व्यञ्जना कहते हैं ॥ १५ ॥

‘गङ्गायां घोषः’ इत्यादौ जलमयाद्यर्थबोधनादभिधायं तदाद्यर्थबोध-
नाच्च लक्षणयां विरतायां यया शीतत्वपावनत्वाद्यतिशयादिबोध्यते सा
लक्षणामूला व्यञ्जना ।

एवं शाब्दी व्यञ्जनामुक्त्वाऽऽर्थीमाह—

वक्तृबोद्धव्यवाक्यानामन्यसंनिधिवाच्ययोः ।

प्रस्तावदेशकालानां काकोश्रेष्ठादिकस्य च ॥ १६ ॥

वैशिष्ट्यादन्यमथे या बोधयेत्साऽर्थसंभवा ।

व्यञ्जनेति सम्बन्धयेते ।

तत्र वक्तृवाक्यप्रस्तावदेशकालवैशिष्ट्ये यथा मम—

‘कालो मधुः, कुपित एष च पुष्पधन्वा,

धीरा वहन्ति रत्निखेदहराः समीराः ।

विवृणोति—“गङ्गायां घोषः” इति । विरतायां=निवृत्तायाम् । स्पष्टमन्यत् ।
आर्थी व्यञ्जनां लक्षणयति—वक्तृबोद्धव्यवाक्यानामिति ।

वक्तृबोद्धव्यवाक्यानां=वक्ता (प्रतिपादकः) बोद्धव्यः (प्रतिपाद्यः), वाक्यं
(पदसमूहः), तेषां, वैशिष्ट्यात् इत्यत्र सम्बन्धः । एवमन्यत्रापि । अन्यसन्निधि-
वाच्ययोः = अन्यसन्निधिः (अपरसन्निधानं) वाच्यः (अर्थः), तयोः वैशिष्ट्यात् ।
प्रस्तावदेशकालानां = प्रस्ताव (प्रकरणं) देशः (स्थानम्) कालः (समयः),
तेषां वैशिष्ट्यात् । काकोः=ह्रस्वविकारस्य, चेष्टादिकस्य च, वैशिष्ट्यात्=वल्लक्षण्यात्,
या=वृत्तिः, अन्यम् = अपरं प्राचीनवाच्यादिविलक्षणम्, अर्थे, बोधयेत् = प्रतिपादयेत्,
सा अर्थसंभवा = आर्थी. व्यञ्जनेति सम्बन्धयेते ॥ १६ ॥

तत्र वक्तृ-वाक्य-प्रस्ताव-देश-कालवैशिष्ट्ये यथा मम काल इति । कालः=समयः,
मधुः = वसन्तः, एषः = अनुभूयमानः, पुष्पधन्वा च = कामभ्र कुपितः = क्रुद्धः ।
धीराः = मन्दाः, अतः रत्निखेदहराः = रमणपरिभ्रमहरणशीलाः, समीराः = वाताः,

‘गङ्गायां घोषः’ इत्यादि स्थलमें जन्मय आदि अर्थका बोधन कर आधिधके
निवृत्त होनेपर और तट आदि अर्थका बोधन कर लक्षणके निवृत्त होनेपर जिस वृत्तिसे
शीतलत्व और पावनत्व आदिके आधिक्य आदिका बोध होता है उसे “लक्षणामूला”
व्यञ्जना कहते हैं । इसप्रकार शाब्दी व्यञ्जनाका प्रतिपादन कर आर्थी व्यञ्जना कहते हैं—
वक्तृबोद्धव्यति । वक्ता, बोद्धव्य, वाक्य, अन्यका सामीप्य, वाच्य (अर्थ) प्रस्ताव
(प्रकरण) देश, काल, काकु (ह्रस्वविकार), और चेष्टा आदि इनकी विशेषतासे
जो शक्ति अन्य अर्थका बोधन करती है उसे “आर्थी व्यञ्जना” कहते हैं ॥ १६ ॥

उनमें वक्ता, वाक्य, प्रस्ताव, देश, और काल इनकी विशेषतामें जैसे ग्रन्थाकार-
का पद्य—“कालो मधुः” कोई नायिका अपनी सखीको कहती है । वसन्त ऋतुका
समय है । यह कामदेव कुपित है । रत्निखीडाके परिभ्रमको हटानेवाली गम्भीर हवा

केलीवनीयमपि वञ्जुलकुञ्जमञ्जु-

दूरे पतिः कथय किं करणीयमथ ? ॥”

अत्रैतं देशं प्रति शीघ्रं प्रच्छन्नकामुकस्त्वया प्रेष्यतामिति सखी प्रति कथाचिद् व्यज्यते ।

बोद्धव्यवैशिष्ट्ये यथा---

‘निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं, निर्मृष्टरागोऽधरो

नेत्रेद्वरमनञ्जने, पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः ।

बहुन्ति=वान्ति, इयम्=एषा, केलीवनी अपि = क्रीडाऽस्पवनमपि, वञ्जुलकुञ्जमञ्जुः = अशोकलतागृहमनोहरा, पतिः = भर्ता, न तु प्रिय इति भावः, दूरे = विप्रकूटप्रदेशे, वर्तत इति शेषः । अथ = एतादृशे अस्मिन् दिने, किं, करणीयं = कर्तव्यं, कथय = बट । वसन्ततिलका वृत्तम् । अयं भावः । अत्र वक्त्र्याः कामुकत्वस्य रमणेच्छाबोधकस्य वाक्यस्य, रतिसेदहरत्वेन समीरवहनस्य, पतिदूरस्थितिरूपस्य प्रस्तावस्य, वञ्जुलकुञ्जमञ्जोः केलीवनीरूपदेशस्य, वसन्ततुं रूपस्य कालस्य च वैशिष्ट्यत्वात् ।

अत्र एतं = केलीवनीरूपं, देशं = स्थानं प्रति, शीघ्रं प्रच्छन्नकामुकस्त्वया प्रेष्यताम् इति कथाचिद्वक्त्र्या नायिकया व्यज्यते ।

बोद्धव्यवैशिष्ट्ये-निःशेषच्युतचन्दनमिति नायकमानेतुं प्रेषितां तं संभुज्यागतं स्नानव्याजं प्रदर्शयन्तीं दूर्तां प्रति नायिकाया उक्तिरियम् । मिथ्यावादिनि ! बाणध्वजस्य अज्ञातपीडागमे ! हे दूति ! तव स्तनतटं निःशेषच्युतचन्दनम् । (तव) अधरः निर्मृष्टरागः । (तव) नेत्रे दूरम् अनञ्जने । (तव) तन्वी इयं तनुः पुलकिता । इतः

चल रही है । अशोकके कुञ्जोंसे सुन्दर यह छोटा-सा क्रीडावन है । पति दूर देशमें है, हे सखि ! आज क्या करना चाहिए ? कहो । इस पद्यमें “इस स्थानमें शीघ्र प्रच्छन्न कामुकको तुम भेज दो” यह बात कोई नायिका अपनी सखीके प्रति व्यञ्जनासे वक्ता (वक्त्री-कहनेवाली अर्थात् स्वयम्) वाक्य, प्रस्ताव (प्रकरण) देश और काळकी विशेषतासे व्यक्त कर रही है ।

बोद्धव्य (कहीं जानेवाले) की विशेषतामें -- जैसे निःशेषच्युतचन्दनमिति । नायकको लानेके लिए भेजी गई परन्तु स्वयम् नायकका उपभोग कर स्नान करनेके छलका प्रदर्शन करनेवाली सखीको नायिका कहती है । हे सखि ! तुम्हारे स्तनतटसे चन्दन बिलकुल मिट गया है । अधरसे राग (लोहित्य) निःशेष हो गया है । नेत्र दूर तक अञ्जनेसे रहित हैं और तुम्हारा पतला शरीर रोमाञ्चित हो रहा है । बन्धुजन-

मिथ्यावादिनि ! दूति ! बान्धवजनस्याहृतपीडागमे !

वापी स्नानुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम् ॥'

अत्र तदन्तिकमेव रन्तुं गतासीति विपरीतलक्षणया लक्ष्यम् । तस्य च रन्तुमिति व्यङ्ग्यं प्रतिपाद्यं दूतीवैशिष्ट्याद् बोध्यते ।

अन्यसंनिधिर्वैशिष्ट्ये यथा—

उअ णिञ्चल ! णिप्पन्दा भिसिणीपत्तम्मि रेहइ बलाआ ।

वापी स्नानुं गता असि, पुनः तस्य अधमस्य अन्तिकं न गता असि इत्यन्वयः । ममाऽनुनयेन अपि तव कान्तो नागत इति कथनेन हे मिथ्यावादिनि = हे मृषा-
भाषिणि !, बान्धवजनस्य = सखीजनस्य, अज्ञातपीडागमे = अन्तकलितदुःखोक्ते !, हे दूति = हे सन्देशहरे !, तव = भवत्याः, स्तनतटं = कुचतटं, नि शेषच्युतचन्दनं = समस्ताऽपगतश्रीलक्षणम्, अधरः = निम्नोष्ठः, निर्मूष्टरागः = निःशेषाऽपगतलौहित्यः, नेत्रे = नयने, दूरम् = अतिशयं यथा तथा । अनञ्जने = कञ्जलरहिते, तन्वी = कृशा, तनुञ्च = शरीरं च, पुञ्जिता = संजातरोमाश्वा, अस्तीति शेषः । अतः स्वम्, इतः = अस्मात्स्थानात्, स्नानुं = स्नानं कर्तुं, वापीं = दीधिकां, गता = प्राप्ता, असि पुनः = भूयः, तस्य, अधर्मस्य = निकृष्टस्य । मद्बलभस्येतिभावः । अन्तिकं = निकटं, न गता असि = न प्राप्ता वतसे ।

अत्र "स्तनतटम्" इत्यत्र तटं = समीपः, स च समप्रायो देशः तत्रैव आलङ्कन-
वशाच्चन्दनं नि शेषच्युतं, स्तनाप्रादिषु च शेषम् । अधरः चुम्बनात् निर्मूष्टरागः, न तु उत्तरोष्ठः । नेत्रे चुम्बनात् दूरमनञ्जने, निकटे तु साऽञ्जने, अञ्जने कुत्रचिदवशेषः सूचितः । तथा च इयं तनुः स्नानाद्बहुकालाऽनन्तरमपि इदानीं पुलकिता । अधर्मस्य = प्रागपि ज्ञातनिकृष्टत्वस्य, एषां च पदार्थानां वापीस्नानविषयानामनुसन्धानादेव वापी-
स्नानाऽभावस्य उद्गमात् तदन्तिकं न गताऽसीत्यत्र विपरीतलक्षणाया "गताऽसी" ति गमनं लक्ष्यं, तस्य च रन्तुमिति रमणं व्यङ्ग्यं, प्रयोजनम् तच्च बोद्धव्यदूती-
वैशिष्ट्याद्बोध्यते ।

अन्यसंनिधिर्वैशिष्ट्ये यथा—उअ इति ।

(सखी) की पीडाको न जाननेवाली हे मिथ्याभाषिणि दूति ! तू यत्सि बावलीमें स्नान करने गई परन्तु उस अधम जन (मेरे प्रिय) के पास नहीं गई ।

इस पद्यमें विपरीतलक्षणासे उस (अधम) के समीप ही तू गई यह अर्थ लक्षित होता है । उसका "रन्तुम्" रमण करनेके लिए ऐसा व्यङ्ग्य अर्थ प्रतिपाद्य (बोद्धव्य) दूतीकी विशेषतासे बोधित होता है ।

अन्यसंनिधि की विशेषताका उदाहरण जैसे—उअ० । रमण करनेके लिए

निर्मलमरगभक्षणपरिट्ठणा (दा) सङ्गसुत्ति इव ॥'

[पश्य निश्चलनिस्पन्दा बिसिनीपत्रे राजते बलाका ।

निर्मलमरकतभाजनपरिस्थिता शङ्खशुक्तिरिव ॥]

अत्र बलाकाया निःस्पन्दत्वेन विश्वस्तत्वम्, तेनास्य देशस्य विजनत्वम्, अतः संकेतस्थानमेतदिति कयापि संनिहितं प्रच्छन्नकामुक प्रत्युच्यते । अत्रैव स्थाननिर्जनत्वरूपं व्यङ्ग्यार्थवैशिष्ट्यं प्रयोजनम् ।

'भिन्नकण्ठध्वनिधीरिः काकुरित्यभिधीयते' इत्युक्तप्रकारायाः काकोर्भेदा आकरेभ्यो ज्ञातव्याः । एतद्वैशिष्ट्यं यथा—

“पश्य निश्चलनिःस्पन्दा, बिसिनीपत्रे राजते बलाका ।

निर्मलमरकतभाजनपरिस्थिता शङ्खशुक्तिरिव ॥”

हे निश्चल ! बिसिनीपत्रे निःस्पन्दा बलाका निर्मलमरकतभाजनपरिस्थिता शङ्खशुक्तिरिव राजत इत्यन्वयः ।

रमणाऽर्थं कृतसकेताया नायिकाया जनागमनशङ्कया निश्चेष्टं विटं प्रत्युक्तिरयम् । हे निश्चल=हे निरुद्यम विट !, बिसिनीपत्रे = कमलिनीबले, निःस्पन्दा=निश्चलः, बलाका = बिसकण्ठिका, बकजायेत्यर्थः । निर्मलमरकतभाजनपरिस्थिता = स्वच्छनीलमणिपात्रस्थिता, शङ्खशुक्तिः इव = शङ्खघटितं शुक्लस्याकारं पात्रम् इव, राजते = शोभते, उअ = पश्य । हालकविकृतायां नायासप्तशत्यां पद्यमिदम् । अत्र “उअ” इति देशीभाषाशब्दः ।

अत्र = अस्मिन् पद्ये, बलाकायाः=बकजायायाः, निःस्पन्दत्वेन = निश्चलत्वेन, विश्वस्तत्व = विश्वासयुक्तत्वं, तेन अस्य देशस्य = स्थानस्य, विजनत्वं = विविक्तत्वम्, अतः सङ्केतस्थानमेतदिति कयाऽपि = नायिकाया, संनिहितं = निकटवर्तिनं, प्रच्छन्नकामुकं प्रति = गुप्तकामयितारं प्रति, उच्यते = सूच्यते व्यञ्जनयेतिभावः । अत एव= अस्मिन् उदाहरण एव, स्थाननिर्जनत्वरूपं = देशविजनरूपं, व्यङ्ग्याऽर्थवैशिष्ट्यं = व्यञ्जनावृत्तिप्रतिपाद्याऽर्थविशिष्टत्वं प्रयोजनम् = लक्षणाफलम् ।

काकोर्लक्षणं प्रतिपादयति—भिन्नकण्ठध्वनिरिति । धीरैः = विद्वद्भिः,

सङ्केत करनेवाली नायिकाकी निश्चेष्ट विटके प्रति उक्ति है—हे निश्चल ! कमलिनीके पत्रेपर अत्यंत निश्चेष्ट होंकर बंदी हुई बगुली निर्मल पत्रके बतनमें रहे हुए शङ्खपात्रके समान शोभित हो रही है । इस पद्यमें बगुलीके निश्चल होनेसे विश्वस्तत्व, उससे उस स्थानकी निर्जनता, इस कारणसे यह संकेतस्थल है यह बात कोई नायिका निकटस्थित प्रच्छन्न कामुकको व्यञ्जनासे सूचित करती है । इस उदाहरणमें ही स्थाननिर्जनतारूप व्यङ्ग्य अर्थकी विशेषता प्रयोजन है ।

जिसमें कण्ठस्वर भिन्न होता है उसे “काकु” कहते हैं ऐसे लक्षणसे युक्त

‘गुरुपरतन्त्रतया बत दूरतरं देशमुद्यतो गन्तुम् ।

अलिकुलकोकिलललिते नैष्यति सखि ! सुरभिसमयेऽसौ ? ॥’

अत्र नैष्यति ? अपि तर्हि एष्यत्येवेति काक्वा व्यञ्जते --

चेष्टावैशिष्ट्ये यथा--

‘सकेतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया ।

भिन्नकण्ठध्वनिः = भिन्नः (स्वाभाविककण्ठध्वनितो भेदयुक्तः) यः कण्ठध्वनिः (कण्ठ-
स्वरः) स “काकुः” इति अभिधीयते = कथ्यते, इति = इत्थम्, उक्तप्रकारायाः =
कथितलक्षणायाः, काकाः भेदाः, आकरेभ्यः = उपजोष्यमूलग्रन्थेभ्यः, ज्ञातव्याः = बोद्धव्याः ।

काकुवैशिष्ट्यमुदाहरति—गुरुपरतन्त्रतयेति । हे सखि ! बत ! गुरुपरतन्त्रतया
दूरतरं देशम् गन्तुम् उद्यतः असौ अलिकुलकोकिलललिते सुरभिसमये न एष्यति ?
इत्यन्वयः ।

प्रयासोद्यतभर्तृकाया नायिकायाः सखीं प्रत्युक्तिरियम् । हे सखि = हे वयस्ये,
बतेति छेदबोतकमव्ययम् । गुरुपरतन्त्रतया = गुरोः (पितुः) परतन्त्रतया (अधीन-
स्वेन), दूरतरं = विप्रकृष्टतरं, देशं = स्थान, गन्तुं = यातुम्, उद्यतः = तत्परः,
असौ = अयम्, अलिकुलकोकिलललिते = भ्रमरसमूहपिकमनोहरे, सुरभिसमये = वसन्त-
काले, न एष्यति = न आगमिष्यति, अत्र = अस्मिन् उदाहरणे, न एष्यति = न आग-
मिष्यति; इति नायिका निषेधाऽभिप्रायेण कथयति, सख्याः “न एष्यति ?” इति काक्वा
प्रश्नतः “एष्यति एव” इति विधिरूपोऽर्थो व्यञ्ज्यते । चेष्टावैशिष्ट्ये यथा—सङ्केत-
कालमनसमिति । विदग्धया विटं सङ्केतकालमनसं ज्ञात्वा हसन्नेत्राऽपिताकृतं लीलापथं
निमीलितमित्यन्वयः । विदग्धया = निपुणया नायिकया, विटं = शिङ्गम्, उपपत्तिमिति
भावः सङ्केतकालमनसं = सङ्केतकाले मनो यस्य तं, सङ्केतकालजिज्ञासुमिति भावः ।

काकुके भेद आकरग्रन्थो (नाट्यशास्त्र आदियों) से जानने चाहिए । काकुकी
विशेषतामें जैसे—

गुरुपरतन्त्रतया इति । नायिका सखीसे कहती है । हे सखि ! गुरुजन (पिता-
आदि) के अधीन होनेसे बहुत दूर देशमें जानेके लिए तत्पर मेरे प्रिय भ्रमरो और
कोयलोंसे मनोहर वसन्त ऋतुमें नहीं आयेगे ।

यहांपर नायिकाने “न एष्यति” नहीं आयेगे ऐसा निषेधके अभिप्रायसे कहा,
सखी “न एष्यति” ? नहीं आयेगे ? ऐसी काकुसे प्रश्नकर “आयेगे” ऐसे विविधरूप
अर्थको व्यक्त करती है ।

चेष्टावैशिष्ट्यका उदाहरण देते हैं—सङ्केतेति । चतुर नायिकाने विटको संकेत-
ज्ञानका इच्छुक समझकर विकसित नेत्रोंसे अभिप्राय भूचित कर लीलाकमलको

हसन्नपिपाकतं लीलापद्यं निमीलितम् ॥'

अत्र संध्या संकेतकाल इति पद्यनिमीलनादिवेष्टया कयाचिद्दद्योत्यते ।
एवं वक्त्रादीनां व्यस्तसमस्तानां वैशिष्ट्ये बोद्धव्यम् ।

त्रैविध्यादियमर्थानां प्रत्येकं त्रिविधा मता ॥ १७ ॥

अर्थानां वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यत्वेन त्रिरूपतया सर्वा अप्यनन्तरोक्ता
व्यञ्जनास्त्रिविधाः । तत्र वाच्यार्थस्य व्यञ्जना यथा—'कालो मधुः—'
इत्यादि । लक्ष्यार्थस्य यथा—'निःशेषच्युतचन्दनम्'—इत्यादि । व्यङ्ग्यार्थस्य

ज्ञात्वा=अवबुध्य, हसन्नेत्राऽपिपाकतं=हसती (विकसती) ये नेत्रे (नयने)
ताभ्याम् अपितम् (सूचितम्) आकूनम् (अभिप्रायः) यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथेति
क्रियाविशेषणम् । लीलापद्यं=लीलाकमलं, निमीलितं=सङ्कोचितम् । अत्र = अस्मिन्नु-
दाहरणे, सन्ध्या=सायङ्कालः, सङ्केतकाल इति पद्यनिमीलनादिवेष्टया = कमलसङ्कोच-
नादिवेष्टया, कयाचित्=नायिकया, द्योत्यते = व्यज्यते । पद्यमिदं इत्यन्त्यालोके वर्तते ।
पूर्वोक्तानामेषामुदाहरणानां गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमप्रे स्फुटीभविव्यति । अत्र तु व्यञ्जनाया
आर्थत्वमात्रेणोदाहरणम् । चेष्टादीत्यादिशब्देन वर्णनीयनायिकादिगतसास्त्रिकादिपरिग्रहः ।
एवं वक्त्रादीनां व्यस्तसमस्तानां = व्यस्तानां (पृथङ्निदिष्टानाम्) समस्तानाम्
(मिलितानाम्) च, वैशिष्ट्ये = विशिष्टत्वे, बोद्धव्यम् ।

आर्थव्यञ्जनायास्त्रैविध्यं प्रतिपादयति त्रैविध्यादिति । अर्थानाम्=वाच्यादीनां
त्रैविध्यात् = त्रिविधत्वात्, इयम्=आर्थी व्यञ्जना, प्रत्येकं, त्रिविधा = त्रिप्रकारः,
मता = अभिमता ॥ १७ ॥

सोदाहरणं विवृणोति अर्थानामिति । अर्थानाम् = अभिधेयानां, वाच्यलक्ष्य-
व्यङ्ग्यत्वेन=अभिधालक्षणाभ्यञ्जमाप्रतिपाद्यत्वेन, त्रिरूपतया = त्रिप्रकारत्वेन, अनन्त-
रोक्ताः = अधुनाऽभिहिताः, सर्वा अपि = सकला अपि, व्यञ्जनाः=व्यक्तयः, त्रिविधाः=
त्रिप्रकाराः । तत्र=तांस्तु, वाच्याऽर्थस्य=अभिधावृत्तिप्रतिपाद्याऽर्थस्य व्यञ्जना—'कालो मधुः'
इत्यादि, लक्ष्याऽर्थस्य=लक्षणावृत्तिप्रतिपाद्याऽर्थस्य व्यञ्जना यथा—निःशेषच्युतचन्दनम् ।'

सङ्कोचित कर दिया । इस पद्यमें कमलके सङ्कोचन आदि की चेष्टासे "सन्ध्या सङ्केत
समय है । यह कोई नायिका सूचित करती है । इसी तरह वक्ता आदिके अलग-अलग
और मिले हुए उदाहरणोंको जानना चाहिए ।

त्रैविध्यादिति । अर्थोंके तीन भेद होनेसे यह आर्थी व्यञ्जना तीन प्रकारोंवाली
होती है ॥ १७ ॥

वाच्य, लक्ष्य और व्यङ्ग्य तीन प्रकारके अर्थ होनेसे अभी कहीं गई सब
व्यञ्जनाएँ भी तीन प्रकारकी होती हैं । उसमें वाच्य अर्थकी व्यञ्जना जैसे—'कालो
मधुः' इत्यादि । लक्ष्य अर्थकी व्यञ्जना 'निःशेषच्युतचन्दनम्' इत्यादि । व्यङ्ग्यार्थकी

यथा-“उअ पिचचल्ल-” इत्यादि । प्रकृतिप्रत्ययादिव्यञ्जकत्वं तु प्रपञ्च-
यिष्यते ।

शब्दबोधयो व्यनक्त्यर्थः शब्दोऽप्यर्थान्तराश्रयः ।

एकस्य व्यञ्जकत्वे तदन्यस्य सहकारिता ॥ १८ ॥

यतः शब्दो व्यञ्जकत्वेऽप्यर्थान्तरमपेक्षते, अर्थोऽपि शब्दम्, तदेकस्य
व्यञ्जकत्वेऽन्यस्य सहकारितावरयमङ्गीकर्तव्या ।

इत्यादि, व्यञ्जघार्थस्य=ज्यञ्जनाप्रतिपाद्यार्थस्य व्यञ्जना-उअ पिचचल्ल इत्यादि । प्रकृति-
प्रत्ययादिव्यञ्जकत्वं=प्रकृतिः (यतः प्रत्ययोत्पत्तिः), घातुप्रातिपदिकादिरूपा इत्यर्थः ।
प्रत्ययः (सुप्तिङ्कृताद्विदादिरूपः), तदादिव्यञ्जकत्वं=तथादीनां व्यञ्जनया बोधकत्वं
तु, प्रपञ्चयिष्यते=विस्तारयिष्यते, असंलक्ष्यक्रमव्यञ्जयवन्बुदाहरण इति भावः ।

व्यञ्जकत्वे शब्दाऽर्थयोर्मिथः सहकारितां प्रतिपादयति शब्दबोधोऽय इति । अर्थः
शब्दबोधयः व्यनक्ति, शब्दोऽपि अर्थान्तराश्रयो व्यनक्ति । तत् एकस्य व्यञ्जकत्वे अन्यस्य
सहकारिता इत्यन्वयः । अर्थः = वाच्यः, शब्दबोधयः = शब्दप्रतिपाद्यः सन्, व्यनक्ति =
व्यञ्जघार्थं प्रतिपादयति, तथैव शब्दोऽपि = वाचकोऽपि, अर्थान्तराश्रयः = अस्याऽर्थोप-
स्थापकः सन्, व्यनक्ति = व्यञ्जघार्थं प्रतिपादयति, तत्=तस्मात्कारणात्, शब्दार्थयोः
एकस्य=एकतरस्य, व्यञ्जकत्वे=व्यञ्जनोपाधिकत्वे सति, अन्यस्य=शब्दाऽर्थयोरन्यतरस्य,
सहकारिता = अग्रधानकारणता, भवतीतिशेषः ॥ १८ ॥

विवृणोति—यत्न इति । यतः=यस्मात्कारणात्, शब्दः=वाचकः, व्यञ्जकत्वे=
व्यञ्जनोपाधिकत्वे सति, अर्थान्तरम् = अन्यमर्थम् = अपेक्षते = सहकारित्वेन अपेक्षां
करोति । तथैव अर्थोऽपि=वाच्योऽपि व्यञ्जकत्वे = सति, शब्द = वाचकम्, अपेक्षते=
सहकारित्वेन अपेक्षां करोति । तत् तस्मात्कारणात्, एकस्य = शब्दाऽर्थयोरैकतरस्य,
व्यञ्जकत्वे अन्यस्य = शब्दाऽर्थयोरन्यतरस्य, सहकारिता = अग्रधानकारणता अवश्यम्
तद्भोकार्या=स्वीकार्या, परन्तु यत्र शब्दार्थयोर्मध्ये यस्य शक्तिः प्रधानरूपा, तत्र
तन्मूलो व्यञ्जकत्वव्यवहारः कर्तव्य इति भावः ॥

व्यञ्जना—“उअ पिचचल्ल” इत्यादि । प्रकृति और प्रत्यय भाषिकी व्यञ्जकताका पीछे
विस्तार करेगे ।

अर्थ, शब्दसे बोध्य होकर व्यञ्जक होता है, उसी तरह शब्दभी दूसरे अर्थका
आश्रय लेकर व्यञ्जक होता है, अतः जहाँ एक शब्द वा अर्थ व्यञ्जक होता है वहाँ
दूसरा यथाक्रम अर्थ वा शब्द सहकारी होता है ॥ १८ ॥

क्योंकि शब्द व्यञ्जक होनेपर अर्थकी अपेक्षा करता है उसी तरह अर्थ भी
व्यञ्जक होनेपर शब्दकी अपेक्षा करता है, इस कारणसे एककी व्यञ्जकतामें दूसरेकी
सहकारिताको अवश्य मानना चाहिए ।

अभिधादित्रयोपाधिंशिश्रयात्त्रिविधो मतः ।

शब्दोऽपि वाचकस्तद्वल्लक्षको व्यञ्जकस्तथा ॥ १९ ॥

अभिधोपाधिको वाचकः । लक्षणोपाधिको लक्षकः । व्यञ्जनोपाधिको व्यञ्जकः ।

किञ्च—

तात्पर्याख्यां वृत्तिमाहुः पदार्थान्वयबोधने ।

तात्पर्यार्थं तदर्थं च वाक्यं तद्बोधकं परे ॥ २० ॥

अभिधाय एकैकपदार्थबोधनविरमाद्वाक्यार्थरूपस्य पदार्थान्वयस्य

अभिधादिवृत्तत्रयं निरूप्य तत्प्रयुक्तं शब्दस्याऽपि त्रिविधत्वं प्रतिपाशयति—
अभिधादीति । अभिधाऽऽदित्रयोपाधिर्वैशिष्ट्यात् शब्दोऽपि वाचकः, तद्वत् लक्षको व्यञ्जकश्च मत इत्यन्वयः, अभिधादित्रयोपाधिर्वैशिष्ट्यात् = अभिधादित्रितयव्यापार-
पिण्डत्वात्, शब्दोऽपि अभिधोपाधिको वाचकः, लक्षणोपाधिको लक्षको व्यञ्जना-
पाधिको व्यञ्जको मतः । इत्थं शब्दानां त्रैविध्यं निरूपितम् ॥ १९ ॥

अभिधायः पदाऽर्थसंसर्गबोधने सामर्थ्याभावात्तात्पर्यवृत्तिं निरूपयति तात्पर्या-
ख्यामिति । पदाऽर्थान्वयबोधने तात्पर्याख्यां वृत्तिम् आहुः । तदर्थं तात्पर्यार्थं, तद्बोधकं
वाक्यम्, इति परे इत्यन्वयः । पदार्थानाम् (पञ्चजन्यप्रतीतिविषयाणां, शब्दानामिति भावः)
अन्वयबोधने=संसर्गप्रतिपादने, तात्पर्याख्यां=तात्पर्यनामिकां, वृत्तिं = वृत्तिम्, आहुः =
कथयन्ति । तदर्थं=तात्पर्यवृत्त्यर्थं तात्पर्यवृत्त्यर्थम् एवं च, तद्बोधकं=तात्पर्याऽर्थबोधकं च
वाक्यमिति परे अभिहितान्वयवादिनः=भाट्टमीमांसकनैयायिका इति भावः ॥ २० ॥

विश्रुणोति—अभिधाय इति । अभिधायः=शक्तेः, एकैकपदाऽर्थबोधनविर-
मात् = एकैकशब्दाऽर्थप्रतिपादनविश्रामात्, “शब्दवृत्तिकर्मणां विरम्य व्यापारोऽभावः”

अभिधेति । अभिधा आवि तीन उपाधियोंकी विशेषतासे शब्द भी वाचक,
लक्षक और व्यञ्जक तीन प्रकारका माना जाता है ॥ १९ ॥

जिसमें अभिधाका व्यापार है वह वाचक, लक्षणाका व्यापारवाला लक्षक और
व्यञ्जनाका व्यापारवाला शब्द व्यञ्जक कहलाता है ।

तात्पर्याख्यामिति । कुछ आचार्यलोग (अभिहितान्वयवादी) पदार्थों परस्पर
अन्वयका बोध करनेके लिए “तात्पर्यं” नामकी वृत्तिको मानते हैं, और तात्पर्यको
उस वृत्तिका प्रतिपाद्य अर्थ मानते हैं वाक्यको तात्पर्य अर्थका बोधक मानते हैं ॥२०॥

अभिधा वृत्तिके एक एक पदार्थका बोधकर निवृत्त होनेपर वाक्याऽर्थस्वरूप
पदाऽर्थान्वयका बोध करानेवाली तात्पर्यनामक वृत्ति है, उस वृत्तिका अर्थ है तात्पर्याऽर्थ
६ सा०

बोधिका तात्पर्यं नाम वृत्तिः । तदर्थश्च तात्पर्यार्थः । तद्बोधकं च वाक्यमित्य-
मित्यभिहितान्वयवादिनां मतम् ।

इति श्रीमन्नारायणचरणारविन्दमधुवत-साहित्याणवकणंधार-ह्रनिप्रस्थापन-
परमाचार्य-कविवृत्तिरत्नाकराऽऽष्टादशभाषाया रविलासिनीभूजङ्ग-सान्धि-
विग्रहिक-महापात्र-श्रीविश्वनाथकविराजकृतौ साहित्यदर्पणे
काव्यस्वरूपनिरूपणो नाम द्वितीयः परिच्छेदः ।

***

इति नयेनेति भावः । वाक्यार्थरूपस्य = पदार्थाऽन्वयस्य, बोधिका = प्रतिपादिका, तात्पर्यं
नाम वृत्तिः = शक्तिः । तदर्थश्च = तात्पर्यवृत्त्यर्थश्च तात्पर्यार्थः । तद्बोधकं च =
तात्पर्यार्थबोधकं च, वाक्यमित्यभिहितान्वयवादिनां मतम् ।

अयं भावः । घटं करोति इत्यादिवाक्ये अभिधा घटपदेन कम्बुघ्रीवादिमन्तं
पदार्थम्, अम् विभक्त्या कर्मत्वमभिधाय विरमति वृत्तित्वा तु न कस्याऽपि इति अपदा-
र्थाऽपि वृत्तित्वा तात्पर्यवृत्तिवशात् अनयोः संसर्गविधया भासते । इत्थं तात्पर्यवृत्त्यैव
पदार्थानां मिथः अन्वयो भवतीति अभिहितान्वयवादिनः ।

अन्विताऽभिधानवादिनां प्रभाकरमीमांसकानां मते तु पदार्थसंसर्गस्य पदशक्य-
त्वाङ्गीकारेण तात्पर्यवृत्तिर्नावश्यकी ।

इति साहित्यदर्पणे चन्द्रकलाख्याया व्याख्यायां द्वितीयः परिच्छेद इति ।

***

और उसका बोधक वाक्य होता है यह अभिहितान्वयवादियोंका सिद्धान्त है । अभिहि'
तान्वयवादी भाट्टमीमांसक हैं उनका मत अलङ्कारशास्त्रमें स्वीकृत है ।

अन्विताऽभिधानवादी प्रभाकर मीमांसकके मतमें पदार्थोंका अन्वय स्वतः होता
है उसके लिए तात्पर्य वृत्तिको मानना अनावश्यक है ।

साहित्यदर्पणके अनुवादमें द्वितीय परिच्छेद समाप्त हुआ ।

***

तृतीयः परिच्छेदः

अथ कोऽयं रस इत्युच्यते—

विभावेनानुभावेन व्यक्तः संचारिणा तथा ।

रमतामेति रत्यादिः स्थायी भावः सचेतसाम् ॥ १ ॥

विभावादयो वक्ष्यन्ते । सात्त्विकाश्चानुभावरूपत्वात् न पृथगुक्ताः, व्यक्तो दध्यादिन्यायेन रूपान्तरपरिणतो व्यक्तीकृत एव रसो न तु दीपेन घट इव पूर्वसिद्धो वक्ष्यते ।

“वाक्यं रसात्मकं काव्य” इत्युक्तत्वादस्य प्राप्ताऽवसरत्वं दर्शयति अथेति । अथ = वाक्यस्वरूपनिरूपणाऽनन्तरम्, कोऽयं रस इति = अपेक्षायाम्, उच्यते = रस-स्वरूपं निरूप्यते । रसं लक्षयति विभावेनेति । विभावेन अनुभावेन तथा संचारिणा व्यक्तः सचेतसां रत्यादिः स्थायी भावः रसताम् एति इत्यन्वयः । विभावेन = रत्यादे-रालम्बनोद्दीपनाख्यकारणद्वयेन, अनुभावेन = तत्कार्येण, तथा = तेन प्रकारेण, संचारिणा = व्यभिचारिणा, निर्बेदादिरूपेणेत्यर्थः । व्यक्तः = अञ्जनावृत्त्या प्रतिपादितः; सचेतसां सहृदयानाम् । रत्यादिः = रतिहासप्रभृतिः स्थायी भावः, रसतां = रस-स्वरूपताम्, एति = प्राप्नोति ।

विद्वणोति—विभावादयः = विभावाऽनुभावव्यभिचारिरत्यादयः, वक्ष्यन्ते = कथयिष्यन्ते, अस्मिन्नेव परिच्छेदे इति शेषः । सामान्यतस्तु—

“कारणानि च कार्यानि सहकारीणि यानि च ।

रत्यादेः स्थायिनो लोके तानि चेन्नाट्यकाव्ययोः ॥

विभावा अनुभावाश्च कथ्यन्ते व्यभिचारिणः ।”

इत्युक्तप्रकाराः । सात्त्विकाश्च = स्तम्भस्वेवाद्योऽष्टविधाः । अनुभावरूपत्वात् न पृथक् उक्ताः = अभिहिताः । व्यक्तः = दध्यादिन्यायेन—यथा दुग्धं दधिरूपेण परिण-मति तथैव व्यक्तकृत इत्यर्थः । आदिपदेन प्रपाणकादिपरिग्रहः । तथा च विभावादिरेव दध्यादिन्यायेन रूपान्तरपरिणतः सन् रसपदेन व्यक्तीकृत इति भावः । न तु दीपेन घट

अथ रस क्या है ? ऐसा प्रश्न कर उसका निरूपण करते हैं ।

विभावेन । विभाव (आलम्बन और उद्दीपन) अनुभाव और संचारीभावसे व्यञ्जना वृत्तिसे व्यभिक्त सहृदयोंके हृदयमें विद्यमान रति आदि स्थायी भाव रसके स्वरूपमें परिणत होता है ॥ १ ॥

विभाव आदि पीछे कहे जायेंगे । स्तम्भ स्नेह आदि अठ सात्त्विक भाव अनु-भावमें अन्तर्भूत होनेसे पृथक् नहीं कहे गये । “व्यक्त” कहनेसे जैसे दूध ही दूतरे रूपमें

तदुक्तं लोचनकारैः—'रसाः प्रतीयन्त इति त्वोदनं पचतीतिवद् व्यवहारः' इति । अत्र च रत्यादिपदोपादानादेव प्राप्ते स्थायित्वे पुनः स्थायिपदोपादानं रत्यादीनामपि रसान्तरेष्वस्थायित्वप्रतिपादनार्थम् । तत्रात्र हास-

इव पूर्वसिद्धो व्यज्यते । अयं भावः । न खल्वोदनः पूर्वसिद्धो व्यज्यते किन्तु तण्डुलसमूहः पक्वः सन् ओदनो भवति तथैव विभावादिसमूहोऽपि स्थायिभावेन सह व्यञ्जनया प्रतिपादितः सन् रसो भवति । रूपान्तरपरिणामे प्राचीनसंवादमाह—तदुक्तमिति । लोचनकारैः=अभिनवगुप्तपादाचार्यैः, रसाः=शृङ्गारादयः, प्रतीयन्ते=जायन्ते इति तु, ओदनं पचतीतिवद् व्यवहारः । अयं भावः । तण्डुलाः पाकानन्तरमेव यथा ओदनपदन व्यवहारयोग्या भवन्ति, एवं सति ओदन पचति इत्यय प्रश्नीयो यथा उपचारेण भवति तथैव रसास्तु ज्ञानरूपाः, विभावादीनां व्यञ्जनया रसरूपे परिणामान्तरमेव ते रसपदेन व्यवहार्या भवन्ति, प्रतीतेः पूर्वं न रसानां सत्ता । यथा ओदनं पचतीति व्यवहार उपचारेण तथैव 'रसाः प्रतीयन्ते' जपमपि उपचारेणैवेति तात्पर्यम् ।

अत्र चेति । अत्र = "विभावेऽमानुभावेन" इत्याकारिकायां कारिकायां, रत्यादिपदोपादानात् = रत्यादिष्वन्वयग्रहणात् । स्थायित्वे प्राप्तेऽपि ते रसान्तरेषु=भिन्नरसेषु । व्यभिचारिण एव = व्यभिचारिभाषा एव, न स्थायिभावाः । अयं भावः । पूर्वोक्तकारिकायां रत्यादिपदग्रहणादेव रत्यादीनां स्थायिभावत्वे प्राप्तेऽपि पुनः स्थायिपदग्रहणं तेषां भिन्नरसेषु अस्थायित्वप्रतिपादनार्थं बोध्यम् । यथा हासः हास्यरस एव स्थायिभावो भवति शृङ्गारे व्यभिचारभाव एव—तथैव क्रोधोऽपि रोद्ररसे स्थायि-

परिणत होकर दही हो जाता है वैसे ही रति आदि स्थायी भाव ही दूसरे रूपमें परिणत होकर, अभिव्यक्त होकर ही "रस" हो जाता है । जैसे दीपसे पूर्वसिद्ध घट व्यक्त (प्रकाशित) होता है उस तरह पूर्वसिद्ध रूपमें रस व्यक्त नहीं होता है । इस बात को लोचनकार (अभिनव गुप्त आचार्य) ने कहा—“रस प्रतीत होते हैं” यह "भात पकाता है" ऐसे कथनके अनुसार व्यवहार है । जैसे पकनेके बाद ही चावलोंमें भातका व्यवहार होता है, पकनेके पहले नहीं उसी तरह विभाव आदि भावोंसे व्यञ्जनावृत्तिके द्वारा रति आदि स्थायीभाव अभिव्यक्त होकर ही इसकी प्रतीति होती है प्रतीतिके पहले नहीं, यह अभिप्राय है । पूर्वसिद्ध ही घट जिस तरह दीपसे प्रकाशित होता है उस तरह प्रतीतिके पूर्व रस प्रकाशित नहीं होता है यह अभिप्राय है ।

पूर्व कारिकामें रति आदि पदके ग्रहणसे ही स्थायित्वकी प्राप्ति होनेपर भी फिर स्थायि पदका ग्रहण, रति आदियोंका भिन्न रसोंमें स्थायित्व नहीं होती है यह जाननेके लिए है । जैसे कि हास्य रसमें हास स्थायी भाव है उसी तरह रोद्र रसमें क्रोध स्थायी

क्रोधादयः शृङ्गारवीरादौ व्यभिचारिण एव । तदुक्तम्—

‘रसावस्थः परम्भावः स्थायितां प्रतिपद्यते’ इति ।

अस्य स्वरूपकथनगर्भं आस्वादनप्रकारः कथ्यते—

सत्त्वोद्रेकादखण्डस्वप्रकाशानन्दचिन्मयः ।

वेदान्तरस्पर्शशून्यो ब्रह्मास्वादसहोदरः ॥ २ ॥

लोकोत्तरचमत्कारप्राणः कैश्चित् प्रमातृभिः ।

स्वाकारवदभिन्नत्वेनायमास्वाद्यते रसः ॥ ३ ॥

भावः वीररसे तु व्यभिचारभाव एव वक्ष्यति चैनमर्थं पश्चात्—‘शृङ्गारवीरयोर्हासो वीरे क्रोधस्तथा मतः ॥ ३-१७२ ॥ शान्ते जुगुप्सा कथिता व्यभिचारितया पुनः इति । अत्र प्राचां संवादमाह—सत्त्वसमिति ।

रसाऽवस्थ इति । रस एव अवस्था (स्थितिः) यस्य सः, एतादृकः भावः = रत्यादिः, स्थायितां = स्थायिभावं, प्रतिपद्यते = प्राप्नोति । **अखण्डः** । अस्य=रसस्य, स्वरूपकथनगर्भः = स्वरूपकथनं (लक्षणप्रतिपादनम्) गर्भं (अभ्यन्तरे) यस्य सः; तादृशः, आस्वादनप्रकारः = आस्वादनभेदः, रसस्य आस्वादनाऽनतिरिक्तत्वादयमुपचार-प्रयोगः कथ्यते ।

सत्त्वोद्रेकादिति । सत्त्वोद्रेकात् = सत्त्वस्य (गुणस्य), उद्रेकात् (अधिक्यात्); अखण्डस्वप्रकाशाऽऽनन्दचिन्मयः = अखण्डः विभावादिसमूहालम्बनत्वात् एकः) स्वप्रकाशः (स्वतः प्रकाशमानः) आनन्दमयः (सुखमयः) चिन्मयः (ज्ञानस्वरूपः) । वेदान्तरस्पर्शशून्यः = ज्ञेयान्तरसंपर्करहितः । ब्रह्माऽऽस्वादसहोदरः = ब्रह्मासाक्षात्कार-सदृशः । लोकोत्तरचमत्कारप्राणः = अलौकिकाऽऽश्चर्यजीवनरूपः । कैश्चित्, प्रमातृभिः = प्रमापकैः, स्वाकारवत् = आत्माऽऽकृतिवत्, अभिन्नत्वेन = भेदरहितत्वेन, अयं = रसः, आस्वाद्यते = अनुभूयते इति कारिकाऽर्थः ।

भाव है, परन्तु ये दोनों शृङ्गार और वीर आदि रसमें स्थायी नहीं है व्यभिचारी भाव है । जैसे कि कहा है—रसावस्थः ० । रसकी अस्थायी प्राप्ति भाव ही स्थायीभाव होता है, अन्य नहीं । रसके स्वरूपका कथन और आस्वादनका प्रकार कहते हैं । सत्त्वोद्रेकात् इति अल्प गुणके आधिक्यसे अखण्ड, अक्षतः प्रकाशवाचा, आनन्दमय, चिन्मय (ज्ञान-स्वरूप) दूसरे वेद्य पदार्थके संपर्कसे रहित, ब्रह्मासाक्षात्कारके सदृश ॥ २ ॥ अलौकिक चमत्कारस्वरूप प्राणवाला रस कुछ विद्वानोंसे अपने आकारके समान अभिन्नरूपसे आस्वादन किया जाता है ॥ ३ ॥

‘रजस्तमोभ्यामस्पृष्टं मनः सत्त्वमिहोच्यते’ इत्युक्तप्रकारो बाह्यमेय-
विमुक्तापादकः कश्चनान्तरो धर्मः सत्त्वम् । तस्योद्रेको रजस्तमसी अभिभूय
आविर्भावः । अत्र च हेतुस्तेषां विधाद्यौक्तिककाव्यार्थपरिशीलनम् ।

अखण्ड इत्येक पद्यायं विभावादिरत्यादिप्रकाशमुखचमत्कारात्मकः । अत्र हेतुं
वक्ष्यामः । स्वप्रकाशत्वाद्यपि वक्ष्यमाणरीत्या । चिन्मय इति स्वरूपार्थे मयट् ।

चमत्कारश्चित्तविस्ताररूपो विस्मयापरपठार्थः । तत्प्राणत्वञ्चास्मद्बुद्ध-
प्रपितामहसहृदयगोष्ठीगरिष्ठकविपण्डितमुख्यश्रीमन्नारायणपादकुरुक्तम् । तदाह
धर्मवत्तः स्वग्रन्थे—

विबुधोति— रजस्तमोभ्यामिति । रजस्तमोभ्यां = रजस्तमोगुणाभ्याम्;
अस्पृष्टं=सम्पर्करहितं, मनः, सत्त्वम् उच्यते । अयं भावः । “सत्त्वं सुखे रञ्जयति” इति
भयवद्वेचनात्, त्रिगुणात्मके मनसि यदा सत्त्वस्याऽऽधिक्यं भवति तदा सुखोत्पत्तिः ।
इत्युक्तप्रकारः = इत्यभिहितभेदः, बाह्यमेयविमुक्ताऽऽपादकः = घटपटादयो ये बाह्य-
पदार्थाः, तेषु पराङ्मुखत्वप्रयोजकः, कश्चन आन्तरः = अन्तर्वर्ती, धर्मः = गुणः, सत्त्वम् ।
तस्य उद्रेकः = रजस्तमसी । अभिभूय = स्वकार्यासमर्थे कृत्वा, आविर्भावः=प्रादुर्भावः ।
अत्र च हेतुः=कारणं, तथाविधाऽलौकिककाव्याऽर्थपरिशीलनं=तथाविधानि (तादृशानि)
बौक्तिकानि (लोकोत्तराणि) यानि (काव्यानि) तेषामर्थाः, (विभावादयः)
तेषां परिशीलनम् (निरन्तरमभ्यसनम्) । अखण्ड इति विभावादिरत्यादिप्रकाश-
मुखचमत्कारात्मकः = विभावादीनां (भावानाम्) रथादीनां (स्थायिभावानाम्)
ये प्रकाशमुखचमत्काराः (ज्ञानानन्दविस्मयाः) तथात्मकः (तत्स्वरूपः) । वक्ष्यामः=
कथयिष्यामः । चिन्मयः = चिदेव, “तत्प्रकृतवचने मयट्” इति स्वरूपाऽर्थे मयट् ।
चमत्कारः, चित्तविस्ताररूपः = चित्तप्रसारस्वरूपः, आनन्दोत्पत्तिः, विस्मयाऽपर-

ग्रन्थकार ही कारिकाओंका विवरण करते हैं । “रजस्तमोभ्यामिति” ।
रजोगुण और तमोगुणसे अस्पृष्ट मनको “सत्त्व” कहते हैं, ऐसी उक्तिके अनुसार घट
पट आदि बाह्य पदार्थोंसे विमुख करनेवाला कोई अन्तःकरणका धर्म “सत्त्व” कहा
जाता है । उसका उद्रेक=रजोगुण और तमोगुणको दबाकर प्रादुर्भाव होना है । उसका
हेतु है जैसे अलौकिक काव्योंके अर्थ विभाव आदिका परिशीलन । “अखण्ड” कहनेसे
विभाव आदि भावोंका और रति आदि स्थायी भावोंका प्रकाश, सुख और चमत्कारस्वरूप
वह एक ही है । इसमें हेतुको पीछे कहेंगे । स्वप्रकाशत्न आदि पीछे कही जाने वाली रीतिसे
ज्ञाना । “चिन्मय” यहाँ पर स्वरूप अर्थमें मयट् प्रत्यय हुआ है । चित्तविस्तारको
“चमत्कार” कहते हैं, इसका पद्याय (समानार्थक शब्द) “विस्मय” है । रसमें
चमत्कार ही प्राण है इस बातको हमारे बृद्ध प्रपितामहके सहृदय विद्वानोंकी समांके श्रेष्ठ
कवि और पण्डित श्रीनारायणजी ने कहा है । इस बातको धर्मउत्तने अपने ग्रन्थमें कहा

'रसे' सारचमत्कारः सर्वत्राप्यनुभूयते ।
तच्चमत्कारसारत्वे सर्वत्राप्यदभुतो रसः ।
तस्मादद्भुतमेवाह कृती नारायणो रसम् ॥ इति ।

कैश्चिदिति प्राक्तनपुण्यशालिभिः ।

यदुक्तम्—

'पुण्यवन्तः प्रमिष्वन्ति योगिवद्भूतसन्ततिम्' । इति ।

यद्यपि 'स्वादः कान्यार्थसम्भेदादात्मानन्दसमुद्भवः' इत्युक्तदिशा
रसस्यास्वादानतिरिक्तत्वम्, तथापि 'रसः स्वाद्यते' इति काल्पनिकं

पर्यायः = विस्मयाऽप्यसमानार्थकः । तत्प्राणत्वम् = चमत्कारप्राणत्वम् । रस इति ।
तच्चमत्कारसारत्वे = तस्य (रसस्य) चमत्कारसारत्वे (चमत्कारस्थिरांशत्वे)
सर्वत्र अनुभूतो रसः । चमत्कार एव सर्वरसप्राणभूत इति भावः ।

पुण्यवन्त इति । पुण्यवन्तः=सुकृतिनः, योगिवत् रससम्भतिः=शृङ्गारादिरस-
परम्परां, प्रमिष्वन्ति=साक्षात्कुर्वन्ति । यथा योगिनः शुद्धं ब्रह्म स्वप्रकाशानन्दचिद्रूपतया
साक्षात्कुर्वन्ति तथा पुण्यवन्तो रत्याद्यं शकदुःस्तिमपि रसमास्वादयन्तीति भावः ।

यद्यपीति । काव्याऽर्थसंभेदात् = काव्याऽर्थस्य (विभावादेः) संभेदात् (परि-
शीलनात्); "संभेदात्" इत्यत्र ल्यबलोपे पञ्चमी । काव्याऽर्थसंभेदं कृत्वा, तेन विभावादि-
संबलित इत्यर्थः, एतादृशः आत्माऽऽनन्दसमुद्भेदः = आत्मनि (स्वस्मिन्) आनन्द-
समुद्भवः, स्वादः=आस्वादः । इत्युक्तदिशा, रसस्य आस्वादाऽनतिरिक्तत्वम् = आस्वा-
दरूपत्वमिति भावः । तथाऽपि "रसः स्वाद्यते" इति काल्पनिकभेदम् = औपचारिक-
भेदम् "राहोः गिर" इतिवदिति भावः । उररीकृत्य = अङ्गीकृत्य, वा = अथवा,
कर्मकर्तारि, "कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः" इति सूत्रेण "ओदनः पच्यते" इतिवत् "रसः
स्वाद्यते" = स्वयमेव आस्वाद्यते एतादृशः प्रयोगः ।

हे—रस इति । रसमे सार चमत्कार है इस बातका सर्वत्र अनुभव क्रिया जाता है ।
इसमें चमत्कार ही सार होता है इसलिए सर्वत्र ही अद्भुत रस होता है । उस कारणसे
विद्वान् नारायणने रसको अद्भुत ही कहा है । "कैश्चित्" इसका अर्थ है प्राचीन पुण्योसे
शोभित जनोंसे । जैसे कि कहा गया है—पुण्यवन्त इति । पुण्यात्मालीन योगियोंके
समान शृङ्गार आदि रसोंकी परम्पराका साक्षात्कार करते हैं । जैसे योगी शुद्ध ब्रह्मको
स्वप्रकाश आनन्द चैतन्यरूपतासे साक्षात्कार करते हैं उसी प्रकार पुण्यात्मा लोग रसि
अर्थात्से चिन्तित रसका आस्वादन करते हैं यह भाव है ।

यद्यपीति । यद्यपि काव्याऽर्थ (विभाव आदि) परिशीलनसे अपनेमें आनन्द
को उत्पत्ति को "स्वाद" कहते हैं ऐसी उक्तिके अनुसार रस आस्वादसे अतिरिक्त नहीं है
अर्थात् आस्वादस्वरूप ही है तथाऽपि "रसः स्वाद्यते" अर्थात् रस आस्वादन क्रिया जाता
है ऐसा काल्पनिक भेदको स्वीकार कर वा कर्मकर्तामें रसः स्वाद्यते = स्वयमेव

भेदपुररीकृतस्य कर्मकर्त्तरि वा प्रयोगः । तदुक्तम्—'रस्यमानतामात्रसारत्वात् प्रकाशशरीरादनन्य एव हिरसः' इति । एवमन्यप्राप्येवविध्यस्थलेषूपचारेण प्रयोगो ज्ञेयः ।

नन्वेतावता रसस्याज्ञेयत्वमुक्तं भवति । व्यञ्जनायाश्च ज्ञानविशेषत्वाद् द्वयोरैक्यमापतितम् । ततश्च—

स्वज्ञानेनान्यधीहेतुः सिद्धेऽर्थे व्यञ्जको मतः ।

तदुक्तमिति । रस्यमानतामात्रसारत्वात् = आस्वाद्यमानतामात्रस्वरूपत्वात् । प्रकाशशरीरात् = ज्ञानस्वरूपत्वात्, अनन्यः = अभिन्नः एव रसः । ज्ञानस्वरूप एवेति भावः । अन्यामाशङ्कां प्रदर्शयति नन्विति । एतावता = प्रबन्धेन, प्रकाशशरीरादनन्य एव रस इति कथनाऽऽनुसारमिति भावः । रसस्य = शृङ्गारादेः, अज्ञेयत्वम् = स्वभिन्न-ज्ञानाऽप्राप्त्यर्थमित्यर्थः । स्वेनैव स्वस्य ग्राह्यत्वेन घटादिवज्ज्ञेयत्वाऽसिद्धेरिति भावः । ततश्च रसस्य ज्ञानविशेषत्वमापतितम् । एवं च व्यञ्जनायाश्च वृत्तेः ज्ञानविशेषत्वात् द्वयोः = व्यञ्जनारसयोः, ऐक्यम् = एकत्वं, ज्ञानविशेषत्वमिति भावः, आपतितं, ततश्च कथं रसस्य व्यञ्ज्यत्वम् । ततश्च = तस्माद्धेतोः ।

व्यञ्ज्यव्यञ्जकभावयोर्भिन्नतां प्रतिपादयति—स्वज्ञानेनेति । सिद्धे अर्थे स्वज्ञानेन अन्यधीहेतुः व्यञ्जको मतः, यथा दीपः । अन्यभाभावे अस्य कारकात् को विशेष इत्यन्वयः ।

सिद्धे = निवृत्ते, न तु साध्य इति भावः, अर्थे = पदार्थे, स्वज्ञानेन = स्वस्य (व्यञ्जकत्वेनाऽभिमतस्य आत्मनः) ज्ञानेन (बोधनेन) सह अन्यधीहेतुः = अन्यस्य (व्यञ्ज्यस्य पदार्थस्य) धीहेतुः (प्रत्यक्षादिज्ञानकारणम्) ।

व्यञ्जकः = जापकोः हेतुः, मन्ः = अभिमतः । न खनु दीपो घटादिकं करोति किन्तु सिद्धमेव तं स्वप्रकाशेन प्रकाशयति जापकहेतुत्वादिति भावः, यथा दीपः ।

आस्वाद्यते अर्थात् रस स्वयम् ही आस्वादिन होता है ऐसा प्रयोग होता है । तदुक्तमिति—रस्यमानतेति । रसमें रस्यमानता (आस्वाद्यमानता) मात्र सार होनेसे रस प्रकाश-शरीर अर्थात् ज्ञानस्वरूपसे अन्य (भिन्न) नहीं है । अर्थात् ज्ञानस्वरूप है । इसी प्रकार अन्यत्र भी ऐसे स्थलोंमें उपचारसे प्रयोग जानना चाहिए ।

दूसरी आशङ्का करते हैं । नन्विति । "प्रकाशशरीरादनन्य एव रसः" इस उक्तिके अनुसार रसको ज्ञानस्वरूप मानते हैं तो वह अज्ञेय होगा क्योंकि जैसे घटज्ञान धपने विषय (ज्ञेय) घटसे अलग होता है । इस प्रकार रस भी ज्ञानस्वरूप है । व्यञ्जना—जिससे रसकी प्रतीति होती है और रस ये दोनों ज्ञानविशेष हो गये तो दोनोंकी एकता हो जायगी तब तो—स्वज्ञानेनेति । जो अपना ज्ञान कराकर दूसरेका ज्ञान कराता है वह सिद्ध पदार्थमें (न कि साध्य पदार्थमें) व्यञ्जक (जापक) हेतु कहलाता

यथा दीपोऽन्यथाभावे को विशेषोऽस्य कारकात् ? ॥

इत्युक्तदिशा घटप्रदीपवद् व्यङ्ग्यव्यञ्जकयोः पार्थक्यमेवेति कथं रसस्य व्यङ्ग्यतेति चेत्, सत्यमुक्तम् । अत एवाहुः—'विलक्षण एवायं कृति-
ज्ञप्तिभेदेभ्यः स्वादानाख्यः कश्चिद्व्यापारः । अत एव हि रसनास्वादनचम-
त्करणद्वयो विलक्षणा एव व्यपदेशाः' इति अभिधादिविलक्षणव्यापारमात्र-

अन्यथाभावे = असिद्धस्य साधने, अस्य = व्यञ्जकहेतोर्दीपस्य, कारकात् = उत्पादक-
हेतोः, दण्डचक्रादेरिति भावः ; कः, विशेषः = भेदः । अतो व्यञ्जकः कारकश्चेति द्वौ
हेतू स्वीकरणीयाविति तात्पर्यम् ।

इत्युक्तदिशा = ध्वनिकाराद्युक्तमार्गेण, व्यङ्ग्यव्यञ्जकयोः = रसव्यञ्जनयोः,
पार्थक्यम् एव = पृथग्भाव एव, न खलु घटस्य दीपप्रकाशेनैक्यमिति भावः । अभिनव-
गुप्तपादाचार्योक्तदिशा समाधत्ते—**एत एवाहुरिति** । अत एव = यतो ज्ञानरूप एव
रस इत्यर्थः । आहुः = कथयन्ति, प्राचीनाचार्या इति शेषः । अयं, स्वादानाख्यः =
आस्वादननामकः, कश्चित् = अलौकिकः, व्यापारः = व्यापारविषयाद्भावादभिन्नः,
कृतिज्ञप्तिभेदेभ्यः = करणं कृतिः, ज्ञानं जप्तिः, तद्भेदेभ्यः, कारकज्ञानिकव्यापारेभ्यः ।
विलक्षण एव = विसदृश एव । अत एव = विलक्षणव्यापारत्वादेव, रसनाऽऽस्वादन-
चमत्करणद्वयः = रस्यतेऽनेनेति रसनम्, आस्वाद्यतेऽनेनेति आस्वादनं, चमत्क्रियतेऽनेनेति
चमत्करणं, तदादयः (तत्प्रभृतयः), सर्वत्र करणे ल्युट् प्रत्ययः, विलक्षणाः = विसदृशाः,
व्यपदेशाः = संज्ञाः ।

निगमयति—अभिन्नाऽऽदिविलक्षणव्यापारमात्रप्रसाधनग्रहिलैः = अभिधा आदि-
र्त्तासां ता अभिधादयः, आदिपदेन लक्षणातात्पर्ययोः परिग्रहः । अभिधादिभ्यो विलक्षणः
(भिन्न) यो व्यापारः (व्यञ्जना) तन्मात्रप्रसाधनग्रहिलैः (तन्मात्रसंसाधनप्रयत्न-
परै) अस्माभिः = आलङ्कारिकैः, रसादीनां = शृङ्गारादीनाम्, व्यङ्ग्यत्वं = व्यञ्जना-

है, जैसे दीप, अन्यथा=ऐसा नहीं मानेंगे तो व्यञ्जक (ज्ञापक) हेतुका कारक हेतुसे क्या
भेद होगा । इसका भाव है, हेतु (कारण) के दो भेद होते हैं, ज्ञापक और कारक । उनमें
ज्ञापक दीप अथवा ज्ञान कारक प्रसिद्ध पदार्थ अर्थात् घट आदिके ज्ञानका हेतु
होता है । और दूसरा कुम्भकार आदि है जो कि मूर्तिका, दण्ड चक्र और चीवरसे
साध्य पदार्थ घटका कारक हेतु होता है । इस उक्तिके अनुसार घट और प्रदीपके समान
व्यङ्ग्य (रस) और व्यञ्जक (व्यञ्जना) का पार्थक्य (भेद) ही है तो कैसे रस-
व्यङ्ग्य होगा ? अभिनवगुप्ताचार्यकी उक्तिसे समाधान करते हैं—**सत्यमुक्तम्** । ठीक
कहा । इसीलिए कहते हैं—कारक हेतुका व्यापार कृति, ज्ञापक हेतुका व्यापार जप्ति,
इनसे स्वादन नामका कोई व्यापार भिन्न ही होता है जो (स्वादन व्यापार) रसकी
प्रतीति कराता है । इसी कारणसे रसन, आस्वादन और चमत्करण आदि इसके विभिन्न

प्रसाधनमहिलैरस्माभी रसादीनां व्यङ्ग्यत्वमुक्तं भवतीति ।

ननु तर्हि करुणादीनां रसानां दुःखमयत्वाद्वसत्वं (तदुन्मुखत्वं) न स्यादित्युच्यते—

करुणादावपि रसे जायते यत्परं सुखम् ।

सचेतसामनुभवः प्रमाणं तत्र केवलम् ॥ ४ ॥

आदिशब्दाद् बीभत्सभयानकादयः ।

तथाऽप्यसहृदयानां मुखमुद्रणाय पक्षान्तरमुच्यते—

किञ्च तेषु यदा दुःखं न कोऽपि स्यात्तदुन्मुखः ।

वृत्तिबोधविषयत्वम्, उक्तं भवति । पञ्चमे परिच्छेदे वक्ष्यति च—“वृत्तीनां विश्रान्तेर-
भिघातात्पर्यलक्षणाऽऽख्यानाम् । अङ्गीकार्यां तुर्यां वृत्तिर्बोधे रसादीनाम् ।” इति ॥ २ ॥

रसस्यानन्दमयत्वं आशङ्कते—नन्विति । उच्यते = समाधानं प्रतिपाद्यते ।
करुणादावप्यपीति । करुणादी अपि = रसे, आदिशब्दाद् बीभत्सभयानकादयो गृह्यन्ते । यत्
परम् = अत्यन्तं, सुखं जायते, तत्र = तस्मिन्विषये, सचेतसां = सहृदयानां, रसाभि-
ज्ञानामिति भावः । अनुभवः = अनुभूतिः, केवलं प्रमाणम् ॥ ३ ॥

तथाऽपि = सचेतसां सुखानुभवे सत्यपि । असहृदयानाम् = अमनस्विनां, मुख-
मुद्रणाय = बदनव्यापारसंकोचनाय, सिद्धान्तखण्डनायेति भावः पक्षान्तरम् = अन्यः
पक्षः, सिद्धान्तः इत्यर्थः ।

उच्यते । किञ्च = अपि च, तेषु = करुणाऽऽदिषु, यदा दुःखं, तर्हि कोऽपि =
सहृदयः, तदुन्मुखः = तत्परः, करुणादिरसास्वादनोत्कण्ठितः, न स्यात् ॥ ४ ॥

नामोंसे ध्यवहार होते हैं । इस प्रकारसे अभिधा, लक्षणा और तात्पर्य इनके व्यापारोंसे
भिन्न व्यञ्जनाव्यापार मात्रकी सिद्धके लिए प्रयत्न करने वाले हम आलङ्कारिकोंसे रस
आदिकी व्यङ्ग्यता कही जाती है ।

रसके आनन्दमयत्वमें आशङ्का करते हैं—नन्विति । रसको आनन्दमय ही
मानेमें तो करुण आदि रसोंका आनन्दसे भिन्न दुःखमय होनेमें रसत्व नहीं होगा, इस
आक्षेपका उत्तर देते हैं । करुणादौ इति । करुणा आदि रसमें जो परम सुख होता है
सहृदयोंका अनुभव ही प्रमाण है ॥ ४ ॥

आदि शब्दसे बीभत्स और भयानक आदि रस लिये ज्ञाते हैं । तथाऽपि—तो भी
जो सहृदय नहीं हैं उनका मुखमुद्रण करनेके लिए दूसरा पक्ष दिखाने है—

किंचेति । करुण आदि रसोंमें दुःख होता हो तो उनका आस्वादन करनेके

नहि कश्चित् सचेतन आत्मनो दुःखाय प्रवृत्तते । करुणादिषु च सकल-
स्यापि साभिनिवेशप्रवृत्तिदर्शानात् सुखमयत्वमेव ।

अनुपपत्त्यन्तरमाह—

तथा रामायणादीनां भविता दुःखहेतुता ॥ ५ ॥

करुणरसस्य दुःखहेतुत्वे करुणरसप्रधानरामायणादिप्रबन्धानामपि
दुःखहेतुताप्रसङ्गाः स्यान् ।

ननु कथं दुःखकारणेभ्यः सुखोत्पत्तिरित्याह—

हेतुत्वं शोकहर्षादेर्गतेभ्यो लोकसंश्रयात् ।

शोकहर्षादयो लोके जायन्तां नाम लौकिकाः ॥ ६ ॥

विवृणोति— न हीति । सचेतनः = सहृदयः । सकलस्यापि = जनस्य ।
करुणाऽऽदिषु = करुणबीभत्सभयानकादिषु, साऽभिनिवेशप्रवृत्तिदर्शानात् = साऽभिनिवेशात्
(आग्रहसहिता) या प्रवृत्तिः (चेष्टा) तद्दर्शानात् (तद्विलोकनात्) ।

अनुपपत्त्यन्तरम् = अन्याम् अनुपपत्तिं, करुणादीनां दुःखमयत्व इतिशेषः ।
तथेति । तथा = तेनैव प्रकारेण, रामायणादीनां प्रबन्धानां, दुःखहेतुता = दुःख-
जनकता, भविता = भविष्यति ॥ ५ ॥

विवृणोति—दुःखहेतुताप्रसङ्गः = दुःखजनकताऽवसरः । स्याद् = भवेत् ।

करुणादौ सुखजनकतामागच्छते—नन्विति । दुःखकारणेभ्यः = रामायणादी-
दुःखहेतुभ्यः = दुःखकारणेभ्यो रामादिनिभावेभ्य इति भावः । कथं सुखोत्पत्तिः =
आनन्दऽऽविर्भावः । इति = आशङ्कायाम्, आह = कथयति ।

कारिकायां समाश्रिते—हेतुत्वमिति । लोकसंश्रयात् = ह्यद्वलोपे पञ्चमी,
लोकऽऽश्रयं प्राप्य, शोकहर्षादिः = मन्युप्रमोदादेः, हेतुत्वं = कारणत्वं, गतेभ्यः = प्राप्तेभ्यः,
तेभ्यः = रामवमवासादिभ्यः, लोके = जगति, न तु काव्ये इति शेषः । लौकिकाः =
लोकोत्पन्नाः न तु अलौकिकाः, शोकहर्षादयो जायन्तां नाम = उत्पद्यन्तां नाम ।
नामेति प्रसिद्धौ ॥ ६ ॥

लिए कोई तत्पर नहीं होता । न हीति । कोई भी सहृदय अपन दुःखके लिए प्रवृत्त
नहीं होता है, परन्तु करुण आदि रसोंमें समीची आग्रहपूर्वक प्रवृत्ति देखनेसे भी
मुखमद हो है । इनसे अनुपपत्ति देने है—तथेति । करुण रसको दुःखमय मानेंगे तो
करुणा न प्रधान रामायण आदि प्रबन्ध भी दुःखके हेतु होंगे ॥ ५ ॥

फिर प्रश्न करते हैं— नन्विति । तब तो दुःखके कारणोंमें कैसे सुखकी उत्पत्ति
होगी ? इसपर कहते हैं—हेतुत्वमिति । लोकके आश्रयसे शोक और हर्ष आदिके हेतुभूत
राम आदिके वनवास आदिस लौकिक शोक और हर्ष आदि भले ही हो जायें ॥ ६ ॥

अलौकिकविभावत्व प्राप्तभ्यः काव्यसंश्रयात् ।

सुखं सञ्जायते तेभ्यः सर्वेभ्योऽपीति का क्षतिः ॥ ७ ॥

‘ये खलु रामवनवासादयो लोके दुःखकारणाति’ इत्युच्यन्ते त एव हि काव्यनाट्यसमर्पिता अलौकिकविभावनव्यापारवत्तया कारणशब्दवाच्यतां विहाय अलौकिकविभावशब्दवाच्यत्वं भजन्ते । तेभ्यश्च सुरते दन्तघातादिभ्य इव सुखमेव जायते । अतश्च ‘लौकिकशोकहर्षादिकारणेभ्यो लौकिकशोकहर्षादयो जायन्ते’ इति लोक एव प्रतिनियमः ।

परं काव्यसंश्रयात् = पूर्ववल्त्यबलोपे पञ्चमी । काव्यसंश्रयं प्राप्य, अलौकिकविभावत्वं = लोकोत्तररामादिविभावत्वं प्राप्तेभ्यः, तेभ्यः = पूर्वोक्तेभ्यः, सर्वेभ्यः = सकलेभ्यः, रामवनवासादिभ्य इति भावः । सुखम् = आनन्द एव, सञ्जायते = समुत्पद्यते, इति = अस्मिन् विषये, का, क्षतिः = आपत्तिः ॥ ७ ॥

विदूषोति— ये खल्विति । लोके = जगति, ते एव = रामवनवासादयः, काव्यनाट्यसमर्पिताः = श्रव्यरूपकगुम्फिताः सन्तः, अलौकिकविभावनव्यापारवत्तया = अलौकिका ये विभावनविभावनव्यापाराः तद्वत्तया = लौकिकविभावनव्यापारविलक्षणतया । अत्र विभावनपदमनुर्भावनसंनारणयोरभ्युपलक्षकं बोध्यम् । विभावनविद्वेषरूपाणि वक्ष्यन्ते । कारणशब्दवाच्यतां = लौकिकहेतुपदप्रतिपाद्यताम् अत्रापि कारणपदं कार्यसहकारिणोरभ्युपलक्षकं बोध्यम् । विहाय = त्यक्त्वा, कारणकार्यसहकारिकारणपदवाच्यतां त्यक्त्वेति भावः, अलौकिकविभावशब्दवाच्यत्वं = लोकोत्तरविभावादिपदप्रतिपाद्यताम् । तेभ्यः = रामवनवासादिभ्यः, सुरते = रतिक्रीडायां, दन्तघातादिभ्य इव = दशनक्षतादिभ्य इव, अत्रादिपदेन केशग्रहणादिष्टं ह्यते । सुखमेव जायते । अनेन देशकालादिविशेषेण

परन्तु काव्यके आश्रयसे अलौकिक विभावत्वको प्राप्त राम आदिके वनवास आदि समस्त क्रियाकलापोंसे सुख उत्पन्न ही जाता है, इस बातके स्वीकार करनेमें क्या नुकसान है ? ॥ ७ ॥

विवरण करते हैं—लोकमें वनवास आदि जो कुछ दुःखके कारण कहे जाते हैं वे ही काव्य (श्रव्य) और नाट्य (दृश्य) में विन्द्यस्त होकर अलौकिक विभावन व्यापार युक्त होनेसे कारण शब्दसे व्यवहृत न होकर अलौकिक विभाव शब्दसे कहे जाते हैं ।

सुरतमें जैसे दन्तघात नखक्षत आदिसे सुख होता है वैसे ही वनवास आदि विषय काव्यमें समर्पित होनेसे उनसे सुख ही होता है । इस कारणसे लौकिक शोक हर्ष आदि कारणोंसे लौकिक शोक हर्ष आदि उत्पन्न होते हैं यह लोकमें ही नियम है ।

काव्ये पुनः 'सर्वेभ्योऽपि विभावादिभ्यः सुखमेव जायते' इति नियमात् करिचहोषः ।

कथं तर्हि हरिश्चन्द्रादिचरितस्य काव्यनाट्ययोरपि दर्शनश्रवणाभ्यामश्रूपातादयो जायन्त इत्युच्यते—

अश्रुपातादयस्तद्बहु द्रुतत्वाच्चेतसा मताः ।

तर्हि कथं काव्यतः सर्वेषामीदृशी रसाभिव्यक्तिर्न जायत इत्यत आह—
न जायते तदास्वादो विना रत्यादिवासनाम् ॥ ८ ॥

वासना चेदानीन्तनी प्राक्तनी च रसास्वादहेतुः, तत्र यथाद्या न

सुखमयस्याऽपि दुःखमयत्वं, दुःखमयस्याऽपि सुखमयत्वं भवतीति सिद्धम् । काव्ये = अलौकिकाऽर्थे । विभावादिभ्यः = विभावाऽनुभावसञ्चारिभावादिभ्यः ।

पुनराशङ्कते—कथं तर्हीति । कर्णादिरसेभ्योऽपि सुखं जायते चेत्, हरिश्चन्द्रादिचरितस्य = आदिपदेन युधिष्ठिरादीनां परिग्रहः । उच्यते = समाधीयते ।

समाधत्ते—अश्रुपातादय इति । चेतसः = मनसः, द्रुतत्वात् = द्रवीभावात्, रसोद्बोधे सतीति शेषः ।

आशङ्कान्तर प्रदर्शयति—नन्विति । तर्हि = तदा, कर्णादिरसादेरपि सुखजनकत्वे सति सर्वेषां = जनानाम्, ईदृशी = एतादृशी, रसाऽभिव्यक्तिः = रसास्वादः कथं, न जायते = नोत्पद्यते ? इति, अत्र, आह = समाधत्ते । समाधत्ते—न जायत इति । तदास्वादः = रसास्वादः, रत्यादिवासनां विना = रत्यादितादात्म्येन ज्ञायमानां वासनां (संस्कारविशेषम्) विना, न जायते ।

विभागपूर्वकं वासनां निरूपयति—वासना चेति । रसास्वादहेतुः सा वासना द्विविधा—इदानीन्तनी = अधुनात्तनी, प्राक्तनी = पुरातनी चेति । तत्र यदि आद्या =

काव्यमें सर्पात समस्त विभावादियोसे सुख ही उत्पन्न होता है ऐसा नियम होनेसे कुछ भी दोष नहीं है ।

फिर प्रश्न करते हैं—कथमिति । काव्यमें समाहित विभाव आदिसे सुख ही होता है तो हरिश्चन्द्र आदिके चरित्रका काव्य (अथ) और नाट्य (दृश्य) में भी दर्शन और श्रवणसे कैसे अश्रुपात आदि होते हैं ? इस प्रश्नका समाधान करते हैं—अश्रुपातादय इति । चित्तके पिघलनेसे अश्रुपात आदि होते हैं न कि दुःखसे तब काव्यसे सब लोगोंको ऐसी रसकी अभिव्यक्ति क्यों नहीं होती है ? इस आक्षेपका समाधान करते हैं—न जायत इत्यादि । रति आदिकी वासना (संस्कारविशेष) के विना रसका आस्वाद नहीं होता है ॥ ८ ॥

वह वासना इस जन्मकी और पूर्व जन्मकी दो प्रकारकी होनी चाहिए । पहली (इस जन्मकी) वासनाको नहीं लेंगे तो वैदिक और प्राचीन भीमांशकों को भी रसका

स्यात्तदा श्रात्रियजरन्मीमांसकादीनामपि स स्यात् । यदि द्वितीया न स्यात्तदा यद्वाग्निनामपि केषाञ्चिद्ब्रह्मोद्बोधो न दृश्यते तन्न स्यात् ।

उक्तञ्च धर्मदत्तेन—

‘सवासनानां सभ्यानां रसस्यास्वादनं भवेत् ।

निर्वासनास्तु रङ्गान्तः काष्ठकुड्यपरमसन्निभाः’ ॥ इति ।

अनु कथं रामादिरत्याद्युद्बोधकारणैः सीतादिभिः सामाजिकरत्याद्युद्बोध इत्युच्यते—

प्रथमा, तदानीन्तनी, न स्यात्तदा श्रात्रियजरन्मीमांसकादीनाम्=वैदिकः प्राचानमीमांसकादीनामपि, सा = रसाऽनुभूतिः, स्याद् = भवेत्, परभिदानीन्तनवासनाऽभावेन श्रात्रियादीनां रसाऽनुभूतिर्न भवति । द्वितीया = प्राक्तनी वासना, न स्यात्तदा रागिणा = काव्य-रसबोधऽनुभववताम् अपि, रसोद्बोधः = रसाऽनुभूतिः, न दृश्यते, परं प्राक्तनवासनाऽभावेन तेषां रसाऽनुभूतिर्न भवति ।

उक्तार्थं आप्तसंवादं प्रदर्शयति । उक्तं च धर्मदत्तेन—सवासनानामिति । सवासनानां = वासनासहितानां, सभ्यानां = सामाजिकानां, रसस्य = शृङ्गारादेः, आस्वादनं भवेत् । निर्वासनाः = वासनारहितास्तु, रङ्गाऽन्तः = नृत्यशालामध्ये, काष्ठकुड्याऽपरमसन्निभाः=काष्ठं (दाह) कुड्यम् (भित्तिः) अपरमा (पाषाणः) तैः सदृशाः (तुल्याः), रसास्वादानाऽभावादिति भावः । साधारणीकरणव्यापारतः सामाजिकानां रत्याद्युद्बोधं प्रतिपादयितुमाशङ्कामुत्थापयति—**नन्विति** । अनु कथं रामादिरत्याद्युद्बोधकारणैः=रामादीनां (नायकानाम्) यो रत्यादिः, (स्थायिभावः) तस्य उद्बोधकारणैः (अनुभूतिहेतुभिः) सीतादिभिः (नायिकाभिः दृश्यश्रव्यकाव्यप्रतिपादितानिर्वृति शेषः) सामाजिकरत्याद्युद्बोधः = सामाजिकानां (सभ्यानाम्) यो रत्यादिः, तदुद्बोधः (तदनुभूतिः) । तद्देख्यतात्पर्यमिदं रामादिरत्याद्युद्बोधकारणैः अत्रत्येदानीन्तनानां सामाजिकानां कथं रत्याद्युद्बोध इत्याशङ्कानीजमिति भावः ।

आस्वाद होता । दूसरी (पूर्वजन्मकी) वासनाको नहीं लेगे तो कुछ रागियोंको भी रसका आस्वाद नहीं देखा जाता है, वह नहीं होना चाहिए । धर्मदत्तेन कहा भी है—

सवासनानामिति । वासना (संस्कारविशेष) वाले सभ्योंको रसका आस्वादन होगा । जिनको वासना नहीं है वे तो रङ्गभूमिके काष्ठ, दीवार और पत्थरके समान अनुभवसे रहित ही रहते हैं ।

आशङ्का करते हैं—**नन्विति** । काव्य और नाटकमें राम आदि नायककी रति आदिके उद्बोध कारणोंसे अर्थात् सीता आदिके सामाजिक अर्थात् सभ्य द्रष्टा और श्रोताओंको कैसे रति आदिका उद्बोध होता है ? समाधान करते हैं—

व्यापारोऽस्ति विभावादेनाम्ना साधारणाकृतिः ।

तत्प्रभावेण यस्यामन् पाथोधिप्लवनादयः ॥ ९ ॥

प्रमाता तदभेदेन स्वात्मानं प्रतिपद्यते ।

ननु कथं मनुष्यमात्रस्य समुद्रलङ्घनादावुत्साहोद्बोध इत्युच्यते—

उत्साहादिसमुद्बोधः साधारण्याभिमानतः ॥ १० ॥

नृणामपि समुद्रादिलङ्घनादौ न दुष्यति ।

समाधत्ते—**व्यापारोऽस्तीति** । विभावादेः = आदिपदेन अनुभावसञ्चारि-
भावयोः परिग्रहः, तेन विभावाऽनुभावसञ्चारिभावानां, नाम्ना = अभिधानेन, साधा-
रणीकृतिः = साधारणीकरणं, व्यापारः अस्ति, तत्प्रभावेण = साधारणीकरण-
व्यापारसामर्थ्येन, यस्य = रामादेः, पाथोधिप्लवनादयः = समुद्रलङ्घनादयः, आसन् =
अभवन्, प्रमाता = सामाजिकः, दृश्यकाव्यस्य द्रष्टा, श्रव्यकाव्यस्य बोद्धेति शेषः । तद-
भेदेन = रामाद्यभेदेन, समुद्रलङ्घनादिकर्त्रेति शेषः । स्वात्मानं = स्वं, प्रतिपद्यते =
जानाति । साधारणीकरणव्यापारेण सामाजिको रामादावभेदबुद्ध्या तद्गतं रतिमनु-
भवतीति भावः ।

पुनराशङ्कते—**नन्विति** । ननु कथं=केन प्रकारेण, मनुष्यमात्रस्य = मानव-
मात्रस्य सामाजिकस्य, समुद्रलङ्घनादौ=पाथोधिप्लवनादौ, उत्साहोद्बोधः=उत्साहाजु-
भूतिः । इति = अत्र विषये, उच्यते = कथ्यते, समाधीयत इति भावः ।

समाधत्ते—**उत्साहाजिसमुद्बोध इति** । उत्साहादिसमुद्बोधः=उत्साहाजु-
भूतिरपि । साधारण्याभिमानतः=साधारणीकरणाभिमानतः । अतः नृणामपि =
मनुष्याणाम् अपि, सामाजिकानां, समुद्रादिलङ्घनादौ=पाथोधिप्लवनादौ, न दुष्यति ।

व्यापार इति । विभाव आदि = अर्थात् अनुभाव और सञ्चारी भावोंका
साधारणीकरण नामका व्यापार होता है । उसके प्रभावसे जिन राम आदियोंका
समुद्रलङ्घन आदि कार्य हुए थे ॥ ९ ॥

प्रमाता = सध्व, राम आदिके अभेदसे मैंने ही समुद्रलङ्घन आदि कार्य किया है
ऐसा समझने लगता है । मनुष्यमात्रका समुद्रलङ्घन आदिमें कैसे उरसाहका अनुभव
होता है इस शङ्काका परिहार करते हैं—**उत्साहादीति** । साधारणीकरण व्यापारसे
समुद्र लङ्घनके कर्ता राम आदिमें अभेद भावनासे समुद्रलङ्घन आदिमें उत्साह होनेमें
बोध नहीं है ॥ १० ॥

रत्यादयोऽपि साधारण्येनैव प्रतीयन्त इत्याह—

साधारण्येन रत्यादिरपि तद्वत्प्रतीयते ॥ ११ ॥

रत्यादेश्चिप स्वात्मगतत्वेन प्रतीतौ सभ्यानां प्राडातङ्कादिभवेत् ।
परगतत्वेन त्वरस्यतापातः ।

विभावादयोऽपि प्रथमतः साधारण्येन प्रतीयन्त इत्याह—

परस्य न परस्येति ममेति न ममेति च ।

तदास्वादे विभावादेः परिच्छेदा न विद्यते ॥ १२ ॥

रत्यादीनामपि साधारणीकरणव्यापारेण प्रतीतिरिति प्रतिपादयति—साधा-
रण्येनेति । तद्वद्विभावादिवत् । रत्यादिरपि=तत्तद्वत्सस्वाधिभावोऽपि, साधारण्येन=
साधारणीकरणव्यापारेण, प्रतीयते = ज्ञायते ॥ ११ ॥

साधारणीकरणस्य सार्थक्यं प्रतिपादयति—रसादेरपीति । रत्यादेरपि =
स्याधिभावस्य, आत्मगतत्वेन=आत्ममात्रगतत्वेन, प्रतीतौ = ज्ञानं, सभ्यानां = सामा-
जिकानां, प्रीडातङ्कादिः = प्रीडा (लज्जा) आतङ्कादिः (भयादिः) । सामाजिक-
सहिष्णो स्वरतिप्रधाने लज्जा आतङ्कादिभ्य भवेदिति भावः । परगतत्वेन = अन्य-
गतत्वेन, रत्यादिप्रतीताविति शेषः । अस्वात्पातः = अनास्वाद्यतापातः, परगतत्वेन
रत्यादिप्रतीतौ स्वस्य आस्वाद्यकर्तृत्वं न स्यादिति भावः । अतः साधारणीकरणं
सार्थकमिति तात्पर्यम् ।

विभावादीनामपि प्रथमतः साधारणीकरणेन प्रतीति प्रतिपादयितुमुपक्रमते—
विभावादयोऽपि=भावाः, प्रथमतः = रसबोधप्रारम्भः । साधारण्येन = साधारणीकरण-
व्यापारेण । प्रतीयन्ते = ज्ञायन्ते, इति आह = कथयति । परस्येति । अस्वात्पाते =
रसात्पादे विषये, परस्य=अन्यस्य, रामादेर्नायकस्य, न परस्य = न रामादेर्नायकस्य ।
मम=सामाजिकस्य, न मम, इति विभावादेः, परिच्छेदः = निर्वहणं, सम्बन्धविशेषस्य
स्वीकारः परिहारो वेति भावः, न विद्यते ॥ १२ ॥

साधारणीकरण व्यापारसे रति आद्ययोको भौ प्रतीति होती है ऐसा प्रतिपादन
करते हैं—साधारण्येन० । साधारणीकरण व्यापारसे उसी तरह रति आदिकी भी
प्रतीति होती है ॥ ११ ॥

सभ्योको स्वगत रूपसे रति आदिकी प्रतीति होगी, तो लज्जा और भय आदि
उत्पन्न होगे, परगत रूपसे प्रतीति होगी तो उनको आस्वाद्यकी अनुभूति नहीं होगी अतः
साधारणीकरण व्यापारसे ही सभ्योको रति आदिकी प्रतीति होती है । इसी तरह विभाव
आदि भी पहले साधारणीकरणसे प्रतीत होते हैं यह कहते हैं—परस्येति । रसके
आस्वाद्यके समयमें विभाव आदिका यह दूसरेका है अथवा दूसरेका नहीं है, मेरा है
अथवा मेरा नहीं है, इसप्रकार सम्बन्ध विशेषका स्वीकार वा परिहार नहीं होता है ॥ १२ ॥

ननु तथापि कथमलौकिकत्वमेतेषां विभावादीनामित्युच्यते—

विभावादीव्यापारमलौकिकमुपेयुषाम् ।

अलौकिकत्वमेतेषां भूषणं न तु दूषणम् ॥ १३ ॥

आदिशब्दादनुभावसञ्चारणे । तत्र विभावनं = रत्यादेर्विशेषणास्वादाङ्कुरणयोग्यतानयनम् । अनुभावनमेवम्भूतस्य रत्यादेः समनन्तरमेव रसादिरूपतया भावनम् । सञ्चारणं=तथाभूतस्यैव तस्य सम्यक् चारणम् ।

विभावादीनां यथासङ्ख्यं कारणकार्यसहकारित्वे कथं त्रयाणामपि रसोद्बोधे कारणत्वमित्युच्यते—

विभावादीनामलौकिकत्वं प्रतिपादयितुमुपक्रमते—**नन्विति** । तथाऽपि=साधारणीकरणव्यापारस्वीकरणेऽपि, विभावादीनां कथमलौकिकत्वमिति ।

समाधत्ते—**विभावादीति** । अलौकिकं = लोके पूर्वमविद्यमानं, विभावनादिव्यापारं = विभावनाऽनुभावनसञ्चारणव्यापारम्, उपेयुषां = प्राप्तवताम्, एषां = विभावाऽनुभावसञ्चारिभावानाम्, अलौकिकत्वं, भूषणम् = अलङ्काररूपम् गुण एव, न तु दूषणं = दोषः ॥ १३ ॥

विदुषोति—विभावनादीत्यत्र आदिशब्दात् अनुभावनसञ्चारणे ज्ञातव्ये । तत्र विभावनं=रत्यादेः भावस्य विशेषेण आस्वादाऽङ्कुरणयोग्यताया अनयनम् (प्रापणम्) । एवंभूतस्य = रसत्वेन अङ्कुरणयोग्यताऽऽनीतस्य रत्यादेः, समनन्तरमेव = अनन्तररसपय एव, रसादिरूपतया = शृङ्गारादिरूपरूपतया, भावनं = प्रतिपादनम्, सञ्चारणं=तथाभूतस्य एव = तादृशस्य एव, रसादिरूपतया भावितस्य एवेति भावः । एतस्य=रत्यादेः, सम्यक् चारणं=परिपोषणम् । विभावादीनां कारणकार्यसहकारित्वेऽपि रसोद्बोधे समष्टि-

तथाऽपि विभाव आदियोकी अलौकिकता कैसे होती है ? इसे प्रतिपादित करते हैं—**विभावादीति** । विभावन, अनुभावन और सञ्चारण ऐसे अलौकिक व्यापारको प्राप्त करनेवाले विभावादिकोंका अलौकिकत्व भूषण है दूषण नहीं ॥ १३ ॥

विभावनाऽऽदि० यहाँपर आदि पदसे अनुभावन और सञ्चारणको लेना चाहिए । रति आदि भावोंका आस्वादके अङ्कुरण = सूक्ष्म रूपसे उत्पत्तिके योग्य बनानेको "विभाव" कहते हैं ; तदनन्तर ऐसे रत्यादिकी रस आदिके रूपसे प्रतिपादन करनेको "अनुभावन" कहते हैं । तब वैसे रसादिका अच्छी तरहसे चारण अर्थात् परिपोषण करनेकी "सञ्चारण" कहते हैं । विभाव, अनुभाव और सञ्चारी भावके यथा क्रम ये तीन व्यापार हैं । क्रमसे विभावकी कारणता, अनुभावकी कार्यता और सञ्चारी भावकी सहकारिता होनेपर भी रसकी अनुभूतिमें इन तीनोंकी कैसे कारणता होती है

काय-कारणसञ्चारिरूपा अपि हि लोकतः ।

रसोद्बोधे विभावाद्याः कारणान्येव ते मताः ॥१४॥

ननु तर्हि कथं रसास्वादे तेषामेकः प्रतिभास इत्युच्यते-

प्रतीयमानः प्रथमं प्रत्येकं हेतुरुच्यते ।

ततः संमिलितः सर्वो विभावादिः सचेतसाम् ॥ १५ ॥

प्रपाणकरसन्यायाच्चव्यर्थाणां रसो भवेत् ।

रूपेण कथं कारणत्वमिति ममाधत्ते-कार्यकारणसञ्चारिरूपा इति । ते = पूर्वोक्ताः, विभावाद्याः = विभावाऽनुभावसञ्चारिभावाः, लोकतः = लोकव्यवहारात् कार्यकारण-सञ्चारिरूपा अपि, रसोद्बोधे = शृङ्गारादिरसाऽऽविर्भावे, कारणानि एव । अयं भावः, लोकव्यवहारात् यद्यपि विभावा रत्यादेः कारणरूपाः, अनुभावाः कार्यरूपाः; सञ्चारि-भावाः सत्कारिरूपा वर्तन्ते तथाऽपि शृङ्गारादिरसाविर्भावे ते सर्वेऽपि विभावाऽनुभाव-सञ्चारिभावाः समष्टिरूपेण कारणरूपा अभिमताः । रसास्वादे विभावादीनां कथमेकत्वेन प्रतीतिरित्युपपादयति प्रतीयमान इति । प्रथमं = प्राक्, प्रतीयमानः = ज्ञायमानः, विभावादिः, प्रत्येकं, रत्यादि प्रतिहेतुः = कारणम्, उच्यते = अभिधीयते । ततः = प्रत्येकप्रत्ययाऽनन्तरं, संमिलितः = संविलितः, सर्वः = विभावादिः, प्रपाणकरसन्यायात् = प्रपाणकरद्रवसाद्भवात्, चव्यर्थाणाः = आस्वाद्यमानः, रसः = शृङ्गारादिः, भवेत् । रसस्य चवर्णास्वरूपत्वेऽपि काल्पनिकभेदमाश्रित्य चव्यर्थाणां चव्यर्थाणां चव्यर्थाणां इति ॥ १५ ॥

कारिकां विदूषोति यथेति । यथा खण्डमरिचादीनां, खण्डं = शर्कराखण्डं, मरिचादयः = कोलकादयः, प्रपाणकरससाधनपदार्थाः, तेषां सम्मेलनात् = संमिश्रणात्, यपूर्वं इव = उपकरणद्रव्येभ्यो विलक्षण इव, कश्चित् = अनिर्वाच्यः; आस्वादः = आस्वादनं, प्रपाणकरसे = प्रपाणकरद्रवे, संजायते = समुत्पद्यते, विभावादिसंमेलनात् = विभावादिसंमिश्रणात्, इह अपि = अत्र अपि, तथा = रसप्रतातः ।

अयं भावः । यथा प्रपाणकरसे उपकरणद्रव्याणां खण्डमरिचकपूर्वादीनां संमिश्रणात्प्रतिविभवा आस्वादाः पर संमिश्रणाऽनन्तरं तेषां समष्ट्या कश्चिदपूर्वं आस्वादः

इस आशङ्काका समाधान करते हैं—कार्येति । रसकी अनुभूतिमें अनुभाव, विभाव और सञ्चारी भाव ये तीन लोकमें क्रमके अनुसार कार्य, कारण और सञ्चारी माने गये हैं तो भी वस्तुतः ये समष्टिरूपमें कारण ही माने गये हैं ॥ १४ ॥

तब कैसे रसके आस्वादमें उन तीनोंका एक रसके रूपमें परिणाम होता है इसका समाधान कश्चे हैं—प्रतीयमान इति ।

पहले प्रतीत होनेवाले विभाव आदि प्रत्येक हेतु कहे जाते हैं तब वे सम विभाव

यथा खण्डमरिचादीनां सम्मेलनादपूर्वं इव कश्चिदास्वादः प्रपाणकरसे
सञ्जायते, विभावादिसम्मेलनादिहापि तथेत्यर्थः ।

ननु यदि विभावानुभावव्यभिचारिभिर्मिच्छितैरेव रसस्तत् कथं तेषा-
मेकस्य द्वयोर्वा सद्भावेऽपि स स्यादित्युच्यते—

सद्भावश्चेद्विभावादेद्वयोरेकस्य वा भवेत् ॥ १६ ॥

झटित्यन्यसमाक्षेपे तदा दोषो न विद्यते ।

अन्यसमाक्षेपश्च प्रकरणादिवशात् । यथा—

'दीर्घाक्षं शरदिन्दुकान्तिवदनं बाहू नतावंसयोः

प्रतीयते, तथैव विभावादीनामपि सम्मेलनात्प्राक् तेषां प्रातिस्विकी भिन्ना प्रतीतिः, परं
तेषां सम्मेलनाऽनन्तरं रसस्वरूपेणाऽपूर्वं प्रतिभासो भवति ॥ १५ ॥

विभावादीनां द्वयोरेकस्य वा सद्भावे कथं रसप्रतीतिरिति आशङ्क्य समाधत्ते—
सद्भाव इति । विभावादेः = विभावाऽनुभावव्यभिचारिणां मध्ये, द्वयोः = भावयोः;
एकस्य वा = भावस्य, सद्भावः = सत्ता, भवेच्चेत् = स्याद्यदि, तर्हि झटिति=शीघ्रम्,
अन्यसमाक्षेपे = अन्यस्य (अप्रतिपादितस्य एकस्य भावस्य) अन्ययोः (अप्रतिपादि-
तयोः द्वयोर्वा भावयोः) समाक्षेपे सति = व्यञ्जनया बोधे सति, तदा = तर्हि, दोषो =
दूषणं, न विद्यते = नो वर्तते ॥ १६ ॥

अन्येषां = भावानाम्, आक्षेपश्च = व्यञ्जनया बोधश्च, प्रकरणादिवशात् ।

अनुभावसञ्चारिभावोदाहरणं प्रतिपादयति—दीर्घाक्षमिति ।

आदि संमिलित होकर प्रपाणक रसके समान सहृदयोको आस्वाद्यमान होकर रस
हो जाते हैं ॥ १५ ॥

यथेति । जैसे मिश्री, मरीच आदि पदार्थोंको मिलानेसे शर्बतमें उन संमिलित
पदार्थोंसे भिन्न कोई अपूर्वं आस्वाद पैदा होता है उसी तरह विभाव आदियोंके सम्मेलनसे
यहां भी विभाव आदिसे विलक्षण रसकी प्रतीति होती है ।

आशङ्का करते हैं—नन्विति । जब कि संमिलित विभाव, अनुभाव और व्यभिचारी
भावसे ही रसकी प्रतीति होती है तो उन विभाव आदिमें एक अथवा दो ही भावोंके
रहनेपर भी कैसे रसकी प्रतीति होगी ? इसका समाधान करते हैं—सद्भाव इति ।
विभाव आदिमें एक वा दोके रहनेपर भी झटसे अनुक्त अन्यका आक्षेप करनेमें कोई
दोष नहीं होता है ॥ १६ ॥

अनुक्त अन्यका आक्षेप प्रकरण आदिसे होता है ।

जैसे कि - मालविकाग्निमित्र नाटकमें नृत्यके आरम्भमें राजा अग्निमित्रका
किष्की हुआ मालविकाका हृदयवर्णन है । मालविकाका मुखमण्डल दीर्घ नेत्रोंवाला
और शरत् ऋतुके चन्द्रको समान कान्तिसे युक्त है । दोनों बाहू कन्धोंमें झुके हुए हैं ।

सङ्क्षिप्तं निबिडोन्नतस्तनमुरः, पार्श्वं प्रसृष्टं इव ।
 मध्यः पाणिमितो नितम्बि जघनं, पादाबुद्रमाऽङ्गुली
 छन्दो नर्त्तयितुर्थैव मनसः सृष्टं तथास्या वपुः ।'
 अत्र मालविकामभिलषतोऽग्निमित्रस्य मालविकारूपविभावमात्र-
 वर्णनेऽपि सञ्चारिणामौस्तुक्यादीनामनुभावानाम् नयनविस्फारादीनामौ-
 चित्यादेवाक्षेपः एवमन्याक्षेपेऽप्युक्तम् ।

मालविकाग्निमित्रे नृत्यारम्भे अग्निमित्रकृतं मालविकारूपवर्णनम् ।

अस्याः = मालविकायाः, वदनं = मुखमण्डलं, दीर्घाक्ष = दीर्घे अक्षिणी यस्मिन्स्तत् आयत-
 नयनयुक्तम् । "बहुव्रीहौ सङ्घ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच्" इति समासान्तः षच् प्रत्ययः, शर-
 विन्दुकान्ति = शरदिन्दोरिव कान्तिर्यस्य तत्, व्यधिकरणबहुव्रीहिः । शरचन्द्रसुन्दर-
 मित्यर्थः । बाहू = भुजो, अस्योः = स्कन्धयोः, नती = अवनती, उरः = वक्षःस्थलं,
 संक्षिप्तं = विस्ताररहितं, स्त्रीणामुरसः अविस्तीर्णस्यैव प्रशस्तरवादिनि भावः । निबिडो-
 न्नतस्तनं = निबिडो (घनो) उन्नतो (उच्चो) स्तनो (पयोधरो) यस्मिन्स्तत्,
 पार्श्वं = बाहुमूलधोभागी, प्रसृष्टे इव = परिमाजिते इव । मध्यः = अवलग्नं, पाणि-
 मितः = करेण परिमातुं शक्यः, कृश इति भावः । जघनं = कटिपुरोभागः, नितम्बि =
 विपुलमितम्बयुक्तं, पादो = चरणौ, उद्रमाऽङ्गुली = उन्नताऽङ्गुलियुक्तौ, नर्त्तयितुः =
 नृत्यशिक्षकस्य, गणदासनामकस्येति भावः । मनसः = चित्तस्य, छन्दः = अभिप्रायः,
 यथा = येन प्रकारेण एव, तथा = तेन प्रकारेण, अस्याः = मालविकायाः, वपुः =
 शरीरं, सृष्टं = रचितं, विधात्रा इति शेषः । अत्रोत्प्रेक्षाऽलङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

उदाहरणश्लोकं विवृणोति । अत्र = अस्मिन् पद्ये, मालविका = तदाख्या
 कुमारीम्, अभिलषतः = इच्छतः, अग्निमित्रस्य = तन्नामकस्य राज्ञः, मालविकारूप-
 विभावमात्रवर्णनेऽपि = मालविकारूपः (मालविकास्वरूपः) यो विभावः (आलम्बन-
 विभावः) तन्मात्रवर्णनेऽपि, औचित्यात् = वाच्यस्य आलम्बनविभावस्य वैशिष्ट्यात्,
 सञ्चारिणां = अग्निचारिभावानाम्, औस्तुक्यादीनाम् = उत्कण्ठाप्रभृतीनाम्, अनुभावानां
 च, नयनविस्फारादीनां = नेत्रप्रसारादीनां च, आक्षेपः = व्यञ्जनया बोधः । एवम् =
 अनेनैव प्रकारेण, अन्याक्षेपेऽपि = अन्येषाम् (विभावादीनाम्) आक्षेपेऽपि (व्यञ्जनया

छाती संक्षिप्तं, घनं और उन्नतं स्तनोत्से युक्त है । पार्श्वं (बाहुमूलके अधोभाग)
 परिमाजितके समान हैं । कमर पतली है जघनस्थल विपुल नितम्बसे युक्त है । शरण
 ऊँची अङ्गुलियोंसे सुन्दर हैं । नृत्यशिक्षक गणदासके मनकी इच्छाके अनुसार इस-
 (मालविका) के शरीरकी रचना हुई है । इस पद्यमें मालविकामें अभिलाष करनेवाले
 राजा अग्निमित्रने केवल (आलम्बन) विभाव मालविकाका वर्णन किया है, तथाऽपि
 औरसुनय आदि संचारी भाव और नयनविस्फार आदि अनुभाव इनके औचित्यसे आक्षेप
 करनेसे रसकी प्रतीति होती है इसीप्रकार अन्य विभाव आदिके आक्षेपमें भी रसकी
 प्रतीति करनी चाहिए ।

‘अनुकार्यगतो रसः’ इति वदतः प्रत्याह—

पारिमित्याल्लौकिकत्वात्सान्तरायतया तथा ॥ १७ ॥

अनुकार्यस्य रत्यादेरुद्बोधो न रसो भवेत् ।

सीतादिदर्शनादिज्ञो रामादिरत्याद्युद्बोधो हि परिमितो लौकिको नाश्रयकाव्यदर्शनादेः सान्तरायश्च, तस्मात् कथं रसरूपताभियात् ।

बोधेऽपि) ऊह्यं = कल्पनीयम् । रसस्याऽनुकार्यगतत्वं खण्डयितुमुपक्रमते अनुकार्यगत इति । अनुकार्यगतः = अनुकर्तुं योग्यः अनुकार्यः, अनुकरणक्रियायाः कर्मभूतो रामादि-नामकः, तद्गतो रसः इति वदतः = प्रतिपादयतः, भट्टकोल्लटादीन्, प्रत्याह = प्रति वदति, दूषयतीति भावः ।

निराकरोति—पारिमित्यादिति । पारिमित्यात्=परिमितत्वात्, नायकमात्र-गतत्वेनेति शेषः । लौकिकत्वात् = साधारणलोकभवत्वात्, तथा = तेनैव प्रकारेण, साज्जतरायतया = विघ्नसहितत्वेन चेत्येतद्वेतुत्रयेण ॥ १७ ॥

अनुकार्यस्य=रामादेर्नायकस्य, रत्यादेः = सीताऽऽदिविषयकरत्यादेः, उद्बोधः= आविर्भावस्वरूपः, रसो न भवेत् ।

कारिकार्थं वृत्तो विवृणोति—सीताविदर्शनादिज्ञ इति । अनुकार्यगतो रस इति स्वोकारे सीतादिदर्शनादिज्ञः = सीतादेः (नायिकादेः) दर्शनादिज्ञः (विलोकनाद्युत्पन्नः), रामादिरत्याद्युद्बोधः = रामादेः (नायिकादेः) रत्यादेः (रतिप्रभृतेः) उद्बोधः (आविर्भावः), परिमितः (अल्पपरिमाणः) अल्पव्याक्त-नियतत्वादिति भावः । लौकिकः = निर्दिष्टलोकमात्रभवः, एषं च नाट्यकाव्यदर्शनादेः= नाट्ये (नटकर्मण) काव्ये (श्रव्यकाव्ये) दर्शनादेः (विलोकनश्रवणादेः) साज्जत-

रस अनुकार्य (अनुकरणीय) राम आदिमें प्रतीत होता है ऐसा माननेवाले भट्टकोल्लट आदिके मतका खण्डन करते हैं—पारिमित्यात् । परिमित (सीमित) होनेसे वास्तविक लोभमें रहनेसे और विघ्न युक्त होनेसे भी ॥ १७ ॥

अनुकार्यं राम आदिमें रति आदिका आविर्भावरूप रस नहीं हो सकता है ।

सीतादीति । सीता आदिके दर्शन आदिसे उत्पन्न राम आदिको रति आदिका आविर्भाव, परिमित (सीमित) लौकिक होनेसे और नाट्य (दृश्यकाव्य) तथा काव्य (श्रव्य काव्य) में दर्शन और श्रवण आदिसे विघ्नयुक्त भी होता है उस कारणसे कैसे रसरूपको प्राप्त करेगा ? रस तो इन तीन धर्मों (परिमितत्व, लौकिकत्व और साज्जत-रायत्व) से भिन्न धर्मवाला है । अर्थात् रस तो अपरिमित है, केवल राम अ.दि अनु-कार्यमें रहनेवाला नहीं है । रस अलौकिक है अर्थात् निर्दिष्ट लोकमात्रमें रहनेवाला नहीं है । रस निरन्तराय है अर्थात् दृश्यकाव्य (नाटक) और श्रव्य काव्यमें दर्शन अ.

रसस्येतद्धर्मत्रितयविलक्षणधर्मकत्वात् ।

अनुकर्तृगतत्वञ्चास्य निरस्यति—

शिक्षाभ्यासादिमात्रेण राघवादेः स्वरूपताम् ॥ १८ ॥

दर्शयन्नर्तको नैव रसस्यास्वादको भवेत् ।

किञ्च—

काव्यार्थभावेनायमपि सम्यपदास्पदम् ॥ १९ ॥

राघवञ्च = विघ्नसहितञ्च, प्रतिबन्धयुक्तञ्चेति भावः । तस्मात् = हेतोः, कथं = केन प्रकारेण, रसरूपतां = रसस्वरूपताम्, इयात् = प्राप्नुयात् । रसस्य = शृङ्गारादेः, एतद्धर्मत्रितयविलक्षणत्वात् = एतत् (पूर्वप्रतिपादितम्) यत् धर्मत्रितयं (धर्मत्रयम्) ; पारिमित्यं, लौकिककथं सान्तरायत्वं चेति भावः, तस्मात् विलक्षणत्वात् (विसदृशत्वात्) । रसः अपरिमितः, अलौकिको निरन्तरायञ्चेति न अनुकार्यगत इति भावः ।

रसस्याऽनुकर्तृगतत्वं निरसितुं प्रक्रमते—अनुकर्तृगतत्वमिति । अस्य = रसस्य, अनुकर्तृगतत्वम् = अनुकरोतीति अनुकर्ता, नट इत्यर्थः, तद्गतत्व = तन्निष्ठत्वं, निरस्यति = निराकरोति । रसो नटगतः, रसस्यास्वादं नटः करोतीति श्रीशङ्कुकादीनां मतम् । रसस्य नटनिष्ठत्वं खण्डयति—शिक्षाऽभ्यासाऽऽदिमात्रेणेति । शिक्षाऽभ्यासादिमात्रेण = गुरुत उपदेशग्रहणं शिक्षा, तत्परिशीलनम् = अभ्यासः, तदादिमात्रेण, राघवाऽऽदेः = श्रीरामादेः, स्वरूपताम् = अनुकरणेन समानरूपतां, दर्शयन् = प्रदर्शयन्, नर्तकः = नटः, अनुकर्तेति भावः, रसस्य = शृङ्गारादेः, आस्वादकः = अनुभवितां, नैव भवेत् ॥ १८ ॥

कुत्रचिदनुकर्तुरपि रसास्वादकत्वं प्रतिपादयति—काव्यार्थभावेनेति । अयमपि = नटोऽपि, काव्यार्थभावेनेन = काव्यस्य । दृश्यकाव्यस्य) अर्थभावेनेन (अर्थपर्यालोचनेन), सम्यपदाऽस्पदं = सामाजिकस्यानापन्नः, रसास्वादकः इति भावः । भवेदिति शेषः । एतावता प्रायेण सभ्यनिष्ठ एव रस इति प्रतिपादितं भवति ॥ १९ ॥

श्वकथमात्रे साऽन्तराय (विघ्नवाला) नहीं है । इस कारणसे रस राम आदि अनुकार्यमें स्थित नहीं हैं वह सभ्यगत होता है यह भाव है ।

अब रस अनुकर्ता (नट) में रहता है श्रीशङ्कु आदिसे अभिमत इस बातका खण्डन करते हैं—शिक्षेति । शिक्षा और अभ्यास आदिमात्रसे रामचन्द्र आदिके रूपका अभिनय करनेवाला नर्तक (नट) रसका आस्वादक नहीं होता है ॥ १८ ॥

काव्यार्थेति । काव्यके अर्थकी भावनासे यह (नट) भी सम्यपदको प्राप्त कर सकता है, (रसका आस्वादक हो सकता है) ॥ १९ ॥

यदि पुनर्नेतोऽपि कायार्थभावनया रामादिस्वरूपतामात्मनो दर्शयेत्
तदा सोऽपि सभ्यमध्य एव गण्यते ।

नायं ज्ञाप्यः स्वसत्तायां प्रतीत्यव्यभिचारतः ।

यो हि ज्ञाप्यो घटादिः स सन्नपि कदाचिदज्ञातो भवति, न ह्ययं तथा;
प्रतीतिमन्तरेणाभावात् ।

यस्मादेष विभावादिसमूहालम्बनात्मकः ॥ २० ॥

रसस्य स्वप्रकाशत्वं ज्ञापयितुं जानान्तरप्राप्तत्वं निराकरोति—**नाऽयमिति** ।
अयं=रसः न ज्ञाप्यः=न स्वभिन्नप्रत्यक्षविषयः, स्वसत्तायाम्=आत्मसद्भावे, प्रतीत्यव्यभि-
चारतः=प्रतीतो (सभ्यानां ज्ञाने) अव्यभिचारतः (व्यभिचाराऽभावात्), साक्षात्कारं
विना असत्त्वात्, रसस्तु साक्षात्कारदशायामेव आविर्भवति । अन्यदा तु रत्यादिरेव,
घटादिवसाक्षात्कारदशायामपि घटादिस्तत्तद्वैलक्षण्यम् । अतोऽयं ज्ञाप्यो नेति
भावः ॥ २० ॥

वृत्ती विवृणोति—**योऽयमिति** । योऽयं ज्ञाप्यो घटादिः सः सन्नपि=भवन्नपि,
कदाचित् अज्ञातो भवति, प्रकाशाऽभावे इति भावः । घटादेर्ज्ञाप्यत्वात् (ज्ञानविषयत्वात्),
अन्धकारादिना तस्य ज्ञानाऽभावेऽपि तस्य सत्तायां न व्यभिचारः । रसस्तु न तथा;
प्रतीतिः=ज्ञानम्, अन्तरेण = विना, अभावात् साक्षात्कारे एव तस्य रसत्वं, तदभावे
तु स रस्यादिरूपत्वेन अवतिष्ठते, अतस्तस्य स्वप्रकाशत्वं सिध्यति इति भावः ।

रसस्य कार्यत्वं निराकरोति—**यस्मादेष इति** । यस्मात् = कारणात्, एषः=
रसः, विभावाऽऽदिसमूहाऽऽलम्बनात्मकः = विभावाऽनुभवसञ्चारिभावसमूहाऽऽलम्बन-
ज्ञानस्वरूपः ॥ २० ॥

नट भी काव्याऽर्थकी भावनासे राम आदिकी स्वरूपताको दिखालाएगा तो वह भी
सभ्यके मध्यमें परिगणित होता है । रसकी स्वप्रकाशता ज्ञापित करनेके लिए अन्य ज्ञानसे
उसकी प्राप्तिताका खण्डन करते हैं—**नाऽयमिति** । यह रस ज्ञाप्य नहीं है, क्योंकि अपनी
सत्ता (अस्तित्व) में सामाजिकीकी प्रतीतिमें व्यभिचारबाला नहीं होता है ।

विवरण करते हैं—**यो हीति** । जो घट आदि ज्ञाप्य (वीथ आदिके प्रकाशनीय)
होता है, वह कभी कभी विद्यमान होकर भी (अन्धकार आदिके कारण) प्रतीत
(ज्ञात) नहीं होता है । यह रस ऐसा नहीं है क्योंकि प्रतीतिके विना इसकी सत्ता ही
नहीं रहती है । रसके कार्यत्वका खण्डन करते हैं—**यस्मादिति** । जिस कारणसे यह
रस विभाव, अनुभाव, सञ्चारी भाव और रत्यादि स्थायी भाव इन सबका समूहा-
लम्बनात्मक है अतः वह कार्य नहीं है ॥ २० ॥

तस्मात् कार्यः—

यदि रसः कार्यः स्यात्तदा विभावादिज्ञानकारणक एव स्यात् । ततश्च रसप्रतीतिकाले विभावादयो न प्रतीयेरन्, कारणज्ञानतत्कार्यज्ञानादीनां युगपददर्शनात् । नहि चन्दनस्पर्शज्ञानं तज्जन्यसुखज्ञानञ्चैकदा सम्भवति । रसस्य च विभावादिसमूहालम्बनात्मकतयैव प्रतीतेर्न विभावादिज्ञानकारणकत्वमित्यभिप्रायः ।

तस्मात् कार्यो न = कार्यस्वरूपो न, विभावादिज्ञानजन्यो नेति भावः । इवमे सत्यपि प्रागभावो यथा जन्यो न तथैव रसोऽपि, स जन्यो नेति भावः ।

वृत्तौ विवृणोति यद्वीति । यदि रसः कार्यः = जन्यः स्यात्, तदा = तद्दि, विभावादिज्ञानकारणकः = विभावादिज्ञानं कारणं (जनकम्) यस्य सः, एतादृशः स्यात् । विभावादिज्ञानानन्तरमेव रस उल्लेखोऽनेति भावः । ततश्च = कारणात्, रसप्रतीतिकाले = रसज्ञानसमये, विभावादयः = विभावाऽनुभावसंचारिणः, न प्रतीयेरन् = प्रतीतिविषया न स्युः । अत्र हेतुमुपपादयति—कारणज्ञानेति । कारणज्ञान-तत्कार्यज्ञानादीनां, युगपददर्शनात् = समकालोत्स्यदर्शनात् । अत्र दृष्टान्तं प्रदर्शयति—न हीति । चन्दनस्पर्शज्ञानं = मुखकारणभूतश्रीखण्डामशानज्ञानं, तज्जन्यं (कार्यं) सुखज्ञानं च = चन्दनस्पर्शजन्यसुखज्ञानं च, एकदा = एककालाऽवच्छेदेन, न सम्भवति ।

अयं भावः—मुखकारणचन्दनस्पर्शज्ञानं तज्जन्यसुखज्ञानं च योगपद्येन न सम्भवति । कार्यमित्यतपूर्ववृत्तित्वं कारणस्वम्, प्रागभावाप्रतियोगित्वं कार्यत्वमिति नियमेन कार्यकारणयोरेककालाऽवच्छेदेन प्रतीतिर्न भवति ।

फलिताह—प्रकृते रसस्य = शृङ्गारादेः, विभावादिसमूहालम्बनात्मकतया एव = विभावाऽनुभावसंचारिभावसमूहालम्बनात्मकतया एव, प्रतीतिः = ज्ञानात्, अत्र एवकारात् समूहालम्बनजन्यत्वव्यच्छेदः । अतो रसस्य न विभावादिज्ञानकारणकत्वं = विभावादिज्ञानं कारणं यस्य, तस्य भावः । ततश्च अप्राप्यकारणान्तरस्य रसस्य न कार्यत्वमिति भावः ।

विवरण करते हैं—यद्वीति । रस कार्य होता तो उसका कारण विभाव आदिज्ञान ज्ञान होता । ठब तो रस (कार्य) की प्रतीतिके कालमें कारण विभाव आदि प्रतीति न होते क्योंकि कारणका ज्ञान और उसके कार्यका ज्ञान एक ही समयमें नहीं देखे जाते हैं । जैसे कि चन्दनस्पर्श (कारण) का ज्ञान और तज्जन्य (कार्य) सुखका ज्ञान एक ही समयमें संभव नहीं है । विभाव आदि समूहालम्बनात्मक होकर ही रसकी प्रतीति होनेसे, विभावादि ज्ञान रसका कारण नहीं है । अतः रस कार्य नहीं है यह अभिप्राय है । रसकी

—नो नित्यः पूर्वसवेदनोज्जितः ।

असंवेदनकाले हि न भावोऽप्यस्य विद्यते ॥ २१ ॥

न खलु नित्यवस्तुनोऽसंवेदनकालेऽसम्भवः ।

नापि भविष्यन् साक्षादानन्दमयप्रकाशरूपत्वात् ।

कायेज्ञाप्यविलक्षणभावान्नो वर्तमानोऽपि ॥ २२ ॥

रसस्य कार्यत्वाऽऽभावं ससाध्य नित्यत्वभावं प्रतिपादयति—नो नित्य इति । एष इति पदमनुवर्तते । एषः = रसः, पूर्वसवेदनोज्जितः = पूर्वसवेदनात् विभावादि-ज्ञानाद्यत्पूर्वज्ञानं, तस्मात्) उज्जितः (त्यक्तः), नो नित्यः = न प्रागभावाप्रतियोगी । यदि रसो नित्यः स्यात्तर्हि विभावादिज्ञानात्प्रागपि जायेतेति भावः । हेत्वन्तरमुप-पादयति—असंवेदनकाल इति । अस्य = रसस्य, असंवेदनकालेऽपि = अप्रतीति-समयेऽपि, भावः = अस्तित्वं, न विद्यते = नो वर्तते । तस्मान्नो नित्यः ॥ २१ ॥

वस्तु विवृणोति—न खल्विति । नित्यस्य, वस्तुनः = पदार्थस्य, असंवेदन-काले = अप्रतीतिसमये, न असंभवः = संभवः एव, अस्तित्वमेवेति भावः । रसस्य तु न तथात्वमतोऽनित्यत्वमिति भावः ॥ २१ ॥

रसस्य भविष्यत्वं निरस्यति—नाऽपीति । साक्षात्=प्रत्यक्षतः नाद्यकाव्या-स्वादकाल एव, आनन्दमयप्रकाशरूपत्वात् = सुखमयप्रकाशस्वरूपत्वात्, भविष्यन् अपि= भावी अपि, न । साक्षादनुभूयमानस्य रसस्य कथं भविष्यत्त्वमिति भावः ।

रसस्य वर्तमानत्वं प्रतिषेधति—कार्येति । अयं रसः, कार्यज्ञाप्यविलक्षण-भावात् = कार्यं, (जन्मम्) ज्ञाप्यं (ज्ञानविषयीभूतं) वस्तु तादृशं विलक्षणभावात् (वैसाद्दृश्यात्), नो वर्तमानोऽपि = नो वर्तमानकारणविषयोऽपि । अयं भावः । कश्चित्, पदार्थो घटादिः कार्यः = जन्मः, ज्ञाप्यश्च कश्चित्च आकाशादिरूपो ज्ञाप्यः, ज्ञानविषयी-

नित्यताया खण्डन करत हैं—नो नित्य इति । रस नित्य भी नहीं है क्योंकि विभाव आदि ज्ञानसे पूर्व उसका संवेदन (ज्ञान) नहीं होता है । अर्थात् रस यदि नित्य होता तो विभावादि ज्ञानसे पहले भी उसका ज्ञान होता अतः वह नित्य नहीं है । अज्ञान कालमें उसकी सत्ता नहीं रहती है ॥ २१ ॥

नित्य वस्तु आकाश आदिका अज्ञान कालमें असंभव नहीं संभव ही है, रस ज्ञानकालमें ही रहता है, अज्ञान कालमें नहीं; अतः वह नित्य नहीं है । प्रत्यक्षतः आनन्दमय और प्रकाशस्वरूप होनेसे रस भविष्यत् कालमें होनेवाला भी नहीं है । संसारमें पदार्थके दो भेद होते हैं, कार्य और ज्ञाप्य, जन्म पदार्थको कार्य कहते हैं, जैसे घट आदि । ज्ञाप्य अर्थात् ज्ञानका विषयीभूत अर्थात् आकाश आदि, उनको ज्ञाप्य कहते हैं । परन्तु रस न कार्य है न ज्ञाप्य ही है इसलिए वह वर्तमान पदार्थ भी नहीं है । पहले ही

विभावादिपरामर्शविषयत्वात् सचेतसाम् ।

परानन्दमयत्वेन संवेद्यत्वादि स्फुट २३ ॥

न निर्विकल्पकं ज्ञानं तस्य ग्राहकमिष्यते ।

तथाऽभिलाषसंसर्गयोग्यत्वविरहात् सः ॥ २४ ॥

भूतः एव न जग्योऽपि, ताभ्यां विलक्षणत्वात् अयं रसो वर्तमानोऽपि न । रसस्य कार्यत्वं ज्ञाप्यत्वं च प्रथममेव प्रत्याख्यातम् । कालप्रसङ्गतोऽत्रापि प्रतिपादितम् ॥ २२ ॥

रसस्य निर्विकल्पकज्ञानविषयत्वं निराकरोति—**विभावादीति** । सचेतासां = सहृदयानां, विभावादिपरामर्शविषयत्वात् = विभावादीनां (विभावाऽनुभावसञ्चारिभावानाम्) परामर्शविषयत्वात् (विवेकविषयत्वात्) । परानन्दमयत्वेन=परमानन्दस्वरूपत्वेन, संवेद्यत्वात् अपि = ज्ञानविषयत्वात् अपि हेतोः, स्फुटं=व्यक्तम् ॥ २३ ॥

निर्विकल्पकं ज्ञानं = निष्प्रकारकं ज्ञानं, तस्य = रसस्य, ग्राहकं=ज्ञापकं, न इष्यते = न अभिलष्यते, निर्विकल्पकज्ञानेन रसो नाऽनुभूयत इति भावः । अयं भावः, ज्ञानं द्विविधं निर्विकल्पकं सविकल्पकं च । तत्र निष्प्रकारकं ज्ञानं निर्विकल्पकम् । तदुक्तं भाषापरिच्छेदे—“प्रकारताऽऽदिभूयं हि सम्बन्धाऽनवगाहि तत् ।” इति । प्रकारता-विशेष्यतासंसर्गतेतित्रिविधविषयतारहितं सम्बन्धाऽनवगाहि ज्ञानं निर्विकल्पकमिति भावः । रसे विभावादय आनन्दमयत्वं च प्रकारतया भासन्ते, अतः स न निर्विकल्पक-ज्ञानविषय इति तात्पर्यम् ।

सप्रकारकं ज्ञानं सविकल्पकम् । रसो निर्विकल्पकज्ञानसंवेद्यो न स्यात्तर्हि सविकल्पक-ज्ञानसंवेद्यः स्यादित्यत्राह—**तथेति** । तथा = तेन प्रकारेण अभिलाषसंसर्गयोग्यत्व-विरहात् = अभिलाषः (शब्दः), तस्य संसर्गः (सम्बन्धः) तद्योग्यताविरहात्

इस बातको प्रतिपादित कर चुके हैं । कालके प्रसङ्गसे यहाँ भी प्रातपादन किया गया है ॥ २२ ॥

रस निर्विकल्पक ज्ञानका विषय नहीं है इसको सिद्ध करते हैं—**विभावादिति** । निष्प्रकारक (विशेषणताभूय) ज्ञानको 'निर्विकल्पक' कहते हैं, परन्तु सहृदयोंको विभाव आदिका परामर्श (विशिष्टवैशिष्ट्यावगाही ज्ञान) विषय होनेसे और परम आनन्दमय होकर ज्ञान ही विषय होनेसे भी निर्विकल्पक ज्ञानसे भी रसकी प्रतीति नहीं होती है ॥ २३ ॥

रस सविकल्पक ज्ञानका भी विषय नहीं है इसे प्रमाणित करते हैं—**तथेति** । उसी तरह शब्दप्रयोगकी योग्यता न होनेसे घट पट आदि पदार्थोंके समान रस सविकल्पक ज्ञानसे भी नहीं जाना जा सकता ॥ २४ ॥

सविकल्पकसंवेद्यः—

सविकल्पकज्ञानसंवेद्यानां हि वचनप्रयोगयोग्यता, न तु रसस्य तथा ।

—साक्षात्कारतया न च ।

परोक्षस्तत्प्रकाशो नापरोक्षः शब्दसंभवात् ॥ २५ ॥

तत्कथय कीदृगस्य तत्त्वमश्रुताऽदृष्टपूर्वनिरूपणप्रकारस्येत्याह—

तस्मादलौकिकः सत्यं वेद्यः सहृदयरयम् ।

(शब्दसम्बन्धयोग्यताभावात्) न सविकल्पकसंवेद्यः = रसो न सविकल्पकज्ञानज्ञेयः । व्यङ्ग्यत्वेन शब्दसम्बन्धयोग्यताया अभावेन रसो न सविकल्पकज्ञानेन बोध्यो भवतीति भावः ॥ २४ ॥

वृत्ती विवृणोति—**सविकल्पकेति** । सविकल्पकज्ञानसंवेद्यानां = सविकल्पक-ज्ञानज्ञेयानां विषयाणां, वचनप्रयोगयोग्यता=शब्दप्रयोगयोग्यता, न तु रसस्य=श्रुतारारोदेः, तथा = शब्दप्रयोगयोग्यता, व्यङ्ग्यत्वादिति भावः ।

रसस्य परोक्षत्वं निषेधति—**साक्षात्कारतयेति** । साक्षात्कारतया = प्रत्यक्षा-त्मकतया, रसः, न च परोक्षः = न च प्रत्यक्षभिन्नः, अतीन्द्रिय इति भावः, अनुभवविषय-त्वेन रसो न परोक्ष इति भावः ।

रसस्य प्रत्यक्षत्वं प्रतिषेधति—**तत्प्रकाश इति** । शब्दसंभवात् = काव्यनिष्ठ-शब्दोत्पत्तेः, न अपरोक्षः = न प्रत्यक्षात्मक इति भावः ॥ २५ ॥

रसतत्त्वं प्रतिपादयितुमुपक्रमे—**तत्कथयेति** । तत् = तस्मात्कारणात्, रसे ज्ञाप्यत्वादिघर्माणां प्रतिषेधात्, अश्रुताऽदृष्टपूर्वनिरूपणप्रकारस्य=अनाकण्ठिताऽनवलोकित-पूर्वप्रतिपादनघर्मेस्य, अस्य = रसस्य, तत्त्वं = स्वरूपं, कीदृक् = कीदृशं, कथय=ब्रूहि, इति=जिज्ञासायाम्, आह = प्रतिपादयति । **तस्मादिति** । तस्मात् = कारणात्, सहृदयैः = धयालुभिः, अयं = रसः, सत्यम्, अलौकिकः = लौकिकेतरः, वेद्यः=ज्ञेयः ।

सविकल्पक ज्ञानसे ज्ञेय पदार्थमें वचनप्रयोगकी योग्यता होती है परन्तु रस वैसा (वचनप्रयोगका योग्य) नहीं ।

साक्षात्कार होनेसे रस परोक्ष भी नहीं है । शब्दसे उत्पन्न होनेसे रस अपरोक्ष (प्रत्यक्ष) भी नहीं है ॥ २५ ॥

रसका निरूपण प्रकार न सुना गया न देखा गया है तब फिर इसका तत्त्व कैसा है ?

इस कारणसे रस अलौकिक है और सहृदय जनोंसे ही जाना जा सकता है ।

तर्कि पुनः प्रमाणं तस्य सद्भावे इत्याह—

प्रमाणं चर्चणैवात्र स्वाभिन्ने विदुषां मतम् ॥ २६ ॥

चर्चणा आस्वादनम् । तच्च 'स्वादः काव्यार्थसंभेदादात्मानन्दसमुद्भवः'
इत्युक्तप्रकारम् ।

ननु यदि रसो न कार्यस्तत्कथं महर्षिणा 'विभावानुभावव्यभिचारि-
संयोगाद्रसनिष्पत्तिः' इति लक्षणं कृतमित्युच्यते—

निष्पत्त्या चर्चणस्यास्य निष्पत्तिरुपचारतः ।

तत्र प्रमाणं प्रतिपादयितुमुपक्रमते—**तदिति** । तत् = तस्मात्कारणात्, तस्य =
रसस्य, सद्भावे = अस्तित्वे, कि, प्रमाणं = प्रमाणकम्, इति = जिज्ञासायाम्, आह =
ब्रूते—**प्रमाणमिति** । स्वाऽभिन्ने = चर्चणाऽभिन्ने, चर्चणस्वरूपे, अत्र = रसे, चर्चणा
एव = आस्वादनम् एव, प्रमाणं = प्रमाकरणं, मतम् = अभिमतम् ॥ २६ ॥

वृत्ती विवृणोति—**चर्चणेति** । चर्चणा = आस्वादनं, तच्च = आस्वादनं च,
काव्याऽर्थसंभेदात् = काव्याऽभिधेयज्ञानात्, आत्मानन्दसमुद्भवः = रसाऽनन्दसमुद्भूतः,
स्वादः = आस्वादनम्, इत्युक्तप्रकारम् = इत्युक्तलक्षणम् ।

रसस्य कार्यत्वाऽभाव आशङ्कते—**नन्विति** । कथं = केन प्रकारेण, महर्षिणा =
भरतेन । विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगात् = विभावादीनां सम्मेलनात्, रसस्य,
निष्पत्तिः = उत्पत्तिः । निष्पत्तिपदेन रसस्य जन्मत्वं सूच्यते तत्कथं तस्य कार्यत्वाऽभाव
इति प्रश्नस्याकृतम् ।

समाधत्ते—**निष्पत्त्येति** । चर्चणस्य = काव्यार्थभावनेन आस्वादनस्य,
निष्पत्त्या = उत्पत्त्या, उपचारात् = रसचर्चणयोरभेदारोपात्, अस्य = रसस्य, निष्पत्तिः =
उत्पत्तिः । अतो रसस्य कार्यत्वं नेति भावः ।

तर्कमिति—रसके अस्तित्वमें क्या प्रमाण है ? सो कहते हैं—

प्रमाणमिति । चर्चणासे अभिन्न इस (रसमें) प्रमाण चर्चणा ही विद्वानोंसे
माना गया है ॥ २६ ॥

आस्वादनको "चर्चणा" कहते हैं । वह "काव्यार्थके ज्ञानसे रसके आनन्दसे
उत्पन्न स्वादको "आस्वादन (चर्चणा)" कहते हैं ऐसा लक्षण जानना चाहिए ।

ननु यदीति । रस कार्य नहीं है तो महर्षि भरतेने "विभाव अनुभाव और
व्यभिचारी भावोंके संयोगसे रसकी उत्पत्ति होती है" ऐसा लक्षण कैसे किया ? ऐसी
आशङ्काका उत्तर देते हैं—**निष्पत्त्या इति** । रसके आस्वादकी उत्पत्तिसे रसकी उत्पत्ति

यद्यपि रसाभिन्नतया चर्वणस्यापि न कार्यत्वं, तथापि तस्य कादाचित्कतया उपचरितेन कार्यत्वेन कार्यत्वमुपचर्यते ।

अवाच्यत्वादिकं तस्य वक्ष्ये व्यञ्जनरूपणे ॥ २७ ॥

तस्य रसस्य । आदिशब्दादलक्ष्यत्वादि ।

ननु यदि मिलिता रत्यादयो रसास्तत्कथमस्य स्वप्रकाशत्वं कथं वाऽखण्डत्वमित्याह—

रत्यादिज्ञानतादात्म्यादेव यस्माद्रसा भवेत् ।

रसचर्वणयोरभिन्नत्वेन कथं चर्वणस्य निष्पत्तिरित्याशङ्क्य परिहरति—
यद्यपीति । यद्यपि रसाभिन्नतया, चर्वणस्य, अपि = आस्वादनस्य अपि, कार्यत्वं न = जग्यत्वं न, तथाऽपि = चर्वणस्य कार्यत्वाऽभावेऽपि, तस्य = चर्वणस्य, कादाचित्कतया = आविर्भावतिरोभाववशेन कदाचिद्भावत्वेन, उपचरितेन = लक्षणया प्रतीतेन, कार्यत्वेन = जग्यत्वेन । कार्यत्वं = जग्यत्वम्, उपचर्यते = आरोप्यते ।

रसस्य अवाच्यत्वादिकं प्रतिजानीते—**अवाच्यत्वादिकमिति ।** तस्य = रसस्य, अवाच्यत्वादिकम् = अवचनीयत्वादिकम्, आदिशब्दादलक्ष्यत्वादि, व्यञ्जनरूपणे = व्यञ्जना-
निरूपणे, पञ्चमपरिच्छेद इति भावः । वक्ष्ये = कथयिष्यामि ॥ २७ ॥

रसस्य स्वप्रकाशत्वमखण्डत्वं च आशङ्कते—**नन्विति ।** ननु मिलिताः = विभावाऽनुभावसञ्चारिभाषैः संमिलिताः, रत्यादयः = स्थायिभावाः, रसा यदि = शृङ्गारादयश्चेत्, तत् = तद्भि, अस्य = रसस्य, कथं = केन प्रकारेण, स्वप्रकाशत्वं “सत्त्वोद्रेकादखण्डस्य प्रकाशानन्दचिन्मयः” इत्युक्तप्रकारेण स्वप्रकाशत्वमखण्डत्वं च ? इत्याशङ्क्य समाधत्ते—**रत्यादिज्ञानेति ।** यस्मात् = कारणात्, रत्यादिज्ञानतादात्म्यात् एव = रत्यादिज्ञानस्य तादात्म्यात् (ऐक्यात्) ज्ञानरूपतया परिणामादेवेत्यर्थः । रसः

उपचारसे कही गई है । **यद्यपीति ।** यद्यपि रससे भिन्न न होनेसे चर्वण (आस्वादन) भी कार्य नहीं है, तो भी वह आस्वादन कभी होता है और कभी नहीं भी होता है इसलिए उसके उपचरित कार्यत्वसे उसके कार्यत्वका उपचार किया जाता है । गौणवृत्तित्से रसमें कार्यत्व माना जातः है यह तात्पर्य है ।

अवाच्यत्वादिकमिति । रसका अवाच्यत्व और अलक्ष्यत्व आदि व्यञ्जनाके निरूपण (पञ्चम परिच्छेद) में कहेंगा ॥ २७ ॥

नन्विति । आशङ्का करते हैं—मिले हुए रति (स्थायिभाव) और विभाव आदि यदि रस होते हैं तो रसका स्वप्रकाशत्व और अखण्डत्व कैसे होगा ?

समाधान कहते हैं—**रत्यादीति ।** रति आदि ज्ञानिके तादात्म्य (ऐक्य) से रस

ततोऽस्य स्वप्रकाशत्वमखण्डत्वं च सिध्यति ॥ २८ ॥

यदि रत्यादिकं प्रकाशशरीरादतिरिक्तं स्यात्तदेवास्य स्वप्रकाशत्वं न सिध्येत्, न च तथा, तादात्म्याङ्गीकारात् । यदुक्तम्—“यद्यपि रसानन्यतया चर्वणापि न कार्या, तथापि कादाचित्कतया कार्यत्वमुपकल्प्य तदेकात्मन्य-नादिवासनापरिणतिरूपे रत्यादिभावेऽपि व्यवहार इति भावः” इति । ‘सुखादितादात्म्याङ्गीकारे चास्माकीं सिद्धान्तशय्यामधिशाच्य दिव्यं वर्षसहस्रं भवेत् । अतः=अस्मात् कारणात्, अस्य=रसस्य स्वप्रकाशत्वम् अखण्डत्वं च सिद्धयति पूर्वाऽभिहितरीत्येति भावः ॥ २८ ॥

वृत्तो विवृणोति । रत्यादिकं=रतिविभावादिभावसमूहः, प्रकाशशरीरात्=ज्ञान-स्वरूपात्, अतिरिक्तं=भिन्नं, स्यात् यदि=भवेच्छेत्, तदा एव = तर्हि एव, अस्य=रसस्य, स्वप्रकाशत्वं=स्वतः प्रकाशमानत्वम्, न सिद्धयेत्=नो निष्पद्येत, न च तथा = रत्यादिकं प्रकाशशरीरात् अतिरिक्तं न, तादात्म्याऽङ्गीकारात्=रत्यादितज्ज्ञानयोरैक्याऽभ्युपगमात् ।

अत्रासौ अभियुक्ताऽभिमत्माह—यद्यपि रसानन्यतया = रसात् अभिन्नत्वेन, चर्वणा = आस्वादनं, न कार्या = न कार्यरूपा, न जन्येति भावः, तथाऽपि, कादा-चित्कतया = कदाचिद्भवत्वेन, कार्यत्वं = कार्यरूपत्वम्, उपकल्प्य = आरोप्य, चर्वणा-मिति शेषः, तदेकात्मनि = चर्वणीकस्वरूपे, अनादिवासनायाः = चिरन्तनसंस्कार-विशेषस्य; परिणतिरूपे = परिणामस्वरूपे, रत्यादिभावेऽपि = रत्यादिस्याधिभावेऽपि, व्यवहारः=लक्षणया विभावादिकार्यत्वेन चर्वणाया व्यवहार इति भावः । सुखादिता-दात्म्याङ्गीकारे=रसस्य सुखचैतन्यचमत्काराऽभेदस्वीकारे, आस्माकिनीम्=अस्मदीयाम्, अलङ्कारशास्त्रसम्बन्धिनीमिति भावः । सिद्धान्तशय्यां = रस आनन्दमयः चिन्मयश्चम-त्कारमयश्च इत्याकारकः, सिद्धान्तः = राद्धान्त एव, शय्या = विश्रामस्थानं, तत् अधिशय्यं = आश्रित्य; दिव्यं = दिविभवं, वर्षसहस्रं = ह्ययनसहस्रं, “मासेन स्याद-

हीता है अतः रसका स्वप्रकाशत्व और अखण्डत्व सिद्ध होता है ॥ २८ ॥

यद्वीति । रति आदि प्रकाश (ज्ञान) स्वरूपसे अतिरिक्त होगा तो उसका स्वप्रकाशत्व अखण्डत्व सिद्ध नहीं होगा । परन्तु ऐसा नहीं, रत्यादि ज्ञानका तादात्म्य स्वीकार किया गया है । जो कि कहा गया है—“यद्यपि रससे भिन्न न होनेसे उसकी चर्वणा (आस्वादन) भी कार्य नहीं है, तथापि वह चर्वणा (आस्वादन) कभी होती है कभी नहीं होती है इसलिए उसके कार्यत्वकी कल्पना करके उस चर्वणासे एकात्मा (एकरूप) और अनादि वासनाके परिणामस्वरूप रत्यादि भावमें भी कार्यका औपचारिक व्यवहार किया गया है । यह भाव है । सुखादीति । रसके सुख, चैतन्य और चमत्कारके साथ तादात्म्य (अभेद) के अङ्गीकारमें हमारी सिद्धान्त शय्यामें सोकर देवताओंके एक हजार वर्षों तक आप सुखनिद्राकी प्राप्त करें ।

प्रमोदनिद्रामुपेयाः' इति च । 'अभिन्नोऽपि स प्रमात्रा वासनोपनीतरत्यादि-
तादात्म्येन गोचरीकृतः' इति च । ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वमनङ्गीकुर्वतामुपरि
वेदान्तिभिरेव पातनीयो दण्डः । तादाम्याद्देवास्याखण्डत्वम् ।

रत्यादयो हि प्रथममेकैशः प्रतीयमानाः सर्वेऽप्येकीभूताः स्फुरन्त
एव रसतामापद्यन्ते ।

तदुक्तम्—

'विभावा अनुभावाश्च सात्त्विका व्यभिचारिणः ।

होरात्रः पंचो वर्षेण देवतः ।' इत्युक्तसमयपरिच्छिन्नं, प्रमोदनिद्राम्, हर्षनिद्राम्, उपेयाः=
प्राप्नुहि । अभिन्नोऽपि = भेदरहितोऽपि, स्वस्मादिति शेषः = सः = रसः, प्रमात्रा =
सामाजिकेन, वासनोपनीतरत्यादितादात्म्येन = वासनया (संस्कारविशेषेण), उपनीतः
(काव्याऽनुभवसमये उभस्थापितः), यो रत्यादिः, तस्य, तादात्म्येन (अभेदेन)
गोचरीकृतः = विषयीकृतः ।

ननु ज्ञानस्याऽनुव्यवसायेनैव ग्रहो भवति, कथं ज्ञानरूपस्य रसस्य त्वत्रकाश-
त्वमिति वदतो नैयायिकानांभिपत्ति—ज्ञानस्येति । ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वम्, अनङ्गी-
कुर्वताम् = अस्वीकुर्वताम्, उपरि, वेदान्तिभिरेव = अद्वैतवादिभिरेव, दण्डः पातनीयः ।
नैयायिकानां मते अनुव्यवसायेनैव ज्ञानं भवति, तथाहि अयं घट इति प्रत्यक्षानन्तरं,
घटमहं जानामीत्यनुव्यवसायेनैव घटज्ञानं भवति अतः कथं ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वमिति ।
वेशान्तिनस्तम्भतं नौ मन्यन्ते । ज्ञानस्य अनुव्यवसायेन ज्ञानं भवति चेत् अनुव्यवसा-
यस्याऽपि तृतीयेन ज्ञानेन, एवं तस्याऽप्यपरेणैवेति अप्रामाणिकाऽनन्तरूपा कल्पना अतव-
स्थाऽपरपर्याया आपतेदतः ज्ञानस्य स्वतः प्रकाशत्वमङ्गीकर्तव्यमिति भावः ।

तादात्म्यात्, ज्ञानस्य=अभेदात् एव, अस्य = रसस्य, अखण्डत्वम् । रत्यादयः=
भावाः प्रथमं = प्राक्, एकैकशः = एकैकस्वेन, प्रतीयमानाः = जायमानाः, सर्वेऽपि =
सकला अति, एकीभूताः = एकरूपतामापन्नाः, स्फुरन्त एव = चिद्भूतं प्राप्नुवन्त एव,
रसतां = रसभावम्, आपद्यन्ते = प्राप्नुवन्ति । तदुक्तम् । तत्र शिष्टसम्मतिं प्रदर्शयति—
विभावा इति । विभावा अनुभावाः सात्त्विका व्यभिचारिणश्च भावाः, प्रथमं = प्राक्;

वह रस आत्मस्वरूपसे अभिन्न होकर भी सामाजिकसे वासना (संस्कारविशेष)-
से उभस्थापित रत्यादिके तादात्म्य (अभेद) से गृहीत होता है ।

ज्ञानके स्वप्रकाशत्वको स्वीकार न करनेवाले नैयायिकोंपर वेदान्तियोंको ही
दण्ड देना चाहिए । ज्ञानके साथ तादात्म्य होनेसे ही रसकी अखण्डता है ।

रति आदि भाव पहले एक एक करते प्रतीत होकर सब एकरूप होकर
चिद्भावको प्राप्त करते हुए ही रसरूपको प्राप्त करते हैं ।

कहा भी है—विभावा इति । विभाव, अनुभाव, सात्त्विकभाव और व्यभिचारी

प्रतीयमानाः प्रथमं खण्डशो यान्त्यखण्डताम् ॥' इति ।

'परमार्थतत्त्वखण्ड एवायं वेदान्तप्रसिद्धब्रह्मतत्त्वद्वयः' इति च ।

अथ के ते विभावानुभावव्यभिचारिण इत्यपेक्षायां विभावमाह—

रत्प्राद्युद्बोधका लोके विभावाः काव्यनाटययोः ।

ये हि लोक रामादिगतरतिहासादीनामुद्बोधकारणानि सीतादयस्त एव काव्ये नाट्ये च निवेशिताः सन्तः 'विभाव्यन्ते आस्थादाङ्कुरप्रादुर्भाव-
योग्याः क्रियन्ते सामाजिकरत्यादिभावा एभिः' इति विभावा उच्यन्ते ।

खण्डः = भिन्नरूपेण, प्रतीयमानाः = ज्ञायमानाः सन्तः, अखण्डता = व्यञ्जनया एकरूपतां, यान्ति—प्राप्नुवन्ति । अत्र सात्त्विकभावानामनुभावान्तर्गतत्वेऽपि गोबलीवर्द-
न्यायेन पार्यवयेन ग्रहणम् ।

अयं = रसः, परमार्थतस्तु = वस्तुतस्तु, वेदान्तप्रसिद्धब्रह्मतत्त्वद्वयं = वेदान्त-
प्रसिद्धं (ब्रह्मविद्याविरुधातम्) यद् ब्रह्मतत्त्वं; तद्वत् (तत्तुल्यम्) अखण्ड एव, वेदितव्यः =
ज्ञातव्यः यया व्यवहारदशायां घटपटादिभेदेन पदार्थानां भिन्नरूपेण प्रतीतावपि ब्रह्म-
रूपेण ऐक्यप्रतीतिस्तर्थाव रसस्य विभावादिरूपेण भिन्नत्वेऽपि व्यञ्जनया एकरूपेण
प्रतीतिरिति भावः ।

अथ विभावादीनां जिज्ञासायां प्रथमं विभावं प्रतिपादयति रत्याद्युद्बोधका
इति । लोक = संसारे, रत्याद्युद्बोधकाः = रत्यादेः, (भापस्य) उद्बोधकाः (उद्-
बोधकारकाः) काव्यनाटययोः (श्रव्यदृश्यकाव्ययोः) विभावाः ।

विवृणोति—ये ह्येति । ये हि, लोके = जगति, रामादिगतरतिहासादीनां =
रामादिगतानां (रामादिनायकस्थितानाम्) रतिहासादीनाम् (तत्तत्स्थायिभावानाम्)
उद्बोधकारणानि = प्रादुर्भावहेतवः, सीतादयः, ते एव, काव्ये = श्रव्यकाव्ये, नाट्ये
च = दृश्यकाव्ये च, निवेशिताः = स्थापिताः सन्तः, विभाव्यन्ते = विभावनाविषयी-
क्रियन्ते, विशेषेण आस्थादाङ्कुरप्रादुर्भावयोग्याः क्रियन्ते, सामाजिकरत्यादिभावाः =
प्राश्निकरत्यादिभावा एभिरिति विभावा इत्युच्यन्ते ।

भाव ये पहले खण्डशः प्रतीत होते हैं पीछे अखण्ड स्वरूपको प्राप्त करते हैं । वास्तवमें
यह वेदान्त प्रसिद्ध ब्रह्मउत्त्वके समान अखण्ड ही है यह जानना चाहिए ।

अब वे विभाव, अनुभाव और व्यभिचारी भाव क्या है? ऐसी अपेक्षामें
विभावको कहते हैं—रत्यादीति ।

लोकमें जो रति आदिके उद्बोधक हैं, वे काव्य (श्रव्य) और नाट्य
(दृश्यकाव्य) में "विभाव" कह जाते हैं ।

ये ह्येति । लोकमें जो राम आदिमें प्राप्त रति और हास आदिके उद्बोधके
कारण सीता आदि हैं, वे ही सब श्रव्य काव्य और दृश्यकाव्यमें निवेशित होते हुए

तदुक्तं भर्तृहरिणा—

‘शब्दोपहितरूपांस्तान् बुद्धेर्विषयतां गतान् ।
प्रत्यक्षानिब कंसादीन् साधनत्वेन मन्यते’ ॥ इति ।

तद्भेदावाह—

आलम्बनोद्दीपनाख्यौ तस्य भेदावुभौ स्मृतौ ।

स्पष्टम् । तत्र—

आलम्बनं नायकादिस्तमालम्ब्य रसोद्गमात् ॥ २९ ॥

आदिशब्दाज्ञायिकाप्रतिनायिकादयः । अत्र यस्य रसस्य यो विभावः
स तस्त्वरूपवर्णने वक्ष्यते ।

तत्र नायकः—

अत्र भर्तृहरिसंवादं प्रकाशयति—शब्दोपहितरूपानिति । शब्दोपहितरूपान् =
शब्दः (काव्यनाट्यमित्यत्र शब्दः) उपहितानि (स्थापितानि) रूपाणि (स्वरूपाणि)
येषां तान्, बुद्धेः = ज्ञानस्य, विषयतां = विषयभावं, गतान् = प्राप्तान्, तान् = प्रसिद्धान्,
कंसादीन् = कंस प्रभृतीन्, प्रत्यक्षान् इव = चाक्षुषज्ञानगोचरान् इव, साधनत्वेन =
वीरसोपकरणत्वेन, मन्यते = जानाति, सामाजिक इतिशेषः । इति ।

विभावभेदावाह—आलम्बनोद्दीपनाख्याविति । तस्य = विभावस्य, आल-
म्बनोद्दीपनाख्या = आलम्बनोद्दीपननामकी, उभौ = द्वौ, भेदौ = प्रकारौ, स्मृतौ =
स्मृतिविषयीकृतौ ।

आलम्बनं प्रतिपादयति—आलम्बनमिति । नायकादिः = नायकप्रभृतिः;
आदिशब्दात् नायिकाप्रतिनायिकादयः । आलम्ब्यते अनेनेति आलम्बनं करणे स्युट्
प्रत्ययः, त = नायकादिम् आलम्ब्य = अवलम्ब्य रसोदयात् = रसप्रादुर्भावात् ॥ २९ ॥

विभावितं होतं है = आस्वादके प्रादुर्भावेके योग्य किये जाते हैं सामाजिकोके रतिभाव
विनसे ऐसी श्रुति द्वारा "विभाव" मन्हे जाते हैं । भर्तृहरिने कहा है—काव्य और
नाट्यसे स्थापित स्वरूपवाले और ज्ञानके विषयकी प्राप्त कंस आदिकी प्रत्यक्षके
समान सहृदय पुत्र वीररसका उपकरण जानता है ।

विभावके भेदोंको कहते हैं—आलम्बन और उद्दीपन विभावके दो भेद माने
गये हैं । आलम्बन, नायक आदि होता है उसीका आलम्बन कर रसकी उत्पत्ति
होती है ॥ २९ ॥

आदिशब्दसं नायिका और प्रतिनायिका आदिकी लेना चाहिए । यहां जिस
रसका जो विभाव है वह उसके स्वरूपवर्णनमें कहा जायगा । नायकका लक्षण देते हैं—

त्यागी कृती कुलीनः सुश्रीको रूपयौवनोत्साही ।

दधोऽनुरक्तलोकस्तेजोवैदग्ध्यशीलवान्नेता ॥ ३१ ॥

दक्षः क्षिप्रकारी । शीलं सद्बुद्धम् । एवमादिगुणसम्पन्नो नेता नायको भवति ।

सङ्गदानाह—

धीरोदात्तो धीरोद्धतस्तथा धीरललितश्च ।

धीरप्रशान्त इत्ययमुक्तः प्रथमश्चतुर्भेदः ॥ ३१ ॥

स्पष्टम् ।

तत्र धीरोदात्तः—

अविकत्थनः क्षमावानतिगम्भीरो महासत्त्वः ।

तत्र = आलम्बनोद्दीपनयोर्मध्ये नायकं लक्षयति त्यागी इति । त्यागी = दानशीलः, कृती = कुशलः, = कुलीनः = उच्चकुलप्रसूतः, सुश्रीकः = सम्पत्तिसम्पन्नः, रूपयौवनोत्साही = सौन्दर्यसारूप्योत्साहसम्पन्नः, दक्षः = क्षिप्रकारी, अनुरक्तलोकः = अनुरक्तः (अनुरागयुक्तः) लोकाः (जनाः) यस्मिन् सः । तेजोवैदग्ध्यशीलवान् = तेजः (अन्यकृतानिन्दाद्यसहिष्णुता), वैदग्ध्यं (नैपुण्यं) शीलं (सद्बुद्धम्), तानि सन्ति यस्मिन् सः । एतादृशिशेषणसम्पन्नो जनः, नेता=नायको भवति ॥ ३० ॥

नायकभेदानाह धीरोदात्त इति । धीरः (धैर्ययुक्तः) सन् उदात्तः श्रेष्ठः) धीरोद्धतः = धीरः सन् उद्धतः (अविनीतः), तथा धीरललितः = धीरः सन् ललितः (कोमलस्वभावः) । धीरप्रशान्तः = धीरश्चाऽपी प्रशान्तः (शान्तियुक्तः) । इति चतुर्भेदः = भेदचतुष्टययुक्तो नायकः ॥ ३१ ॥

धीरोदात्तं लक्षयति— अविकत्थन इति । अविकत्थनः = आत्मश्लाघारहितः, क्षमावान् = क्षमाशीलः । अतिगम्भीरः = अतिगाम्भीर्ययुक्तः, महासत्त्वः = हर्षशोकौ दो अनभिभूतः (अविह्वलतः) । स्थेयान् = स्थिरतरः, निगूढमानः = निगूढः (विनयेन त्यागी इति । दानी, कुशल, कुलीन, सम्पत्तिवाला, सौन्दर्य, जवानो और उरसाहसे युक्त, शीघ्र कर्म करनेवाला, लोकको अनुरक्त करनेवाला, प्रताप, निपुणता और सच्चरित्र, इनसे युक्त पुरुष नायक होता है ॥ ३० ॥

नायकके भेदोंको कहते हैं—धीरोदात्त, धीरोद्धत, धीरललित और धीरप्रशान्त इस प्रकारसे पहले नायकके चार भेद होते हैं ॥ ३१ ॥

धीरोदात्तका लक्षण करते हैं—अपनी प्रशंसा न करनेवाला, सहनशील, अत्यन्त गम्भीर, महासत्त्व अर्थात् हर्ष शोक आदिमें भी जिसका स्वभाव स्थित रहता है, स्थिर-

स्थेयाभिगूढमानो धीरादासो दृढव्रतः कथितः ॥ ३२ ॥

अविक्रयनोऽनात्मरक्षाधाकरः । महासरवो हर्षशोकाद्यानभिभूतस्व-
मायः । निगूढमानो विनयच्छन्नगर्वः । दृढव्रतोऽङ्गीकृतनिर्वाहकः । यथा—
रामयुधिष्ठिरादिः ।

अथ धीरोद्धतः—

मायापरः प्रचण्डश्चपलोऽहङ्कारदपभूयिष्ठः ।

आत्मरक्षाधानिरतो धीरैर्धीरोद्धतः कथितः ॥ ३३ ॥

यथा भीमसेनादिः ।

अथ धीरललितः—

निश्चिन्तो मृदुरनिशं कलापरं धीरललितः स्यात् ।

कला नृत्यादिका । यथा—रत्नावल्यादौ वत्सराजादिः ।

आच्छादितः) मानः (गर्वः) यस्य सः । दृढव्रतः=अङ्गीकृतस्य (स्वीकृतस्य विषयस्य)
निर्वाहकः (निर्बहणशीलः) । यथा—रामयुधिष्ठिरादि ॥ ३२ ॥

धीरोद्धतं लक्षयति—मायापरः = छलपरः, प्रचण्डः = अत्यन्तकोपनः, चपलः=
चञ्चलः, अहङ्कारदपभूयिष्ठः = अभिमानशौर्यवीर्यादतिशययुक्तः । आत्मरक्षाधानिरतः=
स्वप्रशंसनतत्परः, नायकः, धीरैः = विद्वद्भिः, धीरोद्धतः, कथितः=अभिहितः ॥ ३३ ॥

यथा—भीमसेनादिः ।

धीरललितं लक्षयति—निश्चिन्त इति । निश्चिन्तः = राज्यचिन्तारहितः;
मन्त्रिषु निक्षिप्तभार इति भावः । मृदुः = कोमलस्वभावः, अनिशं = निरन्तरं, कला-
परः = नृत्यगोताद्यासक्तः, तादृशो नायकः धीरललितः स्यात् । यथा रत्नावल्यादौ
वत्सराजादिः । वत्सराज उदयनः ।

तर, नञ्तासे गर्वको छिपानेवाला, दृढव्रत अर्थात् अङ्गीकृत विषयका निर्वाह करनेवाले
ऐसे नायकको “धीरोदात्त” कहते हैं । जैसे—राम और युधिष्ठिर आदि ।

धीरोद्धत—छलमें तत्पर, अत्यन्त क्रोधी, चञ्चल, अहङ्कार और दपसे युक्त;
अपनी प्रशंसा करनेमें तत्पर ऐसे नायकको विद्वान् “धीरोद्धत” कहते हैं ॥ ३३ ॥

जैसे भीमसेन आदि ।

धीरललित—निश्चिन्त, कोमल स्वभाववाला, निरन्तर नृत्य आदि कलामें
तत्पर ऐसा नायक “धीरललित” कहा जाता है । जैसे रत्नावली आदिमें वत्सराज
(उदयन) आदि ।

अथ धीरप्रशान्तः—

सामान्यगुणैर्भूयान् द्विजादिको धीरशान्तः स्यात् ॥ ३४ ॥

यथा—मालतीमाधवादौ माधवादिः ।

एषां च शृङ्गारादिरूपत्वे भेदानाह—

एभिर्दक्षिणघृष्टानुकूलशठरूपिभिस्तु षोडशधा ।

तत्र तेषां धीरोदात्तादीनां प्रत्येकं दक्षिणघृष्टानुकूलशठत्वेन षोडश-
प्रकारो नायकः ।

एषु त्वनेकमहिलासमरागो दक्षिणः कथितः ॥ ३५ ॥

द्वयोस्त्रिचतुःप्रभृतिषु नायिकासु तुल्यानुरागो दक्षिणनायकः ।

यथा—स्नाता तिष्ठति कुन्तलेश्वरसुता, नारोऽङ्गराजस्वसु-

धीरप्रशान्तं लक्षयति—सामान्यगुणैरिति । सामान्यगुणैः = व्यापित्वप्रभृति-
भिर्नायकवाधारणगुणैः, भूयान् = प्रचुरः, द्विजादिकः = ब्राह्मणादिः, एतादृशो नायको
धीरप्रशान्तः स्यात् । यथा मालतीमाधवादौ माधवादिः ॥ ३४ ॥

एषा च शृङ्गारादिरूपत्वे पुनश्चतुरो भेदानाह—एभिरिति । एभिः = धीरो-
दात्तादिभिः । षोडशधा = षोडशप्रकारो नायकः । दक्षिणनायकं लक्षयति—एष्विति ।
एषु = दक्षिणादिषु भव्ये । अनेकमहिलासमरागः = अनेकमहिलासु (द्वित्रिचतुःप्रभृतिषु
नायिकासु) समराग (तुल्यानुरागः) नायकः, दक्षिणः कथितः ॥ ३५ ॥

दक्षिणमुदाहरति—स्नातेति । अन्तःपुरस्थितासु सकलनायिकासु कस्यचिद्वाजो
राक्षिण्यं प्रतिपादयति कश्चिदन्तःपुरधरः । कुन्तलेश्वरसुता = कुन्तलेश्वरस्य (कुन्तल-
देवाधिपतेः) सुता (राजकुमारी), स्नाता = ऋतुस्नाता, तिष्ठति = भवत्सङ्गमं
प्रतीकृत इति भावः । अङ्गराजस्वसुः = अङ्गराजस्य (अङ्गदेशपतेः) स्वसुः (मगिन्याः)

धीरप्रशान्त—रषाकी कृती इत्यादि सामान्य गुणोत्तरे युक्त ब्राह्मण आदि 'धीर-
शान्त' नायक होता है । जैसे मालतीमाधव आदिमें माधव आदि ॥ ३४ ॥

इन नायकोंके शृङ्गार आदि रूपमें अन्य भेदोंको कहते हैं दक्षिण, घृष्ट
अनुकूल और शठ इन भेदोंसे धीरोदात्त आदि नायकोंके भेद सोलह होते हैं ।

उन धीरोदात्त आदि नायकोंके प्रत्येकमें दक्षिण, घृष्ट, अनुकूल और शठ इस्
प्रकार "नायक" सोलह भेद होते हैं, यह भाव है ।

दक्षिण—इनमें अनेक नायिकाओंमें तुल्यरूपसे अनुराग करनेवाले नायकोंको
'दक्षिण' कहते हैं ॥ ३५ ॥

दो, तीन, चार इत्यादि नायिकाओंमें तुल्य प्रेम रखनेवाला "दक्षिण" नायक होता
है । जैसे कि—राजाके अन्तःपुरमें अधिकृत कोई पुरुष कहता है । कुन्तल देशके राजाकी
पुत्री ऋतुस्नान करके स्थित है, महाराजके पास रहनेकी पारी अङ्ग देशके राजाकी

शुंते रात्रिरियं जिता कमलया, देवी प्रसाद्याद्य च ।
इत्यन्तःपुरसुन्दरीः प्रति मया विज्ञाय विज्ञापिते
देवेनाप्रतिपत्तिमूढमनसा द्वित्राः स्थितं नाडिकाः ॥
कृतागा अपि निःशङ्कस्तर्जितोऽपि न लज्जितः ।
दृष्टदोषोऽपि मिथ्यावाक्यितो घृष्टनायकः ॥ ३६ ॥

यथा मम—

शोणं वीक्ष्य मुखं विचुम्बितुमहं यातः समीपं ततः

वारः=भवत्समामने पर्यायः । कमलया = कमलाऽभिधानया कयाचिद्वाज्जपत्या सुतैः=
ग्रन्थक्रीडाभिः इयं = वर्तमाना, रात्रिः=रजनी, समागमाऽर्षम् । जिता=स्वायत्तीकृता ।
अथ = अस्यां रात्रौ, देवी = महिषी, प्रसाद्या = प्रसादनीया, केनाऽपि कारणेन कुपिता
सतीति शेषः । इति = इत्थं, पूर्वोक्तप्रकारेण, अन्तःपुरसुन्दरीः प्रति = मुद्यान्तरमणीः
प्रति, मया विज्ञाय=विशेषेण ज्ञात्वा, विज्ञापिते=आवेदिते सति, अप्रतिपत्तिमूढमनसा=
अप्रतिपत्त्या (अतिअयेन) मूढमनसा (आकुलचित्सेन), देवेन = राज्ञा, द्वित्राः = द्वे
वा तिलो वा, नाडिकाः = घटोः, “कालःऽऽवनोरत्यन्तसंयोगे” इति द्वितीया । स्थितं=
अवस्थानं कृतम् । अत्र चतसृष्वपि नायिकासु नायकस्य तुल्याऽनुरागवशांनार्हासिष्य-
मवसेयम् ।

घृष्टनायकं लक्षयति—कृतागा अपि । कृताऽऽगा अपि=विहिताऽपराधीऽपि,
निःशङ्कः = अङ्कारहितः । तर्जितः अपि = भरसितः आपि, न लज्जितः न सतीतः, दृष्ट-
दोषोऽपि = अवलोकितदूषणोऽपि, मिथ्यावाक् = असत्यवचनः, एतादृशो जनः घृष्ट-
नायकः, कथितः ॥ ३६ ॥

घृष्टनायकमुदाहरति—स्वमित्रसमीपे कस्यचिद् घृष्टनायकस्य उक्तिरियम् । अहं,
शोणं = रक्तवर्णं मुखम् = आननं, प्रियाया इति शेषः । विचुम्बितुं = चुम्बनं कर्तुं,
समीपं = निकटं, यातः = प्राप्तः । अत्र नायकस्य नायिकान्तरसमागमज्ञानाभाषिकाया
मुखस्य शोणत्वं बोध्यम् । नायकस्य कृताऽपराधस्याऽपि चुम्बनार्थं गमनाभिः शङ्कत्वं प्रथम-

भविनीकी है, कमला देवीने आजकी रात जुए जीत ली है तथा दृष्ट महारानीकी आज
मनाना है; इसप्रकार समझ बूझकर अन्तःपुरकी सुन्दरियोंका वृत्तान्त मेरे निवेदन
करनेपर अनिश्चयसे मोहयुक्त बुद्धिवाले महाराज यो तीन घड़ी तक वैसे ही बैठे रहे ॥

घृष्टनायक—अपराध करनेपर भी निःशङ्क, भरसैना करनेपर भी निलज्ज अपने
दोषके देखे जानेपर भी झूठ बोलनेवाले नायकको “घृष्ट” कहते हैं । उदाहरण—घृष्ट
नायक किसीसे कह रहा है—कोपशील नायिकाका लाल मुँह देखकर मैं चुम्बन करनेके

पादेन प्रहृतं तथा, सपदि तं घृत्वा सहासे मयि ।
किञ्चित्तत्र विधातुमक्षमतया बाष्पं सृजन्त्याः सखे !

व्यातरचेतसि कौतुकं वितनुते कोपोऽपि वामभ्रूवः ॥

अनुकूल एकनिरतः—

एकस्यामेव नायिकायामासक्तोऽनुकूलनायकः ।

यथा—

अस्माकं सखि ! वाससी न रुचिरे, प्रवेयकं नोऽञ्जलं,
नो वक्रा गतिरुद्धतं न हसितं, नैवास्ति कश्चिन्मदः ।

मुवाहरणं ज्ञातव्यम् । ततस्तथा = प्रियया, पादेन = चरणेन करणभूतेन, प्रहृतं = प्रहारः कृतः । तं = पादं, घृत्वा = गृहीत्वा, मयि = नायके; सहासे = हासयुक्ते सति, तत्र = अवसरे, किञ्चित् = किमपि, विधातुं = प्रतिविधानं कर्तुं, अक्षमतया = असमर्थतया कारणेन, बाष्पम् = अश्रु, त्यक्तयाः = मुक्तन्याः, वामभ्रूवः = सुन्दर्याः, कोपोऽपि = क्रोधोऽपि, चेतसि = चित्ते, व्यातः = स्मृतः सन्, कौतुकं = कौतूहलं, वितनुते = करोति, एवं च पादप्रहारेऽपि अलञ्जितत्वं घृष्टनायकस्य द्वितीयमुवाहरणं बोद्धव्यम् । दृष्टदोषेऽपि मिथ्यावाक्यत्वस्योवाहरणं भ्रमम् । ३६ ॥

अनुकूलनायकं लक्षयति—अनुकूल इति । एकनिरतः = एकस्याम् (नायिका-याम् एव) निरतः (आसक्तः) अनुकूलनायकः । “एकस्याम्” अत्र “सर्वनाम्नो वृत्ति-मात्रे पुं बहुवचनः” इति पुं बहुवचनः ।

अनुकूलनायकमुवाहरति—अस्माकमिति । काविसायिका सखीं प्रति नायकस्य आनुकूल्यं वर्णयति । हे सखि = हे वयस्ये !, अस्माकं = मम, “अस्मवो द्वयोश्च” इति एकत्वे विभक्ति अस्मदो बहुवचनम् । वाससी = बसने, उत्तरीयाऽधरीयरूपे इति भावः । रुचिरे = अनोहरे, न, प्रवेयकं = कण्ठभूषणम्, उञ्जलम् = अतिविशदं, न = नो वर्तते । गतिः = गमन, नो वक्रा = न भ्रूङ्गारव्यञ्जिका कुटिला, हसितं = हास्यं, न उद्धतं = न औद्धत्ययुक्तं, कान्तचित्तताकर्मकमित्यर्थः । कश्चिन्मदः = कोऽपि, मदः = दीवनाकि-

लिए उसके समीप गया, उसने लात मारी । झटपट उस (लात) को पकड़कर मेरे हँसनेपर कुछ भी करनेके लिए असमर्थ होनेसे मैंने गिरानेवाली कुटिल भौंहोंवाली उस नायिकाका कोप भाँ चिन्तन करनेपर कुतूहल प्रकट करता है ।

अनुकूल नायक—एक ही नायिकामें अनुरक्त रखनेवालेको “अनुकूल” कहते हैं । उदाहरण—नायिका सखीसे कहती है—हे सखि ! मेरे वस्त्र भी सुन्दर नहीं हैं, न तो कण्ठभूषण उञ्जल है । चाल भी वक्र नहीं है, हास्य उद्धत नहीं है और न कुछ मद

किन्वन्येऽपि जना वदन्ति सुभगोऽप्यस्याः प्रियो नान्यतो
दृष्टिं निक्षिपतीति विश्वनियता मन्यामहे दुःस्थितम् ॥

—शठोऽयमेकत्र बद्धभावो यः ।

दशितबहिरनुरागो विप्रियमन्यत्र गूढनाचरति ॥ ३७ ॥

यः पुनरेकस्यामेव नायिकायां बद्धभावो द्वयोरपि नायिकयोर्बहिर्दशितो
तानुरागोऽन्यस्यां नायिकायां गूढं विप्रियमाचरति स शठः ।

यथा—

'शठान्यस्याः काञ्चीमणिरणितामकण्यं सहसा
यदारिलघ्यन्नेव प्रशिथिलभुजग्रन्थिरभवः ।

अनितः अहङ्कारः, नैवाऽस्ति = नैव वर्तते । किन्तु = परन्तु, अन्ये = अपरे, जनाः =
युवतिजना इति भावः, वदन्ति = कथयन्ति । सुभगः = सुन्दरः, अस्याः = ममेति भावः,
प्रियः = वल्लभा, पतिरिति भावः । अन्यतः = अन्यस्यां, ललनायां, मदतिरिक्त्याया-
मित्यर्थः । दृष्टिं = नेत्रं, न निक्षिपति = नो विन्यस्यति, इति, इयता = एतावता,
भाषणेन, विषयं = विश्ववर्ति ललनाद्वन्दं, दुःखितं = दुःखेन स्थितं, मन्यामहे = जानी-
महे, मदपेक्षयाऽस्तसौभार्यादिति भावः । अत्र नायकस्यैकस्यामेव नायिकायां निस्तत्त्वा-
दनुकूलनायकत्वम् ।

शठनायक लक्षयति—शठोऽयमिति । यः = नायकः, एकत्र = एकस्यां नायि-
कायां, बद्धभावः = कृताऽनुरागः, दशितबहिरनुरागः = दशितः (प्रदशितः) बहिर-
नुरागः = (बाह्यप्रीतिः) येन सः, उभयप्रेति शेषः । अन्यत्र = अन्यस्यां, गूढं=गुप्तं,
विप्रियम् = अप्रियम् । आचरति = विदधाति ॥ ३७ ॥

शठनायकोदाहरणं यथा—शठेति । हे शठ = हे धूर्त !, आशिलघ्यन् एव =
आलिङ्गयेव, मत्सखीमिति भावः । सहसा = अतर्कित एव, काञ्चीरणितां = रत्नना-
मङ्कारम्, आकण्यं = श्रुत्वा, अन्यस्या नायिकाया इति शेषः । प्रशिथिलभुजग्रन्थिः =
प्रशिथिलः (प्रक्षेपेण श्लथः) भुजग्रन्थिः (बाहुवेष्टनम्) यस्य सः, अयवः = बधूः ।

ही है । किन्तु और लोग कहते हैं कि "इसका प्रिय दूसरी स्त्रीमें दृष्टिपात नहीं करता
है" ऐसे कथनसे मैं विश्वकी अन्य स्त्रीको दुःखमें स्थित समझती हूँ ।

शठकः लक्षण करते हैं—जो एक ही नायिकामें अनुराग कर दोनों नायिकाओंमें
बाहरी अनुराग दिखलाकर अन्य नायिकामें गुप्तरूपसे अप्रिय आचरण करता है उसे
"शठ" नायक कहते हैं ॥ ३७ ॥

उदाहरण—नायिकाकी सखी शठ नायकसे कहती है—हे शठ ! दूसरी नायिका-
की काञ्चीके रत्नोंका शब्द अकस्मात् सुनकर अपनी नायिकाको आलिङ्गन करनेके
समयमें ही तुमने बाहुबन्धनकी शिथिल कर डाला । इस बातको मैं कहाँ कहाँ ?

तदेतत्स्वाचक्षे घृतमधुमयत्वद्वबहुवचो-
विषेणाघूर्णन्ती किमपि न सखी मे गणयति ॥

एषां च त्रैविद्यादुत्तममध्याधमत्वेन ।

उक्ता नायकभेदाश्चत्वारिंशत्तथाऽष्टौ च ॥ ३८ ॥

एषामुक्तषोडशभेदानाम् ।

अथ प्रसङ्गादेतेषां सहायानाह—

दूरानुवर्तिनि स्यात्तस्य प्रासङ्गिकेतिवृत्ते तु ।

किञ्चित्द्गुणहीनः सहाय एवास्य पीठमदाख्यः ॥ ३९ ॥

तद् = तादृशम्, एतद् = इदं, स्वदीयं चरितमिति भावः । क्व = कुत्र, आ-क्षे = कषयामि, यतः घृतमधुमयत्वद्वबहुवचोविषेण = घृतमधुमयम् (समभागमिश्रघृतक्षीर-स्वरूपम्) यत् स्वद्वबहुवचः = (भवत्प्रचुरवचनं), तदेव विषं (मरुलम्), तेन, समभाग-संमिलितं घृतमधु विषतुल्यं भवतीति भावः । आघूर्णन्ती = विमुह्यन्ती सती, मे = मम, सखी = बयस्या, किमपि = मद्भुक्तं, स्वद्वद्वस्त्वमिति भावः, न गणयति = नो विचारयति घृतमधुमयत्वद्वबहुवचोविषेण मत्तत्त्वाद्द्विचारयितुं न शक्नोतीति भावः । अत्र एकत्र नायिकायां बद्धभावात्वेन अन्यस्याम् आलिङ्गनमात्रेण बहिरनुरागप्रदर्शनपूर्वकं विप्रियाचरणप्रायकस्य कठत्वं छोटितं भवतीति बोध्यम् ।

उत्तमादिभेदैर्नायकभेदान्सङ्कलयति—**एषामिति** । एषाम् = एतेषां सर्वेषां = सकलानां नायकानां षोडशभेदानाम्, पुनः उत्तममध्याधमत्वेन = उत्तमत्वेन, मध्य-मत्वेन अधमत्वेन च, त्रैविद्यात् = त्रिविद्यत्वात्, नायकभेदाश्चत्वारिंशत्तथाऽष्टौ च = अष्टादशत्वारिंशत्संख्यकाः, उक्ताः = अभिहिताः । १६ × ३ = ४८ ॥ ३८ ॥

अथ नायकसहायप्रसङ्गे पीठमर्दं लक्षयति—**दूरानुवर्तिनीति** । तस्य = नाय-कस्य, दूरानुवर्तिनि = बहुव्यापिनि, प्रासङ्गिकेतिवृत्ते = प्रसङ्गागतचरित्रे, किञ्चित्द्-गुणहीनः = स्तोत्रनायकगुणरहितः, पीठमर्दाख्यः = पीठमर्दनामकः, सहाय एव = मृत्काररत्नेतरः सहायक एव ॥ ३९ ॥

पीठमर्दं लक्षयति—**दूरानुवर्तिनीति** । तस्य = नाय-कस्य, दूरानुवर्तिनि = बहुव्यापिनि, प्रासङ्गिकेतिवृत्ते = प्रसङ्गागतचरित्रे, किञ्चित्द्-गुणहीनः = स्तोत्रनायकगुणरहितः, पीठमर्दाख्यः = पीठमर्दनामकः, सहाय एव = मृत्काररत्नेतरः सहायक एव ॥ ३९ ॥

पीठमर्दं लक्षयति—**दूरानुवर्तिनीति** । तस्य = नाय-कस्य, दूरानुवर्तिनि = बहुव्यापिनि, प्रासङ्गिकेतिवृत्ते = प्रसङ्गागतचरित्रे, किञ्चित्द्-गुणहीनः = स्तोत्रनायकगुणरहितः, पीठमर्दाख्यः = पीठमर्दनामकः, सहाय एव = मृत्काररत्नेतरः सहायक एव ॥ ३९ ॥

प्रसङ्गसे नायकोंके सहायकोंका निरूपण करते हैं—दूर तक व्याप्त होने वाले नायकके प्रसङ्गागत चरित्रमें नायकके पृथक् सामान्य कुछ गुणोंसे न्यून सहायकको

सस्य नायकस्य बहुव्यापिनि प्रसङ्गसगते इतिवृत्तेऽनन्तरोक्तैर्नायक-
सामान्यगुणैः किञ्चिद्भूतः पीठमर्दानामा सहायो भवति । यथा—रामचन्द्रादीनां
सुग्रीवादयः ।

अथ शृङ्गारसहायाः—

शृङ्गारेऽस्य सहाया विटचेटविदूषकाद्याः स्युः ।

भक्ता नर्मसु निपुणाः कुपितवधूमान भञ्जनाः शुद्धाः ॥४०॥

आदिशब्दान्मालाकाररजकताम्बूलिकगान्धिकादयः ।

तत्र विटः—

संभोगहीनसंपद्विटस्तु धूर्तः कलैकदेशजः ।

वेशोपचारकुशलं वाग्मी मधुरोऽथ बहुमतां गोष्ठ्याम् ॥ ४१ ॥

तस्येति—यथा रामचन्द्रादीनां सुग्रीवादयः ।

नायकस्य शृङ्गारसहायान् परिगणयति शृङ्गार इति । अस्म्य=नायकस्य,
भक्ताः = अनुरक्ताः, नर्मसु = परिहासादिषु, निपुणाः = प्रवीणाः । कुपितवधूमान-
भञ्जनाः = कुपितवधूनां (मानिनीनाम्) मानभञ्जनाः (मानभङ्गे समर्थाः), शुद्धाः=
सच्चरित्राः, विटचेटविदूषकाद्याः = विटप्रभृतयः, एतेषां लक्षणानि सम्प्रत्येव अमिषा-
स्यन्ते, आद्यशब्दान्मालाकाररजकताम्बूलिकगान्धिकादयः । मालाकारः=मालिकः, ताम्बूलिकः=
ताम्बूलविक्रेता, गान्धिकः = गन्धद्रव्यविक्रेता ॥ ४० ॥

विटं लक्षयति—संभोगहीनसम्पत्ति । संभोगहीनसम्पत् = संभोगेन
(भोगाऽनिशयेन) हीना (विनशयिता) सम्पत् (सम्पत्तिः) येन सः । धूर्तः=दृढतकृत्,
कलैकदेशजः = कलानाम् (नृत्यगीतादीनाम्) एकदेशः (एकाऽवयवः) तज्जः (तदभिज्ञः) ।
वेशोपचारकुशलः = वेशे (वेश्यालये) ये उपचाराः (व्यवहाराः); तेषु कुशलः
(प्रवीणः) वाग्मी = वाचोयुक्तिपटुः, प्रशस्ता वाक् अस्ति यस्य सः “वाचो गिमनिः”
इति वाचो गिमनिप्रत्ययः । मधुरः = मनोहरः, गोष्ठ्यां = सभायां, बहुमतां = अधिक-
सम्पत् । पूर्वोक्तगुणसंपन्नो विटः । अस्योदाहरणं पृच्छकटिकादौ द्रष्टव्यम् ॥ ४१ ॥

“पीठमर्दं” कहते हैं । जैसे रामचन्द्र आदि नायकोंसे सुग्रीव आदि ॥ ३९ ॥

नायकके शृङ्गारके सहायक-नायकके भक्त, परिहास आदिमें निपुण, क्रुद्ध बधूके
मानको हटानेवाले, सच्चरित्रविट, चेट और विदूषक आदि शृङ्गारमें सहायक होते हैं ॥ ४० ॥

आदि शब्दसे माली, घोबी, तमोली और गन्धी आदिका ग्रहण होता है । विटका
लक्षण करते हैं—भोगसे सम्पत्तिको नष्ट करनेवाला, धूर्त, नृत्य गीत आदि कलाओंके
एक भागको जाननेवाला, वेश्यालयके व्यवहारमें निपुण, बोलनेमें पटु, सुन्दर और सभामें
सम्मानित पुरुषको “विट” कहते हैं ॥ ४१ ॥

चेटः प्रसिद्ध एव ।

कुसुमवसन्ताद्यभिधः कर्मत्रपुर्वेषभाषाद्यैः ।

हास्यकरः कलहरतिर्विदूषकः स्यात् स्वकर्मज्ञः ॥ ४२ ॥

स्वकर्म = हास्यादि ।

अर्थचिन्तने = सहायमाह—

मन्त्री स्यादर्थानां चिन्तायाम्—

अर्थास्तन्त्रावापाद्यः ।

यत्त्र सहायकश्चनप्रस्तावे—'मन्त्री स्वं भोभयं वापि सखा तस्यार्थ-

चेटः = भृत्यः ।

विदूषक लक्षयति—**कुसुमेति** । कुसुमवसन्ताद्यभिधः=कुसुमवसन्तादिः अभिधा (नाम) यस्य सः । अत्र कुसुमनामधेयो विदूषको रसालकादिः, वसन्तनामधेयः = वसन्तकः, माघवादिश्च । कर्मवपुर्वेषभाषाऽऽद्यैः = कर्मणा (कार्येण) वपुषा (शरीरेण) वेषेण (नेपथ्येन) भाषाद्यैः (भाषणप्रभृतिभिः), हास्यकरः (हास्योत्पादकः) कलहरतिः = कलहे (विवादे) रतिः (प्रीतिः) यस्य सः विवाहप्रिय इति भावः । स्वकर्मज्ञः = स्वकर्म (हास्यादि) तज्ज्ञः (तदर्थाभिज्ञः), कुश्चित् "भोजनादि" इति पाठः, तज्ज्ञः = ओदरिक इति भावः । एतादृग्गुणसम्पन्नो विदूषको भवति ॥ ४२ ॥

अर्थचिन्तने सहायमाह—**मन्त्रीति** । अर्थानां = तन्त्रावापादीनां, चिन्तायां = विचारे, मन्त्री = धीसचिवः । तत्र स्वराष्ट्रे क्रियमाणं कर्मतन्त्रं परराष्ट्रे क्रियमाणं कर्म आवापः । आदिपदेव शत्रुनिग्रहादयो बोद्धव्याः ।

दशरूपककारघनञ्जयमतं खण्डयितुमुपक्रमते—**यत्त्रति** । तस्य = राज्ञः, अर्थचिन्तने = कार्यविचारे, मन्त्री = एकाकी धीसचिवः, स्वं च = स्वयं च, उभयं च =

चेट = भृत्य यह प्रसिद्ध ही है ।

विदूषकका लक्षण करते हैं—किसी फूल और वसन्त आदिके नामवाला, कार्य, शरीर, वेष, और भाषा आदिसे हँसानेवाला, दूसरोंके कलह करानेमें प्रीति करनेवाला और अपना कर्म हास्य आदि उसका जानकार ऐसे पुष्पको "विदूषक" कहते हैं ॥ ४२ ॥

नायक राजाके अर्थ चिन्तनमें सहायकको कहते हैं । अपने राष्ट्रमें किया जाना वाला कर्म "तन्त्र" और परराष्ट्रमें किया जानेवाला कर्म "आवाप" कहा जाता है, इनकी चिन्तामें सहायकको "मन्त्री" कहते हैं ।

दशरूपककार घनञ्जयके मतका खण्डन करते हैं । जो कि यहाँ सहायकोंके कथनके अन्तरमें "नायकके अर्थचिन्तनमें किसी (दशरूपककार घनञ्जय) ने लक्षण किया—मन्त्री और स्वयम् राजा ये दोनों राजाके अर्थ चिन्तनमें सहायक होते हैं" । वह राजाके

चिन्तने' इति केनचिद्व्यञ्जकं कृतम्, तदपि राज्ञोऽर्थचिन्तनोपायलक्षणप्रकरणे लक्षयितव्यम् न तु सहायकथनप्रकरणे ।

'नायकस्यार्थचिन्तने मन्त्रः सहायः' इत्युक्तेऽपि नायकस्यार्थं पक्षसिद्धत्वात् ।

यद्यप्युक्तम्—'मन्त्रिणां ललिताः, शेषा मन्त्रिष्वायत्तसिद्धयः' इति, तदपि स्वलक्षणकथनेनैव लक्षितस्य धीरललितस्य मन्त्रिमात्रायत्तार्थचिन्तनोपायसंगतार्थम् । न चार्थचिन्तने तस्य मन्त्री सहायः, किं तु स्वयमेव संपादकः; तस्यार्थचिन्तनाद्यभावात् ।

अश्वान्तः पुरसहायाः—

—तद्वद्वरोधे ।

द्वयं च, इति केनचित् = जनञ्जयेन, लक्षणं कृतम् । तदपि अर्थचिन्तनोपायलक्षणप्रकरणे = अर्थचिन्तनस्य (कार्यविचारस्य) ये उपायाः (साधनानि), तेषां लक्षणानां प्रकरणे (प्रस्तावे) लक्षितव्यम् (लक्षणं वर्तव्यम्) न तु सहायकथनप्रकरणे, नायकस्य = राज्ञः । अर्थं एव सिद्धत्वात् । आत्मानं प्रति आत्मनः सहायस्वकथनमनायक्यकर्मिति भावः । दूषणान्तरं प्रतिपादयति— यद्यप्युक्तमिति । ललितः = धीरललिताद्यो नायकः, मन्त्रिणा = धीक्षचिवेन आयत्तसिद्धिरिति शेषः । शेषाः = अवशिष्टा धीरोदात्तादया नायकाः मन्त्रिणाः, स्वैनोपयेन वा, आयत्तसिद्धयः = अधीनसिद्धयः । स्वलक्षणकथनेन = श्रित्ता मृदुराशि कलापरो धीरललितः स्यात्' इत्याकारकलक्षणाश्रित्तानेन एव मन्त्रिमात्रायत्तार्थचिन्तनोपायः = केवलमन्त्र्यधीनाऽर्थचिन्तनोपायः, गताऽर्थः = धीरितार्थम् । तस्य = धीरललितस्य ।

अन्तःपुरसहायानुल्लिखति— तद्वद्वरोधे इति । अवरोधे = अन्तःपुरे ।

अर्थचिन्तनके उपायलक्षणके प्रकरणमें कहना उचित था न कि सहायक कथनके प्रकरणमें । 'नायकके अर्थचिन्तनमें मन्त्री सहायक होता है' ऐसा कहनेपर भी नायककी अर्थसे ही सिद्धि है । इसलिए "स्वं च" ऐसा लिखना अनावश्यक है । यह भी जो कहा है—धीरललित नायक मन्त्रीसे सिद्धिवाला है, शेष=अवशिष्ट धीरोदात्त, धीरोद्धत और धीप्रशान्त ये तीन नायक मन्त्रियोंके साथ स्वयम् कार्यका विचार करते हैं । 'वह भी लक्षण करनेसे ही जान गये धीरललितका मन्त्रीमें ही अधीन अर्थ चिन्तन है यह बात गताऽर्थ है; अर्थचिन्तनमें धीरललितका मन्त्री सहाय नहीं है, किंतु स्वयम् ही सम्पादक है, उसका अर्थ (मन्त्र और अवाप आदि) का अभाव है, (मन्त्री ही सब कुछ करता) है ।

राजाके अन्तःपुर—सहायोंको कहते हैं—उसी तरह अन्तःपुरमें बीने, नपुंसक

वामनशण्डकिरातम्लेच्छाभीराः शकारकुब्जाद्याः ॥ ४३ ॥

मदमूर्खताभिमानी दुष्कुलतैरवयंसंयुक्तः ।

सोऽयमनूढाभ्राता राज्ञः श्यालः शकार इत्युक्तः ॥ ४४ ॥

आद्यशब्दान्भूकादयः । तत्र शण्डवामनकिरातकुब्जादयो यथा रत्ना-
वत्याम्—

नष्टं वर्षवरैर्मनुष्यगणनाभावादपास्य त्रपा-

मन्तः कञ्चुकिकञ्चुकस्य त्रिशति त्रासाद्यं वामनः ।

वामनावयः=वामनः = (खर्वः,) शण्डः=(नपुंसकः,) (किरातः हीनजातिविशेषः)
म्लेच्छः=(अनार्यविशेषः) । आभीराः=(गोपालाः) शकारः=(अन्तरमेव वक्ष्यमाणः)
कुब्जः = (गडुलः) । आद्यपदेन भूकादयो गृह्यन्ते ॥ ४३ ॥

शकार लक्षयति—मदमूर्खताऽभिमानीति । मदः=(मद्यादिविकारः), मूर्खता=
(बालिकता) अभिमानः=अहङ्कारः तद्वान् = तद्युक्तः । दुष्कुलतैरवयंसंयुक्तः = दुष्कुलता
(दुष्टवंशोत्पन्नता) ऐश्वर्यम् (प्रभुता) ताभ्यां संयुक्तः । राज्ञः = भूपतेः, अनूढा-
भ्राता=अनूढायाः (अपरिणीतायाः जायायाः) भ्राता, राज्ञः श्यालः “शकारः” इति
नामधेयेन, उक्तः ॥ ४४ ॥

तत्र शण्डादीनुत्प्लविति—नष्टमिति । रत्नावलीनाटकायां वानराद्राजाऽन्तः-
पुरस्य भीतेर्बर्णनमिदम् । वर्षवरैः = शण्डैः, कर्तृभिः, मनुष्यगणनाऽभावान् = मनुष्येषु
स्त्रीपुंसात्मकेषु (मानवेषु) गणनाऽभावात् (सख्यानाऽभावात्), त्रपाः=त्रयः त्रासाद्यं=
त्यक्त्वा, नष्टम्=अन्तहितम् । अयम्=एष, वामनः=खर्वो जनः त्रासाद्=जयाद्धेतोः,
कञ्चुकिकञ्चुकस्य=कञ्चुकिनः (अन्तःपुरम्बरवृद्धब्राह्मणस्य) कञ्चुकस्य (सर्वाङ्ग-

किरात म्लेच्छ (अनार्य विशेष), आभीर (अहीर), शकार और कुब्ज आदि राजाके
अन्तःपुरमें सहायक होते हैं ॥ ४३ ॥

शकारका लक्षण—मदवाला, मूर्ख, अभिमानी, दुष्टवंशमें उत्पन्न, ऐश्वर्ययुक्त,
राजाकी अविवाहित स्त्री (रत्नल) का भाई “शकार” कहा जाता है ॥ ४४ ॥

“शकारकुब्जाद्याः” यहीपर “आद्य” शब्दसे मूक आदि लिये जाते हैं ।
उनमें नपुंसक, वामन, किरात कुब्ज आदिका उदाहरण रत्नावलीमें—वानरके कारण
राजाके अन्तःपुरमें भयका वर्णन है । पुरुषोंमें गिनती न होनेसे लज्जा छोड़कर नपुंसक
लज्जा ही गये । यह बिना पुरुष त्रासके कारण कञ्चुकीके कञ्चुक (जामे) के भीतर

पर्यन्ताश्रयिभिर्निजस्य सदृशं नाम्नः किरातेः कृतं
कुब्जा नीचतयैव यान्ति शनकेरात्मे . णाशङ्किनः ॥
शकारो मृच्छकटिकादिषु प्रसिद्धः । अन्येऽपि यथादर्शनं ज्ञातव्याः ।
अथ दण्डसहायाः—

दण्डे सुहृत्कुमाराटविकाः सामन्तसैनिकाद्याश्च ।

दुष्टनिग्रहो दण्डः । स्पष्टम् ।

ऋत्विक्पुरोधसः स्युर्ब्रह्मविदस्तापसास्तथा धर्म ॥ ४५ ॥

व्यापकवस्त्रस्य), अन्तः = अन्तःतरं, विशति = प्रविशति । पर्यन्ताश्रयिभिः = पर्यन्तम्
आश्रयन्ते तच्छीलाः पर्यन्ताश्रयिणः, तैः पर्यन्तदेशाश्रयशीलैः, किरातैः = हीनजातिविशेषैः,
नाम्नः = स्वसजायाः, सदृशं = तुल्यम्, कृतं = विहितम् । किरम् (पर्यन्तदेशम्) अतन्ति
(सातत्येन गच्छन्ति) इति व्युत्पत्त्यनुसारेण किरतैः पर्यन्तदेशा प्राप्ता इति भावः ।
आत्मेक्षणशङ्कितः = आत्मनः (स्वस्य) यत् ईक्षणम् (अवलोकनम्) तत् शङ्कन्ते
तच्छीलाः, कुब्जाः = गडूलाः शनकैः = शनैरेव “अव्यसर्वनाम्नामकच् प्राक्टेः” इति
सूत्रेण स्वाऽयं अकच्प्रत्ययः । मन्दं मन्दमित्यर्थः । नीचतया एव = खर्वत्वेन एव, यान्ति =
गच्छन्ति । अन्ये = म्लेच्छाः भीरादयः ।

दण्डसहायान्निदिशति—दण्डे इति । दण्डे = दुष्टनिग्रहे, सुहृत्कुमाराऽऽटविकाः =
सुहृदः (मित्राणि) कुमाराः (पुत्राः) आटविकाः (वनचारिणः), सामन्तसैनिका-
द्याश्च = सामन्ताः (मण्डलेश्वराः) सैनिकाद्याश्च (सैन्यप्रभृतयश्च) विज्ञेया इति शेषः ।

धर्मसहायान्निदिशति—ऋत्विगिति । ऋत्विक्पुरोधसः = ऋत्विजः (याजकाः)
पुरोधसः (पुरोहिताः), ब्रह्मविदः = वेदविद आत्मविदो वा, तथा तापसाः = तपस्विनः,
धर्म = विषये, नायकस्य सहाया इति शेषः ।

धूस गया । किरातोंने अपने नामके अनुसार “किरं = पर्यन्तदेशम् अतन्ति = सातत्येन
गच्छन्ति” इस व्युत्पत्तिके अनुसार पर्यन्त देश (कोनों) में आश्रय लिया । कुबड़े अपने
देशे जानेकी शङ्कासि बहुत ही झुककर जा रहे हैं ।

“शकार” मृच्छकटिक आदिमें प्रसिद्ध है । अन्य म्लेच्छ, आभीर आदि ग्रन्थान्तरमें
दर्शनके अनुसार जानने चाहिए ।

दण्डके सहायक—दण्डमें मित्र, राजपुत्र, आटविक (वनमें घूमनेवाला), सामन्त
(मण्डलेश्वर) और सैनिक आदि राजाके सहायक होते हैं । दुष्टको सजा देनेको
“दण्ड” कहते हैं ।

धर्मके सहायक—ऋत्विक् (यज्ञ करानेवाले) पुरोहित, ब्रह्मवेसा और तपस्वी
राजाके धर्मके सहायक होते हैं ॥ ४५ ॥

ब्रह्मविदो वेदविदः, आत्मविदो वा ।

अत्र च—

उत्तमाः पीठपर्वाद्याः—

आद्यशब्दान्मन्त्रपुरोहितादयः ।

—मध्यौ विटविदूषकौ ।

तथा शकारचेटाद्या अघमाः परिकीर्तिताः ॥ ४६ ॥

आद्यशब्दान्ताम्बूलिकगान्धिकादयः ।

अथ प्रसङ्गावदूतानां विभागगर्भलक्षणमाह—

निसृष्टार्थो मितार्थश्च तथा सन्देशहारकः ।

कार्यप्रेष्यास्त्रिधा दूतो दूत्यश्चापि तथाविधः ॥ ४७ ॥

तत्र कार्यप्रेष्यो दूत इति लक्षणम् ।

सहायान्विभजत—उत्तमा इति । पीठमर्वाद्याः = पीठमर्दप्रभृतयः । पीठमर्द-
लक्षणं प्राक्प्रतिपादितम् । आद्यशब्दान्मन्त्रपुरोहितादयः । मध्यौ इति । विटविदूषकौ=
विटः “संभोगहीनसम्पदि”त्यादिलक्षणप्रतिपादितः, विदूषकः “कुसुमवसन्ताद्यभिद्य”
इत्यादिलक्षणप्रतिपादितः । एते मध्यौ = मध्यमी ज्ञेयौ । तथा शकारचेटाद्याः=शकारः
“मदमूर्खंताडभिमानौ”त्यादिलक्षणलक्षितः, चेटः = मृत्युः, आद्यशब्दात् ताम्बूलिक-
गान्धिकादयः अघमाः परिकीर्तिताः ॥ ४६ ॥

दूतानां विभागगर्भं लक्षणं प्रतिपादयति—निसृष्टार्थ इति । कार्यप्रेष्यत्वं
दूतत्वमिति दूतलक्षणम् । ते च दूताः—निसृष्टार्थो मितार्थः सन्देशहारकश्चेति त्रिधा=
त्रिप्रकाराः । दूत्यश्चापि तथाविधः = तादृश्यः, निसृष्टार्थाः मितार्थाः, सन्देशहारि-
काश्चेति त्रिप्रकाराः ॥ ४७ ॥

“ब्रह्मविदः” इति पदका अर्थं वेद अथवा आत्माको जाननेवाले ऐसा है । यहाँ-
पर पीठमर्द, मन्त्री और पुरोहित आदि उत्तम सहायक माने जाते हैं । विट और
विदूषक मध्यम सहायक हैं तथा शकार और चेट समोली और गन्धी आदि अघम
सहायक माने जाते हैं ॥ ४६ ॥

अब प्रसङ्गसे विभागपूर्वक दूतोंका लक्षण करते हैं—कार्यप्रेष्य (कार्यमें भेजे-
जानेवाले) को ‘दूत’ कहते हैं । उसके तीन भेद होते हैं, निसृष्टार्थ, मितार्थ और
सन्देशहारक । दूतियाँ भी वैसी ही होती हैं ॥ ४७ ॥

तत्र—

उभयोर्भावगुणीय स्वयं वदति चोत्तरम् ।

सुश्लिष्टं कुरुते कार्यं निसृष्टार्थस्तु स स्मृतः ॥ ४८ ॥

उभयोरिति येन प्रेषितो यदन्तिके प्रेषितश्च ।

मितार्थभाषी कार्यस्य सिद्धिकारी मितार्थकः ।

यावद्भाषितसन्देशहारः सन्देशहारकः ॥ ४९ ॥

अथ सात्त्विकनायकगुणाः—

शोभा विलासो माधुर्यं गाम्भीर्यं धैर्यतेजसी ।

ललितौदार्यमित्यष्टौ सत्त्वजाः पौरुषा गुणाः ॥ ५० ॥

निसृष्टार्थं लक्षयति—उभयोरिति । उभयोः = येन प्रेषितः (प्रहितः), यदन्तिके (यत्समीपे) प्रेषितश्च तयोः, भावम् = अभिप्रायम्, उन्नाय = ऊहित्वा; स्वयम् = आत्मना, उत्तरं = प्रतिवाक्यं, वदति = कथयति । कार्यं च = कुरुते च; सुश्लिष्टं=सुशोभनं, कुरुते=विदधाति, स निसृष्टार्थः स्मृतः । अयमुत्तमो दूतः ॥४८॥

मितार्थं लक्षयति—मितार्थभाषीति । मितः (परिमितः) यः अर्थः, (अभिप्रेयः), तं भाषते तच्छीलः अल्पभाषीत्यर्थः । कार्यस्य, सिद्धिकारी = सिद्धि (सफलताम्) करोतीति तच्छीलः, कार्यसाफल्यप्रयोजक इत्यर्थः । एतादृशो दूतो मितार्थको विशेषः ।

सन्देशहारकं लक्षयति यावदिति । यावद्भाषितसन्देशहारकः=प्रेरकेण यावत् (यत्परिमाणं यथा तथा) भाषितः (अभिहितः) यः सन्देशः (वाचिकं) तं हरति = प्रापयति इति यावद्भाषितसन्देशहारकः । स "सन्देशहारकः" अर्थं दूतेष्वधमः परि-कीर्तितः ॥ ४९ ॥

सात्त्विकनायकगुणानुद्दिशति—शोभेति । शोभात औदार्यपर्यन्तमष्टौ सत्त्वजाः=सत्त्वगुणोत्पन्नाः, पौरुषाः = पुंशु (नायक) निष्ठा गुणा बोध्याः । यद्यपि अनुभाव-विशेषाः=स्तम्भादयोऽपि सत्त्वजाः, परं ते स्त्रीपुंसोभयनिष्ठा गुणाः, एते तु पुरुषनिष्ठा एवेति विवेकः ॥ ५० ॥

निसृष्टार्थं—जिससे और जिसके समीप भेजा गया है, दोनोंका अभिप्राय समझ कर जो स्वयम् उत्तर कहना है और कार्यको सम्पन्न करता है वह "निसृष्टार्थ" है ॥४८॥

मितार्थं—परिमित भाषण कर कार्यको सिद्धि करदेवालेको "मितार्थ" कहते हैं ।

सन्देशहारक—भेजनेवालेके कहें वाक्यके अनुसार सन्देश देनेवालेको "सन्देश-हारक" कहते हैं ॥ ४९ ॥

नायकोंका सात्त्विकगुण—शोभा, विलास, माधुर्यं, गाम्भीर्यं, धैर्यं, तेज, ललित और औदार्य ये आठ नायकोंके सात्त्विक गुण हैं ॥ ५० ॥

तत्र—

शूरता दक्षता सत्यं महोत्साहोऽनुरागिता ।

नीचे घृणाधिके स्पर्धा यतः शोभेति तां विदुः ॥ ५१ ॥

तत्रानुरागिता यथा—

अहमेव मतो महीपतेरिति सर्वः प्रकृतिष्वचिन्तयन् ।

उद्धेरिव निम्नगाशतेष्वभयक्रास्य विमानना क्वचिन् ॥

एवमन्यदाप ।

अथ विलासः—

धीरा दृष्टिर्गतिश्चित्रा विलासे सस्मितं वचः ।

शाभां लक्षयति शूरतेति । शूरता = शौर्यं, दक्षता = क्षिप्रकारता, सत्यं = तथ्यं, महोत्साहः = महान् (गुफ्तरः) य उत्साहः (अध्यवसायः) । अनुरागिता = स्नेहभावः, नीचे = अधमे, घृणा = जुगुप्सा, अधिके = स्वाप्येभया अधिकतरे, स्पर्धा = संघर्षधीः, यतः = यस्याः, तां “शोभा” इति विदुः = जानन्ति ॥ ५१ ॥

तत्र अनुरागितामुदाहरति— अहमेवेति रघुवंशस्थमजवर्णनमिदम् । प्रकृतिषु = प्रजासु मध्ये, सर्वः = सकलो जनः, अहम् एव = अन्यो नेत भावः, महीपतेः = राज्ञः, मतः = अभिमतः, अनुरागभाजनत्वेनेति शेषः । इति = इत्थम्, अचिन्तयत् = चिन्तितवान् ।

अत्र दृष्टान्तं प्रदर्शयति— उद्धेरिति । उद्धेः = समुद्रस्य नायकस्य, निम्नगाशतेषु इव = नदीशतेषु इव, अस्य = अजस्य, क्वचित् = कुत्राऽपि जने, विमानना = तिरस्कारः, न अभवत् = न आसीत्, उपमाऽलङ्कारः । अत्र अजस्य अनुरागिताऽऽप्यशोभा-मुष्णः प्रदर्शितः । एवम् = इत्थम्, अत्राऽपि = शूरतादिरूपगुणेऽपि उदाहरणं मृग्यम् ।

विलासगुणं लक्षयति— धीरेति । विलासे = तन्नामके गुणे, नायकस्य दृष्टिः = नयनं, धीरा = चाञ्चल्यरहिता, गतिः = गमनक्रिया, चित्रा = वैचित्र्यपूर्णा, तथा वचनं = वचनं च, सस्मितं = मन्दहास्ययुक्तं च भवतीति शेषः ।

शोभा— शौर्यं, दक्षता (शास्त्र काम करना), सत्यं, महान् उत्साह, अनुराग करना, नीचेमें घृणा और अधिकमें स्पर्धा इनके हेतुको “शोभा” कहते हैं ॥ ५१ ॥

उनमे अनुरागिता जैसे— राजा अजका वर्णन कहते हैं । प्रजाओंमें सब कोई, राजाका में ही अनुरागपात्र हूँ ऐसा समझता था । जैसे समुद्रका सैकड़ों नदियोंमें किसी-पर तिरस्कार नहीं होता था उसी तरह अजका किसीपर भी तिरस्कार नहीं था । इसी तरह शूरता आदि गुणोंका उदाहरण जानना चाहिए ।

विलास— विलासमें दृष्टि मन्मीर जाती है, गति विचित्र होती है और मन्दहास्यपूर्वक वचन होता है ।

यथा—

दृष्टिस्तृणीकृतजगत्त्रयसस्वसारा

धीरोद्धता नमयतीव सविर्भरित्रीम् ।

कीमारकेऽपि गिरिवद् गुरुतां वधानो

धीरो रसः किमयमेत्युत दर्पं पथ ॥

संक्षोभेष्वप्यनुद्वेगो माधुर्यं परिकीर्तितम् ॥ ५२ ॥

ऊह्यमुदाहरणम् ।

भीशोकक्रोधहर्षार्थं गाम्भीर्यं निर्विकारता ।

विलासोदाहरणं यथा— दृष्टिरिति । उत्तररामचरिते कुत्सदत्तनाऽनन्तरं राम-
स्योक्तिरियम् । दृष्टिः = नयनं, तृणीकृतजगत्त्रयसस्वसारा = तृणीकृतो (तुण्णीकृती)
जगत्त्रयस्य (लोकत्रितयस्य) सस्वसारी (उरसाह्वले) यथा सा, धीरोद्धता = धीरा
(धैर्ययुक्ता) उद्धता (दर्पसहिता) च, एतादृशी गतिः = यमनव्यापारः, भरित्रीं =
भूमि, नमयति इव = नतां करोति इव । कीमारके अपि = कुमारनामे अपि, गिरिवत् =
पर्वतवत्, गुरुतां = गौरवं, भारस्वमित्यर्थः । वधानः = धारयन्, अयं = सन्निकृष्टस्वः
धीरो रसः, उत = अथवा दर्पः = अहङ्कारः, एति = प्राक्कति । अत्रोत्सेसाऽहङ्कारः ।
वसन्ततिलका इत्यम् । धीरदृष्ट्या चित्रवत्या च कुत्सस्य विलासवस्त्रं प्रदीयते ।

माधुर्यं कथयति— संक्षोभेषु अपि = उद्वेगकारणेषु सस्वसवि,
अनुद्वेगः = उद्वेगाऽभावः, अत्रान्वत्यमित्यर्थः । माधुर्यं, परिकीर्तितम् । ऊह्यं =
वितर्क्यम् ॥ ५२ ॥

गाम्भीर्यं कथयति— भीशोकक्रोधहर्षार्थेति । भीशोकक्रोधहर्षार्थः = भय-
मन्युक्रोपप्रभोवादिभिः, निर्विकारता = विकारराहित्यं, गाम्भीर्यम् ।

उदाहरण— उत्तररामचरितमें कुत्सको देखकर श्रीरामबन्धकी कही है ! इसकी
दृष्टि नैलोक्यके उस्ताह और बलको तुम्हके समान समझनेवाली है, बन्धीर और उद्धत
गति मानों धरतीको झुका रही है । बाल्याऽवस्थामें भी पर्वतके समान गुरुत्वको धारण
करनेवाला यह बालक वीररस अथवा दर्प ही आ रहा है क्या ?

माधुर्यं—विकारकारणके उपस्थित होनेपर भी उद्वेग न होनेको "माधुर्यं"
कहते हैं ॥ ५२ ॥

इसके उदाहरणका ऊह्य करना चाहिए ।

गाम्भीर्यं—भय, शोक, क्रोध और हर्ष आदिसे भी विकार न होनेको
"गाम्भीर्यं" कहते हैं ।

यथा—

आहूतस्याभिषेकाय विसृष्टस्य वनाय च ।

न मया लक्षितस्तस्य स्वस्वोऽप्याकारविभ्रमः ॥

ध्यवसायादचलनं धैर्यं विघ्ने महत्यपि ॥ ५३ ॥

यथा—

श्रुताप्सरोगीतिरपि क्षणेऽस्मिन् हरः प्रसंख्यानपरो बभूव ।

आत्मेश्वराणां न हि जातु विघ्नाः समाधिभेदप्रभवो भवन्ति ॥

अधिक्षेपापमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् ।

गाम्भीर्योदाहरणं यथा— आहूतस्येति । अभिषेकाय = योवराज्याऽभिषेकाय, आहूतस्य=आकारितस्य, परं वनाय=वनं गन्तुं, विसृष्टस्य=परित्यक्तस्य तस्य=रामस्य, मया स्वल्पोऽपि=स्तोकोऽपि, आकारविभ्रमः = आकृतिवाच्यत्वं, न लक्षितः=नाऽब-
लोकितः । अत्र शोकहर्षयोः प्रसङ्गेऽपि विकाराऽभावाद्गाम्भीर्यस्य गाम्भीर्यं लक्ष्यते ।

धैर्यं लक्षयति—ध्यवसायादिति । महति, विघ्ने = अन्तराये, उपस्थिते अपि; ध्यवसायात् = उद्योगात्, अचलनं = स्थलनाऽभावः, धैर्यम् ।

धैर्यमुदाहरति—श्रुताप्सरोगीतिरिति । कुमारसंभवस्य तृतीयसर्गस्य पञ्च-
मिदम् । अस्मिन् क्षणे = वसन्तविभावाऽवसरे, हरः = महादेवः, श्रुताप्सरोगीतिरापि=
श्रुता (आर्काणता) अप्सरोगीतिः (अप्सरोगानम्) येन सः, तयोऽपि प्रसंख्यानपरः=
समाधितत्परः, बभूव । हरो मन्मथोद्दीपकमप्सरोगानं श्रुत्वाऽपि समाधिप्रवणो बभूवेति
भावः । सकर्मण्यमर्षान्तरन्यासेनाऽलङ्कारेण ब्रह्मति—हि=यस्मात्कारणात्, आत्म-
ेश्वराणां = जितेन्द्रियाणां, विघ्नाः = अन्तरायाः, जातु = कदाचिदपि, समाधिभेद-
प्रभवः = समाधिभङ्गसमयाः, न भवन्ति । उपजातिवृत्तम् । अत्र अप्सरोगानश्रवणरूपे
महाविघ्नेऽपि हरस्य समाधेरविरामरूपं धैर्यं प्रदर्शितम् ॥ ५३ ॥

तेषो लक्षयति—अधिक्षेपाऽपमानादेरिति । परेण = अन्येन, प्रयुक्तस्य =

उदाहरण—योवराज्याऽभिषेकेके लिए बुलानेपर और वनवासके लिए रुखसत
करनेपर भी मैंने (दशरथ) में और रामचन्द्रमें बोझा भी फर्क नहीं देखा ।

धैर्यं—बड़े विघ्नके आ पड़नेपर भी उद्योगसे विचलित न होनेको 'धैर्यं'
कहते हैं ॥ ५३ ॥

उदाहरण—कुमारसंभवमें महादेवजीकी तपस्याका वर्णन है । अप्सराओंका
माना सुनकर भी महादेवभी उस समय (तपोवनमें वसन्तऋतुका आविर्भाव होनेपर)
समाधिमें तत्पर हुए, क्योंकि इन्द्रियोंको जीतनेवाले पुरुषोंकी समाधिको भङ्ग करनेके
लिए विघ्न कभी भी समर्थ नहीं होते हैं ।

लेख—दूसरेसे किये गये आक्षेप और अपमानको प्राण जानेके प्रसङ्गमें भी सहन

प्राणात्ययेऽप्यसहनं तत्तेजः समुदाहृतम् ॥ ५४ ॥

वाग्नेश्वयोर्मधुरता, तद्वच्छृङ्गारचेष्टितं, ललितम् ।

दानं सप्रियभाषणमौदार्यं शत्रुमित्रयोः समता ॥ ५५ ॥

एषामुदाहरणान्गुह्यानि ।

अथ नायिका त्रिभेदा स्वाऽन्या साधारणा स्त्रीति ।

नायकसामान्यगुणैर्भवति यथासंभवैर्युक्ता ॥ ५६ ॥

नायिका पुनर्नायकसामान्यगुणैस्स्यागादिभिर्यथासम्भवैर्युक्ता भवति ।
सा च स्वस्त्री अन्यस्त्री साधारणस्त्रीति त्रिविधा ।

कृतस्य, अधिक्षेपोऽपमानादेः = अधिक्षेपस्य (निन्दावचनस्य) अपमानादेः (अवमानादेश्च)
यत् प्राणाऽत्ययेऽपि = जीवननाशसंघावनायामपि, असहनम् = अमर्षणं, तत् तेजः
समुदाहृतं = अभिहितम् ॥ ५४ ॥

ललितं लक्षयति—वाग्नेश्वयोरिति । वाग्नेश्वयोः=वाणीनेपथ्ययोः, मधुरता=
सौन्दर्यं, तद्वत् शृङ्गारचेष्टितं=शृङ्गारचेष्टा, “ललितम्” । औदार्यं सदायति—दानमिति ।
सप्रियभाषणं=प्रियवाक्ययुक्तं दानं = वितरणं, शत्रुमित्रयोः = रिपुसुहृदोः, समता=
तुल्यभावः “औदार्यम्” अभिहितम् ॥ ५५ ॥

एषां=तैजोललितौदार्याणाम्, उदाहरणानि, ऊह्यानि=बिभर्षाणि ॥ ५६ ॥

अथ नायिकां विभजति—एषा नायिकेति । नायिका स्वा = स्वकीया;
अन्या=परकीया साधारणा = सामान्या स्त्री इति, त्रिभेदा = भेदत्रययुक्ता भवति ।
सा च यथासंभवः = संभवानुसारिभिः, नायकसामान्यगुणैः = नेतृसाधारणगुणैः “प्याधी
कृती कुलीन” इत्यादिभिः पूर्वकथितैः, युक्ता=सहिता भवति ॥ ५६ ॥

न करनेको “तेज” कहते हैं ॥ ५४ ॥

ललित—वचन और वेशकी मनोहरता और शृङ्गारकी चेष्टाको “ललित”
कहते हैं ।

औदार्य—प्रियवचनके साथ दान, तथा शत्रु और मित्रमें समान भावको
“औदार्य” कहते हैं ॥ ५५ ॥

इनके उदाहरणोंका ऊह्य करना चाहिए ।

नायिकाभेद—नायकके पूर्वोक्त त्याग आदि यथासंभव सामान्य गुणोंसे युक्त
न यिका होती है । उसके तीन भेद होते हैं, स्वकीया (अपनी), परकीया (दूसरेकी),
और साधारणा (वेश्या) ॥ ५६ ॥

तत्र स्वकी—

विनयार्जवादि युक्ता गृहकर्मपरा पतिव्रता स्वीया ।

यथा—

‘लज्जापर्याप्तप्रसाहणाङ्गं परभक्तिनिष्पिपासाङ्गं ।

अविण्यदुर्मुग्धाङ्गं धण्णाण घरे कलत्राङ्गं ॥

(लज्जापर्याप्तप्रसाधनानि परभर्तुनिष्पिपासानि ।

अविनयदुर्मुग्धानि धन्यानां गृहे कलत्राणि ॥)

साऽपि कथिता त्रिभेदा मुग्धा मध्या प्रगल्भेति ॥ ५७ ॥

तत्र—

प्रथमाऽवतीर्णयोर्वनमदनविकारा रतौ वामा ।

स्वकीयां लक्षयति — विनयार्जवादि युक्तेति । विनयाऽऽर्जवादि युक्ता = विनयेन (नम्रतया आर्जवेन (ऋजुभावेन) सम्कृतस्यैवार्थः, तदादिगुणः, युक्ता एवं च गृह-कर्मपरा = गृहस्था शरकरणतद्वारा, स्वीया = स्वस्वी, भवति ।

स्वीयामुदाहरति — लज्जेति । लज्जापर्याप्तप्रसाधनानि परभर्तुनिष्पिपासानि । अविनयदुर्मुग्धानि धन्यानां गृहे कलत्राणि “ (संस्कृतच्छाया) । लज्जापर्याप्तप्रसाध-नानि = लज्जा एव (श्रीरा एव) पर्याप्तं (पर्येष्टम्) प्रसाधनम् (अलङ्कारः) येषां तानि, परभर्तुनिष्पिपासानि = परभर्तुषु (परपुरुषेषु) निष्पिपासानि (अभिलाषरहितानि), अविनयदुर्मुग्धानि = अविनये (अनम्रतायाम्) दुर्मुग्धानि = (अज्ञानि), एतादृशानि कलत्राणि = भाषाः, “ कलत्रं श्लोणिभाययोः ” इत्यमरः । धन्यानां = पुण्यवतां, गृहे = मन्वने, भवन्तीति शेषः ॥ भाषा वृत्तम् ।

स्वीयां विभजति — साऽपीति । साऽपि = स्वकीया नायिकाऽपि, मुग्धादिभेदः, त्रिभेदा = भेदत्रयवती, कथिता ॥ ५७ ॥

तत्र मुग्धाया विभागानाह — प्रथमेति । प्रथमाऽवतीर्णयोर्वनमदनविकारा = प्रथमाऽवतीर्णयोर्वना (प्रथमं = प्राक्, अवतीर्णम् = उत्पन्नं, योर्वनं = तारुण्यं यस्याः सा)

स्वकीया — नम्रता, सरलता आदि गुणोंसे युक्त, गृहकर्ममें तत्पर पतिव्रता स्वकीको स्वीया (स्वकीया) कहते हैं ।

उदाहरण — लज्जारूप पर्याप्त भ्रूषणवाली, परपुरुषकी तृष्णासे रहित, अविनयकी बुद्धिसे हीन अर्थात् विनीत ऐसी पत्नी भान्यवान् पुरुषके घरमें होती है ।

स्वकीया के भेद — मुग्धा, मध्या और प्रगल्भा इस प्रकार स्वकीयाके तीन भेद होते हैं ॥ ५७ ॥

मुग्धाके भेद — प्रथमाऽवतीर्णयोर्वना (पहले आविर्भूत तारुण्यवाली) १, प्रथमाऽवतीर्णमदनविकारा (पहले आविर्भूत कामविकारसे युक्त) २, रमणमें कुटिल

कथिता मुदुश्च माने समधिकलज्जावती मुग्धा ॥ ५८ ॥

तत्र प्रथमाऽवतीर्णयौवना यथा मम तातपादानाम्—

मध्यस्य प्रथिमानमेति जघनं, वक्षोजयोर्मन्दता

दूरं यात्युदरं च, रोमलतिका नेत्रार्जवं धावति ।

कन्दर्पं परिवीक्ष्य नूतनमनोराज्याभिषिक्तं क्षणा-

दङ्गानीव परस्परं विदधते निर्लुण्ठनं सुभ्रुवः ॥

१. प्रथमाऽवतीर्णसदनविकारा = प्रथमाऽवतीर्णः (प्रागुत्पन्नः), सदनविकारः (मन्मथ-
विकृतिः) यस्याः सा २. रती = रमणे, वामा = कुटिला, प्रतिकूलेत्यर्थः ३. माने =
प्रणयकोपे, मुदुः=कोमला. ४. समधिकलज्जावती=प्रचुरत्रीङ्गोपेता ५. मुग्धायाम् इति भेदाः
भवन्ति ॥ ५८ ॥

इत्थं च मुग्धायाः पञ्चभेदाः प्रकीर्तिताः । तत्र प्रथमाऽवतीर्णयौवनामुदाहरति
मध्यस्येति ।

जघनं = कटिपुरोभागः, सुभ्रुव इति भावः, एवं परत्राऽपि । मध्यस्य = अव-
लानस्य, प्रथिमानं = मृश्रवं, स्थूलत्वमिति भावः । एति = प्राप्नोति । सुभ्रुवो मध्यस्य
या पृथुता सा जघनं प्राप्नोति, अतः मध्यं कृशं, जघनं सुन्दर्याः स्थूलं वर्तते इति भावः ।
वक्षोजयोः = सुभ्रुवः पयोधरयोः, मन्दता = अल्पता, दूरम् = अत्यन्तम्, उदरं=जठरं,
याति = प्राप्नोति, उदरस्य स्थूलता पयोधरौ प्राप्नोतीति भावः । रोमलतिका = लोम-
राजिः, नेत्राऽऽर्जवं = नयनसरलतां, धावति = शीघ्रं गच्छति, नेत्रे च रोमलतिकायाः
कोटिल्यं प्राप्नुत इति भावः । अतः सुभ्रुवः = सुन्दर्याः, अङ्गानि = जघनादयो देहा-
वयवाः, कन्दर्पं = कामदेवं, नूतनमनोराज्याभिषिक्तं = प्रत्यप्रचेतोराज्ये गृहीताभिषेकं,
परिवीक्ष्य = दृष्ट्वा, परस्परम् = अन्योन्यं, निर्लुण्ठनं=परिमोषणव्यापारम्, अन्योन्य-
वस्त्रपहरणं, विदधते इव = कुर्वन्ति इव । उत्सवे जना यया मिथः पदार्थाऽपहरणं
कुर्वन्ति तथैव सुन्दर्या अङ्गान्यपि मिथो गुणाऽपहरणं कुर्वन्तीति भावः । प्रथ-
कारस्य ततपादानां पद्यमिदम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । अत्रोपेक्षाऽलङ्कारः ।

(वतिबन्धडालनेवाली) ३. अभिमान करनेमें कोमल स्वभाववाली ४. और अधिक लज्जासे
युक्त ५. ये पाँच भेद होते हैं । प्रथमाऽवतीर्णयौवना मुग्धाका उदाहरण ग्रन्थकारके पिताक
है कमरकी स्थकताको सुन्दरीके कटिका पूर्वभाग से रहा है, स्तनोंकी मन्दता दूर उदरको
प्राप्त कर रही है । रोमपङ्क्ति नेत्रोंकी सरलताको प्राप्त करती है । कामदेवको नूतन
मनके राज्यमें अभिषिक्त देखकर सुन्दरीके अङ्ग मानों परस्पर वस्तुकी लूटखसोट
कर रहें हैं ।

प्रथमावतीर्णमदनविकारा यथा मम प्रभावतीपरिणये—

दत्ते सालसमन्थरं भुवि पदं, निर्याति नान्तःपुरात्,

नोदामं हसति, क्षणात्कलयते ह्रीयन्त्रणां कामपि ।

किञ्चिद्भावगभीरवक्रिमलधस्युष्टं मनाम्भावते,

सभ्रं भङ्गमुदीक्षते प्रियकथामुल्लापयन्ती सखीम् ॥

रतौ वामा यथा—

दृष्ट्वा दृष्टिप्रधो ददाति, कुरुते नालापमाभाषिता,

शय्यायां परिवृत्त्य तिष्ठति, बलाद्बालिक्रिता वेपते ।

प्रथमाऽवतीर्णमदनविकारामुदाहरति—दत्ते इति ।

विश्वनायकविराजस्य प्रभावतीपरिणयनाटकस्थं पद्यमिदम् :

सा = प्रभावती, भुवि = भूमौ, अलसन्थरम् = अलसम् (बालस्थपूर्णम्)

अत एव मन्थरम् (मन्दं यथा तथा), पदं = चरणं, सत्ते = स्थापयति । अन्तःपुरात् = अन्तरोद्यात्, न निर्याति = नो निर्गच्छति । उदामम् = उद्विग्नं, न हसति = हास्यं न करोति । क्षणात् = अल्पकालादेव, कामपि = अनिर्वचनीयां, ह्रीयन्त्रणां = लज्जाजनित-पीडां, कलयते = अनुभवति । किञ्चिद्भावगभीरवक्रिमलधस्युष्टं = (किञ्चित् यथा स्वा-तया, यो भावः = अभिप्रायः, तेन गभीरः = गम्भीरः, दुर्बोध इति भावः, एतादृशो यो वक्रिमा = कुटिलत्वं तस्य लवः = लेकः, तेन स्पृष्टं = संसर्गयुक्तम्) मनाक् = ईवत्, भावते = ववति । प्रियकथां = बल्लभवचनम्, उल्लासयन्ती = प्रकामयन्ती, सखीं = स्वध्वयस्यां, सभ्रं भङ्गं = भ्रूङ्गभ्यापारसहितं यथा तथा, उदीक्षते = उत्पद्यति । शार्ङ्ग-विप्रीक्षितं वृत्तम् । रतौ वामामुदाहरति—दृष्ट्वेति । नवोढा = नूतनपरिणीता, प्रिया = बल्लभा, दृष्ट्वा = बिलोकिता सती, मयेति शेषः, एनमन्यत्राऽपि । दृष्टिः = नेत्रम्, अधः = अघोभागे, ददाति, आभाषिता = आलपिता सती, आलापम् = आभाषणं, न कुरुते = नो विदधाति, न प्रतिभाषत इति भावः । शय्यायां = शयने, परिवृत्त्य = परिवर्तनं कृत्वा, भङ्गमुक्त्यं कृत्वेति भावः । तिष्ठति = स्थिति भवति । बलात् = हुतात्, बालिक्रिता =

प्रथमाऽवतीर्णमदनविकारा—(पहले आविर्भूत कामविकारवाली स्वकीया)

का उदाहरण ग्रन्थकाररचित प्रभावतीपरिणयमें स्थित—

वह (प्रभावती) जमीनपर आलस्यपूर्वक घड़ीरे धीरे धीरे पैर रखती है, अन्तःपुरसे बाहर नहीं निकलती है, उदत्त भावसे नहीं हँसती है, थोड़े ही समयमें लज्जासे अनिर्वचनीय पीडाका अनुभव करती है, कुछ अभिप्रायसे गम्भीर कुछ कुटिलतासे युक्त होकर थोड़ा ही भाषण करती है; अपने प्रियकी चर्चा करती हुई सखीको भीहोंको कुटिल कर देखती है ।

रमणक्रियामें कुटिल स्वकीया— कोई नायक नवपरिणीता पत्नीका चरित्र अपने मित्रसे कहता है । नवपरिणयवाली मेरी प्रिया मेरे देखनेपर नजर नीची करती

निर्यान्तीषु सखीषु वासभवनाभिर्गन्तुमेवेहते,
जाता वामतयेव संप्रति मम प्रीत्यै नवोढा प्रिया ॥'

माने मृदुर्यथा—

'सा पत्युः प्रथमापराधसमये सख्योपदेशं विना
नो जानाति सविभ्रमाऽङ्गवलनावक्रोक्तिसंसूचनम् ।
स्वच्छैरच्छकपोलमूलगलितैः पर्यस्तनेत्रोत्पला
बाला केवलमेव रोदिनि लुठल्लोलालकैरश्रुभिः ॥

आविलष्टा सती, वेपते = कम्पते । सखीषु = वयस्यासु, वासभवनात् = गर्भागारात्,
निर्यान्तीषु = निर्गच्छन्तीषु सतीषु, निर्गन्तु = निर्यातुम् एव, ईदृते = चेष्टते । इत्यं च
नवोढा = प्रिया, संप्रति = अधुना, वामतया एव = रतौ प्रतिकूलतया एव, मम =
नायकस्य, प्रीत्यै = हर्षाय, जाता = संवृता । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

माने मृदुमुवाहरति—सा पत्युरिति । सा = बाला, पत्युः = बल्लभस्य,
प्रथमापराधसमये = प्राथमिकनायिकान्तरसद्वासज्ञानकाले, सख्योपदेशं (सख्येन
मुहूर्त्नवेन) य उपदेशः (शिक्षाप्रदानम्), तं विना, सविभ्रमाऽङ्गवलनावक्रोक्तिः
संसूचनं = सविभ्रमा (सविलासा) या अङ्गवलना (देहाऽवयवपरावर्तनम्, अस्मत्प्रत्य-
यमितिभावः), सा च वक्रोक्तिश्च (कुटिलोक्तिश्च) तयोः संसूचनम् (प्रकलनम्) नो
जानाति = नो वेत्ति । तर्हि किं कुर्वत इत्याह—स्वच्छैरिति । स्वच्छैः = अतिनिर्मलैः,
अच्छकपोलमूलगलितैः = अच्छयोः (निर्मलयोः) कपोलयोः (गण्डफलकयोः)
मूलात् (प्रान्तात्) गलितैः (अवस्रस्तैः), लुठल्लोलालकैः = लुठन्तः (परिवर्त-
मानाः) लोलाः (चञ्चलाः) अलकाः (चूर्ककुन्तलाः) येषु तानि, तैः, तादृशीः
अश्रुभिः = बाष्पैः, पर्यस्तनेत्रोत्पला = पर्यस्ते (आकुले) नेत्रोत्पले (नयकमले)
यस्याः सा तादृशी सती, केवलं रोदिति एव = अश्रुणि मुञ्चति एव, न कश्चिदुपायं
जानातीति भावः । एनेन माने मृदुर्यं प्रतीयते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

हे, मेरे बोलनेपर भी बात नहीं करती है, बिछीनेपर मुँह फेरकर बैठती है, जबर्दस्तीसे
आलिङ्गन करनेपर काँपती है, कमरसे सखियोंके निकलनेपर वह भी वहाँसे निकलना
ही चाहती है । नवपरिणयवाली मेरी प्रिया इस समय रमणमें कुटिलतासे ही मेरी
प्रीतिके लिए हो रही है ।

मानमें मृदु—वह (युवति) अपने पतिके पहले अपराध (दूसरी नायिकासे-
सम्पर्क) के समयमें सखीके उपदेशके विना विलासपूर्वक शरीरको सम्मुख न करना
और कुटिल वचन कहना कुछ भी नहीं जानती है । निर्मल कपोलोंके प्रान्तभागसे निरे
हुए, चञ्चल अलकोंसे सम्बद्ध निर्मल आसुओंसे आकुल नेत्रकमलोंसे युक्त होकर
केवल रोती है ।

समधिकलज्जावती यथा—

‘दत्ते साऽलसमन्धरम्—’ इत्यत्र (१३४ पृ०) श्लोके ।

अत्र समधिकलज्जावतीत्वेनापि उभयाय रतिवामताया विचित्रचित्त-
विशेषवत्तया पुनः कथनम् ।

अथ मध्या—

मध्या विचित्रता परुडस्मरयौवरा ।

ईत्प्रगल्भवचना मध्यमशीडिता मता ॥ ५९ ॥

विचित्रसुरता यथा—

‘कान्ते तथा कथमपि प्रथितं मृगाक्ष्या चातुर्यमुद्धतमनोभवया रतेषु ।

समधिकलज्जावती यथा—“दत्ते-साऽलसमन्धरम्०” इत्यत्र (पृ० १३४) श्लोके
विच्छित्तिविशेषवत्तया चमत्काराधिक्यं त्वेन ।

मध्याभेदाच्चिदिति—मध्येति । विचित्रसुरता=अद्भुतनिधुवना १. परुडस्म-
रयौवना = परुडस्मरा (सञ्जातमदनाविर्भावा) २. परुडयौवना (आविर्भूतताक्ष्या)
३. इत्प्रगल्भवचना = स्तोत्रकृष्टभाषिणी, ४. मध्यमशीडिता = मध्यमं शीडित
(लज्जा) यस्याः स, एतादृशी नायिका, ५. मध्या मता = अविमता, इत्थं च
मध्यायाः पञ्च भेदाः । शीडितमित्यत्र शीडनं शीडितं, “नपुंसके भावे क्त” इति क-
प्रत्ययः ॥ ५९ ॥

तत्र विचित्रसुरतां मध्यामुदाहरति । कान्ते तथेति । उद्धतमनोभवया = उद्धतः
(अतिव्यथितः) मनोभवः (मदनः) यस्याः सा, तथा मृगाक्ष्या = हरिणनयनया,
सुन्दर्या इत्यर्थः । रतेषु = निधुवनव्यापारेषु, कान्ते = बल्लभे, तथा = तेन प्रकारेण,
कथमपि = केनापि प्रकारेण, चातुर्यं = नैपुण्यं, अणितस्येति शेषः । प्रथितं = प्रका-

समधिकलज्जावती—“दत्ते साऽलसमन्धरम्” (पृष्ठ १३४) । यहाँपर अत्यन्त
लज्जावाली होनेसे रतिमें वामताकी होनेपर भी अधिक चमत्कार होनेमें रतिवामताका
पृथक् उदाहरण दिया गया है ।

अध्याभेद—विचित्रसुरता, परुडस्मरा, परुडयौवना, इत्प्रगल्भवचना और
मध्यमशीडिता इसप्रकार मध्याके पाँच भेद होते हैं ॥ ५९ ॥

विचित्रसुरता—जिसका अनूठा सुरत (रमण) होता है उसे “विचित्र-
सुरता” कहते हैं । जैसे— कोई स्त्री अपनी सखीको कहती है—उत्कट स्मरविकारवाली
सुन्दरीने रतिक्रीडाओंमें प्रियमें बसी चतुरता किसी प्रकारसे दरसाई जैसे कि उसके

तत्कृजितान्यनुवदद्भिरनेकवारं शिष्यायितं गृह्णपोतशतैर्यथाऽस्याः ॥'

प्ररुद्धस्मरा यथात्रैवोदाहरणे ।

प्ररुद्धयौवना गथा मम—

‘नेत्रे खञ्जनगञ्जने, सरसिजप्रत्यर्थि पाणिद्वयं,

उक्षोजौ करिकुम्भविभ्रमकरीमत्युभ्रति गच्छतः ।

कान्तिः काञ्चनचम्पकप्रतिनिधिर्वाणी सुधास्यन्दिनी,

स्मेरेन्दीवरदामसोदरवपुस्तस्याः कटाक्षच्छटा ॥'

एवमन्यत्रापि ।

शितम् तत्कृजितानि = तस्याः (भृगाक्ष्याः) कृजितानि (भणितरूपाणीति भावः) ।
 अनेकवारं = बहुवारम्, अनुवदद्भिः = अनुवाद कुर्वद्भिः, अनुकुर्वद्भिरिति भावः । गृह-
 णपोतशतैः = गृहे (भूतने) ये कपोताः (पाराशताः) तेषां शतैः (वर्गैः), अस्याः =
 भृगाक्ष्याः, शिष्यायितं = शिष्यवदाचरितम् । वसन्ततिलका वृत्तम् । प्ररुद्धस्मरेति ।
 अत्रैव = “कान्तेः यथा” इत्यादिपक्षे “उद्धतमनोभवया” इति कथनेन ।

प्ररुद्धयौवनामुदाहरति—नेत्रे इति । तस्याः = मध्याऽऽख्याया नायिकायाः,
 नेत्रेऽनयने, खञ्जनगञ्जने = खञ्जरीटपराभवकारिणी, तस्या नेत्रे खञ्जनेत्राभ्यामपि
 मनोहरतरे इति भावः । पाणिद्वयं = अर्द्धद्वयं, सरसिजप्रत्यर्थि = कमलप्रतिस्पर्धीति
 भावः । उक्षोजौ = पयोधरो, करिकुम्भविभ्रमकरी = हस्तिमस्तकपिण्डविलासकारिणीम्,
 अत्युभ्रतिम् = अत्युत्सर्गं, गच्छतः = प्राप्नुतः, कान्तिः = शरीरशोभा, काञ्चनचम्पक-
 प्रतिनिधिः = सुवर्णचम्पकदर्शी, वाणी = वाक्, सुधास्यन्दिनी = अमृतवर्षिणी,
 एवं च तस्याः कटाक्षच्छटा = अपाङ्गदर्शनधारा, स्मेरेन्दीवरदामसोदरवपुः = स्मेरं
 (विकसितम्) यद् इन्दीवरदाम (नीलकमलमाला) तस्याः सोदर (सदृशम्) वपुः
 (स्वरूपम्) यस्याः सा, तादृशी, वर्तत इति शेषः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । इत्य
 यौवनस्य प्ररुद्धत्वेन नायिकायाः प्ररुद्धयौवनात्वं सम्पद्यत इति भावः । एवम् = इत्यमेव,
 अन्यत्राऽपि = ईषत्प्रगल्भवचनामध्यमव्रीडितयोरपि, उदाहरणे संग्राह्ये ।

रतिकृजितका नकल करते हुए घरके सैकड़ों कबूतरोंने उसके शिष्योंके समान आचरण किया ।

प्ररुद्धस्मरा—इसी उदाहरणमें स्पष्ट है ।

प्ररुद्धयौवना—जैसे प्रत्यकारका है—उस नायिकाके नेत्र खञ्जन पक्षीको मान करनेवाले हैं, दोनों हाथ कमलोंका मुकाबला करनेवाले हैं, पयोधर हाथीके कुम्भस्थलोंके विलासको पैदा करनेवाली अत्यन्त ऊँचाईको प्राप्त करते हैं । इसकी कान्ति सुवर्ण और चम्पक पुष्पके समान है, वाणी अमृतकी वृष्टि करनेवाली है और कटाक्षोंकी परम्परा विकसित नीलकमलोंकी मालाके समात्र सुन्दर है ।

इसी प्रकार अन्य उदाहरणोंका भी ऊह करना चाहिए ।

अथ प्रगल्भी—

स्मरान्धा गाढतारुण्या समस्तस्तकोविदा ।

भावोन्नता दरव्रीडा प्रगल्भाक्रान्तनायका ॥ ६० ॥

स्मरान्धा यथा—

‘धन्यासि या कथयसि प्रियसंगमेऽपि

विश्रब्धचाटुकशतानि रतान्तरेषु ।

नीवी प्रति प्रणिहिते तु करे प्रियेण

सह्यः ! शपामि यदि किञ्चिदपि स्मरामि ॥

अथ प्रगल्भा लक्षयति—स्मराऽन्धेति । प्रकर्षेण गन्धतः = स्मराऽतिशयेन घ्राष्टर्यं प्रकशयतीति प्रगल्भेति यौगिकोऽर्थः । प्रगल्भा षड्विधा, यथा स्मराऽन्धा, गाढ-
तारुण्या, समस्तरतकोविदा भावोन्नता, दरव्रीडा आक्रान्तनायका चेति ।

तत्र स्मरान्धा यथा—धन्याऽसीति । सखीषु रमणसमये आलापकारिणीं कारिण्यदुपहसन्त्याः कस्याश्चिन्नायिकाया उक्तिरियम् । या = त्वं, प्रियसङ्गमे = प्रिय-
समागमकाले, रतान्तरेषु अपि = रतं (रमणम्), तस्य अन्तरेषु अपि (मध्यकालेषु
अपि, न आद्ये न अन्ते प्रस्युत मध्यकालेषु अनिर्बन्धनीयानन्दानुभूतिसमयेष्वपि) विश्रब्ध-
चाटुकशतानि = विश्रब्धेन (विश्वासेन) चाटुकशतानि (बहूनि प्रियवचनानि),
कथयसि = वदसि, तादृशी त्वं धन्याऽसि = भाग्यवती वर्तसे, वस्तुतस्तु तादृशाऽनिर्बन्धनीय-
सुखाऽनुभूतिसमयेऽपि भाषणशीलत्वात् अधन्याऽसीति तात्पर्यम् । तत्प्रसङ्गात् स्वाऽनुभूति
सखीषु प्रतिपादयति—हे सख्यः = हे वयस्याः । तु = परन्तु, प्रियेण = कान्तेन; नीवी
प्रति = मम वसनग्रन्थि प्रति, करे = हस्ते, प्रणिहिते = नीवीमोजय स्थापित एव,
किञ्चित्, स्मरामि यदि = स्मरणं करोमि चेत्, अहमिति शेषः । तर्हि शपामि = शपयं
करोमि । अत्र कान्तेन स्वनीवीं प्रति करप्रणिष्ठानानन्तरभववृत्तस्य स्मरणाऽभावाच्चायि-
कायाः स्मराऽन्धत्वं प्रतीयते । अत्र शपामीत्यत्र “शप आक्रोशे” इति घातुरुद्भवपदी वर्तते,
परं “शप उपालम्भे” इति वार्तिकेन शपघातुरुपालम्भ आत्मनेपदी, परन्तु उपलम्भन-
मित्यस्य प्रकाशनमर्थः, अतः शपयप्रकाशने आत्मनेपदी, अत्र तु शपयमानस्य विविक्षितत्वा-
च्चात्मनेपदीति बोध्यम् । अत्र कथयित्री स्मरान्धा बोध्या । वसन्ततिलका वृत्तम् ।

प्रगल्भाभेद—स्मरान्धा (काभिकारसे अन्धप्राया), गाढतारुण्या (प्रगाढ
ज्वानीवाली) समस्तरतकोविदा = संपूर्णं रतिक्रीडाओंकी जानकार, भावोन्नता
दरव्रीडा (थोड़ी लज्जावाली) और आक्रान्तनायका (नायकको आज्ञा देनेसे अतिक्रमण
करनेवाली प्रगल्भाके ये छः भेद होते हैं ॥ ६० ॥

स्मरान्धा—कोई स्त्री अपनी सखीको कह रही है। सखि ! तुम धन्य हो,
जो कि प्रियके संगममें रतिके मध्यकालोंमें भी विश्वासपूर्वक सँकड़ों प्रियवचन कहुती हो ।
मैं तो वस्त्रग्रन्थिमें प्रियके हाथ रखनेपर कुछ भी याद रखती हो तो कसम खाती हूँ ।

गाढतारुण्या यथा—

'अत्युन्नतस्तनगुरो नयने सुदीर्घे, वक्रे अ वाधतितरां, वचनं ततोऽपि ।
मथ्योऽधिकं तनुरननगुरुनितम्बो मन्दा गतिः किमपि चाद्भुतयौवनायाः ॥'
समस्तरतकोविदा यथा—

'कचित्ताम्बूलाक्तः, क्वचिद्गुरुरूपकामलिनः,
क्वचिच्चूर्णोद्गारी, क्वचिदपि च साळक्तकपदः ।
बलीभङ्गाभोगोरलकपतितैः शीर्णकुसुमैः
स्त्रियाः सर्वावस्थं कथयति रतं प्रच्छदपटः ॥'

गाढतारुण्यामुदाहरति । अद्भुतयौवनायाः=विचित्रतारुण्यायाः, अस्या नायिकायाः, उरः=वक्षःस्थलम्, अत्युन्नतस्तनम्=अत्युन्नती (अत्युच्चो) स्तनी (कुचो) यन्निस्तत् । नयने=नेत्रे, सुदीर्घे=अत्यायते, ध्रुवो = अक्षिलोमनी, वक्रे = मध्यमम्, वचनं=वाक्यं, ततोऽपि=भ्रूयुगादपि, अतितरां वक्रतरमिति भावः । मध्यः = मध्यमम्, अधिकं यथा तथा, तनुः = कृमः, नितम्बः = कटिपश्चाद्भागः, अनूनगुरुः = अधिकविशालः, गतिश्च=गमनं च, किमपि = यथा स्यात्तथा, मन्दा = मन्थरा । अत्र प्रगल्भाया उरस्योऽधुन्नतस्तनस्त्वेन, नितम्बस्य च अनूनगुरुत्वेन गाढतारुण्यं प्रतीयते । वसन्तत्रिलका वृत्तम् ।

समस्तरतकोविदामुदाहरति— क्वचिद्विति । क्वचित् = कुत्रचित् स्थाने, ताम्बूलाक्तः = नागबलीदलरागयुक्तः, क्वचित् अगुरुपङ्काऽङ्कमलिनः = अगुरुपङ्कस्य (कृष्णाऽगुरुद्रवस्य) यः अङ्कः (चिह्नम्) तेन मलिनः (मलीमसः) । क्वचित् चूर्णोद्गारी=चूर्णम् (पिष्टाताऽऽदिक गन्धद्रव्यम्) उद्गिरतीति (निःसारयतीति) । क्वचित् अपि च साळक्तकपदः=अलक्तकपदेन (लाक्षारसचिह्नेन) सहितः । बलीभङ्गाभोगैः = चन्दनचचितैः, उदररेखात्रयविस्तारैः, उपलक्षितः, अलकपतितैः = अलकेभ्यः (चूर्णकुन्तलेभ्यः) पतितैः (स्रस्तैः) । शीर्णकुसुमैः = उपमदितपुष्पैः, उपलक्षितः, "इत्यभूतलक्षणं" इति तृतीया । एतादृशः प्रच्छदपटः = शय्याऽऽस्तरणवस्त्र, स्त्रियाः=रमण्याः, सर्वावस्थं = सकलप्रकारं, रतं = रमणं, कथयति = प्रका-

गाढतारुण्या—अद्भुत तारुण्यसे युक्त उस सुन्दरीका वक्षःस्थल अतिशय उन्नत कुचोसे शोभित है, नेत्र विशाल हैं, भौंहें अत्यन्त कुटिल (टेढ़ी) हैं, वचन उनसे भी कुटिल है, कमर बहुत ही पतली है, नितम्ब (कटिका पिछला भाग) ज्यादा भारी और गति अतिशय मन्द है ।

समस्तरतकोविदा—शय्यापर बिछानेकी चद्दर, कहींपर पानसे लिप्त, कहींपर अगुरुके पङ्कसे मलिन, कहींपर पिष्टात आदि सुगन्धित पदार्थोंके चूर्णोंवाली कहींपर महावरसे रंगे पैरोंके चिह्नसे युक्त, कहींपर चन्दनचचित तीन उदररेखाओंके

भावोन्नता यथा—

‘मधुरवचनैः सभ्र भङ्गैः कृताङ्गुलितर्जने-
रभसरचितैरङ्गन्यासैर्महोत्सवबन्धुभिः ।
असकृदसकृत्स्फारस्फारैरपाङ्गविलोकितै-
स्त्रिभुवनजये सा पञ्चषोः करोति सहायताम् ॥’

स्वल्पश्रीडा यथा—

‘धन्यासि या कथयसि—’ इत्यत्रैव (१३८ पृ०)

आक्रान्तनायका यथा—

‘स्वामिन् ! भङ्गुरयालकं, सतिलकं भालं विलासिन् ! कुरु,
प्राणेश ! त्रुटितं पयोधरतटे हारं पुनर्योजय ।
इत्युक्त्वा सुरतावसानसमये सम्पूर्णचन्द्रानना

मयति एतेन नायिकाया बहुविधरत्नसौत्रनेन समस्तरत्नकीविदारवं प्रतीयते । अत्र समस्तपदं बह्वर्थं कम् । शिखरिणीवृत्तम् ।

भावोन्नतामुदाहरति—मधुरवचनैरिति । सा = नायिका, सभ्रभङ्गैः = भ्रुविलासोपेतैः, मधुरवचनैः = मनीष्टरवाक्यैः, कृताङ्गुलितर्जनेः = कृतानि (विहितानि) अङ्गुल्या (करशाखया) तर्जनाणि (भस्त्रंनसूचनानि) येषु तैः, रभसरचितैः=हर्षकृतैः, महीरसवबन्धुभिः = महोत्सवसहायैः, अङ्गन्यासैः = देहाऽवयवविक्षेपैः, असकृत् असकृत्=वारं वारं, स्फारस्फारैः = अतिदीर्घैः, अपाङ्गविलोकितैः = कटाक्षविलोकनैः, त्रिभुवनजये = लोकत्रयविजये, पञ्चषोः = पञ्चबाणस्य, कामदेवस्यैस्वर्षः । सहायतां = साहाय्यं, करोति = विदधाति । हरिणी छन्दः । भ्रुमङ्गादिभिः भावैः (अनुभावेः) इयमुन्नता । हरिणी वृत्तम् ।

स्वल्पश्रीडा यथा—धन्यासि या० इति । सखीसमक्षं प्रियसङ्गमवृत्तान्त-सूचनादियं स्वल्पश्रीडाः ।

आक्रान्तनायकामुदाहरति - स्वामिन्निति । सम्पूर्णचन्द्रानना = सम्पूर्णचन्द्रा (षोडशकलोपेतश्चन्द्रः) इव आवनं (मुखम्) यस्याः सा । तादृशी नायिका, सुरतावसानसमये = रतिसमाप्तिकाले, स्वामिन् = हे प्रभो ! अलकं = मदीयं चूर्ण-

विस्तारोसे उपलक्षित, और कहींपर अलकोसे गिरे हुए फूलोंसे उपलक्षित होकर स्त्रीके अनेक प्रकारकी रतिक्रीडाको सूचित करती है ।

भावोन्नता—वह (नायिका) मधुर वचनोंसे, भ्रुमङ्गपूर्वक उंगली उठाकर तर्जनीसे, हर्षसे किये गये, महोत्सवके सहायक अङ्गन्यासोंसे वारंवार अतिदीर्घ कटाक्ष-पूर्वक निरीक्षणोंसे कामदेवके त्रैलोक्यविजयमें सहायता करती है ।

श्रीडा (स्वल्पश्रीडा)—“धन्यासि यां कथयसि०” (पृ० १३८) ।

आक्रान्तनायका—सोलह कलाओंसे युक्त चन्द्रके समान मुखसे शोभित

स्पृष्टः तेन तथैव जातपुलका प्राप्ता पुनर्मोहनम् ॥
मध्याप्रगल्भयोर्भेदान्तराण्याह—

ते धीरा चाप्यधीरा च धीराधीरेति षड्विधे ।

ते मध्याप्रगल्भे ।

तत्र—

प्रियं सोत्प्रासवक्रोक्त्या मध्या धीरा दहेद्गुवा ॥ ६१ ॥

धीराधीरा तु रुदितैरधीरा परुषाक्तिभिः ।

कुन्तलं भङ्गुरय = भङ्गीयुक्तं कुच, हे विलासिन् = हे विलासनील ! मालं = मम ललाटं, सतिलकं = तिलकयुक्तं, कुच = विधेहि, हे प्राणेश = हे प्राणनाथ !, त्रुटित = छिन्नं हारं, पयोधरतटे = मम स्तनतटे, पुनः = भूयः, योजय = संयोजय, इति = इत्यम्, उक्त्वा = अविधाय, तेन = स्वामिना, तथा एव = तेन प्रकारेण एव, उक्ताञ्जुत्तरम् एवेति भावः, स्पृष्टा = तत्स्थानेषु आमुष्टा, जातपुलका = संजातरोमाश्चा सती, पुनः = भूयः, मोहनं = पुनरपि रतिलीलया वैचित्र्यं, प्राप्ता = आसादितवती । अत्र स्वामिन्नित्याङ्गाकरणात् इयमाक्रान्तनायका ॥ ६० ॥

ते धीरा इति । ते = मध्याप्रगल्भे, धीरा, अधीरा धीराऽधीरा चेति षड्विधे = षट्प्रकारे ।

मध्याधीरां लक्षयति—प्रियमिति । मध्याधीरा नायिका, रवा = क्रोधेन नायिकान्तरसम्पर्कज्ञानजनितेनेति शेषः । सोत्प्रासवक्रोक्त्या = सोत्प्रासया (ईषद्धास्य-सहितया) वक्रोक्त्या (कुटिलोक्त्या), प्रियं = कान्तं, दहेत् = तापयेत् ॥ ६१ ॥

मध्यां धीराऽधीरां लक्षयति—मध्या धीराऽधीरा तु रुदितैः = अशुभोचनैः, प्रिय दहेत् ।

सुन्दरीने रतिक्रीडाके अन्तमें पतिको "हे स्वामिन् ! मेरे अलकोंको फिर सजाइए, हे विलासनील ! मेरे ललाटमें तिलक लगा दीजिए, हे प्राणेश्वर ! मेरे स्तनतटमें दूरे हुए हारको फिर जोड़ दीजिए", ऐसा कहा तब पतिके इसी तरह स्पर्श करनेसे रोमाञ्चयुक्त होकर वह फिर मोहको प्राप्त हुई ।

मध्या और प्रगल्भा नायिकाके अग्य भेदोंको कहते हैं—मध्या और प्रगल्भाके धीरा, अधीरा और धीराऽधीरा इस प्रकार छः भेद होते हैं ।

उनमें—मध्याधीरा क्रोधसे मन्दहास्यके साथ कुटिल उक्तिसे प्रियको सन्तप्त करेगी ॥ ६१ ॥

धीराऽधीरा रोदनसे और अधीरा नायिका कठोर वचनोंसे प्रियको सन्तप्त करेगी ।

तत्र मध्या धीरा यथा—

‘तद्वितथमवादीर्यन्मम त्वं प्रियेति
प्रियजनपरिभुक्तं यद् दुकूलं दधानः ।
मदधिवसतिमागाः कामिनां मण्डनश्री-
र्जति हि सफलत्वं बल्लभाळोकनेन ॥’

मध्यैव धीराधीरा यथा—

‘बाले ! नाथ ! विमुञ्च मानिनि ! रुषं, रोषान्मया किं कृतं ?
खेदोऽस्मासु, न मेऽपराध्यति भवान् सर्वेऽपराधा मयि ।

मध्याऽधीरा लभयति—अधीरेति । मध्याऽधीरा; परुषोक्तिभिः=कठोरवचनैः,
प्रियं दहेत् ।

मध्यां धीरामुदाहरति । तद्वितथमिति । अन्यस्या ललनायाः समागमोत्तरं
तस्या दुकूलं परिधाय आगतं नायकं प्रति नायिकाया वचनम् । पद्यमिदं शिशुपालवधस्यम् ।
हे नाथ ! त्वं मम प्रिया = बल्लभा, इति यत् अवादीः = स्वमुक्तवान्, तद् = वचनम्;
अवितथं = सत्यम् । यत् = यस्मात्कारणात्, प्रियजनपरिभुक्तं = बल्लभाजनपरिहितं,
दुकूलं = वस्त्रं, दधानः = धारयन् सन्, मदधिवसति = मदासस्थानम्, आगमः = आगतवान् ।
हि = यस्मात्कारणात्, कामिनां = विलासिनां जनानां, मण्डनश्रीः = उद्धारशोभा,
बल्लभाऽऽलोकनेन = प्रियाऽऽलोकनेन, सफलत्वं = साफल्यं, अर्जति = प्राप्नोति । अत्र
संस्मितकुटिलोक्स्या नायकसन्तापजननादियं मध्या धीरा “मालिनी वृत्तम्” ।

मध्यामेव धीराऽधीरामुदाहरति—बाले इति । ललनान्तरासक्तनायकस्य
नायिकायाश्चोक्तिप्रत्युक्तिरूपं पद्यमिदम् ।

नायकः सम्बोधयति—बाले इति । नायिका उत्तरयति नाथ इति । नायकः
अनुरुणद्धि—हे मानिनि = हे मानवति !, रुषं = कोपं विमुञ्च = परित्यज । नायिका
प्रत्युत्तरयति । मया, रोषात् = कोपात्, किं, कृतं = विहितम् । नायकः कथयति—अस्मासु =
मयि, खेदः = विषादः, जनित इति शेषः, तव रोषान्मयि विषादो जनित इति भावः ।
नायिका प्रत्युत्तरयति—भवान्, मे = मह्यम्, “क्रोधद्रुहेर्धर्मासूयाऽर्षानां यं प्रतिकोप” इति
सम्प्रदानत्वान्चतुर्वी न अपराध्यति = अपराधं न करोति, प्रत्युत् सर्वे = सकलाः

उत्तमं मध्याधीरा—(हे नाथ !) “तुम मेरी प्रिया हो” ऐसा जो आपने कहा, वह
सच है, जिस कारणसे कि अपनी प्रणयिनी (मेरी सौत) से उपभुक्त वस्त्र पहनकर
आप मेरे पास आये हैं । कामुक जनौकी अलंकारशोभा प्रियाके देखने पर हो जाती है ।

धीराऽधीरा मध्या—यह पद्य नायक और नायिकाके प्रश्न और उत्तरके
रूपमें है । नायक—बाले !, नायिका—नाथ !, नायक—हे मान करनेवाली ! क्रोध
खोड़ दो । नायिका—मैंने क्रोधसे क्या किया ? नायक—तुमने मुझमें खेद उत्पन्न कर

तर्कि रोदिषि गद्गदेन वचसा, कस्यामते रुद्यते,

नन्देत्नमम, का तवास्मि ? दयिता, नास्मोत्यतो रुद्यते ॥'

इयमेवाधीरा यथा—

‘सार्धं मनोरथशतेस्तव धृत ! कान्ता

सैव स्थिता मनसि कृत्रिमहावरम्या ।

अस्माकमस्ति नहि कश्चिदिहावकाश-

स्तस्मात्कृतं चरणपातविडम्बनाभिः ॥’

अपराधाः, मयि = वर्तन्ते इति शेषः । नायकः पृच्छति—उत् = तर्हि, गद्गदेन = अव्यक्तेन, वचसा = वाचयेन, कि = किमर्थं रोदिषि = रोदनं करोषि, नायिका—उत्तरयति—कस्य, अग्रतः = पुरतः रुद्यते = रोदनं क्रियते । नायकः कथयति—मम अग्रतः, एतत् = रोदनं, तवेति शेषः, तव = भवतः का अस्मि, इति पत्युललनान्तरविलसनखिन्नाया नायिकायाः प्रश्नः । नायक उच्चरयति—दयिता = प्रिया, त्वं ममेति शेषः । नायिका कथयति—न अस्मि, तव प्रियेति शेषः, इत्यतः, = हेतोः, रुद्यते=रोदनं क्रियते । अत्र उत्तरप्रदानान्नायिकाया अधीरात्वं रोदनाच्च अधीरात्वं तत्र तत्र प्रतीयते शार्दूलकविक्रीडितं वृत्तम् ।

इयम् एव = मध्या एव, अधीरा ।

मध्यामधीरामुदाहरति । पादपतितं नायकं प्रति मध्याया अधीराया उक्तिरियम् हे धूर्त = हे प्रतारणपर ! कृत्रिमहावरम्या=कृत्रिमः, (क्रियानिवृत्तः अस्वाभाविक इति भावः यो हावः (भावविशेषः) तेन रम्या (मनोहरा) सा एव=त्वदीया प्रिया एव, मनोरथशतैः = बहुभिरभिलाषैः, सार्धं = समं, तव = भवतः, मनसि = चित्ते, स्थिता= वर्तमाना, अस्मि = अस्मिन् । इह = अस्मिन् तव मनसीति भावः । कश्चित् अवकाशः = निवासस्थानम्, न अस्ति, तस्मात् = कारणात् चरणपातविडम्बनाभिः = पादपतन-प्रतारणाभिः, कृतं = पर्याप्तं, चरणापातविडम्बनाभिः सार्धं नास्तीति भावः । अत्र वसन्ततिलका वृत्तम् । अत्र पुरुषोक्तिभिर्नायकसन्तापनात् इयमधीरा मध्या ।

दिया । नायिका—आपने मेरा अपराध नहीं किया । सब अपराध मेरे ही हैं । नायक—तब क्यों गद्गद स्वरसे रो रही हो ? नायिका मैं किसके सामने रो रही हूँ ? नायक—यह मेरे सामने ही तो रो रही हो । नायिका—मैं आपकी कौन हूँ ? नायक—तुम प्रिया हो । नायिका—मैं आपकी प्रिया नहीं हूँ, इसी कारणसे रो रही हूँ ।

अधीरा मध्या—हे धूर्त ! सँकड़ों मनोरथोंके साथ बनावटी भावविशेषसे सुन्दरी वही प्रिया तुम्हारे मनमें रड़ रही है । यहाँ हमारा कुछ भी स्थान नहीं है, इसलिए पैंपैर पड़नेकी विडम्बनाओंकी कुछ जरूरत नहीं है ।

प्रगल्भा यदि धीरा स्याच्छन्नक्रापाकृतिस्तदा ॥ ६२ ॥

उदास्ते सुरते तत्र दक्षेयन्त्यादरान् बहिः ।

तत्र प्रिये ।

यथा—एकत्रासनसंस्थितिः परिहृता प्रत्युद्गमाद् दूरत-

स्ताम्बूलानयनच्छलेन रभसार्लेषोऽपि संबिधिनतः ।

आलापोऽपि न मिश्रितः परिजनं व्यापारयन्त्यान्तिके

कान्तं प्रत्युपचारसरचतुरया कोपः कृतार्थीकृतः ॥

धीराधीरा तु सांस्तुष्टभाषितैः स्वेदयत्यग्रम् ॥ ६३ ॥

प्रगल्भा धीरां लक्षयति प्रगल्भेति । प्रगल्भा नायिका यदि धीरा स्यात् तदा
छन्नकोपाकृतिः=छन्ना (अच्छन्ना) कोपाकृतिः (क्रोधाकारः) यस्याः सा, तत्र=नायके,
बहिः आदर दक्षेयन्ती, सुरते = रतिक्रीडायाम्, उदास्ते = उदासीना भवति ॥ ६२ ॥

प्रगल्भां धीरामुदाहरति—एकत्रेति । प्रगल्भा धीरा आयान्तं कान्तं दृष्ट्वा
दूरतः = विप्रकृष्टप्रदेशात्, प्रत्युद्गमात्=प्रत्युद्गमं विधाय, त्यबलोपे पञ्चमी । एकत्र=
एकस्मिन् स्थाने, आसनसंस्थितिः = उपवेशनसम्बन्धः, परिहृता = परित्यक्ता । ताम्बू-
लाऽऽनयनच्छलेन = ताम्बूलस्य (नागवल्लीदलस्य) आनयनम् (आहरणम्) तस्य
छलेन (कर्तव्येन), रभसार्लेषोऽपि = हृषीऽऽलिङ्गनम् अपि, संबिधिनतः = सम्यक्
प्रतिबद्धः । अन्तिके = समीपे, कान्तं स्पेति शेषः । परिजनं = सखीजन, व्यापारयन्त्या=
नियोजयन्त्या, कार्यविक्षेप इति शेषः । आलापोऽपि = आलापणम् अपि, न मिश्रितः =
उत्तरेण युक्तो न कृतः । इत्थं च चतुरया = चातुर्ययुक्तया नायिकया, कान्तं प्रति =
नायकं प्रति, प्रमदऽन्तरासक्तमिति शेषः । उपचारतः = कृतिमधीतिहेतुव्यापारेभ्यः ।
कोपः = क्रोधः, कृतार्थीकृतः = सफलीकृतः संभोगप्रतिरोधः कोपफलम् । तर्नैव काण्ठो
वशीकृत इति भावः । तथा चेयं धीरा प्रगल्भा । शार्ङ्गलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

धीराऽधीरा लक्षयति—धीराऽधीरेति । प्रगल्भा धीराऽधीरा तु, सोस्तुष्ट-
भाषितैः = आपातमधुरैः कटुभाषणैः, अमु = नायकं, स्वेदयत्=स्वेदयुक्तं कृषात् ।

धीरा प्रगल्भा—हो तो क्रोधके आकारको छिपाती हुई ॥ ६२ ॥

बाहुरसे प्रियमें आदर दिखाकर रतिक्रीडामें उदासीन होती है ।

जैसे—चतुरा (नायिका) ने प्रियको आठे हुए देखकर दूरसे ही जनबानी
कर उनके साथ एक ही आसनमें स्थितिका परिहार किया, पान लानेके छलसे हर्षपूर्वक
आलिङ्गनमें भी विधन डाला । पास ही सखीजनको काममें लगाती हुई उसने परस्पर
बात भी नहीं मिलाई, प्रियके प्रति सत्कारके बहानेसे अपने क्रोधको सफल बना डाला ।

धीराऽधीरा प्रगल्भा—धीराऽधीरा प्रगल्भा मधुर उपात्म्यां (उदाहर्तां) से
नायकको खिन्न बनाती है ॥ ६३ ॥

अमुं नायकम् ।

यथा मम—

‘अनलङ्कृतोऽपि सुन्दर ! हंसि मनो मे यतः प्रसभम् ।
किं पुनरलङ्कृतस्त्वं सम्प्रति नखरक्षतैस्तस्याः ॥’
तर्जयेत्ताडयेदन्या—

अन्या अधीरा । यथा—‘शोणं वीक्ष्य मुखम्’ इत्यत्र (७२ पृ०) । अत्र च सर्वत्र ‘रुषा’ इत्यनुवर्तते ।

—प्रत्येकं ता अपि द्विधा ।

कनिष्ठज्येष्ठरूपत्वाभायकप्रणयं प्रति ॥ ६४ ॥

ता अनन्तरोक्ताः षडभेदा नायिकाः ।

धीराऽधीरा प्रगल्भामुदाहरति—अनलङ्कृत इति । हे सुन्दर = हे मनोरम !, अनलङ्कृतोऽपि = अलङ्काररहितोऽपि, यतः = वस्मात्कारणात्, मे = मम, मनः = चित्तं, प्रसभं = हठात्, हंसि = आकर्षसि, अतः सम्प्रति = अधुना, तस्याः = उपा-
नायिकायाः, नखरक्षतः = नखक्षतचिह्नैः, रमणसमयकृतैरिति शेषः, अलङ्कृतः = भूषितः सन्, किं पुनः = किं वक्तव्यम् । अर्थां वक्तव्यम् ॥ ६३ ॥

अधीरां प्रगल्भां लक्षयति—तर्जयेदिति । अन्या = अधीरा प्रगल्भा, तर्जयेत् = भत्सयेत्, ताडयेत् = प्रहरेत्, नायकमिति शेषः ।

अधीरां प्रगल्भामुदाहरति—‘शोणं वीक्ष्य मुखम्’ इत्यत्र । (पृ० ७२) । अत्र नायकं प्रतिपादप्रहारदियं नायिका अधीराप्रगल्भा । अत्र = एषु, सर्वत्र = सर्वेषु स्थलेषु, धीराऽ-
धीरादीनां कार्येषु लक्षणेषु च “रुषा” (क्रोधेन) इत्यनुवर्तते ।

पुनः षडभेदां नायिकां द्विधा विभजते—प्रत्येकमिति । ताः = पूर्वोक्ता धीरा, अधीरा धीराऽधीरा चेति त्रैविध्यात् मध्यप्रगल्भयोः षड्विधा नायिका, अपि नायक-
प्रणयं प्रति = नायकाऽनुरागं प्रति, कनिष्ठज्येष्ठरूपत्वात् = अरुपाऽधिकत्वरूपत्वात् पुनर्द्विधा ॥ ६४ ॥

जैसे कि—हे सुन्दर ! जो आप अलङ्कारके बिना भी मेरे मनको आकृष्ट करते हैं, उस (नायिका अर्थात् मेरी सौत) के नखलतोंसे अलङ्कृत हैं तो फिर क्या कहना है ?

अधीरा प्रगल्भा = यह तर्जन और ताडन करती है । जैसे—“शोणं वीक्ष्य मुखम्” (पृ. ७२) सर्वत्र “प्रियं सोऽप्रासवक्रोवक्ता०” इत्यादि कारिकासे “रुषा” (क्रोधसे) इस पदकी अनुवृत्ति होती है ।

अभी कही गई ये छहों नायिकाएँ नायकके प्रेममें न्यून और अधिक होनेसे दो दो भेदोंवाली होती हैं ॥ ६४ ॥

यथा—

दृष्ट्वैकासनसंस्थिते प्रियतमे परचातुपेत्यादरा-
 देकस्या नयने पित्राय विहितक्रीडानुबन्धच्छलः ।
 ईषद्विक्रितकन्धरः सपुलकः प्रेमोल्लसन्मानसा-
 मन्तर्हसिलसत्कपोलकलकां घूर्तोऽपरां चुम्बति ॥
 मध्याप्रगल्भयोर्भेदास्तस्माद् द्वादश कीर्तिताः ।
 मुग्धा त्वेकैव, तेन स्युः स्वीयामेदास्त्रयोदश ॥ ६५ ॥

ज्येष्ठा कनिष्ठा च नायिकामुदाहरति—दृष्ट्वेति । घूर्तः = नायकः, एकाऽऽ-
 सनसंस्थिते = एकासनोपविष्टे, प्रियतमे = बल्लभतमे, पत्न्यौ, इत्यर्थः, दृष्ट्वा = भव-
 कोक्ष्य, आदरात् = संमानात्, उभयत्र वासिष्वकत्वाद् आदरं पित्राय, स्यूलोपे पञ्चमी ।
 पश्चात् = पृष्ठतः, उपेत्य = आवृत्य, विहितक्रीडाऽनुबन्धच्छलः = विहितं (कृतम्)
 क्रीडायाम् (लेलायाम्) अनुबन्धः (आरम्भः) एव छलम् (कपटम्) येन सः ।
 एकस्याः = पत्न्याः, नयने = नेत्रे, पित्राय = अपित्राय, पाणिभ्यामाच्छाद्येति भावः ।
 ईषद्विक्रितकन्धरः = ईषत् (स्वोकं यथा स्वास्तथा) विक्रिता (विक्रीकृता) कन्धरा
 (प्रीया) येन सः । सपुलकः (सरोमाचः) सन्, प्रेमोल्लसन्मानसां = प्रेम्णा
 (प्रणयेन हेतुना) उल्लसत् (हृष्यत्) मानसं (चित्तम्) यस्याः, ताम् । तथा च
 मन्तर्हसिलसत्कपोलकलकाम् = अन्तः (अभ्यन्तरे) हसितं (हास्येन) लसती
 (लोच्यमाने) कपोलकलकेः (गण्डस्वले) पश्चाः, ताम्, अपराम् = अन्यां प्रियतरां,
 पत्नीं, चुम्बति = वक्त्रसंयोगं करोति । मादूर्लविक्रीडितं वृत्तम् ।

अत्र घूर्तेन कान्तेन यस्या नयने अपिहिते, सा कनिष्ठा, चुम्बनस्याऽप्राप्तेः । या
 चुम्बिता सा ज्येष्ठा, अधिकसन्मानाविति स्वष्टम् ॥ ६४ ॥

स्वीयामेदान्च कुल्येति—मध्याप्रगल्भयोरिति । तस्मात् = कारणात्, मध्या-
 प्रगल्भयोः द्वावव भेदाः प्रकीर्तिताः । धीरा, अधीरा धीराऽधीरेति भेदः मध्या प्रगल्भा च
 बहुभेदाः । तत्रापि ज्येष्ठा कनिष्ठीति भेदद्वयात् ६ × २ = द्वादशभेदाः, मुग्धा नायिका तु
 एकैव, इत्थं समष्टया स्वीयाम्नास्त्रयोवत् भेदा बोद्धव्याः ॥ ६५ ॥

जैसे कि—घूर्त नायक एक आसनपर बैठी हुई दोनों प्रियाओंको देखकर पीछेसे
 आकर आदरसे क्रीडाके छलसे एक प्रियाकी आँखोंको मुँदकर गर्दनको कुछ टेढ़ी
 कर रोमांचयुक्त होकर प्रेमसे प्रसन्न चित्तवासी तथा अन्तःकरणमें हँसनेसे स्थूल
 कपोलीस युक्त सुंदरी नायिकाको चूम लेता है ।

इसप्रकार मध्या और प्रगल्भाके चारह भेद कहे गये हैं, और मुग्धाका एक
 भेद, इस तरह स्वीया नायिकाके तेरह भेद हो गये हैं ॥ ६५ ॥

परकीया द्विधा प्रोक्तां परोढा कन्यका तथा ।

तत्र—

यात्रादिनिस्ताऽन्योढा कुलटा गलितत्रया ॥ ६६ ॥

यथा—

‘स्वामी निःश्वसितेऽप्यसूयति, मनोजिघ्रः सपत्नीजनः,
श्वश्रूरिङ्गितदैवतं, नयनयोरीहालिहो यातरः ।
तद्दूरादयमञ्जलिः, किमधुना दृग्भङ्गिभावेन ते,
वैदग्धीमधुरप्रबन्धरसिक ! व्यर्थोऽयमत्र श्रमः ॥’

परकीया विभजति—परकीयेति । परोढा = परेण ऊढा (विवाहिता) कन्यका
चेति परकीया नायिका द्विविधा ।

परोढा लक्षयति—यात्रादिनिरतेति । यात्रादिनिस्ता = उत्सवादिविलोकन-
तत्परा, कुलटा = परमर्तृगामिनि, गलितत्रया = निर्लज्जा, सा अन्योढा = अन्येन ऊढा-
परोढा भवतीति भावः ॥ ६६ ॥

परकीयामुदाहरति—स्वामीति । उपनायकं प्रति परोढाया उक्तिरियम्
स्वामी=भर्ता, परिणतेति भावः । निःश्वसिते अपि = निःश्वासकरणे अपि । असूयति=
दोषानाविष्करोति, मानसव्यभिचारमाशङ्कत इति भावः । सपत्नीजनः = एकभर्तृ-
काजनः, मनोजिघ्रः = चित्ताघ्राता, मम परपुरुषविषये मानसमनुमिनोतीति भावः ।
‘मनोजिघ्र’ इत्यत्र मनो जिघ्रति इति ‘पाघ्राघ्राघ्रेड्दृशः शः’ इति शप्रथयः । श्वश्रूः=
भर्तृजननी, इङ्गितदैवतम् = इङ्गितस्य (हस्ताविशेषादेः) दैवतम् (देवता, इङ्गिताऽ-
तिज्ञेति भावः) । यातरः = पति श्रातृपत्न्यः, नयनयोः=नेत्रयोः, ईहालिहो = चेष्टाऽनु-
मायिकाः, तत्=तस्मात्कारणात्, दूरात्=विप्रकृष्टप्रदेशात् एव, अयमञ्जलिः=सम्पुटित-
करद्वयं, मया समर्प्यत इति शेषः । अधुना = सम्प्रति, ते = तव, दृग्भङ्गिभावेन = नेत्र-
विच्छिद्यमिप्रायेण, नेत्रसङ्केतव्यापारेणेति भावः किं = किं फलम् ? अतः हे वैदग्धी-
मधुरप्रबन्धरसिक = वैदग्ध्या (रसिकत्वेन) यः मधुरः (मनोहरः) प्रबन्धः (व्यापारः)
तत्र रसिकः (अनुरागी), तःसम्बुद्धौ, अत्र = अस्मिन्स्थाने, श्रमः = परिश्रमः,

परकीयाके दो भेद होते हैं—परोढा (विवाहिता) और कन्या ।

यात्रा आदिमें तत्परा और लज्जासे हीन कुलटाको अन्योढा वा परोढा
कहते हैं ॥ ६६ ॥

परोढाका उदाहरण—स्वामी सांस लेनेमें भी ईर्ष्या करते हैं, सपत्नी (सौत)
भनकों सूँघती है अर्थात् अभिप्रायको भर्तृपतेके लिए कोशिश करती है । सास अभिप्राय
जाननेके लिए देवता है जेठनियाँ और देवरानियाँ चेष्टाको चाटती हैं अर्थात् मेरी
चेष्टाका अनुमान करती रहती हैं, इसलिए मैं दूरसे ही अञ्जलि जोड़ती हूँ, रसिकतासे

अत्र हि मम परिणोताऽन्नाच्छादनादिदातृतया स्वःभ्येव न तु वल्लभः ।
त्वं तु वैदग्धीमधुरप्रबन्धरसिकतया मम वल्लभोऽसीत्यादिव्यङ्ग्याथवशादस्याः
परनायकविषया रतिः प्रतीयते ।

कन्या त्वजातोपयमा सलज्जा नवयौवना ।

अस्याश्च पित्राद्यायत्तत्वात्परकीयात्वम् । यथा मालतीमाधवादौ
मालत्यादिः ।

धीरा कलाप्रगल्भा स्याद्देश्या सामान्यनायिका ॥ ६७ ॥

समागमसंकेतात्मक इति भावः, व्यवदीय इति शेषः । व्यर्थः = निष्कलः, स्वदीय-
मभिलाषं पूरयितुमसमर्थाऽस्मीति भावः ।

स्तोकं विवृणोति—**अत्रेति** । अत्र = इह, स्थाने, परिणोता = विवाहकर्ता,
अन्नाच्छादनादिदातृतया = भोजनवस्त्रादिवितरकत्वेन, स्वामी एव = भर्ता एव, न तु
वल्लभः = प्रियः, एतद्वैपरीत्येन त्वं तु वैदग्धीमधुरप्रबन्धरसिकतया = रसिकतामनोहर-
व्यापाराऽनुरागितया, वल्लभोऽसि इत्यादि व्यङ्ग्याथवशात् = व्यञ्जनावृत्तिप्रतिपाद्याथ-
वशात्, अस्याः = वक्ष्याः, परनायकविषया = परपुरुषविषया, रतिः = अनुरागः,
प्रतीयते = ज्ञायते ॥ ६६ ॥

कन्या लक्षयति—**कन्येति** । अजातोपयमा = अर्निवृत्तविवाहा, सलज्जा =
क्रीडायुक्ता, नवयौवना = प्रत्यप्रतारुण्या, एतादृशः कन्यारूपा परकीया नायिका भवति ।

अस्याश्च = कन्यायाऽश्च, पित्राद्यायत्तत्वात्, जनकाद्यधीनत्वात्, आदिपदेन मातृ-
प्रात्रादीनां परिग्रहः, परकीयात्वम् ।

साधारणा नायिका लक्षयति—**धीरेति** । धीरा = विवृषी, सुरतपण्डितेर्हि
भावः । कलाप्रगल्भा = कलासु (नृत्यगीतवादित्रादिषु) प्रगल्भा (प्रतिभाऽन्विता),
वेश्या = वारस्त्री, सामान्यनायिका = साधारणः नायिका भवति ॥ ६७ ॥

मधुर क्रियामें हे अनुरागवाले आपके नेत्रोंके सकेतसे क्या होता है ? यहाँपर आपका यह
परिश्रम व्यर्थ (बेकार) है ।

यहाँपर मुख्यसे विवाह करनेवाले अन्न और वस्त्र आदिको देनेसे केवल स्वामी
हैं प्रिय नहीं हैं, तुम तो रसिकतासे मधुर क्रियामें अनुरागी होनेसे मेरे प्रिय हो इत्यादि
व्यङ्ग्य अर्थके कारण इस वक्त्रोंकी परपुरुषमें रतिकी प्रतीति होती है ।

कन्या—जिसका विवाह नहीं हुआ है, लज्जा और नूतन तारुण्यसे युक्त ऐसी
नायिकाको “कन्या” कहते हैं । यह पिता आदिकी अधीन होनेसे “परकीया” हैं ।
जैसे मालतीमाधव आदिमें मालती आदि ।

साधारणा (वेश्या)—धर्मवाली नृत्यगीत आदि कलाओंमें प्रवीण वेश्याको
“साधारणा” नायिका कहते हैं ॥ ६७ ॥

निर्गुणानपि न द्वेष्टि न रज्यति गुणिष्वपि ।
 वित्तमात्रं समालोक्य मा राम दर्शयेद्बहिः ॥ ६८ ॥
 काममङ्गीकृतमपि परिक्षीणधनं नरम् ।
 मात्रा निःसारयेद्देवा पुनःसंधानकाङ्क्षया ॥ ६९ ॥
 तस्कराः पण्डका मूर्खाः सुखप्राप्तधनास्तथा ।
 लिङ्गिनश्छन्नकामाया अस्याः प्रायेण बल्लभाः ॥ ७० ॥

सामान्यनायिका (वेश्याम्) विशेषतः परिचाययति निर्गुणानिति । सा च= सामान्यनायिका (वेश्या), निर्गुणानपि पुरुषात्, न द्वेष्टि=तत्र द्वेषं न करोति, गुणिषु अपि=सगुणेषु अपि पुरुषेषु, न रज्यति=अनुरक्ता न भवति । सा, वित्तमात्रं=धन- मात्रं, कामुकपुरुषस्येति शेषः । समालोक्य=दृष्ट्वा, बहिः=कृत्रिमरूपम् इति भावः; रामम्=अनुरागं, दर्शयेत्, न तु अन्तःस्थितं इति शेषः ॥ ६८ ॥

एषा = सामान्यनायिका, कामम् = अत्यर्थम्, अङ्गीकृतम् अपि = प्रियत्वेन स्वीकृतम् अपि, परिक्षीणधनं = नष्टद्रव्यं, नरं = कामुकजनं, पुनः = भूयः, सन्धान- काङ्क्षया=समापयेच्छया, धनाऽऽर्जनार्थमिति शेषः । मात्रा=जनन्या शम्भल्या, निष्का- सयेत्=निराकुर्यात्, पुनर्धनसंयोगे सति मातरं दूषयित्वा परिग्राहयितुमिति भावः ॥ ६९ ॥

सामान्यनायिकाया बल्लभानुद्दिशति—तस्करा इति । तस्कराः = चौराः, पण्डकाः = वातपाण्डकादयः, वस्तुतः—पण्डका इत्यत्र पण्डा एव पण्डकाः, स्वार्थे कच् । “नृतीयाप्रकृतिः षण्डः क्लीबः पण्डो नपुंसके” इत्यनरः । पण्डकाः = नपुंसकाः, वात- पण्डकाः=वातेन (रोगविशेषेण) पण्डकाः (नपुंसकाः) । “पण्डकाः” इति पाठान्तर- स्वीकारे तस्य प्रयोगो नोपलभ्यते । मूर्खाः=अज्ञाः, सुखप्राप्तधनाः=सुखेन (अनायासेन) प्राप्तं (लब्धम्) धनं (द्रव्यम्) यस्ते, पित्राद्यजितधनसपत्न्याः, दुःखाजितधनस्य व्ययितुमशक्यत्वादिति भावः । लिङ्गिनः = लिङ्गम् (चिह्नम्) ऽस्ति येषां ते; तापसब्रह्मचारीदिवेशप्रारिणः । छन्नकामायाः=छन्नः (प्रच्छन्नः) कामः (मदनवेशः) येषां ते, अथवा छन्नं कामयन्ते इति, कर्मण्यण् । ते आद्या येषां ते । प्रच्छन्नकामा जनाः

वह निर्गुणोंसे भी द्वेष नहीं करती है गुणियोंमें भी अनुरक्त नहीं होती है केवल धनको देखकर बाहर अनुराग दिखाती है ॥ ६८ ॥

अच्छी तरहसे अङ्गीकृत पुरुषकोभी धनसे क्षीण होनेपर फिर समागमकी इच्छासे अपनी माताके द्वारा निकलवाती है ॥ ६९ ॥

चोर, पण्डक (वातपाण्डुरोगवाले वा नपुंसक), मूर्ख, जिनसे अनायास ही धन प्राप्त हो सके वैसे पुरुष, तपस्वी और ब्रह्मचारी आदिके वेष लेनेवाले, जिनका कामवेश

एषापि मदनयत्ता क्वापि सत्यानुरागिणी ।

रक्तायां वा विरक्तायां रतमस्यां सुदुर्लभम् ॥ ७१ ॥

पण्डको धातपाण्डवादिः । छन्नं प्रच्छन्नं ये कामयन्ते ते छन्नकामाः । तत्र रागहीना यथा लटकमेलकादौ मदनमञ्जर्यादिः । रक्ता यथा मृच्छकटिकादौ वसन्तसेनादिः ।

पुनश्च—

अवस्थाभिर्भवन्त्यष्टावेताः षोडशभेदिताः ।

स्वाधीनभर्तृका तद्वत्खण्डिताऽथाभिसारिका ॥ ७२ ॥

स्वकामावेशगोपनाऽर्थं बहु स्तिरस्ति, एते जना अस्याः = वेश्यायाः, प्रायेण = प्रायशः, वल्लभाः = प्रियाः ॥ ७० ॥

एषा अपि = वेश्या अपि, क्वापि = कुत्रचिःपुरुषे, सत्याऽनुरागिणी = यथार्थ-रूपेण प्रणयशीला भवति । रक्तायाम् = अनुरक्तायां, विरक्तायाम् = अपरक्तायां वा, अस्यां = वेश्यायां, रतं = रमणं, सुदुर्लभम् = अतिशयदुष्प्राप्यं, भवति । विवृणोति-रागहीना = विरक्ता, यथा लटकमेलकादौ मदनमञ्जर्यादिः । रक्ता = अनुरक्ता, यथा मृच्छकटिकादौ वसन्तसेनाऽदिः ॥ ७१ ॥

पुनर्भेदाऽऽटकमुद्दिशति—अवस्थाभिरिति । षोडशभेदिताः=स्त्रीयाः त्रयोदश, परकीये द्वे, साधारणा एका इति षोडशभेदयुक्ताः, एताः = नायिका, अवस्थाभिः = दशाभिः पुनरष्टौ भवन्ति ।

परिगणयति—स्वाधीनभर्तृकेति । स्वाधीनो भर्ता यस्याः सा, “नघृतश्चे” ति कप् । खण्डिता, अभिसारिका—॥ ७२ ॥

प्रच्छन्न है अथवा गुप्तरूपसे चाहनेवाले इत्यादि पुरुष प्रायः (अकसर) इसके प्यारे होते हैं ॥ ७० ॥

यह (साधारण स्त्री) जो किसी पुरुषमें सच्चे अनुरागवाली होती है यह (साधारणा) अनुरक्त हो वा विरक्त हो इसमें रति अत्यन्त दुर्लभ है ॥ ७१ ॥

रागहीन साधारणा जैसे—लटकमेलक आदिमें मदनमञ्जरी आदि । अनुरक्त साधारणा जैसे—मृच्छकटिक आदिमें वसन्तसेना आदि ।

अन्य भेद कहते हैं—सौलह भेदवाली ये नायिकाएं अवस्थाओंसे फिर बाठ प्रकारकी होती हैं । जैसे कि—स्वाधीनभर्तृका, खण्डिता, अभिसारिका । ७२ ॥

कलहान्तरिता विप्रलम्बा प्रोषितभर्तृका ।

अन्या वासकसञ्जा स्याद्विरहोत्कण्ठिता तथा ॥ ७३ ॥

तत्र—

कान्तो रतिगुणाकृष्टो न जहाति यदन्तिकम् ।

विचित्रविभ्रमासक्ता सा स्यात्स्वाधीनभर्तृका ॥ ७४ ॥

यथा—‘अस्माकं सखि वाससी—’ (७२ पृ०) । इत्यादि ।

पार्श्वमेति प्रियो यस्या अन्यसंयोगचिह्नितः ।

सा खण्डितेति कथिता धीरेरीर्याकषायिता ॥ ७५ ॥

कलहान्तरिता कलहेन अन्तरिता (व्यवहिता) कान्तेनेति शेषः, विप्र-
लम्बा = वञ्चिता, कान्तेनेति शेषः । प्रोषितभर्तृका = प्रोषितः (प्रवास उषितः) रति
(प्रियः) यस्याः सा, समासाज्जतः कम् । वासकसञ्जा = वासकं (वस्त्रम्) तेन
सञ्जा (संनद्धा) । विरहोत्कण्ठिता = विरहेण (प्रियवियोगेन) उत्कण्ठिता
(उत्सुका) ॥ ७३ ॥

स्वाधीनभर्तृका लक्षयति— कान्त इति । रतिगुणाऽऽकृष्टः = रतिगुणेन (अनु-
रागगुणेन) आकृष्टः (जाताकर्षणः), कान्तः = बल्लभः, यदन्तिकं = यस्याः
(नायिकायाः) अन्तिकं (समीपम्), न जहाति = न त्यजति । विचित्रविभ्रमाऽऽ-
सक्ता = अनेकविलासःसकियुक्ता, सा = तादृशी नायिका, स्वाधीनभर्तृका स्यात् ।
उदाहरति—“अस्माकं सखि वाससी” (पृ० ७२) ॥ ७४ ॥

खण्डितां लक्षयति— पार्श्वमिति । अन्यसंयोगचिह्नितः = अन्यस्याः (नायि-
कायाः) संयोगः (संयोजनम्), तेन चिह्नितः (नखदशनशतविभक्त्युक्तः) ;
कान्तः = प्रियः, यस्याः = नायिकायाः, पार्श्वं = निकटम्, एति = आपच्छति, ईर्या-
कषायिता = ईर्यया (अप्रयया) कषायिता (क्लृप्तचित्ता), सा = नायिका,
धीरे = विशिष्टः, खण्डितेति कथिता = अभिहिता ॥ ७५ ॥

कलहाज्जरिता, विप्रलम्बा, प्रोषितभर्तृका, वासकसञ्जा धीरे विरहो-
त्कण्ठिता ॥ ७३ ॥

स्वाधीनभर्तृका - अनुरागके गुणसे आकृष्ट प्रिय जिसका शायीय नहीं
छोड़ता है. विचित्र विलासवाली उसको “स्वाधीनभर्तृका” कहते हैं ॥ ७४ ॥

जैसे—“अस्माकं सखि ! वाससी” पृ० ७२ ।

खण्डिता—दूसरी स्त्रीके संयोगसे चिह्नित प्रिय जिसके पास जाता है। ईर्यया
क्लृप्तचित्तवाली उसको विद्वान् “खण्डिता” कहते हैं ॥ ७५ ॥

यथा—‘तद्वितथमवादीः’ (८५ पृ०) । इत्यादि ।

अभिसारयते कान्तं या मन्मथवशंवदा ।

स्वयं वाभिसरत्येषा धीरैरुक्ताभिसारिका ॥ ७६ ॥

क्रमाद्यथा—

न च मेऽवगच्छति यथा लघुतां, करुणां यथा च क्रुहते स मयि ।

निपुणं तथैनमभिगम्य वदेरभिदूति काचिदिति संदिदिशे ॥

‘उत्क्षिप्तं करकङ्कणद्वयमिदं, बद्धा दृढं मेखला,

यत्नेन प्रतिपादिता मुखरयोर्मञ्जीरयोर्मूकता ।

खण्डिताया उदाहरणं—‘तद्वितथमवादीः’ इत्यादि (पृ० ८५) ॥७५॥

अभिसारिकां लक्षयति—अभिसारयत इति । मन्मथवशंवद=मन्मथस्य (कामस्य) वशंवदा (वश्या) सती, या=नायिका, कान्तं=प्रियम्, अभिसारयते=दूत्यादिमुखात्कुत्रचित्स्थाने प्रापयति, वा=अथवा, स्वयम्=आत्मना, अभिसरति = कान्तसमीपं गच्छति, एषा = इयं नायिका, धीरैः = विद्वद्भिः, अभिसारिका, उक्ता = कथिता ॥ ७६ ॥

कान्तमभिसारयन्त्या नायिकाया उदाहरणं—न चेति । (हे दूति = हे सन्देश-हरे !) सः = मत्प्रियः, यथा = येन प्रकारेण, मे = मम, लघुतां = लावण्यं, न अवगच्छति = न जानाति, एवं च यथा, मयि = विषये, करुणाम् = अनुकम्पां, क्रुहते = विदधाति । एनं = तं कान्तम्, अभिगम्य = सम्मुखं गत्वा, निपुणं = कुशलं, तथा = तेन प्रकारेण, वदेः = ब्रूहि, इति कावित् = अभिसारिका, अभिदूति = दूती लक्षणीकृत्य, संदिदिशे = संदिष्टवती, कान्तमभिसारयन्तीयं प्रयमाऽभिसारिका ।

स्वयमभिसरत्येषा उदाहरणमाह—उत्क्षिप्तमिति । अभिसारिका स्वसर्त्री कथयति—हे प्रियसखि ! इदं करकङ्कणद्वयं=पाणिवलयद्वितथम्, उत्क्षिप्तं=मणिबन्धा-दूष्यं न्यस्तम्, शब्दनिवारणाऽर्थमिति भावः । एवं परत्राऽपि । मेखला च = नानाविध-रत्नखचिता काची च, दृढ = गाढ, बद्धा = नद्धा । मुखरयोः = शब्दायमानयोः, मञ्जीरयोः=नुपुरयोः, मूकता = निःशब्दता, यत्नेन=प्रयासेन, प्रतिपादिता=सम्पादिता ।

उत्से—‘तद्वितथमवादीः (पृ. ८५) । इत्यादि ।

अभिसारिका—कामके वशमें रहनेवाली जो प्रियको संकेत स्थलमें बुलाता है वा स्वयम् उसके पास जाती है, उसे विद्वान् “अभिसारिका” कहते हैं ॥ ७६ ॥

प्रियको बुलानेवाली अभिसारिका—“जिस तरहसे वे मेरी लघुताको न समझें और मेरे ऊपर दया करें, उसके पास जाकर अच्छी तरहसे कहो” इस प्रकार किसी नायिकाने दूतीको सन्देश दिया ।

प्रियके पास स्वयम् जानेवाली अभिसारिका—इन दोनों करकङ्कणोंकी मैंने मणिबन्धोंके ऊपर रक्खा, मेखला (करघनी) को मजबूतीके साथ बाँधा, शब्द

आरब्धे रभसान्मया प्रियसखि ! क्रीडाभिसारोत्सवे,
चण्डालस्तिमिरावगुण्ठनपटक्षेपं विधत्ते विधुः ।'

संलीना स्त्रेषु गात्रेषु मूकीकृतविभूषणा ।

अवगुण्ठनसंश्रिता कुलजाऽभिसारेद्यदि ॥ ७७ ॥

विचित्रोऽज्ज्वलवेषा तु रणन्मूपुरकङ्कणा ।

प्रमोदस्मेरवदना स्याद्वेश्याऽभिसारेद्यदि ॥ ७८ ॥

मदस्खलितमलाया विभ्रमोत्फुल्लोचना ।

अनन्तरं च कान्तसमागमसमये इति शेषः, मया, क्रीडाभिसारोत्सवे = क्रीडासंघम्,
(विहारसंघम्) अभिसारोत्सवे (अभिसरणरूपक्षणे), रभसात् = वेगाद्दर्शनात्, आरब्धे =
प्रक्रान्ते सति, चण्डालः = चण्डालसमः, क्रूर इति भावः । विधुः = चन्द्रः, तिमिराऽ-
वगुण्ठनपटक्षेपं = तिमिरम् (अन्धकारः) एव अवगुण्ठनपटः (आवरणवस्त्रम्), तस्य
क्षेपम् (अपसारणम्), विधत्ते - कुर्वते, चन्द्रोदयेन अभिसारस्य नैषकल्पं जातमिति भावः ।
स्वयमभिसरणात् इयं द्वितीयाऽभिसारिका । शाङ्खलिविक्रीडतं वृत्तम् ॥ ७६ ॥

कुलजाया अभिसारिकाया अभिसरणप्रकारमाह संलीनेति । कुलजा = कुलीना अभि-
सारिका, अभिसरेत् यदि = अभिसरणं कुर्याच्चेत्, स्त्रेषु = आत्मीयेषु, गात्रेषु = अङ्गेषु, लक्षणया
एषोऽर्थः । संलीना = संश्लिष्टा, अतीवसङ्कुचितेति भावः । मूकीकृतविभूषणा = निःशब्दी-
कृताऽलङ्काराः, एवं, च अवगुण्ठनसंश्रिता = आवरणवस्त्रपरिवेष्टिता, भवतीति भावः ॥ ७७ ॥

वेश्याया अभिसारिकाया अभिसरणप्रकारमाह - विचित्रोऽज्ज्वलवेषोति । वेश्या =
वारस्त्री अभिसारिका, अभिसरेत् यदि, तदा विचित्रोऽज्ज्वलवेषा = विचित्रः (अनेक-
वर्णः) उज्ज्वलः (स्वच्छः) वेशः (नेपथ्यम्) यस्याः सा, तथा च प्रमोदस्मेर-
वदना = प्रमोदेन (हर्षेण) स्मेरं (विकसितम्) वदतं (मुखम्) यस्याः सा, एता-
दृशी स्यात्, जनमनोमोहनाऽर्थमिति शेषः ॥ ७८ ॥

प्रेष्यायाः (मृष्यायाः) अभिसारिकाया अभिसरणप्रकारमाह मदेति । प्रेष्या =
मृष्या अभिसारिका अभिसरेत् यदि तदा मदस्खलितमलायाः = मदेन (मदनमदेन) स्खलितः =

करनेवाले नूपुरोंकी यत्नपूर्वक शब्दहीन बनाया, इस प्रकार वेषसे क्रीडाके लिए अभिसार-
के उत्सवका प्रारंभ करनेपर चण्डाल चन्द्र अन्धकाररूप आवरणवस्त्रको हटा रहा है ॥ ७६ ॥

कुलीन स्त्री अभिसार करेगी तो अपने शरीरके अवयवोंमें सिकुड़कर भूषणोंको
शब्दहीन बनाकर छूँट काढ़ेगी ॥ ७७ ॥

वेश्या अभिसार करेगी तो विचित्र और उज्ज्वल वेषको धारण कर नूपुर और
कङ्कणोंको बजाती हुई हर्षसे विकसित मुखवाली होगी ॥ ७८ ॥

भ्रूया (नोकरानी) अभिसार करेगी तो मक्खे विकृत बातचीत करनी हुई

आविद्धगांतसंचारा स्यात्प्रप्याऽभिसरैद्यदि ॥ ७२ ॥

तत्राद्ये 'उत्क्षिप्तम्' इत्यादि (९१ पृ०) । अन्ययोः ऊह्यमुदाहरणम् ।
प्रसङ्गादभिसारस्थानानि कथ्यन्ते—

क्षेत्रं वाटी मग्नदेवालयो दूतीगृहं वनम् ।

मालापञ्चः श्मशानं च नद्यादीनां तटी तथा ॥ ८० ॥

एवं कृताभिसाराणां पुञ्जलीनां विनोदने ;

स्थानान्यष्टौ तथा ध्वान्तच्छन्ने कुत्रचिदाश्रये ॥ ८१ ॥

(विकृतः) संलापः (मिथाभाषणम्) यस्याः सः । विघ्नपोत्फुल्ललोचना = विघ्नमेण
(विलासेन) उत्फुल्ले (विकसिते) लोचने (नयने) यस्याः सा । तथा च आविद्धः
गतिसंचारा = आविद्धः (स्थलितः) गतिसंचारः (गमनव्यापारः) यस्याः सा,
तादृशी स्यात् ॥ ७९ ॥

तत्र=तेषु, अभिसरणभेदेऽभिसरत्ययः । आद्यं=कुलजाऽभिसरणे, उत्क्षिप्तम् इत्यादि
(९१ पृ०) । अन्ययोः—अनन्तरवर्तियोः वेद्याप्रेषयोरिति भावः उदाहरणम्, ऊह्यम्=
तर्कनीयम् ।

अभिषारस्थानानि यथा-- क्षेत्रमिति । क्षेत्रं = केदारः, वाटी = गृहोद्यानम् ।
मग्नदेवाऽऽलयः = जीणदेवमन्दिरम्, दूतीगृहं = शम्भलीगेहम् । वनम् = अरण्यम्,
मालापञ्चः=पुष्पोद्यानं मालानां (पुष्पमालानाम्) पञ्चः (व्यक्तीकरणम्) यस्मिन्
इति व्यधिकरणबहुव्रीहिः । अथ वा मालाप च । मा (न) आलापः (आभाषणम्)
यस्मिन् तत् मऽऽलापं = निजंनस्थानमिति भावः । श्मशानं = पितृवनम्, नद्यादीनां
तटी = तटम् ॥ ८० ॥

एवं कृताऽभिसाराणां = विहितऽभिसाराणां, पुञ्जलीनां=कुलटानां, विनोदने=
मनोमोदने, अष्टौ स्थानानि, "स्थानं न्यष्टौ प्रवदति मुनिः पुञ्जलीनां विनोदं" इत्युक्तेरनु-
साराज्ज्ञातव्यानि । एवं च ध्वान्ताच्छन्ने = अन्धकारावृत्ते, कुत्रचिद् आश्रमे स्थानेऽपि
पुञ्जलीनां विनोदनं भवतीति भावः ॥ ८१ ॥

विलासे विकसित नेत्रोंवाली होकर रुक रुक कर चलेगी ॥ ७९ ॥

कुलीन अभिसारिकाका उदाहरण—“उत्क्षिप्तम्” (पृ० ९१) । वेद्या
और भृत्या अभिसारिकाओंका उदाहरणका ऊह करे ।

प्रसङ्गसे अभिसार के स्थानों को कहते हैं—क्षेत्र, घरका बगीचा, जीण
देवमन्दिर, दूतीका घर, वन, निजंनस्थान, श्मशान, नदी आदिका किनारा ॥ ८० ॥

इसप्रकार अभिसार करनेवाली कुलटाओंके ये आठ स्थान, अन्धकारसे आवृत
कोई अन्य स्थान भी होते हैं ॥ ८१ ॥

चाटुकारमपि प्राणनाथं रोषादपास्य या ।

पश्चात्तापमवाप्नोति कलहान्तरिता तु सा ॥ ८२ ॥

यथा सम तात पादानाम्—

‘नो चाटुश्रवणे कृतं, न च दृशा हारोऽन्तिके वीक्षितः,
कान्तस्य प्रियहेतवो निजसखीवाचोऽपि दूरीकृताः ।

पादान्ते विनिपत्य तत्क्षणमसौ गच्छन्मया मूढया
पाणिभ्यामवरुध्य हन्त ! सहसा कण्ठे कथं नापितः ॥’

अथ प्रसङ्गः पाततां कलहाऽन्तरितां लक्षयति— चाटुकारमिति । या=नायिका, चाटुकारमपि = प्रियवाक्येन अनुनयशीलमपि । प्राणनाथं=प्रियं, रोषात् = क्रोधाद्धेतोः अयासम् = बहिष्कृत्य, अनन्तरं पश्चात्तापम् = अनुतापम् अवाप्नोति, सा कलहान्तरिता बोधया ॥ ८२ ॥

कलहाऽन्तरितामदाहरति— नो चाटुश्रवणमिति । अनुनयन्तं प्रियं प्रत्याह्वयय पश्चादनुतप्तायाः कलहान्तरिताया नायिकाया उक्तिरियम् । चाटुश्रवणं = कान्तस्य प्रियवचनाकर्णनं, नो कृतं = न विहितम् । अन्तिके = निकटे हारः = प्रियेणाऽनुनयार्थं समर्प्यमाणा मुक्तावली, वृणा = दृश्या, न वीक्षितः=नाऽवलोकितः । तथा च कान्तस्य= प्रियस्य, प्रियहेतवः = अभीष्टकारणभूताः, निजसखीवाचोऽपि = स्वसहचरोवचनान्यपि, दूरीकृताः = परित्यक्ताः किं बहुना—इमी = कान्तः पादाऽन्ते = चरणप्रान्ते, अनुनयार्थमिति शेषः । विनिपत्य = संप्राप्य, तत्क्षणं = तत्कालमेव, गच्छन् = नैराशयेन दूरं व्रतन्नपि, मूढया = प्राप्तामोहया, क्रोधवशादिति शेषः । मया, पाणिभ्यां = कराम्याम्, अवरुध्य = निरुध्य, सहसा = अतर्कित एव कण्ठे = तस्य गले, कथं = केन प्रकारेण, न अपितः = न समपितः, प्रत्यनुनयार्थं कान्तस्य कण्ठे मया पाणिः कथं न निहित इति भावः । अनुनयन्तं का-तं बहिष्कृत्य अनुतप्तयेयं नायिका कलहाऽन्तरिता ॥ ८२ ॥

कलहाऽन्तरिता— जो खुशामद करनेवाले प्राणनाथको भी क्रोधसे पहले ठुकराकर पीछे पछताती है उसे ‘कलहाऽन्तरिता’ कहते हैं ॥ ८२ ॥

इसके उदाहरणमें अपने पिताजीका पथ देते हैं—

मैंने अपने प्रियके प्रियवचनको भी नहीं सुना, निकट स्थित हारको भी नहीं देखा, प्रियके प्रीतिसम्पादनकी हेतुभूत प्रियसखीके वचनोंको भी ठुकरा दिया । मेरे पैरों-पर विरकर उसी क्षण निराग होकर जाते हुए उनको मोहवाली मैंने रोककर सहसा उनके गलेमें आलिङ्गन करने नहीं किया ? हाय !

प्रियः कृत्वापि संकेतं यस्या नायाति सनिधिम् ।

विप्रलब्धा तु सा ज्ञेया नितान्तभवमानिता ॥ ८३ ॥

यथा—

‘उत्तिष्ठ दूति ! यामो यामो यातस्तथापि नायातः ।

याऽतः परमपि जीवेज्जीवितनाथो भवेत्तस्याः ॥’

नानाकार्यवशाद्यस्या दूरदेशं गतः पतिः ।

सा मनोभवदुःखार्ता भवेत्प्रोषितभर्तृका ॥ ८४ ॥

यथा—

‘तां जानीयाः परिमितकथां जीवितं मे द्वितीयं

विप्रलब्धां लक्षयति प्रिय दूति । प्रियः = कान्तः, संकेतं = समागमस्थान-निर्देशं, कृत्वाऽपि = विधायाऽपि, नायिकायाः, सनिधि = समीपं, न आयाति = ना गच्छति, सा तु, नितान्तम् । एकान्तम्, अवमानिता = तिरस्कृता, विप्रलब्धा, ज्ञेया = बोध्या ॥ ८३ ॥

विप्रलब्धामुदाहरति—उत्तिष्ठेति । सङ्केतस्थानमागत्य चिरप्रतीक्षाऽनन्तरमपि कान्तस्याऽनागमेन खिन्नाया विप्रलब्धाया दूतीं प्रति कथनमिदम् । हे दूति ! = हे सन्देश-हरे !, उत्तिष्ठ = उस्थानं कुतः, यामः = गच्छामः, यमिति शेषः । यामः—अहम्, अत्रा-यतयोरुभयोरिति शेषः । यातः = गच्छति, तथाऽपि, न आयातः = न आगतः, कान्त इति शेषः । अतः = अस्मात्कालात्, अपि, या जीवेत् = प्राणान् धारयेत्, तस्या एव, जीवितनाथः = प्राणनाथः भवेत्, न तु अधीराया ममेति भावः । सङ्केतं विधायाऽपि कान्तस्याऽनागमेन इयं विप्रलब्धा नायिका ॥ ८३ ॥

प्रोषितभर्तृकां लक्षयति—नानाकार्यवशादिति । यस्याः—नायिकायाः, पतिः= वल्लभः, नानाकार्यवशात् = अनेककार्माऽग्रीनस्वाद्धेतोः, दूरदेशं= विप्रकृष्टप्रदेशं, गतः = प्राप्तः, मनोभवदुःखिता—मदनवेदनापीडिता, सा—नायिका, प्रोषितभर्तृका भवेत् ॥ ८४ ॥

प्रोषितभर्तृकामुदाहरति—तां जानीया इति । कुवेरशापेन पत्नीविप्रयुक्तस्य

विप्रलब्धा—प्रिय संकेत करके भी जिसके समीप नहीं जाता है, अत्यन्त अपमानित उसे “विप्रलब्धा” कहते हैं ॥ ८३ ॥

उदाहरण—दूति ! उठो । हम लोग चलो, एक ग्रहण बीच चुका फिर भी वे नहीं आए । इसके अनन्तर भी जो जीयेगी उसके प्राणनाथ हींसे ।

प्रोषितभर्तृका—जिसका पति अनेक कामोंमें व्यस्त होकर दूर देशमें गया है, कामदेशसे पीडित उस नायिकाको “प्रोषितभर्तृका” कहते हैं ॥ ८४ ॥

उदाहरण—मेघदूतमें यक्ष मेघसे कह रहा है—“हे मेघ ! भुक्त सङ्घरके दूर-

दूरीभूते मयि सहचरे चक्रवाकीमिवैकम् ।

गाढोत्कण्ठां गुरुषु दिवसेष्वेषु गच्छत्सु बालां

जातां मन्ये शिशिरमथितां पद्मिनीं वान्यरूपाम् ॥'

कुरुते मण्डनं यस्याः सज्जिते वासवेशमनि ।

सा तु वासकसज्जा स्याद्विदितप्रियसङ्गमा ॥ ८५ ॥

यथा राघवानन्दानां नाटकै—

'विदूरे केयूरे कुरु, करयुगे रत्नवल्लयै-

रत्नं, गुर्वी प्रीवाभरणलतिकेयं किमनया ।

कस्यचिद्यस्य मेघं प्रति उक्तिरियम् । सहचरे = सहचारिणि, मयि = कान्ते, दूरीभूते = दूरदेशं प्राप्ते सति, एकाम् = एकाकिनीं, चक्रवाकीम् इव = चक्रवाकजायाम् इव, स्थिताम्, परिमितकथाम् = अल्पभाषिणीं तां = पूर्वोद्दिष्टां नायिकां, मे = मम, द्वितीया जीवित=जीवनं, जानीयाः=विद्धि । गुरुषु = दुर्वहेषु, विरहेणेति शेषः । एषु, दिवसेषु= वासरेषु, गच्छत्सु सत्सु, गाढोत्कण्ठां = मदर्थं भूशोत्कण्ठितां, तां = पूर्वोक्तं, बालां = तरुणीं, शिशिरमथितां = हिमकिल्लितां, पद्मिनीं = कमलिनीं, वा = इव, वान्यरूपां = रूपान्तरं प्राप्तां, मन्ये=उत्प्रेक्षे । यक्षवर्णितेय नायिकां प्रोषितभर्तृका ज्ञेया ॥ ८४ ॥

वासकसज्जां लक्षयति—कुरुते इति । सज्जिते = परिष्कृते, शय्याप्रदीपादि- मिरुपकरणैरिति शेषः । वासवेशमनि = निवासभवने, यस्याः = नायिकायाः, मण्डनम् = अलङ्करणं, कुरुते = विदधाति, सखीति शेषः । विदितप्रियसङ्गमा=ज्ञातकान्तसमागमा, सा = नायिका तु, वासकसज्जा स्यात् ॥ ७५ ॥

वासकसज्जामुदाहरति—विदूरे इति । अलङ्कुर्वतीं सखीं प्रति वासक- सज्जाया उक्तिरियम् । हे सखि ! केयूरे = अङ्गदे, विदूरे = दूरवर्तिनी, कुरु = विघ्नेहि, केयूरे अपनयेति भावः । करयुगे = पाणिपुग्मे, रत्नवल्लयैः = मणिकङ्कुणैः, अल=पर्याप्तं, रत्नवल्लयानां प्रयाजनं नेति भावः । इयम् = एषा, प्रीवाऽऽभरणलतिका=कण्ठभूषालता, गुर्वी = महती, भारयुक्तेति भावः । अतः अनया = प्रीवाऽऽभरणलतिकया, अलं =

वर्ती होनेपर चक्रवाकी (चकवी) की तरह अल्पभाषिणी और अकला उसको तुम मेरा दूसरा जीयन जान लो, गाढ उत्कण्ठावाली वह युवति विरहके कारण दीघ इन दिनोंके बीतनेपर पालेसे पीडित कमलिनीके समान दूसरे ही रूपको प्राप्त हो गई होती मैं ऐसी तर्कना करता हूँ ।

वासकसज्जा—जिसके सजाएहुए वासभवनमें सखी अलङ्कार पहनाती है प्रियसङ्गमको जाननेवाली उस (नायिका) को "वासकसज्जा" कहते हैं ॥ ८५ ॥

जैसे राघवानन्दके नाटकमें हे सखि ! बाजूबन्दोंको दूर करो, रत्नकङ्कुणोंकी हाथोंमें जरूरत नहीं, यह प्रीवाका भूषण भारी है, इसकी अपेक्षा नहीं । बरी सखि !

नवामेकामेकावलिमयि ! मयि त्वं विरचये-

नं नेपथ्यं पथ्यं बहुतरमनङ्गोत्सवविधौ ॥'

आगन्तुं कृतचित्तोऽपि देवान्नायाति यत्प्रियः ।

तदनागमदुःखार्ता विरहोत्कण्ठिता तु सा ॥ ८६ ॥

यथा—

किं रुद्धः प्रियया कथाचिदथवा सख्या ममोद्वेजितः,

किं वा कारणगौरवं किमपि, यन्नाद्यागतो वल्लभः ।

इत्यालोच्य मृगीदृशा करतले विन्यस्य वक्त्राम्बुजं

दीर्घं निःश्वसितं, चिरं च रुदितं, क्षिप्राश्च पुष्पस्रजः ॥'

पर्याप्तम् । "गन्दमानाऽपि क्रिया कारकविभक्तौ प्रयोजिका" । अनया साध्यं नाऽस्तीति भावः अयि = हे सखि ! त्वं, मयि-निषये, एकम् = एककां, नवां = नूतनगुम्फिनाम् । एकावलिम् = एकवष्टिकहारं, विरचयः = सज्जीकुव, यतः अतङ्गोत्सवविधौ = काम-केलिविधाने, बहुतरम् = अधितरं, नेपथ्यं = वेशरचन, पथ्यं = हितं, न = नो वतंते । "शिल्लरिणी वृत्तम्" इयं वक्त्री वासकसज्जा नायिका ॥ ८५ ॥

विरहोत्कण्ठितां लक्षयति—आगन्तुमिति । यत्प्रियः = यस्याः (नायिकायाः) प्रियः (वल्लभः), आगन्तुम् = आयातुं, नायिकासमीपमिति शेषः । कृतचित्तोऽपि = व्यवसितोऽपि, देवात् = प्राग्यवशात् । न आयाति = न आगच्छति, तदनागमदुःखार्ता = प्रियाऽनागमनपीडाऽऽकुला सा तु नायिका विरहोत्कण्ठिता, ज्ञेयेति शेषः ॥ ८६ ॥

विरहोत्कण्ठितामुदाहरति—किं रुद्ध इति । कान्तस्याऽनागमनेन पीडिताया नायिकाया उक्तिरियम् । कथाचिन् प्रियया = वल्लभया, रुद्धः किं=प्रतिरुद्धः किं, कान्त इति शेषः । अथवा, मम सख्या = वयस्यया, उद्वेजितः किम् = उद्वेगं प्रापितः किम् । किं वा = अथवा, किमपि = अज्ञातं, कारणगौरवं=प्रयोजनगुरुता, यत्=यस्मात्कारणात् वल्लभः = प्रियः, न आगतः = न आयातः । इति = इत्थम्, आलोच्य = त्रिचिन्त्य, मृगोदृशा = हरिणीनयनया सुन्दर्या इत्यर्थः, करतले=पाणि-ले, वक्त्राम्बुजं=मुखकमलं, विन्यस्य = निधाय, दीर्घम् = आयतं, निःश्वसितं = निःश्वासः कृतः, चिरं च = बहु

नई एकावला (एक लड़ीवाला हार) मुझे पहना दो । कामोत्सवके विधानमें बहुत भूषण हितकारक नहीं होते हैं ।

विरहोत्कण्ठिता—आनेके लिए मन हीनेपर भी जिस नायिकाका प्रिय देव-योगसे नहीं आता है, उसके न आनेके दुःखसे ग्रस्त उस नायिकाको "विरहोत्कण्ठिता" कहते हैं ॥ ८६ ॥

जैसे—क्या इसी प्रियाने रोक दिया ? अथवा उन्हें मेरी सखीने उद्दिग्ध कर दिया । कारणकी कौसी गुहजा आ पड़ी जो कि आज मेरे प्रिय नहीं आये हैं । मृगनयनाने

इति साष्टाविंशतिशतमुत्तममध्याधमस्वरूपेण ।

चतुरधिकाशतियुतं शतत्रयं नायिकाभेदाः ॥ ८७ ॥

इह च 'परस्त्रियां कन्यकान्योढे संकेतात्पूर्वं विरहोत्कण्ठिते, पश्चाद्वि-
दूषकादिना सहाभिसरन्त्यावभिसारिके, कुतोऽपि संकेतस्थानमप्राप्ते नायके
विप्रलब्धे, इत्यवस्थैवानयोरस्वाधीनप्रिययोरवस्थान्तरायोगात् ।' इति
कश्चित् ।

कालं यावत्, शक्ति = रोदन कृत, पुष्पसञ्चय = कुमुममालाञ्च, क्षिप्ताः = कण्ठाभिष्का-
सिताश्च । एषा कान्ताऽन्वयवनाद्विरहोत्कण्ठिता । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८६ ॥

नायिकाभेदान्तमष्टया परिगणयति—इतीति । इति = उक्तप्रकारेण, साष्टा-
विंशतिशतम् = अष्टाविंशत्यधिकं शतम् अष्टाविंशतिशतम्, तत्सहितम् । मध्यमपदलोपि
समासः । षोडशसंख्यकानां पूर्वोक्तानां नायिकानामवस्थाविशेषतः स्वाऽधीनभर्तृकादिभिः
अष्टभेदाभिर्गुणनेन अष्टाविंशतं भवति १६ + ८ = अष्टाविंशतिशतेन सहितम् साष्टा-
विंशतिशतं नायिकाभिदाः, उत्तममध्यमाऽधमस्वरूपतः = उत्तमा, मध्यमा अधमा चेति
तासां स्वरूपः । गुणनेन सप्तमष्टया नायिकाभेदानां चतुरधिकाऽशतियुतं = चतुरधिका
या अशीतिः, तद्युतं शतत्रयं स्यात् । १२८ + ३ = ३५४ ।

अत्र मतान्तरं प्रदर्शयति—इह चेति । इह च = नायिकाभेदप्रकरणे । परस्त्रियो =
कन्यकाऽन्योढे । कुमारी परोढे अस्वाधीने इति भावः । अभिसरन्त्यो = अभिसरणं
कुर्वन्त्यो । अनयोः = कन्यकाऽन्योढयोः, अस्वाऽधीनप्रिययोः = अनायत्तकान्तयोः । अवस्थाऽ-
न्तरायोगात् = अवस्थान्तरस्य (दशान्तरस्य) अयोगात् (असम्बन्धात्) इति कश्चित् =
आचार्यधनिकः । अत्र "कश्चित्" इति लेखनेन ग्रन्थकारस्याऽस्मिन्मते अरुचिः प्रतीयते ।
यतो जयदेवकृते गीतगोविन्दे विश्वनाथस्य कंससद्ये च परोढाया राधिकाया अष्टावप्यवस्था
व्यक्तरूपेण प्रकाशिताः कन्यकाविवयेऽपि, इत्यमेव अवस्थाऽष्टकं संभवति ।

ऐसा विचार कर हाथपर मुख कमलको रजकर लम्बा श्वास लिया और वह बहुत समय
तक रोई तथा उसने फूलोंकी मालाएँ फेंक दीं ॥

इसप्रकार नायिकाओंके अर्थात् सोलह भेदोंमें आठ भेदोंसे गुणन करनेपर
नायिकाओंके एक सौ अट्ठाईस भेद होते हैं, फिर उनमें उत्तम, मध्यम और अधम इस
प्रकार तीन भेदोंसे गुणन करनेपर कुल तीन सौ चौरासी भेद हो जाते हैं ॥ ८७ ॥

आचार्य धनिकका मत दिखाने हैं—यहाँपर परकीया अर्थात् कन्या और
अन्योढा (परोढा) सङ्केतसे पहले विरहोत्कण्ठिता होती हैं । पीछे विदूषक आदिके
साथ अभिसार करनेपर "अभिसारिका" होती हैं । किसी कारणसे संकेतस्थानमें नायक-
के न पहुँचनेपर वे "विप्रलब्धा" होती हैं, दोनोंकी ऐसी तीन अवस्थाएँ होती हैं ।

क्वाचदन्यान्यसाङ्ख्यमासां लक्ष्येषु दृश्यते ।

यथा—

‘न खलु वयममुष्य दानयोग्याः पिबति च पाति च यासकौ रहस्त्वाम् ।
विट ! विटपममुं ददस्व तस्यै भवति यतः सदृशोरिचराय योगः ॥’
तव कितव ! किमाहितैर्वृथा नः क्षितिरुहपल्लवपुष्पकर्णपूरैः ।
ननु जनविदितैर्भवद्वचलीकैश्चिरपरिपूरितमेव कर्णयुग्मम् ॥’

क्वचिन्नायिकानामन्योन्यसाङ्ख्यं प्रदर्शयति—क्वचिदिति । आसकौ = उप-
दक्षितनायिकानां, क्वचित् = कुत्रचित्, अन्योन्यसाङ्ख्यं = मियः ममिभ्रणं, लक्ष्येषु =
महाकविप्रबन्धेषु । दृश्यते = अवलोक्यते ।

अन्योन्यसाङ्ख्यं पुद हरति—न खल्विति । पुष्परल्लवसहितं वृक्षशाखां ददतं
नायकं प्रति नायिकायां उक्तिरियम् । हे विट = हे भुजङ्ग !, वयम्, अमुष्य = विटपस्य,
दानयोग्या = वितरणाहो न, असकौ = असौ एव, “अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक्टेः”
इति सूत्रेण अकच् प्रत्ययः । या = तव प्रिया, रहः = विजने, त्वां = मवन्त, पिबति =
चुम्बतीति भावः, पाति च = नायिकाऽन्तरात् रक्षति च, तस्यै = नायिकार्यै, अमुं
विटपं = शाखां, विटं पाति इति विटपः, नायिकायामपि विटरक्षणात् विटपत्वमिति
भावः । ददस्व = वितर । यतः = यस्मात्कारणात्, चिराय = बहुकालपर्यन्तं, सदृशोः=
तुल्ययोः पदाऽर्थयोः, योगः = सम्बन्धः भवतीति शेषः ॥ तवेति । हे कितव = हे धूर्त ! ;
वृथा = व्यर्थमेव, आहितैः = निहितैः, मत्कर्णयोरिति शेषः । क्षितिरुहपल्लवपुष्पकर्ण-
पूरैः = क्षितिरुहाणां (वृक्षाणां) पल्लवपुष्पाणि (किसलयकुसुमानि) एव कर्णपूरैः
(कर्णभूषणानि) तैः, नः = अस्माकं, ममेति भावः । किं = किं प्रयोजनमिति भावः ।
ननु = भोः, जनविदितैः = लोकज्ञातैः, भवद्वचलीकैः = तव कामजाऽपरार्थैः, कर्णयुग्मं=
श्रोत्रयुगलं, चिरपरिपूरितम् एव=चिरकालात् परिपूर्णम् एव, आघानस्थानाऽभावात्पल्लव-
पुष्पकर्णपूरानां न कश्चिदवकाशः ॥

प्रियके स्वाधीन न होनेपर अन्य पाँच अवस्थाएँ नहीं हो सकती हैं । ऐसा कोई
कहते हैं ।

कुछ लक्ष्योंमें इनका परस्पर समिभ्रण भी देखा जाता है ।

जैसे—पुष्पों और पल्लवोंके साथ वृक्षशाखाको देनेवाले नायकको नायिका कह
रही है—“हे विट ! हम इस वृक्षशाखाको पानेके लिए योग्य नहीं है, जो तुम्हारी
प्रिया तुम्हें चुम्बन करती है और रक्षा भी करती है इसे उसीको दे दो क्योंकि दो समान
पदार्थोंका ही बहुत समयतक सम्बन्ध बना रहता है” ।

‘मुहुरूपहसितामिवालिनादैर्वितरसि नः कलिकां किमर्थमेनाम् ।
वसतिमुपगतेन धाम्नि तस्याः शठ ! कलिरेष महास्त्वयाद्य दत्तः ॥’
‘इति गदितवती रूषा जघान स्फुरितमनोरमपक्ष्मकेसरेण ।
श्रवणनियमितेन कान्तमन्या समसिताम्बुरुहेण चक्षुषा च ॥’
इयं हि वक्रोक्त्या परुषवचनेन कर्णोत्पल्लताडनेन च धीरमध्यताऽ-
धीरमध्यताऽधीरप्रगल्भताभिः संकीर्णा ।

मुहुरिति । अलिनादैः—कलिकास्थभ्रमरझङ्कारैः, मुहुः = वारंवारम्, उपह-
सिताम् इव = कृतोपहासाम् इव, एनां, कलिकां = कुसुमकोरकं, नः अस्मभ्यं,
किमर्थं = कस्मै प्रयोजनाय, वितरसि = वटासि, यतः, हे शठ ! हे धूर्त !, तस्याः =
अन्यथा बल्लभायाः, धाम्नि = भवने, वसति = निवासम्, उपगतेन = प्राप्तेन त्वया-
भवता, महान् = दुःसहः, कलिः = कलहः, अद्य = अस्मिन्दिने, दत्तः = त्रितीयाः ।
अतो महति कलौ सति किमर्थं कल्पन्तरन्वितरणमिति भावः ॥

इतीति । इति = इत्थं, गदितवती = उक्तवती, अन्या = अपरा नायिकेति भावः,
रूषा = रोषेण, स्फुरितमनोरमपक्ष्मकेसरेण = स्फुरितानि (दीप्तानि), मनोरमाणि
(सुन्दराणि) पक्ष्माणि (लोमनि) इव केसराणि (किञ्जल्काः) यस्य, तेन, श्रवण-
नियमितेन—कर्गनिहितेन, असिताम्बुरुहेण = नीलकमलेन, एवं च स्फुरितमनोरम-
पक्ष्मकेसरेण = स्फुरितानि (चलितानि) मनोरमाणि (मनोहराणि) पक्ष्माणि
(नेत्रोमाणि) एव केसराणि (किञ्जल्काः) यस्य, तेन, एवं च श्रवणनियमितेन =
कर्णपर्यन्तं विस्तृतेन असिताम्बुरुहेण = नीलकमलेन, जातावेकवचनम् । समं = युगपत्,
कात् = प्रियं, जघान = ताडितवती, सारं विवर्णोति — इयं हीति । इयं = पूर्वोक्तस्य
पद्यस्य अर्धघात्री नायिका, प्रथमपद्ये वक्रोक्त्या धीरमध्यतया, द्वितीयपद्ये परुषवचनेन

‘हे धूर्त ! मेरे कानोंमें तुमसे ध्वर्ष ही रक्से गये इन वृक्षोंके पल्लव, और
पुष्परूप कर्णभूषणोंसे क्या प्रयोजन ? क्योंकि लोषोंसे जाने गये तुम्हारे कामजन्य
बषराधोंसे मेरे दोनों कान बहुत समयसे पूर्ण ही किये गये हैं ॥

धीरोंके झङ्कारोंसे उपहास करनेवालीके समान फूलोंकी इस कलीकी हूमें क्यों
दे रहे हो ? हे शठ ! उस (मेरी सौन) के ग्रहणो प्राप्त तुमने महान् कलि (कलह),
जो आज दे दिया है । ऐसा कहनेवाली दूसरी नायिकाने क्रोधसे सुन्दर रोमके समान
केसरवाले कानमें पहनाये गये नीलकमलसे और सुन्दर किञ्जल्कके समान नेत्रोमवाले
कान तक विस्तीर्ण नेत्रोंसे क्रोधपूर्वक एक ही बार प्रियको ताडन किया । ये क्षिणुपालवध
महाकाव्यके पद्य हैं ।

यह नायिका वक्र उक्तिसे धीरमध्यता, कठोरवचनसे अधीरमध्यता और कर्णोत्पल-
के ताडनसे अधीर प्रगल्भतासे सङ्कीर्ण हैं । अर्थात् पूर्वोक्त पद्योंके अनुसार यह नायिका

एवमन्वजाऽप्युद्धम् ।

इतरा अप्यसंख्यास्ता नोक्ता विस्तरशुद्ध्या ॥ ८८ ॥

ता नायिकाः ।

अथासामहंकाराः—

यौवने- सस्वजास्तासामष्टाविंशतिसंख्यकाः ।

अलङ्कारास्तत्र भावहावहेलास्त्रयोऽङ्गजाः ॥ ८९ ॥

शोभा कान्तिश्च दीप्तिश्च माधुर्यं च प्रगल्भता ।

ओदार्यं धैर्यमित्येते सप्तैव स्युरयत्नजाः ॥ ९० ॥

(कठोरवचनेन) अधीरमध्यतया, तृतीयपद्ये कर्णोत्पलतावनेन अधीरप्रगल्भतया संकीर्णा = सङ्करयुक्ता ।

एतत्पद्यचतुष्टयं त्रिगुणालवधमहाकाव्यस्य सप्तमसर्गस्थं बोद्धव्यम् । 'पुष्पिताया वृत्तं त्रिष्वपि पद्येषु' ।

नायिकाभेदमुपसंहरति—इतरा इति । ताः = नायिकाः, इतरा अपि = अन्या अपि, अशंख्याः=अपरिमिताः, दिव्याऽऽदिभिः पथिन्यादिभिश्च भेदैरिति भावः । विस्तर-शुद्ध्या = प्रन्वशाहुल्यशुद्ध्या, न उक्ताः = न कथिताः ॥ ८८ ॥

नायिकानामलङ्कारान् उद्दिशति—यौवने इति । तासां=नायिकानां, यौवने=साध्व्ये, अष्टाविंशतिसंख्यकाः, सस्वजाः = सस्वगुणजाताः,=अलङ्काराः = अलङ्कियते । (प्रूप्यते) एभिरिति सूत्रानि भवन्ति, तत्र=तेषु अलङ्कारेषु, भावहावहेलाः, प्रयः=विसंख्यकाः, अङ्गजाः = अङ्गजन्याः, अलङ्काराः ॥ ८९ ॥

शोभेति । शोभातो धैर्यपर्यन्ताः सप्त अयत्नजाः = अधीरमनःस्वभावजन्या अप्रयासजा अलङ्काराः ॥ ९० ॥

धीरामध्या, अधीरामध्या और अधीरप्रगल्भा नायिकाओंके लक्षणसे युक्त है । इसी तरह अन्यत्र भी ऊह करना चाहिए । और भी अशंख्य नायिकाएँ कहीं नहीं हैं प्रत्येक विस्तरकी शङ्कासे वे यहाँपर उल्लिखित नहीं हैं ॥ ८८ ॥

नायिकाओं के अलङ्कार—यौवनमें नायिकाओंके सस्वजन्य (सात्विक) अठारह अलङ्कार होते हैं । उनमें भाव, हाव, और हेला ये तीन 'अङ्गज' अलङ्कार कहलाते हैं ॥ ८९ ॥

शोभा, कान्ति, दीप्ति, माधुर्यं, प्रगल्भता, ओदार्यं और धैर्यं ये सात अयत्नज अर्थात् बिना यत्नके उत्पन्न होते हैं ॥ ९० ॥

लीला विलासो विच्छित्तिर्विब्वोकः किलकिञ्चितम् ।

मोड्यायितं कुट्टमितं विभ्रमो ललितं मदः ॥ ९१ ॥

विहृतं तपनं मौग्ध्यं विक्षेपश्च कुतूहलम् ।

हसितं चकितं केलिरित्यष्टादशसंख्यकाः ॥ ९२ ॥

स्वभावजाश्च भावाद्या दश पुंसां भवन्त्यपि ।

पूर्वं भावादयो धैर्यान्ता दश नायकानामपि संभवन्ति । किंतु सर्वेऽप्यमी नायिकाश्रिता एव विच्छित्तिविशेषं पुष्णन्ति ।

तत्र भावः—

निर्विकारात्मके चित्ते भावः प्रथमविक्रिया ॥ ९३ ॥

जन्मतः प्रभृति निर्विकारे मनसि उद्बुद्धमात्रो विकारो भावः ।

यथा—

‘स एव सुरभिः कालः, स एव मलयानिलः ।

सैवेयमबला, किंतु मनोऽन्यदिव दृश्यते ॥’

लीलेति । लीलात् आरभ्य केलिपर्यन्ता अष्टादशाऽलङ्काराः ॥ ९१-९२ ॥

स्वभावजाश्च । एते, स्वभावजाः—रस्यादिस्वभावजन्याः, चकारात् कृत्रिमाश्च भावाद्या दश—भावात् आरभ्य धैर्यं यावत्, पुंसां—नायकानामपि भवन्ति किन्तु सर्वेऽप्यमी अलङ्कारा नायिकाश्रिता एव विच्छित्तिविशेषं = वैचित्र्यविशेषं, पुष्णन्ति=पुष्टं कुर्वन्ति ।

तत्र भावं लक्षयति—निर्विकारात्मक इति । निर्विकारात्मके = विकार-रहिते, चित्ते = मनसि, प्रथमविक्रिया = आद्यो मदनविकारः, भावः । उद्बुद्धमात्रः = आविर्भूतमात्रः ॥ ९३ ॥

भावमुदाहरति—स एवेति । स एव = पूर्वाऽनुभूत एव, सुरभिः कालः = वसन्तऋतुः, स एव, मलयाऽनिलः = दक्षिणात्यो वातः । सैवेयम् अबला = नायिका,

लीला, विलास, विच्छित्ति, विब्वोक, किलकिञ्चित, मोड्यायित, कुट्टमित, विभ्रम, ललित, मद ॥ ९१ ॥

विहृत, तपन, मौग्ध्य, विक्षेप, कुतूहल, हसित, चकित और केलि ये अठारह-स्वभावसिद्ध और कृत्रिम भी होते हैं ॥ ९२ ॥

स्वभावज (स्वाभाविक) और चकार पाठसे कृत्रिम भी होते हैं । इनमें भावसे धैर्यतक नायकोंके भी हो सकते हैं; परन्तु ये सब नायिकामें आश्रित रहनेपर ही विशेष वैचित्र्यकी पुष्टि करते हैं ।

भाव-ज मसे विकाररहित चित्तमें प्रथम उद्बुः विकारको “भाव” कहते हैं ॥ ९३ ॥

उ०—वही वसन्तका समय है वही मलयका वायु है यह स्त्री भी वही है किन्तु

अथ हावः—

भ्रूनेत्रादिविकारैस्तु संभोगेच्छाप्रकाशकः ।

भाव एवाल्यसंलक्ष्यविकारां हाव उच्यते ॥ ९४ ॥

यथा—

‘विवृण्वती शैलसुतापि भावभङ्गीः स्फुरद्बालकदम्बकल्पैः ।

साचीकृता चारुतरेण तस्थौ मुखेन पर्यस्तविलोचनेन ॥’

अथ हेला—

हेलात्यन्तसमालक्ष्यविकारः स्यात् स एव तु ।

स एव भाव एव ।

किन्तु मनः = अस्थायित्वम्, अन्यत् इव = अपरम् इव, दश्यते । अत्र मन्त्रविकारस्याऽऽ-
भासात् भावः प्रतीयते ॥ ९३ ॥

हावं लक्षयति—भ्रूनेत्रादिविकारैरिति । भ्रूनेत्रादिविकारैः = भ्रूनेत्रादीनां
(भ्रूतयनादीनाम्) विकारैः (चपलतादिविकृतिभिः), संभोगेच्छाप्रकाशकः = रमण-
कामनाभ्यञ्जकः, अल्पसंलक्ष्यविकारः = स्तोत्रजेयविकृतिः, भाव एव हावः । हावमुदा-
हरति—विवृण्वतीति । शिवतपोवने मदनप्रादुर्भावाऽनन्तरं पार्वत्या वर्णनमिदम् । कुमार-
सम्बन्धं पद्यमेतत् । शैलसुताऽपि = पार्वत्यपि, स्फुरद्बालकदम्बकल्पैः = विकल्पन्त-
कदम्बकुसुमवद्भूषः, रोमान्चयुक्तरिति भावः, भङ्गीः = देहाऽवयवैः, भावः = शिवदातात्
प्रथममनोविकारं, विवृण्वती = प्रकटयन्ती, चारुतरेण = सुन्दरतरेण, पर्यस्तविलोचनेन =
शिवे परिशिष्टनेत्रेण, मुखेन = वदनेन, साचीकृता = वकीकृता सती, तस्थौ = स्थिता ।
उपजातिवृत्तम् । अत्र बालकदम्बेत्यनेन पुलकस्याऽल्पत्वं तेन च भावस्याऽल्पलक्ष्यत्व-
प्रकाशनाद् हावो ज्ञेयः ॥ ९४ ॥

हेलां लक्षयति—हेलेति । अत्यन्तसमालक्ष्यविकारः = भ्रूणसंदेशनीयविकृतिः ।

स एव = भाव एव, हेला स्यात् । तत्र च अल्पसंलक्ष्यविकारो भावो हावः, अधिकसमा-
लक्ष्यविकारो भावो हेलेति विवेकः । हेलामुदाहरति—तथेति ।

इसका मूल कुछ अन्यके समान ही देखा जाता है ।

हाव—मौहें और नेत्र आदिके विकारोंसे संभोगकी इच्छाका प्रकाशक कुछ
विकारबाला भाव ही “हाव” कहा जाता है ॥ ९४ ॥

उ०—शिवजीके तपोवनमें कामदेवका प्रादुर्भाव होनेपर पार्वतीकी अवस्थाकी
वर्णन है । पार्वती भी खिले हुए कदम्बके पुष्पोंके समान अपने भङ्गोंसे मनके विकारकी
प्रकट करती हुई शिवजीमें नेत्रोंको लगाकर मुखको कुछ तिरछा कर रूढ़ी हो गई ।
यह कुमारसम्बन्धका पद्य है ।

हेला—अत्यन्त विकारसे युक्त उसी भावको “हेला” कहते हैं ।

यथा—

‘तद्द से भक्ति पडता बहुए सव्यङ्गविभ्रमा सअला ।
संसद्दभमुद्दभावा होइ चिरं जइ सहीणं पि ॥’
(तथा तस्या झटिति प्रवृत्ता वध्वाः सर्वाङ्गविभ्रमाः सकलाः ।
संशयितमुग्धभावा भवन्ति चिरं यथा सखीनामपि ॥)

अथ शोभा—

रूपयौवनलालित्यभोगार्थैरङ्गभूषणम् ॥ ९५ ॥

शोभा प्रोक्ता—

तत्र यौवनशोभा यथा—

‘असंभृतं मण्डनमङ्गयष्टेरनासवाख्यं करणं मदस्य ।
कामस्य पुष्पव्यतिरिक्तमखं बाल्यात्परं साऽथ वयः प्रपेदे ॥’

तस्या वध्वाः = नवपरिणीतायाः, झटिति = द्राक्, सकलाः = संपूर्णाः;
सर्वाङ्गविभ्रमाः = सकलाऽवयवविलासाः, तथा = तेन प्रकारेण, प्रवृत्ताः = प्रादुर्भूताः;
यथा = येन प्रकारेण, सखीनाम् अपि = वयस्यानाम् अपि, चिरं = बहुकाल-
पर्यन्तं, संशयितमुग्धभावाः = संशयितः (संशयास्पदीभूतः) मुग्धभावः (शैशवम्)
येषां ते, तादृशा भवन्ति । अत्र वध्वाः सर्वाङ्गेषु भावस्य अत्यन्तसमालक्ष्यत्वाद्
हेला ज्ञेया ।

शोभां लक्षयति—रूपेति । रूपयौवनलालित्यभोगार्थैः = रूपं (सौन्दर्यम्);
यौवनं (ताक्ष्ण्यम्), लालित्यं (कोमलता) भोगः । (लक्ष्मन्दनाद्युपयोगः) तदार्थैः,
अङ्गभूषणम् = देहाऽवयवमण्डनं शोभा प्रोक्ता ॥ ९५ ॥

यौवनशोभा मुदाहरति—असंभृतमिति । कुमारसंभवस्य पार्वतीयौवनवर्णन-
मिदम् । अथ = अनन्तरं, सा = पार्वती, अङ्गयष्टेः = शरीरलतायाः, असंभृतम् =
अयत्नसिद्ध, स्वाभाविकमिति भावः । मण्डनम् = अलङ्कारणं, मदस्य = मत्ततायाः;
अनासवाख्यम् = आसवनाभरहितं करणं = साधनं, कामस्य = मदनस्य, पुष्पव्यति-
रिक्तं = कुसुमाऽधिकम्, अस्त्रम् = आयुधस्वरूपं, बाल्यात्=शैशवात्, परम्=अनन्तरवति,

उ०—उस नव बधूके समस्त अङ्गीके विलास झटपट उस तरह प्रादुर्भूत हुए
जिससे उसके सखियोंको भी उसकी मुग्धतामें बहुत समयतक झकूटा होने लगी ।

शोभा—सौन्दर्य, ताक्ष्ण्य, कोमलता और उभोग आदिसे होनेवाले अङ्गके
भूषणको “शोभा” कहते हैं ॥ ९५ ॥

यौवनशोभा जैसे—पार्वतीने अयत्नसिद्ध शरीरका अलङ्कारस्वरूप, आसव-
(मदिरा) से भिन्न भव पैदा करनेवाला, पुष्पसे भिन्न कामदेवका अस्त्रभूत, बाल्याऽ-

एवमन्यत्रापि ।

अथ कान्तिः—

सैव कान्तिर्मन्मथाप्यायितद्युतिः ।

मन्मथोन्मेषेणाति विस्तीर्णा शोभैव कान्तिरुच्यते ।

यथा—

‘नेत्रे खञ्जनगञ्जने—’ इत्यत्र (पृ० ८२) ।

अथ दीप्तिः—

कान्तिरेवातिविस्तीर्णा दीप्तिरित्यभिधीयते ॥ ९६ ॥

यथा मम चन्द्रकलानामनाटिकायां चन्द्रकलावर्णनम्—

‘तारुण्यस्य विलासः समधिकलावण्यसंपदो हासः ।

धरणितलस्याभरणं युवजनमनसो वशीकरणम् ॥’

वयः = अवस्था, धीवनमिति भावः । प्रपदे = प्राप्तवती । अत्र पार्वत्या शोभनेन अङ्गानां भूषणाच्छोभा ॥ ९५ ॥

कान्तिं लक्षयति—संवेत्ति । मन्मथाप्यायितद्युतिः = मन्मथेन (मदनेन) आप्यायिता (संवेद्धिता) द्युतिः (कान्तिः) यस्याः सा, सा एव—शोभा एव, कान्तिः ।

कान्तिमुदाहरति—‘नेत्रे खञ्जनगञ्जने’ इत्यादि (पृ० ८२) ।

दीप्तिं लक्षयति—कान्तिरिति । अतिविस्तीर्णा=अतिविस्तारं प्राप्ता, कान्तिरेव, दीप्तिरिति, अभिधीयते = कथ्यते ॥ ९६ ॥

दीप्तिमुदाहरति—तारुण्यस्येति । तारुण्यस्य = शोभनस्य, विलासः = विलसनम् । तारुण्यस्य विलासस्थानमिति भावः, समधिकलावण्यसम्पदः = अतिरिक्तसौन्दर्यसम्पत्तेः, हासः हास्यस्थानम् । धरणितलस्य = भूतलस्य, आभरणम् = अलङ्कारास्पदं, तथैव युवजनमनसः = तरुणजनचित्तस्य, वशीकरणं = वशक्रियासाधनं, सा चन्द्रकलाऽस्तीति भावः । शुद्धसारोपा इयं लक्षणा । तारुण्यविलासादीनामतिशयो लक्षणाप्रयोजनम् । अत्र कान्तिरेवविस्तीर्णत्वाद्दीप्तिर्नामाऽलङ्कारः । ग्रन्थकारस्य पद्यमेतत् ॥

वस्त्राके अनन्तर उत्सवकारके वय (अवस्था) को प्राप्त किया । पद कुमारसंभवका पद्य है । इसी प्रकार औरोंको भी जानना चाहिए ।

कान्ति—कामदेवसे बड़ी हुई कान्तिवाली शोभाको ही ‘कान्ति’ कहते हैं । जैसे—‘नेत्रे खञ्जनगञ्जने’ (पृ० ८२) इत्यादि ।

दीप्ति—अत्यन्त विस्तीर्ण कान्तिको ही ‘दीप्ति’ कहते हैं ॥ ९६ ॥

७०—ग्रन्थकारकी चन्द्रकला नाटिकामें चन्द्रकलाका वर्णन—चन्द्रकला तारुण्य (जवानी) का विलास है, प्रचुर लावण्यसंपत्तिका हास है, भूतलका भूषण है और युवकोंके मनको वशमें करनेका साधन है ।

अथ माधुर्यम्—

सर्वावस्थाविशेषेषु माधुर्यं रमणीयता ।

यथा--

‘सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यं,
मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मी तनोति ।
इयमधिकमनोज्ञा बल्कलेनापि तन्वी,
किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम् ॥’

अथ प्रगल्भता—

निःसाध्वसत्त्वं प्रागल्भ्यम्—

माधुर्यं लक्षयति—सर्वावस्थाविशेषेषु चिन्तिते । सर्वावस्थाविशेषेषु = सकल-
दशाभेदेष्वपि, रमणीयता = मनोहरता, माधुर्यम् ।

माधुर्यमुदाहरति—सरसिजमिति । बल्कलेनापि मनोहररूपां शकुन्तलां
पश्यतो राज्ञो दुःखान्तस्योक्तिरियम् । पद्यमिदमभिज्ञानशाकुन्तलस्थम् ।

शैवलेन — जलनीत्या, अनुविद्धं = व्याप्तमपि, सरसिजं = कमलं, रम्यं =
मनोहरम्, मलिनम् अपि = मलीमसम् अपि, कृष्णवर्णम् अपि । हिमांशोः = चन्द्रमसः,
लक्ष्म = कलङ्कः, लक्ष्मी = शोभां, तनोति = विस्तारयति । तर्था इयं = सन्निकृष्टस्था,
तन्वी = कृशोदरी, शकुन्तलेति भावः । बल्कलेन अपि = तद्वत्त्वा अपि, अधिकमनोज्ञा=
भृशं मनोहरा । उक्तमर्थमर्थान्तरन्यासेन द्रष्टव्यम्— किमिवेति । हि=यतः, मधुराणां =
मनोहराणां, आकृतीनाम् = आकाराणां, किमिव = किं वस्तु, मण्डनम् = प्रसाधन-
साधनं, न, प्रत्युत मनोहराणामाकृतीनां सकलमपि वस्तु भूषणसाधनं भवतीति भावः ।
अत्र बल्कलपरिधानायाः शकुन्तलाया अनलङ्कारावस्थायामपि रमणीयताप्रतिपादना-
न्माधुर्यं नामाञ्जलङ्कारः ।

प्रगल्भतां लक्षयति—निःसाध्वसत्त्वमिति । निःसाध्वसत्त्वं = भीतिरहितत्वं,
प्रागल्भ्यं = प्रगल्भता ।

माधुर्यं—सर्व अवस्थाओंमें मनोहरताको “माधुर्यं” कहते हैं ।

उ०—दुष्यन्त शकुन्तलाको देखकर कहते हैं । कमल सेवारोसे सम्बद्ध होकर
भी मनोहर है । चन्द्रमाका कलङ्क मलिन होनेपर भी शोभाका विस्तार करता है । यह
कृशोदरी (शकुन्तला) बल्कलको धारण करनेपर भी अधिक सुन्दरी है, मनोहर
आकारोंको कौन सा पदार्थ भूषणका साधन नहीं होता है ?

प्रगल्भता—भय न होनेको “प्रगल्भता” कहते हैं ।

यथा—‘समाश्लिष्टाः समारक्षेपंश्चुम्बितार्चुम्बनैरपि ।

दृष्टाश्च दंशनैः कान्तं दासीकुर्वन्ति योषितः ॥’

अथौदार्यम्—

—औदार्यं विनयः सदा ॥ ९७ ॥

यथा—

‘न ब्रूते परुषां गिरं वितनुते न भ्रूयुगं भङ्गुरं,

नोत्तंसं क्षिपति क्षितौ श्रवणतः सा मे स्फुटेऽप्यागसि ।

कान्ता गर्भगृहे गवाक्षविवरव्यापारिताक्षया बहिः

सख्या वक्त्रमभि प्रयच्छति परं पर्यश्रुणी लोचने ॥’

प्रवत्भतामुदाहरति—समाश्लिष्टा इति । योषितः—ललना समाश्लिष्टाः= आलिङ्गिताः, कान्तेनेति शेषः । समाश्लेषः आलिङ्गनेः, चुम्बिताः = कृतचुम्बनाः सस्यः, चुम्बनैः = वक्त्रसंयोगैः, दृष्टाश्च कान्तेन कृताऽधरदशनाः सस्यं दशनैः= दन्तभक्तैश्च कान्तं = प्रियं, दासीकुर्वन्ति = दासवद्विदधति । अत्र कान्तकृताऽऽलिङ्गनादीनां प्रत्यालिङ्गनादिभिर्निर्भयस्वप्रदर्शनात् प्रवत्भता नामाऽलङ्कारः ॥

औदार्यं लक्षयति—औदार्यमिति । सदा = सर्वस्मिन्काले, विनयः = नम्रता, औदार्यम् ॥ ९७ ॥

औदार्यमुदाहरति—न ब्रूत इति । प्रियायाश्चरितं मित्राय कथयती नायकस्योक्तिरियम् ; कान्ता = मम प्रिया, मे = मम, भागसि = अपराधे, स्फुटे अग्नि = व्यक्त अपि; परुषां = कठोरां, गिरं = वाणीं, न ब्रूते = नो भाषते । भ्रूयुगं = नयनलोमयुग्मं, भङ्गुरं = भङ्गशीलं, कुटिलमिति भावः । न वितनुते = न करोति । उत्तंसं = कर्णभूषणं, श्रवणतः = कर्णात्, क्षितौ = भूमौ, न क्षिपति = न निरस्पति । परं = केवलं, गर्भगृहे = स्वकीयवासगृहे, बहिः=बहिः प्रदेशात्, गवाक्षविवरव्यापारिताक्षयाः= गवाक्षविवरेण (वातायनच्छिद्रेण) व्यापारिते (सन्धारिते) अक्षिणी (नेत्रे) यथा, तस्याः, सख्याः = वयस्यायाः, वक्त्रं = वदनम् अभि = लक्ष्यीकृत्य, पर्यश्रुणी = अश्रुध्याप्ते, लोचने = नयने, प्रयच्छति = प्रददाति । शार्दूलविकीर्णित वृत्तम् । अत्र कान्तकृताऽपराधस्य स्फुटत्वेऽपि विनयस्य प्रदर्शनात्, औदार्यं नामाऽलङ्कारः ॥ ९७ ॥

उ०—स्त्रियां आलिङ्गित होनेपर आलिङ्गनोत्ते, चुम्बित होकर चुम्बनोत्ते और प्रियके अधरक्षत करनेसे स्वयं भी अधरक्षत करके अपने प्रियको दासके समान बनाती है ।

औदार्यं—संबंधा नम्रता दिखानेको “औदार्यं” कहते हैं ॥ ९७ ॥

उ०—कोई नायक अपनी नायिकाका चरित्र मित्रसे कहता है । मेरे अपराधके प्रकाशित होनेपर भी मेरी प्रिया कठोर वचन नहीं बोलती है, भौंहोको टेढ़ी नहीं करती है, न तो कर्णभूषणोंको कानोंसे उतारकर जमीनपर फेंकती है, किन्तु कठोरोंमें बाहर शरीरके छेदसे नेत्रोंको देनेवाली सखीके मुँहके सम्मुख आसुओंसे धरे हुए नेत्रोंको लगती है ।

अथ धैर्यम्—

मुक्तात्मश्लाघना धैर्यं मनोवृत्तिरचञ्चला ।

यथा—

'ज्वलतु गगने रात्रौ रात्रावखण्डकलः शशी,
दहतु मदनः, किंवा मृत्योः परेण विधास्यति ।
मम तु दयितः श्लाध्यस्तातो जनन्यमलान्वया,
कुलममलिनं, न त्वेवायं जनो न च जीवितम् ॥'

अथ लीला—

अङ्गैर्वैषैरलङ्कारैः प्रेमभिर्दचनैरपि ॥ ६८ ॥

धैर्यं लक्षयति—मुक्तात्मश्लाघनेति । मुक्तात्मश्लाघना = स्वक्तात्मविकल्पना ।
अचञ्चला = अचपला, या मनोवृत्तिः = चित्तवृत्तिः, तद् धैर्यम् ।

धैर्यमुदाहरति—ज्वलत्विति । मालतीमाधवे लवङ्गिकां प्रति मालती उक्तिः ।
रात्रौ रात्रौ = प्रतिरात्रि, गगने = आकाशे, अखण्डकलः = पूर्णकलः, षोडशकलासहित
इत्यर्थः । शशी = चन्द्रमाः, ज्वलतु = मां वह्निरिव दहतु । एवं च मदनः =
मन्मथः, दहतु = भस्मीकरोतु, मृत्योः परेण = मृत्युं विहायेति भावः, किं वा = किम्,
विधास्यति = करिष्यति । मम तु दयितः = प्रियः, तातः = पिता च । श्लाघ्यः =
प्रशंसनीयः, जननी = माता, अमलाऽन्वया = निर्मलबन्धोत्पन्ना, ततः कुलं च = बन्धु,
अमलिनं = निदोषम्, अयम् = एषः, जनः = मद्रूपः, जीवितं च = जीवनं च, न=नो
भविष्यतः । अत्र अश्लेषलाघारहिताया मनोवृत्तेः श्लाघत्याऽभावेन धैर्यं नाम नायिकाऽ-
लङ्कारः । विषमाऽलङ्कारः । हरिणी वृत्तम् ॥

लीलां लक्षयति—अङ्गैरिति । प्रीतिप्रयोजितैः = हर्षसंगदितैः, अङ्गैः = देहा-
वयवैः, वैषैः = नेपथ्यैः, अलङ्कारैः = भूषणैः, एवं च प्रेमभिः = प्रणयपूर्णैः, दचनैरपि =
वाक्यैरपि ।

धैर्यं—आत्मश्लाघा (स्वप्रशंसा) से रहित स्थिर मनोवृत्तिको 'धैर्यं'
कहते हैं ।

उ०—मालतीमाधवमें लवङ्गिका सखीके प्रति मालतीकी उक्ति—प्रत्येक
रात्रिमें आकाशमें संपूर्ण कलाओसे युक्त होकर चन्द्रमा प्रज्वलित हों और कामदेव दाह
करे । ये लोग मृत्युसे अधिक क्या करेंगे ? मेरे तो प्रिय और पिताजी प्रशंसनीय हैं
और मेरी माताजी निर्मल बन्धमें उत्पन्न हैं, तथा कुल निर्मल हैं, परन्तु मैं न रहूंगी और
न मेरा जीवन ही रहेगा ।

लीला—हर्षसे सम्पादित अङ्ग, वैष, अलङ्कार, प्रेमपूर्ण वचनोंसे भी प्रियके
अनुकरणको "लीला" कहते हैं ॥ ९५ ॥

प्रीतिप्रयो जितैर्लीलां प्रियस्यानुकृतिं विदुः ।

यथा—

मृणालव्यालवलया वेणीबन्धकपर्दिनी ।

हरानुकारिणी पातु लीलया पार्वती जगत् ॥

अथ विलासः—

यानस्थानासनादीनां मुखनेत्रादिकर्मणाम् ॥ ९९ ॥

विशेषस्तु विलासः स्यादिष्टसन्दर्शनादिना ।

यथा—

‘अत्रान्तरे किमपि वाग्बिभवातिवृत्तवैचित्र्यमुल्लसितविभ्रममायताक्ष्याः ।
तद्भूरिसात्त्विकविकारमपास्तधैर्यमाचार्यकं विजयि मान्मथमाविरासीत् ॥’

प्रियस्य = कान्तस्य, अनुकृतिम् = अनुकरण, लीलां, विदुः = जानन्ति,
आलङ्कारिका इति भावः ।

लीलामुदाहरति—मृणालव्यालवलयेति । मृणालव्यालवलया = मृणालम्
(बिसम्) एव व्यालवलयं (सर्पकूकङ्कणम्) यस्याः सा । वेणीबन्धकपर्दिनी =
वेणीबन्धेन (केशवेशेन) कपर्दिनी (जटाजूटयुक्ता), इत्यथ हरानुकारिणी=शिवानु-
करणशीला, पार्वती = उमा, लीलया = विचारेण, प्रियाऽनुकरणरूपेणेति भावः, जगत्=
लोकं, पातु=रक्षतु । अत्र मृणालवलयार्थविधादिभिः प्रियानुकृतेर्लीला नामाऽलङ्कारः ।

विलासं लक्षयति—यातेति । इष्टसंदर्शनादिना = इष्टस्य (प्रियस्य) सन्दर्श-
नादिनाः (साक्षात्करणादिना), यानस्थानासनादीनां = गमनस्थित्युपवेशनादीनाम्,
एवं च मुखनेत्रादिकर्मणां=वदननयनादिक्रियाणां, विशेषः=बलक्षण्यं, विलासः स्यात् ।

विलासमुदाहरति—अत्रान्तर इति । मालतीमाधवे माधवस्य स्वसखं मकरन्दं
प्रयुक्तिरियम् । अत्र :: अस्मिन्, अन्तरे = अवसरे, आयताक्ष्याः = विशाललोचनायाः,
मालत्या इत्यर्थः किमपि = अनिर्वाच्यं, वाग्बिभवाऽतिवृत्त = बचनसम्पत्यतीतवैचित्र्यम्,
उल्लसितविभ्रमं = प्रकाशितविलासं, भूरिसात्त्विकविकारं = प्रभूतस्तम्भादिविकृतिं,

उ०—कमलनालरूप सर्पकङ्कणके धारण करनेवाली, वेणीबन्धको जटाजूट
बनानेवाली लीलासे शिवजीका अनुकरण(नकल)करनेवाली पार्वती जगत्की रक्षा करें ।

विलास—प्रियके दर्शन आदिसे गमन, स्थिति और उपवेशन आदिके तथा
मुख और नेत्रादिके कर्मोंकी विलक्षणताको “विलास” कहते हैं ॥ ९९ ॥

उ०—मालतीमाधवमें माधव अपने मित्र मकरन्दको कहते हैं । इस अवसरमें
उस सुन्दरी (मालती) का अनिर्वचनीय बचन सम्पत्तिको लङ्घन करनेवाले वैचित्र्यसे
सम्पन्न, शृङ्गारकी चेष्टासे उद्भासित, स्तम्भ और स्वेद आदि प्रचुर सात्त्विक विकारोंसे

अथ विच्छित्तिः—

स्तोत्राख्याकल्पपरचना विच्छित्तिः कान्तिपोषकृत् ।

यथा—

‘स्वच्छाम्भःस्नपनविधौतमङ्गमोष्ठस्ताम्बूलद्युतिविशदो विलासिनीनाम् ।
वासस्तु प्रतनु विविक्तमस्त्वितीयानाकल्पो यदि कुसुमेषुणा न शून्यः ॥’

अथ विव्योकः—

विव्योकस्त्वतिगर्वेण वस्तुनीष्टेऽप्यनादरः ॥ १०० ॥

अपास्तघ्नं — निरस्तधीरत्वम्, अतः विजयि = विजयशील, मान्मथं = मदनसम्बन्धि,
आचार्यकम् = आचार्यभावः, आविरासीत् = प्रादुरासीत् ॥

अत्र माधवदर्शनेन मालत्या धानस्थानादीनां वैशिष्ट्यवर्णनाद्विलासो नाम
नायिकालङ्कारः, वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ९९ ॥

विच्छित्तिं लक्षयति—स्तोत्रेति । कान्तिपोषकृत्=सौन्दर्यपुष्टिकरी, स्तोत्राऽपि=
अल्पाऽपि, आकल्पपरचना = वेशनिर्माणं, विच्छित्तिः ।

विच्छित्तिमुदाहरति — स्वच्छाम्भ इति । शिशुपालवधस्य पद्यमिदम् ।
विलासिनीनां = विलसन्शीलानां, रमणीनामित्यर्थः । अङ्गं = शरीरं, स्वच्छाम्भः-
स्नपनविधौतं=स्वच्छाम्भसा (निर्मलजलेन) यत् स्नपने (मज्जनम्), तेन विधीतम्
(प्रक्षालितम्), ओष्ठः = अघरः, तःम्बूलद्युतिविशदः=नागवल्लीरागोज्ज्वलः, वासः=
वस्त्रं, प्रतनु = सूक्ष्म, विविक्तं च = निर्मलं च, आकल्पः = वेशः, कुसुमेषुणा = काम-
देवेन, शून्यो न यदि रहितो न चेत्, इति इयान् = एतावान्, आकल्पः,
अस्तु = भवतु, अधिकस्य प्रयोजनं नास्तीति भावः । अत्र अल्पाकल्पपरचनया सौन्दर्य-
पोषस्य वर्णनान् विच्छित्तिर्नामाऽलङ्कारः । प्रहृषिणी वृत्तम् ॥

विव्योकं लक्षयति — विव्योक इति । अतिगर्वेण=अत्यभिमानेन, इष्टे=अभीष्टे,
वस्तुनि अपि = पदार्थे अपि, अनादरः = उपेक्षा, विव्योकः ॥ १०० ॥

युक्तं, घर्षको दूर करनेवाला और विजयशील प्रसिद्ध कामदेवका आचार्यभाव आविर्भूत
हो गया ।

विच्छित्ति—कान्तिकी पुष्टि करनेवाली थोड़ी सी वेश रचनाको “विच्छित्ति”
कहते हैं ।

७०—विलासिनी स्त्रियोंका शरीर निर्मल जलमें स्नान करनेसे प्रक्षालित,
ओष्ठ ताम्बूलके वर्णसे उज्ज्वल, वस्त्र महीन और स्वच्छ, कामविकारसे रहित न हो तो
इतना ही वेश पर्याप्त है ।

विव्योकः—अत्यन्त गर्वसे अभीष्ट वस्तुमें भी आदर न करनेको “विव्योक”
कहते हैं ॥ १०० ॥

यथा—

‘यासां सत्यपि सद्गुणानुसरणे दोषानुवृत्तिः परा,

याः प्राणान् वरमर्पयन्ति, न पुनः सम्पूर्णदृष्टिं प्रिये ।

अत्यन्ताभिमतेऽपि वस्तुनि विधिर्यासां निषेधात्मक-

स्तास्त्रैलेक्यविलक्षणप्रकृतयो वामाः प्रसीदन्तु ते ॥’

अथ किलकिञ्चित्तम्—

स्मितशुष्करुदितहसितत्रासक्रोधश्रमादीनाम् ।

साङ्ख्यं किलकिञ्चित्तमभीष्टतमसङ्गमादिजाद्वीत् ॥ १०१ ॥

विश्वोकमुदाहरति—यासामिति । किञ्चरकामिनं प्रति मित्रस्याशीर्वचनामिदम् । यासां = वामानां, सद्गुणानुसरणे अपि = उत्तमगुणानुसरोधनसामर्थ्ये, सत्यपि = विश्व-मानेऽपि, परा = अधिका, दोषानुवृत्तिः = दूषणानुसरणम् । याः = वामाः, वरं प्राणान् = असूत्रं, अर्पयन्ति = समर्पयन्ति, पुनः = परं, प्रिये = कान्ते विषये, सम्पूर्ण-दृष्टिः = प्रणयपूरिताऽवलोकनं, न अर्पयन्ति, यवस्किटाक्षमात्रं तामर्पयन्तीति भावः । र्यासां = वामानाम्, अत्यन्ताभिमते = अतिशयसम्भते, वसनभूषणादिरूप इति भावः, वस्तुनि अपि = पदार्थे अपि, निषेधात्मकः = प्रतिषेधस्वरूपः, विधिः = विधानं, प्रत्या-ख्यानरूपमिति भावः । त्रैलोक्यविलक्षणप्रकृतयः = त्रिभुवनाऽसाधारणस्वभावाः, ताः = पूर्वप्रतिपादिताः वामाः = ललनाः, ते = तत्र विषये, प्रसीदन्तु = अनुगृह्यन्तु अत्राऽभीष्टे वस्तुन्यपि अनादराद्विश्वोको नामाऽलङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १०० ॥

किलकिञ्चितं लक्ष्यमिति - स्मितेति । अभीष्टतमसंगमादिकात् प्रियतमसमा-गमादिजनितत्, हर्षात् = प्रमोदात्, स्मितशुष्करुदितहसितत्रासक्रोधश्रमादीनाः = स्मितं (मन्दहास्यम्) शुष्करुदितं (कृत्रिमरोदनम्), हसितं (हास्यम्) त्रासः (भीतिः) क्रोधः (कोपः) श्रमः (परिश्रमः), इत्येतेषां, साङ्ख्यं = सम्मिश्रणं, किलकिञ्चितं नामाऽलङ्कारः ॥ १०१ ॥

उ०—जिन स्त्रियोंके उत्तम गुणोंका अनुसरण होनेपर भी ज्योदा ही दोषका अनुवर्तन है । जो प्राणोंको भले ही अर्पण कर दें पर प्रियके प्रति पूरी दृष्टि नहीं देती हैं । अत्यन्त अभीष्ट वस्तुमें भी जिनकी निषेधरूप प्रवृत्ति है, त्रैलोक्यमें असाधारण स्वभावसे युक्त वसी सुन्दरियां तुमपर प्रसन्न हों ।

किलकिञ्चिच्चद्—अत्यन्त प्रिय पुरुषके संभय आदिके उत्पन्न हर्षसे मन्व हास्य, शुष्क रोदन, हास्य, भय क्रोध और परिश्रम आदिके सम्मिश्रणको “किलकिञ्चित” कहते हैं ॥ १०१ ॥

यथा—

‘पाणिरोधमविरोधितवाञ्छं भर्त्सनाश्च मधुरस्मितगर्भाः ।
कामिनः स्म कुरुते करभोरुर्हारी शुष्करुदितं च सुखेऽपि ॥’
अथ मोट्टायितम्—

तद्भावभाविते चित्ते वल्लभस्य कथादिषु ।

मोट्टायितमिति प्राहुः कर्णकण्डूयनादिकम् ॥ १०२ ॥

यथा—

‘सुभग ! त्वत्कथारम्भे कर्णकण्डूतिलालसा ।

उज्जम्भवदनाम्भोजा भिनस्यद्भानि साऽङ्गना ॥’

किल्किञ्चित्तमुदाहरति—पाणिरोधमिति । करभोरुः=मुन्दरी, अविरोधित-
वाञ्छम् = अप्रतिबद्धप्रियमनोस्थं यथा तथा, कामिनः=प्रियस्य, पाणिरोधं=नीवीनीक्ष-
प्रवृत्तकरनिवारणं, मधुरस्मितगर्भाः = मधुरं (मनोहरम्) स्मितं (मन्दहास्यम्) गर्भं
(अग्रन्तरे) यामां, ताः, भर्त्सनाः = तर्जनवचनानि, एवं च सुखेऽपि = हर्षसमयेऽपि,
हारि = मनोहरं, शुष्करुदितं च = कृत्रिमरोदनं च, कुरुते स्म = विदधाति स्म ।

अत्र नायिकायाः स्मितशुष्करुदितयोः नाङ्कुर्यात्किल्किञ्चित्तम् । स्वागता
वृत्तम् ॥ १०१ ॥

मोट्टायित लक्षयति—तद्भावभावित इति । वल्लभस्य = प्रियस्य, कथाऽऽ-
दिषु = सबन्धा सह कथाप्रसङ्गादिषु, चित्ते = मनसि, नायिकाया इति शेषः । तद्भाव-
भाविते सति = प्रियाऽनुरागनिषेविते सति । कर्णकण्डूयनादिकं = श्रोत्रविघर्षणादिकं,
मोट्टायितम् इति । प्राहुः = कथयन्ति, अलङ्कारशास्त्रेण इति शेषः ॥ १०२ ॥

मोट्टायितमुदाहरति—सुभगेति । नायिकासखी नायकं प्रति नायिकाया नायक-
प्रणयं प्रतिपादयति । हे सुभग = हे सोभाग्यशालिन् !, त्वत्कथाऽऽरम्भे = भवत्कथनो-
पक्रमे सति, कर्णकण्डूतिलालसा=श्रोत्रविघर्षणभृशोत्तुका, तथा उज्जम्भवदनाऽम्भोजा=
उज्जम्भम् (उदगतजम्भणम्) वदनाऽम्भोजं (मुखकमलम्) यस्याः सा, तादृशी,
सा = भवदुष्भुक्ता, अङ्गना = नायिका, अङ्गानि = देहाऽवयवान्, भिनसि=मर्दयति ।
अत्र कर्णकण्डूतिवदनजम्भणाऽङ्गभेदप्रकरणान्मोट्टायितं नामाऽलङ्कारः ॥ १०२ ॥

उ०—मुन्दरी । प्यर्क इच्छाका विरोध न होनेके तौरपर हाथकी क्कावट,
मन्दहास्यपूर्वकं तर्जन, और सुखमें भी मनोहर शुष्करोदन करती है ।

मोट्टायित—प्रियकी तर्जा आदिके प्रसङ्गमें, उसके अनुरागसे व्याप्त चित्त
होनेपर कानकी खूजलना आदि कर्मकी “मोट्टायित” कहते हैं ॥ १०२ ॥

उ०—हे सोभाग्यशालिन् ! तुम्हारे कथनके आरम्भमें वह मुन्दरी कान
खूजलानेमें लालसा करती है, जंभाई लेती है और अंगड़ाई लेती है ।

अथ कुट्टमितम्—

केशस्तनाधरादीनां ग्रहे हर्षेऽपि सम्भ्रमात् ।

आहुः कुट्टमितं नाम शिरःकरविधूननम् ॥ १०३ ॥

यथा—

‘पल्लवोपमितिसाम्यसपक्षं दृष्टवत्यधरबिम्बमभीष्टे ।

पर्यंकूजि सरुजेव तरुण्यास्तारलोलबलयेन करेण ॥’

अथ विभ्रमः—

त्वरया हर्षरागादेर्दयितागमनादिषु ।

अस्थाने भूषणादीनां विन्यासो विभ्रमां मतः ॥ १०४ ॥

कुट्टमितं लक्षयति—केशस्तनाऽधरादीनामिति । केशस्तनाऽधरादीनां = कचपयोधरोष्ठादीनां, ग्रहे = ग्रहणे, नायकेनेति शेषः, हर्षेऽपि = प्रमोदेऽपि, सम्भ्रमात् = त्वरयाः, शिरःकरविधूननं = मस्तकहस्तकम्पनं, कुट्टमितं नाम, प्राहुः = कथयन्ति, अलङ्कारिका इति शेषः ॥ १०२ ॥

कुट्टमितमुदाहरति—पल्लवोपमितिसाम्यसपक्षमिति । अभीष्टे = प्रिये, पल्लवोपमितिसाम्यसपक्षं = किसलयोपमानसमतासदृशम्, अधरबिम्बम् = ओष्ठबिम्बं, दृष्टवति = क्षतयुक्तं कुर्वति सति, सरुजा इव = पीडायुक्तं इव, तारलोलबलयेन = उच्चस्वरचञ्चलकङ्कणेन, तरुण्याः = युवत्याः, करेण = हस्तेन, पर्यंकूजि = परिकूजितम्, विशेषाऽर्षमिति भावः । अत्र नायिकायाः शिरःकरकम्पनात् कुट्टमितं नामाऽलङ्कारः । उत्प्रेक्षा नामाऽर्षालङ्कारः । स्वागतं वृत्तम् ॥ १०३ ॥

विभ्रमं लक्षयति—त्वरयेति । दयिताऽगमनादिषु = दयितस्य (प्रियस्य) आगमनादिषु (आगमनप्रभृतिषु), अत्रादिपदेन उत्सवादिषु इत्यर्थो बोध्यः । हर्षरागादेः प्रमोदाऽनुरागादेः, आदिपदेन दयिताऽभिसरणादेश्च, त्वरया = संभ्रमेण, भूषणादीनाम् = अलङ्कारादीनां, विन्यासः = स्थापनं, विभ्रमः, मतः = समतः ॥ १०४ ॥

कुट्टमितं—केश, स्तन और अधर आदि अङ्गोंमें नायकके ग्रहण करनेसे हर्ष होनेपर भी ध्वराहटके साथ शिर और हाथोंको कम्पित करनेको “कुट्टमित” कहते हैं १०३

उ०—प्रियसे पल्लवके समान अधरके दृष्ट होनेपर तरुणीके उच्चस्वरयुक्त चञ्चल कङ्कणसे विभूषित हाथने पीडितके समान होकर आवाज की ।

विभ्रम—प्रियके आगमन आदिमें हर्ष और अनुराग आदिके हेतुसे जल्दबाजीके कारण अस्थानमें (बैठकाने) अलङ्कार आदि पहननेको “विभ्रम” कहते हैं ॥१०४॥

यथा—

‘श्रुत्वायान्तं बहिः कान्तमसमाप्तविभूषया ।
भालेऽञ्जनं दशोर्लाक्षा कपोले तिलकः कृतः ॥’

अथ ललितम्—

सुकुमारतयाङ्गानां विन्यासो ललितं भवेत् ।

यथा—

गुरुतरकलनूपुरानुनादं सललितनर्तितवामपादपद्या ।
इतरदनतिलैःलमादधाना पदमथ मन्मथमन्धरं जगाम ॥’

विभ्रममुदाहरति—श्रुत्वेति । बहिः = बाह्यप्रदेशे, आयातम्=आगतं, कान्तं= प्रियं, श्रुत्वा = आकर्ष्य, असमाप्तविभूषया = असमाप्तप्रसाधनया कयाचित् कान्तवेति शेषः । भाले = ललाटे, दशोः स्थाने इति शेषः । व्यञ्जनं=कञ्जलं, दशोः = नवनयोः, लाक्षा = पादरागः, एवं च कपोले = गण्डफले, तिलकः = विशेषकः, ललाटस्थान इति शेषः, कृतः=विहितः । अत्र दयिताऽऽममनहर्षेण कान्तया अञ्जनलाक्षातिलकानाम-स्थानेषु विन्यासाद्विभ्रमः । अनुष्टुप्स्तम् ॥ १०४ ॥

ललितं लक्षयति—सुकुमारतयेति । अङ्गानां = शरीराऽऽवयवानां, सुकुमार-तया = कोमलत्वेन, विन्यासः = स्थापनं, ललितं भवेत् ।

ललितमुदाहरति—गुरुतरेति । अथ = अनन्तरं, सललितनर्तितवामपादपद्या= सललितं (कोमलतापूर्वकम्) नर्तितं (नृत्यविषयीकृतम्) वामं (दक्षिणैतरत्) पादपद्यं (चरणकमलम्) यथा सा; तादृशी नायिका, अनतिलोकम् = अनतिचञ्चलम्, इतरत् = वामैतरत्, दक्षिणमित्यर्थः । पद्यं (चरणम्) आवधानां = भ्रूनी विन्यस्यन्ती सती, गुरुतरकलनूपुराऽनुनादं = गुरुतरः (अतिमहान्), कलः (मधुरः) नूपुराऽनुनादः (पादाऽङ्गदधनिः) यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा । मन्मथमन्धरं = मन्मथेन (यदनाऽऽ-वेक्षेन) मन्धरं (मन्दम्) यथा तथा, जगाम = गता । अत्र ललितभावेन पदविन्या-सोल्ललितं नामाऽलङ्कारः ।

उ०—नायिकाने त्रियको बाहर आये हुए सुनकर (ज्वलबाजीसे) अलङ्कार चारणको अधूरा रखकर ललाटमें अञ्जन (काजल), नेत्रोंमें महादर और कपोलमें तिलक लगा लिया ।

सललित—सुकुमारतापूर्वक अङ्गोंको स्थितिको “ललित” कहते हैं ।

उ०—नूपुरी मन्धीर और मनोहर आवाज करती हुई सुकुमारतापूर्वक बाएं चरण कमलको नवाती हुई और दूसरे (बाहिने) चरणको भी ज्यादा चञ्चल न कर रक्षती हुई सुन्दरी कामविकारसे मन्मथति पूर्वक चली ।

अथ मदः—

मदो विकारः सौभाग्ययौवनाद्यवलेपजः ॥ १०५ ॥

यथा—

‘मा गर्वमुद्रह कपोलतले चकास्ति
कान्तस्वहस्तलिखिता मम मञ्जरीति ।

अन्यापि किं न खलु भाजनमीदृशीनां
वैरी न चेद्भवति वेपथुरन्तरायः ॥

अथ विद्वत्—

वक्तव्यकालेऽप्यवचो व्रीडया विद्वत् मतम् ।

मद लक्षयति - मद इति । सौभाग्ययौवनाद्यवलेपजः = कान्तवाल्गुण्यता-
दण्णाद्यभिमानजन्यः, विकारः = विकृतिः, मदः = तन्नामकोऽलङ्कारः ॥ १०५ ॥

मदमुदाहरति—**मा गर्वमिति** । आत्मनः सौभाग्याद्याभिमानजन्यं मद प्रकाश-
यन्तीं सखीं प्रति तत्सख्या उक्तिरियम् । (हे सखि !) मम, कपोलतले = गण्डफले;
कान्तस्वहस्तलिखिता = । प्रियात्मकरचिन्विता, मञ्जरी = मञ्जरीप्रकृतिः, इति, गर्वम् =
अवलेपं मा उद्रह = नो छारय । यतः वैरी = शत्रुतुल्यः, वेपथुः = कम्पा, प्रियस्पर्श-
जन्य इति शेषः । अन्तरायः = विघ्नस्वरूपः, न भवति चेत् = न विद्यते यदि, तदा
अपरासपि = त्वदितरासपि, ईदृशीनां = मञ्जरीणां, भाजनं = पात्र, न खलु = न भवेत्,
निश्चयेन भवेदेवेति भावः । अशोभयोरपि सख्योः सौभाग्याद्यभिमानजन्यविकारान्मदो-
नामाऽलङ्कारः ॥ १०५ ॥

विद्वत् लक्षयति—**वक्तव्यकाल इति** । वक्तव्यकालेऽपि = भाषणीयसमयेऽपि
व्रीडया = लज्जया हेतुना, अवचः = अभाषणं, विद्वत् = तन्नामाऽलङ्कारः, मतम् =
सम्मतम् क्वचित् “विकृतम्” इति पाठान्तरम् ।

मद—सौभाग्य और तारुण्य आदिके गर्वसे उत्पन्न विकारको “मद”
कहते हैं ॥ १०५ ॥

उ०—कोई सखी किसी नायिकासे कहती है—मेरे कपोलतलमें प्रियतपके
हाथसे लिखी गई मञ्जरी शोभित हो रही है ऐसा सोचकर तुम घमण्ड मत करो,
गर्वस्वरूप कम्प विघ्न नहीं करता तो अन्य नायिका भी ऐसी मञ्जरियोंका पात्र
न होती ?

विद्वत्—लज्जाके कारण बोलनेके लिए उचित समयमें भी न बोलनेको
“विद्वत्” कहते हैं ।

यथा—

‘दूरागतेन कुशलं पृष्ट्वा नोवाच सा मया किञ्चित् ।
पर्यश्रुणी तु नयने तस्याः कथयाम्बभूवतुः सर्वम् ॥’

अथ तपनम्—

तपनं प्रियविच्छेदे स्मरावेगोत्थचेष्टितम् ॥ १०६ ॥

यथा मम—

श्वासान्मुखनि, भूतले विलुठति, त्वन्मार्गमालोकते,
दीर्घं रोदिति, विश्वपत्यत इतः क्षामां भुजावल्लरीम् ।
किञ्च, प्राणसमान ! काङ्क्षितवती स्वप्नेऽपि ते सङ्गमं,

विहृतमुदाहरति—दूरागतेनेति । मित्रं प्रति कस्यचिन्मित्रस्योक्तिरियम् ।
दूरागतेन = दूरात् (विप्रकृष्टात्प्रदेशात्) आगतेन (आयातेन), मया, कुशलं = क्षेमं,
पृष्ट्वा = अनुयुक्ता, सा = प्रिया, किञ्चित् = किमपि, न उवाच = न जगाद । तु =
परन्तु, पर्यश्रुणी = अश्रुपरिव्याप्ते, तस्याः = प्रियायाः, नयने = नेत्रे, सर्वं = सकलं
प्रवासदुःखं, मदागमने हर्षाऽतिशयं च, कथयाम्बभूवतुः = मूचितवती । अत्र प्रियेण
कुशलप्रश्ने कृतेऽपि त्रीडया अभाषणात् विहृतं नामाऽलङ्कारः । आर्यावृतम् ॥

तपनं लक्षयति—तपनमिति । प्रियविच्छेदे = कान्तविप्रयोगे, स्मराऽऽवेगोत्थ-
चेष्टितं=स्मरावेगोत्थं (मदनजनितचाञ्चल्यजन्यम्) चेष्टितम् : चेष्टा), तपनं=तपनं
नामाऽलङ्कारः । “आवेग” स्थाने कुत्रचित् “आवेश” इति पाठान्तरम् ॥ १०६ ॥

तपनमुदाहरति—श्वासानिति । प्रवासितं प्रियं प्रति नायिकासख्या उक्तिः
रियम् । हे प्राणसमान = मत्सख्याः प्राणसदृश !, श्वासान् = निश्वासान्, मुखति =
त्यजति, त्वद्विरहेण मत्सखीति शेषः, एत्रं परत्राऽपि । भूतले = भूमितले, विलुठति =
विलुण्ठनं करोति, त्वन्मार्गं = भवत्पथम्, आलोकते = पश्यति । दीर्घं=दीर्घसमयपर्यन्तं,
रोदिति = अश्रूणि विमुञ्चति । अत इतः=यत्र तत्र, क्षामां = कृशां, विरहेणेति शेषः ।
भुजावल्लरीं = बाहुलतां, विश्वपति = प्रेरयति । किञ्च, स्वप्नेऽपि=स्वाप्नेऽपि, ते=तव,

उ०— कोई नायक अपने मित्रसे कहता है—दूरसे आये हूँ मैंने उससे कुशल
पूछा, पर उस (प्रिया) ने कुछ भी नहीं कहा, पर आँसूसे भरे हुए उसके नेत्रोंने सब
कुछ बता दिया ।

तपन-प्रियके वियोगमें कामचाञ्चल्यसे उत्पन्न चेष्टाको “तपन” कहते हैं १०६

उ०—प्रत्यकार अपना पक्ष प्रस्तुत करते हैं । नायिकाकी सखी अपनी सखीकी
अवस्था उसके प्रियसे कहती है—हे मेरी सखीके प्राणतुल्य ! (वह मेरी सखी) लम्बे
बासोंको छोड़ती है, जमीनपर लौटती है, तुम्हारा मार्ग देखती है, बहुत समय तक
रोती है । पतली बाहुलत को इधर उधर पटकती है, स्वप्नमें भी तुम्हारा समागम चाहती

निद्रां वाञ्छति, न प्रयच्छति पुनर्दग्धो विधिस्तामपि ॥'

अथ मौग्ध्यम्—

अज्ञानादिव या पृच्छा प्रतीतस्यापि वस्तुनः ।

वल्लभस्य पुरः प्रोक्तं मौग्ध्यं तत्तत्त्ववेदिभिः ॥ १०७ ॥

यथा—

'के द्रुमास्ते ? क्व वा ग्रामे ? सन्ति केन प्ररोपिताः ? ।

नाथ ! मत्कङ्कणन्यस्तं येषां मुक्ताफलं फलम् ॥'

अथ विज्ञेयः—

भूषाणामर्धरचना मिथ्या विश्वगवेक्षणम् ।

रहस्याख्यानमीषश्च विश्लेषो दयितान्तिके ॥ १०८ ॥

कान्तस्य, संगमं = समागमं, काङ्क्षितवती = दृष्टवती, सती, निद्रा = सुप्ति, वाञ्छति = इच्छति, परं = किन्तु, दग्धः = हतकः, विधिः = भाग्यं, ताम् अपि = निद्राम् अपि, न प्रयच्छति = नो ददाति । अत्र स्मरावेगेन नायिकाया निःश्रयनादिचेष्टितवर्णनात् तपनं नामाऽलङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १०६ ॥

मौग्ध्यं लक्षयति—अज्ञानादिवेति । वल्लभस्य = कान्तस्य, पुरः = अग्रे, प्रतीतस्य अपि = ज्ञातस्य अपि, वस्तुनः = पदार्थस्य, अज्ञानात् इव = अबोध्यात् इव, या पृच्छा = प्रश्नः, तत्त्ववेदिभिः = नायिकाऽलङ्कारस्वरूपजातुभिः, तत् मौग्ध्यं प्रोक्तम् = अभिहितम् ॥ १०७ ॥

मौग्ध्यमुदाहरति—क इति । नायिका मुक्ताफलमनूय नायकं पृच्छति । हे नाथ = हे स्वामिन्, मत्कङ्कणन्यस्तं = मङ्गलयन्त्रचित्तं, मुक्ताफलं = मौक्तिकं, येषां = वृक्षाणां, फलं = सस्यं, ते, के द्रुमाः = के वृक्षा, किनामका द्रुमा इत्यर्थः । वा = अथवा, क्व = कस्मिन्, ग्रामे = संवसथे, केन = जनेन, प्ररोपिताः = उप्ताः, सन्तीति शेषः । अत्र पूर्वं ज्ञातस्याऽपि मौक्तिकस्य नायिकया अज्ञानादिव प्रश्नतः मौग्ध्यं नामाऽलङ्कारः ॥ १०७ ॥

विज्ञेयं लक्षयति—भूषाणामिति । त्रयिज्ञाऽन्तिके = कान्तसमीपे, भूषाणाम् = अलङ्काराणाम्, अर्धरचना = अपूर्णरचनं, नायिकाया इति शेषः, एव परत्रापि । मिथ्या = व्यर्थं, विश्वक् = सर्वतः, अवेक्षणम् = अवलोकनम्, ईषत् = अल्प, रहस्या-

इई निद्राकी इच्छा करती है, परंतु उसका जला हुआ भाग्य उसे निद्रा भी नहीं देता है ।

मौग्ध्य—प्राने हुए पदार्थको प्रियके पास अनजान-सी होकर पूछनेको साहित्यके तत्त्ववेत्ता "मौग्ध्य" कहते हैं ॥ १०७ ॥

उ०—नायिका मोतीके बारेमें अपने प्रियसे पूछती है—हे नाथ ! मेरे कङ्कणमें स्थित मुक्ताफल जिनका फल है वैसे पेड़ किस गांधमें हैं और किनसे बोये गये हैं ?

विज्ञेय—प्रियके समीपमें भूषणोंकी आधी रचना और बिना कारणके ही

यथा—

‘धम्मिल्लमर्धमुक्तं कलयति तिलकं तथाऽसकलम् ।
किञ्चिद्वदति रहस्यं चकितं विष्वग्बिलोक्ते तन्वी ॥’

अथ कुतूहलम्—

रम्यवस्तुसमालोके लोलता स्यात्कुतूहलम् ।

यथा—

‘प्रसाधिकालम्बितमप्रपादमक्षिप्य काचिद् द्वरागमेव ।
उत्सृष्टलीलागतिरागवाक्षादलक्तकाङ्क्षां पदवीं ततान ॥’

व्यानं च = गुह्यभाषणं च, विक्षेपो नामाऽलङ्कारः ॥ १०८ ॥

विक्षेपमुदाहरति—**धम्मिल्लमिति** । तन्वी = कुशोदरी, धम्मिल्लं = बद्धकेश-
समूहम्, अर्धमुक्तम् = अर्धत्यक्तं, कलयति = करोति, तथा तिलकं = विशेषकम्,
असकलं = अपूर्णम्, “शकलम्” इति पाठान्तरोपि स्रण्डमात्रं, न अखण्डं = पूर्णं, स एव
वर्णः । कलयति = करोति । रहस्यं = गोप्यवृत्तान्तं, किञ्चित् = ईषत्, वदति =
वक्ष्यति, चकितं = चकितं यथा स्यात्तथा, विष्वक् = सर्वतः, बिलोक्ते = पश्यति ।
अथ दयितान्तिके नायिका भूषाणामर्षरचनादिना विक्षेपो नामाऽलङ्कारः ॥ १०८ ॥

कुतूहलं लक्षयति—**रम्यवस्तुसमालोक इति** । रम्यवस्तुसमालोके = मनोहर-
पदार्थदर्शने, लोलता = चञ्चलता, नायिकाया इति शेषः । कुतूहलं = कुतूहलं नामाऽलङ्कारः ।

कुतूहलमृदाहरति—**प्रसाधिकाऽलम्बितमिति** । इन्दुमतीस्वयंवृतस्याऽजस्य
नगप्रवेशे दर्शनेच्छोः कस्यांश्चित्कामिन्या वर्णनमिदम् । काचित् = पुरस्त्री, प्रसाधि-
काऽलम्बितं = प्रसाधिकया (मण्डनकर्त्र्या) आलम्बितम् (गृहीतम्), अप्रपादं =
परगात्रं, द्वरागमम् एव = आर्द्रलाकारागमयुक्तम् एव, आक्षिप्य = आकृष्य, उत्सृष्ट-
लीलागतिः = उत्सृष्टा (त्यक्ता), लीलागतिः (विलासगमनम्) यथा या, शोभ-
यमानयुक्ता सतीति भावः । आ गवाक्षात् = वातायनपर्यन्तम् अलक्तकाऽङ्क्षां = लाक्षा-
श्वरागयुक्तां, पदवीं = मार्गं, ततान = विस्तारितवती ॥ पद्ममिदं रघुवंशे कुमारसंभवे

पारो बोर देखना और एकार्तमें कुछ रहस्य कहनेको “विक्षेप” कहते हैं ॥ १०८ ॥

उ०—सुन्दरी केशोंकी आधी रचना करती है उसी तरह तिलक भी अधूरा ही
लगाती है, कुछ रहस्य कहती है और आश्रय पूर्वक चारों ओर देखती रहती है ।

कुतूहल—सुन्दर पदार्थ देखनेमें चञ्चल होनेको “कुतूहल” कहते हैं ।

उ०—इन्दुमतीके स्वयंवरमें अजके नगरप्रवेशके अवसरपर उनको देखनेकी
इच्छा करनेवाली किसी स्त्रीका वर्णन है । किसी स्त्रीने प्रसाधन करनेवाली स्त्रीसे
सुधीत महाशरवाले गोले परको ही धींचकर विलासपूर्वक गतिको छोड़कर जाती हुई

अथ हसितम्—

हसितं तु वृथाहासो यौवनोदभेदसम्भवः ॥ १०९ ॥

यथा—

‘अकस्मादेव तन्वङ्गी जहास यदियं पुनः ।
नूनं प्रसूनबाणोऽस्यां स्वाराज्यमधिगच्छति ॥’

अथ चकितम्—

कुतोऽपि दयितस्यापि चकितं भयसम्भ्रमः ।

यथा—

‘प्रस्थन्ती चलशफरीविषट्टितोरुर्बामोरुरतिशयमाप विभ्रमस्य ।

च वर्तते । रघुवंशे अजशर्मानाऽर्थं, कुमारसंभवे हरदर्शनाऽर्थं स्त्रिया लालतया कुतूहल
वर्णनात् कुतूहलं नामाऽलङ्कारः ॥ उपजातिवृत्तम् ।

हसितं लक्षयति हसितमिति । यौवनोद्भेदसम्भवः = यौवनस्य (तात्पर्यस्य,
य उद्भेदः (उत्पत्तिः), तत्सम्भवः (तज्जनितः), वृथाहासः = व्यर्थहास्यं ललनाया इति
शेषः । हसितं नामाऽलङ्कारः ॥ १०९ ॥

हसितमुदाहरति—अकस्मादिति । अकस्मादप्रस्थन्ती ललनां विलोच्य कस्यचि-
दुक्तिरियम् । इयं, तन्वङ्गी = कुशोदरी, यत् = यस्मात्कारणात्, पुनः = भूयः, जहास =
हसितवती, (तत् = तस्मात्कारणात्) प्रसूनबाणः = पुष्पबाणः, काम इत्यर्थः, । अस्यां =
तन्वङ्ग्यां, स्वाराज्यं = स्वर्गं राजस्वम्, अधिगच्छति = आश्रयति, नूनम् इति उत्प्रेक्षायाम् ।
इयं स्वर्गं नु इति भावः, । अत्र नायिकायास्तात्पर्योऽपन्नस्य वृथाहासस्य वर्णनादसितं
नामाऽलङ्कारः ॥ १०९ ॥

चकितं लक्षयति—कुतोऽपीति । दयितस्य = प्रियस्य, अप्रे = पुरतः, कुतोऽपि =
‘अकस्मादपि कारणात्, भयसंभ्रमः = भीतिजनिता ह्वरा, चकितं नामाऽलङ्कारः ।

चकितमुदाहरति—प्रस्थन्तीति । कोऽपि नायकः स्वमित्रं प्रति दयिताया जल-
क्रीडां वर्णयति । चलशफरीविषट्टितोरुः = चल (चञ्चला) या शफरी (प्रोष्ठी)
तया विषट्टितः (ताडितः) ऊरुः (सक्विः) यस्याः सा, तादृशी, बामोरुः = सुन्दरं
सक्विः, प्रिया । विभ्रमस्य = विलासस्य, अतिशयम् = उत्कर्षम्, आप = प्राप । अहो—

शरोर्ध्वं तत्र मार्गको महावरके बिल्लबाला बना डाल ।

हसित—तात्पर्यके आदिभाविते उत्पन्न वृथा हास्यको “हसित” कहते हैं, १०५

उ.— जो कि यह कुशोदरी अकस्मात् हँसी, इसी कारणसे निम्नय कामदेव इसमें
स्वर्गके राज्यका अधिकार कर लेता है ।

चकित—प्रियके सम्मुख किसी भी कारणसे भयसे होनेवाली ह्वराहटके
“चकित” कहते हैं ।

उ०—जलक्रीडाके समयमें कोई सुन्दरी चञ्चल छोटी-सी मछलीसे अपने

धुम्यन्ति ! प्रसभमहो ! विनापि हेतोर्लीलाभिः किमु सति वारणे तरुण्यः ॥'

अथ केलिः—

विहारे सह कान्तेन क्रीडितं केलिरुच्यते ॥ ११० ॥

अथा--

'व्यपोहितुं लोचनतो मुखानिलैरपारयन्तं किल पुष्पजं रजः ।

पयोधरेणोरसि काचिदुन्मनाः प्रियं जघानोन्नतपीवरस्तनी ॥'

अथ मुग्धाकन्ययोरनुरागेऽङ्कितानि—

दृष्ट्वा दशयति व्रीडां सम्मुखं नैव पश्यति ।

वाक्यार्थम् । तथा हि, तरुण्यः=युवतयः, हेतोर्विनाऽपि=कारणं विनाऽपि, लीलाभिः=शृङ्गार-
केयाभिः, प्रसभ=हुडात्, 'प्रततम्' इति पाठान्तरे अतिशयं यथा तथेत्यर्थः । धुम्यन्ति=
धूलिभिः, वारणे सति=हेतोर्विनाऽपि, किमु=किं वक्तव्यम् । अत्र दयितस्य अग्रे नायि-
काया भयसंभ्रमाच्चकितं नामाऽलङ्कारः प्रहृषिणी वृत्तम् । शिशुपालवधस्यं पद्यमिदम् ।

केलि लक्षयति—विहार इति । कान्तेन = प्रियेण सह, विहारे = रमणे,
क्रीडितं = क्रीडनं, नायिकाया इति शेषः । केलिरुच्यते ॥ ११० ॥

केलिमुदाहरति—व्यपोहितुमिति । किराताजुं नीयस्यं पद्यमिदम् । उन्नतपीवर-
स्तनी = उन्नतो (उच्चो) पीवरी (पुष्टी) स्तनी (कुचो) यस्याः सा एतादृशी,
कचित् = अनिदिष्टनामधेया नायिका, उन्मनाः = उत्कण्ठिता सती, रमणाऽर्थमिति
शेषः । मुग्धाऽनिलैः = वदनवातैः, लोचनतः = स्वनेत्रात्, पुष्पजं=कुसुमजनितं, रजः=
रत्नं, व्यपोहितुं = निरसितुम्, अपारयन्तम् = अशक्नुवन्तं, प्रियं = वल्लभम्, उरसि=
वक्षःस्थले, पयोधरेण=कुचेन, जघान=ताडितवती । अत्र कान्तेन सह विहारे नायिका-
कीशवर्षनात् केलिनमाऽलङ्कारः । वंशस्थं वृत्तम् ॥ ११० ॥

मुग्धाः कन्यकयोर्नायिकयोः सामान्यास्यनुरागेऽङ्कितानि उद्दिशति बृहस्पतिः । प्रिये=
वक्ष्यते, अनुरागिणी = अनुरागयुक्ता, बाला = तरुणी, मुग्धा कन्यका चेति भावः ।
दृष्ट्वा=विलोक्य, प्रियमिति शेषः, "दृष्टे"ति पाठान्तरे कान्तेनाऽवलोकिता सतीत्यर्थः ।
व्रीडां = लज्जां, दशयति, सम्मुखं = अभिमुखं, प्रियस्येति शेषः । नैव पश्यति, लज्ज-

ऊर्ध्वं ओकर लगनेसे अतिशय भयको प्राप्त हुई युवती स्त्रियां विना कारणके भी विलास-
पूर्वक अत्यन्त चञ्चल हो जाती है, कारणके रहनेपर फिर क्या कहना है ?

केलि—वनविहारमें प्रियके साथ क्रीडाको "केलि" कहते हैं ॥ ११० ॥

उ०—उन्नत और पुष्प स्तनोंसे युक्त रमणीने उत्कण्ठित होकर अपने नेत्रमें पड़े
हुए फूलके परागको मुखकी हवासे नहीं हटा सकनेवाले प्रियको उसकी छातीमें स्तनसे
ताडन किया ।

मुग्धा और कन्याओंकी अनुरागबैष्ठाएँ—मुग्धा और कन्या प्रियको

प्रच्छन्नं वा भ्रमन्तं वातिक्रान्तं पश्यति प्रियम् ॥ १११ ॥

बहुधा पृच्छ्यमानापि मन्दमन्दमधामुखी ।

सगद्गदस्वरं किञ्चिन्प्रियं प्रायेण भाषते ॥ ११२ ॥

अन्यैः प्रवर्तितां शरवत्सावधाना च तत्कथाम् ।

शृणोत्यन्यत्र दत्ताक्षी प्रिये बालानुरागिणी ॥ ११३ ॥

अथ सकलानामपि नायिकानामनुरागेज्जितानि—

चिराय सविधे स्थानं प्रियस्य बहु मन्यते ।

विलोचनपथं चास्य न गच्छत्यनलङ्कृता ॥ ११४ ॥

येति भावः । प्रच्छन्नं = मित्यादिव्यवहितं, भ्रमन्तं = भ्रमणं कुर्वन्तम्, अतिक्रान्तं वा = दूरे गतं वा, प्रियं = वल्लभं, पश्यति = अवलोकयति ॥ १११ ॥

बहुधा = बहुप्रकारैः, पृच्छ्यमानाऽपि = अनुयुज्यमानाऽपि, बालेति शेषः । मन्दमन्दं = मर्नैः शनैः, सगद्गदस्वरं = गद्गदस्वरसहितं यथा तथा, प्रायेण = अनेकम्, प्रियं = वल्लभं, किञ्चित् = स्तोत्रं, भाषते = ब्रूते ॥ ११२ ॥

साऽवधाना = एकाऽग्रमानसा, अन्यत्र = स्थानान्तरे, दत्ताक्षी = दत्तनयना सती, अन्यैः = अपरैर्जनैः, प्रवर्तितां = प्रचालितां तत्कथां = प्रियकथां, शरवत् = शरवा, शृणोति = आकर्णयति ॥ ११३ ॥

सकलानामपि = समस्तानामपि, नायिकानां सामान्यतोऽनुरागेज्जितानि सूक्ष्ममिति-चिरायेति । अनुरक्ता = अनुरागयुक्ता, नितम्बिनी = सुन्दरी, प्रियस्य = वल्लभस्य, सविधे = समीपे, स्थानं = स्थितिं, बहु = अधिकं यथा तथा, मन्यते = अवबुध्यति । अनलङ्कृता = अप्रसूयिता सती, अस्य = प्रियस्य, विलोचनपथं = दृष्टिपथं, न गच्छति ॥ ११४ ॥

देखकर लज्जा दिखाती है, संमुख होकर नहीं देखती है, दीवार आदिसे व्यवहित, चूमते हुए, प्रियको देखती रहती है ॥ १११ ॥

अकसर प्रियके बारंबार पूछनेपर भी अधोमुख होकर गद्गदस्वरके साथ थोड़ा बोलती है ॥ ११२ ॥

अनुराग करनेवाली वह, प्रियके विषयमें दूरगोँसे की गई बातको दूसरी ओर नेत्रोंको लगाकर सुनती रहती है ॥ ११३ ॥

अब सब नायिकाओंकी अनुराग-नेष्टाओंको बतलाते हैं—बहुत समयतक प्रियके पास रहना पसन्द करती है । अलङ्कार किये बिना प्रियके पास नहीं जाती है ॥ ११४ ॥

कुशापि कुन्तलसंव्यानसंयमव्यपदेशतः ।
 बाहुमूलं स्तनौ नाभिपङ्कजं दर्शयेत् स्फुटम् ॥ ११५ ॥
 आच्छादयति वागाद्यैः प्रियस्य परिचारकान् ॥
 विश्वसित्यस्य मित्रेषु बहुमानं करोति च ॥ ११६ ॥
 मस्त्रीमध्ये गुणान् ब्रूते स्वधनं प्रददाति च ।
 सुप्ते स्वपिति दुःखेऽस्य दुःखं धत्ते सुखे सुखम् ॥ ११७ ॥
 स्थिता दृष्टिपथे शश्वत्प्रिये पश्यति दूरतः ।
 आभाषते परिजनं सम्मुखं स्मरविक्रियम् ॥ ११८ ॥

कुशापि = कुशापि स्थाने, कुन्तलसंव्यानसंयमव्यपदेशतः = कुन्तलानां (चूर्ण-
 कुन्तलानाम्), संव्यानस्य च (उत्तरीयवस्त्रस्य) संयमस्य (बन्धनस्य परिधानस्य
 च), व्यपदेशतः (छलतः) । बाहुमूलं, भुजमूलं, स्तनौ = कुक्षौ, नाभिपङ्कजं च =
 नाभिकमलं च । स्फुटं = व्यक्तं, दर्शयेत् = प्रदर्शयेत् ॥ ११५ ॥

प्रियस्य = वल्लभस्य, परिचारकान् = सेवकान्, वागाद्यैः = वचनभूषणप्रदानप्रभृ-
 तिभिः, आच्छादयति = वशी करोतीति भावः । अस्य = प्रियस्य, मित्रेषु = सुहृत्सु, विश्वसिति =
 विश्वासं करोति, मानं = सम्मानं, बहु = अधिकं यथा तथा, करोति = विदधाति ॥ ११६ ॥

सखीमध्ये = वयस्यामध्ये, गुणान् = दयादाक्षिण्यादीन्, कातस्येति शेषः । ब्रूते =
 अभिप्रक्षते, स्वधनं = निजद्रव्यं, प्रददाति च = वितरति च, प्रियायेति शेषः । सुप्ते =
 निद्राणे, प्रिय इति शेषः, स्वपिति = स्वयमपि शेते । अस्य = प्रियस्य, दुःखे दुःखं, सुखे सुखं,
 धत्ते = अनुभवतीति शेषः ॥ ११७ ॥

प्रिये = काम्ते, पश्यति = विलोकयति सति, दूरतः = विप्रकृष्टप्रदेशात्, दृष्टिपथे =
 नेत्रमार्गे, स्थिता = अवस्थिता सती, परिजनम् = शुश्रूषुजनम्, अभिमुखं सम्मुखम् =
 स्वरविक्रियं = स्मरस्य (भदनस्य) विक्रिया (त्रिकारः) यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा,
 "स्मरविक्रियम्" इति पाठान्तरे स्वरविकारपूर्वकमित्यर्थः । आभाषते = आलपति ॥ ११८ ॥

कहीपर केशोंको बाँधना और वस्त्र पहननेके पहानेसे अपने बाहुमूल स्तनों और नाभ-
 कमलको स्पष्टरूपसे दिखलाती है ॥ ११५ ॥

प्रियके नौकरोंको प्रियवचन आदिसे वशमें करती है प्रियके मित्रोंमें विश्वास
 रखती है और बहुत समान करती है ॥ ११६ ॥

सखियोंके बीचमें प्रियके गुणोंको कहती है और अपना धन दे देती है । प्रियके
 सोनेपर सोती है, उसके दुःखमें दुःख, और सुखमें सुख मानती है ॥ ११७ ॥

प्रियके दूरसे देखनेपर उनके दृष्टिमार्गमें रहती हुई अपने परिजन (सखी) के
 संमुख कामविकारको प्रकट कर बातचीत करती है ॥ ११८ ॥

यत्किञ्चिदपि संवीक्ष्य कुरुते हसितं मुधा ।
 कर्णकण्डूयनं तद्वत्कवरीमांक्षसंयमौ ॥ ११९ ॥
 जृम्भते स्फोटयत्यङ्गं बालमारिलघ्यं चुम्बति ।
 भाले तथा वयस्याया रचयेत्तिलकक्रियाम् ॥ १२० ॥
 अङ्गुष्ठाग्रेण लिखति सकटाक्षं निरीक्षते ।
 दशति स्वाधरं चापि इते प्रियमधोमुखी ॥ १२१ ॥
 न मुञ्चति च तं देशं नायकां यत्र दृश्यते ।
 आगच्छति गृहं तस्य कार्यव्याजेन केनचित् ॥ १२२ ॥

यत्किञ्चित् अपि = वस्तु, संवीक्ष्य = अवलोक्य, मुधा = मृधा, व्यर्थमिति भावः ।
 हसितं = हास्यं, कुरुते = विदधाति । एवं कर्णकण्डूयनं = श्रोत्रकण्डूयनं, तद्वत् कवरी
 मोक्षसंयमौ = कवरीमोक्षं (केशवेणमोचनम्), कवरीसंयमं च (केशवेणवन्धनं च)
 कुरुते = विदधाति ॥ ११९ ॥

जृम्भते = जृम्भणं करोति । अङ्गु = देहाऽवयवम् अङ्गुत्परिवर्तमिति भावः । स्फोट-
 यति = शब्दयति । बालं = शिशुम्, आरिलघ्यं = आरिलङ्घ्यं, चुम्बति = चुम्बनं करोति । तथा
 वयस्यायाः = सखायाः, भाले = ललाटे, तिलकक्रियां = विशेषकरणं, रचयेत् = कुर्यात् ॥ १२० ॥

अङ्गुष्ठाग्रेण = अरणस्येति शेषः, लिखति = भूमिं विदारयतीति भावः ।
 सकटाक्षं = कटाक्षसहितं, निरीक्षते = विलोकयति, प्रियमिति, प्रियमिति शेषः । स्वाधरं =
 निजोष्ठं, दशति = स्ववसनैर्दण्डं करोति । अधोमुखी = अवनतवदना सती, प्रिय =
 कान्तं, ब्रूते = भाषते ॥ १२१ ॥

यत्र = यस्मिन्देशे, नायकाः = प्रियः, दृश्यते = अवलोकयते, तं देशं, न मुञ्चति =
 न त्यजति । केनचित् कार्यव्याजेन = कर्मच्छलेन, तस्य = नायकस्य, गृहं = भवनम्,
 आगच्छति = आयाति ॥ १२२ ॥

कुछ भी वस्तुको देखकर व्यर्थ ही हँसती है, कानकां खजलाही है, चोटी
 खोलती है और बाँधती है ॥ ११९ ॥

जमुहूर्द लेती है, शरीरके अवयवको बजाती है, (चुटकी आदि लेती है) बालकको
 आरिलङ्गन करती है और चुम्बती है । सखीके ललाटे (लिलार)में तिलक लगती है ॥ १२० ॥

पैरके अंगूठेकी भोकसे जमीनको कुरेदती है, कटाक्षके साथ देखती है । अपने
 होठको चबाती है अधोमुख होकर प्रियसे बोलती है ॥ १२१ ॥

जहाँपर नायक देखा जाता है उस जगहको नहीं छोड़ती है । प्रियके घरमें
 किसी कामके बहानेसे आती है ॥ १२२ ॥

दत्तं किमपि कान्तेन धृत्वाङ्गे गृहुरीक्षते ।
 नित्यं हृष्यति तद्योगे वियोगे मलिना कृशा ॥ १२३ ॥
 मन्यते बहु तच्छीलं तत्प्रियं मन्यते प्रियम् ।
 प्रार्थयत्यल्पमूल्यानि सुप्ता न परिवर्तते ॥ १२४ ॥
 विकारान् सात्त्विकानस्य सम्मुखी चाऽधिगच्छति ।
 भाषते सूनृतं स्निग्धामनुरक्ता नितम्बिनी ॥ १२५ ॥
 एतेष्वधिकलज्जानि चेष्टितानि नवस्त्रियाः ।

कान्तेन = प्रियेण, दत्त=वितीर्ण, किमपि=कुछमपि वस्तु, इति भावः । अङ्गे= शरीरावयवे, धृत्वा=निघाय, गृहः=घरं वारम्, ईक्षते=पश्यति । तद्योगे = प्रियतयोगे; नित्यं=निरन्तरं, हृष्यति=हृष्टा भवति, वियोगे=विप्रयोगे, प्रियस्येति शेषः । मलिना= मलीमसा, देहसंस्काररहितेति भावः, कृशा = दुर्बला च, भवतीति शेषः ॥ १२३ ॥

तच्छीलं = प्रियस्वभावं, बहु = अधिकं, मन्यते = आदर्यते । तत्प्रियं= प्रियस्य अभीष्टं, प्रियं = प्रीतिपात्रं, मन्यते=जानाति । अल्पमूल्यानि=यूनद्भ्यलभ्यानि वस्तूनि, प्रार्थयति = याचने, प्रियमिति शेषः । सुप्ता = शयनस्थिता सती, न परिवर्तते = परिवर्तनं न करोति, कान्तस्य पुरतः पृष्ठदेशं न विदधातीति भावः ॥ १२४ ॥

अस्य = प्रियस्य, सम्मुखी = सम्मुखस्या सती, सात्त्विकान् = सत्त्वसंभूतान्, विकारान्=त्रिकृतीः, स्तम्भस्वेदादिका इति भावः । अधिगच्छति=प्राप्नोति, प्रकाशयति इति भावः । तथा च अनुरक्ता = अनुरागयुक्ता, नितम्बिनी = मुन्दरी, नायिका । स्निग्धा = स्नेहयुक्ता, सखीमिति भावः । सूनृतं=सत्यं प्रियं च यथा स्यात्तथा, भाषते= अभिषत्ते । “स्निग्धम्” इति पाठान्तरे, प्रियं स्निग्धं = स्नेहपूर्णं यथा यथा सूनृतं भाषते इत्यर्थः ॥ १२५ ॥

एतेषु = नायकसविधाऽवस्थानादिषु इच्छितेषु, न=स्त्रियाः=मुग्धायाः कन्यायाञ्च, चेष्टितानि = चेष्टाः, अधिकलज्जानि = अधिकब्रीडायुक्तानि, मन्त्र्याः = नायिकायाः;

प्रियसे दिव्य गये किंवा श्री पदार्थको अङ्गमें रखकर बारबार देखती रहती है । उसके संयोगमें निरन्तर प्रसन्न रहती है और वियोगमें मलिन और दुर्बल हो जाती है ॥१२३॥

प्रियके स्वभावको पसन्द करती है उसके अभीष्टको प्रिय मानती है । कम काम-वाले पदार्थोंको माँगती है, शय्यामें पतिसे पराङ्मुख होकर नहीं सोती है ॥ १२४ ॥

प्रियके सम्मुख स्तम्भ और स्वेद आदि सात्त्विक विकारोंको प्राप्त करती है; अनुरक्त होकर नायिका सत्य और प्रियवचन सखीसे कहती है ॥ १२५ ॥

इन नायिकाओंमें मुग्धा और कन्याकी चेष्टाएँ अधिक लज्जासे युक्त होती हैं ।

मध्यव्रीहानि मध्यायाः संसमानत्रपाणि तु ॥ १२६ ॥

अन्यस्त्रियाः प्रगल्भायास्तथा स्पुवारयोषितः ।

दिक्मात्रं यथा—

‘अन्तिकगतमपि मामियमवलोकयन्तीव हन्त ! दृष्ट्वाऽपि ।

सरसनखक्षतलक्षितमाविष्कुरुते भुजांमूलम् ॥’

तथा—

लेख्यप्रस्थापनैः स्निग्धैर्वीक्षितैर्मुद्गुभाषितैः ॥ १२७ ॥

चेष्टितानि, मध्यव्रीहानि = मध्यमलज्जायुक्तानि भवन्ति । अन्यस्त्रियाः = अपर-
ललनायाः, प्रगल्भायाः = नायिकायाः, तथा वारयोषितश्च = वेश्यायाश्च, चेष्टितानि = चेष्टाः,
संसमानत्रपाणि = संसमाना (अवलंसमाना) त्रपा (लज्जा) येषु तानि, लज्जारहि-
तानीति भावः । स्पुः = पशेयुः ॥ १२६ ॥

दिग्दर्शनं यथा—अन्तिकगतमिति । नायकस्य मित्रं प्रति उक्तिरियम् । हन्तेति
हृष्योतकमध्ययम् । इयं = मदीया प्रिया, अन्तिकगतम् अपि = निकटप्राप्तम् अपि,
भां = नायक, दृष्ट्वा अपि = विलोक्य अपि, अवलोकयन्ती एव = अवश्यन्ती इव, अभि-
नीयेति शेषः । सरसनखक्षतलक्षितं = सरसम् (आर्द्रम्) यत् नखक्षतं (नखरक्षतम्)
तेन लक्षितं (चिह्नितम्) । भुजांमूलं = बाहुमूलम्, भुजतीति भुजा, “भुजो कौटिल्ये”
इति घातोः “इयुपघञाप्रोक्तिरः कः” इति कप्रत्यये टापु, “अथो भुजाः द्वयोर्बाहो-
करे” इति मेदिनी । आनिष्कुरुते प्रकाशयति, कुन्तलसंयमव्यपदेशेनेति भावः । नायकं
लक्ष्यीकृत्य बाहुमूलप्रदर्शनं नायिकाया अनुरागेक्षितं द्योतयति । आर्या वृत्तम् ।

नार्यां भावाऽभिन्वयित्साधनानि प्रदर्शयति—लेख्यप्रस्थापनैरिति । लेख्य-
प्रस्थापनैः = पत्रप्रेषणैः, स्निग्धैः = स्नेहपूर्णैः, वीक्षितैः = अवलोकनैः, मुद्गुभाषितैः =
कोमलभाषणैः, दूतीसंप्रेषणैः = सन्देशहरारप्रस्थापनैश्च, नार्याः = नायिकायाः, भावाऽभि-
व्यक्तिः = अभिप्रायप्रकाशनम्, इष्यते = इष्टा भवति । तत्र लेख्यप्रस्थापनस्योदाहरणं
श्रीमद्भाषवते रुक्मिण्याः कृष्णस्य समीपे ब्राह्मणद्वारा स्फुटम् । अन्यन्मृग्यम् ॥ १२७ ॥

और मध्या नायिकाकी कम लज्जासे युक्त होती हैं एवम् ॥ १२६ ॥

अन्य नायिका जैसे प्रगल्भा और वेश्या उनकी चेष्टाएँ लज्जासे रक्षित होती हैं ।

नायिकाकी चेष्टाओंका दिग्दर्शन, जैसे ग्रन्थकार अपना पद्य देते हैं—कोई नायक
मित्रको कहता है—यह (नायिका) मेरे निकटवर्ती होनेपर भी नहीं देखा-सा भाव
दिखाकर ताजे नखक्षतसे चिह्नित अपने बाहुमूलको प्रकाशित करती हैं ।

तथा— पत्रप्रेषणसे, स्नेहपूर्ण अवलोकनसे, कोमल भाषणसे ॥ १२७ ॥

दूतीसम्प्र षण्णेर्नाया भावाभिन्वयक्तिारण्यते ।

दूत्यश्च—

दूत्यः सखी नटी दासी धात्रेयी प्रतिवेशिनी ॥ १२८ ॥

बाला प्रव्रजिता कारु शिल्पिन्याद्याः स्वयं तथा ।

कारु रजकीप्रभृतिः । शिल्पिनी चित्रकरादिस्त्री । आदिशब्दात्ताम्बूलिकगान्धिकस्त्रीप्रभृतयः । तत्र सखी यथा—‘शवासान्मुञ्चति—’ इत्यादि ।

स्वयंदूती यथा मम—

पन्थिअ ! पिआसिओ विअ लच्छीअसि जासि ता किमण्यत्तो ।

ण मणं वि वारओ इध अत्थि घरे घणरसं पिअन्ताणं ॥’

दूतीभेदान्प्रदर्शयति— दूत्य इति । सखी = वयस्या, नटी = अभिनेत्री, दासी = परिचारिका, धात्रेयी = धात्रीपुत्री, धात्र्या अपत्यं स्त्री “स्त्रीभ्यो ङ्क्” इति ङ्क् प्रत्ययः । प्रतिवेशिनी = स्वनिकटगृहनिवासिनी, बाला = बालिका, प्रव्रजिता = संन्यस्ता, कारु = रजकीप्रभृतिः । शिल्पिनी = चित्रकरादिस्त्री । क्रिय कौशलं शिल्पं, नदस्ति यस्याः सा, “अत इतिठनी” इति इतिप्रत्ययः, स्त्रीत्वविवक्षायां ऋन्नेभ्यो ङीप्” इति ङीप् । ‘शिल्पिन्याद्या’ इत्यत्र आद्यपदेन ताम्बूलिकगान्धिकस्त्रीप्रभृतयो बोध्याः । तथा स्वयं = स्वयं दूती । एता नायिकाणां दूत्यः ।

तत्र सखी यथा—“शवासान्मुञ्चति०” इत्यादि (१०४ पृष्ठे) ।

स्वयं दूती यथा—पन्थिअ इति ।

“पथिक ! विपासित इव लक्ष्यसे यासि तत्किमन्यत्र ।

न मनागमि पथक एहास्ति गृहे घनरसं पिबताम् ॥” (संस्कृतच्छाया),

पथिकेति ! कश्चिन् पान्थं प्रति कुलटाया उक्तिरियम् । हे पथिक = हे पान्थ ! त्वं विपासित इव = विषामुरिव, कामुक इवेति भावः । लक्ष्यसे = प्रतीयसे, तत् = तर्हि । अन्यत्र = अन्यस्मिन् स्थाने, कि = किमर्थं, यासि = गच्छसि । इह = अस्मिन्, गृहे =

और दूतियोंका भेजनेसे भी नायिकाके अनुरागकी अभिव्यक्ति होती है ॥१२८॥

दूतियाँ—सखी (सहेली), नटी, दासी, धाईनी पुत्री, पड़सिन, बालिका, संन्यासिनी (बौद्धसंन्यासिनी), कारु (शिल्पकारस्त्री, जोविनी आदि), शिल्पिनी (चित्रकार आदिकी स्त्री) । “आद्य” शब्दसे तमोलिन, गण्णिनी (रंगरेजिन) आदि, एवम् स्वयम् (खुद) भी नायिका दूती हो सकती है । उनमें सखी, जैसे— (शवासान्मुञ्चति०) (१०४ पृष्ठे) ।

स्वयं दूती, जैसे प्रन्थकारका पद्य—“हे पान्थ ! तुम प्यासेसे मालूम हो

एताश्च नायिकाविषये नायकानामपि दूत्यो भवन्ति ।

दूतीगुणानाह—

कलाकौशलमुत्साहो भक्तिचित्तज्ञता स्मृतिः ॥ १२९ ॥

माधुर्यं नर्मविज्ञानं वाग्मिता चेति तद्गुणाः ।

एता अपि यथौचित्यादुत्तमाद्यममध्यमाः ॥ १३० ॥

एता दूत्यः ।

अथ प्रतिनायकः—

धीरोद्धतः पापकारी व्यसनी प्रतिनायकः ।

यथा रामस्य रावणः ।

भवने, ममेति शेषः । धनरसं = जल, पसान्तरे सभोगमुख, पिबताम् = अनुभवताम्, मनाक् अपि = ईषत् अपि, वारकः = निवारकः, प्रतिबन्धक इति भावः । न अस्ति, मया सह पथेच्छ विहरेति भावः । अत्र स्वयमेव दूत्यकरणादियं नायिका स्वयंदूती बोधया आयावत्तम् ॥

दूतीगुणाभिदिशति—कलाकौशलमिति । कलाकौशलं=कलासु (नृत्यगीतवादि-
त्रादिषु चतुःषष्टिसंख्यकासु) कौशलम् (कुशलता), उत्साहः = अक्षय्यसाधः, भक्तिः=प्रभुं
प्रति पूज्यबुद्धिः, चित्तज्ञता=प्रेषकस्य अभिप्रायाऽभिज्ञता, स्मृतिः=स्मरणशक्तिः ॥ १२९ ॥

माधुर्यं = मनोहरत्वं, नर्मविज्ञानं = क्रीडाभिज्ञता, वाग्मिता = वाचोयुक्तिपटुत्वं,
चेति तद्गुणाः = दूतीगुणाः । एताः = दूत्यः, अपि यथौचित्यात् = औचित्याऽनुसारात्,
उत्तमाऽद्यममध्यमाः श्रेयाः ॥ १३० ॥

प्रतिनायकं लक्षणमिति—धीरोद्धत इति । धीरोद्धतः=पूर्वलिखितो नायकविशेषः ।
पापकारी=पापाचरणशीलः, व्यसनी=कामजक्रोधजव्यसनयुक्तः, एतादृशः प्रतिनायको
भवति । प्रतिकूलो नायकः प्रतिनायकः, “कुवतिप्रादय” इति समासः । कामजानि कोप-
जानि च अष्टादशप्रकाराणि वरमनानि । कामजानि दशविधानि, यथाऽऽह भगवन्मनुः—

रहे हो इसलिए अन्यत्र क्यों जा रहे हो ? । इस घरमें घन-रस (जल वा सभोगमुख)
का अनुभव करनेवालोंको कुछ भी रोकनेवाला कोई नहीं है ।

पूर्वोक्त सबी आदि नायकोंकी भी दूतियाँ होती हैं ।

दूतीके गुण—कलाओंमें निपुणता, उत्साह, स्वामिभक्ति, अभिप्रायको जानना;
स्मरणशक्ति ॥ १२९ ॥

मनोहरता, क्रीडाओंकी जानकारी, बोलनेमें अति पटुता, ये दूतीके गुण हैं ।
ये दूतियाँ भी औचित्यके अनुसार उत्तम; मध्यम और अधम होती हैं ॥ १३० ॥

प्रतिनायक—धीरोद्धत (पूर्वोक्त नायकविशेष), पापी, व्यसनवाला “वृत्ति-
नायक होता है । जैसे रामचन्द्रजीका रावण ।

अथाहीपनविभावाः—

उद्दीपनविभावास्ते रसमुद्दीपयन्ति ये ॥ १३१ ॥

ते च—

आलम्बनस्य चेष्टाद्या देशकालादयस्तथा ।

चेष्टाद्या इत्याद्यशब्दाद्रूपभाषणादयः । कालादीत्यादिशब्दात्चन्द्र-
चन्दनकोकिलालापभ्रमरशङ्कारादयः ।

तत्र चन्द्रोदयो यथा मम—

‘करमुदयमहीधरस्तनाग्रे गलिततमःपटलांशुके निवेरय ।

विकसितकुमुदेषणं विचुम्बत्ययममरेशदिशो मुखं सुधांशुः ॥’

“मृगयाऽस्त्री दिवास्वप्नः परिवारः स्त्रियो मदः ।

तोर्मात्रकं ब्रूयाऽप्या च कामजो दशको गणः ॥” (७-४७) ।

कोपजानि अष्टविधानि, तानि यथा—

“पेशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्याऽभूयाऽयं दूषणम् ।

वासदण्डजं च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ॥” (म. स्मृ. ७.४८)

उद्दीपनविभावान् लक्षयति—उद्दीपनविभावा इति । ये = विभावाः, रसं =
शृङ्गारादिकम्, उद्दीपयन्ति = उद्दीप्तं कुर्वन्ति, ते उद्दीपनविभावाः ॥ १३१ ॥

उद्दीपनविभावाभिदिशति—आलम्बनस्येति । आलम्बनस्य = नायकादेः,
चेष्टादयः = नेत्रविक्षेपादयः, तथा देशकालादयः = स्थानसमयादयः । चेष्टाया इत्यत्र
आद्यशब्दाद्रूपभाषणादयः, देशकालादय इत्यत्राऽऽदिशब्दात् चन्द्रचन्दनकोकिलालापभ्रमर-
शङ्कारादयो यथायथं ग्राह्याः ॥ १३१ ॥

चन्द्रोदयो यथा करमिति । अयम् = एषः, सुधांशुः = चन्द्रः, नायकः ।
गलिततमःपटलांशुके = गलितम् (अपगतम्, निजकिरणेनेति शेषः) तमःपटलम्
(अन्धकारसमूहः) एव अंशुकम् (वस्त्रम्) यस्मात्, तस्मिन् । उदयमहीधरस्तनाग्रे=
उदयमहीधरः (उदयपर्वतः) एव स्तनः (कुचः) तस्य अग्रे (ऊर्ध्वभागे चूचुके) ;
करं=किरणं, हुस्तं च, निवेश्य = निधाय, विकसितकुमुदेषणं = विकसितं (प्रफुल्लम्)

उद्दीपन विभाव—जो रसको उद्दीप्त करते हैं उन्हें “उद्दीपन विभाव”
कहते हैं ॥ ३१ ॥

वे—आलम्बन (नायक आदि) की चेष्टा आदि, आदि शब्दसे रूप भाषण आदि
लिये जाने चाहिएँ, और देश काल आदि, यहाँ भी आदि शब्दसे चन्द्र, चन्दन, कोकिल-
का आलाप और भ्रमरशङ्कार आदिको लेना चाहिए ।

चन्द्रोदय जैसे प्रत्यकारका—ये चन्द्र अन्धकारसमूहरूप वस्त्रसे रहित
उदयपर्वतरूप स्तनके अग्र भागमें कर (किरण अथवा हाथ) को रखकर विकसित

यो यस्य रसस्याहीपनविभावः स तत्स्वरूपवर्णने वक्ष्यते ।

अथानुभावाः—

उद्बुद्धं कारणेः स्वैः स्वैर्बहिर्भावं प्रकाशयन् ॥ १३२ ॥

लोके यः कार्यरूपः सोऽनुभावः काव्यनाट्ययोः ।

यः खलु लोके सीतादिचन्द्रादिभिः स्वैः स्वैरालम्बनोद्दीपनकारणै-
रामादेरन्तरुद्बुद्धं रत्यादिकं बहिः प्रकाशयन् कार्यमित्युच्यते, स काव्य-
नाट्ययोः पुनरनुभावः ।

कुमुदम् (करवम्) एव ईक्षणम् (नेत्रम्) यस्य तत् तादृशम्, अमरेशदिशः = इन्द्र-
दिशायाः प्राच्याः, नायिकायाश्च । मुखम् = अग्रभाग, वदनं न । विचुम्बति = विवति,
स्पृशति च । अत्र चन्द्रदिशोः समासोक्त्यलङ्कारेण नायकनायिकयोश्चरित्रवर्णनात् उद्दीप्तस्य
वक्त्रशृङ्गारस्य चन्द्र उद्दीपनविभावः ॥

अनुभावं लक्षयति—उद्बुद्धमिति । स्वैः स्वैः = निर्जनैः, कारणैः=हेतुभिः,
उद्बुद्धं = जनितं, भावं = रत्यादिकं, बहिः, प्रकाशयन् = प्रकाशितं कुर्वन्, लोके =
जने, यः, कार्यरूपः, सः, काव्यनाट्ययोः = श्रव्यदृश्यकाव्ययोः, अनुभावः = अनुभाव-
रूपेण वर्ण्यते ॥ १३२ ॥

विशृणोति । लोके=बाह्यजने, सीताऽऽदिचन्द्रादिभिः, यथासंख्येनालम्बनोद्दीपन-
कारणैः, रामादेः = नायकस्य, अन्तः=अन्तःकरणे, उद्बुद्धं = जनितं, रत्यादिकं, बहिः=
बाह्यजने, प्रकाशयन्, कार्यमित्युच्यते स काव्यनाट्ययोः = श्रव्यदृश्यकाव्ययोः
पुनरनुभावः ॥

कुमुदरूप नेत्रोंसे युक्त इन्द्रदिशा (पूर्वदिशा) रूप नायिकाके मुख (मुख का अग्रभाग)
का चुम्बन करता है । यहाँपर चन्द्रमा और दिशामें समासोक्ति अलङ्कारसे नायक और
नायिकाके व्यवहारका आरोप होनेसे उद्दीप्त शृङ्गारका चन्द्रमा उद्दीपन विभाव है ।
जो जिस रसका उद्दीपन विभाव है, वह उसके लक्षणवर्णनमें कहा जायगा ।

अनुभाव—अपने अपने कारणोंसे उत्पन्न रति आदि भावको बाहर जनमें
प्रकाशित करता हुआ लोकमें जो कार्यरूप है वह श्रव्यकाव्य और दृश्यकाव्य (नाट्य)
में “अनुभाव” कहा जाता है ॥ १३२ ॥

जो लोकमें सीता आदि तथा चन्द्रमा आदि अपने अपने आलम्बन और उद्दीपन
कारणोंसे राम आदिके अन्तःकरणमें उत्पन्न रति आदि भावको बाहरके जनमें
प्रकाशित करता हुआ “कार्य” कहा जाता है वह काव्य और रूपकमें “अनुभाव” कहा
जाता है ।

कः पुनरसावित्याह—

उक्ताः स्त्रीणामलङ्कारा अङ्गजाश्च स्वभावजाः ॥ १३३ ॥

तद्रूपाः सात्त्विका भावास्तथा चेष्टाः परा अपि ।

तद्रूपा अनुभावस्वरूपाः । तत्र यो यस्य रसस्यानुभावः स तत्स्वरूप-
वर्णने वक्ष्यते ।

तत्र सात्त्विकाः—

विकाराः सत्त्वसंभूताः सात्त्विकाः परिकीर्तिताः ॥ १३४ ॥

सत्त्वं नाम स्वात्मविश्रामप्रकाशकारी कश्चनान्तरो धर्मः ।

सत्त्वमात्रोद्भवत्वात्ते भिन्ना अप्यनुभावतः ।

अनुभावाभेदाभिदिशति— उक्ता इति । स्त्रीणां = योषिताम्, उपलक्षणमेतत्
पुरुषाणामपि निर्देशः । अङ्गजाः = भावहावहेजाः, स्वभावजाः = लीलात आरभ्य
केत्यन्ता अष्टादश अलङ्काराः, स्वभावजाः = लीलादयः, तद्रूपाः = अनुभावस्वरूपाः,
सात्त्विका भावाः = स्तम्भस्वेदादयो वक्ष्यमाणाः, तथा परा अपि = अन्या अपि,
याचेष्टाः = कटाक्षादयः, ते सर्वेऽपि, तद्रूपाः = अनुभावस्वरूपा भेदाः, गोभाकास्यादीनां
सप्तानां रत्यादिप्रकाशकत्वाऽभावात्तानुभावरूपता ।

सात्त्विकभावान् लक्षयति— विकाराः । सत्त्वसंभूताः = सत्त्वाख्यान्तःकरण-
धर्मनिष्पन्नाः, विकाराः = विकृतयः, सात्त्विकाः परिकीर्तिताः ।

विवृणोति— सत्त्वमिति । सत्त्वं नाम, स्वात्मविश्रामप्रकाशकारी = स्वस्य
(सामाजिकस्य) आत्मनि (अन्तःकरणे) यो विश्रामः (स्थितिः), तत्प्रकाशकारी
(तत्प्रकाशकरणशीलः), कश्चन, आन्तरः (अन्तःकरणस्य) धर्मः (गुणः) ॥ १३४ ॥

सात्त्विकभावानामनुभाववार्तिकवृद्धिलक्षणं प्रदर्शयति— सत्त्वमात्रोद्भवत्वा-
दिति । ते = सात्त्विका भावाः, सत्त्वमात्रोद्भवत्वात् = केवलसत्त्वगुणजन्यत्वात् ।
अनुभावतः = “उद्बुद्धं कारणैः” इत्यादिकारिकालमितात् अनुभावात्, भिन्ना अपि =

अनुभावको कहते हैं— पहले कहे गये स्त्रियोंके अङ्गज और स्वभावज
अलङ्कार ॥ १३३ ॥

अनुभाव स्वरूप स्तम्भ स्वेद आदि सात्त्विक भाव तथा अन्य कटाक्ष आदि
चष्टाएँ ये सब “अनुभाव” स्वरूप हैं । इनमें जो त्रिस रसका अनुभाव है वह उसके
स्वरूप वर्णनमें कहा जायगा ।

सात्त्विक भाव— सत्त्वगुणसे उत्पन्न, अर्थात् सामाजिकोंके अन्तःकरणमें स्थिति
और प्रकाश करनेवाला अन्तःकरणका धर्म सत्त्व है उससे उत्पन्न विकारोंको “सात्त्विक”
कहते हैं ॥ १३४ ॥

'गोबलीवदंन्यायेन' इति शेषः ।

के त इत्याह—

स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः ॥ १३५ ॥
वैवर्ण्यमश्रु प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः ।

तत्र—

स्तम्भश्चेष्टाप्रतीघातो भयहर्षामयादिभिः ॥ १३६ ॥
वपुज्जलोद्गमः स्वेदो रतिधर्मश्रमादिभिः ।
हर्षाद्भूतभयादिभ्यो रोमाञ्चो रोमविक्रिया ॥ १३७ ॥

भेद्युक्ता अपि, अपीतिपदेन अनुभावतोऽभिज्ञा अपि गोबलीवदंन्यायेन भिन्ना अपि सन्तीति भावः । गोपदेन सुरभेदंकीवदंस्याऽपि बोधो भवति । बलीवदे सुरभिरूपाया गोभेदः बलीवदंरूपस्य च गोरभेदः तथा सात्त्विकभावे स्तम्भस्वेदादौ भावद्वावदिरूपानुभावस्य भेदः स्तम्भस्वेदाऽऽदिरूपानुभावस्य च अभेद इति तात्पर्यम् । सात्त्विकभावान्नामतो निदिशति स्तम्भ इति । तस्मभः=स्तम्भस्य, स्वेदः=श्रमजलं, रोमाञ्चः=रोमविक्रिया, स्वरभङ्गः=वैवर्ण्यं, वेपथुः, वेपथुः=कम्पः ॥ १३५ ॥

वैवर्ण्यं = विवर्णता, अश्रु = नयनबन्धु, प्रलयः=नष्टचेष्टता इत्यष्टौ सात्त्विका भावाः स्मृताः ।

अथ क्रमेण सात्त्विकभावान्बिन्दुषीति—स्तम्भ इति । भयहर्षाऽभयादिभिः=भीत्यानन्दरोमादिभिर्हृदुभिः, चेष्टाप्रतीघातः=शारीरकर्मप्रतिबन्धः स्तम्भः ॥ १३६ ॥

रतिधर्मश्रमादिभिः=रमणप्रीत्याद्यासादिभिः, वपुज्जलोद्गमः=देहसलिलनिस्सरणं स्वेदः । हर्षाद्भूतभयादिभ्यः=कानन्वाऽऽश्रयंभीत्यादिभ्यः, रोमविक्रिया=लोमविकारः रोमाञ्चः ॥ १३७ ॥

केवल सत्त्वगुणसे उत्पन्न होनेसे गोबलीवदं न्यायसे अनुभावसे भिन्न भी है ।

सात्त्विक भावका परिगणन करते हैं—स्तम्भ, स्वेद, रोमाञ्च, स्वरभङ्ग, वेपथु (कम्प) ॥ १३५ ॥

वैवर्ण्यं, अश्रु और प्रलय ये आठ 'सात्त्विक.' भाव कहे जाते हैं ।

स्तम्भ—भय, हर्ष और रोग आदिसे घृष्टा न होनेको "स्तम्भ" कहते हैं । १३६ ।

स्वेद—रतिक्रीडा, धाम और परिश्रम आदिसे शरीरसे निकलनेवाले जलको "स्वेद" (पसीना) कहते हैं ।

रोमाञ्च—हर्ष, आश्रय और भय आदिसे रोमविकारको "रोमाञ्च" कहते हैं ॥ १३७ ॥

मदसंमदपीडाद्यैर्वैस्वयं गद्गदं विदुः ।

रागद्वेषभ्रमादिभ्यः कम्पो गात्रस्य वेपथुः ॥ १३८ ॥

विषादमदरोषाद्यैर्वर्णान्यत्वं विवर्णता ।

अश्रु नेत्रोद्भवं वारि क्रोधदुःखप्रहर्षजम् ॥ १३९ ॥

प्रलयः सुखदुःखाभ्यां चेष्टाज्ञाननिराकृतिः ।

यथा मम—तनुस्पर्शादस्या दरमुकुलिते हन्त ! नयने,

उदञ्चद्रोमाञ्चं व्रजति जडतामङ्गमखिलम् ।

मदसंमदपीडाद्यैः = मत्तताहृषव्ययाप्रभृतिभिः हेतुभिः, गद्गदं = गद्गदभावः, वैस्वयं = विस्वरतां, स्वरमङ्गमिति भावः विदुः = जानन्ति, विद्वांस इति शेषः । रागद्वेषभ्रमादिभ्यः = अनुरागाऽप्रीतिपरिभ्रमप्रभृतिभ्यो हेतुभ्यः, गात्रस्य = शरीरस्य, कम्पः = कम्पनं, 'वेपथुः' ॥ १३८ ॥

विषादमदरोषाद्यैः = खेदमत्तताक्रोधादिभिः हेतुभिः, वर्णान्यत्वं = वर्णभिन्नत्वं, 'विवर्णता' वैवर्ण्यमित्यर्थः । क्रोधदुःखप्रहर्षजं = कोपपीडानन्दजन्यं, नेत्रोद्भवं = नयनोत्पन्नं, वारि = जलम्, "अश्रु" ॥ १३९ ॥

सुखदुःखाभ्यां = प्रमोदवाधाभ्यां हेतुभ्यां, चेष्टाज्ञाननिराकृतिः = शारीरकर्म-चैतन्यभावः, "प्रलयः" ।

सात्त्विकमावानुदाहरति—तनुस्पर्शादिति । नायिकाया उपभोक्तृनायकस्य स्वीयावस्थावर्णनपरं पद्यम् । हन्तेति हर्षद्योतकमव्ययम्, अस्याः = प्रियायाः, तनु-स्पर्शां=शरीरस्पर्शात्, नयने = नेत्रे, दरमुकुलिते = ईपन्मुद्रिते । "नयने" इत्यत्र 'ईदृदेदिवचनं प्रगृह्याम्' इति सूत्रेण प्रगृह्यमजायां "प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्" इति सूत्रेण प्रकृतभावात् 'उदञ्चत्' इति पदैकदेशे परवर्तिनि सति सन्ध्यभावः । उदञ्च-द्रोमाञ्चम् = उदञ्चन्तः (प्रादुर्भवन्तः) रोमाञ्चाः (रोमविकाराः) यस्मिस्तादृशम्,

स्वरभङ्ग (वैस्वयं)—मद, हर्ष और पीडा आदिसे होनेवाले गद्गदभावको 'वैस्वयं (स्वरभङ्ग)' कहते हैं ।

वेपथु—अनुराग, द्वेष, भ्रम आदिसे शरीरके कम्पको 'वेपथु' कहते हैं । १३८।

विवर्णता (वैवर्ण्यं)—विषाद, मद और रोष आदिसे भिन्न वर्ण होनेको 'विवर्णता (वैवर्ण्यं)' कहते हैं ।

अश्रु—क्रोध, दुःख और अधिक हर्षसे होनेवाले नेत्रजलको "अश्रु" कहते हैं; १३९।

प्रलय—सुख वा दुःखसे चेष्टा और चैतन्यके अभावको "प्रलय" कहते हैं ।

उदाहरण, (प्रन्धकारका ही)—नायिकाके उपभोगसे नायककी अवस्थाका वर्णन है । इस (नायिका) के शरीरस्पर्शसे नेत्र कुछ मुद्रित हो गये हैं । संपूर्ण अङ्ग

कपोलौ घर्मादौ, ध्रुवमुपरताशेषविषयं
मनः सान्द्रानन्दं स्पृशति भ्रष्टिति ब्रह्म परमम् ॥

एवमन्यत् ।

अथ व्यभिचारिणः—

विशेषादाभिमुख्येन चरणाद्व्यभिचारिणः ।

स्थायिन्युन्मग्ननिर्ममास्त्रयस्त्रिशच्च तद्भिदाः ॥ १४० ॥

अखिलं = समस्तम्, अङ्गं = देहाऽवयवः, जडता = स्तम्भं, व्रजति = प्राप्नोति ।
कपोलौ = गण्डौ, घर्मादौ = घर्मण (स्वेदेन) आदौ (किलौ), सञ्जाताविति शेषः ।
उपरताशेषविषयम् = उपरताः (निवृत्ताः), अशेषाः (समस्ताः) विषयाः (ज्ञेयाः) यस्मात्तत्,
तादृशं मनः = चित्तम्, ध्रुवं = निश्चितं, सान्द्रानन्दं = सान्द्रः (घनः) आनन्दः
(सुखम्) यस्मिन्स्तत्, तथाविधं, परमम् = अनिर्वचनीयं, ब्रह्म = शुद्धचैतन्यं, भ्रष्टिति =
सत्वरं, स्पृशति = आभूषति, साक्षात्करोतीति भावः । मनो ब्रह्मानन्दे प्रलोलमिति
तात्पर्यम् । ब्रह्मनिविष्टमानसस्य यथा चेष्टाबाह्यज्ञानोपरमो भवति तथैव नायिकानिविष्ट-
चेतसो जनस्याऽपीति निष्कृष्टोऽर्थः । अत्र रोमाञ्चस्तम्भस्वेदप्रलयरूपाः सात्त्विका भावाः
प्रतिपादिताः । विश्वरिणी वृत्तम् ।

एवमन्यत् । ऊहं, उद्यथा—“बाले ! नाथ ! विमुञ्च भानिनि ! रूपम्” (पृ. १४२)
इत्यत्र स्वरभङ्गः. “मा गर्बमुदह” (पृ. १७६) इत्यत्र वेपथुः । “शोणं वीक्ष्य”
(पृ. ११७) इत्यत्र वैवर्ष्यमश्रु चेति रामचरणतर्कवागीशः ।

व्यभिचारिभावं लक्षयति—विशेषादिति । विशेषात् = अतिरेकात्, विभवाऽ-
नुभावाऽपेक्षयेति शेषः । आभिमुख्येन = सामुख्येन रसप्रकाशनार्थमिति शेषः । चरणात् =
सचरणात्, तथा स्थायिनि = रत्यादी स्थायिभावे, उन्मग्ननिर्मगनाः = उन्मगनाः
(प्रादुर्भूताः, जले बुद्बुदवदिति शेषः) निर्मगनाः (तिरोभूताः, बिलम्बप्रतीतिकरत्वेनेति
शेषः), तादृशा व्यभिचारिणः कथ्यन्ते । तद्भिदाः = तद्भेदाः, त्रयस्त्रिशत् = त्रयस्त्रि-
शत्संख्यकाः, सन्तीति शेषः ॥ १४० ॥

रोमाञ्चयुक्त होकर स्तम्भ भावको प्राप्त हो रहा है । कपोल पसीनेसे आर्द्र हो रहे हैं ।
समस्त विषयोंके निवृत्त हो जानेसे माठ आनन्दवाला मन झटपट परम ब्रह्मका
साक्षात्कार कर रहा है । इस पद्यमें रोमाञ्च, स्तम्भ, स्वेद और प्रलय इतने सात्त्विक
भावोंका प्रतिपादन है । औरोंको भी इसी तरह जानना चाहिए ।

व्यभिचारी भाव—विशेष रूपसे सामुख्यसे संचरणके कारण तथा रति आदि
स्थायिभावमें कभी प्रकट और कभी तिरोभूत होनेसे “व्यभिचारिभाव” कहे जाते हैं ।
उनके भेद तैत्तिह होते हैं ॥ १४० ॥

स्थिरतया वर्तमाने हि रत्यादौ निर्वेदादयः प्रादुर्भावतिरोभावाभ्या-
माभिमुख्येन चरणाद् व्यभिचारिणः कथ्यन्ते ।

के स इत्याह—

निर्वेदावेगदैन्यश्रममदजडता औग्र्यमोहौ विबोधः
स्वप्नापस्मारगर्वा मरणमलसतामर्षनिद्राबहिःस्थाः ।
औत्सुक्योन्मादशङ्काः स्मृतिमतिसहिता व्याधिसंत्रासलज्जा
हर्षासूयाविषादाः सधृतिचपलता ग्लानिचिन्तावितर्काः ॥१४१॥

विवृणोति—स्थिरतयेति । स्थिरतया=स्वैर्येण, वर्तमाने=विद्यमाने, रत्यादौ=
स्थाधिभाव इति भावः । निर्वेदादयः = अभिघ्नास्वमानाः, प्रादुर्भावतिरो-
भावाभ्यां = प्रकाशाऽप्रकाशाभ्याम्, आभिमुख्येन = सांमुख्येन, रसव्यञ्जनार्थमिति
शेषः । चरणात् = प्रवर्तनात्, व्यभिचारिणः = व्यभिचारिभावाः । कथ्यन्ते =
प्रतिपाद्यन्ते ॥ १४० ॥

व्यभिचारिभावानुद्दिशति—निर्वेदावेगेति । निर्वेदः = वैराग्यम्, आवेगः =
संभ्रमः, दैन्यं = दीनता, श्रमः = परिश्रमः, मदः = मत्तता, जडता = स्तब्धत्वम् ।
और्ष्यं = क्रूरता, मोहः = मूढता । विबोधः = प्रबोधः । स्वप्नः = स्वप्नः, अपस्मारः=
मनाक्षेपः, गर्वाः = अहङ्कारः, मरणं = मृत्युः । अलसता = आलस्यम् । अमर्षः =
अपहृन्नं, निद्रा = चित्तसंभोलनम् । अबहिःस्था = आकारगुप्तिः । औत्सुक्यम् = उत्सुकता,
उन्मादः = चित्तविभ्रमः । शङ्का = अनर्थतर्कः, स्मृतिः = स्मरणम्, मतिः = अर्थनि-
श्चयबुद्धिः । व्याधिः = रोगः, संत्रासः = भीतिः । लज्जा = व्रीडा । हर्षः = आनन्दः,
सूया = गुणेषु दोषाविकरणम् । विषादः = खेदः । धृतिः = सन्तोषः । चपलता =
चाञ्चल्यम् । ग्लानिः = हर्षक्षयः, चिन्ता = आध्यानं, वितर्कः = विचारः । उद्देगक्रमेण
व्यभिचारिभावानामेकैकशः पर्यायाः प्रदर्शिताः । अनुपदमेव सर्वेषां लक्षणानि प्रतिपाद-
यिष्यन्ते । सङ्घरावृत्तम् ॥ १४१ ॥

स्थिरतासे वर्तमान रति आदिमें निर्वेद आदि प्रादुर्भाव और तिरोभावसे रस-
व्यञ्जनेके लिए समुच्च होकर संवरण करनेसे “व्यभिचारिभाव” कहे जाते हैं ।

व्यभिचारी भावका परिगणन—निर्वेद, आवेग, दैन्य, श्रम, मद, जडता,
और्ष्य, मोह, विबोध, स्वप्न, अपस्मार, गर्वा, मरण, अलसता, अमर्ष, निद्रा,
बहिःस्था, औत्सुक्य, उन्माद, शङ्का, स्मृति, मति, व्याधि, संत्रास, लज्जा, हर्ष,
सूया, विषाद, धृति, चपलता, ग्लानि, चिन्ता, और वितर्क ये तीसस व्यभिचारी
भाव हैं ॥ १४१ ॥

तत्र निर्वेदः—

तत्त्वज्ञानापदीष्यदिनिर्वेदः स्वावमाननम् ।

दैन्यचिन्ताश्रु निःश्वासवैवर्ण्योच्छ्वासितादिकृत् ॥ १४२ ॥

तत्त्वज्ञानान्निर्वेदो यथा—

‘मृत्कुम्भवालुकारन्ध्रविधानरचनार्थिना ।

दक्षिणावर्तशङ्कोऽयं हन्त ! चूर्णीकृतो मया ॥’

अथावेगः—

आवेगः संभ्रमस्तत्र वर्षजे पिण्डिताङ्गता ।

निर्वेद लक्षयति—तत्त्वेति । तत्त्वज्ञानाऽऽपदीष्यदिः=तत्त्वज्ञानम् (यथार्थवस्तु-
बोधः), आनत् (विपत्तिः) ईर्ष्यादिः (अक्षान्त्यादेः), आदिपदेन पुराणश्रवणादेः
परिग्रहः, तथा च तत्त्वज्ञानादेरिभावात् । दैन्यचिन्ताऽऽदिकृद् = दैन्यम् (दीनता),
चिन्ता (आध्यायनम्) अश्रु (नयनजलम्) निश्वासः (निःश्वसःम्), वैवर्ण्यं
(विवर्णता), उच्छ्वासितादि (ऊर्ध्वश्वासादि) आदिपदेन स्वकुकर्मोद्भावनानि, तत्
करोतीति, दैन्याद्यनुभावकारकं, तादृशं स्वावमाननं = निजाऽवमानकरणं, निर्वेदः,
इति निर्वेदलक्षणम् ॥ १४२ ॥

तत्र तत्त्वज्ञानान्निर्वेदोदाहरणं—मृत्कुम्भेति । तत्त्वज्ञानाज्जातनिर्वेदः कश्चि-
त्कथयति । मृत्कुम्भेत्यादि = मृत्कुम्भः (मृत्तिकाकलशः), तस्य वालुकासदृशं यत् रन्ध्रं
(छिद्रम्) तस्य विधानरचनम् (आच्छादननिर्माणम्) तत् अर्थयते तच्छीलः, तेन,
तादृशेन मया (मूर्खेण), अयं = सन्निकृष्टस्यः, दक्षिणावर्तशङ्कोः=दुष्प्राप्यः शङ्खविशेषः,
चूर्णीकृतः = चूर्णनामकद्रव्यविशेषीकृतः । तथा मृत्कलशच्छिद्रस्यावरणार्थं दक्षिणावर्त-
शङ्खस्य चूर्णीकरणं तथैवमयाऽनित्यतुच्छविषयसुखोपभोगाऽर्थं मोक्षसाधनभूतं जीवनं
दुरुपयोगेन विनाशितं, हन्तेति खेदघोतनमियं कस्यचिन्नविषणस्योक्तिः तथा निर्वेदः
प्रतीयते । निदर्शनाज्जकारः ॥

आवेग लक्षयति—आवेग इति । संभ्रमः = त्वरा “आवेगः” इति आवेग-
लक्षणम् । तस्य कार्यभेदा निदर्शयन्ते—तत्र वर्षजे = वृष्टिजन्ये आवेगे पिण्डिताङ्गता=

निर्वेद—उत्त्वज्ञान, आपत्ति और ईर्ष्या आदिसे अपना अपमान करना “निर्वेद”
कहा जाता है । उसमें, दीनता, चिन्ता, अश्रुपात, निःश्वास, विवर्णता, और उच्छ्वास
आदि होता है ॥ १४२ ॥

तत्त्वज्ञानसे निर्वेद—उदा० कोई तत्त्वज्ञानसे विरक्त पुरुष कहता है ।
मिट्टीके बड़में बालूके सद्दश छेदको बन्द करनेके लिए मैंने इस दक्षिणावर्त शङ्खको फोड़
बाका, हाय ! ॥

आवेग—बघड़ाहटके “आवेग” कहते हैं, वृष्टिमें उत्पन्न आवेगमें अन्वय

उत्पातजे स्रस्तताऽङ्गे, धूमाद्याकुलताऽग्निजे ॥ १४३ ॥

राजविद्रवजादेस्तु शस्त्रनामादियोजनम् ।

भज्रादेः स्तम्भकम्पादि, पांस्वाद्याकुलताऽनिलात् ॥ १४४ ॥

इष्टाद्धर्षाः, शुचोऽनिष्टाङ्गेष्वान्ये यथायथम् ।

तत्र शत्रुजो यथा—

अर्घ्यमर्घ्यमिति वादिनं नृपं सोऽनवेक्ष्य भरताग्रजो यतः ।

सङ्कुचिताऽज्यवत्त्वं भवति । उत्पातजे=उपसगंजन्ये आवेगे-अङ्गे=वेहाऽज्यवत्, स्रस्तता=शिथिलता, अग्निजे=अनल ज्ञन्ये आवेगे-धूमाद्याकुलता=धूमतापादिव्याकुलता ॥ १४३ ॥

राजविद्रवजादेस्तु = राजपलायनजन्यप्रभृतेः आवेगात् तु, अत्राऽऽदिपदेन शत्रुज आवेगो गृह्यते, तत्र शस्त्रनामादियोजनम्=भावुश्रगजादिमंग्रहणं भवति, अत्रादिनदादश्रा-दीनां परिग्रहो भवति । गज्रादेः=हस्त्यादेः आवेगात्, अत्र पुनः गजपदेन आरण्यकगजस्य परिग्रहः, एवं च आदिपदेन अन्यारण्यकपशूनां परिग्रहो बोद्धव्यः, तत्र शस्त्रकम्पादि=स्तम्भता-वेपथुप्रभृतिः, अत्राऽऽदिपदेन मूर्च्छादिः परिग्रहः, तादृशं कार्यं भवति । अनिलात्=वायोः, जायमानाऽवैगादिति शेषः । पांस्वाद्याकुलता = धूमत्यादिव्याकुलता, अत्राऽदि-पदेन, तृणपर्णादीनां परिग्रहः ॥ १४४ ॥

इष्टात् = अभीष्टादावेगात् हर्षाः = आनन्दाः, अनिष्टात् = अप्रियादावेगात् शुचः = शोकाः, इत्थं च अन्ये = अपरेऽपि आवेगाः, अनयैव दिशा, यथायथं = यथास्वं, परिकल्पनीया इति शेषः ।

तत्र शत्रुजमःवेगमुदाहरति—**अर्घ्यमर्घ्यमिति** । रघुवंशे रामादीनां परिणयाः-नन्तरप्रयोद्ध्यागमनकाले परशुरामस्य वर्णनमिदम् । सः = परशुरामः, अर्घ्यम् अर्घ्यम्=अर्घ्यमुदकम् अर्घ्यमुदकम्, अनीयतामिति शेषः । इति = इत्थं, वादिनं = कथयन्तं, नृपं = राजानं, दशरथमिति भावः अतवेक्ष्य = अद्ष्ट्वा, उपेक्ष्येति भावः । यतः = यस्मिन् स्थाने तार्कविकृत्तिकस्तसिः । भरताऽग्रजः = दाशरथी रामः, ततः = तस्मिन्

सङ्कुचित ज्ञेता है उत्पातजन्य आवेगमें शरीरमें शिथिलता होती है और अग्निजन्य आवेगमें धूम और तार आदिसे व्याकुलता होती है ॥ १४३ ॥

राजाके भागने आदि आवेगमें हृषिकार और हाथी आदिको योजना, हाथी आदिसे होनेवाले आवेगमें स्तम्भ और कम्प आदि, वायुसे होनेवाले आवेगमें धूलि आदिसे आकुलता होती है ॥ १४४ ॥

अभीष्ट आवेगसे हर्ष, अनिष्ट आवेगसे शोक होता है, और भी यथायोग्य जानने चाहिए ।

शत्रुजन्म आवेग - उ० । परशुरामजीने "अर्घ्यं लाओ अर्घ्यं लाओ" ऐसा कहनेवाले राजा दशरथकी अपेक्षा (परवाह) न कर जिस ओर रामचन्द्रजी के उसी

क्षत्रकोपदहनाचिष ततः सन्दधे दशमुदप्रतारकाम् ॥'

एवमन्यदूषाम् ।

अथ दैन्यम्—

दौर्गत्याद्यैरनौजस्यं दैन्यं मलिनतादिकृत् ॥ १४५ ॥

यथा—

बृद्धोऽन्धः पतिरेष मञ्चकगतः, स्थूणावशेषं गृहं,

कालोऽभ्यर्णजलागमः, कुशालनी वत्सस्य वार्तापि नो ।

यत्नात्सञ्चिततैलविन्दुघटिका भग्नेति पर्याकुला

दृष्ट्वा गर्भभरालसां निजवधूँ श्वभूश्चिरं रोदिति ॥'

स्थाने, क्षत्रकोपदहनाचिष=क्षत्रेषु (क्षत्रियेषु) कापः (क्रोधः) एव दहनः (अग्निः), तस्य अचिषम् (ज्वालारूपाम्), उदप्रतारकाम्=उन्नतकनोनिनां, दूषं=दूषित, सन्दधे=सहितवान् । अत्र दशरथस्य गन्धर्वस्य भार्गवस्य दर्शने आवेगः । रथोद्धता वृत्तम् ॥

दैन्यं लक्षयति—दौर्गत्याद्यैरिति दौर्गत्याद्यैः = दारिद्र्यादिभिः, आद्यपदेन, इष्टाजलाभेन चिन्तया च, मलिनताऽऽदिकृतं = मालिन्यादिकारकम्, अनौजस्यं = तेजोहानिः, "दैन्यम्" ॥ १५१ ॥

दैन्यमुदाहरति—बृद्ध इति । बृद्धः = जरठः, अन्धश्च = नयनविकलश्च, एषः = अतिसन्निहितः, पतिः = मम भर्ता, मञ्चकगतः = खट्वारिषतः, चलितुमसमर्थ इति भावः । गृहं = मदीयं गृहं, स्थूणावशेषं=स्तम्भभागावशेषम् उपरिपटलपतनेनेति शेषः । कालः = समयः, अभ्यर्णजलागमः = निकटवर्षतुः, अतो गृहभङ्गमयं संभाव्यमिति शेषः । वत्सस्य = पुत्रस्य, देशान्तरगतस्येति शेषः; वार्ता = प्रवृत्ति, कुशालनी = कुशल-सूचिका, नो = न आप्यते । यत्नात् = प्रयासात्, सञ्चिततैलविन्दुघटिका = अक्षितस्नेह-पृथतमुदपात्रम्, मग्नाः=वास्तभङ्गा, इति = कारणात्, पर्याकुला = अतिशयखिन्ना, श्वभूः । निजवधूँ = स्नस्नुषां, गर्भभरालसां=भ्रूणसारेणालस्यमन्धरां, दृष्ट्वा = विलोक्य, चिरं = बहुसमयं यावत्, रोदिति = अश्रूणि विमुञ्चति ॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १४५ ॥

और क्षत्रियोंके प्रति कोपाग्निकी ज्वालास्वरूप अर्धो पुतलीजाली दृष्टिका सन्धान किया । यह रघुवंशका पद्य है ।

हेन्य—दारिद्र्य आदिसे उत्पन्न तेजके अभावको दैन्य (दीनता) कहते हैं, उससे मालिन्य आदि होता है ॥ १४५ ॥

उ०—बुढ़े और अन्धे ये पति खटियापर पड़े हैं, घरमें खाली स्तम्भ बाकी रहा है । प्रचुर दृष्टि होनेका समय है । पुत्रकी कुशलवार्ता भी नहीं मिल रही है । यत्नसे सञ्चित तैलविन्दुका छोटा-सा पात्र भी फूट गया है इस कारणसे अस्थन्त आकुल सास गर्भके भारसे अलसाई हुई अपनी पुत्रवधू (बहू) को देखकर बहुत समयतक रोती रहती है ।

अथ श्रमः—

खेदो रत्यध्वगत्यादेः श्वासनिद्रादिकृच्छ्रमः ।

कथा—

सद्यः पुरीपरिसरेऽपि शिरीषमृद्धो
सीता जवास्त्रिचतुराणि पदानि गत्वा ।
गन्तव्यमस्ति कियदित्यसकृद्ब्रुवाणा
रामाश्रुणः कृतवती प्रथमावतारम् ॥'

अथ मद्ः—

संमोहानन्दसंभेदो मद्दो मद्योपयोगजः ॥ १४६ ॥
अमुना चोत्तमः शेने, मद्यो हसति गायति ।

श्रमं लक्षयति—खेद इति । रत्यध्वगत्यादेः = रतिः (निधुवनम्), अध्व-
गत्यादेः = मार्गगमनादेः, आदिपदाद्भारवहनादिपरिग्रहः । श्वासनिद्रादिकृत्=उच्छ्वास-
स्वापादिकारकः, खेदः = धायातः, “श्रमः”

श्रममुदाहरति—सद्य इति । वनवासकाले सीताया अवस्थावर्णनम् । शिरीष-
मृद्धी = शिरीषकुसुमकोमला, सीता=जामकी, पुरीपरिसरे = अयोध्यानगरीपर्यन्तभूमि,
सद्यः = सपदि एव, जवात् = वेगात्, त्रिचतुराणि=त्रिचतुःसंख्यकानि, पदानि गत्वा=
गदग्यासान् विद्यायेति भावः । कियत्=किपरिमार्णं, गन्तव्यं=गमनीयम्, वन इति शेषः ।
अस्ति = वनेते, इति = इत्यम्, असकृत्=वार वारं, ब्रुवाणा=भाषमाणा सती, रामाऽ
श्रुण = रामनयनसकलस्य, प्रथमाऽवतारं = प्राथमिकोद्गमं, कृतवती = अकार्षीत् ।
अथ सीतायाः श्रमो वर्णितः । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ १५२ ॥

मद्ं लक्षयति—सम्भं हेति । मद्योपयोगजः = आसवपानतः, सम्मोहानन्द-
संभेदः = वैचित्र्यहृषिमिश्रणं, “मद्ः” । मदस्युः कार्यविशेषानन्दशंसयति श्रुत्नुनेति ।
अमुना = मदेन, उत्तमः = धीरस्वभावो जनः, शेने = स्वपिति, मद्यः = म-रामस्वभावी

श्रम—रतिक्रीडा और मार्गमें चलन आदिसे उत्पन्न खेदको “श्रम” कहते हैं ।
उससे श्वासकी अधिकता और निद्रा आदि होता है ।

उ०—शिरीष पुष्पके समान कोमल सीताजीने अयोध्यापुरीके पास भी वेगसे
तीन चार पग तक चलकर “कहाँ तक चलना है” ऐसा वारं वार पूछकर रामके
बाँधुका पहला आविर्भाव कर डाला ॥

मद्—मद्यके उपयोगसे उत्पन्न बेहोशी और आनन्दके मिश्रणको “मद्”
कहते हैं ॥ १४६ ॥

इस मदसे उत्तम पुरुष सीता है, मध्यम पुरुष हंसता है और गाता है और

अधमप्रकृतिश्चापि परुषं वक्ति रोदिति ॥ १४७ ॥

यथा—

‘प्रातिभं त्रिसरकेण गतानां वक्रवाक्यरचनारमणीयः ।

गूढसूचितरहस्यसहासः सुभ्रूवां प्रववृत्ते परिहासः ॥’

अथ जडता—

अप्रतिपत्तिर्जडता स्यादिष्टानिष्टदर्शनश्रुतिभिः ।

अनिमिषनयननिरीक्षणतूष्णींभावादयस्तत्र ॥ १४८ ॥

जनः, हसति = हास्यं करोति, गायति = गानं च करोति । अधमप्रकृतिः = अधीर-
स्वभावो जनः, परुषं = कठोरं यथा तथा, वक्ति = परिभाषते, रोदिति च = अश्रूणि
विमुञ्चति च ॥ १४७ ॥

मधुदाहरति—प्रातिभमिति । त्रिसरकेण = त्रिवारमद्यपानेन, ‘सरकं
शीघ्रपात्रे स्याच्छीघ्रपात्रे च शीघ्रनि ।’ इति विश्वः । प्रातिभं = प्रतिभाविशेष,
प्रतिभाया आगतः प्रातिभस्तं, ‘तत आगत’ इत्यण् । गतानां = प्राप्तानां, सुभ्रूवां=
सुन्दरीणां, वक्रवाक्यरचनारमणीयः = वक्रवाक्यस्य (कुटिलवचनस्य, व्यङ्ग्योक्तेरिति
भावः), रचना (निर्माणम्, प्रयोग इति भावः) तथा रमणीयः (मनोहरः) । गूढै
सूचितरहस्यसहासः = गूढानि (संवदनि, पुरा लज्जयेति शेषः) सूचनानि (प्रकाशि-
तानि, अद्युना मदेनेति शेषः), तादृशानि यानि रहस्यानि (रमणादिमोप्यव्यवहारः)
यस्मिन्, स चासौ सहासः (हास्यसहितः) एतादृशः परिहासः = क्रीडा, ‘द्रवकेनि-
परीहासाः क्रीडा खेला च नर्म च ।’ इत्यमरः । प्रववृत्ते = प्रवृत्तः । पृथमिदं शिशुपाद-
वधमहाकाव्यस्य सप्तदशसर्गस्थम् । स्वागता वृत्तम् ॥ १४७ ॥

जडतां लक्षयति—अप्रतिपत्तिरिति । इष्टानिष्टदर्शनश्रुतिभिः = इष्टानिष्टयोः
(अभीष्टानिष्टयोः) दर्शनश्रुतिभिः (विलोकनश्रवणव्यापारैः), अप्रतिपत्तिः =
बोधाभावः, कर्तव्यस्वाप्ताश्रय इत्यर्थः । सा ‘जडता’, तत्र = तस्याम्, अनिमिषेत्यादिः =
अनिमिषे (निमेषव्यापाररहिते) ये नयने (नेत्रे) ताभ्यां निरीक्षणम् (अवलोकनम्)
तूष्णींभावः (तूष्णीकरवम्) तदादयः (तत्प्रभृतिव्यापाराः) भवन्तीति शेषः ।

अधम प्रकृतिवाला पुरुष कठोर वाक्य बोलता है और रोता है ॥ १४७ ॥

७०—तीन बार मद्य पीनेसे प्रतिभाविशेषको प्राप्त सुन्दरियोंका कुटिल-
(व्यङ्ग्य) वाक्योंकी रचनासे मनोहर गुप्त रहस्यों की सूचना करनेवाला हास्ययुक्त
क्रीडा प्रवृत्त हो गई ।

जडता—इष्ट और अनिष्टको देखनेसे और सुननेसे उत्पन्न कर्तव्यके अनिश्चय-
को ‘जडता’ कहते हैं । उसमें पलक न मारकर देखना और चुपचाप रहना आदि
कार्य होते हैं ॥ १४८ ॥

यथा मम कुवल्याश्वचरिते प्राकृतकाव्ये—

‘णवरिअ तं जुअजुअलं अण्णोण्णं णिहिदसज्जलमन्थरदिट्ठि ।
आलेक्खओपिअं विअ खणमेत्तं तत्थ संट्ठिअं मुअसण्णं ॥’

अथोपमता—

शौर्यापराधादिभवं भवेच्चण्डत्वमुग्रता ।

तत्र स्वेदशिरःकम्पतर्जनाताडनादयः ॥ १४९ ॥

यथा—

‘प्रणयिसखीसलीलपरिहासरसाधिगतै-

जडतामुदाहरति—णवरिअ इति ।

“केवलं तद्युवयुगलमन्योन्यनिहितसज्जलमन्थरदृष्टि ।

आलेख्योऽपितमिव अणमात्रं तत्र संस्थितं मुक्तसङ्गम् ॥” (संस्कृतच्छाया) ।

णवरिअशब्दः केवलाऽर्थे देशीयभाषा । तत्र=तस्मिन् स्थाने, अन्योन्यं निहित-
सज्जलमन्थरदृष्टि = अन्योन्यस्मिन् (मियः) निहिता (स्थापिता) सत्रला (अशु-
सहिता) मन्थरा (निअला) दृष्टिः (दर्शनक्रिया) यस्मिस्तत्, तादृशं, तत्=पूर्वोक्तं,
युवयुगलम् = युवतियुवयुगलम्, केवलम् = एक, आलेख्याऽपितम् इव = चित्रसमर्पितम्
इव, अणमात्रं = कश्चित्कालं, मुक्तसङ्गं = त्यक्तसंसर्गं, स्थितम् = अतिष्ठत् । अत्रेष्ट-
दर्शनाज्जडता । अत्र स्कन्धप्रकनामकं प्राकृतच्छन्दः ॥ १४८ ॥

उग्रतां लभयति—शौर्यापराधादिभवंभवमिति । शौर्याऽपराधादिभवं=शूरताऽऽग-
प्रभृतिजन्यं, चण्डत्वम् = अत्यन्तकोपनत्वम्, “उग्रता” भवेत् । तत्र=तस्यां, स्वेदशिरः-
कम्पतर्जनाताडनादयः = स्वेदः (धर्मसलिलम्), शिरकम्पः (मस्तकवेपथुः), तर्जनं
(भर्त्सनम्) ताडनादयः (प्रहारादयः), भवन्तीति शेषः ॥ १४९ ॥

उपमतामुदाहरति—प्रणयोत्यादिः । मालतीमाधवे प्रकरणे मालतीं हन्तुं
तत्परमघोरघण्टं कापालिकमुद्दिश्य माधवस्य कथनमिदम् । यत् = वपुः, प्रणयि-
सखीसलीलपरिहासरसाधिगतैः=प्रणयिनीनां (प्रेमयुक्तानाम्) सखीनां (वयस्थानाम्)
सलीलः (मन्त्रिलासः) यः परिहासरसः (क्रीडारसः), तेन अधिगतैः (प्राप्तैः),

उ० - अन्यकार स्वग्रन्थ प्राकृतकाव्य कुवल्याश्वचरितका उदाहरण देते हैं—
उस स्थानमें परस्परमें आँसू भरी दृष्टियोंकी रखनेवाली वह तरुणी और तरुणकी जोड़ी
भात्र चित्रमें समर्पितके समान हीकर कुछ समय तक संसर्ग छोड़कर खड़ी रही ।

उपमता—शूरता और अपराध आदिसे उत्पन्न कोपशीलताको “उग्रता” कहते
हैं, उसमें स्वेद, शिरका कम्प तर्जन और ताडन आदि होते हैं ॥ १४९ ॥

उ०—मालतीमाधवमें मालतीको मारनेमें उद्यत कापालिक अघोरघण्टको
उद्देश्य करके माधवकी उक्ति है—प्रणययुक्त सखीजनोके परिहासमें रागसे प्राप्त कीमल

ललितशिरीषपुष्पहननैरपि ताम्यति यत् ।
 वपुषि वधाय तत्र तव शस्त्रमुपक्षिपतः
 पततु शिरस्यकाण्डयमदण्ड इवेष भुजा ॥'

अथ मोहः—

मोहो विचिन्ता भीतिदुःखावेगानुचिन्तनैः ।

मूर्च्छेनाज्ञानपतनभ्रमणादर्शनादि कृत ॥ १५० ॥

यथा—

'तीव्राभिषङ्गप्रभवेण वृत्ति मोहेन संस्तम्भयतेन्द्रियाणाम् ।

अज्ञातभर्तृव्यसना मुहूर्तं कृनोपकारेव रतिर्बभूव ॥'

ललितशिरीषपुष्पहननैः अपि = ललितानि (कोमलानि) यानि शिरीषपुष्पाणि (शिरीषकुमुमानि), तैः हननैरपि (प्रहारैरपि), ताम्यति = ताम्यति । तत्र = तस्मिन्, वपुषि = मालत्याः शरीरे, शस्त्रम् = आयुधं, खड्गरूपम्, उपक्षिपतः = प्रेरयतः, तव = अघोरघण्टस्य, शिरसि = मस्तके, अकाण्डयमदण्ड इव = अकाण्डे (जनवसरे) यमदण्ड इव (कृतान्तदण्ड इव), एषः = समीपतरवर्ती, भुजः = बाहुः, ममेति शेषः, पततु = पतं करोतु । अत्राघोरघण्टाऽपराधेन माधवस्योपगतः । अत्रोपमाऽलङ्कारः । नकुटकं वृत्तम् ॥ १४९ ॥

मोहं लक्षणयति—मोह इति । भीतिदुःखाऽऽवेगाऽनुचिन्तनैः = भीतिः (भयम्), दुःखम् (व्यथा), आवेगः (सङ्घ्रमः), अनुचिन्तम् (अरयन्तचिन्ता), तीर्भत्यादिभिः, हेतुभिः, मूर्च्छेनाज्ञानपतनभ्रमणादर्शनादिकृतं = मूर्च्छनम् (मूर्च्छाकरणम्) अज्ञानम् (अल्पज्ञानम्) पतनं (स्खलनम्), भ्रमणम् (अनवस्थानम्) अदर्शनम् (दर्शनाऽऽभावः) इत्यादिविकारकृतं, विचिन्ता = ज्ञानलोपः "मोहः" ॥ १५० ॥

मोहमुवाहरति—तीव्राऽभिषङ्गप्रभवेणेति । कुमारसंभवे चतुर्थसर्गे मदन-दहनाऽनन्तरं रतेरवस्थावर्णनामधम् । रतिः = मदनरत्नी, तीव्राऽभिषङ्गप्रभवेण = तीव्रः (तीक्ष्णः, दुःसह इतिभावः) यः अभिषङ्गः (शोकः, पतिदाहजन्य इति भावः), तःप्रभवेण (तज्जन्धेन), इन्द्रियाणां = श्रोत्रादीनां हृषीकाणाम्, वृत्ति = शब्दादिविषयग्रहणव्यापारं, संस्तम्भयता = प्रतिबन्धता, मोहेन = मूर्च्छेया हेतुना, अज्ञातभर्तृ-

शिरीष पुष्पके प्रहारसे भी जो (मालतीका) शरीर म्लान हो जाता है । वैसे शरीरमें मारनेके लिए मस्तक उठाते हुए तेरे शिरपर अचानक पड़नेवाले यमराजके दण्डके समान यह मेरा बाहु पड़े ॥

मोह—भय, दुःख, घबड़ाहट और अधिकचिन्तासे उत्पन्न चेतनाशून्यताको "मोह" कहते हैं । उसमें मूर्च्छा, अज्ञान, पतन, भ्रमण और अदर्शन आदि होते हैं । १५०।

उ०—यह कुमारसंभवमें महादेवके नेत्राग्निसे कामदेवके दाहके अनन्तर रति-

अथ विबोधः—

निद्रापगमहेतुभ्यो विबोधश्चेतनागमः ।

जृम्भाङ्गभङ्गनयनमीलनाङ्गावलोककृत् ॥ १५१ ॥

यथा—

‘चिररतिपरिखेदप्राप्तनिद्रामुखानां

चरमनपि शयित्वा पूर्वमेव प्रबुद्धाः ।

अपरिचलितगात्रा कुर्वन्ते न प्रियाणा-

मशिथिलभुजचक्राश्लेषभेदं तरुण्यः ॥’

व्यसना = अविदितपतिविवृतिः सती, घृहृतं = कंचित्कालं, कृतोपकांग इव = विहितोपकृतिः इव, बभूव = संवृता । अत्र पतिनिधनेन रतेर्मोहः । उपजातिवृत्तम् ॥ १५० ॥

विबोधं लक्षयति—निद्रापगमहेतुभ्य इति । निद्रापगमहेतुभ्यः = स्वापाऽभावकारणेषु; जृम्भाऽऽदिकृत् = जृम्भा (जृम्भणम्), अङ्गभङ्गः (शरीराऽवयवभङ्गः) नयनमीलनम् (नेत्रोन्मीलनम्) अङ्गाऽवलोक (शरीराऽवयवविलोकनम्) इत्यादिदशपारकृत्, चेतनाऽऽगमः = चैतन्यप्राप्तिः, “विबोधः” ॥ १५१ ॥

विबोधमुदाहरति—चिररिति । चरमं = पश्चिमं, प्रियस्वापाऽनन्तरम् इति भावः, शयित्वा अपि = शयनं कृत्वाऽपि, पूर्वम् एव = प्रियात्प्रथमम् एव, प्रबुद्धाः = जागरिताः, तरुण्यः = युवतयः, अपरिचलितगात्राः = अचलितदेहाऽवयवाः, सत्यः, प्रियनिद्राभङ्गभीतेरिति शेषः, चिररतिपरिखेदप्राप्तनिद्रामुखानां = चिरं (बहुकालं यावत्), या रतिः (मुरतम्), तेन यः परिखेदः (परिश्रमः), तेन प्राप्तम् (आसादितम्) निद्रामुखं (स्वापानन्दः) यैः, तेषाम् । प्रियाणाः = कान्तानाम्, अशिथिलभुजचक्राऽऽश्लेषभेदम् = गाढबाहुमण्डलाऽऽलिङ्गनभङ्गं, न कुर्वन्ते = न विदधति । अत्र युवतीनां विबोधः । मालिनी वृत्तम् ॥ १५१ ॥

की अवस्था का वर्णन है । रति देवी दुःसह शोकसे उत्पन्न और इन्द्रियोंकी वृत्ति रोकने वाली मूर्च्छासे परित्रिपतिके अनुभवसे रहति होकर कुछ समय तक उपकृत-सी हो गई ॥

विबोध—निद्रा हट वारणोंसे चैतन्यके आगमनको “विबोध” कहते हैं । इसमें जमुदाई, अंगड़ाई नेत्राकी खोलना, और अङ्गोंको देखना इत्यादि कार्य होता है ॥ १५१ ॥

उ०—प्रियके पीछे सोकर भी पहले ही जगी हुई तरुणियां प्रियके जागनेके भयसे शरीरको न हिलाती हुई बहुत समय तक रतिक्रीडाके परिश्रमसे निद्रामुखको प्राप्त पतिके गाढ बाहुमण्डलके आलिङ्गनका भङ्ग नहीं करती हैं ॥

अथ स्वप्नः—

स्वप्नो निद्रामुपेतस्य विषयानुभवस्तु यः ।

कोपावेगभयग्लानिसुखदुःखादिकारकः ॥ १५२ ॥

यथा—

‘मामाकाशप्रणिहितभुजं निर्दयाश्लेषहेतो-
लब्धायास्ते कथमपि मया स्वप्नसन्दर्शनेन ।

पश्यन्तीनां न खलु बहुशो न स्थलीदेवतानां
मुक्तास्थूलास्तरुक्सिलयेष्वभ्रुलेशाः एतन्ति ॥’

स्वप्नं लक्षयति—स्वप्न इति । कोपावेगादिकारकः = कोपः (क्रोधः),
आवेगः (संभ्रमः), भयं (भीतिः), ग्लानिः (ग्लानता), सुखं (हर्षः), दुःखं
(कष्टम्) तदादिकारकः, निद्राम् = स्वापम्, उपेतस्य = प्राप्नस्त्र, यः विषयाऽनुभवः =
पदाऽर्थाऽनुभूतिः, स “स्वप्नः” ॥ १५२ ॥

स्वप्नमुदाहरति—मामिति । मेपदूते यक्षस्य मेघद्वारा पत्नीं प्रत्युक्तिरियम् ।
मया = यक्षेण, स्वप्नसन्दर्शनेन = स्वापविलोकनेन, कथमपि = महता कष्टेन, लब्धायाः =
प्राप्तायाः, ते = तव, प्रियाया इत्यर्थः । निर्दयाऽऽश्लेषहेतोः = गाढालिङ्गनकारणस्य,
आकाशप्रणिहितभुजम् = अम्बरोत्तोलितबाहुं, शून्याऽर्पितबाहुमिति भावः । मां = यक्षं,
पश्यन्तीनां = त्रिलोक्यन्तीनां, स्थलीदेवतानां = वनदेवतानां, मुक्तास्थूलाः = धोक्तिक-
तुल्यस्थूलाकाराः, अभ्रुलेशाः = नयनजलविन्दवः, तरुक्सिलयेषु = वृक्षपल्लवेषु, बहुशाः =
अनेकवारं, न पतन्ति न = न खलन्ति इति न अपि तु पतन्त्येव । तादृशं विप्रमुक्त मां
दृष्ट्वा वनदेवता अपि अभ्रूणि मुखन्तीति भावः ॥

अत्र यक्षस्य प्रियतमालिङ्गनार्थमाकाशे भुजप्रणिधानकारकः स्वप्नः । उपमाऽ-
लङ्कारः । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ १५२ ॥

स्वप्न—निद्रित पुरुषके विषयके अनुभवको “स्वप्न” कहते है । उपमें क्रोध,
धवड़ाहट, भय, ग्लानि, सुख और दुःख आदि होते हैं ॥ १५२ ॥

उ०—यक्ष मेघसे, पत्नीका सन्देश कह रहा है—“हे प्रिये ! स्वप्न देखनेके अवसर-
में मुझसे जब तुम किसी प्रकार पाई जाती हो तब तुम्हारे गाढ आलिङ्गनके लिए
आकाशमें हाथोंको फैलाये हुए मुझको देखती हुई वनदेवताओंकी मोतियोंके समान बड़ी
आंसुओंकी बूंदें वृक्षोंके पल्लवोंमें कई बार नहीं गिरती है क्या ? अर्थात् गिरती ही
नहती हैं ॥

अथापस्मारः—

मनःक्षेपस्त्वपस्मारां ग्रहाद्यावेशनादिजः ।

भूपातकम्पप्रस्वेदफेनलालादिकारकः ॥ १५४ ॥

‘आश्लिष्टभूमिं रसितारमुच्चैर्लोलदभुजाकारवृहत्तरङ्गम् ।

फेनायमानं पतिमापगानामसावपस्मारिणमाशङ्के ॥

अथ गर्वः—

गर्वो मदः प्रभावश्रीविद्यासत्कुलतादिजः ।

अवज्ञासविलासाङ्गदर्शनाविनयादिकृत् ॥ १५४ ॥

अपस्मार लक्षयति—मनःक्षेप इति । ग्रहाद्यावेशनादिजः = सूर्याद्यधिष्ठा-
नादिजन्यः, आदिपदेन वातादिषातुवैषम्यपरिग्रहः । भूपातकारकः = भूपातः (भूमि-
निपतनम्) कम्पः (वेपथुः), प्रस्वेदः (धर्मसलिलम्), फेनः (मुखे कफाधिकारः)
लाला (मृणिका), आदिपदेन चैतन्याऽभावपरिग्रहः इत्यादिकारकः, मनःक्षेपः = चित्त-
प्रेरणं, विषयग्रहणाऽसामर्थ्यमिति भावः । सोऽयमपस्मारः ॥ १५३ ॥

अपस्मारमुदाहरति—आश्लिष्टभूमिमिति । शिशुपालवधमहाकाव्ये समुद्र-
वर्णनमिदम् । असौ = श्रीकृष्णः, आश्लिष्टभूमिमम् = आलिङ्गितधरणीकम्, उच्चैः =
तारस्वरेण, रसितारं शब्दं कुर्वन्तं, लोलदभुजाकारवृहत्तरङ्गं = लोलन्तः (चलन्तः)
भुजाकाराः (बहुसदृशाः) वृहन्तः (महान्तः) तरङ्गाः (भङ्गाः) यस्य सः, तम्,
फेनायमानं = फेनमुद्रमन्तम्, आपगाना = नदीनां, पति = स्वामिनं, समुद्रमित्यर्थः,
अपस्मारिणम् = अपस्माररोगयुक्तम्, आशङ्के = आशङ्कितवान् । अत्र समुद्रे आरोप्यमाणः
पुरुषे स्मर्यमाणो भूपातफेनकारकोऽपस्मारः उपजातिवृत्तम् ॥ १५३ ॥

गर्वं लक्षयति—गर्व इति । प्रभावादिजः = प्रभावः (प्रतापः, राज्ञः कोश-
दण्डादिजन्य इति भावः) श्रीः (सम्पत्तिः), विद्या (शास्त्रादिः) सत्कुलता (महा-
वंशोत्पत्तिः), त्वादिजः, अवज्ञादिकृत्० = अवज्ञा (शत्रुषु अनादरः) सविलासम्

अपस्मार—ग्रह आदिके आवेश आदिसे उत्पन्न मनके विक्षेपको “अपस्मार”
कहते हैं । उसमें भूमिपतन, कम्प, प्रस्वेद, फेन और लार आदि होते हैं ॥ १५३ ॥

उ०—शिशुपालवध महाकाव्यमें समुद्रका वर्णन है । भगवान् श्रीकृष्णने पृथ्वीको
आलिङ्गन करनेवाले, ऊँचा शब्द करते हुए भुजाओंकी सदृश बड़ी बड़ी तरङ्गों से युक्त
और फेनकी निकालते हुए समुद्रको अपस्मारी (मिरली रोगवाला) समझ लिया ।

गर्व—प्रभाव, सम्पत्ति, विद्या और विलास कुलमें उत्पत्ति, इत्यादि गुणोंसे

तत्र शौर्यगर्वो यथा—

‘धृतायुधो यावदहं तावदन्येः किमायुधेः ? ।

यद्वा न सिद्धमस्त्रेण मम तत्केन साभ्यताम् ? ॥’

अथ मरणम्—

शराद्यैर्मरणं जीवत्यागोऽङ्गपतनादिकृत् ।

यथा—

‘राममन्मथशारेण ताडिता दुःसहो न हृदये निशाचर ।

गन्धवद्गधिरचन्दनोक्षिता जीवितेशवसतिं जगाम सा ॥’

(विलासपूर्वकम्) अङ्गदशनम् (आत्मदेहप्रदशनम्) अविनयः (बभ्रताऽभावः) तदादिकृत्, ममः = ममता, “गर्वः” ॥ १६० ॥

शौर्यगर्वमुदाहरति—**धृतायुध इति** । वेणीसंहारे कर्णस्य वचनमिदम् । यावत् = यत्कालपर्यन्तम्, अहं = कर्णः, धृतायुधः = अस्त्रधारी, अस्मीति शेषः । तावत् = तत्कालपर्यन्तम्, आयुधैः = अस्त्रैः, अन्येषामिति शेषः । किं = किं प्रयोजनम् । वा = अथवा, यत् = कार्यं, मम = कर्णस्य, अस्त्रेण = आयुधेन, न सिद्धं = नो निष्पन्नं, तत् = कार्यं, केन = जनेन, साध्यतां = निष्पाद्यतां, न केनाऽपि इति भावः । अत्र कर्णस्य स्वप्नभावादजितो गर्वः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १५४ ॥

मरणं लक्षयति—**शराद्यैरिति** । शराद्यैः = बाणार्थैः, आद्यपदेन खड्गादिपरामर्शः । अङ्गपतनादिकृत् = देहपातादिकारकः, जीवत्यागः = जीवनत्यागः “मरणम्” ।

मरणमुदाहरति—**राममन्मथशारेणेति** । रघुवंशस्थताडकावधवर्णनमिदम् । सा = पूर्वोक्ता, निशाचरी = रात्रिचारी, राक्षसी ताडकेति भावः । रात्रौ अभिसारिका = नायिका च । दुःसहो = दुर्मर्षिणः, राममन्मथशारेण = रामः (दाशरथिः) एव मन्मथः (कामदेवः), तस्य शारेण (बाणेन), हृदये = वक्षःस्थले, ताडिता = अभिहृता सती, गन्धवद्गधिरचन्दनोक्षिता = राक्षसीपक्षे = गन्धवत् (दुर्गन्धम्) रघिरम् (रक्तम्) एव चन्दनं (श्रीखण्डः), तेन उक्षिता (सिक्ता) सती नायिकापक्षे— गन्धवत् (सुगन्धि) रघिरचन्दनं (रक्तचन्दनम्) तेन उक्षिता (सिक्ता) सती

उत्पन्न घमण्डको “गर्वं” कहते हैं, इसमें अवज्ञा (तिरस्कार करना), विलासपूर्वक अङ्ग दिखाना और अविनय आदि होता है ॥ १५४ ॥

शौर्यगर्व—जबतक मैं अस्त्रधारी हूँ तबतक औरोंके अस्त्रोंका क्या प्रयोजन है ? अथवा मेरे अस्त्रसे काम नहीं हुआ तो किससे सिद्ध किया जायगा ? ।

मरण—बाण आदिके प्रहारसे प्राणत्याग करनेको “मरण” कहते हैं । इसमें अङ्गपतन आदि होता है ।

७०—रघुवंशमें ताडकावधका वर्णन है । असह्य रामरूप कामदेवसे हृदयमें

अथालस्यम्—

आलस्यं श्रमगर्भाद्यैर्जाड्यं जृम्भाऽऽसितादिकृत् ॥ १५५ ॥

यथा—

‘न तथा भूषयत्यङ्गं न तथा भाषते सखीम् ।
जृम्भते मुहुरासीना बाला गर्भभरालसा ॥’

अथामर्षः—

निन्दाक्षेपापमानादेरमर्षोऽभिनिविष्टात् ।

नेत्ररागशिरःकम्पभ्रूमङ्गोत्तर्जनादिकृत् ॥ १५६ ॥

जीवितेशवसति=राक्षसीपक्षे—यमालयम् । नायिकापक्षे—प्राणेश्वरभवनम् । जगाम = गता । अत्र शारेण ताडकामरणम् । अत्र समासोक्तिरलङ्कारः । रघोद्धता वृत्तम् ।

आलस्यं लक्षयति—आलस्यमिति । श्रमगर्भाद्यैः = श्रमः (परिश्रमः) गर्भः (गर्भधारणम्) तदार्थः = उत्प्रेरकभूतिभिः भावैः, जृम्भाऽऽसिताऽऽदिकृत् = जृम्भः (जृम्भणं) आसितम् (उपवेशनम्) तदादिकृत् “जृम्भाऽस्मितम्” इति पाठे जृम्भण-युक्तमन्दहासः असमर्षः । जाड्यं=जडता, स्तम्भ इति भावः । इत् “आलस्यम्” ॥ १५५ ॥

आलस्यमुदाहरति—न तथेति । गर्भभराऽलसा = भ्रूणभारेण आलस्ययुक्ता, बाला = युवतिः, तथा = तेन प्रकारेण, पूर्ववदिति भाः । अङ्गं=शरीरं, न भूषयति= न मण्डयति, तथा = पूर्ववत्, सखीं = वयस्यो, न भाषते = न आलपति, आसीना = उपविष्टा (सती), मुहुः—वारं वारं, जृम्भते = जृम्भणं करोति । अत्र गर्भधारणा-दबालाया जृम्भासिताभ्यामालस्यम् ॥ १५५ ॥

अमर्षं लक्षयति—निन्देति । निन्दाऽऽक्षेपाऽपमानादेः = निन्दा (अग्यस्य दोषोद्भावनम्) आक्षेपः (उपात्मनः) अपमानः (अनादरः) तदादेः, नेत्ररागादि-कृत्० = नेत्ररागः (नयनलौहित्यम्) शिरःकम्पः (मस्तकवेपथुः), भ्रूमङ्गः (नेत्र-लोमकौटिल्यम्), उत्तर्जनम् (उत्तर्भ्रंत्संनम्) तदादिकृत् अभिनिविष्टता = अभिनि-वेशयुक्तता, आग्रहप्रवणतेति भावः । “अमर्षः” ॥ १५६ ॥

ताडित बहु राक्षसी ताडका गन्धयुक्त रक्तरूप घन्दनसे लिप्त होकर जीवन्के ईश्वर- (यमराज) के स्थानपर प्राप्त हो गई ।

आलस्य—परिश्रम और गर्भभार आदिसे होनेवाली जडता (स्तम्भता) को “आलस्य” कहते हैं । इसमें जमुहाई और बैठे ही रहना इत्यादि होता है ॥ १५५ ॥

७—गर्भके भारसे आलस्यपूर्ण युवति न पहलेके समान शरीरको भूषित करती है और न सखीसे ही भाषण करती है, वैठी हुई वारं वार जमुहाई लेती रहती है।

अमर्ष—निन्दा, आक्षेप और अपमान आदिसे अभिनिवेश (जिव) करनेको “अमर्ष” कहते हैं । उसमें आँखोंमें लाली, शिरमें कम्प, भौंहोंकी कुटिलता और तर्जब आदि होता है ॥ १५६ ॥

यथा—

प्रायश्चित्तं चरिष्यामि पूज्यानां वो व्यतिक्रमात् ।
न त्वेव दूषयिष्यामि शस्त्रग्रहमहाव्रतम् ॥'

अथ निद्रा—

चेतःसंमीलनं निद्रा श्रमक्लममदादिजम् ।

जृम्भाक्षिमीलनाच्छ्वासगात्रभङ्गादिकारणम् ॥ १५७ ॥

यथा—

“सार्थकानर्थकपदं ब्रुवती मन्थराक्षरम् ।

अभ्रंमुदाहरति=प्रायश्चित्तमिति । महावीरचारते वशिष्ठादीनुद्दीश्य परशु-
रामस्य वचनमिदम् । पूज्यानां=प्रतीक्ष्याणां, वः=युष्माकं, व्यतिक्रमात् = शस्त्रत्याग-
रूपोपदेशोल्लङ्घनात्, प्रायश्चित्तं = पापविशोधनरूपं कर्म, चरिष्यामि = करिष्यामि,
तु = परन्तु, एव = भवदुक्तोपदेशेन, शस्त्रग्रहमहाव्रतम् = आयुधग्रहणरूपं महत् कर्म,
न दूषयिष्यामि = न दूषितं करिष्यामि, शस्त्रग्रहणपरित्यागेनेति भावः । अत्र रामेण
द्वरघनुषि भग्नो सति स्वगुरोरपमानेन परशुरामस्य अभयः ॥ १५६ ॥

निद्रा लक्षयति—चेतःसंमीलनमिति । श्रमक्लममदादिजं = श्रमः (परि-
श्रमः), क्लमः (ग्लानिः) मदः (मत्ता) तदादिजं (तदाद्युत्पन्नम्) । जृम्भाक्षि०
कारणम् = जृम्भः (जृम्भणम्), अक्षिमीलनम् (नेत्रमुद्रणम्) उच्छ्वासः (दीर्घ-
श्वासः) गात्रभङ्गः (शरीरपसारणम्), तदादेः, कारणं = हेतुभूतं, चेतःसंमीलनं =
चेतसः (चित्तस्य) संमीलनम् (भेद्यानाडीप्रवेशेन निश्चलत्वम्) “निद्रा” ॥१५७॥

निद्रामुदाहरति—सार्थकाऽनर्थकपदमिति । निद्राणां प्रिया स्मरतः कस्य-
चित्पुरुषोक्तिरियम् । निद्रार्थमीलिताक्षी = निद्रया अर्धमीलिते (अर्धमुद्रिते) अक्षिणी
(नेत्रे) यस्याः सा । एवं च सार्थकानर्थकपदं=सार्थकानि (अर्थयुक्तानि) अनर्थकानि
(अर्थरहितानि) पदानि (शब्दाः) यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथेति क्रियाविशेषणम् ।
मन्थराऽक्षरं = मन्धवर्णं यथा तथा, अस्फुटाक्षरं यथा तथेति भावः । ब्रुवती =

उ०—महावीर चरितमें वशिष्ठ आदिमें परशुरामकी उक्ति है । पूजनीय आप-
लोभोंके वचनके उल्लङ्घनका प्रायश्चित्त करूंगा, परन्तु शस्त्रग्रहणके महाव्रतको दूषित
नहीं करूंगा ।

निद्रा—परिश्रम ग्लानि और मद आदिसे उत्पन्न चित्तकी निश्चलताको
“निद्रा” कहते हैं, उसमें जमुहाई, आँखोंको मूदना, दीर्घश्वास, और शरीर फँलना
आदि कार्य होते हैं ॥ १५७ ॥

उ०—मन्द भावसे सार्थक और अनर्थक पदको कहती हुई निद्राके कारण

निद्रार्धमीलिताक्षी सा लिखितेवास्ति मे हृदि ॥'

अथावहित्था—

भयगौरवलजादेर्हर्षाद्याकारगुप्तिरवहित्था ।

व्यापारान्तरसक्त्यन्यथावभाषणविलोकनादिकरी ॥ १५८ ॥

यथा—

‘एवंवादिनि देवर्षौ पार्ष्णे पितुरधोमुखी ।

लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती ॥’

उच्चारयन्ती सा = प्रिया, मे = मम, हृदि = मानसे, लिखिता इव = चित्रिता इव, अस्ति = वर्तते । अत्र भ्रमजन्याऽलिमीलनकारिणी कस्याभिन्निद्रा । अत्र भाविकाऽ-लङ्कारः ॥ १५७ ॥

अवहित्था लक्षयति—भयगौरवलजादेरिति । भयगौरवलजादेः = भयं (भीतिः) गौरवं (गुह्यता) लज्जा (शीघ्रा) तदादेः हेतोः व्यापाराऽन्तरे करो = व्यापाराऽन्तरे (कार्यान्तरे) सक्तिः (आसक्तिः) अन्यथाऽवभाषणम् (अनारब्ध-कथनम्) अन्यथाविलोकनम् (विषयान्तरदर्शनम्), तदादिकरी (तदादिकारिणी) हर्षाद्याकारगुप्तिः = आनन्दघ्राकृतिनिगूहनम्, “अवहित्था”, अत्र आदिपदेन सामान्य-क्रियायाः परिग्रहः । “अवहित्थाऽऽकारगुप्तिः” इत्यमरकोशे सामान्येनोक्तिः ॥ १५८ ॥

अवहित्थामुदाहरति—एवं वादिनीति । देवपिणाऽङ्गरसा हिमालयसंनिधौ शिवेन सह पावंस्या विवाहस्य प्रसङ्ग उत्थापिते पार्वत्या वर्णनमिदम् । देवर्षौ = सुरर्षौ अङ्गिरसि, पितुः = जनकस्य हिमालयस्य, पार्ष्णे = समीपे, एवंवादिनि = इत्यंभाषिणि सति, पार्वती = हैमवती, लीलाकमलपत्राणि = विलासपद्मदलानि, गणयामास = गणित-वती अत्र स्वविवाहवर्णनश्रवणाज्जातस्य पार्वतीहर्षस्य लीलाकमलदलगणनेन गोपनात् अवहित्था । अस्मिन् श्लोके “देवर्षौ” इत्यत्र नारदे इति लिखन्तः सर्वेऽपि प्राचीना नवीनाश्च टीकाकारा भ्रान्ताः । सप्तर्षीणामन्यतमोऽङ्गिरा एवाऽत्र अर्धमतः ॥ १५८ ॥

अर्धमुद्रित नेत्रोवाली बहू (मेरी प्रिया) मेरे हृदयमें चित्रित सी रह रही है ।

प्रवहित्था—मय, गौरव और लज्जा आदिके कारण हृषं भाविके आकारको छिराना “अवहित्था” कही जाती है । उसमें दूसरे कार्यमें आसक्ति, अन्यथा भाषण (अनारब्ध भाषण), अन्यथा विलोकन (दूसरे विषयको देखना) इत्यादि कार्य होते हैं ॥ १५८ ॥

उ०—हिमालय पर्वतके समीप शिवजीके साथ पार्वतीके विवाहप्रसङ्गको देवर्षि अङ्गिराके उठानेपर पार्वतीका वर्णन है । देवर्षि अङ्गिराके ऐसा कहनेपर पिता (हिमालय) के समीप अधोमुखां होकर पार्वती लीला-कमलके पत्तोंको गिनने लगीं ।

अथौत्सुक्यम्—

इष्टानवाप्तेरौत्सुक्यं कालक्षेपासह्यिष्णुता ।

चित्ततापत्वरारस्वेददीर्घनिःश्वसितादिकृत् ॥ १५९ ॥

यथा—

‘यः कौमारहरः स एव हि वरः—’ इत्यादौ (१७ पृ०)

अत्र यत् काव्यप्रकाशकारेण रसस्य प्राधान्यमित्युक्तम्, तद्रसनधर्म-
योगित्वाद्ब्यभिचारिभावस्यापि रसशब्दवाच्यत्वेन गतार्थं मन्तव्यम् ।

औत्सुक्यं लक्षयति—इष्टाऽनवाप्तेरिति । इष्टाऽनवाप्तेः=इष्टस्य (अभीष्टस्य
पदार्थस्य) अनवाप्तेः (अप्राप्तेर्हृतोः), चित्तताप० अदिकृत्=चित्ततापः (मनस्तापः)
त्वरारं (संभ्रमः), स्वेदः (धर्मसलिलम्) दीर्घनिःश्वसितम् (ऊर्ध्वनिःश्वासः),
तदादिकृत् (तदादिकारिणी), कालक्षेपाऽसह्यिष्णुता = कालक्षेपस्य (समयपापनस्य)
असह्यिष्णुता (असामर्थ्यम्) “औत्सुक्यम्” । उक्तस्य भावः कर्म वा औत्सुक्यम्,
इति तस्य पदस्य व्युत्पत्तिः, व्यञ् प्रत्ययः ॥ १५९ ॥

औत्सुक्यमुदाहरति—“यः कौमारहरः स एव हि वरः” पद्यमिदं प्रथम-
परिच्छेदे व्याख्यातपूर्वम् ।

अत्रेति । अत्रेव पद्यमौत्सुक्यरूपस्य व्यभिचारिभावस्योदाहरणत्वेनोपन्यस्तं परं
काव्यप्रकाशकारेण शृङ्गाररसोदाहरणत्वेन विवृतं कथमेतदिति वैमर्ष्यं परिहरति अत्रेति ।
अत्र = अस्मिन् पद्ये, यत् काव्यप्रकाशकारेण = मम्मटभट्टेन, रसस्य = संभोगशृङ्गारस्य,
प्राधान्यं = मुख्यत्वं इति, उक्तम् = अस्मिहितम् । तत् = कथनम्, रसनधर्मयोगित्वात् =
आस्वादनधर्मयुक्तत्वात्, व्यभिचारिभावस्य अपि = औत्सुक्यरूपस्य व्यभिचारिभावस्य अपि,
रसशब्दवाच्यत्वेन = रसपदाऽभिधेयत्वेन, यतार्थं = चरितार्थं, मन्तव्यं = बोद्धव्यम् ।
एते व्यभिचारिभावे बोधयन्नाऽपि आस्वादनधर्मस्त्वादिति भावः ॥ १५९ ॥

औत्सुक्य—अभीष्ट पदार्थको न पानेसे समय बितानेके लिए असमर्थताको
“औत्सुक्य” कहते हैं, उसमें मनमें ताप, शीघ्रता, पसीना, दीर्घनिःश्वास आदि
होता है ॥ १५९ ॥

७०—जैसे—“यः कौमारहरः स एव हि वरः० (पृ० १७) यहाँपर जो
काव्यप्रकाशकारने रसकी प्रधानता कही है वह रसन (आस्वादन) धर्मसे युक्त होनेसे
व्यभिचारिभाव (प्रकृत-औत्सुक्य) को भी रसशब्दसे कहे जानेसे गतार्थ समझना
चाहिए (कुछ विरोध नहीं) ।

अथोन्मादः—

चित्तसंमोह उन्मादः कामशोकभयादिभिः ।

अस्थानहासरुदितगीतप्रलपनादिकृत् ॥ १६० ॥

यथा मम—

‘भ्रातृद्विरेफ ! भवता भ्रमता समन्तात्
प्राणाधिका प्रियतमा मम वीक्षिता किम् ?

(मङ्कारमनुभूय सानन्दम् ।)

ब्रूषे किमोमिति सखे ! कथयाशु तन्मे
किं किं व्यवस्यति कुतोऽस्ति च कीदृशीयम् ? ॥’

उन्मादं लक्षयति—चित्तसंमोह इति । कामशोकभयादिभिः = मदनविष-
मन्युभीत्यादिभिः हेतुभिः, अस्थानहासादिकृत् = अस्थानहासः = अस्थाने (अनवसरे)
हासः (हास्यम्), रुदितं (रोदनम्) गीतं (गानम्) प्रलपनम् (अनर्थक-
वचोभाषणम्) तदादिकृत् (तदादिकारकः) चित्तसंमोहः=चित्तस्य (मनसः) संमोहः
(वैचित्यं, विवेकाऽभाव इत्यर्थः) । “उन्मादः” ॥ १६० ॥

उन्मादमुदाहरति—भ्रातरिति । हे भ्रातः, द्विरेफः = भ्रमर !, समन्तात् =
सभन्ततः, भ्रमता = पर्यटता, भवता = स्वया, प्राणाधिका = प्राणातिरिक्ता, मम,
प्रियतमा = बल्लमतमा, वीक्षिता किं = दृष्टा किम्, (मङ्कारम् = मङ्कारणन्दम्,
अनुभूय = उपलभ्य, सानन्दं = हर्षपूर्वकम्) । नायको भूयः कथयति—ब्रूष इति ।
ओम् इति “ओम्” इदं स्वीकारार्थं क्रमव्ययम् ओम् = एवं, दृष्टेत्यर्थः, इति, ब्रूषे किं =
कथयसि किं, तत् = तद्, मे = मह्यम्, क्रियाग्रहणाच्चतुर्थी । आशु = शीघ्रं, कथय =
ब्रूहि, किं किं, व्यवस्यति = कतुं चेष्टते, कुतः = कुत्र, अस्ति = वर्तते, इयम् = एषा,
मदीया प्रिया, कीदृशी = किंविधा, अस्ति ? ।

अत्र भ्रमरस्योत्तरणाऽसामर्थ्यस्य ज्ञानाऽभावाच्चायकस्य प्रकाशकारी उन्मादः ।
वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ १६० ॥

उन्माद — काम, शोक और भय आदिसे होनेवाले चित्तके संमोहको “उन्माद”
कहते हैं, उसमें अनवसरमें—हास्य, रोदन, गाना और प्रलप (अनर्थक वचन) आदि
होते हैं ॥ १६० ॥

उ०—अन्यकारका है । कोई वियोगी पुष्प कह रहा है—हे भैया ‘भ्रमर’ ।
चारों ओर घूमनेवाले तुमने प्राणोंसे भी अधिक मेरी प्रियतमाको देखा है क्या ? मङ्कार
ध्वनि सुनकर ओमन्दपूर्वक—हे मित्र ! हाँ (देखा है) कहते हो क्या ? तो फिर मुझे
शीघ्र बताओ, वह क्या क्या करनेकी चेष्टा कर रही है ? कहाँ है ? और कैसी ? है ।

अथ शङ्का—

परक्रौर्यात्मदोषाद्यैः शङ्काऽनर्थस्य तर्कणम् ।

वैवर्ण्यकम्पवैस्वर्यपार्श्वालोकास्यशोषकृत् ॥ १६१ ॥

यथा मम—

‘प्राणेशेन प्रहितनखरेष्वङ्गकेषु क्षपान्ते

जातातङ्का रचयति चिरं चन्दनालेपनानि ।

धत्ते लाक्षामसकृदधरे दत्तदन्तावघाते

क्षामाङ्गीयं चकित्तमभितश्चक्षुषी विक्षिपन्ती ॥’

शङ्का लक्षयति—परेत्यादि । परक्रौर्यात्मदोषाद्यैः = परस्य (अन्यस्य) क्रौर्यम् (क्रूरता) आत्मदोषः (स्वदोषः) तदार्थः (तदादिभिः हेतुभिः) वैवर्ण्यं कृत् = वैवर्ण्यं (विवर्णता), कम्पः (वेपथुः), वैस्वर्यं (विकृतस्वरता), पार्श्वालोकः (पार्श्वयोः = बाहुमूलाऽश्रोत्रागयोः, आलोकः = अवलोकनम्) आस्यशोषः (मुख-शोषः), तत्कृत् (तत्कारकम्), अनर्थस्य = अनिष्टस्य, तर्कणं = संभावना, “शङ्का” ॥ १६१ ॥

शङ्कामुदाहरति—प्राणेशेनेति । इयम् = एषा, क्षामाऽङ्गी = कृमाङ्गी, क्षपान्ते = प्रातःकाले, जाताऽतङ्का = उत्पन्नाशङ्का = सती, सखीनामिति शेषः, चकित्तं यथा तथा, अभितः = परितः, चक्षुषी = नेत्रे, विक्षिपन्ती = प्रेरयन्ती सती, प्राणेशेन = प्राणेश्वरेण, प्रहितनखरेषु = प्रेहितनखरेषु, कृतनखक्षतेषु इति भावः । अङ्गकेषु = अनुकम्पितदेहाऽन्यवेषु, पयोधरादिषु इति भावः । चन्दनालेपनानि = श्रीखण्डद्रव-लेपनानि, रचयति = विदधाति । तथा प्राणेशेन, दत्तदन्तावघाते = विहितदन्तनक्षते, अधरे = अधरोष्ठे च, लाक्षाम् = अलक्तद्रवम्, असकृत् = बार-बारं, धत्ते = धारयति । अत्र नायिकया अन्योपहासरूपाऽनर्थस्य तर्कणाच्छङ्का । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ १६१ ॥

शङ्का—दूसरेकी क्रूरता और अपने दोष आदिसे अनिष्टकी संभावना करनेको “शङ्का” कहते हैं । उसमें विवर्णता, कम्प, स्वरभङ्ग, अगल बगल शक्तिता और मुल सुखना इत्यादि होता है ॥ १६१ ॥

उ०—ग्रन्थकारका है । यह कृषादरी (नायिका) रातके बीतनेपर चकित्त होकर चारों ओर दृष्टिपात करती हुई प्राणेश्वरसे नखक्षत किये गये अङ्गोंमें चन्दनका लेप करती है और प्राणेश्वरके दशनसे क्षत अपने अधरोष्ठको बार-बार लाक्षारामसे रञ्जित करती है ।

अथ स्मृतिः—

सदृशज्ञानचिन्तायै भ्रूसमुभयनादिकृत् ।

स्मृतिः पूर्वानुभूतार्थविषयज्ञानमुच्यते ॥ १६२ ॥

यथा भ्रम—

‘मयि सकपटं किञ्चित्कथापि प्रणीतविलोचने

किमपि नयनं प्राप्ते तिर्यग्विजृम्भिततारकम् ।

स्मितमुपगतामाखी दृष्ट्वा सलज्जमवाञ्छितं

कुवलयदृशः स्मेरं स्मेरं स्मरामि तदाननम् ॥’

स्मृति कथयति—सदृशज्ञानचिन्तायै रिति । सदृशज्ञानचिन्ताऽऽर्थः=समुभयस्य (समानस्य पदार्थस्य) ज्ञानचिन्ता (ज्ञानं=साक्षात्कारः, चिन्ता=भावनाऽऽख्यः संस्कारः) तदार्थः (तरप्रभृतिभिः) । भ्रूसमुभयनादिकृत्=भ्रुवोः (अक्षिलोम्नोः) समुभयमनम् (ऊर्ध्वीकरणम्) तदादिकृत्, (तदादिकारि) पूर्वानुभूतार्थविषयज्ञानम्=(पूर्व=पुरा, अनुभूतः=उपलब्धः, यः अर्थः=पदार्थः, तद्विषयज्ञानं=तद्विषयबोधः) “स्मृतिः” । “संस्कारमात्रजन्यं ज्ञानं स्मृतिः” इत्यपरं मल्लनाथम् ॥ १६२ ॥

स्मृतिमुदाहरति—मयीति । मित्रसमीपे कस्यचिन्नायकस्य वचनमिदम्, कथाऽपि=कस्मिन्नपि पदार्थे, सकपटं=सर्वथा यथा तथा, प्रणीतविलोचने=प्रणीते (निक्षिप्ते) विलोचने (नेत्रे) येन, तस्मिन्, तथाविधे मयि, किमपि=केनाऽपि प्रकारेण, नयनं=नेत्रपथं, प्राप्ते=आसादिते सति, तिर्यक्=कुटिलं यथा तथा, विजृम्भिततारकं=विजृम्भिते (प्रेरिते) तारके (कनीनिके) यस्य तत्, स्मितं=मन्दहास्यम्, उपगतां=प्राप्तां, मन्दहास्यं कुर्वतीमित्यर्थः । तादृशीम् आखीं—सखीं, दृष्ट्वा=बिलोक्य, सलज्जं=सत्रीडम्, अतः अवाञ्छितं=नमितं, स्मेरं स्मेरं=सखीसूयोभूयः स्मितयुक्तं, कुवलयदृशः=उत्पलनयनायाः, तत्=असकृद्दृष्टम्, आननं=मुखं, स्मरामि=स्मृतिविषयीकरोमि । अत्र नायकस्य संस्कारवशेन पूर्वबिलोकितनायिका-मुखस्य स्मृतिः । हरिणी वृत्तम् ॥ १६२ ॥

स्मृति—सदृश पदार्थके ज्ञानकी भावना आदिते पहले अनुभव किये गये पदार्थ-विषयक ज्ञानको “स्मृति” कहते हैं । उसमें भौहोंको ऊपर चढ़ाना आदि क्रिया होती है ॥ १६२ ॥

उ०—कोई नायक अपने मित्रसे कहता है कहींपर कस्यद्वारा दृष्टि लगाने-वाले मेरे उस सुन्दरीसे किसी प्रकार दृष्टिमार्गको प्राप्त होनेपर आखीकी पुतखियोंको बक्र कर भुसकरानीवाली सखीको देखकर लज्जासे झुकाये गये मन्दहास्ययुक्त सुन्दरीक उस मुखको मैं स्मरण कर रहा हूँ ।

अथ मतिः—

नीतिमार्गानुसृत्यादेरर्थनिर्धारण मतिः ।

स्मेरता धृतिस्तोषौ बहुमानश्च तद्भवाः ॥ १६३ ॥

यथा—

‘असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा, यदार्थमस्थामभिलाषि मे मनः ।

सतां हि संदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥’

अथ व्याधिः—

व्याधिज्वरादिर्वाताद्यैर्भूमीच्छोत्कम्पनादिकृत् ।

मति लक्षयति— नीतीत्यादिः । नीतिमार्गानुसृत्यादेः = नीतिमार्गः (नयशास्त्रम्) तस्य अनुसृतिः (अनुसरणं) तदादेः, आदिपदेन अनुमानादेः हेतोः परिग्रहः । अर्थनिर्धारणं = तत्त्वनिर्णयः “मतिः” । स्मेरता = मन्दहास्यता, धृति-सन्तोषौ=धैर्यपरितोषौ, बहुमानश्च=अधिकसत्कारश्च एते विषयाः, तद्भवाः=मतेरुत्पत्त्या भवन्तीति भावः ॥ १६३ ॥

मतिमुदाहरति—असंशयमिति । अभिज्ञानशक्तुन्तले कण्वतपोवने शकुन्तलां दृष्ट्वा दुष्यन्तस्योक्तिरियम् । इयं = शकुन्तला, क्षत्रपरिग्रहक्षमा = क्षत्रस्य (क्षत्रियस्य) परिग्रहक्षमा (विवाहयोग्या) अत्र विषये, संशयः = संशयस्य अभावः, अर्थाभावे अव्ययीभावः । यत् = यस्मात्कारणात्, आर्यं = श्रेष्ठं, मे = मम, मनः = चित्तम्, अस्यां = शकुन्तलायाम्, अभिलाषि = अभिलाषुकम्, अस्तीति शेषः । पूर्वोक्तं विषय-मर्षान्तरन्यासादलङ्कारेण ब्रह्म गति—सतामिति । हि = यस्मात्कारणात्, सन्देहपदेषु = शङ्काऽऽस्पदेषु, वस्तुषु=पदार्थेषु, सतां = शिष्टानाम्, अन्तःकरणवृत्तयः=चेतोव्यापाराः, प्रमाणं = यथार्थज्ञानबीजभूता भवन्तीति शेषः । अत्र दुष्यन्तस्य नीतिमार्गानुसृतेन आत्मसन्तोषेण शकुन्तलायाः स्वपरिणययोग्यतानिर्धारणमिति । वंशस्थं वृत्तम् ॥१६३॥

व्याधि लक्षयति—व्याधिरिति । वाताद्यैः वायुप्रभृतिभिः, हेतुभिः आञ्च-पदेन पित्तकफयोः परिग्रहः । भूमीच्छोत्कम्पनादिकृत् = भूमीच्छा (भूयतनस्पृहा), उत्कम्पनम् (वेपथः), तदादिकृत् (तदादिकारकः) ज्वरादिः = ज्वरप्रभृतिः,

मति—नीतिमार्गके अनुसरण आदिसे तत्त्वनिश्चय करनेको “मति” कहते हैं, इसमें मन्दहास्य, धैर्य, सन्तोष और अधिक सम्मान होता है ॥ १६३ ॥

उ०—कण्वके आश्रममें शकुन्तलाको देखकर दुष्यन्त कहते हैं—यह शकुन्तला सत्रियके विवाहके योग्य है इससे सन्देह नहीं है, क्योंकि मेरा श्रेष्ठ मन इसकी इच्छा करने वाला है । जैसे कि शिष्टोंके सन्दिग्ध पदार्थोंमें उनके अन्तःकरणकी प्रवृत्तिप्रमाण होती है ।

व्याधि—वात, पित्त, और कफ आदिसे होनेवाले ज्वर आदिको ‘व्याधि’

तत्र दाहमयत्वे भूमीच्छादयः । शीत्यमयत्वे उत्कम्पनादयः । स्पष्टमुदाहरणम् ।

अथ त्रासः—

निर्घातविद्युदुल्काद्यस्त्रासः कम्पादिकारकः ॥ १६४ ॥

यथा—

‘परिस्फुरन्मीनविघटितोरवः सुराङ्गनास्त्रासविलोलदृष्टयः ।

उपाययुः कम्पितपाणिपल्लवाः सखीजनस्यापि विलोकनीयताम्॥’

“व्याधिः” । तस्य तत्तद्धेतुक-कार्यभेदाप्रदर्शयति—सन्नोति । तत्र=ज्वरव्याधौ, दाहमयत्वे = तापस्वरूपत्वे, भूमीच्छादयः = भूतनेच्छादयः, शीत्यमयत्वे=शीतलक्ष्यत्वे, उत्कम्पादयः = वेपथुप्रभू-यः क्रियाः, भवन्तीति शेषः । स्पष्टमुदाहरणम्—

“भूमी प्रतति तापार्ता विप्रयुक्ता वधूरिव ।

कदलीवाग्निलोद्धृता ज्वरार्ता कम्पते प्रिया ॥” महेश्वरतर्काऽलङ्कारः ।

त्रासं लभयति—निर्घातियादि । निर्घातविद्युदुल्काद्यः=निर्घातः (पवनान्त-पानजन्यः शब्दविन्ध्य. अथवा भूमिचलनम्) । विद्युत् (तडिद्) उल्का (गगनपतितो रेखाऽऽकारस्तेज. पुञ्ज.), तदाद्यः (हेतुभिः, कम्पादि कारकः=वेपथुप्रभृतिकर्ता, “त्रासः” ।

त्रासमुदाहरति—परिस्फुरदिति । किराताजुनीयस्थं जलक्रीडावर्णनंमिदम् । परिस्फुरन्मीनविघटितोरवः = परिस्फुरन्तः (परितः सचलन्तः) ये मीनाः (मत्स्याः) तैः विघटिताः (सन्ताडिताः) ऊरवः (सक्थीनि) यासां ताः अतः त्रासविलोल-दृष्टयः = त्रासेन (भयेन हेतुना) विलोला (विशेषेण चञ्चलाः) दृश्यः (नयनानि) यासां ताः, तथा च कम्पितपाणिपल्लवाः=कम्पयुक्तकरकिसलयाः, तादृश्यः सुराङ्गनाः=अप्सरसः, सखीजनस्य अपि = वयस्यांगणस्य अपि, तायकानां किं वक्तव्यमिति भावः । विलोकनीयतां=दर्शनीयताम्, उपाययुः=संग्रहताः ॥ वंशस्थं वृत्तम् । अत्र सुराङ्गनानां मीनविघटितोदस्तात् कम्पकारकस्त्रासः ॥ १६४ ॥

कहते हैं, उसमें जमीनपर लोटनेकी इच्छा और कम्प आदि होता है । उसमें तापमय व्याधिमें भूमिकी इच्छा आदि और शीतमय व्याधिमें कम्प आदि होते हैं । उदाहरण स्पष्ट है ।

त्रास—वायुमें ताडित वायुजन्य शब्द वा भूकम्प, विजली और उल्का (आकाशमें गिरा हुआ रेखाऽऽकार तेजः पुञ्ज) इत्यादिसे होनेवाले कम्प आदिके हेतुको “त्रास” कहते हैं । १६४ ॥

उ०—किराताजुनीय-स्थित जल-क्रीडाका वर्णन है । तैरती हुई मछलियोंसे ऊर्ध्वमें ठोकर लभनेसे भयसे चञ्चल नेत्रोंवाली पल्लवके समान हाथोंको कम्पित करनेवाली सुन्दरियां सखियोंसे भी दर्शनीय भावको प्राप्त हुईं ॥

अथ व्रीडा—

धाष्ट्याभावो व्रीडा वदनानमनादिकृद् दुराचारात् ।

यथा—

‘मयि सकपटम्—’ इत्यादि ।

अथ हर्षः—

हर्षस्तिवष्टावाह्मेर्मनःप्रसादोऽभ्रु गद्गदादिकरः ॥ १६५ ॥

यथा—

‘समीक्ष्य पुत्रस्य चिरात्पिता मुखं निधानकुम्भस्य यथैव दुर्गतः ।

मुदा शरीरे प्रबभूव नात्मनः पयोधिरिन्दूदयमूर्च्छितो यथा ॥’

व्रीडा लक्ष्यति— धाष्ट्याभाव इति । दुराचारात् = दुष्टक्रियाया हेतोः, वदनाऽऽनमनादिकृत् = वदनस्य (मुखस्य) आनमनम् (जानतिः) तदादिकृत् धाष्ट्याभावः = घृष्टवाराहित्य, “व्रीडा” ।

व्रीडामुदाहरति—“मयि सकपटम्” इत्यादि (२१३ पृष्ठे) । पूर्वं स्मृता-वृदाहरणम् । अत्र तु नायकदर्शनात् नायिकाया वदनानमनकारिण्यां व्रीडायाम् ।

हर्षं लक्ष्यति—इष्टाऽवाप्तेः = इष्टस्य (अभीष्टस्य पदार्थस्य) अनाप्तेः (प्राप्तेर्हेतोः) अभ्रुगद्गदादिकरः = अभ्रु (नयनजलपातः) गद्गदः (भस्फुटशब्दः) तदादिकरः, मनःप्रसादः = मनसः (चित्तस्य) प्रसादः (प्रसन्नता) ‘हर्षः’ ।

हर्षमुदाहरति—समीक्ष्येति । रघुवंशे रघुजन्मानन्तरं दिलीपस्य हर्षवर्णन-मिथम्, पिता = जनकः, दिलीपः । चिरात् = बहुकालाऽनन्तरं, पुत्रस्य = तनयस्य रघोः, मुखम् = आननं, समीक्ष्य = दृष्ट्वा, यथा = येन प्रकारेण, दुर्गतः = दरिद्रः, निधानकुम्भस्य = निधिकलशस्य, मुखम् = अग्रभागं, दृष्ट्वा इव = अवलोक्य इव, इन्दूदयमूर्च्छितः = इन्दोः (चन्द्रस्य) उदयेन (उदगमेन) मूर्च्छितः (समृद्धः, समृद्धजल इति ज्ञातः), पयोधिः = समुद्रः, यथा = इव, मुदा = हर्षेण हेतुना, नात्मनः = स्वस्य, शरीरे = देहे, देहेऽप्येष्टाधामिति भावः । न प्रबभूव = न समयो

व्रीडा—दुराचारके कारण घृष्टताके लभावको “व्रीडा” कहते हैं, इसमें मुखको अवनत करना ादि कार्य होता है ।

उ०—“मयि सकपटम्” इत्यादि (पृ० २१३) ।

हर्ष—अभीष्ट पदार्थकी प्राप्तिसे चित्तकी प्रसन्नताको “हर्ष” कहते हैं । उसमें अभ्रुपात और गद्गदस्वर आदि होते हैं ॥ १६५ ॥

उ०—रघुवंशमें रघुके उत्पन्न होनेपर यह दिलीपके हर्षका वर्णन है । बहुत समयके अनन्तर पुत्र रघुका मुख देखकर पिता दिलीप जैसे कोई दरिद्र निधि कलशके

अथाऽसूया—

असूयान्यगुणद्वीनामौद्धत्यादसहिष्णुता ।

दोषोद्धोषञ्च विभेदावज्ञाक्रोधेज्जितादिकृत् ॥ १६६ ॥

यथा—

‘अथ तत्र पाण्डुतनयेन सदसि विहितं मधुद्विषः ।

मानमसहत् न चेद्विपतिः परवृद्धिमत्सरि मनो हि मानिनाम् ॥’

बभूव । उपमाऽलङ्कारः वक्षस्व वृत्तम् । अत्र अभीष्टस्य पुत्रस्य प्राप्तेविलीप्तस्य हर्षः ॥ १६६ ॥

असूयां लक्षयति—असूयति । दोषोद्धोषः कृत् = दोषोद्धोषः (अन्यस्य दोषणधोषणम्) भ्रूविभेदः (अक्षिरोमकौटिल्यम्) अवज्ञा (अन्यस्य अनादरः) क्रोधेज्जितम् (कोपचिह्नं मुखरागादि) इत्यादिकृत् (इत्यादिकारिका), औद्धत्यात् = उद्धतभावात्, अहङ्कारादिति भावः । अन्यगुणद्वीनाम्=अन्यस्य (अपरस्य) गुणद्वीनाम् (विद्यादिगुणसमृद्धीनाम्) असहिष्णुता = अपहृत्तशीलता । “असूया” ॥ १६६ ॥

असूयामुदाहरति—अथेति । अथ=युधिष्ठिरस्य राजसूये श्रीकृष्णस्य अग्रपूजायां जातायां, चेद्विपतिः = शिशुपालः, तत्र = तस्मिन् सदसि = समायां, पाण्डुतनयेन = पाण्डवेन, युधिष्ठिरेणेति भावः । मधुद्विषः = श्रीकृष्णस्य, विहितं = कृतं, मानम् = अग्रपूजास्य सम्मानं, न असहत् = न सोढवान् । उक्तमर्थमर्थान्तरन्यायेन दृढयति—परेति । हि = यस्मात्कारणात्, मानिनाम् = अभिमानिनां, मनः = चित्तं, परवृद्धि-मत्सरि = परवृद्धौ (अन्यस्य उत्कर्षे), मत्सरि (द्वेषकारकम्) भवतीति शेषः । अत्र श्रीकृष्णस्य मानरूपयां समृद्धौ शिशुपालस्य “असूया” । अत्राऽर्थान्तरन्यासाऽलङ्कारः । उद्गता वृत्तम् ॥ १६६ ॥

मुखको देखकर प्रसन्न होता है, चन्द्रोदयसे जैसे ही प्रसन्न हुए समृद्ध जलवाले समुद्रके समान हर्षसे अपने शरीरमें न समा सके ।

असूया—उद्धत भावके कारण दूसरेके गुणोंकी समृद्धिका सहन न करना “असूया” कही जाती है, उसमें दोषोंका उद्धोषण, भौंहोंकी कुटिलता, अनादर और क्रोधके चिह्न आदि होते हैं ॥ १६६ ॥

उ०—शिशुपालवधमें युधिष्ठिरके राजसूय यज्ञमें श्रीकृष्णकी अग्रपूजा होनेपर शिशुपालकी असूयाका वर्णन है ।

उस सभामें युधिष्ठिरके की गई श्रीकृष्णकी अग्रपूजाका चेद्विपति (शिशुपाल)-ने सहन नहीं किया, क्योंकि अभिमानी पुरुषोंका मन दूसरेकी समृद्धिमें द्वेष करनेवाला होता है ॥

अथ विषादः—

उपायाभावजन्मा तु विषादः सत्त्वसक्षयः ।

निःश्वासाच्छ्वासहृत्तापसहायान्वेषणादिकृत् ॥ १६७ ॥

यथा मम—

एषा कुटिलघनेन चिकुरकल्पेण तुह णिवद्धा वेणी ।

मह सखि ! दारइ हंसइ आअसजट्टिउव कालउरइउव हिअअं ॥

अथ धृतिः—

ज्ञानाभीष्टागमार्थं स्तु सपूर्णस्पृहता धृतिः ।

विषाद लक्षयति—उपायाऽभावजन्मेति । उपायाऽभावजन्मा = उपायः (अनर्थप्रतिकारहेतुः) तस्य योऽभावः (शून्यता) ततः जन्म (उत्पत्तिः) यस्य सः । एव च निःश्वासः कृत् = निःश्वासः (मुखनासानिर्गतश्वासः) उच्छ्वासः (अन्तर्मुख-श्वासः), हृत्तापः (चित्तसन्तापः), सहायान्वेषणं (सहायकगवेषणम्) इत्यादिकृत् सत्त्वसक्षयः = बलहानिः, “विषादः” ॥ १६७ ॥

विषादमुदाहरति—एषा इति ।

“एषा कुटिलघनेन चिकुरकलापेन तव निवद्धा वेणी ।

मम सखि ! दारयति दशत्यायसयष्टिरिव कालोरगीव हृदयम् ॥” बद्धवेणिकां प्रोषितभतृकां सखीं दृष्ट्वा कस्याञ्चित्कथा विषादोक्तिरियम् । हे सखि ! = हे वपस्ये !, कुटिलघनेन = वक्त्रनिबन्धेन, चिकुरकलापेन = केशपाशेन, निवद्धा = संनद्धा, तव = भवस्याः, वेणी = असंस्कृतकेशश्रेणी, आयसयष्टिः इव = लौहयष्टिः इव, मम = सख्याः, हृदयं = वक्षःस्थलं, दारयति = मिन्यते, कालोरगी इव = कृष्णसर्पिणी इव, मम हृदयं, दशति ऋ=दशयति च । उपमा अलङ्कारः । आर्यागोतिशब्दः । अत्र वियोगनिवारणस्य उपायाऽभावेन हृत्तापकृद्विषादः ॥ १६७ ॥

धृतिं लक्षयति—ज्ञानाभीष्टागमार्थंरिति । ज्ञानाऽभीष्टागमार्थः = ज्ञानम् (तत्त्वबोधः) अभीष्टाऽऽगमः (अभिलषितवस्तुप्राप्तिः), तदार्थंविषयैः, सीहित्य-

विषाद—उपायके अभावसे उत्पन्न बलहीनताको “विषाद” कहते हैं, उसमें निःश्वास (मुख और नाकसे निकला हुआ श्वास) उच्छ्वास (भीतरका श्वास) हृदयका ताप और सहाय ढूंढना आदि होते हैं ॥ १६७ ॥

उ०—प्रोषितभतृका नायिकाको देखकर कोई सखी कहती है—हे सखि ! कुटिल ओर घने केशकलापसे बाँधी हुई तुम्हारी चोटी लोहेकी यष्टिकी तरह मेरे हृदयको विदीर्ण करती है और कृष्ण सर्पिणीकी तरह डसती है ।

धृति—तत्त्वबोध और अभीष्ट वस्तुकी प्राप्ति आदिसे अभिलाषकी पूर्णताको

सौहित्यवचनोच्छ्वाससहासप्रतिभादिकृत् ॥ १६८ ॥

यथा मम—

‘कृत्वा दीननिपीडनां, निजजने बद्ध्वा वचोविग्रहं,
नैवालोच्य गरीयसीरपि चिरादामुष्मिकीर्यतनाः ।
द्रव्यौघाः परिसंचिताः खलु मया यस्याः कृते सांप्रतं
नीवाराञ्जलिनापि केवलमहो ! सेयं कृतार्था तनुः ॥’

अथ चपलता—

मात्सर्यद्वेषरागादेश्चापल्यं त्वनवस्थितिः ।

कृत् = सौहित्यवचनम् (तृप्तिकथनम्), उल्लासः (हर्षः), सहासप्रतिभा (हासः = ह्रास्यं) प्रतिभा (प्रत्युत्पन्नबुद्धिः), (तत्सहिता) तदादिकृत् (तदादिकारिणी), तादृशी संपूर्णस्पृहा = संपूरिताऽपि लाभता “धृतिः” ॥ १६८ ॥

धृतिमुदाहरति—कृत्वेति । पूर्वाऽनुष्ठितकृत्ये पश्चात्तापं कुर्वन्तः कस्यचिद्विरक्तस्थोक्तिरियम् । दीननिपीडनां=दीनानां (दरिद्राणाम्) निपीडनां (परिपीडनम्), कृत्वा = विधाय, निजजने, = आत्मीयजने, वचोविग्रहं = वाग्बिवादं, बद्ध्वा=कृत्वेति भावः । चिरात् = चिरसमयस्याधिनीः गरीयसीः = गुरुतराः, अामुष्मिकीः = पारलौकिकीः, यातना अपि = तीव्रवेदना अपि, नारकीरिति शेषः । नैव आलोच्य = न पर्यालोच्य एव, मया यस्याः = तन्वाः, कृते = निमित्ते । द्रव्यौघाः = धनसमूहः, परिसंचिताः = परित्र एकशीकृताः, सा = प्राक्परिपोषिता, इयं=सन्निकृष्टस्था, तनुः=मदीयं शरीरं, सांप्रतम्=इदानीं, तत्त्वज्ञानसाय इति भावः । नीवाराञ्जलिना अपि=अञ्जलिपरिमिततृणघान्येन अपि, कृतार्था = कृतकृत्या, केवलम् = एव, तदर्थं न बहुपदार्थापेक्षेति भावः । अहो = आश्चर्यम् । शादूलविक्रीडितं वृत्तम् । अत्र विरक्तस्य वक्तुस्तत्त्वबोधेन नीवाराञ्जलिनाऽपि स्पृहायाः संपूर्णत्वात् धृतिः ॥ १६८ ॥

चापल्यं लक्षयति—मात्सर्यद्वेषरागादेः = मात्सर्यम् (अन्यशुभद्वेषः), द्वेषः (अघोतिः) रागः (विषयाऽपि लापः) इत्यादेः, अनवस्थितिः = अस्थिरत्वं,

“धृति” कहते हैं, उसमें तृप्तिका कथन, हर्ष, ह्रास्य और प्रतिभा आदि होते हैं ॥ १६८ ॥

उ०—अपना मम प्रस्तुत करते हैं । रोमींको प्रीडित कर अपने वाग्धर्षोंमें वचनसे कलह कर दुःसह परलोककी यातनाओंका भी विचार न कर जिस (शरीर) के लिए मैंने द्रव्योंका सन्धय किया वह शरीर केवल मुट्टी भर मुन्यससे भी कृतकृत्य है; आश्चर्य है !

चपलता—दूसरोंकी भलाईमें द्वेष, विरोध और राग आदिसे होनेवाली

तत्र भर्त्सनपाठ्यस्वच्छन्दाचरणादयः ॥ १६९ ॥

यथा—

‘अन्यासु तावदुपमर्दसहासु भृङ्ग !
लोलं विनोदय मनः सुमनोजतासु ।
मुग्धामजातरजसं कलिकामकाले
व्यर्थं कदर्थयसि किं नवमालिकायाः ॥’

अथ श्लोनिः—

रत्यायासमनस्तापस्युत्पिपासादिसंभवा

“चापत्यम्” चपलता । तत्र = चापत्ये, भर्त्सनादयः = भर्त्सनं (तर्जनम्) वाढ्यं (कठोरता) स्वच्छन्दाचरणम् (स्वेच्छाचारः) इत्यादयो विषया भवन्ति । १६९ ॥

चापत्यमुदाहरति—अन्यास्त्विति । अप्राप्तोपभोगसमर्थाया बालिकाया उपभोक्तारं कञ्चिकामयितारं प्राप्तिकस्य चिरमुद्यस्योक्तिरियम् । हे भृङ्ग = हे ध्रमर, पक्षान्तरे हे कामुक !, तावत् = तत्कालपर्यन्तम्, अन्यासु = अपरासु, उपमर्दसहासु = स्वच्छरणभारसहनसमर्थासु पुष्परसपाने इति शेषः, कलिकामकाले अयमर्थः । बालिकामकाले तु, उपमर्दसहासु = रमणकालिकचुम्बनादिसहनसमर्थासु, लोलं = चञ्चलं, मनः = चित्तं, विनोदय = पुष्परसपानेन सभागदेन च आनन्दय, मुग्धां = विकासरहिताम्, अजातरजसम् = अनुत्पन्नपरामाम् (कलिकामकाले), अनुत्पन्नात्तवाम् (बालिकामकाले), नवमालिकायाः = सप्तप्लयाः, पक्षान्तरे कस्याञ्चित् स्त्रियाः, कलिका = कोरकं, पक्षान्तरे—बालिकां, व्यर्थं = निष्फलं, किं = किमर्थं, कदर्थयसि = दूषयसि । अत्र समासोक्तिरलङ्कारः, वसन्ततिलका वृत्तम् । अस्मिन् पद्ये भृङ्गस्य हठकामुकस्य च रागास्वच्छन्दाचरणस्य कारणभूतं चापत्यम् ॥ १६९ ॥

श्लोनिं लक्षयति—रत्यायासैति । रत्यायांसं संभवा = रत्यायासः (सभोगपरिश्रमः), मनस्तापः (चित्ततापः), क्षुत् (बुभुक्षा) पिपासा (जलपानेच्छा),

आस्थरताको ‘चपलता’ कहते हैं, इसमें तर्जन (दूसरोको चुड़कना), कठोरता और स्वच्छन्द आचरण (मनमाना कर्म) आदि होते हैं ॥ १६९ ॥

उ०—उपभोगके लिए अनुपयुक्त बालिकापर आसक्त कामुकके प्रति किसीकी उक्ति है—हे ध्रमर ! उपमर्दनको सहने वाली अन्य ही पुष्पलताओंमें तुम अपने चञ्चल मनका विनोद करो । मुग्धा और परागरहित नवमालिकाको अनवसरमें ही क्यों दूषित कर रहे हो ?

श्लोनि— सुरतचा परिश्रम, मनका ताप, भूख और प्यास आदिसे

ग्लानिनिष्प्राणता कम्पकार्यानुत्साहतादिकृत् ॥ १७० ॥

यथा—

‘किसलयमिव मुग्धं बन्धनाद्विप्रलूनं
हृदयकुसुमशोषी दारुणो दीर्घशोकः ।
ग्लपयति परिपाण्डु क्षाममस्याः शरीरं
शरदिज इव घर्मः केतकीगर्भपत्रम् ॥’

अथ चिन्ता—

ध्यानं चिन्ता हितानाप्येः शून्यताश्वासतापकृत् ।

तदादिसंभवा (तत्प्रभृत्युत्पन्ना) । एवं च कम्पादिकृत् = कम्प- (वेपथुः), कार्यायम् (दुर्बलता) अनुत्साहता (उत्साहाभावता), तदादिकृत् (तदाधिकारिका) । या निष्प्राणता = असमर्थता, सा ग्लानिः ॥ १७० ॥

ग्लानिमुदाहरति—किसलयमिति । उत्तररामचरिते गोदवरीहृदास्त्रि-
गच्छन्तीं सीतां दृष्ट्वा मुरलाया नद्या उक्तिरियम् । हृदयकमलशोषी=हृदयम् एवं कमलं,
तच्छोषयति तच्छीलः—हृत्पत्रशोषकः । दारुणः = कठोरः, दीर्घशोकः=चिरस्यायिमन्युः,
बन्धनात् = वन्धात्, विप्रलूनं = छिन्नं, मुग्धं = सुन्दरं, किसलयम् इव = पल्लवम् इव,
परिपाण्डु = अतिभयशक्तेः, रामदियोगेनेति शेषः । तथा च क्षामं = कृशम्, अस्याः =
सीतायाः, शरीरं = देहं, शरदिजः = शरद्वृत्पत्रम्, घर्मः = आतपः, केतकीगर्भपत्रम्
इव=केतकीकुमुदाऽऽश्रन्तरदलम् इव, ग्लपयति=ग्लानं करोति । अत्र रूपकस्योपमाद्वयेन
सङ्करः । साक्षिणी वृत्तम् । अत्र मनस्तापसंभवा काव्यकृत् सीताया ग्लानिः ॥ १७० ॥

चिन्तां लक्षयति—ध्यानमिति । हितानाप्येः = हितान्नाप्येः, शून्यताश्वा-
सतापकृत् = शून्यता (मनसः शून्यभावः), श्वासः (निःश्वासः), तापः (सन्तापः)
तान् करोतीति, तादृशं ध्यानं = चिन्तनं, “चिन्ता” ।

असामर्थ्यको “ग्लानि” कहते हैं उसमें कम्प, कृमता और काम करनेमें अनुत्साह आदि होते हैं ॥ १७० ॥

३०—उत्तररामचरितमें गोदवरीके हृदये निकलती हुई सीताको देखकर मुरला-
नदीकी उक्ति है । जैसे शरत् ऋतुकी धूप केतकीके फूलके भीतरी पत्रको मलिन कर
देती है; उसी तरह हृदयकमलको सुखानेवाला, कठोर, बहुत बड़ा शोक वृत्त (बँडल) से
दूटे हुए सुन्दर पल्लवकी तरह पीली और दुर्बल सीताके शरीरको मलिन करता है ।

चिन्ता—हितको न पानेसे ध्यान करनेको “चिन्ता” करते हैं, इसमें शून्यता
श्वास और ताप होते हैं ।

यथा मम—

‘कमलेण विक्षसिएण, संजोयन्ती विरोहिणं ससिबिम्बं ।
करतलपर्वस्तमुखी किं चिन्तसि सुमुखि ! अन्तराहिहृदया ? ॥’

अथ तर्कः—

तर्को विचारः सन्देहाद् भ्रूशिरोऽङ्गुलिनर्तकः ॥ १७१ ॥
‘किं रुद्धः प्रियया—’इत्यादि (१५८ पृ०) ।

चिन्तामुदाहरति—कमलेण इति । संस्कृतच्छाया—

“कमलेन विकसितेन संयोजयन्ती विरोधिनां शशिविम्बम् ।
करतलपर्वस्तमुखी किं चिन्तयसि सुमुखि ! अन्तराहितहृदया ॥”

नायकं चिन्तयन्ती विप्रयुक्तां नायिकां प्रति कस्याश्चित्सख्या उक्तिरियम् । हे सुमुखि = हे सुन्दरि ! अन्तराहितहृदया = अन्तः (अभ्यन्तरे) आहितं (निहितम्) हृदयं (चित्तम्) यथा सा तादृशी, एवं च करतलपर्वस्तमुखी = करतले (हस्ततले) पर्वस्तं (पतितम्) मुखम् (आननम्) यस्याः सा, तादृशी त्वम्, विकसितेन=प्रफुल्लेन, कमलेन = पद्मेन, विरोधिनां = विद्वेषिणाम्, कमलनिमीलनकारित्वादिति भावः । शशिविम्बं = चन्द्रमण्डलं, संयोजयन्ती = संयुक्तं कुर्वन्ती सती, किं चिन्तयसि = किं इवायसि ? अत्र करतलं विकसितकमलं, मुखं च शशिविम्बं, ततस्तादृशे करतले मुख-संयोजनात् कमले तद्विरोधी शशिविम्बः संयोजित इति भावः । आर्यागीतिरच्छादः । अत्र नायिकाया हितस्य नायकस्य अनाप्तेः “चिन्ता” ।

वितर्कं लक्षयति—तर्कं इति । सन्देहात् = आशङ्कया हेतोः, भ्रूशिरोऽङ्गुलि-नर्तकः = भ्रुवो (नेत्रलोमनी) शिरः (मस्तकः) अङ्गुलयः (करशाखाः), तासां नर्तकः (चालकः) विचारः = विमर्शः, तर्कः = वितर्कः ॥ १७१ ॥

वितर्कमुदाहरति—“किं रुद्धः प्रियया” इत्यादि (विरहोत्कण्ठितोदाहरणे) सत्र च नायिकाया नायकाज्जागमने अनेकविचाररूपो वितर्कः । १७१ ॥

उ०—ग्रन्थकार अपना पक्ष देते है—प्रियकी चिन्ता करती हुई विरहिणी नायिकाको सखी कह रही है । हे सुन्दरि ! अतःकरणके भीतर अविश्रय रखती हुई (अर्थात् प्रकाश न करती हुई) तूम विकसित कमल (करकमल) से चन्द्रमण्डल (चन्द्रके समान अपने मुख) को संयुक्त करती हुई किस बातकी चिन्ता कर रही हो ?

वितर्क—सन्देहके कारण किसी बातका विचार करना “तर्क” कहा जाता है, इसमें भोहोंका, शिरका और उंगलियोंका चालन होता है । १७१ ॥

उ०—“किं रुद्ध प्रियया०” इत्यादिः (पृ० १५८) ।

‘एते च त्रयस्त्रिंशद्बन्धुभिचारिभेदा’ इति यदुक्तं तदुपलक्षणेमित्याह—
रत्यादयोऽप्यनियते रसे स्युर्व्याभिचारिणः ।

तथाहि—

शृङ्गारेऽनुच्छिद्यमानतयावस्थानाद् रतिरेव स्थायिशब्दवाच्या, हासः
पुनरुत्पद्यमानो व्यभिचार्येव, व्यभिचारिलक्षणयोगात् ।

तदुक्तम्—

‘रसावस्थः परं भावः स्थायितां प्रतिपद्यते ।’ इति ।

तत्कस्य स्थायिनः कस्मिन् रसे सञ्चारित्वमित्याह—

शृङ्गारवीरयोर्हासो वीरे क्रोधस्तथा मतः ॥ १७२ ॥

एते चेति । त्रयस्त्रिंशद्बन्धुभिचारभेदा इति यदुक्तं तदुपलक्षणम् । रत्यादीनामपि
स्थलान्तरे व्यभिचारिभावत्वादिति भावः । तस्मिन्नेत्यर्थः—रत्यादयोऽपीति । रत्यादयोऽपि
= सामान्यतः स्थायिभावत्वेन प्रसिद्धा रतिहासादयोऽपि, अनियते रसे = स्वनिर्दिष्टरस-
भिन्ने रसे, यथा रतेः स्वनिर्दिष्टरसः शृङ्गारः तद्भिन्नहासादौ रसे रत्यादयो व्यभि-
चारिणः = व्यभिचारिभावा भवन्ति न स्थायिभावा इति भावः ।

वृत्ताविमर्षं विवृणोति—तथाहीति । शृङ्गारे रसे, अनुच्छिद्यमानतया =
अंतरिमभवनीयत्वेन, अवश्यं स्थायित्वेनेति भावः । अवस्थानात् = स्थितेः, रतिरेव =
न हासादिरिति भावः । स्थायिशब्दवाच्यः = स्थायिपदेन अभिधेया । एतद्वैपरीत्येन
हासः पुनरुत्पद्यमानः = जन्यमानः, व्यभिचारी एव = सञ्चारी एव, व्यभिचारिलक्षण-
योगात् = “विशेषादाभिमुख्येन” त्यादिकारिका (पृ० १९४) प्रतिपादितलक्षण-
सम्बन्धात् । हासः स्वनियतहासरूपे एव स्थायिशब्दवाच्य इति तात्पर्यम् । तदुक्तम्—
“रसावस्थः परं भावः” कारिकाद्धमिति व्याख्यतपूर्वम् (पृ० ८५) ।

कस्य स्थायिनः कस्मिन् रसे सञ्चारित्वमिति विविनक्ति—शृङ्गारवीरयोरिति ।
शृङ्गारवीरयोः = रसयोः, हासः, व्यभिचारितया = सञ्चारितया, मतः = अभिमतः ।
तया पुनः वीरे = रसे, क्रोधः, सञ्चारी मतः ॥ १७२ ॥

ये तैतिस व्यभिचारी भावके भेद हैं ऐसा जो कहा गया है वह उपलक्षण है
ऐसा बतलाते हैं—सामान्यतः प्रसिद्ध रति आदि भाव भी अनियत अर्थात् स्वनिर्दिष्ट
रससे भिन्न रसमें अर्थात् रतिक निर्दिष्ट रस शृङ्गारसे भिन्न हास आदिमें वह (रति)
व्यभिचारिभाव हो जाती है; इसी तरह अन्यत्र भी जानना चाहिए । जैसे शृङ्गारमें
अत्रिच्छिन्न रूपसे स्थित रहनेमें रति ही स्थायिभाव हो जानी है, हास बीचमें उत्पन्न
होनेसे व्यभिचार भाव हो जाता है, व्यभिचारिभावका लक्षण घटित होनेसे उस समय
हास स्थायिभाव नहीं होता है । जैसे कि रसकी अवस्थाको प्राप्त रति आदि भाव ही
स्थायित्वको प्राप्त करता है तब कौन सा स्थायिभाव किस रसमें सञ्चारी होता है यह
कहते हैं । शृङ्गार और वीरमें हास, और वीरमें क्रोध ॥ १७२ ॥

ज्ञान्तं जुगुप्सा कथिता व्यभिचारितया पुनः ।

इत्याद्यन्त्यत्समुन्नेयं तथा भावितबुद्धिभिः ॥ १७३ ॥

अथ स्थायिभावः—

अविरुद्धा विरुद्धा वा यं तिरोघातमक्षमाः ।

आस्वादाङ्कुरकन्दोऽसौ भावः स्थायीति संमतः ॥ १७४ ॥

बहुकम्—

'स्रक्सूत्रवृत्त्या भाषानामन्येषामनुगामकः ।

न तिरोधीयते स्थायी तैरसौ पुष्यते परम् ॥' इति ।

ज्ञान्ते = रसे जुगुप्सा व्यभिचारितया कथिता । भावितबुद्धिभिः = परिष्कृत-
मतिभिः, अलङ्कारशास्त्रालोचनेनेति शेषः । इत्यादि, अन्त्यम् = अपरमपि, स्वयम् =
आत्मना एव, समुन्नेयम् = ऊह्यम् ॥ १७३ ॥

स्थायिभावं लक्षयति—अविरुद्धा इति । अविरुद्धाः=विरोधरहिताः, अनुकूला
इति भावः । विरुद्धा वा = विरोधयुक्ताः, प्रतिकूला वा भावाः, यं=भावं, तिरोघातुं=
तिरोहितं कर्तुं, अक्षमाः=असमर्थाः, प्राधान्याभावादिति शेषः । आस्वादाऽङ्कुरकन्दः=
रसाङ्गुभवाऽङ्कुरमूलरूपः, असौ = अयं, भावः, "स्थायि" इति संमतः = अभिमतः ।
अयं भवः उद्दीपनादयोऽनुभावादयो व्यभिचारिणश्च भावाः यं तिरोघातुं न क्षमन्ते,
प्रत्युत रसाधिभावे यस्यानुकूल्येन साहाय्यमाचरन्ति असौ स्थायिभावः ॥ १७४ ॥

अत्रार्थे बुद्धसम्मतिमृपस्थापयति—स्रक्सूत्रवृत्त्येति । स्रक्सूत्रवृत्त्या = पुष्प-
माल्यतन्तुन्यायेन, अन्येषाम् = अपरेषामनुभावादीनां भावादीनाम्, अनुगामकः =
अनुगमनशीलः, असौ, स्थायीभावः = रस्यादिः, तं = भावं, न तिरोधीयते = नो
बुद्धयधिषयीक्रियते, प्रत्युत परम् = अत्यर्थं, पुष्यते = पुष्टः क्रियते, रसरूपतां नीत्येति
शेषः ॥ १७४ ॥

और शान्तमें जुगुप्सा ये सब व्यभिचारी भाव हो जाते हैं । परिषक्व बुद्धिवाली-
को इत्यादि विषय स्वयम् समस्त सेना चाहिए ॥ १७३ ॥

स्थायिभाव—अविरुद्ध (अनुकूल) वा विरुद्ध (प्रतिकूल) भाव जिसे
तिरोहित करनेमें असमर्थ हो जाते हैं उसके अनुभवका मूलरूप वह "स्थायी भाव"
माना गया है ॥ १७४ ॥

जैसे कि कहा गया है—फूलोंकी मालामें जैसे एक ही सूत्र अनुगत होता है
उसी तरह अन्य भावोंमें अनुगमन करनेवाला स्थायी भाव किसीसे तिरोहित नहीं होता
है बल्कि वह अन्य भावोंसे पुष्ट होता है ।

तद्भेदानाह—

रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधात्साहो भयं तथा ।

जुगुप्सा विस्मयश्चेत्थमष्टौ प्राक्ताः शमोऽपि च ॥ १७५ ॥

तत्र—

रतिर्मनोऽनुकूलेऽर्थे मनसः प्रवणायितम् ।

वागादिवैकृतैश्चेतोविकासो हास इष्यते ॥ १७६ ॥

इष्टनाशादिमिथेतावैकल्यं शोकशब्दभाक् ।

प्रतिकूलेषु तैक्ष्ण्यस्यावबोधः क्रोध इष्यते ॥ १७७ ॥

स्वायिभावभेदानाह—रतिरिति रतिमारभ्य विस्मयं यावत् केपांश्चित्ते अष्टौ प्रोक्ताः, भरतमुनिमताऽनुसरं शमोऽपि, चकारपाठसामर्थ्याद् वत्सलता च ॥ १७५ ॥

स्वायिभावानानुपूर्व्येण लक्षयति, तत्र प्राग् रति लक्षयति रतिरिति : मनोऽनुकूले-
चित्ताऽनुगुणे, प्रिय इति भावः, अर्थे = वस्तुनि, मनसः = चित्तस्य, प्रवणायितं =
तत्परवदाचरितं, “रतिः” शृङ्गारस्य स्वायिभावः ।

हासं लक्षयति—वागादिवैकृतैरिति । वागादिवैकृतैः, = यचनादिविकारैः
हेतुभिः आक्षिपदाद्वेषपरिग्रहैः । चेतोविकासः = मानसप्रफुल्लता “हासः” हास्य-
स्वायिभावः ॥ १७६ ॥

शोकं लक्षयति—इष्टनाशादिभिरिति । इष्टनाशादिभिः = अभीष्टविनाश-
प्रभृतिमिहेतुभिः, चेतोवैकल्यं = चित्तविह्वलता, शोकशब्दभाक् शोकशब्दं भजतीति,
“भजो ष्विः” । “शोकः” कष्टस्य स्वायिभावः ।

क्रोधं लक्षयति—प्रतिकूलेष्विति । प्रतिकूलेषु = विरोधिषु, तैक्ष्ण्यस्य =
तीक्ष्णतायाः, प्रतीकारेच्छाया इति भावः, अवबोधः = ज्ञानम् “क्रोधः” इष्यते । रोद्रस्य
स्वायिभावः ॥ १७७ ॥

स्वायिभावोको कहते हैं—रति, हास, शोक, क्रोध, उत्साह, भय, जुगुप्सा,
विस्मय इस तरह आठ और शमको संयुक्त कर ये नौ स्वायिभाव हैं ॥ १७५ ॥

उनमें, रति—मनके अनुकूल पदार्थमें मनकी तत्परताको “रति” कहते हैं ।

हास—वचन आदिके विकारोंसे चित्तके विकासको “हास” कहते हैं ॥ १७६ ॥

शोक—इष्टनाश आदिसे चित्तकी विह्वलताको “शोक” कहते हैं ।

क्रोध—शत्रु आदि प्रतिकूलोंमें प्रतिकारकी इच्छा होनेको “क्रोध”
कहते हैं ॥ १७७ ॥

कायारम्भेषु सरम्भः स्थयानुत्साह उच्यते ।
 रौद्रशक्त्या तु जनिते चित्तवैकल्यजं भयम् ॥ १७८ ॥
 लोभेषु दोषेषु च जुगुप्सा विषयोद्भवा ।
 धिक्त्रेषु पदार्थेषु लोकसीमातिवर्तिषु ॥ १७९ ॥
 विस्फारश्चेतसा यस्तु स विस्मय उदाहृतः ।
 शमो निरीहावस्थायां स्वात्मविश्रामजं सुखम् ॥ १८० ॥

उत्साह लक्षयति—कार्यारम्भेषु चित्तवैकल्यं । कायारम्भेषु—कामारम्भेषु, स्थयानु-
 स्थिरतरः, सरम्भः—उत्कट आवेशः, “उत्साहः” उच्यते । “उत्साहः” वीररमस्य
 स्थायीभावः ॥

भयं लक्षयति रौद्रशक्त्येति । रौद्रशक्त्या—उग्रसामर्थ्येन, जनितम्—
 उत्पन्नं, चित्तवैकल्यजं मनसि विह्वलताया उत्पादकं “भयम्” । “भय” रौद्रस्य
 स्थायीभावः । “वैकल्यम्” इति पाठान्तरे विह्वलता इत्यर्थः ॥ १७८ ॥

जुगुप्सा लक्षयति—दोषेक्षणादिभिरिति । दोषेक्षणादिभिः—दूषणदर्शन-
 प्रवृत्तिभिः, आदिपदेन स्वर्गतद्वेषानादीनां परिग्रहः, विषयोद्भवा—विषयोत्पन्ना, गर्हा-
 दुष्णा, “जुगुप्सा” । लोभस्तरसश्च स्थायीभावः “जुगुप्सा” ॥

विस्मयं लक्षयति—विचित्रेभिरिति । विधेषु—अनेकप्रकारेषु, लोकसीमाति-
 वर्तिषु—जगत्प्रवृत्तहारोपक्रान्तेषु इति भावः । पदार्थेषु—वस्तुषु ॥ १७९ ॥

चेतसः—मनसः, यः विस्तारः, विस्फारः, स “विस्मयः” । अद्भुतरमस्य
 स्थायीभावो “विस्मयः” ॥

शमं लक्षयति—शम इति । निरीहावस्थायां—निःस्पृहावस्थायां, स्वात्म-
 विश्रामजं स्वस्य (जीवस्य) आत्मनि (परमात्मनि विषये) विश्रामः (अवस्थानम्)
 तज्जं (तज्जातम्) यत् सुखम् (आनन्दः) स “शमः” । शान्तरमस्य
 स्थायीभावः “शमः” । काव्यप्रकाशकारस्य मम्मटाचार्यस्य मते तु शान्तरमस्य स्थायी
 भावो निर्वेदः ॥ १८० ॥

उत्साह—कार्यके आरम्भोर् अल्पन्त स्तिर आवेशको “उत्साह” कहते है ।
 भय—रौद्र की शक्तिस उत्पन्न चित्त की विह्वलतासे उत्पन्न भावको भय कहते हैं १७८
 जुगुप्सा—दोषो दोषो आदिसे विषयमे ध्यानवा ती घृणा को “जुगुप्सा” कहते है ।
 विस्मय—लोककी सीमातीतिवर्तिषु—लोकसे परतीतिवर्तिषु “विस्मय” कहते है । १७९ ॥

शम—निरीहा अवस्थामे जीवो परमात्मामे धीरते निश्रामसे उत्पन्न सुखको
 शम कहते हैं १८० ॥

यथा मालतीमाधवे रतिः । लटकमेलके हासः । रामायणे शोकः ।
महाभारते शमः । एवमन्यत्रापि । एते ह्येष्वन्तरा उत्पद्यमानैस्त्वैस्त्विच्छेद-
विरुद्धश्च भावैरनुच्छिन्नाः प्रत्युत परिपुष्टा एव संहृदयानुभवसिद्धाः ।

किं च—

नानाभिनयसम्बन्धान् भावयन्ति रसान् यतः ।

तस्माद्भावा अती प्राक्ताः स्थायिसंचारिसात्त्विकाः ॥१८१॥

यदुक्तम्—

‘सुखदुःखादिभिर्भावैर्भावस्तद्भावभावनम् ।’

विवृणोति—मालतीमाधवे प्रकरणे स्थायी भावो रतिः । लटकमेलके
प्रहसने हासः, रामायणे महाकाव्ये शोकः । महाभारतइतिहासे स्थायी भावः शोकः ।
एवम् अन्यत्रापि = अपरत्रापि स्थले यथायथ स्थायिभावा ऊहा इति भावः । एते
रत्यादयः, एतेषु रसेषु, अन्तरा = मध्ये, अनुच्छिन्नाः = उच्छेदमनापन्नाः ॥१८०॥

भावानां सामान्यलक्षणमाह—नानाऽभिनयसम्बन्धानिति । यतः =
यस्मात् कारणात्, नानाऽभिनयसम्बन्धान् = नानाऽभिनयानाम् (अनेकविधानामवस्थानु-
करणानाम्) सम्बन्धः (संश्लेषः) येषां, तान्, रसान् = शृङ्गारादीन्, भावयन्ति
ज्ञापयन्ति, तस्मात् कारणात्, अती = एते स्थायिसंचारिसात्त्विकाः, भावाः = भाववद-
वाच्याः, प्राक्ताः = अभिहिताः । सात्त्विकपदमनुभावमाशोषलक्षणम् । बहुवचनादि-
भावपरिग्रहः ॥ १८१ ॥

अत्र प्राचां संवादमाह—सुखदुःखादिभिरिति । सुखदुःखादिभिः = सुखदुःख-
प्रभृतिभिः, भावैः धर्मैः, तद्भावभावनं = तद्भावस्य (रत्यादिसत्तायाः) भावनम्
(उद्बोधनम्), अती रत्यादिकी भावः इत्यर्थः ॥ १८१ ॥

उदाहरण—मालतीमाधवम् रति, लटकमेलकम् हास, रामायणम् शोक,
महाभागम् शम व्याधिभाव है । इसी तरह अन्यत्र भी जानना । ये रति आदि मात्र
इन शृङ्गार आदि रसोंमें बीचमें उभरनेवाले उन उन विरुद्ध और विविद्ध भावों
विरुद्ध नहीं होते हैं बल्कि परिपुष्ट होकर संहृदयोंके अनुभवमें सिद्ध हैं ।

भावपदको निश्चित—विद्यते कि ये अनेक अभिनयोंके सम्बन्धवाले शृङ्गार
आदि रसोंको अपनी-आपनी (विविध) रस-भाव-रूपमें वे स्थायी, स्थाय्य और स्थायित्व-
भाव कहलाते हैं ॥ १८१ ॥

जो कारण है—सुख, दुःख आदि धर्मों के कारण ही भावोंका उद्भावना है।
‘भाव’ का अर्थ—

अथ रसस्य भेदानाह—

शृङ्गारहास्यकरुणारौद्रवीरभयानकाः ।

बीमत्सोऽद्भुत इत्यष्टौ रसाः, शान्तस्तथा मतः ॥ १८२ ॥

तत्र शृङ्गारः—

शृङ्गं हि मन्मथोद्भेदस्तदागमनहेतुकः ।

उत्तमप्रकृतिप्रायो रसः शृङ्गार इष्यते ॥ १८३ ॥

परोढां वर्जयित्वा तु वेश्यां चाननुरागिणीम् ।

आलम्बन नायिकाः स्पृदक्षिणाद्याश्च नायकाः ॥ १८४ ॥

रसस्य भेदानाह—शृङ्गारेत्यादिः । शृङ्गारादारभ्य अद्भुतं यावत् अष्टौ रसाः सर्वेषां मते । दशरूपककारो घनिष्ठस्तु “पुष्टिनदियेषु नैतस्ये”ति वदन् शान्तस्य रसरूपत्वं प्रत्याचक्ष्यते । नाट्यशास्त्रकृतो मुनेभरतस्य मते शान्तो रसः, ‘तथा’ इति कथनेन वत्सलस्याऽपि रसत्वेन परिगणनं बोद्धव्यम् । अत्रैव तस्याऽपि विवरणमग्रे भविष्यति ॥ १८२ ॥

शृङ्गारं लभयति—शृङ्गमिति । शृङ्ग = मन्मथोद्भेदः । मन्मथस्य (मदनस्य) उद्रेकः (आविर्भावः), तदागमनहेतुकः = मदनप्राप्तिकारणभूतः, उत्तम-प्रकृतिप्रायः = उत्तमप्रकृतिः (श्रेष्ठस्वभावो नायकः) प्रायः (प्रचुरः) यस्मिन्, स रसः शृङ्गार इष्यते । रसेषु मध्ये शृङ्गम् (प्राधान्यम्) इयतीति शृङ्गारः, शृङ्गोपपद-पूर्वकात् “शृ गती” इति घातोः “कर्मण्यण्” इति सूत्रेण अणि प्रत्यये कृते शृङ्गार-पदानिष्पत्तिः ॥ १८३ ॥

अत्र शृङ्गारे—आलम्बनं वर्णयति । परोढाम्=अन्यपरिणीतां स्त्रियं, तथा अननुरागिणीम् = अनुरागरहितां, वेश्यां च=भारस्त्रियं च, वर्जयित्वा=त्यक्त्वा, अन्याः सर्वो नायिकाः, दक्षिणाद्याश्च = दक्षिणादयश्च सर्वे नायकाः, आलम्बनम् = आलम्बन-विनाशरूपाः, स्पृः । “अननुरागिणीम्” इति देश्याया विभोषणत्वेन अनुरागिणी वेश्या आलम्बनत्वेन परिगृहीता भवतीति बोध्यम् । ततश्च मृच्छकटिकस्य वसन्तसेनाया वेश्याया अनुरागिणीत्वेन आलम्बनत्वं सुरक्षितं भवतीति भावः ॥ १८४ ॥

रसों के भेद—शृङ्गार हास्य, करुण, रौद्र, वीर, भयानक बीमत्स और अद्भुत ये आठ रस हैं, उसी तरह शान्त भी रस माना गया है ॥ १८२ ॥

शृङ्गार—कामदेवके आविर्भावको ‘शृङ्ग’ कहते हैं, उसका आगमनकारण, दूसरे प्रायः उत्तमस्वभावका या नायक होता है, ऐसे रसको ‘शृङ्गार’ कहते हैं ॥ १८३ ॥

परोढा और अनुरागरहित वेश्या (साधारणी स्त्री) को छोड़कर अन्य नायिकाएँ और दक्षिण आदि नायक इसके “आलम्बन विभाव” हैं ॥ १८४ ॥

चन्द्रचन्दनरोलम्बरुताद्युद्दीपनं मत्तम् ।

भ्रूविक्षेपकटाक्षादिरनुभावः प्रकीर्तितः ॥ १८५ ॥

त्यक्तवौग्रधमरणालस्यजुगुप्सा व्यभिचारिणः ।

स्थायिभावो रतिः, श्यामवर्णोऽयं विष्णुदेवतः ॥

यथा—

‘शून्यं वासगृहम्—’ इत्यादि (पृ० २४) । तत्रोक्तस्वरूपः पतिः, उक्तस्वरूपा च बालोः आलम्बनविभावौ । शून्यं वासगृहम्—उद्दीपनविभावः । चुम्बनम्—अनुभावः । लज्जाहासौ—व्यभिचारिणौ । एतैरभिव्यक्तः

शृङ्गारे उद्दीपनं निरूपयति—चन्द्र इत्यादि । चन्द्रचन्दनरोलम्बरुतादि = इन्दु-श्लोक्षणभ्रमरसङ्कारादिकम्; अत्रादिपदेन कोकिलकूजितादिपरिग्रहः । उद्दीपनं मत्तम् = उद्दीपनविभावत्वेनाऽभिमतम् ।

शृङ्गारेऽनुभावं निरूपयति—भ्रूविक्षेपादिः । भ्रूविक्षेपकटाक्षादिः = भ्रूविक्षेपः (भ्रूवरेणम्) कटाक्षादिः (अपाङ्गदर्शनादिः), आदिपदेन सङ्कृतादेः परिग्रहः । “अनुभावः” सम्मतः ॥ १८५ ॥

शृङ्गारे व्यभिचारिभावान्निदिशति—त्यक्त्विति । औग्रधमरणालस्यजुगुप्साः = औग्रधम् (उग्रता), मरणम् (मृत्युः), आलस्यम् (अलसता), जुगुप्सा (घृणा), सर्वा एतास्त्यक्त्वा = विहाय अन्ये निर्वेदादयः, व्यभिचारिणः = व्यभिचारिभावाः ॥

शृङ्गारस्य स्थायिभाव-वर्ण-देवतानि प्रदर्शयति—स्थायिभाव इति । शृङ्गारस्य स्थायिभावो रतिः, वर्णः = श्यामवर्णः, अयं विष्णुदेवतः, विष्णुदेवतं यस्य सः, शृङ्गारस्य देवता विष्णुरित्यर्थः । सत्त्वगुणस्याऽधिष्ठाता देवो विष्णुः । सत्त्वगुणस्य सुखरूपं वात्, शृङ्गारेऽपि नायिकानायकानां सुखाऽनुभूतिः । विपलम्बशृङ्गारस्य दुःखमयत्वेऽपि वर्णना-भिनयरूपदिध्यापारैः पार्थन्तिक सुखमेव जन्यत इत्यपि बोद्धव्यम् ॥ १८५ ॥

उदाहरति—शून्यं वासगृहमिति । एतः = भावैः, अभिव्यक्तः = अभिव्यक्ति

चन्द्र, चन्दन, भ्रमरसङ्कार आदि इसमें “उद्दीपन विभाव” होते हैं । भौंहोंको चलानां और कटाक्ष आदि इसमें “अनुभाव” माने जाते हैं ॥ १८५ ॥

उग्रता, मृत्यु, आलस्य और जुगुप्साको छोड़कर अन्य निर्वेद आदि इसमें “व्यभिचारिभावः” होते हैं । शृङ्गारका स्थायिभाव “रति” है और इसका वर्ण श्याम है तथा इसके देवता भगवान् विष्णु हैं ॥ १८६ ॥

उ०—जैसे “शून्यं वासगृहम्” इत्यादि (पृ० २४) यहाँपर उक्तस्वरूप पति और पत्नी आलम्बनविभाव, शून्य वासगृह उद्दीपनविभाव, चुम्बन अनुभाव है और

सहृदयविषयो रतिभावः शृङ्गाररसरूपतां भजते ।

तद्भेदावाह—

विप्रलम्भोऽथ संभोग इत्येष द्विविधो मतः ॥ १८६ ॥

तत्र—

यत्र तु रतिः प्रकृष्टा नाभीष्टमुपैति विप्रलम्भोऽसौ ।

अभीष्टं नायकम्, नायिकां वा

स च पूर्वरागमानप्रवासकरुणात्मकश्चतुर्धा स्यात् ॥ १८७ ॥

तत्र—

श्रवणादर्शनाद्वापि मिथः संरूढरागयोः ।

दशाविशेषो योऽप्राप्तौ पूर्वरागः स उच्यते ॥ १८८ ॥

नीतः सहृदयविषयः = हृदयानुविषयकः, रतिभावः = अनुरागविर्भावः ॥

शृङ्गारभेदावाह— विप्रलम्भ इति । एषः = शृङ्गारः, विप्रलम्भः संभोग-
श्चेति द्विविधः— द्विप्रकारः, मतः ॥ १८६ ॥

विप्रलम्भशृङ्गारः लक्षयति—यत्रेति । यत्र = यस्मिन् शृङ्गारे रतिः =
अनुरागः, प्रकृष्टा = उत्कृष्टा सती, अभीष्टं = स्वेप्सितं, नायिका नायकं, नायको
नायिकां वा इति भावः, न उपैति = न प्राप्नोति, अन्तरायापातादिति शेषः । असौ =
एषः, विप्रलम्भः = विप्रलम्भशृङ्गारः ।

विप्रलम्भस्य भेदचतुष्टयप्रदृशति—स चेति । स च = विप्रलम्भशृङ्गारश्च,
पूर्वराग मान-प्रवास-करुणात्मकः = पूर्वरागो मानः प्रवासः करुणः आत्मा (स्वरूपसु)
यस्य सः, इत्थं चतुर्धा = चतुर्भिः प्रकारैः, परिगणितः स्यादिति भावः ॥ १८७ ॥

पूर्वरागं लक्षयति—श्रवणादिति । अभीष्टसौन्दर्यादिः श्रवणात् = दूतादि-
मुखादाकर्णनात्, दर्शनात् = इन्द्रजालस्वप्नाभ्यां चक्षुर्भ्यां वा विलोकनात्, वाऽपि, मिथः=
परस्परं, संरूढरागयोः = जाताऽनुरागयोः नायिकानायकयोः, अप्राप्तौ = अनासादने, यो

लज्जा और हास्य व्यभिचारिभाव हैं । इनसे अभिव्यक्त, सहृदयोंको होनेवाला रतिभाव
शृङ्गाररसके स्वरूपको प्राप्त करता है ।

शृङ्गारके भेद—विप्रलम्भ और संभोग इसप्रकार शृङ्गारके दो भेद हैं । १८६ ।

विप्रलम्भ—जिस शृङ्गारमें रति (अनुराग) उत्कृष्ट होकर भी परन्तु
अभीष्ट नायक वा नायिकाको प्राप्त नहीं करती है उसे "विप्रलम्भ" कहते हैं ।

विप्रलम्भके भेद—विप्रलम्भ शृङ्गारके चार भेद हैं—पूर्वराग, मान, प्रवास
और करुण ॥ १८७ ॥

पूर्वराग—अभीष्ट (नायक वा नायिका) के सौन्दर्य आदिको सुननसे वा देखनेसे

श्रवणं तु भवेत्तत्र दूतबन्दिमखीमुखात् ।
 इन्द्रजाले च चित्रे च साक्षात्स्वप्ने च दर्शनम् ॥ १८९ ॥
 अभिलाषश्चिन्तास्मृतिगुणकथनाद्वेगसंप्रलापाश्च ।
 उन्मादोऽथ व्याधिर्जडता मृतिरिति दशात्र कामदशाः ॥ १९० ॥
 अभिलाषः स्पृहा, चिन्ता प्राप्नुयायादिचिन्तनम् ।
 उन्मादश्चापरिच्छेदश्चेनाचेतनेष्वपि ॥ १९१ ॥

दशाविशेषः अवस्थाविशेषः, स पूर्वरागे उच्यते । पूर्वरागो नाम अधीष्टप्रसूतेः पूर्वो रागः ॥ १८८ ॥

श्रवणं निरूपयति—**श्रवणमिति** । तत्र = पूर्वरागे, दूतबन्दिमखीमुखात् = दूतः (सन्देशहरः), बन्दी (स्तुतिपाठकः), सखी (वयस्या), तन्मुखात् (तक्षननात्) तु “श्रवणं” भवेत् । तत्र बन्दिमुखाच्छ्रवणं नैवधीयचरिते महाकाव्ये । सखीमुखात् = बुद्धरक्षितामुखात् श्रवणं मालतीमाधवे । इन्द्रजालं नाम इन्द्रेण (कोकिला-शैशवर्षेण) जातम् (द्रष्टृर्नैत्रावरणम्) । तादृशे इन्द्रजाले, चित्रे = आलेख्ये, माल-विकाशिमित्रे मन्त्रकेः अभिमित्रेण राजा मालत्रिरायास्त्रिणे दर्शनम् । साक्षात् = साक्षादर्शनम्, यथा अभिज्ञानशाकुन्तले दृश्यन्तश्चकुन्तलाभ्यामन्योन्यम् । स्वप्ने दर्शनं = यथा श्रीमद्भागवते महापुराणे उषया अनिरुद्धस्य ॥ १८९ ॥

दश कामदशा उद्दिशति—**अभिलाष इति** । अभिलाषः = कामः, चिन्ता = आध्यात्मं, स्मृतिः = स्मरणम्, गुणकथनं = सौन्दर्यादिगुणप्रतिपादनम्, उद्वेगः = विरहजन्यो दुःखोद्दमः, संप्रलापः = अनर्थकं वचः, उन्मादः = कित्विभ्रमः, व्याधिः = रोगः, जडता = निश्चेष्टत्वम्, मृतिः = मरणम्, इत्यं च अत्र=पूर्वरागे, दश, कामदशाः= कामदृता अवस्थाः ॥ १९० ॥

तत्र काश्चिद्दशा विवृणोति—**अभिलाष इति** । अभिलाषः = स्पृहा । चिन्ता= नायिकाया नायकस्य वा प्राप्नुयायादिचिन्तनम् । उन्मादः = चेतनाचेतनेषु अपि = परस्परमे अनुरागनाले नायिका वा नायककी अप्राप्तिर्मे जो अवस्थाविशेष है उसे “पूर्व-राग” कहते हैं ॥ १८८ ॥

उत्तमं दूत बन्दी (स्तुतिपाठक) और सखीके मुखसे “श्रवणं” होता है । इन्द्रजालमें, चित्रमें, स्वप्नमें अथवा प्रत्यक्ष “दर्शन” होता है ॥ १८९ ॥

कामदशाएँ—अभिलाष, चिन्ता, स्मरण, गुणकथन, उद्वेग, प्रलाप, उन्माद (पागलपन), व्याधि, जडता (चेष्टाहीनता), और मरण विप्रलम्भ मञ्जूषारमें ये दश कामदशाएँ होती हैं ॥ १९० ॥

स्पृहाको “अभिलाष” नायक अथवा नायिकाको पानेके लिए उपाय आदिके

अलक्ष्यवाक्प्रलापः स्वाच्चेतसा भ्रमणाद् भ्रमम् ।

व्याधिस्तु दीर्घनिःश्वासपाण्डुताकृशतादयः ॥ १९२ ॥

जडता हीनचेष्टत्वमङ्गानां मनसस्तथा ।

शेषं स्पष्टम् ।

क्रमेणोदाहरणानि—

‘प्रेमाद्रीः प्रणयस्पृशः परिचयादुद्गाढरागोदया-

स्तास्ता मुग्धदृशौ निसर्गमधुराश्लेषा भवेयुर्मथि ।

चेतनजडेषु अपि पदार्थेषु, अपरिच्छेदः = विशेषनिश्चयाऽभावः । उन्मादो यथा विक्रमोव-
शीनोटके पुरुरवसः ॥ १९१ ॥

संप्रलापः = चेतसः (चित्तस्य), भ्रमम् = अत्यर्थं, भ्रमणात् = अनवस्थानात्
हेतोः, अलक्ष्यवाक्=निर्विषयं वचः “प्रलापः” कथ्यते । व्याधिः । दीर्घनिःश्वासपाण्डुता-
कृशतादयः, दीर्घनिःश्वासः (आयतः श्वासः), पाण्डुता (पाण्डुरता) कृशता
(दुर्बलता), तदादयः ॥ १९२ ॥

जडता—अङ्गानाम् = अवयवानाम्, तथा मनसः = चित्तस्य, हीनचेष्टत्वम् =
चेष्टाऽभावः ॥

शेषम् = उक्तश्लोऽद्यत् = गुणकथनोद्देशगृतिरूपं श्रितय, स्पष्ट = व्यक्तं,
निगदव्याख्यातमिति भावः ।

अभिलाषमुदाहरति—प्रेमाऽऽद्री इति । मालतीमाधवे प्रकरणे मालतीमुद्दिश्य
माधवस्योक्तिरियम् । प्रेमाद्रीः = प्रेम्णा (अनुरागेण हेतुना) आद्रीः (सरसाः) ।
प्रणयस्पृशः = प्रणयम् (उपचारः प्रकृष्टं प्रेमविशेषम्) स्पृशन्तीति प्रकृष्टप्रेमाश्रयित्य
इत्यर्थः । एवं परिचयात् = संस्तवात् । उद्गाढरागोदयाः = उद्गाढः (प्रौढः) यो
रागः (अनुरागः) तस्योदयः (आविर्भावः) यामु ताः । निसर्गमधुराः = प्रकृति-
मनोहरा, मुग्धदृशः = सुन्दरव्यनयाः, मालत्या इति भावः । तास्ताः अलक्ष्यपूर्वाऽ

चिन्तनको ‘चिन्ता’ चेतन और अचेतनमें निश्चयके अभावको “उन्माद” कहते हैं १९१

चित्तकी अत्यन्त अस्थिरतासे विषयरहित वचनको “प्रलाप” और दीर्घनिःश्वास
पाण्डुता और दुर्बलता आदिको “व्याधि” कहते हैं ॥ १९२ ॥

अङ्गोंकी और मनकी चेष्टाशून्यताको “जडता” कहते हैं । अवशिष्ट स्पष्ट है । क्रमसे
उदाहरण पहले अभिलाषका मालतीमाधवमें मालतीको उद्देश्य करके माधवका कथन है—
अनुरागसे सरस, प्रकृष्ट प्रेमको आश्रम करनेवाली, परिचयसे प्रौढ अनुरागके आविर्भाव-
वाली, स्वभावसे मनोहर सुन्दरी (मालती) के बार बार पूर्वानुभूत कटाक्ष आदि
चेष्टाएँ मेरे ऊपर होंगी ? आशासे रचित होनेपर भी जिनमें तत्काल ही नेत्र आदि बाह्य

यास्वन्तःकरणस्य बाह्यकरणव्यापारोधी क्षणा-

दाशंसापरिकल्पितास्वपि भवस्यानन्दसान्द्रो लयः ॥'

अत्र मालतीसाक्षाद्दर्शनप्ररूढरागस्य माधवस्याभिलाषः ।

'कथमीक्षे कुरङ्गाक्षी साक्षालक्ष्मी मनोभुवः ।

इति चिन्ताकुलः कान्तो निद्रां नैति निशीथिनीम् ॥

अत्र कस्याश्चिन्नायिकाया इन्द्रजालदर्शनप्ररूढरागस्य नायकस्य चिन्ता । इदं मम ।

'मयि सकपटम्'—इत्यादौ नायकस्य स्मृतिः । ?

'नेत्रे खञ्जन गञ्जने' (पृ० १३७) इत्यादौ गुणकथनम् ।

'श्वासान्मुञ्चति'—इत्यादौ (पृ० १७७) उद्वेगः ।

नुभूताः, चेष्टाः = कटाक्षादयः, मयि = प्रणयिनि, माधवे । भवेयुः = स्युः, आशंसायां लिङ् । आशंसापरिकल्पितासु = आशंसाया (आशया) परिकल्पितासु (रचितासु) अपि यासु = पूर्वोक्तासु चेष्टासु, क्षणात् = तत्कालात्, बाह्यकरणव्यापारोधी = बहिरिन्द्रियाक्रयानिवारणशीलः, आनन्दसान्द्रः = प्रमोदनिरन्तरः, अन्तःकरणस्य = चित्तस्य, लयः = विलीनता, भवति = वर्तते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

चिन्तामुदाहरति—**कथमिति** । मनोभुवः = कामदेवस्य साक्षात् = प्रत्यक्ष-रूपां लक्ष्मीं = कमलां, कुरङ्गाक्षीं = मृगनयनां सुन्दरीं, कथं = केन प्रकारेण, ईक्षे = पश्यामि, इति = एवं, चिन्ताकुलः = आशयानव्याकुलः, कान्तः = नायकः निशीथिनीं = समयां रात्रि, "कालाऽऽवतीरत्यन्तसंयोगे" इति कालाऽत्यन्तसंयोगे द्वितीया । निद्रां = स्नापं, न एति = न प्राप्नोति ॥

शत्रेति । इन्द्रजालदर्शनप्ररूढरागस्य = इन्द्रजालदर्शनेन (इन्द्रजालविलोकनेन) प्ररूढः (उत्पन्नः) रागः (अनुरागः), यस्य तस्य, नायकस्य ।

इन्द्रियोक्ते दर्शनं आदि क्रियाओंका राकनेवाली जोर आनन्दसे गाढ चित्तकी विलीनता (तन्मयता) हो जाती है । इसमें मात्तीके साक्षात् दर्शनसे उत्पन्न अनुरागवाले माधवका अभिलाष है ।

'कामदेवकी प्रत्यक्ष लक्ष्मीरूप उस मृगनयनाको मैंने कैसे देहूँगा ?' ऐसी चिन्तासे आकुल प्रियतमको रात भर नींद नहीं आती है ।

इस पद्यमें किसी नायिकाको इन्द्रजालमें देखनेसे उत्पन्न अनुरागवाले नायककी चिन्ताका वर्णन है । "मयि सकपटम्" (पृ० २१३) इत्यादि पद्यमें नायककी स्मृति है । "नेत्रे खञ्जनगञ्जने" (पृ० १३७) इत्यादिमें गुणकथन है । "श्वासान्मुञ्चति" (पृ० १७७) इत्यादिमें उद्वेग है ।

‘त्रिभागशेषासु निशासु च क्षणं निमीलय नेत्रे सहता व्यवुध्यत ।
क्व नीलकण्ठ ! ब्रजसीत्यलक्ष्यवागसत्यकण्ठापितबाहुबन्धना ॥’

अत्र प्रलापः ।

‘भ्रातृद्विरेफ’—इत्यादी (पृ० २११) उन्मादः ।

‘पाण्डु क्षामं वदनं, हृदयं सरसं, तत्रालसं च वपुः ।
आवेदयति नितान्तं क्षेत्रियरोगं सखि ! हृदन्तः ॥’

प्रलापमुदाहरति - त्रिभागशेषास्त्विति । कुमारसंभवो वर्णिवेशधारिणं शिवं प्रति सखीकृतं पार्वत्याः शिवानुरागवर्णनमिदम् (१, ५७) । त्रिभाःशेषासु = तृतीय-भागशेषासु, निशासु = रात्रिषु, क्षणं=कञ्चित्कालं यावत्, अत्यतन्मयोने द्वितीया । नेत्रे = नयने, निमीलय = मुद्वयित्वा, हे नीलकण्ठ = हे शिव !, क्व = कुत्र, ब्रजसि = गच्छसि, इति = एवम्, अलक्ष्यवाक् = अलक्ष्या (अविषया) वाक् (वाणी) यस्याः सा, तादृशी पार्वती, असत्यकण्ठापितबाहुबन्धना = असत्यः (मिथ्याभूतः) यः कण्ठः (गलः), शिवस्येति शेषः । तस्मिन् अवित (न्यस्तम्) बाहुबन्धनं (भ्रमदन्धनम्, अलिङ्गनमिति भाः) यथा सा, तादृशी सती । सद्गता = अतिकृतरूपेण, व्यवुध्यत = आगरिता । अत्र प्रलापो जागरश्च । वक्षस्यं वृत्तम् ॥

व्याधिसुदाहरति—पाण्डुवति । हे सखि=हे वयस्ये !, पाण्डुः=पाण्डुरं, क्षामं=कृशं च, तव = भवत्याः, वदनं = मुखं, सरसं = साऽनुरागं, तव हृदयम्, तथा अलसं=कर्ममयम् च, तव वपुः = शरीरं, हृदन्तः = हृदयमध्ये, क्षेत्रियरोगं = शरीराऽन्तर-चिकित्सकज्ञाम्, आवेदयति = ज्ञापयति क्षेत्रिय इत्यत्र “क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्य” इति निपातः ।

त्रिभागशेषासु० । कुमारसंभवमें बह्मजातीका वैष लिए हुए शिवजीको पार्वतीकी सखी पार्वतीका शिवजीमें स्थित अनुरागका वर्णन करती है—रात्रिके अन्तिम प्रहरमें कुछ काल आँखोंको मूंदकर “हे नीलकण्ठ ! आप कहाँ जाते हैं ?” ऐसा प्रलाप करती हुई पार्वती शिवजीके कल्पित कण्ठमें बाहुबन्धनको अपित करती हुई (अलिङ्गन करती हुई) अकस्मात् जाग जाती है । “भ्रातृद्विरेफ०” (पृ० २११) इत्यादिमें उन्माद है ।

व्याधिका ३० - हे सखि ! पाण्डुवर्ण और कृश तुम्हारा मुख, सरस हृदय, आलस्यपूर्ण ऐसा तुम्हारा शरीर हृदयके भीतर रहे हुए क्षेत्रिय (असाध्य अर्थात् दूसरे शरीरमें चिकित्सके योग्य) रोगकी सूचना कर रहा है । इसमें व्याधि है ।

अत्र व्याधिः ।

‘भिसिणीअलसअणीए निहिअं सव्वं सुणिञ्जलं अङ्गं ।

दीहो णीसासहरो एसो साहेइ जीअइत्ति परं ॥’

अत्र जडता । इदं मम ।

रसविच्छेदहेतुत्वान्मरणं नैव वर्ण्यते ॥ १९३ ॥

जातप्रायं तु तद्वाच्यं चेतसाकाङ्क्षितं तथा ।

वर्ण्यतेऽपि यदि प्रत्युज्जीवनं स्याददूरतः ॥ १९४ ॥

जडतापूर्वाहरति—भिसिणीति ।

‘विमिनीदलशयनीये निहितं सर्वं सुनिञ्जलमङ्गम् ।

दीर्घो निःश्वासमर एष साधयति जीवतीति परम् ॥’ इति संस्कृतच्छाया ।

कचित्स्वसखीं प्रति मदनगीडितायाः कस्याश्चिज्जडतां वर्णयति । विमिनीदल-
शयनीये = कमलिनीपत्रशयनीयां, निहितं = न्यस्तं, सर्वं=सकलम्, अङ्गं=देहाऽवयवः ।
सुनिञ्जलम् = अतिशयाऽचलम् । एतन्मृत्तिसूचकं, परं=किन्तु दीर्घं=आयतः, एषः=अयं,
निःश्वासमरः = उच्छ्वासाऽतिशयः, जीवति = प्राणान् धारयतीति, साधयति = सूचय-
तीति भावः । गाथा वृत्तम् ।

दशमीं कामदशां वर्णयति—रसविच्छेदहेतुत्वादिति । रसविच्छेदहेतुत्वात् =
भृङ्गाररसविनाशकारणत्वात्, मरणं = मृत्तिः, नैव वर्ण्यते=नैव प्रतिपाद्यते, मरणवर्णने
सति तु कर्णमस्याऽऽपत्तनं स्यादिति भावः ॥ १९३ ॥

यद्येवं तर्हि कामदशासु तस्याऽप्यतमत्वप्रतिपादनं किमर्थमित्यत आह—जात-
प्रायमिति । तु=किन्तु, तत् = मरणं, जातप्रायम् = उत्पन्नप्रायं, तथा चेतसा=चित्तेन,
आकाङ्क्षितम् = अभीष्टम्, एव च—अदूरतः=मरणस्य कियत्कालात्, प्रत्युज्जीवनम्=
आलम्बनस्य पुनर्जीवनं, स्यात् यदि = भवेच्चेत्, तर्हि तादृक्कालेण मरणं वर्ण्यते ॥ १९४ ॥

जडताका उ०—कमलके पत्तीकी शय्यापर रक्ता गया पूरा शरीर निश्चल
और यह लम्बा निःश्वास “यह प्राणोंका धारण कर रही है” इस बातको सिद्ध कर रहा
है । यहाँ जडता है । यह पद्य ग्रन्थकारका है ।

रसविच्छेदका कारण होनेसे मरणका वर्णन नहीं किया जाता है ॥ १९३ ॥

उत्पन्नप्राय रूपसे, चितके अभीष्टरूपसे और कुछ कालके अनन्तर आलम्बनका
फिर जीवन हो तो मरणका भी वर्णन किया जाता है ॥ १९४ ॥

तत्रार्थं यथा—

शेफालिकां विदलितामवलोक्य तन्वी
प्राणान् कथञ्चिदपि धारयितुं प्रभूता ।
आकर्ण्य संप्रति रतं चरणायुधानां
किं वा भविष्यति न वेद्मि तपस्विनी सा ॥'

द्वितीयं यथा—

'रोलम्बाः परिपूर्यन्तु हरितो भङ्गारकोलाहलै-
र्मन्दं मन्दमुपैतु चन्दनवनीजातो नभस्वानपि ।
माद्यन्तः क्लेश्यन्तु भूतशिखरे केलीपिकाः पञ्चमं,
प्राणाः सत्वरमरमसारकठिना गच्छन्तु गच्छन्त्वमी ॥'

तत्र (मरणभेदेषु) आद्यं=प्रथमं, जातप्रारं मरणमुद्हरति शेफालिकाः=विति । प्रभातप्रायायां रज्यां नायिकासख्या नायकं प्रत्युक्तिरियम् । तन्वी = कृशादरी, तपस्विनी = शोचनीया, सा=सखी, शेफालिका=निगुण्डीपुष्पं, विदलितां=विकसिताम्' अवलोक्य=दृष्ट्वा, शेफालिकाविलनकालो निशीथः (अर्धरात्रः) शोध्यः । कथञ्चिदपि=केनापि प्रकारेण महता कष्टेनेतिभावः । प्राणान् = असून्, धारयितुं = धतुं, प्रभूता=समर्था आसीत् । परं, संप्रति=इदानीं, रात्रिशेषयामार्धे इति भावः । चरणायुधानां = कुक्कुटानां, रतं=वाशितम्, आकर्ण्य=सूत्र्वा, किं वा भविष्यति=किं वा भविष्यति, इति । न वेद्मि=नो जानामि । भक्तोऽनागमनारता नैराश्यात् मृतप्राया इति संभाव्यत इति भावः ।

द्वितीयं = चेतसाऽऽरुक्षित मरणं यथा - रोलम्बा इति । रोलम्बाः = भ्रमराः, भङ्गारकोलाहलैः = मङ्कृतिकलकलैः, हरितः = दिशाः, परिपूर्यन्तु = परिपूर्णं कुर्यान्तु । चन्दनवनीजातः = श्रीखण्डत्रनोत्पन्नः, नभस्वान् अपि = वातः अपि, मन्दं मन्दं = गतैः शनैः, उपेतु = प्राप्नोतु । केलीपिकाः = क्रीडाकोकिलाः, गृहपालिता इति शेषः । माद्यन्तः=मत्ता भवन्तः, वसन्तागमनेनेति भावः । भूतशिखरे=आन्नदुर्धर्षभागे, पञ्चमं = स्वरं, क्लेश्यन्तु = उक्त्वायन्तु । एतादृश्यां दशाधामपि स्थायिनः अत एव अरमसारकठिनाः = राधाणस्त्रिगंशकठोराः, जमी = एते, प्राणाः = असत्रः, मदीया इति शेषः । सत्वरं = शीघ्रं, गच्छन्तु गच्छन्तु=व्रजन्तु व्रजन्तु, पीडार्थं द्विरक्तिः । अत्र मदनवेदनां सोढुपसमर्थया नायिकया स्वचेतसा मरणमाकाङ्क्षितम् ॥

१ उत्पन्नप्राय मरणका उ०—कृशाङ्गी निगुण्डी पुष्पको विकसित देखकर किसी तरह प्राणोंको धारण करनेमें समर्थ हुई थी, इस समय मुरगोंका बांग सुनकर वह शोचनीया कैसी होगी ? मैं नहीं जानती हूँ ।

२ चित्तसे अभीष्ट मरणका उ०—घोरे भङ्गारके कोलाहलसे दिशाओंको परिपूर्ण करें । चन्दनवनेमें उत्पन्न हुआ भी मन्दमन्द बहती रहे । मत्त होते हुए क्रीडाके कोकिल पञ्चम स्वरका आलाप करें । पत्थरके सारके समान कठोर ये मेरे प्राण शीघ्र चले जायें, चले जायें । ये दोनों पद्य ग्रन्थकारके हैं ।

ममंतौ ।

तृतीयं यथा—

कादम्बर्या महाश्वेतापुण्डरीकवृत्तान्ते । एष च प्रकारः करुणविप्रलम्भः
विषय इति वक्ष्यामः ।

केचित्तु—

‘नयनप्रीतिः प्रथमं, चित्तासङ्गस्ततोऽथ संकल्पः ।

निद्राच्छेदस्तनुता, विषयनिवृत्तिरूपानाशः ॥

उन्मादो मूर्च्छास्मृतिरित्येताः स्मरदशा दर्शय स्युः ।’ इत्याहुः ।

तत्र च—

आदौ वाच्यः स्त्रिया रागः पुंसः पश्चात्तद्विज्ञितैः ।

इङ्गितान्युक्तानि । यथा रत्नावल्यां सागरिकावत्सराजयोः । आदौ
पुरुषानुरागं संभवत्यप्येवमधिकं हृदयङ्गमं भवति ।

तृतीयम् = अद्वैतः प्रत्युज्जीवनपर्यवसायि मरणम् । वक्ष्यामः = कथयिष्यामः ।

केचित्तु = वात्स्यायनादयस्तु —

मत्तन्तरेण स्मरदशा वर्णयति—नयनप्रीतिरिति । चित्तासङ्गः = चित्तस्य
आसङ्गः (आसक्तिः), संकल्पः = मानसं कर्म, प्राप्त्युपायादचिन्तेति भावः ।
तनुता=कार्श्यम् । विषयनिवृत्तिः=विषये (विषयभोगे) निवृत्तिः (निरमिलापता) ।
रूपानाशः = लज्जानाशः । मृतिः = मरणम् ।

रागे विवेकं प्रतिपादयति—प्रादाच्चिति । आदौ = प्रथमे, स्त्रियाः = नार्थाः,
पश्चात् = अनन्तर, तद्विज्ञितैः=तस्याः (स्त्रियाः) इङ्गितैः (चेष्टाविशेषैः), पुंसः=
पुरुषस्य, रागः = अनुरागः, वाच्यः = वक्तव्यः । एवं सति हृदयङ्गमं भवतीति भावः ।

३. **भालम्बनके पुनर्जीवनका उ०**—कादम्बरीमें महाश्वेता और पुण्डरीकके
वृत्तान्तमें । यह भेद करुणविप्रलम्भविषयक है, यह पीछे कहेंगे । कुछ विद्वान्
(वात्स्यायन आदि) तो—पहले नेत्रप्रीति, फिर चित्तको आसक्ति, तब संकल्प
(प्राणिके उपाय आदिकी चिन्ता), अनन्तर निद्रानाश, फिर कृशता, विषयोमें
अप्रवृत्ति, लज्जानाश, उन्माद, मूर्च्छा और मरण ये ही क.मदेवकी दश दशाएँ हैं ।

पहले स्त्रीके पीछे उसकी चेष्टाओसे पुरुषके अनुरागको कहना चाहिए । इङ्गितों-
को पहले कह चुके हैं । जैसे कि रत्नावलीमें सागरिका और वत्सराज (उदयन) का
अनुराग । पहले पुरुषके अनुरागका संभव होनेपर भी पहले स्त्रीका अनुराग होनेसे
अधिक हृदयङ्गम (मनोहर) होता है ।

नीली कुसुम्भं मञ्जिष्ठा पूर्वरागोऽपि च त्रिधा ॥ १९५ ॥

तत्र—

न चातिशोभते यन्नापैति प्रेम मनागतम् ।

तन्नीलीरागमाख्यातं यथा श्रीरामसीतयोः ॥ १९६ ॥

कुसुम्भरागं तत्प्राहुर्दपैति च शोभते ।

मञ्जिष्ठारागमाहुस्तद् यन्नापैत्यतिशोभते ॥ १९७ ॥

पूर्वरागस्य श्रावण्यमुद्दिशति—नीलीति । नीली = नीलीरागः, कुसुम्भं = कुसुम्भरागः । मञ्जिष्ठा = मञ्जिष्ठारागः । इत्यं पूर्वरागः, त्रिधा = त्रिभिः प्रकारैः सम्भवतीति भावः ।

नीलीरागं लक्षयति—न चेति । मनोगतं = चित्तगतं, नायिकातायकवोरिति शेषः, यत् प्रेम = अनुरागः, न च अतिशोभते = न च अत्यर्थं शोभां प्राप्नोति, अविस्पष्टत्वात्, न अपैति = न अगच्छति, श्रीरामसीतयोः, यथा = इव, तत् (प्रेम) नीलीरागम् अख्यातम्, तत्र च नीलीरागनामकः पूर्वराग इत्यर्थः । नोत्या इव रागो यस्य तत् । नीलीरागरक्ते वस्त्रे स रागः नाऽत्यर्थं शोभते, जलेन न चापगच्छति तथैव नीलीरागः पूर्वरागः । श्रीरामस्य धीरोदात्तनायकत्वात् सीतायाश्च विनयाज्जादियुक्तत्वात् पुरुषवत् उर्वश्या नाऽत्यन्तप्रत्यापादिकं भवतीति तात्पर्यम् ॥ १९६ ॥

कुसुम्भरागं लक्षयति—कुसुम्भरागमिति । तत् = प्रेम, कुसुम्भरागं = कुसुम्भस्य (महारजनस्य पुष्पविशेषस्य) इव रागो यस्य तत् । यत् = प्रेम, अपैति = अगच्छति, शोभते च । तत्र कुसुम्भरागनामकः पूर्वरागः । कुसुम्भेन रक्ते वस्त्रे क्षालने कृते सति स रागः अपैति, तदनन्तरं शोभते, तथैव कुसुम्भरागनामकः पूर्वराग इति भावः ।

मञ्जिष्ठारागं लक्षयति—मञ्जिष्ठारागमिति । यत् = प्रेम, न अपैति = न अगच्छति, अतिशोभते च, तत् प्रेम मञ्जिष्ठारागम् = मञ्जिष्ठायाः (विकसायाः, पुष्पविशेषस्य) इव रागः (रञ्जनम्) यस्य न च (प्रेम), आहुः, तत्र मञ्जिष्ठाराग-

पूर्वराग श्री सीत प्रकाशका होता है—नीलीराग, कुसुम्भराग और मञ्जिष्ठा-राग ॥ १९५ ॥

नीलीराग—मनोगत जो प्रेम अनिश्चय शोभाको प्राप्त नहीं करता है, परन्तु जाता भी नहीं, जैसे श्रीसीता और श्रीरामका प्रेम नीलीराग नामक है, वैसा राग जिसमें ही उस पूर्वरागको “नीलीराग” कहते हैं, जैसे श्रीसीता और श्रीरामका ॥ १९६ ॥

कुसुम्भराग—जो जाना है और शोभित भी होता है वह कुसुम्भराग (प्रेम) है, वैसा प्रेम नहीं है उस पूर्वरागको “कुसुम्भराग” कहते हैं ।

मञ्जिष्ठाराग—जो नहीं जाता है और अत्यन्त शोभित होता है वह प्रेम

अथ मानः—

मानः कोपः, स तु द्वेषा प्रणयेर्णासमुद्भवः ।

द्वयोः प्रणयमानः स्यात् प्रमोदं सुमहत्तपि ॥ १९८ ॥

प्रेम्णः कुटिलगामित्वात् कोपो यः कारणं विना ।

द्वयोरिति नायकस्य नायिकायाश्च उभयोश्च प्रणयमानो वर्णनीयः ।

उदाहरणम् । अत्र नायकस्य यथा—

‘अलिअपसुत्तअ ! णिमिलिअच्छ ! देसु सुहअ ! मल्ल ओआसं ।

गण्डपरिचुम्बणपुल्लअङ्ग ! ण पुणो विराइस्सं ॥’

नामकः पूर्वरागः । माञ्जवत्कारणेण रक्ते वस्त्रे प्रक्षालनादिनाऽपि यथा रागो न अपगच्छति अनिर्वाभने च तथा एव कुमुदरागनामकः पूर्वराग इति भावः । यथा मालती-माधवयोः ॥ १९७ ॥

विप्रलम्भशृङ्गारस्य द्वितीयं भेदं मानं सविभागं — लक्षयति मान इति । कोपो मान इति मानस्य सामान्यलक्षणम् । प्रणयेर्णासमुद्भवः = प्रेमाऽसूयोत्पन्नः स तु = मानस्तु, द्वेषा = द्विबिध इत्यर्थः । प्रणयमान ईर्ष्यामानश्चेति मानो द्विप्रकार इति भावः । प्रणयमानं लक्षयति—द्वयोरिति । कारणं विशिष्टं = हेतुं, विनाऽपि = अन्तरेणाऽपि, प्रेम्णः = प्रणयस्य, कुटिलगामित्वात् = वक्रगतेः हेतोः, सुमहति अपि = अतिप्रचुरेऽपि, प्रमोदे हर्षे, सुमहति अपि = अतिप्रचुरे अपि द्वयोः = उभयोः, नायिकायाः नायकस्य, उभयोर्वा, यः, कोपः = क्रोधः, स प्रणयमानः ॥ १९८ ॥

नायकस्य मानमुदाहरति—अलिअ इति ।

अलीकप्रपुष्पक ! निमीलिताक्ष । देहि मुग्ध ! महामवकाशम् ।

गण्डपरिचुम्बनपुल्लकिताऽङ्ग ! न पुनश्चिरयिष्यामि ॥ संस्कृतच्छाया ।

स्वस्या विलम्बनेन कोपेनाऽलीकमुप्त नायकं प्रति नायिकाया उक्तिरियम् । हे

अलीकप्रपुष्पक हे मिथ्याशयिन !, हे विनिमीलिताक्ष हे मुद्रितनयन !, हे मुग्ध हे सोभाग्यशालिन, मह्य नायिकस्य, अवकाशं स्थानं, अतःतावति शेषः । देहि प्रयत्नः । हे गण्डपरिचुम्बनपुल्लकिताऽङ्ग = कशालचुम्बनरोमाञ्जितप्रयत्न !, पुनः मञ्जिष्ठायाग हे, मञ्जिष्ठायाग बाले पूर्वरागका “मञ्जिष्ठायाग” कहते हे ॥ १९७ ॥

मान—तीरको “मान” कहते हे, यह दो प्रकारका मान है, प्रणयसे उत्पन्न मान र ईर्ष्यासे उत्पन्न । अनि प्रचुर हर्ष होनेपर भी नायिका और नायक दोनों का प्रणयमान होता है ॥ १९८ ॥

प्रेम ही मान कुटिल (दोष) होता है इसलिए कारणके बिना भी कोप ही है ।

नायकके प्रणयमानका उ०—नायिका बहूनी है—दूटमुठ सोनेका बहना

नायिकाया यथा कुमारसंभवे संध्यावणनावसरे ।

उभयोर्यथा—

‘पणअकुविआणं दोण्ह चि अलिअसुत्ताणं माणइल्लाणं ।

णिच्चलणिरुद्धणीसासदिण्णअण्णणं को मल्लो ॥’

अनुनयपर्यन्तासहत्वे त्वस्य न विप्रलम्भभेदता, किन्तु संभोगसञ्चार्याख्यभावनत्वम् ।

भूयः, न चिरविष्यामि = न चिरं करिष्यामि, आगमनावलम्ब नो विधास्यामीति भावः । गाथा वृत्तम् । अत्र नायकस्य प्रणयमानः । नायिकायाः प्रणयमानः कुमारसंभवे अष्टमसर्गे ।

उभयोः प्रणयमानमुदाहरति—पणअ इति ।

प्रणयकुपितयोर्द्वयोरप्यलीकमुप्तयोर्मानविज्ञयोः ।

निश्चलनिश्चलनिःश्वासवत्कणयोः का मल्लः ? ॥ संस्कृतछाया ।

प्रणयकुपितयोः = प्रेममानक्रुद्धयोः, अतः अलीकमुप्तयोः = मिथ्यानिद्राणयोः, निद्राया अभिनय कुर्वतीति भावः । मानविज्ञयोः = अभिमानाऽभिज्ञयोः, निश्चलनिश्चलनिःश्वासवत्कणयोः = निश्चल यथा तथा निश्चलः (संश्लेषः) यं निःश्वाताः (परस्परयोः उच्छ्वासाः), तेषु वत्कणयोः = अवगव्यापारयुक्तयोः, द्वयोरपि = नायिकानायकयोरपि मध्ये, कः = कतरः, मल्लः = प्रबलः, स्वमातरक्षणसमर्थः ? गाथा वृत्तम् । अत्र उभयोरपि प्रणयमानः ।

मानस्य विवेकमाह—अनुनयपर्यन्ताऽसहत्वे इति । अनुनयपर्यन्ताऽसहत्वे = मानशृङ्गारं प्रियवचनादिकमनुनयः, तत्पर्यन्तमास्थरत्वे तु, अस्य = मानस्य, न विप्रलम्भभेदता = नो विप्रलम्भशृङ्गारविशेषता, किन्तु संभोगसंचार्याख्यभावत्वम् = संभोगे (संभोगशृङ्गारे), संचार्याख्यभावत्वम् (व्यभिचारोप्यानामकभावत्वम्) ।

करके प्राँछोको मूँदनेवाले ! हे प्रिय ! मुझे भी जगह दे दो । कंगीलपर चम्बन करनेसे गोमाँझित अङ्गुवाले ? मैं फिर निश्चल नहीं करूँगी ।

नायिकाका प्रणयमान जैसे कुमारसंभवे संध्यावर्णनके अवसरपर (अष्टम सर्गमें) ।

नायिका और नायक दोनोंका प्रणयमान—प्रणयसे कुपित, झठमूठ सोये-हुए, प्रणयमान करनेमें जानकार, निश्चलरूपसे रोके गये निःश्वासोपर कान लगाने-वाले नायिका और नायकरूप दो मल्लोंमें कौन जबर्दस्त है ?

मानने तक स्थिर न होनेपर यह प्रणयमान विप्रलम्भ शृङ्गारका भेद नहीं होता है किन्तु संभोगसञ्चारो नामका भाव होता है । जैसे—

कथा—

‘भ्रूभङ्गे रचितेऽपि दृष्टिरधिकं सोत्कण्ठमुद्गीक्षते,
रुद्धायामपि वाचि सस्मितमिदं दग्धाननं जायते ।
कार्करयं गमितेऽपि चेतसि तन्, रोमाञ्चमालम्बते,
दृष्टे निर्घहणं भविष्यति कथं मानस्य तन्मिच्छने ? ॥’

कथा वा—

‘एकस्मिन्व्यशयने पराङ्मुखतया वीतोत्तरं ताम्यतो-
रन्योन्यस्य हृदि स्थितेऽप्यनुनये संरक्षतौ गौरवम् ।’

तदेवोदाहरति- भ्रूभङ्ग इति । मानस्योपदेष्टीं सखीं प्रति कस्याञ्चिन्नायिकाया
उक्तिरियम् । भ्रूभङ्गे = भ्रूकोटित्ये, रचितेऽपि = कृतेऽपि मानप्रदशानाऽर्थमिति शेषः ।
दृष्टिः = मदीयं नेत्रम्, अधिकम् = अत्यर्थं, सोत्कण्ठम् = उत्कण्ठापूर्वकं यथा तथा,
मुद्गीक्षने = विलोकयति, प्रियमिति शेषः । वाचि = वचने, रुद्धायाम्, अपि = निवारि-
तायाम् अपि, इदम् = एतत्, दग्धाननं = कोपेन दग्धप्रायं मदीयं मुखं, सस्मितं =
मन्दहास्यसहितं, जायते = वर्तते । एवं च चेतसि = चित्ते, कार्करयं = कठोरता,
गमितेऽपि = प्रापितेऽपि, तनुः = मदीयं शरीरं, रोमाञ्चं = रोमकण्टकम्, आलम्बते =
आश्रयति । अतः तस्मिन् = असकृन् उपभुक्ते, जने = मदीये प्रिये, दृष्टे = अवलोकिते
एति, मानस्य = प्रणयकोपस्य । निर्घहणं = निर्वाहः, कथं = केन प्रकारेण, भविष्यति =
भविता, न कथमपीति भावः । अत्र वक्तव्या नायिकाया नायकस्याऽनुनयात्प्रागेव मानस्य
मङ्गादयं मानो न विप्रलम्भशृङ्गारमानभेदः किन्तु संभोगशृङ्गारमानस्वमिति भावः ।
नायिकानायकयोर्द्वयोरप्यनुनयात्प्रागेव मानभङ्गस्योदाहरणं प्रदर्शयति-एकस्मिन्निति ।
एकस्मिन्, शयने = शय्यायां, पराङ्मुखतया = विमुखत्वेन, स्थितयोरिति शेषः । एवं
च वीतोत्तरं = त्यक्तोत्तरव्यापार यथा तथा, तूष्णीमित्यर्थः, ताम्यतोः = काङ्क्षतोः,
समागममिति शेषः । अतः अन्योन्यस्य = परस्परस्य, हृदि = चित्ते, अनुनये = प्रीति-
वचने, मानमङ्गाऽर्थमिति शेषः । स्थितेऽपि = विश्रामनेऽपि, गौरवं = मुखत्वं, प्राति-

नायिका मानभङ्गका० उ०-भीहोंको टेढ़ी करनेपर भी नेत्र अत्यन्त उत्कण्ठाके
साप देखाता ही रहता है । वचनको रोकनेपर भी यह जला हुआ मुँह मन्दहास्यवाला
हो जाता है । चित्तको कठोर करनेपर भी शरीर रोमाञ्चका अवलम्बन करता है ।
उसके देखे जानेपर मान (प्रणयकोप) का निर्वाह कैसे होगा ? ॥

नायिका और नायक दोनोंके मानभङ्गका उ०--एक ही शय्यापर
बिमुख और चुपचाप होकर रहे हुए समागमकी इच्छा करनेवाले परस्पर चित्तमें
अनुनयकी इच्छाके रहनेपर भी गौरवकी रक्षा करते हुए, धीरे धीरे नेत्रप्रान्तोंके सञ्चालन

दपत्योः शनकरैपाङ्गवलनाम्भिभोभवच्चक्षुषो-

भर्ग्नो मानकलिः सहासरभसव्यासक्तकण्ठग्रहः ॥'

पत्युरन्यप्रियासङ्गे दृष्टेऽथानुमिते श्रुते ॥ १९९ ॥

ईर्ष्यामानो भवेत्स्त्रीणां, तत्र त्वनुमितिसिन्धवा ।

उत्स्वप्नायितभोगाङ्कगोत्रस्खलनसम्भवा ॥ २०० ॥

तत्र दृष्टे यथा —

'बिनयति सुदृशो दृशोः परामं प्रणयिनि कोसुममानतन्निलेन ।

स्विकमिति शेषः । स(शरीः) = आरवतीः । तथा शनकः = मन्दं मन्दम्, आङ्ग-
वलनात् = नयनास्तसंवालनात्, मिश्रीभवच्चक्षुषोः = संपिकन्त्यययोः, दन्तयोः =
वायिकानायकयोः, सहासरभसव्यासक्तकण्ठग्रहः = सहासं (हास्यपूर्वकं यथा तथा)
रभसेन (वेगेन) व्यासक्तः (सम्बद्धः) कण्ठग्रहः (आलिङ्गनम्) यस्मिन् सः
सादृशः मानकलिः = प्रणयकोपकलहः, भग््नः = नष्टः । अत्र नायिकायायकयोश्चमयोरपि
अनुनयादेशाद्यैव मानसा भङ्गः । गार्हूलिकीदितं वृत्तम् ॥

सविभाषधीर्ष्यामानं विरलम्भं लक्षयति—पत्युरिति । पत्युः = नायकस्य,
अन्यप्रियासङ्गे = आरवत्कामासङ्गत्वात्, दृष्टे = अवलोकिते, अनुमिते = लक्षणेन विदिते,
अयं = अनन्तरं, श्रुते = आकामिते सति, स्त्रीणां यः प्रणयकोरः स ईर्ष्यामानो भवेत् ।
प्रणयमानवप्रायकस्याऽहं न भवति । तत्र = दृष्ट्यादिषु, उत्स्वप्नायित—भोगाऽङ्क-गोत्रस्खलन-
संभवा = उत्स्वप्नायितसंभवा, भोगाऽङ्कसंभवा गोत्रस्खलनसंभवा च अनुमितिसिन्धवा ॥ १९९ ॥

तत्र च उत्स्वप्नवदाचरितम् उत्स्वप्नायितम्, तच्च स्वप्ने पत्युरन्यप्रियासङ्ग-
दर्शनात्प्रकाशतम् । भोगाङ्कसंभवम् = उरभोगचिह्नोत्पन्नम् । गोत्रस्खलनसंभवं =
नाभविपरिसीत्पन्नं, तच्च पत्युः स्वनाम्नि उच्चारणीये, अन्यस्या नाम्न उच्चारणम् ।
इत्थं च पत्युरन्यप्रियासङ्गस्य अनुमितिसिन्धवा ॥ २०० ॥

दृष्टे ईर्ष्यामानमुदाहरति—बिनयतीति । प्रणयिनि = चान्ते, आननासन्निनेन =
मुखमाकलेन, सुदृशः = सुनयनायाः सत्त्वाः, कीपुमं = कुपुपसः चित्रनं, परामं =
से परस्पर नेत्रोके सम्प्रेतन होनेसे नायिका और नायकरुहा हास्यपूर्वक वेगसे आलिङ्गन
होनेसे प्रणयकोपका कलह भग्न हो गया ॥

ईर्ष्यामान—यतिकी दूसरी प्रियामें आसक्तिको देखनेपर, अनुमान करनेपर वा
किसीसे सुनने पर ॥ १९९ ॥

स्विकीको "ईर्ष्यामान" होता है । उसमें स्वप्नमें दूसरी प्रियाके उत्कीर्तनसे;
उपभोगके चिह्नसे और अपने नामके बदले दूसरी प्रियाका नाम लेनेपर इसप्रकार तीन
प्रकारका अनुमान होता है ॥ २०० ॥

यतिकी दूसरी प्रियामें आसक्तिके दर्शनका उ०—नायकको अन्य प्रियाके

तदहितयुक्तेरभीक्षणमक्षणाद्वयमपि राषरजोभिरापुपूरे ॥' संभोगचिह्ने
नानुमिते यथा—

'नवनखपदमङ्गं गोपयस्यंशुकेन
स्थगयसि पुनरोष्ठं पाणिना दन्तदष्टम् ।
प्रतिदिशमपरस्त्रीसङ्गशसी विसर्पः
कन्वपरिमलगन्धा केन शक्ये वरातुम् ॥'

एवमन्यदपि ।

साम, भेदोऽथ दानं च नत्युपेक्षे, रसान्तरम् ।

तद्भङ्गाय पतिः कुर्यात् षड्वायानिति क्रमात् ॥ २०१ ॥

रजः, विनयति = निरस्यति सति । तदहितयुक्तेः = तस्याः (सुदुःखः) अहितयुक्तेः
(अहितायाः = सपत्न्या, युक्तेः = तरुभ्याः) अक्षणीः=नेत्रयोः, द्वयमपि=द्विजयमपि,
रोषरजोभिः = कोपपरार्थः, आपुपूरे = आरूर्णम् । अत्र पत्युः अन्यप्रियासङ्गे दृष्टे
नायिकाया ईर्ष्यामानः । पुत्रिताया वृत्तम् ॥

संभोगचिह्नेनानुमितं ईर्ष्यारागमुदाहरति—नवनखपदमिति । नायकं प्रति
मानिन्या उक्तिरियम् । (हे कान्त !) नवनखपदं=नखं (नूतनम्), नखपदं (सपत्न्याः
नखक्षतचिह्नम्) यस्मिन्स्त्वत्, तादृशम् अङ्गं = देशाऽऽययम्, अङ्गुकेन = वसनेन,
गोपयसि = निगूहसि । पुनः = भूतः, दन्तदष्टं = दन्तनदष्टम्, कन्वस्या नायिकाया इति
शेषः । ओष्ठम् = अवरं, पाणिना = स्वस्य करेण, स्थगयसि = आच्छादयसि । परं
प्रतिदिशं = दिशं दिशं प्रति, विसर्पन् = प्रसरन्, वगुनेति शेषः । अरसश्रीसङ्गशसी =
अन्यललाससंसर्गसूचकः, नखपरिमलगन्धः = नूतनविमलंगन्धकुमुमादिसौख्यं, केन =
उपायेन, वरीतुं = गोपयितुं, शक्यः = शक्तिविवयः, न केनाऽपीति भावः । पदमिदं
शिशुपालवधमहाकाव्यस्य । अत्र संभोगचिह्नेन अन्यप्रियासङ्गे अनुमिते नायिकाया
ईर्ष्यामानः । एवमन्यदपि । मालिनी वृत्तम् ॥

मानभङ्गस्य षड्वायान्निदिशति—सामेति । पतिः=प्रियः, मानभङ्गाय =
मानिन्या मानाऽऽनयनाय, साम = सामन्वं, भेदः = भेदनम्, उवाचपि ।

स्त्रीमें पड़े हुए फूलके परागकी मुख्यी हवासे हटानेपर सपत्नी नायिकाके दोनों नेत्र
कोषके रजोसे पूर्ण हो गये । यह पद्य शिशुपालवध—महाकाव्यके सप्तम सर्गमें है ।

संभोग चिह्नसे अनुमित ईर्ष्यामान—नायिका दूसरी स्त्रीमें आसक्त नायक-
को कहती है—“नये नखक्षतके चिह्नवाले अङ्गको वस्त्रसे छिपाते हो, दन्तन-दन्त ओष्ठको
हृषसे ढँकते हो लेकिन दूसरी स्त्रीके समागमकी सुचना करनेवाले प्रत्येक दिशाओंमें
फँकते हुए इस नवीन परिमल गन्धकी किस उपायसे छिपा सकोगे ?” इसी तरह
की भी जानना चाहिए ।

मानभङ्गके कारण—पति मानभङ्ग करनेके लिए साम, भेद, दान, नति

तत्र प्रियवचः साम, भेदस्तत्सख्युपाजर्जनम् ।
दानं ध्याजेन भूषादेः, षादयोः पतनं नतिः ॥ २०२ ॥
सामादौ तु परिक्षीणे स्यादुपेक्षावधीरणम् ।
रमसप्रासहृषादेः कोपभ्रंशो रसान्तरम् ॥ २०३ ॥

कथा—

‘नो चाटुश्रवणं कृतम्—’ (पृ० १५५) इत्यादि । अत्र सामादयः पञ्च
सूचिताः । रसान्तरमूह्यम् ।

‘साम’ — वितरणं, नतिः = नमनम् । उपेक्षणं, रसान्तरं = रषसादेः कोपभ्रंश इति
कथायु — क्रमतः, षट् उपायान्, कुर्यात् = विदधीत ॥ २०१ ॥

मानभङ्गोपायान् विधुणोति—सन्नेति । तत्र = षड्विधेषु मानभङ्गोपायेषु;
प्रियवचः = प्रीतिपूर्णं वचनं, मानिनीं प्रतीतिशेषः “साम” । तत्सख्युपाजर्जनं = तस्याः
(धानिन्याः) सखीनाम् (वयस्यानाम्) उपाजर्जनं (स्वपक्षस्थापनम्) “भेद” ।
ध्याजेन = केनापि च्छलेन, भूषादेः=भूषणादेः, आदिपदेन वसनादीनां संग्रहः । “दान”
= वितरणं, मानिन्ये इति शेषः ।

षादयोः = चरणयोः, मानिन्या इति शेषः, पतनं = प्रणमनं, “नतिः” ॥ २०२ ॥

सामादौ=सामाद्युपायवस्तुषु, परिक्षीणे=असमर्थे, मानभङ्गायेति शेषः, अवधी-
रणम् = अवज्ञा, “उपेक्षा” । रमसप्रासहृषादेः = संग्रमभीत्यानन्दादेहेतोः, कोपभ्रंशः=
क्रोधनाशः “रसान्तरम्” शब्दो रसः, विप्रलम्भमृङ्गाराज्यगमेन संभोगमृङ्गाराज्य
पतनविति शब्दः ॥ २०३ ॥

मानभङ्गाऽर्धमुपायपञ्चकमुदाहरति—“नो चाटुश्रवणं” कृतमिति (पृ. १५५) ।
अत्र = श्लोके; “नो चाटुश्रवणं कृतम्” इत्यत्र “साम”, “न च दूना हारोऽन्तिके
वीक्षितः” इत्यत्र “दानम्”, “कातस्य प्रियहेतवे निजसखीवाचोऽपि दूरीकृताः” इत्यत्र

(वमस्कार), उपेक्षा और रसान्तर इन छः उपायोंको क्रमसे करे ॥ २०१ ॥

साम—प्रियवचनको “साम” कहते हैं ।

भेद—प्रियाकी सखीको अपनी ओर करनेको “भेद” कहते हैं ।

दान—बहानेसे भूषण आदि देनेको “दान” कहते हैं ।

नति—पैरोंपर गिरनेको “नति” कहते हैं ॥ २०२ ॥

उपेक्षा—साम आदि उपायोंके निष्फल होनेपर अवज्ञा करना “उपेक्षा” है ।

रसान्तर—बबड़ाहट, भय और हर्ष आदिसे क्रोध हटनेको “रसान्तर”
कहते हैं ॥ २०३ ॥

बैसे—“नो चाटुश्रवणं कृतम्” (पृ० १५५) इत्यादि । यहाँ पर साम आदि

अथ प्रवासः—

प्रवासो भिन्नदेशित्वं कार्याच्छापाच्च संभ्रमात् ।
 तत्राङ्गचेलमालिन्यमेकवेणीधरं शिरः ॥ २०४ ॥
 निःश्वासोच्छ्वासरुदितभूमिपातादि जायते ।

किञ्च—

अङ्गेष्वसौष्ठवं तापः पाण्डुता कृशतारुचिः ॥ २०५ ॥
 अघृतिः स्यादनालम्बस्तन्मयोन्मादमूर्च्छनाः ।

शेदः, "पादाऽन्ते विनिपत्य" इत्यत्र "नतिः" तथा च "गच्छन्" इत्यत्र "उपेसा" सूचिता । इत्थं च अत्र श्लोके नायकेन मानिन्या मानभङ्गायाचरिताः सामादिक्य पञ्चोपायाः सूचिताः ।

रसान्तरमूह्यम् । ऊह्यं = वितर्क्यम् । यथा मालविकाग्निमित्रे चतुर्थाङ्कात्
 वसुलम्ब्याकृतया वानरविहितत्रसवृत्तान्तेनैव इरावत्या मानमङ्गः ।

प्रवासरूपं विप्रन्ममशृङ्गारं लक्षयति—प्रवास इति । कार्यात्=कर्मणः, शापात्=
 आक्रोशात्, संभ्रमात्=तरसायाश्च हेनोः, भिन्नदेशित्वं=राजिकातायकयोर्देशान्तरवासित्वम् ।
 प्रवासे स्थितिभेदात्त्रिदिशति—तत्रेति । तत्र = प्रवासे, अङ्गचेलमालिन्यम्=
 बङ्गानां (हस्तशाहादीनां देहाऽत्रयवानाम्), चेलस्य (वस्त्रस्य) च मालिन्यम्
 (मलिनता), शिरः = शीर्षम्, एकवेणीधरम् = एकप्रवेणीधरं, केशसंस्काररहितविति
 भावः ॥ १४० ॥ निःश्वासोच्छ्वासरुदितभूमिपातादि=निःश्वासः (मुखनासिकानिर्गत
 श्वासः), उच्छ्वासः (अन्तर्मुखच्छ्वासः), रुदितं (रोदनम्) भूमिपातः (भूमि
 पतनम्), तदादि जायते = संभवति, आदिपदेन विह्वलतादेः संग्रहः ।

प्रवासे मतान्तरेण दश स्मरदशा निर्दिशति—अङ्गेष्विति । अङ्गेषु =
 देहाऽत्रयवेषु, असौष्ठवं = संस्काराऽभावः । तापः = घन्तापः । ततश्च पाण्डुता =
 पाण्डुरता, विवर्णतेति भावः । कृशता = दुर्बलता । अरुचिः = हृद्यभावः ।

अघृतिः = धीर्याऽभावः । अनालम्बः=आधारराहित्यम् । तन्मयोन्मादमूर्च्छनाः =
 तन्मयेन (तन्मयभावेन) उन्मादाः (उन्मत्तताः) मूर्च्छना (मूर्च्छाः), च

पौव उपाय दिखाये गये हैं । 'रसान्तर' के उदाहरणका अन्यत्र ऊह करना चाहिए ।

प्रवास—कार्य, शाप और त्वराके कारण भिन्न देशमें रहनेको "प्रवास" कहते हैं । उसमें अङ्गों और वस्त्रोंमें मलिनता, शिरमें एक ही वेणीझो बनाना ॥२०४॥

निःश्वास, उच्छ्वास, रोना, जमीनपर गिरना इत्यादि कार्य होते हैं । अङ्गोंमें संस्कारका अभाव, ताप, पाण्डुता, दुर्बलता, अरुचि ॥ २०५ ॥

अघृति, अनालम्बनता, तन्मयभावसे उन्माद और मूर्च्छा तथा मरण इत्यादि

मृतिश्चेति क्रमाज्ज्ञेया दश स्मरदशा इह ॥ २०६ ॥
 असौष्टवं मलापत्तिस्तापस्तु विरहज्वरः ।
 अरुचिर्वस्तुवैराग्यं, सर्वत्रारागिताऽधृतिः ॥ २०७ ॥
 अनालम्बनता चापि शून्यता मनसः स्मृता ।
 तन्मयं तत्प्रकाशो हि बाह्याभ्यन्तरतस्तथा ।

शेषं स्पष्टम् ।

एकदेशतो यथा मम तात्पादानाम्—

‘चिन्तामिः स्तिमितं मनः, करतले स्त्रीना कपोलस्थली,

तन्मयभावेनाऽऽरुदुग्मादमूर्च्छनाप्रादुर्भावाद् बहुवचनं संगच्छते । मृतिः=मरणम्, इति=
 इत्थं, स्मरयन्ताः=कामाऽवस्थाः, दश = दशसंख्यकाः क्रमाज्ज्ञेयाः ॥ २०६ ॥

ता एव किञ्चिद्विषयीति—असौष्टवमिति । असौष्टव = मलायति, अङ्ग-
 संस्काराऽभावाविति भावः । अनायत्तिरिति पाठे अस्वाधीनतेत्यर्थः । तापः=विरहज्वरः,
 विरहसन्तापः । अरुचिः=वस्तुनि (पदार्थे) वैराग्यम् (विरक्तिः) । अधृतिः=
 सर्वत्र = सर्वेषु विषयेषु, अरागिता = अभिलाषाऽभावः ॥ २०७ ॥

अनालम्बनता = मनसः (चित्तस्य) शून्यता (विषयाऽग्राहकत्वम्) । तन्मयं=
 बाह्याभ्यन्तरतः (बहिर्वैशाऽभ्यन्तरदेशात्) तत्प्रकाशः (तस्य = नायकस्य, तस्याः=
 नायिकायाः) प्रकाशः (दर्शनम्) । शेषं स्पष्टम् । उन्मादो मूर्च्छना मृतिश्चेति
 चत्वर्यं निवर्ण्याक्यातामिति भावः ॥

एकदेशत उदाहरति—चिन्ताभिरिति । काचित्सखी कञ्चिप्रति विरहिण्याः
 स्वसंख्या अवस्थां वर्णयति । अस्याः = सख्याः, मनः = चित्तं, चिन्तामिः = चिन्ता-
 शिक्त्या, स्तिमितं = निम्नलम् । एतेनाऽनालम्बनता सूचिता । कपोलस्थली=गण्डस्थली,

बहूपरं कृच्छते दश काम दवाओंको जानना चाहिए ॥ २०६ ॥

कुछ पदोंका विवरण करते हैं । मलिनताको “असौष्टव” विरहज्वरको “ताप”
 वस्तुओंमें वैराग्यको “अरुचि” सभी विषयोंमें अभिलाष न होनेको “अधृति” ॥ २०७ ॥

मनकी शून्यताको अनालम्बनता, नायिका वा नायकके निरन्तर भावनासे बाहर
 और भीतर प्रकाश होनेको तन्मय कहते हैं, उससे उन्माद और मूर्च्छना होती है ।
 बाकी स्पष्ट हैं ।

इनमेंसे कुछके उदाहरण अपने पिताके पक्षसे ग्रन्थकार प्रस्तुत करते हैं ।
 कोई स्त्री नायकसे अपनी सखी नायिकाकी अवस्थाका वर्णन कर रही है । इसका मन
 चिन्ताओंसे निम्नल है; कपोल करतलमें स्थित है, मुख प्रातः कालके चन्द्रके सखा

प्रत्यूषक्षणदेशपाण्डु वदनं, श्वासंकलिन्नोऽधरः ।

अम्भःशीकरपद्मिनीकिसलयर्नोपैति तापः शमं,

कोऽस्याः प्रार्थितदुर्लभोऽति ? सहते दीनां दशानीदशीम् ॥^१

भावी भवन्भूत इति त्रिधा स्यात्तत्र कार्यजः ॥ २०८ ॥

कार्यस्य बुद्धिपूर्वकत्वात्त्रैविध्यम् ।

तत्र भावी यथा मम—

‘यामः सुन्दरि, याहि पान्थ, दयिते ! शोकं बुधा मा कृथाः;

करसले = हस्ततले, लीना = अवस्थिता । वदनं = मुखं, प्रत्यूषक्षणदेशपाण्डु = प्रत्यूषे (प्रातःकाले) क्षणदायाः (रात्रेः) ईशः (स्वामी, यज्ञन्द्रः), स इव पाण्डु (पाण्डुरं; कान्तिहीनमिति भावः) । एतेन तापाऽनुभावो वर्णितः । अधरः = ओष्ठः, श्वासंकलिन्नः = आसमानपरिहृतः, न तु कान्तदशनक्षतचिह्नित इति भावः । तापः = देह-सन्तापः, अम्भःशीकरपद्मिनीकिसलयः = अम्भःशीकरः (जलबिन्दुभिः), पद्मिनी-किसलयश्च (कमलिनीपल्लवश्च) उपार्यः, शमं = शान्ति, न उपैति = नो लभते, एतेन तापः प्रकाशितः । अस्याः = सख्याः, कः प्रार्थितदुर्लभः = प्रार्थितश्चाऽसौ दुर्लभः (दुःप्राप्यः) अस्ति, येन कारणेन, ईदृशीम् = एतादृशीं, दीनां = दयनीयां, दशाम् = अवस्थां, सहते = मृष्यति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

पुनः कार्यजं प्रवासं विभजति—भावीति । तत्र = तेषु, त्रिविधप्रवासेषु; कार्यजः = कार्यजन्यः प्रवासः । भावी = भविष्यन्, भवन् = वर्तमानः, भूतः = अतीत इति, त्रिधा = त्रिभिः प्रकारैः, स्यात् = भवेत् ॥ २०८ ॥

कार्यस्य = कर्मणः, बुद्धिपूर्वकत्वात् = मतिपूर्वकत्वात्, त्रैविध्यं = त्रिप्रकारत्वम् ।

भाविप्रवासमुदाहरति—याम इति । प्रवासार्थमुद्यतस्य नायकस्य नायिकया सहोक्तिप्रत्युत्तरूपं पद्यमिदम् । याम इति । नायको भूते—हे सुन्दरि ! यामः = कच्छामा, अहं गच्छामीति भावः । “वर्तमानसामध्ये वर्तमानवद्वा” इति सूत्रेण वर्तमान-समीपे भविष्यति वर्तमानता । नायिका उत्तरयति—हे पान्थ = हे पथिक !, याहि =

याण्डुवर्णं बाला है । अधर श्वाससे परिम्लान है, इसका ताप जलबिन्दुओंसे और कमलके पल्लवोंसे भी दूर नहीं होता है । इसका दुःप्राप प्रार्थित पुरुष कौन है ? जो कि इसकी ऐसी शोचनीय अवस्थाकी भी उपेक्षा कर रहा है ? ॥

कार्यज प्रवास—कार्यज प्रवास, भावी (पीछे होनेवाला, भवन् (वर्तमान) और भूत (अतीत) इसप्रकार तीनभेदोंसे युक्त है ॥ २०८ ॥

कार्यके बुद्धिपूर्वक होनेसे तीन भेद होते हैं ॥ २०८ ॥

भावि-प्रवास—(उ०), ग्रन्थकारका पद्य है । इसमें प्रवासके लिए उत्तर नायककी नायिकाके साथ उक्ति और प्रत्युक्ति है । नायक—“सुन्दरि ! हम जा रहे हैं” ।

शोकस्त गमने कुतो मम, ततो वाऽप्यं कथं मुञ्चसि ? ।
शीघ्रं न व्रजसीति, मां गमयितुं कस्मादियं ते स्वरा ?
भूयानस्य सह त्वया जिगमिषोर्जीवस्य मे संभ्रमः ॥'

भवन् यथा—

'प्रस्थानं बलयेः कृतं, प्रियसखैरस्रैरजस्रं गतम्,
धृत्या न क्षणमासितम्, व्यवसितं चित्तेन गन्तुं पुरः ।

गच्छ, भवत्कृते प्रवास एवाऽमीष्टो नाऽहमिति आक्षेपाः सम्यत । नायकः सान्त्वयति—
दयिते=हे प्रिये ! तथा = व्ययंशायं, शोकं = मय्युं, मा कृथाः = नो त्रिवेहि । नायिका
वचनतस्ताटस्थं दक्षयति—(हे कान्त !), ते = तव, गमने प्रयागे, मम, शोकः
कृतः = कस्माद्धेतोः, भवेदिति शेषः । नायको ब्रूते-ततः = तद्दि. वाऽप्यम् = अयुः
कृतः = कारणात्, मुञ्चसि = त्यजसि, शोकाऽमावशेत् वाऽनमोवनं कुत इति भावः ।
नायिका ब्रूते-शीघ्रं = सस्वरं, न व्रजसि = नो गच्छसि, इति = हेतोः, वाऽप्यं मुञ्चा-
सीति शेषः । नायकः पृच्छति—मां = कान्तं, गमयितुं = गमन कारयितुमिति भावः
कस्मात् = कुरणात्, ते = तव, इयं वर्तमाना, स्वरा = शीघ्रता । नायिका
प्रत्युत्तरयति—त्वया सह = भवतासमं, जिगमिषोः=गन्तुमिच्छोः, मे = मम, जीवस्य=
जीवनस्य, भूयान्=प्रचुरः, संभ्रमः=स्वरा, स्वप्रस्थाने मम प्राणी अपि सरोरं त्यजयन्तीति
भावः । अत्र "यामः सुन्दरी" त्यनेन सन्दर्भेण नायकस्य भावो प्रवासः सूचितः ।

भवन्तं (वर्तमानं) प्रवासमुवाहुरिति—प्रस्थानमिति । प्राणोद्धतं कान्तं
दुष्ट्वा नायिकायाः स्वजीवित प्रत्युक्तिरियम् । प्रियतमे = दयिततमे, यातुं = गन्तुं ।
निश्चितचेतसि = निर्गोत्रचित्ते सति, बलयैः = कङ्कणैः, प्रस्थानं = प्रयागं, कृतं =
विहितम्, कारयेन बलयभ्रंश इत्यवधेयम् । प्रियसखैः = अमीष्टमित्रैः, अस्मै =अश्रुभिः
बजस्रं = निरन्तरं, गतं = प्रयागं कृतम्, अधारा प्रवृत्तेति भावः । धृत्या = धैर्येण,
क्षणम् = अल्पकालमपि, "कालाऽऽवनीरत्यन्तसंयोगे" इति द्वितीया । न आसितं=न
व्यवस्थितम् । एतेन विरहाशङ्कया नायिकाया अधीरता चोत्पत्ते । चित्तेन = चेतसा।

नायिका—"पथिक ! जाओ" । नायक—"प्रिये ! व्ययं शोक मत करो" । नायिका—
"तुम्हारे गमनमें मुझे शोक क्यों होगा" ? नायक—"तब तुम आँसु क्यों गिरा रही हो ?"
नायिका—"तुम शीघ्र नहीं जाते हो (इसलिए आँसु गिरा रही हूँ)" । नायक—"थेरी
यात्रा करानेके लिए क्यों तुम ऐसी शीघ्रता चाहती हो ?" नायिका—"तुम्हारे साथ
जानेकी इच्छा करनेवाले मेरे जीवनकी बहुत ही जल्दबाजी है" ।

वर्तमान प्रवास—नायिका नायकको प्रस्थानमें तत्पर देखकर अपने जीवनसे
कहती है । प्रियतमके जानेके लिए निश्चितचित्त होनेपर सबके सब एक ही वार बल
पड़े, जैसे कि—कङ्कणोंके प्रस्थान किया, तुम्हारे प्रिय मित्र आँसुओंके भी निरन्तर

यातुं निश्चितचेतसि प्रियतमे सर्वे समं प्रस्थिता
 गन्तव्ये सति जीवित ! प्रियसुहृत्सार्थः किमुत्यज्यते ? ॥'
 भूतो यथा—'चिन्ताभिः स्तिमितम्-' (पृ० २४६) इत्यादि ।
 शापाद्यथा—'तां जानीयाः-' (पृ० १५६) इत्यादि ।
 संभ्रमो दिव्यमानुषनिर्घातोत्पातादिजः ।

यथा—

विक्रमोर्वश्यामुर्वशीपुरूरवसोः ।

अत्र पूर्वरागोक्तानामभिलाषादीनामत्रोक्तानां चाङ्गासौष्ठवादी-
 नामपि दशानामुभयेषामप्युभयत्र सम्भवेऽपि चिरन्तनप्रसिद्धया विविच्य
 प्रतिपादनम् ।

पुरतः=अग्रत, एव, प्रियतमस्य यात्रायाः प्रागेवेति भावः । गन्तुं = यातुं, व्यवसितं=
 व्यवसायः कृतः । एवं च सर्वे = सकलाः, मदीयाः परिकरा इति भावः । समं=पुणश्च,
 प्रस्थिताः = कृतप्रस्थानाः, अतएव हे जीवित=हे जीवन!, गन्तव्ये सति=गमनीये सति;
 प्रियसुहृत्सार्थः=अभीष्टमित्रसङ्घः, किमु = कथं, त्यज्यते=मुच्यते, यात्रायां प्रियसुहृत्सा-
 र्थोऽनुगन्तव्य इति भावः । अत्र भवत् प्रवासः सूचितः । शादूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

भूतः प्रवासो यथा—'चिन्ताभिः स्तिमितम्' इत्यादिः (२४६ तमे पृष्ठे) ।

शापमूलकः प्रवासो यथा—'तां जानीयाः' इत्यादिः (१५६ तमे पृष्ठे) ।

संभ्रमः = दिव्यमानुषनिर्घातोत्पातादिजः, दिव्योत्पातजः = देवविद्युदुल्कादिजः 'मानुषो-
 त्पातजः = राजाद्युत्पातजः, निर्घातोत्पातजः = पवनजन्यपवनजः, यथा विक्रमावश्या-
 मुर्वशीपुरूरवसोः । कामदशां विविक्त-शून्येति । उभयेषाम्=दिविघानाम्, उभयत्र=
 द्वयोः, पूर्वरागे प्रवासे च । चिरन्तनप्रसिद्धया=पुरातनालङ्कारिकप्रसिद्धया, विविच्य=
 विवेकं कृत्वा ।

गमन किया, धैर्य क्षणभर भी नहीं टिका और चितने पहले ही जानेके लिए व्यवसाय
 किया है । हे जीवन ! जाना ही है तो प्रिय मित्रोंका साथ तुम क्यों छोड़ रहे हो ?

भूत प्रवास—'चिन्ताभिः स्तिमितम्' इत्यादि (२४६ पृष्ठमें) ।

शापज प्रवास—'तां जानीयाः' इत्यादि (१५६ पृष्ठमें) ।

संभ्रमज प्रवास—सामान्यतः इसके तीन भेद होते हैं—१ दिव्योत्पातज
 अर्थात् देवता, विजली और उल्का आदिसे उत्पन्न, २ मानुषोत्पातज=अर्थात् राजा
 आदिके उत्पातसे उत्पन्न, ३ निर्घातोत्पातज=अर्थात् वायुसे ताहित वायुसे उत्पन्न उत्पातसे
 जैसे विक्रमोर्वशीयमें उर्वशी और पुरूरवाका प्रवास । यहाँपर पूर्वरागमें कही गई
 अभिलाषा आदि और यहाँपर कही गई अङ्गाऽसौष्ठव आदि कामदशाएँ दोनों स्थानोंमें
 (पूर्वराग और प्रवासमें) हो सकती हैं तो भी प्राचीन आलङ्कारिकोंकी प्रसिद्धिके
 अनुसार पृथक् रूपसे लिखी गई है ।

अथ करुणविप्रलम्भः—

यूनोरेकतरस्मिन्गतवति लोकान्तरं पुनर्लभ्ये ।

विमनायते यदैकस्ततो भवेत् करुणविप्रलम्भाख्यः ॥ २०९ ॥

यथा—

कादम्बर्यां पुण्डरीकमहाश्वेतावृत्तान्ते ।

पुनरलभ्ये शरीरान्तरेण वा लभ्ये तु करुणाख्य एव रसः ।

किञ्चात्राकाशसरस्वतीभाषानन्तरमेव शृङ्गारः, संगमप्रत्याशया रतेरुद्भवात् । प्रथमं तु करुण एव, इत्यभियुक्ता मन्यन्ते ।

करुणविप्रलम्भं लक्षयति—यूनोरिति । यूनोः = युवतिश्च युवा च युवानी, तयोः, “युमान् स्त्रिया” इत्येकशेषः । तर्णीतरुणयोः नायिकानायकयोरित्यर्थः । लोकान्तरं = परलोकं, गतवति = प्राप्तवति, एकतरस्मिन् = अन्यतरस्मिन्, नायिकाजने नायके वा इति भावः, पुनः=भूयः, लभ्ये=प्राप्ये सति, जीवता जनेनेति शेषः । एकः= एकतरः, नायिकानायकयोरिति शेषः । यदा = यस्मिन्समये, विमनायते = विमना भवति, तदा=तस्मिन्समये, करुणविप्रलम्भाख्यो रसो भवेत् ॥ २०९ ॥

करुणविप्रलम्भमुदाहरति—यथा कादम्बर्यामिति । प्रथमं पुण्डरीको नायक उपरतः, तदा नायिका महाश्वेता विमनायते, कालान्तरे सा तं प्राप्तवती । इत्थं चाऽत्र च करुणो रसः, प्रत्युत करुणविप्रलम्भो रसः ।

एतद्वैपरीत्येन पुनः=भूयः, अलभ्ये = अप्राप्ये, शरीरान्तरेण = देहान्तरेण वा लभ्ये सति एकतरस्मिन्स्तु करुण एव रसः ।

अत्र विशेषमाह—किं चेति । अत्र = कादम्बर्याम् । आकाशसरस्वतीभाषाऽ-न्तरम् एव=अशरीरिवाप्यनन्तरम् एव, शृङ्गारः, सङ्गमप्रत्याशया=समागमप्रत्याशया, रतेः=शृङ्गारव्यापिभावस्य उद्भवात्=आविर्भावात् महाश्वेताया इति शेषः । प्रथमस्तु=आकाशसरस्वतीभाषायाः प्राणिति भावः । करुण एव = शोकस्थायिको रस एव,

करुणविप्रलम्भ—नायिका और नायक इनमें एकके मर जानेपर दूसरा जो दुःखित होता है, और फिर वह मृत व्यक्ति लभ्य हो जाता है उसे “करुणविप्रलम्भ” कहते हैं ॥ २०९ ॥

जैसे कादम्बरिमें पुण्डरीक और महाश्वेताके वृत्तान्तमें है । एकके फिर अलम्भ वा दूसरे शरीरमें लभ्य होनेपर तो “करुणरस” ही होता है ।

इसमें विशेष विषय कहते हैं—यहाँपर पुण्डरीकके मरनेपर आकाशवाणी होनेके बाद ही फिर समागम की आशासे रतिके आविर्भाव होनेसे महाश्वेताका शृङ्गार रस है । आकाशवाणीसे पहले तो करुणरस ही है ऐसा प्रामाणिक लोग मानते हैं ।

यच्छात्र 'सङ्गमप्रत्याशानन्तरमपि भवतो विप्रलम्भशृङ्गारस्य प्रवासाख्यो भेद एव' इति केचिदाहुः, तदन्ये 'मरणरूपविशेषसंभवात्सङ्गिभ-
मेव' इति मन्यन्ते ।

अथ संभोगः—

दर्शनस्पर्शनादीनि निषेवेते विलासिनी ।

यत्रानुरक्तावन्योन्यं संभोगोऽयमुदाहृतः ॥ २१० ॥

आदिशब्दादन्योन्याधरपानचुम्बनादयः । यथा—'शून्यं वासगृहम्—'
(पृ० २४ तमे) इत्यादि ।

अभियुक्ताः = समाणिकाः । यच्च अत्र = कादम्बर्याम् । संगमप्रत्याशानन्तरम् = समा-
गमप्रत्याशायाः पश्चात्, आकाशवाणीत इति शेषः । भवतः = विद्यमानस्य, विप्रलम्भ-
शृङ्गारस्य, प्रवासाख्यः = प्रवासनामकः, भेदः = प्रकारः इति केचित् । कादम्बर्यां प्रथमं
करणः, आकाशसरस्वतीभाषानन्तरं = प्रवासशृङ्गार इति धनिकादयः । तदन्ये = तेभ्यो
भिन्नाः । मरणरूपविशेषसम्भवात् = मरणरूपः (मृतिस्वरूपः) यो विशेषः (भेदः)
ससंभवात् (तदुत्पत्तेः) सङ्गिभम् अपि = प्रवासभिषम् अपि । पूर्वोक्तमतद्वयेऽपि
विश्वनाथकविराजस्याऽश्विः सूचिता, यतः पुण्डरीकस्य, तदात्वे मरणेऽपि आकाशवाप्य-
शुसारं पञ्चाज्जीवनात् न करुणो रसः एवं च तदात्वे मरणात् प्रवासात्मको विप्रलम्भः
शृङ्गारः, अपि तु करुणविप्रलम्भ एवेति भावः ॥ २०९ ॥

संभोगशृङ्गारं लक्षयति—दर्शनस्पर्शनादीनीति । यत्र = यस्मिन् स्थले,
अन्योन्यं = मित्यः, अनुरक्तो = अनुरागयुक्तो, विलासिनी = विलासिनी विलासी च,
'पुमान् स्त्रिया' इत्येकशेषः । दर्शनस्पर्शनादीनि = विलोकनामर्शनप्रभृतीति, कर्माणि
निषेवेते = कुरुतः, अथ संभोगः = संभोगशृङ्गारः, उदाहृतः । "मित्यः" पदेन केवल-
मेकस्य अनुरागप्रकाशने नाऽतिप्रसक्तिः ॥ २१० ॥

संभोगशृङ्गारमुदाहरति—'शून्यं वासगृहम्' इत्यादि (पृ० २४ तमे) ॥ २१० ॥

जो कि यहाँपर आकाशवाणीसे समागमकी आशाके अन्तर भी होनेवाले विप्रलम्भ
शृङ्गारका 'प्रवास' नामका ही भेद होता है ऐसा कुछ लोग (आचार्य धनिक आदि)
कहते हैं । उनसे भिन्न आचार्यलोग मरणरूप विशेष भेद होनेसे प्रवाससे भिन्न ही
भावते हैं ।

संभोग—एक दूसरेमें अनुराग करनेवाले विलासी नायिका और नायक जहाँपर
परस्पर दर्शन और स्पर्श आदि करते हैं उसे "संभोग शृङ्गार" कहते हैं ॥ २१० ॥

आदि शब्दसे परस्पर अधरपान और चुम्बन आदि लिये जाते हैं । जैसे—'शून्यं
वासगृहम्' (पृ० २४) इत्यादिमें ।

संख्यातुमशक्यतया चुम्बनपरिरम्भणादिबहुभेदात् ।

अयमेक एव धीरैः कथितः संभोगशृङ्गारः ॥ २११ ॥

तत्र स्यादृषट्कं चन्द्रादित्यौ तथोदयास्तमयः ।

जलकेलिवनिहारप्रभातमधुपानयामिनीप्रभृतिः ॥ २१२ ॥

अनुलेपनभूषाद्या वाच्यं शुचि मेध्यमन्यच्च ।

तथा च भरतः—(यत्किञ्चिल्लोके शुचि मेध्यमुज्ज्वलं दर्शनीयं वा तत्सर्वं शृङ्गारेणोपनीयते (उपयुज्यते च)' इति ।

संभोगशृङ्गारे विशेषमाह—संख्यातुमिति । चुम्बनपरिरम्भणादिबहुभेदात् = चुम्बन = परिरम्भणादिः (वक्त्रसंयोगालिङ्गनादिः) यो बहुभेदः (अधिकप्रकारः) तस्मात् हेतोः, संख्यातुं = परिगणयितुम्, अशक्यतया = अशक्तिविषयत्वेन, अयं संभोगशृङ्गारः धीरैः = विद्वद्भिः, एक एव, कथितः = अभिहितः ॥ २११ ॥

तत्रेति । तत्र = संभोगशृङ्गारे, शृषट्कम् = श्रुतानां (वसन्तादीनाम्) षट्कम् (षट्समूहः), चन्द्रादित्यौ = इन्द्रयुगौ, उदयास्तमयः = उदयास्तमनकालौ, जलकेलीत्यादिः = जलकेलिः (सलिलक्रीडा) वनविहारः (उपवनक्रीडा), प्रभातम् (प्रातःकालः), मधुपानं (मद्यपानम्) यामिनी (रात्रिः), तत्प्रभृतिः (तदादिः) वाच्य इति शेषः । २१२ ॥

एव च अनुलेपनभूषाद्याः = अनुलेपनं (चन्दनाद्यनुलेपनम्) भूषा (भूषणं, भूषणपरिधानम् इत्यर्थः) तदाद्याः (तत्प्रभृत्यः), वाच्या इति शेषः । तथा च शुचि-शुक्लं वस्त्रादीत्यर्थः मेध्यं = पवित्रम्, अन्यच्च = अरं च वाच्यं = कथनीयम् ।

अत्रार्थं भरतौक्ति प्रदर्शयति—तथा चेति । शुचि = शुक्लं, मेध्यं = पवित्रम् उज्ज्वलं = निर्मलम्, दर्शनीयं = द्रष्टव्यम्, शशाङ्कहृदीति भावः । तत्र, सर्वं = सकलं; शृङ्गारेण = आदिरसेन, उपनीयते = उपासितविषयीक्रियते, उपयुज्यते च = उपयोग-विषयीक्रियते, उद्दीपकत्वेनेति शेषः ।

चुम्बन और आलङ्कन आदि अनेक भेद होनेसे परिगणन नहीं किये जा सकनेसे विद्वानोंने इस संभोग शृङ्गारका एक ही भेद मान लिया है ॥ २११ ॥

शृङ्गाररसमें छः श्रुत, सूर्य, चन्द्र, उनका उदय और अस्त होना जल क्रीडा, वनविहार, प्रातःकाल, मदिरासन, रात्रि इत्यादि विषयोंका वर्णन होता है ॥ २१२ ॥

चन्दन आदिका लेपन, अलङ्कारधारण आदि और अन्य भी सफेद और पवित्र पदार्थ जो हैं उनका भी वर्णन होता है ।

जैसे कि भरत मुनिने कहा है—लोकमें जो कुछ सफेद, पवित्र और उज्ज्वल और दर्शनीय पदार्थ हैं वे सब शृङ्गारसे उपासित होते हैं उपासितविषय किये जाते हैं ।

कथम्—

कथितश्चतुर्विधोऽसादानन्तर्यात्तु पूर्वरागादेः ॥ २१३ ॥

बहुकम्—

‘न विना विप्रलम्भेन संभोगः पुष्टिमरुते ।
कषायिते हि वस्त्रादौ भूयान् रागो विवर्धते ॥’ इति ।

तत्र पूर्वरागानन्तरं संभोगो यथा कुमारसम्भवे पार्वतीपरमेस्वरयोः ।

प्रवासानन्तरं सम्भोगो यथा मम तातपादानाम्—

‘चेमं ते ननु पक्षमलाक्षि ! किसअं खेमं मदङ्गं दिदं,

पूर्वरागाद्यानन्तर्येण संभोगशृङ्गारस्य चातुर्विध्यं वर्णयति कथित इति । असौ= संभोगशृङ्गारः पूर्वरागादेः = आदिपदेन मानादीनां परिग्रहः । आनन्तर्यात् = अनन्तर-
आविश्वात्, तु चतुर्विधः = चतुष्प्रकारः, कथितः ।

अत्रार्थे प्राचीनमतसंबादं प्रदर्शयति—न विनिति । विप्रलम्भेन विना=विप्रलम्भ-
शृङ्गारमन्तरेण, संभोगः=संभोगशृङ्गारः, पुष्टि=पोष, न अम्रुते = न प्राप्नोति । हि =
यतः वस्त्रादौ = वसनादौ, कषायिते = कषायेण रक्ते, भूयान्=प्रचुरः, रागः = लौहित्यं
विवर्धते = विवर्द्धि प्राप्नोतीति भावः ॥ २१३ ॥

पूर्वरागाऽनन्तरं संभोगशृङ्गारः, कुमारसंभवेऽष्टमसर्गे ।

प्रवासाऽनन्तर संभोगशृङ्गारमुदाहरति—क्षेममिति । प्रवासाऽनन्तरभोगस्य
नायको नायिकां पृच्छति—हे पक्षमलाक्षि = प्रचुरपक्षमयुक्तनयने सुन्दरि ! ते = तव,
क्षेमं = कुशलं, ननु = किम् ? नायिकोत्तरयति प्राकृते—किसअं इति । “कृमकं क्षेमं
मदङ्गं ददम्” इति संस्कृतच्छाया । मदङ्गं = मदीयो देहाऽवयवः यत् ददं = मादं,
अत्यन्तमित्यर्थः । कृमकं = दुर्बलं जातं, तदेव क्षेमं = कुशलम् । नायकः पुनः पृच्छति—

यह (संभोग शृङ्गार) पूर्वराग आदिके अनन्तर होनेसे चार प्रकारका कहा
गया है अर्थात् पूर्वरागके बाद होने वाला १ मानके बाद होने वाला २ प्रवासके बाद
होनेवाला ३ और कथनविप्रलम्भके बाद होने वाला ४ जो कि कहा गया है—विप्रलम्भ
शृङ्गारके बिना संभोग शृङ्गार पृष्ठ नहीं होता है । कषायसे रंगे वस्त्रमें प्रचुर लौहित्य
(लालिमा) बढ़ता है । उनमें पूर्वरागके अनन्तर संभोग जैसे कुमारसंभवमें पार्वती और
परमेश्वरका है ।

प्रवासके अनन्तर संभोगका उदाहरण जैसे ग्रन्थकारके पिताका है ।

प्रधाससे ज्ञानेपर नायक—“हे सुन्दरि ! तुम्हारा कुशल है क्या ? नायिका—
“यह मेरा शरीर अत्यन्त दुर्बल है” यही कुशल है । नायक—“ऐसी दुर्बलता कैसे

एतादृक्कराता कुतः ? तुह पुणो पुट्ठं शरीरं अदो ।
केनाहं पृथुलः प्रिये !—पणइणोवेहसस सम्मेलणात्,
स्वत्तः सुभ्रु ! न कापि मे, जइ इदं खेमं कुदो पृच्छसि ? ॥
एवमन्यत्राप्युक्तम् ।

अथ हास्यः—

विकृताकारवाग्बेपचेष्टादेः कुहकाद्भवेत् ।

एतादृमिति । एतादृक् = एतादृशी, कृशता = दुर्बलता, त्वद्देश्येति शेषः । कुतः = कस्मात्कारणात्, जातेति शेषः । नायिकोत्तरवति—सुह इति । “तव पुनः पुष्टं शरीरं यत्” इति संस्कृतच्छाया । यतः = यस्मात्कारणात्, तव = भवतः, शरीरं = देहः, पुष्टं = स्थूलम् । अत एव मदीया कृशतेति भावः । नायकः पुनः पृच्छति—केनेति । हे प्रिये = हे दयिते ! अहं केन = कारणेन, पृथुलः = पुष्टः, जात इति शेषः ।

नायिकोत्तरवति—ब्रह्मणोति । “प्रणमिनी देहस्य सम्मीलनात्” इति संस्कृतच्छाया । प्रणमिनीदेहस्य = प्रियाशरीरस्य, समीलनात् = संयोगात्, एवं पुष्टः, प्रवासकाल इति शेषः । नायिको मूढे—स्वस्त इति । हे सुभ्रु = हे शोभनभ्रुयुक्ते सुन्दरि !, स्वत्तः = स्वद्, विनेति शेषः, मे = मम, काऽपि = प्रणमिनीति भावः ।

न = नो वर्तते । नायिका प्रत्युत्तरवति—सुह इति । “यदि इदं खेमं कुतः पृच्छसि ?” इति । इदं—यदि मदन्या काऽपि तव प्रणयिके नाऽस्ति चेत्, तदेति शेषः । खेमं = कुशलं, मदीयमिति शेषः । कुतः = कस्मात्कारणात्, पृच्छसि = अनुयुनक्ति । प्रणयिवियोगे प्रणयिन्याः खेमं कथं पृच्छसीति भावः साहूलविक्रीकितं वृत्तम् ॥

उपसंहरति—एवमन्यत्रापि ; ऊहं = कल्पनीयम् ।

हास्यरसं वर्णयति—विकृताकारेऽर्थादिः । विकृताऽऽकारवाग्बेपचेष्टाऽऽदेः = विकृतः (विकारयुक्तः, स्वाभाविकभिन्न इत्यर्थः) आकारः (आकृतिः), विकृता वाक् (वाणी), विकृतो वेषः (नेपथ्यम्) विकृता चेष्टा (हस्तपादादिसंचालनम्) यस्य सः, तदादेः, कुहकाद् = चतुराद् जनाद्, हास्यरसो भवति । स च हास्यस्थायि-
हृद् ?” नायिका—तुम्हाय शरीर पुष्ट हे इसलिए मेरी दुर्बलता हुई । नायक—“प्रिये ! मैं किस कारणसे पुष्ट हूँ” । नायिका—प्रियाके शरीरके सम्मेलनसे । नायक—हे सुन्दरि ! तुम्हारे सिवाय मेरी कोई भी प्रिया नहीं है । नायिका—बस ऐसा है तो मेरा कुशल क्यों पूछते हो ? ॥

इसी तरह अन्यत्र (ईर्ष्या आदिमें) भी समझना चाहिए ।

हास्य—चतुरजनसे विकारयुक्त—वाणी, वेष और चेष्टा आदिसे हास्य रस

हास्यो हासस्थायिभावः श्वेतः प्रमथदैवतः ॥ २१४ ॥

विकृताकारवाक्चेष्टं यमालोक्य हसेज्जनः ।

तमत्रालम्बनं प्राहुस्तच्चेष्टोद्दीपनं मतम् ॥ २१५ ॥

अनुभावोऽक्षिसङ्कोचवदनस्मेरतादयः ।

निद्रालस्यावहित्थाद्या अत्र स्युर्व्यभिचारिणः ॥ २१६ ॥

ज्येष्ठानां स्मितहसिते, मध्यानां विहसितावहसिते च ।

नीचानामपहसितं तथातिहसितं तदेष पङ्भेदः ॥ २१७ ॥

भावः = हासः (हास्यम्) स्थायी भावो यस्य सः, श्वेतः = श्वेतवर्णयुक्तः । प्रमथ-
दैवतः = प्रमथः (शिवपारिषदः) दैवतं (देवः) यस्य सः, तादृशो भवति ॥ २१४ ॥

विकृताकारवागिति । विकृताऽऽकारवाक्चेष्टं = विकृताः (विकारयुक्ताः)
आकारवाक्चेष्टाः (आकृतिवाणीचेष्टनानि) यस्य सः, तम् । तादृशं यं = पदार्थम्;
आलोक्य = दृष्ट्वा, जनः, हसेष्ट = हास्यं कुर्यात्, अत्र = अस्मिन् हास्यरसे, तं = जनम्
आलम्बनम् = आलम्बनविभावं, प्राहुः = कथयन्ति, तच्चेष्टा = आलम्बनचेष्टा, उद्दीपनम् =
उद्दीपनविभावः, मतं = सम्मतम् ॥ २१५ ॥

अनुभाव इति । अत्र = हास्यरसे । अक्षिसङ्कोचवदनस्मेरतादयः । अक्षि-
सङ्कोचः (नयनसंकोचनम्) वदनस्मेरता (मुखविकासः), तदादयः (तत्प्रभृतयः)
अनुभावः । निद्राऽऽलस्यावहित्थाद्या = निद्रा (स्वापः) आलस्यम् (अलसता)
अवहित्था (आकारगोपनम्) तदाद्याः, व्यभिचारिणः = व्यभिचारिभावाः ॥ २१६ ॥

हास्यभेदानाह—ज्येष्ठानां = श्रेष्ठानाम्, उत्तमप्रकृतीनामिति भावः, स्मितहसिते;
भवत इति शेषः । मध्यानां = मध्यमानां जनानां, विहसितावहसिते, भवतः ।
नीचानाम् = अधमप्रकृतीनां जनानाम्, अपहसितं, तथा अतिहसितं, भवत इति शेषः ।
तत् = तस्मात्कारणान्, हासः = हास्यः, पङ्भेदः = षट् भेदा यस्य सः, तादृशो भवतीति
भावः । अनुपपदेषां लक्षणानि प्रतिपाद्यन्ते ॥ २१७ ॥

प्रकट हीठा है, इसका स्थायी भाव 'हास' है वर्ण शुक्ल और देवता 'प्रमथ' माने
गये हैं ॥ २१४ ॥

विकारयुक्त—आकार, वाणी और चेष्टासे युक्त जिसको देखकर लोग हँसें
वह आलम्बन होता है और उसको चेष्टा उद्दीपन होती है ॥ २१५ ॥

नेत्रसङ्कोच और मुखविकास आदि अनुभाव होते हैं निद्रा, आलस्य और
अवहित्था (आकारको छिपाना) आदि इसमें व्यभिचारिभाव होते हैं ॥ २१६ ॥

उत्तमजनोंका स्मित और हसित, मध्यम जनोंका विहसित और अवहसित तथा
नीच जनोंका अपहसित और अतिहसित इत्येक प्रकार इन्में हास्यके छः भेद होते हैं ॥ २१७ ॥

ईषद्विकासिनयनं स्मित स्यात् स्पन्दिताधरम् ।
 किञ्चिल्लक्ष्यद्विजं तत्र हसितं कथितं बुधैः ॥ २०८ ॥
 मधुरस्वरं विहसितं, सांसशिरःकम्पमवहसितम् ।
 अवहसितं साक्षात्, विक्षिप्तान् च भवन्त्यतिहसितम् ॥ २१ ॥

स्मित लक्षयति—ईषद्विति । ईषद्विकासिनयनं = ईषत् = अल्पं यथा तथा विकासिनी (विकसनशीले) नयने (नेत्रे) यस्मिस्तत् । तथा स्पन्दिताधरं = स्पन्दितः (किञ्चिच्चलितः) अधरः (ओष्ठः) यस्मिस्तत्, तादृशं हास्यं “स्मितं” स्यात् = भवेत् ॥

हसितं लक्षयति—किञ्चिद्विति । तत्र = हास्ये, किञ्चिल्लक्ष्यद्विजं = किञ्चित् (ईषत् यथा तथा) लक्ष्यः (दृश्याः) द्विजाः (दन्ताः) यस्मिस्तत्, तत् हसितमिति बुधैः = विद्वद्भिः, कथितम्=प्रतिपादितम् ॥ २०८ ॥

विहसितं लक्षयति—मधुरस्वरमिति । मधुरस्वरं = मधुरः (मनोहरः) स्वरः (शब्दः) यस्य तत् तादृशं हास्यं “विहसितम्” कम्पते ।

अवहसितं लक्षयति—सांसशिरःकम्पं = अंसश्च शिरश्च अंसशिरः, “दन्तश्च प्राप्तिनूयंसेनाऽङ्गानाम्” इति प्राप्यङ्गत्वात्समाहारद्वन्द्वः । अंसशिरसः कम्पः, अंसशिरः कम्पेन सहितम्, एककम्पस्तकम्पसहितं हास्यम् “अवहसितम्” कम्पते ।

अपहसितं लक्षयति—साक्षात् = अक्षेण (अश्रुणा) सहिते साक्षे, तादृशे अक्षिणी यस्मितम्, तादृशं हास्यम् “अपहसितम्” । अतिहसितं लक्षयति—विक्षिप्ताऽङ्गं = विक्षिप्तानि (इतस्ततः प्रेरितानि) अङ्गानि (देहाऽवयवाः) यस्मिस्तत्, तादृशं हास्यम्, “अतिहसितम्” ॥ २०९ ॥

स्मित—जिस हास्यमें नेत्र कुछ विकसित हों और ओष्ठ कुछ हिले उसे “स्मित” कहते हैं ।

हसित—जिस हास्यमें दाँत कुछ देखे जायें उसे पण्डित लोग “हसित” कहते हैं ॥ २०८ ॥

विहसित—मधुर स्वरवाले हास्यको “विहसित” कहते हैं ।

अवहसित—कंधे और शिरमें कम्पके साथ होनेवाले हास्यको “अवहसित” कहते हैं ।

अपहसित—जिस हास्यमें आँखोंसे जासू आ जायू उसे “अपहसित” कहते हैं ।

अतिहसित—जिस हास्यमें हाथ पैर आदि अङ्ग पटके जायें उसे “अतिहसित” कहते हैं ॥ २०९ ॥

यथा—

गुरोर्गिरः पञ्चदिनान्यधीत्य, वेदान्तशास्त्राणि दिनत्रयं च ।

अमी समाधाय च तर्कवादान्समागताः कुक्कुटमिश्रपादाः ॥

अस्य लटकमेलकप्रभृतिषु परिपोषो द्रष्टव्यः ।

अत्र च—

यस्य हासः, स चेत् क्वापि साक्षान्नेव निबध्यते ।

तथाप्येष विभावादिसामर्थ्यादुपलभ्यते ॥ २२० ॥

अभेदेन विभावादिसाधारण्यात्प्रतीयते ।

सामाजिकैस्ततां हास्यरसाऽयमनुभूयते ॥ २२१ ॥

हास्यरसमुदाहरति—गुरोरिति । अमी = एते, कुक्कुटमिश्रपादाः = कुक्कुट
मिश्रवर्णाः, गुरोः=प्रभाकरभट्टस्य, गिरः=मीमांसाशास्त्रविशेषरूपाः, पञ्च दिनानि =
पञ्च दिवसान्, वेदान्तशास्त्राणि = उत्तरमीमांसादर्शनग्रन्थान्, दिनत्रयं = दिवसत्रितयम्,
“उभयत्र” कालाऽवनोरत्यन्तसंयोगे । इति द्वितीया । अधीत्य = पठित्वा, तर्कवादांश्च=
न्यायदर्शनवादांश्च, समाधाय=सम्पक् ध्याणगोचरीकृत्य समागताः = सम्प्राप्ताः । अत्र
कुक्कुटमिश्रपादा आलम्बनम् । तेषां पञ्चदिनाऽऽययनादय उद्दीपनानि । शरीरच्छवा-
सननेत्रसङ्कोचादयोऽनुभावाः, हर्षाऽवहित्यादयो व्यभिचारिभावाश्च अनुक्ता अपि । हास्य-
न्यसमाक्षेपे तथा दोषो न विद्यते” इति वचनानुसारात् सामर्थ्याद्ब्रह्माः, हासः स्थावि-
भावः एवमन्यत्रऽपि ।

अस्येति । अस्य = हास्यरसस्य, लटकमेलकप्रभृतिषु = लटकमेलकादिषु,
प्रभृतिष्वेन हास्याऽर्णवादीनां परिग्रहः । परिपोषः=परिपोषणम् । २१९ ॥

हास्यरसे विशेषमाह—यस्येति । यस्य हासः = यत्सम्बन्धी, यदालम्बन इति
भावः । स = आलम्बनविभावः, क्वापि = कुत्रचित्स्थले, साक्षात् = वचनत, नैव
निबध्यते चेत्=नैव प्रतिपाद्यते यदि, तथाऽपि, एषः = आलम्बनविभावरूपः, विभावा-
दिसामर्थ्यात् = यथास्थितविभावाऽनुभावादिसामर्थ्यात्; उपलभ्यते=कल्प्यते, सामाजि-
कैरिति शेषः । ततः = अनन्तरं, सामाजिकैः = यस्मै; विभावादिसाधारण्यात् =
विभावादीनां साधारण्यात् = साधारणीकरणध्यापारात्, अभेदेन = स्वपरसाधारणत्वेन,

उ०—ये कुक्कुटमिश्रजी प्रभाकर मीमांसकके ग्रन्थाका पाँच दिनोंक और
वेदान्तशास्त्रोंको तीन दिनोंक पढ़कर और न्यायदर्शनोंके वाचकोंको मूँचकर ब्या
रपे हैं । हास्य रसका परिपोष लटकमेलक आदि प्रहसनोंमें देवता चाहिए । जिसका
क्षेत्र किसी प्रबंधमें साक्षात् निबद्ध नहीं किया गया है तो भी यह विभाग आदि सामर्थ्यमें
उपलब्ध होता है ॥ २२० ॥

एवमन्येष्वपि रसेषु बोद्धव्यम् ।

अथ करुणः—

इष्टनाशादनिष्टाम्नेः करुणाऋणो रसो भवेत् ।

धीरैः कपोतवर्णोऽयं कथितो यमदैवतः ॥ २२२ ॥

शोकोऽत्र स्थायिभावः स्याच्छोच्यमालम्बनं मतम् ।

तस्य दाहादिकावस्था भवेदुद्दीपनं पुनः ॥ २२३ ॥

अनुभावा दैवनिन्दाभूपातकन्दितादयः ।

वैवर्ण्योच्छ्वासनिःश्वासस्तम्भप्रलपनानि च ॥ २२४ ॥

प्रतीयते = जायते, अनुका विभावादिरिति शेषः । ततश्च अयं हास्यरसः = द्वितीयो रसः, अनुभूयते=अनुभूतिविषयीक्रियते । पूर्वोक्तोऽनुवाद एवः ॥ २२० ॥

एवमिति । एवम् = इत्यनेन, अन्येषु अपि = अपरेषु अपि, रसेषु, बोद्धव्यं = बोध्यम् ॥ २२१ ॥

करुणरसं वर्णयति—इष्टनाशादिति । इष्टनाशात्=प्रियनाशात्, अनिष्टान्तेः=अनभिष्टविषयप्राप्तेः, करुणाऽऽहयः = करुणनामकः, रसो भवेत् । धीरैः = विद्वद्भिः, अयं = करुणरसः, कपोतवर्णः = पारावतवर्णः, यमदैवतः = यमः (यमराजः) देवतं (देवता) यस्य सः कथितः ॥ २२२ ॥

शोक इति । अत्र = करुणरसे, शोकः स्थायिभावः स्यात् । शोच्यं=शोचनीय, शोकाविषयीभूतं वस्तु, मालम्बनम् = मालम्बनविभावः, मतम् । पुनः = भूयः, तस्य = शोच्यस्य, दाहाऽऽदिकावस्था = दहनप्रभृतिदशा, उद्दीपनम् = उद्दीपनविभावो भवेत् ॥ २२३ ॥

अनुभावा इति । दैवनिन्दाभूपातकन्दितादयः = दैवनिन्दा (भाग्यकुत्सा), भूपातः (भूमिनिपतनम्), कन्दिता (रोदनम्) तदादयः (तत्रप्रभृतयः), तथा वैवर्ण्योच्छ्वासनिःश्वासस्तम्भप्रलपनानि च=वैवर्ण्यम् (विवर्णता), उच्छ्वासः (अन्नमूर्च्छप्रवासः),

फिर विभाव आदिके साधारणीकरण व्यापारसे अनुक्त होनेपर भी विभाव आदि प्रतीय होता है, तब सामाजिकोंको हास्य रसका अनुभव होता है ॥ २२१ ॥

इसी तरह अन्य रसोंमें भी समझना चाहिए ।

करुण—इष्टके नाश और अनिष्टकी प्राप्तिसे करुण रस होता है विद्वानोंने इसका कपोत-सावर्ण और यमराजको देखा बताया है ॥ २२२ ॥

इसमें स्थायी भाव शोक है और शोचनीय वस्तु विनष्टबंधु आदि मालम्बन माना गया है शोचनीयकी दाहा आदि अवस्था "उद्दीपन" होता है ॥ २२३ ॥

भाग्यकी निन्दा, जमीनपर गिरना, रोना आदि, विवर्णता, उच्छ्वास, निःश्वास,

निर्वेदमोहापस्मारव्याधिग्लानिस्मृतिश्रमाः ।

विषादजडतान्मादचिन्ताद्या व्यभिचारिणः ॥ २२५ ॥

शोच्यं विनष्टबन्धुप्रभृति ।

यथा मम राघवविलासे—

‘विपिने क जटानिबन्धनं ? तव चेदं क मनोहरं वपुः ? ।

अनयोर्घटनाविधेः स्फुटं ननु खड्गेन शिरीषकर्तनम् ॥’

निःश्वासः (मुखनासाभ्यां निर्गतो वायुः), स्तम्भः (जडभावः, चेष्टाराहित्यमिति भावः, प्रलयनम् (अन्त्येकवचनकथनम्), एतानि चाऽनुभावाः ॥ २२४ ॥ *

कण्ठरसे व्यभिचारिभावानाह—निर्वेदेत्यादिः । निर्वेदः (विरक्तिः), मोहः (मूर्च्छा), अपस्मारः (रोगविशेषः) व्याधिः (सामान्यरोगः) ग्लानिः (ग्लानिः), स्मृतिः (स्मरणम्), श्रमः (परिश्रमः) । एवं च विषादादिः = विषादः (खेदः), जडता (स्तब्धता), उन्मादः (चित्तविभ्रमः) चिन्ता (आध्यानम्), इत्याद्याः व्यभिचारिणः ॥ २२५ ॥

शोच्यं = शोचनीयं, विनष्टबन्धुप्रभृति ।

कण्ठरसमुदाहरति—विपिन इति । वनगमनतत्परं रामं दृष्ट्वा दशरथस्योक्तिरियम् । विपिने = घने, तव, जटानिबन्धनं = जटाधारणं, वव = कुत्र, इदं=दृश्यमानं, मनोहरं = सुन्दरं, वपुश्च = शरीरं च, वव = कुत्र; उपयोर्महदन्तरमिति भावः । अत एव पूर्वार्द्धे विषमाऽलङ्कारः । विधेः = ब्रह्मणः, अनयोः = जटानिबन्धनमनोहरवपुषोश्च, घटनाविधेः = एकत्र संघटनाविधानात्, खड्गेन = असिना, शिरीषकर्तनं = शिरीषपुषाच्छेदनं, स्फुटं = व्यक्तं, ननु = निश्चयेन । उत्तरार्द्धे निदर्शनाऽलङ्कारः, तथा चैतयोर्द्वयोरलङ्कारयोरङ्गाङ्गीभावेन सङ्करः । अत्र राम आलम्बनविभावः, तस्य वनगमनोद्यम उद्दीप्तविभावः, शोकः स्थायिभावः, दैवनिन्दा अनुभावः, ग्लान्याद्या व्यभिचारिभावाः श्लाघ्यलभ्याः । वियोगिनी वृत्तम् ।

जडभाव, प्रलाप (निरर्थक वचन) ये सब कण्ठ रसमें अनुभाव होते हैं ॥ २२४ ॥

निर्वेद (विरक्ति), मोह, अपस्मार (मिरगी रोग), व्याधि (सामान्यरोग), ग्लानि, स्मरण, परिश्रम, विषाद, जडता, उन्माद, और चिन्ता आदि इसमें व्यभिचारी भाव हैं ॥ २२५ ॥

उ०—ग्रन्थकारके “राघवविलास” नामके ग्रन्थका पद्य है—वनमें जानेके लिए तत्पर रामको देखकर महाराज दशरथ कहते हैं—जङ्गलमें जटाओंको बाँधना कहीं और नुस्त्राया यह सुन्दर शरीर कहीं, दैवसे की गई इन दो विषयोंकी योजना खड्गसे शिरीष पुष्पका काटनेके समान है ।

अत्र हि रामवनवासजनितशोकात्तस्य दशरथस्य दैवनिन्दा। एष बन्धुवियोगविभवनाशादाबस्युदाहार्यम्। परिपोषस्तु महाभारते क्षीपर्वणि द्रष्टव्यः।

अस्य करुणविप्रलम्भाद् भेदमाह—

शोकस्थायितया भिन्नो विप्रलम्भादयं रसः।

विप्रलम्भे रतिः स्थायी पुनः संभोगहेतुकः ॥ २२६ ॥

अथ रौद्रः—

रौद्रः क्रोधस्थायिभावो रक्तो रुद्राधिदेवतः।

आलम्बनमरिस्तत्र तच्चेष्टोद्धीपनं मतम् ॥ २२७ ॥

अत्रेति। रामेत्यादि—रामस्य (राघवस्य) यो वनवासः (अरण्यनिवासः), तेन जनितः (उत्पन्नितः) यः शोकः (मन्युः) तेन आतंस्य (पीडितस्य)। बन्धुवियोगेत्यादिः = बन्धुवियोगे (बान्धवविरहे) विभवनःशादी (सम्पत्तिनाशादी) अपि उदाहार्यम् = उदाहरणीयम् ॥ २२६ ॥

अस्येति। अस्य = करुणस्य, करुणविप्रलम्भात्, भेदं = व्यावृत्तिम्। आह—
शोकस्थायितयेति। अयं, करुणो रसः, शोकस्थायितया=शोकस्य स्थायिभावत्वेनेत्यर्थः। विप्रलम्भात् = करुणविप्रलम्भात्, भिन्नः = भेदप्राप्तः। विप्रलम्भे = करुणविप्रलम्भे, पुनः = भूयः, संभोगहेतुकः = संभोगकारणः, स्थायी = स्थायी भावो, रतिः, शोकस्तु अप्रधानत्वेन प्राग्वर्तीति भावः।

रौद्ररसं वर्णयति—रौद्र इति। रौद्रः=रौद्ररसः, क्रोधस्थायिभावः=क्रोधः स्थायी भावो यस्य सः। रक्तः=रक्तवर्णः, रुद्राधिदेवतः=रुद्रः (हरः) अधिदेवतम् (अधिष्ठातां देवः) यस्य सः। तत्र = रौद्ररसे, आलम्बनम् = आलम्बनविभावः, अरिः = शत्रुः, तच्चेष्टा = अरिचेष्टा, उद्धीपनं मतम् = उद्धीपनविभावः सम्मतः ॥ २२७ ॥

इस पद्यमें रामके वनवासस उत्पन्न शोकसं वाडितं दशरथसं की गई दैवनिन्दा है। इसी प्रकार बन्धुवियोग और घनताश आदिमें भी उदाहरण देना चाहिए। करुण-रसका परिपोष महाभारतमें स्त्रीपर्वमें देखना चाहिए।

करुण-रसका करुण-विप्रलम्भसे भेद बताते हैं—

करुणरस, शोक स्थायी होनेसे करुणविप्रलम्भसे भिन्न है। करुण-विप्रलम्भमें फिर संभोगका हेतु स्थायी भाव रति है ॥ २२६ ॥

रौद्र—रौद्ररसका स्थायी भाव क्रोध है, इसका वर्ण लाल है और देवता रुद्र है। उसमें आलम्बन विभाव शत्रु होता है और उसकी चेष्टा उद्धीपन है ॥ २२७ ॥

मुष्टिप्रहारपातनविकृतच्छेदावदारणेश्वैव ।
 संग्रामसंग्रामाद्यैरस्योद्दीप्तिभवेत् प्रौढा ॥ २२८ ॥
 भ्रूविभङ्गौष्ठनिर्दशबाहुस्फोटनतर्जनाः ।
 आत्मावदानकथनमायुधोत्क्षेपणानि च ॥ २२९ ॥
 अनुभावास्तथाक्षेपक्रूरसंदर्शनादयः ।
 उग्रतावेगरोमाश्चस्वेदवेपथवो मदः ॥ २३० ॥
 मोहामषादयस्तत्र भावाः स्युष्यभिचारिणः ।

मुष्टिपदम् । मुष्टीत्यादि-मुष्टिप्रहारः (मुष्टिताडनम्) मुष्टिपदम् अङ्गान्तरो-
 पलक्षकम् । पातनम् (अरेभूमिपातनम्), विकृत (विस्फोटाचरणम्), छेदः (द्वैधा-
 करणं, खड्गादिना अरेपछेदनम्) अवदाहरणम् (शूलादिना अरेविदारणम्), एव
 च संग्रामसंग्रामार्थः = युद्धस्वरदिभिः, अस्य = रौद्रसस्य, प्रौढा = महती, उद्दीप्तिः =
 उद्दीपनं भवेत् ॥ २२८ ॥

भ्रूविभङ्गौष्ठेत्यादिः । रौद्रसस्यऽनुभावान्निदिशति—**भ्रूविभङ्गः ।** (भ्रुकुटि-
 पर्वणम्) ओष्ठनिर्दशः (दशनेन अधरदशनम्), बाहुस्फोटनं (भुजताडनम्), तर्जना
 (पत्संनगिरः) । आत्माऽवदानकथनम् = आत्मनः (स्वस्थं) अवदानं (कृतं शौर्यकर्म) ।
 तस्य कथनं (कीर्तनम्) आयुधोत्क्षेपणानि = अस्त्रोत्प्रेरणानि ॥ २२९ ॥

अनुभावा इति । तथा = तेनैव प्रकारेण, आक्षेपः = अपवादः, क्रूरसन्दर्शनं =
 कठोरदृष्टिः, तदादयः, अनुभावाः = रौद्रसस्येति शेषः ।

रौद्रसस्य व्यभिचारिभावास्निदिशति—उग्रतेत्यादिः । उग्रता (रौद्रता)
 वेगः (जवः) रोमाञ्चः (रोमकण्ठकः), स्वेदः (धर्मजलम्), वेपथुः (कम्पः),
 मदः = अहङ्कारः ॥ २३० ॥

व्यभिचारिभावास्निदिशति—मोहाऽमषादय इति । मोहः (वैचित्त्यम्) अमर्षः
 (क्रोधः) इत्यादयः, तत्र = रौद्रसे व्यभिचारिणो भावाः ॥

मुष्टिसे प्रहार, गिराना, विषद्ध आचरण, काटना, फाड़ना, संग्राममें सत्वरता
 तत्यादि कर्मसे इसका अधिक उद्दीपन होता है ॥ २२८ ॥

भ्रुकुटिको टेढ़ी करना ओष्ठको चबाना, ताल ठोकना, भर्त्सन करना, अपनी
 शूरताका कीर्तन, शस्त्रोंको उठाना ॥ २२९ ॥

आक्षेप और कठोर दृष्टि ये सब रौद्रके अनुभाव हैं ।

उग्रता, आवेग, रोमाञ्च, स्वेद, कम्प और मद ॥ २३० ॥

मोह तथा क्रोध आदि उसमें व्यभिचारिभाव होते हैं ।

यथा—

‘कृतमनुमतं दृष्टं वा येरिदं गुरुपातकं
मनुजपशुभिर्निर्मर्त्यादैर्भवद्विरुदायुधैः ।
नरकरिपुणा सार्धं तेषां सभौमकिरीटिना-
मयमहमसृग्मेदोमांसैः करोमि दिशां बलिम् ॥’

अस्य युद्धवीराद्भेदमाह—

रक्तास्यनेत्रता चात्र भेदिनी युद्धवीरतः ॥ २३१ ॥

रौद्रसमुदाहरति—कृतमिति । वेणीसंहारनाटकस्थं पद्यम् । स्वपितुर्द्रोणस्य वधेन क्रुद्धस्याऽववत्याम्न उक्तिरियम् । मनुजपशुभिः = नरपशुभिः, धर्माधर्मज्ञान-
राहित्येन पशुसदृशैरिति भावः । निर्गर्वादिः = मर्त्यान्तरहितैः, गुरुत्वमर्थादाज्ञानशून्यै-
रिति भावः, उदायुधैः = उत्तोलितशस्त्रैः, यैः भवद्विः=युष्माभिः, इदं = सद्योऽनुष्ठितं
गुरु = महत्, पातकं = पातित्यावहं पापं, गुरुहृत्यारूपमिति भावः । कृतं = विहित,
दृष्टं=मनेनेति शेषः, अनुमतम्=अनुमोदनं कृतम्, दृष्टं वा=अवलोकितं वा, नरकरिपुणा
सार्धं=श्रीकृष्णेन समं, सभौमकिरीटिनां = भौमसेनाऽञ्जुनसहितानां, तेषां = सर्वेषाम्
एवं, अयं=तेषां सन्निकृष्टस्थः, अहम् = अश्वत्थामा, असृग्मेदोमांसैः = इविरवसा-
पल्लैः, दिशां = दिग्बन्धितशृगालादीनाम्, बलिम् = उपचारद्रव्यं, करोमि =
विदधामि ॥ अस्मिन्पद्ये दृष्टं=मनादय आलम्बनविभावाः, सत्कृतद्रोणहृत्यादय उद्दीपन-
विभावाः, रिपूणां हननप्रतिज्ञा अनुभावः, आक्षेपलभ्या गर्वाद्यैर्भ्यभिवारिभावाः ।
क्रोधः स्थायीभावः ।

अस्य युद्धवीराद्भेदमाह—रक्ताऽऽस्यनेत्रतेति । अत्र = रौद्ररसे, रक्ताऽऽस्य-
नेत्रता = रक्ते (लोहितवर्णं) आस्यनेत्रे (मुखनयने) यस्य सः, तस्य पुरुषस्य भावः,
रौद्ररसस्य स्थायीभावः क्रोध इति भावः । युद्धवीरतः = युद्धवीरात्, भेदिनी = भेद-
कारिणी, रौद्ररसे वीररसे चोभयत्र अरेरालम्बनरवेऽपि क्रोधाविभावे रौद्रः, उत्साहा-
विभावे वीर इत्यनयोर्भेद इति भावः ॥ २३१ ॥

रौद्र उ०—वेणी संहारमें अपने पिता द्रोणाचार्यके वधसे क्रुद्ध अश्वत्थामाको
उक्ति है । नरपशु, मर्त्यादाशून्य और शस्त्रोंको धारण करनेवासे जो तुम लोगोंने यह
महापातक किया है, अनुमोदन किया है वा देख लिया है, श्रीकृष्ण, भौमसेन और अञ्जुन
इन सबका वधिर, चर्बी और मांससे मैं दिशाओंको बलि देता हूँ ।

रौद्र रसका युद्धवीरसे भेद कहेते हैं—रौद्र रसमें मुख और नेत्र लाल
वर्णके होते हैं, यही वीररसके युद्धवीरसे भेद करनेवाला है । दोनों रसोंमें शत्रु आलम्बन
होता है परन्तु रौद्र रसमें स्थायी भाव क्रोध और वीररसमें उत्साह स्थायी भाव
होता है ॥ २३१ ॥

अथ वीरः—

उत्तमप्रकृतिर्वीर उत्साहस्थायिभावकः ।
 महेन्द्रदेवतो हेमवर्णोऽयं समुदाहृतः ॥ २३२ ॥
 आलम्बनविभावास्तु विजेतव्यादयो मताः ।
 विजेतव्यादिचेष्टाद्यास्तस्योद्धीपनरूपिणः ।
 अनुभावास्तु तत्र स्पृः सहायान्वेषणादयः ॥ २३३ ॥
 सञ्चारिणस्तु घृतिमतिगर्वस्मृतितर्करोमाञ्चः ।
 स च दानधर्मपुण्ड्रैर्दयया च समन्वितश्चतुर्धा स्यात् ॥ २३४ ॥

वीररसं वर्णयति—उत्तमप्रकृतिरिति । उत्तमा (चेष्टा, धीरोदात्तरूपेति भाः) प्रकृतिः (नायकः स्वभावो वा) यस्य सः । उत्साहस्थायिभावकः = उत्साहः स्थायिभावः यस्य सः । एतादृशो वीररसः । महेन्द्रदेवतः = महेन्द्रः देवतं (देवता) यस्य सः, अर्थ = वीररसः, हेमवर्णः = हेमः (सुवर्णस्य) इव वर्णो यस्य सः । अयं = वीररसः, समुदाहृतः = उक्तः ॥ २३२ ॥

विजेतव्यादयः = विजेत्यत्वप्रभृतयः, आलम्बनविभावा मताः ।

अत्र आद्यशब्देन दानवीरे सम्प्रदानभूतपात्रादिः, धर्मवीरे धर्मादिः, युद्धवीरे शत्रुरूपविजेतव्यादिः दयावीरे च दीनादिश्चालम्बनविभावो यथायथं बोद्धव्यः । तस्य = वीररसस्य, विजेतव्यादिचेष्टाद्याः = युद्धवीरे विजेतव्यानां (शत्रुप्रभृतीनाम्) चेष्टाद्याः (अनिष्टावच्छायाः), उद्धीपनरूपिणः = उद्धीपनविभावाः । तत्र = वीररसे, सहायाऽन्वेषणादयः = सहकारिणवेषणादयः, आदिपदेन दानवीरे दानाऽर्षसंप्रहादयः, धर्मवीरे यज्ञाचरणादयः, युद्धवीरे सन्धिविग्रहादिप्रयोगाः, दयावीरे च सान्त्वनवाक्यादयोऽनुभावाः ॥ २३३ ॥

वीररसस्य सञ्चारिभावान्प्रतिपादयति—सञ्चारिणस्तु । घृत्यादयः सञ्चारिभावाः । घृतिः = घृत्यं सन्तोषो वा । मतिः = अर्थनिर्द्धारणम् । गर्वः = अभिमानः । स्मृतिः = स्मरणम्, तर्कः = ऊहः । रोमाञ्चः = रोमाञ्चजनको हर्षः, रोमाञ्चस्य सञ्चारिभावत्वाऽभावात्सञ्चारिणोऽयमर्थो बोद्धव्यः । स च = वीररसश्च दानधर्मपुण्ड्रैर्दयया च समन्वितः = युक्तः, चतुर्धा स्यात् ॥ २३४ ॥

वीर—वीर रसमें प्रकृति (नायक) उत्तम होता है, इसमें स्थायी भाव उत्साह और इसके देवता महेन्द्र और इसका वर्ण सुवर्णके समान कहा गया है ॥ २३२ ॥ जीतनेके योग्य शत्रु आदि इसमें आलम्बन विभाव माने गये हैं, उनकी चेष्टा आदि उद्धीपन विभाव होते हैं, इसमें सहायका अन्वेषण आदि अनुभाव होते हैं ॥ २३३ ॥

घृत्यं (सन्तोष) मति, गर्व, स्मरण, तर्क और रोमाञ्च इसमें सञ्चारिभाव होते हैं । वीरके चार भेद होते हैं—दानवीर, धर्मवीर, युद्धवीर और दयावीर ॥ २३४ ॥

स च वीरो दानवीरो धर्मवीरो युद्धवीरो दयावीरश्चेति षतुर्विधः ।
तत्र दानवीरो यथा परशुरामः—

‘त्यागः सप्तसमुद्रमुद्रितमहीनिर्व्याजदानावधिः’ इति ।

अत्र परशुरामस्य त्यागो उत्साहः स्थायिभावः, संप्रदानभूतब्राह्मणो-
लम्बनविभावः सत्त्वाद्यवसायादिभिर्भ्रातृपुत्रविभावेर्विभावितः, सर्वस्व-
त्यागादिभिरनुभावेरनुभावितो हर्षधृत्यादिभिः संचारिभिः पुष्टिं नीतो
दानवीरतां भजते ।

धर्मवीरो यथा युधिष्ठिरः—

‘राज्यं च वसु देहश्च भार्या भ्रातृसुताश्च ये ।

यच्च लोके ममायत्तं तद् धर्माय सद्योद्यतम् ॥’

दानवीरो धर्मवीरो युद्धवीरो दयावीरश्चेति वीररसत्रयुर्विधः ॥ २३४ ॥

दानवीरः परशुरामो यथा—त्याग इति । सप्तसमुद्रमुद्रितमहीनिर्व्याजदानावधिः =
सप्तभिः (सप्तसंख्यकैः) समुद्रैः (सागरैः) मुद्रिता (वेष्टिता) या मही (पृथ्वी)
तस्या निर्व्याजं (निश्छलम्) यत् दानं (त्रितरणम्) तदेव अवधिः (सीमा) यस्य
सः तादृशः, त्यागः = वितरणं, परशुरामस्येति भावः । अत्र = अस्मिन् उदाहरणे,
ब्राह्मणैः = विप्रैः, कश्यपादिभिरिति भावः । सत्त्वाऽवसायादिभिः = सत्त्वम्
(सत्त्वगुणः), अव्यवसायः (उत्साहः) तदादिभिः (तत्प्रभृतिभिः), उद्दीपनविभावेः,
विभावितः = सञ्जातविभावः । अनुभावितः = सञ्जाताऽनुभावः । पुष्टिः = पोषणं,
नीतो = प्रापितः, दानवीरतां = दानवीररसात्, भजते = आश्रयति ।

धर्मवीरमुदाहरति—राज्यमिति । युधिष्ठिरो ब्रूते—राज्यं = राष्ट्रं, वसु =
धनं, देहः = शरीरं, भार्या = पत्नी, ये च अन्ये = अपरे, भ्रातृसुताः = भ्रातरः
सुताश्च एवं च लोके = भुवने, यच्च भम, आयत्तम् = अधीनम् अस्ति, तत् = सकलं,
धर्माय = धर्मार्थम्, सदा = सर्वदा, उद्यतं = प्रयत्नमस्तीति शेषः ।

अत्र युधिष्ठिरस्य धर्मो उत्साहः स्थायी भावः । धर्मं बालम्बनविभावाः,
धर्मस्येष्टसाधनताज्ञानमुद्दीपनविभावः । एतादृशी उक्तिरनुभावः । वृत्तिहर्षादयः संचारि-
भावाः । एतेषां संयोगाद् धर्मवीररसस्य निष्पत्तिः ।

दानवीर जैसे परशुराम—सात समुद्रोंसे वेष्टित पृथ्वीको निश्छल भावसे दान
करना देना त्रिन (परशुराम) के त्यागकी सीमा है । इस पद्यमें परशुरामके त्यागमें
उत्साह स्थायी भाव है, सम्प्रदानरूप ब्राह्मण—बालम्बन विभावोंसे, सत्त्वगुण और उत्साह
आदि उद्दीपन विभावोंसे विभावित होकर सर्वस्वत्याग आदि अनुभावोंसे अनुभावित
होकर और हर्ष और धैर्य आदि संचारिभावोंसे पूट होकर दानवीरके रूपको प्राप्त
करता है । धर्मवीर जैसे युधिष्ठिर । युधिष्ठिर कहते हैं । राज्य, धन, शरीर, पत्नी,
भाई और पुत्र आदि लोक, जो मेरे अधीन हैं, वे सब धर्मके लिये सदा तैयार हैं ॥

युद्धवीरो यथा श्रीरामचन्द्रः—

‘भो लङ्केश्वर ! दीयतां जनकजा, रामः स्वयं याचते,
कोऽयं ते मतिविभ्रमः ? स्मर नयं, नाद्यापि किञ्चिद्गतम् ।
नेवं चेत् खरदूषणत्रिशिरसां कण्ठासृजा पङ्किलः
पत्नी नैष सहिष्यते मम धनुर्ज्याबन्धबन्धुकृतः ॥’

दयावीरो यथा जीमूतवाहनः—

‘शिरामुखैः स्यन्दत एव रक्तमद्यापि देहे मम मांसमस्ति ।

युद्धवीररसमुदाहरति— भो लङ्केश्वर इति । बालरामायणस्थं पद्यामिदम् । भगवतः श्रीरामस्य रावणं प्रत्युक्तिरियम् । भो लङ्केश्वर = हे रावण !, जनकजा = जानकी, सीतेत्यर्थः । दीयतां = प्रतिपाद्यतां, मह्यमिति शेषः । रामः = राघवः, स्वयम् = आत्मना एव, याचते = याचनां कुरुते, न तु दूतादिनेति भावः । तव = रावणस्य, अयं; कः = कीदृशः, मतिविभ्रमः = बुद्धिभ्रान्तिः । नयं = नीति, स्मर = चिन्तय, परदार-परस्वाह्वरणमनिष्टफलमिति चिन्तयेति भावः । अद्यापि = एतत्कालपर्यन्तमपि, किञ्चित् = किमपि न गतं = न जातं, परं दुष्कर्मणः परिणाम आसन्न इति भावः । एवम् = इत्थं, मद्यापि न स्वीकरणमिति भावः, न चेत् = न करोषि यदि, तद्दि खरदूषणत्रिशिरसां = खरदूषण-त्रिमूर्धानां मद्गतानां रक्षसां, कण्ठासृजा = गलरक्तेन, पङ्किलः = पङ्कयुक्तः, कण्ठरुधिररक्त-इति भावः । धनुर्ज्याबन्धबन्धुकृतः = धनुषः (कार्मुकस्य) या ज्या (पीवीं), तस्यां बन्धेन (सम्बन्धेन) बन्धुकृतः (बान्धवीकृतः), एषः = समीपतरश्चर्त, मम = रामस्य, पत्नी = बाणः, न सहिष्यते = नो मर्षयिष्यति, त्वां हनिष्यतीति भावः । शाङ्गलविक्रीडितं वृत्तम् । अत्रोत्साहः स्थानी भावः । रावण आलम्बनविभावः । रावणकृतसीताहरण-मुद्दीपनविभावः । रामस्य शौर्यपूर्णोक्तिरनुभावः । गर्दादयोः व्यभिचारिभाषाः । एषां संयोगेन सामाजिकेषु युद्धवीररसस्यास्वादनम् ।

दयावीररसमुदाहरति— शिरामुखैरिति । श्रीहर्षकृतनागानन्दनाटकस्थं पद्य-मिदम् । स्वमांसं किञ्चिद्भ्रूयित्वा विरतं गरुडं प्रति जीमूतवाहनस्योक्तिरियम् । हे गरुडमन = हे गरुड !, शिरामुखैः = मम नाडीमुखैः, रक्तं = रुधिरं, स्यन्दत एव = स्रवति एव, अद्यापि = अधुनाऽपि, मम देहे = शरीरे, मांसं = पलकम्, अस्ति =

युद्धवीर जैसे श्रीरामचन्द्र हैं । बालरामायणमें श्रीरामचन्द्र रावणको उत्तर देते हैं । ‘हे लङ्कापते ! जनककन्या (सीता) को दे दो राम स्वयम् याचना कर रहा है । यह क्या तुम्हारी बुद्धि-भ्रान्ति है ? नीतिका स्मरण करो, अभी तक कुछ नहीं हुआ है । हमारे कथानके अनुसार नहीं करोगे तो खर, दूषण और त्रिशिराके कण्ठके रक्तसे पङ्क-युक्त बनुषकी प्रशंशामें चढ़ाया गया यह मेरा बाण सहन नहीं करेगा ।

दयावीर जैसे जीमूतवाहन अपने मांसको कुछ खाकर निवृत्त होनेवाले गरुडको कहते हैं । हे गरुडजी ! मेरी नाडीके मुखोंसे रुधिर वह ही रहा है, अभी तक मेरे

तृप्तिं न पश्यामि तत्रापि तावत् किं भक्षणात्त्वं विरता गरुडमन् ! ॥

एष्वपि विभावादयः पूर्वोदाहरणवद्गुहाः ।

अथ भयानकः—

भयानको भयस्थायिभावो कालाऽधिदैवतः ।

स्त्रीनीचप्रकृतिः कृष्णो मतस्तत्त्वविशारदः ॥ २३५ ॥

यस्मादुत्पद्यते भीतिस्तदत्रालम्बनं मतम् ।

चेष्टा घोरतरास्तस्य भवेद्दहीपन पुनः ॥ २३६ ॥

अनुभावोऽत्र वैवर्ण्यगद्गदस्वरभाषणम् ।

वर्तते । तत्र आप = भयतः अपि, तावत्, तृप्ति = सौहित्यं, न पश्यामि = नो विलोक्यामि न जानामीति भावः । भक्षणात् = प्रत्यवसानात्, किं = किमर्थं, विरतः = निवृत्तः, असीत शेषः । उपजातिवृत्तम् । अत्र शङ्खचूडनाम आलम्बनविभावः, तस्य कातरौक्तिः उद्दीपनविभावः । जीमूतवाहनस्य परोपकाराज्जातमान आनन्दोऽनुभावः । घृणादयः सञ्चारिभावाः । जीमूतवाहनस्य दयायामुत्साहः स्थायिभावः । एषां संयोगात्सामाजिकेषु दयाशीरसः प्रादुर्भवति ॥ २३४ ॥

भयानकरसं वर्णयति—भयानक इति । भयानको रसः, भयस्थायिभावः = भयं स्थायिभावो यस्य सः । कालाऽधिदैवतः = कालः (यमराजः) अधिदैवतम् । यस्य सः, “कालो दण्डधरः श्राद्धदेवो वैवस्वतोऽन्तकः ।” इत्यमरः । क्वचित् “भूताऽधिदैवत” इति पाठः । स्त्रीनीचप्रकृतिः = स्त्रियो नीचाश्च प्रकृतयः (आश्रयाः) यस्य सः । तत्त्वविशारदः = साहित्यप्रमेयनिपुणः, कृष्णः = कृष्णवर्णः, मतः = सम्मतः ॥ २३५ ॥

यस्मात् = वस्तुतः, भीतिः = भयम्, उत्पद्यते = संजायते, तत् = वस्तु, अत्र = भयानकरसे, आलम्बनं = विभावालम्बनं, मतम् । तस्य = वस्तुनः, घोरतराः = भयङ्करतराः, चेष्टाः = चेष्टनानि, उद्दीपनम् = उद्दीपनविभावः भवेत् ॥ २३६ ॥

अनुभाव इति । अत्र भयानकरसे वैवर्ण्यगद्गदस्वरभाषणं = वैवर्ण्यं (मुखशरीरमें मीम है । तुम्हारी तृप्ति भी मैं नहीं देख रहा हूँ । तुम खानेसे क्यों निवृत्त हो गये हो ? इन उदाहरणोंमें भी विभाव आदिको पहलेके उदाहरणके समान जानना चाहिए ।

भयानक—भयानक रसमें स्थायी भाव भय है, इसके देवता काल (यमराज) हैं, स्त्री और नीच जन इसके आश्रय होते हैं और तस्यके जानकारोंने इसका वर्ण कृष्ण माना है ॥ २३५ ॥

जिससे भय उत्पन्न होता है वह इसमें आलम्बन विभाव और उसको भयङ्कर चेष्टाएँ उद्दीपन विभाव है ॥ २३६ ॥

विवर्णता, गद्गद स्वरसे भाषण, मूर्च्छा, स्वेद, रोमान्ध, कम्प, दिशाओंको

प्रलयस्वेदरोमाञ्चकम्पदिकप्रक्षणादयः ॥ २३७ ॥

जुगुप्सावेगसंमोहसंज्ञासग्लानिदीनताः ।

शङ्कापस्मारसम्भ्रान्तिमृत्युवाद्या व्यभिचारिणः ॥ २३८ ॥

यथा—

‘नष्टं वर्षवरैः—’ (पृ० १२४) इत्यादि ।

अथ बीभत्सः—

जुगुप्सास्थायिभावस्तु बीभत्सः कथ्यते रसः ।

नीलवर्णो महाकालदैवतोऽयमुदाहृतः ॥ २३९ ॥

दुर्गन्धमांसरुधिरमेदांस्यालम्बनं मतम् ।

विवर्णता) गदगदस्वरेण (अव्यक्तशब्देन भाषणम् (वदनम्), प्रलयेत्यादिः = प्रलयः (नष्टवेष्टता) स्वेदः (धर्मजलम्) रोमाञ्चः (रोमकण्टकः) कम्पः (वेपथुः) दिकप्रक्षणादयः (दिशानिरीक्षणोदयश्च) एते अनुभावाः ॥ २३७ ॥

भयानकस्य व्यभिचारिभावान्निश्चयितं—जुगुप्सेत्यादि । जुगुप्सा (घृणा) आवेगः (संबलनम्) संमोहः (वै. त्य) संभ्रान्तिः । संज्ञासः ग्लानिः, दीनता, शङ्का, अपस्मारः मृत्युः = मरणम्, इत्याद्या व्यभिचारिभावाः ॥ १३८ ॥

भयानकमुदाहरति—नष्टमिति । (१२४ तमे पृष्ठे) अत्र वर्षवरादीनां भयं स्थायीभावः । सहसाऽऽगतो वानर आलम्बनविभावः । तत्कृतं भीत्युत्पादनमुद्दीपन-विभावः । वर्षवरादीनामदृश्यतादयोऽनुभावाः । शङ्कादयश्च व्यभिचारिभावाः । एषां संबोधात्सामाजिकानां भयानकरसाविर्भावः ॥ २३८ ॥

बीभत्सरस निर्दिशति—जुगुप्सेत्यादिः । जुगुप्सा स्थायिभावः = जुगुप्सा (घृणा) स्थायी भावो यस्य सः । तादृशो बीभत्सो रसः कथ्यते । अयं = बीभत्सः, नीलवर्णः, महाकालदैवतः = महाकालः दैवतम् (अधिष्ठाता देवः) यस्य सः ॥ २३९ ॥

बीभत्सस्थालम्बनविभावं निर्दिशति—दुर्गन्धमांसरुधिरमेदांसि = दुर्गन्धानि (दुर्गन्धीनि, दुर्गन्धयुक्तानीति भावः) मांसरुधिरमेदांसि = (पल्लरक्तवसाः) आलम्बनं मतम् = आलम्बनविभावाः सम्प्रताः ।

देखना इत्यादि-इसके अनुभाव होते हैं ॥ २३७ ॥

जुगुप्सा, आवेग, संमोह, संज्ञास, ग्लानि, दीनता, शङ्का, अपस्मार, संभ्रम, मृत्यु इत्यादि भयानक रसके व्यभिचारि भाव हैं ॥ २३८ ॥

उ०—“नष्टं वर्षवरैः” इत्यादि (१२४ पृष्ठ) ।

बीभत्स—बीभत्स रसमें स्थायी भाव जुगुप्सा है, इसका वर्ण नील और देवता महाकाल हैं ॥ २३९ ॥

दुर्गन्धयुक्त मांस, लोह और चर्बी आदि इसके आलम्बन विभाव हैं । उन्हीं

तत्रैव कृमिपाताद्यमुद्दीपनमुदाहृतम् ॥ २४० ॥

निष्ठीवनास्यवलननेत्रसङ्कोचनादयः ।

अनुभावास्तथा मतास्तथा स्युर्व्यभिचारिणः ॥ २४१ ॥

मांहोऽपस्मार आवेगो व्याधिश्च मरणादयः ॥ ।

यथा—

‘उत्कृत्योत्कृत्य कृत्ति प्रथममथ पृथूच्छोथभूयांसि मांसा-
न्यंसस्तिफक्पृष्ठपिण्डाद्यवयवसुलभान्युपपूतीनि जग्ध्वा ।
आर्तः पर्यंस्तनेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरङ्कः करङ्का-

बीभत्सस्योद्दीपनं निर्दिशति—तत्रैवेति । तत्रैव=दुर्गन्धमांसादिषु, कृमिपाताद्यं=
कृमिपलनप्रभृति, उद्दीपनम् = उद्दीपनविभावः, उदाहृतम्=उदाहरणीकृतम् ॥ २४० ॥

बीभत्सेऽनुभावाभिर्दिशति—निष्ठीवनाऽऽस्यवलननेत्रसङ्कोचनादयः = निष्ठीवनम्
(धुत्करणम्) आस्यवलनं (मुखसंवरणम्) नेत्रसङ्कोचनं (नयनकूपणम्) तथावयवः,
तत्र = बीभत्सरसे, अनुभावाः मताः ।

बीभत्से व्यभिचारिभावाभिर्दिशति—तथा स्युर्व्यभिचारिणः ॥ २४१ ॥

मोहः = वैशित्यम्, अपस्मारः = कादाचित्कालेन स्मृतिनाशो रोगविशेषः,
व्याधिः = सामान्यरोगः, मरणादयश्च व्यभिचारिणो भावाः ॥

बीभत्सरसमुदाहरति—उत्कृत्येति । मालतीमाधवे श्मशाने शवं मधयन्तं
पिशाचं दृष्ट्वा माधवस्योक्तिरियम् । पर्यंस्ते = पर्यंस्ते (अन्तेनिक्षिप्ते, दुर्बलत्वाविति
भावः) नेत्रे (नयने) यस्य सः । प्रकटितदशनः = प्रकटिताः (प्रकाशिताः) दशनाः
(दन्ताः) येन सः, मांसवर्षणलोलुपत्वेनेति भावः । आर्तः = व्याकुलः, सत्वरमांस-
भक्षणाऽर्धमिति शेषः प्रेतरङ्कः = प्रेतेषु रङ्कः (दरिद्रः), प्रथमम् = आदौ कृतिः=
चर्म, उत्कृत्य उत्कृत्य = पुनः पुनश्छित्त्वा, नखरदन्तैश्चेति शेषः अथ = चर्मच्छेदनाऽ-
नन्तरं पृथूच्छोथभयांसि = पृथुः (महान्) य उच्छोथः (उत्पन्नज्वरोरोगः) तेन
भूयांसि (प्रचुराणि) । उपपूतीनि = उग्र्या (उत्कटा, दुःसहेति भावः) पूतिः
(दुर्गन्धः) येषां तानि । असस्तिक्पृष्ठपिण्डाद्यवयवसुलभानि = अंसी (स्कन्धी)

(मांस आदि) में कीड़े पड़ना आदि उद्दीपन विभाव है ॥ २४० ॥

चूकना, मुंह मोड़ना, नेत्रोंको सङ्कुचित करना आदि अनुभाव हैं ।

मोह, अपस्मार, आवेग, व्याधि और मरण आदि बीभत्स रसमें व्यभिचारि-
भाव हैं ।

उ०—मालतीमाधवमें श्मशान (मरघट) में शव (मुर्दे) को खाते हुये
पिशाचको देखकर माधवकी उक्ति है । गड़े हुए नेत्रों वाला दाँतोंको दिखाता हुआ

दङ्कस्थादस्थिसंस्थं स्थपुटगतमपि क्रव्यमव्ययमपि ॥'

अथाद्भुतः—

अद्भुतो विस्मयस्थायिभावो गन्धर्वदेवतः ॥ २४२ ॥

पीतवर्णो वस्तु लोकातिगमालम्बनं मतम् ।

गुणानां तस्य महिमा भवेदुद्दीपनं पुनः ॥ २४३ ॥

स्किचो (काटस्थमांसपिण्डो) पृष्ठपिण्डं च प्राण्यङ्गत्वात्समाहारद्वन्द्वः, तत् आदिः (प्रकारः) येषां ते, ते च ते अवयवाः (अङ्गानि), तेषु सुलभानि (सुप्राप्याणि, स्थूलत्वात्सौ-
लभ्येन अनायासप्राप्तव्यानीति भावः । तादृशानि मांसानि = क्रव्याणि, जग्ध्वा =
भक्षयित्वा, अङ्कस्थात् = उत्सङ्गस्थितात्, करङ्कात् = शिरसः, शवस्येति शेषः ।
“करङ्को मस्तकेऽपि स्यात्” इति धरणिः । अस्थिसंस्थं = कीकसंस्थितं, तथा स्थपुटगतम्
अपि = निम्नोन्नतविषयस्थानस्थितम् अपि, क्रव्यं = मांसं, “पिशितं तरसं मांसं पल्लं
क्रव्यमामिषम् ॥” इत्यमरः । अव्ययम् = आकुलतारहितं यथा तथेति क्रियाविशेषणं,
घर्ष्यपूर्वकमिति भावः । अति = भक्षयति । लघ्वरा वृत्तम् । अथ शवमांसम् आलम्बनं,
तत्कर्तनं मांसादनं उद्दीपनं, माधवस्य निष्ठीवनादयोऽनुभावाः । तद्दर्शनान्मोहादयो
व्यभिचारिभावाः । जुगुप्सा च स्थायिभावः । इत्थं च सामाजिकेषु बीभत्सरसप्रकाशः ॥

अद्भुतरसं वर्णयति—अद्भुत इति । अद्भुतो रसः, विस्मयस्थायिभावः =
विस्मयः स्थायी भावो यस्य सः । गन्धर्वदेवतः = गन्धर्वः (देवयोनिविशेषः) देवतम्
(अधिदेवः) यस्य सः नाट्यशास्त्रे तु “अद्भुतो ब्रह्मदेवतः” इति दृश्यते ॥ २४२ ॥

पीतवर्णः पीतः (हरिद्राऽऽभः) वर्णो यस्य सः । लोकाऽतिगं = लोकाऽति-
वर्ति, वस्तु = पदार्थः, आलम्बनं मतम् = आलम्बनविभावः ममनः । तस्य - लोकाऽ-
तिगवस्तुनः, महिमा = महत्त्वम्, उद्दीपनम् = उद्दीपनविभावः, उदाहृतं =
प्रकीर्तितम् ॥ २४३ ॥

व्याशुल यह दरिद्र प्रेत चमड़ेको नाच नोच कर, बड़े सूजवाले अत्यन्त दुर्गन्ध कन्धे
और दंष्टिमें स्थित मांसपिण्ड तथा पीठ आदि अवयवोंमें सुलभ मांसोंको खाकर अपनी
गोदमें स्थित शवके शिरसे हड्डीमें स्थित और निम्न उन्नत तथा विषय स्थानमें पड़े
हुए मांसका भी घर्ष्यपूर्वक खा रहा है ॥

अद्भुत — इस रसमें स्थायी भाव विस्मय और देवता गन्धर्व हैं ॥ २४२ ॥

इसका वर्ण पीला है और अलौकिक वस्तु आलम्बन विभाव है, उसके गुणोंकी
महिमा उदाहरण विभाव है ॥ २४३ ॥

स्तम्भः स्वेदाऽथ रोमाश्चग्दगदस्वरसंभ्रमाः ।

तथा नेत्रविकासद्या अनुभावाः प्रकीर्तिताः ॥ २४४ ॥

वितर्कावेगसंप्रान्तिहर्षाद्या व्यभिचारिणः ।

यथा—

‘दोर्दण्डाञ्चितचन्द्रशेखरधनुर्दण्डावभङ्गोद्यत-

हृंकारभ्यनिरार्यबालचरितप्रस्तावनाद्विण्डिमः ।

द्राक्षपर्यस्तकपालसंपुटमिलद्ब्रह्माण्डभाण्डोदर-

अद्भुतरसस्यानुभावाभिदिशति — स्तम्भ इति । स्तम्भः = गत्यभावः, स्वेदः = धर्मजलं, रोमाश्चग्दगदस्वरसंभ्रमाः = रोमाश्चः (रोमकण्टकः), ग्दगदस्वरः (अल्पष्ट-स्वरः) संभ्रमः (त्वरा), तथा च नेत्रविकासद्याः = तयनविकाशप्रभृतयः, “अनुभावाः” प्रकीर्तिताः = वर्णिताः ॥ २४४ ॥

अद्भुतरसस्य व्यभिचारिभावाभिदिशति — वितर्काऽऽवेगसंप्रान्तिहर्षाद्याः = वितर्कः (विविधस्तर्कः) कल्पना, आवेगः (जवाऽतिशयः) संप्रान्तिः (भ्रमः), हर्षः (आनन्दः) इत्यादयो व्यभिचारिणः = व्यभिचारिभावाः ॥

अद्भुतरसमुदाहरति—दोर्दण्डाञ्चितेत्यादिः । महावीरचरिते रामकृतहर-धनुर्भङ्गध्वनिं श्रुत्वा लक्षणस्योक्तिरियम् । दोर्दण्डाञ्चितचन्द्रशेखरधनुर्दण्डावभङ्गोद्यतः = दोर्दण्डाभ्याम् (भुजदण्डाभ्याम्) अञ्चितम् (उत्क्षिप्तम्) यत् चन्द्रशेखरधनुः (हर-चापम्) तस्य अवभङ्गेन (श्रमदर्शनेन) उद्यतः (उद्गतः) । आर्यबालचरित-प्रस्तावनाद्विण्डिमः = आर्यस्य (पूज्यस्य, श्रीरामस्य) यत् बालचरितं (शिशुचरित्रम्) तस्य या प्रस्तावना (आरम्भः), तत्र द्विण्डिमः (वाद्यविशेषः, प्रकाशक इति शेषः) । तावुशो यष्टङ्कारध्वनिः (टङ्कृतिशब्दः) । द्राक्षपर्यस्तेत्यादिः = द्राक् (शीघ्रम्) पर्यस्ते (विक्षिप्ते) ये कपालसंपुटे (कपालोदरार्धोभागी) ताभ्यां मिलत् (संगच्छत्) यत् ब्रह्माण्डरूपं भाण्डं (पात्रम्) तस्योदरे (अभ्यन्तरभागे) भ्राम्यन् (भ्रमन्)

स्तम्भ, स्वेद, रोमाश्च, अल्पष्ट स्वर, घनडाहट, तथा नेत्र विकास आदि इसके अनुभाव हैं ॥ २४४ ॥

वितर्क, आवेग, प्रान्ति और हर्ष आदि व्यभिचारिभाव हैं ।

उ०—महावीर चरितमें श्रीरामके शिवधनुको तोड़ने पर उत्पन्न शब्दको सुनकर लक्ष्मणजीकी उक्ति है । बाहुदण्डोंसे उठाये गये शिवधनुके भङ्गसे उत्पन्न, पूज्य- (रामचन्द्रजी) के बालू चरित्रके प्रारम्भके द्विण्डिम वाद्य (द्विटोरा) के समान टङ्कार शब्द, शीघ्र विक्षिप्त कपालके ऊँचे और नाँचे दो भाग उनसे मिले हुए ब्रह्माण्ड-

भ्राम्यन्पिण्डिचण्डिमा कथमहो ! नाद्यापि विश्राम्यति ॥'

अथ शान्तः—

शान्तः शमस्थायिभाव उत्तमप्रकृतिर्भूतः ॥ २४५ ॥

कुन्देन्दुसुन्दरच्छायः श्रीनारायणदेवतः ।

अनित्यत्वादिनाऽशेषवस्तुनिःसारता तु या ॥ २४६ ॥

परमात्मस्वरूपं वा तस्यालम्बनमिष्यते ।

पिण्डितः (बहुलीकृतः) चण्डिमा (तीक्ष्णत्वम्) यस्य, तादृशः सन् कथं = केन प्रकारेण, अद्याऽपि = इदानीमपि, न विश्राम्यति = नो विरमति, प्रतिष्ठावरुणरूपेण परिस्फुरत्येवेति अहो—आश्चर्यम् । शार्ङ्गलविक्रीडितं वृत्तम् । अत्र धनुष्टम्भार आलम्बन-विभावः, तस्य विस्तीर्णतोद्दीपनविभावः । तस्य वर्णनमनुभावः, हर्षादियञ्च व्यभिचारि-भावाः । लक्ष्मणस्य विस्मयः स्थायिभावः, एतेषां समवायेन सामाजिकानामद्भुत-रसप्रतीतिः ॥

शान्तरसं वर्णयति—शान्त इति । “शान्तः” शमस्थायिभावः = शमः (शान्तिः) स्थायी भावो यस्य सः । अत उत्तमप्रकृतिः = उत्तमा प्रकृतिः (प्रधान-पुरुषः, नायकः) यस्य सः, तादृशो मतः = अभिमतः ॥ २४५ ॥

कुन्देन्दुसुन्दरच्छायः = सुन्दरी (मनोहरा) छाया (कान्तिः), यस्य सः । कुन्देन्दू (माध्ययुष्पचन्द्रौ) इव सुन्दरच्छायः । श्रीनारायणदेवतः = श्रीनारायणः देवतं यस्य सः ।

शान्तरसस्यालम्बनं निदिशति—अनित्यत्वादिनेति । अनित्यत्वादिना = नश्वरत्वादिना, या अशेषवस्तुनिःसारता=समस्तपदार्थानां सारशून्यता ॥ २४६ ॥

वा = अथवा, परमात्मस्वरूपं = परमेश्वरस्वरूपं, तस्य = शान्तरसस्य, आलम्बनम्=आलम्बनविभावः, इष्यते = अभिलष्यते ।

शान्तरसस्योद्दीपनविभावाभिदिशति—पुण्याश्महूरिक्षेत्रनीर्थरस्यवनादयः = रूपभाण्डके भीतरी भागमें घूमती हुई फैलाई गई तीक्ष्णतासे युक्त होकर कैसे अभी तक विश्रान्त नहीं हो रहा है ।

शान्त—शान्तरसमें स्थायी भाव शम है, उत्तम जन इसका आश्रय होता है ॥ २४५ ॥

कुन्दपुष्प और चन्द्रमाके समान इसकी कान्ति सुन्दर होती है, इसके देवता श्रीनारायण हैं । अनित्यरथ आदिसे समस्त वस्तुओंकी निःसारता ॥ २४६ ॥

अथवा परमात्माका स्वरूप शान्तरसका आलम्बन विभाव है । पक्षि आश्रय,

पुण्याश्रमहरिक्षेत्रतीर्थरम्यवनादयः ॥ २४७ ॥

महापुरुषसङ्गाद्यास्तस्योद्दीपनरूपिणः ।

रोमाञ्चाद्याश्चानुभावास्तथा स्धुर्व्यभिचारिणः ॥ २४८ ॥

निर्वेदहृषंस्मरणमतिभूतदयावयः ।

तथा—

‘रथ्यान्तश्चरतस्तथा घृतजरत्कन्यालवस्याध्वगैः

सत्रासं च सकीतुकं च सदयं दृष्टस्य तैर्नापरैः ।

निर्व्याजीकृतचित्सुधारसमुदा निद्रायमाणस्य मे

पुण्याश्रमः (परित्राश्रम.), हरिक्षेत्रं (विष्णुक्षेत्रम्), तीर्थं (प्रयागादिकम्) रम्यवनम् (सुन्दरकाननं, नैमिषारण्यादिकम्), तदादयः ॥ २४७ ॥

एवमेव महापुरुषसङ्गाद्याः = लोकोत्तरजनसंसर्गाद्याः, तस्य = शान्तरसस्य उद्दीपनरूपिणः = उद्दीपनविभावस्थाः ॥

शान्तरसस्याऽनुभावान्निदिशति—रोमाञ्चाद्या इति । रोमाञ्चाद्याः = रोमकण्ठकाद्याः, आद्यशब्दात् सन्यासादयश्च, “अनुभावाः” ॥ २४८ ॥

शान्तरसस्य व्यभिचारिभावान्निदिशति—तथा स्युरिति । तथा निर्वेदहृषं-स्मरणमतिभूतदयादयः=निर्वेदः (वैराग्यम्), हृषंः (आनन्दः) स्मरणम् (स्मृतिः) मतिः, भूतदया (भूतेषु = प्राणिषु, दया = अनुकम्पा), इत्यादयो व्यभिचारिणः = व्यभिचारिभावाः ।

शान्तरसमुदाहरति—रथ्याऽन्त इति । कस्यचिद्विरक्तस्योक्तिरियम् । रथ्याऽन्तः= प्रतीलीमध्ये, “रथ्या प्रतीली विमिखा” इत्यमरः । चरतः = भिक्षार्थं भ्रमतः, तथा घृतजरत्कन्यालवस्य = घृतः (परिहितः) जरन् (जीर्णः) कन्यालवः (जीर्णवस्त्र-खण्डम्) येन, तस्य । अध्वगैः=पथिकैः, नाथरैः=नगरनिवासिभिर्जनैः, सत्रासं = समर्थं, विकृताकारस्वादिति शेषः । सकीतुकं=सकुतूहलं च, अदृष्टपूर्वस्वादिति शेषः । सदयं च=सकृपं च, दृष्टस्य=अवलोकितस्य, निर्व्याजीकृतचित्सुधारसमुदा=निर्व्याजीकृतः (छलेन भगवान् विष्णुका क्षेत्र, तीर्थं नैमिषाऽरण्य आदि सुन्दरवन, आदि ॥ २४७ ॥

महात्माओंका सत्संग आदि शान्तरसके उद्दीपन विभाव है । रोमाञ्च आदि इसमें अनुभाव होते हैं ॥ २४८ ॥

निर्वेद, हृषं, स्मरण, मति और प्राणियोंमें दया आदि शान्तरसमें व्यभिचारि-भाव होते हैं ।

उदा०—किसी विरक्त पुरुषकी उक्ति है । रास्तेमें चलते हुए और जीर्ण कन्याके टुकड़ेको पहने हुए, त्रास, कीतुक और दयाके साथ नगरवासियोंसे दंसे गये तथा निश्छलसे किये गये ज्ञानामृतके आस्वाद्यके हृषंसे निद्राको प्राप्त मेरे हाथमें रखे

निःशङ्कः करटः कदा करपुटीभिक्षां विलुण्ठिष्यति ॥'

पुष्टिस्तु महाभारतादौ द्रष्टव्या ।

अथ दयावीरादेः सकाशाद् भेदमाह—

निरहङ्काररूपत्वात् दयावीरादिरेष नो ॥ २४९ ॥

दयावीरादौ हि नागानन्दादौ जीमूतबाहनादेरन्तरा मलयवत्याद्यनु-
रागादेरन्ते च विद्याधरचक्रवर्तित्वाद्ब्याप्तेर्दर्शनादहङ्कारोपशमो न दृश्यते ।

अविहितः) यः चित्तुधारसः (ज्ञानाऽमुताऽऽस्वावः), तस्य मुदा (भावन्देन),
निद्रायमाणस्य=निद्रामाचरतः, मुद्रितनयनस्येति भावः । तादृशस्य मे = मम, करपुटी-
भिक्षां = हस्ततलस्यभिक्षान्नं, निःशङ्कः=शङ्कारहितः, निर्भय इति भावः । करटः =
काकः, कदा = कस्मिन्काले, विलुण्ठिष्यति = आच्छिद्य नेष्यति ? "शाङ्कूलविक्रीडितं
वृत्तम् ।

अत्र शमः स्थायी भावः । समस्तवस्तुनिःसारता आलम्बनविभावः । हरिजनेत्रावि-
श्वस्यम् (आक्षेपलभ्यम्) उद्दीपनविभावः । आक्षेपलभ्या रोमाञ्चादयोऽनुभावाः । निर्वेद-
हृषीत्यो व्यभिचारिभावाः । एषां संघटनेन सहृदयेषु शान्तरसप्रतीतिः ॥

ननु दयावीरादौ आदिपदेन धर्मवीरदेशताविषयरस्यादिषु च कथं न शान्तरसस्याऽ-
न्तर्भाव इति आक्षेपे कृते समाधत्ते—निरहङ्काररूपत्वादिति । निरहङ्काररूपत्वाद्=
अहङ्काररहितस्वरूपत्वाद्देशतो, एषः = शान्तरसः, नो दयावीरादिः = न दयावीरा-
द्यन्तर्भूत इति भावः । दयावीरादिषु अहङ्कारस्य सत्त्वादन च शान्तरसे तदभावादस्य
स्वातन्त्र्येणाऽस्मिन्त्वमिति तत्त्वम् ॥ २४९ ॥

उक्तमर्थं विवृणोति । दयावीरादौ = दयावीरधर्मवीरादौ, जीमूतबाहनादौ=
जीमूतबाहनयुधिष्ठिरादौ, अन्तरा=मध्ये, स्वजीवनमिति शेषः । मलयवत्याद्यनुरागादेः=
दयावीरस्य जीमूतबाहनस्य मलयवत्यानुरागात्, धर्मवीरस्य युधिष्ठिरस्य धर्मज्जुरागा-
दित्यर्थः । अन्ते च विद्याधरचक्रवर्तित्वाद्ब्याप्तेः=दयावीरस्य जीमूतबाहनस्य विद्याधर-
चक्रवर्तित्वप्राप्तेः, धर्मवीरस्य युधिष्ठिरस्य भारतसाम्राज्यप्राप्तेरिति भावः । दक्षिणात्

नये पिशाके अन्नको निःशङ्क होकर कौआ कब छीन लेगा ? 'इस रसकी पुष्टि महा-
भारत आदिमें देखनी चाहिए ।

अहङ्काररहित होनेसे यह शान्त रस दयावीर आदिमें अन्तर्भूत नहीं
होता है ॥ २४९ ॥

नगानन्व आदिमें दयावीर जीमूतबाहन आदिको पहले मलयवती आदिका
बनुराग और अन्तमें विद्याधरोके चक्रवर्तित्व आदिकी प्राप्ति देखनेसे अहङ्कारकी निवृत्ति
नहीं देखी जाती है । सब प्रकारसे अहङ्कारका निवृत्तिरूप होनेसे शान्तरस दयावीर
१८ सा०

शान्तस्तु सर्वाकारेणाहङ्कारप्रशमिकरूपत्वान्न तत्रान्तर्भावमर्हति । ततः
नागानन्ददेः शान्तरसप्रधानत्वमपास्तम् । ननु—

‘न यत्र दुःखं न सुखं न चिन्ता न द्वेषरागौ न च काचिदिच्छा ।

रसः स शान्तः कथितो मुनीन्द्रैः सर्वेषु भावेषु समप्रमाणः ॥’

इत्येवंरूपस्य शान्तस्य मोक्षावस्थायामेवात्मस्वरूपापत्तिलक्षणात्
प्रादुर्भावात्तत्र सञ्चार्यादीनामभावात् कथं रसत्वमित्युच्यते—

अहङ्कारोपगमः = दर्पनिवृत्तिः, न दृश्यते । एतद्वैपरीत्येन शान्तस्तु = शान्तरसस्तु
सर्वाकारेण = सर्वप्रकारेण, अहङ्कारप्रशमिकरूपत्वात् = अहङ्कारनिवृत्तिप्रधानस्वरूपत्वात्
तत्र = दयावीररसे धर्मवीररसे च, न अन्तर्भावम् अर्हति = न अन्तर्भवतीति भावः
अतश्च = अस्मात्कारणाच्च, नागानन्दे शान्तरसप्रधानत्वम् अपास्तं = निराकृतम् ।

केषांचिन्मतेन शान्तस्य रसत्वेऽनुपपत्तिं प्रदर्शयति—न तत्रोक्तिः । यत्र = शान्ते
दुःखं न, सुखं न, द्वेषरागौ (द्वेषः = अप्रीतिः, रागः, अनुरागः) न, काचित् इच्छा न
ततश्च सर्वेषु = सकलेषु; भावेषु = पदार्थेषु, लोष्ठकाञ्चनादिविभावेऽपि भावः । सम
प्रमाणः (समं = तुल्यं, प्रमाणं = प्रतीतिः यस्य सः), समदर्शित्वमिति भावः ।
मुनीन्द्रैः = भरतादिभिः, सः शान्तो रसः कथितः ॥

अत्र “शमः प्रधान” एतादृशः पाठो न मनोरथः, “बलीबे प्रधानं प्रमुखप्रवेकाऽनु-
तमोत्तमाः” । इतिकोशाऽनुशासनता प्रधानशब्दस्य नपुंसकलिङ्गत्वात् । “समप्रधान” इति
पाठेऽपि शमसत्त्वे अर्थभावः । अतः इत्येवरूपस्य शान्तस्य = वादिना रसत्वेनाऽभि-
मतस्य, आत्मस्वरूपापत्तिलक्षणायां = स्वस्वरूपाऽवाप्तिस्वरूपायां, मोक्षावस्थायां =
मुक्तिदशायां, प्रादुर्भावात् = आविर्भावात्, तत्र = शास्त्रे, सञ्चार्यादीनां = व्यभिचारि-
भावादीनाम्, अत्रादिशब्देन आलम्बोद्दीपनानुभावानुभवपरामर्शः, अभावात् = राहित्यात्,
कथं रसत्वम् ? इत्याशङ्क्य च समाधत्ते—

आदिमं अन्तर्भूतं होनेके लिए योग्य नहीं है । इस कारणसे नागानन्द आदि शान्तरस-
प्रधान है यह कथन खण्डित हो जाता है ।

शान्तको रस न माननेवाले आचार्यके मतको उपस्थित करते हैं—

जिसमें न दुःख, न सुख, न चिन्ता, न द्वेष, न राग और न किसी प्रकारकी
इच्छा ही रहती है अतः समस्त पदार्थोंमें तुल्य प्रतीतिवाले उसको भरत आदि मुनीन्द्रोंने
‘शान्तरस’ कहा है । ऐसे स्वरूपवाले शान्तरसको स्वस्वरूपापत्तिरूप मोक्षावस्थामें
प्रादुर्भाव होनेसे, जैसे शान्तमें सञ्चारी आदि भावोंके न होनेसे कैसे रसत्वका उपपादन
होगा ?

युक्तवियुक्तदशायामवस्थिता यः शमः स एव यतः ।

रसतामेति तदस्मिन् सञ्चार्योदः स्थितिश्च न विरुद्धा ॥२५०॥

यश्चास्मिन्सुखाभावोऽप्युक्तस्तस्य वैषयिकसुखपरत्वात् विरोधः ।
उक्तं हि—

‘यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् ।

युक्तवियुक्तदशायामिति । युक्तवियुक्तदशायां = युक्तः, समाधिमान् योगीति भावः, तद्दशायाम् । वियुक्तः = योगरहितः, संसारीति भावस्तद्दशायाम् । एवं च युक्तवियुक्तदशायां = युक्तश्चाऽसौ वियुक्तः । युक्तोऽपि (योगयुक्तोऽपि) वियुक्तः (कर्मशीलः), “कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः । लोकसंग्रहमेवाऽपि संपश्यन्कतुं महंसि । (गीता० ३-२०)”, इति भगवदुक्तेः । युक्तवियुक्तस्य दशा, तस्याम् । यः शमः अवस्थितः, स एव शमो यतः रसतां=शान्तरसभावम्, एति = प्राप्नोति, तत्= तस्मात्कारणात्, अस्मिन् = शान्तरसे, सञ्चार्योदः = व्यभिचार्यादिभावस्य, आदिपदेन आलम्बनोद्दीपनविभावानुभावानां परामर्शः, स्थितिः = अवस्थानं, न विरुद्धा = नो विरोधयुक्ता, निर्वेदरूपसञ्च रिभावस्थितिरस्मिन्नस्त्येति भावः ॥ २५० ॥

यच्चेति । अस्मिन् = शान्तरसे । तस्य = सुखाऽभावस्य, वैषयिकसुखपरत्वात्= इन्द्रियजन्यसुखपरत्वात्, न विरोधः ।

यच्चेति । लोके = अस्मिन् लोके, यच्च कामसुखं = प्रमदासहवासादिजन्यं विषयसुखम्, ऐहलौकिकमिति भावः । यच्च दिव्यं = स्वर्गवासादिजं, महत् सुखम् ।

इस धाशाङ्काका उत्तर देते हैं—युक्त = योग (समाधि) युक्त अर्थात् योगी, उसकी अवस्थामें, वियुक्त = योगरहित अर्थात् संसारी उसकी अवस्थामें, एवम् युक्तवियुक्त = युक्त (योगी) होकर भी वियुक्त (कर्मशील) “कर्मणैव हि संसिद्धि-मास्थिता जनकादयः । लोकसंग्रहमेवाऽपि संपश्यन्कतुं महंसि” (गीता ३-२०) ऐसी भगवान् श्रीकृष्णकी उक्तिसे युक्त (योगी) होकर भी लोकसंग्रहके लिए फलाशुकी अपेक्षा न कर नास्त्रोक्त कर्मके अनुष्ठानमें तत्पर राजर्षि जनक आदि उनकी अवस्थामें भी जो शम (स्थायिभाव) है वह शान्तरसके भावको प्राप्त करता है, अतः शान्तरसमें संवारी आदि, आदि पदसे आलम्बन उद्दीपन विभाव और अनुभाव इनकी स्थितिमें कुछ भी विरोध नहीं है ॥ २५० ॥

शान्तरसमें जो सुखका अभाव कहा है वह सुख विषयजन्य सुख है उसका अभाव होता है अतः विरोध नहीं है ।

वशा भी है लोकमें जो विषयजन्य सुख है और जो दिव्य (स्वर्गवास आदिसे

तृष्णाक्षयसुखस्येते नाहतः षोडशीं क्लाम् ॥'
 'सर्वाकारमहङ्काररहितत्व व्रजति चेत् ।
 अत्रान्तर्भावमर्हन्ति दयावीरादयस्तथा ॥'

आदिशब्दात्सर्ववीरदानवीरदेवताविषयकरतिप्रभृतयः ।
 तत्र देवताविषया रतिर्यथा —

कदा वाराणस्याभिह सुरधुनीरोधसि वसन्
 वसानः कौपीनं शिरसि निदधानौऽञ्जलिपुटम् ।
 अये गौरीनाथ ! त्रिपुरहर ! शंभो ! त्रिनयन !

पारलौकिकमिति भावः । एते = द्वेषिणे अपि सुखे, तृष्णाक्षयसुखस्य = तृष्णाऽभाव-
 जनितबहानन्दस्य षोडशीं क्लाम् = षोडशभागकभागम् अपि, न अर्हतः = न प्राप्तुतः ।

सर्वाकारमिति : दयावीरादयः = दयावीरधर्मवीरादिरसाः, सर्वाकारं =
 सकलप्रकारम्, महङ्काररहितत्वम् = महङ्काराऽभावं, व्रजन्ति चेत् = प्राप्तुवन्ति यदि,
 तथा = तद्दि, अत्र = शान्तरसे, अन्तर्भावम् अर्हन्ति = अन्तर्निवेशार्थं योग्या भवन्ति,
 इत्थं च शान्तरसे तेषामन्तर्भावो न तु दयावीरादिवु शान्तरसस्याऽन्तर्भाव इति भावः ।
 अतः शान्तरसोऽङ्गीकार्य इति भावः ।

आदिशब्दात् धर्मवीर-दानवीर देवताविषयरतिप्रभृतयः । अत्र प्रभृतिशब्दात्
 मुनिराजादिविषयाणां रतिभावानां परार्थशः ।

देवताविषयां रतिमुदाहरति कवेति । कश्चिच्छेनः भगवच्छिन्नविषयां रति
 प्रकाशयति । कदा = कस्मिन् समये, इह = अत्र, वाराणस्यां = काशी, सुरधुनीरोधसि =
 गङ्गातटे, वसन् = निवसन्, कौपीनं = गुह्योन्मिद्व्याकृष्टादकं वस्त्रं, दधानः = धारयन्
 शिरसि = मूर्ध्नि, अञ्जलिपुटं = सम्पिण्डितपाणिद्वितयपुटं, निदधानः = स्थापयन्, हे
 गौरीनाथ = हे पार्वतीपते, हे त्रिपुरहर = त्रिपुरनामक, हे शंभो ! हे त्रिनयन = हे

बन्धु) महासुख है ये दोनों सुख तृष्णाक्षय सुखके सोलहवें भावको पानेके लिए भी
 योग्य नहीं है ॥

दयावीर आदि रस सब प्रकारसे महङ्कार-रहित होंगे तो इसी (शान्त रस) में
 अन्तर्भूत होनेके लिए योग्या होंगे ॥

आदि शब्दसे धर्मवीर, दानवीर और देवताविषयक रति आदिका ग्रहण होता
 है । उसमें देवता विषय रति जैसे-कोई भक्त शिवविषयक रतिको प्रकाशित करता है-
 मैं किस समयमें इस वाराणसीमें गङ्गाजीके किनारे निवास करता हुआ और कौपीन-
 का पहना हुआ शिरमें अञ्जलिको रखकर हे गौरीनाथ ! हे त्रिपुरहर ! हे शंभो !

प्रसीदेति क्रोशन् निमिषमिव नेच्यामि दिवसान् ॥'

अथ मुनीन्द्रसंमतो वत्सलः—

स्फुटं चमत्कारितया वत्सलं च रसं विदुः ।

स्थायी वत्सलतास्नेहः, पुत्राद्यालम्बनं मतम् ॥ २५१ ॥

उद्दीपनानि तच्चेष्टा विद्याशौर्यदयादयः ।

आलिङ्गनाङ्गसंस्पर्शशिरश्चुम्बनमीक्षणम् ॥ २५२ ॥

शिलोचन !, प्रसीद = प्रसादं कुर्व, इति = एवं, क्रोशन् = आह्वयन्, दिवसान् = क्लृप्ति दिनानि, निमिषम् इव = निमेषघातपरिमितमल्पं क्षणम् इव, "कालाऽऽवनो-
रथस्तसंयोगे" इति कालाऽऽवन्तसंयोगे द्वितीया । नेच्यामि = यापयिष्यामि । शिखरिणी
वृत्तम् । अत्राऽऽहङ्काराहित्येन नो घर्मवीरो रसः सन्चार्यादिभिः परिपुष्टेरभावात् च
कान्तरसः, शिवविषयं रतिभावमात्रं प्रतीयते ।

अथ भरतमुनिस्म्मतं वत्सलरसमुदाहरति—स्फुटमिति । स्फुटं = व्यक्तं यथा
तथा, चमत्कारितया = चमत्कारजनकत्वेन, वत्सलं च रसं = वत्सलनामकं, रसं,
विदुः = जानन्ति, विद्वांस इति शेषः । वत्सलतास्नेहः = वत्सलतारूपः स्नेहः, स्थायी=
स्थायी भावः । पुत्रादि = तनयादि, आदिपदेन तनयाभ्राश्रीदीनां परिग्रहः । आलम्बनं
मतम् = आलम्बनविभावः संमतः ॥ २५१ ॥

वत्सलस्योद्दीपनविभावाग्निदिशति—उद्दीपनानीति । तच्चेष्टा=पुत्रादिचेष्टा,
विद्याशौर्यदयादयः = विद्या (वेदादिशास्त्रज्ञानम्) शौर्यं (शूरता) दयादयः
(कृपादयः) उद्दीपनानि = उद्दीपनविभावाः ।

वत्सलरसस्यानुभावाग्निदिशति—आलिङ्गनाङ्गसंस्पर्शशिरश्चुम्बनम् ।
आलिङ्गनम् (आश्लेषः), अङ्गसंस्पर्शः (देहाऽनयवाऽऽसम्पर्शनम्), शिरश्चुम्बनम्
(मस्तकचुम्बनम्), ईक्षणम् अवलोकनम् ॥ २५२ ॥

हे त्रिनयन ! "आप प्रसन्न हों" ऐसा कहता हुआ कई दिनोंको भी एक निमेषके समान
बिताऊंगा ॥

मुनीन्द्र (भरत) सम्मत वत्सलरस-स्पष्ट रूपसे चमत्कारी होनेसे वत्सलको
भी रस मानते हैं, इसमें वत्सलस्य स्नेह स्थायी भाव और पुत्र आदि आलम्बन विभाव
माने गये हैं ॥ २५१ ॥

पुत्र आदिकी चेष्टा, विद्या, शूरता और दया आदि उद्दीपन विभाव है ।
आलिङ्गन, अङ्गसंस्पर्श, शिरका चुम्बन, देखना ॥ २५२ ॥

पुलकानन्दभाष्याद्या अनुभावाः प्रकीर्तिताः ।

सञ्चारिणोऽनिष्टशङ्काहर्षगर्वादयो मताः ॥ २५३ ॥

पद्मगर्भच्छविर्बर्णो देवतं लोकमातरः ।

यथा—

‘यदाह धात्र्या प्रथमोदितं वचो ययौ तदीयामवलम्ब्य चाकुलाम् ।
अभूच्च नम्रः प्रणिपातशिक्षया पितुर्मुदं तेन ततान सोऽर्भकः ॥’

पुलकाऽऽनन्दभाष्याद्याः = पुलकः (रोमाञ्चः) आनन्दव ष्यम् (हर्षाऽऽ-
श्रुपातः), तदाद्याः अनुभावाः, प्रकीर्तिताः = व्याख्याताः ।

वत्सलरसस्य सञ्चारिभाष्यविशति—सञ्चारिण इति । अनिष्टशङ्काहर्ष-
गर्वादयः = अनिष्टशङ्का (पुत्रादीनामरिष्टाशङ्का) हर्षः (आनन्दः), गर्वः (अवि-
मानः), तदादयः, सञ्चारिणः = व्यभिचारिभावाः, मताः = अभिमताः ॥ २५३ ॥

वत्सलरसस्य वर्णदैतं वर्णयति—पद्मवर्णच्छविः = कमलकोशकान्तिः, वर्णः,
देवतम् = अधिदेवः, लोकमातरः = ब्रह्म्यादयः सप्त मानरः ।

वत्सलरसमुदाहरति—यदाहेति । रघुवंशस्य रघुशैशववर्णनमिदम् । सः, अर्भकः =
बाल, रघुरिति भावः, धात्र्या = उपमात्रा, प्रथमोदितं = प्रथमम् (प्राक्) उदितम्
(उक्तम्), वचः = वचनं, यत्, अहः = अवदत् । तदीयां = धात्रीसम्बन्धिनीम्, अङ्गुलीं
च = करशाखां च, अवलम्ब्य = आलम्ब्य, यत्, ययौ = जगाम । प्रणिपातशिक्षया =
प्रणामोपदेशेन, नम्रश्च, = नमनशीलश्च, अभूत् = अभवत्, तेन = कर्मसंपूहेन, सः =
पूर्वोक्तः, अर्भकः = बालः, रघुरिति भावः । पितुः = जनकस्य, दिलीपस्येत्यर्थः । मुदं =
हर्षं, ततान = विस्तरितवान् ।

अत्र दिलीपवत्सलता स्थायी भावः, रघुरालम्बनविभारः, तथाविधभाषणादिक-
मुद्दीपनविभावः, आलिङ्गनादिकमनुभावः, हर्षादयः सञ्चारिभावः । एतेषां समवायेन
सामाजिकानां वत्सलरस आविर्भवति । वंशस्थं वृत्तम् ॥

रोमाञ्च, हर्षाश्रुका पतन आदि अनुभाव कहे गये हैं । अनिष्टकी शङ्का, हर्ष और
गर्व आदि सञ्चारिभाव माने गये हैं ॥ २५३ ॥

कमलके कोशके समान इसका वर्ण होता है, ब्राह्मी आदि सात माताएं इसकी
देवताएं मानी गई हैं ।

उ०—रघुवंशमें रघुकी शैशव-अवस्थाका वर्णन है । वह बालक (रघु) घायसे
पहले कहे गये वचनको कहता था और उसकी उंगलीको पकड़कर चलता था, प्रणाम
करनेकी शिक्षाके अनुसार नम्र भी होता था, ऐसे कर्मसे उसने पिताके हर्षको बढ़ाया ।

प्रेषां च रसानां परस्परविरोधमाह—

आद्यः करुणबीभत्सरौद्रवीरभयानकैः ॥ २५४ ॥

भयानकेन करुणेनापि हास्यो विरोधभाक् ।

करुणो हास्यशृङ्गाररसाभ्यामपि तादृशः ॥ २५५ ॥

रौद्रस्तु हास्यशृङ्गारभयानकरसैरपि ।

भयानकेन शान्तेन तथा वीररसः स्मृतः ॥ २५६ ॥

शृङ्गारवीररौद्राख्यहास्यशान्तैर्भयानकः ।

शान्तस्तु वीरशृङ्गाररौद्रहास्यभयानकैः ॥ २५७ ॥

शृङ्गारेण तु बीभत्स इत्याख्याता विरोधिता ।

रसानां मिथोविरोधं प्रदर्शयति—आद्य इति । आद्यः = प्रथमः, शृङ्गाररस इत्यर्थः, करुणबीभत्सरौद्रवीरभयानकैः रसैः, “विरोधभाक्” इति परस्थितेन पदेन सम्बन्धः । विरोधं भजतीति विरोधभाक् । शृङ्गारस्य करुणेन, बीभत्सेन रौद्रेण, वीरेण भयानकेन च रसेन विरोध इति भावः ॥ २५४ ॥

भयानकेनेति । हास्यः=हास्यरसः, भयानकेन करुणेन अपि रसेन विरोधभाक् । तथैव करुणः = करुणरसः, हास्यशृङ्गाररसाभ्याम् अपि, तादृशः=विरोधभाक् ॥२५५॥

रौद्र इति । रौद्रस्तु = रौद्ररसस्तु, हास्यशृङ्गारभयानकरसैः अपि, विरोधभाक् । तथा वीररसः भयानकेन शान्तेन च रसेन, तथा=विरोधभाक् स्मृतः ॥ २५६ ॥

भयानकः शृङ्गारवीररौद्राख्यहास्यशान्तैः, विरोधभाक् । एवं शान्तस्तु वीर-शृङ्गाररौद्रहास्यभयानकै रसैः विरोधभाक् ॥ २५७ ॥

बीभत्सः शृङ्गारेण, विरोधभाक् इति शेषः । इति = इत्थं, विरोधिता=रसानां मिथो विरोधभावः, आख्याता = आख्यायि ॥

इन रसोंका परस्परमें विरोध कहते हैं—आद्य (शृङ्गार) रसका करुण, बीभत्स, रौद्र, वीर और भयानक रससे विरोध है ॥ २५४ ॥

हास्य रसका भयानक और करुणसे भी विरोध है । करुण रसका हास्य और शृङ्गाररससे विरोध है ॥ २५५ ॥

रौद्र रसका हास्य, शृङ्गार और भयानक रससे विरोध है । वीर रसका भयानक और शान्तसे विरोध है ॥ २५६ ॥

भयानक रसका शृङ्गार, वीर, रौद्र, हास्य और शान्तसे विरोध है । शान्त रसका वीर, शृङ्गार, रौद्र, हास्य और भयानकसे विरोध है ॥ २५७ ॥

बीभत्स रसका शृङ्गारके साथ विरोध कहा गया है ।

आद्यः शृङ्गारः । एषां च समावेशप्रकारा वक्ष्यन्ते ।

कुतोऽपि कारणात्कवापि स्थिरतामुपयन्नपि ॥ २५८ ॥

उन्मादादिर्न तु स्थायी, न पात्रे स्थैर्यमेति यत् ।

यथा विक्रमोर्वश्यां चतुर्थेऽङ्के पुरुरवस उन्मादः ।

रसभावौ तदाभासौ भावस्य प्रशभोदयौ ॥ २५९ ॥

सन्धिः शबलता चेति सर्वेऽपि रसनाद्रमाः ।

एषां = विरोधिनां रसानां, समावेशप्रकाराः = स्थापनप्रकाराः, वक्ष्यन्ते = अभिधास्यन्ते, सप्तमपरिच्छेदे इति भावः ।

ननु उन्मादादीनां स्थायित्वं शृङ्गारादौ कथं नोक्तमिति आशङ्क्य समाधत्ते—
कुतोऽपीति । कुतोऽपि कारणात्=कस्माच्छिदपि हेतोः, स्थिरता=स्थायिता, कश्चिकालं
भावदिति शेषः । उपपन्नपि = प्राप्नुवन्नपि ॥ २५८ ॥

उन्मादादिः = उन्मादप्रभृतिः भावः, आविपदेन निर्बोधादीनां परामर्शः । न तु
स्थायी = स्थायिभावपदवाच्यस्तु न भवति, अत्राऽर्थं हेतुमाह—न पात्रे इति । यत् =
यस्मात्कारणात्, सः = उन्मादादिः, पात्रे = नायकादौ, स्थैर्यं=स्थिरत्व, स्थायिभावत्व,
न एत = न प्राप्नोति, उन्मादादिः रस्यादिवद् बहुकालं यावत्स्थैर्यं न प्राप्नोति अतः स
न स्थायी भाव इति भावः ।

उदाहरति—यथा विक्रमोर्वश्यां = त्रोटके, चतुर्थेऽङ्के, पुरुरवसः = नायकस्य
उन्मादः, चतुर्थाऽङ्कं यावदेव तस्य स्थितेः स न स्थायिभावत्वं प्राप्नोतीति भावः ।

रसनघनसम्बद्धत्वाद् भावादीनामपि रसत्व परिगणयति—रसभावाविति ।
रसभावौ = रसः (शृङ्गारादिः) भावः (सन्धादिः), तदाभासौ = रसाभासभावा-
भासौ, भावस्य प्रशभोदयौ = भावप्रशमो भावोदयश्च ॥ २५९ ॥

सन्धिः=भावसन्धिः, शबलता=भावशबलता च, सर्वेऽपि=पूर्वोक्ताः सकला अपि,
रसनात्=रसनघनमयोजित्वात्, दृश्यअव्यकाव्ययोरास्वादजननात्, रसाः=रसपदव्यपदेशयाः ।

इत विरोधी रसोके समावेशके प्रकार (सप्तम परिच्छेद में) कहे जायेंगे । किसी
कारणसे किसी पात्रमें कुछ समय तक स्थिर होता हुआ भी ॥ २५८ ॥

उन्माद आदि (व्यभिचारिभाव) स्थायिभाव नहीं होता है क्योंकि वह (उन्माद
आदि) पात्रमें आदिसे अन्ततक स्थिर नहीं रहता है । जैसे विक्रमोर्वशीमें पुरुरवाका
उन्माद (कुछ समय तक रहनेपर भी स्थिर नहीं है, अतः स्थायिभाव नहीं है) ।

रसन (आस्वादन) किये जाने वालोंके प्रेद बतलाते हैं—रस, भाव, रसा-
भास, भावाभास, भावप्रसम भावोदय ॥ २५९ ॥

भावसन्धि, भावशबलता ये सब श्रुत्य और श्रव्य काव्यमें रसन (आस्वादन)-
को उत्पन्न करनेसे "रस" पदसे व्यवहार किये जाते हैं ।

रसनधर्मयोगित्वाद्भावादिष्वपि रसत्वमुपचारादित्यभिप्रायः ।

भावादय उच्यन्ते—

सञ्चारिणः प्रधानानि देवादिविषया रतिः ॥ २६० ॥

उद्बुद्धमात्रः स्थायी च भाव इत्यभिधीयते ।

‘न भावहीनोऽस्ति रसो न भावो रसवर्जितः ।

परस्परकृता सिद्धिरनयो रसभावयोः ॥’

इत्युक्तदिशा परमालोचनया परमविश्रान्तिस्थानेन रसेन सहैव

रसं विहाय भावा अपि रसनाद्धेतोः लक्षणया एव रसपदवाच्याः, न तु मुख्य-
वृत्त्या रत्यादिस्थापिभावानामभावेनेति भावः ॥

भावादीनुद्दिशति—सञ्चारिण इति । प्रधानानि सञ्चारिणः = रसानुमुख्यतराः
व्यभिचारिभावाः, देवादिविषयाः = सुरादिविषयाः, आदिपदेन मुनिगुरुनृपपुत्रादीनां
परामर्शः, रतिः = अनुरागः ॥ २६० ॥

उद्बुद्धमात्रः=प्रादुर्भूतमात्रः, ने पुनर्विभावादिभिः परिपुष्टिमानेति इति भावः ।
स्थायी = रत्यादिव्य, “भाव” इति, अभिधीयते = कथ्यते ।

सञ्चारिभावानां प्रधानत्वं प्राचीनोक्त्या चोपपादयति—न भावहीन इति ।
रसः = शृङ्गारादिः, भावहीनः=निर्वेदादिव्यभिचारिभावरहितः, न अस्ति । निर्वेदादि-
व्यभिचारिभावरैव रसस्य परिपोष इति भावः । तथा भावः=निर्वेदादिव्यभिचारिभावः,
रसवर्जितः=शृङ्गारादिरसरहितः, न अस्ति, रससाहित्येनैव व्यभिचारिभावानामपि
परिपोषो भवतीति भावः । अतः अनयोः=पूर्वोक्तयोः, रसभावयोः=शृङ्गारादिरसनिर्वेदा-
दिव्यभिचारिभावयोः, परस्परकृता=ग्रन्थोन्यविहिता, सिद्धिः=निष्पत्तिः ॥

इत्युक्तदिशा=इति प्रतिपादितदिशया, परमालोचनया = सूक्ष्मविचारेण, परम-
विश्रान्तिस्थानेन=उत्कृष्टविश्रमाऽवस्थानेन, रसेन = शृङ्गारादिना, सह एव = समम्

रसन (आस्वादन) धर्मके साथ सम्बन्ध होनेसे भाव आदिमें भी कोणी
लक्षणसे “रस” शब्दसे प्रयोग किया जाता है, यह अभिप्राय है ।

भाव आदिका स्वरूप—रससे मुख्यतर सञ्चारिभाव, देवता आदिमें रहने-
वाली रति (अनुराग) ॥ २६० ॥

और उद्बुद्धमात्र (केवल प्रादुर्भूत, विभाव आदिसे अपरिपुष्ट) रति आदि
स्थायीभावको भी “भाव” कहते हैं ॥

इसी विषयको प्राचीन उक्तिसे पुष्ट करते हैं—निर्वेद आदि भावके बिना
शृङ्गार आदि रस नहीं और शृङ्गार आदि रसके बिना निर्वेद आदि भाव नहीं, अतः
इन रस और भावोंकी सिद्धि परस्परमें एकसे दूसरेकी होती है । ऐसा कहनेके अनुसार
बन्धी तरहसे विचार करनेसे परम विश्रामस्थान रसके साथ ही रहते हुए भी राजासे

वर्तमाना अपि राजानुगतविवाहप्रवृत्तभृत्यावधापाततो यत्र प्राधान्येनाभिव्यक्त
व्यभिचारिणो देवमुनिगुरुनृपादिविषया च रतिरुद्बुद्धमात्रा विभावादिभिर-
परिपुष्टतया रसरूपतामनापद्यमानाश्च स्थायिनो भावा भावशब्दवाच्याः ।

तत्र व्यभिचारी यथा—

‘एववादिनि देवर्षी—’ (पृ० २०९) इत्यादि । अप्रावहित्या

देवविषया रतिर्यथा मुकुन्दमालायाम्—

एव, वर्तमाना अपि=विद्यमाना अपि, राजानुगतविवाहप्रवृत्तभृत्यवत् = राजानुगतः
(भूपालानुसृतः) विवाहप्रवृत्तः, (परिणयतत्परः) यो भृत्यः (राजानुचरः) तद्वत्
यत्र=यस्मिन् स्थले, प्राधान्येन=प्रधानतया, अभिव्यक्ताः=व्यञ्जनावृत्या प्रतिपादिताः,
व्यभिचारिणः = सञ्चारिभावा निर्बन्धादयः, एवं च देवमुनिगुरुनृपादिविषया = गुरु-
ऋष्याचार्यराजादिविषया, रतिः = स्थायिभावः, उद्बुद्धमात्रा = प्रादुर्भूतमात्रा,
विभावादिभिः = भावैः, अपरिपुष्टतया = पुष्टिमप्राप्तत्वेन, रसरूपता = रस-
रसरूपताम्, अनापद्यमानाश्च=अप्राप्तवन्तश्च, स्थायिनो भावाः = स्थायिस्थायिभावः,
भावशब्दवाच्याः=भावशब्देन प्रतिपाद्याः, भवन्तीति शेषः । अयं भावः । राज्ञः कस्य-
चिद् भृत्यस्य विवाहे राजा समागतोऽपि तत्र परिणेतुर्भृत्यस्यैव प्राधान्यं, प्रभुत्वेऽपि
राज्ञस्तत्र न प्राधान्यं तथैव रतेन सह वर्तमानस्य व्यभिचारिभावस्य प्राधान्यं, विभावा-
दिभिरपरिपुष्टत्वाद्भवस्य न प्राधान्यमिति भावः ।

तत्र प्रधानव्यभिचारभावमुदाहरति—एवं भाववादिनेति । कुमारसंभवस्य पद्यमे-
तत् । पार्वतीयावतारं हिमालयसकाशे शङ्करदूरत्वेनागतस्याऽङ्गिरसो वचनानुन्तरं पार्वत्या
अवहित्वाया वनंनमिदम् । अस्य प्रसङ्गस्य पूर्णग्लोकोऽयम्— (पृ० २०९)

‘एववादिनि देवर्षी पार्वर्षे पितुरधोमुखी ।

लीलाकमलपत्राणि गणधामास पार्वती ॥’ (कु. सं. ६.८४) ।

अत्र शिवप्रसङ्गात्तद्दर्शयित्वा मुखरागादेलंजया गोपनमवहित्या सा चाऽधो-
मुखव्यङ्ग्यलज्जया हेतुना लीलाकमलपत्रगणरूपव्यापाराऽऽसक्त्या च झटिति प्रतीयते
इति तस्याः एव प्रधानत्वं, विभावादीनामपरिपुष्टतया शृङ्गाररसस्याऽऽप्रधानत्वम् ।

अनुगत और विवाहमें तत्पर भृत्यके समान सरसरी निगाहसे प्रधानके समान प्रतीत
होनेवाले व्यभिचारिणैव १ और देवता, मुनि, गुरु और राजा आदिमें रहनेवाली रति
२ प्रकटमात्र होकर विभाव आदिसे परिपुष्ट न होनेसे रसरूपको प्राप्त न होनेवाले
रति आदि स्थायिभाव ३ ये सब भाव शब्दसे कहे जाते हैं । उनमें १ प्रधानके समान
प्रतीत होनेवाला व्यभिचारी भाव जैसे—‘एव वादिनि देवर्षी’ (पृ० २०९) इसमें
रस प्रधान नहीं है अर्थात्स्वरूप व्यभिचारी भाव प्रधान है ।

२—देवता विषयक रति जैसे मुकुन्दमालामें भक्त हरिसे प्रार्थना करता है—

‘दिवि वा भुवि ममास्तु वासो नरके वा नरकान्तक ! प्रकामम् ।
अवधोरितशारदारविन्दौ चरणौ ते मरुणोऽपि चिन्तयामि ॥’
मुनिविषया रतिर्यथा —

‘विलोकनेनैव तवामुना मुने ! कृतः कृतार्थोऽस्मि निबहिताहसा ।
तथापि शुश्रूषुरहं गरीयसीर्गिरोऽथवा श्रेयसि केन नृप्यते ? ॥’
(शिशु- १-२९)

राजविषया रतिर्यथा मम—

‘स्वद्विजिसजिनिर्धूतधूलौपटलपङ्किलाय ।

देवविषयां रतिमुदाहरति— विलीति । भक्तो हरिं प्राथयते । हे नरकाऽन्तक—
हे नरकनाशक ! वा नरकाऽसुरनाशक ! दिवि = स्वर्गं, भुवि=पृथ्व्यां वा, वा नरके=
निरये, मम, प्रकामं = पर्याप्तं यथा तथा, वासोऽस्तु, मम न किञ्चिद्दत्त व्यमिति भावः ।
तथाऽपि चरणोऽपि = प्राणत्यागाऽवस्थायामपि, अवधोरितशारदारविन्दो = अवधोरितं
(तिरस्कृतं, सौन्दर्यपराकाण्डेति शेषः) शारदम् (शारदुत्पन्नम्) नरविन्दं (कमलम्)
याभ्यां तौ, तादृशो ते=तव, चरणौ=पादौ, चिन्तयामि=ध्यायामि । अत्र भक्तस्य कृष्ण-
विषयकरतेरुदयाद्भावकाव्यमिदं कान्ताविषयकरतेरभावः स च श्रुत्वा ररसत्त्वमिति बोद्धव्यम् ॥

मुनिविषयां रतिमुदाहरति— विलोकनेनेति । शिशुपालवधमहाकाव्यस्य प्रथम-
सर्गस्य पद्यमिदम् । नारदाऽऽगमनाऽनन्तरं भगवतः श्रीकृष्णस्योक्तिः । हे मुने = हे
ऋषे !, निबहिताहसा = निवारितपापेन, अमुना = एतेन, तव = भवतः, विलोकनेन
एव = संदर्शनेन एव, कृतार्थं = कृतकृत्यः, कृतः = विहितः, अस्मि, तथाऽपि = मम
कृतार्थत्वे सत्यपि, अहं = कृष्णः, गरीयसीः = गुरुतरार्थयुक्ताः, तव, गिरः=वचनानि,
शुश्रूषुः = श्रोतुमिच्छुः, अस्मीति शेषः । अथवा, श्रेयसि = कल्याणप्राप्तिविषये, केन =
जनेन, नृप्यते=नृप्यते भूयते, न केनाऽपीति भावः । अत्र कृष्णस्य नारदमुनिविषयकरते-
र्भाविकाव्यत्वम् ।

राजविषयां रतिमुदाहरति— स्वद्विजोत्यादिः । कश्चिद्वाजान प्रति कस्यचि-
दुक्तिरियम् । (हे राजन् !) हरः = शिवः, स्वद्विजराजोत्यादिः = तव वाजिराज्याः
(ह्यसमूहेन) निर्धूतम् (उत्थापितम्) यत् धूलौपटलं (रजोराशिः) तेन पङ्किला—

हे नरकाऽन्तक ! मेरा भले ही स्वर्गमें वा भूमिमें अथवा नरकमें वास हो शरत्
ऋतुके कमलको मात करनेवाले आपके चरणोंका भरणसमयमें भी चिन्तन करता हूँ ।

२. मुनिविषयक रति— शिशुपालवधमें आये हुए नारद मुनिको भगवान्
श्रीकृष्ण कहते हैं । हे मुने ! पापको हटानेवाले आपके दर्शनमात्रसे मैं कृतार्थ किया
गया हूँ, तथाऽपि आपको गौरवपूर्ण वाणीको सुननेकी इच्छा करता हूँ अथवा कल्याण
प्राप्तिके विषयमें कौन नृप्य होता है ? ।

२ राजविषयक रति— जैसे ग्रन्थकारका ही पद्य है । कोई कवि किसी राजाको:

न धत्ते शिरसा गङ्गां भूरिभारभिया हरः ॥'

एवमन्यत् ।

उद्बुद्धमात्रस्थायिभावो यथा—

'हरस्तु किञ्चित्परिवृत्तधैर्यश्चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशिः ।

उमामुखे बिम्बफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि ॥' (कु० सं० ३ ६७)

अत्र पार्वतीविषया भगवतो रतिः ।

ननूक्तं प्रपाणकरसवद्विभावादीनामेकोऽव भासो रस इति (३.५८) । तत्र सञ्चारिणः पार्थक्याभावात्कथं प्राधान्येनाभिव्यक्तिरित्यच्यते—

(सञ्जातकदंमाम्), तादृशी गङ्गा = भागीरथी, भूरिभारभिया = प्रचुरभरणीत्या, शिरसा = मस्तकेन, न धत्ते = नो धारयति । अत्र वक्तुं राजविषयकरतिभावः । एवम् = इत्थम्, अन्यत् = अपरं, गुर्वादिविषयकरतिभावोदाहरण, मृग्यम् ॥

उद्बुद्धमात्रस्थायिभावस्योदाहरणं यथा—हरस्त्विति । आकालिके वसन्तप्रादुर्भावे कामदेवेन घनूपि आरोपिते हरस्य धैर्यंराजसत्त्वादाहरणम् । पद्यमिदं कुमारसंभवस्थम् । हरस्तु = हरोऽपि, चन्द्रोदयाऽऽरम्भे = इन्द्रोदयप्रारम्भे, अम्बुराशिख = समुद्र इव; किञ्चित्परिवृत्तधैर्यं = स्तोत्रपरिवृत्तितृप्तिः, बिम्बफलाऽधरोष्ठे = बिम्बफलम् इव (बिम्ब-फलसदृशः) अधरोष्ठो यस्मिन्, तस्मिन्, उमामुखे = पार्वतीवदने, विलोचनानि = त्रीण्यपि नेत्राणि, व्यापारयामास = योजयामास । अत्र भगवतः पार्वतीविषयाया रते-रुद्बुद्धमात्रत्वेन विभावादिषिरपरिपुष्टत्वेन न रसत्वम् ।

सञ्चारिणः प्राधान्यमाशङ्कते—मन्विति । प्रपाणकरसवत् विभावादीनाम् = विभावाऽनुभावसञ्चारिणाम्, एकः = अद्वितीयः समष्टिरूपेण संमिलित इति भावः । एतादृशः योऽवभासः = प्रतीतिः, स रसः, इति पुरोक्तम्, तत्र = उक्तौ, सञ्चारिणः = व्यभिचारिभावस्य, पार्थक्याऽभावात् = पृथक्प्राधान्याऽभावात्, कथं, प्राधान्येन = प्रधानभावेन, अभिव्यक्तिः = अभिव्यञ्जनम् इति, उच्यते = कथ्यते—

कहता है । हे राजन् ! आपके घोड़ोंकी पकृत्तसे उठी हुई धूलिसे कीचड़वाली गङ्गाको शिवजी ज्यादा भार होनेके भयसे शिरसे धारण नहीं करते हैं ।

३—उद्बुद्ध (प्रकट) मात्र स्थायिभाव—कुमारसंभवमें वसन्तप्रादुर्भाव होकर कामदेवके सारसंधान करनेपर शिवजीके धैर्यबिचलनका वर्णन है । शिवजीने भी चन्द्रोदयके आरम्भमें समुद्रके समान कुछ परिवृत्त धैर्यवाले होकर बिम्बफलके समान कोष्ठवाले पार्वतीके मुखमें नेत्रोंको लगाया । इसमें पार्वतीमें भगवान्की रति (अनुराग) प्रकटमात्र है, परिस्फुट नहीं । व्यभिचारिभावकी प्रधानतामें शङ्का उठाने हैं । पहले प्रपाणक (संवत) रसकी तरह विभाव आदि जुटकर एक आस्वाद होता है, कहा है तो उसमें सञ्चारी भावकी पृथक्ता न रहनेसे कैसे उसकी प्रधानतासे अभिव्यक्ति होयी ? इसका समाधान करते हैं—

यथा मरिचखण्डादरेकीभावे प्रपाणके ॥ २६१ ॥

उद्रेकः कस्यचित्क्वापि तथा सञ्चारिणो रसे ।

अथ रसाभासभावाभासौ—

अनौचित्यप्रवृत्तत्वं आभासो रसभावयोः ॥ २६२ ॥

अनौचित्यं चात्र रसानां भरतादिप्रणीतलक्षणानां सामग्रीरहितत्वे एकदेशयोगित्वोपलक्षणपरं बोध्यम् ।

तत्र बालव्युत्पत्तये एकदेशतो दर्शयते—

उपनायकसंस्थायां मुनिगुरुपत्नीगतायां च ।

यथेति । यथा प्रपाणके = रसे, खण्डमरीचादेः=सिताखण्डमरिचादेः, आदिपदेन वृद्ध्यादेः परामर्शः । एकीभावे = संनिष्पणे ॥ २६१ ॥

क्वापि = कुत्रचित्स्थले, कस्यचित् = सिताखण्डस्य, मरीचस्य सूक्ष्मलादेर्बा, उद्रेकः=प्रचुरत्वम्, आस्वादे तीव्रतरत्वमितिभावः । तथा=तेनैव प्रकारेण, सञ्चारिणः=प्राधान्येन अनुभूयमानस्य व्यभिचारिभावस्य, उद्रेकः=प्रचुरत्वम्, प्राधान्यनाशि-व्यक्तिरिति भावः । रसे आस्वादे प्रतीयत इति शेषः ।

रसाभासभावाभासो प्रतिपादयति—अनौचित्यप्रवृत्तत्वं इति । रसभावयोः=शुक्ला रादिरसव्यभिचारभावयोः, अनौचित्यप्रवृत्तत्वे=अनाचित्येन (औचित्याभावेन) प्रवृत्तत्वे (वर्तमानत्वे) सति, आभासः=रसाभासो भावाभासश्च भवतीति भावः ॥२६२॥

वृत्तावनौचित्यं व्युत्पादयति—अनौचित्यं च मात्र । भरतादिप्रणीतलक्षणानां=भरतमुनिव्यासादिविहितलक्षणानां, रसानां, सामग्रीरहितत्वे = विभावादिह्यसमप्रकारणाऽसत्त्वे सति, एकदेशयोगित्वोपलक्षणपरम् = एकदेशयोगित्वस्य (यदिति-लक्षणसम्बन्धस्य) उपलक्षणपरम् (बोधताऽपर्यकम्) । बोध्यं = ज्ञेयम् ।

तत्र तावच्छुद्धारेऽनौचित्यं प्रदर्शयति—उपनायकसंस्थायामिति ।

उपनायकसंस्थायां रतो = परिणीताया मायिकाया नायक विहाय उपनायक-

जैसे मरिच और मिश्री आदिके संमिश्रणस्वरूप प्रपाणक (शर्बत) में ॥ २६१ ॥

जैसे कहींपर किसी मरिच आदिका आधिक्य होता है उसी तरह आस्वादनेमें संचारीका भी आधिक्य हो जाता है ।

रसाभास और भावाभास—रस और भाव अनुचित भावसे प्रवृत्त हों तो उन्हें क्रमके अनुसार “रसाभास” और “भावाभास” कहते हैं ॥ २६२ ॥

यहाँपर रसोंका अनौचित्य कहनेसे भरत आदि आचार्यप्रणीत लक्षणोंकी पूर्णता न होकर एक भावमें मात्र सम्बन्ध होना उपलक्षण है ऐसा समझना चाहिये । बालकोंकी व्युत्पत्तिके लिए उसका कुछ अंश दिखाया जाता है ।

अकारणमें अनौचित्य—रति (अनुराग) के उपनायक (नायकसे भिन्न

बहुनायकविषयायां रतौ तथातुभयनिष्ठायाम् ॥ २६३ ॥

प्रतिनायकनिष्ठत्वे तद्बद्धमपात्रतिर्यगादिगते ।

शृङ्गारेऽनौचित्यं, रौद्रे गुर्वादिगतकोपे ॥ २६४ ॥

शान्ते च हीननिष्ठे, गुर्वाद्यालम्बने हास्ये ।

ब्रह्मवधाद्युत्साहेऽधमपात्रगते तथा वीरे ॥ २६५ ॥

स्थितायां रतौ (अनुरागे) शृङ्गाररसाभासत्वम् । मुनिगुरुपत्नीगतायां रतौ=पुरुषस्य मुनिपत्नीगतायां गुरुपत्नीगतायां च रतौ (अनुरागे) शृङ्गारेऽनौचित्यम् । वेश्यायाः कथायां वा बहुनायकविषयायां रतौ (अनुरागे) शृङ्गाराभासत्वम् ३ । एवं च अनुभयनिष्ठायाम् रतौ=अभयत्र अस्थिते अनुरागे, यत्र नायिकाया एवाऽनुरागो नायकस्य न, तथा नायकस्यैवाऽनुरागो नायिकाया न, तादृशे अनुरागे शृङ्गाराभासत्वम् ४ ॥ २६३ ॥

नायिकाया रतेः प्रतिनायकनिष्ठत्वे = नायकविरोधिस्थित्तत्वे शृङ्गाराभासत्वम् ५ तद्वत् अधमपात्रतिर्यगादिगते = अधमपात्रगते (नीचकुलोत्पन्नपात्रगते) तिर्यगादिगते च (पशुपक्ष्यादिप्राप्ते) च शृङ्गारे अनौचित्यम् ६ ॥

रौद्रे रसेऽनौचित्यं प्रतिपादयति—रौद्र इति । गुर्वादिगतकोपे = पूज्यजनस्थित-क्रोधे, रौद्रे = रसे, अनौचित्यं भवति ॥ २६४ ॥

शान्तेऽनौचित्यं प्रतिपादयति—शान्ते चेति । हीननिष्ठे = जघन्यजनस्थिते, राम इति शेषः, शान्ते अनौचित्यम् ।

हास्येऽनौचित्यं प्रतिपादयति—गुर्वाद्यालम्बने=पूज्यजनालम्बनभावे, हास्येऽनौचित्यम् ।

वीरेऽनौचित्यं प्रतिपादयति—ब्रह्मवधाद्युत्साहे=ब्राह्मणहत्याद्युत्साहे, अधमपात्रगते = निकृष्टपात्रस्थिते उत्साहे वीरे अनौचित्यम् ॥ २६५ ॥

दूसरे ही पुरुष) में रहनेसे १, मुनि वा गुरुकी पत्नीमें रहनेसे २, बहुतसे नायकोंमें रहनेसे ३, नायक और नायिका दोनोंमें न रहनेसे (एकमें ही रहनेसे) ॥ २६३ ॥

४, प्रतिनायक (नायकके विरोधी) में रहनेसे ५, अधम पात्रमें रहनेसे ६, तिर्यक (मनुष्यसे इनर आदि) में रहनेसे ७, शृङ्गारमें अनौचित्य होता है ।

रौद्रमें अनौचित्य—गुरु आदिमें क्रोध रहनेपर रौद्रमें अनौचित्य होता है २६४ शान्तमें अनौचित्य—नीच पुरुषमें शमके रहनेपर शान्तमें अनौचित्य होता है ।

हास्यमें अनौचित्य—गुरुजन आदि आलम्बन हों तो हास्यमें अनौचित्य हीना है ।

वीररसमें अनौचित्य—ब्राह्मणवध आदिमें उत्साह होनेपर अधम नीच पात्रमें उत्साहके रहनेपर वीररसमें अनौचित्य होता है ॥ २६५ ॥

उत्तमपात्रगतत्वे भयानके ज्ञेयमेवमन्यत्र ।

तत्र रतेरुपनायकनिष्ठत्वे यथा मम—

‘स्वामी मुग्धतरौ वनं घनमिदं, बालाऽहमेकाकिनी

क्षोणीमावृणुते तमालमलिनच्छाया तमःसन्ततिः ।

तन्मे सुन्दर ! मुञ्च कृष्ण ! सहसा वर्त्मनि गोप्या गिरः

श्रुत्वा तां परिरभ्य मन्मथकलासक्तो हरिः पातु वः ॥’

भयानकेऽनौचित्यं प्रतिपादयति—उत्तमपात्रगतत्वे—श्रेष्ठपात्रगतत्वे सति, भयस्येति शेषः, भयानकेऽनौचित्यं भवति । एवम् = इत्थम्, अन्यत्र = स्थानान्तरे, प्रकृतिव्यवहारानीनामनौचित्यमूह्यमिति भावः ॥

तत्रोपनायकसंस्थायां रतौ शृङ्गाराभासमुदाहरति—स्वामीति ।

सन्ध्यासमये मार्गं रोधकं श्रीकृष्णं प्रति कस्याश्चिद् गोप्या उक्तिरियम्, हे कृष्ण !, स्वामी=मम परिणता, मुग्धतरः=अतिमूढः, अतो मम कामतुष्टिजननेऽयोग्य इति भावः । इदम् = एतत्, वनम् = अरण्यं, घनं = लतागुल्मादिना निबिडम् । अहम् एकाकिनी = एकका, बाला = प्रौढिरहिता, कोऽप्यन्यो जनो नास्ति, इत्यतो विलम्बो न कार्य इति भावः । तमालमलिनच्छाया = तापिच्छमलीमसकान्तिः, तमःसंहतिः = तिमिरपङ्क्तिः, क्षोणी = भ्रुवम्, आवृणोति = आच्छादयति । तत् = तस्मात् कारणात्, हे सुन्दर=हे मनोहर, कृष्ण = गोपाल !, सहसा=अतर्कित एव, वर्त्म = मार्गं, मुञ्च = त्यज, इति= एवं, गोप्याः=आभोरनायाः, गिरः= वाचः, श्रुत्वा = आकर्ष्यं, तां = गोपीं, परिरभ्य = आलिङ्ग्य, मन्मथकलाऽसक्तः = कामकलाऽसक्तियुक्तः, समागतत्वर इति भावः । हरिः = श्रीकृष्णः, वः = युस्मान् पातु=रक्षतु । शार्दूलविक्रीडितं वनम् । अत्र “स्वामी मुग्धतर” इत्यनेन परोढाया नायिकाया उपनायकरूपकृष्णसंस्थाया रतेः प्रतिपादनात् शृङ्गाररसाभासत्वम् ।

भयानकमे अनौचित्यं—उत्तम पात्रमें भयके रहनेपर भयानक रसमें अनौचित्य होता है । इसी तरह अन्यत्र भी जानना चाहिए ।

अनौचित्य होनेपर रसाभास होता है ।

उपनायकमें रतिके रहनेपर शृङ्गाराभास—सन्ध्याकालमें श्रीकृष्णके मार्गको रोकनेपर कोई गोपी कड़वी है । मेरा परि उदादा अलङ्कार है, यह वन घना है, मैं युवती हूँ तथा अकेली हूँ । तमालके-समान मलिन कान्तिवाली अन्यकारकी पङ्क्ति पृथ्वीको आच्छादित कर रही है । इस कारणमे हे सुन्दर ! हे कृष्ण ! मेरे मार्ग तो शीघ्र छोड़ो, गोपीकी ऐसी बात सुनकर उसको आलिङ्गन कर कामकलामें आसक्त भगवान् श्रीकृष्ण नुसहारी रक्षा करें ।

बहुनायकनिष्ठत्वे यथा

‘कान्तास्त एव भुवनत्रितयेऽपि मन्ये

येषां कृते सुतनु ! पाण्डुरयं कपोलः।’

अनुभयनिष्ठत्वे यथा—मालतीमाधवे नन्दनस्य मालत्याम् ।

‘पश्चादुभयनिष्ठत्वेऽपि प्रथममेकनिष्ठत्वे रतेराभासत्वम्’ इति

श्रीमल्लोचनकाराः ।

तत्रोदाहरणं यथा—रत्नावल्यां सागरिकाया अन्योन्यदर्शनात्प्राग्-
त्सरजे रतिः ।

प्रतिनायकनिष्ठत्वे यथा—हयग्रीववधे हयग्रीवस्य जलक्रीडावर्णने ।

रतेर्बहुनायकनिष्ठत्वमुदाहरति—कान्ता इति । कश्चित्पुरुषो बहुनायकासक्तां
नायिकां वृते । हे सुतनु = हे सुन्दरि !, येषां = जनांतां, कृते = निमित्ते, अयं=ससि-
कृष्टस्वः, कपोलः = गण्डफलकः, विरहेण, पाण्डुः = पाण्डुरवर्णः, जात इति शेषः ।
भुवनत्रितयेऽपि=लोकत्रयेऽपि, ते एव=नायकाः कान्ताः=सुन्दराः इति मन्ये=विचारयामि,
अत्र “कान्ता” इति बहुवचनात् नायिकाया बहुनायकविषया रतिः प्रतीयते ।

रतेरनुभयनिष्ठत्वमुदाहरति—मालतीमाधवे = तदाख्ये प्रकरणे, नन्दनस्य =
उत्सामकस्य राज्ञो नर्मसुहृदः एव मालत्यां रतिः, न तु मालत्या नन्दने, अतो रतेरनु-
भयनिष्ठत्वम् ।

अत्र लोचनकारमतं प्रदर्शयति—पश्चात्=अनन्तरम्, उभयनिष्ठत्वेऽपि=नायिका-
नायकद्वयनिष्ठत्वेऽपि, प्रथमं = प्राक्, एकनिष्ठत्वे = नायिकानायकाऽन्यतरास्वतस्त्वे रतेः,
आभासत्वम् = शृङ्गाररसाभासत्वमिति, श्रीमल्लोचनकाराः = अभिनवगुप्तपादाः ।
तत्रोदाहरणं यथेति । अन्योन्यदर्शनात्प्राक्=मिथाऽवलोकनात् प्राक् । वत्सरजे=उदयने ।

रतेः प्रतिनायकनिष्ठत्वं प्रदर्शयति—हयग्रीववधे=तदाख्यमहाकाव्ये, हयग्रीवस्य=
तदाख्यदैत्यस्य ।

रतिके बहुत नायकोंमें रहनेसे शृङ्गाराभासका उ०—कोई पुरुष बहुतेरे
नायकोंमें आसक्त नायिकासे कहता है—हे सुन्दरि ! मैं तीनों लोकोंमें उगहें ही सुन्दर
समझता हूँ, जिनके लिए तुम्हारे कपोल पाण्डुवर्णवाले हो गये हैं ।

रतिके उभयनिष्ठ न होनेसे (नायिका और नायक दोनोंमें न रहनेसे) शृङ्गारा-
भास जैसे मालतीमाधवमें नन्दनकी मालतीमें रति (अनुराग) । पीछे रतिके दोनोंमें
रहनेपर भी पहले एक हीमें रहनेसे शृङ्गाराभास होता है ऐसा श्रीमल्लोचनकार—
(अभिनवगुप्ताचार्य) का मत है । उसमें उदाहरण रत्नावलीमें सागरिकाकी परस्पर
दर्शनके पहले ही वत्सरज (उदयन) में रति ।

रतिके प्रतिनायकमें रहनेपर शृङ्गाराभास जैसे—हयग्रीववधमें हयग्रीवकी
जलक्रीडाके वर्णनमें ।

अधमपात्रगतत्वे यथा—

‘जघनस्थलनद्धपत्रवल्ली गिरिमल्लीकुसुमानि कापि भिल्ली ।
अवचित्थ गिरौ पुरो निषण्णा स्वकचानुत्कचथाञ्चकार भर्त्रा ॥’

तिर्यंगादिगतत्वे यथा—

‘मल्लीमतल्लीषु वनान्तरेषु वल्लयन्तरे वल्लभमाह्वयन्ती ।
चञ्चद्विपञ्चीकलनादभङ्गीसंगीतमङ्गीकुरुते स्म शृङ्गी ॥’

आदिशब्दात्तापसादयः ।

रौद्राभासो यथा—

‘रक्तोःफुल्लविशाललोलनयनः कर्णोत्तराङ्गो मुहु-

रतेऽधमपात्रगतत्वमुदाहरति—जघनस्थलनद्धपत्रवल्ली = जघनस्थले (कटिपुरो-
भासाऽकाशे) बद्धा (बद्धा) पत्रवल्ली (पत्रलता) यथा सा, तादृशी काऽपि =
काचित्, भिल्ली = भिल्लजातीया स्त्री, गिरौ = पर्वते, गिरिमल्लीकुसुमानि = कुटज-
पुष्पाणि, अवचित्थ = संयुक्त, पुनः = अग्रे, भर्तुरिति शेषः । निषण्णा = उपविष्टां सतीं,
भर्त्रा = स्वपतिना, स्वकचान् = आत्मकेशान्, उत्कचथाञ्चकार = बन्धयामास । माल-
धारिणी वृत्म् । अत्र रतेभिल्लीरूपाऽधमपात्रगतत्वेन शृङ्गाराभासः ।

रतेस्तिर्यंगादिगतत्वमुदाहरति—मल्लीमतल्लीष्विति * । शृङ्गी = भ्रमरी,
मल्लीमतल्लीषु = प्रशस्तमल्लीषु, वनान्तरेषु = विविनाऽभ्यन्तरेषु वल्लयन्तरे =
भिल्ललतायां, स्थितमिति शेषः । वल्लभं = प्रियं, भ्रमरमिति भावः । आह्वयन्ती =
वाकारयन्ती, रमणाऽर्थमिति शेषः । चञ्चद्विपञ्चीकलनादभङ्गीसंगीतं = चञ्चन्ती
(श्वणन्ती) या विपञ्ची (वीणा) तस्याः कलनादभङ्गीसंगीतं (मधुण्डस्फुटध्वनि-
विच्छित्तितानम्), अङ्गीकुरुते स्म = स्वीचकार । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ।

अत्र रतेस्तिर्यंगजातिगतत्वेन शृङ्गाराभासः । अत्र आदिशब्दात् तापसादयः ।
रौद्राभासमुदाहरति—कर्णवधाऽभावेन गाण्डीवं निन्दन्तं कर्णदीडितं युधिष्ठिरं
हनुमुद्यते अजुंते कस्यचिदुक्तिरियम् । रक्तोःफुल्लः विशाललोलनयतः = रक्ते (अरणवर्णे

रतिके अधमपात्रमें रहनेपर शृङ्गाराभास जैसे—जघनस्थलमें पत्रलताको बांधने
वाली किसी भिल्ल स्त्रीने कुटजपुष्पोंको इकट्ठा कर पर्वतमें पतिके पास बैठकर उससे
अपने केशोंको अलङ्कृत कराया ।।

रतिके तिर्यक् आदिमें रहनेपर शृङ्गाराभास जैसे—भ्रमरीने वनके भीतर
बहिया चमेलीके फूलोंमें लताके बीचमें प्रिय (भ्रमर) को बुलाकर वीनके समान मनोहर
स्वरसे गुञ्जन शुरू किया । “तिर्यंगादि” में आदि पदसे तपस्वी आदिमें रहनेवाली रतिके
व्रण करना चाहिए ।

रौद्राभास जैसे—कर्णसे पीडित युधिष्ठिरके कर्णकी हत्या न करनेसे गाण्डीवकी

मुक्त्वा कर्णमपेतमीधुंतधनुर्बाणो हरेः परयतः ।

आम्नातः कटुकोक्तिभिः स्वमसङ्कटोर्विक्रमं कोर्तय-

भंसास्फोटपट्टयुधिष्ठिरमसौ हन्तुं प्रविष्टोऽर्जुनः ॥'

भयानकाम्नासो यथा—

‘अशक्नुवन् सोढुमधीरलोचनः सहस्ररमेरिष यस्य दर्शनम् ।

प्रविश्य हेमाद्रिगुहागृहान्तरं निनाय विभ्यदिवसानि कौशिकः ॥’

क्रोधेनेति शेषः) उन्फूले (विकसिते) विद्याले (आयते) लोले (चञ्चले) नयने (नेत्रे) यस्य सः । मुहुः = वारं वारम् । कम्पोत्तराऽङ्गः = कम्पः (वेपथुः) उत्तरः (प्रवृत्तः) येषां, तादृशानि अङ्गानि (हस्तपादाद्यवयवाः) यस्य सः । कर्ण = सूतपुत्रः, मुक्त्वा = त्यक्त्वा, अपेतमी) = अपगतमयः, धनुर्बाणः = (धृताः = गृहीताः धनुर्बाणाः = कामुकवाराः येन सः), कटुकोक्तिभिः = तीक्ष्णवचनैः, युधिष्ठिरत्वेति शेषः । आम्नातः = दग्धः, अंसास्फोटपट्टः = अस्योः (स्फुटयोः) आस्फोटे (करेवाः चाते) पट्टः (तत्परः) । असौ अर्जुनः, अवकृत् = मुहुमुहुः, स्वकीयम् = आत्मीयं, दोर्विक्रमं = बाहुपराक्रमं, कीर्तयन् = वर्णयन्, पश्यतो हरेः = पश्यन्तं हरिम्, अनादृशेति भावः, “कपटी बाज्नादरे” इति षष्ठी । युधिष्ठिरं = स्वकीयाऽग्रजं, हन्तुं = व्यापादयितुं, प्रविष्टः = प्राविशत् । अत्राऽर्जुनक्रोधस्य ज्येष्ठप्रातृरूपगुणगतस्वाद्गोद्वरसाभासः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

भयानकाम्नासमुवाहरति—**असम्बन्धव्यक्तिः** । शिशुपालवधे महाकाव्ये नारदस्य कृष्णं प्रति कौशिकप्रतिपादकं वचनम् । कौशिकः = इन्द्र उलूकवध । सहस्ररमेः इव = सूर्यस्य इव, यस्य = रावणस्य, दर्शनं = विलोकनं, सोढुं = भवितुम्, अशक्नुवन् = अशक्मानः, अत एव अधीरलोचनः = कातरनयनः, विभ्यत् = वस्यन्, हेमाद्रिगुहागृहान्तरं = हेमाद्रेः (सुमेरोः), गुहा (घरी) इव गृहं (भवनम्) तस्य अन्तरं (मध्यम्), प्रविश्य = प्रवेशं कृत्वा, दिवसानि = दिनानि, निनाय = यापितवान् । वचस्यं वृत्तम् । अत्र भयस्य देवराजकपोलमपात्रगतत्वेन भयानकरसाभासत्वम् ।

निन्दां करनेपर जब अर्जुन उनको मारनेके लिए तत्पर हुए थे उस समय किसीकी उक्ति है । लाल और विकसित बड़े और चञ्चल नेत्रोंसे युक्त, प्रचर कम्प वाले हस्तपाद आदि अवयवोंसे युक्त, कर्णको छोड़कर निर्भय होकर धनुष और बाणोंको लेकर युधिष्ठिरके तीक्ष्ण वचनोंसे जलकर कन्धोंको ताडन करने में तत्पर होकर अर्जुनने वारं वार अपने बाहु पराक्रमका बखान करके श्रीकृष्णके देखते देखते अपने बड़े भाई युधिष्ठिरको मारनेके लिए प्रवेश किया ॥

भयानकाऽऽभास जैसे—शिशुपालवध महाकाव्यमें नारद श्रीकृष्णजीसे इन्द्रका भय बतलाते हैं—उ०—जैसे उल्लू सूर्यको देखनेमें समर्थ नहीं होता है वैसे ही इन्द्र सूर्यके समान तेजस्वी रावणको देखनेमें असमर्थ होकर डरते हुए सुमेरु पर्वतके गुफाकण्ठ घरके भीतर प्रवेश कर दिन बिताते थे ।

स्त्रीनीचविषयमेव हि भयं रसप्रकृतिः । एवमन्यत्र ।

भावामासो लज्जादिके तु वेश्यादिविषये स्यात् ॥ २६६ ॥

स्पष्टम् ।

भावस्य श्रान्ताद्युदये संधिमिश्रितयोः क्रमात् ।

भावस्य श्रान्तिरुदयः संधिः श्वलता मता ॥ २६७ ॥

क्रमेण यथा—

‘सुतनु ! जहिहि कोपं, परय पादान्तं मां

न खलु तव कदाचित्कोप एवंविधोऽभूत् ।

भयस्य उचिताधारं दर्शयति । हि = यतः, स्त्रीनीचविषयं = स्त्री (योषित्)
नीचः (अवमजनः), विषयः (आधारः) यस्य तद्, एतादृशं भयमेव, रसप्रकृतिः =
प्रयानकरसस्वायिभावः ।

एवम् = इत्यमेव, अन्यत्र = समादावपि ह्यनपात्रगतत्वे उदाहृतं वयम् । भावा-
न्तासं प्रतिपादयति—भावामास इति । वेश्याऽऽदिविषये=गणिश्रान्ताधारे, लज्जादिके
कति=श्रीश्रान्तिके सति, “भावामासः” स्यात् । अत्राऽऽविपदेन निर्वेदादिकं बोध्यम् ।

भावशान्त्यादिकं प्रतिपादयति—भावस्येति । भावस्य = कस्यचिद्व्यभिचारि-
भावस्य, शान्ती=प्रशान्ते, आस्वाद्ये सति इति शेषः, भावशान्तिः । भावस्य उदयं
भावोदयः, भावस्य सन्धिः भावसन्धिः । भावेषु मिश्रितेषु भावश्वलता, मता=अभिमता;
शास्त्रकारिकरिति शेषः ॥ २६७ ॥

भावशान्तिमुदाहरति—सुतन्विति । कृताऽपराधस्य कस्यचिन्नाय कस्य मानिनी
नायिका प्रति अनुतयवचनमिदम् । हे सुतनु = सुन्दरि !, कोपं = क्रोधं, जहिहि=त्यज ।
पादान्तं = चरणाऽन्तं, मां=प्रियं, परय = विलोक्य । तव = भवत्याः, कदाचित् =
कदाचिदपि, एवंविधः = एतादृशः, कोपः = क्रोधः, न अभूत् = नो जातः ।

भयके आश्रय स्त्री और नीच पुरुष ही होते हैं, यहाँ उक्तमपात्र इन्द्र भयके आश्रय
हूय है इस कारण यहाँ प्रयानकाभास है । ऐसे ही अन्यत्र भी जानना चाहिए ।

भावामास-वेश्या आदिमें लज्जा आदि हो तो भावामास होता है ॥ २६६ ॥

भावशान्ति आदि—किसी भावकी शान्तिमें भावशान्ति, किसी भावके
उदयमें भावोदय, किसी भावकी सन्धिमें भावसन्धि और भावोंके संमिश्रणमें भाव-
श्वलता होती है ॥ २६७ ॥

भावशान्ति उ०—कोई नायक अपनी मानिनी नायिकासे अनुतय करता है ।
हे सुन्दरि ! कोप छोड़ो, तुम्हारे पैरोंपर झुके हुए मुझे देखो । तुम्हारा कभी भी ऐसा

इति निगदति नाथे तिर्यगामीलिताक्ष्या
 नयनजलमनल्पं मुक्तमुक्तं न किञ्चित् ॥'
 अत्र बाष्पमोचनेनेर्ष्याख्यसञ्चारिभावस्य रामः ।
 'चरणपतनप्रत्याख्यानात्प्रसादपराङ्मुखे
 निभृतकित्वाचारेत्युक्त्वा रुषा परुषीकृते ।
 प्रजति रमणो निःश्वस्योर्चैः स्तनस्थितहस्तया
 नयनसलिलच्छन्ना दृष्टिः सखीषु निवेशिता ॥'
 अत्र विषादस्योदयः ।

नाथे -- पत्न्यो, इति -- इत्थं, निगदति -- वदति सति, तिर्यगामीलिताक्ष्या = तिर्यक्
 (बह्वक्षय यथा तथा) आमीलिताक्ष्या (मुद्रितनयनया), अनल्पं = प्रचुरं, नयन-
 ल्पं = बाष्पसलिलं, मुक्तं = त्यक्तं, किन्तु किञ्चित् = किमपि, न उक्तं = न अस्ति-
 किञ्चित् । आलिनी वृत्तम् । अत्र बाष्पमोचनेन = अश्रुविसर्जनेन, ईर्ष्याऽख्यसञ्चारिभावस्य
 शेषः -- शान्तिः । विरहसामग्रीप्राबल्येन भावशान्तिरिति भावः ।

भावोदयमुदाहरति—अपराधेति । कृताऽपराधं कान्तं प्रति मानिन्या
 नायिकाया व्यवहारं प्रतिपादयति । चरणपतनप्रत्याख्यानात् = चरणयोः (स्वपादयोः)
 पतनेऽपि (कान्तस्य निपतनेऽपि) प्रत्याख्यानात् (कान्तस्य निराकरणात्, कोपेनेति
 शेषः) उतः प्रसादपराङ्मुखे (प्रसन्नतारहिते) कान्त इति शेषः । हे निभृतकित्-
 वाचार—हे प्रच्छन्नमूर्तव्यवहार !, इति -- एवम्, उक्त्वा = अभिप्राय, रुषा = कोपेन
 हेतुना, परुषीकृते=निष्ठुरीकृते, रमणे=कान्ते, प्रजति=नैराश्यायै न गच्छति सति । ऊर्चैः=
 ऊर्ध्वं, निभृतस्य=निःश्रांसं कृत्वा, स्तनस्थितहस्तया=पयोधरनिहितकरया, नायिकयेति
 शेषः । नयनसलिलच्छन्ना=बाष्पजलाभृता, दृष्टिः=नेत्रं, सखीषु=व्यवस्थापु, निवेशिता=
 वसिता ॥ हरिणी वसत् । अत्र विषादस्य = तस्मात्कर्ष्याञ्चारिभावस्योदयः ।

स्वसामग्रीभाह्रात्म्येन व्यभिचारिभावस्योद्गमभावस्या भावोदयः ।

अत्र नायकप्रत्याख्यानरूपसाम्यया विषादाख्यो व्यभिचारिभाव आस्वाद्यते ॥

कोप नहीं हुआ था । पतिके ऐसा कहनेपर नेत्रोंको तिरछा करनेवाली सुन्दरीने आँसू तो
 बहुत गिराया पर कुछ भी नहीं बोली ।

इसमें आँसू गिरानेसे ईर्ष्या नामक संचारी भावकी शान्ति होनेसे यह भाव-
 शान्ति है ।

भावोदय उ०—अपराध किये हुए प्रियके प्रति मानिनी नायिकाका व्यवहार
 दिखलाते हैं । पत्नीमें पढ़नेपर भी क्रोधसे हटाये जानेसे प्रियके अप्रसन्न होनेपर 'हे
 प्रच्छन्न मूर्तके व्यवहारको करनेवाले !' ऐसा कहकर निष्ठुर होकर इसके जानेपर भी
 उम्हा खास लेकर स्तनोमें हाथोंको रखने वाली नायिकाने आँसूसे भरी दृष्टि सखियोंके
 ऊपर डाली ॥ इस पद्यमें विषाद रूप भावका उदय होनेसे यह भावोदय है ।

‘नयनयुगासेचनकं मानसवृत्त्यापि दुष्प्रापम् ।

रूपमिदं मदिराक्ष्या मदयति हृदयं दुनोति च मे ॥’

अत्र हर्षविषादयोः संधिः ।

कार्यं ?, शशलक्ष्मणः क च कुलं ?, भूयोऽपि दृश्येत सा ?,

दोषाणां प्रशमाय मे श्रुतमहो !, कोपेऽपि कान्तं सुखम् ।

भावसन्धिमुदाहरति—नयनयुगासेचनकमिति । नयनयुगासेचनकं—नयनयुगस्य
(नेत्रद्वयस्य) आसेचनकम् (अतिवृत्तिजनकम्) । एवं च मानसवृत्त्या अपि—मनोव्यापारेण
अपि, दुष्प्रापं = दुर्लभं, मदिराक्ष्याः = मदिरस्य (खञ्जनस्य) इव अक्षिणी (नेत्रे)
मयाः सा मदिराक्षी, तस्याः, खञ्जनतयनाया इत्यर्थः । इदम् = एतत्, रूपं = सौन्दर्यं,
मे = मम, हृदयं = चित्तं, मदयति = आह्लादयति, नयनयुगासेचनकत्वादिति भावः ।
एवं च दुनोति च = उपतापयति च, मनोवृत्त्याऽपि दुष्प्रापत्वादिति भावः । भावो
वर्तम् । अत्र नायकस्य हर्षविषादयोः सन्धिः । उभयसामग्रीयोमेव परस्परविवर्तो
भावसन्धिः ।

भावशबलतामुदाहरति—कथाऽकार्यमिति । विक्रमोर्वशी श्लोके उर्वशीविरहेण
पीडयमानस्य पुरुरुरक्ष उक्तिरियम् । अकार्यं = कुकार्यं, उर्वशीविरहेण आत्मघातरूपमिति
भावः, वव = कुत्र, शशलक्ष्मणः = चन्द्रस्य, कुलं च = वंशज, वव = कुत्र, उभयत्र
अहन्तरमिति भावः । अतो विषमाऽलङ्कारः, एवं परत्राऽपि, एतेन वाक्यद्वयेन वितर्कः ।
भूयोऽपि = पुनरपि, सा = उर्वशी, दृश्येत = अवलोक्येत, इति काकुत्स्थः प्रश्नः
इत्योत्तरयम् । दोषाणां = दुष्टकार्याणां, प्रशमाय = निवारणाय, मे = मम, श्रुतम् =
कथयन्म्, अतो मयाऽऽत्मघातरूपं निषिद्धकार्यं न कर्तव्यमिति भावः, एतेन मतिरूपो
व्यभिचारभावः । “नोतिमार्गानुसृत्यादेरर्थनिर्द्धारणं मतिः ।” इति मतिरूपं पूर्वं
प्रतिपादितम् (२१४ पृष्ठे) । अहो = आश्चर्यम् । कोपेऽपि = क्रोधे सत्पत्तिः
सुखं = इदमपि, उर्वरप्य इति शेषः । कान्तं = सुन्दरम् । एतेन स्मृतिरूपो व्यभिचारिः

भावसन्धि उ०—कोई नायक अपनी प्रियाकी बात अपने मित्रसे कहता है ।
शेनोनेत्रोंको अत्यन्त वृत्त करनेवाला और मनके व्यापारसे भी दुष्प्राप्य, खञ्जनके समान
नेत्रोंवालीका यह सौन्दर्य मेरे हृदयको आनन्दित करता है और दुष्प्राप्य होनेसे पीड़ित भी
करता है । यहाँ हर्ष और विषाद नामके व्यभिचारि भावोंकी सन्धि है ।

भावशबलता उ०—विक्रमोर्वशी श्लोकमें उर्वशीके विरहसे पीड़ित राजा
पुरुरुराकी उक्ति है कुकार्यं कहाँ और चन्द्रवंश कहाँ ? २ क्या वह फिर भी देखी
जायगी ? ३ दोषोंको हटानेके लिए मेरा शास्त्र का अध्ययन है, आश्चर्य है * क्रोधमें
भी उसका सुन्दर मुख है ४ निष्पाप विद्वान् लोभ मुझको क्या कहेंगे ? ६ स्वप्नमें भी

किं बध्यन्त्यपकस्मयाः कृतधियः ? स्वप्नेऽपि सा दुर्लभा,

चेतः स्वास्थ्यमुपैहि, कः सन्तु युवा धन्योऽधरं घास्यति ? ॥

अत्र वितर्कौत्सुक्यमतिस्मरणशक्तादन्यधृतिचिन्तानां शक्यता ।

इति श्रीमन्नारायणचरकारविन्दमधुभक्त-साहित्यार्णवकर्णधार-ध्वनिप्रस्थापन-

परमाचार्य-कविमुक्तिरत्नाकराऽष्टादशभाषावारविक्रमविनीभुवङ्गसन्धि-

विग्रहिक-महापात्र-श्रीविश्वनाथकविराजकृतौ साहित्यदर्पणे

१सादिनिष्पन्नो नाम तृतीयः परिच्छेदः ।

भावः । अपकस्मयाः = पापरहिताः, कृतधियः = विद्वांसः, किं, बध्यन्ति = कथयिष्यन्ति, दुष्कृतिनं नामिति शेषः । एतेन शक्यारूपो व्यभिचारिभावः । सा = उर्वशी, स्वप्नेऽपि = स्वापेऽपि, दुर्लभा = दुष्प्राप्या, एतेन दैन्यरूपो व्यभिचारिभावः । हे चेतः = हे चित्त !, स्वास्थ्यं = सुस्थितिम्, उपैहि = प्राप्नुहि, एतेन धृतिरूपो व्यभिचारिभावः । कः = कतमः, युवा = तरुणः, धन्यः = सुकृती सन्, अधरम् = ओष्ठम्, उर्वधया इति शेषः । घास्यति = पास्यति, एतेन चिन्ताऽभ्यो व्यभिचारिभावः । शादूँलविक्रीडितं वृत्तम् ।

कत्र = अस्मिन्पद्ये वितर्कौत्सुक्यमतिस्मरणदैन्यधृतिचिन्तानां = तदाख्यानां व्यभिचारिभावानां शक्यता = विचित्रता, पूर्वपूर्वोपमर्देन उत्तरोत्तरोत्पत्तिः शक्यतेति भावः ।

इति श्रीशेखराजशर्मप्रणीतायां चन्द्रकलाऽभिध्यायो साहित्यदर्पण-

टीकायां तृतीयः परिच्छेदः ॥

बहु दुर्लभ हो गई है हे चित्त ! तू सुस्थितिको प्राप्त कर न कौन सा भाग्यवान् युवक उसका अधरपान करेगा ? इस पद्यमें क्रमके अनुसार १ वितर्क २ औत्सुक्य ३ मति ४ स्मरण ५ शक्या ६ दीनता ७ धृति और न चिन्ता इन व्यभिचारि भावोंके मिश्रणसे यह भावभावलताका उदाहरण है ।

साहित्यदर्पणके अनुवादमें तृतीय परिच्छेद समाप्त हुआ ।

चतुर्थः परिच्छेदः

एव काव्यभेदमाह—

काव्यं ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यं चेति द्विधा मतम् ।

उत्तर—

वाच्यातिशयिनि व्यङ्ग्ये ध्वनिस्तत्काव्यमुत्तमम् ॥ १ ॥

वाच्यादधिकचमत्कारिणि व्यङ्ग्यार्थे ध्वन्यतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या
निर्नाभोत्तमं काव्यम् ।

भेदौ ध्वनेरपि द्वाबुदीरितौ लक्षणाभिधामूलौ ।

अविवक्षितवाच्योऽन्यो विवक्षितान्यपरवाच्यश्च ॥ २ ॥

काव्यलक्षण—वाक्य-पदादिस्वरूपरसाऽऽदिरूपणाऽनन्तरं काव्यस्य भेदानुद्दिष्टि-
काव्यमिति । ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यं चेति भेदाभ्यां, काव्यं द्विधा = प्रकारद्वयेन, मत-
सम्मतम् । तत्र ध्वन्यते (व्यज्यते) व्यङ्ग्यार्थः (व्यञ्जनावृत्तिप्रतिपाद्योऽर्थः)
इत्यादिना यस्मिन् (काव्ये) इति ध्वनिः । तथैव गुणीभूतः (अप्रधानीभूतः) व्यङ्ग्यः
(व्यञ्जनावृत्तिप्रतिपाद्योऽर्थः) अस्मिन्निति गुणीभूतव्यं ङ्ग्य इति व्युत्पत्तिः ।

तत्र = तस्मिन् काव्यद्वये, ध्वनि लक्षयति—वाच्याऽतिशयिनीति ।

व्यङ्ग्ये = व्यञ्जनावृत्तिप्रतिपाद्योऽर्थे, वाच्याऽतिशयिनि = वाच्यात् (अभिधा-
वृत्तिप्रतिपाद्यादथात्) अतिशयिनि (अधिकचमत्कारिणि) सति ध्वन्यते (व्यञ्जना-
वृत्त्या प्रतिपाद्यते) अर्थः अस्मिन्निति ध्वनिर्नाभोत्तमं काव्यम् ॥ १ ॥

ध्वनिभेदौ प्रतिपादयति—भेदादिति । अविवक्षितवाच्यः=लक्षणामूलः, अन्यः=
अपरः, विवक्षिताऽन्यपरवाच्यश्च = अभिधामूलश्च इति = एवम्, ध्वनेरपि = उत्तम-
काव्यस्याऽपि, लक्षणार्थभिधामूलौ, द्वौ=द्विसंख्यको, भेदौ=प्रकारौ, उदीरितौ=कथितौ ॥२॥

एव काव्यभेद कहते हैं— काव्यके दो भेद होते हैं, ध्वनि और गुणीभूत-
व्यङ्ग्य । ध्वन्यते (व्यज्यते) व्यङ्ग्यार्थः अस्मिन् ऐसी व्युत्पत्ति कर “ध्वन शब्दे”
इस धातुसे अधिकरण अर्थमें इ प्रत्यय होकर “ध्वनि” शब्द निष्पन्न होता है । वाच्य
(अभिधावृत्तिसे प्रतिपाद्य) अर्थसे जहाँ-तहाँ व्यङ्ग्य (व्यञ्जना वृत्तिसे प्रतिपाद्य)
अर्थ अधिक चमत्कारी होता है उसे “ध्वनि” कहते हैं, वह उत्तमकाव्य है ॥ १ ॥

ध्वनिके भी दो भेद होवें हैं लक्षणामूल और अभिधामूल । लक्षणामूल होनेसे
ही जहाँपर वाच्य अर्थ अविवक्षित (बाधितस्वरूप) होता है, ऐसे प्रथमको अविव-
क्षितवाच्य कहते हैं । विवक्षित है अन्यपर (व्यङ्ग्यनिष्ठ) वाच्य अर्थ जिसमें वैसे
द्वितीयको विवक्षिताऽन्यपरवाच्य अर्थात् “अभिधामूल ध्वनि” कहते हैं ॥ २ ॥

तत्राविवक्षितवाच्यो नाम लक्षणामूलो ध्वनिः । लक्षणामूलत्वादेवात्र वाच्यमविवक्षितं बाधितस्वरूपम् ।

विवक्षितान्यपरवाच्यस्त्वभिधामूलः, अत एवात्र वाच्यं विवक्षितम् । अन्यपरं व्यङ्ग्यनिष्ठम् । अत्र हि वाच्योऽर्थः स्वरूपं प्रकाशयन्नेव व्यङ्ग्यार्थस्य प्रकाशकः । यथा—प्रदीपो घटस्य । अभिधामूलस्य बहुविषयतया पञ्चान्निर्देशः ।

अविवक्षितवाच्यस्य भेदाबाह—

अर्थान्तरं संक्रमिते वाच्येऽन्यन्तं तिरस्कृते ।

अविवक्षितवाच्योऽपि ध्वनिर्द्वैविध्यमृच्छति ॥ ३ ॥

तत्रेति । अविवक्षितवाच्यः = अविवक्षित (न वक्तुमिष्टं = बाधितस्वरूपमिति भावः) वाच्यम् यस्मिन्तः तादृशो लक्षणामूलो ध्वनिः । विवक्षिताऽन्यपरवाच्यः = विवक्षितम् (वक्तुम् इष्टम्) अन्यपरम् (व्यङ्ग्यनिष्ठम्) वाच्यं यद्य सः अभिधा-मूलो ध्वनिः ।

अत्रेति । अत्र = अविवक्षितवाच्ये, वाच्योऽर्थः = अभिधावृत्तिप्रतिपाद्योऽर्थः; स्वरूपं=निजाऽर्थं, प्रकाशयन्नेव=प्रतिपाद्यमेव, व्यङ्ग्यार्थस्य=व्यञ्जनावृत्तिप्रतिपाद्या-ऽर्थस्य, प्रकाशकः=प्रतिपादकः । अभिधामूलस्य = विवक्षिताऽऽन्यपरवाच्यस्य ध्वनेः, बहु-विषयतया = विषयाऽऽधिक्येन, पञ्चान् निर्देशः = पञ्चाप्रतिपादनम् । अल्पवक्तव्यत्वेन सूचीकटाह्वन्यायेन लक्षणामूलध्वनेः प्राङ्निर्देश इति भावः ॥ २ ॥

अविवक्षितवाच्यस्य = लक्षणामूलध्वनेः, भेदो = प्रकारी, बाह—अर्थान्तरं इति । वाच्ये = अभिधावृत्तिप्रतिपाद्ये अर्थे, अर्थाऽन्तरम् = वाच्यभिन्नमन्यम् अर्थेभ्यः संक्रमिते = प्रापिते; तथा च अत्यन्तं = साऽतिशयम्, तिरस्कृते = लक्षणलक्षणाया ज्ञानाऽविषयं प्रापिते सति । अविवक्षितवाच्यः = लक्षणामूलः ध्वनिरपि, द्वैविध्यं =

इसमें वाच्य अर्थ अपने स्वरूपको प्रकाशित करता हुआ हो व्यङ्ग्य अर्थको प्रकाश करता है । जैसे प्रदीप घटको प्रकाशित करता हुआ अपने स्वरूपको प्रकाशित करता है । अभिधामूल ध्वनिका विषय बहुत होनेसे उसका पीछे निर्देश किया है और लक्षणामूलक ध्वनिका विषय थोड़ा है इसलिए सूचीकटाह्वन्यायसे उसका पहले निर्देश किया गया है ।

अविवक्षित वाच्यके दो भेद कहते हैं—वाच्यके दूसरे अर्थमें संक्रान्त होनेसे अर्थान्तरसंक्रमितवाच्य, और वाच्यके अत्यन्त तिरस्कृत होनेपर अत्यन्ततिरस्कृत-वाच्य, इसप्रकार अविवक्षितवाच्य (लक्षणामूल) ध्वनिके दो भेद होते हैं । जिस स्थलमें स्वयम् प्रकृत अन्वयमें बाधित होकर वाच्य अर्थ दूसरे अर्थमें

अविवक्षितवाच्यो नाम ध्वनिरर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्योऽत्यन्ततिरस्कृत-
वाच्यश्चेति द्विविधः ।

यत्र स्वयमनुपयुज्यमानो मुख्योऽर्थः स्वविशेषरूपेऽर्थान्तरे परिणमति,
तत्र मुख्यार्थस्य स्वविशेषरूपार्थान्तरसङ्क्रमितत्वादर्थान्तरसङ्क्रमित-
वाच्यत्वम् ।

अथा—

‘कदली कदली, करभः करभः, करिराजकरः करिराजकरः ।

भुवनत्रितयेऽपि विभक्तिं तुलामिदमूरुयुगं न चमूरुदृशः ॥’

द्विप्रकारनाम्, ऋच्छति = प्रच्छति । अविवक्षितवाच्यस्य ध्वनेः अर्थान्तरसङ्क्रियते-
वाच्योऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्यश्चेति द्वौ भेदो भवति इति भावः ।

अर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यं विवृणोति—यत्रैति । यत्र = यस्मिन् स्थले, स्वयं =
स्वरूपेण, अनुपयुज्यमानः = प्रकृताऽन्वये बाध्यमान इति भावः, मुख्यः = वाच्यः, अर्थः
स्वविशेषरूपे = निजभेदरूपे, अर्थान्तरे = अन्यस्मिन्नर्थे, वाच्यलक्ष्यसाधारणोऽर्थ इति
भावः । परिणमति = परिणामं प्राप्नोति, उपादानलक्षणयाऽर्थान्तरं प्राप्नोतीति भावः ।
तत्र = तस्मिन्स्थले, मुख्योऽर्थस्य = वाच्योऽर्थस्य, स्वविशेषरूपोऽर्थान्तरसङ्क्रमितत्वात् =
निजभेदरूपवाच्यान्तरतत्कमपुक्तत्वात्, अर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यत्वम् ।

अर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यमुदाहरति—कदलीति । प्रसन्नराघवे प्रथमेऽङ्के पद्मिभं
वर्तते । छद्मवेशी रावणः सीतायाः सौन्दर्यं वर्णयति । कदली=रम्भा, कदली=शैत्याऽ-
तिशययुक्ता कदली एव, करभः = मणिबन्धादाकृतिष्ठं करस्य प्रदेशः, करभः=साऽति-
शयलवः करभः एव, करिराजकरः = करिराजस्य (गजेन्द्रस्य) करः (शुष्कादण्डः),
करिराजकरः = अतिशयपरुषः करिराजकर एव, अतः चमूरुदृशः = चमूरोः (मृग-
विशेषस्य) इव दृशो (नयने) यस्याः सा, मृगनयनायाः सीताया इति भावः । इदं =
दृश्यमानम्, ऊरुयुगं = सविययुगं, भुवनत्रितये अपि = लोकात्रये अपि, तुलां = सादृश्यं,

परिणत होता है। वहाँपर मुख्य (वाच्य) अर्थ दूसरे अर्थमें संक्रान्त होनेसे अर्थान्तर-
सङ्क्रमित वाच्य होता है ॥ ३ ॥

जैसे—प्रसन्नराघवमें छद्मवंशी रावण सीताके सौन्दर्यका वर्णन करता है। कदली
(रम्भा) कदली ही है। करभ (ऊरुके आकारका हाथका पार्श्वभाग) करभ ही है।
गजेन्द्रकी पूँड भी गजेन्द्र सूँड ही है। मृगनयना (सीता) के ये दोनों ऊरु तीनों
लोकोंमें अपनी सानो नहीं रखते हैं (१-३७) यहाँपर दूसरा कदली शब्द पुनरुक्तिके
अपसे सामान्यकदली रूप मुख्य अर्थमें बाधित होकर शैत्य आदि गुण विशिष्ट कदलीरूप

अत्र द्वितीयांशकदल्यादिशब्दाः पौनरुक्त्यभिधया सामान्यकदल्यादिरूपे मुख्यार्थं बाधिता जाड्यादिगुणविशिष्टकदल्यादिरूपमर्थं बोधयन्ति । जाड्याद्यतिशयश्च व्यङ्ग्यः ।

यत्र पुनः स्वार्थं सर्वथा परित्यजन्नर्थान्तरे परिणमति, तत्र मुख्यार्थ-स्यात्यन्ततिरस्कृतत्वादत्यन्ततिरस्कृतवाच्यत्वम् ।

कस्याऽपीति शेषः । न बिभर्ति=नो धारयति । श्रुतीदृश ऊच्युयं कदलीकरभगुणद्वया-द्युपमानाऽपेक्षया विशिष्टरवात्लोकत्रयेऽपि सादृश्यं न बिभर्तीति भावः ।

लक्ष्य उदाहरणं विवृणोति— यत्रेति । अत्र=अस्मिन्नुदाहरणे, द्वितीयकदल्यादि-शब्दाः = द्वितीयकदली-करभ-करशब्दाः, पौनरुक्त्यभिधया=पुनरुक्तिदोषभीत्या, सामान्य-कदल्यादिरूपे = साधारणकदलीकरभकरिराजकररूपे, मुख्याऽर्थे, बाधिताः = अन्वयम-प्राप्तुवन्तः, जाड्यादिगुणविशिष्टकदल्यादिरूपं=जाड्यखर्वत्वपरुषत्वगुणयुक्तकदलीकरभ-करिराजकररूपम्, अर्थं बोधयन्ति = उपादानलक्षणया प्रतिपादयन्तीत्यर्थः । लक्षणायाः प्रयोजनं प्रतिपादयति— जाड्याद्यतिशयश्च=जाड्यखर्वत्वपरुषत्वाऽतिशयश्च, व्यङ्ग्यः=लक्षणाभूलव्यञ्जनया प्रतिपाद्यः । द्वितीयकदलीकरभकरिराजकरेऽपि शेषः ।

अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यमुपपादयति— यत्रेति । यत्र = यस्मिन् अत्र, स्वाऽर्थे=मुख्याऽर्थं सर्वथा = सर्वैः प्रकारैः, विशेष्यत्वेन विशेषणरत्वेन च । परित्यजत् = अस्वी-कुरुवत्, अर्थान्तरे=मुख्याऽर्थमिदं, परिणमति=परिणामं प्राप्नोति, लक्षणलक्षणयेति शेषः । तत्र = तस्मिन्स्थले, मुख्याऽर्थस्य = वाच्याऽर्थस्य, अत्यन्ततिरस्कृतत्वात् = सर्वथा बाध्यत्वात्, अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यत्वम् ।

अर्थको उपादान लक्षणासे बोधित करता है श्रैःयका अतिशय व्यङ्ग्य है, यही लक्षणाका प्रयोजन है ।

इसी तरह दूसरा करभ शब्द पूर्ववत् सामान्य करमरूप मुख्य अर्थमें बाधित होकर खर्वत्वगुणविशिष्ट करभरूप अर्थको लक्षणासे बोधित करता है । खर्वत्वका अतिशय व्यङ्ग्य है । इसी प्रकार दूसरा करिराजकर (गजेन्द्रकी सूँड) शब्द भी पुनरुक्तिके अर्थसे सामान्य करिराजकर-रूप मुख्य अर्थमें बाधित होकर परुषत्वरूप अर्थको लक्षणासे बोधित करता है । परुषत्वका अतिशयरूप व्यङ्ग्य अर्थ लक्षणाभूल—व्यञ्जनासे प्रतिपाद्य है ।

अत्यन्ततिरस्कृतवाच्य—जहाँ शब्द अपने मुख्य अर्थको सर्वथा छोड़कर दूसरे अर्थमें परिणत होता है, वहाँ मुख्य अर्थके अत्यन्ततिरस्कृत होनेसे अत्यन्ततिरस्कृत-वाच्य ध्वनि होती है ।

यथा—

निःश्वासान्ध इवादर्शश्चन्द्रमा न प्रकाशते ।

अत्रान्धशब्दो मुख्यार्थे बाधितेऽप्रकाशरूपमर्थं बोधयति, अप्रकाशा-
तिशयश्च व्यङ्ग्यः । अन्धत्वाप्रकाशत्वयोः सामान्यविशेषभावाभावाभा-
वन्तिरसंक्रामितवाच्यत्वम्—

यथा—

भ्रम धम्मिअ ! धीसत्थो, सो सुणओ अज्ज मारिओ देण ।

गोलाणइकच्छकुब्जवासिणा

दरिअसीहेण ॥

अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यमुदाहरति—निःश्वासाऽन्ध इति । निःश्वासेन =
निःश्वासेन (निःश्वासेवादेन) अन्धः (अप्रकाशः) आदर्श इव = दर्पण इव,
चन्द्रमाः = इन्द्रः, न प्रकाशते=नो दीप्यते । पञ्चवटया हेमन्तवर्णनप्रसङ्गे रामस्थोक्ति-
रियम् । एतापूर्वादे तु—“रविसंक्रान्तसौभाग्यस्तुषाराऽऽवृतमण्डलः ।” इति ।

विवृणोति—अत्रेति । अत्र अन्धशब्दो मुख्यार्थे = दर्शनशक्तिरहितरूपे
वाच्याऽर्थे, बाधिते = प्रतिबद्धे सति, अप्रकाशरूपमर्थम् अस्वच्छरूपं वाच्यं, बोधयति=
अवगमयति, लक्षणलक्षणयेति शेषः । अप्रकाशाऽतिशयश्च = अस्वच्छताऽतिशयश्च,
व्यङ्ग्यः=व्यङ्ग्यत्वावृत्तिप्रतिपाद्यः । अन्धत्वाऽप्रकाशत्वयोः=शक्यत्वलक्ष्यत्वयोः, सामान्य-
विशेषभावाऽभावात् = सामान्यविशेषभावावहित्यात्, न अर्थान्तरसंक्रामितवाच्यत्वम् ।
शक्यत्वलक्ष्यत्वयोः सामान्यविशेषभाव एव अर्थान्तरसंक्रामितवाच्यत्वमिति भावः । यथा
कदली कदलीत्यादौ । “भ्रम धम्मिअ” इत्यत्र केषांनिद्विपरीतलक्षणाभ्रमं निरसितुमाह—
अमेति ।

“भ्रम धामिक ! विश्वस्तः स श्वाऽज्ज मारितस्तेन ।

गोदानदीकच्छकुब्जवासिना

दृप्तसिहेन ॥” इति संस्कृतच्छाया ।

कुत्रचिदुद्धाने परपुरुषसमागमकाले पुण्याऽवचार्यार्थं भ्रमन्तं धामिकं प्रति स्वैरिष्या
उक्तिरियम् । हे धामिक=धर्माचरणशील !, विश्वस्तः, श्वदंशनभयाऽभावेन, विश्वस्तः=
आश्वस्तः सन्, अत्र = भ्रमणं कुरु ।

उ०—निःश्वासको हवासे अन्धे दर्पणके समान चन्द्रमा प्रकाशित नहीं होता
है । यहाँपर “अन्ध” शब्द अपने “नेत्रहीन” अर्थको सर्वथा छोड़कर लक्षणलक्षणासे
अप्रकाशरूप दूसरे अर्थका प्रतिपादन करता है । अत्यन्त अप्रकाशरूप अर्थ व्यङ्ग्य है ।
यहाँपर (अत्यन्त तिरस्कृत वाच्यमें) अन्धत्व और अप्रकाशत्वका सामान्य विशेषभाव
व होनेसे अर्थान्तर संक्रामित वाच्य ध्वनि नहीं है ।

“भ्रम धम्मिअ” इस पद्यमें कुछ विद्वानोंके विपरीतलक्षणाके भ्रमको निवारण
करनेके लिए उक्त पद्यको उपस्थित करते हैं । कोई कुलटा स्त्री संकेत स्थान किसी

अत्र 'भ्रम धार्मिक--' इत्यतो भ्रमणस्य विधिः प्रकृतेऽनुयुज्यमान-
तया भ्रमणनिषेधे पर्यवस्यतीति विपरीतलक्षणाशङ्का न कार्या । यत्र खलु

अत्राऽर्थे हेतुं प्रदर्शयति—गोलाण्ड इति । स इवेति । अद्य=अस्मिन् दिने;
गोदानदीकच्छकुञ्जवासिना=गोदानद्याः (गोदावरीसरितः) यः कच्छः (जलप्राय
देशः), तस्मिन् (तन्निकटे) यः कुञ्जः (लताऽऽदिबिहितस्यानम्), तद्वातिना (तन्नि-
वसनशीलेन), तेन=प्रसिद्धेन, दृष्टिविहेन = दंपयुक्तकेसरिणा- सः = प्रसिद्धः, स्वाः=
सारमेयः, मारितः=हृतः । पुरा सारमेयदंशनाशङ्काऽऽसीदद्य तु साक्षाद्दुष्टः सिद्धः समागतः
अतो भ्रमणं मा कार्षीरित्यभिप्रायः ।

अत्र विपरीतलक्षणाऽऽशङ्कां परिहरति—यत्रोक्तिः । अत्र=पक्षे, "भ्रम धार्मिक"
इत्यतः = इत्यस्माद्वाक्यात्, भ्रमणस्य = भ्रमिक्रियायाः, विधिः = विधानं, प्रकृते =
स्वरिण्या अमोष्टे अनुपयुज्यमानतया = अप्राप्तोपयोगतया, भ्रमणनिषेधे = भ्रमिक्रिया-
प्रतिषेधे, पर्यवस्यति = पर्यवसितो भवति, इति विपरीतलक्षणाशङ्का, न कार्या =
न कर्तव्या । विपरीतलक्षणायाः प्रसङ्गं दर्शयति—यत्रोक्तिः । यत्र = यस्मिन् स्थाने;
विधिनियेधो = विधानप्रतिषेधो, उत्पद्यमानो एव, वाक्याऽर्थेज्ञानोत्पत्तिदशायाम् एव;
विषेधविषयोः = प्रतिषेधविधानयोः, पर्यवस्यतः=पर्यवसितो भविष्यतः, तत्रैव = स्थाने,
उदवसरः = विपरीतलक्षणाप्रसङ्गः । यथा च विधेनिषेधे पर्यवसानम्—

"औसिद्रथं दोर्बल्यं चिन्ताऽलसत्वं सनिःश्वसितम् ।

मम मन्दभागिन्याः कृते सखि ! त्वामपि परिभवति ।"

हे सखि = हे वयस्ये !, औसिद्रथम् = उसिद्रता, दोर्बल्यं = दुर्बलता, सनिः-
श्वसितं = निःश्वाससहितं, चिन्ताऽलसत्वम् = आश्रयानालस्यं, मन्दभागिन्याः =
अल्पभागायाः, मम = मर्यादाः, कृते = निमित्ते, त्वाम् अपि = भवतीम् अपि, परि-
भवति=अभिभवति । रुष्टं कान्तमनुनेतुं प्रहितायां सख्या स्वयं कान्तेन संसृष्टायां नाथिना
तामुपालभते । अत्र "मम कृते" इति विधिरुत्पद्यमान एव "न मम कृते" इति लक्षणया
निषेधे पर्यवस्यति, अत एतादृशस्थल एव विपरीतलक्षणा ।

उद्यानमें फूल तोड़नेके लिए घूमते हुए किसी धार्मिक पुरुषको कहती है । हे महात्मा ।
विषयवस्तु होकर भ्रमण करो । आज गोदावरीके जलप्राय देशके निकटवर्ती लतागुह्यमें
रहने वाले दंपयुक्त सिंहेने उस कुत्तेको मार डाला । इस पद्यमें "भ्रम धार्मिक" इन
पदोंसे भ्रमणकी विधि प्रकृतमें उपयुक्त न होनेसे भ्रमणके निषेधमें पर्यवसित होती है
इस कारणसे विपरीतलक्षणाकी शङ्का नहीं करनी चाहिए, क्योंकि जहाँपर विधि और
निषेध उत्पन्न होनेके साथ ही विधि निषेधमें और निषेध विधिमें पर्यवसित हो जाते हैं
वहाँ पर विपरीतलक्षणाका प्रसङ्ग है, इसके विपरीत जहाँपर प्रकरण आदिकी पर्या-

विधिनिषेधावुत्पत्त्यमानावेव निषेधविधयोः पर्यवस्यतस्तत्रैव तदवसरः । यत्र पुनः प्रकरणादिपर्यालोचनेन विधिनिषेधयोर्निषेधविधी अवगम्येते तत्र ध्वनित्वमेव ।

तदुक्तम्—

‘कचिद् बाध्यतया ख्यातिः, कचित् ख्यातस्य बाधनम् ।
पूर्वत्र लक्षणव स्यादुत्तरत्राभिधैव तु ॥’

निषेधस्य विधी पर्यवसानं यथा—

मा पथिक ! रात्र्यन्धक ! शय्यायां मम निमङ्क्ष्यसि । (पृ० २०) ।

अत्र स्वयं दूतिकाया उक्ता “मम शय्यायां मा निमङ्क्ष्वसि ॥”

इति निषेध उत्पद्यमान एव “मम शय्यायां निमङ्क्ष्व” इति विधी पर्यवस्यति इत्थं च यत्र विधिनिषेधावुत्पद्यमानो एव यत्र निषेधविधयोः पर्यवस्यतस्तत्रैव विपरीतलक्षणाभिधाना लक्षणलक्षणा भवतीति तात्पर्यम् ।

ध्वनिप्रसङ्गं प्रदर्शयति— यत्रेति । एतद्विपरीत्येन यत्र = स्थाने, प्रकरणादिपर्यालोचनेन = प्रकरणादीनां (प्रकरणप्रभृतीनाम्) पर्यालोचनेन (विमर्शनेन), विधिनिषेधयोः = विधानप्रतिषेधयोः, निषेधविधी=प्रतिषेधविधाने, अवगम्येते=ज्ञायेते, तत्र=तस्मिन् स्थले, ध्वनित्वम् एव = व्यङ्ग्यधत्वम् एव, अभिधामूलध्वनित्वम् एवेति भावः ।

अत्रार्थे प्राचीनोक्तिं प्रदर्शयति—तदुक्तमिति । क्वचिदिति । क्वचित् = कुत्रचित्स्थले, बाध्यतया = शब्दस्याऽन्वये अनुपपद्यमानतया, ख्यातिः = प्रतीतिः । क्वचित् = कुत्रचित्स्थले, ख्यातस्य = अबाध्यत्वेन प्रथमं प्रतीतस्य शब्दस्य, बाधनं = प्रकरणादिपर्यालोचनया विपरीतार्थपर्यवसानम् । तयोः पूर्वत्र = बाध्यतया ख्यातौ; लक्षणा एव स्यात् = लक्षणामूलध्वनिरेव स्यात्, उत्तरत्र तु = ख्यातस्य बाधने तु; अभिधा एव=अभिधामूलध्वनिरेव । तथा चाऽत्र “मम धम्मिअ” इत्यत्र बाधजानाऽभावाच्च लक्षणा, परं प्रकरणपर्यालोचनतः “अम” इत्यस्य विधेः “न अम” इति निषेधरूपव्यङ्ग्यार्थपरतया अभिधामूलध्वनित्वमिति भावः ।

लोचनासे विधि निषेध अर्थमें और निषेध विधि अर्थमें प्रतीत हो जाते हैं वहाँ ध्वनि ही हो जाती है लक्षणा नहीं ।

इस विषयके समर्थनके लिए प्राचीन उक्तिका प्रदर्शन करते हैं । १ कहीं बाध्यतान् (शब्दके अन्वयमें अनुपपत्ति) से प्रतीति और कहींपर बाध्य न होनेसे प्रतीत शब्दका प्रकरण आदिके विचारसे विपरीत अर्थमें पर्यवसान होता है, उनमें प्रथममें लक्षणामूल ध्वनि होती है और द्वितीयमें अभिधामूल ध्वनि होती है ।

अत्राप्ये मुञ्चार्थस्यार्थान्तरे संक्रमणं प्रवेशः, न तु तिरोभावः । अत एवात्राजहत्स्वार्था लक्षणा । द्वितीये तु स्वार्थस्यात्यन्तं तिरस्कृतत्वाजहत्स्वार्था ।

विवक्षिताभिधेयोऽपि द्विभेदः प्रथमं मतः ।

असंलक्ष्यक्रमो यत्र व्यङ्ग्यो लक्ष्यक्रमस्तथा ॥ ४ ॥

विवक्षितान्यपरवाच्योऽपि ध्वनिरसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः संलक्ष्यक्रम-
व्यङ्ग्यश्चेति द्विविधः ।

लक्षणाभूलक्षणे लक्षणाविवेकं प्रतिपादयति—एतन्निति । अत्र = लक्षणा-
भूलक्षणे, आद्ये = प्रथमे, अर्थान्तरसंक्रमितवाच्य इति भावः । मुञ्चार्थस्व—वाच्याऽर्थस्व
“कदली कदली” त्यादी द्वितीयकदल्यादिशब्दस्य, अर्थान्तरे = अर्थादिगुणयुक्तकदल्यादि-
रूपे, संक्रमणं = प्रवेशः, न तु तिरोभावः, अत एवात्र अहत्स्वार्था लक्षणा । द्वितीये तु-
अत्यन्ततिरस्कृतवाच्ये तु “निःश्वासाञ्च” इत्यादी, स्वार्थस्य = अत्यन्ततिरस्कृतत्वाऽर्थस्व
वृष्टिशक्तिरहितस्य, अप्रकाशरूपार्थस्य अत्यन्तं तिरस्कृतत्वात् अहत्स्वार्था लक्षणा ॥३॥

विवक्षिताञ्चपरवाच्यस्य अभिधामूलक्षणेर्भेदी दर्शयति—विवक्षिताऽ-
भिधेयोऽपीति । विवक्षिताऽभिधेयः—विवक्षितः (वक्तुमिष्टः) अभिधेयः (वाच्याऽर्थः)
यस्मिन् सः विवक्षिताञ्चपरवाच्य इत्यर्थः । अभिधामूलक्षणेतिरिति भावः । प्रथमं—प्राक्तं;
द्विभेदः = द्वौ भेदो (प्रकारौ) यस्य सः, मतः, यत्र = इतनी, असंलक्ष्यक्रमः =
असंलक्ष्यः (लक्ष्यः) क्रमः (पौर्वापर्यम्) यस्य सः । संलक्ष्यक्रमः—संलक्ष्यः (ज्ञेयः)
क्रमः (पौर्वापर्यम्) यस्य सः । विवक्षिताञ्चपरवाच्यस्य (अभिधामूलक्ष्य) इतनेः लक्ष-
णव्यङ्ग्यः संलक्ष्यक्रमश्चेति द्वौ भेदाविति भावः ॥ ४ ॥

यहाँ (लक्षणाभूल क्षणिके) प्रथम (अर्थान्तरसंक्रमितवाच्य ध्वनि) में दूसरे
अर्थमें संक्रमण (प्रवेश) होता है, न कि तिरोभाव, इसीलिये यहाँपर अहत्स्वार्था
लक्षणा है ।

द्वितीय (अत्यन्ततिरस्कृत वाच्य ध्वनि) में स्वार्थ अत्यन्ततिरस्कृत होता है
इसलिये अहत्स्वार्था लक्षणा है ।

अभिधामूल क्षणिके द्वौ भेद—विवक्षिताञ्चपर वाच्य ध्वनिके दो भेद
होते हैं—पहला असंलक्ष्य क्रमव्यङ्ग्य अर्थात् जिसमें व्यङ्ग्य अर्थका क्रम लक्षित नहीं है
और दूसरा संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य अर्थात् जिसमें व्यङ्ग्य अर्थका क्रम लक्षित है ॥ ४ ॥

असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य—जिसमें प्रथम असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यके उदाहरण रक्त
और भाव आदि हैं, आदि पद्यों रत्नाकर.. आवादास शब्दव्यङ्ग्य आदिका ग्रहण
होता है ।

त्राद्यो रसभावादिरैक एवात्र गण्यते ।

एकोऽपि भेदोऽनन्तत्वात् संख्येयस्तस्य नैव यत् ॥ ५ ॥

उक्तस्वरूपो भावादिरसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः । अत्र व्यङ्ग्यप्रतीतिर्विभा-
वादिप्रतीतिकारणत्वात् क्रमोऽवश्यमस्ति किन्तु उत्पलपत्रशतव्यतिभेदवज्जा-
घवान्न संलक्ष्यते । एषु रसादिषु एकस्यापि च भेदस्यानन्तत्वात्संख्यातुम-

अलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनि निरूपयति—तत्रेति । तत्र = असंलक्ष्यक्रमसंलक्ष्य-
क्रमव्यङ्ग्यधर्मोर्मध्ये, अत्र = अलङ्कारशास्त्रे, आद्यः=प्रथमः, असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो ध्वनिः
रसभावादि, आदिपदेन रसाभासभावाभाससन्धिशबलतानां ग्रहणम् । एक एव = एक
प्रकार एव, गण्यते = संख्यायते । रसभावादीनामेकमात्रग्रहणे हेतुमाह—यत् = यस्मा-
त्कारणात्, तस्य = रसभावादेः, एकोऽपि भेदः = शृङ्गाररसस्य संभोगशृङ्गाररूपः
एकोऽपि प्रकारः, अनन्तत्वात् = चुम्बनाद्यनुभावभेदानामसंख्यरसात् संख्येयः =
परिगणनीयः, नैव ॥ ५ ॥

विश्वणोति—उक्तस्वरूप इति । अलक्ष्यक्रमस्वरूपपादयति—तत्रेति । अत्र=
असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यधर्म, व्यङ्ग्यप्रतीतिः = व्यङ्ग्यानां (रसभावादीनाम्) प्रतीतिः
(ज्ञानस्य), विभावादिप्रतीतिकारणत्वात् = विभावादीनां (विभावाऽनुभावव्यभिचारि-
भावानाम्) प्रतीतिः (ज्ञानम्) एव कारण (हेतुः) यस्याः सा, तस्या भावः
तस्मात् । क्रमः=पौर्वापर्यम्, कारणस्य (विभावस्य) पूर्ववर्तिता, कार्यस्य (अनुभावस्य)
परवर्तिता इति भावः, अवश्यमस्ति, किन्तु—उत्पलपत्रशतव्यतिभेदवत् = उत्पलानां
(कमलानाम्) पत्राणां (बलानाम्) यत् शतं (बहुसंख्या), तस्य व्यतिभेदवत् =
युगपद्विदारणवत्, लाघवात् = अतिशीघ्रत्वात्, न संलक्ष्यते = नो ज्ञायते । यथा सूच्या
उत्पलबहुपत्राणां भेदके क्रमोऽवश्यमस्ति पर क्षिप्रताऽतिशयात् यथा तेषां पौर्वापर्यं न
ज्ञायते तथैव असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनि क्षिप्रताऽतिशयात् क्रमो न ज्ञायत इति भावः ।

असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनेरेकरथं प्रतिपादयति । एविति । एषु च रसादिषु —

इसप्रकार असंलक्ष्य क्रम व्यङ्ग्यधका एक ही भेद है क्योंकि एकका भेद भी अनन्त
होनेसे वे सब नहीं गिने जा सकते हैं ॥ ५ ॥

पूर्वोक्त स्वरूपवाला भाव आदि असंलक्ष्यक्रम व्यङ्ग्य है । यहाँपर व्यङ्ग्य
प्रतीतिरूप कार्यका विभाव आदिका प्रतीतिरूपकारण होनेसे क्रम अवश्य है किन्तु
कमलके सैकड़ों पत्तोंको सुईसे छेद करें तो उनमें क्रमके रहनेपर भी शीघ्रताके कारण
जैसे क्रम (पौर्वापर्यं) नहीं जाना जाता है वैसे ही यहाँपर शीघ्रताके कारण क्रमका
ज्ञान नहीं होता है । इन रस आदियोंमें एक भेदका भी अन्त न होनेसे नहीं गिने
जा सकनेसे असंलक्ष्यक्रम व्यङ्ग्य ध्वनि नामके काव्यका एक ही भेद माना गया

शक्यत्वाद्संलक्ष्यक्रमं व्यङ्ग्यध्वनिर्नाम काव्यभेदभेदमेवोक्तम् । तथाहि—
एकस्यैव शृङ्गारस्यैकोऽपि संभोगरूपो भेदः परस्परालिङ्गनाधरपानचुम्ब-
नादिभेदात् प्रत्येकं च विभावादिर्वैचित्र्यात्संख्यातुमशक्यः, का गणना
सर्वेषाम् ? ।

शब्दार्थोभयशक्त्युत्थे व्यङ्ग्येऽनुस्वानसन्निभे ।

ध्वनिर्लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्त्रिविधः कथितो बुधैः ॥ ६ ॥

क्रमलक्ष्यत्वादेवानुरणनरूपो यो व्यङ्ग्यस्तस्य शब्दशक्त्युद्भवत्वेन,
अर्थशक्त्युद्भवत्वेन, शब्दार्थशक्त्युद्भवत्वेन च त्रैविध्यात्संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य-
नाम्नो ध्वनेः काव्यस्यापि त्रैविध्यम् ।

शृङ्गारादिषु, एकस्य अपि = शृङ्गारस्य संभोगरूपस्य अपि, भेदस्य = प्रकारस्य,
जनन्तत्वेम् = असंख्यत्वम्, असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनिर्नाम काव्यम्, एकभेदम् एव =
एकप्रकारम् एव उक्तम्, पूर्वोक्तमर्थमुपादयति—तथाहोति । एकस्यैव शृङ्गारस्य रसस्य,
एकोऽपि संभोगरूपः = संभोगशृङ्गाररूपः; भेदः = प्रकारः, परस्परालिङ्गनाधर-
पानचुम्बनादिभेदात् = अन्योन्याश्लेषाधरघयनवक्त्रसंयोगादिप्रकारात्, एवं च प्रत्येकं
विभावादिर्वैचित्र्यात् = विभावादीनां वैचित्र्यात् (विविधत्वात्), संख्यातुम् = परिगण-
यितुम्, अशक्यः = न शक्तिविषयः, सर्वेषां = सकलानां रसानाम् । का गणना = का
संख्या ॥ ६ ॥

असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनिं निरूप्य संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य त्रैविध्यं प्रदर्शयति—
शब्दार्थोभयशक्त्युत्थे इति । व्यङ्ग्ये अर्थ अनुरणनसन्निभे = अनुरणनसम्बन्धे,
शब्दार्थोभयशक्त्युत्थे सति = शब्दशक्त्युत्थे सति, अर्थशक्त्युत्थे सति, (उभय)
शक्त्युत्थे सति (शब्दार्थशक्त्युत्थे च सति) लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनोः, बुधैः = विद्वद्भिः,
त्रिविधः = त्रिप्रकारः, कथितः = उक्तः । अर्थ भावः, यत्र क्रमलक्ष्यत्वेन प्रतिध्वनिरूपो

है । जैसे कि एक ही शृङ्गाररसका एक ही संभोगरूप भेद भी परस्पर आलिङ्गन,
लघरपान और चुम्बन आदि भेदोंसे और प्रत्येकमें विभाव आदिकी विचित्रता होनेसे
भही गिना जा सकता है तो सब रसोंके भेदोंके गिननेकी क्या बात हो सकती है ?

संलक्ष्यक्रम व्यङ्ग्य ध्वनिके तीन भेद—अनुरणन (प्रतिध्वनि) के
सदृश व्यङ्ग्य अर्थके शब्दशक्तिमूलक, अर्थशक्तिमूलक और उभय (शब्दार्थ)-
शक्तिमूलक होनेसे विद्वानोंने लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य ध्वनिकी तीन प्रकारका माना है ॥ ६ ॥

जैसे किसी बाजाको ताडन करनेपर उसकी ध्वनिकी उत्पत्तिके अनन्तर उससे
भी मनेहर उसकी प्रतिध्वनि उत्पन्न होती है उसी तरह जहापर प्रतिध्वनिके सदृश
व्यङ्ग्य अर्थ, शब्दशक्तिसे उत्पन्न होगा तो उसे शब्दशक्तिमूलक ध्वनि, अर्थशक्तिसे

तत्र—

वस्तुलङ्काररूपत्वाच्छब्दशक्त्युद्भवो द्विधा ।

अलङ्कारशब्दस्य पृथगुपादानादनलङ्कारं वस्तुमात्रं गृह्यते । तत्र वस्तुरूपः शब्दशक्त्युद्भवो व्यङ्ग्यो यथा—

‘पन्थिअ ! ण प्पथ सत्थरमत्थि मणं पत्थरत्थत्ते गामे ।

उण्णअपओहरं पेविस्सऊण जइ वससि ता वससु ॥’

व्यङ्ग्यार्थः प्रतीयते स संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो ध्वनिः, स च त्रिविधः । शब्दशक्तिमूलाऽ-
नुरणनव्यङ्ग्यः, अर्थशक्तिमूलाऽनुरणनव्यङ्ग्य उभय (शब्दार्थ) शक्तिमूलाऽनुरण-
नव्यङ्ग्यश्च ॥ ६ ॥

विवणोति— क्रमलक्ष्यत्वादिति । अनुरणनरूपः = प्रतिध्वनिरूपः ॥ ६ ॥

शब्दशक्तिमूलाऽनुरणनव्यङ्ग्यस्य द्विविध्यं प्रतिपादयति— वस्तुलङ्कार-
रूपत्वादिति । व्यङ्ग्यार्थं वस्तुलङ्काररूपत्वात् = वस्तुरूपत्वात् अलङ्काररूपत्वात्,
शब्दशक्त्युद्भवः = शब्दशक्तिमूलाऽनुरणनव्यङ्ग्यः, द्विधा = द्विप्रकारो भवतीति भावः ।

विवणोति— अलङ्कारशब्दस्येति । अलङ्कारशब्दस्य पृथक् उपादानात् =
ग्रहणात् वस्तुपदेन अलङ्कारम् = अलङ्काररहित, वस्तुमात्रं गृह्यते । तत्र = द्वयोर्मध्ये,
वस्तुरूपशब्दशक्त्युद्भव व्यङ्ग्यपमुगहरति— पन्थिअ इति ।

“पथिक ! नाम सत्तरमस्ति मनाकप्रस्तरस्थले ग्रामे ।

उण्णतपमोअरं प्रेअ यदि वससिं तइस ॥” इति संस्कृतच्छाया

उत्पन्न होगा तो अर्थशक्तिमूलक ध्वनि और उभय (शब्दार्थ) शक्तिसे उत्पन्न होगा तो उभयशक्तिमूलक ध्वनि होती है, यह भाव है ।

व्यङ्ग्य अर्थके क्रमके लक्ष्य होनेसे ही अनुरणन (प्रतिध्वनि) स्वरूप जो व्यङ्ग्य अर्थ है वह शब्दशक्तिसे उत्पन्न होनेसे, अर्थ शक्तिसे उत्पन्न होनेसे और शब्द और अर्थ दोनोंकी शक्तिसे उत्पन्न होनेसे भी इस प्रकार तीन भेदोंसे युक्त होनेसे संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य नामके ध्वनिकाव्यके भी शब्दशक्तिमूल अनुरणनव्यङ्ग्य, अर्थशक्ति-
मूल अनुरणनव्यङ्ग्य और शब्दार्थ (उभय) शक्तिमूल अनुरणनव्यङ्ग्य इस प्रकार तीव भेद होते हैं । उनमें—

शब्दशक्तिमूल अनुरणन व्यङ्ग्यके दो भेद— वस्तुरूप और अलङ्काररूप होनेसे शब्दशक्तिमूल व्यङ्ग्यके दो भेद होते हैं ।

अलङ्कार शब्दका पृथक् ग्रहण करनेसे वस्तुपदसे अलङ्काररहित वस्तुमात्र लिया जाता है ।

शब्दशक्तिमूल वस्तुरूपव्यङ्ग्य उ०— राठमें वास बाहनेवासे पथिकको स्वयंपूरीकी उक्ति है । पाषाणपूर्व स्थलनामे इस गाँवमें कुछ भी सत्तर तुण

अत्र सत्थरादिशब्दशक्त्या यद्युपभोगक्षमोऽसि तदास्त्वेति वस्तु व्यज्यते
अलङ्काररूपो यथा—‘दुर्गालङ्कितविग्रहः’ इत्यादौ । (७१ तमे)

अत्र प्राकरणिकस्य उमानाममहादेवी-बल्लभस्य-भानुदेवनाम-नृपते-
वर्णने द्वितीयार्थसूचितमप्राकरणिकस्य पार्वतीवज्रभस्य वर्णनमसम्बद्धं मा

राजो निःसाऽऽधिन पथिक प्रति स्वयं दूत्या उक्तिरियम् । हे पथिक—हे गन्ध !,
प्रस्तरस्थले = पाषाणपुर्णस्थले, अत्र = अस्मिन्, ग्रामे = संवसथे, मनाक् = अल्पमपि,
सस्तरं=शयनायाऽऽस्तरणं, न अस्ति=नो वर्तते, उन्नतपयोधरम् = उद्भूतमेघं, प्रेक्ष्य =
दृष्ट्वा, वसति यदि = शयनीयास्तरणाऽभावेऽपि अवस्थानं करोषि चेत्, वष = निवासं
कुरु । पाथा वृत्तम् ।

विद्योति—अत्रेति । अत्र = अस्मिन् पद्ये, सत्थरादिशब्दशक्त्या = सत्थरः
पत्थरपओहरादिशब्दसामर्थ्येन, उपभोगक्षमोऽसि यदि=उपभोगक्षमयोऽसि चेत्, तदा =
तर्हि, वस = उपविश इति, वस्तु=व्यज्यते=व्यञ्जनावृत्या प्रत्याप्यते ।

अयं भावः । पूर्वोक्ताऽर्थस्य प्रतिध्वनिरूपेण—हे पान्थ ! अत्र प्रस्तरस्थले ग्रामे=
कामशास्त्रज्ञानाऽभावेन प्रस्तरप्रायजडनयुक्ते ग्रामे, सस्तरं = शास्त्रं, कामशास्त्रं नास्ति,
कामशास्त्रज्ञाता विदग्धो नास्ति, मम उन्नतपयोधरं=यौवनवशाद्भुवस्तनं, वीक्ष्य उपभोग-
क्षमोऽसि चेद्वेति सस्तरपयोधरशब्दयोः परिवृत्यसहस्रवाच्यशक्तिमूलो वस्तुध्वनिः ।

शब्दशक्तिमूलमलङ्कारध्वनिमुदाहरति—दुर्गालङ्कितविग्रह इति । (पृ. ७१)
व्याख्यातपूर्वमिदं पद्यम् । अत्र=अस्मिन् पद्ये, प्राकरणिकस्य = प्रकरणागतस्य, उमा-
नाममहादेवीबल्लभ—भानुदेवनृपतेवर्णने द्वितीयाऽर्थसूचितमप्राकरणिकस्य = अप्रकरणा-
गतस्य, पार्वतीवल्लभस्य=शङ्करस्य, वर्णनम्, असम्बद्धं=सम्बन्धरहितं, मा प्रसाङ्गीत्=

आदिकी शय्या नहीं है ऊँचे पयोधर (स्तन वा मेघ) को देखकर रहते हो ता रह
जाओ । इस पद्यमें—“सत्थर” (सस्तर) और “पओहर” (पयोधर) आदि शब्दोंकी
शक्तिसे सत्थर (सस्तर) अर्थात् शास्त्र (रतिशास्त्र) का जानकार कोई विदग्ध
पुरुष नहीं है उन्नत ‘पओहर’ (पयोधर) मेरे उन्नत स्तनोंको देखकर उपभोगमें समर्थ
हो तो रह जाओ, इसप्रकार “सस्तर” और “पयोधर” शब्दका परिवर्धन नहीं किया
जा सकनेसे ऐसा वस्तु (अलङ्काररहित) मात्र व्यङ्ग्य होता है ।

शब्दशक्तिमूल अलङ्कारव्यङ्ग्य उ०—‘दुर्गालङ्कित विग्रहः’ इत्यादि
(पृ० ७१) । इस पद्यमें प्राकरणिक उमा नामकी महाराजकी पति भानुदेव नामके
महाराजके वर्णनमें द्वितीय अर्थमें सूचित अप्राकरणिक पार्वतीके पति महादेवका वर्णन
असम्बद्ध प्रसक्त न हो इसलिए ईश्वर (महादेव) और भानुदेवका उपमानोपमेयभाव
अर्थात् कुम्भरका उपमानभाव और भानुदेवका उपमेयभाव कल्पित होता है । इस

प्रसाह्नीदिति ईश्वरभानुदेवयोरुपमानोपमेयभावः कल्प्यते । तदत्र उभावल्लभ उभावल्लभ इवेत्युपमात् अलङ्कारो व्यङ्ग्यः । यथा वा—

‘अमितः समितः प्राप्तेरुत्कर्षेर्हर्षद ! प्रभो ! ।

अहितः सहितः साधुयशोभिरसतामसि ॥’

अत्रामित इत्यादावपि शब्दाभावात्त्रिरोधाभासो व्यङ्ग्यः । व्यङ्ग्य-

प्रसक्तं मा भूत्क्यर्थः, इति ईश्वरभानुदेवयोः = शङ्करभृगुलविशेषयोः उपमानोप-
मेयभावः कल्प्यते । तत् = तस्मात्कारणात्, अत्र = अस्मिन्पक्षे, उभावल्लभ इवेति
शब्दशक्तिमूल उपमाऽलङ्कारो व्यङ्ग्यः ।

शब्दशक्त्या व्यङ्ग्यं विरोधाभासाऽलङ्कारमाह—अमित इति । अविद्यमानं
मितं प्रमाणं यस्य सः अमितः (नञ्बहुव्रीहिः); मितेन (परिमाणेन) सहित इति
समितः इत्युभयोर्विरोधः । एवं च अविद्यमानं हितं यस्य सः (नञ्बहु०) अहितः ।
हितेन सहितः सहित इत्युभयोर्विरोधः । विरोधपरिहारस्तु—हे हर्षद ! = आनन्दबद !
हे प्रभो = हे राजन्, रवं, समितः = युद्धात्, प्राप्तेः = आसादितैः, उत्कर्षेः = प्रकर्षेः,
अमितः = अपरिमितः । एवं च असतां = दुर्जनानाम्, अहितः = शत्रुः, साधुयशोभिः =
उत्तमकीर्तिभिः, सहितः = युक्तः, असि = वर्तसे ॥

विदूषोक्ति-सञ्ज्ञेति । अत्र=अस्मिन् श्लोके, अमित इत्यादी आदिपदेन “अहित”
इत्यस्याऽपि परिग्रहः । अपिशब्दाऽभावात्, विरोधाऽऽभासो व्यङ्ग्यः=व्यञ्जनाप्रतिपाद्यः ।
अपिशब्दाऽभावादित्युपलक्षणम्, अन्येषामपि चकारादीनामभावे विरोधाभासस्य
व्यङ्ग्यत्वं बोध्यम् ।

नञ्च षडनित्वेन कथं विरोधाभासस्याऽलङ्कारत्वमित्यालङ्कारं परिहरति—
व्यङ्ग्यस्येति । व्यङ्ग्यस्य = व्यञ्जनावृत्त्या प्रतिपाद्यस्य विरोधाऽऽभासस्य, अलङ्कार-

कारणसे यहाँपर उभावल्लभ अर्थात् र नी उमाके पति भानुदेव उभावल्लभ अर्थात् देवी
उमाके पति महादेवके समान हैं यह उपमा अलङ्कार व्यङ्ग्य होता है ।

अथवा (दूसरा उदाहरण)—कोई कवि किसी राजा का वर्णन करता है ।
हे हर्षको देनेवाले राजन् ! आप समित् (युद्ध) से प्राप्त उत्कर्षसे अपरिमित, दुर्बलके
अहित (शत्रुरूप) और उत्तम कीर्तियोंसे सहित हैं । इस पक्षमें विरोधाभासके चोतक
“अपि” शब्दके न होनेसे “अमितः” “समितः” “अहितः” “सहितः” इत्यादि पदोंमें
विरोधाभास अलङ्कार व्यङ्ग्य है । षडनि होनेसे यहाँपर विरोधाभास कैसे अलङ्कार
हवा ?

इस आनाङ्काराका परिहार करते हैं—यहाँपर विरोधाभासके अलङ्कार्य होने-
पर भी ब्राह्मण श्रमण न्यायसे अलङ्कारत्वका उच्चार किया जाता है । कोई ब्राह्मण
श्रमण (संन्यासी) हो जाता है तो भी उसके भूतपूर्व ब्राह्मणत्वका आश्रय करके जैसे

स्वाशब्दकार्यत्वेऽपि ब्राह्मणभ्रमणन्यायादलङ्कारत्वमुपचर्यते ।

वस्तु बालहृकृतिर्वापि द्विधार्थः सम्भवी स्वतः ॥ ७ ॥

कवेः प्रौढोक्तिसिद्धो वा तन्निबद्धस्य वेति षट् ।

षड्भ्रमिस्तैर्व्यज्यमानस्तु वस्त्वलङ्काररूपकः ॥ ८ ॥

अर्थशक्त्युद्भवो व्यङ्ग्यो याति द्वादशभेदेताम् ।

त्वेषि, ब्राह्मणभ्रमणन्यायात् = ब्राह्मणः (विप्रः) स चाज्ञो भ्रमणः (संन्यासी) ब्राह्मणभ्रमणः, संन्यायात्, भ्रमणत्वस्वीकारेण ब्राह्मणत्वाभावेऽपि यथा भूतपूर्वं ब्राह्मणत्ववाचित्य “ब्राह्मणभ्रमण” इति प्रयुज्यते तथैवाऽत्राऽपि अप्यादिशब्दसहकृतमलङ्कारत्ववाचित्य अलङ्कार्याऽवस्थायामपि अलङ्कारशब्दः प्रयुज्यत इति भावः ।

इत्थं चाऽत्र शब्दशक्तिमूलं ध्वनिं निरूप्याऽर्थशक्तिमूलं ध्वनिं विभजते—
कविस्त्विति । अर्थशक्तिमूलं ध्वनिः प्राग् वस्तुरूपोऽलङ्काररूपश्चेति द्विविधः । तयोर्द्वि-
कोरपि पुनः स्वतःसंभवी अर्थः = औचित्याद्बहिरपि संभाव्यमानः, कवेः प्रौढोक्तिसिद्धः,
कविनिबद्ध (षट्) प्रौढोक्तिसिद्धश्चेति त्रिभिः गुणैः अर्थशक्तिमूलध्वनैः षट् भेदाः
कविभिः तैः व्यज्यमानः, वस्त्वलङ्काररूपकः = वस्तुरूपः अलङ्काररूपश्चेति अर्थशक्त्युद्भवोः
व्यङ्ग्यो द्वादशप्रकारतां प्राप्नोति ॥ ७-८ ॥

अर्थशक्तिमूलध्वनेर्द्वादश भेदा यथा—

- (१) स्वतःसंभविना वस्तुना वस्तुध्वनिः ।
- (२) स्वतःसंभविना वस्तुना अलङ्कारध्वनिः ।
- (३) स्वतःसंभविना अलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।
- (४) स्वतःसंभविना अलङ्कारेण अलङ्कारध्वनिः ।
- (५) कवि प्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना अलङ्कारध्वनिः ।
- (६) कविप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना अलङ्कारध्वनिः ।

ब्राह्मण कहते हैं वैसे ही यहाँपर भी अपि आदि शब्दसे सहकृत अलङ्कारत्वका आश्रय करके अलङ्कार्य अवस्थामें भी अलङ्कार शब्दसे व्यवहार किया जाता है यह तात्पर्य है ।

अर्थशक्तिमूल ध्वनि—वस्तु (अलङ्कारभिन्न) और अलङ्कार इस प्रकारसे पदार्थके दो भेद होते हैं । ये दोनों ही फिर १ स्वतःसंभवी अर्थात् औचित्यसे बाहर भी हो सकता है ॥ ७ ॥

२ कविकी प्रौढ उक्तिसे सिद्ध, जिसकी औचित्यसे सिद्ध नहीं हो सकती है ।
और, ३ कविमें वर्णित जनकी प्रौढ उक्तिसे सिद्ध इन तीन भेदोंसे कुल छः भेद होते हैं ।
उन छः भेदोंमें व्यङ्ग्य कोई वस्तु और कोई अलङ्कार रूप होते हैं ॥ ८ ॥
इस प्रकारमें अर्थशक्तिमूल व्यङ्ग्य (ध्वनि) के बारह भेद होते हैं ।

स्वतःसंभवी = औचित्याद् बहिरपि सम्भाव्यमानः प्रौढोक्त्या
सिद्धः, न त्वौचित्येन ।

तत्र क्रमेण यथा—

‘दृष्टिं हे प्रतिवेशिनि ! क्षणमिहाप्यस्मद्गृहे वास्यसि
प्रायेणास्य शिशोः पिता न विरसाः कौपीरपः पास्यति ।
एकाकिन्यपि यामि सत्वरमितः स्रोतस्तमालाकुलं
नीरन्ध्रास्तनुमालिखन्तु जरठच्छेदाः नलप्रन्थयः ॥’

- (७) कविप्रौढोक्तिसिद्धेन अलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।
(८) कविप्रौढोक्तिसिद्धेन अलङ्कारेण अलङ्कारध्वनिः ।
(९) कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना वस्तुध्वनिः ।
(१०) कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना अलङ्कारध्वनिः ।
(११) कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन अलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।
(१२) कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन अलङ्कारेण अलङ्कारध्वनिः ।

कारिकास्थं “स्वतःसंभवी” त्रिपदं विवृणोति—औचित्याद्—उचितत्वात्
याथार्थ्यादिति भावः, बहिरपि = तादृशशब्दाऽतिरिक्तस्थानेऽपि, संभाव्यमानः—संभावना-
विषयोऽक्रियमाणः । न तु औचित्येन = याथार्थ्येन ।

स्वतःसंभविवस्तुना वस्तुध्वनिमुदाहरति—दृष्टिमिति । काचित्सङ्केरिणी निघण्ट-
गृहवासिनी प्रति कथयति । हे प्रतिवेशिनि = हे निकटगृहवासिनि !, इह = अत्र;
अस्मद्गृहेऽपि = मद्भूवनेऽपि, क्षण = कञ्चित्कालं, दृष्टिं नेत्रं, दास्यति = वितरिष्यति,
सृष्टिदानस्य प्रयोजनं प्रतिपादयति—प्रायेणेति । अस्य = निकटस्थितस्य, शिशोः
बालकस्य, मत्पुत्रस्येति भावः । पिता = जनकः, मत्पतिरिति भावः । प्रायेण=बहुधा;
विरसाः = नीरसाः, कौपीः = कूपप्रवाः, अपः = जलं, न पास्यति = नो घ्रास्यति ।
इतः = अस्मात्कारणात्, एकाकिनी अपि = एकाऽपि, सहायरहिताऽपीति भावः;
सत्वरं = शीघ्रं, तमालाऽऽकुलं = तापिच्छवृक्षावृतं, स्रोतः = जलसयं, स्वतोऽम्बुसरण-
स्थानमिति भावः । यामि = गच्छामि । ततश्च नीरन्ध्राः = निरन्तराः, घना इति
भावः । जरठच्छेदाः = कठोरच्छिन्नभागाः, नलप्रन्थयः = नलतृणवर्षाणि, तनु =

१ स्वतःसंभवि वस्तुसे वस्तुध्वनि उ०—कोई कुलटा स्त्री अपनी पड़ोसिन-
से कहती है—हे पड़ोसिन ! यहाँ हमारे घरमें भी कुछ समय दृष्टि दे दो । इस बच्चेके
बाबूजी (हमारे पति) बहुत ही अस्वादु कुएके जलको नहीं पीयेगे । इसलिए अकेली
ही मैं जल्दी ही तापिच्छोंसे ढँके हुए स्रोतपर जा रही हूँ, घनी पुरानी नलोंकी बाँटों
जसे ही शरीरको विदीर्ण करें । यहाँपर स्वतःसंभवी वस्तुसे इसको कहनेवालीके

अत्र स्वतःसम्भविना वस्तुना तत्प्रतिपादिकाया भाविपरपुरुषोप-
भोगजनखलतादिगोपनरूपं वस्तुमात्रं व्यज्यते ।

‘दिशि मन्दायते तेजो दक्षिणस्यां रवेरपि ।

तस्यामेव रघोः पाण्ड्याः प्रतापं न विवेदिरे।’

अत्र स्वतःसम्भविना वस्तुना रवितेजसो रघुप्रतापोऽधिक इति
व्यतिरेकालङ्कारो व्यज्यते ।

अच्छरीरम्, आलिखन्तु=विदारयन्तु । पतिपरायणया भया सर्वं कष्टं सोढव्यमिति भावः ।
अत्र शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

वृत्तो पूर्वोक्तं वस्तुध्वनिं विशदयति—अत्रेति । अत्र = इह, स्वतःसंभविना =
ओचित्याद्बहिरपि संभवता, वस्तुना, तत्प्रतिपादिकायाः = तस्य (वाक्याऽप्यस्य)
प्रतिपादिकायाः (प्रतिपादनकर्त्र्याः), भाविपरपुरुषोपभोगजनखलतादिगोपनरूपं =
भाविवि (भविष्यत्) यत् परपुरुषस्य (जाःस्य) उपभोगजं (समागमजन्यं)
खलतादि (नखलताऽथर्दशनादि) तद्गोपनरूपम् (तद्वक्षणरूपम्) वस्तुमात्रं,
अलङ्कारप्रतिषेधप्रकाशनव्यापारेणेति भावः । व्यज्यते = व्यञ्जनानुसूया प्रत्याप्यते ॥

२—स्वतःसंभविद्वस्तुनाऽलङ्कारध्वनिमुदाहरति—विज्ञोति । रघुवंशस्य
रघोर्दिविजयवर्णनमिदम् । दक्षिणस्याम् = अवाच्यां, दिशि = काष्ठायां, रवेरपि =
सूर्यस्याऽपि, तेजः = तापः, मन्दायते = मन्दवदाचरति, मन्दं भवतीति भावः ।
दक्षिणाऽयननियमादिति तात्पर्यम् । परं तस्याम् एव दिशि = दक्षिणस्याम् । पाण्ड्याः=
पाण्डुदेहीयाः राजानः, रघोः = दिलीपपुत्रस्य, प्रतापं = तेजः, न विवेदिरे = न
सोढवन्तः, सोढुमसमर्था जाता इति भावः । सूर्याऽभिभाविनामपि पाण्ड्यानां विजेता
रघुरिति भावः ॥

वृत्तो ध्वनिं प्रदर्शयति—अत्रेति । अत्र=इह, स्वतःसंभविना=ओचित्याद्बहिः-
संभाव्यमानेन, वस्तुना = वस्तुमात्रेण, रवितेजसो मन्दस्वरूपेण, रवितेजसः = उपमान-
भूतसूर्यप्रतापात्, रघुप्रतापः = उपमेयभूतरघुतेजः, अधिकः = महत्तर इति व्यतिरेकाऽ-
लङ्कारो व्यज्यते = व्यञ्जनया प्रत्याप्यते ॥

अरीरमे परपुरुषके समागमते होनेवाले नखलता आदिके गोपनरूप वस्तुमात्र व्यञ्ज्य
होता है ।

स्वतःसंभवि वस्तुसे अलङ्कारध्वनि उ०—रघुवंशमें रघुके दिग्विजयका
वर्णन है । दक्षिणदिशामें (जानेसे) सूर्यका भी तेज मन्द हो जाता है, किन्तु उसी
दक्षिण दिशामें पाण्डुदेशके राजा (पाण्ड्य) लोग रघुके प्रतापको सहनेके लिए असमर्थ
हो गये । यहाँपर स्वतःसंभवी वस्तुसे सूर्यके तेजसे भी रघुका प्रताप अधिक है इसप्रकार
व्यतिरेक अलङ्कार व्यञ्ज्य होता है ।

‘आपतन्तमसुं दूरादूरीकृतपराक्रमः ।

बल्लोऽबल्लोकयामास मातङ्गमिव केसरी ॥’

अत्रोपमालङ्कारेण स्वतःसम्भविना व्यञ्जकार्थेन बलदेवः क्षणेनैव वेणुदारिणः क्षयं करिष्यतीति वस्तु व्यज्यते ।

‘गाढकान्तदशनक्षतव्यथासङ्कटादरिवधूजनस्य यः ।

ओष्ठविद्रुमदलान्धमोषयन्निर्दशन युधि रुषा निजाधरम् ॥’

३—स्वतःसंभविना अलङ्कारेण वस्तुध्वनिमाह आपतन्तमिति । मिथुपालवध-
महाकाव्ये युद्धवर्णनमिदम् । ऊरीकृतपराक्रमः = अङ्गीकृतविक्रमः, बलः = बलरामः,
वार्तिकदेशे नामग्रहणमिति व्यायात् । केसरी = सिंहः, मातङ्गम् इव = हस्तिनम् इव,
दूरात् = विप्रकृष्टप्रदेशात् आपतन्तं = सम्मुखभागच्छतम्, असुं = वेणुदारिणामकं
बाणाऽसुरपुत्रम्, अबल्लोकयामास = ददर्श ॥

इतो ध्वनि प्रदर्शयति— अत्रेति ! अत्र = अरिमन् श्लोके, स्वतःसंभविना,
उपमाऽलङ्काररूपेण, व्यञ्जकार्थेन—व्यञ्ज्यप्रतिपादकाऽर्थेन, बलदेवः केसरी मातङ्ग-
मिव, क्षणेनैव = अल्पकालेनैव, ‘अपवर्गे तृतीया’ इति सूत्रेणात्र तृतीया । वेणुदारिणः—
बाणाऽसुरपुत्रस्य, कर्षं=नाशं, करिष्यतीति वस्तु, व्यज्यते=व्यञ्जनया प्रत्याव्यते ॥

४—स्वतःसंभविना अलङ्कारेणाऽलङ्कारध्वनिमुदाहरति— गाढेति ! अत्र
कश्चित्पराक्रमी राजा वर्ण्यते । यः = वीरः, युधि = संग्रामे, रुषा= क्रोधेन, निजाऽधरं=
स्वीयमोष्ठं, निर्दशनं = नशनेन दण्डं कुर्वन्, गाढकान्तदशनक्षतव्यथासङ्कटात् = गाढं
(दुर्बलम्) यत् कान्तस्य (प्रियस्य) दशनक्षतं (दन्तक्षतम्) तस्मात् या व्यथा
(दुःखम्) एव सङ्कटं, (आपत्), तस्मात् । अरिवधूजनस्य = शत्रुप्रमदालोकस्य,
ओष्ठविद्रुमदलानि= अक्षरप्रवालपत्राणि, अमोषयत्= मोषितवान् । उरीणां वधात्पुनस्त-
हंशनाऽसंभवादिति भावः । रथोद्धता वृत्तम् ॥

स्वतःसंभवी अलङ्कारसे वस्तुध्वनि उ०—मिथुपालवधमहाकाव्यमें
युद्धका वर्णन है । पराक्रम करनेवाले बलरामने जैसे सिंह हाथीको देखता है उसी तरह
दूसरे समुच्च आते हुए उस (वेणुदारी दीय) को देखा । यहाँ स्वतःसम्भवी उपमा
अलङ्काररूप व्यञ्जक अर्थसे सिंहके समान बलदेव हाथीके समान वेणुदारीको अस्त्र-
कारमे ही मार डालेगे ऐसी वस्तु व्यङ्ग्य होती है ।

स्वतःसंभवी अलङ्कारसे अलङ्कारध्वनि उ०—इसमें किसी पराक्रमी
राजाका वर्णन है । जिस वीरने युद्धमें क्रोधसे अपने ओष्ठको दाँतसे काटकर शत्रुकी
रथीके पत्तरपत्रोंके समान ओष्ठको उसके पत्तके गाढ दन्तक्षतकी वेदनासे छड़ा दिया ।

अत्र स्वतःसम्भविना विरोधात्तद्द्वारेष्वप्यस्ये निर्देष्टः शत्रवो
व्यापादिताश्चेति समुच्चयात्तद्द्वारो व्यङ्ग्यः ।

‘सज्जेहि सुरभिमासो ण दाव अप्पेइ जुअइज्जपत्तससुदे ।

अहिणवसहकारमुदे णवपल्लवपत्तले अणञ्जसं सरे ।’

अत्र वसन्तः शरकारः, कामो घन्वी, युवतयो लक्ष्यम्, पुण्याणि शरा

वचो इवानुपपादयति—अत्रेति । अत्र = अस्मिन् पक्षे, स्वतःसंभविना =
बोधिबल्यात्संभाव्यमानेन, विरोधात्तद्द्वारेण = राधा नि द्वाअरनिर्देष्टानेन अस्मिन् वनस्याऽ-
अरवंसनं मोचितवान् इति प्रतीयमानविरोधात्तद्द्वारेवेति भावः । राज्ञाऽप्यस्ये निर्देष्टः
सत्यममेव अत्रवन्न व्यापादिताः—इति समुच्चयात्तद्द्वारो व्यङ्ग्यः, कार्यकारण-
कारणव्यपय्यरूपाऽतिशयोक्तिमूलक्रियायोगपक्षरूपसमुच्चयात्तद्द्वाररुचिर्निरिति भावः ।।

कविप्रोक्तिसिद्धेन वस्तुना वस्तुञ्चनिमुदाहरति—सज्जेहि इति ।

‘सज्जयति सुरभिमासो न तावदर्शयति युवतिजनलक्ष्यमुद्यान् ।

अभिनवसहकारमुद्यान्नवपल्लवपत्रललिनञ्जस्य शरान् ॥’ इति संस्कृतक्यावा ।

सुरभिमासः = वसन्तसमयः, युवतिजनलक्ष्यमुद्यान् = युवतिवनाः (तन्वी-

वनाः) एव लक्ष्याणि (शरव्याणि) तानि मुद्यानि (आशयः) येषां, तान्, “सहे”
वाठान्तरे तानि सहन्ते = भेत्तुं शक्नुवन्तीति, तान् इत्यर्थः । अभिनवसहकारमुद्यान् =
अभिनवनि (नूतनानि) यानि सहकाराणि (अतिशौरभाङ्गपुण्याणि) तानि मुद्यानि
(आशयः) येषां, तान् । नवपल्लवपत्रलान् = नवानि (नूतनानि) पल्लवानि
(किंसलयानि) पत्राणि (दलानि), च तानि लान्ति (गृह्णन्ति) इति, तान् ।
‘आतोऽनुपसर्गे कः’ इति कप्रस्थयः । तादृशान् अनञ्जस्य = कामदेवस्य, शरान् =
शरान्, न तावत् सज्जयति = सज्जान् करोति । निर्दिशति इति भावः । अपंपयति
च = कामाय समर्पयति चेति भावः । गाथा वृत्तम् ।

एवमि विवृणोति—अत्रेति । अत्र=अस्यां गाथायाम् ! वसन्तः = तदावस्था
ऋतुः, शरकारः = बाणकर्ता, अरसज्जनादिति भावः । कामः = यदनः, घन्वी =
अनुधारी, “अनञ्जस्य शरान्” इति निर्देशादिति भावः । युवतयः = तन्वीः, लक्ष्यं =

इस पद्यमें स्वतःसंभवी विरोध अर्थात् राजाने क्रोधसे दाँतसे अपना बोष्ठ काटकर
अनुधारीके अधर-दंशनके कण्ठको छुड़ा दिया ऐसे प्रतीत होनेवाले विरोध अलङ्कारसे
क्रोधसे अपने बोष्ठको दाँतसे काट डाला उसी अर्थ अनुधारीको भी मार डाला यह समुच्चय
अलङ्कार व्यङ्ग्य है ।

कविप्रोक्तिसिद्ध-वस्तुसे वस्तुञ्चनि उ०—वसन्तसमय, अनुधारी
अनुधारीके लक्ष्य (निकाने) अप्रभागीसे युक्त, होकर नये सहकार आदि नये पल्लवों की
मत्तोंको लाने वाले बाणोंको बना ही नहीं रहा है कामदेवकी अर्पण भी कर रहा है ।।

इस पद्यमें वसन्त ऋतु शरकार (शर बनानेवाले), कामदेव अनुधारी;

इति कविप्रौढोक्तिसिद्धं वस्तु प्रकाशीभवद् मदनविजृम्भणरूपं वस्तु ध्वनक्ति ।

‘रजनीषु विमलमानोः करजालेन प्रकाशितं वीर ! ।

घदलयति भुवनमण्डलमखिलं तव कीर्तिसंततिः सततम् ॥’

अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना कीर्तिसन्ततेश्चन्द्रकरजालादधिककाल-
प्रकाशकत्वेन व्यतिरेकालङ्कारो व्यङ्ग्यः ।

धरव्यं, पुष्पाणि = सहकारकुसुमानि, शराः = बाणा इति कविप्रौढोक्तिसिद्धं = कवि-
प्रौढोक्त्या (कवयितृकाल्पनिकवचनेन, न तु लोकसिद्धेन) उक्त्या (वचनेन) सिद्धं
(निष्पन्नम्) वस्तु = अलङ्कारः पदार्थः, प्रकाशीभवत् = व्यक्तोभवत्, मदनविजृम्भण-
रूपं = कामदेवसंबद्धनस्वरूपं, वस्तु = पदार्थ, ध्वनक्ति = व्यञ्जनया प्रतिपादयति । अत्र
वसन्तादीनां शरकारत्वादिकं वस्तु अलोकःवात्र लोकसिद्धमतः कविप्रौढोक्तिसिद्धवस्तुना
वस्तुध्वनेरदाहरणमिदं संगच्छते ।

कविप्रौढोक्तिसिद्धवस्तुनाऽलङ्कारध्वनिमुदाहरति—रजनीषुविति । कल्प
विद्यासः स्तुतिरियम् । हे वीर = हे शूर, तव = भवतः, कीर्तिसन्ततिः = यशःपङ्क्तिः;
विमलमानोः = निर्मलकिरणस्य, चन्द्रस्येत्यर्थः । करजालेन = किरणसमूहेन, रजनीषु=
रात्रिषु, प्रकाशितं=दीपितम्, अखिलं समस्तं, भुवनमण्डलं=लोकसमूहं, सततं=निरन्तरं,
रात्रिन्दिबमिति भावः । घदलयति=घवलं करोति, “तत्करोति तदाचष्ट” इति
विजृम्भणाल्लट् । अत्र आर्या वृत्तम् ।

अत्र = अस्मिन्पद्ये, कविप्रौढोक्तिसिद्धेन=कवेः (काव्यकर्तुः) प्रौढोक्तिसिद्धेन
(न तु लोकसिद्धेन) वस्तुना, कीर्तिसन्ततेः = यशःपरम्परायाः, चन्द्रकरजालात् =
चन्द्रकिरणसमूहात्, अधिककालप्रकाशकत्वेन = बहुसमयं यावत् प्रकाशकारिणत्वेन, व्यति-
रेकाऽलङ्कारः, व्यङ्ग्यः=व्यञ्जनया प्रतिपाद्यः । चन्द्रकरजालं रात्रावेव प्रकाशकं न तु
दिवा परं रात्रिकीर्तिसन्ततिस्तु अहृदिव प्रकाशिका अत्र उपमानाच्चन्द्रकरजालादुपमेयाः;
कीर्तिसन्ततेराद्यभयाद्व्यतिरेकालङ्कारो व्यङ्ग्य इति भावः ।

बुवतिर्या लक्ष्य, और पुष्प शर हैं इस प्रकारसे कविकी प्रौढ उक्तिसे सिद्ध वस्तु (न कि
बाह्य जयन्तमें सिद्धः प्रकाशित होकर कामदेवके संबद्धनस्वरूप वस्तुको व्यञ्जनाद्ये
प्रतिपादित करता है ।

कविप्रौढोक्तिसिद्ध वस्तुसे अलङ्कार ध्वनि उ०—कोई कवि किसी राजाकी
स्तुति करता है । हे वीर ! आपकी कीर्तिपरम्परा निर्मल किरणवाले चन्द्रमाके किरण-
समूहसे रात्रियोंमें प्रकाशित समस्त लोकमण्डलको निरन्तर (दिन रात) सफेद कर रही है॥

इस पद्यमें कविकी प्रौढ उक्तिसे सिद्ध वस्तुसे कीर्तिकी परम्पराका चन्द्रमाके
किरणसमूहसे भी अधिक समयतक प्रकाशन होनेसे व्यतिरेक अलङ्कार व्यङ्ग्य है ।

‘दशाननकिरीटेभ्यस्तक्षणं राक्षसत्रियः ।

मणिव्याजेन पर्यस्ताः पृथिव्यामश्रुविन्दवः ॥’

अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेनापह्नुत्यलङ्कारेण भविष्यद्राक्षसश्रीविनाशरूपं वस्तु व्यज्यते ।

‘घम्मिल्ले नवमल्लिकासमुद्भवो हस्ते सिताम्भोरुहं,

हारः कण्ठतटे, पयोधरयुगे श्रीखण्डलेपो घनः ।

एकोऽपि त्रिकलिङ्गभूमितिलक ! त्वत्कीर्तिराशिरार्थ्यौ

नानामण्डनतां पुरन्दरपुरीषाम्भ्रवां विग्रहे ॥’

कविप्रौढोक्तिसिद्धेनाऽलङ्कारेण वस्तुध्वनिमुदाहरति—दशाननकिरीटेभ्य इति ।

रघुवंशमहाकाव्ये दशमसर्गे रामजन्मवर्णनमिदम् । तस्मिन् क्षणे, रामजन्म-
काले, “अत्यन्तसंयोगे ने”ति समासः । राक्षसत्रियः = रक्षोलक्ष्म्याः, अश्रुविन्दवः =
नयनजलपुषताः, दशाऽऽननकिरीटेभ्यः = रावणमुकुटेभ्यः, मणिव्याजेन = रत्नपतन-
च्छलेन, पृथिव्यां = भुवि, पर्यस्ताः = पतिताः ॥ अनुष्टुप् वृत्तम् ।

ध्वनि विवक्ष्यति—अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेन अपह्नुत्यलङ्कारेण (प्रकृतं =
मणिपतनं प्रतिषिध्य, अग्रकृतस्य = अश्रुविन्दुपतनस्य स्थापनरूपेणेति भावः) भविष्य-
द्राक्षसश्रीविनाशरूपं = प्रविध्यतः (भावी) राक्षसश्रीविनाशः (रक्षोलक्ष्मीनाशः)
वस्तु व्यज्यते = व्यञ्जनया प्रतिपाद्यते ॥

कविप्रौढोक्तिसिद्धेनाऽलङ्कारेणालङ्कारध्वनिमुदाहरति—घम्मिल्ल इति ।
त्रिकलिङ्गदेशाऽधिपतेर्वर्णनमिदम् । हे त्रिकलिङ्गभूमितिलक = त्रिकलिङ्गदेशाऽ-
धीश्वर !, एकोऽपि = एकावपि, त्वत्कीर्तिराशिः = भवद्यत्तःसमूहः, पुरन्दरपुरी-
षाम्भ्रवाम् = अमरावतीसुन्दरीणां, विग्रहे=शरीरे, घम्मिल्ले = संयतकवेषु, नवमल्लि-
कासमुद्भवः=नूतनमूलपुष्पसमूहः, अस्तीति शेषः, त्वत्कीर्तिराशिर्घम्मिल्ले नवमल्लिका-
वुष्पसदृशः भुभ्रोऽस्तीति भावः । एवमन्यत्राऽपि । हस्ते = करे, सिताम्भोरुहं = श्वेत-
कमलं, कण्ठतटे = गलभागे, हारः = भौतिकमाला । पयोधरयुगे = स्तनयुगले, घनः=

कविप्रौढोक्तिसिद्धमलङ्कारसे वस्तुध्वनि उ०—यह रघुवंश महा-
काव्यके दशम सर्गमें श्रीरामके जन्मका वर्णन है । श्रीरामके जन्मकालमें राक्षसोंकी
रक्ष्मीके अश्रुओंकी बूंदे रावणके मुकुटोंसे रत्नोंके छलसे जमीनपर गिर पड़ीं । इस
पद्यमें कविकी प्रौढ उक्तिसे सिद्ध अपह्नुति अलङ्कारसे राक्षस लक्ष्मीके भावी विनाश-
रूप वस्तु व्यज्य है ।

कवि प्रौढोक्तिसिद्ध मलङ्कारसे मलङ्कारध्वनि उ०—कोई कवि
त्रिकलिङ्ग (त्रिलङ्ग) देशके राजाका वर्णन करता है । हे त्रिकलिङ्ग देशके अधीश्वर !
एकमात्र होती हुई भी आपकी कीर्तिराशि अमरावतीकी सुन्दरियोंके शरीरमें जैसे कि

अत्र कविप्रौढोक्तिरसिद्धेन रूपकालङ्कारेण भूमिष्ठोऽपि स्वर्गस्थाना-
मुपकारं करोषीति विभावनालङ्कारो व्यञ्ज्यते ।

‘शिक्षरिणि क नु नाम कियच्चिरं किमभिधानमसावकरोत्तपः ।

सुमुखि ! येन तवाधरपाटलं दशति विम्बफलं शुक्रशायकः ॥’

निबिडः, श्रीशृण्वलेपः = चन्दनद्रवलेपः, इत्थं च नानामण्डनतां = बहुविधाऽलङ्कारतां,
बन्धी = जगाम ! शादूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

०० ध्वनिं विवर्णोति । अत्र = अस्मिन्पद्ये, कविप्रौढोक्तिसिद्धेन, रूपकाऽलङ्-
कारेण=राजकीतिराशौ नवमल्लिकासमुदायादीनामारोपरूपेण, भूमिष्ठोऽपि=पृथिवीस्थोऽपि,
स्वर्गस्थानां = सुरलोकस्थितानां पुरन्दरपुरीषामभ्रवाम्, उपकारम् = उपकृति, करोषीति
विभावनाऽलङ्कारः, स्वर्गऽवस्थानमेव स्वर्गस्थानामुपकारकारणं, तदभावेऽपि स्वर्गस्थोप-
कारकरणरूपकार्योत्पत्तिरूपा विभावनेति भावः । सा च वाचकशब्दाऽप्राधात् व्यञ्ज्या ।
वस्तुतो नाऽत्र विभावना कार्यकारणयोर्मिश्रदेशाऽवस्थिते रसङ्गतिरलङ्कारः ॥

कविनिबद्धवस्तुप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना वस्तुध्वनिमुदाहरति— शिक्षरिणोति ।
विम्बफलं दशन्तं शुक्रशायकं दृष्ट्वा कविनिबद्धः कश्चिदप्रौढो जनः कांचित् सुन्दरीं प्रति
कथयति— शिक्षरिणोति । हे सुमुखि=हे सुन्दरि । असौ = अयं, शुक्रशायकः = कीर-
शिशुः, क्व शिक्षरिणि = कस्मिन्पर्वते, कियच्चिरं = कविहीनसमयं यावत्, किमभिधानं=
किमाह्वयं, तपः = तपस्याम्, अकरोत् = कृतवान् । येन = कारणेन, तव = भवत्याः,
अधरपाटलम् = ओष्ठमिव रक्त, विम्बफलं, दशति = दंष्ट्रायां क्षण्डयति । अधरसमवस्तु-
दंसममपि तपःफलमिति भावः । इतविलम्बितं वृत्तम् ।

बाँधे गये केशोंमें मल्लिका पुष्पोंका समूह, हाथमें श्वेत कमल, गलेमें मोतियोंकी माला,
स्तनयुगमें सान्द्र चन्दनका लेप इसप्रकार अनेक अलङ्कारोंके भावको प्राप्त हुई है ॥

यहाँपर कविकी प्रौढ उक्तिसे सिद्ध (राजकी कीतिराशि में नवमल्लिका-
समुदाय आदिके आरोपसे) रूपक अलङ्कारसे आप भूमिमें रहते हुए भी स्वर्गमें रहने-
वाली सुन्दरियोंका उपकार करते हैं इसप्रकार विभावना अलङ्कार व्यञ्ज्य है । वस्तुतः
यहाँपर विभावना नहीं है कार्य और कारणकी मिश्र देशमें अवस्थितसे असंगति
अलङ्कार है ।

०० कविनिबद्धवस्तुप्रौढोक्तिसिद्धि वस्तुसे वस्तुध्वनि उ०—विम्ब-
फलकी खाते हुए तोतेके बच्चेको देखकर कविनिबद्ध कोई प्रौढ पुरुष किसी सुन्दरीको
कहता है । हे सुन्दरि ! इस तोतेके बच्चेने किस पर्वतमें कितने समय तक कौन सी
तपस्या की है जिससे तुम्हारे ओष्ठके समान लाल विम्बफल (कुन्दहं) को खा रहा
है । यहाँपर कविनिबद्ध किसी कामी पुरुषकी इस प्रौढ उक्तिसे सिद्ध वस्तुसे तुम्हारे
अधर अतिशय पुष्पसे लभ्य है ऐसी वस्तु व्यञ्ज्य होती है ।

अत्रानेन कविनिबद्धस्य कस्यचित्कामिनः प्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना
सबाधरः पुण्यातिशयलभ्य इति वस्तु प्रतीयते ।

‘सुभगे ! कोटिसंख्यत्वमुपेत्य मदनाशुभैः ।

वसन्ते पञ्चता त्यक्त्वा पञ्चतासीद्वियोगिनाम् ॥’

अत्र कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन कामशराणां कोटिसंख्यत्वप्राप्त्या
निखिलवियोगिमरणेन वस्तुना शराणां पञ्चता शरान् विमुच्य वियोगिनः

ध्वनिं विवृणोति—अत्रेति । अत्र कविनिबद्धस्य = कविना निबद्धस्य =
(निबन्धप्रतिपादितस्य) कस्यचित् कामिनः = कामुकस्य, प्रौढोक्तिसिद्धेन = न तु वास्त-
विकेन, वस्तुना = अनलङ्कारपदार्थेन, “तव अक्षरः पुण्याडतिशयलभ्यः” इति वस्तुः
प्रतीयते = व्यञ्जनया प्रतिपाद्यते ।

कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुनाऽलङ्कारध्वनिमुदाहरति—सुभग इति ।
कविनिबद्धवक्ता कञ्चिज्जनः नायिकां प्रति वसन्ततौ पान्चदशां प्रतिपादयति । हे सुभगे—
हे सुन्दरि !, वसन्ते = वसन्ततौ, मदनाशुभैः = कामबाणैः, कोटिसंख्यत्वं = कोटि-
परिमितसंख्यायुक्तत्वम्, उपेत्य = प्राप्य, पञ्चता = पञ्चसंख्यता, त्यक्त्वा = मुक्त्वा,
सततम्, वियोगिनां = विरहिणां, पञ्चता = पञ्चत्वप्राप्तिः मरणमिति भावः । आसीत् =
बभूवत् । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥

ध्वनिं विवृणोति - अत्रेति । अत्र, कविनिबद्धवक्तुः या प्रौढोक्तिः (न तु
वास्तविकी उक्तिः), तत्सिद्धेन, कामशराणां = मदनबाणानां कोटिसंख्यत्वप्राप्त्या,
निखिलवियोगिमरणेन = समस्तविरहित्युत्प्रेरणेन वस्तुना, शराणां पञ्चता = पञ्चसंख्यता,
शरान् विमुच्य = त्यक्त्वा, वियोगिनः = विरहिणः, ध्विता = पञ्चत्वरूपेण

कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुसे अलङ्कारध्वनि उ०—कविनिबद्ध
कोई वक्ता नायिकासे वसन्त ऋतुमें पान्चकी दशाका प्रतिपादन करता है । हे सुन्दरि !
वसन्त ऋतुमें कामदेवके बाणोंने करोड़ोंकी संख्याको प्राप्त कर पञ्चता (पांच-संख्याके
भाव) का त्याग किया, उससे वियोगियोंकी पञ्चता (पञ्चत्वप्राप्ति) अर्थात् मृत्यु हो गई ।
इस पद्यमें कविनिबद्ध वक्ताकी प्रौढ उक्तिसे सिद्ध कामदेवके बाणोंकी कोटि संख्याकी
प्राप्तिसे संपूर्ण वियोगियोंके मरण रूप वस्तुसे शरोंकी पञ्चता (पञ्चसंख्यता) ने शरोंको
छोड़कर वियोगियोंको प्राप्त किया है क्या ? इस प्रकार उत्प्रेक्षा अलङ्कार व्यक्त है ?

कविनिबद्ध—वक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन अलङ्कारसे वस्तुध्वनि उ०—
मानिनी नायिकाके मान (प्रणय कोप) हटानेके लिए कविनिबद्ध वक्ता मानिनीके
कहता है । हे चण्डि (हे कोपने !) चमेलीके मुकुलमें गुञ्जन करता हुआ भीरा काम-
देवकी विजययात्रामें मानों शङ्ख ध्वनि कर शोभित हो रहा है ॥

इस पद्यमें कविनिबद्ध वक्ताकी प्रौढ उक्तिसे सिद्ध उत्प्रेक्षा अलङ्कारके

भित्तेवेत्सुत्प्रेक्षाश्लङ्कारो व्यज्यते ।

‘मल्लिकामुकुले चण्डि ! भाति गुञ्जन् मधुव्रतः ।

प्रयाणे पञ्चबाणस्य शङ्खमापूरयन्निव ॥’

अत्र कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेनाश्लङ्कारेण कामस्यायमुन्मादकः कालः प्राप्तस्तत्कथं मानिनि ! मानं न मुञ्चसीति वस्तु व्यज्यते ।

‘महिलासहस्रभरिण तुह हिअए सुहअ ! सा अमाअन्ती ।

अणुदिणमणणकन्मा अङ्गं तणुअं पि तणुएइ ॥’

आश्रिता इवेति उत्प्रेक्षाश्लङ्कारो व्यज्यते । कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेनाश्लङ्कारेण वस्तु-
ध्वनिमुदाहरति मल्लिकामुकुल इति । मानिन्या मानप्रथमाय कश्चित्कविनिबद्धवक्त्रा
मानिनीं कथयति । हे चण्डि = हे अत्यन्तकोपने !, मल्लिकामुकुले = भूपदीपुष्पकुडमले,
गुञ्जन् = गुञ्जनं कुर्वन्, मधुव्रतः = भ्रमरः, पञ्चबाणस्य = कामदेवस्य प्रयाणे = विजय-
बात्रायां, शङ्ख = कम्बुम्, आपूरयन् इव = आघ्रमन् इव, भाति = शोभते ।

ध्वनि विवर्णोति-अत्रोक्तिः । अत्र, कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन = कविनिबद्ध-
वक्तुः प्रौढोक्तिसिद्धेन = प्रौढोक्त्या बहिर्जंगति असंभाव्यमानकथनेन, सिद्धेन निष्पन्नेन;
उत्प्रेक्षाश्लङ्कारेण, कामस्य = मदनस्य, अयम्, उन्मादकः = उन्मादकारकः, कालः =
समयः, वसन्तऋतुरिति भावः । तत् = तस्मात्कारणात्, हे मानिनि = हे मानशीले !
कथं, मानं, न मुञ्चसि = न त्यजसि, इति वस्तु = अनलङ्कारः पदार्थः व्यज्यते =
व्यञ्जनया प्रतिपाद्यते । अनुष्टुप् वृत्तम् ।

कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेनाश्लङ्कारेणाश्लङ्कारध्वनिमुदाहरति-महिलेति ।
बहुपत्नीकं नायकं प्रति कस्याञ्चिन्नायिकासख्या उक्तिरियम् ।

“महिलासहस्रभरिते तव हृदये सुभग ! सा अमान्ती ।

अनुदिनमनन्यकर्मा अङ्गं तन्वपि तनयति ॥” इति संस्कृतच्छाया ।

हे सुभग = हे सौभाग्यशालिन् !, महिलासहस्रभरिते = महिलानां (प्रमदानाम्)
सहस्रेण (दशशत्या) भरिते (पूरिते), तव = भवतः, हृदये = हृदि, अमान्ती =

कामदेवका यह उन्मादक काल प्राप्त है । हे मानिनि ! तुम कैसे मानका त्याग नहीं करती
हो ऐसी वस्तु व्यङ्ग्य होती है ॥

कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्ध अलङ्कारसे अलङ्कारध्वनि उ०—
बहुत पत्नीवाले किसी नायकसे किसी नायिकाकी सखी कहती है । हे सुन्दर । हजारों
स्त्रियोंसे भरे हुए तुम्हारे हृदयमें न समाती हुई वह कामिनी प्रतिदिन और कुछ
कर्म न होनेसे अपने कृश शरीरको भी कृश बना रही है । इस पद्यमें “अमान्ती”
(अमान्ती) इस कविनिबद्धवक्त्रीकी प्रौढ उक्तिसे सिद्ध काव्यलिङ्ग अलङ्कारसे
शरीरको पतला करनेपर भी आपके हृदयमें नहीं समाती हैं यह विशेषोक्ति अलङ्कारः

अत्रामाञ्जतीति कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन काव्यलिङ्गाङ्कारेण तनोस्तनूकरणेऽपि तत्र हृदये न वर्तते इति विशेषोक्त्यलङ्कारो व्यज्यते ।

न खलु कवेः कविनिबद्धस्यैव शगाद्याविष्टता, अतः कविनिबद्धवक्तृ-प्रौढोक्तिः कविप्रौढोक्तेरधिकं सहृदयचमत्कारकारिणीति पृथक्प्रतिपादिता ।

एषु चालङ्कृतिव्यञ्जनस्थले रूपणोत्प्रेक्षणव्यतिरेचनादिमात्रस्य

मानम् (अवकाशम्) अलक्षमाना, सा = नायिका, भवत्यस्ती, अनुदिनं = प्रतिदिनम्; अनन्यकर्मा = कर्मान्तररहिता संज्ञा, भवद्दृश्येऽत्रकाशलाभार्थमिति शेषः । तनु अपि = कृत्रम् अपि, अङ्गं = शरीरं, तनयति = तनूकरोति । "तरकरोति तदाचष्ट" इति विजयतात् तनुषाब्जालट् ।

एवमि विद्युर्गति । अत्र अमाञ्जतीति कविनिबद्धवक्तुः (सखीजनस्य) प्रौढोक्तिसिद्धेन = मनसोऽणुत्वान्मानासंभवेन बाह्यं गति अक्षयात्प्रमानेनेति भावः । काव्यलिङ्गाङ्कारेण = अवकाशप्राप्त्यर्थं तनोस्तनूकरणस्य हेतुत्वाद् इति भावः । तनोः = शरीरस्य, तनूकरणेऽपि = कृत्रोकरणेऽपि, तत्र = भवतः, हृदये = मनसि, न वर्तते = नो विद्यते, इति विशेषोक्त्यलङ्कारः; तनूकरणकरहेतीत्यपि अवकाश-प्राप्तिरूपफलाऽभावादिति शेषः । व्यज्यते = वाचकराऽऽभावाद्बहुवचनया प्रतिपाद्यते ।

कविप्रौढोक्तेः कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तेरत्र भेदं विवक्षयति—न कालिङ्गति । कवेः=कवियतुः, कविनिबद्धस्य इव=कविना स्वनिबन्धे प्रतिपादित्रस्य वक्तुरिव, न खलु रागाद्याविष्टता=रागोत्साहायेऽप्युत्तता, अतः=अस्मात्कारणात्, कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिः=

कविप्रौढोक्तेः अधिकं, सहृदयचमत्कारिणी = सहृदयानां (हृदयालूनाम्) चमत्कारिणी (चमत्कारकारिका), अस्मात्कारणात्, पृथक्=पृथक् रूपेण, प्रतिपादिता । अवसाधपण्डित-राजस्तु कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिरपि वस्तुतः कविप्रौढोक्तिरेवातः अलं पृथक्वचन्या इत्याह

एषु च=प्रागुक्तेषु द्वाभ्यः कवियेषु अर्थशक्तिमूलाऽनुरणनरूपव्यञ्जयेषु, अलङ्कृति-व्यञ्जनस्थले = अलङ्कारव्यञ्जनस्थले, रूपणोत्प्रेक्षणव्यतिरेचनादिमात्रस्य = उपमेय-रूपमानारोपणं = रूपम् = यथा—“अस्मिन्ने नवमल्लिकार्जुनसमुद्रय” इत्यादी, कीर्तिराशौ नवमल्लिकार्जुनसमुद्रयोदीनामारोपणम्, उत्प्रेक्षण = उपमेयस्योपमानानामना संभावना, यथा—“मल्लिकार्जुनसुते चण्डि” इत्यादी समुद्रतनुञ्जने तद्गुणानुसंधानं, व्यतिरेकनम् = उपमेयस्योपमानादादिव्यत्यस्य न्यूनत्वस्य वा प्रतिपादनम् आदिसंज्ञानुपमानिर्वाहकात्रा-

व्यङ्ग्य होता है । कविनिबद्ध वक्तृके समान कविहृदयमें अनुपम आदिका आवेग नहीं होता है इस कारण कविनिबद्ध वक्तृकी प्रौढ उक्ति कविकी प्रौढ उक्तिसे भी अधिक सहृदयोंकी चमत्कार करनेवाली होती है इसलिए उसका पृथक् प्रतिपादन किया गया है ।

इन उदाहरणोंमें अलङ्कारके व्यञ्जना धृतिसे प्रतिपादनके स्थलमें रूपण (उप-मेयमें उपमानका आरोपण), उत्प्रेक्षण (उपमेयकी उपमानरूपसे संभावना) और व्यतिरेकन (उपमेयके उपमानसे अधिक वा न्यूनताका प्रतिपादन) इत्यादि भावकी

प्राधान्यं सहृदयसंवेद्याम्, न तु रूप्यादीनामित्यलङ्कृतेरेव मुख्यत्वम् ।

एकः शब्दार्थशक्त्युत्थे—

उभयशक्त्युद्भवे व्यङ्ग्य एको ध्वनेर्भेदः ।

यथा—

‘हिममुक्तचन्द्ररश्मिः सपद्मको मदयन् द्विजाञ्जनितमीनकेतनः।

अभवत्प्रसादितसुरो महोत्सवः प्रमदाजनस्य स चिराय माधवः ॥’

सुपमातोपमेयसमीकरणादीनां ग्रहणम् । इत्यादिमात्रस्य प्राधान्यं = प्रधानत्वं, सहृदय-
संवेद्यं = सहृदयसंवेदनीयं, न तु रूप्यादीनाम् = आरोप्याणां मुखादीनाम्, इति =
अस्मात्कारणात्, अलङ्कृतेः एव = अलङ्कारस्य एव, मुख्यत्वं = प्राधान्यम् ।

उभयशक्तिमूलध्वनेर्भेदमाह—एक इति । शब्दार्थशक्त्युत्थे = शब्दार्थयोः
शक्त्या उत्पिठतीति, तस्मिन् = उभयशक्त्युद्भवे व्यङ्ग्ये एको ध्वनेर्भेदः ।

उभयशक्तिमूलं ध्वनिमुदाहरति—हिममुक्तचन्द्ररश्मि इति । शिशुपालवध-
महाकाव्ये भगवतः श्रीकृष्णस्येन्द्रप्रस्ये वर्णनमिदम् । हिममुक्तचन्द्ररश्मिः = हिममुक्त-
आसतो चन्द्रः, स एव रश्मिः (सुन्दरः) कृष्णपक्षेऽयमर्थः । हिममुक्तचन्द्रेण रश्मिः
वसन्तपक्षेऽयमर्थः । सपद्मकः = पद्मा (लक्ष्मीः), तया सहितः, कृष्णपक्षेऽयमर्थः ।
पद्मैः (कमलैः) सहितः, वसन्तपक्षेऽयमर्थः । द्विजान् = ब्राह्मणान्, मदयन् = हर्षयन्,
श्रीकृष्णपक्षे । द्विजान् = पिकादीन् पक्षिणः, मदयन् । जनितमीनकेतनः = जनितः
(उत्पादितः) मीनकेतनः (प्रद्युम्नः) येन सः, श्रीकृष्णपक्षे जनितो मीनकेतनः
(कामः) येन सः, वसन्तपक्षे । प्रसादितसुरः = प्रसादिताः (हृषिताः) सुराः
(देवाः) दैत्यवधादिने ते भावः (श्रीकृष्णपक्षे) । प्रसादिता (विमलीकृता) सुरा

प्रधानता सहृदयोसे संवेद्य है रूप्य (आरोप्य मुख) आदि वस्तुका नहीं इस कारणसे
अलङ्कारकी ही प्रधानता है ।

उभयशक्तिमूल ध्वनि—शब्द और अर्थ उभयशक्तिमूलक व्यङ्ग्यमें
एक ही भेद होता है ।

उभयशक्तिमूल ध्वनि उ०—शिशुपालवध महाकाव्यमें इन्द्रप्रस्यमें
भगवान् श्रीकृष्णका यह वर्णन है । इसमें वसन्तका भी वर्णन व्यङ्ग्य है । हिम
(तुषार) से मुक्त चन्द्रमाके समान सुन्दर (श्रीकृष्ण) । हिमसे मुक्त चन्द्रसे सुन्दर
(वसन्त) । सपद्मक, पद्मा = लक्ष्मीरूपिणी रश्मिणीसे युक्त (श्रीकृष्ण), पद्मों-
(कमलों) से युक्त (वसन्त) । द्विजों (ब्राह्मणों) को प्रसन्न करते हुए (श्रीकृष्ण) ;
द्विजों (कोकिल आदि पक्षियों) को प्रसन्न करता हुआ (वसन्त), जनितमीनकेतनः =
मीनकेतन (प्रद्युम्न) को उत्पन्न करनेवाले (श्रीकृष्ण), मीनकेतन (कामदेवकों)
उत्पन्न करनेवाला (वसन्त) । प्रसादितसुर = सुरों (देवताओं) को प्रसन्न करने-

अत्र माधवः कृष्णो माधवो वसन्त इवेत्युपमालङ्कारो व्यङ्ग्यः ।

एवं च व्यङ्ग्यभेदादेव व्यञ्जकानां काव्यानां भेदः ।

तदष्टादशधा ध्वनिः ॥ ९ ॥

अविवक्षितवाच्योऽयन्तरसंक्रमितवाच्योऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्यश्चेति
द्विविधः । विवक्षितान्यपरवाच्यस्तु असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यत्वेनैकः । संलक्ष्य-
क्रमव्यङ्ग्यत्वेन च शब्दार्थोभयशक्तिमूलतया पञ्चदशोत्पद्यष्टादशभेदो ध्वनिः ।

(मदिरा) येन सः (वसन्तपक्षे) । सः = श्रुतिस्मृतिपुराणप्रसिद्धः, माधवः =
श्रीकृष्णः, वसन्तः = प्रमदाजनस्य = रमणीगणस्य, चिराप = चिररात्राय । महोत्सवः =
महोत्सवस्वरूपः, अथवत् । मञ्जुषाधिणी वत्तम् ।

ध्वनि प्रदर्शयति— इति । अत्र = पद्ये, माधवः = कृष्णः, माधवः = वसन्तः,
इवेति वाचकपदाऽभावानुपमाऽलङ्कारो व्यङ्ग्यः अत्र. “प्रसादितसुरः” “द्विजान्”
इत्यादिशब्दानां परिवृत्यसहृत्वात् शब्दशक्तिमूलत्वं तथा “हिमयुक्त” “मीनकेतना” दि-
शब्दानां परिवृत्तिसहृत्वादर्थशक्तिमूलत्वं चोभयशक्तिमूलत्वं ज्ञेयम् ।

निगमयति— एव चेति व्यङ्ग्यभेदात् एव = व्यङ्ग्यवस्त्वलङ्कारभेदात् एव-
व्यञ्जकानां काव्यानां भेदः ।

ध्वनीन् परिगमयति— तदष्टादशधा ध्वनिः ॥ ९ ॥

तत् = तस्मात्कारणात्, ध्वनिः, अष्टादशधा = अष्टादशप्रकारो भवति ॥ ९ ॥

भेदान् सकूलयति— अविवक्षितवाच्य इति । अविवक्षितवाच्यः = लक्षणा-
मूलध्वनिः—अयन्तरसंक्रमितवाच्यः, अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यश्चेति द्विविधः = द्विप्रकारः ॥

विवक्षिताऽन्यपरवाच्यः = अविवक्षितमूलध्वनिस्तु—असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः संलक्ष्य-
क्रमव्यङ्ग्यश्चेति द्विविधः । तत्र असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य एव एव । संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य-
ध्वनिस्तु— शब्दशक्तिमूलः, अर्थशक्तिमूलः, उभयशक्तिमूलश्चेति त्रिविधः ।
तत्र शब्दशक्तिमूलो द्विविधः ।

वाग्ने (श्रीकृष्ण) । सुरा (मदिरा) को विमल करनेवाला (वसन्त), ऐसे माधव =
श्रीकृष्ण वा वसन्त ऋतु स्त्री जनके बहुत काळ तक उरतव स्वरूप हुए ।

इस पद्यमें माधव = कृष्ण, माधव = वत्सवके समान इसप्रकार उपमा अलङ्कार,
व्यङ्ग्य है । यहाँपर “प्रसादितसुरः” “द्विजान्” इन शब्दोंका परिवर्तन न किया
था सकनेसे शब्दशक्तिमूल और “हिमयुक्त” “मीनकेतन” आदि शब्दोंका परिवर्तन
किया जा सकनेसे अर्थशक्तिमूल इसप्रकार उभयशक्तिमूल ध्वनि है । इसप्रकार व्यङ्ग्य
(वस्तु और अलङ्कार आदि) भेदसे ही व्यञ्जक काव्योंका भेद होता है । ध्वनियोंका
परिगणन करते हैं— इस प्रकार अठारह प्रकारकी ध्वनि होती है ॥ ९ ॥

अविवक्षितवाच्य (लक्षणागुल ध्वनि) के अर्थान्तर संक्रमित वाच्य और
अत्यन्ततिरस्कृत वाच्य इस प्रकार दो भेद होते हैं ।

एषु च

वाक्ये शब्दार्थशक्तयुत्थस्तदन्ये पदवाक्ययोः ।

तत्रार्थान्तरसंक्रमितवाच्यो ध्वनिः पदगतो यथा—

‘धन्यः स एव तरुणो नयने तस्यैव, नयने च ।

युवजनमोहनविद्या भवितेयं यस्य संमुखे सुमुखी ॥’

अत्र द्वितीयनयनशब्दो भाग्यवत्तादिगुणविशिष्टनयनपरः ।

अर्थशक्तिमूलो द्वादशविधः ।

उभयशक्तिमूल एकविधः ।

इत्येव च संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो ध्वनिः = समष्ट्या पञ्चदशविधः । असंलक्ष्यक्रम-
व्यङ्ग्य एकविधः । इत्यमभिधामूलध्वनिः षोडशविधः । लक्षणामूलध्वनिद्विविधः ।
इत्थं च संज्ञेत्य अष्टादशधा ध्वनिः ॥

धेदान्तरं प्रत्ययितुमुपक्रमते— एषु चेति । एषु = अष्टादशप्रकारेषु ध्वनिषु ।

वाक्ये इति । शब्दाऽर्थशक्तयुत्थः = उभयशक्तिमूलध्वनिः, वाक्ये=पदसमूहे एव
भवति, न पद इति भावः । तस्योदाहरणं “हिममुक्तचन्द्ररुधिर” इति पूर्वोदाहृतपद्यम् ।
तदन्ये=तद्विभ्राः सप्तदशप्रकारा ध्वनयस्तु पदवाक्ययोः=पदे वाक्ये च, भवन्तीति शेषः ।

तत्राऽर्थान्तरसंक्रमितवाच्यध्वनि पदगतमुदाहरति— धन्यः स एवेति । परम-
रमणीयां रमणीं दृष्ट्वा कस्य चिद्वक्तिरयम् । स एव, तरुणः=युवा, धन्यः=पुण्यवान्,
तस्य एव=तरुणस्य एव, नयने=नेत्रे, नयने च=सफले नेत्रे । इयम्=एषा,
युवजनमोहनविद्या = तरुणजनवशीकरण-विद्यारूपा, सुमुखी = सुन्दरी, यस्य = तरुणस्य,
संमुखे = अभिसंमुखे, भविता = भविष्यति । आर्या वृत्तम् ॥

विशेषोक्ति—अत्रेति । अत्र=अस्मिन् पद्ये, आदिपदेन सफलत्वादेरुपस्थितिः ।

अत्र ध्वनेरेकमात्रनयनपदगतत्वात्पदगतत्वम् । नेत्ररूपस्य वाचाऽर्थस्य भाग्यवत्तादिगुण-
विशिष्टनेत्ररूपाऽर्थे संक्रमणादस्य अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यध्वनित्वम् ।

विवक्षिताऽन्यपरवाच्यके असंलक्ष्यक्रम व्यङ्ग्य और संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य इसप्रकार
दो भेद होते हैं । असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य (रस भाव आदि) का एक भेद होता है । संलक्ष्य-
क्रमव्यङ्ग्यके शब्दशक्तिमूल, अर्थशक्तिमूल, और उभयशक्तिमूल इसप्रकार पन्द्रह भेद
होते हैं, इसप्रकार ध्वनिके अठारह भेद हो जाते हैं । इनमें उभयशक्तिमूल (शब्दाऽर्थ-
शक्तिमूल) ध्वनि केवल वाक्यमें होता है और उससे भिन्न ध्वनि पद तथा वाक्य
दोनोंमें होते हैं । उनमें पदगत अर्थान्तरसंक्रमित ध्वनि—वही युवा पुरुष धन्य है
ध्वनिके नेत्र नेत्र हैं, जिसके संमुख युवकोंकी वशीकरण-विद्यारूपा यह सुन्दरी होगी ।
इसमें दूसरा “नयन” शब्द भाग्यवत्त्व आदि गुणोंसे युक्त नयनरूप अर्थमें संक्रान्त होनेसे
पदगत अर्थान्तरसंक्रमितवाच्य ध्वनि है ।

वाक्यगतो यथा—

‘स्वामस्मि वच्मि विदुषां समवायोऽत्र तिष्ठति ।

आत्मीयां मतिमास्थाय स्थितिमत्र विधेहि तत् ॥’

अत्र प्रतिपाद्यस्य संमुखीनत्वादेव लब्धे प्रतिपाद्यत्वे स्वामिति पुनर्वचनमन्यव्यावृत्तिविशिष्टं त्वदर्थं लक्षयति । एवं वच्मीत्यनेनेव कर्तरि लब्धेऽस्मीति पुनर्वचनम् । तथा विदुषां समवाय इत्यनेनेव वक्तुः प्रतिपादने सिद्धे पुनर्वचमीति वचनमुपदिशामीति वचनविशेषरूपमर्थं लक्षयति । एतानि च

वाक्यगतमुदाहरति—स्वामस्मीति—विद्वत्परिषदं गच्छन्त प्रति कस्याविदुक्तिरियम् । हे महाशय ! अस्मि = पदमिदमहमर्थे अत्रयम् । अहं, त्वां = भवन्तं, वच्मि = वदामि, अत्र = अस्यां परिषदि, विदुषां = पण्डितानां, समुदायः = समूहः, तिष्ठति = विद्यते, तत् = तस्मात्कारणात्, आत्मीयां = स्वकीयां, मति = बुद्धिम्, आस्थाय = अवलम्ब्य, अत्र = परिषदि, स्थितिम् = अवस्थानं, विधेहि = कुरु । अनुष्टुप् वृत्तम् ।

ध्वनि प्रदर्शयति—अत्र ति । अत्र = पद्ये, प्रतिपाद्यस्य = बोद्धव्यस्य, संमुखीनत्वात् एव = संमुखे स्थितत्वात् एव, प्रतिपाद्यत्वे लब्धे = प्राप्ते “स्वाम्” इति पुनर्वचनं = पुनः कथनम्, अन्यव्यावृत्तिविशिष्टम् = अपरव्यावर्तनयुक्तं, त्वदर्थं = स्वाम् एव वच्मि न अन्यं जनम् इति, लक्षयति = लक्षणया प्रतिपादयति । एवं वच्मि इत्यनेनेव कर्तरि = कर्तृरूपे अहम् इतिपदे, लब्धे = प्राप्ते “अस्मद्यत्तम्” इति सूत्रबलादिति शेषः । अस्मीति अहमर्थकस्याऽऽप्यस्य पुनर्वचनम्, अन्यव्यावृत्तिविशिष्टं मत्स्यं लक्षयतीति शेषः । तत्र अहंपदवाच्यस्य स्वस्य आप्तत्वं व्यज्यते एतानि—“स्वाम्, अस्मि, वच्मि” इति त्रीणि पदानि । लक्षितानि = लक्षणया निरूपितानि सन्ति, स्वाऽतिशयं =

वाक्यगत अर्थान्तरसंक्रमितवाच्य ध्वनि उ०—विद्वानोंकी सभामें जाते-हुए किसी पुरुषको कोई विद्वान् कहता है—हे महाशय ! मैं तुम्हें कहता हूँ यहाँ विद्वानोंका समुदाय है, इस कारणसे अपनी बुद्धिका अवलम्बन कर यहाँपर स्थित रहो । इस पद्यमें जिसे कहना है उसके सम्मुख ही रहनेपर भी फिर “स्वाम्” कहनेसे दूसरेके भिन्न तुम्हें ही कहता हूँ ऐसा अर्थ लक्षित होता है । उसी तरह “वच्मि” कहनेसे ही कर्तुरूप “अहम्” अर्थात् “मैं” ऐसे अर्थके रहनेपर भी फिर “अस्मि” कहनेसे दूसरेके भिन्न मैं ही कह रहा हूँ ऐसा अर्थ लक्षित होता है । उससे बरतारमें “आप्तत्वं” व्यक्त होता है । इसी तरह “विदुषां समवायः” इन पदोंसे ही बरतारका प्रतिपादन सिद्ध है फिर भी “वच्मि” कहनेसे उसका “उपदिशामि” अर्थात् उपदेस करता हूँ इसप्रकार वचनका विशेषरूप अर्थ लक्षित होता है । इसप्रकार “स्वाम्” “अस्मि” और “वच्मि” ये तीन पद लक्षित होकर अपने अर्थकी अधिकताका व्यञ्जन करते हैं । इससे भेदा

स्वातिशयं व्यञ्जयन्ति । एतेन मम वचनं तथास्यन्तं हितं तद्वचरयमेव कर्तव्यमित्यभिप्रायः । तदेवमयं वाक्यगतोऽर्थान्तरसंक्रमितवाच्यो ध्वनिः ।

अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यः पदगतो यथा—‘निःश्वासाञ्च-’ (पृ० २९९) इत्यादि । वाक्यगतो यथा—‘उपकृतं बहु तत्र-’ (४६ पृ०) इत्यादि । अन्येषां वाक्यगतत्वे उदाहृतम् । पदगतत्वं यथा—

‘लावण्यं तदसौ कान्तिस्तद्रूपं स वचःक्रमः ।

तदा सुधास्पदमभूदधुना तु उवरो महान् ॥’

स्वेषाम् (स्वाऽर्थानाम्) अतिशयम् (अधिकऽर्थम्) । व्यञ्जयन्ति = व्यञ्जनादुक्त्यप्रतिपादयन्ति । एतेन = उक्तवाक्येन । एतेन मम वचनं तथास्यन्तं हितं तद्वचरयं कर्तव्यमित्यभिप्रायः = आशयः । व्यञ्जयन्ति इति शेषः । तत् = तस्मात्, एवम् = इत्थं वाक्यगतोऽर्थान्तरसंक्रमितवाच्यो ध्वनिः । पदगतोऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्यो ध्वनिर्यथा निःश्वासाञ्च इत्यादि (२९९) । वाक्यगतः (अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यो ध्वनिः) यथा उपकृतं बहु तत्रेत्यादिः ।

अन्येषाम् (असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यभेदानाम्) वाक्यगतत्वे, ‘शून्यं वासयुहम्’ (पृ० २४) इत्यादिकमसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य, ‘कल्पितं न एत्वं’ (पृ० १८७) इत्यादिकं संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य, उदाहृतम् ।

पदगतत्वे (असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य पदप्रकाशयत्वे) लावण्यमिति । कस्य-चिद्विप्रलम्भवर्णनमिदम् । तत् = असाधारणं, लावण्यं = सौन्दर्यातिशयः, सर्वाभयवशता प्रियाया इति शेषः । लावण्यलक्षणं यथा रसमञ्जरीम्—

‘मृत्ताफलस्य च्छायायां तरलत्वमिवान्तरा ।

प्रतिमाति यदङ्गेषु तत्लावण्यमिहोच्यते ॥’ इति ।

असौ = अनिर्वाच्या, कान्तिः = शोभा, तद् = असंकुचनुभूतं, रूपं = सौन्दर्यम् । सः = अवकृतनुभूतः, वचःक्रमः = वचनविन्यासः, तदा = तस्मिन् समये, प्रियसंनिधानसमय इति भावः । सुधास्पदं = पीयूषाधाररसमद्, अभूत् । तु = परन्तु, अतुना = वचन तुम्हारा अत्यन्तं हितकारक है, उसे अवश्य करना चाहिए यह अभिप्राय व्यङ्ग्य होता है । इस प्रकार यह वाक्यगत अर्थान्तरसंक्रमितवाच्य ध्वनि है ।

पदगत अत्यन्ततिरस्कृतवाच्य ध्वनि उ०—‘निःश्वासाञ्च इव’ इत्यादि (पृ० २९९) ।

वाक्यगत अत्यन्ततिरस्कृतवाच्य ध्वनि उ०—‘उपकृतं बहु तत्र’ इत्यादि (पृ० ४६) । ओरोंके वाक्यगत उदाहरण दे चुके हैं ।

पदगत असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य ध्वनि उ०—कोई विद्योमी कहता है—वह लावण्य, वह कान्ति ओर वह वचनक्रम उस समय (संयोगकालमें) अमृतके आधार से

अत्र लावण्यादीनां तादृगनुभवेकगोचरताव्यञ्जकानां तदादिशब्दानामेव प्राधान्यम्, अन्येषां तु तदुपकारित्वमेवेति तन्मूलक एव ध्वनिव्यपदेशः ।

तदुक्तं ध्वनिकृता—

‘एकावयवसंस्थेन भूषणेनेव कामिनी ।

पदद्योत्येन सुकवेर्ध्वनिना भाति भारती ॥’

एवं भावादिष्वप्युह्यम् ।

अस्मिन् समये, प्रियाया असाक्षिधानसमय इति भावः, महान् = दुबेहः उबरः=सन्तापकः अस्तीति शेषः । अनुष्टुप् चतुष्टयम् ।

अस्मिन् श्लोके ध्वनेर्वाक्यगतत्वं निरस्य पदगतत्वं स्थापयति—अत्रेति । अत्र - अस्मिन् श्लोके, लावण्यादीनां = लावण्यप्रभृतीनां पदानां, तादृगनुभवेकगोचरता-व्यञ्जकानां = तादृक् (तादृशः) यः अनुभवः (असाधारणस्वरूपेण ज्ञानम्) तस्य एकागोचरता (एकमात्रग्राह्यता) तद्व्यञ्जकानां (तद्व्यक्तिकारकाणाम्) तदादिशब्दानाम् एव प्राधान्यं = प्रधानता, अन्येषां = लावण्यादिशब्दानां, तदुपकारित्वम् एव = तेषाम् (तदादिशब्दानाम्) उपकारित्वम् एव (व्यञ्जने सहकारित्वम् एव), इति = अस्मात्कारणात्, तन्मूल एव = तदादिपदमूल एव, ध्वनिव्यपदेशः = ध्वनिव्यवहारः, न तु वाक्यमूलः, “प्रधाने हि व्यपदेशा भवन्ती”ति न्यायादिति भावः ।

अत्रार्थे ध्वनिकारणत्वं प्रमाणत्वेनोपन्यस्यति—एकावयवसंस्थेनेति । एकाऽवयवसंस्थेन = कण्ठाद्योकाङ्गस्थितेन, भूषणेन = प्रियेयकाचलकूरेण, कामिनी इव = शुकना इव, पदद्योत्येन = पदमात्रप्रकाशयेन, ध्वनिना, सुकवेः = सस्कवेः, भारती = वाक्यं, भाति = शोभते ।

एवम् = इत्यमेव, भावादिषु = भावरसाभासादिषु, ऊह्यं = कल्पनीयम् ।

बाभी (वियोगकालमें) तो अत्यन्त संतापकारक हो गये हैं । यहाँ लावण्य आदिके अनुभवके एकमात्र ग्राह्यताके व्यञ्जक ‘तद्’ आदि शब्दोंकी ही प्रधानता है, अन्य शब्द उनके उपकारकमात्र हैं । तद् आदि पद ही ध्वनिके कारण हैं न कि वाक्य । जैसे कि ध्वनिकार (आनन्दवर्द्धनाचार्य) ने कहा है—जैसे एक अवयवमें पहुँचे गये मृगणमें सुन्दरी शोभित होती है वैसे ही सुकविके एक पदसे प्रकाश्य ध्वनिसे वाक्य शोभित होता है । इसी तरह भाव आदिमें भी पदगत ध्वनिका उदाहरण समझें ।

पदगत शब्दशक्तिमूल अस्तुध्वनि उ०—उपपत्तिको देखकर कोई कामिनः कहती है ।

‘भुक्तिमुक्तिरुदेकान्तसमादेशनतत्परः ।

कस्य नानन्दनिस्यन्दं विदधाति सदागमः ॥’

अत्र सदागमशब्दः सन्निरहितमुपनायकं प्रति सञ्ज्ञास्त्रार्थमभिधाय सतः पुरुषस्यागम इति वस्तु व्यनक्ति । ननु सदागमः सदागम इवेति न कथमुपमाच्छ्रानिः ? सदागमशब्दयोरुपमानोपमेयभावाविवक्षणात् । रहस्यस्य

शब्दशक्तिमूलं पदगतं वस्तुध्वनिमुदाहरति—भुक्तीति । उपपत्तिं दृष्ट्वा कस्याश्चित्कामिन्या रतिक्रियम्, वाच्यपक्षे = अत्र विशेष्यपदं सदागमः, तथा च सदागमः = संभ्राज्जो आगमः सञ्ज्ञास्त्रमित्यर्थः, एकान्तसमादेशनतत्परः = एकान्तं (नितान्तम्) यत् समादेशनं (तत्त्वज्ञानोपदेशः) तस्मिन् तत्परः (प्रसृतः) तादृशः सन्, भुक्तिमुक्तिरुदेकान्तसमादेशनकारित्वेन, भुक्तिरुदेकान्तसमादेशनोपदेशः (स्वर्गोपदेशः) एवं च अत्र नानन्दनिस्यन्दनविदधातव्यत्वात् दिभिः, ब्रह्मज्ञानोपदेशनं मुक्तिरुदेकान्तसमादेशनोपदेशः (मोक्षोपदेशः) भूतः, कस्य = जनस्य, आनन्दनिस्यन्दं = हर्षप्रवाहं, न विदधाति = न करोति, अपि तु सर्वस्यानन्दनिस्यन्दं विदधातीति भावः ।

व्यञ्ज्यपक्षे—सदागमः = सतः (सज्जनपुरुषस्य, भवादृशस्येति भावः) आगमः (आगमनम्, भुक्तिमुक्तिरुदेकान्तसमादेशनोपदेशः) मुक्तिरुदेकान्तसमादेशनोपदेशः (साधारणग्रहणकर्मस्यागमरूपः) तथा च समादेशनतत्परः = एकान्ते समादेशनं (रहस्योपदेशः), तस्मिन् तत्परः (प्रसृतः) तादृशः, कस्य = सद्ब्रह्मणोः, महिषजनस्येति भावः । आनन्दनिस्यन्दं = हर्षप्रवाहं, न विदधाति = न करोति, सर्वस्यानन्दनिस्यन्दं विदधातीति भावः । अनुष्टुप् वृत्तम् ।

ध्वनिं प्रदर्शयति—छत्रोति । अत्र = अस्मिन् श्लोके, सदागमशब्दः सन्निरहितः निरुदवर्तिनम्, उपनायकम् = उपपत्तिं प्रति, सञ्ज्ञास्त्रार्थं = संभ्राज्जो आगम इति कर्मधारयसमासेन तादृशम् अर्थं = वाच्यम्, अभिधाय = अभिधावृत्त्या प्रतिपाद्य, सतः (सज्जनस्य) पुरुषस्य आगमः (आगमनम्) इति वस्तु, व्यनक्ति = व्यञ्जनस्य प्रतिपादयति ।

अत्रार्थं आशङ्कते—नन्विति । सदागमः (संभ्राज्जो आगमः) समागमः (सतः आगमः)

वाच्य पक्षे—सदागमः = सन् आगमः अर्थात् उत्तम शास्त्रं, तत्त्वज्ञानके उत्पन्नं अत्यन्तं तत्परं होकर याग आदिके अनुष्ठानसे भुक्ति और ब्रह्मज्ञानको उत्पन्न करनेसे मुक्ति करनेवाला होकर किसके हर्षप्रवाहको उत्पन्न नहीं करता है ।

व्यञ्ज्य पक्षे—सदागमः = सतः आगमः अर्थात् आप सरीसे सज्जन पुरुषका आगमन, भाग करता हुआ और अन्य पुरुषकासे मुक्ति (छुटकारा) दिलाता हुआ एकान्तमें रहस्यके उपदेशमें तत्पर होकर मेरे सरीसे किसकी सीखणपरम्पराको उत्पन्न नहीं करता है ? यहाँ “सदागमः” शब्द निरुद स्थित उपनायकको उत्तम शास्त्र ऐश्वर्य अर्थे अभिधायसे कहकर सज्जन पुरुषका आगमन ऐसी वस्तुको व्यञ्जनासे प्रतिपादन करता है

सङ्गोपनार्थमेव हि इत्थर्यपदप्रतिपादनम् । प्रकरणादिपर्यालोचनेन च सच्छास्त्राभिधानस्यासम्बन्धत्वात् ।

‘अनन्यसाधारणधीर्षु तास्त्रिलवसुन्धरः ।

राजते कोऽपि जगति स राजा पुरुषोत्तमः ॥’

अत्र पुरुषोत्तमः पुरुषोत्तम इवेत्युपमाध्वनिः । अनयोः शब्दशक्तिमूली संलक्ष्यक्रमभेदौ ।

इति न कथमुपमाध्वनिरिति चेत् । अत्र सदागमशब्दार्थयोः उपमानोपमेयभावाऽवि-
कलणात्=उपमानोपमेयभावस्य (उपमानोपमेयत्वस्य) अविषयात्वात् (विषयाऽराहित्यात्) ।

अविषयाणे हेतुं प्रदर्शयति—रहस्यसंशोपनार्थमिति । रहस्यस्य (उपपत्तेरतु-
रावस्य) संशोपनार्थम् एव, न उपमानोपमेयभावबोधनाऽर्थं हि इत्थर्यपदप्रतिपादनं =
इत्यर्थानां पदानां प्रतिपादनम् । प्रकरणादिपर्यालोचनेन = प्रकरणादीनाम्, आदिपदेन
शात्यपदीनाम् पर्यालोचनेन (अनुसन्धानेन) सच्छास्त्राभिधानस्य = सदागमपदेन
सच्छास्त्ररक्षणस्य, असम्बन्धत्वात् = प्रकृते उपयोगराहित्यादित्यर्थः । शब्दशक्तिमूलं
श्लोकस्यक्रममूल पदप्रकाशयमरकृत्वात् इतिमाह—अनन्येति । कश्चित् कविज्ञानं प्रशंसति ।
अनन्यसाधारणधीः = अनितरसामान्यबुद्धिः, असाधारणबुद्धिसम्पन्न इत्यर्थः । वृताऽत्रिल-
वसुन्धरः = वृता (कच्छपरूपेण धारिता राजरूपेण पालिता च) अत्रिला (समस्ता)
वसुन्धरा (पृथ्वी) येन सः । पुरुषोत्तमः = पुरुषेषु (नरेषु) उत्तमः (श्रेष्ठः)
जगति = लोके, कोऽपि = कनिर्वाच्यः, सः = प्रसिद्धः, राजा = भूपतिः, पुरुषोत्तमः ।
राजते = शोभते । अनुष्टुप् वृत्तम् ।

विश्वोक्ति—अत्रेति । अत्र=अस्मिन्पद्ये, पुरुषोत्तम इत्यस्य पुरुषश्लेषः (राज-
पते), पुरुषोत्तमः (श्रेष्ठः) इव इति उपमाध्वनिः । अनयोः = द्वयोश्चाहरणयोः
अन्यशक्तिमूली संलक्ष्यक्रमभेदौ=अस्त्वलङ्काररूपाविति भावः ।

प्राज्ञाङ्गा करते हैं—यहाँपर “सदागमः” कहनेसे “सदागमः सदागम इव”
अर्थात् उत्तमशासन, सज्जन पुरुषके समान “हिममुक्तचन्द्रश्चिरः” इस पद्यके समान
कैसे उपमा ध्वनि नहीं है ?

समाधान करते हैं—सदागम शब्दके दोनों अर्थोंमें उपमानोपमेयभावकी
विषया नहीं है । रहस्यको छिपानेके लिए दो अर्थोंवाले पदका प्रयोग किया जाता है ।
यहाँपर प्रकरण आदिके अनुसन्धानसे सदागम शब्दका सच्छास्त्ररूप रूप अर्थ कहनेमें
सम्बन्ध नहीं रह जाता है । इस कारणसे यहाँ उपमाध्वनि नहीं है ।

पदगत शब्दशक्तिमूल अलङ्कारध्वनि उ०—कोई कवि किसी राजाकी
प्रशंसा करता है । असाधारण बुद्धिसे सम्पन्न संपूर्ण पृथ्वीको धारण करनेवाले जगत्में
के कोई पुरुषोत्तम राजा शोभित होते हैं ॥

‘सायं स्नानमुपासितं, मलयजेनाङ्गं समालेपितं,
यातोऽस्ताचलमौलिमम्बरमणिविस्त्रब्धमत्रागतिः ।

आश्रयं तव सौकुमार्यमभितः क्लान्तासि येनाधुना
नेत्रद्वन्द्वममीलनव्यतिकरं शक्नोति ते नासितुम् ॥’

अत्र स्वतःसंभविना वस्तुना कृतपरपुरुषपरिचया स्नातासीति वस्तु

१ अर्थशक्तिरूपेण स्वतःसंभविवस्तुना, पदगतवस्तुध्वनिमुदाहरति सायमिति । उपपत्तिनोपभृक्तां सखीं प्रति कस्याश्चित्सख्या उक्तिरियम् । हे सखि ! सायं = सन्ध्या-
कावे, स्नानं = मज्जनम्, उपासितम् = विहितम् । मलयजेन = चन्दनेन, अङ्गम् =
देहाङ्गयवः, समालेपितं = संलिप्तं विहितम् । अम्बरमणिः = सूर्यः, अस्ताऽचलमौलिम् =
वस्तुपर्वतशिखरं, यातः = प्राप्तः । तस्मादातपतापो नाऽस्तीति भावः । अत्र = अस्मिन्,
पाशमीपस्थाने, विस्त्रब्धं = स्वच्छन्दं यथा तथा, आगतिः आगमनम् । तत्रआगमन-
त्तराऽपि न संभाव्यत इति भावः । परम् आश्रयं = आश्रयंजनकम्, अपूर्वमिति भावः ।
एव = प्रवत्याः, सौकुमार्यं, = कोमलता, अस्तीति शेषः । येन = कारणेन, अभितः =
वर्ततः, बहिरन्तश्चेति भावः क्लान्ता = परिश्रान्ता, असि = विद्यसे अतः, ते = तव,
नेत्रद्वन्द्वं = नयनद्वितयम्, अमीलनव्यतिकरं = निमीलनसम्बन्धरहितं सत्, नासितुं =
स्वाप्तुं, न शक्नोति = न प्रभवति । श्रमाधिक्याऽनुभूतेस्तव नयनद्वितयं मुद्वितमतस्तव
सौकुमार्यमसाधारणतयाऽऽश्चर्यजनकमिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । उदाहरणं
विद्मोति—अत्रेति । अत्र अस्मिन्पद्ये, स्वतःसंभविना = बाह्यजपति संभाव्य-
स्थानेन, वस्तुना, कृतपरपुरुषपरिचया = विहितोपपत्तिसमागमा, स्नाताऽसि = कृत-

यहोपर पुरुषोत्तम नामके राजा पुरुषोत्तम (विष्णु) के समान है ऐसी
उपमाध्वनि है ।

इन दोनों पद्योंमें शब्दशक्तिमूल संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य ध्वनिके वस्तुरूप और
बलकाररूप दो भेद दिये गये हैं ।

१ पदगत अर्थशक्तिमूल स्वतःसंभविवस्तुसे वस्तुध्वनि उ०—उप-
पत्तिसे उपभृक्त सखीको कोई सखी कहती है । हे सखि ! तुमने सायं कालमें स्नान किया,
चन्दनसे अङ्गमें लेप किया, सूर्य अस्तपर्वतकी चोटीमें चले गये हैं, स्वच्छन्दतासे यहाँ
आई हुई हो, पर तुम्हारी कोमलता आश्रयको उत्पन्न कर रही है, जिससे कि हम सब
हरहसे परिश्रान्त हो रही हो इस कारणसे तुम्हारे दोनों नेत्र मुद्वित न होकर नहीं रह
सकते हैं ॥

इस पद्यमें स्वतःसंभविवस्तुसे परपुरुषसे समागम करनेसे तुम थकी हुई हो
ऐसी वस्तु व्यङ्ग्य होती है । इस समय थकी हुई हो, पहले कभी भी तुम्हारी ऐसी

व्यञ्ज्यते । तत्रचाधुना क्लान्तासि, न तु पूर्वं कदाचिदपि तदेवंविधः क्लमो
दृष्ट इति बोधयतोऽधुनापदस्यैवेतरपदार्थोत्कर्षादधुनापदस्यैव पदान्तरा-
पेक्षया वैशिष्ट्यम्

तदप्राप्तिमहादुःखविलीनाशेषपातका ।

तच्चिन्ताविपुलाह्लादक्षीणपुण्यचया तथा ॥

चिन्तयन्ती जगत्सूतिं परं ब्रह्मस्वरूपिणम् ।

निमज्जना, असि, इति वस्तु=अनलङ्कारं वस्तुमात्रं व्यञ्ज्यते=व्यञ्जनया प्रत्याख्यते, तच्च=
सादृशभ्यकरण्यं च, अधुना = इदानीं क्लान्तासि = परिश्रान्तासि न तु, पूर्वं = प्रथमं
कदाचिदपि = जातुचिदपि, तत्र = भवत्याः, एवंविधः = एतादृशः, क्लमः = परिश्रमः
दृष्टः = ज्ञातः, इति = एवं, बोधयतः = व्यञ्जनया प्रतिपादयतः, अधुनापदस्यैव, इतर-
पदार्थोत्कर्षात् = पदार्थान्तराणामुत्कर्षाधानात्, अधुना पदस्यैव पदार्थान्तरापेक्षया =
इतरपदावधिभया, वैशिष्ट्यं = प्राधान्यम् ।

२ स्वतःसंभविवस्तुना पदगतमलङ्कारध्वनिमुदाहरति—तदप्राप्तीति ।
श्रीमद्भागवते श्रीकृष्णस्य रासक्रीडायां पर्यादिप्रतिषेधेन गन्तुमसारमन्याः कथाश्रि-
द्गोप्या मोक्षवर्णनमिदम् । तदप्राप्तिमहादुःखविलीनाशेषपातका = तस्य (श्रीकृष्णस्य)
अप्राप्त्या (वियोगेन) यत् महादुःखं (कष्टाऽतिशयः), तेन हेतुना विलीनानि
(नष्टानि) अशेषाणि (समस्तानि, अनेकजन्माऽर्जितानीति भावः) पातकानि (पापानि)
यस्याः सा । तथा तच्चिन्ताविपुलाह्लादक्षीणपुण्यचया = तस्य (श्रीकृष्णस्य) या चिन्ता
(भावना) तथा हेतुना यो विपुलः (महान्) आह्लावः (आनन्दः), तेन हेतुना
क्षीणः (नष्टः) पुण्यचयः (सुकृतसमूहः) यस्याः सा, पापं पुण्यं द्वयमपि भोगजन-
कल्पेन मुक्तिप्रतिबन्धकमतः भगवतोऽप्राप्त्या अनुभूतेन महादुःखेन समस्तपापक्षयः
भगवच्चिन्तनाऽनुभूतेनानन्दप्रकर्षेण समस्तसुकृतध्वंसं च कृत्वा कथायनिरसतोत्तर—
जगत्सूतिं = संसारोत्पत्तिकारणं, परं = सर्वोत्कृष्टं, ब्रह्मस्वरूपिणं = भगवन्तं श्रीकृष्णं,
चिन्तयन्ती = भावनाया साक्षात्कुर्वती, अन्या = अपरा, गुरुजनोपसृष्टेति भावः ।

यकावट देखी नहीं गई थी इस बातको व्यञ्जनासे प्रतिपादन करनेवाले “अधुना” पदका
ही अन्य पदार्थसे उत्कर्ष होनेसे उसीकी अन्य पदोंसे प्रधानता है ।

२ स्वतःसंभविवस्तुसे पदगत श्लङ्कारध्वनि उ—श्रीमद्भागवतमें
श्रीकृष्णकी रासक्रीडामें पति आदिके निषेधसे जानेमें असमर्थ किसी गोरीका मोक्ष-
वर्णन है । श्रीकृष्णकी अप्राप्तिसे उत्पन्न अत्यन्त दुःखसे जिसके अशेष (समस्त)
पातक विलीन हो गये हैं, श्रीकृष्णके चिन्तनसे उत्पन्न प्रचुर आनन्दसे जिसके पुण्योंका
चय (समूह) क्षीण हो गया है । जगत्की उत्पत्तिके कारण सर्वोत्कृष्ट ब्रह्मस्वरूप

निरुच्छवासतया मुक्तिं गताऽन्या गोपकन्यका ॥' (युगमकम्)

अत्राशेषचयपदप्रभावाद्नेकजन्मसहस्रभोग्यदुष्कृतसुकृतफलराशि-
तादात्म्याध्यवसिततया भगवद्विरहदुःखचिन्ताह्लादादयोः प्रत्यायनमित्यति-
शयोक्तिद्वयप्रतीतिरशेषचयपदद्वयद्योत्या । अत्र च व्यञ्जकस्य कविप्रौढोक्ति-
मन्तरेणापि संभवात्स्वतःसंभविता ।

'पश्यन्त्यसंख्यपथगां त्वद्दानजलवाहिनीम् ।

गोपकन्यका = गोपकुमारी, निरुच्छवासतया = निरुद्धप्राणतया । मुक्तिम् = अपवर्गं, गता =
प्राप्ता । अनुष्टुप् वृत्तम् ।

पद्यद्वयं विवृणोति — अत्रोति । अत्र = अस्मिन् पद्यद्वये, 'अशेष-चय' पदप्रभावात् =
प्रथमश्लोकपूर्वाद्धोस्ताराद्धस्थितपद्यद्वयसामर्थ्यात्, अनेकजन्मसहस्रभोग्यदुष्कृतसुकृतफल-
राशितादात्म्याऽध्यवसिततया = अनेकानि (बहूनि) यानि जन्मसहस्राणि (जनन-
सहस्राणि) तेषु भोग्यः (भोक्तुं योग्यः) यो दुष्कृतसुकृतफलराशिः (पापपुण्यफल-
समूहः), तस्य तादात्म्येन (अभेदेन) अध्यवसिततया (आरोपितप्रकारेण)
भगवद्विरहदुःख-चिन्ताह्लादादयोः = भगवद्विरहेण (श्रीकृष्णवियोगेन) दुःखस्य (कष्टस्य)
भगवच्चिन्तया (श्रीकृष्णभावनाया) आह्लादस्य (आनन्दस्य) । प्रत्यायनं = प्रकरण-
वैशिष्ट्येन प्रतीतिकरणम्, इति अतिशयोक्तिद्वयप्रतीतिः अशेषचयपदव्यङ्ग्या ।

अर्थ भावः । अनेकजन्मसहस्रभोग्यदुःखस्य तात्कालिककृष्णशान्तिदुःखस्य च
भेदेऽपि "विलीनाऽशेषपातका" अत्रस्याऽशेषपदेनाऽभेदाऽध्यवसायापेता अतिशयोक्तिस्तथा
अनेकजन्मसहस्रभोग्यसुखस्य तात्कालिककृष्णचिन्ताजन्यसुखस्य च भेदेऽपि 'क्षीणपुण्यचया'
अत्रस्थचयपदेन अभेदाऽध्यवसायादन्याऽतिशयोक्तिरिति अतिशयोक्तिद्वयमित्यर्थः ।
अत्र = अस्मिन्पद्ये, व्यञ्जकस्य = अशेषनय-रूपपदद्वयरूपस्य वस्तुनः कविप्रौढोक्तिम्,
मन्तरेण = विनाऽपि संभवात् स्वतःसंभविता ।

कविप्रौढोक्तिसिद्धालङ्कारेण पदगतमलङ्कारवनिमुदाहरति पश्यन्तीति ।
कश्चित्कविः कंचिद्राजानं वर्णयति । हे देव = हे महाराज !, त्रिपथगा = गङ्गा, पवित्रया
मात्रगामिनी, त्वद्दानजलवाहिनीं = भवद्वितरणसलिलोत्पन्नदीम् असंख्यपथगाम् =

भगवान् श्रीकृष्णका चिन्तनं करोती हुई दूसरी गोपकन्या प्राणोका निरोध होनेसे मुक्ति को
प्राप्त हुई ॥

इन दो पद्योंमें "अशेष" और "चय" इन दो पदोंके प्रभावसे अनेक हजार
जन्मोंमें भोगी जानेवाली पापों और पुण्योंकी फलराशिके अभेदसे आरोपित होनेसे
भगवान्के विरहसे दुःख और उनके चिन्तनसे आनन्दकी प्रतीति "अशेष" और "चय"
पदसे व्यङ्ग्य है । यहाँपर व्यञ्जक "अशेष" और "चय" ये दो पदरूप वस्तुओंकी
कविकी प्रौढ उक्तिके विना भी हो सकनेसे स्वतःसंभविता है ।

कविप्रौढोक्तिसिद्ध अलङ्कारसे पदगत अलङ्कारध्वनि उ०— कोई कवि
किसी राजाका वर्णन करता है । हे राजन् ! तीन पथों (मार्गों) से चलने वाली

देव ! त्रिपथगाऽऽत्मानं गोपयत्युग्रमूर्धनि ॥'

इदं मम । अत्र पश्यन्तीति कविप्रौढोक्तिसिद्धेन काव्यलिङ्गालङ्कारेण न केऽप्यन्ये दातारस्तव सदृशा इति व्यतिरेकालङ्कारोऽसंख्यपदद्योत्यः एव-
मन्येष्वप्यर्थशक्तिमूलसंलक्ष्यक्रमभेदेषूदाहार्यम् ।

तदेवं ध्वनेः पूर्वोक्तैश्चष्टादशसु भेदेषु मध्ये शब्दार्थशक्त्युत्थो व्यङ्ग्यो
वाक्यमात्रे भवन्नैकः । अन्ये पुनः सप्तदश वाक्ये पदे चेति चतुस्त्रिंशदिति
पञ्चत्रिंशद्देवाः ।

अपरिमितमार्गगामिनीं पश्यन्ती सती, आत्मानं = स्वाम्, उग्रमूर्धनि = हरशिरसि,
गोपयति = रक्षति, असंख्यपथगायाः प्रवदितरणसलिलजाया नद्या दशानेन त्रिपथगा
यज्ञाऽऽत्मानं शिवशिरसि लज्जया गोपयतीति भावः । अनुष्टुप् वृत्तम् ।

विद्युषोति—अत्र = अस्मिन्पद्ये, "पश्यन्ती" तिपदनिष्ठेन कविप्रौढोक्ति-
सिद्धेन = बहुजंगति असंभाव्येन काव्यलिङ्गालङ्कारेण = गोपयतीति पदार्थहेतुक-
काव्यलिङ्गाऽलङ्कारेणेति भावः, न केऽपि, अन्ये = अपरे, दातास्तव सदृशा इति व्यति-
रेकालङ्कारः, असंख्यपदद्योत्यः = असंख्यशब्दरूपङ्ग्यः, अतोऽस्य ध्वनेः पदगतत्व-
मिति भावः ।

एवमिति । अन्येषु = उदाहृतेभ्योऽपरेषु, अर्थशक्तिमूलसंलक्ष्यक्रमभेदेषु, उदाहार्यम्—
उदाहृतुं योग्यम् । अत्र दिग्दर्शनमात्रं कृतमिति भावः ।

सकूलयति—सद्देवमिति । शब्दाऽर्थजनकरयुत्त्वः = उभयशक्तिमूलो व्यङ्ग्यः ।

बङ्गाभी असख्य पथो (मार्गो) से जानेवाली आपके दानजलसे बहुनेवाली नदीको
देखकर अपनेको शिवजीके शिरमें छिपाती है ।

यह पद्यकारका पद्य है ।

इस पद्यमें कविकी प्रौढ उक्तिसे सिद्ध काव्यलिङ्ग अलङ्कारसे और कोई भी
दाता आपके समान नहीं है यह व्यतिरेक अलङ्कार 'असंख्य' पदसे व्यङ्ग्य है । इसी
तरह अन्य भी अर्थशक्तिमूल संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य ध्वनिके भेदोंमें भी उदाहरणोंको
जानना चाहिए । इस प्रकार ध्वनिके अठारह भेदोंके बीचमें शब्दाऽर्थशक्तिमूल वाक्य
मात्रमें होनेसे एकप्रकारका है । लक्षणामूल ध्वनिमें अर्थांतरसंक्रमितवाक्य और
अप्यन्ततिरस्कृतवाक्य इस प्रकार दो भेद, अग्निघामूल ध्वनिमें असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यका
एक भेद, संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यमें शब्दमूलके दो भेद, अर्थमूलके बारहभेद और पूर्वोक्त
उभयशक्तिमूल व्यङ्ग्य एक भेद मिलाकर सबके भेद अठारह हुए । इनमें उभयशक्ति-
मूल ध्वनिको छोड़कर अन्य सत्रह ध्वनियोंके पद और वाक्य दोनोंमें होनेसे चौतीस
भेद हुए, कुल भेद वैंतीस हो गये ।

प्रबन्धेऽपि मतो धीरैरर्थशक्त्युद्भवो ध्वनिः ॥ १० ॥

प्रबन्धे = महावाक्ये । अनन्तरोक्तद्वादशभेदोऽर्थशक्त्युत्थः । यथा महाभारते गृध्रयोमायुसंवादे—

‘अलं स्थित्वा श्मशानेऽस्मिन् गृध्रगोमायुसंकुले ।

कङ्कालबहले घोरे सर्वप्राणिभयङ्करे ॥

न चेद् जीवितः कश्चित्कालधर्ममुपागतः ।

प्रियो वा यदि वा द्वेष्यः प्राणिनां मतिरीदृशी ॥’

इति दिवा प्रभवतो गृध्रस्य श्मशाने मृतं बालमुपादाय तिष्ठतां तं परित्यज्य गमनमिष्टम् ।

प्रबन्धेऽपि । अर्थशक्त्युद्भवो ध्वनिः = अनन्तरोक्तद्वादशभेदः, प्रबन्धेऽपि = महावाक्येऽपि, धीरैः = विद्वद्भिः, मतः = संमतः ॥ १० ॥

उदाहरति— अलं स्थित्वेति । महाभारते शान्तिपर्वस्य श्लोकद्वयम् । श्मशाने मृतबालकमत्यजतस्तद्वन्धुप्रति गृध्रवाक्यम् । गृध्रगोमायुसंकुले = गृध्रैः (दाक्षाय्यैः) गोमायुभिः (मृगालैः) च संकुले (व्याप्ते), कङ्कालबहले = कङ्कालैः (शरीराऽस्त्रिभिः) बहले (प्रचुरे), सर्वप्राणिभयङ्करे = सकलजन्तुभीत्युत्पादके, अत एव घोरे = भयङ्करे, अस्मिन् श्मशाने = पितृवने स्थित्वा = अवस्थाय, अलं = पर्याप्तम्, बालाऽवस्थितिनं कार्या इति भावः ॥

कालधर्मम् = मृत्युधर्मम्, उपागतः = संप्राप्तः, प्रियो वा = अभीष्टो वा, द्वेष्यो वा = शत्रुर्वा, कश्चित् = कोऽपि, इह = अस्मिन् श्मशाने, न जीवितः = जीवनं न प्राप्तः प्राणिनां = जन्तूनाम्, ईदृशी = एतादृशी, मतिः = स्थितिः । बालकजीवनाशयाऽत्राऽवस्थानं व्यर्थमिति भावः । व्यङ्ग्याऽर्थं विदुषोक्ति— ह्यतीति । श्मशाने = पितृवने, मृतम् = उपरतं, बालं = शिशुम्, उपादाय = गृहीत्वा, तिष्ठतां = स्थितिं कुर्वतां जनानां, दिवसे = दिव एव, त = बालं, परित्यज्य = विहाय, गमनं = गतिः, इष्टम् = उचितम्, इति = एवं, दिवा = दिने, शक्तस्य = समर्थस्य, गृध्रस्य = दाकाव्यस्य, वचनम् । वक्तुर्गृध्रस्य मृतं बालं त्यक्त्वा तद्वन्धुनां गमनमिष्टमिति प्रयोजनमिति भावः ।

अर्थशक्तिमूलक ध्वनि प्रबन्ध अर्थात् महावाक्यमें भी होता है ॥ १० ॥

जैसे महाभारतमें गृध्र (गीघ) और स्यारके संवादमें भरे हुए बालकको लेकर श्मशानमें रहे हुए उसके बान्धवोंको कोई गीघ कहता है ।

गृध्रों और स्यारोंसे व्याप्त, अस्तिपञ्जरासे भरे हुए, सब प्राणियोंको भयङ्कर ऐसे श्मशान (मरघट) में रहना नहीं चाहिए । कालधर्मको प्राप्त प्रिय हो वा अप्रिय घृणापर कोई भी नहीं बच, प्राणियोंकी गति ऐसी ही होती है ॥

दिनमें शव खानेमें समर्थ गृध्रका मत बालकके बन्धुओंके प्रति यह बचन है ।

'आदित्योऽयं स्थितो मूढाः ! स्नेहं कुरुत साम्प्रतम् ।
 बहुविधो मुहूर्तोऽयं जीवेदपि कदाचन ॥
 अमुं कनकवर्णाभं बालमप्राप्तयौवनम् ।
 गृध्रवाक्यशक्तं मूढास्त्यजध्वमविशङ्किताः ॥'

इति निशि समर्थस्य गोमायोदिवसे परित्यागोऽनभिलषित इति वाक्यसमूहेन चोत्थते । अत्र स्वतःसंभवो व्यञ्जकः । एवमन्येत्वेकादश-
 भेदेपूनाहार्यम् । एवं वाक्यार्थव्यञ्जकत्वे उदाहृतम् । लक्ष्यार्थस्य यथा—
 'निःशेषच्युतचन्दनम्—' (पृ० ७५) इत्यादि ।

आदित्योऽयमिति । गृध्रवाक्यमनुसृत्य बालकस्य परित्यज्य गमनतत्परांस्तद-
 बन्धुप्रति गोमायोवंचनमिदम् । हे मूढाः = हे मूर्खाः ! अयम् = एषः, आदित्यः =
 सूर्यः, स्थितः = अवस्थितः, साम्प्रतम्=अधुना, स्नेहं=वात्सल्यं, कुरुत=विदधत, अयम्=
 एषः, मुहूर्तः=समयः, बहुविधः=भूताद्यावेशविषयप्रत्यूहः, कदाचन = जातुचित्, जीवेत्
 अपि = प्रत्युज्जीवनं प्राप्नुयात् अपि, कनकवर्णाभं = सुवर्णकान्तिसदृशम्, अप्राप्त-
 यौवनम् = अनासाधितारूप्यम्, अमुम् = अमुत्र गतमिति संभावितं, बालं = शिशुं;
 गृध्रवाक्यात् = दाक्षायवचनमात्रात्, अविशङ्किताः = संशयरहिताः सन्तः, कथं=कैच
 प्रकारेण, त्यजध्वं = जहत् ॥

दृग्ग्याऽयं विवृणोति—इतीति । इति = एषं, निशि = रात्री, समर्थस्य =
 मृतबालकमांसभक्षणसमर्थस्य । गोमायोः = शुगालस्य, दिवसे = दिने, परित्यागः =
 मृतबालपरिहानम्, अनभिलषितः = अनभीष्टः, इति वाक्यसमूहेन = वाक्यकदम्बकेन,
 चोत्थते = व्यज्यते । अत्र = अस्मिन्नुदाहरणे, स्वतःसंभवो = स्वतःसंभावमाना,
 प्रबन्धद्वयाऽर्थो व्यञ्जकः । एवं वाक्याऽर्थव्यञ्जकत्वे उदाहृतम् । "दृष्टि हे प्रतिवेदिनि"
 इत्यादिकमिति भावः । लक्ष्यार्थस्य व्यञ्जकत्वं यथा—"निःशेषच्युतचन्दनम्" इत्यादि ।
 अत्र स्नातुं गताऽसीत्यत्र न स्नातुं गताऽसीति विपरीतलक्षणया लक्ष्यार्थस्वरूपेण
 स्वतःसंभवस्तुना तदन्तिकमेव रन्तुं गताऽसीति बह्वुद्बन्धिरसमपदव्यङ्ग्यः ।

गृध्रके वाक्यका अनुसरण कर बालकके शवको छोड़कर जानेके लिए तत्परा
 मृत बालकके बन्धुओंके प्रति स्यारका यह वचन है । हे मूर्खों ! अभी सूर्य बिलमान है;
 अभी कुछ स्नेह तो करो । अनेक विघनोंवाला यह समय है, यह बालक कदाचित् जी
 भी जाय । सोनेके समान वर्णवाला और यौवनको अप्राप्त इस बालकको मूर्ख होकर
 तुमलोग गृध्रके वचनसे कुछ भी शङ्का नहीं मानकर कैसे छोड़ोगे ? ॥

रातमें शव खानेमें समर्थ शुगालको दिनमें बालकका परित्याग अभीष्ट नहीं है
 यह बात पूर्वोक्त वाक्यसमूहसे व्यङ्ग्य है । यहाँर दोनों उक्तिवर्णों व्यञ्जक वाक्याऽर्थ
 स्वतःसंभवो है । इसीप्रकार अन्य स्यारह भेदोंमें भी उदाहरण देने चाहिए ।

व्यङ्ग्यार्थस्य यथा 'उअ णिच्चल-' (पृ०७६) इत्यादि । अनयोः स्वतः-
संभविनीर्लक्ष्यव्यङ्ग्यार्थो व्यञ्जकौ । एवमन्येष्वेकादशभेदेषूदाहार्यम् ।

पदांशवर्णरचनाप्रबन्धेष्वस्फुटक्रमः ।

असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो ध्वनिस्तत्र पदांशप्रकृतिप्रत्ययोपसर्गनिपातादि-
भेदादनेकविधः । यथा—

'चलापाङ्गां दृष्टिं स्पृशसि बहुशो वेपथुमती
रहस्याख्यायीव स्वनसि मृदु कर्णाऽन्तिकचरः ।

व्यङ्ग्यार्थस्य व्यञ्जकत्वं यथा—“उअ णिच्चल०” इत्यादि । अत्र बलाकाया
निष्पन्दतया तद्देशस्य विजनत्वरूपेण स्वतःसंभविना व्यङ्ग्यार्थवस्तुना सङ्केतस्थान-
भेदादिति वस्तुध्वनिनिष्पन्दपदव्यङ्ग्या । स्वतःसंभविनी=स्वतःसंभाव्यमानयोः, अनयोः=
अनिःशेषव्युत्पन्नम् “उअ णिच्चल णिष्पदा” इत्याद्योक्ताहरणयोः ।

अलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनेर्भेदानाह—पदांशेति । अस्फुटक्रमः = अलक्ष्यक्रम-
व्यङ्ग्यो ध्वनिः, पदांशवर्णरचनाप्रबन्धेषु = पदांशे, वर्णे, रचनायां, प्रबन्धे, पदे, वाक्ये-
चेति षडविधो बोध्यः ।

पदांशध्वनिभेदान्प्रदर्शयति—प्रकृतीति । पदांशध्वनिः, प्रकृतिप्रत्ययोपसर्ग-
निपातादिभेदात् = प्रकृतिः (यतः प्रत्ययोत्पत्तिः सा), प्रत्ययः (प्रकृतिमवधीकृत्य
विधीयमानः स्वार्थबोधकः शब्दविशेषः), उपसर्गः (प्रादिः), निपातः (चादिशब्द-
समूहः), शब्दादिभेदात्, आदिपदेन वचनादिपरिग्रहः ! अनेकविधः=नैकप्रकारः ।

प्रकृतिरूपपदांशध्वनिमुदाहरति—चलाऽपाङ्गामिति । अभिज्ञानशाकुन्तले
शकुन्तयां पीडयन्तं भ्रमरं प्रति राज्ञो दुव्यन्तस्योक्तिरियम् । हे मधुकर=हे भ्रमर ! त्वं
चलाऽपाङ्गां=चलः (चञ्चलः) अपाङ्गः (नयनप्रान्तभागः) यस्याः सा, ताम्,
भ्रमरदंगनमियेति शेषः । अतः वेपथुमती = कम्पयुक्ता, दृष्टि = नयनं, स्पृशसि =
आमृशसि । रहस्याऽऽख्यायी इव=गोप्यवार्ताभाषी इव, कर्णाऽन्तिकचरः = श्रोत्रनिकाट-
चारी सन्, मृदुः कोमलम्, अस्फुटं यथा तथेति भावः । स्वनसि = रवीयि । करं =

असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य ध्वनिके भेद—पदांश, वर्ण, रचना, प्रबन्ध आदिभे-
दसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य ध्वनि होती है ।

असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यके पदांश अर्थात् प्रकृति, प्रत्यय, उपसर्ग और निपात एवम् प्रबन्ध
तथा आदि पदमे, पद, वाक्य, और वचन आदि भेद होते हैं । जैसे—प्रकृतिरूप पदांशके
ध्वनिका उदाहरण अभिज्ञानशाकुन्तल नाटकमें शकुन्तलाको पीडित करनेवाले भ्रमरके
प्रति राजा दुव्यन्तको उक्ति है । हे भ्रमर ! तू चञ्चल अपाङ्गवाली और कम्पसे युक्त
दृष्टिको बारबार स्पर्श कर रहा है गोप्य वार्ता कहनेवालेके समान होकर कानके समीप आ

कर उवाचुन्वत्याः पिबसि रतिसर्वस्वमधरं

वयं तत्त्वान्वेषानमधुकर ! इतास्त्वं खलु कृती ॥ ((शाकु० १-२०))

अत्र 'हताः' इति न पुनः 'दुःखं प्राप्तवन्तः' इति ह्यन्यकृतेः ।

'मुद्गरकगुलिसंबृताधरोष्ठं प्रतिषेधाक्षरबिक्लवाभिरामम् ।

सुखमसविषतिपक्षमलाक्ष्याः कथमप्युज्जमितं न चुम्बितं तु ॥ (शाकु० ३-२२) ॥

हस्तं, व्याघुन्वत्याः = कम्पयन्त्याः, स्वप्तिवारणाय इतस्तत्प्रालयन्त्या इति भावः । शकुन्तलाया इति शेषः । रतिसर्वस्वम् = रती (रमणे) सर्वस्वम् (सर्वस्वविवा-
दरभीयम्), अधरम् = अधरोष्ठं, पिबसि = घयसि । तत्त्वाऽन्वेषात्=सत्याऽ-
न्वेषणात्, इयं कुमारी क्षत्रस्य मम परिणया नो वेति तस्यैवगवषणादिति भावः । हताः=
पञ्चिता इति भावः, स्वं=मधुकरः, कृती=नेपुण्यवान्, असीति शेषः । शिखरिणी वृत्तम् ।
व्यङ्ग्यं निरूपयति—अत्रोति । अत्र=अस्मिन् पद्ये, "हताः" इति हतप्रायाः
न पुनर्दुःखं प्राप्तवन्त इति ह्यन्यकृतेः = "हन् हिंसागतयोः" इति हन्घातुरूपप्रकृतेः
दुःखाऽतिशयव्यञ्जकस्वमिति शेषः ।

निपातरूपपदांशध्वनिमुदाहरति—मुद्गरिति । अधिज्ञानशाकुन्तले यौतम्या
शकुन्तलायां नीतायामनुतापयुक्तस्य दुष्यन्तस्योक्तिरियम् । मुद्गः=वारं वारम्, अङ्गुलि-
संबृताऽधरोष्ठम्=अङ्गुल्या (करशाखया) संबृतः (आवृतः) अधरोष्ठः (निम्नोष्ठः)
मस्य सत् । प्रतिषेधाऽक्षरबिक्लवाऽभिरामं = प्रतिषेधाऽक्षरे (निषेधघोतकवर्णसमूहे)
बिक्लवः (विह्वलभावः), तेन अभिरामम् (सुन्दरम्), एवं च असविर्बति=अंसे
(स्कन्धे) विवर्तते (परावर्तते) तच्छीलं, तादृशं पक्षमलाक्ष्याः = लोमप्रचुरनयन-
शालिन्याः, शकुन्तलाया इति भावः । मुखं = वदनं, कथमपि = केनाऽपि प्रकारेण,
उज्जमितम् = ऊर्ध्वीकृतं, नयनपतिउपरागनिरसनव्याजेनेति भावः । न चुम्बितं तु =
वक्त्रसंयुक्तं न कृतं तु । औनच्छन्यसिकं वृत्तम् ।

कर अस्फुट झङ्कारशब्द कर रहा है । हाथको कम्पित करती हुई रमणोके रतिसर्वस्व
अधरका पान कर रहा है, हम तत्त्वके अन्वेषणसे अर्थात् यह क्षत्रियसे विवाहके
लिए योग्य हैं कि नहीं इस बातको पता लगानेसे ही मारे भये अतः तू ही कृताऽर्थ
बन गया है ॥

इस पद्यमें "हताः" कहनेसे "दुःखं प्राप्तवन्तः" "दुःखको प्राप्त हुए"
ऐसा नहीं कहनेसे "हन्" घातुरूप प्रकृतिका दुःखाऽतिशयस्वरूप व्यङ्ग्यका
व्यञ्जकत्व है ।

निपातरूप पदांशकी ध्वनिका उदाहरण—अधिज्ञानशाकुन्तलमें यौतमीके साथ
शकुन्तलाके जानेपर पश्चात्तापसे युक्त दुष्यन्तकी उक्ति है । वारं वार उंगलीसे ढेंने
गये ओष्ठसे युक्त, निषेधघोतक वर्णोंमें विह्वल भावसे मनोहर, कन्धमें घूमनेवाले
सुन्दरीके मुखको मैंने किसी प्रकारसे उठाया ही पर चुम्बन नहीं किया ।

अत्र “तु” इति निपातस्यानुतापव्यञ्जकत्वम् ।

‘न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरयः-’ (पृ० ८) । इत्याद्यौ ‘अरयः’ इति बहुवचनस्य, ‘तापसः’ इत्येकवचनस्य, ‘अत्रैव’ इति सर्वनाम्नः, ‘निहन्ति’ इति ‘जीवति’ इति च तिङ्; ‘अहो’ इत्यव्ययस्य ‘ग्रामटिका’ इति करुरतद्धितस्य, ‘विलुण्ठन’ इति व्युत्पत्तिस्य, ‘भुजैः’ इति बहुवचनस्य च व्यञ्जकत्वम् ।

‘आहारे विरतिः, समस्तविषयग्रामे निवृत्तिः परा,

व्यङ्ग्यं निरूपयति—**अत्रोति** । अत्र = अस्मिन् पक्षे, तु इति निपातस्य; “चुम्बितम्” इति पदोऽशत्वेन, अनुतापव्यञ्जकत्वं = पश्चात्तापव्यञ्जकत्वम् । प्रत्ययाप-
संगप्रभृतीनां व्यङ्ग्यानि दर्शयति—**न्यक्कारो ह्ययमेवेति** । पद्यमिदं प्रथमपरिच्छेद
एव व्याख्यातपूर्वं, तथा वृत्तिदिशा किञ्चिद्व्याख्यायते ‘अरय’ इति बहुवचनस्य मञ्जु-
सत्ताऽनुचितेति सम्बन्धानौचित्यरूपव्यङ्ग्यस्य व्यञ्जकत्वम् । ‘तापस’ इत्येकवचनस्य
पौरुषकयाहीनत्वरूपस्य व्यङ्ग्यस्य व्यञ्जकत्वम्, “अत्रैव” इति सर्वनाम्नः स्त्राविष्ठित-
देशाऽधिकरणत्वरूपव्यङ्ग्यस्य व्यञ्जकत्वम् । “निहन्ती”ति तिङ्: निःशेषेण राक्षस-
बलहननरूपव्यङ्ग्यस्य व्यञ्जकत्वम् । “जीवती”ति तिङ्: कुत्सितजीवनधारणरूपस्य
व्यङ्ग्यस्य व्यञ्जकत्वम्, ‘अहो’ इत्यव्ययस्य परमाश्रयत्वरूपस्य व्यङ्ग्यस्य ।

प्रत्ययादिध्वनिमुदाहरति—**आहार इति** । प्रियतमवियुक्तां काञ्चिन्नायिकी
प्रति सख्या उपहासोक्तिरियम् । भोः सखि = हे वयस्ये !, ते=तव, आहारे = भोजन-
व्यापारे, विरतिः=रानाऽभावः, न केवलमाहार एव विरतिः प्रत्युत समस्तविषयग्रामे =
समस्ते (सकले) विषयग्रामे (शब्दस्पर्शादिविषयसमूहे), परा = अत्यधिका,

इस पद्यमें “तु” इस निपातका अनुतापरूप व्यङ्ग्य अर्थका व्यञ्जकत्व है ।

वचनादि ध्वनिका उ०—“न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरयः” (पृ० ८) ।
इस पूर्वोदाहृत पद्यमें “अरयः” यह बहुवचन मेरा शत्रु होना ही अनुचित है इसप्रकार
सम्बन्धके अनौचित्यरूप व्यङ्ग्यका व्यञ्जक है । “तापसः” यह एक वचन पौरुषकी
वर्थासे हीन ऐसे व्यङ्ग्यका व्यञ्जक है। “अत्र” यह सर्वनाम मेरे आश्रयरूप देशमें ही
ऐसे व्यङ्ग्यका व्यञ्जक है । “निहन्ति” यह तिङ् प्रत्यय निःशेष रूपसे राक्षसमूहके
हननरूप व्यङ्ग्यका व्यञ्जक है । “जीवति” यह तिङ् प्रत्यय कुत्सित जीवनके धारणस्वरूप
व्यङ्ग्यका व्यञ्जक है । “अहो” यह अव्यय परम आश्रयत्वरूप व्यङ्ग्यका व्यञ्जक है ।
“ग्रामटिका” यह कप्रत्ययरूप तद्धितप्रत्यय सम्मानके अयोग्यरूप व्यङ्ग्यका व्यञ्जक है ।
“विलुण्ठन” इस पदमें वि-उत्पत्तिसंग निर्देयतापूर्वक अपहरणरूप व्यङ्ग्य अर्थका व्यञ्जक है
और “भुजैः” यह बहुवचन भारमात्ररूप व्यङ्ग्य अर्थका व्यञ्जक है । पद्यका पूरा अर्थ
पहले ही दिया गया है ॥

प्रत्यय आदि ध्वनिका उ०—वियोगिनी किसी नायिकाको उसकी सखी
कहती है । हे सखि ! तुम्हें खानेमें रुचि नहीं है, सब विषयोंमें अनिजय निवृत्ति है ।

नासाग्रे नयनं, तदेतदपरं यच्छेकतान मनः ।
 मौनं चेदमिदं च शून्यमधुना यद्विश्वमाभाति ते,
 तदब्रूयाः सखि ! योगिनी किमसि, भोः ! किं वा वियोगिन्यसि ॥'
 अत्र तु 'आहारे' इति विषयसप्तम्याः, 'समस्त' इति 'परा' इति च
 विशेषणद्वयस्य, 'मौनं' 'चेदम्' इति प्रत्यक्षपरामर्शिनः सर्वनाम्नः, 'आभाति'
 इत्युपसर्गस्य 'सखि' इति प्रणयस्मारणस्य 'असि भोः' इति सोऽप्राप्तस्य

निवृत्तः = निवर्तनम् । नासाग्रे = नासिलाऽग्रभागे, नयनं = लोचनम्, अस्तीति शेषः ।
 तदेतत् अपरम् = अन्यत्, यच्च एकसानम् = एकाग्रं, कस्मिंश्चिद्द्वयगत्यम् इति शेषः ।
 मनः = चित्तम् । इदं च = विश्वमानं च, मौनं = तूष्णीकत्वम्, इदं च विश्वं = जगत्,
 अधुना = इदानीं, ते = तव, शून्यं = शून्यप्रायम्, आभाति = आभातं वतने, तत् =
 सत्त्वात्कारणात् त्वं किं योगिनी = योगाऽभ्यासशालिनी, असि = विश्वसे, किं वा =
 कथं वा, वियोगिनी = वियोगयुक्ता, असि, आहारविरत्यादिवर्माणं योगे वियोगे चेत्यु-
 चयच संभवादियं पृच्छेति भावः । पृथ्वी वृत्तम् ॥

व्यङ्ग्यानि विवृणोति— अत्र स्थिति । "आहार" इति विषयसप्तम्या आहार-
 माने न तु योगिन्या इव कट्वम्लाचाहारविशेष एवेति भावः । व्यञ्जकत्वमिति शेषः
 एव सर्वत्र । "समस्त" इति "परा" इति च विशेषणद्वयस्य, योगिन्या उपभोगविषयेषु
 एव निवृत्तिः परं शरीरपरिव्रह्मसाधनभिक्षाप्रादिविषये न निवृत्तिः तव तु परा =
 वात्यन्तिकी निवृत्तिः, अत एव विशेषणद्वयस्य सार्थकत्वम् । "मौनं चेदम्" इति
 वर्तमानज्ञानपरामर्शिनः सर्वनाम्नः, योगिन्या ध्यानसमय एवेदमिति प्रतीयते । "आभाति"
 इति "आङ्" रूपस्य उपसर्गस्य प्रयोगेण मिथ्यास्वरूपं सम्यक् प्रतिभाति । "सखी"ति
 प्रणयस्मारणस्य, योगिन्या न कुत्रापि प्रणयस्तव तु मयि सख्यां प्रणयोऽस्तीति । 'असि भोः'

मासिकाके अग्रभागमें नेत्रको लगा रही हो । यह दूसरी बात है कि तुम्हारा मन एकाग्र हो
 रहा है यह तुम्हारा मौन प्रतीत हो रहा है । इस समय तुम्हें विश्व हो शून्यके समान लग
 रहा है । इसलिए हे सखि ! बताओ तो सही, बुम योगिनी हो वा वियोगिनी हो ? ॥

इस पद्यमें "आहारे" यह विषयमें सप्तमीविभक्ति आहारमानं रूप व्यङ्ग्य
 अर्थका न कि योगिनीकी तरह कटु, अम्ल जाति राजस पदार्थ मात्रमें ऐसे व्यङ्ग्य अर्थका
 व्यञ्जक है । "समस्त" यह विशेषण पद न केवल निषिद्ध विषयमें प्रयुक्त विधिबिहित
 धर्मांशुष्ठान आदि विषयोंमें भी ऐसे व्यङ्ग्य अर्थका व्यञ्जक है । उसी तरह "परा"
 यह विशेषण बोड़ी-सी नहीं पूरी निवृत्ति है ऐसे व्यङ्ग्य अर्थका व्यञ्जक है । "मौनं
 चेदम्" इस वर्तमान ज्ञानका परामर्श करनेवाले सर्वनामका, "आभाति" यहाँपर "आङ्"
 उपसर्गका प्रयोग होनेसे मिथ्यास्वरूपकी सम्यक् प्रतीति होती है । "सखि" ऐत
 सम्बोधनसे योगिनीको किसीमें भी प्रणय नहीं होता है पर तुम्हारा मुझपर प्रणय है
 इस तरह प्रणयका स्मरण करानेका "असि भोः" यहाँपर उपहासपूर्वक मन्त्रहास्य का,

‘किं वा’ इत्युत्तरपक्षदाहृत्यसूचकस्य वाशब्दस्य, ‘असि’ इति वर्तमानोपदेशस्य च तत्तद्विषयव्यञ्जकत्वं सहृदयसंवेद्यम् ।

वर्णरचनयोरुदाहरिष्यते । प्रबन्धे यथा—महाभारते शान्तः । रामायणे करुणः । मालतीमाधव-रत्नावल्यादौ शृङ्गारः । एवमन्यत्र ।

तदेवमेकपञ्चाशद्भेदास्तस्य ध्वनेर्मताः ॥ ११ ॥

इति शीघ्रहासप्रसङ्गस्य = उपहाससहितस्व मन्दहासस्य, “किं वा” इति उत्तरपक्षदाहृत्यसूचकस्य = उत्तरपक्षविभोगिनित्वदृढतासूचकस्य वाशब्दस्य, “असि” इति वर्तमानोपदेशस्य = वर्तमानकालद्योतकस्य लटः सिप्रत्ययस्य, तत्तद्विषयव्यञ्जकत्वं = तत्तद्विषयाणां व्यञ्जनया बोधकत्वं, सहृदयसंवेद्यं = सहृदयैः (हृदयालुभिः, काव्यादर्शभावनाया परिपक्वाऽन्तःकरणैरिति भावः ।

वर्णरचनयोरिति । वर्णः = माधुर्यादिगुणव्यञ्जकः, रचना = पदविन्यासविशेषः, साऽपि माधुर्यादिव्यञ्जिका, तथा च तयोर्व्यञ्जकत्वम्, उदाहरिष्यते अष्टमपरिच्छेदे नवमपरिच्छेदे च उदाहरणं दास्यते ।

प्रबन्धे=महावाक्ये यथा—महाभारते शान्तः = शान्तरसः, रामायणे करुणः= करुणरसः, मालतीमाधवरत्नावल्यादौ शृङ्गारः = शृङ्गाररसः व्यङ्ग्यः । एवम् = इत्थम्, अन्यत्र = प्रबन्धे, तत्तद्रस व्यङ्ग्या ज्ञेया इति भावः ।

ध्वनीन् सङ्कलयति—तदेवमिति । तद् = तस्मात्कारणात्, एवम् = उक्तप्रकारेण, तस्य = पूर्वोक्तस्य, ध्वनेः एकपञ्चाशत् = एकाधिका पञ्चाशत्, भेदाः=प्रकाराः, मताः = अभिमताः ॥ ११ ॥

तेषामत्र पीनरक्त्ये सद्यपि छात्राणां बोधवैशद्यार्थम्, दिग्दर्शनं क्रियते । ध्वनिद्विविधो लक्षणामूलोऽभिधामूलश्चेति ।

तत्र लक्षणामूलः (अविबक्षितवाच्यः) पुनर्द्विविधः—

१—अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यः ।

२—अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यश्चेति ।

“किं वा” यहापर “तुम योगिनी ही हो” ऐसा उत्तरपक्षकी दृढताका सूचक वा शब्दका और “असि” इस क्रियापदसे वर्तमान कालके उपदेशका तत्तद् विषयरूप व्यङ्ग्य वर्षका व्यञ्जकत्व सहृदयजनोके ज्ञानका विषय है ।

वर्ण और रचनाका व्यञ्जकत्व अष्टम और नवम परिच्छेदमें दिखाया जायगा । प्रबन्धमें जैसे महाभारतमें शान्तरस, रामायणमें करुण रस और मालतीमाधव और रत्नावली वादिमें शृङ्गार रस व्यञ्ज्य होकर सहृदयजनोके ज्ञानका विषय है । इसी तरह अन्य प्रबन्धमें तत्तद्रस व्यञ्ज्य होते हैं ।

इस प्रकार उक्त ध्वनिके इक्कावन भेद माने गये हैं ॥ ११ ॥

२२ खा०

द्वावप्येतौ पदगतत्वेन वाक्यगतत्वेन च पुनश्चतुर्भेदौ ।

१—लक्षणा मूलध्वनिः सहस्य चतुर्विधः ।

२—अभिधामूलध्वनिः (विवक्षितान्यपरवाच्यः) ; द्विविधः—

१—असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः (रसभावविरूपः) ।

२—संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यपरचेति ।

१—असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः चतुर्विधः—

१. पदगतः, २. पदांशगतः, ३. वाक्यगतः, ४. महावाक्यगतः, ५. वर्णगतः,
६. रचनागतश्चेति ।

२—संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः त्रिविधः—

१. शब्दशक्तिमूलः, २. अर्थशक्तिमूलः, ३. उभयशक्तिमूलश्च ।

१—शब्दशक्तिमूलो द्विविधः—वस्तुरूपः, अलङ्काररूपश्च । स च पदवाक्य-
गतत्वेन चतुर्विधः ।

२—अर्थशक्तिमूलः द्वादशविधः, स च पदवाक्यप्रबन्धगतत्वेन त्रिविधः ३६
प्रकाराः ।

३—उभयशक्तिमूलः एकविधः (वाक्यगतः)

अभिधामूलध्वनौ संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य १५ भेदाः

इत्थं च संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्ये अर्थशक्तिमूलाऽनुरचनव्यङ्ग्यस्य ३६ भेदाः ।

उभयशक्तिमूलः एकविधः, शब्दशक्तिमूलस्य चत्वारो भेदाः ।

इत्थं च संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनेः ४१ भेदाः ।

ध्वनिभेदका सामान्य दिग्दर्शनं कियं जाता है । सामान्यतः ध्वनिके दो भेद होते हैं अविवक्षितवाच्य (लक्षणामूल) और विवक्षितान्यपरवाच्य (अभिधामूल) । लक्षणामूल ध्वनिके दो भेद होते हैं—अर्थान्तरसंक्रमितवाच्य और अत्यन्ततिरस्कृतवाच्य । पदगत और वाक्यगत होनेसे लक्षणामूल ध्वनिके कुल चार भेद होते हैं ।

विवक्षितान्यपरवाच्य (अभिधामूल) ध्वनिके दो भेद होते हैं संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य और असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य । रस, भाव आदि असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यमें अन्तर्भूत होते हैं । पद, पदांश, वाक्य, वर्ण, रचना और प्रबन्ध इनसे असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यके छः भेद होते हैं ।

संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य ध्वनिके तीन भेद हैं । शब्दशक्तिमूल, अर्थशक्तिमूल और अलङ्काररूप । पदगत और वाक्यगत होनेसे शब्दशक्तिमूलके चार भेद होते हैं ।

अर्थशक्तिमूल संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यके बारह भेद हैं । पदगत, वाक्यगत और प्रबन्धगत होनेसे अर्थशक्तिमूल संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य ध्वनिके छत्तीस भेद होते हैं । इसप्रकार शब्दशक्तिमूलके चार भेद, अर्थशक्तिमूलके छत्तीस भेद और केवल वाक्यमें रहनेवाले

सङ्करेण त्रिरूपेण संसृष्ट्या चैकरूपया ।

वेदसाग्निशराः (५३०४) शुद्धेरिषुवाणाग्निसायकाः (५३५५) ॥१२॥

असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो ध्वनिः (रसभावादिः) षड्विधः ।

१—पद-पदांश-वाक्य-महावाक्य-वर्ण-रचनागतः ।

इत्येव अग्निघामूलध्वनेः ४७ भेदाः ।

तत्र लक्षणामूलध्वनेर्भेदचतुष्टयस्य योजनात् ।

ध्वनेरेकपञ्चाशद्भेदाः ।

पुनर्भेदान्तराणि परिगणयति—सङ्करेणेति । त्रिरूपेण=त्रिविधेन, अङ्गाङ्ग-
स्वरूपेण, एकाश्रयाऽनुपवेशरूपेण । सन्दिग्धस्वरूपेण वेति त्रिरूपेणेति भावः । तादृशेव
सङ्करेण, एकरूपया=मिथोऽनपेक्षास्थितिरूपया संसृष्ट्या च योजनेन, वेदसाग्निशराः=
बहुनां वामतो गतिरिति न्यायेन वेदाश्चत्वारः, अ=शून्यम्, अग्नयस्त्वयः, शराश्च
एवेति ५३०४ चतुस्तरशतत्रयाऽधिकपञ्चसहस्रसंख्यका ध्वनयः, तत्र च शुद्धैः=एकपञ्चा-
शदशरैर्योजनेन, इषुवाणाग्निसायकाः = इषवः ५, वाणाः ५, अग्नयः ३ सायकाः ५;
एवं च समष्टौ पञ्चपञ्चाशत्तरशतत्रययुतपञ्चसहस्रसंख्यकाः ५३१५ ध्वनेर्भेदाः ।

ननु एकपञ्चाशत्संख्यकेषु ध्वनिषु त्रिरूपेण सङ्करेण एकरूपया संसृष्ट्या समष्ट्या
चतुर्विधगुणेन ध्वनेर्भेदश्चतुर्दशद्विशतसंख्यकैर्भावियम् इति चेन्न ।

५१ संख्यकेषु ध्वनिषु सजातीय एकः, विजातीयः ५० संख्यकाः, संहृत्य ११ ।

एकैकहासक्रमेण	१	४९,	संहृत्य ५०
"	१	४८	" ४९
"	१	४७	" ४८
"	१	४६	" ४७

एवमेकैकहासेन ५१ तमे स्थाने सजातीयः १, विजातीयः शून्यम् एवं च

संहृत्य ध्वनेर्भेदाः सामान्यतः षड्विंशत्यधिकं त्रयोदशशती १३२६ ।

प्रथम शक्तिमूलका एक भेद सब मिलाकर संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य ध्वनिके इकतालिस भेद
होते हैं । असंलक्ष्यणा क्रमव्यङ्ग्यके छः भेद ४१ + ६ = ४७ और लक्षणामूलध्वनिके
चार भेद कुल मिलाकर ध्वनिके इक्याबद भेद हो जाते हैं ।

इनमें प्रथमभेद सजातीय एकसे और विजातीय ५० से संसृष्ट होकर ५१

द्वितीय भेद सजातीय एकसे और विजातीय ४९ से संसृष्ट होकर ५०

तृतीय, भेद सजातीय एकसे और विजातीय ४८ से संसृष्ट होकर ४९

चतुर्थ, भेद सजातीय एकसे और विजातीय ४७ से संसृष्ट होकर ४८

इसी तरह पञ्चम आदिमें भी संसृष्ट होकर एक एक न्यून होकर अन्तिम ५१-

वाँ भेद सजातीय एकसे संसृष्ट विजातीय शून्य हो जाता है ।

इस प्रकार कुल १३२६ (तेरह सौ छत्तीस) भेद हो जाते हैं । उनमें

शुद्धः = शुद्धभेदरूपप्रज्ञाशता योजनेनेत्यर्थः ।

विद्यमानं त्वाद्विद्यते—

अत्युन्नतस्थनयुगा तरलायताक्षी द्वारि स्थिता तदुपयानमहोत्सवाय ।

सा पूर्णकुम्भनवनीरज्जोरणस्रजसंभारमङ्गलमयस्तनकृतं विधत्ते ॥

तत्र च त्रिविधैः संकरैरेकविधया संसृष्ट्या च चतुर्भिर्गुणैः ५३०४ तत्र च शुद्ध-
वेदानाम् एकपञ्चाशत्संख्यकानां संकलनेन ५३०४ + ५१ = ५३५५ एवं च पञ्चपञ्चा-
शदुत्तरमतप्रयाऽधिकपञ्चसहस्रसंख्यका ध्वनेर्भेदाः । ध्वनिसङ्करस्य दिग्दर्शनं विदधाति
अत्युन्नतस्थनयुगोत् । प्रकाशादागतं नायकं क्त्वा वासगृहद्वारि स्थिताया नायिकाया
वर्णनमिदम् । अत्युन्नतस्थनयुगा = अत्युन्नतम् (अत्युच्चम्) स्तनयुगं (पयोधरयुगम्)
अस्याः सा । तरलाऽऽयताक्षी = तरले (चञ्चले) आयते (दीर्घं) अक्षिणी (नेत्रे)
अस्याः सा, “बहुवीहो सक्यरुणोः स्वाङ्गात् षच्” इति समासाऽन्तः षच् प्रत्ययः ।
विस्थात् “विद्यगौराविध्यञ्च” इति ङीष् । सा = नायिका, द्वारि = द्वारे, स्थिता =
विद्यमाना सती, तदुपयानमहोत्सवाय = तस्य (नायकस्य) यत् उपयानम् (उपगमः,
स्वगृहप्रवेश इति भावः); ए एव महोत्सवः (महान् सणः), तस्मै । अयत्नकृतम्
(अनायासविहितम्), पूर्णकुम्भनवनीरज्जोरणस्रजसंभारमङ्गलं = पूर्णकुम्भो (पूर्ण-
कलशो, महोत्सवे द्वारोपयपाश्र्वयोः स्थापनीयो इति भावः कुचद्वयेनेति शेषः), नवनीर-
जानां (कृतनकसलानाम्) तौरणस्रजः (तौरणे = बहुद्वारे, स्रजः = पुष्पमालाः),
स्थापनीयाः तासां सम्भारः (संघटनम्) एव मङ्गलं (मङ्गलाचारम्) विधत्ते =
विदधाति । वस्तुतिलका वृत्तम् ।

बङ्गाङ्गिभावरूप एकाध्यायप्रवेश रूप और सन्दिग्धरूप इसप्रकार तीन प्रकारके
सङ्करोसे और एक प्रकारकी संसृष्टिसे कुल चार संख्यासे गुणन करनेसे वेदखाऽग्निशराः-
अर्थात् “अङ्कानां वामतो गतिः” अङ्कोकी बाई ओरसे गति होती है, बहनेसे वेद = ४,
ब = शून्य, अग्नि = ३, और शर = ५ अर्थात् ५३०४ (पाँच हजार, तीन सौ चार)
इतने भेद होते हैं, फिर ५३०४ (पाँच हजार तीन सौ चार), इनमें शुद्ध ५१
(इवयावन) भेदोंको जोड़नेसे ध्वनिकी षषुवाणाऽग्निशायकाः = अर्थात् इषु ५, वाण
५, अग्नि ३, और शायक ५ अर्थात् ध्वनिकी सामरिट संख्या ५३५५ (पाँच हजार
तीन सौ पचपन) हो जाती है ॥ १२ ॥

संक्षेपसे उदाहरण दिया जाता है—प्रवाससे लीटे हुए नायकके आगमन-
का वृत्तान्त सुनकर स्वागत करनेके लिए घरके द्वारपर खड़ी हुई नायिकाका वर्णन है ।
अति उन्नत स्तनोंवाली, चञ्चल और दीर्घ नेत्रोंसे युक्त नायिका- उसके आगमनके
सत्सवके लिए द्वारपर खड़ी थी । वह पूर्ण कलश, नये कमलोंकी बन्दनवारकी सामग्रीके
मङ्गलको अयत्नसे सिद्धरूप कर रही है ॥

अत्र स्तनावेव पूर्णकुम्भौ, दृष्टय एव नवतोरणस्रज इति रूपकध्वनि-
रसध्वनयोरेकाश्रयानुप्रवेशः सङ्करः ।

‘धिन्वन्त्यमूनि मदमूर्च्छदलिवनीनि धृताध्वनीनहृदयानि मधोर्दिनानि ।
निस्तन्द्रचन्द्रवदनावदनारविन्दसौरभ्यसौहृदसगर्बसमीरणानि ॥’

अत्र निस्तन्द्रत्यादिलक्षणा मूलध्वनीनां संसृष्टिः ।

सङ्करं विवृणोति—अत्रेति । अत्र=अस्मिन् पद्वे, स्तनो एव पूर्णकुम्भो, दृष्टय
एव नवतोरणस्रज इति रूपकध्वनिरसध्वन्योः एकाश्रयाऽनुप्रवेशरूपः सङ्करः । अर्ध-
भावः । स्तनद्वये पूर्णकुम्भद्वितयस्य, तथा दृष्टिषु नवतोरणस्रजः साक्षादारोपस्थाऽभावेव
रूपकस्य व्यञ्जयत्वाद्भूतकवतिः । पूर्वोक्ताभिः स्तनयुग्मदृष्टिभिर्नामकरतेवहीपनात्पयोर्द्वयोः
एकाश्रयाऽनुप्रवेशरूपः सङ्करः ।

ध्वन्योः संसृष्टिमुदाहरति—धिन्वन्त्यमूनीति । वसन्तर्तौर्बर्भनमिवम् । मूल-
मूर्च्छदलिवनीनि = मदेन (हर्षेण हेतुना) मूर्च्छन्तः (वर्धमानाः) अलीनां
(प्रनराणाम्) ध्वनयः (गुञ्जनानि) येषु तानि । धृताऽध्वनीनहृदयानि — धृतादि
(कम्पितानि), मदावेकादिति शेषः । अध्वनीनानां (पाष्यानाम्) हृदयानि (वित्तादि)
वैस्तानि । निस्तन्द्रचन्द्रवदनाविः = निस्तन्द्रः (निर्गता तन्दा — निमीलनं यस्य सः,
अभ्युदितः) यः चन्द्रः (इन्द्रः) स इव वदनं (मुखम्) याथा, तादां वदनाऽरविन्धं
(मुखकमलम्) तस्य सौरभ्यं (सुरभित्वम्) तस्य सौहृदं (सौहार्दम्) सम्बन्ध
इति भावः, तेन सगर्बः (साऽभिमानः) समीरणः (वायुः) येषु तानि, तावृत्तानि, मधोः—
वसन्तर्तौः, अमूनि, दिनानि=दिवसाः, धिन्वन्ति=प्रीणयन्ति । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥

ध्वनिसंसृष्टिं विवृणोति—अत्रेति । अत्र निस्तन्द्रपदेन तन्नाहारहित उच्यते तन्ना
धीला, चन्द्रे निस्तन्द्रवत्स्य बाध्यमानत्वाज्जहल्लक्षणाया प्रकाशरूपोऽर्धो लक्षयते, प्रकाशाऽऽ-
विशयबोधः प्रयोजनम् । तच्च व्यञ्जनया प्रतीयते इत्येकोऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्यो ध्वनिः ।
एवं सौहृदगर्वावपि चेतनघनौ तयोरचेतने वायी बाधत् सम्बन्धे उत्कृष्टत्वस्फोर्णे च
जहल्लक्षणात्तयोरतिशयबोधश्च प्रयोजनं, तच्च व्यञ्जनया प्रतीयते। इत्थं च अत्यन्ततिरस्कृत-
वाच्यरूपाणां त्रयाणां पदगतलक्षणा मूलध्वनीनां मियोऽनपेक्षया स्थितेः संसृष्टिरेव ॥१२॥

इस पद्यमें स्तन ही पूर्ण कलश और नेत्र दो नये कमलोंकी माहाएँ इसप्रकार रूपक
ध्वनि और रसध्वनिका एक एक पदरूप एक एक आश्रयमें अनुप्रवेश होनेसे सङ्कर है ॥

नो ध्वनियोंकी संसृष्टिका उदाहरण देते हैं । यह वसन्त ऋतुका वर्णन है ।

हर्षसे फैलनेवाले भ्रमरोंके गुञ्जनसे युक्त, पथिकोंके हृदयको कम्पित करनेवाले
उगे हुए चन्द्रके समान मुखसे युक्त सुन्दरियोंके मुख कमलके सौरभके सम्बन्धसे पर्वयुक्त
बागुवाले ऐसे वसन्तके दिन आनन्दित कर रहे हैं ॥

इस पद्यमें निस्तन्द्र, सौहृद और गर्व शब्द यथाक्रम प्रकाशमान, सादृश्य और उत्कृष्ट
इन अर्थोंमें पर्यवसित होनेसे अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यलक्षणा मूलक ध्वनियोंकी संसृष्टि है ।

अथ गुणीभूतव्यङ्ग्यम्—

अपरं तु गुणीभूतव्यङ्ग्यं वाच्यादनुत्तमे व्यङ्ग्ये ।

अपरं काव्यम् । अनुत्तमत्वं न्यूनतया साम्येन च संभवति ।

तत्र स्यादितराङ्गं काव्यवाक्षिप्तं च वाच्यसिद्धयङ्गम् ॥ १३ ॥

संदिग्धप्राधान्यं तुल्यप्राधान्यमस्फुटमगूढम् ।

व्यङ्ग्यमसुन्दरमेवं भेदास्तस्योदिता अष्टौ ॥ १४ ॥

इति निरूप्य गुणीभूतव्यङ्ग्यं निरूपयति—अपरं सिद्धति । व्यङ्ग्ये—व्यञ्जनया प्रतिपाद्ये अर्थे, वाच्यात्—व्यभिधाप्रतिपाद्यात् अर्थात्, अनुत्तमे = अनुस्फुटे सति, गुणीभूतव्यङ्ग्यं = गुणीभूतः (अप्रधानीभूतः) व्यङ्ग्यः (व्यञ्जनाप्रतिपाद्यः अर्थः) यस्मिन्सत्, तत्राप्रधान्यम्, अपरम् = अन्यत्, इतिविधिं वा काव्यं भवतीत्यर्थः ।

कारिकां विवृणोति—अपरमिति । व्यङ्ग्याऽर्थस्य अनुत्तमत्वं च, न्यूनतया-वाच्याऽप्रेक्षया हीनतया, साम्येन च = तुल्यत्वेन च संभवति ।

गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य भेदात्प्राधान्यं निदिशति—तत्र स्यादिति ।

तत्र = गुणीभूतव्यङ्ग्ये, इतराऽङ्गम् = इतरस्य (रसस्य, भावादेः वा) अङ्गम् (अवयवः, परिपोषकम्) इतराङ्गं नाम व्यङ्ग्यम् एकम् । काव्यवाक्षिप्तं = काव्यं (भिक्षकण्ठवनिना) वाक्षिप्तम् (कृताक्षेपम्) व्यङ्ग्यं द्वितीयम् । वाच्यसिद्धयङ्गं = वाच्यसिद्धेः = वाच्याऽर्थस्य सिद्धेः (निष्पत्तेः) अङ्गम् (प्रयोजकम्) नाम व्यङ्ग्यं तृतीयम् ॥ १३ ॥

संदिग्धप्राधान्यं = संदिग्धं (संशयितम्) प्राधान्यम् (प्रधानभावः) यस्य सत्, तादृशं व्यङ्ग्यं तच्छतुर्थम् । तुल्यप्राधान्यं=तुल्यं (समानम्) प्राधान्यं (प्रधानभावा) यस्य तत् व्यङ्ग्यं पञ्चमम् । अस्फुटम् = अस्पष्टं, सद्बदयैरपि झटिति अप्रतीयमानमिति भावः, व्यङ्ग्यं षष्ठम् । अगूढम् = अतिस्फुटं वाच्याऽर्थसदृशं व्यङ्ग्यं, सप्तमम्, इति—एवं, तस्य = गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य, अष्टौ = अष्टसंख्यायाः, भेदाः = प्रकाराः, उदिताः = कथिताः ॥ १४ ॥

गुणीभूत व्यङ्ग्यम्—जहाँपर वाच्य अर्थसे व्यङ्ग्य अर्थ उत्तम नहीं होता है, वहाँ गुणीभूतव्यङ्ग्य नामक द्वितीय श्रेणीका काव्य होता है । वाच्य अर्थसे न्यून होनेसे वा वाच्य अर्थके तुल्य भावसे रहनेसे व्यङ्ग्य अर्थ अनुत्तम होता है ।

गुणीभूत व्यङ्ग्यके भेद—इतराऽङ्ग व्यङ्ग्य, काव्यवाक्षि व्यङ्ग्य, वाच्यसिद्धयङ्ग व्यङ्ग्य ॥ १३ ॥

संदिग्ध प्राधान्य व्यङ्ग्य, तुल्यप्राधान्य व्यङ्ग्य, अस्फुटव्यङ्ग्य, अगूढव्यङ्ग्य, और असुन्दर व्यङ्ग्य इसप्रकार गुणीभूतव्यङ्ग्य काव्यके आठ भेद होते हैं ॥ १४ ॥

इतरस्य रसादेरङ्गं रसादिव्यङ्ग्यम् ।

कथा—

‘अयं स रसनोत्कर्षा पीनस्तनविमर्दनः ।

नाभ्यूरुजघनस्पर्शा नीवीविक्षंसनः करः ॥’

अत्र शृङ्गारः करुणस्याङ्गम् ।

‘मानोन्नतां प्रणयिनीमनुनेतुकामस्त्वत्सैन्यसागररवोद्गतकर्णतापः ।

हा ! हा ! कथं नु भवतो रिपुराजधानीप्रासादसंततिषु तिष्ठति कामिलोकः ॥’

इतरस्येति । इतरस्य = रसादेर्भावादेर्वा, अङ्गं = रसादिरूपं व्यङ्ग्यं, रसादि-
व्यङ्ग्यम् ।

इतराऽङ्गमुदाहरति— अयमिति । महाभारते भूरिश्रवसः समरपतितं हस्तम-
बलोवय तत्पत्न्या उक्तिरियम् । अयं—दृश्यमानः, सः = प्रागनुभूतः, रसनोत्कर्षा = रन्तुं
मेखलोत्कर्षणशीलः पीनस्तनविमर्दनः = पुष्टकुचविमर्दकः, नाभ्यूरुजघनस्पर्शा = नाभिसम्बन्धि-
कटिपुरोभागस्पर्शा, नीवीविक्षंसनः = वसनग्रन्थपसारकः, करः = हस्तः अस्तीति शेषः ।
अनुष्टुप् । अत्र शृङ्गारः रसालम्बनस्य भूरिश्रवसो विच्छेदेन रतेरसाश्रयतया स्मर्यमाणानां
शृङ्गाररसाऽङ्गानां शोकोद्दीपकतया करुणाऽनुकूलताऽतः खण्डरसः शृङ्गारः करुणाऽ-
ङ्गम् । करुणविशदोऽपि शृङ्गारः शोकोद्दीपकरत्वेनाऽङ्गं भवतीति सप्तमपरिच्छेदे
वक्ष्यते । अनुष्टुप् वृत्तम् ।

रसस्य भावाऽङ्गं तयाऽपरमिसराङ्गं व्यङ्ग्यमुदाहरति— मानोन्नतामिति ।
कस्यचिद्भावाः स्तुतिरियम् । (हे राजन् !) भवतः = तव, रिपुराजधानीप्रासाद-
संततिषु = रिपुराजधान्याः (शत्रुराजधान्याः), प्रासादसंततिषु (सौधपरम्परामु) ।
मानोन्नताम् = उन्नतमानां, प्रणयिनीं = प्रियाम्, अनुनेतुकामः = अनुनेतुमिच्छुः ।
कामिलोकः = कामुकसमूहः, त्वत्सैन्यसागररवोद्गतकर्णतापः = तव (भवतः)
सैन्यसागरः (सैनिकसमुद्रः), तस्य रवेण (शब्देन, कोलाहलेनेति भावः), उद्गतः

१ उनमें जहाँपर व्यङ्ग्य अर्थ इतर (अन्य) रस आदिका अङ्ग होता है
उसे इतराऽङ्ग व्यङ्ग्य कहते हैं । जैसे—महाभारतमें समरमें भूरिश्रवसके कटे हुए
हाथको देखकर उसकी पत्नीकी उक्ति है । मेखलाको खींचने वाला, पुष्ट स्तनोंका
विमर्दन करनेवाला और नाभि, उर और जघन (कटिके पूर्वभाग) का स्पर्श करने-
वाला यह भाव है । आलम्बन (नायक) का विच्छेद होनेसे शृङ्गार रस यहाँपर
इतर (अन्य) रस करुणका अङ्ग हुआ है, अतः यह इतराऽङ्ग व्यङ्ग्य नामक गुणी-
भूत व्यङ्ग्यका उदाहरण है ।

दूसरे इतराऽङ्ग व्यङ्ग्यका उदाहरण देते हैं । कोई कवि किसी राजाका वर्णन
करता है । हे राजन् । आपके शत्रु राजाकी राजधानीके प्रासादोंमें प्रणयकोप करने-

अत्रौत्सुक्यत्राससन्धिसंस्कृतस्य करुणस्य राजविषयरतावक्त्रभावः ।

जनस्थाने भ्रान्तं कनकमृगतृष्णान्धितधिया
वचो वेदेहीति प्रतिपदमुदश्रु प्रलपितम् ।

(उतराक्षः) कर्णतारः (श्रोत्रेन्द्रियपीडा) यस्य सः, तादृशः सन्, कथं = केन प्रकारेण, तिष्ठति नु = विद्यते नु । हा हा = कामिलोकस्य शोच्यत इति भावः । वसन्त-तिलका वृत्तम् ।

विदूषोति—अत्रेति । अत्र = अस्मिन् पद्ये । औत्सुक्यत्राससन्धिसंस्कृतस्य = प्रथमपादेन औत्सुक्यं, द्वितीयपादेन च त्रासो व्यज्यते, अतः औत्सुक्यत्रासदोः यः सन्धिः (सङ्गमः), तेन संस्कृतस्य (परिपोषितस्य) करुणस्य, राजविषयरतो = दर्प्यभावः राजविषयकाऽनुरागे, अङ्गभावः = अङ्गत्वम् । अत्र करुणस्यौत्सुक्यादीनां भावानामङ्गत्वमेव । तेषामपि वगभ्यामर्थानां वाच्याऽर्थाऽतिशयित्वाऽभावेन गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वम् । वसन्ततिलका वृत्तम् ।

शब्दशक्तिमूलकवचनेवच्योऽर्थाऽङ्गतामुदाहरति—जनस्थान इति । घनाऽर्धं प्रयत्नमानस्य निराश्रय कस्यचिद्विदस्योक्तिरियम् । कनकमृगतृष्णान्धितधिया = कनके (घने) या मृगतृष्णा (प्राप्तीच्छा), तथा अन्धिता (तत्त्वज्ञानाऽसमर्थाङ्गता) धीः (बुद्धिः) यस्य, तेन तादृशेन, मया, जनस्थाने = जनानाम् (आढ्यजनानाम्) स्थाने, भ्रान्तं = भ्रमणं कृतम् । प्रतिपदं = प्रत्याढ्यस्थानं, देहि = वितर, इति, वचः= वचनम्, उदश्रु=उद्गतम् अश्रु (नयनसलिलम्) यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथेति क्रियान्वितेष्वणम् । प्रतिपदं = प्रतिचरणभ्यासं, प्रलपितं=प्रलापः कृतः । निरर्थकत्वेन उच्चरितम्

वाली अपनी नायिकाको मनानेकी इच्छा करनेवाला कामुकसमूह उसी समय आपके सिन्हा-रूप समुद्रके कोलाहलसे कानमें सन्ताप उत्पन्न होनेसे किस-प्रकार रहता है हाय ! हाय ! ॥

इस पद्यमें प्रथम चरणमें औत्सुक्य और द्वितीय चरणमें त्रास व्यङ्ग्य होता है इसप्रकार औत्सुक्य और त्रासकी सन्धिसे परिपोषित करुणरसका राजविषयक रति- (अनुराग में अङ्गभाव है । शब्दशक्तिमूलक वचनकी इतर (वाच्योऽर्थ) की अङ्गताका उदाहरण देते हैं । घनके लिए प्रयत्न करनेवाले किसी निराश्रय दरिद्रकी उक्ति है । इस पद्यमें वक्ता और राममें सादृश्य दिखलाया है । वक्ताके पक्षमें—सुवर्ण पानेकी मृगतृष्णासे अन्धी बुद्धि होनेसे जनोंके स्थान (अनेक देश) में भ्रमण किया । रामके पक्षमें—सोनेके मृग (मारीच) को पानेकी तृष्णासे अन्धी बुद्धि होनेसे जनस्थान अर्थात् दण्डकारण्यके एक भागमें भ्रमण किया । वक्ताके पक्षमें—देहि = दो ऐसा वचन पद्य पद्यमें आँखोंमें आँसू भर कर कहा । रामके पक्षमें—हे देहि = हे सीते ! ऐसा वचन पद्य पद्यमें आँसू भरकर कहा । वक्ताके पक्षमें—भर्ता अर्थात् घनसम्पन्न स्वामीकी मुख-

कृता लङ्कामर्तुर्वदनपरिपाटीषु घटना

मयाप्तं रामत्वं कुशलवसुता न त्वधिगता ॥'

अत्र रामत्वं प्राप्तमित्यवचनेऽपि शब्दशक्तेरेव रामत्वमवगम्यते ।
वचनेन तु सादृश्यहेतुकतादात्म्यारोपणमाविष्कुर्वता तद्गोपनमपाकृतम् ।

मर्तुः = धनसम्पन्नस्य, जातावेकवचनम् वदनपरिपाटीषु = मुखाद्यवयवाऽनुक्रमेषु, का =
कीदृशी, घटना = संवटनक्रिया, अलं = पर्याप्तं यथा तथा, कृता = विहिता । मया
रामत्वं प्राप्तं, परं कुशलवसुता ता = कुशलं (निपुणं, दारिद्र्याऽपनोदकमिति भावः)
वसु (धनम्) यस्य सः, तस्य भावस्तत्ता धनसमृद्धिरिति भावः । न अधिगता =
न प्राप्ता ।

रासपक्षे — कनकमृगतुष्णाऽन्वितधिया = कनकमृगः (सुवर्णहरिणः, मारीच
इति भावः) तस्मिन् या तुष्णा (लालसा) जनकमुताऽभिलषितपूरणाऽधिकेति भावः ।
तया अन्विता (विवेकदृष्टिरहिता) क्षीः (बुद्धिः), तथा । जनस्थाने = दण्डकारण्ये
देशे, भ्रान्तं = भ्रमणं कृतम् । प्रतिपदं = प्रतिपादनासं, हे वंदेहि = हे सीते !
उदम्बु = उदगतनयनजलं यथा तथा, प्रलपितं = प्रलापः कृतः । एवं च लङ्कामर्तुः =
लङ्काऽधिपतेः, रावणस्येत्यर्थः वदनपरिपाटीषु घटना = वदनाती (मुखानाम्)
परिपाटयाम् (पङ्क्तौ) इषु घटना (बाणसंघटना), कृता = विहिता । इत्थं च मया
रामत्वं = दाशरथित्वम्, आप्तं, = प्राप्तम्, तु = परन्तु, कुशलवसुता = कुशलत्री (तदाक्यौ)
सुती (पुत्री) यस्याः सा, तादृशी सीता, न अधिगता = न प्राप्ता । शिखरिणी वृत्तम् ।

गुणीभूतत्वं विशदयति—**अत्र** इति । अत्र = अस्मिन् पद्ये, “रामत्वं प्राप्तम्”
इति अवचनेऽपि = अप्रतिपादनेऽपि । शब्दशक्तेरेव = स्वरूपशब्दसामर्थ्यादेव, रामत्वं =
रामसादृश्यम्, अवगम्यते = व्यञ्जनया जीयते । वचनेन तु = “मयाऽऽप्तं रामत्वं”
इति वाक्येन तु, सादृश्यहेतुकतादात्म्यारोपणं = साम्यकारणकरामाऽभेदारोपणम्, आवि-

परम्परामें दैन्यपूर्ण नेष्टा पर्याप्य की । रामके पक्षमें—लङ्कामर्ता (रावण) के वदन-
परिपाटी (मुखपङ्क्त) में इषुघटना अर्थात् बाणका प्रहार किया । वक्ताके पक्षमें—
हस्यकार मीने रामत्वं अर्थात् रामभाव तो प्राप्त कर लिया पर कुशलवसुता अर्थात्
बनाबधजा नहीं पाई, रामपक्षमें—कुशलवसुता अर्थात् जिसके कुश और लव सुत (पुत्र)
हैं ऐसी सीताको नहीं पाया ॥

इस पद्यमें वक्ताके “रामत्वं प्राप्तम्” अर्थात् मीने रामभान तो प्राप्त कर लिया
ऐसा न कहनेपर भी तुल्यरूप शब्दोंके सादृश्यसे ही उसमें रामत्वका बोध हो जाता ।
परन्तु पूर्वोक्त वाक्यसे तो शब्द सादृश्यसे होनेवाला रामके साथ उसका तादात्म्य शब्दसे
ही प्रकाशित हो गया, व्यञ्जनासे होनेवाला उसका गोपन लपित हुआ । इस कारण
वक्ताका रामके सादृश्य वाच्य होकर रामके सादृश्यके प्राप्तिलूप वाच्यार्थके

तेन वाच्यं सादृश्यं वाक्यार्थान्वयोपपादकतयाङ्गतां नीतम् ।

काकाक्षिप्तं यथा—

‘मध्नामि कौरवशतं समरे न कोपाद् दुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरस्तः ।
संचूर्णयामि गदया न सुयोधनोरु सन्धिं करोतु भवतां नृपतिः पयोः ॥’

अत्र मध्नाम्येवेत्यादिक्यङ्ग्यं वाच्यस्य निषेधस्य सहभावेनैव स्थितम् ।

शुर्वता = प्रकाशयता, तद्गोपनं = रामसादृश्यगूहनम्, अपाकृतं = खण्डितम् । तेन = कारणेन, वाच्यं = वाच्यवर्णनप्रति प्रतिमानं, सादृश्यं = वक्त्रि-रामसादृश्यं, वाक्याऽर्थाऽन्वयोपपादकतया = वाक्याऽर्थस्य (रामसादृश्यप्राप्तिरूपस्य) अन्वयोपपादक-तया (सम्बन्धसाधकतया), अङ्गतां = गुणीभूततां, नीतं = प्राप्तम् । भतो व्यङ्ग्या-ऽर्थरूपस्य वक्त्रि-रामसादृश्यस्य वाक्याऽर्थाऽतिशयित्वाभावेन गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य प्रतीयत इति भावः ।

काकाक्षिप्तं गुणीभूतव्यङ्ग्यमुदाहरति—मध्नामीति । वेणीसंहारनाटके दुर्योधनेन समं युधिष्ठिरस्य सन्धिप्रवृत्तिं कृत्वा कुपितस्य भीमसेनस्य सहदेवं प्रत्युक्ति-रियम् । समरे = युद्धे, कोपात् = क्रोधाद्धेतोः, कोरवशतं = कोरवाणां (दुर्योधनादीनां) शतं, न मध्नामि = पूर्वप्रतिज्ञामनुसृत्य न मथिष्यामि, मथिष्याम्येव, एवं परत्रापि । ‘वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा’ इति भविष्यदर्थे लट् । दुःशासनस्य = दुर्योधनस्य वाऽ-नुसृत्य, उरस्तः = वक्षःस्थलात्, रुधिरं = रक्तं, न पिबामि = न पास्यामि ? गस्याम्येव । एवं च गदया = कासूनामकाऽऽयुधविशेषेण, सुयोधनोरु = दुर्योधनसकियनी, न संचूर्ण-यामि = न संचूर्णयिष्यामि ? संचूर्णयिष्याम्येव । भवतां = युष्माकं, नृपतिः = राजा युधिष्ठिरः, पयोः = इन्द्रप्रत्यादिग्रामपञ्चकग्रहणरूपेण सन्धि = पणवन्धं, करोतु = विवधातु । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥

काहुव्यङ्ग्यं विवृणोति—अत्रोति । अत्र—अस्मिन् पद्ये मध्नामि एव इत्यादि-व्यङ्ग्यं = व्यञ्जनाप्रतिपाद्यं वस्तु, वाच्यस्य = अभिप्रायप्रतिपाद्यस्य, निषेधस्य = न मध्नामीति वाक्यरूपस्य, सहभावेन = साहित्येन, स्थितं = विद्यमानम्, अस्तीति

अन्वयमें उपपादक हीनेसे वाक्याऽर्थका अङ्ग ही गया है । अतः गुणीभूतव्यङ्ग्य काव्य हुआ । काकाक्षिप्त व्यङ्ग्य जैसे—मध्नामि० । वेणीसंहार नाटकमें दुर्योधनके साथ युधिष्ठिरकी सन्धिके अन्त सुनकर सहदेवके प्रति भीमसेनकी उक्ति है ‘युद्धमें क्रोधसे सब ही कौरवका मदन नहीं करूंगा ? दुःशासनकी छातीसे रुधिर नहीं पियूंगा ? गदासे दुर्योधनके ऊरुओंको चूर चूर नहीं करूंगा ? आपके राजा (युधिष्ठिर) इन्द्रप्रस्य आदि पाँच ग्रामोंको लेनेकी शर्तपर सन्धि कर लें ॥

इस पद्यमें “मध्नामि एव” इत्यादि व्यङ्ग्य (व्यञ्जनासे प्रतिपाद्य) वस्तु

‘दीपयन् रोदसीरन्ध्रमेष ज्वलति सर्वतः ।

प्रतापस्तव राजेन्द्र ! वैरिवंशदवानलः ॥’

अत्रान्वयस्य वेणुत्वारोपणरूपो व्यङ्ग्यः प्रतापस्य दावानलत्वारोप-
सिद्धयङ्गम् ।

‘हरस्तु किञ्चित्परिवृत्तधैर्यः—’ (पृ० २८४) इत्यादौ विलोचनव्यापार-
शुन्वनाभिलाषयोः प्राधान्ये सन्देशः ।

शेषः । अतो ह्यनित्वं निरस्तमिति भावः । अस्य काक्वाक्षित्तिगुणीभूतव्यङ्ग्यस्य गूढ-
व्यङ्ग्यस्योऽन्तःपातित्वेऽपि काकुरूपवैचित्र्यस्य विशेषत्वात्पार्यन्त्येन प्रहणम् ।

वाच्यसिद्धयङ्गं गुणीभूतव्यङ्ग्यमुदाहरति— दीपयन्निति । कश्चित्कविः कञ्चिद्वा-
ज्जान प्रशंसति । हे राजेन्द्र — हे नृपश्रेष्ठ !, वैरिवंशदवानलः = वैरिणः (शत्रोः)
वंशः (कुलम्) एव वंशः (वेणुः), तत्र दावानलः (वनाऽग्निस्वरूपः) ।
एषः=अयं, तव=भवतः प्रतापः = तेजः, रोदसीरन्ध्रं = रोदस्थोः (छावापृथिव्योः)
रन्ध्रम् (छिद्रम्, अवकाशमित्यर्थः), दीपयन् = प्रकाशयन्, सर्वतः = समन्तात्,
ज्वलति = दीप्यते । अनुष्टुब् वृत्तम् ॥

वाच्यसिद्धयङ्गमुपपादयति— अत्रेति । अत्र = अस्मिन् श्लोके, अन्वयस्य =
“सन्ततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयो । वंशोऽववायः सन्तानः” इत्यमरात् वंशशब्द-
वाच्यस्य कुलस्य वेणुत्वाऽऽरोपणरूपः = वंशत्वारोपस्वरूपः, व्यङ्ग्यः = व्यञ्जनावृत्ति-
प्रतिपाद्यः अर्थः, प्रतापस्य = राजतेजसः, दावानलत्वाऽऽरोपसिद्धयङ्गम् = दावानल-
त्वाऽऽरोपसिद्धेः (वनाऽग्निस्वारोपसिद्धेः), वाच्यार्थस्य अङ्गम् (प्रयोक्त्रः),
अतः व्यङ्ग्यार्थस्य वाच्यसिद्धेरङ्गत्वेन समस्काराऽऽतिशयित्वाऽभावेन वाच्यसिद्धयङ्ग-
नाम गुणीभूतव्यङ्ग्यमुदाहृतम् ।

सन्दिग्धप्राधान्यं नाम दुणीभूतव्यङ्ग्यमुदाहरणनिर्देशेन उपपादयति—
हरतिश्चाति । उद्बुद्धमात्रस्याभिभावस्योदाहरणे कुमारसंभवस्यं पद्यमिदं तृतीयपरि-
च्छेदे (२८४ पृष्ठे) प्रदर्शितम् । आकालिकवसन्तप्रवृत्ती पावती पश्यतो हरस्य धैर्य-

वाच्य (अग्निष्ठावृत्तिसे प्रतिपाद्य) वस्तु “न मथ्नामि” इसके सहभावे स्थित होनेसे
वह गुणीभूतव्यङ्ग्य हुआ ।

वाच्यसिद्धयङ्ग व्यङ्ग्य— दीपयन्० । कोई कवि किसी राजाकी प्रशंसा
करता है । हे राजेन्द्र ! शत्रुके वंश (कुल) ही जो वंश (बांस) उसको जलानेमें
बनके अग्निस्वरूप आपका प्रताप आकाश और पृथिवीके मध्यभागको प्रकाशित करता
हुआ चारों ओरसे प्रदीप्त हो रहा है ॥

यहापर वंश (कुल) में वंश (बांस) का आरोप व्यङ्ग्य है वह प्रतापमें दावा-
नकरके आरोपरूप वाच्यार्थकी सिद्धिका अङ्ग है अतः गुणीभूतव्यङ्ग्य हुआ है ।

सन्दिग्धप्राधान्य व्यङ्ग्य—“हरस्तु किञ्चित्परिवृत्त०” (पृ० २८४) ।

‘ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये ।

जामदग्न्यश्च वो मित्रमन्यथा दुर्मनायते ॥’

अत्र परशुरामो रक्षःकुलक्षयं करिष्यतीति व्यङ्ग्यस्य वाच्यस्य च
समं प्राधान्यम् ।

‘सन्धौ सर्वस्वहरणं विभ्रहे प्राणनिग्रहः ।

विपर्ययवर्णनमिदम्, अत्र हरस्य उभामुखे विलोचनव्यापारो वाच्यः (अभिधाप्रतिपाद्यः) ।
मुखधाने विलोचनव्यापारात् चुम्बनाऽभिलाषः व्यङ्ग्यः (व्यङ्जनाप्रतिपाद्यः), तथा च
विलोचनव्यापारचुम्बनाऽभिलाषयोः (वाच्यव्यङ्ग्याऽर्थयोः) प्राधान्ये - प्रधानभावेऽ-
सन्देहः, अत इदं सन्दिग्धप्राधान्यं नाम गुणीभूतव्यङ्ग्यमित्युपपद्यते ।

तुल्यप्राधान्यं नाम गुणीभूतव्यङ्ग्यमुदाहरति—ब्राह्मणाऽतिक्रम इति ।
महावीरचरितनाटके रावणं प्रति परशुरामस्य सन्देशोक्तिरियम् । ब्राह्मणाऽतिक्रमत्यागः—
ब्राह्मणानाम् (विप्राणाम्) अतिक्रमः (उल्लङ्घनं, परामर्श इति भावः), तस्य त्यागः
(हानम्), भवताम् एव = युष्माकं राक्षसानाम् एव, भूतये = ऐश्वर्याय, कल्याणार्थेति
भावः । भविष्यति । अन्यथा = अन्येन प्रकारेण, ब्राह्मणाऽतिक्रमे सतीति भावः । वः =
युष्माकं, मित्रं = सखा, परशुरामस्य रावणस्य चेत्युभयोरपि शिषोपालकत्वेन मित्रत्वमिति ।
जामदग्न्यः = जमदग्नेरपत्य पुमान्, “गतादिभ्यो यञ्” इति यञ् । परशुराम इति भावः ।
दुर्मनायते = दुर्मना इव आचरति, “कर्तुः क्यङ्मुलोपञ्च” इति क्यङ्प्रत्ययः सलोपः
लट् च । विमना भविष्यतीति भावः । अनुष्टुप् कृतम् ।

तुल्यप्राधान्यसूपपादयति—अत्रेति । अत्र = अस्मिन्बलोके परशुरामः रक्षः-
कुलक्षयं = राक्षसवंशनाशं, करिष्यतीति “दुर्मनायते” इति पदप्रतिपाद्यस्य व्यङ्ग्यस्य
मित्रमित्यनेन मित्रब्राह्मणाऽतिक्रमस्याग्न्यस्य विभूतिप्राप्तिरूपस्य वाच्यस्य च तुल्य-
प्राधान्यात्तुल्यप्राधान्यरूपं गुणीभूतव्यङ्ग्यमुदाहरतम् ।

अस्फुटव्यङ्ग्यरूपं गुणीभूतव्यङ्ग्यमुदाहरति—सन्धाविति । सन्धौ =
पणकण्ठे, अल्लावदीनाक्येन बिलजोबंशोद्भवेन यवनाऽभिपत्तिना सद्देति शेषः, सर्वस्व-
इत्यादि पक्षमें पार्वती के मुखमें महादेवका विलोचनव्यापार वाच्य है और चुम्बनाऽ-
भिलाष व्यङ्ग्य है इस प्रकार वाचाऽर्थ और व्यङ्ग्याऽर्थके प्राधान्यमें सन्देह होनेसे
गुणीभूत व्यङ्ग्य हुआ है ।

तुल्यप्राधान्य व्यङ्ग्य—“ब्राह्मणाऽतिक्रमः” । महावीरचरित नाटकमें
रावणके प्रति परशुरामके सन्देशका वर्णन है । ब्राह्मणोंके उल्लङ्घनका त्याग तुम्हारे ही
ऐश्वर्यके लिए है, नहीं तो मित्र परशुराम विरक्त हो जायेंगे ॥

इस पक्षमें “परशुराम राक्षस वंशका क्षय कर देंगे” इस व्यङ्ग्यका और यथा-
श्रुत वाचा अर्थ का भी तुल्य प्राधान्य होनेसे गुणीभूतव्यङ्ग्य हुआ है ।

अस्फुटव्यङ्ग्य—“सन्धौ” । राधि करनेर सर्वस्वहरण और विग्रह

अल्लावदीननृपती न सन्धिर्न च विग्रहः ॥'

अत्राल्लावदीनारूपे नृपती दानसामादिमन्तरेण नान्यः प्रशमोपाय इति व्यङ्ग्यं व्युत्पन्नानामपि ऋदित्यस्फुटम् ।

'अनेन लोकगुरुणा सतं धर्मोपदेशिना ।

अहं व्रतवती स्वैरमुक्तेन किमतः परम् ? ॥'

अत्र प्रतीयमानोऽपि शाक्यमुनेस्तिर्यग्योषिति बलात्कारोपभोगः

हरणं = सकलसम्पत्तिग्रहणं, विग्रहे = तेनैव सह युद्धाचरणे, प्राणतिग्रहः = प्राणदण्डः, अतः अल्लावदीननृपती = तदाख्ये राजनि, न सन्धिः न विग्रहः, कर्तव्य इति शेषः । अनुष्टुप् वृत्तम् ।

अस्फुटव्यङ्ग्यमुपपादयति—अत्रेति । अत्र=अस्मिन् पक्षे । अल्लावदीनारूपे= तन्नामके, नृपती=राज्ञि, दानसामादिम् अन्तरेण = बितरणसान्त्वप्रयोगं विना, न अन्यः = अपरः, प्रशमोपायः = शान्त्युपायः, इति व्युत्पन्नानाम् अपि = विदग्धानाम् अपि, ऋदिति = शीघ्रम्, अस्फुटम् = अव्यक्तम् अतः अस्य वाच्यात् = अर्थात् अनुत्तमत्वमतः अस्फुटव्यङ्ग्यस्य गुणीभूतव्यङ्ग्यस्योदाहरणमिदम् ।

अगूढव्यङ्ग्यं नाम गुणीभूतव्यङ्ग्यमुदाहरति—अनेनेति । शाक्यमुनिना बलादुपमुक्तायास्तिर्यग्योषिति उक्तिरियम् ।

सतां = शिष्टानां, धर्मोपदेशिना = धर्मोपदेशकेन, लोकगुरुणा=जनाऽऽचार्येण; अनेन = शाक्यमुनिना, व्रतवती = पातिव्रत्यविममयुक्ता, अहम्, अतः परम् = अस्मात् अधिकं, स्वैर = स्वच्छन्दं यथा तथा, उक्तेन = कथितेन, वृत्तान्तेनेति शेषः; किं = किं प्रयोजनमिति भावः । पतिव्रतया स्वदूषणं स्फुटं न वक्तव्यमिति भावः । अनुष्टुप् वृत्तम् ।

अगूढव्यङ्ग्यं विवृणोति—अत्रेति । अत्र = अस्मिन् पक्षे । प्रतीयमानोऽपि= व्यञ्जनावृत्त्या ज्ञायमानोऽपि । शाक्यमुनेः = शाक्यसिंहस्य, तिर्यग्योषिति = तिर्यग्जाति-

(युद्ध) करनेपर प्राणदण्ड राजा (अल्लावदीन खिलजी) में न सन्धि और न तो विग्रह ही उचित है ॥

इस पद्यमें अल्लावदीन नामके राजामें दान और साम आदिके विना और उपाय शान्तिके लिए नहीं है यह व्यङ्ग्य अर्थ चतुर जनोकी भी शीघ्र स्फुट (व्यक्त) नहीं है अतः यह अस्फुटव्यङ्ग्य है ॥

अगूढ व्यङ्ग्य—“अनेन” । शाक्यमुनिसे बलात्कारपूर्वक उपभुक्त किसी नीच जातिकी स्त्रीकी उक्ति है । लोकके गुरु सज्जनोंको धर्मका उपदेश करनेवाले इन्होंने पातिव्रत्यसे युक्त मुझे जवदस्तीसे इसके बाद कहनेसे क्या ? इस पद्यमें शाक्य-मुनिका नीच जातिकी स्त्रीमें बल पूर्वक उपभोग व्यङ्ग्य होकर भी स्पष्ट होनेसे वाच्यके

स्फुटतया वाच्ययमान इत्यगूढम् ।

'वाणीरकुञ्जगुह्योऽङ्गीणसवणि कोलाहलं सुपन्तीप ।

परकम्भवावडाए बहुए सीअन्ति अङ्गानि ॥'

अत्र दत्तसंकेतः कश्चिदङ्गीणसवणि इति व्यङ्ग्यत्वात् 'सीदन्त्यङ्गानि'

इति वाच्यस्य चमत्कारः सहृदयसंवेद्य इत्यसुन्दरम् ।

स्त्रियां, बलात्कारोपशोषः = वृद्धपूर्वक घर्षण, व्यङ्ग्य स्फुटतया = स्पष्टतया, वा
वाक्येपाञ्चकारमहिम्ना, वाच्ययमानः = वाच्यवत् वाच्यत्वं, प्रतीयेते इति अपूढं नाम
गुणीभूतव्यङ्ग्यमुदाहृतं भवति ।

असुन्दरं व्यङ्ग्यं नाम गुणीभूतव्यङ्ग्यमुदाहरति—वाणीरेति ।

"वाणीरकुञ्जोऽङ्गीणसवणिकोलाहलं सुपन्त्याः ।

गृहकर्मव्यापृताया वच्चाः सीदन्त्यङ्गानि ॥" इति संस्कृतच्छाया ।

वाणीरकुञ्ज उपनायके कृतसङ्केतायाः परं गृहकार्यव्यग्रतया मन्तुमन्ताया
नायिकाया अवस्थावर्णनमिदम् । वाणीरकुञ्जोऽङ्गीणसवणिकोलाहलं = वाणीरकुञ्जात्
(वेतसलतागुह्यात्) उङ्गीणाः (उत्पत्तिः) नायकागमनव्यापारेणेति शेषः । ये सकुनयः
(पक्षिणः) तेषां कोलाहलम् (कलकलम्) । गुप्यन्त्याः = अज्ञान्यन्त्याः, गृहकर्म-
व्यापृतायाः = गृहकर्मणि (गृहकृत्ये) व्यापृतायाः (व्यग्रतायाः), वच्चाः—नायिकायाः
अङ्गानि = देहाऽवयवाः, सीदन्ति = अवसावं प्राप्नुवन्ति । गाथा वृत्तम् ।

असुन्दरं गुणीभूतव्यङ्ग्यं विवृणोति—अत्रेति । अत्र = अस्यां गाथायां, दत्त-
सङ्केतः = दत्तः सङ्केतो यस्यै सः, गृहीतसंकेतः, कश्चित्—पुरुषः लतागृहं =
वाणीरकुञ्जं, प्रविष्टः = कृतप्रवेशोऽस्ति इति व्यङ्ग्यत्वात् = व्यङ्ग्यत्वात्प्रतिपाद्यादर्थात्,
सीदन्ति अङ्गानि इति सर्वाङ्गाऽवसादप्रसरणरूपस्य वाच्यार्थस्यैव उत्कण्ठाऽतिशय-

समानं अगूढं हो गया है इसलिए यह गुणीभूत व्यङ्ग्य हुआ है ।

असुन्दर व्यङ्ग्य—वेतके लतागृहमें चढ़े हुए पक्षियोंका कोलाहल सुननेवाली
घरमें काममें व्यग्र वधुके अङ्ग क्लिबिल होते हैं । इस पक्षमें आनेके लिए सङ्केतकी
पाया हुआ कोई पुरुष लतागृहमें पहुँच गया इस व्यङ्ग्य अर्थसे "सीदन्त्यङ्गानि"
अर्थात् सुकुमारताके कारण बिड़ियोंके कोलाहलसे उसके अङ्ग क्लिबिल हो जाते हैं
ऐसे वाच्य अर्थका चमत्कार सहृदय जनोंसे संवेदनीय है इसलिए यह गुणीभूतव्यङ्ग्य
हुआ है ।

किञ्च यो दीपकतुल्ययोगितादिषूपमाद्यलङ्कारो व्यङ्ग्यः स गुणी-
भूतव्यङ्ग्य एव । काव्यस्य दीपकादिमुखेनैव चमत्कारविधायित्वात् ।

तदुक्तं ध्वनिकृता—

‘अलङ्कारान्तरस्यापि प्रतीतौ यत्र भासते ।
तत्परत्वं न काव्यस्य नासौ मार्गो ध्वनेर्मतः ॥’

यत्र च शब्दान्तरादिना गोपनकृतचारुत्वस्य विपर्ययः ।

पर्यवसप्तत्वासीन्दर्शयति वाच्यस्य चमत्कारः, सहृदयसंवेद्यः = सहृदयः (हृदयालुभिः)
संवेद्यः (संवेदनीयः) इति असुन्दरं गुणीभूतव्यङ्ग्यम् ।

असुन्दरगुणीभूतव्यङ्ग्यस्य उदाहरणान्तराणि दर्शयति—किञ्चेति । दीपकतुल्य-
योगिताऽऽदिषु=अलङ्कारेषु, य उपमाद्यलङ्कारो व्यङ्ग्यः = व्यञ्जनया प्रतिपाद्यः, स
गुणीभूतव्यङ्ग्य एव । अत्र हेतुं प्रदर्शयति—वाच्यस्य = अभिप्रायप्रतिपाद्यस्य अर्थस्य;
कश्चित् “काव्यस्य” इति पाठान्तरम् । दीपकादिमुखेन एव = दीपकतुल्ययोगिताऽऽदि-
कारेण एव । अत्र एवपदेन व्यङ्ग्योपमादिव्यावृत्तिः । चमत्कारविधायित्वात्=चमत्कार-
प्रतिपादकत्वात् । अत्राऽर्थे ध्वनिकृत्संवाहं प्रदर्शयति—अलङ्कारान्तरस्येति ।

यत्र=यस्मिन् स्थले, अलङ्कारान्तरस्य = प्रदर्शितेऽलङ्कारे अन्यस्य अलङ्-
कारस्य, प्रतीतौ अपि = व्यञ्जनया ज्ञाने तत्रापि, काव्यस्य, तत्परत्वं = व्यङ्ग्याऽ-
लङ्कारपरत्वं, न भासते = न प्रतीतं भवति, ध्वनेः = ध्वनिकाव्यस्य, मार्गः=विषयः,
न मतः = न अभिमतः, प्रत्युत गुणीभूतव्यङ्ग्यविषय इति भावः ।

गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रकारान्तरं दर्शयितुमुपक्रमते—यत्र चेति । यत्र = यस्मिन्
स्थले, शब्दान्तरादिना = अन्यशब्दादिना, गोपनकृतचारुत्वस्य = गोपनेन (व्यञ्जना-
वृत्त्या जनितेन गूढनेन) यत् चारुत्वं (चमत्कारजनकत्वम्), तस्य, विपर्ययः =
विपर्ययः, सोऽपि गुणीभूतव्यङ्ग्य एव इति पूर्वोणाञ्चयः ।

किं चेति । दीपक और तुल्ययोगिता आदि अलङ्कारोंमें जो उपमा अलङ्कार
व्यङ्ग्य है वह गुणीभूतव्यङ्ग्य ही है, व्यङ्ग्य (मुख्य ध्वनि) नहीं, क्योंकि दीपक
आदि अलङ्कारोंके द्वारा चमत्कारकी प्रतीति होती है । जैसे किं ध्वनिकार (आनन्द-
वर्द्धनाचार्य) ने कहा है—जहाँपर प्रदर्शित अलङ्कारमें व्यञ्जनासे दूसरे अलङ्कारकी
प्रतीति होनेपर भी काव्यमें उसमें चारुत्वका तात्पर्य नहीं भासित है वह ध्वनिका मार्ग
नहीं है । अर्थात् वह गुणीभूत व्यङ्ग्यका ही विषय है ।

यथा—

‘दृष्टया केशव ! गोपरागहृतया किञ्चिन्न दृष्टं मया

तेनात्र स्खलितस्मि नाथ ! पतिनां किं नाम नालम्बसे

एकस्त्वं विषमेषु खिन्नमनसां सर्वाबलानां गति-

उदाहरति—**दृष्ट्येति** । केशवं प्रति कथ्याद्भद्रयोष्या उक्तिरियम् । हे केशव= हे कृष्ण !, मया गोपरागहृतया = गवां (घेनुनाम्) परागाः (पादीत्यित्यूल्यः), सैः हृतया (दशमशक्तिरहितया दृष्टया=नेत्रेण, किञ्चित्=मार्गादिकं, न दृष्टं=न अवलोकितम् । तेन=दशमसमायेन, अत्र = अस्मिन् स्थले, तव अग्रे इति भावः । स्खलिना = पतितास्मि पतितां मामिति शेषः । किं = किमर्थं, न आलम्बसे = नो धारयसि ? विषमेषु = वातवर्षादिसङ्कटेषु, खिन्नमनसां = विषण्णचित्तानां, सर्वाबलानां = सर्वेषाम् (समेषाम्) अबलानां (बलरहितानाम्), एवं = मवान्, एकः = एकमात्रम् एव, गतिः = रक्षकः ।

दिल्लिष्टाऽर्थो यथा—गोपरागहृतया = गोपे (गोपाले, भवति) यो रागः (अनुरागः), तेन हेतुना हृतया (आकृष्ट्या) तादृश्या दृष्ट्या = ज्ञानेन, मया किञ्चित् = पतिकुलादिकं किमपि न दृष्टं = नो विमृष्टम् । तेन = कारणेन, अत्र = वासु गोपीषु मध्ये, स्खलिता = पतिता अस्मि, मयात्सामागदिति शेषः । हे नाथ !, पतितां = प्रवचरणपतितां मां = गोपीं, किं = किमर्थं, न आलम्बसे = अनुगृह्णासि ।

परस्त्रियां मदनुग्रहो नोषित इति चेतत्राह—एक इति । विषयेषु—खिन्नमनसां= विषमाः (पञ्चसंलपकाः) इषवः (बाधाः) यस्य स विषयेषुः (कामः), तेन खिन्नं (पीडितम्) मनः (चित्तम्) यासां, तासाम् । सर्वाबलानां = सर्वासाम् (सकला-नाम्) अबलानाम् (स्त्रीणाम्), एकः = एकमात्रं, एवम् एव गतिः = गन्तव्यस्थानं,

मुष्णीभूत व्यङ्ग्यका दूसरा प्रकार दिखलात है । **दृष्ट्येति** । श्रीकृष्णजीके प्रति किसी गोपीकी उक्ति है । हे केशव ! मार्गके खुरोंकी धूलिसे देखनेकी शक्तिसे रहित नेत्रसे मैंने कुछ भी नहीं देखा इसलिए मैं यहाँ पर गिर पड़ी हूँ । गिरी हुई मुझे आप क्यों सहारा नहीं देते हैं ? सङ्कटोंमें पड़कर खिन्न चित्तवाले सब निबल जनके आप एक मात्र गति (रक्षक) हैं । इस प्रकार गोपीसे गोष्ठमें लह (प्रलेष) से कहे गये श्रीकृष्ण तुम लोगोंकी चिरकाल तक रक्षा करें ।

निष्ठा दूसरा प्रथम जैसे—स्वयं दूती गोपी कृष्णजीसे कहती है—हे केशव ! गोपरूप आपके अनुरागसे आकृष्ट हीमेसे मैंने पति, कुल आदि कुछ भी नहीं देखा । इस कारणसे मैं मार्गके मार्गसे फिसल गई हूँ, हे नाथ ! आपके चरणमें पड़ीहुई मुझको आप क्यों नहीं सहारा दे रहे हैं ? विषम वाणवाले कामदेवसे खिन्न मनसे युक्त

गोप्यैवं गदितः सलेशमवताद् गोष्ठे हरिविध्वरम् ॥

अत्र गोपरागादिशब्दानां गोपे राग इत्यादिव्यङ्ग्यार्थानां सलेशमिति पदेन स्फुटतयावभासः । सलेशमिति पदस्य परित्यागे ध्वनिरेव ।

किञ्च । यत्र वस्त्वलङ्काररसादिरूपव्यङ्ग्यानां रसाभ्यन्तरे गुणी-
भावस्तत्र प्रधानकृत एव काव्यव्यवहारः ।

तदुक्तं तेनैव—

‘प्रकारोऽयं गुणीभूतव्यङ्ग्योऽपि ध्वनिरूपताम् ।

बदनगोष्ठाऽपहारकत्वादिति भावः । इत्थं च गोष्ठे=प्रजे, गोप्या = गोपवधृत्या एवम्=
कृत्प्रकारेण, सलेशं = सलेशं, गदितः = अभिहितः, हरिः = कृष्णः, वः = युष्मान्,
चिरं = बहुकालपर्यन्तम्, अवतात् = रक्षतात् । आदौ लविक्रीडितं वृत्तम् ।

अस्य पद्यस्य गुणीभूतव्यङ्ग्यपर्यं स्फुटयति—प्रव्रजति । अत्र = अस्मिन् पद्ये,
गोपरागादिशब्दानां = पूर्वं प्रतिपादिताणाम् । गोपे राग इत्यादिव्यङ्ग्याऽर्थाणाम् ।
‘सलेशम्’ इति पदेन, स्फुटतया = स्पष्टरूपेण, अवभासः = प्रतीतिः । “सलेशम्” इति
शब्द परित्यागे, ध्वनिरेव । तथा च कामिनीकुक्षकलसवद् मूढं चमस्करोति, अमूढं तु
स्फुटतया काव्यायमानमिति गुणीभूतमेवेति भावः ।

एवमित्यु व्यङ्ग्ये गुणीभूतेऽपि ध्वनिकाव्यव्यवहार इति उपपादयति—किं चेति ।
अत्र = अस्मिन् पद्ये, वस्त्वलङ्काररसादिरूपव्यङ्ग्यानां = वस्त्वलङ्काररसाऽदि-
रूपाणां, व्यङ्ग्याणाम् (व्यञ्जनावृत्तिप्रतिपाद्याणाम्), अत्र आदिपदेन भावादीनां
बहुवचम् । रसाऽभ्यन्तरे = अन्तरसमये, गुणीभावः, = उपसर्जनीभावः, अग्रधानरूपेणो-
पस्थितिरिति भावः । तत्र = अस्मिन् पद्ये, प्रधानकृत एव = प्रधानरसकृत एव,
काव्यव्यवहारः, “प्राधान्येन व्यपदेशां प्रवन्ती” ति व्यायादिति भावः ।

अत्रार्थे ध्वनिक्रममुपगम्यस्यति । तदुक्तं तेनैव, तेन एव = ध्वनिकृता एव,
व्यङ्ग्यम् । किं तद्विधा—प्रकारोऽयमिति । अयं गुणीभूतव्यङ्ग्योऽपि, प्रकारः =

एव बलशालीके आप एकमात्र रसक है, इसप्रकार गोष्ठमें गोपीसे श्लेष पूर्वक कहे गये
श्लेष तुम लोगोंको चिरकाल पर्यन्त रसा करें ॥

इस पद्य में गोपराग आदि शब्दोंके गोपे राग इत्यादि व्यङ्ग्य अर्थोंकी “सलेशम्”
इस पदसे स्पष्ट रूपसे प्रतीति हुई है । अतः गुणीभूतव्यङ्ग्य हुआ है । “सलेशम्” इस
पदका परित्याग करनेपर ध्वनि ही हो जाती है ।

किञ्च—जहाँपर वस्तुरूप, अलङ्काररूप और रसादिरूप व्यङ्ग्योका अन्य
रसमें गुणीभाव हो जाता है वहाँपर प्रधान रसके कारण ही काव्यव्यवहार होता है ।

यह बात उन्होंने (ध्वनिकारने) ही कही है—यह गुणीभूतव्यङ्ग्य
काव्यभेद भी रस आदिमें तात्पर्यकी पर्यालोचनासे फिर ध्वनिके स्वरूपको प्राप्त करत।

धत्ते रसादितात्पर्यपर्यालोचनया पुनः ॥' इति ;

यत्र तु—

'यत्रोन्मदानां प्रमदाजनानामभ्रंलिहः शोणमणीमयूखः ।

संध्याभ्रमं प्राप्नुवतामकाण्डेऽप्यनङ्गनेपथ्यविधिं विधत्ते ॥'

इत्यादौ रसादीनां नगरीवृत्तान्तादिवस्तुमात्रेऽङ्गत्वम्, यत्र तेषाम-
तात्पर्यविषयत्वेऽपि तैरेव गुणीभूतैः काव्यव्यवहारः ।

काव्यभेदः, रसादितात्पर्यपर्यालोचनया = रसादौ (रसभावादौ) यत् तात्पर्यं (कवेर्यं
भिप्रायः), तत्पर्यालोचनया (तदनुसन्धानेन), पुनः ध्वनिरूपतां = ध्वनिस्वरूपतां
धत्ते=प्राप्नोति । यथा "अयं स रसनोत्कर्षी" इत्यादौ शृङ्गारस्य गुणीभावेऽपि तं भावमव-
सम्भ्य मध्यमकाव्यव्यवहारो न कर्तव्यः, किन्तु अङ्गिनं = तत्र प्रधानरसं कवणमाश्रित्य
उत्तमकाव्यव्यवहार एव कर्तव्य इति भावः ।

एतत्सिद्धान्तस्याप्तवकाशस्थलं निदिशति—यत्र स्थिति । यत्र = स्थले तु
अभ्रंति । अश्रित्कविः कविभिन्नगरीं वर्णयति । यत्र = नगर्याम्, अभ्रंलिहः = अभ्रं
तेढोति, "ब्रह्माऽभ्रे लिहः" इति खश् । मेवस्पर्शा, शोणमणीमयूखः = शोणमणीम-
(पद्मरागाणाम्) मयूखः (किरणः) । अकाण्डे = अनवसरे, सन्ध्याभ्रमं = सायंक-
कालभ्रान्ति, प्राप्नुवतां=लभमानानां, पद्मरागकिरणप्रसरणादिति भावः । उन्मदानाम्=
उद्दगमतदानां, प्रमदाजनानां = ललनाजनानाम्, अनङ्गनेपथ्यविधिं = कामसंभोगवेद्य-
विधानं, विधत्ते = सम्पादयति । अत्र भ्रान्तिमदलङ्कारः । उपजातिवृत्तम् ।

तथ्यं विवृणोति—इत्यादाविति । इत्यादौ = स्थले, रसादीनां = शृङ्गारा-
दीनाम् । नगरीवृत्तान्तादिवस्तुमात्रे=केवलनगर्गुदन्तरूपवस्तुविषये । अङ्गत्वं=पोषकत्वम्
यत्र=नगरीवृत्तान्तादिवस्तुमात्रे, तेषां=रसादीनाम्, अतात्पर्यविषयत्वेऽपि=तात्पर्यविषयाभ्र-
भावत्वेऽपि, गुणीभूतैः=अप्रधानैः, तैरेव=रसादिभिरेव, काव्यव्यवहारः=काव्यव्यपदेशः ।

है । जैसे कि "अयं स रसनोत्कर्षी" इत्यादि स्थलमें शृङ्गारका शोणभावसे मध्यम-
काव्यका व्यवहार न कर अङ्गी कवण रसको लेकर उत्तम काव्यका ही व्यवहार करना
चाहिए यह भाव है ।

गुणीभूतव्यङ्ग्यका स्थल दिखलाते हैं—यत्र तु जहाँपर तो—जिस
नगरीमें आकाशको स्पष्ट करनेवाली पद्मरागमणिकी किरण अपने प्रकाशके कारण
अनवसरमें ही सन्ध्याकाल हो गया ऐसी भ्रान्तिको प्राप्त करनेवाली सुन्दरियोंका काम-
संभोग करनेके लिए वेसविधानका सम्पादन कर देती है ॥

इत्यादि स्थलमें व्यङ्ग्य होनेवाले शृङ्गार आदि रस नगरीवर्णनरूप वस्तुमात्रमें
अङ्ग होते हैं, वे रस आदि तात्पर्य विषय नहीं होते हैं । तथाऽपि उन्हीं (रसों) से
गुणीभूत काव्यव्यवहार, है, अर्थात् यहाँ शृङ्गाररस नगरीवर्णनका अङ्ग हुआ है।

'तदुक्तमस्मत्सगोत्रकविपण्डितमुख्यश्रीचण्डीदासपादैः—वाक्या (काव्या)-
रस्यखण्डबुद्धिवेद्यतया तन्मयीभावेनास्वाददशायां गुणप्रधानभावावभा-
सस्तावन्नानुभूयते, कालान्तरे तु प्रकरणादिपर्यालोचनया भवन्नप्यसौ न
काव्यव्यपदेशं व्याहन्तुमोशः, तस्यास्वादमात्रायत्तत्वात्' इति ।

केचिच्चित्राख्यं तृतीयं काव्यभेदमिच्छन्ति ।

अयं भावः । अत्र प्रकरणात् पुरीप्रकर्षवर्णने कवेस्तात्पर्यात् अनङ्गनेपन्ध-
विधिव्यङ्ग्यस्य शृङ्गारस्य तात्पर्यविषयत्वात्साभावेऽपि, अपाततश्चयत्कारविधायकत्वेन
शृङ्गारकाव्यरूप एव व्यवहारः कर्तव्यः ।

अस्मिन्नर्थेऽभियुक्तमानां चण्डीदासपादानां संवादं प्रदर्शयति—तदुक्तमिति ।
अस्मत्सगोत्रकविपण्डितमुख्यश्रीचण्डीदासपादैः = अस्माकं सगोत्राः (समानगोत्राः),
कविपण्डितमुख्याः ये श्रीचण्डीदासपादाः, तैः उक्तम्—वाक्यार्थस्येति । वाक्याण्यस्य-
स्यार्थसमूहस्यस्य, अखण्डबुद्धिवेद्यतया = एकाग्रबुद्धिजेयतया, तन्मयीभावेन = अखण्ड-
बुद्धिस्वरूपभावेन, आस्वाददशायाम् = अनुभवाऽवस्थायां, गुणप्रधानभावाऽवभासः =
बहुशक्तिभावप्रतीतिः, तावत् = तत्कालं, न अनुभूयते = नो ज्ञायते, काव्याण्य-
श्रावकैरिति शेषः । कालाऽन्तरे तु = आस्वादाऽनन्तरकाले तु, प्रकरणादिपर्यालोचनया-
प्रकरणादीनां (प्रसङ्गप्रभृतीनां विषयाणाम्), पर्यालोचनया भवन्नपि=उत्पद्यमानोऽपि,
सौ=गुणप्रधानभावप्रतीतिः, काव्यव्यपदेशं = रसादिकाव्यव्यवहारं, व्याहन्तु =निवार-
यितुं, न ईशः=न समर्थः, अत्र हेतुमुपन्यस्यति—उत्स्येति । तस्य = काव्यव्यपदेशस्य;
आस्वादमात्राऽव्यपत्तत्वात् = रसाद्यनुभवमात्राऽधीनत्वात् । काव्यप्रकाशकारस्य चित्राख्यं
तृतीयं काव्यभेदं खण्डयितुमुपक्रमते—केचिदिति । केचित् = काव्यप्रकाशकाराः;
चित्राऽऽख्यं = चित्रकाव्यनामकं, तृतीयं, काव्यभेदं=काव्यप्रकारम्, इच्छन्ति । तदाहुः—
शब्दचित्रमिति ।

वतः अपराङ्गव्यङ्ग्यनामकगुणीभूतव्यङ्ग्यके एक भेदका उदाहरण समझना
चाहिए। इस बातको प्रत्यक्षर अपने सगोत्र कवि पण्डित श्रीचण्डीदासकी उक्तिसे
सम्बन्ध करते हैं—काव्यका विभाव आदि अर्थ एकाग्रबुद्धिसे ज्ञेय होता है, तन्मयी-
भावे उसके अनुभवकी अवस्थामें यह अङ्ग है और अङ्गी है ऐसी प्रतीति
नहीं होती है, आस्वादके अनन्तर समयमें प्रकरण आदिकी पर्यालोचनासे अङ्ग और
अङ्गीकी प्रतीति होनेपर भी वह (प्रतीति) रसादि काव्यव्यवहारका निवारण नहीं
कर सकती है क्योंकि वह काव्यव्यवहार आस्वादमात्रके अधीन होता है । काव्यप्रकाश-
कारस्यैव चित्रकाव्यका खण्डन करते हैं ।

कोई विद्वान् (काव्यप्रकाशकार) चित्रनामक तीसरा काव्य है ऐसा बर्णन
करते हैं। जैसा कि—व्यङ्ग्य रहित काव्य अथवा (तृतीय खेपीका) होता है, उसके

तदाहुः—

‘शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यङ्ग्यं त्वयं स्मृतम् ।’ इति ।

तन्न, यदि हि अव्यङ्ग्यत्वेन व्यङ्ग्याभावस्तदा तस्य काव्यत्वमपि नास्तीति प्रागेवोक्तम् । ईषद्व्यङ्ग्यत्वमिति चेत्, किं नामेषद्व्यङ्ग्यत्वम् ? आस्वाद्यव्यङ्ग्यत्वम्, अनास्वाद्यव्यङ्ग्यत्वं वा ? आद्ये प्राचीनभेदयोरेवान्तःपातः । द्वितीये त्वकाव्यत्वम् । यदि चास्वाद्यत्वं तदाऽक्षुद्रत्वमेव क्षुद्रतायामनास्वाद्यत्वात् ।

काव्यं त्रिविधम्—उत्तमं, मध्यमम्, अधमं चेति । तत्र व्यङ्ग्यं काव्यमुत्तमम्, गुणीभूतव्यङ्ग्यं मध्यमम्, अव्यङ्ग्यम्, अवरम् = अधमं, तस्य भेदद्वयं—शब्दचित्रं वाच्यचित्रं चेति । तन्मतं दूषयति—तस्येति । अव्यङ्ग्यत्वेन = व्यङ्ग्याऽर्थरहितत्वेन, व्यङ्ग्याऽभावो यदि = रसादिव्यङ्ग्याऽर्थाऽभावश्चेत्, तदा = तर्हि, तस्य = अव्यङ्ग्यस्य, काव्यत्वम् अपि = काव्यव्यपदेशविषयत्वम् अपि, नास्तीति, प्रागेव = प्रथमपरिच्छेदे एव उक्तम् ।

पुनराशङ्क्य शब्दवृत्ति—अव्यङ्ग्यमित्यत्र नन् ईषदर्थे वर्तते ततः, अव्यङ्ग्यम्, इत्यस्य अर्थे ईषद्व्यङ्ग्यम् इति चेत् तत्र पुनः प्रश्नः—किं नामेषद्व्यङ्ग्यत्वम् ? आस्वाद्यव्यङ्ग्यत्वं = यत्र व्यङ्ग्यस्याऽऽस्वादो भवति, अथवा अनास्वाद्यव्यङ्ग्यत्वम् = यत्र व्यङ्ग्यस्य आस्वादो न भवति । आद्ये = आस्वाद्यव्यङ्ग्यत्वे, प्राचीनभेदयोः = व्यङ्ग्ये गुणीभूतव्यङ्ग्ये चेति द्वयोः पूर्वोक्तभेदयोरेव, अन्तःपातः = अन्तर्भावः । द्वितीये = अनास्वाद्यव्यङ्ग्यत्वे, तु अकाव्यत्वं = काव्यत्वाऽभावः । यदि च आस्वाद्यत्वम् = आस्वाद्यव्यङ्ग्यत्वम्, तदा अक्षुद्रत्वम् एव = अनवरत्वम् एव, क्षुद्रतायाम् = व्यङ्ग्याऽर्थरहितत्वेन अवरतायाम्, अनास्वाद्यत्वात् = आस्वादविषयराहित्यात् ।

दो भेद होते हैं—शब्दचित्र और अर्थचित्र ।

मन्थकार इस मतका खण्डन करते हैं—यह ठीक नहीं । अव्यङ्ग्य कहनेसे आप व्यङ्ग्यका अभाव कहते हैं तो वह काव्य ही नहीं है यह बात पहले ही कह चुके हैं ।

यदि कहें कि ‘अव्यङ्ग्य’ पदमें नञ्का अर्थ ईषत् (थोड़ा) है तो उसका अर्थ हुआ ईषद्व्यङ्ग्य अर्थात् थोड़ा व्यङ्ग्य । फिर प्रश्न करते हैं—ईषद्व्यङ्ग्य क्या है ? आस्वाद्यव्यङ्ग्य (व्यङ्ग्य अर्थका आस्वाद किया जानेवाला) वा अनास्वाद्यव्यङ्ग्य (व्यङ्ग्य अर्थका आस्वाद नहीं किया जानेवाला) । यदि पहला भेद आस्वाद्य व्यङ्ग्य मानें तो पहलेके दो भेदों (व्यङ्ग्य और गुणीभूतव्यङ्ग्य) में ही अन्तर्भाव हो जाता है दूसरा भेद अनास्वाद्य व्यङ्ग्य मानें तो वह काव्य ही नहीं हो सकता है । आस्वाद्य मानें तो वह अक्षुद्र (क्षुद्र = अधमसे मिस्र) ही हुआ । क्षुद्र

तदुक्तं ध्वनिकृता—

‘प्रधानगुणभावाभ्यां व्यङ्ग्यस्यैवं व्यवस्थिते ।

उभे काव्ये, ततोऽन्यद्यत्तच्चित्रमभिधीयते ॥’ इति ।

इति श्रीमन्नारायणचरणारविन्दमधुप्रत-साहित्यार्णवकर्णधार-ध्वनिप्रस्थापन-

परमाचार्य-कविसूक्तिरत्नाकराऽऽशादशभाषाधारविलासिनीभुङ्गसांघि-

विग्रहिक-महापात्र-श्रीविश्वनाथकविराजकृतौ साहित्यदर्पणे

ध्वनिगुणोभूतव्यङ्ग्यारूपकाभ्यभेदनिरूपणो

नाम चतुर्थः परिच्छेदः ।

उक्तार्थे ध्वनिकृतसंवादं प्रदर्शयति—तदुक्तमिति । प्रधानगुणभावाभ्यामिति ।

व्यङ्ग्यस्य = अर्थस्य, प्रधानगुणभावाभ्यां = प्रधानभावेन गुणभावेन वेति भावः, एवम्

उभे = द्वे, काव्ये, व्यवस्थिते = निरूपिते । व्यङ्ग्यार्थस्य यत्र प्रधानभावस्तत्र ध्वनिस्य,

एव च गुणभावस्तत्र गुणोभूतव्यङ्ग्यत्वमिति काव्ये द्विप्रश्नरे निरूपिते इति भावः;

ततः = ताभ्यां भेदाभ्यां, यत् अन्यत् = अरत्, तत् चित्रं = चित्रनामकं काव्याऽऽभास-

क्यम्, अभिधीयते = प्रतिपाद्यते ॥

इति श्रीशेषराजसमप्रणीतायां चन्द्रकलाभिध्यायां साहित्यदर्पण-

टीकायां चतुर्थः परिच्छेदः ॥

(अथ) मानें तो वह आस्वादका विषय नहीं होना है । इस बातको ध्वनिकारने

कहा है—इस प्रकार व्यङ्ग्य अर्थका प्रधान और गुण (अप्रधान) भावसे व्यवस्था

होनेपर प्रधान = ध्वनि और गुण (अप्रधान) गुणोभूतव्यङ्ग्य दो प्रकारके काव्य

हो गये, इनसे जो मिश्र है उसे “चित्र” कहते हैं ।

साहित्यदर्पणके अनुवादमें चतुर्थ परिच्छेद समाप्त हुआ ।

पञ्चमः परिच्छेदः

अथ केयमभिनवा व्यञ्जना नाम वृत्तिरित्युच्यते—

वृत्तीनां विश्रान्तेरभिधातात्पर्यलक्षणाख्यानाम् ।

अङ्गीकार्या तुर्या वृत्तिर्बोधे रसादीनाम् ॥ १ ॥

अभिधायाः संकेतितार्थमात्रबोधनविरताया न वस्त्वलङ्काररसादि-

ध्वनेर्गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य च द्वयोरापि काव्यभेदयोर्व्यञ्जनाजन्यत्वात् नैयायिकैस्तस्याः
अप्यनाद् व्यञ्जनायाः समर्पणस्य चाऽऽवश्यकत्वात्तदर्थं पञ्चमः परिच्छेद आरभ्यते ।

तत्र च प्रथमं व्यञ्जनानिरूपणमुपक्रमते— अथेति । अथ=काव्यभेदनिरूपणाऽनन्तरम्,
इयं = व्यङ्ग्यबोधिका, अभिनवा = नूतना, आलङ्कारिकमात्रैः स्वीकृता, नैयायिकै-
रमङ्गीकृतेतीति भावः, वृत्तिः = अर्थबोधिका, इति=इत्याशङ्क्य, उच्यते, अभिधीयते ।

व्यञ्जनायाः स्वीकारं तप्यति प्रदर्शयति— वृत्तीनामिति । अभिधातात्पर्य-
लक्षणाऽऽख्यानाम् — पूर्वोक्तानामभिधा-सामर्थ्य-लक्षणानामिकानां, वृत्तीनां = शक्तीनां,
विश्रान्तोः = विश्रामात्, एवं स्वमर्थं बोधयित्वा निवर्तनादिति भावः । रसादीनां =
रसवस्त्वलङ्काररसादीनाम्, रसपदेनाऽऽस्वाद्यमानग्रहणम् । रसस्य प्राधान्यात्प्रथमं निर्देशः ।
आस्वाद्यविषयत्वादाविषयेन रसाभास-भाव-भावाऽऽभासभावोदयभावसन्धिभावशबलतानां
च ग्रहणम् । तुर्या = चतुर्थी वृत्तिः, अङ्गीकार्या=स्वीकरणीया । यद्यपि द्वितीयपरिच्छेदे
“विरतास्वभिधाऽऽसात्” अस्यां कारिकायां व्यञ्जनाया लक्षणस्य सत्त्वेऽपि तस्यामाप्यो-
क्त्यासाय पुनरात्मनः । अतः पीनरुक्तं न शङ्कनीयम् ॥ १ ॥

कारिका विष्णोति— अभिधाया वृत्तिः । संकेतितार्थमात्रबोधनविरतायाः=
संकेतितः (कृतसंकेतः) च अर्थः (पदार्थः), तन्मात्रबोधनविरतायाः (तन्मात्र-
प्रतिपादननिवृत्तायाः), विरतायाश्च पुनरुत्थानाऽभावात् अभिधायाः = मुख्यवृत्तेः,
वस्त्वलङ्काररसादिव्यङ्ग्यबोधने-वस्त्वलङ्काररसादिरूपा ये व्यङ्ग्याः (व्यञ्जनावृत्ति-

यह नई व्यञ्जना नामकी वृत्ति क्या है ऐसी शङ्काका समाधान करते हैं—
वृत्तीनाम् इत्यादि । अभिधा, लक्षणा और तात्पर्य नामकी वृत्तियोंके अपने अपने अर्थका
बोधन कर “शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराऽभावः” इस नियमसे विश्रान्त होनेसे
वस्तु, अलङ्कार और रसरूप व्यङ्ग्य अर्थका बोध करनेके लिए व्यञ्जना नामकी
चौथी वृत्तिको अङ्गीकार करना चाहिये ॥ १ ॥

संकेतित अर्थवापका बोधन करके विरत होनेवाली अभिधाका वस्तु अलङ्कार

व्यङ्ग्यबोधने क्षमत्वम् । न च ो रसादिः । नहि विभावाद्यभिधानमेव तदभिधानम्, तस्य तदैकरूपानङ्गीकारात् । यत्र च स्वशब्देनाभिधानं तत्र प्रत्युत दोष एवेति वक्ष्यामः । कश्चिच्च 'शृङ्गाररसोऽयम्' इत्यादौ स्वशब्देनाभिधानेऽपि न तत्प्रतीतिः, तस्य स्वप्रकाशानन्दरूपत्वात् ।

अभिहितान्वयवादिभिरङ्गीकृता तात्पर्याख्या वृत्तिरपि संसर्गमात्रे

प्रतिपाद्याः अर्थः) तेषां बोधने (प्रतिपादने) न क्षमत्वं = न सामर्थ्यम् । रसादिः क्वं न सङ्केतित इत्याकङ्कषाह— न चेति । रसादिश्च = व्यङ्ग्याऽर्थः, न सङ्केतितः = न सङ्केतविषयः, वाच्याऽर्थः ।

ननु विभावादिभिरेव रसभावादिः सङ्केतित इत्यत्राह— न हीति । न हि विभावाद्यभिधानम् एव = विभावादीनाम् अभिधानम् (अभिधया प्रतिपादनम्) एव, तदभिधानम् = तेषाम् (रसानाम्) अभिधानम् (अभिधया प्रतिपादनम्), तस्य = विभावादेः, तदैकरूप्याऽनङ्गीकारात्=तेषाम् (रसानाम्) ऐकरूप्यस्य (अभिधत्त्वस्य) अनङ्गीकारात् (अस्वीकारात्) । विभावादयो ज्ञेयविशेषा रसादयश्च ज्ञानविशेषा इति भावः । अतो रसस्याऽभिधायबोध्यत्वं नेति भावः । रसस्याऽभिधायबोध्यत्वे बाधकान्तरमाह— यत्र चेति । यत्र च = यस्मिन् स्थले च, रसस्य स्वशब्देन = रसशब्देन शृङ्गारादिशब्देन च, अभिधानं = अभिधया प्रतिपादनं तत्र प्रत्युत = वैपरीत्येन दोष एवेति वक्ष्यामः = वक्ष्याम्यमः, "रसस्योक्तिः स्वशब्देन" इत्यादिरूपेण सप्तमपरिच्छेद इति भावः । वचश्च = लौकिकवाक्ये "शृङ्गाररसोऽयम्" इत्यादौ = स्थले, स्वशब्देन = शृङ्गारशब्देन, अभिधानेऽपि = अभिधायत्वात् प्रतिपादनेऽपि, न तत्प्रतीतिः = न रसप्रतीतिः, तत्र हेतुमुपन्यस्यति— तस्येति । तस्य = रसस्य स्वप्रकाशाऽनन्दरूपत्वात्=पूर्वोक्तरीत्या स्वप्रकाशानन्दस्वरूपत्वात् ।

दशरूपककारघनिकमताऽनुसारेण तात्पर्यवश्या रसादिबोधः स्यादिति मत्तं कथयति—अभिहिताऽन्वयवाविभिरिति ।

और रस आदि व्यङ्ग्य अर्थका बोधन करनेमें क्षमता (सामर्थ्य) नहीं है । वस्तु, शृङ्गार और रस आदि सङ्केतके विषय नहीं हैं । विभाव आदिका अभिधायसे प्रतिपादन करना ही रस आदिका प्रतिपादन नहीं है, विभाव आदिका रस आदिसे अपेक्षका स्वीकार नहीं किया गया है जहाँपर रसका स्वशब्दसे अर्थत रस शब्दसे वा शृङ्गार आदि शब्दसे प्रतिपादन किया जाता वहाँपर दोष हो जाता है इस बातको आगे सप्तम परिच्छेदमें वर्णन किया जायगा । वहाँ कहीं लौकिक वाक्यमें "शृङ्गाररसोऽयम्" वह शृङ्गार रस है इस तरह स्वशब्दसे कहनेपर भी शृङ्गार रसकी प्रतीति नहीं होती है, क्योंकि रस स्वतःप्रकाश और जानन्दस्वरूप है । अतः अभिधायत्तिसे रसकी प्रतीति नहीं हो सकती है ।

अभिहिताऽन्वयवादी (चाटुमीमांसक) से स्वीकृत तात्पर्य नामकी वृत्ति से

परिलीणा न व्यङ्ग्यबोधिनी ।

यच्च केचिदाहुः—‘सोऽयमिषोरिव दीर्घदीर्घतरोऽभिधाव्यापारः’ इति ।

यच्च धनिकेनोक्तम्—

तात्पर्याव्यतिरेकाच्च व्यञ्जकत्वस्य न ध्वनिः ।

अभिहिताऽन्वयवादाभिः=भट्टमीमांसकैः, अङ्गीकृता=स्वीकृता, तात्पर्याऽऽख्या=तात्पर्यनामिका, वृत्तिरपि = शक्तिरपि, संसर्गमात्रे = पदानां परस्परान्वयबोधमात्रे; परिलीणा = विरता सती, व्यङ्ग्यबोधिनी = व्यङ्ग्यार्थरसाविप्रतिपादिका न, “कव्य-बुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराऽभावाः” इति नयेनेति शेषः ।

अभिधावृत्त्यैव रसादिबोधो भवतीति भट्टलोत्कटमतमुपन्यस्यति—यच्छेति । यच्च केचित् = भट्टलोत्कटादयः, आहुः = कथयन्ति, किं तदित्याहु—सोऽयमिति । सः = तादृशः, अयम् = एव; इषोः इव = बाणस्य इव, दीर्घदीर्घतरोः=उत्तरोत्तरीयोः अभिधाव्यापारः = अभिधावृत्तिकायम् इति । अयं भावः । यथा घानुक्तेन मुक्तो बाण एकेनैव वेगरूपव्यापारेण शत्रोर्वधःस्यलं भिरवा प्राणांश्च हरति तद्वैव एक एक अभिधाव्यापारः सङ्कृतितमर्थं प्रतिपाद्य रसादिरूपं व्यङ्ग्याऽर्थं च बोधयति ।

तात्पर्यवृत्तिरेव पदानामन्वयं बोधयित्वा रसादिरूपं व्यङ्ग्यं बोधयतीति धनिकः मतमुपस्थापयति—यच्छेति । कञ्चकत्वस्य = व्यञ्जनाया, तात्पर्याऽव्यतिरेकात् = तात्पर्यस्य (तात्पर्यवृत्तेः) अव्यतिरेकात् (अनतिरिक्तत्वात्), ध्वनिः न = ध्वनिः न व्यञ्जनाप्रतिपाद्यः, प्रत्युत ध्वनिः तात्पर्यवृत्त्यैव प्रतिपाद्यो भवतीति भावः । ननु तात्पर्यवृत्तिस्तु पदानामन्वयमात्रे जनयित्वा निवर्तते इत्याशङ्क्यं परिहरति—

संसर्गमात्र अर्थात् पदार्थोका परस्पर अन्वयमात्रका बोध कर परिलीण होती है, वह व्यङ्ग्य (रस आदि) का बोधन करनेमें असमर्थ है ।

अभिधा वृत्तिसे ही रस आदिका बोध होता है ऐसा कहने वाले भट्टलोत्कटका मत उपस्थित करते हैं—यच्छ० इति बाणके समान अभिधाका व्यापार भी दीर्घ और दीर्घतरो होता है अर्थात् धनुर्धारीसे छोड़ा गया बाण एकमात्र वेगरूप व्यापारसे शत्रुके वधःस्यलका छेदन कर उसके प्राणोंको भी हर लेता है उसी तरह अभिधाका व्यापार भी सङ्कृतित अर्थका बोधन कर रस आदि व्यङ्ग्य अर्थका भी प्रतिपादन करता है ।

ता पर्यं वृत्ति ही पदोंका अन्वयबोध कर रस आदि व्यङ्ग्यका भी प्रतिपादन करती है ऐसा माननेवाले धनिक आचार्य मतको उपस्थित करते हैं—धनिक ने जो कहा है—तात्पर्याव्यतिरेकाच्च० तात्पर्य ही व्यञ्जक है, अर्थात् व्यङ्ग्य अर्थका तात्पर्यसे ही बोध होता है, तात्पर्य वृत्तिसे अतिरिक्त व्यञ्जना नामकी कोई वृत्ति नहीं है । अर्थात् व्यञ्जनासे प्रतिपाद्य ध्वनि नहीं है । तात्पर्यवृत्ति तो पदार्थोका अन्वय बोधन कर निवृत्त हो जाती है अतः कैसे उससे ध्वनिका प्रतिपादन होना है ऐसी आशङ्क्याका समाधान करते

यावत्कार्यप्रसारित्वात्तात्पर्यं न तुलाधृतम् ॥' इति ।

तयोरुपरि 'शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभावः' इति वादिभिरेव पातनीयो दण्डः ।

एवं च किमिति लक्षणाऽप्युपास्या ? दीर्घदीर्घतराभिधाय्यापारेणापि तदर्थबोधसिद्धेः । किमिति च "ब्राह्मण ! पुत्रस्ते जातः, कन्या ते गर्भिणी"

यावत्कार्येति । यावत्कार्यप्रसारित्वात् = यावत्कार्यं (यावद्व्यापारम्) तावत् प्रसरण-शीलत्वात् । तात्पर्यं = तात्पर्यवृत्तिः, तुलाधृतं=तुल्या (तुलायन्त्रेण) धृतं (मापितम्) न = न वर्तते । अयं भावः । तात्पर्यवृत्तिःपदार्थससर्गं बोधयित्वा व्यङ्ग्याऽयं च बोधयति, अतः सा न तुलाधृता, संसर्गमात्रबोधनेन न नियन्त्रिता, अतो रसादीनां बोधे कृतं व्यञ्जनयेति मत्तद्वयं खण्डयितुमुपक्रमते—**तयोरुपरोति ।** तयोः = दीर्घदीर्घतराऽभिधाय्यापारेण व्यङ्ग्यार्थबोध इति वादिनो भट्टोल्लोल्टस्य, तात्पर्यवृत्त्यैव व्यङ्ग्याऽर्थावबोध इति वादिनो घनिकस्येति भावः, उपरि, "शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराऽभावः" इति वादिभिः एव दण्डः पातनीयः । अयं भावः । अभिधया सङ्केतिताऽयं बोधयित्वा विरता सती कथं व्यङ्ग्याऽयं बोधयेत् । तथैव तात्पर्यवृत्तिश्च वाक्ये पदानामन्वयं बोधयित्वा विरता सती कथं व्यङ्ग्याऽयं बोधयेदिति ।

भट्टोल्लोल्टमते इषणान्तरमुद्भावयति—**एवं चेति ।** एवं च = अभिधयैव व्यङ्ग्याऽयं बोधस्वीकारे च । किमिति = किमर्थं, लक्षणाऽपि = लक्षणावृत्तिरपि उपास्या = स्वीकरणीया, दीर्घदीर्घतराऽभिधाय्यापारेण = पूर्वोक्तेनैव, तदर्थबोधसिद्धेः—**कन्याऽयं ज्ञानोत्पत्तेः ।**

एवं चाऽत्र दोषान्तरमाह—**किमिति चेति ।** किमिति च = किमर्थं च, प्रवासिनं ब्राह्मणं प्रति—"ब्राह्मण ! पुत्रस्ते जातः" इत्यत्र प्रसादेन हर्षस्य न वाच्यत्वं = अभिधया प्रतिपाद्यत्वम् । एवं "कन्या ते गर्भिणी" इत्यत्र शोकस्य न

है—यावत्कार्यप्रसारित्वात् । जितने कार्यं हीं उतना तात्पर्यका प्रसार (फंलाव) होनेसे तात्पर्यं तराजसे नहीं नापा गया है अर्थात् तात्पर्यं वृत्ति ही पदार्थोंके अन्वयका बोध कराकर व्यङ्ग्य अर्थ (ध्वनि) का भी बोध कराती है अतः व्यञ्जनाकी कोई आवश्यकता नहीं है यह भाव है ।

अन्वयकार भट्टोल्लोल्ट और घनिक दोनोंके मतका खण्डन करते हैं—इन दोनोंके ऊपर "शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराऽभावः" इस न्यायको माननेवालोंको ही दण्ड देना चाहिए । अर्थात् सकेजित अर्थका बोध कराकर जैसे अभिधया निवृत्त होती है उतनी तरह पदार्थोंका अन्वय बोध कराकर तात्पर्यं वृत्ति भी निवृत्त होती है उनसे रस आदि व्यङ्ग्य अर्थका प्रतिपादन नहीं हो सकता है ।

भट्ट लोल्लोल्टके मतमें दूसरा बोध दिखलाते हैं—जब कि अभिधया व्यापार दीर्घ और दीर्घतर होता है लक्षणाको क्यों मानते हो ? अर्थात् लक्षणासे होने-

इत्यादावपि हर्षशोकादीनामपि न वाच्यत्वम् ।

यत्पुनरुक्तं 'पौरुषेयमपौरुषेयं च वाक्यं सर्वमेव कार्यपरम्, अतत्पर-
त्वेऽनुपादेयत्वादुन्मत्तवाक्यवत् । ततश्च काव्यशब्दानां निरतिशयसुखास्वाद-
व्यतिरेकेण प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोः प्रवृत्तयौपयिकप्रयोजनानुपलब्धेर्निरति-
शयसुखास्वाद एव कार्यत्वेनाऽवधार्यते । 'यत्परः शब्दः स शब्दार्थः' इति

वाच्यत्वम् । अयं भावः । 'ब्राह्मण ! पुत्रस्ते जातः' इत्यत्र मुखप्रसादरूपेण लिङ्गेन
अनुमितस्य हर्षस्य यथा अनुमेयत्वं तथैव "कन्या ते गर्भिणी" इत्यत्र व्यभिचाराशङ्कया
मुखमालिख्येनाऽनुमितस्य शोकस्याऽपि न वाच्यत्वम् । अतो हर्षादयो यथा न वाच्या-
स्तथैव व्यङ्ग्यधार्म्या अपि अभिधाव्यापारेण न वाच्याः ।

प्रधाकरमीमांसकमतं खण्डयति— यत्पुनरुक्तमिति । पौरुषेयं = पुरुषकर्तृकं
लौकिकवाक्यं "गामानये" त्यादिरूपम् । अपौरुषेयं = पुरुषकर्तृकभिन्नं वैदिकवाक्यं
"ऽज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत" इत्यादिरूपम् । इत्थं च सर्वमपि वाक्यं=पदसमूहत्वरूपं,
कार्यपरम्, अतत्परत्वे = कार्यपरत्वाऽभावे, अनुपादेयत्वात् = अप्राप्तत्वात्, उन्मत्त-
वाक्यवत् = उन्मत्तप्रयुक्तपदसमूहवत्, ततः प्रकृते किमायात्प्रमित्यत्राह—ततश्चेति ।
ततश्च = तस्माद्गतेः । काव्यशब्दानां = काव्यप्रयुक्तपदसमूहानां, निरतिशयसुखास्वाद-
व्यतिरेकेण = निरतिशयः (साऽतिशयः) यः सुखास्वादः (हर्षाऽनुभूतिः), रसादि-
रूपोऽर्थ इति भावः । तद्व्यतिरेकेण = तं विना, प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोः = प्रतिपाद्यः,
(बोद्धव्यः, श्रोता इति भावः) प्रतिपादकश्च (बोधकः, वक्ता इति भावः), तयोः,
प्रवृत्तयौपयिकप्रयोजनाऽनुपलब्धेः=प्रवृत्तेः (काव्यश्रवणादौ चेष्टायाः) औपयिकम्
(उपायरूपं, प्रयोजकमिति भावः), यत् प्रयोजनान्तरम् (अन्यत् प्रयोजनम् उद्देश्यविषयो-
भूतम्), तस्य अनुपलब्धेः (अप्राप्तेर्हेतोः) निरतिशयसुखास्वाद एव=रसाद्यनुभव एव

वाचा लक्ष्य अर्थका भी बोध अभिधासे हो जायगा । इसी तरह—'ब्राह्मण ! तुम्हारा
पुत्र उत्पन्न हुआ कहने पर चेहरेमें प्रसन्नता झलकनेसे हर्ष और "ब्राह्मण ! तुम्हारी
कन्या गर्भिणी" हुई कहने पर चेहरेमें झलकने वाली मलिनतासे शोक भी क्यों नहीं
वाच्य मानते हो ? अतः जैसे यहां हर्ष और शोक वाच्य नहीं उसी तरह रस आदि
व्यङ्ग्य अर्थ भी वाच्य नहीं हो सकते हैं इस कारण दीर्घदीर्घतर अभिधा व्यापारको
माननेवासे भट्टलोकलटकी बात कट गई ।

अन्विताऽभिधानवादी प्रधाकर मीमांसकके मतका खण्डन करते हैं । जो कि कहते
हैं चाहे पौरुषेय (पुरुषकर्तृक अर्थात् लौकिक) वा अपौरुषेय (वैदिक) वाक्य हो सभी
वाक्य कार्यपरक होते हैं, कार्यपरक नहीं मानेंगे तो उन्मत्त पुरुषके वाक्यके समान वे
अप्राप्त होंगे इस कारणसे काव्यशब्दोंका भी निरतिशय (बेहद) हर्षके आस्वादके
विना श्रोता और वक्ताको काव्यश्रवणकी चेष्टामें उपायरूप दूसरे प्रयोजनकी प्राप्ति न
होनेसे निरतिशय (बेहद) हर्षका आस्वाद ही कार्यके रूपमें निमित्त होता है, क्योंकि

न्यायात्' इति । तत्र प्रष्टव्यम्—किमिदं तत्परत्वं नाम, तदर्थत्वं वा, तात्पर्य-
वृत्त्या तद्बोधत्वं वा ? आद्ये न विवादः । व्यङ्ग्यत्वेऽपि तदर्थतानपायात् ।
द्वितीये तु—केयं तात्पर्याख्या वृत्तिः ? अभिहितान्वयवादिभिरङ्गीकृता,
तदन्या वा ? आद्ये इत्तमेवोत्तरम् ।

अर्थः, कार्यत्वेन = कृतिविषयत्वेन, व्यङ्ग्यत्वेन = तात्पर्यत्वेन प्रतिपाद्यते, "यत्परः शब्दः
स शब्दाऽर्थः" इति न्यायात् इति । यस्मिन् (अर्थे) परः (प्रतिपादनपरः) शब्दः,
सः = अर्थः, तस्य शब्दाऽर्थः । यथा यस्मिन् (कम्बुघीवादिमति) अर्थे = पदार्थे,
परः = प्रतिपादनपरः) शब्दः (घटशब्दः) सः = कम्बुघीवादिमान् अर्थः तस्य
घटशब्दाऽर्थः = घटशब्दाऽर्थः इति भावः । तथा च काव्यशब्दानां रसाद्यनुभवं विना
वक्तृबोध्योः चोष्टोपायरूपप्रयोजनाऽप्राप्तैः रसाद्यनुभव एव कृतिविषयत्वेन निश्चीयत
इति भावः ।

उक्तमतं दूषयितुमुपक्रमते—तत्रेति । तत्र=तस्मिन्मते, प्रष्टव्यं=प्रष्टुं योग्यम् ।
किमिदं तत्परत्वं नाम ? पूर्वम् "अतत्परत्वे अनुपादेयत्वात्" इति लेखनेन "तत्परत्वे
उपादेयत्वम्" इति प्रतीयते, तत्र "तत्परत्वं" किम् ? तदर्थत्वं वा तात्पर्यवृत्त्या तद्बोध-
कत्वं वा ? इत्थं कोटिद्वयं समुपस्थाप्य आद्यकोटि-दूषयति = आद्ये प्रथमे, तदर्थत्व
इति भावः । न विवादः = न विरुद्धो वादः, व्यङ्ग्यत्वेऽपि = अस्मदङ्गीकृतव्यञ्जना-
वृत्त्या तदर्थप्रतिपाद्यत्वेऽपि, तदर्थताऽनपायात् = तत्प्रतीतिप्रयोजनकत्वाऽविनाशात् ।

जिस अर्थमें जिस शब्दका तात्पर्य है वही शब्दाऽर्थ है ऐसा सिद्धांत है । इसप्रकार
अभिप्रासे ही रसाऽऽदिरूप व्यङ्ग्य अर्थका बोध होता है यह एकदेशी मीमांसकका
मत है । इस मतका खण्डन करते हैं । इस मतमें हमें पूछना है कि यह "तत्परत्व"
क्या है ? तदर्थत्व है वा तात्पर्य वृत्तिसे उसका बोधकत्व है । पहला पक्ष तदर्थत्व अर्थात्
उस शब्दको अर्थत्व मानें तो उसमें विवाद नहीं है क्योंकि व्यङ्ग्यमें भी तदर्थत्वका अपाय
(नाश) नहीं होता है । दूसरा पक्ष अर्थात् तात्पर्य वृत्तिसे उसका बोधकत्व मानें तो
यह तात्पर्य नामको वृत्ति कौन-सी है ? अभिहितान्वयवादियों (आट्टमीमांसको) से
स्वीकृत है वा उससे भिन्न ही कोई है तो पहला पक्ष अर्थात् अभिहितान्वयवादियोंसे
स्वीकृत ही है मानें तो उसका उत्तर "तयोरपरि पाठनीयो दण्डः" इन पङ्क्तियोंसे दे
हो चुके हैं । दूसरा पक्ष अर्थात् अभिहितान्वयवादियोंकी स्वीकृतिसे भिन्न मानें तो
नाममात्रमें विवाद रहा क्योंकि आप व्यङ्ग्य अर्थका बोध स्वीकृत तात्पर्य वृत्तिसे
अतिरिक्त तात्पर्य वृत्तिसे होता है कहते हैं । चौथी वृत्ति अर्थात् अभिप्रा, लक्षणा, अभि-
हिताऽन्वयवादियोंसे स्वीकृत तात्पर्य वृत्ति और उससे भिन्न चौथी तात्पर्य वृत्तिकी सिद्धि
हो गई । अर्थात् हम चौथी वृत्तिको व्यञ्जना कहते हैं आप अतिरिक्त तात्पर्यवृत्ति
कहते हैं ।

द्वितीये तु—नाममात्रे विवादः, तन्मतेऽपि तुरीयवृत्तिसिद्धेः । नन्वस्तु युगपदेव तात्पर्यशक्त्या विभावादिसंसर्गस्य रसादेरव प्रकाशनम्—इति चेत् ? न, तयोर्हेतुफलभावाङ्गीकारात् । यदाह मुनिः—‘विभावानुभाव-व्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः’ इति । सहभावे च कुतः सभ्येतरविषाण-योरिव कार्यकारणभावः ? पौर्वापर्यविपर्ययात् ।

तात्पर्यवृत्त्या बोधकत्वमिति द्वितीयपक्षं दूषयति द्वितीये तिष्ठति । द्वितीये तु = तात्पर्यवृत्त्या बोधकत्वमिति पक्षे तु, अनुयुङ्क्ते—केयं तात्पर्यवृत्त्या वृत्तिः? अभिहिताऽन्वयवादिभिः—भाट्टमीमांसकैः, अङ्गीकृता,—स्वीकृता, तदन्वा वा = तद्विज्ञा वा ? । आद्ये = प्रथमे, अभिहितान्वयवादिभिरङ्गीकृता इति पक्षे, उत्तरं = समाधानं, इत्येव = वितीर्णम् एव, पदानामन्वयबोधनेन परिक्षीणत्वात्तात्पर्यवृत्तेः व्यङ्ग्याऽर्थबोधनाऽऽसामर्थ्यमिति उत्तरं उक्तम् एवेति भावः । द्वितीये तु=तदन्वा वा इति पक्षे तु, अभिहि-ताऽन्वयवादिभिरङ्गीकृतायास्तात्पर्यवृत्तेर्भिन्ना वा इति पक्षे तु इति भावः । नाममात्रे-संज्ञामात्रे, विवादः=विच्छेदो वादः, तन्मतेऽपि = “तदन्वा” इति स्वीकृतुं मंतेऽपि तुरीय-वृत्तिसिद्धेः । तेऽपि व्यङ्ग्याऽर्थबोधने तुरीयां=चतुर्थां वृत्तिं, तात्पर्यनामिकां स्वीकृतुं च, वयं व्यञ्जनाख्यां वृत्तिं स्वीकुर्मः, उभयत्र तुरीयवृत्तिसिद्धेर्नाममात्रे विवाद इति भावः ।

अथ तात्पर्यवृत्त्या योगपक्षेन विभावादिसंसर्गस्य रसादेऽत्र प्रकाशनं खण्डयति—नन्विति । ननु युगपत् = समकालम् एव, तात्पर्यवृत्त्या = तात्पर्यवृत्त्या, विभावादिसंसर्गस्य = विभावादिसम्बन्धस्य रसादेऽत्र = व्यञ्जनाप्रतिपाद्यवस्त्वलङ्काररसादेऽत्र; प्रकाशनं = प्रतिपादनम्, इति चेत् ? न, तयोः = विभावादिसंसर्गरसाद्योः, हेतुफल-भावाऽङ्गीकारात् = कारणकार्यत्वाऽभ्युपगमात् । विभावादिसंसर्गस्य कारणत्वं रसादेऽत्र कार्यत्वम् इति स्वीकारादिति भावः । अत्राऽयं भरतमुनिवचनं प्रदर्शयति—यथाहेति । मुनिः—भरतमुनिः, यत् आह (स्म) = अकथयत् “विभावाऽनुभावव्यभिचारिसंयोगात् रसनिष्पत्तिः”, इति । सहभावे च = विभावादिसंसर्गरसाद्योः युगपदुत्पत्तिस्वीकारे = योगपक्षेन उत्पत्तिस्वीकारे, सभ्येतरविषाणयोरिव=गोर्धामदक्षिणशृङ्गायोरिव, कुतः कार्य-कारणभावः—फलहेतुत्वम् । पौर्वापर्यविपर्ययात्—पूर्वाऽपरभावव्यथयात् । यथा तवादेर्वादि-दक्षिणशृङ्गायोः उत्पत्तौ सहभावेन कारणकार्यभावो नाऽस्ति, तथैव विभावादिसंसर्ग-

अत्र तात्पर्य वृत्तिसे व्यङ्ग्य रस आदिके प्रतिपादनका खण्डन करते हैं—यदि कहें कि तात्पर्य वृत्तिसे विभाव आदिके सम्बन्धका और रस आदिका प्रकाशन एक ही बार होता है ऐसा मानें तो यह ठीक नहीं है क्योंकि विभाव आदिका संसर्ग रस आदिका हेतु है और रस आदिका प्रकाशन फल माना गया है । जैसे कि भरतमुनिने कहा है—“विभाव, अनुभाव और व्यभिचारिः इव इनके संयोगसे रसकी सिद्धि होती है” । कारण पहले होता है और कार्य पीछे होता है, अतः विभाव आदिका संयोगरूप कारण पहले होता है, उससे रस निष्पत्तिरूप कार्य पीछे होता है । इन दोनोंका सहभाव अर्थात् एक

‘गङ्गायां घोषः’ इत्यादौ तटाद्यर्थमात्रबोधविरताया लक्षणायाश्च कुतः शीतत्वपावनत्वादिव्यङ्ग्यबोधकता । तेन तुरीया वृत्तिरूपास्येवेति निर्विवादमेतत् ।

किंच—

बोद्धृस्वरूपसंख्यानिमित्तकार्यप्रतीतिकालानाम् ।

आश्रयविषयादीनां भेदाद्भिन्नोऽभिधेयतो व्यङ्ग्यः ॥ २ ॥

रसाद्योः सहभावे कारणकार्यभावो न भविष्यति । “अन्यथासिद्धिज्ञान्यत्वे सति कार्य-नियतपूर्ववृत्तित्वं कारणत्वम्” इति कारणलक्षणाऽनुसारेण विभावादिसंसर्गः पूर्ववृत्तिरवा-स्कारणरूपः, “प्रागभावप्रतियोगित्वं कार्यत्वम्” इति लक्षणाऽनुसारेण रसादेश्च कार्यत्वं, तयोः सहभावे सध्येतरविषाणयोरिव कथं कार्यकारणभाव इति भावः ।

अथ लक्षणाया रसादिबोधे असाधर्म्यं प्रतिपादयति—गङ्गायामिति । “गङ्गायां घोषः” इत्यादौ तटाद्यर्थबोधनविरतायाः = तटाद्यर्थबोधनेनविरतायाः (उपकीर्णयाः) लक्षणायाः कुतः = कस्मात्, शीतत्वपावनत्वादिव्यङ्ग्यबोधकता ? “शब्दबुद्धिकर्मणो विरम्य व्यापाराऽभाव” इति पूर्वोक्तनियमेनेति भावः । तेन—हेतुना, तुरीया = चतुर्थी, वृत्तिः = व्यञ्जनाऽऽख्या, उपास्या=सेवनीया एव, अङ्गीकार्या एवेति भावः, इत्येतत् निर्विवादं = विवादावरहितम् व्यङ्ग्यार्थस्य वाच्याऽर्थाद्भिन्नत्वमुपपादयति—बोद्धृः स्वरूपेति । बोद्धा=प्रतिपाद्यः, ज्ञाता इत्यर्थः । स्वरूपं=प्रकृतिः, संख्या = एकत्वाद्, निमित्तं = कारणं, कार्यं=फलं, प्रतीतिः=ज्ञानं, कालः=समयः, उपायाम् । “भेदात्” इत्यत्र सम्बन्धः । पूर्वोक्तानामेतेषां भेदात्तथा आश्रयविषयादीनाम् आश्रयः=आधारः विषयः =

ही समयमें होना मानेगे तो गायके बायें और दाहिने सींगके समान कैसे कार्यकारण भाव होगा ? कारण और कार्यमें यथाक्रम पूर्वभाव और परभाव होता ही है परन्तु गायके बायें और दाहिने सींग एक ही बार होते हैं यह अभिप्राय है ।

इसप्रकार अभिधा और तात्पर्य इन दोनों वृत्तियोंसे रस आदि व्यङ्ग्य अर्थका बोध नहीं हो सकता है, यह सिद्ध हुआ । अब तीसरी वृत्ति लक्षणासे भी रस आदिका बोध नहीं हो सकता है इस विषयको दिखलाते हैं । “गङ्गायां घोषः” इत्यादि स्थलमें लक्षणा तट आदिरूप अर्थमात्रका बोधन करके विरत हो जाती है अतः वह कैसे शीतत्व और पावनत्व आदि व्यङ्ग्य अर्थका बोधन कर सकती है ? इस कारणसे रस आदि व्यङ्ग्य अर्थका बोध करनेके लिये चौथी वृत्ति (व्यञ्जना)को अङ्गीकार ही करना चाहिए इसमें कुछ भी विवाद नहीं है ॥

अब वाक्य अर्थसे वाक्य अर्थका भेद दिखलाते हैं, बोद्धृस्वरूपेति । बोद्धा, स्वरूप, संख्या, निमित्त (कारण), कार्य, प्रतीति (ज्ञान), काल, आश्रय और विषय

वाच्यार्थव्यङ्ग्यार्थयोर्हि पदतदर्थमात्रज्ञाननिर्णयपरि वैयाकरणैरपि सहृदयैरेव च संवेद्यतया बोद्धृभेदः ।

‘भ्रम धम्मिञ्च इत्यादौ—’ (पृ० २९९) कचिद्वाच्ये विधिरूपे निषेध-
रूपतया, कचित् ‘निःशेषव्युत्तचन्दनम्—’ (पृ० ७१) इत्यादौ निषेधरूपे
विधिरूपतया च स्वरूपभेदः ।

उद्देश्यम्, तदादीनां भेदात् = प्रकारात्, व्यङ्ग्यः = व्यञ्जनावृत्तिप्रतिपाद्यः अर्हः
अभिधेयतः = अभिध्याप्रतिपाद्यात् वाच्याऽर्थात्, भिन्नः = भेदयुक्तः ॥ २ ॥

कारिकां विवृणोति—वाच्यार्थेति । तत्र तावत्प्रथमं बोद्धृभेदं प्रदर्शयति-
वाच्याऽर्थव्यङ्ग्यार्थयोः = वाच्याऽर्थस्य (अभिध्याप्रतिपाद्याऽर्थस्य), व्यङ्ग्याऽर्थस्य
(व्यञ्जनावृत्तिपाद्याऽर्थस्य) च यथासंख्येन—वाच्याऽर्थस्य, पदतदर्थज्ञानमात्रनिर्णयः =
शब्द—शब्दाऽर्थबोधमात्रप्रधीणः, वैयाकरणैः = व्याकरणाऽऽभिज्ञैः, अत्र मात्रपदेन
व्यङ्ग्यार्थनिरासः । व्यङ्ग्याऽर्थस्य, सहृदयैः एव = हृदयानुभिः एव संवेद्यतया =
ज्ञेयत्वेन, बोद्धृभेदः=प्रतिपाद्यभेदः । शब्दं शब्दाऽर्थं च वैयाकरणाः सहृदयाश्च जानन्ति
परं व्यङ्ग्यार्थं काव्याऽर्थवेत्तारः सहृदया एव जानन्तीति भाष्यभेद इति भावः ।

स्वरूपभेदं प्रदर्शयति—सन्वेति । “भ्रम धम्मिञ्च” इत्यादौ “भ्रम” “ध्रम”
इति विधिरूपे वाच्ये = अभिध्याप्रतिपाद्यार्थे, निषेधरूपतया — “न ध्रम” इति
प्रतिषेधरूपतया । एतद्विपरीत्येन क्वचित् = कुत्रचित् “निःशेषव्युत्तचन्दनम्” इत्यादौ
“तस्याऽधमस्याऽन्तिकं न गताऽसि” इति निषेधरूपे वाच्ये “तस्य एव अन्तिकं गताऽसि”
इति व्यङ्ग्यस्य विधिरूपतया च स्वरूपभेदः, इति वाच्याऽर्थव्यङ्ग्यार्थयोः स्वरूपभेदः ।

आदिके भेदसे व्यङ्ग्य (व्यञ्जनावृत्तिसे प्रतिपाद्य) अर्थं अभिधेय (अभिध्यावृत्तिसे
प्रतिपाद्य) अर्थं अर्थात् वाच्यार्थसे भिन्न होता है ॥ २ ॥

क्रमपूर्वक भेदका उपपादन करते हैं । भाष्य अर्थ पद और पदाऽर्थ मात्रके
जाननेमें निपुण वैयाकरण जानते हैं परन्तु व्यङ्ग्य अर्थ केवळ सहृदय जानते हैं, इस-
प्रकार वाच्यार्थ और व्यङ्ग्यार्थमें बोद्धाओंका भेद हुआ ।

“भ्रम धम्मिञ्च” (“भ्रम धामिक”) (पृ० २९९) इत्यादि स्थलमें “भ्रम”
(“ध्रम”) इत्यादि स्थलमें कहीं ध्रमण करो ऐसे विधिरूप भाष्य अर्थमें “मा ध्रम”
“अर्थात् ध्रमण मत करो” इसप्रकार निषेधरूप होनेसे तथा “निःशेषव्युत्तचन्दनम्”
(पृ० ७१) इत्यादिमें “तस्याऽधमस्याऽन्तिकं न गताऽसि” “अर्थात् उस सबके पास तुम
नहीं गई हो” इसप्रकार वाच्याऽर्थ निषेधरूप है परन्तु “तस्याऽधमस्यैव अन्तिकं गताऽसि
अर्थात् “उस अधमके ही समीपमें तुम गई हो” इस प्रकार व्यङ्ग्यार्थ विधिरूप है
इस प्रकार वाच्याऽर्थ और व्यङ्ग्यार्थके स्वरूपमें भेद है ।

‘गतोऽस्तमर्कः’ इत्यादौ च वाच्योऽर्थ एक एव प्रतीयते । व्यङ्ग्यस्तु तद्वोद्घ्रादिभेदात् क्वचित् ‘कान्तमभिसर’ इति, ‘गावो निरुह्यन्ताम्’ इति, ‘नायकस्यायमागमनावसरः’ इति, ‘सन्तापोऽधुना नास्ति’ इत्यादिरूपेणानेक इति संख्याभेदः ।

वाच्यार्थः शब्दोच्चारणमात्रेण वेद्यः, एष तु तथाविधप्रतिभानैर्मल्यादिनेति निमित्तभेदः ।

प्रतीतिमात्रकरणाश्चमत्कारकरणाश्च कार्यभेदः ।

संख्याभेदं प्रदर्शयति—“गत” इति । “गतोऽस्तमर्कः” इत्यादौ “अर्कोऽस्तं गतः” इति अर्ककर्तृकमस्तपर्वतगमनम्” इति वाच्योऽर्थः, एक एव प्रतीयते = ज्ञायते । व्यङ्ग्यस्तु, तद्वोद्घ्रादिभेदात्=तस्य (वाक्यस्य) बोद्घ्रादिभेदात् इति (प्रतिवाचादिभेदात्), क्वचित् कान्तं = प्रियम्, अभिसरं इति अभिसारिकायां बोद्घ्रयाम्, “गावो निरुह्यन्ताम्” सञ्चरणार्थं वियुक्ता गावो निरुह्यन्ताम् = निवार्यताम् इति गोपाले बोद्धरि, “नायकस्यायमागमनावसरः” इति प्रीषितमर्तृकायां बोद्घ्रयाम् “सन्तापोऽधुना नास्ति” इति निदाघपीडिते बोद्धरि ।

निमित्तभेदं दर्शयति—“वाच्यार्थः” इति । वाच्यार्थः शब्दोच्चारणमात्रेण; वेद्यः = ज्ञेयः । एषं तु = व्यङ्ग्यार्थस्तु, तथाविधप्रतिभानैर्मल्यादिना—तादृशबुद्धिनिर्मलत्वादिना, इति निमित्तभेदः—कारणभेदः । कार्यभेदं दर्शयति—प्रतीतिमात्रेति । वाच्येऽर्थे प्रतीतिमात्रकरणात् = ज्ञानमात्रविधानात्, मात्रपदेन चमत्कारव्यवच्छेदः । व्यङ्ग्येऽर्थे ज्ञानविधानेन समं चमत्कारकरणाच्च, कार्यभेदः = फलभेदः । प्रतीतिभेदं

“गतोऽस्तमर्कः” अर्थात् सूर्य अस्त पर्वतको चले गये हैं इत्यादिमें वाच्य अर्थ तो एकमात्र प्रतीत होता है परन्तु व्यङ्ग्य अर्थ तो उस वाक्यको सुननेवालोंके भेदसे कहीं-पर (अभिसारिकामें) “कान्तके पास अभिसार करो” कहींपर (चरवाहेंमें) “चरती हुई गायोंको रोको” कहींपर (प्रीषितमर्तृकामें) “नायकका यह आनेका अवसर है” (दिनकी गरमीसे पीडितजनमें) अब सन्ताप नहीं है इत्यादि रूपसे व्यङ्ग्य अर्थ अनेक प्रतीत होते हैं अतः संख्याभेदसे वाच्य अर्थसे व्यङ्ग्य अर्थ भिन्न होता है ।

वाच्य अर्थ शब्दोंके उच्चारणमात्रसे जाना जाता है, व्यङ्ग्य अर्थ तो वैसी प्रतिभाकी निर्मलता आदि कारणसे जाना जाता है इसप्रकार निमित्तभेदके कारण व्यङ्ग्य वाच्यसे भिन्न होता है ।

वाच्य अर्थमें केवल पदार्थकी प्रतीति कार्य होता है परन्तु व्यङ्ग्य अर्थमें चमत्कारकी प्रतीतिरूप कार्य होता है अतः वाच्य और व्यङ्ग्य अर्थ कार्यभेदके कारण भिन्न भिन्न होते हैं ।

केवलरूपतया चमत्कारितया च प्रतीतिभेदः ।

पूर्वपश्चाद्भावेन च कालभेदः ।

शब्दाश्रयत्वेन शब्दतदेकदेशतदर्थवर्णसंघटनाश्रयत्वेन चाश्रयभेदः ।

‘कस्स व ण होइ रोसो दठ्ठण पिष्ठाएँ सब्बण अहरं ।

सब्भमरपढमग्घाह्मि ! वारिअवामे ! सहसु एहि ॥

दर्शयति— केवलैति । वाच्येऽर्थे केवलरूपतया—शब्दाऽर्थमात्रबोधनरूपतया, व्यञ्जयेऽर्थे चमत्कारितया च = चमत्कारप्रतीतिकारितया वेति प्रतीतिभेदः ।

कालभेदं दर्शयति— पूर्वैति । वाच्येऽर्थे पूर्वकालता, व्यञ्जयेऽर्थे उत्तरकालतेरिति कालभेदः ।

आश्रयविषयाऽऽदीनाम् = आश्रयस्य, विषयस्य च, इत्यादीनां भेदात् । आश्रय-
भेदं दर्शयति— शब्दाऽऽश्रयत्वेनेति । वाच्येऽर्थे शब्दाश्रयत्वेन = शब्दमात्राऽऽधारत्वेन,
व्यञ्जयेऽर्थे शब्दतदेकदेशतदर्थवर्णसंघटनाऽऽश्रयत्वेन च = शब्दः = परं, तदेकदेशः =
प्रकृतिप्रत्ययादिकम्, तदर्थः = वाच्यलक्ष्यारमकः, वर्णः—गुणाभिन्नव्यञ्जकः अक्षरसमूहः—
संघटना = रचना च, तदाश्रयत्वेन = तदाधारत्वेन आश्रयभेदो भवति ।

विषयभेदमुदाहरति— कस्य इति ।

“कस्य वा न भवति रोषो दृष्ट्वा प्रियायाः सन्नममघरम् ।

सन्नमरपथाग्घामिभि ! वारितवामे ! सहस्सेवामीम् ॥” (इति संस्कृतच्छाया) ।

उपनायकदष्टाघरं नायिकां प्रति तत्पतिप्रबोधनाऽर्थे कस्याभिस्त्वख्या उत्कीरियम् ।

प्रियायाः = कान्तायाः, अघरम् = जोरठं, सन्नमं = दशानक्षतिचिह्नयुक्तं, दृष्ट्वा =
विलोक्य, कस्य वा = पत्युः, रोषः = क्रोधः न भवति ? सर्वस्यैव भवतीति भावः ।

वाच्य अर्थमें शब्दाऽर्थ मात्रकी प्रतीति होती है, परन्तु व्यञ्जय अर्थमें चमत्कार
की भी प्रतीति होती है अतः प्रतीतिभेदसे भी वाच्याऽर्थ और व्यञ्जयाऽर्थकी भिन्नता
होती है ।

वाच्य अर्थकी पहले प्रतीति होती है व्यञ्जय अर्थकी पीछे प्रतीति होती है अतः
कालभेदसे वाच्य और व्यञ्जय अर्थ भिन्न भिन्न है ।

वाच्य अर्थका आश्रय शब्द है परन्तु व्यञ्जय अर्थका शब्द, शब्दका एकदेश
(प्रकृति प्रत्यय आदि), शब्दाऽर्थ (वाच्याऽर्थ लक्ष्याऽर्थ), वर्ण (गुणोंका अभिव्यञ्जक
वर्णसमूह) संघटना (रचना), ये सब आश्रय होते हैं अतः आश्रयभेदसे भी वाच्याऽर्थ
और व्यञ्जयाऽर्थकी भिन्नता स्पष्ट रूपसे प्रतीति होती है ।

विषयभेदका उदाहरण देते हैं ।

कस्य वेति । (कस्य वा न भवति०) प्रियाके अघरको व्रणयुक्त देखकर कित्से

इति सखीतत्कान्तविषयत्वेन विषयभेदः । तस्मान्नाभिधेय एव व्यङ्ग्यः ।

तथा—

प्रागसत्त्वाद् रसादेर्नो बोधिके लक्षणाभिधे ।

किञ्च मुख्यार्थबाधस्य विरहादपि लक्षणा ॥ ३ ॥

हे सभ्रमन्पद्याप्रायणि = हे समधुपकमलाप्राणमीले !, सभ्रमर (भ्रमरसहितम्) यत् पद्य (कमलम्) तत् आजिघ्रतीति तत्सम्बुद्धी । हे वारितवामे = निषिद्धे विषयेऽपि हे प्रतिकूलमीले ! वारिते वामा तत्सम्बुद्धी । सभ्रमरं कमलं मा जिघ्रति मया निवरिताऽपि त्वं तादृशं कमलमाप्रातवतीति भावः, अतस्त्वत्पतिस्त्वच्चरित्रे सन्दिहानोऽस्ति, तत् इदानीं, सहस्य = पतिकृतं कोपं मर्षयेति भावः । माथा वृत्तम् ।

अत्र विषयभेद विवृणोति—इतीति । इति = अस्मिन् पद्ये, सखीतत्कान्त-विषयत्वेन = सखीविषयत्वेन तत्कान्तविषयत्वेन च विषयभेदः । अत्र वाच्याऽर्थबोधे विषयभूता सखी, भ्रमरेण अस्या अधरो दष्टो न पुनः पुढ्याऽन्तरेणेति व्यङ्ग्याऽर्थबोधे विषयभूतो नायक इति विषयभेदः । अनोभाष्यामेव नायिकानायकाभ्यां व्यङ्ग्याऽर्थो बुद्ध इति नाऽत्र बोद्धुभेद इत्यर्थेयम् । निगमयति—अस्मादिति । तस्मात् = पूर्वोक्ताद् बोद्ध्वादिभेदात्, अभिधेयः = वाच्यार्थः, नैव व्यङ्ग्यः, इत्यमुख्योभेदसत्त्वादिति भावः ॥२॥

लक्षणाऽभिधयो रसादेर्बोधनाऽक्षमत्वं प्रतिपादयति— प्रागसत्त्वादिति । रसादेः = रसभावादेर्ब्यङ्ग्यस्य, प्राक् = प्रथमम्, बोधात्पूर्वमिति भावः । असत्त्वात् = अविद्यमानत्वात्, लक्षणाऽभिधेयः = लक्षणा अभिधा च, नो बोधिके = न प्रतिपादिके । श्रयाणामपि व्यङ्ग्यानां मुख्यार्थबोधविरहादपि न लक्षणा बोधिका । प्रमाणान्तरसिद्धमेव वस्तु लक्षणाऽभिधेयं बोधयत इति भावः ।

लक्षणाया रसादेर्बोधनाऽक्षमत्वे हेत्वन्तरमुपगमयति—किं चेति । मुख्याऽर्थ-बाधस्य = वाच्याऽर्थप्रतिबन्धस्य, विरहात् अपि = अभावात् अपि, लक्षणा = शक्तिः, नो बोधिकेति शेषः । मुख्यार्थबाध एव लक्षणा प्रवर्तते मुख्याऽर्थबाधाभावात् लक्षणा रसादि नो बोधयतीति भावः ॥

क्रोध न होगा ? भ्रमरयुक्त कमलको सूँघनेवाली ! निषिद्ध विषयमें भी प्रतिकूल आचरण करनेवाली ! अब तुम पति जो करें सहन कर लो । यहाँपर पद्याभूत वाच्य अर्थमें विषयभूत सखी है और “भीरने इसके अधरको काटा न कि परपुढघने” इस व्यङ्ग्य अर्थके बोधमें विषय नायक है, इस प्रकार वाच्य अर्थमें और व्यङ्ग्य अर्थमें विषयोंका भेद होता है, अतः अभिधेय (वाच्य अर्थ) ही व्यङ्ग्य अर्थ नहीं होता है । अभिधा और लक्षणाकी रस आदिके प्रतिपादनमें असामर्थ्य दिखाते हैं—रस भाव बादि व्यङ्ग्यके पहले न होनेसे लक्षणा और अभिधा उनका बोध करनेवाली नहीं हो सकती हैं । इसी तरह मुख्य अर्थका बाध न होनेसे लक्षणा भी रस बादि व्यङ्ग्य अर्थका बोध नहीं करा सकती है ॥ ३ ॥

‘न बोधिका’ इति शेषः । नहि कोऽपि रसनात्मकव्यापाराङ्गना रसादिपदप्रतिपाद्यः पदार्थः प्रमाणसिद्धोऽस्ति, यस्मिन्ने लक्षणाभिधे बोध-
येतम् । ‘किञ्च, यत्र ‘गङ्गायां घोषः’ इत्येवावुपात्तशब्दाधीनां बुभुषणेवा-
न्वयोऽनुपपत्त्या बाध्यते तत्रैव हि लक्षणायाः प्रवेशः ।

सुकुप्तं न्यायकुसुमाञ्जलावुदयनाचार्यैः—

‘श्रुतान्वयादनाकारुक्षं न वाक्यं ह्यन्यदिच्छति ।

पदार्थान्वयवैधुर्यात्तदाक्षितेन सङ्गतिः ॥’

रसादेर्बोधरत्नगणित्त्वरव दर्शयति—न हीति । रसनात्मकव्यापाराङ्गनाः =
व्यञ्जनाऽऽत्मकव्यापाराङ्गनाः, रसादिपदप्रतिपाद्यः, कोऽपि पदार्थः नहि प्रमाणसिद्धोऽस्ति,
यम् इमे लक्षणाऽभिधे, बोधयेताम् = प्रतिपादयेताम् ।

मुह्यार्थबाधोऽभावात्लक्षणाया अप्रसक्तिं दर्शयति—किञ्चेति । यत्र “गङ्गायां
घोषः” इत्याद्ये = स्थले उपात्तशब्दाधीनाम् = उच्चारितपदाऽधीनां, गङ्गाप्रवाहे घोषः
(आभीरस्पल्ली) इति वाच्याऽधीनाम्, अन्वयः = मिथः सम्बन्धः, बुभुषन् एव =
भावकुम् इच्छन् एव, अनुपपत्त्या = असङ्गतिबोधेन, बाध्यते=प्रतिबध्यते, तत्रैव हि =
तस्मिन् एक हि स्थले, लक्षणायाः, प्रवेशः = निवेशः ।

उक्ताऽर्थो उदयनाचार्यसंवादं प्रदर्शयति—श्रुतान्वयादिति । श्रुतान्वयात् =
श्रुतानाम् (आकणितानाम्) पदानाम् (शब्दानाम्) अन्वयात् = मिथःसम्बन्धात्,
अनाकारुक्षम् = अर्थात्तरस्य आकाङ्क्षारहितं, वाक्यं=पदसंगुहः, अन्यत्=पदाऽन्यतरं,
न इच्छति = न वाञ्छति । पदाऽर्थान्वयवैधुर्यात् = पदार्थाऽन्वयस्थ (मुह्यार्थाऽ-
न्वयस्थ) वैधुर्यात् (अनुपपत्तिग्रहात्) हेतोः, “गङ्गायां घोषः” इत्यादाविति भावः ।
तदाक्षितेन = तेन (मुह्यार्थेन) आक्षितेन (सम्बन्धेन) तदादिनेति भावः ।
सङ्गतिः = अन्वय इत्यर्थः । एतेनोदयनाचार्यमतेऽपि मुह्यार्थबाध एव लक्षणोक्तिं
निरूपितम् ।

रसन (आस्वादन) व्यापारसे भिन्न रस आदि पदका प्रतिपाद्य कोई भी पदार्थ
प्रमाणसे सिद्ध नहीं है, जिसका ये लक्षणा और अभिधेा बोधन करें । और फिर “गङ्गायां
घोषः” इत्यादि स्मरणसे उच्चारित पदार्थोका अन्वय होनेमें अनुपपत्तिसे (गङ्गामें आभीर
कीके न हो सकनेसे) बाधित हो जाता है, वही पर लक्षणाका प्रवेश होता है, जिसे
न्यायकुसुमाञ्जलिमें उदयनाचार्यने कहा है—श्रुतपदोके अन्वयसे आकाङ्क्षासे रहित
वाक्य अन्वय-वाच्याऽर्थसे भिन्न पदार्थोके अपेक्षा नहीं करता है । परन्तु जहाँपर “गङ्गायां
घोषः” इत्यादि स्मरणसे पदार्थोके अन्वयमें अनुपपत्ति होती है वहाँपर आक्षिप्त तदादि-
रूप लक्षणोक्त अर्थसे सङ्गति ही जाती है ॥

न पुनः 'शून्यं वासगृहम्—' इत्यादौ (२४ पू०) मुख्यार्थबाधः ।
यदि च 'गङ्गायां घोषः' इत्यादौ प्रयोजनं लक्ष्यं स्यात्, तीरस्य
मुख्यार्थत्वं बाधितत्वं च स्यात् । तस्यापि च लक्ष्यतया प्रयोजनान्तरं
इत्यापि प्रयोजनान्तरमित्यनवस्थापातः । न चापि प्रयोजनविशिष्ट एव

प्रकृते मुख्यार्थबाधाऽभावो दर्शयति—न युज्जिति । "शून्यं वासगृहम्" इत्यादौ
मुख्याऽर्थबाधः = मुख्याऽर्थ (वाचिऽर्थ), बाधः (प्रतिबन्धः) येन लक्षणया रस-
प्रतीतिः स्यात् ।

अव्ययस्य लक्षणाबोध्याऽङ्गीकारेऽनवस्थादोषमाह—यदि चेति । यदि च
'गङ्गायां घोषः' इत्यादौ प्रयोजनं=शैत्यपावनस्वादिकं, लक्ष्यं=लक्षणाप्रतिपाद्यं स्यात्
तिरस्य गङ्गापदनुबन्धार्थत्वं, तस्य बाधितत्वं च स्यात् यतो मुख्याऽर्थबाध एव लक्षणा
मर्ति, तस्याऽपि=लक्ष्यमाणप्रयोजनस्याऽपि, लक्ष्यतया=लक्षणाप्रतिपाद्यतया, प्रयोजना-
न्तरम्=अन्यत् प्रयोजनं, तस्याऽपि=द्वितीयप्रयोजनस्याऽपि, लक्ष्यतया=लक्षणाप्रतिपाद्यतया,
प्रयोजनान्तरम् = अन्यत् प्रयोजनम्, इति=इत्यम्, अनवस्थापातः=अनवस्थाप्रसक्तिः ।
ब्रह्माभाषिकाऽनन्तकल्पनाऽनेकतया । "एवमप्यनवस्था स्याद्या मूकसतिकारिणी ।" (का. प्र.)

विशिष्टलक्षणावादिनां मतं दूषयति—न चाऽपीति । प्रयोजनविशिष्ट एव =
शैत्यपावनस्वरूपप्रयोजनविशिष्ट एव, तीरे = तटे, लक्षणाऽपि न, विषयप्रयोजनयोः =
विषयः (कारणीभूतज्ञानविषयः, तीरादिः) प्रयोजनं (फलीभूतज्ञानविषयः, शैत्यपावन-
स्वादिकम्) तयोः, युगपत्प्रतीत्यनभ्युपगमात् = एककालाऽवच्छेदेन ज्ञानाऽनङ्गीकारात् ।
कारणभूतं तीरं प्राग् ज्ञायते, फलभूतं शैत्यपावनस्वादिकं पश्चाज्जायते, इत्थं च तयो-
र्गोपपद्येन ज्ञानाऽसंभवं इति भावः ।

"शून्यं वासगृहम्" इत्यादि स्थलमें मुख्य अर्थका बाध नहीं है, इसलिए वहाँपर
लक्षणाकी आवश्यकता नहीं है । यदि "गङ्गायां घोषः" इत्यादि स्थलमें शैत्य पावनत्व
रूप (लक्षणा-प्रतिपाद्य) होगा और तीरकी मुख्यार्थ मानकर अन्यथमें बाधितत्व भी
होगा, क्योंकि जहाँपर मुख्य अर्थमें बाध होता है वहाँपर लक्षणा होती है । शैत्य
पावनत्वको लक्ष्य माननेसे दूसरा प्रयोजन मानना होगा । उस प्रयोजनका भी लक्ष्य
मानेगे तो फिर दूसरा प्रयोजन मानना होगा इसप्रकार अनवस्थादोष होगा ।

प्रयोजनविशिष्ट पदार्थमें लक्षणा होती है ऐसे मतका खण्डन करते हैं—प्रयोजन-
(शैत्य पावनत्व आदि) युक्त तीरमें ही लक्षणा होती है यह कहना भी ठीक नहीं है ।
स्वयं विषय (कारणीभूत ज्ञानविषय तीर आदि) और प्रयोजन (फलीभूत ज्ञान-
विषय शैत्य पावनत्व आदि) इनका एक ही साथ ज्ञान नहीं हो सकता है । कारणभूत
तीरकी पहले प्रतीति होती है और फलभूत शैत्य और पावनत्व आदिकी पीछे प्रतीति
होती है । कारण और कार्यका एक ही बार ज्ञान नहीं हो सकता है । क्रमसे उनकी
प्रतीति होती है यह भाव है ।

हीरे लक्षणा । विषयप्रयोजनयोर्युगपत्प्रतीत्यनभ्युपगमात् । नीलादिसंवेद-
नानन्तरमेव हि ज्ञातताया अनुव्यवसायस्य वा सम्भवः ।

नानुमानं रसादीनां व्यङ्ग्यानां बोधनक्षमम् ।

आभासत्वेन हेतूनां स्मृतिन च रसादिधीः ॥ ४ ॥

फलफलनोऽन्यायमतेन मीमांसकमतेन च पूर्वाऽपरभावं दर्शयति—नीलादीति ।
नीलमहमज्ञासिषमिति नीलादिसंवेदनाऽनन्तरमेव = नीलादिज्ञानाऽनन्तरमेव, ज्ञातता =
प्रत्यक्षज्ञानस्य फलरूपा उत्पद्यते, मीमांसकमतेतत् । नैयायिकमते तु नीलादिज्ञानं
व्यवसायः, तदनन्तरमेव नीलो ज्ञात इति फलरूपः अनुव्यवसायः उत्पद्यते । अतश्च
कारणीभूतलक्ष्याऽर्थज्ञानं फलरूपं व्यङ्ग्याऽर्थज्ञानमेककालाऽवच्छेदेन न सम्भवतीति सिद्धम् ।

काव्यं रसादिमत् विभावादिमत्त्वादि 'त्यनुमानेन व्यङ्ग्यानां निरस्यतो महिम-
भट्टस्य मतमुपस्थाप्य खण्डयितुमुपक्रमते ।

अनुमानेन रसादिव्यङ्ग्यानां अतीतिरिति वादिनां महिमभट्टानां मतं खण्डयति—
माऽनुमानमिति । अनुमानं=व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञान, हेतूनां=साधनानाम्, आभा-
सत्वेन=व्यभिचारादिदोषस्तत्त्वेन, व्यङ्ग्यानाम्=आलङ्कारिकसम्मतव्यञ्जनाप्रतिपाद्यानां,
रसादीनां=वस्त्वलङ्काररसादिरूपाणां, बोधनक्षमं=बोधने (प्रतिपादने) क्षमं (समर्थम्) न ।

रसादिज्ञानस्य स्मृतिस्त्वं खण्डयति—स्मृतिरिति । हेतुनाम् आभासत्वेन
रसादिधीः = रसादिज्ञानं च, स्मृतिः = संस्कारमानजन्यं ज्ञानं न ॥ ४ ॥

इसी बातको मीमांसा और न्यायके मतसे दिखलाते हैं—

“नीलको मैंने जाना” इस प्रकार नील आदिके प्रत्यक्षज्ञानके अनन्तर उसका
फलरूप ज्ञातता वा प्रकटता उत्पन्न होती है यह मीमांसाका मत है । न्यायमतमें “यह
नील है” इसप्रकार नील आदिके प्रत्यक्ष ज्ञानके अनन्तर “नीलको मैंने जाना” ऐसा
फलस्वरूप अनुव्यवसाय उत्पन्न होता है । इन दोनोंके मतके अनुसार लक्ष्यपदार्थका
ज्ञान कारणस्वरूप है और व्यङ्ग्य अर्थका ज्ञान फलरूप है फलतः एक ही समय कारण
और कार्यका ज्ञाव नहीं हो सकता है । इसी बातको काव्यप्रकाशकारने—

‘प्रयोजनेन सहित लक्षणीयं न युज्यते ।

ज्ञानस्य विषयो ह्यन्यः फलमन्यदुदाहृतम् ॥” का० प्र०

इस कारिकामें कहा है ।

अनुमानसे रस आदि पदार्थोंका बोध होता है ऐसा मत माननेवाले महिमभट्टक
मतका उपन्यास कर खण्डन करते हैं—

हेतुओंका व्यभिचार आदि दोषसे युक्त होनेसे अनुमान (व्याप्तियुक्त पक्षधर्मता-
का ज्ञान, रस आदि व्यङ्ग्य पदार्थोंका प्रतिपादक नहीं हो सकता है । इसी तरह स्मृति
(संस्कारमात्रजन्यज्ञान) भी हेतुआभास होनेसे रसादि व्यङ्ग्य पदार्थोंका बोधन नहीं
कर सकती है ॥ ४ ॥

व्याक्तविवेककारेण हि—याप विभावादिभ्यो रसादीनां प्रतीतिः सानुमान एवन्तर्भवितुमर्हति । 'विभावाऽनुभावव्यभिचारिप्रतीतिहि रसादि-प्रतीतेः साधनमिष्यते' । ते हि रसादीनां भावानां कारणकार्यसहकारिभूता-स्ताननुमापन्त एव रसादीन्निष्पादयन्ति । त एव प्रतीयमाना आश्वादपदवीं गताः सन्तो रसा उच्यन्ते, उच्यन्तेभावो तत्प्रतीतिक्रमः केवलप्राग्भावित-थाऽसौ न लक्ष्यते, यतोऽयमद्याप्यभिव्यक्तिक्रमः' इति यदुक्तम् । तत्र

कारिकां विवृणोति—**व्यक्तविवेककारेणेति** । व्यक्तविवेककारेण=व्यक्ति-विवेकनामकग्रन्थकारेण महिमभट्टेन, अस्य पदस्य "यदुक्तम्" इति पदद्वयेन सम्बन्धः । विभावादिभ्यः = विभावाऽनुभावव्यभिचारिभ्यः, याऽपि, रसादीनां = वस्तुलक्षण-रसादीनां, प्रतीतिः=ज्ञानम्, सा=प्रतीतिः अनुमान एव=व्याप्तिविशिष्टपक्षमन्तानाम् एव, अन्तर्भवितुम् = अन्तःस्थातुम्, अर्हति = योग्या भवति । हि = यस्मात्कारणात्; विभावाऽनुभावव्यभिचारिप्रतीतिः = विभावाऽनुभावव्यभिचारिज्ञानं, रसादिप्रतीतेः= रसादिज्ञानस्य, साधनं = हेतुः, इष्यते = अभिलष्यते । हि = यस्मात्कारणात्, ते = विभावाऽनुभावव्यभिचारिकार्यः, रसादीनां = रतिप्रभूतीनां, भावानां = पदार्थानां, यथाक्रमं कारणकार्यसहकारिभूताः सन्तः, तान्=रसादीन्, अनुमापयन्त एव = अनुमानेन बोधयन्त एव, रसादीन् = रसप्रभूतीन्, निष्पादयन्ति = बोधयन्ति । त एव हि = विभावादप्य एव हि, प्रतीयमानाः = अव्यक्ष्यकाव्ययोज्यायमानाः, आश्वादपदवीं = सर्वपापद्वं, गताः = प्रास्ताः, सन्तः रसाः, उच्यन्ते=कच्यन्ते । ननु एतादृशकारण-भावस्वीकारे रसादेरसलक्ष्यक्रमव्यञ्जयत्वं कथमुपपद्यते ? इत्याशङ्क्याह—अवश्य-भावीति । तत्प्रतीतिक्रमः = रसज्ञानपूर्वापर्यम् । अवश्यम्भावो = अवश्यम्भवनशीलः, आशुभावितया = शीघ्रभावित्वेन, केवलम् = एव, न लक्ष्यते = नो ज्ञायते, यतः = यस्मात् कारणात्, अयं = रसमदिः, अद्यापि, अभिव्यक्तिक्रमः = अभिव्यक्तौ (स्फुट-तायाम्) भ्रमः (पूर्वापर्यम्) यस्य सः । तत्प्रतीतिक्रमप्रकार एषः—आदौ विभावा-दिलिङ्गज्ञानं, ततो रत्यनुमितिः, ततः पुनःपुनरनुशीलनं, तत आश्वादः । एतादृश-

व्यक्तविवेककारणे विभाव आदिते जो रस आदिकी प्रतीति (ज्ञान) है वह अनुमानमें ही अन्तर्भूत हो जाती है । क्योंकि विभाव, अनुभाव और व्यभिचार भावकी प्रतीति रस आदिकी प्रतीतिका साधन मानी जाती है वे विभाव अनुभाव, और सञ्चारी भाव रति आदि भावोंके यथाक्रम कारण, कार्य और सहकारी होकर उन रस आदिको अनुमानसे प्रतिपादन करते हुए ही रस आदिका प्रतिपादन करते हैं । विभाव आदि ही श्रव्य और दृश्यकाव्यमें जाने जाते हुए आश्वाद पदवीको प्राप्तकर "रस" कहे जाते हैं इसप्रकार उनका प्रतीतिक्रम (पूर्वापरभाव) अवश्य है परन्तु शीघ्रताके कारण नहीं जाना जाता है जिससे कि यह अभी भी क्रमको अभिव्यक्तिवाला है अर्थात् पहले विभाव

प्रष्टम्भम्—किं शब्दाभिनयसमर्पितावभावादिप्रत्ययानुमितरामादिगतरागा-
दिज्ञानमेव रसत्वेनाभिमतं भवत, तद्भावनया भावकैर्भोक्तव्यमानः स्वप्रका-
शानन्दो वा । आद्ये न विवादः, किन्तु 'रामादिगतरागादिज्ञानं रससंज्ञया
नोच्यतेऽस्माभिः' इत्येष विशेषः ।

कामरसेऽपि सूक्ष्मकालतया शतपत्रव्यतिभेदकत्वं न लक्ष्यते इति भावः । इति यदुक्तम्
"एवञ्चान्तो ज्ञानो नाहममष्टमक्षोपन्यासरूपेण उद्घृतः ॥

पूर्वोक्तं माहममष्टमक्षमनुमानगम्यैरसादिज्ञानमिति सूक्ष्मयितुमुपक्रमते तत्र प्रष्टम्भ-
मिति । प्रथमे कोटिद्वयं समुपस्थापयति । तत्र प्रथमा कोटिरियं—किमिति । शब्दाऽ-
भिनयेत्यादिः = शब्दः (शब्दकाव्यम्), अभिनयः (दृश्यकाव्यम्), तयोः समर्पितः
(जनितः) यः विभावाऽऽदिप्रत्ययः (विभावादीनां, प्रत्ययः=ज्ञानम्), तेन अनुमितः
(अनुमितिविषयीकृतः) यः रामादियतः (रामचन्द्रादियतः) रागादिः (सीतादि-
विषयानुरागादिः), तज्ज्ञानमेव (तत्त्वोद् एव) भवतः = तत्र, रसत्वेन = रसरूपेण,
अभिमतं = स्वीकृतम् । वा = अथ वा, तद्भावनया = राभादिगतरागादिविस्तृता,
भावकैः = सामाजिकैः, भाव्यमानः = आस्थापमानः, स्वप्रकाशाऽऽनन्दः = स्वेन
(आत्मना) प्रकाशः (भासनम्) यस्य सः, ज्ञानन्दः=ज्ञानन्दस्वरूपज्ञ, भवतो रसत्वेक
वाच्यते इति लिङ्गव्यत्ययेन पूर्वपक्षपरामर्शः । आद्यपक्षं त्रिविनक्ति—आद्य इति ।
आद्ये = प्रथमे पक्षे, रामादिगतसीताऽऽदिविषयकाऽनुरागादे रसत्वे, न विवादः, आद्योर्न
विप्रतिपत्तिः । रत्यादेरनुमानं व्यञ्जयति चेति विवादो नाऽऽनातत इति भावः । रामः
सीताविषयकरसिमान् सीताविषयककटाक्षादिभावात्, कृत्याऽनुमानस्य हेत्वाभासश्चादिति
भावः । किन्तु रामादिगतरागादिज्ञानं = रामादिगतसीताऽऽदिविषयकाऽनुरागादिज्ञान-
मनुमानसंभवं, रससंज्ञया = रसनाम्ना, नोच्यते=नाऽभिधीयते, अस्माभिः=आलङ्कारिकैः ।
तत्र रसाऽभावादिति भावः ।

आदिका ज्ञानं, तत्र रतिकी अनुमिति अतन्तर बारबार अनुशीलन, तत्र रसकी निष्पत्ति होती
है, शीघ्रताके कारण ही सँकड़ों उत्पलपत्रोंके एक ही बार बेधे जानेसे जैसे क्रमका ज्ञान
नहीं जाना जाया है, उसी तरह इसका भी क्रम नहीं जाना जाता है । ऐसा जो कहा है ।
उसमें पूछना चाहिए शब्द वा अभिनयमें समर्पित विभाव आदिके ज्ञानसे अनुमित राम
आदिमें स्थित राग आदि ज्ञानको ही आप रस मानते हैं अथवा राम आदिमें स्थित राग
आदिकी भावनासे सामाजिकोंसे आस्थादन किया जानेवाला स्वतःप्रकाशित ज्ञानन्दस्वरूप
चमत्कारको ? पहले पक्षमें कोई विवाद नहीं है परन्तु राम आदिमें स्थित राग आदिके
ज्ञानको हमलोग रस नहीं मानते हैं, यही भेद है ।

द्वितीयस्तु व्याप्तिग्रहणाभावाद्धेतोराभासतयाऽसिद्ध एव ।

यन्चोक्तं तेनैव—

‘यत्र यत्रैवंविधानां विभावानुभावसात्त्विकसञ्चारिणामभिधान-
मभिनयो वा तत्र तत्र शृङ्गारादिरसाधिर्भावः’ इति सुग्रहैव व्याप्तिः
पक्षधर्मता च ।

तथा—

‘याऽर्थान्तराभिव्यक्तौ वः सामग्रीष्ठा निबन्धनम् ।

द्वितीयपक्षेऽनुमेयत्वाऽसम्भवं प्रदर्शयति—द्वितीयस्त्विति । सामाजिकगतः स्व-
प्रकाशान्तररूपः । तत्र व्याप्तिग्रहणाऽभावात् = साध्यसाधनयोरेकाधिकरणवृत्तित्वानाऽ-
भावात् । हेतोः = साधनस्य, आभासतया = व्यभिचारदृष्टतया, असिद्ध एव = असिद्ध-
नामको हेत्वाभास एव । सीतारूपविभावस्य रामभावनवृत्तेन सामाजिके, अतः स्वरूपाऽ-
सिद्धरूपो हेत्वाभासः ।

इदानीं विभावनादिव्यापारभागिभवेन हेतुं विशेष्य व्यभिचारं व्यरयित्वा व्याप्ति-
ग्रहमुपनादयतो महिमभट्टस्य मतं दूषयितुमुपक्रमते—यन्चोक्तमिति । तेनैव = महिम-
भट्टेनैव । यच्च, उक्तम् यत्र यत्र = स्थले, एकविधानाम् = एतादृशानां, विभावादि-
व्यापारभागिनामिति भावः । विभावानुभावसात्त्विकसञ्चारिणां = तत्तद्भावानाम्,
अभिधानं = स्वस्वशब्देनोपस्थापनम्, अभिनयो वा = नटकेऽदिभिषयस्थापनं वा, तत्र
तत्र = स्थले, शृङ्गारादिरसाधिर्भावः, इति व्याप्तिः = यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र वल्लिरिति
साध्यसाधनयोः साहचर्यनियमः । पक्षधर्मता च = ध्याप्यस्य (धूमादेः) पर्वतादि-
पक्षवृत्तित्वम् । सुग्रहा एव = सुखेन ग्रहीतुं शक्या एव । तथा च व्याप्यया सामान्य-
विधिः, पक्षधर्मतया च विशेषसिद्धिः । यथा वल्लिपान् धूमादित्यत्र व्याप्यया सामान्य-
सिद्धिः, पक्षधर्मतया च पर्वते वल्लिमत्त्वादिविशेषसिद्धिः । तथेति ।

स्वमतेनाऽनुमानसामग्रीं प्रदर्शयति—येति । अर्थान्तराऽभिव्यक्तौ = अर्थान्ति-
रस्य (रसस्य) अभिव्यक्तौ (आस्वादाने) निबन्धनं = कारण, वः = युष्माकं,
व्यञ्जनावृत्ति स्वीकुर्वतामिति भावः । यः, सामग्री = शब्दबोध्यादिरूपः कारणसमूहः,

दूसरे पक्षमें व्याप्तिग्रहणके अभावसे हेतुका आभास होनेसे असिद्ध नामका
हेत्वाभास ही हो जाता है ।

जो कि उन्होंने (महिमभट्टने) ही कहा है—“जहाँ जहाँ ऐसे (विभावन मादि
व्यापारवाले) विभाव, अनुभाव, सात्त्विक और संचारी इन भावोंका अपने अपने
शब्दसे उपस्थापन वा अभिनय है वहाँ वहाँ शृङ्गार आदि रसोंका आधिर्भाव होता
इस प्रकारसे व्याप्ति (साध्य और साधनका साहचर्यनियम) और पक्षधर्मता (व्याप्य-
का पर्वत आदि पक्षमें रहना) सुग्रह ही है । वे यह भी कहते हैं—

दूसरा अर्थ (रस आदि) की अभिव्यक्तिमें तुम (व्यञ्जनाको माननेवाले) जिस

संशानुमितिपक्षे नो गमकत्वेन संमता ॥ इति ।

इदमपि नो न विरुद्धम् । न ह्येवंविधा प्रतीतिरास्वाद्यत्वेनास्माकमभिमता, किन्तु—स्वप्रकाशमात्रविश्रान्तः सान्द्रानन्दानभरः । तेनात्र सिषाधयिषितादर्थादर्थान्तरस्य साधनाद्धेतोराभासता ।

यच्च 'भ्रम धम्मिअ—' इत्यादौ (पृ० २५९) प्रतीयमानं वस्तु ।

'जलकेलितरलकरतलमुफपुनःपिहितराधिकाषदनः ।

इष्टी - अभिमता, सा एक-सामग्री एक, विभावादिरूपा इति भावः, नः - अस्माकम्, अनुमितिवादिनामिति भावः । गमकत्वेन-रसानुमापकत्वेन, समता-समभिमता । इति ।

इदमपि - एतत्कथनमपि, नः = व्यञ्जनावादिनां, न विरुद्धं - न सविरोधम् ।

तद्दि अभ्युपगम्येति चेत्तत्राह - न हीति । एवंविधा = एतादृशी, प्रतीतिः = ज्ञानम्, अनुमानजनितमिति भावः । आस्वाद्यत्वेन = आस्वादविषयत्वेन, अस्माकं = व्यञ्जनावादिनां, न अभिमता = न स्वीकृता ।

भ्रमं प्रवर्षयति-किञ्चित् । स्वप्रकाशमात्रविश्रान्तः=स्वस्वरूपमात्रविषयीकृतः, सान्द्रानन्दानभरः = निरंतरमुखाऽतिशयः । तेन - तादृशाऽनुमितिरास्वादस्वस्वीकारेण, सिषाधयिषितात् साधयितुमिष्टात् अर्थात् = स्वप्रकाशानन्वरूपात्, अधन्तिरस्य = भिन्नप्रकारस्य रामाऽऽदिनिष्ठसीतादिविषयकरतिज्ञानस्य, साधनात् = अनुमापनात्, आभासता = दुष्टता ।

इत्थं रसादेरनुमानाऽगोचरत्वं व्यवस्थाप्य बस्वरुक्काररुचयोर्भ्यञ्जयोरपि अनुमानाऽऽगोचरत्वं दर्शयति—यच्छेति । यच्च - "भ्रम धम्मिअ" इत्यादौ, प्रतीयमानं वस्तु = "भ्रम" इत्यनेन विधिना "न भ्रम" इति व्यञ्ज्यमानं वस्तु ।

जलकेलीति । जलकेलीत्यादिः । जलकेली (जलक्रीडायाश्च) राधिकंया सहिति भावः । तरले (चञ्चले, जलप्रेरणया इति भावः) ये करतले (इत्यतले) ताभ्यां

सामग्रीको कारणस्वरूप मानते ही, उसीको हम अनुमितिपक्षमें रसके अनुमापकके रूपमें स्वीकार कर लेते हैं । ऐसा कहना भी हम व्यञ्जनावादियोंको विरुद्ध नहीं है ।

अनुमानसे उत्पन्न ऐसे ज्ञानको हम लोग आस्वादविषय नहीं मानते हैं, किन्तु स्वप्रकाशमात्रमें विश्रान्त सान्द्र आनन्दके अतिशयको आस्वादविषय मानते हैं । इस कारणसे यहाँपर सिद्ध करनेके लिए अभीष्ट अर्थसे भिन्न अर्थको सिद्ध करनेसे हेतुकी दुष्टता (हेतुभासता) । अर्थात् रसका अनुमान नहीं हुआ रागगत सीताविषयक अनुराग अनुमित हुआ इसलिए हेतुभास ही गया यह अभिप्राय है ।

अब वस्तु और जलज्कारक व्यङ्ग्य अर्थ भी अनुमानसे प्राप्त नहीं हैं इस विषयका प्रतिपादन करते हैं—जो "भ्रम धम्मिअ" (भ्रम धार्मिक) इत्यादिमें "भ्रम" इस विधिसे प्रतीयमान (व्यङ्ग्य) "न भ्रम" ऐसी वस्तु तथा "जलक्रीडाके समयमें

जगदवतु कोकयूनोर्विघटनसंघटनकौतुकी कृष्णः ॥'

इत्यादौ च रूपकालङ्कारादयोऽनुमेया एव । तथाहि—'अनुमानं नाम पक्षसत्त्वसपक्षसत्त्वविपक्षव्यावृत्तत्वविशिष्टाल्लिङ्गाल्लिङ्गिनो ज्ञानम् । ततश्च वाच्यादसंघट्टोऽर्थस्तावन्न प्रतीयते । अन्यथाऽतिप्रसङ्गः स्यात्, इति बोध्य-

(प्राक् मुक्तं = त्यक्तं, पश्चात् पुन विहितम् (आच्छादितम्) राधिकावदनम् (राधिका-मुखम्) येन सः अतः कोकयूनोः (चक्रवाकदम्पत्योः) विघटनसंघटनकौतुकी (वियोजन-संयोजनकौतुकशाली), कृष्णः = वासुदेव, जगत = लोकम्, अवतु = रक्षतु ।

अर्थभावः । रात्रौ चक्रवाकदम्पत्योर्वियोगः पुनर्दिवसे संयोगो भवतीति कवि-प्रसिद्धिः । राधिकामुखं च चन्द्रसदृशम् । कृष्णेन करतलाभ्यां राधिकावदने मुक्तं सति तत्र तत्र चन्द्रबुद्ध्या रात्रिज्ञानेन कोकदम्पत्योर्विघटनं, पुनः विहिते सति चन्द्राऽ-भावेन रात्र्यभावज्ञानेन तयोः संघटनम् । अत्र राधिकावदने चन्द्रत्वारोपणे वाच्यत्वाऽ-भावात् रूपकालङ्कारादयः, अनुमेया एव = अनुमितिज्ञेया एव ।

अनुमानं निरूपयति तथाहोति । पक्षसत्त्वविशिष्टात्सपक्षसत्त्वविशिष्टाद्विपक्ष-व्यावृत्तत्वविशिष्टात्, लिङ्गात् (हेतोः, धूमादेः) लिङ्गिनः (साध्यस्य बह्व्यादेः) ज्ञान-सनुमानम् । सिधाश्रयिषाविरहविशिष्टसिद्धयभाववान् पक्षः पर्वतादिः । निश्चितसाध्यवान् सपक्षः महानसादिः । साध्याऽभाववान् विपक्षो जलह्लादादिः । तथा च पक्षसत्त्वेन सपक्ष-सत्त्वेन विपक्षव्यावृत्तत्वेन च विशिष्टात् लिङ्गात् = साधनात्, धूमादेः । लिङ्गिनः = साध्यस्य बह्व्यादेः ज्ञानम् अनुमानम् । तथा च "पर्वतो वल्लिमान् धूमात्" इत्यत्र पर्वतः पक्षः, महानसादिः सपक्षः, जलह्लादादिविपक्षः, तत्र धूमो न वर्तते, धूमदर्शनेन पक्षे साध्यरूपो वल्लिरनुमीयते ।

ततश्च = अनुमानात्, वाच्यात् = मूल्याऽर्थात्, असम्बद्धः = सम्बन्धरहितः, अर्थः = पदाऽर्थः, न प्रतीयते = नो ज्ञायते । अन्यथा = असम्बद्धप्रतीतिस्वीकारे, अति-

शब्दल कः तलसे राधिकाके मुखको कभी छोड़नेवाले और कभी ढाँकनेवाले इसप्रकार चक्रवाकदम्पतिको कभी विघटन (वियोजन) और कभी संघटन (संयोजन) के कौतुक करनेवाले श्रीकृष्ण जगत्की रक्षा करे" ।

इत्यादिमें रात्रिमें चक्रवाक-दम्पतिका वियोग और दिनमें फिर संयोग होता है । राधिका का मुख चन्द्रके सदृश है । इसप्रकार यहाँ रूपक अलङ्कार व्यङ्ग्य है । कृष्णके करतलसे राधिकाके मुखका आच्छादित न करनेपर उसमें चक्रवाकको चन्द्रबुद्धिसे रात्रिका ज्ञान होनेसे उनका विघटन होता है आच्छादित करनेपर चन्द्रके अभावसे रात्रिके अभावज्ञानसे (अर्थात् दिनका ज्ञान होनेसे) फिर उनका संघटन होता है । इस पद्यमें राधिकाके मुखमें चन्द्रत्वके आरोपणमें वाच्यत्वके अभावसे रूपक अलङ्कार अनुमेय ही है । अनुमानका निरूपण करते हैं । पर्वत आदि पक्षमें रहनेवाले सपक्ष अर्थात्

बोधकयोरर्थयोः कश्चित्संबन्धोऽस्त्येव । तत्र बोधकोऽर्थो लिङ्गम्, बोध्यश्च लिङ्गो, बोधकस्य चार्थस्य पक्षसत्त्वं निबद्धमेव । सपक्षसत्त्वविपक्षव्यावृत्तत्वे अनिबद्धे अपि सामर्थ्यादवसेये ।

तस्मादत्र यद्वाक्यार्थलिङ्गरूपालिङ्गिनो व्यङ्ग्यार्थस्यावगमस्तदनुमान एव पर्यवस्यति इति । तत्र, तथा ह्यत्र 'भ्रम धम्मिअ—' इत्यादौ गृहे शनिवृत्त्या विहितं भ्रमणं 'गोदावरीतीरे सिंहोपलब्धेरभ्रमणमनुमापयति' इति यद्वक्तव्यं, तत्रानेकान्तिको हेतुः । भीरोरपि गुरोः प्रभोर्वा निदेशेन

प्रसङ्गः, स्यात् = अतिव्याप्तिः स्यात्, इति = अस्मात्कारणात्, बोध्यबोधकयोः=साध्य-साधनयोः, अर्थयोः-पदार्थयोः, कश्चित् सम्बन्धः=वैरीत्यरूपः अस्त्येव । तत्र बोधकः अर्थः=लिङ्गं, बोध्यश्च=लिङ्गी । बोधकस्य च = गोदावरीतीरे सिंहसत्त्वस्वरूप अर्थस्य, पक्षसत्त्वं = गोदावरीतीररूपपक्षसत्त्वं, निबद्धमेव । निबद्धम् एव = वक्ष्या नायिकया प्रतिपादितमेव । सपक्षसत्त्वविपक्षव्यावृत्तत्वे = अरण्यसत्त्वगृहव्यावृत्तत्वे, अनिबद्धे अपि = अकथिते अपि, सामर्थ्यात्=अध्यभिचारिसहचारात्, अवसेये=ज्ञातव्ये । तस्मादत्र यद्वाक्याऽर्थत् लिङ्गरूपात् = भ्रमणावधिरूपात्, लिङ्गिनः = व्यङ्ग्यार्थस्य भ्रमणनिधेयस्वरूपस्य, अवगमः = ज्ञानम्, तत् अनुमाने एव = अनुमानप्रमाणे एव, पर्यवस्यति = पर्यवसितो भवति ।" इति ।

महिमभट्टमत्वं खण्डयति—तत्र । तथाहि अत्र = "भ्रम धम्मिअ" इत्यादौ गृहे शनिवृत्त्या विहितं भ्रमणं गोदावरीतीरे सिंहोपलब्धेः = सिंहप्राप्तेः, अभ्रमणम् अनुमापयति = सहृदयेष्विति श्लेषः, अनुमानं यथा—गोदावरीतीरं, भीष्मभ्रमणाऽप्योग्यं, सिंहसत्त्वात्, यत्रैवं तत्रैवं यथा गृहम् इति यद्वक्तव्यं तत्र अनेकान्तिकः = साध्य-व्यभिचारी हेतुः, यतः भीरोरपि० गमनस्य संभवात् ।

महानस आदिमें रहनेवाले तथा विपक्ष अर्थात् जलहृद आदिमें न रहनेवाले लिङ्ग (हेतु)-से लिङ्गी (साध्य)के ज्ञानको अर्थात् "पर्वतो वल्लिमान् धूमत्" पर्वतं वल्लिवाला है धूम होनेसे, ऐसे ज्ञानको अनुमान कहते हैं । अनुमानसे वाक्यसे असम्बद्ध अर्थकी प्रतीति नहीं होती है, असम्बद्ध अर्थकी प्रतीति मानने तो अतिप्रसङ्ग अतिव्याप्त होगा इस कारणसे बोध्य (साध्य) और बोधक (साधन) पदार्थोंका कोई सम्बन्ध है ही । प्रकृतमें "भ्रम धम्मिक०" यहाँ पर वैपरीत्यसम्बन्ध है । तब बोधक अर्थ लिङ्ग (हेतु) और बोध्य अर्थ लिङ्गी (साध्य) है । "गोदावरीतीरे भीरुणा धामिकेण न भ्रमणीयं, तत्र सिंहसत्त्वात्" अर्थात् गोदावरीके तीरमें डरपोक धामिकोंको भ्रमण नहीं करना चाहिए वहाँ सिंहके होनेसे ऐसे अनुमानमें बोधक (हेतु) अर्थ सिंहका रहना है उसका धामिक रूप पक्षमें वृत्तिरवका नायिकाने प्रतिपादन ही किया है, सपक्षसत्त्व (सपक्ष अर्थात् अरण्य आदिमें रहना) और पक्ष गृहादिमें व्यावृत्तत्वको नहीं कहा है तो भी उन्हें

प्रियानुरागेण वा गमनस्य संभवात्, पुञ्चल्या वचनं प्रामाणिकं न वेति संदिग्धासिद्धे च ।

‘जलकेलि—’ इत्यत्र ‘य आत्मदर्शनादर्शनाभ्यां चक्रथाकविषटन-संघटनकारी स चन्द्र एव’ इत्यनुमित्तिरेषामिति न वाच्यम्, उत्त्रासकादाव-

हेतोर्दोषान्तरमाह—पुञ्चल्या इति । पुञ्चल्याः=कुलटायाः । प्रामाणिकं = प्रमाजनक, न वेति सान्दिग्धाऽसिद्धे च । पक्षे=गोदावरीतीरे, हेतोः=सिंहसत्त्वस्य सन्देहात् सान्दिग्धाऽसिरित्यर्थः ।

अलङ्काराऽनुमानं वृषयति—जलकेलीत्यत्र । जलकेलीत्यादिपक्षे “राधिका-वदनं, चन्द्रः, आत्मदर्शनाऽदर्शनाभ्यां कोकमिथुनविषटनसंघटनकारित्वात्” इत्यनुमानेन राधिकावदने चन्द्रत्वारोपेण रूपकाऽलङ्कारप्रतीतिः इति अनुमित्तिरेव न व्यञ्जना, इत्यपि न वाच्यं = नो वक्तव्यम्, सत्त्रासकादौ = भयदादौ, यस्य करतालदानादिनोत्पासेन पक्षिणो विषटन्ते तदभावे संघटन्ते । स उत्त्रासकः, तदादौ । अनैकान्तिकत्वात् = सर्वविचारत्वात् । उत्त्रासकादिनाऽपि चक्रथाकमिथुनस्य विषटनं भवति तदभावे च संघटनं च भवति अतो व्यविचार इति भावः ।

सामर्थ्यसे समझाना चाहिए । इस कारणसे यहाँपर भ्रमणविधिरूप वाच्याय लिङ्गसे भ्रमणनिषेधरूप व्यङ्ग्याऽयं लिङ्गी (साध्य) का ज्ञान अनुमानमें ही पर्यवसित होता है, जैसे “पर्वतो वह्निमान धूमाद्” इस अनुमानमें धूमरूप लिङ्ग (हेतु) से पर्वतमें वह्निरूप साध्यका ज्ञान होता है वैसे ही “गोदावरीतीरं भीरुभ्रमणाऽभोग्यं, सिंहसत्त्वात्” अर्थात् गोदावरीका तीर, भीरुओंके भ्रमणके योग्य नहीं है, सिंहके रहनेसे इस अनुमानसे लिङ्गरूप वाच्याय सिंहसत्त्व (सिंहके रहने) से लिङ्गी भीरुभ्रमणके निषेधरूप अर्थका ज्ञान होता है, वह अनुमानमें ही पर्यवसित होता है, इतना अंश महिममट्टके मतका प्रदर्शक है । अब ग्रन्थकार उसका खण्डन करते हैं । यह ठीक नहीं । क्योंकि “भ्रम घम्मिअ” इस पद्यमें घरमें कुत्तेसे दूर होनेसे विहित भ्रमण, गोदावरीके तीरमें सिंहकी उपलब्धिसे अभ्रमण (भ्रमणनिषेध) का अनुमान करता है, ऐसा जो वक्तव्य है उसमें हेतु अनैकान्तिक (व्यभिचारयुक्त) है, क्योंकि भीरु पुरुषका भी गुरु वा प्रभुकी आज्ञासे अथवा प्रियाके अनुरागसे भ्रमण हो सकता है । इसी तरह कुलटाका वचन प्रामाणिक है या नहीं ऐसा सन्देह होनेसे असिद्ध नामका हेत्वाभास भी है ।

इसी तरह “जलकेलि०” इत्यादि पद्यमें “जो (राधिकाका मुख) अपने दर्शनसे चक्रवाकोंका विषोग और अदर्शनसे उनका संयोग करनेवाला है वह चन्द्र ही है, यहाँपर अनुमानका स्वरूप—राधिकावदन (पक्ष), चन्द्र (साध्यम्) आत्मदर्शनाऽदर्शनाभ्यां कोकमिथुनविषटनसंघटनकारित्वात् (हेतु) ऐसा होना चाहिए । यह अनुमान ही है ऐसा जो महिममट्टका कथन है, वह भी उचित नहीं है । श्रास करानेवाले किसी-

नेकान्तिकत्वात् । • 'एवंविधोऽर्थ एवंविधार्थबोधक एवंविधार्थत्वात्, यन्नेवं तन्नेवम्' इत्यनुमानेऽप्याभाससमानयोगक्षेपो हेतुः । 'एवं विधार्थत्वात्' इति हेतुना एवंविधानिष्ठसाधनस्याऽप्युपपत्तेः । तथा 'दृष्टि हे प्रतिवेशिनि ! क्षणमिहाऽप्यस्मद्गृहे-' इत्यादौ (३०९ पृ०) नलग्रन्थीनां तनूल्लेखनम्, एकाकितया च स्रोतोगमनम्, तस्याः परकामुकोपभोगस्य लिङ्गिनो लिङ्गमित्युच्यते;

व्यभिचारभयेन पक्षमात्रहेतुकवस्त्वलङ्कारानुमानमाह—एवमिति । एवंविधोऽर्थः = 'मम धम्मिअ' इत्यादौ गोदावरीकुञ्जसमीपे भ्रमणविधिरूपोऽर्थः (पक्षः), एवं विधाऽर्थबोधकः = तत्र भ्रमणाऽभावरूपेणियेषाऽर्थबोधकः (साध्यः) । एवंविधाऽर्थत्वात् = गोदावरीकुञ्जसमीपे सिंहागमनरूपाऽर्थत्वात् (हेतुः), यन्नेव, तन्नेवम् अर्थात् देवदत्तो भवतीति वाक्यार्थत्वात् (दृष्टान्तः) । इत्यनुमानेऽपि = पक्षमात्रहेतुकवस्त्वलङ्काराऽः अनुमानेऽपि, आभाससमानयोगक्षेपः = आभाससमाने (हेत्वाभाससमाने) योगक्षेपे अलक्षणात्मकव्यपारिपालने) यस्य सः, तादृशो हेतुः (साधनम्) हेत्वाभास, इति भावः । यतः "एवंविधाऽर्थत्वात्" इति हेतुना, एवंविधाऽनिष्ठाऽर्थसाधनस्य अपि = एतादृशाऽनिष्ठाऽर्थहेतोरपि, उपपत्तेः = संभवात्, अनिष्टः = वस्तुरतन्नीष्टः ।

उदाहरणान्तरे व्यभिचारं दर्शयति—सद्येति । तथा = तेनैव प्रकारेण यद् दृष्टि हे प्रतिवेशिनि ! • इत्यादौ नलग्रन्थीनां = नलतुणपर्येषां, तनूल्लेखनं = बरीर-विदारणम्, "तनूल्लेखनम्" इति लेखनं व्याकरणविश्वं, "तनूल्लेखनम्" इति प्रयोगेण भाष्यम् । एकाकितया = एककरत्वेन, स्रोतोगमनं = जलाशयगमनम्, एवञ्च

पुरुषके होनेपर भी ऐसा हो सकता है, अर्थात् त्रास करनेवाला अपने कृत्यसे चक्रवाकौ-का विघटन और न करनेसे संयोजन करता है इसप्रकार यह हेतु अनैकान्तिक (सन्व्यभिचार) है ।

अब दूसरा अनुमान दिखलाते हैं—इस प्रकारका अर्थ, अर्थात् "मम धम्मिअ" इस पद्यमें गोदावरीके कुञ्जके समीपमें भ्रमणविधिरूप अर्थ (पक्ष), ऐसे अर्थका बोधक है अर्थात् वहाँपर भ्रमणके अयावरूप विशेष अर्थका बोधक है (साध्य) ऐसा अर्थ होनेसे अर्थात् गोदावरीके कुञ्जके समीपमें सिंहाका आगमनरूप अर्थ होनेसे (हेतु), जो ऐसा नहीं है वद् एसा नहीं है अर्थात् देवदत्त होता है ऐसे वाक्यार्थके समान (दृष्टान्त) ऐसे अनुमानमें भी हेत्वाभासके समान कार्य होता है, क्योंकि "एवं-विधाऽर्थत्वात्" ऐसा अर्थ होनेसे ऐसा कहनेसे ऐसे अनिष्ठार्थ रूप साधनको भी ले सकते हैं, अतः यहाँ भी हेत्वाभास ही है । वैसे ही "दृष्टि हे प्रतिवेशिनि ! क्षणमिहाऽप्य-स्मद्गृहे०" इत्यादिमें नलोंकी गठिसे बरीरका विदारण, अकेली होकर जलाशयमें जाना, उस नायिकाका परपुरुषका उपभोगरूप साध्यका साधन कहा है इसमें अनुमानका ऐसा स्वरूप होगा—"दृष्टि हे प्रतिवेशिनि" इत्यादि पदस्य वक्त्री नायिका (पक्ष), परपुरुषसंपत्ता (साध्य); एकाकित्वेन स्रोतोगमनाद् तन्वालेखनवस्त्वाच्च

तथात्रैवाभिहितं स्वकान्तस्नेहनाऽपि संभवतात्पर्यनेकान्तिका हेतुः ।

यच्च 'निशेषच्युतचन्दनम्—' इत्यादौ (७५ पृ०) दूत्यास्तत्कामुकोप-
भोगोऽनुमीयते तत्किं प्रतिपाद्यतया दूत्या, तत्कालसंनिहितैर्वान्यैः, तत्कान्त्यार्थ-
भावनया वा सहृदयैः ।

आद्ययोर्न विवादः । तृतीये तु तथाविधाभिप्रायविरहस्थले व्यभिचारः ।

तस्या = वक्तृनायिकायाः, परकामुकोपभागस्य = पतीतरकामिसमागमस्य, लिङ्गिनः =
साध्यस्य, लिङ्ग = हेतुः, इति सच्यते ।

तथा चाऽत्राऽनुमानं—'दृष्टि हे प्रतिवेशिनी'त्यादिपद्यस्य वक्त्री नायिका
(पक्षः), परपुरुषसंगता (साध्यम्) एकाकिकत्वेन स्रोतोमगनात्स्वालेखनवत्वाच्च
(हेतुः) इति । तच्च = तादृशं लिङ्गं च । अत्रैव = अस्मिन् पद्य एव, अभिहितेन =
'प्रारोपणाऽभिप्रायोः' इत्यादिना कथितेन, स्वकान्तस्नेहेन अपि = स्वीयपतिप्रेम्णा अपि,
संभवति, इति = अ(न) कारणेन, अनेकान्तिकः = सव्यभिचारः, हेतुः=साधनम् ।

अन्यस्मिन्नुदाहरणेऽपि व्यभिचारं दर्शयति—यच्चेति । यच्च 'निशेषच्युत-
चन्दनम्' इत्यादौ, दूत्याः=सन्देशहरायाः, तत्कामुकोपभोगः=नायिकाकामिसमागमः, अनु-
मीयते = अनुमितिबिषयीक्रियते । तत् अनुमानं, प्रतिपाद्यतया=बोद्धव्यतया, दूत्या =
सन्देशहरया, अनुमीयते, अथवा तत्कालसंनिहितैः = पूर्वोक्तपक्षकथनसमसमयवर्तिभिः,
अन्यैः = अपरैर्जनैः, अथवा तत्कान्त्यार्थभावनया=तत्पक्षाऽर्थविचारणं, सहृदयैः =
हृदयालुभिः अनुमीयते । अनुमानस्वरूपं च—दूती (पक्षः), नायिकाकामुकोप-
भोगवती (साध्यम्), चन्दनच्यवनादिः (हेतुः), इति । आद्ययोः=पूर्वस्थितयोः द्वयोः
पक्षयोः दूत्या, तत्कालसंनिहितेषु अन्येषु च, न विवादः = नो विप्रतिपत्तिः, चन्दन-
च्यवनादीनां स्नानादिनाऽपि संभवाद् । तृतीये तु = सहृदयपक्षे तु, तथाविधाभिप्राय-

(हेतु) । ऐसा कहना उचित नहीं, नलकी गाँठोसे शरीरका विदारण और अकेली
जलाशयमें जाना यह हेतु इसी पक्षमें कहे गये अपने पतिके स्नेहसे भी संभव है अतः
यहाँपर यह हेतु अनेकान्तिक अर्थात् सव्यभिचार है ।

जो कि 'निशेषच्युतचन्दनम्' इत्यादिमें दूतीका नायिकाके कामुकका
उपभोग अनुमित होता है, चन्दनच्युति आदि इसमें हेतु है, अनुमानका स्वरूप है—
प्रतिपाद्या दूती (पक्ष), नायिकाके कामुकके साथ उपभोग करनेवाली है (साध्य),
स्नान आदिसे विलक्षण चन्दनकी च्युतिसे (हेतु) । वह अनुमान बोद्धव्य होनेसे दूतीसे,
उस समय समीपस्थ अन्य जनोसे न उस काव्यके अर्थकी भावनासे सहृदयोसे किया
जाता है ? पूर्वस्थित दोनों पक्षोंमें अर्थात् दूतीमें वा उस समय निकटस्थित अन्यजनोंमें
कोई विवाद नहीं, क्योंकि चन्दनका मिट जाना आदि विषय स्नान आदिसे भी हो सकते
हैं । तीसरे अर्थात् सहृदयोंके पक्षमें तो वैसे अभिप्राय अर्थात् दूतीकी वंसी स्थिति

ननु वक्त्राद्यवस्थासहकृतत्वेन विशेष्यो हेतुरिति न वाच्यम् । एवंविध-
व्याप्त्यनुसन्धानस्याभावात् ।

विश्वविधानां काव्यानां कविप्रतिभामात्रजन्यतां प्रामाण्यान्नावश्य-
कत्वेन सदिग्धासिद्धत्वं हेतोः ।

विरहस्वप्ने — निःशेषादिपदानां संयोगजन्यत्वबोधोऽभिप्रायाऽभावस्यले, व्यभिचारः =
अनैकान्तिकः ।

हेतुविशेषणेन व्यभिचाराऽभाव इत्यालक्ष्य दूषयति—नन्विति । वक्त्राद्यवस्था-
सहकृतत्वेन = वक्त्रादेः (प्रतिपादकत्वादेः) अवस्थासहकृतत्वेन (दशासहकृतत्वेन)
हेतुः = साधकः, चन्द्ररूपवनादिरिति भावः, विशेष्यः = विशेषणीयः, वक्त्री यादृशी-
भवस्यां प्राप्य तत्रोक्तवती सा अवस्था हेतुविशेषणीकर्तव्येति भावः, इति, न वाच्यं =
न कथनीयम् ।

तत्र हेतुमुपन्यस्यति—एवमिति । एवंविधव्याप्त्यनुसन्धानस्य = एतादृश-
विशेषणघटितव्याप्त्यनुसन्धानस्य, अभावाद् = विरहात् न हि पद्ये तादृशं विशेषण-
मस्तीति, अतोऽत्र अनुमानेन व्यङ्ग्याद्यबोधेन व्यभिचारः ।

तादृशाऽनुमाने हेतौ सन्निवृत्त्वमपि प्रदर्शयति—किञ्चोति । किञ्च = अपरं
च, एवंविधानाम् = एतादृशानां, कविप्रतिभामात्रजन्यतां = कविकल्पनामात्रप्रसूतानां,
काव्यानां = रचनानां, प्रामाण्यान्नावश्यकत्वेन = प्रामाण्यस्य (प्रमाणभावस्य) अना-
वश्यकत्वेन (आवश्यकत्वाऽभावेन), हेतोः = अधनस्व, सन्निवृत्ताऽसिद्धत्वम् । हेतौ
सन्निवृत्त्वमिति शब्दः ।

संशोकके कारण हुई है ऐसा ज्ञान न होनेके स्थलमें व्यभिचार (अनैकान्तिक) दोष ही
जाता है । यदि कहें कि वक्त्री (नायिका) ने किसी अवस्थाको प्राप्त कर बैठा कहा
उस अवस्थाको हेतु (चन्द्रन च्युति काँचि) का विशेषण बनायेंगे ऐसा भी नहीं
कहना चाहिए क्योंकि व्याप्तिका ऐसा अनुसन्धान (चन्द्रसे उपस्थित न होनेसे)
नहीं हो सकता है ।

केवल कविप्रतिभासे उत्पन्न ऐसे काव्योंका प्रामाण्य आवश्यक नहीं होनेसे हेतु
भी सन्निवृत्ताऽसिद्ध होता है । व्यक्ति (व्यञ्जना) माननेवालेने "अधम" पदसे युक्त
ही चन्दनच्यवन आदि इन पदार्थोंको व्यञ्जक शब्दका प्रतिपादक बतलाया है । अधम
पदसे उसके नायकका अधमरस-प्रामाणिक है कि नहीं ऐसे सन्देहके बने रहनेसे कवि
अनुमान होगा ?

व्याक्तवादिना चाधमपदसहायादामेषां पदार्थानां व्यञ्जकत्व-
मुक्तम्, तेन च तत्कान्तस्याधमत्वं प्रामाणिकं न वेति कथमनुमानम् ?
एतेनार्थापत्तिवेद्यत्वमपि व्यङ्ग्यानामपास्तम् । अर्थापत्तेरपि पूर्वसिद्धव्याप्ती-
च्छामुपजीव्यैव प्रवृत्तेः । यथा—‘यो जीवति स कुत्राप्यवतिष्ठते, जीवति
चात्र गोष्ठ्यामविद्यमानश्चैत्रः’ इत्यादि ।

निदोषत्वेन व्यञ्जनावोदमत्तमुपस्थापयति—व्याक्तिवादिना चति ।

व्यञ्जतेऽर्थोऽनयेति व्यक्तियञ्जना । व्यक्तिवादिना = व्यञ्जनावोदमत्तम्, अधमपद-
सहायानाम् एव = अधमशब्दसहचारिणाम् एव, एषां = पूर्वोक्तानां, पदाऽर्थानां =
चन्दनच्यवनादीनां, व्यञ्जकत्वं = व्यङ्ग्याऽर्थप्रतिपादकत्वम्, उक्तम् । तेन च = अधम-
पदेन च, तत्कान्तस्य = तस्या न्यायकस्य, अधमत्वं = नीचत्वं, प्रामाणिकत्वं = प्रमाण-
विषयत्वं, न वेति, कथं = केन प्रकारेण, अनुमानम् । इत्थं च हेतोः सन्दिग्धत्वात्
कथयनुमानम् इति भावः ।

व्यङ्ग्यानामर्थापत्तिवेद्यत्वं निरस्यति—एतेनेति । एतेन = हेतोरप्रासत्वेन,
व्यङ्ग्यानां = व्यञ्जनावृत्तिप्रातपाद्यानाम् अर्थानाम्, अर्थापत्तिवेद्यत्वम् = अर्थापत्ति-
ज्ञेयत्वम्, अपास्तं = निरस्तम् । मीमांसकाः अर्थापत्तिनामकं पञ्चमं प्रमाणं
मन्यन्ते । उपपाद्यज्ञानेन उपपादककल्पनम् अर्थापत्तिः । “पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते”
इत्यत्र दिवाऽमुञ्जानस्य रात्रिभोजनं विनाऽनुपपन्नम् उपपाद्यं पीनत्वम् । रात्रिभोजनं च
उपपादकम् । तथाच उपपाद्यज्ञानं करणम् । उपपादकज्ञानं च फलम् । नैयायिकमते
व्यतिरेकव्याप्त्या अनुमाने अन्तर्भावात् अर्थापत्तिः न प्रमाणान्तरम् । तथाच अर्थापत्तेरपि
पूर्वसिद्धव्याप्तीच्छा = पूर्वसिद्धा (प्रथमनिष्पत्त्या) व्याप्तिच्छा (व्याप्तिग्रहः), ताम्
उपजीव्य एव = आश्रित्य एव, प्रवृत्तेः = समयात् ।

अर्थापत्तिमुदाहरति—‘य इति । यो जीवति स कुत्राप्यवतिष्ठते, जीवति चात्र
गोष्ठ्यामविद्यमानश्चैत्रः ।

अस्यां गोष्ठ्यामविद्यमानो जीवी चैत्रः कुत्रापि विद्यते, नो चेत् जीवनाऽसत्त्वात्
इत्यस्या अर्थापत्तेरनुमानरूपात् व्याप्तीच्छा = व्याप्तिग्रहम्, उपजीव्य एव = आश्रित्य

व्यङ्ग्यं अर्थं अर्थापत्तिसे जाना जाता है यह कथन भी हेतुभास होनेसे खण्डित
हो गया । मीमांसासम्मत अर्थापत्ति प्रमाणका न्यायके अनुसार अनुमानकी व्यतिरेक-
व्याप्तितमं अन्तर्भाव होता है । अर्थापत्ति का पूर्वसिद्ध व्याप्तिग्रहका आश्रय करके प्रवृत्ति
होती है जैसे कि—“जो जीता है, वह कहीं रहता है इस सभामें न रहते हुए भी चैत्र
जीता है” इत्यादि । देवदत्तके जीते रहनेपर भी इस सभामें न रहनेसे उसकी अग्यत्र
सत्ता मीमांसके अर्थापत्ति प्रमाणसे वेद्य है, यह अर्थापत्ति—“इन सभामें अविद्यमान
जीवित चैत्र (पक्ष), कहीं भी रहता है (साध्य), नहीं तो उसका जीवन नहीं होने से

किञ्च वक्रविक्रयादौ तर्जनीतोलनेन दशमस्यादिवस्सूचनबुद्धिवेद्योऽप्ययं न भवति, सूचनबुद्धेरपि सङ्केतादिलौकिकप्रमाणसापेक्षत्वेनानुमानप्रकारताङ्गीकारात् ।

यच्च 'संस्कारजन्यत्वादिसाद्विबुद्धिः स्मृतिः' इति केचित् । तत्रापि प्रत्यभिज्ञायामनेकान्तिकतया हेतोराभासता ।

एव, प्रवृत्तः = सप्तवात्, इत्थ च अर्थापत्तिरनुमानप्रमाणरूपा, व्यङ्ग्यानां पूर्वयुक्त्या अनुमानाविषयत्वेन हेतुना नाऽर्थापत्तिविषयत्वमिति सिद्धम् इति भावः ।

व्यङ्ग्यानां सूचनावेद्यत्वं निरस्यति—किञ्चेति । वक्रविक्रयादौ = वक्रविक्रयादौ, तर्जनीतोलनेन = देशिन्पुरुषोपदेशनेन, दशसंख्यादिबत्, सूचनाबुद्धिवेद्योऽपि = सूच्यते ज्ञेय इति सूचना (हस्तचेष्टाऽऽदिरूपः संकेतः) उद्बुद्धिवेद्यः (सूचनाव्यापारज्ञानविषयोऽपि) व्यङ्ग्यार्थः इति शेषः; न भवति सूचनवेद्योपि (तद्बुद्धिजन्यबोधविषयः) अपि, अयं = व्यङ्ग्यार्थः, न भवति । तादृशमाः सूचनबुद्धेरपि, संकेतादिलौकिकप्रमाणसापेक्षत्वेन = सङ्केतादि (सङ्केतप्रमृति) यत् लौकिकप्रमाणं (लोकसिद्धप्रमितिकरणम्) तत्सापेक्षत्वेन (तदर्पेक्षत्वेन), अनुमानप्रकारताङ्गीकारात् = अनुमानभेदत्वाऽऽभ्युपगमात्, यत्रोर्ध्वतर्जनी तत्र दशसंख्येति व्याप्येति शेषः । व्यङ्ग्यस्याऽनुमानाऽऽभ्युपगमात् अनुमानप्रकारसूचनाबुद्धिवेद्यत्वमपि निरस्तं भवतीति भावः ।

रसादिव्यङ्ग्यार्थस्य स्मृतिरूपत्वाऽभावं प्रतिपादयति । यच्चेति । केचित् = केऽपि विद्वांसः, रसादिवुद्धिः = रसादिज्ञानं (पक्षः), स्मृतिः (साध्यम्), संस्कारजन्यत्वात् = भावनाख्यं संस्कारजन्यज्ञानत्वात्, (हेतुः), इत्यनुमानेन रसादिव्यङ्ग्यार्थज्ञानस्य स्मृतिरूपत्वं प्रतिपादयति, तत्राऽपि = तन्मतेऽपि, प्रत्यभिज्ञायाम् = "सोऽयं देवदत्त" इत्यादिज्ञानरूपायाम्, अनेकान्तिकतया = साध्यं विना विद्यमानतया, हेतोः = संस्कारजन्यज्ञानत्वस्य, आभासता ।

(हेतु) न्यायके व्यतिरेक व्याप्तिवाले अनुमानमे अन्तर्भूतं है । इस प्रकार व्यंग्य अर्थ अनुमानसे वेद्य नहीं हो सकता है, यह पहले ही कह चुके हैं ।

किञ्चेति । वक्रविक्रय आदिमें तर्जनी उठानेसे दश संख्या आदिकी सूचना होती है वह सूचनाबुद्धि भी सङ्केत आदि लौकिक प्रमाणमें अपेक्षा रखनेसे अनुमानका ही भेद माना गया है, तब तो व्यंग्य अर्थका बोध पूर्वोक्त युक्तिसे उससे भी नहीं हो सकता है ।

यच्चेति । कुछ विद्वान् वासना संस्कारसे उत्पन्न होनेसे रस आदिके ज्ञानको स्मृति मानते हैं । उसमें अनुमानका ऐसा आकार होता है—रसादिज्ञानम् (पक्षः) स्मृतिः (साध्य), भावनाऽऽख्यसंस्कारजन्यज्ञानत्वात् (हेतु) । इसमें भी "सोऽयं देवदत्तः" इत्यादि प्रत्यभिज्ञामें अनेकान्तिक (सव्यभिचार) होनेसे हेत्वाभास है ।

‘दुर्गालङ्कित—’ इत्यादी (७१ पृ०) च द्वितीयाद्यो नास्त्येव—इति यदुक्तं महिमभट्टेन तदनुभवसिद्धमपलपत्ते गजनिमीलिकेव ।

तदेवमनुभवसिद्धस्य तत्तद्रसादिलक्षणार्थस्याशक्यापत्तापतया तत्तच्छब्दाद्यन्वयव्यतिरेकानुविधायितया चानुमानादिप्रमाणावेद्यतया चाभिधादि-
वृत्तित्रयावबोधयतया च तुरीया वृत्तिरूपास्येवेति सिद्धम् । इयं च व्याप्त्याधनु-
सन्धानं विनाऽपि भवतीत्यखिलं निर्मलम् ।

अयं भावः । “सोऽयं देवदत्तः” इत्याकारिकायां प्रत्यभिज्ञायां—“सः” इत्यत्रांशे स्मृतिः, “अयम्” इत्यत्रांशे प्रत्यक्षं, तथा चेयं प्रत्यभिज्ञाऽपि संस्कारजन्या, परं संस्कारमात्रजन्यत्वाऽभावेन नेयं स्मृतिः, अतोऽत्र हेत्वाभासत्वमिति भावः ।

अभिघातमूलव्यञ्जनामनङ्गीकुर्वन्तो महिमभट्टस्य मतं दूषयति—“दुर्गालङ्कित०” इत्यादी=स्यले, द्वितीयाऽर्थः = अप्राकरणिकाऽर्थः, उभावल्लभ (महेश) रूपव्यङ्ग्याऽर्थं इति भावः, नास्त्येव इति यदुक्तं महिमभट्टेन तत् अनुभवसिद्धम्, अपलपतः = निह्वय-
मानस्य, अनङ्गीकुर्वन्त इति भावः तस्येति शेषः । गजनिमीलिका एव = उपेक्षा एव, पर्यालोचनं विनेति शेषः ।

व्यञ्जनायाः समर्थनमुपसंहरति—**तदेवमिति** । तत् = तस्मात्कारणाद्, एवं=
पूर्वोक्तप्रकारेण, अनुभवसिद्धस्य = अनुभूतिनिष्पन्नस्य, तत्तद्रसादिलक्षणार्थस्य=तत्तद्रसा-
भावादिव्यङ्ग्याऽर्थस्य, अशक्याऽपलापतया=अपलापं कर्तुंमशक्यतया, तत्तच्छब्दाद्यन्वय-
व्यतिरेकानुविधायितया = तत्तच्छब्दादीनां (“शून्यं वासवृद्धम्” इत्यादि काव्य-
शब्दानाम् अर्थप्रस्ताबादीनां च) अन्वयव्यतिरेकानुविधायितया (अन्वयव्यतिरेक-
व्याप्त्यनुसारितया), तादृशशब्दसत्त्वे रसादिव्यङ्ग्याऽर्थसत्त्वं, तादृशशब्दाऽभावे रसादि-
व्यङ्ग्याऽर्थाऽभावः इति नियमेन, अभिघातऽदिवृत्तित्रयाऽवबोधयतया = अभिघादिकं
यत् वृत्तित्रयम् (अभिधालक्षणातात्पर्यरूपम्) तेन अबोधयतया (अज्ञेयत्वेन),
इत्यादिकारणकलापेन, तुरीया = चतुर्थी, व्यञ्जनारूपेति भावः । उपास्या एव =
सेवनीया एव, अङ्गीकरणीया एवेति, सिद्धम् = निष्पन्नम् । इयं = व्यञ्जना, व्याध्या-

“दुर्गालङ्कित०” इत्यादि पद्यं महिमभट्टेन दूसरा (अप्राकरणिक) उभावल्लभ (महेश) रूप अर्थ प्रतीत ही नहीं होता है ऐसा जो कहा है वह गज-
निमीलिका (उपेक्षा) ही है ।

व्यञ्जनाके समर्थनका उपसंहार करते हैं—इसप्रकार अनुभवसे सिद्ध
उन उन रस, भाव, आदि स्वरूपवाले पदार्थका अपलाप नहीं कर सकनेसे उन उन शब्द
वाक्या अन्वय और व्यतिरेक व्याप्तिका अनुसरण करनेसे, अनुमान आदि प्रमाणसे अज्ञेय
होनेसे और अभिघात, लक्षणा और तात्पर्य वृत्तिसे अबोधय होनेसे भी चौथी (व्यञ्जना)

कृत्विनामिकेयं वृत्तिरित्युच्यते—

सा धेयं व्यञ्जना नाम वृत्तिरित्युच्यते बुधैः ।

रसव्यक्तौ पुनर्वृत्तिं रसनाख्यां परे विदुः ॥ ५ ॥

एतच्च विविच्योक्तं रसनिरूपणप्रस्ताव इति सर्वमवदातम् ।

इति श्रीमत्सारायणचरणारविन्दमधुसूतसाहित्याखण्डकर्णधार-ध्वनिप्रस्थापन -

परमाचार्य-कविसूक्तिरत्नाकराऽष्टादशभाषाधारविकीर्तनीभुजङ्गसाम्बि-

विग्रहिक-महापात्र-श्रीविश्वनाथकविराजंकृतौ साहित्यदर्पणे

व्यञ्जनाभ्यापारनिरूपणो नाम पञ्चमः परिच्छेदः ।

अनुसन्धानं विनाऽपि = व्याख्यादेः (साध्यसाधनयोः साहचर्यनियमादेः) अनुसन्धानं (ज्ञानं) विनाऽपि भवतीति अखिलं निमग्नम् ।

किनामिकेयं वृत्तिरिति आकाङ्क्षां समाधत्ते—सा चेति । सा ध = तादृशी च, इयं = सम्प्रत्येव प्रतिपादिता वृत्तिः = शक्तिः, व्यञ्जना नाम = नाम्ना व्यञ्जना इति, बुधैः = आलङ्कारिकविद्वद्भिः । उच्यते = अभिधीयते ।

रसव्यक्तावस्था नामान्तरं प्रतिपादयति—एतदव्यक्ताविति । रसव्यक्तौ रसभावादिप्रतिपादने, रसनाऽऽख्यां = रसनाऽभिधेयां, वृत्ति = व्यापारं, परे = अन्ये, अभिनवगुप्ताचार्यऽखलम्बिनः, विदुः = जानन्ति । एतच्च = सिद्धान्तकदम्बकम्, विविच्य = विवेचनं कृत्वा, रसनिरूपणप्रस्तावे = रसप्रतिपादनाऽवसरे, तृतीयपरिच्छेदे, उक्तम् = अभिहितम्, इति सर्वं = सकलम्, अवदातम् = उज्ज्वलम् अनवद्यमिति भावः ॥

इति श्रीशेखराजसमप्रणीतायां चन्द्रकलाऽभिख्यायां साहित्यदर्पण-

टीकायां पञ्चमः परिच्छेदः ॥

वृत्ति माननी ही पड़ती है यह बात सिद्ध हो गई । यह (व्यञ्जना) व्याप्ति आदिके अनुसन्धानके बिना भी हो जाती है यह सब विषय स्पष्ट हो गया ।

“तब इस वृत्तिका नाम है” ? इस प्रश्नका उत्तर देते हैं—विद्वज्जन इस वृत्तिको व्यञ्जना कहते हैं । अन्य विद्वान् (अभिनवगुप्त आचार्यके अनुयायी) रसके प्रतिपादनमें रसन नामकी वृत्तिको जानते हैं ॥ ५ ॥

इन सब बातोंकी विवेचना करके रसनिरूपणके प्रस्तावमें कहा है, इसप्रकार सब कुछ स्पष्ट है ।

साहित्यदर्पणके अनुवादमें पञ्चम परिच्छेद समाप्त हुआ ।

षष्ठः परिच्छेदः

एवं ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यत्वेन काव्यस्य भेदत्रयमुक्त्वा पुनर्दृश्यश्रव्य-
भेदत्रयमाह—

दृश्यश्रव्यत्वभेदेन पुनः काव्यं द्विधा मतम् ।

दृश्यं तत्राभिनेयम्—

तस्य रूपकसंज्ञाहेतुमाह—

—तद्रूपारोपात्तु रूपकम् ॥ १ ॥

तद् = दृश्यं काव्यं नटे रामादिस्वरूपारोपाद्रूपकमित्युच्यते ।

कोऽसावभिनेय इत्याह—

भवेदभिनेयोऽवस्थानुकारः, स चतुर्विधः ।

आङ्गिको वाचिककथं वमाहार्यः सात्त्विकस्तथा ॥ २ ॥

यो विश्वरङ्गभूवि जीवगणं च पात्रं कृत्वा ततोऽभिनवकाऽभिनयान्प्रदर्शयं ।

क्यातोऽस्ति कोऽपि कुतुकी चिरसूत्रघारापायात्स क्षिपटनिवहं निखिलावपायात् ॥१॥

अथ दृश्यकाव्यं निरूपयितुमुपक्रमते एवमिति । बूधयेति । अभिनेयम्=अभिनेतुं
योग्यं तत् रूपकम् ॥ १ ॥

नटे = अनुकर्तारि । भेदप्रदर्शनपूर्वकमभिनेयं लक्षयति—भवेदिति । अवस्थाऽ-
नुकारः=अवस्थाऽनुकरणम् अभिनयः ।

तस्य भेदं प्रदर्शयति—आङ्गिक इति । अङ्गेन निर्बृत आङ्गिकः, अङ्गनकृत
इति भावः । “तेन निर्बृतम्” इति ठक् । वचसा निर्बृतः वाचिकः । आहार्यः=

इस प्रकार ध्वनि और गुणीभूत व्यंग्यके रूपसे काव्यके दो भेदोंको बतलाकर
फिर दृश्य और श्रव्यके रूपमें दो भेदोंको कहते हैं—

दृश्य और श्रव्यके रूपमें काव्य फिर दो प्रकारका माना गया है । उसमें
अभिनेयके योग्य काव्यको “दृश्य” कहते हैं ।

उसके ‘रूपक’ नाम होनेमें कारण बतलाते हैं—

नटमें राम आदिके स्वरूपका आरोप होनेसे उस दृश्य काव्यको “रूपक” भी
कहते हैं ॥ १ ॥

“अभिनेय” किसे कहते हैं ? यह बतलाते हैं—

नटोंसे राम और युधिष्ठिर आदिकी अवस्थाके अनुकरणको “अभिनेय” कहते हैं,
यह चार प्रकारका होता है—आङ्गिक (अङ्गसे होनेवाला), वाचिक (वचनसे

नटैरङ्गादिभी रामयुधिष्ठिरादीनामवस्थानुकरणमभिनयः ।

रूपकस्य भेदानाह—

नाटकमथ प्रकरणं भाष्यव्यायोगसम्बन्धकारदिमाः ।

ईहामृगाङ्गुवीथ्यः प्रहसनमिति रूपकाणि दश ॥ ३ ॥

किञ्च—

नाटिका श्रोतकं गोष्ठीं सट्टकं नाट्यरासकम् ।

प्रस्थानोल्लाप्यकाव्यानि प्रेङ्खणं रासकं तथा ॥ ४ ॥

संलापकं श्रीगदितं शिल्पकं च विलासिका ।

दुर्मल्लिका प्रकरणी हल्लीशो माणिकेति च ॥ ५ ॥

अष्टादश प्राहुरूपरूपकाणि मनीषिणः ।

विना विशेषं सर्वेषां लक्ष्म नाटकवन्मतम् ॥ ६ ॥

बाह्यु योग्यः, वेधरचनादिनिष्पाद्य इत्यर्थः । सात्त्विकः=सर्वं स्वदेस्तम्भादि, तेव निवृत्तः, स्तम्भस्वेकादिनिष्पाद्य इत्यर्थः ॥ ३ ॥

नटैरिति । अवस्थानुकरणम् = अवस्थायाः (रामयुधिष्ठिरादीनां दशायाः) अनुकरणम् (तादृश्येण प्रत्यायनम्) ।

रूपकभेदाः—नाटकमिति ॥ ३ ॥

उपरूपकभेदाः—नाटिकेति । मनीषिणः=विद्वान् । लक्ष्म=लक्षणम् ॥ ४-६ ॥

होनेवाला), आहार्य (वेध रचना आदिसे होनेवाला) और सात्त्विक (स्तम्भ और स्वेद आदि स्वरूपवाला ॥ २ ॥

रूपकके भेदोंको कहते हैं—

नाटक, प्रकरण, भाग, व्यायोग, सम्बन्धकार, दिमा, ईहामृग, अङ्गु, वीथी और प्रहसन इसप्रकार रूपकके दश भेद होते हैं ॥ ३ ॥

उपरूपकके भेदोंको कहते हैं—नाटिका, श्रोतक, गोष्ठी, सट्टक, नाट्यरासक, प्रस्थान, उल्लाप्य, काव्य, प्रेङ्खण और रासक ॥ ४ ॥

संलापक, श्रीगदित, शिल्पक, विलासिका, दुर्मल्लिका, प्रकरणी, हल्लीश और माणिका ॥ ५ ॥

इसप्रकार उपरूपकके अठारह भेद बतलाते हैं, विशेष लक्षणके

इन सब प्रकरण आदि रूपकोंका और नाटिका आदि उपरूपकोंका सामान्य लक्षण नाटकके समान माना गया है ॥ ६ ॥

सर्वेषां=प्रकरणादिरूपकाणां नाटिकाद्यपरूपकाणां च ।

तत्र—

नाटकं ख्यातवृत्तं स्यात् पञ्चसंधिसमन्वितम् ।

विलासद्वर्षादिगुणत्रयुक्तं नानाविभूतिभिः ॥ ७ ॥

सुखदुःखसमुद्भूति - नानारसनिरन्तरम् ।

पञ्चादिका देशपरास्तत्राङ्काः परिकीर्त्तिताः ॥ ८ ॥

प्रख्यातवंशो राजर्षिर्वीरोदात्तः प्रतापवान् ।

दिव्योऽथ दिव्यादिव्यो वा गुणवान्नायको मतः ॥ ९ ॥

नाटकं लक्षयति—नाटकमिति । ख्यातवृत्तं = ख्यातम् प्रसिद्धम्, इतिहास-
पुराणादिष्विति शेषः । वृत्तं (चरित्रम्) यस्य तत् । पञ्चसन्धिसमन्वितं = पञ्चभिः
सन्धिभिः (मुखप्रतिश्रुत्यादिभिः) समन्वितम् (युक्तम्) । विलासद्वर्षादिगुणवत् =
"धीरा वृष्टिर्गतिश्चित्रा विलासे सस्मितं वचः" इत्युक्तलक्षणो नायकगुणविशेषो विलासः ।
श्रुद्धिः (अभ्युदयः) इत्यादिगुणवत् । नानाविभूतिभिः = बहुविधैश्वर्यैः । युक्तम् =
ज्येष्ठम्, महासहार्थमिति भावः ॥ ७ ॥

सुखदुःखसमुद्भूतिः=सुखदुःखयोः समुद्भूतिः (समुद्भवः) यस्मिन्स्तत्, सुखदुःख-
समुद्भवञ्च रामयुधिष्ठिरादिचरित्रेषु अभिव्यक्तः । नानारसनिरन्तरं=नानारसैः (शृङ्गा-
रादिभिः) निरन्तरम् (अव्यवहितम्) । सर्वं नाटकविशेषणम् । तत्र=नाटके, पञ्चादिकाः=
पञ्च आद्यो येषां ते । देशपराः=दशसु पराः (ततराः) ॥ ८ ॥

नाटके नायकसामान्यस्वरूपमाह—प्रख्यातवंश इति । राजर्षिः = राजा
शृषिरिव, जनकादिरिति भावः । धीरोदात्तः = "अविकल्पन०" (३-३२) इत्यादि-
लक्षणलक्षितः । प्रतापवान् = प्रतापसम्पन्नः । गुणवान् = दयादोक्षिण्यादिगुणयुक्तः ।
कश्चिन्नायकः, दिव्यः=श्रीकृष्णादिः, कश्चित् अदिव्यः=मनुष्यः, कश्चिन्च दिव्याऽदिव्यः=
दिव्यःआऽसौ अदिव्यः, दिव्योऽप्यात्मनि नराऽभिमानी यथा श्रीरामचन्द्रः ॥ ९ ॥

उत्तमै—नाटकका चरित्र इतिहास और पुराण आदिमें प्रसिद्ध होना चाहिए ।
वह मुख आदि पाँच सन्धिघट्टोंसे और अनेक विभूतियोंसे युक्त (महासहार्थसंपन्न) ॥ ७ ॥

सुख और दुःखको उत्पत्तिधारा, जैसे कि राम और युधिष्ठिर आदिके वृत्तान्तोंमें
स्पष्ट है । शृङ्गार आदि अनेक रसोंसे अव्यवहित होता है । उसमें पाँचसे लेकर दस
अङ्क तक कहे गये हैं ॥ ८ ॥

नायक-प्रख्यात वंशका राजर्षि जैसे दुष्यन्त आदि धीरोदात्त और प्रतापी, दिव्य
जैसे श्रीकृष्ण आदि और दिव्याऽदिव्य अर्थात् जो दिव्य होकर भी अपनेमें नरत्वका
अभिमान करनेवाले जैसे राम आदि और गुणवान् होना चाहिए ॥ ९ ॥

एक एव भवेदङ्गी शृङ्गारो वीर एव वा ।
 अङ्गमन्ये रसाः सर्वे, कार्यो निर्वहणेऽद्भुतः ॥ १० ॥
 चत्वारः पञ्च वा गुरुयाः कार्यव्यापृतपुरुषाः ।
 गोपुच्छाग्रसमाग्रं तु बन्धनं तस्य कीर्तितम् ॥ ११ ॥

स्वातं=रामायणादिप्रसिद्धं वृत्तम् । यथा—रामचरितादि । सन्धयो
 बन्धन्ये । नानाविभूतिभिर्युक्तमिति महासहायम् । सुखदुःखसमुद्भूतत्वं राम-
 युधिष्ठिरादिवृत्तान्तेष्वभिध्यक्तम् । राजर्षयो दुष्यन्तादयः । दिठ्वाः=श्रीकृष्णा-
 दयः । दिठ्वाविठ्यः=यो दिठ्योऽप्यत्रमनि नराभिमानी । यथा श्रीरामचन्द्रः ।
 गोपुच्छाग्रसमाग्रमिति 'क्रमेणाङ्काः सूक्ष्माः कर्तव्याः' इति केचित् ।
 अन्ये त्वाहुः—'यथा गोपुच्छे केचिद्दाला इत्वाः केचिद्दीर्घास्तयेह कानिचि-
 त्कार्याणि मुखसन्धौ समाप्तानि कानिचित्प्रतिमुखे । एवमन्येष्वपि कानि-
 चित्कानिचित् इति ।

प्रत्यक्षनेतृचरितौ

रसभावसमुज्ज्वलः ।

नाटके अङ्गी=प्रधानं, रस एक एव, स त्व शृङ्गारो वीर एव वा भवेत् ।
 अन्ये=अपरे, रसाः = हास्यपादयः । अङ्गम् = अग्रधानम् । निर्वहणे = निर्वहणसन्धीः
 अद्भुतरसः कार्यः = कर्तव्यः ॥ १० ॥

चत्वारः पञ्च वा जनाः, गुरुयाः=प्रधानानि, कार्यव्यापृतपुरुषाः=कर्मतत्परजना
 भवेयुः । तस्य = नाटकस्य, गोपुच्छाग्रसमाग्रं = गोपुच्छाग्रतुल्यपूर्वमार्गं, बन्धनं =
 बन्धः, कीर्तितं=कथितम् । क्रमेणाङ्काः, सूक्ष्माः = लघवः । अन्ये त्वाहुः । बालाः =
 रोमाणि । समाप्तानि = अर्चयितानि ॥ ११ ॥

अङ्गलक्षणमाह—प्रत्यक्षेति । प्रत्यक्षनेतृचरितः = प्रत्यक्षम् (अपरोक्षम्)
 नेतुः (नायकस्य) चरितं (चरित्रम्) यस्मिन् सः । रसभावसमुज्ज्वलः = रसः
 (शृङ्गारादिभिः) भावैः (नायिकानायकाऽऽकृतैः) समुज्ज्वलः (सुप्रकाशः) ।

अङ्गी (प्रधान रस) एक ही होना चाहिए शृङ्गार या वीर । अन्य सब
 रस अङ्ग (अग्रधान) होते हैं । निर्वहण सन्धिमें अद्भुत रस होना चाहिए ॥१०॥

नाटकमें चार वा पाँच मुख्य पुरुष कर्षमें लगे रहते हैं । गोपुच्छके अङ्गभाषके
 समान अङ्गोंको क्रमसे सूक्ष्म करना चाहिए या जैसे गोपुच्छमें कुछ बाल छोटे और कुछ
 लम्बे होते हैं वैसे ही इसमें कुछ कार्योंको मुखसन्धिमें और कुछ कार्य प्रतिमुखसन्धिमें
 समाप्त करना चाहिए ऐसी भी व्याख्या की जाती है ॥ ११ ॥

नायकका चरित्र प्रत्यक्ष होना चाहिए, रस और भाव उज्ज्वल अपेक्षित हैं,

भवेदगूढशब्दाथः ध्रुवचूर्णकसंयुतः ॥ १२ ॥

विच्छिन्नान्तरैकार्थः किञ्चित्संलग्नविन्दुकः ।

युक्तो न बहुभिः कार्यैर्बीजसंहतिमान् च ॥ १३ ॥

नानाविधानसंयुक्तो नातिप्रचुरपद्यवान् ।

आवश्यकानां कार्याणामविरोधाद्भिनिर्मितः ॥ १४ ॥

नानेकदिननिर्वर्त्यकथया संप्रयोजितः ।

आसन्ननायकः पानैर्धु तस्त्रिचतुरैस्तथा ॥ १५ ॥

अगूढशब्दाः = अगूढः (अतिगोहृतः) शब्दाः = (पदाः) यस्मिन् सः । ध्रुवचूर्णक-
संयुतः = सुद्राणि (अल्पानि) यानि चूर्णकानि (अल्पसमासगद्यानि) तैः संयुक्तो भवेत् ॥ १२ ॥

विच्छिन्नान्तरैकार्थः = विच्छिन्नः (समाप्तः) अवान्तरैकार्थः (एकदेश-
रुपाः) यस्मिन् सः । किञ्चित्संलग्नविन्दुकः = किञ्चित्संलग्नाः (किञ्चित्सम्बद्धाः)
विन्दवः (अवान्तरैकार्थविच्छेदे अविच्छेदकारणभूताः अर्थप्रकृतिविशेषाः) यस्मिन् सः ।
‘हेषाद्विभाषा’ इति समासाऽन्तः कप् । बहुभिः कार्यैर्युक्तो न, तथा बीजसंहतिमान् न-
बीजस्य (फलप्रथमहेतोः) संहतिः (समाप्तिः), तद्वान् न स्यात् । बीजसमाप्ति-
युक्तोऽङ्को न कार्य इति भावः ॥ १३ ॥

नानाविधानसंयुक्तः = नानाविधानैः (अनेककर्मभिः) संयुक्तः । अतिप्रचुर-
पद्यवान् = अत्यधिकपद्ययुक्तः न नैरन्तर्येण अधिकपद्यान्यङ्के नो भवेयुरिति भावः ।
आवश्यकानां कार्याणां = सन्ध्यावन्दनादौताम् ।

अविरोधात् विनिर्मितः = रचितः, अङ्को भवेत् ॥ १४ ॥

नानेकदिननिर्वर्त्यकथया = बहुदिवससमापनीयकथया, संप्रयोजितः = संयोजितः
न स्यात् । आसन्ननायकः = आसन्नः (निकटस्थः) नायकः (नेता, धीरोदात्तादिः)
यस्मिन् सः । तथा त्रिचतुरैः = त्रीणि चत्वारि वा त्रिचतुराणि, तैः, त्रिचतुःसंख्याकैः ।
पानैः = सहार्यैः युतः स्यात् । त्रिचतुरैरित्यत्र “संख्ययाऽन्ययासन्नादूराऽधिकसंख्याः
संख्येये” इति समासः, “बहुब्रह्मो संख्येये इजबहुगणात्” इति समासान्तो ङच् ॥ १५ ॥

गूढ अर्थ नहीं होना चाहिए, छोटे छोटे समासत्राले गूढ चाहिए ॥ १२ ॥

अवान्तर अर्थ समाप्त होना चाहिए और कुछ विन्दु लगा रहना चाहिए । बहुत
कार्यसे युक्त नहीं होना चाहिए और बीजका उपसंहार न हो ॥ १३ ॥

अनेक विधानोंसे युक्त न हो, पद्य भी ज्यादा न हो आवश्यक कार्योंकी विरोध-
के बिना रचना होनी चाहिए ॥ १४ ॥

अनेक दिनोंमें समाप्त होनेवाली कथाका प्रयोग नहीं होनायक निकट हो और
तीन चार पानोंसे युक्त हो ॥ १५ ॥

दूराह्वानं वधो युद्ध राज्यदेशादिविप्लवः ।

विवाहो भोजनं क्षापोत्सर्गो मृत्यु रतं तथा ॥ १६ ॥

दन्तच्छेद्यं नखच्छेद्यमन्यद् व्रीडाकरं च यत् ।

शयनाधरपानादि नगराद्यवरोधनम् ॥ १७ ॥

स्नानानुलेपने चैभिर्बर्जितो नातिविस्तरः ।

देवीपरिजनादीनाममात्यवणिजामपि ॥ १८ ॥

अथ नाटके वर्जनीयविषयाणां—दूराह्वानमिति । दूराह्वानं = दूराह
(विप्रकृष्टप्रदेशात्), आह्वानम् (आकारणम्) । वधः = व्यापादनं, युद्धं = संग्रामः ।
राज्यदेशादिविप्लवः = राज्यदेशादेः (राष्ट्रजनपदादेः), आदिपदेन ग्रामखर्बटादीनां
परिग्रहः, विप्लवः (उपद्रवः) । विवाहः = परिणयः । भोजनं = भक्षणम् । क्षापो-
त्सर्गः = क्षापः (आक्रोशः) उत्सर्गः (मलमूत्रत्यागः) । मृत्युः = मरणम् । रतं =
रतिक्रिया, 'एभिर्बर्जित' इति अष्टादशश्लोकस्यपदाभ्यां सम्बन्धः । पूर्वोक्तानां विषयाणां
रूपके प्रदर्शनं न कर्तव्यमिति भावः । एवं परत्राऽपि ॥ १६ ॥

दन्तच्छेद्यं = दशनच्छेदनीयं, वस्तु । नखच्छेद्यं = नखरच्छेदनीयं वस्तु । अन्यत् =
अपरम् । यत् व्रीडाकरं = लज्जाजोत्पादकम् । शयनाधरपानादि = शयनं (स्वापक्रिया),
अधरपानादि (धूम्रनादि) । नगराद्यवरोधनं = पुरादिप्रतिरोधनम्, एभिः = पूर्वोक्त-
विषयैः, बर्जितः = रहितः, अङ्को भवेदिति भावः । १७ ॥

स्नानानुलेपने = स्नानं (मज्जनम्) अनुलेपनं = चन्दनाद्यनुलेपः, एभिः =
पूर्वोक्तैः, विषयैर्बर्जितोऽङ्कः स्यादिति भावः । नाऽतिविस्तरः = नाऽतिदुर्घ्यसम्पन्नः, अङ्कः
स्यादिति भावः । देवीपरिजनादीनां = देवी (कृताऽभिषेका राजपत्नी) परिजनादीनाम्
(अनुगतजनानीनाम्), अमात्यवणिजाम् अपि = मन्त्रिणाणिजकादीनाम् अपि ॥ १८ ॥

अङ्कमे प्रत्यक्ष दिखलानेके लिए अयोम्य विषयोंका निरूपण करते हैं—
दूराह्वानम् । दूरसे बुलाना, वध, युद्ध, राज्यविप्लव और देश आदिका विप्लव, विवाह
भोजन, शाप, मलत्याग, मरण और रतिक्रीडा ॥ १६ ॥

दन्तक्षत, नखच्छेद और भी लज्जाका उत्पादक विषय, शयन और अधरपान
आदि, नगर आदिका घिराव ॥ १७ ॥

स्नान और चन्दन आदिका अनुलेपन, इनसे बर्जित हो और ज्वाका फंलाव
न हो । देवी (रानी) और उनके परिजन (धृत्य) आदिका मन्त्री और
व्यापारियोंके ॥ १८ ॥

प्रत्यक्षचित्रचरितैर्युक्तो भावरसोद्भवैः ।

अन्तनिष्क्रान्तनिखिलपात्रोऽङ्क इति कीर्तितः ॥ १६ ॥

बिन्दुादयो वक्ष्यन्ते । आवश्यकं संध्यावन्दनादि ।

अङ्कप्रस्तावाद् गर्भाङ्कमाह—

अङ्कोदरप्रविष्टो यो रङ्गद्वाराभुखादिमान् ।

अङ्कोऽपरः स गर्भाङ्कः सबीजः फलवानपि ॥ २० ॥

यथा बालरामायणे रावणं प्रति कोहलः—

‘श्रवणैः पेयमनेकैर्दृश्यं दीर्घंश्च लोचनैर्बहुभिः ।

भवदर्थमिव निबद्धं नाट्यं सीतास्वयंवरणम् ॥’

भावरसोद्भवैः—भावरसनिष्पत्तियुक्तैः । प्रत्यक्षचित्रचरितैः = अपरोक्षाद्भूत-
चरित्रैः, युक्तः = संबन्धितः । अङ्कः स्यादितिभावः । अङ्कस्य तदस्थलक्षणं निदिश्य
स्वरूपलक्षणं प्रदर्शयति—अन्तेति । अन्तनिष्क्रान्तनिखिलपात्रः = अन्ते (अवसाने)
निष्क्रान्तानि (निर्गतानि) निखिलानि (समस्तानि) पात्राणि (नायकादिसहायाः)
यस्मिन् सः, “अङ्क” इति कीर्तितः=कथितः ॥ १९ ॥

गर्भाङ्कं लक्षयति—अङ्कोदरप्रविष्ट इति । यः, अङ्कोदरप्रविष्टः = अङ्क-
मध्यनिविष्टः, रङ्गद्वाराऽऽभुखादिमान् = रङ्गद्वारम् (सूत्रधारक्रियमाणं मङ्गलम्)
आमुखं (प्रस्तावना) तदादिमान् (तदादिसंयुक्तः) । सबीजः = वक्ष्यमाणबीजसहितः,
फलवान् अपि=प्रदानप्रयोजनयुक्तः अपि । अपरः=अन्यः, अङ्कः स गर्भाङ्कः ।

उदाहरति यथेति । कोहलः=नाट्यशास्त्रप्रवक्ता, “कोहलो वाद्यभेदे स्यात्नाट्य-
शास्त्रप्रवक्तरि ।” इति मेदिनी । श्रवणैरिति । अनेकैः = बहुभिः, श्रवणैः = श्रोत्रैः,
पेयं = पातव्यम् आदरेण श्रवणीयम् । बहुभिः = प्रचुरैः, दीर्घं = विशालं, लोचनैः=
नयनैः, दृश्यं = दर्शनीयम् । भवदर्थम् इव = स्वदर्थम् इव, सीतास्वयंवरणं, नाट्यं =
नाटकम्, निबद्धं = निमित्तम् ।

भाव और रससे युक्त प्रत्यक्ष विचित्र चरित्रोंसे युक्त हो, जहाँपर अन्तमें सब
पात्र निकल जाते हैं उसे “अङ्क” कहते हैं ॥ १९ ॥

बिन्दु आदिको पीछे कहेंगे । आवश्यक कार्य सन्ध्यावन्दन आदि । गर्भाङ्क—
जो अङ्कके मध्यमें प्रविष्ट हो और रङ्गद्वार और आमुख आदिसे युक्त हो और जिसमें
बीज और फल हो उस अङ्कको “गर्भाङ्क” कहते हैं ॥ २० ॥

जैसे बालरामायणमें रावणको कोहल कहता है—

अनेक कानोंसे पेय (श्रोतव्य), बहुतेरे दीर्घ लोचनोंसे दर्शनीय सीतास्वयंवरण
नाट्य भागों आपके लिए रचा गया है ।

इत्यादिना विरचितः सीतास्वयंभरो नाम गर्भाङ्कः ।

तत्र पूर्वं पूर्वरङ्गः, सभापूजा ततः परम् ।

कथनं कविसंज्ञादेनाटकस्याऽप्यथामुखम् ॥ २१ ॥

वत्रेति नाटके ।

यन्नाटयवस्तुनः पूर्वं रङ्गविघ्नोपशान्तये ।

कुशीलवाः प्रकुर्वन्ति पूर्वरङ्गः स उच्यते ॥ २२ ॥

प्रत्याहारादिकान्यङ्गान्यस्य भूयांसि यद्यपि ।

तथाऽप्यवश्यं कर्तव्या नान्दी विघ्नोपशान्तये ॥ २३ ॥

तस्याः स्वरूपमाह—

आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्मात्प्रयुज्यते ।

अभिनेये नाटके पूर्वकल्पमाह—वत्रेति । तत्र=नाटके, पूर्वं=प्रथम, पूर्वरङ्गः=वक्ष्यमाण कुशीलवकृत्यं, ततः परं = तदनन्तरं, कविसंज्ञादेः = कविनामादेः, नाटकस्य अपि = रूपकविशेषस्य अपि, कथनम् = अभिधानं, अथ = अनन्तरम्, आमुखं = प्रस्तावना, अवेदिति शेषः ॥ २१ ॥

पूर्वरङ्गलक्षणमाह—यदिति । नाटयवस्तुनः = अभिनेतव्यनाटकादेः, पूर्वं = प्रथमं, रङ्गविघ्नोपशान्तये = नृत्यशालाऽन्तरोपनिवारणाय, कुशीलवाः = नटाः, यत्र, प्रकुर्वन्ति = विदधति, स पूर्वरङ्ग उच्यते ॥ २२ ॥

यद्यपि, अस्य=पूर्वरङ्गस्य, प्रत्याहारादिकानि=प्रत्याहारप्रभृतीनि, भूयांसि=बहूनि, अङ्गानि=अवयवाः, सन्ति, तथापि, विघ्नोपशान्तये=विघ्ननिवारणाय, नान्दी=आशीर्वचनसंयुक्ता देवद्विजनृपादीस्तुतिः, अवश्यम्=अनिवार्यं यथा तथा, कर्तव्या=विधेया ॥ २३ ॥

नान्दी लक्षयति—आशीरित्यादि । यस्मात् = हेतोः, देवद्विजनृपादीनां = सुरब्राह्मणराजादीनाम्, आशीर्वचनसंयुक्ता=आशीर्वादिवाक्यसहितता, स्तुतिः = गुणकीर्तनं,

इत्यादि विरचित सीतास्वयंभर नामक गर्भाङ्क है ।

सत्रिति । नाटकमें पहले पूर्वरङ्ग, उसके बाद सभापूजा तब कवि और नाटकके नाम आदि और तदनन्तर आमुख हो ॥ २१ ॥

नाटयवस्तुके पहले रङ्ग (नाट्यशाला) के विघ्नोंको हटानेके लिए नटलोव को अभिनेय करते हैं उसे "पूर्वरङ्ग" कहते हैं ॥ २२ ॥

यद्यपि इसके प्रत्याहार आदि बहुत-से अङ्ग होते हैं तो भी विघ्नोंकी उपशान्ति-के लिए नान्दी अवश्य करनी चाहिए ॥ २३ ॥

नान्दीका स्वरूप—देवता, ब्राह्मण और राजा आदिकी आशीर्वाद्युक्त

देवद्विजनृपादीनां तस्मान्नान्दीति संज्ञिता ॥ २४ ॥

मङ्गलपशङ्कचन्द्राञ्जकोककौरवशंसिनी ।

पदैषु क्ता द्वादशभिरष्टाभिर्वा पदैरुत ॥ २५ ॥

अष्टपदा यथा अनर्घराघवे—‘निष्प्रत्यूहम्’ इत्यादि । द्वादशपदा यथा मम तातपादानां पुष्पमालायाम्—

शिरसि धृतसुरापगे स्मरारावरुणमुखेन्दुरुचिर्गिरीन्द्रपुत्री ।

अथ चरणयुगान्ते स्वकान्ते स्मितसरसा भवतोऽस्तु भूतिहेतुः ॥

एवमन्यत्र ।

प्रयुज्यते = अनुष्ठीयते, तस्मात् = हेतोः, नान्दी इति संज्ञिता = जासज्ञा, अस्तीति शेषः ॥ २४ ॥

नान्धाः प्रकारानाह—मङ्गल्येत्यादिः । मङ्गलपशङ्कचन्द्राञ्जकोककौरव-
शंसिनी=मङ्गलप्रयो जनकम्बुविद्युकमलचक्रवाककुमुदसूचिका, नान्दीति शेषः, द्वादशभिः=
द्वादशसंख्यकैः, उत वा=अथवा, अष्टाभिः=अष्टसंख्यकैः, पदैः = शब्दैः । युक्ता=संहिता,
भवदिति शेषः ॥ २५ ॥

तातपादानां = पितृचरणानाम्—शिरसीति । शिरसि=मूढिन, धृतसुरापगे=
धृता (धारिता) सुराऽऽवगा (गङ्गा) येन, तस्मिन्, गङ्गाधारक इति भावः, तादृशे,
स्मराऽरी = कामशत्री, शङ्करे इति भावः । अरुणमुखेन्दुः = रक्तमुखचन्द्रा, पतिशिरसि
सपत्न्याः स्थितत्वादिति भावः । अथ = अनन्तरं, स्वकोपदर्शनाऽनन्तरमिति भावः,
स्वकान्ते = निजमर्दरि, चरणयुगान्ते = पादयुग्मप्रणते सति, स्मितसरसा = स्मितेन
(मन्दहास्येन) सरसा (साऽनुरागा) ; गिरीन्द्रपुत्री = गिरीन्द्रस्य (पर्वतराजस्य
हिमालयस्य) पुत्री (दुहिता, पार्वतीति भावः) । भवतः=तव, भूतिहेतुः=ऐश्वर्यकारणम्,
अस्तु = भवतु ॥ पृथ्विताया वृत्तम् ।

स्तुति की जाती है, अतः इसे ‘नान्दी’ कहते हैं ॥ २४ ॥

इसमें माङ्गलिक पदार्थ, शङ्क, चन्द्र, कमल, चक्रवाक (चक्रवा) और कुमुदका
वर्णन होता है । इसमें बारह या आठ पद होते हैं ॥ २५ ॥

अष्टपदा नान्दी जैसे अनर्घराघवमें “निष्प्रत्यूहम्” इत्यादि । द्वादशपदा नान्दी
जैसे चन्द्रशेखर महापात्र की पुष्पमालामें शिरसीति । शिवजीके शिरमें गङ्गाजीको
धारण करनेपर कोरसे पार्वतीका मुख लाल हो गया, अनन्तर शिवजीके अपने चरणोंपर
शुक्रनेपर मन्वहास्यसे अनुरागवाली पार्वती आपके ऐश्वर्यकी हेतु हों ॥

ऐसे ही अन्यत्र जानना चाहिए ।

एतन्नान्दीति कस्यचिन्मतानुसारेणोक्तम् । वस्तुतस्तु 'पूर्वरङ्गस्य रङ्गद्वाराभिधानमङ्गम्' इत्यन्ये ।

यदुक्तम्—

'यस्मादभिनयो ह्यत्र प्राथम्यादवतार्यते ।

रङ्गद्वारमतो ज्ञेयं वागङ्गाभिनयात्मकम् ॥' इति ।

उक्तप्रकारायाश्च नान्द्या रङ्गद्वारात्प्रथमं नटैरेव कर्तव्यतया न महर्षिणा निर्देशः कृतः ।

कालिदासादिमहाकविप्रबन्धेषु च—

वेदान्तेषु यमाहुरेकपुरुषं व्याप्य स्थितं रोदसी

यस्मिन्नीश्वर इत्यनन्यविषयः शब्दो यथायाश्वरः ।

इयं द्वादशपदा नान्दी । एतत् = पूर्वोक्तं पद्यद्वयम् । "कस्यचित्" इतिपदेन ग्रन्थकारस्याऽऽसम्मतिर्ज्ञायते ।

स्वकीयं मतं द्योतयति—वस्तुतस्त्विति । रङ्गस्य पूर्वरङ्गद्वाराऽभिधानं = रङ्गद्वारनामकम्, अङ्गम् = अवयवः । "अन्ये" इत्यत्र बहुवचनेन ग्रन्थकारस्याऽप्यत्राऽन्तर्भावो द्योत्यते ।

अत्रार्थं मुनिसम्मतिं प्रदर्शयति—यस्मादिति । अत्र = इह, यस्मात् = कारणात्, प्राथम्यात् = प्रथमत्वात्, अभिनयः = अवस्थाऽनुकारः, अवतार्यते = नटैरेवतरणं क्रियते; अतः = अस्मात्कारणात्, वागङ्गाऽभिनयात्मकं = वचनवेहाऽयवाऽभिनयस्वरूपं, रङ्गद्वारं, ज्ञेयं = ज्ञातव्यम् ॥

उक्तप्रकारायाः = अभिहितस्वरूपायाः, नान्द्याः, द्वादशपदाऽष्टपदस्वरूपाया इति भावः । कर्तव्यतया = विधेयत्वेन । महर्षिणा = भरतेन । निर्देशः = कर्तव्यत्वेन आदेहः, कृतः ।

वेदान्तेष्विति । रोदसी = द्यावापृथिव्यौ, व्याप्य = व्याप्तिविषये कृत्वा, स्थितं = विद्यमानं, यं = परमात्मानं, वेदान्तेषु = उपनिषदादिवेदभागेषु, एकपुरुषम् = अद्वितीयं पुरुषम्, आहुः = कथयन्ति, वेदान्तिका इति शेषः । यस्मिन् = परमात्मनि, अनन्यविषयः = अनपरविषयः, तन्मात्रप्रतिपादक इति भावः । ईश्वर इति शब्दः = ईश्वर इति पदं, यथायाश्वरः = अनुगताऽर्थपदः "ईष्ट इति ईश्वरः" इति व्युत्पत्त्याऽ-

इन पद्योंको किसीके मतसे "नान्दी" कहा है. वास्तवमें पूर्वरङ्गका रङ्गद्वार नामका अङ्ग है ऐसा अन्यलोग कहते हैं। जो कि कहा है—

यस्मादिति । जिस कारणसे यहाँपर पहले अभिनयका अवतरण होता है अतः यह वचन और अङ्गके अभिनयसे युक्त "रङ्गद्वार" है। पूर्वलिखित नान्दीका रङ्गद्वारसे पहले नटोंसे ही किये जानेसे महर्षिने निर्देश नहीं किया है।

कालिदास आदि महाकवियोंके प्रबन्धोंमें—

वेदान्तेष्विति । वेदान्तोंमें जिन्हें आकाश और पृथिवीको व्याप्य कर रहनेवाला "अद्वितीय" पुरुष कहते हैं। जिसमें ओगोंमें प्रयुक्त न होनेवाला "ईश्वर" पद यथायं

अन्तर्यश्च मुमुक्षुर्भिनयमितप्राणादिभिर्मृग्यते

स स्थाणुः स्थिरभक्तियोगसुलभो निःश्रेयसायास्तु वः ॥

एवमादिषु नान्दीलक्षणायोगात् । उक्तं च—“रङ्गद्वारमारभ्य कविः कुर्यात्—इत्यादि । अत एव प्राक्तनपुस्तकेषु ‘नान्यन्ते सूत्रधारः’ इत्यनन्तरमेव ‘वेदान्तेषु—’ इत्यादि श्लोकले (लि) खनं दृश्यते । यच्च पश्चात् ‘नान्यन्ते सूत्रधारः’ इति ले (लि) खनं तस्यायमभिप्रायः—‘नान्यन्ते सूत्रधार इदं प्रयोजितवान्, इतः प्रभृति मया नाटकमुपादीयत इति कवेरभिप्रायः सूचित’ इति ।

पूर्वरङ्गं विधायैव सूत्रधारो निवर्तते ।

प्रविश्य स्थापकस्तद्वत्काव्यमास्थापयेत्ततः ॥ २६ ॥

दिव्यमर्त्ये स तद्रूपो मिश्रमन्यतरस्तयोः ।

न्वयंशब्द इति भावः । यश्च = स्थाणुः, शङ्करः । नियमितप्राणादिभिः = वशीकृत-वाय्वादिभिः मुमुक्षुभिः = मोक्षेच्छुभिर्जनैः, अन्तः = अन्तःकरणे, मृग्यते = अन्वियते, स्थिरभक्तियोगसुलभः = अचलाऽनुरक्तिसमाधिमुलभः, सः=भृत्यादिप्रसिद्धः स्थाणुः= शङ्करः, वः = युष्माकं, निःश्रेयसाय = मोक्षाय, अस्तु = भवतु, शार्दूलविक्रीडितं वृतम् । एवमादिषु=इत्यादिषु नाटकेषु, नान्दीलक्षणाऽयोगात्=द्वादशपदत्वाऽऽटपदस्वरूप-लक्षणाऽऽम्बन्धात् । प्राक्तनपुस्तकेषु=प्राचीनग्रन्थेषु । उपादीयते=आरभ्यते ।

पूर्वरङ्गमिति । पूर्वरङ्गं विधाय=कृत्वा, सूत्रधारः = प्रधाननटः, निवर्तते = निर्गच्छति । ततः = अनन्तरं, स्थापकः = काव्याऽर्थस्थितिकारकः, प्रविश्य, तद्वत् = सूत्रधारवत्, काव्यं=दृश्यकाव्यम्, आस्थापयेत्=सभापूजादिपूर्वकं सूचयेत् ॥ २६ ॥

आस्थापनप्रकारमाह—दिव्यमर्त्ये इति । दिव्यमर्त्ये = स्वर्गमर्त्यलोक-स्तुनी, तद्रूपः = स्वर्गलोकभववस्तुनि स्वर्गलोकभववस्तुरूपः, मर्त्यलोकभववस्तुनि मर्त्यलोकभववस्तुरूप इत्यर्थः । तयोः = स्वर्गमर्त्यलोकभववस्तुतोः, मिश्रम् = दिव्याऽ-

है । प्राण आदिका निग्रह करनेवाले मुमुक्षुओंसे जो हृदयके भीतर दूँटा जाता है, स्थिर भक्तियोगसे सुलभ वे महादेव आपके मोक्षके लिए हैं ॥

इत्यादि पद्योंमें नान्दीका लक्षण नहीं मिलता है । कहा भी है—“रङ्गद्वारका आरम्भ करके कवि नाटककी रचना करें” । अत एव प्राचीन पुस्तकोंमें “नान्यन्ते सूत्रधारः” इसके बाद ही “वेदान्तेषु” इत्यादि श्लोकोंका लेख देखा जाता है । जो पीछे “नान्यन्ते सूत्रधारः” ऐसा लेख है उसका यह आशय है—“नान्दीके अन्तमें सूत्रधारने ऐसा प्रयोग किया है, यहाँसे मैं नाटकको उपस्थित करता हूँ यह कविका अभिप्राय सूचित है ।

पूर्वरङ्गका विधान कर सूत्रधार जाता है, तब सूत्रधारके समान स्थापक काव्यका आस्थापन करे ॥ २६ ॥

वर्णनीय वस्तु दिव्य हो तो देवरूप और मर्त्यलोककी वस्तु हो तो मनुष्यरूप

सूचयेद्वस्तु बीजं वा मुखं पात्रमथापि वा ॥ २७ ॥

काव्यार्थस्य स्थापनास्थापकः । तद्वदिति सूत्रधारसदृशगुणाकारः । इदानीं पूर्वरङ्गस्य सम्यक्प्रयोगाभावादेक एव सूत्रधारः सर्वं प्रयोजयतीति व्यवहारः । स स्थापको दिव्यं वस्तु दिव्यो भूत्वा, मर्त्यं मर्त्यां भूत्वा, मिश्रं च दिव्यमर्त्ययोरन्यतरो भूत्वा सूचयेत् ।

वस्तु=इतिवृत्तम्, यथोदात्तराधवे—

रामो मूर्ध्नि निधाय काननमगान्मात्लाभिवाह्वां गुरो-

स्तद्भक्त्या भरतेन राज्यमखिलं मात्रा सहैषोज्जितम् ।

तौ सुप्रीवविभीषणावनुगतौ नीतौ परामुञ्चति

प्रोत्सिक्ता दशकन्धरप्रभृतयो ध्वंस्ताः समस्ता द्विषः ॥

दिव्यरूपसङ्करम्, अम्यतरः = उभयोरेकतररूपः सन् दिव्यमर्त्ययोरन्यतरो भूरवेति भावः । वस्तु=इतिवृत्त, दृश्यकाव्यचरित्रमित्यर्थः । बीजं = कारणं, मुखं = वक्ष्यमाणं, वाचिशेष, पात्रम्=नायकसहायादिकं, सूचयेत्=ज्ञापयेत् ॥ २७ ॥

यथोदात्तराधवे नाटके—राम इति । रामः = रामचन्द्रः, गुरोः = पितुः,

दशरथस्य, आज्ञाम् = आदेशं, मालाम् इव = संजसु इव, मूर्ध्नि = शिरसि, निधाय = स्थापयित्वा, काननं = वनम्, अम्यत् = गतः । भरतेन = कैकेयीसुतेन, तद्भक्त्या = तस्मिन् (रामे) भक्त्या (पूज्यबुद्ध्या), मात्रा = जनन्या, कैकेय्या, सह एव = समम् एव, अखिलं=समस्तं, राज्यं = राष्ट्रम्, उज्जितं = त्यक्तम् । अनुगतौ = राम-अनुसृतवन्तौ, तौ = प्रसिद्धौ, सुप्रीवविभीषणौ, पराम् = उत्कृष्टां, सम्पदं = सम्पत्ति, राज्यप्राप्तिरूपासिति भावः । नीतौ=प्रापितौ, बालिरावणहृननाऽनन्तरं रामेणेति शेषः । एवं च प्रोत्सिक्ताः = अतिशयदर्पयुक्ताः, दशकन्धरप्रभृतयः = रावणादयः, समस्ताः = निखिलाः, द्विषः = शत्रवः, ध्वंस्ताः = विनाशिताः, रामेणेति शेषः ।

तथा मिश्र वस्तु हो तो देवता का मनुष्यमें एकरूप धारण कर वस्तु, बीज, मुख वा पात्रकी सूचना करे ॥ २७ ॥

काव्यार्थस्येति । काव्यार्थकी स्थापना करनेसे “स्थापक” कहते हैं । तद्वद= सूत्रधारके सदृश गुण वा अकारसे युक्त पुरुष स्थापक हो । इस समय पूर्वरङ्गका उचित प्रयोग न होनेसे एक सूत्रधार ही सब कुछ करता है ऐसा व्यवहार है । वह स्थापक दिव्य वस्तुको देवरूप होकर मनुष्य लोककी वस्तुको मनुष्य होकर मिश्र वस्तु हो तो दोनोंमें एकका रूप लेकर वस्तु, बीज, मुख वा पात्रकी सूचना करे । स्थापकसे वस्तु (इतिवृत्त) की सूचना जैसे उदात्तराधवे—

रामचन्द्रजी मुख (पिता) की आज्ञाको मालाके समान जिरमें रखकर वनकी चले गये । उनकी भक्तिसे भरतने माताके साथ ही सब राज्यका स्थाप कर दिया । रामका साथ देनेवाले सुप्रीव और विभीषण उत्तम उन्नतिकी प्राप्ति हुए । वगैरे उन्नत रावण आदि समस्त शत्रुलोग ध्वस्त किये गये ॥

बीजं यथा रत्नावल्याम्—

द्वीपादन्यस्मादपि मध्यादपि जलनिधेर्दिशोऽप्यन्तात् ।

आनीय ऋटिति घटयति विधिरेभिमतमभिमुखीभूतः ॥

अत्र हि समुद्रे प्रवहणभङ्गमग्नोत्थिताया रत्नावल्या अनुकूलदैव-
लालितो वत्सराजगृहप्रवेशो यौगन्धरायणव्यापारमारभ्य रत्नावलीप्राप्तौ
बीजम् । मुखं=श्लेषादिना प्रस्तुतवृत्तान्तप्रतिपादको वाग्विशेषः ।

यथा—

आसादितप्रकटनिर्मलचन्द्रहासः प्राप्तः शरत्समय एष विशुद्धकान्तिः ।

अत्र संपूर्णमुदात्तराघवनाटकेतिवृत्तं स्थापकेन समासतः सूचितम् ।

बीजं यथा रत्नावल्यां नाटिकायाम्—द्वीपाविति । अभिमुखीभूतः = संमुखी-
भूतः; अनुकूल इति भावः । विधिः = भाग्यम्, अन्यस्मात् अपि = अपरस्मात् अपि,
द्वीपात् = अन्तरीपात्, जलनिधेः = समुद्रस्य, मठयात् अपि = अन्तरात् अपि, दिशः=
काष्ठः; अन्तात् अपि = अन्त्यात् अपि, अभिमतम्=अभीष्टं वस्तु, ऋटिति=शीघ्रम्,
आनीय = प्रापय, घटयति = संयोजयति । आर्षा वृत्तम् ॥

अत्रेति । प्रवहणभङ्गमग्नोत्थितायाः = प्रवहणस्य (नौकायाः) भङ्गः
(भेदः), तेन प्राक् मग्ना (ब्रुहिता) पश्चात् उत्थिता (उत्तीर्णा), तस्याः, रत्ना-
वल्याः = तस्मात्कनाटिकानाटिकायाः, अनुकूलदैवलालितः = अनुगुणभाग्यप्रसाधितः,
वत्सराजगृहप्रवेशः = उदयनभूपभवनप्रवेशः, यौगन्धरायणव्यापारम्=उदयनमन्त्रिकम्,
आरभ्य=उपक्रम्य, रत्नावलीप्राप्तौ = उदयनकर्तृकरत्नावल्यासादने, बीजं = हेतुः ।

मुखं लक्षयति—श्लेषादिना = श्लेषप्रभृतिनाऽलङ्कारेण, आदिपदेन समासोक्त्य
प्रस्तुतप्रसांसाऽऽदेर्गृहणम्, प्रस्तुतवृत्तान्तप्रतिपादकः = प्रकृतोदन्तसूचकः, वाग्विशेषः ।
उदाहरति—आसादिनेति । आसादितप्रकटनिर्मलचन्द्रहासः विशुद्धकान्तिः संभूतबन्धु-
जीवः एष शरत्समयः, गाढतमसम् उग्रं घनकालम् उत्खाय आसादितप्रकटनिर्मल-
चन्द्रहासः विशुद्धकान्तिः संभूतबन्धुजीवः रामः गाढतमसम् उग्रं घनकालं दशाऽऽस्यम्
उत्खाय इव प्राग्भः इत्यन्वयः ।

आसादितप्रकटनिर्मलचन्द्रहासः = आसादितः (प्राप्तः) प्रकटः (व्यक्तः)

बीजं जंसे रत्नावलीधे—अनुकूल भाग्य दूतरे द्वीपसे, समुद्रके मध्यसे दिशाके
अन्तसे भी अभीष्ट पदार्थको ऋटपट छाकर मिला देता है । अत्रेति । यहाँपर जहाज
टूटनेसे समुद्रमें डूबकर भी उतरी हुई रत्नावलीका अनुकूल भाग्यसे लालित वत्सराजः
(उदयन) के प्रासादमें प्रवेश यौगन्धरायणके उद्योगको आरम्भ कर रत्नावलीकी
प्राप्तिमें बीज (सन्धि) है ।

श्लेष आदिसे प्रस्तुत वृत्तान्तका प्रतिपादन करनेवाले वचनविशेषको “मुख”
कहते हैं । जैसे—दृढ़ तमोगुणवाले, भयङ्कर और मेघके समान कृष्णवर्ण रावणको

उत्खाय गाढतमसं घनकालमुग्रं रामो दशास्यमिव संभृतबन्धुजीवः ।

पात्रं यथा शकुन्तले—

तवास्मि गीतरागेण हारिणा प्रसभं हृतः ।

एष राजेव दुष्यन्तः सारङ्गेणातिरंहसा ॥ (१-५)

निर्मलः (स्वच्छः) चन्द्रस्य (इन्दोः) हासः (विकासः) येन सः । विशुद्धकान्तिः = विशुद्धा (स्वच्छा, मेघाऽभावेनेति शेषः) कान्तिः (शोभा) यस्य सः । संभृत-
बन्धुजीवः = संभृतानि (सञ्चितानि) बन्धुभीषानि (बन्धुकपुष्पाणि) येन सः ;
एषः = समीपतरवर्ती, शरत्समयः = शरत्कालः, गाढतमसं = गाढान्धकारं, मेघाच्छा-
दनादितिशेषः । उग्रं = भयङ्करं, घनकालं = मेघसमयं, वर्षंतुंमितिभावः । उत्खाय =
उन्मूल्य, आसादितप्रकटनिर्मलचन्द्रहासः आसादितः (घृतः) प्रकटः (व्यक्तः)
निर्मलः (मलरहितः, शोणनादिति शेषः) चन्द्रहासः (खड्गः) येन सः । विशुद्ध-
कान्तिः = स्वच्छशोभः, संभृतबन्धुजीवः = संभृतानि (रक्षिताः रावणादिवघ्नेनेति
शेषः), बन्धूनां (बान्धवानां, सुग्रीवविभीषणादीनाम्) जीवाः (जीवानि) येन सः ।
रामः = दाक्षरिणः, गाढतमसं = गाढं (प्रबलम्) तमः (तमोगुणः) यस्य सः तम् ।
उग्रं — भयङ्करं, घनकालं = घनः (मेघः) इव कालः (कृष्णवर्णः), तम्,
दशाऽऽस्यं = रावणम्, उत्खाय = व्यापाद्य, इव, प्राप्तः = आयातः । उपमाऽलङ्कारः ।
वसन्ततिलका वृत्तम् ।

अत्र श्लेषेण प्रस्तुतो रामवृत्तान्तः सूचितः ।

पात्रं शाकुन्तले—तवाऽस्मीति । सूत्रधारो नदीं प्रति प्रतिपादयति । (हे प्रिये !)
हारिणा = मनोहरेण, सारङ्गपक्षे—दूरमपहारकेण । तव = भवत्याः, गीतरागेण =
गानाऽनुरागेण, अतिरंहसा = अतिवेगयुक्तेन, सारङ्गेण = मृगेण, एषः = अयं, राजा =
भूपतिः, दुष्यन्तः, इव, प्रसभं = वलात्, हृतः = आकृष्टः, अस्मि=भवामि । अनेन
दुष्यन्तरूपपात्रप्रवेक्षः सूचितः ।

भारकर बन्धु (सुग्रीव और विभीषण) जनोंके जीवनको संरक्षित करनेवाले तथा प्रकाशरूप निर्मल खड्गको प्राप्त करनेवाले विशुद्ध कान्तिवाले रामके समान गाढ अन्ध-
कारवाले भयङ्कर मेघसमय (वर्षा ऋतु) को हस्त कर बन्धुजीव (शोषहरिया) आदि
पुष्पोंको बढ़ानेवाला और प्रकाशरूप और निर्मल चन्द्ररूप हास्यको प्राप्त करनेवाला
तथा विशुद्ध कान्तिवाला इस शरत् ऋतुका समय प्राप्त हुआ है ॥

पात्र जैसे शाकुन्तलमें—जैसे ये राजा दुष्यन्त वेगवाले मृगसे खींचे गये थे
वैसे ही तुम्हारे मनोहर गीतके रागसे मैं हठात् खींचा गया हूँ ।

यह सूत्रधार नदीसे कहता है ॥

रङ्गं प्रसाधं मधुरैः श्लोकैः काव्यायंघ्रकैः ।

रूपकस्य कवेराख्यां पात्राद्यपि स कीर्तयेत् ॥ २८ ॥

ऋतुं च कञ्चित्प्रायेणः भारतीं वृत्तिमाश्रितः ।

स स्थापकः । प्रायेणेति क्वचिद्वतोरकीर्तनमपि । यथा-रत्नावल्याम्
भारतीवृत्तिस्तु-

भारती संस्कृतप्रायो वाख्यापारो नटाश्रयः ॥ २९ ॥

संस्कृतबह्वक्षो वाक्यप्रधानो व्यापारो भारती ।

तस्याः प्ररोचना वीथी तथा प्रहसनगुह्ये ।

अङ्गान्यत्रोन्मुखीकारः प्रशंसातः प्ररोचनम् ॥ ३० ॥

रङ्गमिति । सः = स्थापकः, मधुरैः = मनोहरैः, काव्यायंघ्रकैः = रूपक-
वृत्तान्तप्रतिपादकैः, श्लोकैः = पद्यैः, ऋतुवचनमविवक्षितम्, रङ्गं = रङ्गस्थसभ्यसमूह,
प्रसाधं = प्रसन्न विधाय, रूपकस्य = प्रस्तुतदृश्यकाव्यस्य, कवेः = कवयितुः, आख्या =
नाम, गोत्रादि अपि = वंशादिकम् अपि, आदिपदेन वासस्थानादिकम् अपि, कीर्तयेत् =
प्रकाशयेत् ॥ २८ ॥

प्रायेण = बाहुल्येन, क्वचित्, ऋतुं = वसन्तादिकं च, प्रायेणेति कथनान्
क्वचित् ऋतोरकीर्तनमपि । यथा रत्नावल्याम् । भारती = तटावर्गा, वृत्तिः = व्यापारम्,
आश्रितः = कृताश्रयः सन् कीर्तयेत् ।

भारतीं वृत्तिं लक्षयति—भारतीति । संस्कृतप्रायः = संस्कृतप्रचुरः ।
नटाश्रयः = कुशीलवप्रभोज्यः, “नराश्रय” इति पाठान्तरम्, वाख्यापारः = वाक्यप्रधानः
व्यापारः = वृत्तिः, भारती ॥ २९ ॥

भारत्या अङ्गान्याह—तस्या इति । तस्याः = भारत्याः, प्ररोचना, वीथी,
प्रहसनम् आमुखं चाऽङ्गानि । तत्र प्ररोचनां लक्षयति—अत्रेति । अत्र = एषु
अङ्गेषु, प्रशंसातः = गुणकीर्तनात्, उन्मुखीकारः = प्रवृत्त्युत्पादनं प्ररोचना ॥ ३० ॥

वह स्थापक मधुर और काव्यायंघ्रकी सूचना करनेवाले श्लोकोंसे रङ्गभूमि-
(सभा) को प्रसन्नकर रूपक और कविके नाम और गोत्र आदिना कीर्तन करे ॥ २८ ॥

भारती वृत्तिका आश्रय कर प्रायः किसी ऋतुका भी वर्णन करे । “प्रायः”
शब्द से कहींपर ऋतुका कीर्तन नहीं होता है । जैसे रत्नावलीमें ।

नटसे की जानेवाली संस्कृत प्रचुर वचनव्यापारको “भारती” कहते हैं ॥ २९ ॥

प्ररोचना, वीथी, प्रहसन और आमुख “भारती” के अङ्ग हैं ।

इनमें प्रस्तुत अभिनयोंमें प्रशंसा (तारीफ) से श्रोताओंकी प्रवृत्तिको आकृष्ट
करना ही “प्ररोचना” है ॥ ३० ॥

प्रस्तुताभिनयेषु प्रशंसातः श्रोतॄणां प्रवृत्त्युन्मुखीकरणं प्ररोचना ।
यथा रत्नावल्याम् ।

श्रीहर्षो निपुणः कविः, परिषदप्येषा गुणग्रहिणी,
लोके हारि च वत्सराजचरितं, नाट्ये च दक्षा वयम् ।
वस्तुदेककमपीह वाञ्छितफलप्राप्तेः पदं, किं पुन-
र्मद्भाग्योपचयादयं समुदितः सर्वो गुणानां गणः ॥'
वीथीप्रहसने वक्ष्येते ।

नटी विदूषको वापि पारिषादिक एव वा ।

सूत्रधारणे सहितः संलापं यत्र कुर्वते ॥ ३१ ॥

श्रोतॄणां प्ररोचनां विशदयति—प्रस्तुताऽभिनयेष्विति । प्रस्तुताऽभिनयेषु=प्रकृताऽ-
वरूपाऽनुकरणेषु, प्रशंसातः, श्रोतॄणाम् = श्रावणार्थितॄणां सख्यानां, प्रवृत्त्युन्मुखीकरणं =
प्रवृत्तेः (प्रवर्तनस्य) उन्मुखीकरणं प्ररोचना । यथा रत्नावल्यां—श्री हर्ष इति ।
श्रीहर्षः = तंदाक्यः, निपुणः = प्रवीणः नाटकनिर्माण इति शेषः । कविः = कवयिता ।
एषा, परिषत् = सभा, अरि, गुणग्रहिणी = गुणग्रहणशीला । वत्सराजचरितं च =
उदयनचरित्रं च, लोके = भुवने, हारि = मनोहरम् । वयं च = नटाश्च, नाट्ये =
नाटकमणि, दक्षाः = निपुणाः । इह = अत्र, अभिनयविषये, एककम् अपि = कवि-
निपुणत्वप्रभृत्यपि । वस्तु = पदार्थः, वाञ्छितफलप्राप्तेः = अभीष्टफललाभस्य, पदं =
शब्दानम् । मद्भाग्योपचयात् = मम (सूत्रधारस्य) भाग्यं (भागधेयम्) तस्यः उपचयः
(वृद्धिः), तस्मात्, अयं = तन्निष्कृष्टस्यः, सर्वः = सकलः, गुणानां = निपुणकवि-
स्वादीनां, गणः = समूहः, समुदितः = समुत्पन्नः, पुनः = भूयः, किं = किञ्चकथ्यमिति
भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । प्रशंसातः श्रोतॄणाम् प्रवृत्त्युन्मुखीकरणादियं प्ररोचना ।
वीथीप्रहसने = तन्नामके भारत्या अङ्गे, पश्चात् = अनन्तरं, वक्ष्येते = कथयिष्येते ।

आमुखं लभयति—नटीति । नटी = सूत्रधारभाषि, विदूषकः = पूर्वोक्तलक्षणः
गात्रविज्ञेयः, वा = अथवा, पारिषादिक एव = सूत्रधारपार्ष्वचारी नट एव । सूत्र-
धारणे = प्रधाननटत्वे, सहिताः = सम्मिलिताः सन्तः, यत्र = यस्मिन् रङ्गे,

जंसे रत्नावलीमें—श्रीहर्ष निपुण कवि है, यह सभा भी गुणग्रहिणी है ।
लोकमें वत्सराज (उदयन) का चरित्र भी मनोहर है और हम लोग नाट्य (अभिनय)-
में प्रवीण हैं । यहाँपर एक एक वस्तु भी अभीष्ट फलकी प्राप्तिमें कारण होती है तो मेरे
भाग्यकी प्रचुरता है कि यह सब गुणोंका गण (समूह) जुट गया है तो फिर क्या
कहना है ? ॥

वीथी और प्रहसनको पंजे कहेंगे ।

आमुख—नटी, विदूषक अथवा पारिषादिक सूत्रधारके साथ जहाँपर अपने

चित्रैवाक्यैः स्वकार्योत्थैः प्रस्तुताक्षेपमिथिः ।

आमुखं तत्तु विज्ञेयं नाम्ना प्रस्तावनापि सा ॥ ३२ ॥

सूत्रधारसदृशत्वात् स्थापकोऽपि सूत्रधार उच्यते । तस्मानुचरः पारि-
पार्विकः, तस्मात्किञ्चिद्गुणो नटः ।

उद्घात्य (त) कः कथोद्घातः प्रयोगातिशयस्तथा ।

प्रवर्तकावलगिति पञ्च प्रस्तावनाभिदा ॥ ३३ ॥

तत्र—

पदानि स्वगतार्थानि तदर्थगतये नराः ।

योजयन्ति पदैरन्यैः स- उद्घात्य (त) क उच्यते ॥ ३४ ॥

स्वकार्योत्थैः = स्वकर्तव्यविषयोत्पन्नैः, प्रस्तुताक्षेपिभिः = प्रस्तुतं (प्रकृतं रूपकम्)
आक्षिपन्ति (सूचयन्ति) इति प्रस्तुताक्षेपीणि, तैः, चित्रैः = अनेकप्रकारैः, वाक्यैः =
वचनैः, मिथः = अन्योन्यं, संलापं = मिथोभाषणं, कुर्वन्ते = विदधति । तत्, आमुखं, विज्ञेयं =
बोध्यं, रूपकद्वयारम्भे प्रयोज्यत्वादिति भावः । नाम्ना = अभिधीतेन, सा, प्रस्तावना,
विज्ञेया = ज्ञातव्या ॥ ३१-३२ ॥

प्रस्तावनाभेदानुद्दिशति—उद्घात्यक इति । पञ्च प्रस्तावनाभिदाः—प्रस्तावना-
भेदाः ॥ ३३ ॥

उद्घात्यकं लक्षयति—पदानीति । यत्र नराः = नटाः, अगताऽर्थानि =
अगताः (अजाताः) अर्थाः (वाक्याः) येषां तानि, तादृशानि पदानि = शब्दान्,
तदर्थगतये = तदाभिप्रेताऽर्थज्ञानाय, अन्यैः = अपरैः, पदैः = शब्दैः, योजयन्ति =
संक्रमयन्ति, अभिप्रेताऽर्थ इति शेषः । सः = प्रस्तावनाविशेषः । उद्घात्यकः = तन्नामकः;
उच्यते = अभिधीयते ॥ ३४ ॥

कार्यके उपयुक्त और प्रस्तुत विषयके सूचक चित्रि वाक्योसे परस्पर वार्तालाप (वात-
कीत) करते हैं उसको "आमुख" वा "प्रस्तावना" जानें ॥ ३१-३२ ॥

सूत्रधारके समान होनेसे स्थापक भी "सूत्रधार" कहा जाता है ।

उसका अनुचर पारिपार्विक है । उससे कुछ कम नट होता है ।

उद्घात्यक कथोद्घात, प्रयोगातिशय प्रवर्तक और अवलगित प्रस्तावनाके ये पांच
भेद होते हैं ॥ ३३ ॥

जहाँपर मनुष्य अज्ञात अर्थवाले पदोंको उनका अर्थ जाननेके लिए अन्य पदोंसे
सोचना करते हैं उसे "उद्घात्यक" कहते हैं ॥ ३४ ॥

यथा मुद्राराक्षसे सूत्रधारः—

'क्रूरग्रहः सकेतुरचन्द्रमसपूर्णमण्डलमिदानीम् ।

अभिभवितुमिच्छति बलात्—'

इत्यन्तरम्—('पथ्ये ।)

आः, क एष मयि जीवति चन्द्रगुप्तमभिभवितुमिच्छति ।' इति ।

अत्रान्यार्थवन्त्यपि पदानि हृदयस्थार्थागत्या अर्थान्तरे संक्रमण्य पात्रप्रवेशः ।

सूत्रधारस्य वाक्यं वा समादायार्थमस्य वा ।

भवेत्पात्रप्रवेशश्चेत्कथोद्घातः स उच्यते ॥ ३५ ॥

यथा मुद्राराक्षसे = तन्नामके नाटके, सूत्रधारः—क्रूरग्रह इति । क्रूरग्रहः = कठोरग्रहः, अनिष्टफलप्रद इति भावः । सः = प्रसिद्धः, केतुः = एकशरीरस्त्वेन भेदाऽभावात् राहुरिति भावः । पूर्णमण्डलं = षोडशकलोपेतं चन्द्रं = चन्द्रमसम्, इदानीम्=अधुना, बलात्=बलमाश्रित्य, त्यक्त्वोपे पञ्चमी, अभिभवितुम्=प्रसितुम्, इच्छति = कामयते । श्लिष्टाऽर्थस्तु—क्रूरग्रहः = क्रूरः (कठोरः) ग्रहः (आग्रहः चन्द्रगुप्ताऽभिभवत्वरः) यस्य सः । सः, केतुः = 'नामैकदेशे नामग्रहणम्' इति नयेन मन्त्र्ये तुरित्यर्थः । असंपूर्णमण्डलम्=अस्याधीनराज्यमण्डलम्, अचिरप्राप्ताऽधिकारस्त्वेनेति भावः । चन्द्रं=चन्द्रगुप्तम्, इदानीम्=अधुना, बलात्, अभिभवितुम्=पराभवितुम्, इच्छति ।

अनन्तरमिति—जीवति = प्राणान् धारयति सति । अत्र = सूत्रधारोक्ती, अन्याऽर्थवन्ति अपि=अर्थान्तरवन्ति अपि, पदानि=राहुचन्द्रादीनि इति भावः । हृदयस्थार्थागत्या = हृदयस्थानां (चित्तस्थितानाम् = मलयकेतुचन्द्रगुप्तादिरूपाणाम्, अर्थानां = पदार्थानाम्) अनत्या (अबाधेन), अर्थान्तरे = भिन्नाऽर्थे, वस्तुरभिप्रेतादिति शेषः । संक्रमण्य=सञ्चार्यं, पात्रप्रवेशः=प्राणकथप्रवेशः ।

कथोद्घातं लज्जयति—सूत्रधारस्येति । सूत्रधारस्य, वाक्यं = पदसमूहम्, अस्य = सूत्रधारस्य, अर्थम् = अभिषेयं वा, समादाय = गृहीत्वा, पात्रप्रवेशो भवेत्चेत्, स कथोद्घातः, उच्यते = अभिधीयते ॥ ३५ ॥

जैसे मुद्राराक्षसे सूत्रधार—

क्रूर ग्रह वह केतु इस समय पूर्ण मण्डलवाले चन्द्रको जबदंस्तीसे अभिभूत करनेकी इच्छा करता है ।

इसके बाद—(नेत्रम्यमें) ओह ! यह भीत मेरे जीते रहनेपर चन्द्रगुप्तको अभिभूत करनेकी इच्छा करता है ?

यहांपर अन्य अर्थवाले पदोंकी हृदयस्थ अर्थगतिसे दूसरे अर्थमें संक्रमण कराकर पात्रका प्रवेश है । जैसे—केतु=मलयकेतु, असंपूर्णमण्डलं चन्द्रम्=असंपूर्णमण्डल चन्द्रगुप्तको ।

सूत्रधारके वाक्य वा उसके अर्थको लेकर पात्रका प्रवेश हो तो इसे "कथोद्घात" कहते हैं ॥ ३५ ॥

वाक्यं यथा रत्नावल्याम्—'द्वीपादन्यस्मादपि-' (पृ. ३९८) इत्यादि
सूत्रधारेण पठिते—(नेपथ्ये) एवमेतत् । कः सन्देहः ? द्वीपादन्यस्मादपि-'
इत्यादि पठित्वा यौगन्धरायणस्य प्रवेशः ।

वाक्यार्थो यथा वेण्याम्—

'निर्वाणवैरदहनाः प्रशमादरीणां

नन्दन्तु पाण्डुतनयाः सह माधवेन ।

रक्तप्रसाधितभुवः क्षतविग्रहाश्च

स्वस्था भवन्तु कुरुराजसुताः समृत्याः ।'

वाक्यमिति । द्वीपादित्यादि वाक्यं सूत्रधारपठितं गृहीत्वा पात्रप्रवेशः=यौगन्ध-
रायणरूपपात्रप्रवेशः । अयमेकप्रकारः ।

वाक्यार्थो यथा वेण्याम्—निर्वाणोति । अरीणां = शत्रूणां, दुर्योधनादीनाम् ।
प्रसमात् = शान्तेः, सन्धिहरणादिति शेषः । निर्वाणवैरदहनाः=निर्वाणः (अपगतः)
दहन्ः (शत्रूणाम्पापिनः) येषां ते । तादृशाः, पाण्डुतनयाः = पाण्डवाः, युधिष्ठि-
रायम् इति भावः । माधवेन = श्रीकृष्णेन, सह = समं, नन्दन्तु = समृद्धा भवन्तु ।
रक्तप्रसाधितभुवः = रक्ता (अनुरञ्जिता) प्रसाधिता (बलङ्कृता) भूः (भूमिः)
यस्ते । एवं च क्षतविग्रहाः = क्षतः (भङ्गः) विग्रहः (कलहः) येषां ते, तादृशाः,
समृत्याः=साजुचराः, कुरुराजसुताः=धृतराष्ट्रपुत्रा इति भावः । स्वस्थाः = कुशलिनः,
भवन्तु=विद्यन्ताम्, सन्धिफलं पक्षद्वयमनुभवत्विति भावः । वसन्ततिलका वृत्तम् ।

द्वितीयाश्वस्तु—अरीणां प्रसमात् = शान्तात्, निर्वाणवैरदहन्तः, पाण्डु-
तनयाः । रक्तप्रसाधितभुवः=रक्तैः (रक्षितैः) प्रसाधिता (भूमिता) भूः (भूमिः)
यैः । क्षतविग्रहाः = क्षतः (नष्टः) विग्रहः (शरीरम्) येषां ते । समृत्याः =
साजुचराः, कुरुराजसुताः = धृतराष्ट्रपुत्राः, स्वस्थाः (स्वर्गं तिष्ठन्ति इति)
'क्षरं शरि वा विसर्गलोपो वक्तव्यः' इति विसर्गलोपः, परस्त्रीवासिनो भवन्तु ।

वाक्यं जैसे रत्नावलीमें—'द्वीपादन्यस्मादपि' ऐसा सूत्रधारके पढ़नेपर—(नेपथ्यमें)
यह ऐसा ही है । क्या सन्देह है ? 'द्वीपादन्यस्मादपि' इत्यादि पढ़कर यौगन्धरायण
प्रविष्ट होता है ।

वाक्यार्थं जैसे वेणीसंहारमें—

शत्रुओंके नाशसे विरोधरूप अग्निके बुझ जानेसे पाण्डवलोग माधव (श्रीकृष्णजी)
के साथ आनन्दित हों । रक्षितसे भूमिको बलङ्कृत करनेवाले और नष्ट शरीरवाले धृ-
तराष्ट्रपुत्र (दुर्योधन आदि) अपने मृत्योंके साथ स्वर्गस्थ हों ।

इति सूत्रधारेण पठितस्य वाक्यस्यार्थं गृहीत्वा - '(नेपथ्ये) आः दुरा-
त्मन् ! वृथा मङ्गलपाठक ! कथं स्वस्था भवन्तु मयि जीवति धार्तराष्ट्राः ?'
ततः सूत्रधारनिष्क्रान्तौ भीमसेनस्य प्रवेशः ।

यदि प्रयोग एकस्मिन् प्रयोगौऽन्यः प्रयुज्यते ।

तेन पात्रप्रवेशश्चेत्प्रयोगातिशयस्तदा ॥ ३६ ॥

यथा कुन्दमालायाम्—'(नेपथ्ये) इत इत इतोऽवतरत्वार्था ।

सूत्रधारः—कोऽयं खल्वार्याह्वानेन सहायकमपि मे सम्पादयति ।

(विलोक्य) कष्टमतिकरुणं प्रसूतेः ।

लङ्केश्वरस्य भवने सुचिरं स्थितेति

रामेण लोकपरिवादभयाकुलेन ।

इतीति । अयं = वाक्यं, गृहीत्वा = आशय, कुवराजसुस्थीभवनरूपमर्थमिति
भावः । मयि = भीमसेने, जीवति = प्राणान्धारयति सति । स्वस्थाः - सुस्थाः ।

प्रयोगातिशयं लक्षयति—**वर्षीति** । एकस्मिन् प्रयोगे, अन्य=प्रयोगः, प्रयुज्यते
वचि = अनुष्ठीयते चेत् ॥ ३६ ॥

उदाहरति—**वर्षीति** । आर्या = पूज्या, अत्र आर्या=सीता, इति नेपथ्ये गटी-
रूपस्तु सूत्रधारेणाऽवगतं इति बोध्यः । सहायकं = सहाय्यम् । अतिकरुणम् =
अतिशयशोकावहम् ।

लङ्केऽश्वरस्येति । सीता लङ्केश्वरस्य भवने सुचिरं स्थिता इति लोकपरिवाद-
भयाऽऽकुलेन रामेण गर्भगुर्वीम् अपि जनपदात् निर्वसिता सीता वनाय अयं लक्ष्मणः
परिकर्षति इत्यन्वयः ।

सीता - जानकी, लङ्केश्वरस्य = रावणस्य, भवने - मन्दिरे, सुचिरं-बहुकाल,
वनामाससंमितमिति भावः । स्थिता = अवस्थिता इति = इरणं, लोकपरिवादभयाऽऽ-
कुलेन = लोकानां (जनानाम्) यः परिवादः (अश्लाघः) तस्मान् अयं (भीतिः),

सूत्रधारसे पठित ऐसे वाक्यका अर्थ लेकर—(नेपथ्यमें) ओह ! दुष्टस्वभाव !
व्यर्थमङ्गलपाठक ! कैसे ! स्वस्था भवन्तु मयि जीवति धार्तराष्ट्राः" अर्थात् "मेरे जीते
रहनेपर कैसे धार्तराष्ट्र (दुर्योधन आदि) स्वस्थ (सुस्थित) हों" ऐसा वाक्याऽर्थ लेकर
सूत्रधारके जानेके बाद भीमसेन का प्रवेश होता है ।

यदि एक प्रयोगसे दूसरा प्रयोग प्रयुक्त हो और उससे पात्रका प्रवेश हो तो
उसे "प्रयोगातिशय" कहते हैं ॥ ३६ ॥

जैसे कुन्दमालामें—(नेपथ्यमें) आर्या यहसि उतरें यहीसे उतरें ।

सूत्रधार—यह कौन मेरी पत्नीके आह्वाहनसे मानों मेरी सहायता कर रहा है !
(देखकर) कष्ट है अत्यन्त लोकजनक विषय है । रावणके भवनमें बहुत समय तक

निर्वासितां जनपदादपि गर्भगुर्वी

सीतां वनाय परिकर्षति लक्ष्मणोऽयम् ॥'

अत्र नृत्यप्रयोगार्थं स्वभार्याह्वानमिच्छता सूत्रधारेण 'सीतां वनाय परिकर्षति लक्ष्मणोऽयम्' इति सीतालक्ष्मणयोः प्रवेशं सूचयित्वा निष्क्रान्तेन स्वप्रयोगमतिशयान् एव प्रयोगः प्रयोजितः ।

कालं प्रवृत्तमाश्रित्य सूत्रधृग्यत्र वर्णयेत् ।

तदाश्रयश्च पात्रस्य प्रवेशस्तत्प्रवर्तकम् ॥ ३७ ॥

यथा—

'आसादितप्रकट—' (पृ. ३९९) इत्यादि । 'ततः प्रविशति यथाभिविष्टो रामः'

न० आकुलेन = व्याकुलेन, रामेण = राघवेण, गर्भगुर्वीम् = गर्भेण (भ्रूमेन)-गुर्वीम् (भारयुक्ताम्) अपि, जनपदात् = देशात्, निर्वासितां = बहिष्कृतां, सीतां = जानकी, वनाय = अरण्याय, अयं, लक्ष्मणः, परिकर्षति = अकर्षति । वसन्ततिरुक्ता वृत्तम् ।

प्रयोगास्तिसर्यं व्युत्पादयति— अत्रेति । नृत्यप्रयोगार्थं = नाचप्रयोगार्थं, स्वभार्याह्वानं = स्वस्य (आत्मनः) भार्या (सवृधमिणी, मतीति = शेषः) तस्यः आह्वानम् (आकारणम्) । स्वप्रयोगम् = आत्मप्रयोगं, नृत्यरूपमिति भावः । अतिक्रान्तः = अतिक्रामण एव, प्रयोगः = सीताया वनपरिकर्षणरूप इति भावः ।

प्रवर्तकं लक्षयति— कालमिति । सूत्रधृक् = सूत्रधारः, यत्र = यस्मिन्, प्रवृत्तं = तदा वर्तमानं काल = समयं, शरदादिरूपमिति भावः । वर्णयेत् = वर्णनं कुर्यात्, तदाश्रयः = प्रवृत्तकालवर्णनाधारः । पात्रस्य = अभिनेतुः, प्रवेशः = प्रवेशितं, तत् प्रवर्तकम् । अभिनये पात्रं प्रवर्तयतीति प्रवर्तकमिति व्युत्पत्तिः ॥ ३७ ॥

रही हुई है ऐसे लोगोंके अपवादके भयसे आकुल रामने देशके भी निर्वासित कर्मीकी सीताकी लक्ष्मणकी वन जानेके लिए आक्रुष्ट कर रहे हैं ।

यहाँपर नृत्यके प्रयोगके लिए अपनी परनीकी बुलानेकी इच्छा करनेवाले सूत्रधारने 'ये लक्ष्मण वन जानेके लिए सीताकी आक्रुष्ट कर रहे हैं' कहकर सीता और लक्ष्मणके प्रवेशको सूचित कर निकलकर अपने प्रयोग (नृत्य) को उत्कृष्ट करके प्रयोग दिखलाया है ।

जहाँपर सूत्रधार प्रस्तुत समयका आश्रय कर वर्णन करे और उसीका आश्रय कर पात्रका प्रवेश हो वह "प्रवर्तक" है ॥ ३७ ॥

जैसे "आसादित प्रकट०" इत्यादि (तब तथा निर्विष्ट राम प्रवेश करते हैं) ।

यत्रैकत्र समावेशात्कार्यमन्यत्रसाध्यते ।

प्रयोगे खलु तज्ज्ञयं नाम्नावलगितं बुधैः ॥ ३८ ॥

यथा शाकुन्तले—

सूत्रधारो नटी प्रति । 'तवाऽस्मि गीतरागेण-' (घृ. ४००) इत्यादि ।

ततो राज्ञः प्रवेशः ।

‘ योज्यान्वयत्र यथालाभं वीध्यङ्गानीतराण्यपि ।

अत्र आमुखे । उद्घात्य (त) कावलीगितयोरितराणि वीध्यङ्गानि वक्ष्यमाणानि ।

नखकुट्टस्तु—

नेपथ्योक्तं श्रुतं- यत्र त्वाकाशवचनं तथा ॥ ३९ ॥

अवलगितं लक्षयति—यत्रैकत्रेति । यत्र = यस्मिन् प्रयोगे, एकत्र = एकस्मिन् विषये, समावेशात्—सादृश्योद्भावनात् हेतोः, अन्यत्—अपर, कार्य—कृत्यं, इत्याद्यते = निर्बन्धते, सूत्रधारोति शेषः । बुधैः = विद्वद्भिः, तत्=आमुखं, नाम्ना=अभिधानेन, 'प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्' इति तृतीया । ज्ञेयं=शोद्धव्यम्, अवलगतम् अवसञ्जनम् इति अवलगितम् ॥ ३८ ॥

योज्यामीति । अत्र = आमुखे, प्रस्तावनायाम् । यथालाभं=यथाप्राप्ति, अया-संभवमिति भावः । इतराणि अपि=अन्यानि अपि, उद्घात्यकावलीगितिभिन्नान्यपीति भावः । वीध्यङ्गानि = वीध्ययाः (वक्ष्यमाणरूपकविशेषस्य) अङ्गानि (अवयवाः), योज्यानि=संयोजनीयानि, क्विनेति शेषः ।

आमुखस्यैते पद्य भेदाः प्रविष्टपात्रसूचितपात्रान्तरप्रवेशयुक्ताः उक्ताः । अथाऽ-प्रविष्टसूचितपात्रयुक्तोऽपि नखकुट्टाकारः षष्ठी भेदः प्रदर्शयते—नखकुट्टस्तिरिति । यत्र = यस्मिन् कस्मिन्नपि नाटके, नेपथ्योक्तं = नेपथ्ये (देशरचनास्थले) उक्तं=वाक्यं, तथा

जहापर एक प्रयोगमें सादृश्यका समावेश करके दूसरा कार्य सिद्ध किया जाता है उसे विद्वान् "अवलगित" कहते हैं ॥ ३८ ॥

जैसे शाकुन्तलमें सूत्रधार नटीके प्रति—"तवाऽस्मि गीतरागेण इत्यादि । तब राजाका प्रवेश होता है ।

आमुख (उद्घात्मक और अवलगित) में यथालाभ और भी वीथीके अङ्गोंकी योजना करनी चाहिए ।

वीथीके अङ्ग पीछे कहे जायेंगे ।

नखकुट्ट—नेपथ्यका वचन अथवा आकाशवचन सुनकर उनका आश्रय कर नाटक आदियोंमें आमुख करना चाहिए ।

समाश्रित्यापि कर्तव्यमामुखं नाटकादिषु ।
 एषामामुखभेदानामेकं कञ्चित्प्रयोजयेत् ॥ ४० ॥
 तेनार्थमथ पात्रं वा समाश्रित्यैव सूत्रदृक् ।
 प्रस्तावनान्ते निर्गच्छेत्ततो वस्तु प्रयोजयेत् ॥ ४१ ॥

वस्त्वितिदृत्तम् ।

इदं पुनर्वस्तु बुधैर्द्विविधं परिकल्प्यते ।
 आधिकारिकमेकं स्यात्प्रासङ्गिकमथापरम् ॥ ४२ ॥
 अधिकारः फले स्वाम्यमधिकारी च तत्प्रभुः ।
 तस्येतिदृत्तं कविमिराधिकारिकमुच्यते ॥ ४३ ॥

आकाशवचनम् = आकाशभाषितं, श्रुतम् = आकर्णितं, समाश्रित्य=विधाय, नाटकादिषु, आमुखं = प्रस्तावना । कर्तव्यं = विधेयम्, सूत्रदृक् = सूत्रधारः, एषां = पूर्वोक्तानाम्, आमुखभेदानां = प्रस्तावनाविशेषाणाम्, एकं, प्रयोजयेत् = कुर्यात् । तेन = आमुखं प्रयोगेण, अर्थ = वस्तु, अथ=अथवा, पात्रं, समाश्रित्य=समाश्रित्य, एव, प्रस्तावनाऽन्ते=आमुखाऽवसाने, निर्गच्छेत्, ततः = अनन्तरं, वस्तु = इतिवृत्तं, प्रयोजयेत् = विदधीतः अभिनयाऽर्थमिति शेषः ।

वस्तुर्द्विविधं प्रदर्शयति—इदमिति । बुधैः=विद्वद्भिः, इदं, वस्तु=इतिवृत्तं, द्विविधं=द्विप्रकारं, परिकल्प्यते=विरच्यते, तयोरेकम्, आधिकारिकम्=अधिकारिणः (फलस्वामिनः) इतिवृत्तम् (वस्तु) । अपरम् = अन्यच्च, प्रासङ्गिकं = प्रसङ्गेन निवृत्तम् ॥ ४२ ॥

कारिकायामेव तद्द्वयं विवृणोति—अधिकार इति । फले = प्रधानफले, स्वाम्यं = स्वामित्वं, मुख्यफलभोक्तृत्वम्, अधिकारः । तत्प्रभुश्च=तस्य (मुख्यफलस्य) प्रभुः (भोक्ता) अधिकारी । कविभिः, तस्य = अधिकारिणः, इतिवृत्तं = वृत्तान्तः आधिकारिकमुच्यते ॥ ४३ ॥

सूत्रधार इत उदात्तक आदि भेदोंमें किसी एक भेदका प्रयोग करें ॥ ४० ॥
 उससे वृत्तान्त अथवा पात्रका आशेष कर प्रस्तावनाके अन्तमें बाहर निकल जाय, तब इतिवृत्तका प्रयोग करें ॥ ४१ ॥

वस्तुको विद्वान् लोग दो प्रकारकी मानते हैं आधिकारिक और प्रासङ्गिक ॥ ४२ ॥
 मुख्य फलमें स्वामित्व अधिकार है उसका स्वामी अधिकारी है उस अधिकारीके इतिवृत्तको विद्वान् "आधिकारिक" कहते हैं ॥ ४३ ॥

फले प्रधानफले । यथा बालरामायणे रामचरितम् ।

अस्योपकरणार्थं तु प्रासङ्गिकपितीक्ष्यते ।

अस्याधिकारिकेतिवृत्तस्य उपकरणनिमित्तं यच्चरितं तत्प्रासङ्गिकम् ।
यथा सुग्रीवादिकचरितम् ।

पताकास्थानकं योज्यं सुविचार्यैह वस्तुनि ॥ ४४ ॥

इह नाट्ये—

यत्रार्थे चिन्तितेऽन्यस्मिस्तल्लिङ्गोऽन्यः प्रयुज्यते ।

आगन्तुकेन भावेन पताकास्थानकं तु तत् ॥ ४५ ॥

तद्भेदानाह—

सहसैवार्थमपत्तिर्गुणवन्त्युपचारतः ।

पताकास्थानकमिदं प्रथमं परिकीर्तितम् ॥ ४६ ॥

प्रासङ्गिकं वस्तु निरूपयति—अस्येति । अस्य = आधिकारिकेतिवृत्तस्य; उपकरणाऽर्थं = पोषणाऽर्थं तु, प्रासङ्गिकं = अस्मिन् निवृत्तं चरितं, कविभिः इव्यते क्वचित्कथ्यते ।

पताकेति । इह = नाट्ये वस्तुनि, सुविचार्यै = सम्यक्त्वमृष्य, पताकास्थानकं कथ्यमाणप्रकारं, योज्यं = योजनीयम् ॥ ४४ ॥

पताकास्थानकं लक्षयति—यत्रेति । यत्र = यस्मिन् स्थाने, अन्यस्मिन्, अर्थे—विषये, चिन्तिते—विचारिते, आगन्तुकेन—प्रस्तुतादिउच्येण, भावेन = प्रकारेण, तल्लिङ्गः—तत्सदृशः, अन्यः = अन्तरः, अर्थः । प्रयुज्यते = क्रियते, तत् पताकास्थानकम् ॥ ४५ ॥

तद्भेदानाह—सहसैति । यत्र, सहसा एव=अतर्कितकारणेन एव, उपचारतः—प्रीत्यनुकूलव्यापारात्, गुणवत्तः= उत्कृष्टगुणसंपन्ना, अर्थसम्पत्तिः = फलसमृद्धिः भवति, इदं प्रथमं पताकास्थानं, परिकीर्तितं = श्लाघ्यतम् ॥ ४६ ॥

जैसे बालरामायणमें रामचरित "आधिकारिक" है ।

आधिकारिक इतिवृत्तके पोषणके लिए जो चरित्र है उसे "प्रासङ्गिक" कहते हैं, जैसे सुग्रीव आदिका चरित्र ।

नाटकमें पताकास्थानकी योजना अच्छी तरह विचार कर करनी चाहिए ॥ ४४ ॥

जहाँपर एक विषयकी चिन्ता करनेपर आगन्तुक प्रकारसे उसी प्रकारका दूसरा विषय उपस्थित होता है उसे "पताकास्थान" कहते हैं ॥ ४५ ॥

पताकास्थानके भेदोंकी कहते हैं—

जहाँपर सहसा उपचार (प्रीतिके अनुकूल व्यापार) से उत्कृष्ट फलप्राप्ति हो उसे पहला "पताकास्थान" कहा गया है ॥ ४६ ॥

यथा रत्नावल्याम्—

‘वासवदत्तेयम्’ इति राजा यदा तत्कण्ठपाशं मोचयति तदा तदुक्त्या
‘सागरिकेयम्’ इति प्रत्यभिज्ञाय ‘कथं प्रिया मे सागरिका ?

अलमलमतिमात्रं साहसेनामुना ते,
त्वरितमयि ! विमुञ्च त्वं लतापाशमेतम् ।
चलितमपि निरोद्धुं जीवितं जीवितेशे !
क्षणमिह मम कण्ठे बाहुपाशं विधेहि !।’

अत्र फलरूपार्थसंपत्तिः पूर्वापेक्षयोपचारातिशयाद् गुणवत्युत्कृष्टा ।

वचः सातिशयं श्लिष्टं नानाबन्धसमाश्रयम् ।

उदाहरति—यथेति । राजा = उदयनः, मोचयति = मुञ्चनापाशं श्याजयति,
तदुक्त्या = सागरिकावचनेन, प्रत्यभिज्ञाय = प्रतिबुध्य, वासवदत्तेयमिति । अत्राऽप्यग-
मेति शेषः । अलमिति । अपीति कोमलामन्त्रणे, प्रिये सागरिके इति भावः । अमुना =
एतेन; ते=तव, साहसेन=प्रणारित्यागुरूपेण बलात्काररूपेण, अतिमात्रम्=अत्ययम्, अलम्
अलम् = पर्याप्तमिति भावः । संप्रमे द्विर्द्विः । त्वम्, एउम्, = इमं, लतापाशं = बल्ली-
बन्धनं, त्वरितं = शीघ्रं, विमुञ्च = त्यज । जीवितेशे = हे प्राणेश्वरि ! चलितं=चलन्तुं,
प्रयुक्तम् अपि, जीवितं = जीवन, निरोद्धुं = निवारयितुम्, इह = अस्मिन्, मम =
प्रणयिनः, कण्ठे = गले, बाहुपाशं = भ्रूतबन्धनं, क्षणं = कश्चित्कालं, विधेहि=स्थापय ।
मास्मिन्निवृत्तम् ।

इति = एवं, फलरूपा = सागरिकारूपोद्दिष्टफलस्वरूपा, अर्थसंपत्तिः = फल-
संज्ञाप्तिः, पूर्वापेक्षया=वासवदत्ताज्ञातापेक्षया, उपचाराऽतिशयात् = प्रीत्याघिबन्धोत्पाद-
नादिति भावः, गुणवती = विगिष्टगुणसंपन्ना, उत्कृष्टा = उत्तमा ।

द्वितीयं पताकास्थानकं निदिशति—वच इति । यत्र, सातिशयश्लिष्टम् =
अतिशयश्लेषसहितं, नानाबन्धसमाश्रयं=नानाबन्धः (अनेकविशेषणसम्बन्धः) तत्समा-

जसे रत्नावलीमे सागरिकाका राजा ‘यह वासवदत्ता है’ ऐसा समझकर उसके
कण्ठपाशको छुड़ाते हैं तब उसकी रक्तिसे ‘यह सागरिका है ऐसा पहचानकर’ यह
कैसे मेरी प्रिया सागरिका है ।

‘‘तुम इस साहसको मत करो मत करो । हे प्रिये ! तुम इस लतापाशको जल्दी
छोड़ो । जानेके लिए प्रवृत्त भी प्राणको रोकनेके लिए कुछ समय तक मेरे गलेमें बाहु-
पाशको रक्खो ।।

इस प्रकारसे फलरूप अर्थसंपत्ति पहलेसे भी उपचारकी अधिकतासे उत्कृष्ट है !
जहां अनेक बन्धोंमें आश्रित अत्यन्त श्लेषयुक्त वचन हो यह दूसरा ‘पताका’

पताकास्थानकमिदं द्वितीयं परिकीर्तितम् ॥ ४७ ॥

यथा वेण्याम्—

रक्तप्रसाधितभुवः क्षतधिग्रहाश्च स्वस्था भवन्तु कुरुराजसुताः सभृत्याः ।

अत्र रक्तादीनां रुधिरशरीरार्थहेतुकश्लेषवशेन बीजार्षप्रतिपादनात्-
मङ्गलप्रतिपत्तौ सत्यां द्वितीयं पताकास्थानकम् ।

अर्थोपक्षेपकं यत्तु लीनं सविनयं भवेत् ।

श्लिष्टप्रत्युत्तरोपेतं तृतीयमिदमुच्यते ॥ ४८ ॥

अथ (तद्विषयकम्), वचः = वाक्यं, भवतीति शेषः । तत् द्वितीयं पताकास्थानकं, परिकीर्तितम् ॥ ४७ ॥

उदाहरति—**यथा वेण्यां**—“रक्तप्रसाधितभुवः” । व्याख्यातपूर्वमिदं पद्याङ्गम् । सूत्रकारवचनमिदं क्षोभाद्भीमसेनेनाऽनूक्तम् ।

अत्रेति । अत्र = अस्मिन्पद्ये, रक्तादीनां = रक्तादिगन्धानां, रुधिरशरीराऽर्ष-
हेतुकश्लेषवशेन = रक्त-दशय रुधिराऽर्षे, एवं च विशद्वहृषदस्य शरीराऽर्षे श्लेषाऽलङ्कार-
वशेनेति भावः । एवं च “स्वस्था” इति पदस्य “स्वगस्था” इति श्लेषेणेति शेषः,
बीजाऽर्षप्रतिपादनात् = मीमक्रोषोपचितयुधिष्ठिरोत्साहसूचनात्, नेतृमङ्गलप्रतिपत्तौ =
सत्यां नेतुः (नायकस्य युधिष्ठिरस्य) मङ्गलप्रतिपत्तौ (शत्रुनाशतो राज्यलाभरूप-
शुभबोधे सति) द्वितीयं पताकास्थानम् ॥

तृतीयं पताकास्थानं निर्दिशति—**अर्थोपक्षेपकमिति** । यत्तु वचः अर्थोपक्षे-
पकम् = अर्थस्य (प्रस्तुतप्रस्तुतः) उपक्षेपकं (सूचकम्), लीनम् = अव्यक्ताऽर्थम् ।
सविनयं = विशेषनिश्चयप्राप्त्या सहितम् । श्लिष्टप्रत्युत्तरोपेतं = श्लिष्टं (श्लेषयुक्तं ;
सम्बन्धयोग्यमभिप्रायाऽन्तरप्रयुक्तमिति भावः) यत् प्रत्युत्तरं, तेन उपेतं (युक्तम्) भवेत् ;
इदं तृतीयं पताकास्थानम्, उच्यते ॥ ४८ ॥

स्थान” कदा गया है ॥ ४७ ॥

अंसे वेणीसंहारसे—“रक्तप्रसाधितभुवः” । जिन्होंने पृथ्वीको अनुरागसे अधीन कर लिया है, वा रक्त (रुधिर) से अलङ्कृत कर दिया है । “क्षतविग्रहाः” कलहको नष्ट करनेवाले वा नष्ट शरीरवाले कौरव लोग “स्वस्थाः” सुस्थितिसे युक्त वा मारे जानेसे स्वर्गमें स्थित, इसप्रकार रक्त आदि पदोंका रुधिर और शरीररूप अर्थके हेतु श्लेष अलङ्कारसे बीज अर्थ (कौरवोंका नाम) के प्रतिपादनसे नायकके मङ्गलका ज्ञान होनेसे दूसरा पताकास्थान हो गया है ।

जो अर्थोपक्षेपक (दूसरे अर्थका सूचक) लीन (अस्पष्ट अर्थसे युक्त) श्लिष्ट (सम्बन्धयोग्य दूसरे अभिप्रायसे प्रयुक्त) प्रत्युत्तरोंसे युक्त और सविनय (विशेष निश्चयकी प्राप्तिसे युक्त) हो उसे तीसरा पताकास्थान कहते हैं ॥ ४८ ॥

लीनमन्थकाथम्, श्लिष्टेन = सम्बन्धयोग्येनाभिप्रायान्तरप्रयुक्तेन प्रत्युत्तरेणोपेतम्, सविनयं = विशेषनिश्चयप्राप्त्या सहितं संपाद्यते यत्तत्तृतीयः पताकास्थानम् ।

यथा वेष्यां द्वितीयेऽङ्के—

कञ्चुकी—देव ! भग्नं भग्नम् ।

राजा—केन ?

कञ्चुकी—भीमेन ।

राजा—कस्य ?

कञ्चुकी—भवतः ।

राजा—आः ! किं प्रलपसि ?

कञ्चुकी—(सभयम्) देव ! ननु अवीमि । भग्नं भीमेन भवतः ।

राजा—धिग् वृद्धापसद ! कोऽयमद्य ते व्यामोहः ?

कञ्चुकी—देव ! न व्यामोहः ।

सत्यमेव—भग्नं भीमेन भवतो मरुता रथकेतनम् ।

पतितं किङ्किणीकाणबद्धाक्रन्दमिव श्रितौ ॥'

शिवृणोति । लीनम्—अव्यक्ताऽयम् । अव्यक्तः (अस्पष्टः) अर्थः (वक्त्रभि-
प्रायः) यस्मिस्तत् । सम्बन्धयोग्येन = प्रस्तुताऽनयोचितेन ।

उदाहरति—यथा वेष्यां तृतीयेऽङ्के इति । भीमेन = भयङ्करेण, भीमसेनेन च । प्रलपसि = अनर्थं व्रीथिषि । नन्विति निश्चये । वृद्धापसद=वृद्धाऽग्रम । व्यामोहः= विविष्टमज्ञानम् । भग्नमिति । भीमेन मरुता भग्नं भवतो रथकेतनं किङ्किणीजालबद्धा-
क्रन्दम् इव श्रितौ पातितमित्यन्वयः ।

कञ्चुकी दुर्योधनं प्रति वायुकृतं रथपताकाशतनं सूचयति । हे महाराज ! भीमेन= भयानकेन, मरुता = वायुना, भग्नम्=आर्द्रितं, भवतः = तव, रथकेतनं = षडजः, किङ्किणीजालबद्धाक्रन्दम् इव=किङ्किणीजालेन (सुदृघण्टकासमूहेन) बद्धः (कृतः) बाक्रन्दः (रोदनध्वनिः) येन तत्, तादृशं सत् । श्रितौ=भूमौ, पातितं=निपातितम् । कनुरटव वृत्तम् । उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः ।

अंसे वेषीसंहारमे दूसरे अङ्कमे—कञ्चुकी—“महाराज ! भग्नं हुआ” ।
राजा किमसे ? कञ्चुकी—भीमसे । राज—किसका ? कञ्चुकी—आपका । राजा—
जोह ! क्या प्रलाप करते हो ? कञ्चुकी (भयके साथ) महाराज ! मैं कह रहा हूँ ।
भीमने आपका मज़क किया । राजा—धिक्, अद्यम बूढ़ ! यह तुम्हारा क्या मोह है ?
कञ्चुकी—महाराज ! मेरा मोह नहीं । सचमुच ही ।

भीम (भयङ्कर) वायुसे भग्न आपके रथका षडज किङ्किणीसमूहके शब्दसे
रोते हुएके समान होकर जमीनपर गिर पड़ा ॥

अत्र दुर्योधनोरुभङ्गरूपप्रस्तुतसंक्रान्तमर्थोपक्षेपणम् ।

द्वयर्थो वचनविन्यासः सुश्लिष्टः काव्ययोजितः ।

प्रधानार्थान्तरक्षेपी पताकास्थानकं परम् ॥ ४९ ॥

यथा—रत्नावल्याम्—

‘दुहामोत्कलिकां विषाण्डुररुचं प्रारब्धजम्भां क्षणा-
दायासं श्वासनोद्गमैरविरलैरातन्वतीमात्मनः ।

अत्रति । अत्र = अस्मिन्पद्ये, दुर्योधनोरुभङ्गरूपप्रस्तुतसंक्रान्तं = दुर्योधनस्य (सुयोधनस्य) ऊरुभङ्गरूपं (सक्थिनङ्गस्वरूपम्) यत् प्रस्तुतं (प्रकृतं वृत्तम्), तस्मिन् संक्रान्तम् (पर्यवसन्नम्) । अर्थोपक्षेपणम् = अर्थस्य (रथकेतनभङ्गरूपस्य वाच्यस्य) उपक्षेपणम् (सूचनम्) ।

चतुर्थं पताकास्थानं निर्दिशति—द्वयर्थं इति । (यत्र) द्वयर्थः सुश्लिष्टः काव्य-
योजितः प्रधानार्थाऽन्तराऽऽक्षेपी वचनविन्यासः, सः, परं=पताकास्थानमित्यन्वयः ।

यत्र, द्वयर्थः=द्वौ (उभौ) अर्थौ (वाच्यौ) यस्य सः, सुश्लिष्टः=सुसम्बद्धः,
अर्थद्वयेऽपीति शेषः । काव्ययोजितः=काव्ये (पद्ये) योजितः (निवेशितः) । प्रधानार्-
थाऽन्तराऽक्षेपी=प्रधानं (मुख्यम्) यत् अर्थान्तरम् (फलान्तरम्) तत् आक्षेपति
(सूचयति) इति प्रधानार्थाऽन्तराऽक्षेपी, तादृशो वचनविन्यासः=वाच्यविन्यासः,
सः, परम् = अपरं, पताकास्थानकम् ॥ ४९ ॥

उदाहरति—यथा रत्नावल्यामिति । उदाहरेति । अहम् अद्य उदाहामोत्कलिकां
विषाण्डुररुचं प्रारब्धजम्भाम् अविरलैः श्वासनोद्गमैः क्षणात् आत्मन आयासम् आतन्वतीम्
अन्यां समवनां नारीम् इव इमाम् उदानलतां पश्यन् देव्या मुक्तं ध्रुवं कोविपाटलघुति
नरिण्यामीत्यन्वयः ।

उदानलतायां नारीं च श्लिष्टोर्थः । अहम् = उदयनः, अद्य = अस्मिन्दिने,
उदाहामोत्कलिकाम् = उदानलतापक्षे—उद्दामां (समर्थिका) उदयताः (उत्पन्नाः)
कालिकाः (कोरकाः) यस्यां, ताम् । नारीपक्षे—उद्दामां (समर्थिका) उत्कलिका
(उत्कण्ठा) यस्यां ताम् । विषाण्डुररुचम्=उदानलतापक्षे—विषाण्डुरा (अधिकृषाण्डुः,
पुष्पविकासार्थदिति शेषः) रुक् (कान्तिः) यस्याः, ताम् । नारीपक्षे—विरलैरिति शेषः ।
प्रारब्धजम्भाम्=उदानलतापक्षे—प्रारब्धा (प्रकर्षेण आरब्धा) जम्भा (विकासः)

यहाँ दुर्योधनके उरुभङ्गरूप प्रस्तुत विषयमें दूसरे अर्थका सूचक हुआ है ।

अहाँ दो अर्थोंवाला, सुसम्बद्ध, काव्यमें निवेशित और दूसरे प्रधान अर्थका
सूचक वचनका विन्यास है, वह तीसरा पताका स्थान है ॥ ४९ ॥

जैसे रत्नावलीमें है—से बड़ी हुई कल्पियोंसे युक्त, दूसरे पक्षमें—प्रतिशय
उत्कण्ठसे युक्त, पुष्पविकाससे सफेद कान्तिसे युक्त, दूसरे पक्षमें—सफेद वर्णसे युक्त,

अद्योद्यानलतामिमां समदनां नारीमिवान्यां ध्रुवं

परशन् कोपविपाटलद्युति मुखं देव्याः करिष्याम्यम् ॥'

अत्र भाव्यर्थः सूचितः ।

एतानि चत्वारि पताकास्थानानि कचिन्मङ्गलायं कचिदमङ्गलायं सर्वसन्धिषु भवन्ति । काव्यकर्तुरिच्छावशाद् भूयो भूयोऽपि भवन्ति ।

यत्पुनः केनचिदुक्तम्—'मुखसन्धिमारभ्य सन्धिचतुष्टये क्रमेण भवन्ति' इति । तदन्ये न मन्यन्ते, एषामत्यन्तमुपादेयानामनियमेन सर्वत्रापि सर्वेषामपि भवितुं युक्तत्वात् ।

यस्याः, ताम् । नारीपक्षे—प्रारब्धा जम्मा (मुखत्रिकासः) यया, ताम् । तथाच, उद्यानलतापक्षे—अत्रिरलः = निरन्तरैः, श्वसनोद्गमैः = वातोद्गमनैः, नारीपक्षे—श्वसनोद्गमैः=निःश्वासोद्गमनैः, अणात्=अल्पकालादेव, आरम्भः=स्वस्याः, आयासम् । उद्यानलतापक्षे—इतरतो विक्षेप, नारीपक्षे—मदनखेदम्, आतन्वती=कुर्वतीम्, अन्याम् = अयरां, समदनाम् = उद्यानलतापक्षे—मरुकाऽपरपर्यायमदनवृक्षसहिताम् । नारीपक्षे—कामावेशोपेतां, नारीम् इव = रमणीम् इव, इमां = सन्निकृष्टस्थिताम्, उद्यानलताम् = बाह्वीवल्कीं, परशन् = बिलोकयन्, देव्याः = कृताऽभिषेकाया राश्याः, पातवद्गताया इति भावः । मुखं = वदन, ध्रुवं = निश्चितं, कोपविपाटलद्युति = कोपेन (क्रोधेन) मण्डिलमशोत्पन्नेति शेषः । विपाटला (विशेषेण रक्तवर्णा) द्युतिः (कान्तिः) यस्याः, तत्, तादृश, कारिष्यामि=विधास्यामि । श्लेषाऽलङ्कारः । शादूलविक्रीडितं वृक्षम् ॥

अत्रेति । अत्र = इह, अस्मिन् पद्ये । भावी=भविष्यन्, विरहृत्विन्नतागरिका-संगमरूपः, वासवदत्ताकोपरूपो वा मुख्यः अर्थः = वस्तु, सूचितः = संकेतितः ।

एतानीति । क्वचिः=कुत्रचित् । अत्र तु चत्वार्येव पताकास्थानानि मङ्गलाऽऽर्थान्येवेति बोद्धव्यम्, भूयोऽपि = अनुष्योऽधिकमपीति भावः । सर्वत्राऽपि = सर्वेष्वपि, पञ्चसन्धिष्वपीति भावः ।

विकासवाली, दूसरे पक्षमें जमुहाई लेनेवाली, लगातार हवा चलनेसे कम्पित होनेवाली, दूसरे पक्षमें निरन्तर निःश्वासीसे कामवेदनाको प्राप्त करनेवाली, दूसरी कामवासनासे युक्त नारीकी समान मदन वृक्षसे युक्त इस उद्यानलताको देखता हुआ महारानी वासव-दत्ताके मुखको निश्चय ही क्रोधसे लाल वर्णवाला करूँगा ॥

इसमें भावी अर्थकी सूचना की गई है ।

ये चार पताकास्थान कहीं मङ्गलके लिए और कहीं अमङ्गलके लिए सब सन्धियोंमें होते हैं । काव्यकर्ताकी इच्छासे बारं बार भी होते हैं । किसीने कहा है कि—“मुखसन्धि को आरम्भ कर चार सन्धियोंमें क्रमसे होते हैं ।” इसे और लोग नहीं मानते हैं । अरन्त उपादेय होनेसे बिना नियमके ही ये सब सन्धियोंमें ही सकते हैं ।

यत्स्यादनुचितं वस्तु नायकस्य रसस्य वा ।

विरुद्धं तत्परित्याज्यमन्यथा वा प्रकल्पयेत् ॥ ५० ॥

अनुचितमितिवृत्तं यथा—रामस्य छद्मना बालिवधः । तद्योदान्तराघवे नोक्तमेव । वीरचरिते तु बाली रामवधार्थमागतो रामेण हत इत्यन्यथा कृतः ।

अङ्गेष्वदर्शनीया या वक्तव्यैव च संमता ।

या च स्याद्वर्षपर्यन्तं कथा दिनद्वयादिजा ॥ ५१ ॥

अन्या च विस्तरा सूच्या सार्थोपक्षेपकैर्बुधैः ।

वर्द्धति । यत् वस्तु नायकस्य रसस्य वा अनुचितं विरुद्धं वा, तत् परित्याज्यम्, वा अन्यथा प्रकल्पयेदित्यन्वयः ।

यत् वस्तु = इतिवृत्तं, नायकस्य = नेतुः, रसस्य वा = शृङ्गारविरसस्य वा, अनुचितम् = अयोग्यं, विरुद्धं वा = पुराणादिविरोधयुक्तं वा, तत् = तादृशमितिवृत्तं, परि-
त्याज्यं = परिवर्जनीयं, वा = अथवा, अन्यथा = प्रकारान्तरेण, प्रकल्पयेत् = रचयेत् ॥ ५० ॥

विवृणोति—अनुचितमिति । अनुचितम् = इतिवृत्तं वस्तु, यथा रामस्य = राघवस्य, मर्यादापुरुषोत्तमस्येति भावः, छद्मना = छलेन, असम्मुखयुद्धरूपेणेति भावः । बालिवधः = बालिनियदनम् । तद्य = बालिवधरूपमनुचितवस्तु, उदान्तराघवे = मायुराज-
कृते नाटकविशेषे । न. उक्तं = न प्रतिपादितम् । वीरचरिते = यत्र श्रुतिकृते महावीरचरिते नाटके । अन्यथा = रूपान्तरेण, कृतः = विहितः ।

अङ्गेषु विवृणोति । या = युद्धादिकथा, अङ्गेषु, अदर्शनीया = "दूराह्वानं वधो युद्धम्" इत्यादिना निविद्धरूपेण दर्शनाऽनर्हा, कथा, परं वक्तव्या = सूचनीया एव, संमता = अभिमतः, या च कथा दिनद्वयादिजा = दिवसद्वितयजाता, वर्षपर्यन्तं = संवत्सराऽन्तं, ग्राह्या ॥ ५१ ॥

अन्या = अपरा च, विस्तरा = अतिविस्तृता च, सा = कथा, बुधैः = कविभिः, अर्थोपक्षेपकैः = कथासूचकैः, वक्ष्यमाणविष्कम्भकादिभिरिति भावः, सूच्या = सूचनीया ।

जो वस्तु नायक वा रसके अनुचित हो अथवा विरुद्ध हो उसे छोड़ना चाहिए अथवा बदलना चाहिए ॥ ५० ॥

अनुचित इतिवृत्तं जैसे—रामका छले बालीको मारना, उसे उदान्तराघवमें नहीं कहा है । वीरचरितमें तो रामको मारनेके लिए आये हुए बालीको रामने मार डाला इस तरह उसे बदल दिया है ।

जो कथा युद्ध आदिकी कथा अङ्गोंमें दिखाने योग्य नहीं है किन्तु बतानेके योग्य है, अथवा दो दिनोंसे लेकर वर्ष पर्यन्तमें होने वाली है ॥ ५१ ॥

और विस्तृत कथा हो उन्हें अर्थोपक्षेपकोंसे सूचित करना चाहिए ।

अङ्केषु अदर्शनीया कथा युद्धादिकथा ।

वर्षादूर्ध्वं तु यद्वस्तु तत्स्याद्दर्षादधोभवम् ॥ ५२ ॥

उक्तं हि मुनिना—

‘अङ्कच्छेदे कार्यं मासकृतं वर्षसञ्चितं चापि ।

तत्सर्वं कर्तव्यं वर्षादूर्ध्वं न तु कदाचित् ॥’

एवं च चतुर्दशवर्षव्यापिन्यपि रामवनवासे ये ये विराधवधादयः
कथांशास्ते ते वर्षवर्षावयवदिनयुग्मादीनामेकतमेन सूचनीया न विरुद्धाः ।

दिनावसाने कार्यं यद्दिने नैवापपद्यते ।

अर्थोपक्षेपकैर्वाच्यमङ्कच्छेदं विधाय तत् ॥ ५३ ॥

वर्षाऽधिककालव्यापिन्यां कथायां नियमं प्रतिपादयति—**वर्षादूर्ध्वमिति** । यत्
वस्तु = वृत्तान्तः, वर्षात् = ह्यवनात्, ऊर्ध्वम् = अधिककालव्यापि, तत्=वस्तु, वर्षात्,
अधोभवम् = न्यूनकालव्याप्यं, वर्षाऽभ्यन्तरनिर्वत्यमितिभावः, स्यात्=भवेत् ॥ ५२ ॥

अत्राऽर्थे मुनिसम्मतिमाह—**अङ्कच्छेदे इति** । मासकृतम् = एकमासनिर्वत्यम्,
वा = अपवा, वर्षसञ्चितम् = संवत्सरनिर्वत्यं, सर्वं, कार्यम् = इतिवृत्तम्, अङ्कच्छेदे =
अङ्कसमाप्तौ, कर्तव्यं = विधातव्यं, तु=परन्तुः, कदाचित्=जातुचित्, वर्षात्=संवत्सरात्,
ऊर्ध्वम् = अधिकम्, न कर्तव्यं, वर्षाऽधिककालनिर्वत्यं, न कार्यमिति भावः ।

विवृणोति—**एवं चेति** । वर्षेति । वर्षं = संवत्सरः, वर्षाऽवयवः = मासः,
दिनयुग्मं=दिवसयुगलं, तदादीनरम्, आदिशब्देन एकदिनं ग्राह्यम् । एकतमेन=अन्यतमेन,
सूचनीयाः = सूचयाः, न विरुद्धाः = नो विरोधयुक्ताः ।

दिनावसाने इति (यत् = कार्यं, दिनेन एव=सम्पूर्णदिवसेन एव, उपपद्यते=
निष्पद्यते, तत् = कार्यम्, अङ्कच्छेदम् = अङ्कस्य छेदं (समाप्तितम्) विधाय, दिनाऽ-
वसाने = दिनस्य अवसाने (अन्त्यभागे), अर्थोपक्षेपकैः = विष्कम्भकादिभिः, वाच्यं=
वक्तव्यं, नाटककारेणेति शेषः ॥ ५३ ॥

जो कथा वर्षसे अधिक कालकी हो उस वर्षसे कम समय को करना चाहिए ॥ ५२ ॥

मुनि ने भी कहा है—जो कथा मास पर्यन्तकी या वर्षपर्यन्तकी है उसे अङ्कच्छेद (निष्कम्भक आदि)में सूचित करे कथाको वर्षसे अधिक समयवाली मत करे ॥

एवं चेति । चौदह वर्षों तकके रामके वनवासमें जो जो विराधवध आदि कथांश हैं उन उनको वर्ष, वर्षाऽवयव (मास), दो दिन और एक दिनमें सूचित करना, विरोध नहीं है । जो कार्य पूरे दिनसे होता हो उसे भी अङ्ककी समाप्ति कर दित के शेष भागमें अर्थोपक्षेपकोसे सूचित करें ॥ ५३ ॥

अथ के तेऽर्थोपक्षेपका इत्याह—

अर्थोपक्षेपकाः पञ्च विष्कम्भकप्रवेशकौ ।

चूलिकाङ्काऽवतारोऽथ स्यादङ्कमुखमित्यपि ॥ ५४ ॥

दृत्तवर्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः ।

सांक्षिप्तार्थस्तु विष्कम्भ आदावङ्कस्य दर्शितः ॥ ५५ ॥

मध्येन मध्यमाभ्यां वा पात्राभ्यां संप्रयोजितः ।

शुद्धः स्यात्स तु संकीर्णो नीचमध्यमकल्पितः ॥ ५६ ॥

तत्र शुद्धो यथा—मालतीमाधवे श्मशाने कपालकुण्डला । सङ्कीर्णो यथा—
रामाभिनन्दे क्षपणककापालिकौ ।

अर्थोपक्षेपकानुद्दिशति— अर्थोपक्षेपका इति । अर्थान् = कथावस्तूनि, उप-
पत्ति = उपस्थानपत्तीति अर्थोपक्षेपकाः, ते च पञ्च = पञ्चविधा यथा—विष्कम्भकः,
प्रवेशकः, चूलिका, अङ्काऽवतारोऽङ्कमुखं चेति ॥ ५४ ॥

विष्कम्भकं लक्षयति— दृत्तेति । दृत्तवर्तिष्यमाणानां = वृत्ताः (अतीताः) वर्तिष्य-
माणानाः (आगतानि) ये कथांशानाः (कथाभागाः) तेषां निदर्शकः=ज्ञापकः, सांक्षिप्ताऽर्थः=
स्वल्पं कथावस्तु, अङ्कस्य, आदौ = पूर्वभागे, दर्शितः=प्रकाशितः, स विष्कम्भः ॥ ५५ ॥

विष्कम्भस्य भेदो प्रतिपादयति तत्र शुद्धं लक्षयति—मध्येनेति । मध्येन =
मध्यमेन, नीचेन नो वा नीचेनैरुपात्रेण, वा = अथवा, मध्यमाभ्यां द्वाभ्यां पात्राभ्यां,
संप्रयोजितः = संविहितः, “शुद्धः” स्यात् ।

सङ्कीर्णं लक्षयति—स स्थिति । सः, नीचमध्यमकल्पितस्तु = नीचम् (अधमम्)
मध्यमं (मध्यम्) यत् पात्रं, ताभ्यां कल्पितस्तु (प्रयोजितस्तु) सङ्कीर्णः = मिथः,
स्यात् ॥ ५६ ॥

द्वारप्युदाहरति—तत्रेति । मालतीमाधवे = तन्नामके प्रकरणे (रुक्मविशेषे) ।
तत्र च विष्कम्भके शुद्धपात्राणां संस्कृतभाषित्वं मध्यमपात्राणां प्राकृतभाषित्वं लक्ष्यपु

अर्थोपक्षेपकों को बतलाते हैं—

अर्थके उपक्षेपक (प्रस्तुत करनेवाले) पांच हैं—विष्कम्भक, प्रवेश, चूलिका,
अङ्काऽवतार और अङ्कमुख ॥ ५४ ॥

बोते (भूत) और आनेवाले (भविष्यत्) कथांशोका सूचक संक्षिप्त अर्थवाला
‘विष्कम्भक’ कहा जाता है । वह अङ्कके आदिमें होता है ॥ ५५ ॥

मध्यम वा दो मध्यम भागोंसे किये गये विष्कम्भकको “शुद्ध विष्कम्भक” कहते
हैं । नीच और मध्यम भागोंसे प्रयुक्त विष्कम्भकको “संकीर्ण विष्कम्भक” कहते हैं ॥ ५६ ॥

शुद्ध (विष्कम्भक जैसे—मालतीमाधव (प्रकरण) में श्मशानमें कपाल

अथ प्रवेशकः—

प्रवेशकोऽनुदात्तोऽकृत्या नीचपात्रप्रयोजितः ।

अङ्कद्वयान्तर्विज्ञेयः शेषं विष्कम्भके यथा ॥ ५७ ॥

अङ्कद्वयस्यान्तरिति प्रथमाङ्केऽस्य प्रतिषेधः । यथा—वेण्यामश्वत्था-
माङ्के राक्षसमिथुनम् ।

अथ चूलिका—

अन्तर्जंबनिकासंस्थः सूचनार्थस्य चूलिका ।

यथा वीरचरिते चतुर्धाङ्कस्यादौ—(नेपथ्ये) भो भो वैमानिकाः,
प्रवर्तन्तां रङ्गमङ्गलानि' इत्यादि । 'रामेण परशुरामो जितः' इति नेपथ्ये
पात्रैः सूचितम् ।

दृश्यते । प्राकृतभाषाया भेदो यथा भाषासंज्ञे—

"भाषा मध्यमपात्राणां नाटकादो विशेषतः ।

महाराष्ट्री सौरसेनीत्युक्ता भाषा द्विधा बुधैः ॥" इति ।

प्रवेशकं लक्षयति—प्रवेशक इति । अङ्कद्वयस्य = अङ्कद्वयस्य, अन्तः =
मध्ये, अनुदात्तकृत्या = प्राकृतभाषया, नीचपात्रप्रयोजितः = अधमपात्रविहितः, नीच-
पात्रेण=नीचपात्राभ्यां नीचपात्रैर्वा प्रयोजितः अर्थपक्षेपकः, प्रवेशकः, विज्ञेयः=वेदनीयः,
शेषम् = अवशिष्ट लक्षणं, विष्कम्भके, यथा = इव, ज्ञेयम् । "वृत्तवतिष्यमाणानां"
मित्यादि पूर्वोक्तलिखितं लक्षणं ज्ञातव्यमिति भावः ॥ ५७ ॥

प्रथमाङ्के प्रवेशकस्य प्रतिषेधः । उदाहरति—वेण्यामिति । वेण्यां = वेणी-
संहारनाटके ।

अथ चूलिकां लक्षयति—अन्तरिति । अन्तर्जंबनिकासंस्थः—तिरस्करिष्यत्—
स्वित्तः पार्श्वः अर्थस्य = वस्तुशेषस्य, सूचना = विज्ञापना, चूलिका ।

चूलिकामुदाहरति—यथावीरचरित इति । वैमानिकाः = विमानचारिणः

कृषला । सङ्कीर्णं विष्कम्भकं जैसे—रामाश्विनन्दने क्षणिक भोर कापालिका ।

नीच युक्तसे नीच पात्रसे प्रयोजित अर्थपक्षेपकको "प्रवेशक" कहते हैं; वह दो
बङ्कोंके बीचमें होता है, अवशिष्ट विषय विष्कम्भकके समान होते हैं ॥ ५७ ॥

"अङ्कद्वयस्य अन्तः" ऐसा कहनेसे प्रथम अङ्कमें इसका निषेध है ।

जैसे वेणीसंहारमें अश्वत्थामाङ्कमें राक्षसोंकी जोड़ी ।

ऊर्ध्व पार्श्वके भीतर रहे हुए पात्रोंसे वस्तुकी सूचना होती है वह "चूलिका" है ।

जैसे वीरचरितमें बोधे अङ्कके आदिमें—(नेपथ्यमें) हे वैमानिकी ! रङ्गभूमिमें

अथाङ्कावतारः—

अङ्कान्ते सूचितः पात्रैस्तदङ्कस्याविभागतः ॥ ५८ ॥

यत्राङ्कोऽवतरत्येषोऽङ्कावतार इति स्मृतः ।

यथा—

अभिज्ञाने पञ्चमाङ्के पात्रैः सूचितः पञ्चाङ्कस्तदङ्कस्याङ्गविशेष
इवावतीर्णः ।

अथाङ्कमुखम्—

यत्र स्यादङ्क एकस्मिन्नङ्कानां सूचनाऽखिला ॥ ५९ ॥

तदङ्कमुखमित्याहुर्बीजाथस्यापकं च तत् ।

रङ्गमङ्कलानि = रङ्गस्फलोत्सवाः । प्रवर्तन्ते - कुर्वन्तु । “प्रवर्त्यन्ताम्” इति पाठान्तरे
क्रियन्तामित्यर्थः ।

अङ्कावतारं लक्षयति—अङ्काऽन्त इति । अङ्काऽन्ते = अङ्कस्य (यस्य
कस्यचिदङ्कस्य) अवसाने (विरामे), पात्रैः = नाटकस्य पात्रैः, यत्र अङ्कः सूचितः—
प्रयोजितः, तदङ्कस्य = तस्य अङ्कस्य, अविभायतः = अविभायात् ॥ ५८ ॥

अङ्कः = अङ्कोऽङ्कः, अवतरति = प्रादुर्भवति, एषः = अयम्, अङ्कावतारः,
स्मृतः = स्मृतिविषयोक्तः । यथेति । अभिज्ञाने = अभिज्ञानशाकुन्तलनाटके । पञ्चमाऽङ्के =
पञ्चमाऽङ्कान्ते । तदङ्कस्य = अङ्कावतारस्य ।

अङ्कमुखं लक्षयति—यथेति । यत्र, एकस्मिन्नङ्के, अङ्कानाम्, अङ्कस्य,
वर्तमानम्, अखिला = समस्ता, सूचना = विज्ञप्तिः ॥ ५९ ॥

अखिलानामङ्कानां सूचका स्यादित्यर्थः । तत् “अङ्कमुखम्” इति आलङ्कारिकाः
कथयन्ति । तच्च बीजाऽर्थरूपापकं = बीजाऽर्थस्य (वक्ष्यमाणस्याऽर्थप्रकृतिविशेषस्य)
रूपापकं (सूचकम्) भवतीति भावः । अङ्कावतारे तदङ्कमात्रसूचना; अङ्कमुखे तु
समस्ताऽङ्कसूचनेति विशेषः ।

मङ्गलौको प्रवृत्त करे । इत्यादि । “रामने परगुरुरामको जीत लिया” इसप्रकार नेपथ्यमें
पात्रोंने सूचना की ।

पूर्व अङ्कके अन्तमें पात्रोंसे सूचित जो दूसरा अङ्क अवतीर्ण होता है उसे
“अङ्कावतार” कहते हैं, वह अङ्क पहलेके अङ्कमें अविभक्त होता है ॥ ५८ ॥

जैसे अभिज्ञानशाकुन्तलमें पाँचवें अङ्कसे पात्रोंसे सूचित छठवाँ अङ्क है वह
उस अङ्क (अङ्कावतार) का अङ्ग विशेषके समान अवतीर्ण है ।

अहाँ एक अङ्कमें सब अङ्कोंकी समग्र सूचना होती है और जो बीजभूत
अर्थका प्रतिपादन करता है उसे “अङ्कमुख” कहते हैं ॥ ५९ ॥

यथा —

मालतीमाधवे प्रथमाङ्कादौ कामन्दक्यवलोकिते भूरिवसुप्रभृतीनां भाविभूमिकानां परिक्षिप्तकथाप्रबन्धस्य च प्रसङ्गात्सन्निवेशं सूचितवत्यौ ।

अङ्कान्तपात्रैर्वाङ्कास्यं छिन्नाङ्कस्यार्थसूचनात् ॥ ६० ॥

अङ्कान्तपात्रैरङ्कान्ते प्रविष्टैः पात्रैः । यथा वीरचरिते द्वितीयाऽङ्कान्ते— (प्रविश्य)

सुमन्त्रः—भगवन्तौ वशिष्ठविश्वामित्रौ भवतः सभार्गवानाह्वयतः ।

इतरे—क भगवन्तौ ?

सुमन्त्रः—महाराजदशरथस्यान्तिके ।

इतरे—‘तत्तत्रैव गच्छामः’ इत्यङ्कपरिसमाप्तौ ।—(ततः प्रविशान्युप-
विष्टा वशिष्ठविश्वामित्रपरशुरामाः)’ इत्यत्र पूर्वाङ्कान्त एव प्रविष्टेन सुमन्त-
पात्रेण शतानन्दजनक कथाविच्छेदे उत्तराङ्कमुखसूचनादङ्कास्यम्’ इति ।

उदाहरति—यद्येति । प्रथमाऽङ्कादौ = प्रथमाऽङ्कस्य आदौ (प्रबन्धावे) :
भाविभूमिकानां = भाविनी (भविष्यन्ती) भूमिका (तत्तद्वेपरचना) येषां, तेषाम् ।
‘भूरिवसुप्रभृतीनाम्’ इत्यस्य विशेषणम् । परिक्षिप्तकथाप्रबन्धस्य = उपन्यस्तसकल-
वृत्तान्तस्य, सन्निवेशं = स्थितिम् । मालतीमाधवप्रकरणे तु “अङ्कमुखस्य” स्थाने
‘विष्कम्भक’ इत्युल्लेखो दृश्यते ।

दशरथक सारथनञ्जयमतमनुसृत्याऽङ्कमुखं लक्षयति—अङ्कान्तपात्रैरिति ।
अङ्कान्तपात्रैः = अङ्कान्ते (अङ्काऽवसाने) प्रविष्टैः, पात्रैः (पात्रविशेषैः) ।
छिन्नस्य = विच्छिन्नस्य, अतीताऽङ्कस्येति भावः । अर्थसूचनात् = वृत्तान्तज्ञापनादा,
अङ्कास्यम् = अङ्कमुखं, अवेदिति शेषः ॥ ६० ॥

विवर्णोति—अङ्कान्तपात्रैरिति । वीरचरिते=महावीरचरिते । सभार्गवान्=
परशुरामसहितान् ।

जैसे मालतीमाधवमें प्रथम अङ्कके आदिमें कामन्दकी और अवलोकिताने-
पीछे तत्तद्वेप लेनेवाले भूरिवसु आदियोंके और उपक्षिप्त कथाप्रबन्धकी भी स्थितिकी
भी प्रसङ्गसे सूचित किया । अङ्कके अन्तमें प्रविष्ट पात्रोंसे परवर्ती अङ्कके अर्थ की
सूचना करनेसे भी “अङ्कास्य” होता है ॥ ६० ॥

जैसे वीरचरितमें दूसरे अङ्कके अन्तमें—(प्रवेश कर) सुमन्त्र-भगवान्
वशिष्ठ और विश्वामित्र आपलोगोंको परशुरामके साथ बुला रहे हैं । वीर लोग—
भगवान् वशिष्ठ और विश्वामित्र कहाँ हैं ? सुमन्त्र-महाराज दशरथके सपीपमें । वीर
लोग-तब वहीँ जायें । इसप्रकार अङ्ककी समाप्तिमें । (तब बैठे हुए वशिष्ठ विश्वामित्र
वीर परशुराम प्रवेश करते हैं) । यहाँ पूर्व अङ्कमें ही प्रविष्ट सुमन्त्र पात्रसे शतानन्द
और जनकके वार्तास्वपके अन्तमें उत्तरवर्ती अङ्कमुखकी सूचनासे “अङ्कास्य” है ।

एतच्च धनिकमतानुसारेणोक्तम् । अन्ये तु—'अङ्कावतरणेनेवेदं गतार्थम्' इत्याहुः ।

अपेक्षितं परित्याज्य नीरसं वस्तु विस्तरम् ।

यदा संदर्शयेच्छेषमाप्नुवानन्तरं तदा ॥ ६१ ॥

कार्यो विष्कम्भको नाद्य आमुखाक्षिप्तपात्रकः ।

यथा—रत्नावल्यां यौगन्धरायणप्रयोजितः ।

यदा तु सरसं वस्तु मूलादेवं प्रवर्तते ॥ ६२ ॥

आदावेव तदाऽङ्कं स्यादामुखाक्षेपसंश्रयः ।

धनिकमतानुसारेण—धनिकस्य (धनञ्जयस्य) मतानुसारेण, अन्ये स्थितिः । अङ्कावतारेणैव = अङ्कावतारकक्षणेनैव, इदम् = उपन्यस्तवीरवरितस्वातन्त्र्यम् । गतार्थं = विवृतप्रयोजनम् । अस्य प्रयोजनं नास्तीति भावः । विषदनाथकविराजमतेन तु इदमङ्कमुखस्य प्रकारान्तरमेव ॥ ६१ ॥

अपेक्षितमिति । यदा, अपेक्षितम् = आकाङ्क्षितं, नीरसं = रसरहितं, विस्तरं = दीर्घं, वस्तु = इतिवृत्तं, परित्यज्य = विहाय, शेष = सरसं वस्तु, यदा, संदर्शयेत् = प्रदर्शयेत्, तदा, आमुखाऽनन्तरं = प्रस्तावनाऽनन्तरं, आमुखाऽऽक्षिप्तपात्रकः = आमुखेन (प्रस्तावनाया) आक्षिप्तम् (आनीतम्) पात्रम् (अभनेता) यस्य सः । तादृशः विष्कम्भकः, नाट्ये = रजसीयनाटके, कार्यः = कर्तव्यः, विष्कम्भकपदं प्रवेशकादेशकक्षकम् ॥

उदाहरति—यथेति ।

यथेति । यदा तु, मूलात् एव = आरम्भात् एव, सरसं, वस्तु = वृत्तान्तः प्रवर्तते = अवतिष्ठते ॥ ६२ ॥

तदा, आमुखाऽक्षेपसंश्रयः = आमुखेन (प्रस्तावनाया) पात्रस्य य आक्षेपः (प्रवेशसूचनम्) तत्संश्रयः = तदाश्रयः, अङ्कः, आदावेव स्थात् ।

यह धनिकके मतके अनुसार कहा है । अन्यलोग—“अङ्कावतारसे ही यह गतार्थ है” ऐसा कहते हैं ।

जो वस्तु आकाङ्क्षित होनेपर भी नीरस है उसे और विस्तर (दीर्घ) को छोड़कर शेष सरसको दिखलाता है तो प्रस्तावनाके अनन्तर उसीमें पात्रों की सूचना कर विष्कम्भक करना चाहिए ॥ ६१ ॥

जैसे रत्नावलीमें यौगन्धरायणसे कराया गया है ।

आरम्भसे ही सरस वस्तु प्रवृत्त हो तो प्रस्तावनासे पात्रप्रवेशकी सूचना बाल अङ्क आरम्भमें ही हो ॥ ६२ ॥

यथा—शाकुन्तले ।

विष्कम्भकाद्यैरपि नो वधां वाच्योऽधिकारिणः ॥ ६३ ॥

अन्योऽन्येन तिरोधानं न कुर्याद्रसवस्तुनोः ।

रस शृङ्गारादिः । यदुक्तं धनिकेन—

‘न चातिरसतो वस्तु दूरं विच्छिन्नतां नयेत् ।

रसं वा न तिरोदध्याद्वस्त्वलङ्कारलक्षणैः ॥’ इति ।

बीजं विन्दुः पताका च प्रकरी कायमेव च ॥ ६४ ॥

अथप्रकृतयः पञ्च ज्ञात्वा योजया यथाविधि ।

उदाहरति । यथा शाकुन्तल इति ।

विष्कम्भकाद्यैरिति । विष्कम्भकाद्यैरपि, अधिकारिणः = प्रधानकल्पप्रभोः, नागकादेरिति भावः । वधः=व्यापादनं, नो वाच्यः=न वक्तव्यः, कवितेति शेषः ॥ ६३ ॥

अपि शब्दादङ्कैरपि नो वाच्य इति सूचितम्, रसविच्छेदादिति भावः । तथा अन्योऽन्येन = मिथः, रसवस्तुनोः = अमीष्टरसवृत्तागतयोः, तिरोधानं = व्यवधानं, न कुर्यात् = नो विदधीत कविरिति शेषः ।

उक्ताऽयं धनिकमतेन समर्थयते—**न चेति ।** अतिरसतः = अनिर्णयरससम्पत्कृत्, वस्तु = वृत्तान्तं, दूर = विप्रकृष्टं । विच्छिन्नतां = विच्छेदं, न नयेत् = न प्रापयेत्, एव च वस्त्वलङ्कारलक्षणैः = वृत्तान्ताऽलङ्कारस्वरूपैः वा, रसं = शृङ्गारादिरसं, न तिरोदध्यात् = न तिरोहितं कुर्यात्कविरिति शेषः ।

अर्थप्रकृतीरुद्दिशति—**बीजमिति ।** बीजं, विन्दुः पताका प्रकरी कायं चेति ॥ ६४ ॥

पञ्च प्रकृतयः = अर्थसिद्धिहेतवः, ज्ञात्वा = विदिस्वा, यथाविधि = विधिपूर्वकं, योजया = योजनीयाः, कवितेति शेषः । एता एवाऽर्थप्रकृतयः प्रथमं नाटकलक्षण-प्रकरणे—“नाटकं ख्यातवृत्तं स्यात्पञ्चसन्धिसमन्वितम् ।” इति सन्धिपदेन व्यपदिष्टा इति बोध्यम् ।

जैसे शाकुन्तलमें ।

विष्कम्भक आदिसे भी अधिकारीका वत् नहीं करना चाहिए ॥ ६३ ॥

शृङ्गार आदि रस और वस्तुका परस्परमें व्यवधान न करे ।

धनिकने जो कहा है—वस्तुको रससे दूर तक व्यवहित न करे और वस्तु और अलङ्कारके सम्बन्धसे एकको भी व्यवहित न करे ।

बीज, विन्दु, पताका, प्रकरी और कायं ॥ ६४ ॥

ये पाँच अर्थ—प्रकृतियाँ (प्रयोजनकी सिद्धिके कारण) हैं इनकी विधिपूर्वक योजना करना चाहिए ।

अर्थप्रकृतयः प्रयोजनसिद्धिहेतवः । तत्र बीजम्—

अल्पमात्रं समुद्दिष्टं बहुधा यद्विसर्पति ॥ ६५ ॥

फलस्य प्रथमो हेतुर्बीजं तदभिधीयते ।

यथा—रत्नावल्यां वत्सराजस्य रत्नावलीप्राप्तिहेतुर्देवानुकूल्यलालितो यौगन्धरायणव्यापारः । यथा वा—वेष्ट्यां द्रौपदीकेशसंयमनहेतुर्भीमसेनक्रोधोपचितो युधिष्ठिरोत्साहः ।

अवान्तरार्थविच्छेदे बिन्दुरच्छेदकारणम् ॥ ६६ ॥

बीज लक्षयति—अल्पमात्रमिति । यत् पुरा, अल्पमात्रं—स्तोकमात्रं, समुद्दिष्टं—विनिर्दिष्टं, पश्चात्, बहुधा = बहुभिः प्रकारैः, विसर्पति = विस्तारं प्राप्नोति ॥ ६५ ॥

फलस्य = प्रधानफलस्य, प्रथमो हेतुः = मुख्यं कारणं, तत्, बीजम्, अभिधीयते = निगद्यते ।

बीजमुदाहरति—रत्नावल्यामिति । वत्सराजस्य = उदयनस्य । रत्नावली-प्राप्तिः = फलं, तद्धेतुः (तत्कारणम्) । देवानुकूल्यलालितः = देवस्य (भाग्यस्य) यत् आनुकूल्यम् (अनुकूलता), तत्लालितः (तरसरादितः) यौगन्धरायणव्यापारः यौगन्धरायणस्य (वत्सराजमन्त्रिणः), व्यापारः (क्रियाकलापः), बीजम् । उदाहरणान्तरमाह अथेति । वेष्ट्यां—“नामैकदेशे नामग्रहणम्” इति न्यायेन वेणीसंहारे, द्रौपदीकेशसंयमनहेतुः = द्रौपद्याः (पात्वाहयाः) यरकेणसंयमनं (कृषसंहरणम्) तद्धेतुः (उत्कारणम्); भीमसेनक्रोधोपचितः = भीमसेनस्य (द्वितीयापाण्डवस्य) यः क्रोधः (कोपः) तेन उपचितः (उत्पादितः) युधिष्ठिरोत्साहः, बीजम् ।

बिन्दु लक्षयति—अवान्तरिति । अवान्तरार्थविच्छेदे—अशान्तरार्थस्य (वृत्तान्तिकदेशस्य) विच्छेदे (सम्भाषितप्रसङ्गे प्राप्ते सति) अच्छेदकारणम् = असम्भाषित-हेतुः, बिन्दुः ॥ ६६ ॥

जो मुख्यमें अल्पमात्र अङ्कुरित होकर अनेक प्रकारसे विस्तारको प्राप्त करता है ॥ ६५ ॥

फलका प्रथम हेतुभूत उसको “बीज” कहते हैं । जैसे—रत्नावलीमें भाग्यकी अनुकूलतासे युक्त यौगन्धरायणका व्यापार वत्सराज (उदयन) का रत्नावलीकी प्राप्तिमें कारण है । जैसे—वेणी संहारमें द्रौपदीके केशसंयमनमें कारणभूत भीमसेनके क्रोधसे बड़ा हुआ युधिष्ठिरका उत्साह है । अवान्तर कथाके विच्छेदमें अविच्छेदके कारणको “बिन्दु” कहते हैं ॥ ६६ ॥

यथा—रत्नावल्यामनङ्गपूजापरिसमाप्ती काव्यार्थविच्छेदे सति 'उदयनस्येन्दोरिवोद्भोक्षते' इति सागरिका श्रुत्वा '(सहर्षम्) कथं पतो सो उद्वलणगरिन्दो' इत्यादिरवान्तरार्थहेतुः ।

व्यापि प्रासङ्गिकं वृत्तं पताकेत्यभिधीयते ।

यथा—रामचरिते सुग्रीवादेः, वेण्यां भीमादेः, शाकुन्तले विदूषकस्य चरितम् ।

पताकानायकस्य स्यान्न स्वकीयं फलान्तरम् ॥ ६७ ॥

गर्भं सन्धौ विमर्शं वा निर्वाहस्तस्य जायते ।

यथा—सुग्रीवादेः, राज्यप्राप्त्यादि । यत् मुनिनोक्तम्—

'आ गर्भोद्वा विमर्शाद्वा पताका विनिवर्तते ॥' इति ।

उदाहरति—रत्नावल्यामिति । कथास्यविच्छेदे = कथास्यस्य (वृत्तान्तक-
देशस्य) विच्छेदे (अवसाने प्राप्ते) सति ।

पताका लक्षप्रति—व्यापीति । व्यापि = व्यापकम्, उपसंहार यावत्स्थापीति ।
तावत् प्रासङ्गिकं = प्रसङ्गवशादुपस्थितं, वृत्तं = वृत्तान्तः, "पताका" इति अभिधीयते ।

उदाहरति—रामचरित इति । रामचरिते सुग्रीवादेर्वेणीसंहारे भीमसेनादेः
शाकुन्तले विदूषकस्य चरितं "पताका" इति ।

पताकायां विशेषमाह—पताकानायकस्येति । पताकानायकस्य = सुग्रीवादेः
स्वकीयम् = आश्रीयं, स्वमात्रोपकारीति भावः । फलान्तरम् = अन्यत् फलं, न स्यात् ॥ ६७ ॥

गर्भं विमर्शं वा सन्धौ, तस्य = पताकानायकस्वकीयफलस्य, निर्वाहं = निर्वरणं,
समाप्तिरिति भावः । जायते = निष्पद्यते । उदाहरति यथा सुग्रीवादेः राज्यप्राप्त्यादि ।

मुनिवाक्यं विवर्तितं—यतिवति । यत्, मुनिना = भरतमुनिना । आ गर्भान् =
गर्भसन्धिपर्यन्तम्, वा विमर्शात् = विमर्शसन्धिपर्यन्तं वा पताका विनिवर्तते = समाप्ति

जैसे रत्नावलीमें कामदेवकी पूजाकी समाप्तिमें कथास्यक विच्छेद होनेपर "उदय-
नस्येन्दोरिवोद्भोक्षते" इत्यादि पद्य सुनकर सागरिका (हृषिकेसय) "कैसे ये वे उदयन
राजा है" सागरिका का यह कथन अवान्तर कथाके अविच्छेदका कारण है ।

व्यापक और प्रासङ्गिक चरित्रको "पताका" कहते हैं ।

जैसे रामचरितमें सुग्रीव आदिका, वेणीसंहारमें भीम आदिका और शाकुन्तलमें
विदूषकका चरित्र "पताका" है ।

पताकाके नायकका अपना भिन्न फल नहीं होता है ॥ ६७ ॥

गर्भं वा विमर्शं सन्धिमें उसका निर्वाह होता है ।

जैसे सुग्रीव आदिकी राज्यप्राप्ति आदि । मुनिने जो कहा है—गर्भसन्धिके पूर्व
विमर्श सन्धिके पूर्व पताका समाप्त होती है ।

तत्र पताकेति । पताका नायकफलं निर्वहणपर्यन्तमपि पताकायाः प्रवृत्तिदर्शनात् इति व्याख्यातमभिनवगुप्तपादेः ।

प्रासङ्गिकं प्रदेशस्थं चरितं प्रकरी मता ॥ ६८ ॥

यथा—कुलपत्यङ्के रावणजटायुसंवादः ।

प्रकरी नायकस्य स्यान्न स्वकीयं फलान्तरम् ।

यथा—जटायोः मोक्षप्राप्तिः ।

अपेक्षितं तु यत्साध्यमारम्भो यन्निबन्धनः ॥ ६९ ॥

समापनं तु यत्सिद्धयै तत्कार्यमिति संमतम् ।

यथा—रामचरिते रावणवधः ।

अवस्था पञ्च कार्यस्य प्रारब्धस्य फलार्थिभिः ॥ ७० ॥

प्राप्नोति । तत्र पताकापदस्याऽप्यपताकानायकफलत्वेन विवक्षितः, निर्वहणपर्यन्तमपि पताकायाः प्रवृत्तिदर्शनादिति अभिनवगुप्तपादाचार्यैः व्याख्यातम् ।

प्रकरी लभयति—प्रासङ्गिकमिति । प्रासङ्गिकं=प्रसङ्गात् उपस्थितं प्रदेशस्थम्=एकदेशमाश्रित्यतः, चरितं=चरित्रं, प्रकरी मता=प्रकरीत्वेनाश्रियता ॥ ६८ ॥

उदाहरति—कुलपत्यङ्क इति ।

प्रकरीनायकस्येति । प्रकरीनायकस्य=जटायुप्रभृतेः, स्वकीयं=नैजं, फलान्तरम्=अन्यत् फलं (प्रयोजनम्), न स्यात्, आनुषङ्गिकत्वेनेति भावः । तत्=अपेक्षितं=कतुमिष्टं, यत् साध्यं=साधनीयं, यन्निबन्धनः=यदुद्देश्यकः, आरम्भः=प्रथमप्रवृत्तिः । ६९ ॥

यत्सिद्धयै=यस्य सिद्धयै (निर्वहणाय), समापनं=सामग्रीसंग्रहः, तत् "कार्यम्" इति संमतम्=विदुषामभिमतम् ।

उदाहरति—यथा रामचरित इति ।

कार्यस्य पञ्चावस्था निर्दिशति—अवस्था इति । फलार्थिभिः=प्रयोजनाकारुक्षिभिः, पुरुषैः, प्रारब्धस्य=कृताऽऽरम्भस्य, कार्यस्य पञ्च=पञ्चसंश्लेषकाः, अवस्थाः=अङ्कानि, सञ्चन्तीति शेषः ॥ ७० ॥

उत्तमे "पताका" शब्दसे पताकाके नायक का फल लिया जाता है, निर्वहण सन्धि पर्यन्त भी पताकाकी प्रवृत्ति देखनेसे ऐसी अभिनवगुप्तपादाचार्यने व्याख्या की है ।

प्रसङ्गसे आये हुए एक देशस्थित चरित्रको "प्रकरी" कहते हैं ॥ ६८ ॥

जैसे कुलपत्यङ्कमें रावण ओर जटायुका संवाद "प्रकरी" है ।

प्रकरीके नायकका अपना भिन्न फल नहीं होता है । जो साध्य अपेक्षित है, जिसके लिए आरम्भ है ॥ ६९ ॥

जिसकी सिद्धिके लिए उपायसंग्रह है, वह "कार्य" माना गया है ।

जैसे रामचरितमें 'रावणवध' कार्य है ।

फलकी इच्छा करनेवालोंसे प्रारब्ध कार्यकी पाँच अवस्थाएँ होती हैं ॥७०॥

आरम्भयत्नप्राप्त्याशानियताप्तफलागमाः ।

तत्र—

मवेदारम्भ औत्सुक्यं यन्मुख्यफलसिद्धये ॥ ७१ ॥

यथा—रत्नावल्यां रत्नावलयन्तःपुरनिवेशार्थं योगन्धरायणस्थौ-
त्सुक्यम् । एवं नायकनायिकादीनामस्त्यौत्सुक्यमाकरेषु बोद्धव्यम् ।

प्रयत्नस्तु फलावाप्तौ व्यापाराऽतित्वरान्वितः ।

यथा रत्नावल्याम्—‘वहवि ण अत्थि अण्यो दंसण उवाअं। त्ति जघा तथा
आलिह्विअ जघासमीहिदं करइस्सम।’ इत्यादिना प्रतिपादितो रत्नावल्या-
श्चित्रलेखनादिर्वत्सराजसङ्गमोपायः । यथा च—रामचरिते समुद्रबन्धनादिः ।

नामतस्ता निर्दिशति—आरम्भेति । आरम्भो यत्नः, प्राप्त्याशा, नियताप्तिः
फलागमश्चेति ।

आरम्भं लक्षयति—भवेदिति । मुख्यफलसिद्धये = मुख्यफलस्य (नायक-
प्रधानप्रयोजनस्य) सिद्धये (निष्पत्तये) यत् औत्सुक्यं = नायकादेरौत्कण्ठ्यं, स-
आरम्भो भवेत् ॥ ७१ ॥

आरम्भमुदाहरति—यथा रत्नावल्यामिति । आकरेषु = उपजीव्यवृत्तेषु ।

प्रयत्नं लक्षयति—प्रयत्नस्तिबन्ति । फलाऽवाप्तौ = नायकस्य नायिकाया वा
मुख्यप्रयोजनप्रप्त्तौ विषये, अतित्वराऽन्वितः = अतिशयक्षिप्रतायुक्तः, व्यापारः = क्रिया,
प्रयत्नो भवेत् ।

प्रयत्नमुदाहरति—यथा रत्नावल्यामिति । “तथाऽपि नाऽस्ति अन्यो दर्शनी-
पाय इति यथा तथा आलिख्य यथासमीहितं करिष्यामी” ति संस्कृतच्छाया । आलिख्य=
चित्रायत्वा, वत्सराजमूर्तिमिति शेषः । यथासमीहितम् = अभीष्टानुसारम् ।

जैसे—आरम्भ, यत्न, प्राप्त्याशा, नियताप्ति और फलागम ।

मुख्य फलकी सिद्धिके लिए जो उत्कण्ठा है वह “आरम्भ” है ॥ ७१ ॥

जैसे रत्नावलीमें रत्नावलीकी अन्तःपुरमें रखनेके लिए योगन्धरायणकी उत्कण्ठा
है । इसी प्रकार नायक और नायिका आदियोंका उत्कण्ठाका आकर (मूल) ग्रन्थोंमें
जानना चाहिए । फलकी प्राप्तिके विषयमें अल्प स जीघ्रतासे कुछ व्यापार ‘प्रयत्न’ है
जैसे रत्नावलीमें—“तो जो दर्शनके लिए दूसरा उपाय नहीं है इस लिए किसी भी
प्रकारसे लिखकर इच्छाके अनुसार कहेंगी ।” इत्यादि वाक्यसे प्रतिपादित रत्नावलीका
चित्रलेखन आदि वत्सराजके समागमका उपाय “प्रयत्न” है । जैसे रामचरितमें समुद्र-
बन्धन आदि ।

उपायापायशङ्कान्यां प्राप्त्याश्चा प्राप्तिमम्भवः ॥ ७२ ॥

यथा—रत्नावल्यां तृतीयेऽङ्के वेषपरिवर्तनाभिसरणादेः सङ्गसोपायाद्वासवदत्तालक्षणाऽपायशङ्कया चानिर्धारितैकान्तसङ्गमरूपफलप्राप्तेः प्राप्त्याशा ।

एवमन्यत्र ।

अपायाभावात् प्राप्तिर्नियतामिस्तु निश्चिता ।

अपायाभावाभिर्धारितैकान्तफलप्राप्तिः । यथा रत्नावल्याम्—‘राजा-
देवीप्रसादनं त्यक्त्वा नान्यमत्रोपायं पर्यामि ।’ इति देवीलक्षणापायस्य
प्रसादनेन निवारणाभियतफलप्राप्तिः सूचिता ।

प्राप्त्याशां लक्षयति—उपायाऽपायेति । उपायाऽपायशङ्काम्—उपायः
(फलसिद्धिसाधनम्) अपायः (फलसिद्धौ प्रतिबन्धः) तच्छङ्काम्भ्यं (तत्सन्देहाभ्याम्)
प्राप्तिसंभवः = फलप्राप्तिसंभावना, प्राप्त्याशा ॥ ७२ ॥

प्राप्त्याशामुदाहरति—यथा रत्नावल्यामिति । वासवदत्तालक्षणाऽपायशङ्कया=
वासवदत्तास्वरूपप्रतिबन्धकसन्देहेन । अनिर्धारिता=अनिश्चिता, या एकान्ते=(रद्दसि),
संगमरूपकफलप्राप्तिप्रत्याशा संगमरूपस्य (उदयनसंगमरूपस्य) फलस्य (प्रवी-
जनस्य) प्राप्तेः (लाभस्य) प्रत्याशा ।

नियताऽऽप्ति लक्षयति—अपायाऽभावात् इति । अपायाऽभावात् = प्रति-
बन्धाभावात् । निश्चिता=निर्धारिता, प्राप्तिः=फललाभः । नियताऽऽप्तिः ।

विचर्षोति—अपायाऽभावात् = प्रतिबन्धाऽभावात् ।

उदाहरति—यथेति । देवीप्रसादनं=वासवदत्तासन्तोषणम् । इति = अनया
उक्त्या, देवीलक्षणाऽपायस्य = वासवदत्तारूपप्रतिबन्धस्य ।

उपाय (कारण) और अपाय (विघ्न) को शङ्काओंसे प्राप्तिकी संभावना
को ‘प्राप्त्याशा’ कहते हैं ॥ ७२ ॥

जैसे रत्नावलीमें तीसरे अङ्कमें वेष बदलना और अभिसरण आदि संगम के
उपायसे वासवदत्तारूप विघ्नकी शङ्कासे अनिश्चित अवश्य संगमरूप फलकी प्राप्तिकी
आशा ‘प्राप्त्याशा’ है ।

इसी तरह अन्यत्र भी जानें ।

विघ्नके अभावासे निश्चित एकान्तफल प्राप्तिकी ‘नियताऽऽप्ति’ कहते हैं ।

जैसे रत्नावलीमें राजा—‘देवी (वासवदत्ता) का प्रसादन (प्रसन्न कराना)
छोड़कर यहाँ पर अन्य उपाय नहीं देखता हूँ ।’ इस प्रकार देवीरूप विघ्नका प्रसादन
(प्रसन्न कराने) से निवारण होनेसे निश्चित फलप्राप्तिकी सूचना है ।

साऽवस्था फलयोगः स्याद्यः समग्रफलोदयः ॥ ७३ ॥

यथा—रत्नावल्यां रत्नावलीलाभश्चक्रवर्तित्वलक्षणफलान्तरलाभसहितः ।
एवमन्यत्र ।

यथासंख्यमवस्थाभिराभिर्योगात् पञ्चभिः ।

पञ्चधवेतिवृत्तस्य भागाः स्युः पञ्च सन्धयः ॥ ७४ ॥

तल्लक्षणमाह—

अन्तरैकार्यसम्बन्धः सन्धिरेकान्वये सति ।

एकेन प्रयोजनेनान्वितानां कथांशानाभवान्तरैकप्रयोजनसम्बन्धः
सन्धिः । तद्देवानाह—

फलाऽऽगम (फलभोगम्) लक्षयति—साऽवस्थेति । यः, समग्रफलोदयः =
समग्राणां (सपूर्वानाम्) फलानां (प्रयोजनानाम्) उदयः (उद्भवः) सः, फलयोगः=
फलागमः, सा अवस्था, स्यात् = भवेत् ॥ ७३ ॥

फलाऽऽगममुदाहरति—यथेति । चक्रवर्तिलक्षणेत्यादिः = चक्रवर्तित्वलक्षणं
(साम्राज्यस्वरूपम्) यत् फलान्तरम् (अन्यत् फलं = प्रयोजनम्) तललाभसहितः
(तत्प्राप्तिसहकृतः) ।

सन्धीन्निर्देष्टुमुपक्रमते—यथासंख्यमिति । आभिः = पूर्वोक्ताभिः । पञ्चभिः,
अवस्थाभिः, आरम्भादिभिः । यथासंख्यां = सक्रमं, योगात् = सम्बन्धात्, इतिवृत्तस्य=
रूपकवृत्तान्तस्य, पञ्चधा एव = प्रकारपञ्चकेन एव, भागाः = अंशाः, पञ्च
सन्धयः स्युः ॥ ७४ ॥

सन्धिलक्षणमाह—अन्तरैकेति । एकाऽव्यये = एकस्य (मुख्यप्रयोजनस्य)
अन्वये (सम्बन्धे) सति, अन्तरैकाऽर्थसम्बन्धः (अवान्तरैकप्रयोजनसम्बन्धः, "सन्धिः" ।

विवृणोति—एकेनेति । एकेन, प्रयोजनेन = मुख्यफलेन, अन्वितानाम्=अन्वय-
सम्बन्धानां, कथांशानां = वृत्तान्तभागानाम्, अवान्तरैकप्रयोजनसम्बन्धः = रूपकैक-
देशप्रयोजनयोगः, सन्धिः ।

ओ समस्त फलका उदय है उस अवस्थाको "फलागम" कहते हैं ॥ ७३ ॥

जैसे रत्नावलीमें रत्नावलीका लाभ और चक्रवर्तिश्च प्राप्तिकरूप दूसरे फलसे
सहित है । इसी तरह अन्यत्र भी समझें ।

इन पाँच अवस्थाओंके सम्बन्धसे इतिवृत्तके पाँच भाग ही यथासंख्य (क्रम)
से पाँच सन्धियाँ होती हैं ॥ ७४ ॥

उनका लक्षण कहते हैं—एक प्रयोजनसे अन्वित कथांशोंके अवान्तर एक
प्रयोजनसे सम्बन्धको "सन्धि" कहते हैं । सन्धिके भेदोंको कहते हैं—

मुखं प्रातमुखं गर्भा विमशे उपसहृतिः ॥ ७५ ॥
इति पञ्चाऽस्य भेदाः स्युः क्रमालक्षणमुच्यते ।

यथोद्देशं लक्षणमाह—

यत्र बीजसमुत्पत्तिर्नानार्थैरसम्भवा ॥ ७६ ॥
प्रारम्भेण समायुक्ता तन्मुखं परिकीर्तितम् ।

यथा—रत्नावल्यां प्रथमेऽङ्के ।

फलप्रधानोपायस्य मुखसन्धिनिवेशिनः ॥ ७७ ॥
लक्ष्यालक्ष्य इवोद्भेदा यत्र प्रतिमुखं च तत् ।

यथा—रत्नावल्यां द्वितीयेऽङ्के चत्सराजसागरिकासमागमहेतोरनु-

सन्धिभेदानुद्दिशति—**मुखाभिति** । अस्य=सन्धेः । भेदाः = प्रकाराः । क्रमात्= उद्देशक्रमात् । यथोद्देशम् = उद्देशानुसारम् । नाममात्रेण वस्तुसंकीर्तनमुद्देशः ॥ ७५ ॥

मुखं लक्षयति—प्रप्रेति । यत्र = यस्मिन्, सन्धौ । नानाऽर्थैरसम्भवा = अनेकवृत्तान्तरसौक्ष्म्या ॥ ७६ ॥

प्रारम्भेण = पूर्वोक्ताऽवस्थाविशेषेण, समायुक्ता = सम्बद्धा, बीजसमुत्पत्तिः = बीजस्य (पूर्वोक्तस्थाऽर्थप्रकृतिविशेषस्य) समुत्पत्तिः (प्रादुर्भावः), तत्, मुखं = मुखसन्धिः, परिकीर्तितम् । उदाहरति—**यथेति** ।

प्रतिमुखं लक्षयति—फलप्रधानोपायस्येति । यत्र = यस्मिन् सन्धौ, मुखसन्धि-निवेशिनः = मुखसन्धौ निवेशिते तच्छीलस्तस्य, मुखसन्धिप्रवेशिनः । फलप्रधानोपायस्य = फलस्य (प्रयोजनस्य) यः प्रधानोपायः (मुख्यकारणम्), तस्य । लक्ष्यालक्ष्यः = किञ्चिज्ज्ञेयः, इव । उद्भेदः = प्रकाशः, भवति । तत् प्रतिमुखं = प्रतिमुखसन्धिः ॥ ७७ ॥

प्रतिमुखमुदाहरति—**यथा रत्नावल्यामिति** । चत्सराजसागरिकासमागम-हेतोः = चत्सराजसागरिकयोः (उद्भेदाःगरिकयोः), समागमः (सङ्गमः), तद्वेनोः

मुख, प्रतिमुख, गर्भ, विमशे और उपसहृति ॥ ७५ ॥

सन्धिके ये पाँच भेद होते हैं । उनका लक्षण क्रमसे कहते हैं ।

जहाँ अनेक अर्थ और अनेक रसोंका सूचक बीजकी उत्पत्ति प्रारम्भ नामक अवस्थासे युक्त हो उसे "मुख" कहते हैं ॥ ७६ ॥

जैसे रत्नावलीके प्रथम अङ्कमें ।

जहाँ मुखसन्धिके निवेशित फलप्रधान उपायका विकास कुछ लक्ष्य और कुछ अलक्ष्य हो उसे 'प्रतिमुख' कहते हैं ॥ ७७ ॥

जैसे रत्नावलीमें दूसरे अङ्कमें चत्सराज और सागरिकाके समागमका हेतु—

रागबीजस्य प्रथमाङ्कोपक्षितस्य सुसंगता—विदूषकाभ्यां ज्ञायमानतया किञ्चित्लक्ष्यस्य वासवदत्तया चित्रफलकवृत्तान्तेन किञ्चिदुन्नोयमानस्यो-
द्देशरूप उद्भेदः ।

फलप्रधानागायस्य प्रागुद्भिन्नस्य किञ्चन ॥ ७० ॥

गर्भो यत्र समुद्भेदो हासान्वेषणवान्मुहुः ।

फलस्य गर्भीकरणाद्गर्भः । यथा रत्नावल्यां द्वितीयेऽङ्के—‘सुसंगता—
सहि, अदक्खिणा दाणि सि तुमं जा एवं भट्टिणा हत्थेण गहिदा वि कोवं ण
मुञ्चसि’ इत्यादौ समुद्भेदः । पुनर्वासवदत्ताप्रवेशे हासः । तृतीयेऽङ्के—‘तद्गतो-
न्वेषणाय गतः कथं चिरयति वसन्तकः’ इत्यन्वेषणम् । विदूषकः—ही ही भोः,
कोसम्भीरवज्रलम्भेणाधि ण तादिसो पिअवअस्सस्स परितोसो जादिसो मम

(सत्कारणम्), प्रथमाङ्कोपक्षितस्य = प्रथमाङ्के कृतोपक्षेपस्य । अनुरागबीजस्य =
शासतिरूपबीजस्य उन्नोयमानस्य=अनुमीयमानस्य । उद्देशरूपः=प्रकारस्वरूपः ।

गर्भं लक्षयति—फलप्रधानोपायस्येति । प्राक् = पूर्वसन्धिद्वये, किञ्चन
उद्भिन्नस्य = किञ्चित् प्रकाशं प्राप्तस्य, फलप्रधानोपायस्य = फलस्य (प्रयोजनस्य)
यः प्रधानोपायः (मुख्यकारणम्), तस्य । यत्र = सन्धौ, मुहुः = बारं बारं, हासाऽ-
न्वेषणवान् = हासः (तिरोभावः) अन्वेषणम् (अनुसन्धानम्) तद्वान् (तच्छुक्तः) ;
समुद्भेदः = प्राकट्यं भवति, सर्गर्भः = गर्भसन्धिः । स्मृतः = चिन्तितः ॥ ७० ॥

विवृणोति—फलस्येति । फलस्य = प्रयोजनस्य, गर्भीकरणात् = अभ्यन्तरी-
करणत्वं गर्भः । उदाहरति—यथेति । “सखि ! अदक्खिणा इदानीम् अस्मि एवं या एवं
भर्त्रा हस्तेन गृहीता अपि कोपज मुञ्चसि ।” इति संस्कृतच्छंया । समुद्भेदः = प्राकटयम्,
अनुरागस्येति शेषः । हासः = तिरोभावः ।

अनुराग बीजका पहले अङ्कमें उप शप्त है उसे सुसंगता और विदूषकने जाना मतः वह
कुछ लक्ष्य हुआ एवम् वासवदत्ताने चित्रके वृत्तान्तसे कुछ कल्पना करली मतः
अलक्ष्य भी हुआ ।

पूर्वसन्धिमें कुछ प्रकाशित हुए फलप्रधान उपायका जहाँ हास और अन्वेषणसे
युक्त होकर बारंबार विवास हो उसे “गर्भसन्धि” करते हैं ॥ ७० ॥

फलको भीतर रहनेसे “गर्भ” सन्धि कहते हैं । जैसे रत्नावलीके दूसरे अङ्कमें,
सुसंगता — सखि ! तुम अनुराग हो जो इस प्रकार स्वामीसे हाथसे गृहीत होकर भी
क्रोध नहीं छोड़ती हो । इत्यादिमें समुद्भेद है । फिर वासवदत्ताके प्रवेशमें हास है ।
तीसरे अङ्कमें ‘उत्पत्ति वृत्तान्तके अन्वेषणके लिए गये हुए वसन्तक कैसे विदूषक बन
रहे हैं’ यह अन्वेषण है । विदूषक—‘वाह वाह ! कौशाब्दी राजके लाभसे भी प्रिय

सभासादा प्रियवचन सुणिअ भविस्सदि' इत्यादावुद्भेदः । पुनरापि चासव-
दत्ताप्रत्यभिज्ञानाद् ह्यासः । सागरिकायाः सङ्केतस्थानगमनेऽन्वेषणम् ।
पुनर्लतापाशकरणे उद्भेदः ।

अथ विमर्शः—

यत्र मुख्यफलोपाय उद्भिन्नो गर्भतोऽधिकः ॥ ७९ ॥

शापाद्यैः सान्तरायश्च स विमर्श इति स्मृतः ।

यथा शाकुन्तले चतुर्थाङ्कादौ—अनसूया—पिअंवदे, जइवि गन्धर्वेण विवाहेण
णिब्बुत्तकल्लाणा पिअसही सउन्तला अणुरुचभत्ताभाइणो संवृत्तंति निवृत्तं मे
ह्मिअअम्, तह वि एत्तिअ चिन्तणिब्बजम्' इत्येत आरभ्य सप्तमाङ्कोपक्षिप्ताङ्क-
कुन्तलाप्रत्यभिज्ञानात्प्रागर्थसम्बन्धः शाकुन्तलाविस्मरणरूपविघ्नलिङ्गितः ।

“ही ही भोः ! कौशाम्बोराज्यलाभेऽपि न तादृशः प्रियवचस्यस्य परितोषो यादृशो
मम सकाशात् प्रियवचनं श्रुत्वा भविष्यती”ति संस्कृतच्छाया । अन्वेषणम्=अनुसन्धानम् ।

विमर्शं लक्षयति—यत्रेति । यत्र=सन्धी, मुख्यफलोपायः=मुख्यफलस्य (प्रधान-
प्रयोजनस्य) उपायः (हेतुः) । गर्भतः=गर्भसन्धेः अधिकः=प्रचुरः, उद्भिन्नः=प्रकशितो
भवति, एवं च शापार्थः=दुरेषणप्रभृतिभिः, आद्यपदेन भयादिग्रहणम् । साऽन्तरायश्च =
प्रतिबन्धयुक्तश्च भवति स विमर्शः=विमर्शनामा सन्धिः, स्मृतः=चिन्तितः ॥ ७९ ॥

विमर्शमुदाहरति—यथाशाकुन्तले इति । “प्रियंवदे ! यद्यपि गान्धर्वेण
विवाहेन निवृत्तकल्याणा प्रियसखी शाकुन्तला अनुरूपमवृंभाग्नी संवृत्तंति निवृत्तं मे
हृदयं, तथाऽप्येतावच्छिन्तनीयम् ।” इति संस्कृतच्छाया । अर्थसम्बन्धः=वृत्तान्तसमूहः ।
शाकुन्तलाविस्मरणेत्यादिः ० ।

“विचिन्तयन्ती यमनन्यमानसा तपोधनं वेरिस न मामुपस्थितम् ।

स्मरिष्यति स्त्री न स बोधतोऽपि सन्कथां प्रमत्तः प्रथमोदितामिव ॥’

(शाकुन्तले ४—१) ।

इति दुर्वाससः शापेनाऽविस्मरणम् ।

मित्रको भ्रंसा परितोष नहीं होगा जैसे कि मुझसे प्रिय वचन सुनकर होगा” इत्यादिमें
उद्भेद है । फिर भी वासवदत्ताको पहचाननेसे ह्यास है । सागरिकाके सङ्केतस्थानमें
जानेपर अन्वेषण है । फिर लतापाश बनानेसे उद्भेद ही गया है ।

जहाँ मुख्य फलका उपाय गर्भसन्धिसे अधिक उद्भिन्न हो, परन्तु शापादिव्येष्टि
विघ्नयुक्त हो वह “विमर्श सन्धि” है ॥ ७९ ॥

जैसे शाकुन्तलके चतुर्थ अङ्कके आरम्भमें, अनसूया—“प्रियंवदे ! यद्यपि
गान्धर्वं विवाहसे कल्याणभाग्नी प्रियसखी योग्य पतिको प्राप्त करनेवाली हो गई इस
कारण मेरा चित्त सुखी है, तो भी इतना विचार करना चाहिए” यहसे आरम्भ कर
हातथें अङ्कमें रखे गये शाकुन्तलाके प्रत्यभिज्ञान (पहचान) से पहले का कथा भाग
शाकुन्तलाके विस्मरणरूप विघ्नसे युक्त है ।

अथ निर्वहणम् —

बीजवन्तां मुखाद्यर्था विप्रकीर्णा यथायथम् ॥ ८० ॥

एकाथमुपनीयन्ते यत्र निर्वहणं हि तत् ।

यथा—वेण्याम्, 'कञ्चुकी—(उपसृत्य, सहर्षम्) महाराज ! वर्धसे । अयं खलु भीमसेनो दुर्योधनक्षतजारुणीकृतसर्वशरीरो दुर्लक्ष्यव्यक्तिः' इत्यादिना द्रौपदीकेशसंयमनादिमुखसन्ध्यादिबीजानां निजनिजस्थानोप-
क्षिप्तानामेकार्थयोजनम् ।

यथा वा—शाकुन्तले सप्तमाह्ने शकुन्तलाभिज्ञानादुत्तरोऽर्थराशिः ।
एवामङ्गान्याह—

उपक्षेपः परिकरः एगिन्यासां विलोमनम् ॥ ८१ ॥

निर्वहणम् (उपसंहृतिम्) लक्षयति—बीजवन्त इति । यथायथं—यथास्व,
विप्रकीर्णाः = कविना उपविष्टाः, बीजवन्तः = पूर्वोक्तबीजाऽर्थयुक्ताः, मुखाद्यर्थाः =
मुखादिसन्धिचतुष्टयविषयाः, यत्र = सन्धी, एकार्थं = मुख्यफलप्रयोजनम्, उपनीयन्ते =
पुज्यन्ते, तत् निर्वहणम् = उपसंहृतिः, हि = निश्चयेन ।

उपसंहृतिमुदाहरति—यथा वेण्यामिति । दुर्योधनेत्यादिः = दुर्योधनस्य
(सुयोधनस्य) सतजेन (ऊरुभङ्गजातः घिरेण), अरुणीकृतं (रक्तीकृतम्) सर्व-
शरीरम् (सम्पूर्णदेहः) यस्य सः । दुर्लक्ष्यव्यक्तिः = दुर्लक्ष्या (दुर्ज्ञेया) व्यक्तिः (प्रकाशः)
यस्य सः, सोऽयं भीमसेनः । एकार्थयोजनम् = एकस्य (प्रधानफलस्य द्रौपदीकेश-
संहारादिः) अर्थे (निमित्ते) योजनम् (उपकरणत्वेन सम्बन्धनम्) ।

मुदाहरणान्तरमाह—यथा वेति । अर्थराशिः = विषयसमूहः ।

मुखादिसन्धीनामङ्गेषु प्राङ्मुखसन्धेरङ्गान्युद्गति—उपक्षेप इति । उपक्षेप-
मारभ्य विलोमनं यावच्चत्वार्यङ्गानि ॥ ८१ ॥

बीजवाले मुख आदि सन्धियां बिखरी जाकर जहाँ एक प्रयोजनमें काई जाती
है वह "निर्वहण सन्धि" है ॥ ८० ॥

जैसे जगोतहारमें-- कञ्चुकी-(पास जाकर हृदपूर्वक) महाराज ! आपकी जय
हुई है । ये भीमसेन दुर्योधनके संधिरसे सब शरीर लाल हो जानेसे दुःखसे पहचाने जाते
हैं । इत्यादिसे अपने-अपने स्थानमें उपाक्षिप्त द्रौपदीके केशसंयमन आदि मुखसन्धि
आदि बीजों को एक अर्थमें योजनः बी गई है । अथवा शाकुन्तलके सातवें अङ्कमें
शकुन्तलके अभिज्ञानमें चतुष्टय अर्थराशि है ।

मुखादि के अङ्गों को कहते हैं— उपक्षेपसे विलोमन 'तक चार' ॥ ८१ ॥

८० सः २

युक्तिः प्राप्तिः समाधानं विधानं परिभाषा ।

उद्देशः करणं भेद एतान्यङ्गानि वै मुखे ॥ ८२ ॥

यथोद्देशं लक्षणमाह—

काव्यार्थस्य समुत्पत्तिरूपक्षेप इति स्मृतः ।

काव्यार्थः = इतिवृत्तलक्षणप्रस्तुताभिधेयः । यथा वेण्याम्—‘भीमः—

लाक्षागृहानलविषासभाप्रवेशः

प्राणेषु विप्लनिचयेषु च नः प्रहृत्य ।

आकृष्य पाण्डववधूपरिधानकेरान्

स्वस्था भवन्ति मयि जीवति धार्तराष्ट्राः ॥

युक्तिरिति । युक्तिमारभ्य भेदं यावदष्टौ संहृत्य द्वादशसंख्यकानि एतानि अङ्गानि मुखे भवन्तीति शेषः ॥ ८२ ॥

तत्रोपक्षेपं लक्षयति—काव्याऽर्थस्येति । काव्याऽर्थस्य = दुःखकाव्यप्रदक्षेपीप-
वृत्तान्तस्य । समुत्पत्तिः = संक्षेपेणोपक्षेपणम् उपक्षेप इति, स्मृतः = चिन्तितः ।

विद्योति—काव्यार्थ इति । काव्याऽर्थः = इतिवृत्तलक्षणप्रस्तुताऽभिधेयः =
इतिवृत्तं लक्षणं (स्वरूपम्) यस्य सः तादृशः प्रस्तुताऽभिधेयः (प्रस्तुतः = प्रकृतः,
अभिधेयः = कथनीयः) स काव्यार्थः ।

उपक्षेपमुदाहरति—यथा वेण्यां भीम इति । लाक्षाऽमलेति । ‘स्वस्था
भवन्तु कुंजराजसुताः सभूत्याः’ इति सूत्रधारस्योक्तिं श्रुत्वा प्रविष्टस्य भीमस्योक्तिरियम् ।
धार्तराष्ट्राः = धृतराष्ट्रपुत्रा दुर्योधनादयः । लाक्ष्येति = लाक्षागृहाऽमलः (लाक्षाशूद्रे =
जतुप्रवने, अमलः = अग्निसंयोजनम्) । विद्याऽम्नं (विषमयमक्यप्रधानम्) ; सभाप्रवेशः
(छलसूतविधानार्थं गोष्ठीप्रवेशनम्) । इत्येतैः कार्यैः, नः = अस्माकं पाण्डवानां,
प्राणेषु = अङ्गेषु, जीवनविधयेष्विति भावः । विप्लनिचयेषु च = घनसमूहेषु च, प्रहृत्य =
प्रहारं कृत्वा, तत्रापि पाण्डववधूपरिधानकेरान् = पाण्डववधवाः (द्रौपद्याः) परिधानं
(वस्त्रं, शोणिकालः) केशान् = शिरोरुहान्, आकृष्य = आकर्षणं कृत्वा, एतानि
कुंजमार्गिण कृत्वेतं भावः, मयि = भीमसेनेन, जीवति = प्राणाश्चारयति सति । स्वस्था =
स्वास्थ्ययुक्ताः, भवन्ति = भविष्यन्ति, ‘वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवहे’ति भविष्यत्सामीप्ये
रुदः । काकुप्रवनेन न स्वस्था भविष्यन्तीति भावः । वसन्ततिलका वृत्तम् ।

युक्तिसे लेकर भेद तक आठ, इस प्रकार मुखसन्धिमें बारह भेद होते हैं । ॥ ८२ ॥

काव्याऽर्थ अर्थात् इतिवृत्तकी उत्पत्तिको “उपक्षेप” कहते हैं ।

जैसे वेणीसंहारमें भीमसेन कहते हैं—

लाक्षागृहमें अग्नि लगाना, विषयुक्त अन्न खिलानेसे और घृतसभामें प्रवेश करानेसे
हमारे प्राणोंमें और घनराशियोंमें प्रहार कर पाण्डवोंकी वधु (द्रौपदी) के वस्त्र और
केशोंको बांधकर धृतराष्ट्रके पुत्र (दुर्योधन आदि) मेरे बीते जी स्वस्थ होंगे ?

समुत्पन्नाथनाहुल्यं ज्ञेयः परिकरः पुनः ॥ ८३ ॥

यथा तत्रैव—

प्रबुद्धं यद्वैरं मम खलु शिशोरेव कुंरुभि-
नं तत्रार्थो हेतुर्न भवन्न किरीटी न च युवांम् ।
जरासन्धस्योरःस्थलमिव विरुढं पुनरपि
क्रुधा भीमः सन्धिं विघटयति, सूर्यं घटयत ॥

तन्निष्पत्तिः परिन्यासः—

अत्र नाटके युद्धरूपेतिवृत्तसमुत्पत्तेरुपक्षेपरूपं सन्ध्यङ्गम् ।

परिकरं नाम सन्ध्यङ्गं लक्षयति—समुत्पन्नेति । समुत्पन्नस्य (सम्जातस्य)
अर्थस्य (वृत्तान्तस्य) यत् बाहुल्यम् (साऽतिशयसूचनम्) पुनः “परिकरः” ज्ञेयः =
ज्ञातव्यः ॥ ८३ ॥

परिकरमुदाहरति—तत्रैवेति । प्रबुद्धमिति । वेणीसंहारे भीमसेनस्य सहदेवं
प्रयुक्तिरियम् । १-१० ॥ शिशोः एव = बालकस्य एव, मम = भीमसेनस्य, कुंरुभिः—
कीरवैः, दुर्गोचनादिभिरिति भावः । खलु, यद् खलु, वैरं = विरोधः, प्रबुद्धं = प्रबुद्धि-
मुपगतम्, तत्र = तस्मिन्क्षेत्रे, कार्यः = पूज्यः, युधिष्ठिर इति भावः । हेतुः = कारणम्,
न = नो वर्तते, किरीटी च = अर्जुनस्य, न हेतुः, युवां = नकुलसहदेवो अपि, न हेतुः ।
अतः, भीमः, क्रुधा = क्रोधेन, जरासन्धस्य = मगधाऽधिपस्य, उरःस्थलम् इव = वक्षः-
स्थलम् इव, विरुढं = जातं, कृष्णदौत्येनेति शेषः । सन्धिं = पणवन्ध, पुनरपि =
भ्रूवोऽपि, विघटयति = विधोऽयति, सूर्यं = युधिष्ठिरादयः घटयत = योजयत, च, जरासन्धस्य
जन्मादिवृत्तान्तो महाभारते समापर्वणि द्रष्टव्यः । सिद्धिरिणी वृत्तम् । अत्र समुत्पन्नस्य
वैररूपाऽर्थस्याऽतिशयसूचनापरिकरो नाम सन्ध्यङ्गम् ।

परिन्यासं लक्षयति—तन्निष्पत्तिरिति । तन्निष्पत्तिः = तस्य (काव्येति-
वृत्तस्य) निष्पत्तिः (उत्पत्तिः) “परिन्यासः” ।

उत्पन्न अर्थकी प्रचूरताको “परिकर” कहते हैं ॥ ८३ ॥

उ०—मेरा बन्धनसे ही जो कीरवोंसे विरोध बढ़ा, उसमें पूज्य (युधिष्ठिर)
अर्जुन और तुम दोनों (नकुल और सहदेव) इनमें कोई भी कारण नहीं है । अत एव
भीमसेन क्रोधसे जरा राक्षसीसे विरुढ (जोड़ें गये) जरासन्धके वक्षःस्थलके समान
कृष्ण आदिकी चेष्टासे विरुढ (उररत्न) सन्धि (सुलह) को फिर भी विघटित करने
है तुम लोग सुबटित कर दो ।

उत्पन्न अर्थकी सिद्धिको “परिन्यास” कहते हैं ।

यथा तत्रैव—

चञ्चद्भुजभ्रमितचण्डगदाभिधातसंचूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य ।
स्त्यानावनद्धघनशोणितशोणपाणिरुक्तंसयिष्यति कचांस्तव देवि ! भीमः ॥

अत्रोपक्षेपो नामेतिवत्तलक्षणस्य काव्याभिधेस्य संक्षेपेणोपक्षेपण-
मात्रम् । परिकरस्तस्यैव बहुलीकरणम् । परिन्यासस्ततोऽपि निश्चयापत्ति-
रूपतया परितो हृदये न्यसनम्, इत्येषां भेदः । एतानि चाङ्गानि उक्तेनैव
पौर्वापर्येण भवन्ति, अङ्गान्तराणि त्वन्यथापि ।

—गुणाख्यानं विलोभनम् ।

परिन्यासमुदाहरति—यथा तत्रैवेति । चञ्चद्भुजेत्यादिः ० । द्रौपदी प्रति
भीमसेनस्याक्तिरियम् । हे देवि = हे राजमहिषि ! द्रौपदि !, चञ्चद्भुजेत्यादिः ० = चञ्चद
(सञ्चरन्) यो भुजः (बाहुः), तन भ्रमन्ती (घूर्णन्ती) चण्डी (कठोरा) या गदा
(कासूः, आयुधविशेषः) तस्यः यः अनिघातः (आघातः), तेन सञ्चूर्णितम् (चूर्णी-
कृतम्) ऊरुयुगलं (सक्थियुग्मम्) यस्य, तस्य, स्त्यानाऽऽनद्धेःत्यादिः ० = स्त्यानम् (धनम्)
अवलम्बनं (सलम्बनं) वनं (गाढम्) यत् शोणितं (रक्तम्) तेन शोणः (रक्तकणः)
पाणिः (करः) यस्य सः, तादृकः, सः, भीमः = भीमसेनः, तव = भवत्याः, कवान् = कुन्तलान्,
दुःशासनः कर्षणेन शिथिलितानिति भावः । उक्तंसयिष्यति = भूषयिष्यति । वसन्ततिलका
वृक्षम् । अत्र दुर्वाधिनोऽभङ्गलक्षस्य भाविकार्यस्य निष्पत्तेः परिन्यासो नाम सन्धयङ्गम् ।

विवृणोति—अत्रेत्यति । इतिवृत्तलक्षणस्य = वृत्तान्तरूपस्य, काव्याभिधेयस्य =
दृष्टवकाव्यप्रतिपादनीयस्य, संक्षेपेण = समासेन, उपक्षेपणमात्रम् = उपस्थापनमात्रम् ।
भेदः = विशेषः । एतानि = उपक्षेपादीनि त्रीणि । पौर्वापर्येण = अनुक्रमेण ।

अङ्गान्तराणि = अग्यानि अङ्गानि, विलोभनादीनि इति भावः । अन्वयाऽपि =
शरुमेणाऽपीति भावः ।

विलोभनं लक्षयति—गुणाख्यानमिति । गुणाऽऽख्यानं = गुणानाम् (पात्र-
स्मितशोर्वादीनाम्) आख्यानं (प्रकथनम् “विलोभनम्”) । विलुभ्यतेऽनेनेति व्युत्पत्तिः ।

वह भी वेणीसंहारमें ही है—हे देवि ! चलती हुई बाहुसे घुमाई गई प्रचण्ड
गदाके ताडनसे चूर चूर ऊरुयुगलवाले दुर्बोधके बड़े हुए सलम्बन गाढ हथियारसे लाल
हाथसे युक्त भीमसेन तुम्हारे केशोंको भूषित करेगा ।

इसमें इतिवृत्तरूप काव्यके अर्थका संक्षेपसे उपस्थापनमात्र है । उसीको फलाना
“परिकर” है । इससे भी अधिक निश्चय कर हृदयमें त्यों ओरसे रखना “परिन्यास”
है । यह इतका भेद है ये अङ्ग इसी क्रमसे होते हैं; और अङ्ग भिन्न क्रमसे भी होते हैं ।
गुणको “विलोभन” कहते हैं ।

यथा तत्रैव, द्रौपदी—‘पाथ ! किं दुष्करं तुप परिक्विविदेण’ । यथा वा मम चन्द्रकलायां चन्द्रकलावर्णने—सेयम्, तारुण्यस्य विलासः—’ (१६६ पृ०) इत्यादि । यत्तु शाकुन्तलादिषु ‘प्रीवाभङ्गाभिरामम्—’ इत्यादि मृगादिगण-वर्णनं तद्दूषीजाथसम्बन्धाभावात् संध्यङ्गम् । एवमङ्गान्तराणामप्युह्यम् ।

संप्रधारणमर्थानां युक्तिः—

यथा—वेण्यां-सहदेवो भीमं प्रति “आयं ! किं महाराजसन्देशोऽयम-
भ्युत्पन्न एवार्येण गृहीतः” ? इत्यतः प्रभृति यादस्त्रीमवचनम् ।

विलोभनमुदाहरति—यथा तत्रैवेति । द्रौपदी—नाथ ! किं दुष्करं स्वया
परिक्विवितेन” इति संस्कृतच्छाया । अत्र भीमसेनस्य शौर्याद्यत्नेन दुर्योधनादिवधे लोभ-
जनतादिलोभनम् ।

उदाहरणान्तरमुपस्थापयति—चन्द्रकलायामिति । ‘सेयं, तारुण्यस्य विलासः’
अत्र नायिकाया रूपादिगुणाख्यानास्वस्य लोभजनतादिलोभनम् ।

विलोभनाऽभावस्थलं निदिशति—प्रीवाभङ्गाऽभिराममिति ।

‘प्रीवाभङ्गाऽभिरामं मुहुरनुपतति स्पन्दने बद्धदृष्टिः
पश्चाद्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद् भ्रुयसा पूर्वकायम् ।
दर्भेरद्धाऽवलीढैः श्रमविवृतमुखभ्रगिभिः कीर्णवर्तमा
पश्योदप्रप्लुतश्चाद्वियति बहुतरं स्तोत्रमुर्व्या प्रयाति ॥’

इति समस्तः श्लोकः ! (अभिज्ञान० १-७) । बीजाऽर्थसम्बन्धाऽभावात् =
अकुन्तलां प्रति दुष्मन्ताऽनुरामद्वीजावसम्बन्धाऽभावात् न सन्ध्यङ्गम् ।

युक्ति लक्षयति— संप्रधारणमिति । अर्थानां—कर्तव्यविषयाणां, संप्रधारणं=
निश्चयः, “युक्तिः” सन्ध्यङ्गम्

युक्तिमुदाहरति—यथा वेण्यामिति । अभ्युत्पन्नः = तात्पर्याऽविषयः ।

जैसा वहीं (वेणीसंहार) पर—द्रौपदी—नाथ ! आपके क्रुद्ध होनेपर क्या
दुष्कर है ? अथवा—चन्द्रकलाके वर्णनमें “तारुण्यस्य विलासः०” जो शाकुन्तल
आदिमें “प्रीवाभङ्गाऽभिरामम् (१-७)” इत्यादि जो मृगका गुणवर्णन है बीज अर्थसे
सम्बन्ध न होनेसे वह सन्धिकी भङ्ग नहीं है इसी प्रकार अन्य अङ्गोंमें भी ऊह
करना चाहिए ।

अर्थके निश्चय करनेको “युक्ति” कहते हैं ।

जैसे वेणीसंहारमें सहदेव भीमसेनको कहते हैं—पूरनीय ! क्या आपने महा-
राजका सन्देश भविचारित रूपके समान गृहण किया है ? यहाँसे शुरू कर भीमसेनके
वचनपर्यन्त ।

‘युष्मान हृषयति क्रोधात्लौके शत्रुकुलक्षयः ।

न लज्जयति दाराणां सभायां केशकर्षणम् ॥ इति ॥

—प्राप्तिः सुखागमः ॥ ८४ ॥

यथा तत्रैव—‘मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपात्—’(३-६४०) इत्यादि ।
‘द्रौपदी—(श्रुत्वा सहर्षम्) णाघ ! अस्सुखपुञ्जं वस्तु एवं वक्ष्येणम्, ता पुणो
पुणो भण ।’

बीजस्यागमनं यत्तु तत्समाधानमुच्यते ।

यथा तत्रैव—(नेपथ्ये) भो भो विराट्द्रुपदप्रभृतयः ! श्रूयताम् ।

युष्मानिति । क्रोधात् = कोपाद्धेतोः, शत्रुकुलक्षयः = रिपुबंधविनाशः, लोके =
जगत्समूहे, युष्मान् = मघतः, हृषयति = लज्जयति, “ह्री लज्जायाम्” इति घातोः
“अतिह्रीक्लीरोक्नूयीह्माभ्यातां पुङ्गी” इति णिचि लटि पुमागमः । किन्तु सभायां =
गोष्ठ्यां, दाराणां = पत्न्याः, द्रौपद्या इति भावः । केशकर्षणं = शिरोरुद्धाकर्षणं, युष्मान् =
मघतः, न लज्जयति = नो हृषयति । (१-१७) । अनुष्टुप् वृत्तम् । अत्र शत्रुकुलक्षय-
रूपाऽयस्य सम्प्रसारणाद्युक्तिनाम सन्ध्यङ्गम् ।

प्राप्ति लक्षयति—प्राप्तिरिति । सुखाऽऽगमः = आनन्दप्राप्तिः, पात्रस्येति शेषः ।

“प्राप्तिः” = प्राप्तिनामि सन्ध्यङ्गम् ॥ ८४ ॥

प्राप्तिमुदाहरति—यथा तत्रैवेति । “मथ्नामी” इत्यादि द्रौपदी सहर्षम्—“नाय ।
अभूतपूर्वं खलु इदं वचनम् । तत्पुनः पुनर्भण ।” इति संस्कृतच्छाया । अत्र “मथ्नामी”
त्यादिश्रीमहाकव्यवर्णनेन द्रौपद्याः सुखप्राप्तेः प्राप्तिनामि सन्ध्यङ्गम् ।

समाधानं सन्ध्यङ्गं लक्षयति—बीजस्येति । बीजस्य = ‘अल्पमात्रं समुद्दिष्टम्’

इत्यादिलक्षणलक्षितस्य फलप्रथमहेतोः यत् आगमनं = प्रधाननायकसम्मतत्वेन कथनं,
तच्च समाधानं = समाधाननामकं सन्ध्यङ्गम् ।

क्रोधे शत्रुकुल का कय लोकमें तुमलोगोंको लज्जित करता है, परन्तु सभामें
पत्नीके केशका आकर्षण लज्जित नहीं करता है ।

सुखके आगमनको “प्राप्ति” कहते हैं ॥ ८४ ॥

जैसे वहीँपर—“मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपात्” इत्यादि । द्रौपदी—
(सुनकर हर्षपूर्वक) “यह वचन पहले नहीं सुना था, उसे बारंबार कहिए ।”

बीजके आगमनको “समाधान” कहते हैं ।

जैसे वहीँ (बेणीसंहार) पर—(नेपथ्यमें) हे विराट् और द्रुपद आदि सज्जनों !

सुनिए—

यत्सत्यव्रतभङ्गभीरुमनसा यत्नेन मन्दीकृत
यद्विस्मृतु मपीहितं शमवता शान्तिं कुतस्येच्छता ।
तद्द्यूतारणिसंभृतं नृपसुताकेशाम्बराकर्षणैः
क्रोधज्योतिरिदं महत्कुरुवने यौधिष्ठिरं जम्भते ॥

अत्र 'स्वस्था भवन्तु मयि जीवति—' (३४६ पृ०) इत्यादि बीजस्य
प्रधाननायकाभिमतत्वेन सम्यगाहितत्वात्समाधानम् ।

सुखदुःखकृतो योऽर्थस्तद्विधानमिति स्मृतम् ॥ ८५ ॥

समाधानमुदाहरति—यथा तत्रैवेति । यदिति । युधिष्ठिरस्य स्वपत्न्य-
स्थितान्विराटद्रुपदप्रभृतीन्प्रस्युक्तिरियम् । सत्यव्रतभङ्गभीरुमनसा = सत्यव्रतस्य (सत्य-
पालनरूपावरणस्य) भङ्गात् (विच्छेदात्) भीरु (कातरम्) मनः (चित्तम्)
स्य, तेन । मयेति शेषः । यत्नेन = प्रयासेन, यत् = क्रोधज्योतिः, मन्दीकृतम्=जली-
कृतम् । तथा च कुलस्य = वंशस्य, शान्तिं = क्षमम्, इच्छता = वाञ्छता, शमवता=
अतस्मिन्निग्रहसपत्नेन, मया, यत् = क्रोधज्योतिः, विस्मृतुं = विस्मरण कर्तुंम् अपि,
ईहितं = चेष्टितम् । द्यूतारणिसंभृतं=द्यूतम् (अलक्रीडा) एव अरणिः (अग्निमन्थन-
काष्ठम्) तेन संभृतं (जलितम्), नृपसुताकेशाम्बराकर्षणैः—नृपसुतायाः (राजकुमारीः,
श्रीपद्याः) केशानाम् (कचानाम्) अम्बरस्य (वस्त्रस्य) च आकर्षणैः (आक्षेपैः)
मन्दीकृतमिति शेषः । तत् = तादृशम्, इदम् = एतत्, महत् = समृद्धं, यौधिष्ठिरं =
युधिष्ठिरसम्बन्धि, क्रोधज्योतिः = कोपाजलः, कुरुवने = कौरवस्थावरण्ये, जम्भते =
बद्धे । शार्दूलविक्रीडितं द्यूतम् । (१-२४) ।

विषणोति—अत्रैवेति । बीजस्य, प्रधाननायकाऽभिमतत्वेन=प्रधाननायकस्य (भीम-
सेनस्य) अभिमतत्वेन (संमतत्वेन) समाहितत्वात् (सम्यगाहितत्वात्) समाधानम् ।

विधानं लज्जति—सुखदुःखकृत इति । सुखेन दुःखेन च कृतः (विहितः)
यः अर्थः (विषयः) तत् "विधानम्" इति स्मृतं = चिन्तितम् ॥ ८५ ॥

सत्यव्रतके भङ्गने भयभील मनवाले मुहुरसे जिसको यत्नेसे मन्द क्रिया वा ।
कुलकी शान्तिको बाहनेवाले शान्तिवाले मैंने जिसे भूलनेके लिए भी कोशिश की ।

द्यूतरूप अरणि (काष्ठ) से उत्पादित और राजकुमारी (श्रीपद्या) के केश
और वस्त्रके आकर्षणसे प्रदीप्त वह युधिष्ठिरका महान् क्रोधाग्नि कुरुवंशरूप वनमें
बढ़ रहा है ॥

यहाँ "स्वस्था भवन्तु मयि जीवति०" इत्यादि बीजका प्रधान नायक युधिष्ठिरसे
अभिमत होकर अन्धी तरह आहित (स्थापित) होनेसे "समाधान" हुआ है ।

सुख और दुःखसे किये गये विषयको "विधान" कहते हैं ॥ ८५ ॥

यथा बालचरिते—

‘उत्साहातिशयं वत्स ! तव बाल्यं च पश्यतः ।

मम हर्षविषादाभ्यामाक्रान्तं युगपन्मनः ॥’

यथा वा मम प्रभाषत्याम्—नयनयुगासेचनकम्— (२९३ पृ०) इत्यादि ।

कुतूहलोत्तरा वाचः प्रोक्ता तु परिभाषना ।

यथा—वेण्यां द्रौपदी युद्धं स्यान्न चेति संशयानां तूर्यशब्दानन्तरम् ‘णाथ ! किं वाणि एसो पलञ्जल्लहत्थणि दमत्थरो खणो खणो समरदुन्दुभी ताहीअदि’ बीजाख्यस्य प्ररोहः स्यादुद्भेदः—

विधानमुदाहरति—यथा बालचरित इति । श्रीरामं प्रति परशुरामस्त्वोत्तरियम् । हे वत्स = हे वास्तव्यभाजन !, नव = भवतः, उत्साहातिशयम् = अक्षयवसागधिष्यं, बाल्यं = शैशवं, च पश्यतः = विलोकयतः, मम । मनः = चित्तं, युगपत्—एकपद् एव, हर्षविषादाभ्याम् = आनन्दसेवाभ्याम्, आक्रान्तम् = अधिकृतम् । उत्साहात्तिशयेनाऽऽनन्दः शीशवे हस्तव्यस्त्रेण विषाद इति भावः । अनुदुद् वृत्तम् ।

विधानस्योदाहरणान्तरं प्रदर्शयति—नयनयुगासेचनकम् । अत्र प्रभावतीरूपस्य मुखदुःखोत्पादकत्वाद्द्विधानम् ॥ ८५ ॥

परिभाषनां नाम सन्ध्यङ्गं लक्षयति—कुतूहलोत्तरा इति । कुतूहलोत्तराः = कौतुकप्रधानाः, वाचः = वाक्यानि, तु, “परिभाषना” प्रोक्ता = कथिता ।

परिभाषनामुदाहरति—यथा वेण्यामिति । संशयानां=सन्दिहानां । तूर्यशब्दान्तरं=वाद्यध्वन्यनुपदम् । “नाथ ! किमिदानीमेव प्रलयजलधरस्तनितमन्धरः क्षणे क्षणे समरदुन्दुभिस्ताडयते” इति संस्कृतच्छाया । प्रलय०=प्रलयजलधरस्य (कल्पान्तमेघस्य) यत् स्तनितं (गजितम्) तदिव मन्धरः (गम्भीरः) । अत्र द्रौपद्या वाचः कुतूहलोत्तराःपरिभाषना नाम सन्ध्यङ्गम् ।

उद्भेदं नाम सन्ध्यङ्गं लक्षयति—बीजाख्यस्येति । बीजाख्यस्य = “अल्पमथं समुद्दिष्टम्” इत्यादिलक्षणलक्षितस्य आदिकारणस्य, प्ररोहः= अङ्कुरणम्, “उद्भेदः” स्यात् ।

जेने बालचरितमे—“हे वत्स ! तुम्हारे उत्साहकी अधिकता और बचपनसे देखते हुए मेरा मन हर्ष और विषादसे एक ही वार आक्रान्त हो गया है । अथवा मन्यकारकी प्रभावती (नाटिका) में “नयनयुगासेचनकम्” इत्यादि ।

कौतुकयुक्त वचनोंकी “परिभाषना” कहते हैं ।

जेसे वेणी० में द्रौपदी युद्ध होगा वा नहीं ऐसा संशय करती हुई वाचोंके शब्द होनेके अनन्तर “नाथ ! कबों इस समय प्रलय समयके मेघके गर्जनके समान गम्भीर युद्धकी दुन्दुभि (वाद्यविशेष) क्षण क्षणमें बजाई जा रही है ? ।”

बीजयुक्त अर्थकी उत्पत्तिको “उद्भेद” कहते हैं ।

यथा तत्रैव—‘द्रौपदी—णाम् !, पुणोवि तए समास्तासइदव्वा ।

भीमः—

भूयः परिभवक्खान्ति लज्जाविधुरिताननम् ।

अनिःशेषितकौरव्यं न पश्यसि वृकोदरम् ॥’

—करणं पुनः ॥ ८६ ॥

प्रकृतार्थसमारम्भः—

यथा तत्रैव—‘देवि ! गच्छामो वयमिदानीं कुरुकुलक्षयाय’ इति ।

—भेदः संहतभेदनम् ।

उद्भेदमुदाहरति—यथा तत्रैवेति । द्रौपदी—‘ताय । पुनरपि त्वया समाख्या-
सयितव्या’ । समाख्यासन्तितुमर्हा इत्यर्थः । भूय इति । द्रौपदीवाक्यमाकर्ष्य भीमः
कथयति । परिभवेत्वादिः = परिभवेन (सन्तुक्रुततिरस्कारेण) क्लान्तिः (क्लानिः)-
लज्जा (शीघ्रा) च ताभ्यां विधुरितम् (विह्वलीकृतम्) आननं (मुखम्) यस्य,
तथा अनिः शेषितकौरव्यम्—अनिःशेषिताः (समूलम् अहताः) कौरव्या (दुर्पोषणादयः)
येन, त, तादृशं वकोदर = भीमसेन, मां, भूयः—पुनः, न पश्यसि—नो ब्रूवसि, “वर्तमान-
सामीप्ये वर्तमानवद्वा” इति भविष्यत्सामीप्ये लट् । अत्र सन्तुक्रुतरूपस्य बीजाऽयंस्व
प्ररोहोऽुद्भेदः ।

करणं कथयति—करणमिति प्रकृताऽयंसारम्भः = प्रकृताऽयंस्व (प्रस्तुत-
विषयस्य) समारम्भः (सम्यगनुष्ठानम्) “करणम्” ॥ ८६ ॥

करणं नाम सन्ध्यङ्गमुदाहरति—यथा तत्रैवेति । अत्र प्रकृताऽयंस्व = युद्धस्य
समारम्भाकरणं नाम सन्ध्यङ्गम् ।

भेदं नाम सन्ध्यङ्गं कथयति—भेद इति । संहतभेदनं = संहतानां (सङ्घं
युक्तानां, मिलितानामिति भावः) यद् भेदनं (सङ्घात्पृथक्करणम्) “भेदः” भेदो
नाम सन्ध्यङ्गम् ।

जैसे वहीं—द्रौपदी—फिर भी आपको मुझे आश्वासन देना चाहिए ।

भीमसेन—(हे देवि !) तिरस्कार, क्लान्ति और लज्जासे विह्वल मुखवाले
भीमसेनको कौरवोंको निःशेष किये बिना फिर नहीं देखोगी ।

प्रस्तुत विषयके आरम्भको “करण” कहते हैं ॥ ८६ ॥

जैसे वहीं (वेणी०) पर—‘देवि ! हम लोग इससमय कुरुवंशके विनाशके लिए
आ रहे हैं’ ।

मिते हुओंको अलग करनेको “भेद” कहते हैं ।

अथा तत्रैव—'अत एवाद्यप्रभृति भिन्नोऽहं भवद्भयः ।'

केचित्तु—'भेदः प्रोत्साहना' इति वदन्ति ।

अथ प्रतिमुखाङ्गानि—

विलासः परिसर्पश्च त्रिधुसं तापणं तथा ॥ ८७ ॥

नर्मं नर्मद्युतिश्चैव तथा प्रगमनं पुनः ।

विरोधश्च प्रतिमुखे तथा स्यात्पयुं पासनम् ॥ ८८ ॥

पुष्पं वज्रमुपन्यासो वर्णसंहार इत्यपि ।

तत्र—

समीहा रतिभोगार्था विलास इति कथ्यते ॥ ८९ ॥

भेदमताहरति—यथा तत्र वेति । अथ भीमतेनेन स्वस्य प्रातृषक्यात्
पृथक्करणाद्भेदः ।

वक्ररूपककारमतं प्रदस्यति—केचिदिति । केचित् = वक्ररूपककारावयः
प्रोत्साहना 'भेदः' इति वदन्ति ।

तन्मतेनोदाहरणं यथा—

॥ अन्धोऽप्यस्फालमिध्रद्विपरधिरवसासान्द्रमस्तिष्कपक्षे

धनेनानां स्वमदनानामुपरि कृतपदन्त्यासविकारात्पत्तो ।

स्फीतोऽसृक्पवनगोष्ठीरसदसिखितिवलितं तूर्पनृत्यरुक्कवन्ते

संग्रामैकाङ्गोऽन्तःपयसि विचरितुं पण्डिताः पाण्डुपुत्राः ॥" (वेणी०)

इत्यनेन विषण्णाया श्लेषाः क्रोधीस्साहबीजानुगुण्येनैव प्रोत्साहनाद्भेदः ।

प्रतिमुखाङ्गानि निविकृति—विलास इति । विलासात्तापनं यावत् चत्वास्ति (८७) ।

ततो नर्मतः पयुं पासनं यावत् पञ्च ॥ ८८ ।

ततः पुष्पावर्णसंहारं यावत् चत्वारि । सहस्य त्रयोदशविधानि प्रतिमुखाऽ-
ङ्गानि ज्ञेयानि ।

प्रतिमुखसन्ध्यङ्गं विलासं लक्षयति—समीहेति । रतिभोगार्था—रतेः रति-
लक्षणस्य भावस्य) यो भोगः (अनुभूतिः) तदर्थं (तस्ययोजना) समीहा (इच्छा)
स "विलासः" प्रतिमुखाङ्गम् ॥ ८९ ॥

जैसे वही (वेणी०) पर—'अत एव आजसे में आप लोगसे निम्न हो गया
हूँ ।' कुछ लोग उत्साह करनेको 'भेद' कहते हैं ।

प्रतिमुखके अङ्ग—विलाससे तापस तक चार ॥ ८७ ॥

नर्मसे पयुं पासन तक पाँच ॥ ८८ ॥

पुष्पसे वर्ण संहार तक चार, इस प्रकार प्रतिमुख सन्धिमें तेरह अङ्ग हैं ।

रतिरूप भावका कारणभूत भोग=विषय, अर्थात् स्त्री वा पुरुष, उसके लिए होने
वाली इच्छाको "विलास" कहते हैं ॥ ८९ ॥

रतिलक्षणस्य भावस्य यो हेतुभूतो भोगो विषयः प्रमदा पुरुषो वा तदर्थं समीहा विलासः ।

यथा शाकुन्तले—

‘कामं प्रिया न सुलभा मनस्तु तद्भावदर्शनायासि ।

अकृतार्थेऽपि मनसिजे रतिमुभयप्रार्थना कुरुते ॥’ (२-१)

इष्टनष्टानुसरणं परिसर्पंश्च कथ्यते ।

यथा शाकुन्तले—

‘राजा—भवितव्यमत्र तथा । तथा हि—

अभ्युन्नता पुरस्तादवगाढा जघनगौरवात्पश्चात् ।

ग्रन्थकारः प्रकारान्तरेण स्वीयं कारिकां विवृणोति—इतिलक्षणस्येति ।

रतिलक्षणस्य = रागस्वरूपस्य, भावस्य = क्रियायाः, यो हेतुभूतो विषयः = पात्रं, प्रमदा=स्त्री, पुरुषो वा, तदर्थं = तयोरेकतरविषया, समीहा=इच्छा “विलासः” इति ।

विलासमुदाहरति—यथा शाकुन्तले । काममिति । वृष्यन्तस्यात्मनो-
विकारियम् । प्रिया = वल्लभा, शकुन्तलेस्वयं, कामं = यथेष्ट, सुलभा = सुप्रिया,
न । तु = परन्तु, मनः = मदीयं चित्त, तद्भावदर्शनायासि = तस्याः (शकुन्तलायाः)
भावदर्शनेन (कटाक्षाद्विचेष्टाविलोकनेन) आयासि (अनिप्रयत्नशील, तत्प्राप्त्यर्थमिति
शेषः) । “आशंसी”ति पाठान्तरे आश्वस्तमित्यर्थः । मनसिजे=कामे, अकृताऽर्थेऽपि=
अकृतकार्येऽपि, संभोगाऽमावेनेति शेषः । उभयप्रार्थना = उभयोः (भायिकानायकयो-
र्द्वयोरपि) प्रार्थना (मियःप्राप्तीच्छा), रतिम्=अनुरागं, कुरुते=विदधाति । अत्र आर्षा-
वृत्तम् । अत्र दुष्यन्तस्य शकुन्तलाप्राप्तीच्छारूपो विलासः ।

परिसर्पं नाम प्रतिमुखाऽङ्गं लक्षयति—इष्टनष्टाऽनुसरणमिति । इष्टनष्टाऽ-
नुसरणम् = इष्टस्य (अभीष्टस्य) नष्टस्य (अदृष्टस्य) सतः पदार्थस्य, अनुसरणम्
(अन्वेषणम्), परिसर्पं: “परिसर्पं नामकम्” प्रतिमुखाङ्गम् ।

परिसर्पमुदाहरति—यथा शाकुन्तले इति । अत्र = लतामण्डपे, तथा =
शकुन्तलाया, भवितव्यं = भाव्यम् । अभ्युन्नतेति । (३-५) । पाण्डुसिकते = पाण्डुः
(पाण्डुवर्णा) सिकता (बालुका) यस्मिन्स्त्वस्मिन्, एतेन तत्प्रतिबिम्बयोर्व्यसं-
व्यवहितम् । अस्य=लतामण्डपस्य, द्वारे = प्रतिहारे । पुरस्तात् = अग्रतः, अभ्युन्नता =
उच्छ्रा, जघनगौरवात्=निम्नगुहस्तात् । पश्चात्=पश्चाद्भागे, पाण्डिदेश इति भावः ।

जंसे शाकुन्तलमे—प्रिया शकुन्तला अग्रान्त ही सुलभ नहीं है । मन तो उसकी
चेष्टाके दर्शनसे अत्यन्त उत्कण्ठित है । कामदेवके कृतार्थं न होनेपर भी नायक और
नायिकाकी परस्पर प्राणिकी इच्छा अनुराग करती है ।

अभीष्ट पदार्थके अदृष्ट होनेपर उसके अन्वेषणको “परिसर्पं” कहते हैं ।

जंसे शाकुन्तलमे—राजा—यहां शकुन्तला होनी चाहिए । क्योंकि सफेद

द्वारेऽस्य पाण्डुसिकते पदपङ्क्तिर्हरयतेऽभिनवा ॥' (३-५)

कृतस्यानुनयस्यादौ विधुतं त्वपरिग्रहः ॥ ६० ॥

यथा तत्रैव—'अलं वो अन्तेऽखरविरहपञ्जुस्सुएण राएतिणा उवरुद्धेण ।'
केचित्तु—'विधुतं स्यादरतिः' इति वदन्ति ।

उपायादर्शनं यत् तापनं नाम तद्भवेत् ।

अवगाढा=ईषदगभीरा, अभिनवा=नूतना, अखिरभवेति भावः । पदपङ्क्तिः=चरण-
न्यासरेखा, दृश्यते = अवलोक्यते । अतोऽत्र लतामण्डपे तथा भावमिति भावः । आयां
वृत्तम् । अत्र दुष्पन्तेन दर्शनमप्राप्तया अभीष्टशकुन्तलाया अनुसरणात् परिषयः ।

विधुतं लक्षयति—कृतस्येति । आदौ = प्रथमं, कृतस्य = विहितस्य, अनुन-
यस्य=प्रसादनस्य अपरिग्रहः = अस्वीकारः । विधुतम् = विधुन नाम प्रतिमुखाऽङ्गम् ।
दशरूपककारेण "विधुतम्" इति लिखितम्, कश्चित् "विधुत"मित्यपि दृश्यते ॥ ९० ॥

विधुतमुदाहरति—यथा तत्रैवेति । "अलं वः अन्तःपुरविरहपयुं सुकेन राजविणा
उपरुद्धेन" इति संस्कृतच्छाया । अन्तःपुरविरहपयुं सुकेन=अन्तःपुराणां (लक्षणयाऽन्तः-
पुरःस्थितललनानाम्) विरहेण (वियोगेन) पयुं सुकेन (उरकण्ठितेन) । राजविणा=
दुष्पन्तेन, वः=युष्माकं, युष्माभिरिति भावः, उपरुद्धेन=अनुषुद्धेन, मदर्थमनुनीतेनेति
भावः । अलं = कृतम्, अन्तःपुरसुदगीषुरकण्ठिते दुष्पन्ते मदर्थमनुनयो न कर्तव्य इति
भावः । अत्र शकुन्तलाया प्रथमं कृतस्याऽनुनयस्य सखीभ्यां करयितुमस्वीकरणाद्विधुतं
नाम प्रतिमुखाऽङ्गम् ।

विधुतविषये मतान्तरं दर्शयति—केचित्त्विति । केचित् = दशरूपककारादयः;
अरतिः=अप्रीतिः, "विधुतम्" इति कथयन्ति ।

तापनं लक्षयति—उपायाऽदर्शनमिति । यत् उपायाऽदर्शनम् = उपायस्य
(कारणस्य, अभीष्टप्राप्तिकारणस्येति भावः), अदर्शनम् (अविलोकनम्), तत्
"तापनं नाम" प्रनिमुखाऽङ्गविशेषो भवेत् ।

जालुओसे यक्त इस लतामण्डपके द्वारमें चरणके अग्रभागमें ऊँची और नितम्ब के पारसे
भिच्छले भागमें कुछ गम्भीर नई चरणन्यासकी पङ्क्ति देखी जा रही है ।

पहले किये गये अनुनयको स्वीकार न करनेको "विधुत" कहते हैं ॥ ९० ॥

"विधुत" ऐसा पाठान्तर है ।

जैसे वहीपर—अन्तःपुरके वियोगसे उरकण्ठित राजविकी रोकना नहीं
चाहिए । यह शकुन्तलाकी उक्ति है । कुछछोग तो (दशरूपककार आदि) अप्रीतिकी
"विधुत" कहते हैं ।

उपायके अदर्शनको "तापन" कहते हैं ।

यथा रत्नावल्याम्—‘सागरिका—

दुर्लभजणाणुराधो लज्जा गुरुई परव्वसो अप्पा ।
पियसहि! विसमं पेम्मं मरणं सरणं णवरि एककम् ॥’
परिहासवचो नम—

यथा रत्नावल्याम्—

‘सुसंगता—सहि ! जस्स किदे तुम आअदा सो अअदे पुरदो चिट्ठदि ।
सागरिका—(साध्यसूयम्) “कस्स किदे अहं आअदा ?
‘सुसंगता—अलं अण्णसंकिदेण । णं चित्तफलअस्स ।’
—यु त्तिस्तु परिहासजा ॥ १ ॥

नमंयुतिः—

सापनमुदाहरति—यथा रत्नावल्यां, सागरिका—दुर्लभहेति ।

“दुर्लभजनाऽनुरागो लज्जा गुर्वी परवश आत्मा ।

प्रियसखि ! विषमं प्रेम, मरण शरणं केवलमेकम् ॥” इति संस्कृतच्छाया ।

हे प्रियसखि = अभीष्टव्यस्य !, दुर्लभजनाऽनुरागः = दुर्लभजनं (दुष्प्राप्यजनं, उदयनरूपे, मादृश्या इति शेषः) अनुरागः (प्रणयः), लज्जा = श्रया, गुर्वी = गह्वरी, दुर्वहेति भावः । आत्मा = मदीयो देहः, परवशः = पराऽधीनः । अतः विषमम् = अविमहद, प्रेम = प्रणयः, अतः एकं केवलम् = एकमात्रं, मरणं = प्राणत्यागः, शरणं = रक्षकं, दुःखनिवारणाऽर्थोमति भावः । णवरिणब्दः केवलाऽर्थो देवी । गाथा वृत्तम् । अथ सागरिकयोश्चयनप्राप्तेरुपायाऽदर्शनासापनं नाम प्रतिमुखाऽङ्गम् ।

नमं लक्षयति—परिहासवच इति । परिहासवचः=उपहासवचनं, “नमं” । यथा रत्नावल्यां, सुसंगता—‘सखि ! यस्य कृते त्वमागता, सोऽद्य ते पुरतोस्तच्छठि । सागरिका—“कस्य कृते अहमागता ? ।” सुसंगता—“अलमन्यशङ्कितेन ननु चित्रफलकस्य ।” इति संस्कृतच्छायाः ।

नमंयुति लक्षयति—युतिरिष्यति । परिहासजा = उपहासजन्या, युतिः = कान्तिः, “नमंयुतिः” । “युति” इति पाठान्तरे धैर्वमित्यर्थः ॥ ९१ ॥

जैसे रत्नावलीमें—सागरिका—दुर्लभ जनमें प्रेम, लज्जा दुर्वह, करीर दूसरेके अधीन है, प्रेम विषम है । अत एव है सखि ! एकमात्र मरण ही मेरा शरण है । उपहासके वचनको “नमं” कहते हैं ।

जैसे रत्नावलीमें—सुसंगता—सखि ! सखि ! जिसके लिए तुम आई हो वह आज तुम्हारे सामने मौजूद है ।

सागरिका—(ईर्ष्याके साथ) “मैं विसके लिए आई ?” ।

सुसंगता—और शङ्का मन करो । इसी चित्रके लिए (तुम आई हो) परिहासके होनेवाली कान्तिको “नमंयुति कहते हैं ॥ ९१ ॥

यथा सत्रैव—

‘सुसंगता—सखि ! अदक्षिणा दाणि सि तुमं जा एव्वं भट्टिणा
हत्थावत्तन्निदासि कोषं ण सुच्चसि ।

सागरिका—(सभ्रूभङ्गभीषद्विहस्य) सुसंगदे ! दाणि वि कीळिटुं न
विरमसि ।’

केचित्तु—‘दोषस्याच्छादनं हास्यं नर्मद्युतिः’ इति वदन्ति ।

—प्रगमनं वाक्यं स्यादुत्तरोत्तरम् ।

यथा विक्रमोर्वश्याम्—

‘उर्वशी—जअदु जअदु महाराओ ।

राजा—

मया नाम जितं, यस्य त्वया जय उदीर्यते ।’ इत्यादि ।

नमंचुतिमुदाहरति—यथा सत्रैवेति । सुसंगता—“सखि ! अदक्षिणेदानी-
षसि त्वं या एव भ्रूभङ्गहस्तावत्तन्निदासि कोषं न सुच्चसि” इति संस्कृतच्छाया ।
सागरिका—“सुसंगते ! इदानीमपि क्रीडितुं न विरमसि ।” इति संस्कृतच्छाया । अद-
क्षिणा = अनुदार ।

नमंचुती मतान्तरमाह—केचित्त्विति । दोषस्य, आच्छादनम् = आवरणकर
हास्यं “नमंचुतिः” इति । भरतमुनिरप्याह—“दोषप्रच्छादनाऽर्चं तु नमंचुतिरिति
स्मृतम् ।” इति । काव्येन्दुप्रकाशकार आह—“नमंचुतिः कोपयुक्तिः” इति ।

प्रगमनं लक्षयति—प्रगमनमिति । उत्तरोत्तरम् = उत्तरम् (उत्कृष्टतरम्)
उत्तरं (प्रतिवाक्यम्) यस्मिन्स्तत्, तादृशं वाक्यं “प्रगमनं” स्यात् । कश्चित् “प्रशंसनम्”
इति नामान्तरम् ।

प्रगमनमुदाहरति—यथा विक्रमोर्वश्याम् । उर्वशी—जयतु महाराजः”
इति संस्कृतच्छाया ।

जैसे बहीपर है—सुसंगता—“सखि ! तुम इस समय अनुदार हो गई हो जो इस
प्रकार स्वामीके हाथसे अबलमन करनेपर भी क्रोध नहीं छोड़ रही हो” । सागरिका—
(भ्रूभङ्गके साथ कुछ हंसकर) “सुसंगते ! अभी भी क्रीडा करनेसे बाज नहीं आती
हो” । कुछ लोग तो दोषको छिपाने वाले हास्यको “नमंचुति” कहते हैं ।

उत्कृष्ट उत्तर स्वरूप वाक्यको “प्रगमन” कहते हैं ।

जैसे विक्रमोर्वशीमें—उर्वशी—“महाराजकी जय हो जय हो” ।

राजा ‘मैंने जीत लिया. तम जिसकी जय कह रही हो’ इत्यादि ।

विरोधो व्यसनप्राप्तिः—

यथा चण्डकौशिके—

‘राजा—नूनमसमीक्ष्यकारिणा मया अन्वेनेव स्फुरच्छिखाकलापो
ज्वलनः पद्भ्यां समाक्रान्तः ।’

—कृतस्यानुनयः पुनः ॥ ९२ ॥

स्यात्पयुं पासनं—

यथा रत्नावल्याम्—

‘विदूषकः—भो, मा कुप्य । एसा हि कदलीघरन्तरं गदा’ इत्यादि ।

—पुष्पं विशेषवचनं मतम् ।

यथा तत्रैव—(राजा हस्ते गृहीत्वा स्पर्शं नाटयति)

विरोधं लक्षयति—विरोध इति । व्यसनप्राप्तिः = व्यसनस्य (विषयः)

प्राप्तिः (आसादनम्) “विरोधः” ।

विरोधमुदाहरति—यथा चण्डकौशिके । राजा = हरिश्चन्द्रः ।

नूनमिति । स्फुरच्छिखाकलापः = स्फुरम् (दीप्यमानः) शिखाकलापः
(ज्वालासमूहः) यस्य सः, तादृशो ज्वलनः = बह्निः । अत्र हरिश्चन्द्रस्य कौशिका-
व्यसनप्राप्तेर्विरोधः ।

पयुं पासनं लक्षयति—कृतस्येति । कृतस्य = विहितस्य दोषस्य निवारणाय,
पुनरनुनयः = प्रसादनं, “पयुं पासनं” स्यात् ॥ ९२ ॥

पयुं पासनमुदाहरति—यथा रत्नावल्याम् । विदूषकः—भो, मा कुप्य । एसा
हि कदलीगृहान्तरं गता ।’ इति संस्कृतच्छाया इत्यादि । एसा = सागरिका ।

पुष्पं लक्षयति—पुष्पमिति । विशेषवचनम्=उत्कर्षबोधकवचनः “पुष्पं” मतम् ।

पुष्पमुदाहरति—यथा तत्रैव । राजा = उदयनः, हस्ते गृहीत्वा, सागरिकाया
इति शेषः ।

विपत्तिकी प्राप्तिको “विरोध” कहते हैं ।

जैसे चण्डकौशिकमें—राजा (हरिश्चन्द्र)—बिना विचारके कार्य करनेवाले
मैंने अश्लेके समान चमकनेवाली ज्वालासे युक्त अग्निको पैरोसे आक्रमण किया” ।
किये हुए दोषके निवारणके लिए अनुनयको ‘पयुं पासन” कहते हैं ॥ ९२ ॥

जैसे रत्नावलीमें विदूषक —“महाराज ! कोप मत करें । यह कदलीगृहके
भीतर चली गई है” । इत्यादि ।

विशेष वचनको “पुष्प” कहते हैं ।

जैसे बहोपद—(राजा हाथमें लेकर स्पर्शका अनुभव करते हैं) ।

विदूषकः—भो वयस्स ! एसा अपुब्बा सिरी तए समासादिदा ।

राजा—वयस्य ! सत्यम् —

श्रीरेषा, पाणिरप्यस्याः पारिजातस्य पल्लवः ।

कुतोऽन्यथा सवत्येष स्वेदच्छामृतद्रवः ॥'

प्रत्यक्षनिष्ठुरं वज्रम्—

यथा तत्रैव—

राजा—कथमिहस्थोऽहं त्वया ज्ञातः ?

सुसंगता ण केवलं तुमं समं चित्तफलएण । ता जाव गदुअ देवीए
णिवेदइस्सम् ।'

विदूषकः—“भो वयस्य ! एसा अपुब्बा श्रीस्त्वया समासादिदा ।” इति संस्कृतच्छाया । एसा = सागरिका । राजा—श्रीरिति । एसा = अतिसमीपस्थिता; सागरिकेति भावः । श्रीः=साक्षात्लक्ष्मीः, अस्याः, पाणिनाप=हस्तोर्ध्वं, पारिजातस्य=देवतस्त्रिवेषस्य, पल्लवः=किसलयम्, अन्यथा=अन्येन प्रकारेण, नोवेदिदमिति भावः, कुतः = कस्माद्धेतोः, स्वेदच्छा = स्वेदः (घमंजलं, सात्त्विकभावरूपामिति शेषः) छद्य (छलम्) यस्य सः, एतादृशः अमृतद्रवः = पीयूषरसः, सवति = विगलितपाणेन रिति शेषः । अत्र कतवाऽपह्नुतातरलङ्कारः । अतुऽटुब् वृत्तम् । अत्र सागरिकायाः शोभ्यता-देवकर्षवर्णनात्पुष्पम् ।

वज्र लक्षणांत—प्रत्यक्षनिष्ठुरमिति । प्रत्यक्षनिष्ठुरं = साक्षात्कठोरत्वचन, “वज्रम्” । वज्रसमदुःसहस्वाद्वयम् ।

वज्रमुदाहरति—यथा तत्रैवेति । राजा = उदयनः, सुसंगता—“न केवलं त्वं समं चित्तफलकेन । तथावद् गत्वा देव्यं निवेदयिष्यामि” । इति संस्कृतच्छाया । देव्यं=यासवदत्तार्यं, अत्र क्रियाग्रहणाच्चतुर्थी । अस्य वाक्यस्य प्रत्यक्षनिष्ठुरत्वाद्वज्रत्वम् ।

विदूषक —“हे मित्र ! आपने इस अपूर्व लक्ष्मीको प्राप्त किया” ।

राजा—“मित्र ! सचमुच” ।

‘यह लक्ष्मी है इतना हाथ पारिजातका पल्लव है । नहीं तो यह पसीनेके छलसे अमृतके द्रवण केते विगलित करता’ ?

प्रत्यक्ष कठोर वाक्यको “वज्र” कहते हैं ।

जैसे वज्रों (रतनावलीमें)—राजा—“मैं यहाँ हूँ, यह तुमने कैसे जाना ?”
सुसंगता —“आपका ही नहीं जयको भी” । इस कारण जाकर महारानीको निवेदन करोगी” ।

—उपन्यासः प्रसादनम् ॥ ९३ ॥

यथा तत्रैव—

‘सुसंगता—भट्टदुण ! अलं सकृदाए । मए वि भट्टिदणीए पसादेण कीलिदं उजेव एदिहिं । ता किं कवण्णाभरणेण । अदो वि मे गरुअरो पसादो एसो, जं तुए अहं एत्थ आलिहिदन्ति कुविदा मे पिअसही साअरिआ । एसा उजेव पसादीअदु ।’

केचित्—‘उपपत्तिकृतो ह्यर्थ उपन्यासः स कीर्तितः ।’ इति वदन्ति ।
उदाहरन्ति च, तत्रैव—‘अदिमुहरा वखुसा गवभदासी’ इति ।

चातुर्वर्ण्योपगमनं वर्णसंहार इष्यते ।

उपन्यासं लक्षणमिति—उपन्यास इति । प्रसादनं=प्रसादोत्पादनम् “उप-
न्यासः” ॥ ९३ ॥

उपन्यासमुदाहरति—यथा तत्रैवेति । सुसंगता—“भर्तः ! अलं शक्यम् । मयाऽपि भर्त्याः प्रसादेन क्रीडितमेव एतैः । तत्किं कर्णाऽऽभरणेन ? अतोऽपि मे गुरुतरः प्रसाद एव, एत्थवा अहमत्र आलिखितेति कुपिता मे प्रियसखी सागरिका । एषैव प्रसाद्यताम् ।” इति संस्कृतच्छाया । अत्र राज्ञः प्रसादजननादुपन्यासः ।

उपन्यासे यथान्तरमुपन्यस्यति—केचित्त्विति । केचित्—नाट्यशास्त्रकारः—
‘उपपत्तिकृतो ह्यर्थः उपन्यासः स कीर्तितः ।’ इति वदन्ति । योऽर्थः = पदाऽर्थः,
उपपत्तिकृतः = युक्तिबिहितः, स उपन्यासः । उदाहरन्ति च तत्रैव—रत्नावल्यामेव,
‘अदिमुहरा वखु सा गभंदासी’ इति । यत इयं दासीगर्भाज्जाता गभंदासी अतः अति-
मुहरा इति उपपत्त्या अतिमुखरस्वस्य साधनादुपन्यासः ।

वर्णसंहारं लक्षयति—चातुर्वर्ण्योपगमनमिति । चातुर्वर्ण्योपगमनं = चत्वारो
वर्णाश्चातुर्वर्ण्यम् । ब्राह्मणभक्तियवेश्यशुद्धाः “चतुर्वर्णदीनां स्वार्थं उपसंख्यानम्” इति
स्वाऽर्थे (प्रकुरयर्थे) ष्वञ् । चातुर्वर्ण्यस्य उपगमनं = मेलनं, “वर्णसंहारो” नाम
प्रतिमुखस्थाऽङ्गविशेषः ।

प्रसन्न करनेको “उपन्यास” कहते हैं ।

जैसे वहीपर—सुसंगता—‘स्वामिन् ! शक्यं मत्तं कीजिए । मैंने भी महारानी-
के अनुग्रहसे इन (भूषणों) से क्रीडा की है । इस कारण कर्णके भूषणसे क्या करना है ?
इससे भी अधिक मेरे ऊपर यह अनुग्रह है कि आपने यहां मुझे लिख दिया है इसलिए
मेरी प्रिय सखी सागरिका कुपित हो गई है । इसे ही मना लें’ । कुछलोग “उपपत्ति-
(युक्ति) से किये गये अर्थको “उपन्यास” कहते हैं । “ऐसा कहते हैं और वही” पर
उदाहरण भी देते हैं—“यह गभंदासी अत्यन्त वाचाल है” ।

चारों वर्णोंको उपस्थितिको “उपसंहार” कहते हैं ।

यथा महावीरचरिते तृतीयेऽङ्के—

‘परिषदियमृषीणामेष वीरो युधाजित् सह नृपतिरमात्यैर्लोमपादश्च वृद्धः ।
अयमविरतयज्ञो ब्रह्मवादी पुराणः प्रभुरपि जनकानामङ्ग ! भो याचकस्ते ॥’
इत्यत्र ऋषिक्षत्रादीनां वर्णानां मेलनम् ।

अभिनवगुप्तपादास्तु—‘वर्णशब्देन पात्राण्युपलक्ष्यन्ते । संहारो
मेलनम्’ इति व्याचक्षते ।

उदाहरन्ति च रत्नावल्यां द्वितीयेऽङ्के—‘अदो वि मे अअं गुरुअरो
पसादो—’

इत्यादेरारभ्य ‘णं हस्थे गेण्हिअ पसादेहि णम् ।’

वर्णसंहारमुदाहरति—परिषदिति । अङ्ग = भोः हे जामदग्न्य !, इयम्,
ऋषीणां=मन्त्रदृष्टाणां, परिषत् = सभा, एष, वीरः = विक्रान्तः, युधाजित् = केकय-
देशाऽपिपतिः । अमात्यैः=मन्त्रिभिः, सह = समम्, एषः, वृद्धः = प्रवयाः, लोमपादो
नाम, नृपतिः=राजा, अङ्गदेशनरेश इति भावः । अविरतयज्ञः=अनवरतयागाज्जुष्ठाता,
पुराणः = प्राचीनः, ब्रह्मवादी = ब्रह्मव्याख्याता, अयमपि, जनकानां = जनकवंशो-
त्पन्नानां राज्ञां, प्रभुः = श्रेष्ठः, सीरध्वज इति भावः । एते सर्वेऽपि, ते = तव, समीप
इति शेषः । याचकाः=शमप्रार्थकाः, सन्तीति शेषः । अत्र “अङ्ग भोः” इत्यत्र “अद्गुह”
इति पाठान्तरम् । अद्गुहः=द्रोहरहिता इत्यर्थः । मालिनी वृत्तम् ।

इत्यत्र ति । अस्मिन् पद्ये, ऋषिक्षत्रादीनां=वर्णानां, मेलनम् ।

अभिनवगुप्तमतं दर्शयति—अभिनवेति । अभिनवगुप्तपादाः = भरतनाट्य-
शास्त्रव्याख्यातारः वर्णशब्दः पात्रोपलक्षणः, संहारो मेलनम्, इति व्याचक्षते =
व्याख्यानां कुर्वन्ति ।

तन्मतेनोदाहरणं—रत्नावल्याम् । अदो वि इति । “अतोऽपि मे अयं गुरुतरः
प्रसादः” इत्यादेरारभ्य—“ननु हस्ते गृहीत्वा प्रसादय एनाम्” इति संस्कृतच्छया ।
अत्र राजविदूषकसागरिकासुसंगताऽऽख्यानां पात्राणां मेलनम् ।

जैसे महावीरचरितमें तीसरे अङ्कमें—

‘यह ऋषियोंकी सभा है । ये वीर युधाजित् (केकयनरेश) हैं । वृद्ध राजा
लोमपाद (अङ्गनरेश) मन्त्रियोंके साथ हैं । निरन्तर यज्ञ करनेवाले ब्रह्मवादी प्राचीन
जनकवंशके राजाओंमें श्रेष्ठ (सीरध्वज) भी आपके शान्तिवाचक हैं’ । यहाँपर ऋषि-
और क्षत्रिय आदि वर्णोंका संमेलन है ।

अभिनवगुप्तपाद तो वर्णशब्दसे पात्र उपलक्षित होते हैं उनका संहार=मेलन है
ऐसी व्याख्या करते हैं और उदाहरण भी देते हैं—

रत्नावलीके दूसरे अङ्कमें—“इससे भी मुझपर यह अधिक अनुग्रह है”
इत्यादिसे आरम्भ कर “अयं मे अङ्ग इसे प्रसन्न करें ।

राजा—कवाऽसौ ? कवाऽसौ ? इत्यादि ।

अथ गर्भाङ्गानि—

अभूताहरणं मार्गो रूपोदाहरणे क्रमः ॥ ९४ ॥

संग्रहश्चानुमानं च प्राथेना धित्तिरेव च ।

त्रो (तो) टकाधिवलोद्देशे गभे स्युर्विद्रवस्तथा ॥ ९५ ॥

तत्र व्याजाश्रयं वाक्यमभूताहरणं मतम् ।

यथा अश्वत्थामाङ्के—

‘अश्वत्थामा हत इति पृथासूनुना स्पष्टमुक्त्वा

स्वरं शेषे गज इति पुनर्व्याहृतं सत्यवाचा ।

तच्छ्रुत्वाऽसौ दयिततनयः प्रत्ययात्तस्य राज्ञः-

गर्भाङ्गान्युद्दिशति—अभूताहरणमिति । अभूताहरणात्क्रमपर्यन्तं पञ्च ॥ ९४ ॥

संग्रहाद्विद्रवपर्यन्तम् अष्टौ । इत्थं संग्रहस्य त्रयोदशविधानि गर्भाङ्गानि ॥ ९५ ॥

अभूताहरणं लक्षयति—सत्रोति । तत्र = तस्मिन्, गभे = गर्भसन्ध्यङ्के, व्याजाश्रयं = छलसम्बद्धं, वाक्यं = पदसमूहः, “अभूताहरणं” मतम् ।

अभूताहरणमुदाहरति—अश्वत्थामेति । द्रोणाचार्येण प्राणत्यागे कृते अश्वत्थामात् प्रति सूतस्योक्तिरियम् । सत्यवाचा = तथ्यवचनेन, पृथासूनुना=युधिष्ठिरेण, अश्वत्थामा = द्रोणपुत्रः, हतः = व्यापादितः, इति = एव, स्पष्टं = व्यक्तं, श्रोत्रेन्द्रिय-शाहत्वेन, उक्त्वा = अभिधाय, शेषे = वाक्यसमाप्तिवचने, गजः = हस्ती, एवम् = इत्थं, स्वरं=मन्दं, श्रोत्रेन्द्रियाऽग्राह्यत्वेनेति भावः । व्याहृतम्=उक्तं, किल = निश्चयेन, तत्=अश्वत्थामा हत इति वाक्यं, श्रुत्वा=आकर्ण्य, तस्य = सत्यवाचाः, राज्ञः=भूपते-युधिष्ठिरस्येति भावः । प्रत्ययात् = विश्वासात्, दयिततनयः = दयितः (प्रियः) तनयः (पुत्रः) यस्य सः । असौ=विप्रकृष्टस्यः, प्राणत्यागेनेति शेषः, द्रोणाचार्यं इति

राजा - “वह कहाँ है ? वह कहाँ है ?” इत्यादि ।

गर्भ सन्धिके अङ्क—अभूताहरणसे लेकर क्रम तक पाँच ॥ ९४ ॥

संग्रहसे लेकर विद्रव तक आठ ॥ ९५ ॥

इस प्रकार गर्भसन्धिके तेरह अङ्क होते हैं ॥

छलयुक्त वाक्यको ‘अभूताहरण’ कहते हैं ।

जैसे (वैष्णिके) अश्वत्थामाऽङ्कमें—

“अश्वत्थामा मारे गये” इस प्रकार सत्य बोलनेवाले युधिष्ठिरने स्पष्ट कहकर अपने मन्द स्वरसे “हाथी” ऐसा फिर कहा । ऐसा मुनकर पुत्रमें प्रीति करनेवाले

शस्त्राण्याजो नयनसाललं चापि तुल्यं मुनोष ॥'

तस्वार्थकथनं मार्गः--

यथा षण्ढकौशिके—

'राजा—भगवन् !

गृह्यतामर्जितमिदं भार्यातनयविक्रयात् ।

शेषस्यार्थं करिष्यामि षण्डालेऽप्यात्मविक्रयम् ॥

—रूपं वाक्यं वितर्कयत् ॥ ९६ ॥

यथा रत्नावल्याम्

'राजा—

मनः प्रकृत्येन खलं दुर्लक्ष्यं च तथापि मे ।

भावः । भावो = युद्धे, शस्त्राणि = आयुधानि, नयनसलिलं = नेत्रजलम्, अशु, च, तुल्यं = सम, मुनोषिति भावः । मुनोष=तस्याज । मन्त्राक्रान्ता वृत्तम् ।

अत्र युधिष्ठिरस्य कपटाश्रयबाक्यादभूताहरणम् ।

मार्गं लक्षयति—तस्वार्थकथनमिति । तस्वार्थकथनं = यथार्थविषयप्रति-
पादनं, "मार्गः" मार्गो नाम गर्भसन्ध्यङ्गम् ।

मार्गमुदाहरति—षण्ढकौशिके—राजा—गृह्यतामिति । राजा हरिश्चन्द्रो विश्वामित्रं
कथयति—हे भगवन् !, भार्यातनयविक्रयात् = पत्नीपुत्रविक्रियात्, अर्जितम् =
उपाजितम्, इदं—द्रव्यं, गृह्यतां=स्वीक्रियतां, शेषस्य = अवशिष्टस्य प्रदेयस्य द्रव्यस्य,
अर्थं = निकृते, षण्डालेऽपि = मातङ्गेषुपि असच्छूद्रेऽपि, आत्मविक्रयं = स्वविक्रयं,
करिष्यामि = विद्यास्यामि । अनुष्टुप् वृत्तम् । अत्र हरिश्चन्द्रस्य तस्वार्थकथनाभ्यासो
याम गर्भसन्ध्यङ्गम् ।

रूपं लक्षयति—रूपमिति । वितर्कयत् = ऊहयुक्तं वाक्यं "रूपम्" ९६ ।

रूपमुदाहरति—मन इति । राजा = वत्सराजः स्वगतं कथयति—मनः =
अन्तःकरणं, प्रकृत्या एव = स्वभावेन एव, खलं = चञ्चलम्, अतो दुर्लक्ष्यं च = दुःखेन
द्रोणाचार्येण युधिष्ठिरके विश्वाससे युद्धभूमिमें शस्त्रोंको और औषुको भी एक ही बार्द
छोड़ दिया ।

यथार्थं विषय कहनेको 'मार्ग' कहते हैं ।

जैसे षण्ढकौशिकमें—राजा (हरिश्चन्द्र)—भगवन् !

पत्नी और पुत्रके विक्रयसे उपाजित इस द्रव्यको ले लें ।

शेष द्रव्यके लिए षण्डालमें भी अपनेको बेचूंगा ।

वितर्कसे युक्त वाक्यको "रूप" कहते हैं ॥ ९६ ॥

जैसे रत्नावलीमें—राजा (वत्सराज)—मन स्वभावेसे ही चञ्चल और

कामेनेतत्कथं विद्धं समं सर्वैः शिलीमुखैः ॥

उदाहरणमुत्कर्षयुक्तं वचनमुच्यते ।

यथा अश्वत्थामाङ्कुरे—

‘यो यः शक्यं विभर्ति स्वभुजगुरुमदः पाण्डवीनां चमूनां,
यो यः पाञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भशय्यां गतो वा ।

यो यस्तत्कर्मसाक्षी, चरति मयि रणे यश्च यश्च प्रतीपः

क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमिह जगतामन्तकस्यान्तकोऽहम् ॥’

एतद्विषुं शक्यं च, तथाऽपि, कामेन = मत्सेन, मे = मम, एतत् = ममः, सर्वैः = सकलैः, शिलीमुखैः = वार्ष्णेयैः, कथं, समं = युगपदेव, विद्धं = ताडितम् । अनुष्टुप् वृत्तम् । अत्र शक्यस्य वितर्कमुक्तत्वाद्वूपम् ।

उदाहरणं लक्षयति— उदाहरणमिति । उत्कर्षयुक्तं = स्वस्य प्रकषंसहितं, वचनं = वचः, “उदाहरणम्” उच्यते ।

उदाहरणमुदाहरति— अश्वत्थामाङ्कुरे । यो य इति । वेणीसंहारे कर्णं प्रत्य-
भत्थाम् उक्तिरियम् । पाण्डवीनां = पाण्डवसम्बन्धिनीनां, चमूनां = सेनानां, मध्ये =
अन्तरे, स्वभुजगुरुमदः = स्वभुजयोः (आत्मबाल्हीः) गुरुः (दुर्बलः) मदः (अभिमानः)
यस्य सः । तादृशो यो यः = यः कोऽपीति भावः । शस्त्रम् = आयुधं, विभर्ति =
धारयति । पाञ्चालगोत्रे—द्रुपदराजवंशे, यो यः = यः कोऽपि, शिशुः—बालः, अधिकवयाः =
अधिकवयस्यः, युवा वृद्धो वेति भावः । किं बहुता—गर्भशय्यां = भ्रूणशयनं, गतो वा =
प्राप्तो वा, गर्भस्थो वेति भावः । यो यः = यः, कोऽपि जनः, तत्कर्मसाक्षी = तत्कर्मणः
(मज्जनकघटस्य) साक्षी (साक्षाद्दण्डः), रणे = युद्धे, मयि = अश्वत्थाम्नि, चरति =
संचरति सति, यश्च यश्च, प्रतीपः = प्रतीकूलः, मदुद्योगनिवारक इति भावः । प्रवतां =
छोकानाम्, अन्तकस्य = यमराजस्य, अपि सतः, तस्य तस्य = पूर्वोक्तस्य समस्तस्य
वास्य, क्रोधान्धः = कोपाङ्घ्रः, अहम् = अश्वत्थामा, स्वयम् = अन्तकः—संहारकः,
अस्मीति शेषः । सगंधरा वृत्तम् । अत्राश्वत्थाम्नि उत्कर्षयुक्तवचनानुदाहरणं नाम गर्भ-
संघेरेणम् ।

दुर्लभ्य भी है, ती भी कामदेवने मेरे मनको समस्त बाणोंसे कैसे एक ही बार ताडित किया।।

उत्कर्षयुक्त वचनको “उदाहरण” कहते हैं ।

जैसे अश्वत्थामाङ्कुरे है—पाण्डवोंकी सेनाओंके मध्यमें अपनी बाहुओंमें अधिक धमण्ड करनेवाला जो कोई भी शस्त्र लेता है, द्रुपदके वंशमें जो कोई भी बालक और अधिक उम्रवाला जवान वा वृद्ध अथवा गर्भस्थित बालक जो कोई भी उस कर्म-
(मेरे पिताकी हत्या) का साक्षी है और जो कोई भी युद्धमें मेरे चलनेपर प्रतिकूल है, क्रोधसे अन्धा होकर लोहके यमराजका भी मैं अन्त करनेवाला हूँगा ।।

भावतत्त्वोपलब्धिस्तु क्रमः स्यात्—

यथा शाकुन्तले—

राजा—

स्थाने खलु विस्मृतनिमेषेण चक्षुषा प्रियामवलोकयामि ।

तथाहि—

उन्नमितैकञ्जलतमाननमस्याः पदानि रचयन्त्याः ।

पुलकाञ्चितेन कथयति मध्यनुरागं कपोलेन ॥

संग्रहः पुनः ॥ ९७ ॥

सामदानार्थसंपन्नः—

क्रमं कथयति—भावेति । भावतत्त्वोपलब्धिः = भावस्य (अभिप्रायस्य, अनुरागस्वरूपस्येति भावः) यत् तत्त्वं (याथार्थ्यम्) तस्य उपलब्धिः (अनुभवः), "क्रमः" स्यात् ।

क्रममुदाहरति—यथा शाकुन्तले इति । राजा=दुष्यन्तः । विस्मृतनिमेषेण=निमेषव्यापाररहितेनेति भावः । तादृशेन चक्षुषा, प्रियां = वल्लभां, शकुन्तलामिति भावः । अवलोकयामि, स्थाने = युक्तम् ।

उन्नमितेति । पदानि = सुप्तिङन्तानि, रचयन्त्याः = निर्मात्र्याः, अस्याः = शकुन्तलायाः, उन्नमितैकञ्जलतम् = उन्नमिता (ऊर्ध्वोहता) एका झूलता (अक्षिलोम-वस्ती) यद्विभस्तत् । मुखं = वदनं, कर्तुं, पुलकाञ्चितेन = रोमाञ्चितेन कपोलेन = मन्मथककेन, ययि, अनुरागं = प्रणयं, कथयति = सूचयति । भार्या वृत्तम् । अत्र पद-रचनेन शकुन्तलाया अनुरागस्योपलब्धेः "क्रमः" ।

संग्रहं कथयति—संग्रह इति । सामदानार्थसंपन्नः = साम (सन्तर्कं, प्रिय-वचनमिति भावः), तेन दानेन च (वितरणेन च) अर्थसम्पन्नः (धनाद्यर्थसम्पत्तिः), पुनः = तु, "संग्रहः" अङ्गम् ॥ ९७ ॥

संग्रहमुदाहरति—यथेति । राजा=उदयनः । अत्र साम्ना दानेन च अर्थसम्पत्तेः संग्रहो नाम अर्थसन्धिः ॥

अभिप्राय तत्त्वके अनुभवको 'क्रम' कहते हैं ।

जैसे शाकुन्तलमें—राजा—निमेषव्यापारसे रहित नेत्रसे मैं प्रिया-(शकु-न्तला) को देख रहा हूँ, यह उचित है । जैसे कि पदोंकी रचना करनेवाली शकुन्तलाका चित्तकी एक झूलता कुछ ऊपर उठी है ऐसा मुख रोमाञ्चित कपोलसे मुखमें अनुरागके सुचित कर रहा है ।

साम और दानसे धन आदि अर्थकी सम्पत्तिको "क्रम" कहते हैं ॥ ९७ ॥

यथा रत्नावल्याम्—

‘राजा—साधु वयस्य ! इदं ते पारितोषिकम् ।’ (इति कटकं ददाति) ।

—लिङ्गाद्द्वोऽनुमानता ।

यथा जानकीराघवे नाटके—

‘रामः—

लीलागतैरपि तरङ्गयतो धरित्रीमालोकनेर्नमयतो जगतां शिरांसि ।
तस्यानुमापयति काञ्चनकान्तिगौरकायस्य सूर्यतनयस्त्वमधुष्यतां च ॥’

रतिहर्षोत्सवानां नु प्रार्थना भवेत् ॥ ९८ ॥

अनुमानं लक्षयति—लिङ्गात्=व्याप्तिबलेन यद्यस्य गमकं तत्तस्य लिङ्गं (हेतुः), तस्मात्, क्व=साध्यज्ञानम्, अनुमानता = अनुमानं नाम गमसन्धिः ।

अनुमानमुदाहरति—लीलागतैरिति । लीलागतैः = लीलाया (विलासेन) गतैः (गमनैः), अपि, धरित्री = भूमि, तरङ्गयतः = कम्पयतः, आलोकनैः = नेत्र-निक्षेपैः, अपि, जगतां = लोकानां, शिरांसि = मस्तकान्, नमयतः = अवनतानि कुर्वतः, काञ्चनकान्तिगौरकायस्य = काञ्चनकान्तिः (सुवर्णद्युतिः) इव गौरः (पीतवर्णः) (शरीरम्) यस्य । तस्य = लक्ष्मणस्य, सूर्यतनयस्त्वं = सूर्यवंशोद्भवत्वम्, अधुष्यताम् = अधर्षणीयताम्, अन्यैरिति शेषः । अनुमापयति = अनुमितिविषयीकरोति । वसन्त-तिलका वृत्तम् ।

अत्र लीलागमन-जगच्छिरोनामरूपात्लिङ्गात् (हेतोः) लक्ष्मणे सूर्यतनय-त्वाऽवृष्यरूपस्य साध्यस्य ज्ञानादनुमानं नाम गमसन्धेरङ्गम् ।

प्रार्थनां लक्षयति—रतीत्यादि । रतिहर्षोत्सवादीनां=रतिः (सुरतम्) हर्षः (आनन्दः) उत्सवः (क्षणः) तदादीनां, प्रार्थनं = याचनं, ‘प्रार्थना’ गम-सन्धेरङ्गम् ॥ ९८ ॥

जैसे रत्नावलीमें—राजा—बाह ! मित्र ! यह तुम्हें पारितोषिक (पुरस्कार) देता हूँ । (ऐसा कहकर कङ्कण देते हैं) ।

साधन (हेतु) से साध्यके ज्ञानको “अनुमान” कहते हैं ।

जैसे जानकीराघव नाटकमें—राम कहने हैं—विलासपूर्ण गमनोंसे भी धरतीको कम्पित करनेवाले, देखनेसे ही सबके शिरकी झुकानेवाले, सुवर्णकी कान्तिके समान गौर शरीरवाले उसकी सूर्यके वंशमें उत्पत्ति और अधर्षणीयता औरोंसे अनुमानका विषय होता है ।

रतिक्रीडा, हर्ष और उत्सव आदिकी याचनाको “प्रार्थना” कहते हैं ॥ ९८ ॥

यथा रत्नावल्याम्—

‘प्रिये सागरिके !

शीतांशुर्मस्वमुत्पले तव दृशौ, पद्मानुकारी करो,

रम्भास्तम्भनिभं तयोरुयुगलं, बाहू मृणालोपभौ ।

इत्याह्लादकराखिलाङ्गि ! रभसाभिःशङ्कमालिङ्गय मा-

मङ्गानि त्वमनङ्गतापविधुराप्येष्टो हि निर्वापय ॥’

इदं च प्रार्थनाख्यमङ्गम् । यन्मते निर्वहणे भूतावसरत्वात्प्रशस्तिनामाङ्ग
नास्ति तन्मतानुसारेणोक्तम्, अन्यथा पञ्चषष्टिसंख्यत्वप्रसङ्गात् ।

रहस्यार्थस्य तद्भेदः क्षिप्तिः स्यात्—

प्रार्थनामुदाहरति—शीतांशुश्चरति । वत्सराजस्य सागरिकं प्रत्युक्तिरयम् ।

हे प्रिये !, तव = भवत्याः, मुखं = वदनं, शीतांशुः = चन्द्रः, दृशौ = नेत्रे, उत्पले =
कुवलये, करो = हस्तौ, पद्मानुकारी = कमलसदृशौ, पद्ममनुकुक्षत इति, “कर्मरायण”
इत्यत्र, तथा = तेनैव प्रकारेण, ऊरुयुगलं = सक्षिपयुगलं, रम्भास्तम्भनिभं = कदली-
स्तम्भसदृशं, बाहूभुजौ, = मृणालोपभौ = विससदृशौ, इति = एवम्, हे आह्लादकराऽ-
खिलाङ्गि = आह्लादकराणि (सुखोत्पादकानि) खिलानि (समस्तानि) अङ्गानि
(देहाऽवयवाः) यस्याः सा, उत्सम्बुद्धौ । त्वं, रभसात् = वेगात्, एहि = आगच्छ,
निःशङ्कं = शङ्कारहितं यथा तथा, मां = वत्सराजम्, आलिङ्गय = आश्लिष्य, अनङ्ग-
तापविधुराणि = अनङ्गस्य (कामस्य) यः तापः (सन्तापः), तेन विधुराणि (विकल-
वानि) अङ्गानि = देहाऽवयवात्, ममेति शेषः । निर्वापय = शीतलानि कुरु । शाहू-
विद्धीकृतं वृत्तम् । अत्र रतेः प्रार्थनात्प्रार्थना नाम गर्भसन्धेरङ्गम् ।

विबिन्दति—इदञ्चेति । निर्वहणे = उपसंहारत्नामकान्तिमसन्धौ, भूताऽव-
सरत्वात् = प्राप्तविषयत्वात्; अन्यथा—अत्र प्रार्थनाया अङ्गान्तरत्वंस्वीकारे, पञ्चषष्टि-
संख्यत्वप्रसङ्गात्, महर्षिणा चतुःषष्टिसंख्यकान्येवाऽङ्गान्युक्तानीति भावः ।

क्षिप्ति कल्पयति—रहस्याऽर्थस्येति । रहस्याऽर्थस्य = गोपनीयविषयस्य,
उद्भेदः = प्रकाशनं, तु “क्षिप्ति” स्यात् ।

वैसे रत्नावलीमें—(राजा) प्रिये सागरिके । तुम्हारा मुख चन्द्र है, नेत्र
नीलकमल हैं, हाथ कमलके सदृश हैं, वैसे ही तुम्हारे ऊरु कदलीस्तम्भोंके समान हैं ।
बाहू मृणालके समान हैं । हे आह्लादकर अङ्गोंवाली । तुम वेगसे आओ और मुझे
आलिङ्गन कर कामसन्तापसे विकल मेरे अङ्गोंको ठण्ढा करो ॥

यह प्रार्थना नामका अङ्ग है । जिनके मतमें निर्वहण (उपसंहार) सन्धिमें
गताऽर्थ होनेसे प्रकृति नामका अङ्ग नहीं है, उनके मतेके अनुसार यह कहा गया है;
अन्यथा सन्धिके बैठे अङ्ग ही जायेंगे ।

गोपनीय अर्थका प्रकाश करनेसे “क्षिप्ति” अङ्ग होता है ।

यथारवत्यामाङ्के—

‘एकरथैव विपाकोऽयं दारुणो भुवि वर्तते ।
केशग्रहे द्वितीयेऽस्मिन्ननं निःशेषिताः प्रजाः ॥’
—ओ (तो) टकं पुनः ।

संरब्धवाक्—

यथा चण्डकौशिके—

‘कौशिकः—आः, पुनः कथमद्यापि न सम्भूताः स्वर्णदक्षिणाः ।’
—अधिबलमभिसंधिरछलेन यः ॥ ९९ ॥

यथा रत्नावल्याम्—

‘काञ्चनमाला—भट्टिणि, इयं सा चित्रशालिका । वसन्तअस्स
सण्णं करोमि’ इत्यादि ।

किष्किमुदाहरति—एकस्येति । वेणीसंहारे कृपाचार्यस्योक्तिरियम् । एकस्य—
द्रौपदीकेशाकवणस्य, एव, अयं = सन्निकृष्टस्यः युद्धरूपः, दाहणः = भयङ्करः, पाकः =
फलं, तावद्, भुवि=भूमौ, वर्तते = विद्यते, द्वितीये = द्वयोः पूरणे, अस्मिन् = साम्प्रतिके,
केशग्रहे=द्रोणाचार्यकेशग्रहणे, प्रजाः=जनाः, निःशेषिताः=विनाशिताः, “नूनं=निश्चयेन,
नूनं तर्कस्यनिश्चये” इत्यमरः । अत्र प्रजानाशरूपस्य रहस्याऽर्थस्योद्भेदात्किप्तिनाम
गर्भसंधेरङ्गम् ।

त्रोटकं लक्षयति—त्रोटकमिति । संरब्धवाक्=संरब्धस्य (कुवितस्य) वाक्
(वाणी) “त्रोटकम्” ।

त्रोटकमुदाहरति—यथेति । कौशिकः = विश्वामित्रः । सम्भूताः = सम्पन्नाः ।
अत्र कौशिकस्य कोपपूर्णवाचः “त्रोटकम्” ।

अधिबलं लक्षयति—अधिबलमिति । छलेन = कंतवेन, यः, अभिसन्धिः =
अभिप्रायज्ञानं, तत् “अधिबलं” नाम गभाऽङ्गम् ॥ ९९ ॥

अधिबलमुदाहरति—यथेति । काञ्चनमाला—“भवि ! इयं सा चित्रशालिका ।

जैसे प्रश्नस्यामाङ्कमें—एक ही (द्रौपदीके केशग्रहण) का यह भयङ्कर
परिणाम पृथिवीमें हो रहा है । इस दूसरे (द्रोणाचार्यके) केशग्रहणमें निश्चय सबलोग
समाप्त हो जायेंगे ।

क्रोत्रयुक्तके वचनको ओ (तो) टक कहते हैं । जैसे चण्डकौशिकमें—कौशिक
(विश्वामित्र)—“अभीतक क्यों सुवर्ण दक्षिणाएँ नहीं दी गई हैं ?”

छलेते अभिप्राय ज्ञानको “अधिबल” कहते हैं ॥ ९९ ॥

जैसे रत्नावलीमें—काञ्चनमाला—“स्वामिनि ! यह चित्रशालिका है ।

नृपादिजनिता भीतेरुद्देगः परिकीर्तितः ।

यथा वेण्याम्—

‘प्राप्ताचेकरथाह्वौ पृच्छन्तौ त्वामितस्ततः ।

स कर्णारिः स च क्रूरो वृककर्मा वृकोदरः ॥’

शङ्काभयत्रासकृतः सम्भ्रमो विद्रवा मतः ॥ १०० ॥

‘कालान्तकरालाभ्यं क्रोधोद्भूतं दशाननम् ।

बिलोक्य वानरानीके सम्भ्रमः कोऽप्यजायत ॥’ ।

वसन्तकस्य सजां करामि” इति सस्कृतच्छाया । सङ्कतम्=संज्ञम् । अत्र काञ्चनमालया वासवदत्तया च छलेन राजविदूषकधोरभिप्रायज्ञानात् “अधिबलं” नाम गर्भसन्धेरङ्गम् ।

उद्देगं लक्षयति—नृपादिजनितेति । नृपादिजनिता=राजाद्युत्पन्ना, आदिपदेन सपत्नादीनां परामर्शः । भीतिः=भयम्, “उद्देगः” परिकीर्तितः ।

उद्देगमुदाहरति—प्राप्ताविति । घृतराष्ट्रादीनां समीपे सूतस्योक्तिरियम् । सः=प्रसिद्धः, कर्णादिः = कर्णशत्रुः, अर्जुन इति भावः । स च, क्रूरः = निर्दयः, “क्रूरो कठिननिर्वयी” इत्यमरः । वृककर्मा=वृकस्य (ईहामुगस्य) इव कर्म (बहुभोजनरूपा अधिकहिंसनरूपा वा क्रिया) यस्य सः, वृकोदरः = भीमसेनश्च, एतौ, इतस्ततः = यत्र तत्र, त्वां=भवन्तं, दुर्घोषनमित्यर्थः, पृच्छन्तौ = प्रश्नविषयं कुर्वन्तौ, एकरथाऽऽह्वौ = एकस्यन्दनाऽवस्थितौ सन्तौ, प्राप्ताः=उपस्थितौ । अनुष्टुप् वृत्तम् । अत्र दुर्घोषनस्य शत्रुरूपाऽर्जुनभीमजनिताया भीतेरुद्देगो नाम गर्भसन्धेरङ्गम् ।

विद्रवं लक्षयति—शङ्केति । शङ्काभयत्रासकृतः=शङ्का (अनिष्टसंभावना) भयं (भीतिः) त्रासः (उद्देगः) तस्कृतः (तद्विहितः) यः सम्भ्रमः=स्वरा, स “विद्रवो” मतः ॥ १०० ॥

विद्रवमुदाहरति—कालाऽन्तकेत्यादि । कालाऽन्तकरालाऽऽस्यं=काले (प्रलय समये) यः अन्तकः (यमराजः) तस्यैव करालानि (भयङ्कराणि) आशयानि (मुखानि) यस्य, तम् । तथा क्रोधोद्घृत = क्रोधेन (कोपेन हेतुना), उद्घूतम् (उत्कम्पितशरीरम्), वादुशं दशाननं = रावणं, बिलोक्य=दृष्ट्वा, वानराऽनीके=वानराणाम्=(कपीनाम्) अनीके (सैन्ये) कोऽपि = अनिर्वचनीयः, सम्भ्रमः=स्वरा, पलायनार्थमिति शेषः । अजायत=आविर्भूतः । अनुष्टुप् वृत्तम् । अत्र वानराऽनीकस्य शङ्कादिकुनाससंभ्रमाद्विद्रवः ।

वसन्तको सङ्केत (इगारा) करतौ हूँ । इत्यादि राजा आदिसे उत्पन्न भयको “उद्देग” कहते हैं । जैसे वेणीमं—कर्णशत्रु (अर्जुन) और क्रूर वृक (भेड़िया) के समान कर्म करनेवाले भीमसेन एक ही रथमें बैठे हुए आपको सर्वत्र पूछ रहे हैं ।

शङ्का, भय और उद्देगसे उत्पन्न घबड़ाहटको “विद्रव” कहते हैं ॥ १०० ॥

जैसे—प्रलयकालके यमराजके समान भयङ्कर मुखवाले और क्रोधसे कम्पित शरीरवाले रावणको देखकर वानरोंकी सेनामें अनिर्वचनीय घबड़ाहट हो गई ।

अथ विमर्शाङ्गानि—

अपवादोऽथ संफेटो व्यवसायो द्रवो घृतिः ।

शक्तिः प्रसङ्गः खेदश्च प्रतिषेधो विरोधनम् ॥ १०१ ॥

प्ररोचना विमर्शो स्यादादानं छादनं तथा ।

दापप्रख्यापवादः स्यात्—

यथा वेण्याम्—

‘युधिष्ठिरः—पाञ्चालक ! कञ्चिदासादिता तस्य दुरात्मनः कौरव्या-
पसदस्य पदवी ।

पाञ्चालकः—न केवलं पदवी, स एव दुरात्मा देवीकेशपाशस्पर्श-
पातकप्रधानहेतुरुपलब्धः ।’

संफेटो रोषभाषणम् ॥ १०२ ॥

विमर्शाङ्गान्युद्दिशति—अपवाद इति । अपवादाद्विरोधनपर्यन्तं दश ॥ १०१ ॥

ततश्च प्ररोचनायाश्छादनपर्यन्तं श्रीणि संहृत्य विमर्शे त्रयोदशाऽऽङ्गानि ।

अपवादं लक्षयति—दोषप्रख्यापेति । दोषप्रख्या = दोषस्य (दूषणस्य) प्रख्या
(प्रख्यापनम्) “अपवादः” स्यात् ।

अपवादमुदाहरति—यथेति । कौरव्याऽपसदस्य = कुरोरपत्यानि पुमांसः कौरव्याः-
‘कुन्तानादिभ्यो ष्य’ इति परप्रत्ययः । कौरव्येषु (कुन्तेशोत्पन्नेषु क्षत्रियेषु) अपसदस्य
(अयमस्य) । तस्य = दुर्योधनस्य, पदवी = मार्गः । देवीत्यादिः = देव्याः (कृताऽ-
भिषेकायाः, द्रौपद्या इत्यर्थः) केशपाशस्य (कुन्तलकलापस्य) स्पर्शः (आकर्षण-
रूपमामर्शनम्) स एव पातक (पापम्) तस्य प्रधानहेतुः (मुख्यकारणम्), उपलब्धः =
प्राप्तः । अत्र दुर्योधनस्य दोषप्रख्यापनात् “अपवादः” विमर्शसंघेरङ्गम् ।

संफेटं लक्षयति—संफेट इति । रोषभाषणं = रोषेण (क्रोधेन) भाषणम्
(बचनम्) संफेटो नाम विमर्शाङ्गम् ॥ १०२ ॥

विमर्शसन्धिके अङ्ग—अपवादमे विरोधनतक दश ॥ १०१ ॥

प्ररोचनासे छादनतक तीन, विमर्शमें कुल तेरह अङ्ग होते हैं ।

दोष-फैलानेकी ‘अपवाद’ कहते हैं । जैसे वेणीसंहारमें—“पाञ्चालक ! दुरात्मा
उस अधम कौरव (दुर्योधन) के मार्गका कहीं पता लगाया ?”

पाञ्चालक—उसका मार्ग ही नहीं पाया, रानी (द्रौपदी) के केशपाशके
स्पर्शरूप पापका प्रधान कारण उस दुरात्माको ही पा लिया ।

क्रोधपूर्वक भाषण करनेको “संफेट” कहते हैं ॥ १०२ ॥

यथा तत्रैव—

दुर्योधनः—अरे रे मरुत्तनय ! वृद्धस्य राज्ञः पुरतो निन्दितमप्यात्मकर्म
ब्रह्माघसे । शृणु रे !

कृष्ण केशेषु भार्या तव तव च पशोस्तस्य राज्ञस्तयोर्व
प्रत्यक्षं भूपतीनां मम भुवनपतेराज्ञया द्युतदासी ।
तस्मिन् वैरानुबन्धे वद किमपकृतं तैर्हता ये नरेन्द्राः
बाह्योर्ध्वीर्वातिभारद्विषणगुरुमदं मामजित्वैव दर्पः ॥

भीमः—(सक्रोधम्) आः पाप ।

दुर्योधनः—आः पाप ! इत्यादि ।

संकेटमुदाहरति—यथेति । राजा = भूपः, दुर्योधने इति भावः । मरुत्तनय =
वायुपुत्र, भीमसेन इति भावः । वायुपुत्रत्वाद्वायुतुल्यत्वं सूच्यते । वृत्तस्य राज्ञः = धृतराष्ट्र-
स्येत्यर्थः । आत्मकर्म = स्वक्रियां, गोत्रहत्यादिदूषामिति भावः । ब्रह्माघसे = प्रहंससि ।

कृष्टेति । दुर्योधनस्य भीमसेनाजुंनौ प्रत्युक्तिरियम् । भुवनपतेः = लोकाधी-
श्वरस्य, मम = दुर्योधनस्य, आज्ञया = आदेशेन, द्युतदासी = द्यूते (अक्षक्रीडायाम्)
दासी (निजित्वादासीतुत्या), पशोः = पशुसङ्घस्य, तव = भीमस्य, तव = अजुंनस्य
च, तस्य राज्ञः = युधिष्ठिरस्य, तयोर्वा = नकुलसहदेवयोश्च, भार्या = पत्नी द्रौपदी,
भूपतीनां = सभास्थितानां राज्ञां च, प्रत्यक्षं = समक्षम् एव, केशेषु = कुन्तलेषु, कृष्ठा =
आकृष्ठा, अस्मिन्, वैराऽनुबन्धे = विरोधकारणे जाते सति, ये नरेन्द्राः = राजानः, हताः =
व्यापादिताः, तैः = हतैर्नरेन्द्रैः, किम्, अपकृतं = युष्माकमपकारः कृतः ? वद = कथय,
पराऽपराधेन निर्दोषाणां दण्डप्रदत्वेन यूयं पशुसमा इति भावः । बाह्योः = स्वभुजयोः,
धीर्वातिभारद्विषणगुरुमदं = धीर्वातिभारः (बलाऽतिशयः) एव द्विषणं (घनम्)
तेन गुरुः (दुर्वहः) मदः (अहङ्कारः) यस्य, तं, तादृशं, मां = दुर्योधनम्, अजित्वा
एव = अपराजित्व एव, दर्पः = अहङ्कारः, युष्माकमिति शेषः । स्रग्धरा वृत्तम् ॥

भीम इति । पाप = पापयुक्त । “अपि द्वये पापं पुण्यं गुहादि चे” इत्यमरः ।
अत्र रोषेण भाषणात् “संकेटः” ।

जंसे वहीपर—राजा (दुर्योधन)—अरे वायुपुत्र ! वृद्ध राजाके सामने
निबिद्ध अपने कर्मकी मी तारीफ करता है ? सुन रे ! लोकस्वामी मेरी आज्ञासे जुएमें
जीती गई दासी पशुसङ्घ तेरे (भीमसेनकी) तेरे (अजुंनकी) राजा (युधिष्ठिर)
की और नकुल और सहदेवकी पत्नी द्रौपदी राजाओके सम्मुख ही केओमें खिंची गई,
ऐसा विरोधका कारण होनेपर जो राजा मारे गये उन्होंने तुम्हारा क्या अपराध
(कसूर) किया था ? कष्टो । अपनी बाहुओंके पराक्रमरूप घनसे महान् दर्पसे युक्त मुझे
जीते बिना ही तुम लोगोंका दर्प है ।

भीमसेन—(क्रोधपूर्वक) “ओह पापिन् !” राजा (दुर्योधन)—“ओह
पापिन् !” इत्यादि ।

व्यवसायश्च विज्ञेयः प्रतिज्ञाहेतुसंभवः ।

यथा तत्रैव—

‘भीमा—

निहताशेषकौरव्यः क्षीबो दुःशासनशासृजाः ।
भङ्क्ता दुर्योधनस्योर्वोर्भीमोऽयं शिरसा नतः ॥’

द्रवो गुरुव्यतिक्रान्तिः शोकावेगादिसम्भवा ॥ १०३ ॥

यथा तत्रैव—

‘युधिष्ठिरः—भगवन् ! कृष्णायज ! सुभद्रभ्रातः ।

व्यवसायं लक्षयति—व्यवसायश्चेति । प्रतिज्ञाहेतुसंभवः—प्रतिज्ञा (कार्य-
निर्देशः), हेतुः (साधननिर्देशः) ताभ्यां संभवः (निष्पत्तिः, कार्यस्येति शेषः) ।
‘व्यवसायः’ विज्ञेयः—बोद्धव्यः ।

व्यवसायमुदाहरति—निहतेत्यादिः । भीमसेनस्य दुर्योधनस्योरुमङ्गोत्तरं युधिष्ठिरं
प्रत्युक्तिरिवम् । निहताशेषकौरव्यः—निहताः (व्यापादिताः) अशेषाः (समस्ताः)
कौरव्याः (कुरुवंशोत्पन्ना दुर्योधनादय इति भावः) येन सः । दुःशासनाऽसृजा=दुःशास-
नस्य (मध्यमघातराष्ट्रस्य) असृजा (रुधिराण्य), क्षीबः=मत्तः ‘मत्ते शीघ्रोत्कट-
क्षीबाः’ इत्यमरः । भीमे क्षीबत्वारोपेणाऽसृजो मधुस्वारोपणं व्यङ्ग्यम् । एवं च—
दुर्योधनस्य=सुर्योधनस्य, ऊर्वोः=सकृन्तोः, ‘कतुं कर्मणोः कृति’ इति कर्मणि, बन्धी ‘सविय
कलीबे पुमान्ब’ इत्यमरः । भङ्क्ता=भङ्गकः, अयं = सन्निकृष्टवर्ती, भीमः=भीमसेनः,
शिरसा=मस्तकेन, नतः=प्रणतः, भवतीति शेषः । अतुष्टुब् वृत्तम् । अत्र द्रौपदी-
केषाकर्षणादितोः = ऊरुमङ्गनरूपायाः प्रतिज्ञायाश्च निष्पत्तेः ‘व्यवसायः’ ।

द्रवं लक्षयति—द्रव इति । शोकावेगादिसंभवा = शोकः (मग्नुः) आवेगः
(संभ्रमः) तदादिसंभवा (तदाद्युत्पन्ना), गुरुव्यतिक्रान्तिः = गुरोः (पूज्यजनस्य)
व्यतिक्रान्तिः (मर्यादालङ्घनम्) ‘द्रवः’ ॥ १०३ ॥

प्रतिज्ञा और हेतुसे कार्यकी निष्पत्तिको “व्यवसाय” कहते हैं ।

जैसे वहीपर—भीमसेन—समस्त कौरवोंका संहार करनेवाला, दुःशासनके रुधिर
(लोह) से मत्त और दुर्योधनके ऊरुओंको भग्न करनेवाला यह भीम शिरसे झुकनत
होता है ।

शोक और संभ्रमसे उत्पन्न पूज्यजनके मर्यादालङ्घनको “द्रव” कहते हैं ॥ १०३ ॥

जैसे वहीपर—युधिष्ठिर—भगवन् ! श्रीकृष्णके अग्रज ! सुभद्राके भाई !

ज्ञातिप्रीतिर्मनसि न कृता, क्षत्रियाणां न धर्मो

रूढं सख्यं तदपि गणितं नानुजस्याजुनेन ।

तुल्यः कामं भवतु भवतः शिष्ययोः स्नेहबन्धः

कोऽयं पन्था यदसि विमुखो मन्दभाग्ये मन्वि त्वम् ॥'

तर्जनोद्वेजने प्रोक्ता द्युतिः—

यथा तत्रैव दुर्योधनं प्रति भीमनोक्तम्—

'जन्मेन्दोविमले कुले व्यपदिशस्यथापि धरत्से गदां,

मां दुःशासनकोष्णशोणितमधुक्षीबं रिपुं मन्वसे ।

द्रवमुदाहरात्—ज्ञातिप्रीतिरिति । भीमदुर्योधनयोर्गदायुद्धे मयोदात्तङ्घ्नं भीमं प्रति कुपितं बलदेवं प्रति युधिष्ठिरस्योक्तिरियम् । ज्ञातिप्रीतिः=वंशस्नेहः, बलदेवभीमसेनयोर्द्वयोरपि चन्द्रवंशोत्पत्त्यादिति भावः । मनुसि=चित्तं, न कृता=नो विहिता । क्षत्रियाणां = बाहुजानां, धर्मः = उचिताचारोऽपि, न कृत इति लिङ्गविपर्ययः । अयुष्यमानवधवैमुख्यं क्षत्रियाणां धर्म इति भावः । अनुजस्य=अवरजस्य, श्रीकृष्णस्येति भावः, अजुनेन=गण्डोविता, यत्, रूढं=प्रसिद्धं, सख्यं=मैत्री, तदपि, न गणितं=नो विचारितम् । भवतेति शेषः । शिष्ययोः=विनेययोः भीमदुर्योधनयोर्द्वयोरैव विषये, भवतः=तत्र, रनेहबन्धः = वात्सल्यबन्धनं, कामं=पर्याप्तं यथा तथा, तुल्यः = समानः, भवतु=अस्तु, किन्तु मन्दभाग्ये = अल्पभाग्ये, मयि, त्वं, यत्, विमुखः = पराङ्मुखः, भीमं प्रति कुपितत्वादिति भावः । असि = वतंसे, अयम् = एषः, कः, पन्थाः=आचारपद्धतिः । अत्र युधिष्ठिरस्य शोकावेगादिजन्यात् पूज्यबलदेवमयोदात्तङ्घनाद् द्रवो नाम विमर्शसन्धेरङ्गम् ।

द्युतिं लक्षयति—तर्जनोद्वेजने इति । तर्जनोद्वेजने=तर्जनं (धरसनम्) उद्वेजनं (भयोत्पादनम्) ते यत्र तत्र 'द्युतिः' प्रोक्ता = अभिहिता ।

द्युतिमुदाहरति—जन्मेन्दोरिति । भीमसेनस्य दुर्योधनं प्रत्युक्तिरियम् । इन्दो=चन्द्रस्य, विमले=निर्मले, कुले = वंशे, जन्म = उत्पत्ति, व्यपदिशसि = कथयसि, अद्य अपि = अद्युना अपि, गदां=कासूम् आयुधविशेषं, धरत्से = धारयसि । मां = भीमसेनं, दुःशासनेत्यादिः = दुःशासनस्य (स्वाऽनुजस्य) कोष्णम् (ईषदुष्णं, मन्दोष्णमित्यर्थः) यत् शोणितं (रुधिरम्) एव मधु (मद्यम्) तेन, तत्पानेनेति भावः । क्षोबं = मत्तं,

आपने ज्ञातिमें प्रीतिका भी विचार नहीं किया, क्षत्रियका उचित आचार भी नहीं किया । अजुनके साथ अपने भाईकी प्रसिद्ध मैत्रीकी भी गणना नहीं की । अपने दो शिष्यों (भीम और दुर्योधन) के विषयमें आपका स्नेहबन्धन तुल्य हो, किन्तु मन्दभाग्य मेरे विषयमें जो आप विमुख हैं, यह आपका कौन-सा मार्ग (आचारपद्धति) है ?

जिसमें धरसना (चुड़कना) और भयका उत्पादन होता है उसे "द्युति" कहते हैं । जैसे वहीं दुर्योधनको भीमने कहा है—चन्द्रके निर्मल वंशमें अपना जन्म कहते हो । आज भी गदाको धारण कर रहे हो । तम आज भी मुझे दुःशासनके मन्दोष्ण

दर्पान्धा मधुकैटभाद्विषि हरावप्युद्धतं चेष्टसे,
त्रासान्मे नृपशो ! विहाय समरं पङ्केऽधुना लीयसे ॥'

—शक्तिः पुनर्भवेत् ।

विरोधस्य प्रथमनम्—

यथा तत्रैव—

'कुर्वन्त्वाप्ता हतानां रणशिरसि जना भ्रमसाद् देहभारा-
नभ्रन्मिश्रं कथञ्चिद्ददतु जलममी बान्धवा बान्धवेभ्यः ।
मार्गान्तां ज्ञातिदेहान् हतनरगहने खण्डितान् गृध्रकङ्के-
रस्तं भास्वान् प्रयातः सह रिपुभिरयं संहियन्तां बलानि ॥'

मन्यसे = अधबुध्यसे, दर्पान्धः = गर्वान्धः सन्, मधुकैटभाद्विषि = मधुकैटभर्दश्यमशो,
हुरी = श्रीकृष्णे, अपि, उद्धतं = निर्भयादिं चेष्टसे = व्यवहृरसि, हे नृपशो = हे नरपशो !,
मत्रासात् = मद्रयात्, समरं = रणाऽङ्गणं, विहाय = त्यक्त्वा, अधुना = इदानीं, पङ्के =
कर्मभे, लीयसे प्रच्छन्नो भवसि । अत्र विषमाऽलङ्कारो व्यञ्जकः । शार्ङ्गलपिक्रीडितं
वृत्तम् । अत्र दुर्योधनस्य तर्जनीद्वेजनीत्यादनेन द्युतिनिमि विमर्शसन्धेरङ्गम् ।

शक्ति लज्जयति—शक्तिरिति । विरोधस्य = वैरस्य, प्रथमनं = निवारणं,
पुनः = तु "शक्तिः" भवेत् ।

शक्तिमुदाहरति—कुर्वन्तिवति । कौरवपराजयाऽनन्तरं नेपथ्यतः संप्राप्तोक्तिरियम् ।
आप्ताः = बान्धवाः, जनाः = लोकाः, रणशिरसि = युद्धक्षेत्रोपरि, हतानां = व्यापादितानां
बन्धूनां, देहभारान् = शरीरसमूहान्, बल्लिसात् कुर्वन्तु = अभ्यधीनान् विदधतु "विभाषा साति
कात्स्न्ये" इति सातिप्रत्ययः । अमी = एते, बान्धवाः = बन्धवः, बान्धवेभ्यः = स्वजनैभ्यः, प्रभू-
न्मिश्रं = नयनसलिलमिश्रितं, जलं = सलिलं, ददतु = बितरन्तु "अदभ्यस्तात्" इति सस्याञ् ।
हतनरगहने = व्यापादितमानवसमूहे, गृध्रकङ्केः = वाक्षाटयलोहपृष्ठैः, खण्डितान् = दलितान्,
ज्ञातिदेहान् = बान्धवशरीराणि, मार्गान्ताम् = अन्विष्यन्तु, द्युमिति शेषः । अयम् = एषः,
भास्वान् = सूर्यः, रिपुभिः = शत्रुभिः, सह = समम्, अस्तम् = अस्तपर्वतं, प्रयातः = प्रगतः, रिपवन्न
नाशं प्रयाता इत्यर्थः । अतः बलानि = आत्मसंयानि, संहियन्ताम् = एकत्रीक्रियन्ता-

हधिरूप मद्यसे मत् शत्रु मान रहे हो । घमण्डसे अन्धा होकर मधु और कैटभके मधु
श्रीकृष्णमें भी उद्धत व्यवहार करते हो । हे नरपशो ! मेरे मनसे रणभूमिको छोड़कर
अभी तालाबके बीचड़में छिप रहे हो ।

विरोधके निवारणको "शक्ति" कहते हैं । जैसे वही—बान्धवलीग युद्धमें मारे
गये बन्धुओंके शरीरोंका दाहसंस्कार करें । ये बान्धव अपने बान्धवोंको आँसुसे मिले
हुए जलाञ्जलि दें । मारे गये मनुष्योंके समूहमें गृध्र (गीघ) और कङ्कापक्षियोंसे

—प्रसङ्गः गुरुकीर्तनम् ॥ १०४ ॥

यथा मृच्छकटिकायाम्—

‘षाण्डालकः—पक्षो वस्तु सागलदत्तस्य सुखो अज्जविस्सदत्तस्य णत्तिओ
वालुदत्तो वावादिदु वक्कट्टाणं णिज्जइ । एदेण किल गणिआ वसन्तसेणा
सुअण्णलोहेण वावादिदत्ति ।

चारुदत्तः—

मखशतपरिभूतं गोत्रमुद्भासितं यत्
सदसि निबिडचैत्यब्रह्मघोषैः पुरस्तात् ।
मम निधनदशायां वर्तमानस्य पाप-
स्तदसदशमनुष्यैर्घुष्यते घोषणायाम् ॥’

मित्यर्थः । अत्र सहोक्तिरलङ्कारः । सग्वरा दत्तम् । अत्र बलसंहारकयत्नेन विरोधस्य
प्रथमनाच्छक्तिः ।

प्रसङ्गः कस्यचित्—प्रसङ्ग इति । गुणकीर्तनं = गुरोः (पित्रादेः) कीर्तनम्
(उच्चारणम्) “प्रसङ्गः” विमर्शसंघेराङ्गम् ॥ १०४ ॥

प्रसङ्गमुदाहरति—यथेति । षाण्डालः—“एष खलु सागरदत्तस्य सुख आर्य-
विश्वदत्तस्य नप्ता चारुदत्तो व्यापादयितुं बध्यस्थानं नीयते । एतेन किल गणिआ
वसन्तसेना सुवर्णलोभेन व्यापादिते”ति संस्कृतच्छाया । नप्ता—पौत्रः ।

मखेत्यादिः । मखशतपरिभूतं = मखशतैः (बहुयज्ञानुष्ठानैः) परिभूतं
(ध्वितम्) यत् गोत्रं = बंसः, निबिडचैत्यब्रह्मघोषैः = निबिड (श्रोत्रियजनव्याप्तौ)
चैत्ये (आयतने) ब्रह्मघोषैः (वेदब्रह्मनिभिः), “वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजा-
पतिः ॥” इत्यमरः । पुरस्तात्=पूर्वम्, उद्भासितं=यशसा प्रकाशितमासीत् । निधन-
दशायां=मरणावस्थायाम्, वर्तमानस्य=विद्यमानस्य, मम = चारुदत्तस्य, तद् = गोत्रम्,
असदनुभवमनुष्यैः=अयोग्यमानवैः, षाण्डालैरिति भावः । पापैः=पापवृत्तान्तैः, “सुवर्ण-
लोभेन वसन्तसेना व्यापादिते”ति स्वरूपैरिति भावः । घोषणायाम्=अपवादवाच्यवनी
धुष्यते=उच्यते इत्यधत्ते । मालिनी दत्तम् ।

छाण्डित कुटुम्बशरीरको दूरे । ये सूर्यं तन्मूर्तिके सायं अस्तपर्वतको चले गये, इसलिये
अपनी सेनाको इकट्ठा करो ।

पूज्य जनका उच्चारण करनेको “प्रसङ्ग” कहते हैं ॥ १०४ ॥

जैसे मृच्छकटिकमें—षाण्डाल—ये सागरदत्तके पुत्र, आर्य विश्वदत्तके नाती
(पौत्र), चारुदत्त, वधके लिए बध्यस्थानमें पहुँचाने जाते हैं । इन्होंने देखा वसन्त-
सेनाको सोनेके लोभसे मार डाला है ।

चारुदत्त—संक्रुको यज्ञोसे ध्वित जो बंस सभामें जनप्रचुर भवनमें वेदब्रह्मनिर्घोषे
पहले प्रकाशित था । मरनेकी दशामें विद्यमान मेरा वही बंस अयोग्य मानवोंसे पापपूर्ण
वृत्तान्तोंसे घोषणामें धोषित कर रहे हैं ।

इत्यनेन चारुदत्तवधाभ्युदयानुकूलप्रसङ्गाद् गुरुकीर्तनमिति प्रसङ्गः ।

मनश्चेष्टासमुत्पन्न श्रम खेद इति स्मृतः ।

मनःसमुत्पन्नो यथा मालतीमाधवे—

‘दलति हृदयं गाढोद्वेगो द्विधा न तु मियते
वहति विकलः कायो मोहं, न मुञ्चति चेतनाम् ।

ज्वलयति तनूमन्तदाहः, करोति न भस्मसात्
प्रहरति विधिर्मसंछेदी, न कुन्तति जीवितम् ।’

खं चेष्टासमुत्पन्नोऽपि ।

लक्ष्ये लक्षण संगमयति—इत्यनेनेति । इति = एवम्, अनेन = गद्यपद्यात्मक-
वाक्यसमूहेन, चारुदत्तवधादिः = चारुदत्तस्य वधाऽभ्युदययोः (व्यापादनोन्नत्योः) अनु-
कूलप्रसङ्गात् (अनुगुणाऽवसरात्) गुरुकीर्तनमिति “प्रसङ्गः ।”

खेदं लक्षयति—मनश्चेष्टासमुत्पन्न इति । मनश्चेष्टासमुत्पन्नः = मनसा
(चित्तेन) चेष्टया (शरीरव्यवहारेण) च समुत्पन्नः (संजातः) श्रमः “खेदो” नाम
विमर्शसन्धेरङ्गम् ।

मनः समुत्पन्नं खेदमुदाहरति—इत्यतीति । मालतीशोकान्माभवस्योक्तिरियम् ।
गाढोद्वेगः = प्रियाविरहाद्दुःखावेगः, हृदयं = हृत्, दलति = खण्डयति, तु = परन्तु,
द्विधा = प्रभारद्वयेन, न मियते = नो विदीर्यते । विकलः = विह्वलः, कायः = शरीरं,
मोहं = मूर्च्छां, वहति = प्राप्नोति, परं चेतनां = चैतन्यं, न मुञ्चति = न त्यजति ।
अन्तदाहः = अन्तःकरणसन्तापः, तनूं = शरीरं ज्वलयति = सन्तापयति, किन्तु
भस्मसात् = भस्माऽवीनं, न करोति = नो विदधानि । मसंछेदी = मर्मस्थलविधारकः,
विधिः = नियतिः, प्रहरति = ताडयति, परं जीवितं = जीवनं, न कुन्तति = न चिन्तति,
हरिणी वृत्तम् । अत्र माधवस्य मालतीशोकेनोत्पन्नस्य श्रमस्य मनःसमुत्पन्नस्यखेदो
नाम विमर्शसन्धेरङ्गम् ।

इस पद्यसे चारुदत्तका वध और अभ्युदयके अनुकूल प्रसङ्गसे ‘गुरुकीर्तन’
हानिसे “प्रसङ्ग” हुआ है। मन और शरीरकी चेष्टासे उत्पन्न परिश्रमको “खेद”
कहते हैं। मनसे उत्पन्न परिश्रम “खेद” जैसे मालतीमाधवमें—विरहसे बृह उद्वेग
हृदयका खण्डित कर रहा है, परन्तु हृदय विदीर्ण नहीं होता है। विह्वल शरीर मूर्च्छाको
प्राप्त कर रहा है, परन्तु चैतन्यकी नहीं छोड़ता है। अन्तःकरणका सन्ताप शरीरको
सन्तप्त कर रहा है किन्तु भस्म नहीं करता है। मर्मस्थलमें भेदन करनेवाला भाग्य
प्रहार कर रहा है, परं जीवनको नष्ट नहीं करता है। इसी तरह शरीरकी चेष्टासे
उत्पन्न खेदका ही उह करें।

ईप्सिताथप्रतीघातः प्रतिषेध इतीयते ॥

यथा मम प्रभावत्यां विदूषकं प्रति—

प्रद्युम्नः—सखे ! कथमिह त्वमेकाकी वर्त्तसे ? क नु पुनः प्रियसखी
जनानुगम्यमाना प्रियतमा मे प्रभावती ?

विदूषकः—असुरवङ्गणा आआरिअ कहिं वि णीदा ।

प्रद्युम्नः—(दीर्घं निःश्वस्य)

हा पूर्णचन्द्रमुखि ! मत्तचकोरनेत्रे !

सामानताङ्गि ! परिहाय कुतो गतासि ?

गच्छ त्वमद्य ननु जीवित ! तूर्णमेव

देवं कदर्थनपरं कृतकृत्यमस्तु ॥'

कार्यात्पयोगमनं विरोधनमिति स्मृतम् ।

प्रतिषेधं लक्षयति—ईप्सिताऽर्थप्रतिघात इति । ईप्सिताऽर्थस्य (अभीष्टाऽ
र्थस्य) प्रतीघातः (प्रतिबन्धः, प्राप्ताविति शेषः) "प्रतिषेधः" इति ईर्षते =
कथ्यते ॥ १०५ ॥

प्रतिषेधमुदाहरति—यथेति । विदूषकः—"असुरपतिना आकायं कुत्रासि
नीता ।" इति संस्कृतच्छाया ।

हा पूर्णचन्द्रमुखीति । हा पूर्णचन्द्रमुखि = पूर्णचन्द्रवदने !, मत्तचकोरनेत्रे =
क्षीबचकोरनेत्रे !, हे सामानताङ्गि = हे अवनतदेहे !, मां = प्रियं, परिहाय = संशय्य,
कुतः = कुत्र, गता = याता, असि । ननु जीवित = हे जीवन !, त्वम्, अद्य = अद्युक्त,
तूर्णम् एव = शीघ्रम् एव, गच्छ=दाहि, कदर्थनपरं = पीडनतरपरं, देवं = भाग्यं, कृत-
कृत्यं=कृताऽर्थम्, अस्तु=भवतु । वसन्ततिलका वृत्तम् । अथ ईप्सिताऽर्थस्य प्रभावती-
रूपपदार्थस्य प्राप्ती प्रतीघातात्प्रतिषेधः ।

विरोधनं लक्षयति—कार्याऽत्ययोगमनयिति । कार्यं (कर्तव्यं) अत्ययस्य
(विघ्नस्य) उपगमनं (प्राप्तिः) "विरोधनम्" इति स्मृतम् ।

अभीष्टार्थकी प्राप्तिमें प्रतिबन्ध (रुकावट) को "प्रतिषेध" कहते हैं ॥१०५॥
ग्रन्थकारकी प्रभावती (नाटिका) में विदूषको प्रद्युम्न—'मित्र ! यहाँ तुम क्यों अकेले
रह रहे हो ? प्रिय सखीजनोसे अनुसृत मेरी प्रियतया प्रभावती कहाँ हैं ?

विदूषक—दैत्यपति उन्हें बुझाकर कहीं ले गये हैं ।

प्रद्युम्न—(लम्बा श्वास लेकर) हा ! पूर्णचन्द्रके समान मुखवाली ! मत्त
चकोरके समान नेत्रोंवाली ! हे अवनत अङ्गोवाली ! तुम मुझे छोड़कर कहाँ गई हो ?
हे मेरा जीवन! नु आज शीघ्र ही चला जा । पीडा करनेमें तयरा मेरा भाग्य कृतार्थ हो।
कार्यमें विघ्नके आ पड़नेको 'विरोधन' कहते हैं ।

यथा वेण्याम् —

'युधिष्ठिरः—

तीर्णं भीष्ममहोदधी, कथमपि द्रोणानले निवृत्ते

कर्णाशाविषभोगिनि प्रशमिते, शल्ये च याते दिवम् ।

भीमेन प्रियसाहसेन रभसादल्पावशेषं जये

सर्वे जीवितसंशयं घयमग्नी ज्ञात्वा समारोपिताः ॥

प्ररोचना तु विज्ञेया संहारार्थप्रदर्शिनी ॥ १०६ ॥

यथा वेण्याम्—

'पाञ्चालकः अहं देवेन चक्रपाणिना सहितः(इत्युपक्रम्य) कृतं सन्देहेन ।

विरोधनमुदाहरति—तीर्णं इति । भीष्ममहोदधी = भीष्मः (ई तामहः) एव महोदधी (महासागरे), तीर्णं = तरणविषयीकृते, निवृत्त इति भावः । द्रोणानले = द्रोणः (द्रोणं चार्यः) एव अनलः (अग्निः), तस्मिन् । कथमपि = केनाऽपि प्रकारेण, सिद्धिष्ठितं पुरस्कर्येति भावः । निवृत्ते = निर्वाणतां गमिते, मृत इति भावः । कर्णाशा-विषभोगिनि = कर्णः (राक्षेयः) एव आशाविषः (आशिषि = दंष्ट्रायां, विषं = वारलं यस्य सः । दंष्ट्राविष इत्यर्थः) स एव भोगी (सर्पः) तस्मिन्, प्रशमिते = प्रशमं गमिते, व्यापादित इति भावः । शल्ये च = तदाख्ये मद्रवेशाऽपीशे च । दिवम् = स्वर्गं, याते = प्राप्ते सति, तथा च जये = विजये, अल्पावशेषं = स्तोकाऽवशिष्टं सति, प्रियसाहसेन = असीष्टसाहसकर्मणा, भीमेन = भीमसेनेन, रभसात् = वेगात् वाचा "अस्मामु येन केनाऽपि समं युष्पसाम्" इत्याकारिकया । अग्नी = एते, सर्वे = सकलाः, घयं = पाण्डवाः, जीवितसंशयं = जीवनसंदेहम्, समारोपिताः = संप्रापिताः । शार्दूलक्रीडितं वृत्तम् ।

अत्र युद्धे विजयरूपे कार्ये भीमवाचा विघ्नप्राप्तेर्विरोधनं नामाऽङ्गम्,

प्ररोचनां लक्षयति—प्ररोचनेति । संहारार्थप्रदर्शिनी तु = उपसंहाररूपविषय सूचिका तु, अणीति भावः । "प्ररोचना" अङ्गम् ॥ १०६ ॥

जैसे वेणीमें—युधिष्ठिर—

भीमरूप महासागरके तीर्ण होनेपर, द्रोणरूप अग्निके किसी प्रकार कुछ जानेपर कर्णरूप दंष्ट्रा (दाढ़) में विषवाले सर्पके शान्त किये जानेपर और शल्यके भी स्वर्गोंत प्राप्त करनेपर, विजय थोड़ी ही जाकी रहनेपर प्रिय साहसवाले भीमसेनसे देवते अपने बचनेसे ये हम सब (पाण्डव) जीवनमें संशयारूढ बनाये गये हैं ।

उपसंहारकी सूचना करनेवाली वाणीको "प्ररोचना" कहते हैं ॥ १०६ ॥

जैसे वेणीमें—पाञ्चालक—मैं भगवान् कृष्णके साथ हूँ । (ऐसा कहकर कुछ दूर चलकर)—सन्देह नहीं करें ।

पूर्यन्तां सलिलेन रत्नकलशा राज्याभिषेकाय ते
 कृष्णात्यन्तचिरोज्ज्वले तु कवरीवन्धे करोतु क्षणम् ।
 रामे शातकुठारभास्वरकरे क्षत्रद्रुमोच्छेदिनि,
 क्रोधान्धे च वृकोदरे परिपतत्याजौ कुतः संशयः ? ॥'
 कार्यसंग्रह आदानम्—

यथा देण्याम्—'भो भोः समन्तपञ्चकचारिणः !

प्ररोचनामुदाहरति—पूर्यन्तामिति । पाञ्चालकस्य युधिष्ठिरं प्रस्तुक्तिरियम् ।
 हे राजन् ! ते = तव, राज्याऽभिषेकाय = राज्ये (राष्ट्र) अभिषेकाय (अभिषेचन-
 संस्काराय), सलिलेन = तत्तत्तीर्थजलेन, रत्नकलशाः = मणिखचितकुम्भाः, पूर्यन्तां =
 भ्रियन्ताम् । कृष्णा = द्रौपदी, तु, अत्यन्तचिरोज्ज्वले = अतिचिरकालपरियत्के,
 कवरीवन्धे = केशवेशवन्धने, क्षणम् = उत्सव, "वक्षण उद्धर्षो मह उद्धव उत्सवः"
 इत्यमरः । करोतु=विदधातु । शातकुठारभास्वरकरे=शातः (शाणादिना तीक्ष्णीकृतः)
 यः कुठारः (परशुः) तेन भास्वरः (दीप्तिस्वप्नः) करः (हस्तः) यस्य सः,
 तस्मिन् । तथा च क्षत्रद्रुमोच्छेदिनि = क्षत्राः (क्षत्रियाः) एव द्रुमाः (वृक्षाः) ताम्
 उच्छिनत्तीति, तस्मिन् । क्षत्रियरूपवृक्षोच्छेदक इति भावः । तद्देशे रामे = जामदग्न्ये,
 क्रोधान्धे = कोपाऽन्धे, वृकोदरे = भीमसेने, च, आजौ = युद्धे, परिपतति = प्रविशति
 सति, सर्वत्र "यस्य च भावेन भावलक्षणम्" इति सू-मी । कुतः=कस्माद्धेतोः सत्यः-
 सन्देहः, युद्धत्रय इति शेषः । कतूँलविक्रीडितं धूमम् ।

अत्र पूर्वदिंस्त्वकायव्ययेन युद्धोपसंहारप्रवर्धनात्प्ररोचना ।

आदानं लभयति—कार्यसंग्रह इति । कार्यसंग्रहः = कार्याणां (कर्मणाम्)
 संग्रहः (सङ्कलनम्) "आदायम्" नामाऽङ्गम् ।

आदानमुदाहरति—यथेति । समन्तपञ्चकसंचारिणः = समन्तपञ्चकालयस्थान
 सञ्चरणशीलाः !, समन्तात् (समन्ततः) पञ्चकं (नवपञ्चकम्) यस्मिस्तद्, तीर्थभेदः
 कुक्षेत्रं वा तत्रिकटस्थप्रदेशः !

(हे राजन् !) आपके राज्याभिषेकके लिए रत्नकलशा, तीर्थजलसे पूर्ण किं
 जायें । द्रौपदी बहुत समयसे छोड़े गये केशवेशके संस्कारके लिए उत्सव करें । तीर्थ
 फरसेसे चमकते हुए हाथवाले क्षत्रियरूप वृक्षोंको काटनेवाले ऐसे परशुरामके क्रो
 धसे अन्धे भीमसेनके संग्राम भूमिमें आ पड़नेपर युद्ध-जयमें कैसे सन्देह होगा ?

कार्योंका संग्रह करनेको "आदान" कहते हैं ।

जैसे वैष्णवों—हे समन्तपञ्चकमें सञ्चरण करनेवाले !

नाहं रक्षो, न भूतो, रिपुरुधिरजलाह्लादिताङ्गः प्रकामं
निस्तीर्णोरुप्रतिज्ञाजलनिधिगहनः क्रोधनः क्षत्रियोऽस्मि ।
भो भो राजन्यवीराः ! समरशिखिशिखाभुक्तशेषाः ! कृतं व-
त्रासेनानेन लीनैर्हृत्करितुरगान्तर्हितैरास्यते यत् ॥
अत्र समस्तरिपुवधकार्यस्य संगृहीतत्वादादानम् ।

—तदाहुरच्छादनं पुनः

कार्यार्थमपमानादेः सहनं खलु यद्भवेत् ॥ १०७ ॥

नाहमिति । युद्धे विजयलाभाऽनन्तरं भीमसेनस्योक्तिरियम् । अहं, रक्षो न-
राक्षसो न, भूतो न = देवयोनिविशेषो न । किन्तु रिपुरुधिरजलाह्लादिताङ्गः = रिपूणां
(शत्रूणाम्) रुधिराणि (रक्तानि) एव जलानि (द्रवद्रव्याणि) तैः आह्लादितानि
(आमोदितानि) अङ्गानि (देहाज्यवशाः) यस्य सः । तथा प्रकामं = यथेष्टं, निस्तीर्णो-
रुप्रतिज्ञाजलनिधिगहनः = निस्तीर्णः (उत्तीर्णः) उरुः (महान्) प्रतिज्ञाजलनिधिः
(प्रतिज्ञा = सन्धा, एव जलनिधिः = समुद्रः येन सः, अत एव गहनः = दुरवगाहः)
क्रोधनः = कोपशीलः, क्षत्रियः = मूर्द्धाऽभिषिक्तः, अस्मि । अतो भो भोः समरशिखि-
शिखाभुक्तशेषाः = समरः (युद्धम्) एव शिखा (अग्निः) तस्य शिखा (ज्वाला)
तया, भुक्तशेषाः (भुक्तेश्वरः = अक्षितेश्वरः, व्याप्रादितेश्वर इति भावः, शेषाः = अवशिष्टाः) ;
हे राजन्यवीराः = हे क्षत्रियविक्रान्ताः !, हृत्करितुरगान्तर्हितैः = हताः (व्यापादिताः)
ये करिणः (हस्तिनः) तुरगाः (अशवाः), तेषु अन्तर्हितैः (अन्तर्स्थितैः) ;
अत एव लीनैः (प्राप्तलयेरिव स्थितैः युष्मद्भिः), यत् = यस्मात्कारणात्, आस्यते =
अवस्थीयते, अनेन = एतेन, वः = युष्माक, त्रासेन = भयेन, कृतं = पर्याप्तम् । त्रासेन
शार्थं नाऽस्तीति भावः । सन्धरा वृत्तम् ।

लक्ष्ये लक्षणं संगमयति—अत्रेति ।

छादनं लक्षयति—तदाहुरिति । कार्यार्थं = कृत्यसंपादनार्थं, यद् अपमानादेः =
अपमानादेः, सहनं = मर्षणं, भवेत्, तद् "छादनम्" आहुः ॥ १०७ ॥

(भीमसेन)—मैं राक्षस नहीं हूँ और न भूत ही हूँ किन्तु शत्रुओंके रुधिर
बलसे आनन्दित अङ्गोंवाला और पर्याप्त रूपसे महान् प्रतिज्ञास्वरूप समुद्रको पार
किया हुआ अत एव गहन (दुरवगाह) क्रोधी क्षत्रिय हूँ । युद्धरूप अग्निकी ज्वालासे
बलसे अवशिष्ट (बचे छोड़े) हे क्षत्रिय वीरो ! मारे गये हाथी और घोड़ोंके शरीरके
भीतर छिपकर तुम लोण रह रहे हो, ऐसा त्रास तुम लोगोंको नहीं करना चाहिए ।

यहाँ समस्त-शत्रुवधरूप काम संगृहीत होनेसे "आदान" है ।

कार्यं सम्वादनके लिए अपमान आदि सहनेको "छादन" कहते हैं ॥ १०७ ॥

यथा तत्रैव—

‘अर्जुनः—आर्य ! प्रसीद ।

अप्रियाणि करोत्येव वाचा शक्तो न कर्मणा ।

इस्तन्नातृशतो दुःखी प्रलापरस्य कः व्यथा ?॥’

अथ निर्वहणाङ्गानि ।

सन्धिर्विबोधो ग्रथनं निर्णयः परिभाषणम् ।

कृतिः प्रसाद आनन्दः समयोऽप्युपगूहनम् ॥ १०८ ॥

भाषणं पूर्ववाक्यञ्च काव्यसंहार एव च ।

प्रश्नस्तिरिति संहारे ज्ञयान्यङ्गानि नामतः ॥ १०९ ॥

तत्र—

बीजोपगमनं सन्धिः—

छादनमुदाहरति—अप्रियाणीति । इतन्नातृशतः = इत (व्यापादितम्)
 आतृशतं (सोदरशतम्) यस्य सः । अतो दुःखी, एषः = दुर्बोधनः, वाचा = वचनेन,
 अप्रियाणि = अनीप्सितानि, कटुवचनरूपाणीति भावः, करोतु=विदधातु, परं कर्मणा =
 कार्येण, अप्रियाणि कर्तुं न शक्तः = न समयः, अतः अस्य = दुर्बोधनस्य, प्रलापः =
 अनर्थकवचोभिः, का व्यथा = किं दुःखं, न किमपीति भावः ।

निर्वहणाङ्गान्युद्दिशति—संश्लेषमूहनपर्यन्तं दश ॥ १०८ ॥

भावणारप्रवृत्तिपर्यन्तं चत्वारि, सहेत्य संहारे (निर्वहणे) चतुर्दशाऽङ्गानि
 ज्ञेयानि ॥ १०९ ॥

सन्धिं लक्षयति—बीजोपगमनमिति । बीजस्य (मुखस्यैव निहितस्य
 बीजाऽर्थस्य) उपगमनम् (उपस्थापनम्) ‘सन्धिः’ ।

बीसे बही (बेणीसंहारमें) अजुा—आर्य !

सौ भाइयोंके बारे जानेसे दुःखी यह (दुर्बोधन) वचनसे कटुवचन कहे परंतु
 कर्मसे अप्रिय करनेको समय नहीं है; इसलए इसके प्रलापोंसे क्या दुःख है ?

निर्वहण (उपसंहार) के अङ्ग—

सन्धिसे उपगूहन तक दश ॥ १०८ ॥

भाषणसे प्रवृत्ति तक चार इत प्रकार संहारमें बीसह अङ्गोंको जानें ॥ १०९ ॥

‘बीज’ सन्धिके उपस्थापनको ‘सन्धि’ कहते हैं ।

यथा तत्रैव (वेण्याम्)—

'भीमः—भवति ! यज्ञवेदिसम्भवे ! स्मरति भवती यन्मयीकम्—
'चञ्चद्भुजे'त्यादि ।' (पृ० ४३६)

अनेन मुखे क्षिप्रभोजस्य पुनरुपगमनमिति सन्धिः ।

—विबोधः कार्यमार्गणम् ।

यथा तत्रैव—

'भीमः—मुञ्चतु नामार्यः क्षणमेकम् ।

युधिष्ठिरः—किमपरमवशिष्टम् ?

भीमः—सुमहदवशिष्टम् । समापयामि तावदनेन सुयोधनशोणितो-
क्षितेन पाणिना पाञ्चाल्या दुःशासनान्वकृष्टं केशहस्तम् ।

युधिष्ठिरः—गच्छतु भवान्, अनुभवतु तपस्विनी वेणीसंहारम् ।' इति ।
अनेन केशसंयमनकार्यस्थान्वेषणाद्विबोधः ।

उपन्यासस्तु कार्याणां ग्रथनम्—

सन्धिमुदाहरति—भीम इति । यज्ञवेदिसंभवे=हे द्रौपदि ! मुखे=मुखसन्धौ ।

विबोधं लक्षयति—विबोध इति । कार्यमार्गणं = कार्यस्य (कर्तव्यस्य)
मार्गणम् (अन्वेषणम्) "विबोधः" ।

विबोधमुदाहरति—भीम इति । केशहस्तं = कचकलापम् । समापयामि =
बध्नामि, तपस्विनी=शोचनीया, द्रौपदीति भावः । वेणीसंहारं=कदरीबन्धनम् ।

ग्रन्थनं लक्षयति—उपन्यास इति । कार्याणां=करणीयविषयाणाम्, उपन्यासः=
उपस्थापनं "ग्रन्थनम्" ।

जैसे वेणीमें—भीम—“देवि” द्रौपदि ! आपको याद है जो मैंने कहा था—
“चञ्चद्भुज०” इत्यादि (६-८४) । इससे मुखसन्धिमें रखे गये बीज अर्घं का फिर
उपस्थापन होनेसे “सन्धि” है ।

कार्यके अन्वेषणको “विबोध” कहते हैं । जैसे वही—भीम—आर्य मुझे एक क्षण
छोड़ दें । युधिष्ठिर—और क्या बाकी है ? । भीम—बहुत कुछ बकी है । दुर्योधनके
रतसे सित्त इस हाथसे पाञ्चाली (द्रौपदी) के दुःशासनसे खींचे गये केशकलापको
बाधता हैं । युधिष्ठिर—आप जायें । शोचनीया (द्रौपदी) केशबन्धनका अनुभव करें ।
इस वाक्यसे केशबन्धन कार्यका अन्वेषण होनेसे “विबोध” हुआ है । कार्यके उपन्यास-
(उपस्थापन) को “ग्रन्थन” कहते हैं ।

यथा तत्रैव—

‘भीमः—पाञ्चालि ! न खलु मयि जीवति संहर्त्तव्या दुःशासनविलुलिता-
वेणिरात्मपाणिभ्याम् । तिष्ठ स्वयमेवाहं संहरामि ।’ इति ।

अनेन कार्यस्योपत्तेपाद् प्रथनम् ।

—निर्णयः पुनः ॥ ११० ॥

अनुभूतार्थकथनं—

यथा तत्रैव—

‘भीमः—देव अजातशत्रो ! अद्यापि दुर्योधनहतकः ? । मया हि तस्य
दुरात्मनः—

भूमौ क्षिप्तं शरीरं, निहितमिदमसुकचन्दनाभं निजाङ्गं,
लक्ष्मीरार्ये निषिक्ता चतुरुदधिपयःसीमया सार्द्धमुर्व्या ।

भृत्या मित्राणि योधाः कुरुकुलमनुजा दग्धभेतद्रणारग्नौ

प्रथनमुदाहरति—यथेति । दुःशासनविलुलिता = दुःशासनेन, विलुलिता
(विश्लेषिता) । संहर्त्तव्या = संहरणीया, बन्धनीया । सहरामि = बध्नामि ।

निर्णयं लक्षयति—निर्णय इति । अनुभूतार्थकथनम् = अनुभूतार्थस्य (उप-
लब्धाऽर्थस्य), कथनं (प्रतिपादनम्) “निर्णयः” ।

निर्णयमुदाहरति—भ्रमाविति । दुरात्मनः = दुष्टदुष्टे; तस्य = दुर्योधनस्य,
शरीरं—देहः, भूमौ = भुवि, क्षिप्तं = पातितम्, चन्दनाभं = रक्तमलयजसदृशं, इदम्,
असुकं—रक्तं, निजाङ्गं = स्वशरीरे, निहितम् = अपितम् । चतुरुदधिपयःसीमया =
चतुर्णाम् (चतुःसंख्यकानाम्) उदधीनां (समुद्राणाम्) पयसि (जलानि) एव
सीमानः (अवधयः) दस्याः, तथा । उर्व्या = पृथिव्या, सार्द्धं = सह । लक्ष्मीः =
राजश्रीः, आर्ये—पूज्ये, भवति, निषिक्ता = स्थापिता । तथा भृत्याः = भर्तव्या अमात्या-
दयः, मित्राणि—सहृदः, योधाः = भटाः, कुरुकुलमनुजाः = कुरुवंशमानवाः, दुःशास-
नादय इति भावः । एतत् = इदं, सकलं, रणाऽऽग्नी = युद्धाऽग्ने, दग्धं = भस्मीकृतं,

जैसे वहाँ—भीम—पाञ्चाली (द्रोपदी) ! मेरे जीते जो दुःशासनस्य
विलुलिता (विश्लेषित) केशवेशको अपने हाथोंसे नहीं बाँधता । ठहरो मैं स्वयम् इसे
बाँधता हूँ । इससे कार्यका उपस्थापन होनेसे “प्रथन” नामका उपसंहार सन्धिका अङ्ग
है । अनुभव किये गये विषय कहनेको ‘निर्णय’ कहते हैं ॥ ११० ॥

जैसे वहाँ (वेणीसहारमें)—भीम—महाराज अजातशत्रो ! आज भी दुर्योधन
हतक है ? । मैंने उस दुरात्माके—

शरीरको जमीनपर फेंक दिया, रक्तचन्दनके सदृश इस रुधिर (रक्त) को अपने
अङ्गमें लेपन किया । बार समुद्रोंके जलरूप सीमाओंवाली पृथिवीके साथ राज्यलक्ष्मी-
को आर्यमें स्थापित किया । भृत्य (अमात्य आदि) मित्र, योद्धा और कुरुकुलके मानव

नामैकं यद् ब्रवीषि क्षितिप ! तदधुना धार्तराष्ट्रस्य शेषम् ॥

—वदन्ति परिभाषणम् ।

परिवादकृतं वाक्यम्—

यथा शाकुन्तले—

‘राजा—आर्ये ! अथ सा तत्रभवती किमाख्यस्य राजर्षेः परनी ?

तापसी—को तस्स धर्मदारपरिटठाद्गो नामं नेण्हिस्सदि’ ।

—लक्ष्यार्थशमनं कृतिः ॥ १११ ॥

यथा वेण्याम्—

‘कृष्णः—एते भगवन्तो व्यास-वाल्मीकिप्रभृतयोऽभिवेकं धारयन्त
स्तिष्ठन्ति इति ।’

विनाशितमिति भावः । हे क्षितिप = हे राजन् ! एकम् = एकक, यद्, नाम = दुर्योधन
इति अभिधानं, ब्रवीषि = कथयसि, धार्तराष्ट्रस्य = दुर्योधनस्य, अधुना = इदानीं, तप-
नाममात्रं, शेषम् = अवशिष्टम्, अस्तीति शेषः । सगंधरा वृत्तम् ।

अत्रानुभूताऽर्थकथनात् निर्णयो ताम् निर्बहणसत्त्वेरङ्गम् ॥

परिभाषणं लक्षयति—वदन्तीति । परिवादकृतम् = अपवादविहितं, वाक्यं =
पदसमूहं, “परिभाषणं” वदन्ति ।

परिभाषणमुदाहरति—यथेति । “कस्तस्य धर्मदारपरित्यागिनी नाम
ग्रहीष्यति ?” इति संस्कृतच्छाया ।

अत्र द्रव्यन्तपरिवादसूचनात्परिभाषणम् ।

कृतिं लक्षयति—लक्ष्याऽर्थशमनमिति । लक्ष्याऽर्थेन (प्राप्तविषयेण) शमनं
(शोकादिनिवारणम्) “कृतिः” ॥ १११ ॥

कृतिमुदाहरति—यथेति । अभिवेकम् = अभिवेकपदानम् । धारयन्तः = दृष्टवन्तः ।

यद् सब युद्धरूप अग्निमें जला डाला, हे राजन् ! एक “दुर्योधन” यह जो आप कहते
हैं, घृतराष्ट्रपुत्रका इस समय वह नाममात्र अवशिष्ट (बचा) है ॥

अपवाद (बचनामी) से किये गये वाक्यको “परिभाषणं” कहते हैं ।

जैसे शाकुन्तलमें—राजा (द्रव्यन्त)—आर्ये ! माननीया के किस नामके
राजषिकी परनी है ? तपस्विनी—धर्मपुत्रीका परित्याग करेवाले उसका नाम कौन
सेना ? । प्राप्त विषयमे शोक आदिके निवारणको “कृति” कहते हैं ॥ १११ ॥

जैसे वेणीमें—कृष्ण—ये भगवान् व्यास और वाल्मीकि आदि अभिवेक
जलको लेते हुए बड़े हैं ।

अनेन प्राप्तराज्याभिवेकमङ्गलः स्थिरीकरणं क्रातः ।

शुश्रूषादिः प्रसादः स्यात्—

यथा तत्रैव भीमेन द्रौपद्याः केशसंयमनम् ।

—आनन्दो वाञ्छितागमः ॥

यथा तत्रैव—

‘द्रौपदी-विभुमारिदं पदं वावारं णाघस्स पसादेण पुणो वि सिक्खिस्सं ।’

समयो दुःखनिर्याणं—

यथा रत्नावल्याम्—

वासवदत्ता—(रत्नावलीमालिङ्गन) समाश्वस्त बहिण्य ! समाश्वस्त’

—उपगृह्णतुपगृहनम् ॥ ११२ ॥

यत् स्यादद्भुतसंप्राप्तिः—

लक्षणे लक्षणं सगमयति—अनेनेति । स्थिरीकरणं = स्थैर्यसम्पादनम् ।

प्रसादं लक्षयति—शुश्रूषादिरिति । शुश्रूषादिः = परिचर्यादिः ।

आनन्दं लक्षयति—आनन्द इति । वाञ्छितागमः=वाञ्छितस्य (अभीष्टस्य)

आगमः (आगमनं, प्राप्तिरिति भावः) “आनन्दः” ।

आनन्दमुवाहरति—यथेति । विस्मृतमेनं व्यापारं नाशस्य प्रसादेन पुनरपि शिक्षिष्ये” इति संस्कृतच्छाया । व्यापारं = केशसंयमनरूपं कर्म ।

समयं लक्षयति—समय इति । दुःखनिर्याणं = दुःखस्य निर्याणम् (अपगमः), “समयः” ।

समयमुवाहरति—यथेति । “समाश्वसितु भगिनी समाश्वसितु ।”

अत्र रत्नावल्या विरहदुःखनिर्याणत् “समयः” ।

उपगृहनं लक्षयति—तदिति । यत् अद्भुतसंप्राप्तिः = अद्भुतस्य संप्राप्तिः (उपलब्धिः) स्यात् तत् ‘उपगृहनं’ म्यात् ।

इस वाक्यसे प्राप्त राज्यका अभिवेक मङ्गलसे स्थिर करना ही “क्राति” है ।

शुश्रूषा आदिको “प्रसाद” कहते हैं । जैसे वहीं भीमसेनके द्रौपदीका केशोंको बाँधना ।

अभीष्ट विषयको प्राप्तिको “आनन्द” कहते हैं । जैसे वहीं—

द्रौपदी—भूले गये इस कर्मको स्वामीके अनुग्रहसे फिर भी सीखूँगी । दुःखके अपगमको “समय” कहते हैं । जैसे रत्नावलीमें—

वासवदत्ता—(रत्नावलीको आलिङ्गन कर) समाश्वस्त हो बहिन ! तुम समाश्वस्त हो ।

अद्भुत वस्तुकी प्राप्तिको ‘उपगृहनं’ कहते हैं । ११२ ॥

यथा मम प्रभावत्यो नारददर्शनात् प्रद्युम्न ऊर्ध्वमवलोक्य—

'दधद्विद्युत्स्लेखामिव कुसुममालां परिमल-

भ्रमद्भृङ्गश्रेणीध्वनिभिरुपगीतां तत इतः ।

दिगन्तं ज्योतिर्भिस्तुहिनकरगौरैर्धवलय-

नितः कैलासाद्रिः पतित वियतः किं पुनरिदम् ? ॥'

सामदानादि भाषणम् ।

यथा चण्डकौशिके—

'धर्मः—तदेहि धर्मलोकमधितिष्ठ ।'

पूर्ववाक्यं तु विज्ञेयं यथोक्ताथोपदर्शनम् ॥ ११३ ॥

उपगृह्णन्मुदाहरति— दधदिति । परिमलभ्रमद्भृङ्गश्रेणीध्वनिभिः = परिमलेन (सुगन्धेन) भ्रमन्ती (भ्रमणं कुर्वती) या भृङ्गाश्रेणी (भ्रमरपङ्क्तिः) तस्या ध्वनिभिः (गुञ्जनैः), उपगीताम्=उपशब्दिताम् । तथा विद्युत्स्लेखं=तद्विपङ्क्तिम्, इव; कुसुममाला = पुष्पमात्य, दधत् = धारयन्, एवं च तुहिनकरगौरैः = चन्द्रसदृश-शुक्लवर्णैः, ज्योतिर्भिः=देहकान्तिभिः, तत इतः = तस्मात् अस्मात्, सर्वत्र इति भावः । दिगन्तं = काष्ठाऽन्तं, धवलयम् = शुक्लीकुर्वन्, कैलासाद्रिः=कैलासपर्वतः, वियतः= आकाशात्, इतः=अत्र प्रदेशे, पतति = निपतति, इदं पुनः, किं = किं नाम आश्चर्यम् । शिखरिणी वृत्तम् । अत्र प्रद्युम्नस्य अद्भुतसंवाप्ये रूपगृह्णन् नाम निर्वहरणसन्धेरङ्गम् ।

भाषणं लक्षयति—सामदानादीति । साम (साम्स्वरूपम्) दानं (वितरण-रूपम्) तदादि "भाषण" भवेत् ।

भाषः मुदाहरति—यथेति । अत्र धर्मस्य सामरूपवाक्याभाषणम् ।

पूर्ववाक्यं लक्षयति—पूर्ववाक्यमिति । यथोक्ताऽथोपदर्शनं = यथोक्तस्य (उक्ताऽनुरूपस्य) अर्थस्य (विषयस्य) उपदर्शनं (प्रदर्शनम्) "पूर्ववाक्य" नाम उपसंहारसन्धेरङ्गम् ।

जैसे वन्यकारकी प्रभावती (नाटिका) में नारदको देखकर प्रद्युम्न ऊपर देखकर—सुगन्धसे भ्रमण करने वाली भ्रमरपङ्क्तिके गुञ्जनोसे गाई गई, बिजलीकी कतारकी समान फूलोंकी मालाको धारण करता हुआ चन्द्रके सद्दृश शुक्लवर्णवाली देहकी कान्तियोसे सर्वत्र दिशाओंके अन्त भागही सफेद बनाता हुआ कैलासपर्वत आकाशसे इस प्रदेशमें आ रहा है । यह क्या है ?

साम और दान आदिको "भाषण" कहते हैं ।

जैसे चण्डकौशिकमें धर्म—"इसलिए आओ धर्म लोक में रहो ।"

उक्तके अनुरूप विषयका प्रदर्शन करनेको "पूर्ववाक्य" कहते हैं ॥ ११३ ॥

यथा ज्ञेयाम्—

'भीमः—बुद्धिमतिके ! क्व स्म भानुमती । परिभवतु सन्प्रति पाण्डव-
दारान् ।'

वरप्रदानसंप्राप्तिः काव्यसंहार इष्यते ।

यथा सर्वत्र "किं ते भूयः प्रियमुपकरोमि ।" इति ।

नृपदेशादिशान्तिस्तु प्रशस्तिरभिधीयते ॥ ११४ ॥

यथा प्रभावत्याम्—

'राजानः सुतनिर्विशेषमनुना पर्यन्तु नित्यं प्रजा

जीयासुः सदसद्विवेकपटवः सन्तो गुणग्राहिणाः ।

सस्यस्वर्णसमृद्धयः समधिकाः सन्तु क्षमामण्डले

पूर्ववाक्यमुदाहरति—यथेति । भानुमती=दुर्योधनपत्नी । पाण्डवदारान्=पाण्डव-
वस्त्राणां, द्रौपदीमिति भावः ।

काव्यसंहारं लक्षयति— वरप्रदानसंप्राप्तिरिति । वरप्रदानस्य (अभीष्टवर-
वितरणस्य) संप्राप्तिः (उपलब्धिः) "काव्यसंहार" इष्यते । काव्यसंहारमुदाहरति—
यथेति ।

प्रशंसितं लक्षयति—नृपदेशादिशान्तिरिति । नृपदेशादीनां (भूपराष्ट्रादीनाम्)
शान्तिः (समाशांसा) "प्रशंसितः" अभिधीयते ।

प्रशंसितमुदाहरति—राजान इति । अधुना=इदानीं, राजानः = भूयाः,
प्रजाः = जनान्, सुतनिर्विशेषं = पुत्रनिर्भेदं, पुत्रसदृशमिति भावः । नित्यं = सततं,
पर्यन्तु = अवलोकयन्तु । सदसद्विवेकपटवः इदं सत् (प्रशस्तम्) इदम् असत्
(अप्रशस्तम्) इति यो विवेकः (विवेचनम्), तस्मिन् पटवः (कुशलाः; समर्था इति
भावः), एतादृशी गुणग्राहिणः=गुणग्राहकाः, सन्तः=सज्जनाः, जीयासुः=सर्वोत्कर्षेण
वर्तन्ताम् । क्षमामण्डले = ध्रुवक्रवाले, समधिकाः = अतिप्रचुराः, सस्यस्वर्णसमृद्धयः =
घान्यकनकसमृद्धयः, सन्तु=भवन्तु । त्रिजगतः=लोकत्रयनिवासिनो जनस्य नारायणे=

जैसे जेणीमें— भीम—बुद्धिमतिके ! वह भानुमती कहा है ? इस समय वह
पाण्डवोंकी पत्नीको तिरस्कृत करे ।

वरदानकी प्राप्तिको "काव्यसंहार" कहते हैं ।

जैसे वही—"फिर तुम्हारा कौन सा अभीष्ट उपकार करूँ ?" राजा और देश
आदिकी शान्तिको "प्रशंसित" कहते हैं ॥ ११४ ॥

जैसे प्रभावतीमें—"इस समय राजालोग प्रजाओंको पुत्रोंके समान नित्य
देखें । यह सत् है यह असत् है ऐसे विवेकमें निपुण गुणग्राहक सज्जनलोग उत्कर्षपूर्वक

भूयादन्यभिचारिणी त्रिजगतो भक्तिश्च नारायणे ॥'

अत्र चोपसंहारप्रशस्तयोरन्त एकेन क्रमेणैव स्थितिः ।

'इह च मुखसंधौ उपक्षेपपरिकरपरिन्यासयुक्तसुदुभेदसमाधानानां, प्रतिमुखे च परिसर्पणप्रगमनवञ्जोपन्यासपुष्पाणां गर्भेऽभूताहरणमार्गात्रो- (तो) ट्काधिबलक्षेपाणां विमर्शेऽपत्रादशक्तियवसायप्ररोचनादानानां प्राधान्यम् । अन्येषां च यथा सम्मर्षं स्थितिः' इति केचित् ।

चतुःषष्टिविधं ह्यतदङ्गं प्राक्तं पर्नापिभिः ।

कुर्यादनियते तस्य संघावपि निवेशनम् ॥ ११५ ॥

रसानुगुणतां वीक्ष्य रसस्यैव हि मुख्यता ।

अगवति श्रीविष्णो, अव्यभिचारिणी=व्यभिचाररहिता, ऐकान्तिकीति भावः । भक्तिश्च= अनुरक्तिश्च, भूयात् = भवतात् । शाङ्खलविक्रीडितं द्रुतम् ।

अत्र राजदेशादीनां शान्तेराशसया प्रशस्तिर्नामोपसंहारसन्धेरङ्गम्, तत्तत्सन्धिषु तत्तदङ्गानां प्राधान्यं प्रदर्शयति—इहेति । अन्येषां = विलोभनादीनामङ्गानाम् ।

स्वीयं मतं दर्शयति—चतुःषष्टिविधमिति । मुख्याऽङ्गानि द्वादश, प्रति- मुख्याऽङ्गानि त्रयोदश, गर्भाङ्गानि, विमर्शाङ्गानि निर्वहणाऽङ्गानि च तावन्त्येव समष्टया चतुःषष्टिरिति निर्वहणाङ्गप्रशस्तिनिराकरणकारिणः । येषां मते प्रशस्तिस्वीकृतिस्तत्र गर्भाङ्गभूतायाः प्रार्थनाया अस्वीकृतः । इत्थं च पक्षद्वयेऽपि चतुःषष्टिविधान्यङ्गानि । रसानुगुणतां = रसस्य (शृङ्गारादेः) अनुगुणताम् (अनुकूलताम्), वीक्ष्य=दृष्ट्वा, अनियते = अनिदिष्टे, संघावपि, तस्य=अङ्गस्य, निवेशनं = प्रवेशनं, कुर्यात् । हि = यस्माद्धेतोः रसस्यैव मुख्यता ॥ ११५ ॥

उदाहरति—अथेति । संप्रधारणं=कर्तव्ये युक्तिरूपं मुखसन्धेरङ्गम् । नियमः= तत्सन्ध्याङ्गस्य तत्सन्धावेव निवेश इत्येवंरूपः लक्ष्यविषयः=महाकविप्रयोगविरुद्धम् ।

रह रहें । भ्रमण्डलमें अतिप्रचुर धान्य और सुवर्णोंकी समृद्धियाँ हों । तीन लोकोंके जनोंकी श्रीनारायणमें अव्यभिचारिणी (ऐकान्तिकी) भक्ति हो ॥

यहाँ अन्तमें उपसंहार और प्रशास्तकी इसी क्रमसे स्थिति होती है । इन अङ्गोंमें मुखसन्धिमें उपक्षेप, परिकर, परिन्यास युक्ति, उद्भेद और समाधानकी प्रधानता होती है इसी तरह प्रतिमुखमें परिसर्पण, प्रगमन, वञ्ज, उपन्यास और पुष्पाकी, गर्भमें अभूताहरण, मार्ग, त्रों (तों) टक, अधिबल और क्षेपकी, तथा विमर्श सन्धिमें अन्वादा, शक्ति, व्यवसाय, प्ररोचना और भावानकी प्रधानता होती है । अथाषष्ट अङ्गोंकी यथासंभव स्थिति रहती है । ऐसा कुछलोग कहते हैं ।

विद्वानोंने इस प्रकारसे चौसठ प्रकारके अङ्गोंको माना है । रसकी अनुकूलताको देखकर अनिदिष्ट सन्धिमें श्री अङ्गका निवेशन करें, क्योंकि रसकी ही मुख्यता है ॥ ११५ ॥

यथा वेणीसंहारे हृत्वीयाङ्गे दुर्योधनकर्णयोर्महत्संप्रधारणम् । एवम-
न्यत्रापि । यत् रुद्रटाविभिः 'नियम एव' इत्युक्तं तल्लक्ष्यविरुद्धम् ।

इष्टार्थरचनाश्चर्यलामो वृत्तान्तविस्तरः ॥ ११६ ॥

रागप्राप्तिः प्रयोगस्य गोप्यानां गोपनं तथा ।

प्रकाशनं प्रकारयानामङ्गानां षड्विधं फलम् ॥ ११७ ॥

अङ्गहीनो नरो यद्वन्नैवारम्भक्षमो भवेत् ।

अङ्गहीनं तथा काव्यं न प्रयोगाय गुज्यते ॥ ११८ ॥

संपादयेतां सन्ध्यङ्गं नायकप्रतिनायकौ ।

अङ्गानां फलान्युद्दिशति—इष्टार्थरचनेति । इष्टार्थस्व (अभीष्टविषयस्य)
रचना (निर्माणम्) । आश्चर्यलामः = विस्मयप्राप्तिः, द्रष्टुरिति शेषः । वृत्तान्त-
विस्तरः = वृत्तान्तस्थ (उदन्तस्य) विस्तरः (बाहुल्यम्) । प्रयोगस्य = अभिनयस्य;
रागप्राप्तिः = अभिलाषलाभः । गोप्यानां = गोपनीयानां विषयाणां, गोपनं=रक्षणम् ।
तथा प्रकाशनं = प्रकाशयिष्यानां विषयाणां, प्रकाशनम्, इत्यं च षड्विधं फलं =
प्रयोजनम् ॥ ११७ ॥

फलदर्शनप्रयोजनमाह—अङ्गहीन इति । यद्वत्, अङ्गहीनः=हस्तपादाद्यङ्ग-
रहितः, नरः=मानवः, आरम्भक्षमः=कार्याऽनुष्ठानसमर्थः, न भवेत्, तथा काव्यम्, अङ्ग-
हीनम्=मुखाद्यङ्गरहितं सत्, प्रयोगाय=अभिनयस्य, न गुज्यते=न प्रयुज्यते ॥ ११८ ॥

सन्ध्यङ्गसम्पादनहेतुतां विवर्तितः—सम्पादयेतामिति ! नायकप्रतिनायकी,
सन्ध्यङ्गं, संपादयेतां = वचनेन विदधीयाताम् । तदभावे = सन्ध्यङ्गसम्पादनाऽभावे,

जैसे वेणीसंहारमें तीसरे अङ्कमें दुर्योधन और कर्णका महत् सम्प्रधारण अर्थात्
कर्तव्यमें युक्तिरूप मुखसन्धिके अङ्ग है । इसी तरह अन्यत्र भी जानना चाहिए । जो
कि रुद्रट आदि विद्वानोंने "नियम ही है" अर्थात् इन सभीको पचासवाहन नियत होना
चाहिए ऐसा कहा है वह लक्ष्यके विरुद्ध है ।

अङ्गोंका फल कहते हैं—अभीष्ट वस्तुकी रचना, आश्चर्यकी प्राप्ति, वृत्तान्त-
की अधिकता ॥ ११६ ॥

अनुशासकी प्राप्ति, गोपनीय विषयोंका गोपन और प्रकाश योग्य अंशोंका प्रकाशन
इस प्रकार अङ्गोंके छः फल होते हैं ॥ ११७ ॥

जैसे अङ्गहीन मनुष्य कार्यके आरम्भमें समर्थ नहीं होता है, वैसे ही अङ्गहीन
काव्य प्रयोगके लिए उपयुक्त नहीं होता है ॥ ११८ ॥

सन्धिके अङ्गको नायक और प्रतिनायक संपादित करें उनके अभावमें पताका-

तदभावे पताकाद्यास्तदभावं तथेतरत् ॥ ११९ ॥

प्रायेण प्रधानपुरुषप्रयोज्यानि सन्वयङ्गानि भवन्ति । किन्तूपक्षेपादित्रयं बीजस्याल्पमात्रसमुद्दिष्टत्वाद् प्रधानपुरुषप्रयोजितमेव साधु ।

रसव्यक्तिसपेक्षैषामङ्गानां संनिवेशनम् ।

न तु केवलया शास्त्रस्थितिसंपादनेच्छया ॥ १२० ॥

तथा च यद्वेष्यां दुर्योधनस्य भानुमत्या सह विप्रलम्भो दर्शितः, तत्तादृशोऽनसरेऽत्यन्तानुचितम् ।

अविच्छेदं तु यद् वृत्तं रसादिव्यक्तयेऽधिकम् ।

तन्व्यन्वथयेद्भीमान्न वदेद्वा कदाचन ॥ १२१ ॥

पताकाद्याः = पता । "व्यापि प्रासङ्गिकं वृत्तं पताकेत्यभिधीयते ।" इत्युक्तक्षणलक्षिता पताका, आद्यपदेन कार्यप्रकृतीर्यप्रकृतीः सम्पादयेताम्, तदभावे = तस्याऽप्यभावे तथा देहरत् = नाट्यलक्षणादिकं, सम्पादयेताम् ॥ ११९ ॥

विवृणोति—प्रायेणेति । प्रायेण = बहुधा ।

अङ्गसंनिवेशनविवेकमाह—रसव्यक्तिसंनिवेशनम् । रसव्यक्ति = शृङ्गारादि-रसप्रकाशम्, अपेक्ष्य = उद्दिश्य, एषां = पूर्वोक्तानाम्, अङ्गानां, संनिवेशनं = स्थापन, किन्तु केवलया, शास्त्रस्थितिसंपादनेच्छया = नाट्यशास्त्रवचनपालनाऽभिप्रायेण तु न = अङ्गानां संनिवेशनं न कुर्यादिति भावः ॥ १२० ॥

विवृणोति—विप्रलम्भः = विप्रलम्भशृङ्गारः ।

नाट्ये इतिवृत्तस्थितिं विवृणक्ति—अविच्छेदमिति । यत् वृत्तं = वृत्तान्तः तु, रसादिव्यक्तये = रसभावादिसफुटीकरणाय, अविच्छेदं = विरोधरहितम् अथ च अधिकम्-अतिरिक्तम्, अनावश्यकं प्रतीयते, भीमान् = बुद्धिसम्पन्नः, कविः = नाट्यलेखकः, तदपि =

नायक आदि तथा उनके भी अभावमें अन्य जन सम्पादित करे ॥ ११९ ॥

सन्धिके अङ्ग अधिकतर प्रधान पुरुषोंके प्रयोगके योग्य होते हैं, परन्तु उपक्षेप, परिकर और परिचयस इन तीनोंमें बीजका थोड़ा ही समुद्दिष्ट होनेसे प्रधान पुरुषोंके ही प्रयोग होना उचित है ।

इन अङ्गोंकी स्थिति रसव्यक्तिके अपेक्षा करके होनी चाहिए केवल शास्त्रस्थितिसम्पादनकी इच्छासे नहीं होनी चाहिए ॥ १२० ॥

जैसे—वेणीसंहारमें दुर्योधनका भानुसतीके साथ जो विप्रलम्भशृङ्गार दिखाया है वह वैसे अजसरमें अत्यन्त अनुचित है । जो चरित्र इतिहास आदिसे विच्छेद नहीं है तो

जनयोर्द्वहरणं सत्प्रबन्धेष्वभिध्यक्तमेव ।

अथ वृत्तयः—

शृङ्गारे कौशिकी, वीरे सात्वत्यारभटो पुनः ।

रसे रौद्रे च बांभत्से वृत्तिः, सर्वत्र भारती ॥ १२२ ॥

चतस्रो वृत्तयो ह्येताः सर्वनाट्यस्य मातृकाः ।

स्युर्नायिकादिध्यापारविशेषा नाटकादिषु ॥ १२३ ॥

तत्र कौशिकी—

या रलक्षणनेपथ्यविशेषचित्रा स्त्रीसङ्कुला पुष्कलनृत्यगीता ।

श्राव्यं वृत्तान्तमपि, अन्यथयेत् = अन्यथा कुर्यात्, कदाचन = जानुचिदपि, न वदेत् =
ए प्रतिपाद्येद्, रसोपयोगि वृत्त प्रदर्शयेदिति भावः ॥ १२१ ॥

विबुधोति—अनयोरेति । रसाऽनुपयोगिवृत्तस्य प्रत्ययाकरणाऽवदनयोः,
सत्प्रबन्धेषु = अभिज्ञानसाकुन्तलादिषु ।

नाट्यवृत्तीः प्रतिपादयति—शृङ्गार इति । शृङ्गारे रसे कौशिकी वृत्तिः,
पुस्तकान्तरे “कौशिकी”ति पाठः, परं भारतीयनाट्यशास्त्रे दशरूपके च “कौशिकी”ति
पाठः । वीरे रसे सात्वती, रौद्रे बांभत्से च रसे वृत्तिरारभटो, सर्वत्र = ज-येषु सर्वेषु
रसेषु भारती नाम वृत्तिः ॥ १२२ ॥

एताः नाटकादिषु नायकादिध्यापारविशेषाः=नायकादीनाम् (आदिपदेन नायिका-
श्रुतिनायकादीनाम्) ध्यापारविशेषाः (चेष्टाविशेषाः) सर्वनाट्यस्य (सकलाऽभिनेयस्य)
मातृकाः = मातृवदुपजीव्याः ॥ १२३ ॥

कौशिकीलक्षण—येति । या रलक्षणनेपथ्यविशेषचित्रा = रलक्षणः (सूक्ष्मः)
यो नेपथ्यविशेषः (नायिकादिभूषणविशेषः) तेन चित्रा (अद्भुता), स्त्रीसङ्कुला =
नारीबहुला, पुष्कलनृत्यगीता=पुष्कलानि (प्रचुराणि) नृत्यगीतानि (नर्तनशानानि)

श्री रस आदिको व्यञ्जनार्थे लिए अधिक है । विद्वान् जन उसे भी बदल दें उसे कभी
न कहे ॥ १२१ ॥

इन दोनों का उदाहरण महावीरचरित आदि उत्तम प्रबन्धमें स्पष्ट ही है ।

वृत्तियाँ—शृङ्गारमें कौशिकी, वीर, रौद्र और बांभत्समें सात्वती और
आरभटो वृत्ति उपयुक्त है, परन्तु भारती वृत्ति सभी रसोंमें उपयुक्त है ॥ १२२ ॥

ये चार वृत्तियाँ संपूर्ण नाट्यकी मातृका (आधारभूत) हैं । नाटक आदिमें
नायक और नायिका आदिके ध्यापार विशेषकी वृत्ति कहते हैं ॥ १२३ ॥

कौशिकी—जो सूक्ष्म नेपथ्य (वेष्टारचना) विशेषसे निबिन्न, प्रचुर स्त्रियोंसे

कामोपभोगप्रभावोपचारा सा कैशिकी चारुविलासयुक्ता ॥१२४॥

नर्म च नर्मस्फूर्जो नर्मस्फोटोऽथ नर्मगभंथ ।

चत्वार्यङ्गान्यस्य—

तत्र—

—वैदग्ध्यक्रीडितं नर्म ॥१२५॥

इष्टजनावर्जनकृतत्वापि त्रिविधं मतम् ।

विहितं शुद्धहास्येन सशृङ्गारभयेन च ॥१२६॥

तत्र केवलहास्येन विहितं यथा रत्नावल्याम्—

यस्यां सा । कामोपभोगप्रभावोपचारा = कामोपभोगः (शृङ्गारः) तस्य प्रभवः (कारणभूतः) उपचारः (व्यवहारः) यस्यां सा । तथा चारुविलासयुक्ता = चारुः (मनोहराः) ये विलासाः (शृङ्गारचेष्टाः), तैर्युक्ता (सहिता) । सा = तादृशी वृत्तिः, कैशिकी नाम ॥ १२४ ॥

कैशिकया अङ्गानि निर्दिशति—नर्मति । नर्म, नर्मस्फूर्जो नर्मस्फोटः, अथ च नर्मगभंथ, अस्याः = कैशिक्याः, चत्वार्यङ्गानि ।

नर्म लक्षणमिति—वैदग्ध्यक्रीडितमिति । इष्टजनावर्जनकृतं = इष्टजनस्य (अभीष्टलोकस्य) आवर्जनकृतं (प्रीतिकारकम्) वैदग्ध्यक्रीडितं = नैपुण्यक्रीडनं नर्मोति लक्षणम् ॥ १२५ ॥

नर्मणस्त्रैविध्यं निर्दिशति—तच्चाऽपीति । तच्च = नर्मं च । त्रिविधं त्रि-प्रकारं, मतम् = अभिमतम् । शुद्धहास्येन विहितम् १ सशृङ्गारभयेन = शृङ्गारहास्येन २, समग्रहास्येन च ३ विहितम् ॥ १२६ ॥

विवृताबुदाहरति—तत्रेति । केवलहास्येनेति ? । एषाऽपि अपरा तत्र समीपे यथा लिखिता, इदं किमार्यवसन्तकस्य विज्ञानम् । इति संस्कृतच्छाया । एषाऽपि = ब्रतनिकटस्थिताऽपि, सागरिकाऽपीति भावः । विज्ञानं = क्रियाकौशलम् ।

युक्त उत्तम नृत्य और गीतसे सम्पन्न, कामोपभोगका कारणभूत उपचारसे युक्त तथा मनोहर विलाससे युक्त है वह कैशिकी वृत्ति है ॥ १२४ ॥

कैशिकीके अङ्ग—नर्म, नर्मस्फूर्ज, नर्मस्फोट और नर्मगभं इस प्रकार कैशिकी वृत्तिके चार अङ्ग हैं ।

नर्म—नैपुण्यतासे युक्त क्रीडाको "नर्म" कहते हैं ॥ १२५ ॥

अभीष्ट जनके मतको वशमें करनेवाली । उसके भी हीन भेद होते हैं—इस्यः

विहित, शृङ्गारहास्यविहित और समग्रहास्यविहित ॥ १२६ ॥

केवलहास्यविहित नर्म जैसे रत्नावली में—

३१ सा०

‘वासवदत्ता—(फलकमुद्गिरय सहासम्) एसा वि अवरा तव समीचे जधालिहिदा एदं कि अज्जवसन्तस्स विण्णाणम्’ ।

सभृङ्गारहास्येन यथा शाकुन्तले—राजानं प्रति—

‘शकुन्तला—असंतुटो उण किं करिस्सवि ।

राजा—इदम् । (इति व्यवसितः । शकुन्तला वक्त्रं ढौकते)

सभयहास्येन यथा रत्नावल्याम्—आलेख्यदर्शनावसरे ।

‘सुसंगता—जाणिदो मए एसो वुत्तान्तो समं चित्ताफलएण । ता देवीए गदुध निवेदइस्सम्’ ।

एतद्वाक्यसम्बन्धि नर्मोदाहृतम् । एवं वेषचेष्टासम्बन्ध्यपि ।

नर्मस्फूर्जः सुखारम्भो भयान्तो नवसंगमः ।

सभृङ्गारहास्येन २ राजानं भूपं, दुष्यन्तमित्यर्थः । ‘असंतुष्टः पुनः किं करिष्यति ?’ इति संस्कृतच्छाया । करिष्यति = विधास्यति, भवानिति शेषः । इदम् = एतत्; चुम्बनमिति भावः । व्यवसितः = चुम्बितुं प्रवृत्तः; आदिकर्मणि क्तप्रत्ययः । ढौकते = परावृत्तमिति । ढौकृषातुर्ष्येण धातुपाठे दर्शनार्थकस्तथापि “धातूपसर्गान्मनेकाया” इति नयेनाऽत्र परावृत्तार्थकः ।

सभयहास्येन ३ सुराङ्गता—“जातो मया एष वृत्तान्तः समं चित्रफलकेन । तद्देव्यं गतवा निवेदयिष्यामी” इति संस्कृतच्छाया । देव्यं = वासवदत्ताय, निवेदनक्रियाग्रहणाच्चतुर्थी । वेषचेष्टासम्बन्ध्यपि = नेपथ्यप्रवृत्तिसम्बद्धमपि, नर्मोति भावः । उदाहृतं व्यमिति शेषः ।

नर्मस्फूर्जं लस्यति—नर्मस्फूर्जं इति । सुखारम्भः = सुखः (आनन्दजनकः) आरम्भः (उपक्रमः) यस्य सः । भयाऽन्तः = भयम् (भीतिः) अन्ते (अवसाने) यस्य सः; तादृशी नवसंगमः = नूतनसमागमः, ‘नर्मस्फूर्जः’ भवतीति शेषः ।

वासवदत्ता—(चित्र फलकको उद्देश्य कर हास्यपूर्वक) “आपके समीर लिखी गई यह दूसरी भी क्या यह आर्य वसन्तककी शिल्परचना है ?” ।

सङ्गारहास्यविहित जैसे शाकुन्तलमें—राजाके प्रति शकुन्तला—“असंतुष्ट होकर फिर आप क्या करेंगे ?”

राजा—यह (ऐस कहकर चुम्बन करनेका उद्योग करते हैं) (शकुन्तला मुँह छिपाती है) ।

भयहास्यविहित जैसे—रत्नावलीमें—चित्रदर्शनके अवसरमें, “सुसंगता—” चित्रफलकके साथ इस वृत्तान्तको मैंने जान लिया है, इसलिए जाकर महारानीको निवेदन करूंगी” ।

यह वाक्यसम्बद्ध नर्मका उदाहरण है । इसी प्रकार वेष—चेष्टासम्बद्ध नर्मको भी जानना चाहिए ।

नर्मस्फूर्जं—आरम्भमें सुखकारक और अन्तमें भयकारक नवीन समागमको “नर्मस्फूर्ज” कहते हैं ।

यथा मालविकायां सङ्केतनायकमभिस्तायाम्

‘नायकः—

विसृज सुन्दरि ! सङ्गमसाध्वसं ननु चिरात्प्रभृति प्रणयोन्मुखे ।

परिश्रुहाण गते सहकारतां त्वमतिमुक्तलताचरितं मयि ॥

मालविका—भट्टा ! देवीए भएण अप्पणो वि पिअं कवं ण पारेमिं इत्यादि ।

अथ नर्मस्फोटः—

नर्मस्फोटो भावलेखैः सूचितोत्परसोमतः ॥ १२७ ॥

नर्मस्फूर्णमुदाहरति—यथेति । सकृन्नायक=सकृत्स्थानगतं नायकम्, उदयन-मिति भावः । वायिकायां = मालविकायाम् । अभिसृष्टायां = कृताभिसारायाम् नायकः=उदयनः ।

विसृजेति । उदयनो मालविकामनुनयति । ननु हे सुन्दरि ! सङ्गमसाध्वसं=सङ्गमविषये (समागमे) साध्वसं (मयम्) विसृज=त्यज । चिरात् प्रभृति=बहुसमयादारभ्य, प्रणयोन्मुखे=प्रेमःशभिलापुके, सहकारताम् = अतिसौरभाप्रसाधं गते - प्राप्तं. मयि = विषये, त्वम्, अतिमुक्तलताऽऽचरितम् = अतिमुक्तलतायाः (माधवीलतायाः) आचरितम् (आचरणम्), प्रतिश्रुहाण स्वीकुरु, अतिमुक्तलता सहकारमिव त्वं मामालिङ्गोति भावः । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् ।

मालविकेति । “मर्तः ! देव्या भयेन आत्मनोऽपि प्रियं कर्तुं न पारयामीति संस्कृतच्छाया । इत्यादि । न पारयात्रि = न शक्नोमि “पार (तीर) कर्मसमाप्तो” इति धातोरलट् ।

नर्मस्फोटं लक्षयति—नर्मस्फोट इति । भावलेखैः = ईवत्प्रकाशितैर्भावैः, सूचितः = प्रकाशितः, उत्परसः = स्तोकशृङ्गारः “नर्मस्फोटः” मतः ॥ १२७ ॥

जैसे मालविकाके—सङ्केतनायक (उदयन) के पास अभिसार करनेपर—भाषक (राजा उदयन)—हे सुन्दरि ! समागममें मयको छोड़ो । बहुत कालसे प्रेम करनेमें त्वपर मेरे सहकार (कलमी आम)के भावको प्राप्त होनेपर तुम अतिमुक्तलताके आचरण को प्राप्त करो ॥

मालविका—“स्वामिन् ! महारानीके भयसे मैं अपने प्रिय कार्यको भी नहीं कर सकती हूँ” । इत्यादि ।

नर्मस्फोट—छोड़ेंसे भावोंसे सूचित अलपरसवाले नर्मको नर्मस्फोट कहते हैं ॥ १२७ ॥

यथा मालतीमाधवे—

‘गमनमलसं शून्या दृष्टिः, शरीरमसौष्टवं,
श्वसितमधिकं, किन्वेतत् स्यात् किमन्यदितोऽधवा ।

भ्रमति भुवने कन्दर्पाज्ञा, विकारि च यौवनं
ललितमधुरास्ते ते भावाः क्षिपन्ति च धीरताम् ॥’

अत्र अलसगमनादिभिर्भावलेशैर्माधवस्य मालत्यामनुरागः स्तोकः प्रकाशितः ।

नर्मगर्भो व्यवहृतिर्नेतुः प्रच्छन्नवर्तिनः ।

यथा—तत्रैव सखीरूपधारिणा माधवेन मालत्या मरणव्यवसायवारणम् ।

नर्मस्फोटमुदाहरति—गमनमिति । माधवं प्रति मकरन्दस्थोक्तिरियम् ।
माधवस्य गमनं = गतिः, अलसम् = आलस्ययुक्तं, मन्दमित्यर्थः ।

दृष्टिः = दृक्, शून्या = निविधया, शरीरं = देहः, असौष्ठवं = सौष्ठवरहितं,
सौन्दर्यरहितमिति भावः । श्वसितं = निःश्वासः, अधिकम् = अतिरिक्तम् अस्वाभाविक-
मिति भावः । एतत्, किं नु, स्यात् = प्रवेत्, अथवा = यद्वा, इतः = अस्मात्, अपरम् =
अन्यत्, किं, स्यात् ? यतो भुवने—लोके, कन्दर्पाज्ञा = कन्दर्पस्य (कामदेवस्य) आज्ञा
(अनुज्ञा), भ्रमति = भ्रमणं करोति, यौवनं च = तारुण्यं च, विकारि = मनोविकार-
कारि, अस्तीति शेषः । एवं च ललितमधुराः = मृदुलमनोहराः, ते ते = प्रसिद्धा अनु-
भूतपूर्वा वा, भावाः—वन्दनान्दनादिपदायाः, धीरतां = धैर्यं, क्षिपन्ति = निवारयन्ति ।
हरिणी वृत्तम् ।

उदाहरणं विनादयति—अलसगमनादिभिरिति । तादृशभावलेशः । स्तोकः—अल्पः ।

नर्मगर्भं लक्षयति—नर्मगर्भं इति । प्रच्छन्नवर्तिनः = अदृश्यभावेन स्थितस्य,
नेतुः = नायकस्य, व्यवहृतिः = व्यवहारः, “नर्मगर्भः” ।

नर्मगर्भमुदाहरति—यथेति । तत्रैव = मालतीमाधव एव । सखीरूपधारिणा =
वयस्यावेशधारकेण, लवङ्गिकाकालरूपधारकेणेति भावः । मरणव्यवसायवारणं = मरण-
व्यवसायस्य (आत्ममहत्याद्योगस्य) वारणम् (निवारणम्) ।

अंसे मालतीमाधवम्—गति आलस्यपूर्णं, दृष्टिशून्यं, शरीर संस्काररहितं,
श्वस आधिक, यह इससे निश्च क्या होगा ?

लोकमें कामदेवकी आज्ञा भ्रमण कर रही है, यौवन विकारयुक्त है, कोमल और
मनोहर के भाव (रतिवेष्टाएँ) धैर्यको हटा रहे हैं ॥

इसमें आलस्यपूर्ण गमन आदि अल्प अभिप्रायोंसे मालतीमें माधवका कुछ अनुराग
प्रकाशित हुआ है ।

नर्मगर्भ—प्रच्छन्न रूपसे विद्यमान नायकके व्यवहारको “नर्मगर्भ” कहते हैं ।
अंसे वहींपर सखीके रूपको लेनेवाले माधवका मालतीके मरणके उद्योगको हटाना ।

अथ सात्त्वती—

सात्त्वती बहुला सत्त्वशौर्यत्यागदयाजर्वैः ॥ १२८ ॥

महर्षां क्षुद्रशृङ्गारा विशोका साद्भुता तथा ।

उत्थापकोऽथ सांघात्यः संलापः परिवर्तकः ॥ १२९ ॥

विशेषा इति चत्वारः सात्त्वत्याः परिकीर्त्तिताः ।

उत्तेजनकरी शत्रोर्वागुत्थापक उच्यते ॥ १३० ॥

यथा महावीरचरिते—

‘आनन्दाय च विस्मयाय च मया दृष्टेऽसि दुःखाय वा
वैतृण्यन्तु ममापि सम्प्रति कुतस्त्वदर्शने चक्षुषः ।

सात्त्वती लक्षयति—सात्त्वतीति । सात्त्वशौर्यत्यागदयाऽऽजर्वैः=सत्त्वम् (अध्य-
सायः) शौर्यं (शूरता) : त्यागः (दानम्) दया (कृपा) आर्जवम् (ऋजुता,
सरलतेति भावः) तथा च एतंगुणैः, बहुला = प्रचुरा ॥ १२८ ॥

सहर्षा = हर्षसहिता, क्षुद्रशृङ्गारा=अल्पशृङ्गारयुक्ता । विशोका=शोकरहिता
तथा साद्भुता = अद्भुतरससहिता, या वृत्तिः सा “सात्त्वती” ।

सात्त्वत्या भेदाभिदिशति—उत्थापक इति । उत्थापकः, साङ्घात्यः, संलापः
परिवर्तकश्च ॥ १२९ ॥

इति—एवं, सात्त्वत्या वृत्तेश्चत्वारो विशेषाः=भेदाः, परिकीर्त्तिताः ।

उत्थापकं लक्षयति—उत्तेजनकरीति । शत्रोः = वैरिणः, उत्तेजनकरी=
दोषवृद्धिकारिणी, वाक् = वाणी, “उत्थापकः” उच्यते ॥ १३० ॥

उत्थापकमुदाहरति—आनन्दायति । श्रीरामं प्रति रावणप्रेरितस्य वालिन
उक्तिरियम् । मया त्वम् आनन्दाय=हर्षोत्पादनाय, प्रियदर्शनत्वादिति शेषः । विस्मयाय=
आश्चर्योत्पादनाय, रूपाऽतिशयादिति शेषः । दुःखाय वा = व्यथोत्पादनाय वा, हन्त-
व्यत्वादिति शेषः । दृष्टः = अवलोकितः, असि = विद्यसे, तु = परन्तु, सम्प्रति =
बहुना, त्वदर्शने=भवद्विलोकने, मम, चक्षुषः = नेत्रस्य, वैतृण्यन्तु=तृण्णाऽभावः, कुतः=

सात्त्वती—सत्त्व (बल), शूरता, दान, दया तथा सरलता और हर्षसे युक्त कुछ
शृङ्गारसे सहित, शोकरहित और अद्भुत रससे युक्त वृत्तिको “सात्त्वती” कहते हैं, उसके
उत्थापक, साङ्घात्य, संलाप और परिवर्तक के चार भेद कहे गये हैं ॥ १२८-१२९ ॥

उत्थापक—शत्रुको उत्तेजना करनेवाली वाणी “उत्थापक” है ॥ १३० ॥

जैसे महावीरचरितमें—आनन्द, आश्चर्य और दुःखके लिए तुम मुझसे
कहे गये हो । आज इस समय तुम्हारा दर्शन होनेपर मुझे वितृण्यता कहाँ है ? जो कि

त्वत्साङ्गत्सुखस्य नाऽस्मि विषयस्तत् किं वृथा व्याहृतैः ?

अस्मिन् विश्रुतजामदन्यदमने पाणौ धनुर्जृम्भताम् ॥'

मन्त्रार्थद्वैवशक्त्यादेः साङ्घात्यः सङ्क्षभेदनम् ।

मन्त्रशक्त्या यथा—मुद्राराक्षसे राक्षससहायानां चाणक्येन स्वबुद्ध्या भेदनम् । अर्थशक्त्यापि तत्रैव ।

द्वैवशक्त्या यथा—रामायणे रावणाद्विभीषणस्य भेदः ।

संलापः स्याद् गभीरोक्तिर्नाभावसमाश्रयः ॥ १३१ ॥

कस्माद्धेतोः, स्याद्, न कुतोऽपीति भावः । त्वत्साङ्गत्सुखस्य=त्वत्साङ्गत्वेन (त्वत्सङ्ग-
गतिभावेन) यत् सुखम् (आनन्दः), तस्यैरथः । "यत्साङ्गत्सुखस्ये"ति पाठान्तरे
माङ्गल्यसुखस्य = मङ्गलप्रयोजनकानन्दस्यैरथः । विषयः = पात्रं, यत् न अस्मि,
विरोधित्वादिति शेषः । अतो बहुव्याहृतैः=अधिकजल्पितैः, किम् ? । विश्रुतजामदन्य-
दमने=विश्रुतं प्रवचयाम् "विस्मृते"ति पाठान्तरे, तत्र विस्मृतः (विस्मरणविषयीकृतः)
जामदन्यस्य (परशुरामस्य) दमनं (पराजयः) (यस्य) तस्मिन् । "विजये"ति
पाठान्तरे विजयः (पराजयः) यस्य तस्मिन् । अस्मिन्=एतस्मिन्, पाणौ=करे, धनुः=
कामुकं, जृम्भतां = बर्द्धताम् । धनुर्गृह्णाति भावः । साङ्गत्विकीकृतं वृत्तम् । अत्र
रामस्योत्तरेजनकरवाक्यरत्नाशुभापकः सात्वतीभेदः ।

साङ्घात्यं लक्षयति—मन्त्राऽर्थद्वैवशक्त्यादेरिति । मन्त्रशक्तेः (मन्त्रशाक्तेः),
अर्थशक्तेः (धनशक्तेः) द्वैवशक्त्यादेश्च (भाग्यशक्त्यादेश्च), सङ्क्षभेदनं = सङ्क्षय
(जनसमूहस्य) भेदनं (भेदकरणम्), 'साङ्घात्यः' सात्वतीभेदः । 'संहृत्य'
इति पाठान्तरम् ।

साङ्घात्यमुदाहरति—मन्त्रशक्त्येति ।

संलापं लक्षयति—संलाप इति । नानाभावसमाश्रयः=नानाभावानाम् (अनेक-
प्रकाराणामभिप्रायाणाम्) समाश्रयः (सन्ध्याधारः) गभीरोक्तिः=गभीरा (प्रवीणजन-
मानवेष्वा) या उक्तिः (कथनम्) स "संलापः" ॥ १३१ ॥

आपकी संगतिसे सुखका विषय नहीं है । बहुत बचनोंसे क्या ? परशुरामकी जयसे
प्रख्यात इस बाहुमें धनुषका संबन्धन हो ॥

साङ्घात्य—मन्त्रशक्ति, अर्थशक्ति और द्वैवशक्ति आदिसे समुदायके भेद
करनेको "साङ्घात्य" कहते हैं ।

मन्त्रशक्तिसे—जैसे मुद्राराक्षसमें चाणक्यने राक्षसके सहायकोंका भेद कर
दिया है । अर्थशक्तिसे भी वहीपर । द्वैवशक्तिसे जैसे रामायणमें रावणसे विभीषणका
भेद हुआ है ।

संलाप—अनेक भावोंके आश्रयवाली गभीर उक्तिको 'संलाप' कहते हैं ॥ १३१ ॥

यथा वीरचरिते—

‘रामः—अयं सः, यः किल सपरिवारकान्तिकेयविजयावर्जितेन भगवता नीललोहितेन परिवत्सरसहस्रान्तेवासिने तुभ्यं प्रसादीकृतः परशुः ।

परशुरामः—राम दाशरथे ! स एवायमार्यपादानां प्रियः परशुः । इत्यादिः ।

प्रारब्धादन्यकार्याणां कारणं परिवर्तकः ।

यथा वेण्याम्—

‘भीमः—सहदेव ! गच्छ त्वं गुरुमनुवर्तस्व । अहमप्यस्त्रागारं प्रविश्यायुधसहायो भवामीति यावत् । अथवा आमन्त्रयित्तव्येव मया पाञ्चाली ।’ इति ।

संलापमुदाहरति—यथेति । सपरिवारेत्यादिः = सपरिवारः (वाःधवसहितः) यः कान्तिकेयः (स्कन्दः) तस्य विजयेन (पराजयेन) आवर्जितेन (वशीभूतेन); नीललोहितेन = शङ्करेण, कण्ठे नीलो जटायां लोहितो नीललोहितः = धूर्जटिः । परिवत्सरसहस्रान्तेवासिने = परिवत्सराणां (संवत्सराणाम्) यत्सहस्रं = तत्कालपर्यन्तम् अन्तेवासिने (छात्राय) प्रसादीकृतः = अनुग्रहविषयीकृतः । परशुः = परश्वधः, आर्य-पादानां = पूज्यचरणानां, भगवतः शङ्करस्येति भावः । अत्र सपरिवारकान्तिकेयविजयेन वीर्यविशयः, परिवत्सरसहस्रमन्तेवासित्वेन महाध्यवसायत्वं चेति वशीरभावोक्तेः संलापो नाम सात्वत्या भेदः ।

परिवर्तकं लक्षयति—प्रारब्धादिति । प्रारब्धात् = उपक्रान्तकार्यात्, अन्य-कार्याणाम् = अन्यानि (अपराणि) यानि कार्याणि (कृत्यानि), तेषां कार्यान्तराणामित्यर्थः, कारणं = हेतुः, “करणम्” इति पाठान्तरे अनुष्ठानमित्यर्थः ।

परिवर्तकमुदाहरति—यथेति । गुरुं = पूजनीयं, युधिष्ठिरमिति भावः । अनुवर्तस्व = अनुसर, पाञ्चाली = द्रौपदी ।

जैसे वीरचरितमें—राम—‘परिवारके साथ कान्तिकेयको जीतनेसे वशीभूत भगवान् शङ्करसे हजारों वर्षके छात्र आपको अनुग्रहसे दिया गया यह परशु (कसी) है’ परशुराम—राम ! दशरथनन्दन ! आर्यचरण (शङ्कर) का धारा यह वही परशु है ।

परिवर्तक—प्रारब्ध कार्यसे अन्य कार्योंको करनेको “परिवर्तक” कहते हैं ।

जैसे वेणीसंहारमें भीमसेन—सहदेव ! तुम जाओ गुरु (युधिष्ठिर) का अनुसरण करो । मैं भी अस्त्रगृहमें प्रवेश कर अस्त्र लेता हूँ । अथवा मुझे तब तक द्रौपदीको संशोधन करना चाहिए ।

अधारभटी—

मायेन्द्रजालसंग्रामक्रोधोद्भ्रान्तादिचेष्टितैः ॥ १३२ ॥

संयुक्ता वधबन्धाद्यरुद्धतारभटी मता ।

वस्तूत्थापनसंफोटौ संक्षिप्तिरवपातनम् ॥ १३३ ॥

इति भेदास्तु चत्वार आरभट्ट्याः प्रकीर्तिताः ।

मायाद्युत्थापितं वस्तु वस्तूत्थापनमुच्यते ॥ १३४ ॥

यथोदात्तराघवे—

‘जीयन्ते जयिनोऽपि सान्द्रतिमिरव्रातैर्वियद्वद्यापिभि-

भास्वन्तः सकला रवेरपि कराः कस्मादकस्मादमी ।

आरभटी लक्षणम्—मायेत्यादिः । माया (विद्याविशेषः), इन्द्रजालं (मन्त्रोव-
धादिना चमत्कारसाधनम्), संग्रामः (युद्धम्) क्रोधः (कोपः) तेन उद्भ्रान्तं (स्व-
परज्ञानराहित्यम्) तदादिचेष्टितैः (तदादिचेष्टाभिः) ॥ १३२ ॥

वधबन्धाद्यैः—हूननबन्धनप्रभृतिभिर्व्यापारैः, संयुक्ता = सहिता, उद्धता-
ओद्धत्योपेता, वृत्तिः आरभटी, मता ।

आरभटीभेदाभिदिशति—वस्तिवत्यादिः । वस्तूत्थापनं, सम्फोटः, संक्षिप्तः
अवपातनम् ॥ १३३ ॥

इति आरभट्टया वृत्तेः, चत्वारो भेदाः प्रकीर्तिताः ।

वस्तूत्थापनं लक्षणम्—मायेत्यादिः । मायाद्युत्थापितं = मायया (विद्या-
विशेषेण) आदिपदेन इन्द्रजालेन च, उत्पापितम् (उत्पादितं) च वस्तु = पदाऽर्थः
‘वस्तूत्थापनम्’ उच्यते ॥ १३४ ॥

वस्तूत्थापनमुदाहरति—जीयन्त इति । अकस्मात् = अतकित एव, कस्मात् =
कुतो हेतोः, वियद्वद्यापिभिः = आकाशव्यापनशीलैः, सान्द्रतिमिरव्रातैः = निबिडितम-
स्तेर्मैः, जयिनोऽपि = जयशीला अपि, भास्वन्तः = प्रचुरप्रकाशाः, सकलाः = समस्ताः,
अमी = एते, रवेः = सूर्यस्य, कराः = किरणाः अपि, जीयन्ते = परिभूयन्ते । उप-

आरभटी—माया, इन्द्रजाल, युद्ध, युद्भ्रान्त आदि चेष्टाएँ ॥ १३२ ॥

वध और बन्धन आदिसे संयुक्त उद्धृत वृत्ति “आरभटी” मानी गई है ।

आरभटी के भेद—वस्तूत्थापन, सम्फोट, संक्षिप्त और अवपातन ॥ १३३ ॥

आरभटीके चार भेद कहे गये हैं ।

वस्तूत्थापन—माया आदि से उत्पादित वस्तु “वस्तूत्थापन” होता है ॥ १३४ ॥

जैसे उदात्तराघवमें—जयशील चमकदार सूर्यकी समस्त ये किरणें भी
आकाशको व्याप्त करने वाले गाढ़े अन्धकारसमूहोंसे कैसे अकस्मात् जीती जा रही हैं ?

एते चोभ्रकबन्धकण्ठरुधिरैराध्मायमानोदरा

मुञ्चन्त्याननकन्दरानलमुचस्तीत्रान् रवान् फेरवाः ॥' इत्यादि ।

सम्फेदस्तु समाघातः क्रुद्धसत्वरयोद्भयोः ।

यथा मालत्यां मधवाघोरघण्टयोः ।

संक्षिप्तिवस्तुरचना शिल्पैरितरथापि वा ॥ १३५ ॥

संक्षिप्तः स्यान्नितृत्तौ च नेतुर्नेत्रन्तरग्रहः ।

यथोदयनचरिते कलिञ्जहस्तिप्रयोगः । द्वितीयं यथा बालिनिवृत्त्या

कबन्धकण्ठरुधिरैः = उभ्राः (भयङ्कराः) ये कबन्धाः (मस्तकहीनकलेवराणि) तेषां कण्ठरुधिरैः (गलरक्तैः) आध्मायमानोदराः = आध्मायमानानि (पूर्णमाणानि) उदरानि (जठरानि) येषां, तैः । तथा आननकन्दराऽनलमुचः = आननानि (मुखानि) एव कन्दराः (दर्यः), तःभ्यः अनलान् (अनीन्) मुञ्चन्ति (त्यजन्ति) इति, सादृशाः फेरवाः = शृगालाः, तीत्रान् = कठोरान्, रवान् = शब्दान्, मुचन्ति = त्यजन्ति, कुर्वन्तीति भावः । शार्ङ्गलविक्रीडितं वृत्तम् ।

सम्फेदं लक्षयति—सम्फेदस्तिवति । क्रुद्धसत्वरयोः = क्रुद्धो (कुपितो) च तो सत्वरौ (त्वरायुक्तौ) तयोः समाघातः = सम्ग्रहः "सम्फेदः" ।

सम्फेदमुदाहरति—यथेति । मालत्यां = मालतीमाधवे ।

संक्षिप्तं लक्षयति—संक्षिप्तिरिति । शिल्पः = क्रियाकौशलः, इतरथा = इतर-प्रकारेण, शिल्पेतरणेति भावः, वस्तुरचना = पदार्थनिर्माणं, "संक्षिप्तिः" इति । इतरथा = शिल्पेतरणे लक्षणान्तरं—नेतुः = एकस्य पात्रस्य, निवृत्तौ = अपगमे सति, नेत्रन्तर-ग्रहः = अन्यो नेता नेत्रन्तरम् (अन्यत् पात्रम्), तस्य ग्रहः (ग्रहणम्), "संक्षिप्तिः" ॥ १३५ ॥

संक्षिप्तमुदाहरति—यथेति । शिल्पेन वस्तुरचना यथा—उदयनचरिते कलि-ञ्जहस्तिप्रयोगः = कलिञ्जः (काष्ठघटितहस्ती), तस्य प्रयोगः (योजना) । शिल्प-भयङ्करकबन्धके कण्ठरुधिरौसे फूले द्वे पेटवाले और मुब्ररूप गृहासे आग उगलते द्वे ये स्थार तीक्ष्ण शब्दोंको कर रहे हैं इत्यादि ॥

सम्फेद—कुपित और त्वरायुक्त दो पुरुषोंके युद्धको "सम्फेदः" कहते हैं ।

जैसे—मालतीमाधवमें माधव और अघोरघण्टका युद्ध ।

संक्षिप्ति—शिल्पसे अथवा शिल्पभिन्न उपायसे वस्तुकी रचनाको "संक्षिप्ति" कहते हैं ॥ १३५ ॥

अथवा एक नायककी निवृत्तिमें दूसरे नायकके ग्रहणको "संक्षिप्ति" कहते हैं ।

जैसे—। शिल्पसे वस्तुरचना—उदयन चरितमें कलिञ्ज (काष्ठनिर्मित)

श्याथीका प्रयोग ।

सुग्रीवः । यथा वा परशुरामस्यौद्धत्यनिवृत्त्या शान्तत्वापादनम्—‘पुण्या
ब्राह्मणजातिः—’ (म० च० ४-२२) इति ।

प्रवेशनामनिष्क्रान्तिर्हर्षविद्रवसंभवम् ॥ १३६ ॥

अवपातनमित्युक्तम्—

यथा कृत्यरावणे षष्ठेऽङ्के—’ (प्रविश्य खड्गहरतः पुरुषः)’ इत्यतः
प्रभृति निष्क्रमणपर्यन्तम् ।

—पूर्वमुक्तेव भारती ।

अथ नाट्योक्तयः—

अश्राव्यं खलु यद्वस्तु तदिह “स्वगतं” मतम् ॥ १३७ ॥

तरेण वस्तुरथनाया व्यक्तिभेदमूलको धर्मभेदमूलकश्चेति द्वौ भेदौ । आद्यस्योदाहरणं—
बालिनिवृत्त्या सुग्रीवग्रहः । द्वितीयस्योदाहरणं—परशुरामस्यौद्धत्यनिवृत्त्या शान्तत्वा-
पादनम् “पुण्या ब्राह्मणजातिः०” इत्यादि ।

अवपातनं लक्षयति—प्रवेशोत्थाविः । प्रवेशः (प्रवेशनम्) नासः (भयम्)
निष्क्रान्तिः (निष्क्रमणम्) हर्षः (आनन्दः) विद्रवः (पलायनम्) तस्यंभवम्
(तदुत्पन्नम्) वस्तु “अवपातनम्” इत्युक्तम् ॥ १३६ ॥

अवपातनमुदाहरति—अथेति ।

भारतीवृत्तिं निर्दिशति—पूर्वमिति । भारती=वृत्तिः, पूर्व=प्रथमम्, उक्ता—
“भारती संस्कृतप्राये वाग्भ्यापारो नराश्वय” इति कारिकयेति शेषः (वृ० ४०१) ॥ १३६ ॥

नाट्योक्तीनां मध्ये स्वगतं लक्षयति—अश्राव्यमिति । यत्, वस्तु=व कथकरः पदार्थः;
अश्राव्यं = अज्ञान्य अनर्हं, तत्, इह = अस्मिन् नाट्यशास्त्रे, “स्वगतं” मतम् ॥ १३७ ॥

दूसरा—बालीकी निवृत्तिसे सुग्रीवका ग्रहण । धर्मनिवृत्तिसे—परशुराम उद्धत
धर्मकी निवृत्तिसे शान्तत्व धर्मका आपावन—‘पुण्या ब्राह्मणजातिः’ इत्यादि ।

अवपातन—प्रवेश, नास, निष्क्रमण, हर्ष, और विद्रवकी उत्पत्तिको “अव-
पातन” कहते हैं ।

अंसे कृत्यरावणमें षष्ठे अङ्कमें—‘प्रवेश कर हाथमें खड्गकी लेनेवाला
पुरुष) यहाँसे निष्क्रमणपर्यन्त ।

भारती—भारतीको पहले ही कह चुके हैं ।

नाट्यकी उक्तियां—

स्वगत—दूसरोंको सुनानेमें अयोग्य जो बात आत्मगत होती है वह
‘स्वगत’ है ॥ १३७ ॥

सर्वश्राव्यं “प्रकाशं” स्यात्तद्भवेदपवारितम् ।

रहस्यं तु यदन्यस्य परावृत्य प्रकाश्यते ॥ १३८ ॥

त्रिपताककरेणान्वानपवार्यान्तरा कथाम् ।

अन्योन्यामन्त्रणं यत्स्यात्तज्जनान्ते “जनान्तिकम्” ॥ १३९ ॥

किं ब्रवीषीति यत्राद्ये विना पात्रं प्रयुज्यते ।

श्रुत्वेवानुक्तमप्यर्थं तत्स्यादाकाशभाषितम् ॥ १४० ॥

यः कश्चिदर्थो यस्माद् गोपनीयस्तस्यान्तरत ऊर्ध्वं सर्वाङ्गुलिनामिता-

प्रकाशं लक्षयति—सर्वश्राव्यमिति । सर्वश्राव्यं = सर्वः (सकलैः) श्राव्यं (श्रोतुमर्हम्) वाक्यं “प्रकाशं” स्यात् ।

अपवारितं लक्षयति—तद्विति । परावृत्य = परावर्तनं कृत्वा, स्थानान्तरं गत्वेति भावः । अन्यस्य = अपरस्य जनस्य, समीपे, यत्, रहस्यं = गोपनीयं वस्तु, प्रकाश्यते = प्रदर्शयते, तत् “अपवारितं” भवेत् ॥ १३८ ॥

जनान्तिकं लक्षयति—त्रिपताककरेणेति । त्रिपताककरणे = तिस्रः (त्रिसं-
खकाः) पताकाः = पताका इव, लक्षणया (प्रसारिता अङ्गुल्यः यस्मिन् सः) स चाऽसौ करः (हस्तः), येन । अन्यान् = अपरान्, अभीष्टजनभिधानिति भावः । अपवार्यं = आच्छाद्य, कथाम् अन्तरा = कथामध्ये । जनाऽन्ते = पात्रलोकसमीपे, एवं यत् अन्योन्यामन्त्रणं = मिथोभाषणं, तत् “जनान्तिकम्” ॥ १३९ ॥

आकाशभाषितं लक्षयति—किमिति । नाट्ये = अभिनये, पात्रं विना = पात्रजन-
मन्तरेण, अनुक्तम् = अकथितम्, अपि, अर्थे = विषयम्, श्रुत्या = इव, आकर्ष्यं इव, श्रवणाऽ-
भिनयं कृत्वेति भावः । किं, ब्रवीषीति = कथयसि, इति = एवं यत् प्रयुज्यते = अभिधीयते,
तत्, “आकाशभाषितं” स्यात् ॥ १४० ॥

विबुधोति—य इति । अर्थः = विषयः । यस्मात् = जनात्, अन्तरतः =
व्यवधाने । सर्वाङ्गुलिनामिताऽनामिकं = सर्वाङ्गुलिनाम् (सकलानाम्) अङ्गुलीनां (कर-

प्रकाश—सबको सुनानेके योग्य “प्रकाश” होता है ।

अपवारित—दूसरेसे छिपाकर दूसरे पात्रको जो रहस्य प्रकाशित करते है उसे “अपवारित” कहते हैं ॥ १३८ ॥

जनान्तिक—तीन उगलियोंको फंलाए हुए हाथसे दूसरोंसे छिपाकर कथाके बीचमें परस्पर जो बातचीत होती है उसे “जनान्तिक” कहते हैं ॥ १३९ ॥

आकाशभाषित—नाट्यमें पात्रके विना अनुक्त अर्थको भी सुना-सा करके “कथा कहते हो ?” जो ऐसा कहा जाता है उसे “आकाशभाषित” कहते हैं ॥ १४० ॥

जो कुछ भी विषय जिससे गोपनीय है उसके बीचमें ऊँची सब उंगलियोंसे

नामिकं त्रिपताकलक्षणं करं कृत्वान्येन सह यन्मन्थयते तज्जनान्तिकम् ।
परावृत्त्यान्यस्य रहस्यकथनमपवारितम् । शेषं स्पष्टम् ।

दत्तां सिद्धां च सेनां च वेश्यानां नाम दर्शयेत् ।

दत्तप्रायाणि वणिजां चेटचेटघोस्तथा धुनः ॥ १४१ ॥

वसन्तादिषु वर्ण्यस्य वस्तुनो नाम यद्भवेत् ।

वेश्या यथा वसन्तसेनादिः । वणिग्विष्णुदत्तादिः । चेटः कलहंसादिः ।
चेटी मन्दारिकादिः ।

नाम कार्यं नाटकस्य गर्भितार्थप्रकाशकम् ॥ १४२ ॥

शाखानाम्) मध्ये नामिता (प्रह्लीकृता) अनामिका (अनामा) यस्य तत्, अठस्त्रि-
पताकलक्षणं = प्रसारिताऽङ्गुलित्रयस्वरूपं, करं=हस्तं, कृत्वा, मन्थयते=गुप्तरूपेणाऽऽ-
ल्प्यते । शेषम् = अवशिष्टम्, स्वगतादिकमिति भावः, स्पष्टं = व्यक्तम्, निगदसूचित-
मिति भावः ।

पात्राणां नामान्याह—**दत्तामिति** । वेश्यानां = गणिकानां, नाम, दत्तां=दत्ता-
पदाऽन्तं, सिद्धां = सिद्धापदाऽन्तं तथा सेनां च = सेनापदान्तं च दर्शयेत्, वणिजां =
वाणिजकानां, नामानि, दत्तप्रायाणि = प्राचुर्येण दत्तपदाऽन्तानि, पुनस्तथा चेटचेटघोः—
प्रेष्यप्रेष्यस्त्रियोः ॥ १४१ ॥

वसन्तादिषु=वसन्तप्रभृतिषु ऋतुषु; वर्ण्यस्य=वर्णनीयस्य, वस्तुनः = पदार्थस्य,
यत् नाम = कलहंसादीति भावः । भवेत् तत् दर्शयेत् ।

विष्णोनि—**वेद्येति** ।

नाटकनामकरणे नियममाह—**नामेति** । नाटकस्य नाम, गर्भितार्थप्रकाशकं=
गर्भितः (नाटके सूचितः), धोऽर्थः (विषयः) तस्य, प्रकाशकं (प्रकाशकारकम्),
कार्यं = कर्तव्यम् ॥ १४२ ॥

अनामिकाको झुकाकर "त्रिपताक" हाथ कर दूसरेसे जो आमन्त्रण किया जाता है उसे
"जनान्तिक" कहते हैं । दूसरेसे छिपाकर रहस्य कहनेको "अपवारित" कहते हैं । शेष
स्पष्ट है ॥

वेश्याओंके नामके अन्तमें "दत्ता" "सिद्धा" और "सेना" ऐसा दिखलावे ।
बनियोंके नामके अन्तमें प्रायः "दत्त" ऐसा पद दिखलावे, चेट (दास) और चेटी
(दासी) इनका नाम वसन्त आदि ऋतुमें वर्णनीय वस्तुका सा हो ॥ १४१ ॥

वेश्या जैसे—वसन्तसेना आदि । वणिक् (बनिया)—विष्णुदत्त आदि ।

चेट—कलहंस आदि । चेटी—मन्दारिका आदि ।

नाटकका नाम गर्भित (प्रतिपाद्य) अर्थका प्रकाशक रखे ॥ १४२ ॥

यथा रामाभ्युदयादिः ।

नायिकानायकाख्यानात्संज्ञा प्रकरणादिषु ।

यथा मालतीमाधवादिः ।

नाटिकासट्टकादीनां नायिकाभिर्विशेषणम् ॥ १४३ ॥

यथा रत्नावली-कपूरमञ्जर्यादिः ।

प्रायेण ष्यन्तकः साधिर्गमेः स्थाने प्रयुज्यते ।

यथा शाकुन्तले-ऋषी, 'गच्छावः' इत्यर्थे 'साधयावस्तावत्' ।

राजा स्वामीति देवेति भृत्यैर्भट्टेति चाधर्मैः ॥ १४४ ॥

राजर्षिभिर्वर्षस्येति तथा विदूषकेण च ।

राजन्नित्युषिभिर्वाच्यः सोऽपत्यप्रत्ययेन च ॥ १४५ ॥

प्रकरणादिषु नियममाह—नायिकानायकाख्यानात्संज्ञा । प्रकरणादिषु = रूपकविशेषेषु, नायिकानायकाख्यानां = नायिकानायकसमुच्चितनाम्नां, संज्ञा=नाम ।

नाटिकासट्टकादीनां नामनियममाह—नाटिकेति । नाटिकासट्टकादीनाम्=रूपरूपक-विशेषप्रभृतीनां, नायिकाभिः=मुख्यस्त्रीपार्श्वैः, विशेषणं=नाम, कर्तव्यमिति शेषः ॥ १४३ ॥

प्रायेणेति—प्रायेण = बाहुल्येन, ष्यन्तकः = णिच्प्रत्ययान्तः, साधिः = "(राध) साध सतिद्धी" इति साधघातुः, 'इक्षितपौ घातुनिर्देशे' इति इक् प्रत्ययान्तः साधिः, गमेः = "गच्छ गतो इति घातोः, स्थाने प्रयुज्यते = व्यवहियते ।

पात्राणां सम्बोधननियमानाह—राज्ञेति । भृत्यैः=मन्त्र्यादिभिः, राजा=नृपः, स्वामीति देवेति वा, वाच्यः = वक्तव्यः, अधर्मैः = नीचपार्श्वैः, भट्टेति वाच्यः ॥ १४४ ॥

राजर्षिभिः=अर्थैः राजर्षिभिः, विदूषकेण=राज्ञो हास्यपार्श्वेण च राजा "वयस्य"

जैसे—रामाभ्युदय आदि ।

प्रकरण आदिमें नायिका और नायकके नाममें नाम रखते ।

जैसे—मालतीमाधव आदि ।

नाटिका सट्टक आदिका नायिकाके नामसे नामकरण हो ॥ १४३ ॥

जैसे—रत्नावली और कपूरमञ्जरी आदि ।

णिच् प्रत्ययान्त 'साध' घातु "गम्" घातुके स्थानमें प्रयुक्त होता है ।

जैसे शाकुन्तलमें—दो ऋषि—"गच्छावः" इसके अर्थमें "साधयावस्तावत्" ।

नाटकमें सम्बोधनकी उक्तियाँ—राजाको भृत्य "स्वामी" वा "देव"

शब्दसे सम्बोधन करें, निकुण्ट पात्र "भट्टा" कहें ॥ १४४ ॥

राजाको राजर्षि और विदूषक "वयस्य" कहें । राजाको ऋषि "राजन्" वा

स्वेच्छया नामभिर्विप्रैर्विप्र आर्येति चेतरेः ।
 वयस्येत्यथवा नाम्ना वाच्यो राज्ञा विदूषकः ॥ १४६ ॥
 वाच्यौ नटीसूत्रधारार्यनाम्ना परस्परम् ।
 सूत्रधारं वदेद्भाव इति त्रै पारिपाश्विकः ॥ १४७ ॥
 सूत्रधारो मारिषेति, हण्डे इत्यधमैः समाः ।
 वयस्येत्युत्तमैर्हहो मध्यैरार्येति चाग्रजः ॥ १४८ ॥
 भगवन्निति क्तव्याः सर्वे देवर्षिलिङ्गिनः ।

इति वाच्यः, ऋषिभिः, सः = राज्ञा, "राज्" इति, अपत्यप्रत्ययेन च = इवात्प्रत्यय-
 प्रत्ययान्तेन पदेन च वाच्यः, 'दावरये । पाण्डव" इति ॥ १४५ ॥

विप्रैः = ब्राह्मणैः, विप्रः = ब्राह्मणः, स्वेच्छया=आत्मवाञ्छया, अपत्यप्रत्ययेन,
 नामभिर्वा वाच्यः । इतरैः = विप्रभिर्भिः, क्षत्रियादिभिरिति भावः, विप्रः, 'आर्ये'ति
 वाच्यः । राज्ञा विदूषकः, वयस्य, इति अथवा नाम्ना=वसन्तकादिना, वाच्यः ॥ १४६ ॥

नटीसूत्रधारी, परस्परं = मियः, आर्यनाम्ना, वाच्यौ । नटी सूत्रधारम् "आर्यं"
 इति, सूत्रधारश्च नटीम् "आर्ये" इति सम्बोधयेदिति भावः । पारिपाश्विकः=सूत्रधार-
 सहायको नटः, सूत्रधारं = प्रधाननटं "भाव" इति वदेत् ॥ १४७ ॥

सूत्रधारः पारिपाश्विक "मारिषे"ति वदेत् । अधमैः = निहृष्टपार्श्वः, स्वसमाः =
 आत्मतुल्या अना "हण्डे" इति वक्तव्याः । उत्तमैः = उत्कृष्टपार्श्वः, स्वसमाः । "वयस्ये"ति
 वक्तव्याः । मध्यमैः = मध्यमपार्श्वः, स्वसमाः, "हहो" इति वक्तव्याः । अग्रजः = ज्येष्ठ-
 प्राता, कनिष्ठैर्भ्रातृभिः, "आर्ये"ति वक्तव्यः ॥ १४८ ॥

सर्वेः = सकलैर्जनैः, देवर्षिलिङ्गिनः = देवाः (सुराः) ऋषयः (सत्यवचसः ;

अपत्यप्रत्ययसे जैसे— "राजव" "पौरव" ऐसे शब्दसे पुकारें ॥ १४५ ॥

ब्राह्मणको ब्राह्मण अपनी इच्छासे नामसे और अन्य (क्षत्रिय आदि) "आर्य"
 कहकर पुकारें । राजा विदूषकको "वयस्य" इस शब्दसे वा नामसे पुकारें ॥ १४६ ॥

नटी और सूत्रधार परस्पर "आर्य" और "आर्या" शब्दका प्रयोग करें । पारि-
 पाश्विक (सूत्रधारका सहायक) सूत्रधारको "भाव" कहकर पुकारें ॥ १४७ ॥

सूत्रधार पारिपाश्विकको "मारिष" इस शब्दसे सम्बोधन करें । निम्नवर्ग परस्पर
 में "हण्डे" शब्दका प्रयोग करें । उत्तमलोग परस्परमें "वयस्य" कहें । मध्यमवर्ग
 परस्परमें "हहो" इस शब्दसे सम्बोधन करें । बड़े भाईको छोटा भाई "आर्य" शब्दसे
 पुकारें ॥ १४८ ॥

देवता, ऋषि और संन्यासी आदिको अन्य सब लोग "भगवन्"

वदेद्वाङ्गीं च चेटीं च भवतीति विदूषकः ॥ १४९ ॥

आयुष्मन् रथिनं सूतो वृद्धं तातेति चेतः ।

वत्सपुत्रकतातेति नाम्ना गोत्रेण वा सुतः ॥ १५० ॥

शिष्याऽनुजश्च वक्तव्योऽमात्य आर्येति चाधमैः ।

विप्रैर्यममात्येति सचिवेति च भण्यते ॥ १५१ ॥

साधो ! इति तपस्वी च प्रशान्तश्चोच्यते बुधैः ।

खगृहीताभिधः पूज्यः शिष्याद्यैर्विनिगद्यते ॥ १५२ ॥

वेदमन्त्रद्रष्टारः), लिङ्गनश्च (ब्रह्मचारिण्यपसादिचल्लधारिणो जनः), "भगवन्" इति वक्तव्याः । विदूषकः, रात्रीं=राजमहिषीं, चेटीं च=दासीं च, "भवती"ति वदेत् ॥ १४९ ॥

सूतः=सारथिः, रथिनं=रथारूढं जनम् "आयुष्मन्" इति वदेत् । इतरः = अन्यः, युवा बालकश्चेति भावः । वृद्धं=जनं, तातेति वदेत् । सुतः=पुत्रः, पित्रेति शेषः ॥ १५० ॥

शिष्यः=अन्तेवासी, गुरुणेति शेषः; अनुजः=प्रवरजः; ज्येष्ठेनेति शेषः ।

"वत्स" "पुत्रक" "तात" इति, नाम्ना = नाम इत्याकारकेण, गोत्रेण=अपत्य-प्रत्ययेन "राघव ! दास्यथे !" इत्याकारकेण वा वक्तव्यः ॥ १५० ॥

अधमैः = निकृष्टजनैः, अमात्यः = मन्त्री, "आर्यं" इति वक्तव्यः । विप्रैः = ब्राह्मणैस्तु, अयम् = अमात्यः, "अमात्य" "सचिव" इति भण्यते = कथ्यते ॥ १५१ ॥

बुधैः=विद्वद्भिः, तपस्वी=तपसः, प्रशान्तश्च = अन्तरिन्द्रियनिग्रहसम्पन्नो जनः, "साधो" इत्युच्यते । शिष्याद्यैः=अन्तेवासिप्रभृतिभिः; आद्यपदेन पुत्रादीनां परामर्शः । पूज्यः = पूजनीयो जनः, गुरुपित्रादिरिति भावः । खगृहीताभिधः=अगृहीता (अनुष्वा-रिता) अभिधा (नाम) यस्य सः, नामग्राह्यकृतेति भावः, "आर्यं पूज्य" इत्यादि-शब्देनेति शेषः । विनिगद्यते=अभिधीयते ॥ १५२ ॥

इस शब्दसे सम्बोधन करें । विदूषक रात्री और चेटीको भी "भवती" शब्दका प्रयोग करे ॥ १४९ ॥

रथारूढको सारथि "आयुष्मन्" इस पदसे सम्बोधन करे । अन्य (बालक और युवा) वृद्धको "तात" ऐसे शब्दका प्रयोग करे । पुत्र, शिष्य, और छोटे भाईको पिता, गुरु और बड़ा भाई "वत्स" "पुत्रक" और "तात" इन शब्दोंसे वा नामसे अथवा गोत्र-प्रत्ययान्त शब्दसे सम्बोधन करे ॥ १५० ॥

निकृष्ट पात्र अमात्य (मन्त्री) को "आर्यं" पदसे सम्बोधन करे । ब्राह्मण मन्त्रीको "अमात्य" और "सचिव" इन शब्दोंसे व्यवहार करें ॥ १५१ ॥

विद्वान् तपस्वी और प्रशान्त (ब्रह्मवेता) को "साधो" इस शब्दसे सम्बोधन करें । शिष्य आदि पूज्य (गुरुजन) को नाम न लेकर (आर्यं वा सुगृहीतनामधेय इत्यादि शब्दोंसे) सम्बोधन करें ॥ १५२ ॥

उपाध्यायेति चाचार्यो महाराजेति भूपतिः ।
 अपीति, युवराजस्तु कुमरो भर्तृदारकः ॥ १५३ ॥
 भद्रसौम्यमुखेत्येवमधमैस्तु कुमारकः ।
 वाच्या प्रकृतिमी राज्ञः कुमारी भर्तृदारिका ॥ १५४ ॥
 पतिर्यथा तथा वाच्या ज्येष्ठमध्याधमैः स्त्रियः ।
 हलेति सदृशी, प्रेष्या हञ्जे वेश्याञ्जुका तथा ॥ १५५ ॥
 कुरिट्ठन्यम्बेत्यनुगतैः पूज्या च जरती जनैः ।
 आमन्त्रणेश्च पाषण्डा वाच्याः स्वसमयागतैः ॥ १५६ ॥

आचार्यः, "उपाध्याय" इति छात्रेणेति शेषः । भूपतिः = राजा, "महाराज !"
 "स्वामीति" कथ्यते, प्रजाभिरिति शेषः । युवराजस्तु "कुमरो" "भर्तृदारकः"
 उच्यते ॥ १५३ ॥

अधमैः=निकृष्टैः, कुमारकः = युवराजः, "भद्र !" सौम्यमुख ! इति, एवम् =
 इत्थं, सम्बोधनीयः । प्रकृतिभिः = प्रजाजनैः, राज्ञः = भूपत्य, कुमारी=कन्या, "कर्तृ-
 दारिका" एवं वाच्या ॥ १५४ ॥

ज्येष्ठमध्याधमैः = ज्येष्ठमध्यमनिकृष्टैः चार्त्तैः, स्त्रियः = नार्यः, तासां पतिः =
 स्वामी, यथा = येन प्रकारेण, वाच्यः = सम्बोधनीयः, तथैव वाच्यः = सम्बोधनीयः ।
 सदृशी = स्वसमाना, सखीति भावः । "ह्ला" इति "ह्ला" शब्देन वाच्या । प्रेष्या =
 द्राक्षी, 'हञ्जे' "हञ्जे" शब्देन वाच्या । तथा वेश्या "अञ्जुका" इति वाच्या । १५५ ॥

कुरिट्ठिनी = शम्भली, "अम्बा" इति = अम्बापदेन वाच्या । अनुगतैः = सेवकैः
 जनैः, पूज्या=मान्या, जरती = बुद्धा स्त्री, "अम्बा" इति वाच्या ।

पाषण्डाः=वेदाचारविरोधिनः, स्वसमयागतैः = निजाचारप्राप्तैः, आमन्त्रणैः =
 सम्बोधनैः, वाच्याः = वक्तव्याः, 'हे चार्त्तिक' इत्याद्यामन्त्रणेति भावः ॥ १५६ ॥

आचार्यको "उपाध्याय" शब्दसे राजाको "महाराज" और "स्वामी" शब्दसे
 युवराजको "कुमार" और 'भर्तृदारक' शब्दसे पुकारे ॥ १५३ ॥

अधमवर्ग राजकुमारको "भद्र" और "सौम्यमुख" शब्दसे पुकारें । प्रजावर्ग
 राजकुमारको "भर्तृदारिक" शब्दका प्रयोग करें ॥ १५४ ॥

ज्येष्ठ, मध्यम और निकृष्ट पुरुष स्त्रियोंको उनके पति को जैसे सम्बोधन करते
 हैं, वैसे ही सम्बोधन करें । स्त्री सखीको "ह्ला" शब्दसे, दासीको "हञ्जे" शब्दसे
 वेश्याको "अञ्जुका" शब्दसे व्यवहार करें ॥ १५५ ॥

कुट्टिनीको "अम्बा" शब्दसे अनुगतलोग पूज्या बुद्धा स्त्रीको "अम्बा" शब्दसे
 व्यवहार करें । पाषण्डीलोंको उनके आचारके अनुसार सम्बोधन करना चाहिए ॥ १५६ ॥

शका(शाक्या)दयश्च संभाष्या भद्रदत्तादिनामभिः ।

यस्य यत्कर्म शिल्पं वा विद्या वा जातिरेव वा ॥१५७॥

तेनैव नाम्ना वाच्योऽसौ ज्ञेयाश्चान्ये यथोचितम् ।

अथ भाषाविभागः—

पुरुषाणामनीचानां संस्कृतं स्यात्कृतात्मनाम् ॥१५८॥

सौरसेनी प्रयोक्तव्या तादृशीनां च योषिताम् ।

आसामेव तु गाथासु महाराष्ट्रीं प्रयोजयेत् ॥१५९॥

शकादयश्च = शकयवनादिजातयश्च, भद्रदत्तादिनामभिः = भद्रदत्तादिसंज्ञाभिः, संभाष्याः = संभाषणीयाः । क्वचित् "शकादयश्चे"त्यादिस्थाने "शाक्यादयश्च संभाष्या भद्रदत्तेत्यादिनामभिः ।" इति पाठान्तरम् । तत्र शाक्यादयः = बौद्धादयः, "भद्रदत्ते"त्यादिनामभिः, संभाष्याः = सम्बोधनीया इत्यर्थः । यस्य = जनस्य, यत् कर्म = क्रिया, मालाकरणादिः, शिल्पं = विनिष्टं क्रियाकौशल, विद्या = मीमांसादिः, जातिः = ब्राह्मण-त्वादिवर्ग, अतो = सः, तेनैव = तत्कर्मादिप्रकाशकेन, नाम्ना, यथोचितम् = औचित्याऽनुसारं, वाच्यः = कथनीयः, ताम्बूलिक ! चित्रकर ! मीमांसक ! ब्राह्मण इत्यादिना सम्बोधनीय इति भावः ॥ १५७ ॥

भाषाविभागः—अनीचानां = नीचभिस्त्रानाम्, उत्तममध्यमानामिति भावः । कृतात्मनां = पण्डितानां, भाषा "संस्कृत" स्यात् । "संस्कृतं नाम देवीवागम्वाक्यता महर्षिभिः ।" इति दण्डिसिद्धान्ताऽनुसारं देवभाषेति भावः ॥ १५८ ॥

तादृशीनाम् = अनीचानां, कृतात्मनां = विदुषीणां, योषितां = स्त्रीणां, "सौरसेनी" भाषा प्रयोक्तव्या = प्रयोजनीया । "सौरसेनी"ति पाठान्तरमुच्यते प्राकृतभाषा-भेदो बोद्धव्यः । सौरसेनी मथुराया निकटवर्ती देशस्तत्र भवा सौरसेनीति व्युत्पत्तिः । आसाम् एव = उक्तप्रकाराणां योषिताम् एव, गाथासु = गीतप्रबन्धेषु, महाराष्ट्रीं = भाषां, प्रयोजयेत् = कुर्यात् । महाराष्ट्री नाम = महाराष्ट्रभाषा, प्रधानप्राकृतभाषा । "महाराष्ट्राक्षयां भाषां प्रकृतं प्रकृतं विदुः ।" इति काव्यदर्शे दण्डी (१-३४) ॥ १५९ ॥

शक आदिसे भद्रदत्त आदि नामोसे संभाषण करना चाहिए । जिसका जो कर्म, शिल्प, विद्या वा जाति है ॥ १५७ ॥

उसी नामसे उसे कहना चाहिए । और विषय औचित्यके अनुसार जानना चाहिए ।

भाषाविभाग — उत्तम, मध्यम और शिक्षित पुरुषोंकी संस्कृतभाषा हो ।

बैसी ही (उत्तमा, मध्यमा और शिक्षित स्त्रियोंकी सौरसेनी भाषाका प्रयोग होना चाहिए । बैसी ही स्त्रियोंके गानप्रबन्धोंमें महाराष्ट्री भाषाका प्रयोग ही ॥ १५९ ॥

अत्रोक्ता मागधी भाषा राजान्तःपुरचारिणाम् ।
 चेटानां राजपुत्राणां श्रेष्ठानां चार्धमागधी ॥१६०॥
 प्राच्या विदूषकादीनां, धूर्तानां स्यादवन्तिजा ।
 योधनागरिकादीनां दक्षिणात्या हि दीव्यताम् ॥१६१॥
 शबराणां शकादीनां शाबरीं संप्रयोजयेत् ।
 बाह्लीकभाषोदीच्यानां द्राविडी द्रविडादिषु ॥१६२॥
 आभीरेषु तथाभीरी चाण्डाली पुक्कसादिषु ।

अत्र = नाट्यशास्त्रे, राजान्तःपुरचारिणां = राज्ञः (स्रुवस्य) यत् अन्तःपुरं (सुहान्तः) तच्छारिणां (वामनचण्डादीनाम्); मागधी = मगधदेशोद्भवा भाषा, (चतसृणां मुख्यप्राकृतभाषाणामन्यतमा), उक्ता = अभिहिता । चेटानां = मृत्यानां, राजपुत्राणां, श्रेष्ठानां = श्रेष्ठजः; च अर्धमागधी = भाषा, प्रयोक्तव्या ॥ १६० ॥

विदूषकादीनां, प्राच्या = भाषा । गौडीयेति भावः । धूर्तानाम् = अक्षक्रीडाशीलानाम्, अवन्तिजा = आवन्ती भाषा । दीव्यतां = क्रीडापराणां, योधनागरिकाणां = योधानां (भटानाम्) नागरिकाणाम् (पौराणाम्) च, दक्षिणात्या = दक्षिणदेशोद्भवा, वैदर्भी भावेति भावः । हि = निश्चयेन ॥ १६१ ॥

शबराणां = म्लेच्छविशेषाणां, शकादीनां = पर्वतीयम्लेच्छविशेषाणां च, शाबरीं = शबरराणां, संप्रयोजयेत् = विशदय्यात् । उदीच्यानाम् = उत्तरदिग्वासिनां, नागप्रभृति-जातीनामिति भावः, बाह्लीकभाषा, द्रविडादिषु = द्रविडादिदेशनिवासिषु, द्राविडी = द्राविडी भाषा ॥ १६२ ॥

आभीरेषु = जातिविशेषेषु, महाशूद्रेतिविति भावः । आभीरी = आभीरभाषा ।

राजाके अन्तःपुर (रनिवासा) में चलनेवालोंकी मागधी भाषा कही गई है । वासोंका राजपुत्रोंका और सेठ लोगोंकी अर्धमागधी हो ॥ १६० ॥

विदूषक आदिकी प्राच्या (गौडी) भाषा हो । जुआ खेलनेवालोंकी आवन्ती भाषा ही । योद्धा; नागरिक और क्रीडामें आसक्त पुरुषोंकी दक्षिणात्या (वैदर्भी) भाषा ही ॥ १६१ ॥

शबर और शक आदियोंकी शाबरी भाषाका प्रयोग होना चाहिए । उदीच्य = उत्तर दिशामें रहनेवालोंकी बाह्लीक भाषा और द्रविड आदियोंमें, द्रविड भाषा ही ॥ १६२ ॥

आभीरीमें आभीरी भाषा और पुक्कस (चाण्डालविशेष) आदिमें चाण्डाली

आभीरी शायरी चापि काष्ठपात्रोपजीविषु ॥१६३॥

तथैवाङ्गारकारादौ पैशाची स्यात्पिशाचवाक् ।

चेटानामप्यनीचानामपि स्यात्सौरसेनिका ॥१६४॥

बालानां षण्डकानां च वीचग्रहविचारिणाम् ।

उन्मत्तानामातुराणां सैव स्यात्संस्कृतं क्वचित् ॥१६५॥

ऐश्वर्येण प्रमत्तस्य दारिद्र्योपद्रुतस्य च ।

मिक्षुवल्कलघरादीनां प्राकृतं संप्रयोजयेत् ॥१६६॥

पुत्रकसःदिषु = चाण्डालविशेषेषु, चाण्डाली भाषा । काष्ठपात्रोपजीविषु = काष्ठपात्रैः
(दाहभाजनैः) उपजीविषु (उपजीवनशैल्येषु) आभीरी शायरी च भाषा
प्रयुक्तव्या ॥ १६३ ॥

अङ्गारकारादौ = लोहादिधातुजीविनि, पिशाचवाक् = पैशाची भाषा, प्राकृत-
भाषया निम्नतमभाषा । अनीचानां = नीचमिथ्यानाम्, उत्तममध्यमानामिति भावः ।
चेटानां=दासीनाम् अर्थात्, सौरसेनिका भाषा, स्यात् ॥ १६४ ॥

बालानां = शिशूनां, षण्डकानां = नपुंसकानां, वीचग्रहविचारिणां = वीचाणां
(निम्नवर्गजनानाम्) ग्रहविचारिणां = ग्रहविचारशीलानां, देवज्ञानामिति भावः ।
उन्मत्तानाम् = उन्मादयुक्तानाम्, आतुराणां = रोगादिना आकुलानां च, स एव =
सौरसेनिका एव, क्वचित्=कुत्रचित्, एतेषां संस्कृतं च स्यात् ॥ १६५ ॥

ऐश्वर्येण = प्रभुत्वेन, प्रमत्तस्य, दारिद्र्योपद्रुतस्य = दारिद्र्येण (दीर्घत्येन)
उपद्रुतस्य (पीडितस्य), मिक्षुवल्कलघरादीनां = मिक्षूणां (संन्यासिनाम्) वल्कलघरा-
दीनां (वल्कलघराकप्रभृतीनाम्), प्राकृतं=प्राकृतभाषां,संप्रयोजयेत्=विदध्यात् ॥१६६॥

भाषा हो । काष्ठपात्रोपे जीविका करने वालोंमें आभीरी और शायरी भाषा होना
चाहिए ॥ १६३ ॥

अङ्गारकार आदिमें पैशाची भाषा हो । अनीच (उत्तम और मध्यम)शक्तियोंमें
सौरसेनिका भाषा हो ॥ १६४ ॥

बालक, नपुंसक और निम्नवर्गके लोगोंके ग्रहोंका विचार करनेवाले ज्योतिषियों-
का, पागल और रोग आदिसे आकुलजनोंका सौरसेनिका ही वा कहींपर संस्कृत
भाषा हो ॥ १६५ ॥

ऐश्वर्यसे प्रमत्त; दारिद्र्यसे पीडित, मिक्षुक और वल्कलघारियोंकी प्राकृत
भाषा हो ॥ १६६ ॥

संस्कृतं संप्रयोक्तव्यं लिङ्गिनीपूचमासु च ।
 देवीमन्त्रिसुतावेश्यास्वपि कैश्चित्तदोदितम् ॥१६७॥
 यद्देश्यं नीचपात्रं तु तद्देश्यं तस्य भाषितम् ।
 कार्यतश्चोत्तमादीनां कार्या भाषाविपर्ययः ॥१६८॥
 योषित्सखीबालवेश्याकितवाप्सरसां तथा ।
 वैदग्ध्यार्थं प्रदातव्यं संस्कृतं चान्तरान्तरा ॥१६९॥

एषामुदाहरणान्याकरेषु बोद्धव्यानि । भाषालक्षणानि मम तातपादानां भाषाण्वे ।

लिङ्गिनीषु = संन्यासादिचिह्नधारिणीषु, उत्तमासु = उत्कृष्टजातिमवासु नारीषु; संस्कृतं, संप्रयोक्तव्यम् = संप्रयोजनीयम् । कैश्चित् = आलङ्कारिकैः, देवीमन्त्रिसुता-वेश्यासु = देवी (महिषी) मन्त्रिसुता (सचिवकुमारी) वेश्या (गणिका), आसु अत्रि, तथा = संस्कृतम्, उदितम् = उक्तम् ॥ १६७ ॥

नीचपात्रं = हीनपात्रं, यद्देश्यं = यद्देश्यमर्थं, तस्य = नीचपात्रस्य, तद्देश्यं = तद्देश्यमर्थं, भाषितं = भाषणं कार्यम् । कार्यतः = कर्माऽनुरोधात्, उत्तमादीनां = नायिकाऽऽदीनां, भाषाविपर्ययः = भाषापरिवर्तनं, कार्यः = कर्तव्यः ॥ १६८ ॥

वैदग्ध्यार्थं = नैपुण्यज्ञापनाऽर्थं, योषिदिस्थादिः = योषित् (स्त्री, नायिकेति-मायः), सखी (तस्या वयस्या) बालः (स्निह्युः) वेश्या (गणिका) कितवः (धूर्तः) अप्सरसः (स्वर्भोग्याः), एतासाम्, अन्तरान्तरा = मध्ये मध्ये । संस्कृतं, प्रदातव्यं = प्रदेयं, क्विनेति शेषः ॥ १६९ ॥

एषामुदाहरणानि, आकरेषु = मालतीभाषवाऽभिज्ञानशाकुन्तलादिषु मूलग्रन्थेषु; बोद्धव्यानि = बोध्यानि । भाषालक्षणानीति, भाषाभेदा यथा नाट्यशास्त्रे—

“मागध्यवन्तिजा प्राच्या सूरसेन्यदंम्रागधी ।

बाह्वीका जालिणात्या च सप्त भाषाः प्रकीर्तिताः ॥” इति

संन्यास आदि चिह्नोको धारण करनेवालीयोंमें, उत्कृष्ट जातिमें उत्पन्न स्त्रियोंमें, रानी, मन्त्रि-कुमारी और वेश्या इनका कुलोगीने संस्कृत भाषाका प्रयोग कहा है ॥१६७॥ जिस देशमें उत्पन्न नीच पात्र है उसी देशकी भाषा उसकी होनी चाहिए । कार्यके अनुरोधसे उत्तम नायिका आदियोंका भाषाका परिवर्तन करना चाहिए ॥१६८॥ नैपुण्य दिखलानेके लिए स्त्री, सखी, बालक, वेश्या, धूर्त और अप्सराओंका बीच बीचमें संस्कृत भाषाका प्रयोग होना चाहिए ॥ १६९ ॥

इनके उदाहरण आकर ग्रन्थोंमें जानने चाहिए । भाषा-लक्षण ग्रन्थकारके

षट्त्रिंशलक्षणान्यत्र, नाट्यालंकृतयस्तथा ।
 त्रयस्त्रिंशत्प्रयोज्यानि, वीथ्यङ्गानि प्रयोदश ॥ १७० ॥
 लास्याङ्गानि दश यथालाभं रसन्यपेक्षया ।

यथालाभं प्रयोज्यानीति सम्बन्धः । अत्रेति नाटके ।

तत्र लक्षणानि—

भूषणाक्षरसंघाती शोभोदाहरणं तथा ॥ १७१ ॥
 हेतुसंशयदृष्टान्तास्तुल्यतर्कः पदोक्षयः ।
 निदर्शनाभिप्रायौ च प्राप्तिर्विचार एव च ॥ १७२ ॥
 दिष्टोपदिष्टे च गुणातिपातातिशयौ तथा ।
 विशेषणनिरुक्ती च सिद्धिर्भ्रंशविपर्ययौ ॥ १७३ ॥

छट्टीये काव्याऽलङ्कारे—

“प्राकृतसंस्कृतमागधपिशाचभाषाश्च सुरसेनी च ।

षष्ठीऽत्र भूरिभेदो देशविशेषादपन्नमः ॥” इति ।

नाटके प्रयोज्यानि प्रतिपादयति—षट्त्रिंशलक्षणानानीति । अत्र — नाटके,
 षट्त्रिंशलक्षणानि, तथा नाट्यालङ्कृतयस्त्रयस्त्रिंशत्; वीथ्यङ्गानि प्रयोदश ॥ १७० ॥

लास्याङ्गानि दश, एतानि, रसन्यपेक्षया = रसार्ता (शृङ्गाररादीनाम्) अपेक्षया
 (विशेषाऽनुरोधेन), यथालाभं = यथासंभवं, प्रयोज्यानि = प्रयोजनीयानि ।

लक्षणान्युद्दिशति—भूषणाऽक्षरसंघाताविति । भूषणाक्षरभ्योदाहरणं यावत्
 क्तारि ॥ १७१ ॥

हेतुमारभ्य विचारं यावत् च ॥ १७२ ॥

दिष्टमारभ्य विपर्ययं यावत् च ॥ १७३ ॥

विता (चन्द्रशेखर) के भाषार्णवमें है ।

नाटकमें छत्तीस लक्षण, तैंतीस नाट्याऽलङ्कार, बीथीके अङ्ग तेरह और लास्यके
 बहू दश, इनको रसका विशेष अपेक्षा रस लाभके अनुसार प्रयोग करना चाहिए ।

लक्षण—भूषणसे उदाहरण तक चार ॥ १७१ ॥

हेतुसे विचार तक नौ ॥ १७२ ॥

दिष्टसे विपर्यय तक नौ ॥ १७३ ॥

दाक्षिण्यानुनयो मालार्थापत्तिर्गर्हणं तथा ।

पृच्छा प्रसिद्धिः सारूप्यं संक्षेपो गुणकीर्तनम् ॥ १७४ ॥

लेशो मनोरथाऽनुक्तसिद्धिः प्रियवचस्तथा ।

तत्र—

लक्षणानि—गुणैः सार्लकारैर्योगस्तु भूषणम् ॥ १७५ ॥

यथा—‘आक्षिपन्त्यरविन्दानि मुखे ! तव मुखश्रियम् ।

कोषदण्डसमप्राणां किमेषामस्ति दुष्करम् ॥’

वर्णनाऽक्षरसंघातश्चित्रार्थैरक्षरैर्मितैः ।

दाक्षिण्याधारस्य गुणकीर्तनं यावत् दश ॥ १७४ ॥

लेशमारभ्य प्रियवचो यावत् चत्वारि समष्टया षट्त्रिंशत्संख्यकानि लक्षणा-
भ्युद्दिष्टानि ॥

भूषण लक्षणयति—गुणैरिति । साऽलङ्कारैः = उपमाबलङ्कारसहितैः, गुणैः =
माधुर्यविभिः, योषः = सम्बन्धः, “भूषणम्” ॥ १७५ ॥

भूषणमुदाहरति—आक्षिपन्तीति । कश्चिन्नायकः कश्चिन्नायिकां कथयति—
हे मुखे = हे सुन्दरि !, अरविन्दानि = कमलानि, तव = भवत्याः, मुखश्रियं = बदन-
शोभाम्, आक्षिपन्ति = निन्दन्ति । अर्थान्तरन्यासेन समर्थयते—कोषेत्यादिः । कोषदण्ड-
समप्राणां = कोषः (बीजकोष एव कोषः = अनाऽधारम्) दण्डः (तालम् एव दण्डः =
पतुर्बोधायः) ताभ्यां समप्राणाम् (सम्पूर्णानाम्), एषाम् = अरविन्दानां, किं = कार्यं,
दुष्करं = दुविधेयमस्ति । अत्राऽर्थश्लेषमूलोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारो माधुर्यं च गुणः ।
अनुष्टुप्शतम् ॥

अक्षरसंघातं लक्षणयति—वर्णनेति । चित्रार्थैः = चित्रार्थैः, मितैः =
वर्णैरिति भावः, अक्षरैः = वर्णैः, वर्णना = वर्णनम् “अक्षरसंघातः” ।

दाक्षिण्ये गुण कीर्तनं तक दश ॥ १७४ ॥

लेशसे प्रियवचनं तक ४, इस प्रकार समष्टि रूपसे लक्षणके छत्तीस भेद होते हैं ॥

भूषण—बलङ्कार और गुणोंके योषको “भूषण” कहते हैं ॥ १७५ ॥

जैसे कोई नायक नायिकासे कहता है—कमल तुम्हारी मुँहकी शोभाका
हरण करते हैं । जैसे कोष (अज्ञान) और दण्ड (सेना) से युक्त राजा लोभ दूसरोंकी
सुम्पति हर लेते हैं उसी तरह कोष (बीजकोष) और दण्ड (मृगाल) से पूर्ण
इन (कमलों) के छिए क्या दुष्कर है ? ॥

अक्षरसंघात—विभिन्न अर्थवाले परिमित अक्षरोंसे वर्णन करनेको “अक्षर-
संघात” कहते हैं ।

यथा शाकुन्तले—

‘राजा—कञ्चित्सखीं वो नातिबाधते शरीरसंतापः ? ।

प्रियंवदा—सम्पदं लघोसदो उअसमं गमिस्सदि’ ।

सिद्धैरर्थः समं यत्राप्रसिद्धोऽर्थः प्रकाशते ॥ १७६ ॥

श्लिष्टश्लक्ष्णचित्रार्था सा शोभेत्यभिधीयते ।

यथा—‘सदृशसम्भवः शुद्धः कोटिदोऽपि गुणान्वितः ।

कामं धनुरिव क्रूरो वर्जनीयः सतां प्रभुः ॥

अक्षरसंवातमुदाहरति—कञ्चित्त्विति । वः=युष्माकं, सखीं=वपस्यां, शाकुन्त-
क्षामिति भावः । प्रियंवदा—‘साम्प्रतं लघोषध उपशमं गमिष्यति ।’ इति संस्कृत-
श्लेषः । लघोषधः = लघुप्रश्नम् (प्राश्नम्) ओषधं (भेषजम्), भवद्रूपमिति भावः ।
येन सः, तावुषः सन् । अत्रेदंशैरक्षरैर्मिताऽक्षरैर्‘भवानस्याः शरीरसन्तामुपशमयतु’ इति
विचित्राऽर्थबोधनादक्षरसंवातः ।

शोभां लक्षयति—सिद्धैरिति । यत्र=यस्मिन् स्थले, सिद्धैः=प्रसिद्धैः, अर्थैः=पदार्थैः;
अप्रसिद्धः=अविख्यातः, गुप्तरूप इति भावः, अर्थैः, प्रकाशते=प्रकाशितो भवति ॥१७६॥

श्लिष्टलक्षणचित्राऽर्था=श्लिष्टलक्षणः (श्लेषयुक्तस्वरूपः) चित्रः (विचित्रः)
अर्थः (अविधेयः) यस्याः सा, सा ‘शोभे’ति अभिधीयते ॥

शोभामुदाहरति—सदृशसंभव इति । सदृशसंभवः = सतः (उत्तमात्)
संवात् (कुलात्, वेणीश्च) संभवः (उत्पत्तिः) यस्य सः । शुद्धः (निष्पातः, कीटा-
विद्वन्), कोटिदः = कोटि (तत्संख्यकद्रव्यम्) ददातीति, कोटिसंख्यकं शत्रुं च दति=
हृषयतीति च । गुणाऽन्वितः = गुणैः (वयादासिष्पादिगुणैः, गुणेन=सौम्यतां च) अन्वितः
(युक्तः) अपि, क्रूरः = निष्ठुरः, वक्रश्च, प्रभुः=स्वामी; धनुरिव=कामुकमिव, सतां=
सज्जानानां, ‘वर्जनीय’ इति कृत्यप्रत्ययाऽन्तपदयोगे ‘कृत्यानां कर्तरि वा’ इति विकल्पेन
कर्तरि षष्ठी, पक्षे सिद्धिरिति तृतीया । वर्जनीयः=त्याज्यः । अत्र सिद्धैरर्थव्यजातादिविधिः
अप्रसिद्धवेणुजातादिरर्थो भासत इति श्लिष्टविचित्राऽर्थश्लेषोभा नाम नाट्यलक्षणम् ।

जैसे शाकुन्तलमें—राजा—तुम्हारी सखीको शरीरसन्ताप ज्यादा बाधा तो
नहीं कर रहा है ? प्रियंवदा—‘इस समय औषध प्राप्त होनेसे शान्तिको प्राप्त होगा’ ।

शोभा—अर्थापर प्रसिद्ध अर्थोंके साथ अप्रसिद्ध अर्थ प्रकाशित होता है ॥१७६॥

श्लेषयुक्तस्वरूप विचित्र अर्थवाली उसे ‘शोभा’ कहते हैं ॥

जैसे—उत्तम कुलमें उत्पन्न, शुद्ध (निष्पाप), करोड़ों रुपयोंको देनेवाला और
गुणोंसे युक्त प्रभु भी क्रूर हो तो उत्तम वंश (वांश) में उत्पन्न, शुद्ध (कीड़ोंसे अविद्ध)
कोटिद (करोड़ों शत्रुओंको खण्डन करनेवाला, और गुण (प्रत्यक्षा) से युक्त कुटिल
धनुके समान सज्जनोंसे छोड़नेके लिए योग्य हो जाता है ॥

यत्र तुल्याथयुक्तेन वाक्येनाभिप्रदर्शनात् ॥ १७७ ॥

साध्यतेऽभिमतश्चायंस्तद्दाहरणं मतम् ।

यथा—

‘अनुयास्या जनातीतं कान्तं साधु त्वया कृतम् ।

का दिनश्रीर्विनार्केण ? का निशा शशिना विना ? ॥’

हेतुवाक्यं समासोक्तमिष्टकृद्धेतुदर्शनात् ॥ १७८ ॥

यथा वेण्यां भीमं प्रति—

चेटी—एवं मय भणितं—‘भाणुमदि ! तुह्याणं अमुक्केसु केसेसु वह देवीए केसा संजमिअन्तित्ति’ ।

उदाहरणं लक्षयति—यत्रेति । यत्र, तुल्याऽर्थयुक्तेन = समानविषयसहितेन, वाक्येन, अभिप्रदर्शनात् = अभिप्रायप्रकाशनात् ॥ १७७ ॥

अभिमतः = अभीष्टः; अर्थः, साध्यते = प्रतिपाद्यते, तत्, “उदाहरणं” नाम लक्षणं मतम् ।

उदाहरणमुदाहरति—अनुयास्येति । पतिमनुयासीं कांचिद्वायिकां प्रति तत्सक्या उक्तिरियम् । जनाऽतीतं = गुणमगाऽतिशयेनाऽतिक्रान्तलोकं, कान्तं = पतिम्, अनुयास्या = अनुसरस्या, त्वया = भवत्या, साधु = समीचीनं, कृतं = विहितम् । तथा च अर्केण विना = सूर्यमन्तरेण, दिनश्रीः = दिवसशोभा, का ? तयैव, शशिना विना = चन्द्रमन्तरेण, का, निशा = रात्रिः ? । अत्राऽर्कं विना दिनश्रीरेव शशिनं विना निशा-श्रीरेव कान्तं विना काम्ताऽपि मोमारहितेति साध्यते, अथ उदाहरणमिति भावः ।

हेतुं लक्षयति—हेतुरिति । हेतुदर्शनात् = कारणप्रदर्शनात्, समासोक्तं = संक्षेपेण प्रतिपादितम्, इष्टकृत् = अभीष्टाऽर्थबोधकं, वाक्यं, “हेतुः” ॥ १७८ ॥

हेतुमुदाहरति—यथेति । एवं मया भणितं “भाणुमदि ! युष्माकममुक्तेषु केषु केषु देव्याः केसाः संयम्यन्ते” । इति संस्कृतच्छाया । अत्र द्रौपदीकेशाऽसंयमनस्य हेतुमनुमतीकेशाऽमोक्षणं, तच्च दुर्योधने हृत एव देव्याः केससंयमो भविष्यतीत्यभिमतार्थबोधः ।

उदाहरणं—अहां समान विषयसे युक्त वाक्यसे अभिप्रायके प्रकाशनसे ॥ १७७-

अभीष्ट अर्थकी स्थिति की जाती है उसे “उदाहरण” कहते हैं ॥

जैसे—लोकान्तर गुणोंसे सम्पन्न पतिको अनुसरण करनेवाली तुमने उचित किया । सूर्यके विना दिनकी शोभा क्या ? और चन्द्रके विना रात्रिकी शोभा ही क्या ?

हेतु—कारणके प्रदर्शनसे जहाँपर संक्षेपसे प्रतिपादित अभीष्टका बोधक वाक्य हो उसे “हेतु” कहते हैं ॥ १७८ ॥

जैसे बेनीसंहारमें भीमके प्रति चेटी—मैंने ऐसा कहा—“भाणुमदि ! आपने केशोंके मुक्त न होनेपर कैसे द्रौपदीके केश बर्हि जाते हैं” ।

संशयोऽज्ञाततत्त्वस्य वाक्ये स्याद्यदनिश्चयः ।

यथा यथातिविज्ञये—

‘इयं स्वर्गाधिनाथस्य लक्ष्मीः किं यक्षकन्यका ? ।

किं चास्य विषयस्यैव देवता ?, किमु पार्वती ?’

दृष्टान्तो यस्तु पक्षेऽर्थसाधनाय निदर्शनम् ॥ १७९ ॥

यथा वेण्याम्—

‘सहदेवः—आर्य ! उचितमेवेत्तस्या यतो दुर्योधनकलत्रं हि सा’
इत्यादि ।

तुल्यतर्को यदर्थेन तर्कः प्रकृतगामिना ।

संशयं लक्षयति - संशय इति । अज्ञाततत्त्वस्य—अविदितविशेषस्य, अनस्य ।
वाक्ये, यत् अनिश्चयः, स्यात्; “संशयः” ।

संशयमुदाहरति—यथेति । शर्मिष्ठां दृष्ट्वा राज्ञो ययातेऽतिरिच्यम् । इयं—सर्षि-
कृष्टस्या लक्षणा, स्वर्गाधिनाथस्य—स्वर्पतेरिन्द्रस्य, लक्ष्मीः—राजक्षीः, किम् ?, यक्ष-
कन्यका=यक्षस्य (देवयोनिविशेषस्य) कुमारी कि, किं च, अस्य—एतस्य, विषयस्य =
देशस्य, देवता=देवी, पार्वती एव—हेमवती एव, किमु ? अनुष्टुप्ब्रह्मम् । अत्राज्ञाततत्त्वस्य
ययातेनिश्चयोऽभावात् संशयो नाम लक्षणभेदः ।

दृष्टान्तं लक्षयति—दृष्टान्त इति । पक्षे; अर्थसाधनाय = साध्यसाधनार्थे;
निदर्शनं = हेतुप्रदर्शनं “दृष्टान्तः” ॥ १७९ ॥

दृष्टान्तमुदाहरति—यथेति । अत्र भानुमतीरूपपक्षे व्यङ्ग्यवाक्यरूपसाध्यस्य
दुर्योधनकलत्ररूपहेतुप्रदर्शनात् दृष्टान्तः ।

तुल्यतर्कं लक्षयति—प्रकृतिगामिना = प्रस्तुताऽर्थगामुकेन, अर्थेन = विषयेन,
यत् तर्कः = साध्यस्य सूचनं च “तुल्यतर्कः” ॥

संशय—वाक्यमें अज्ञात तत्त्वके अनिश्चयको “संशय” कहते हैं ।

जैसे यथाति विज्ञयमें—शर्मिष्ठाको देखकर ययाति कहते हैं—“यह इन्द्रकी
राजलक्ष्मी है वा यक्षकन्या है ? अथवा इसी देवकी देवता पार्वती है ?

दृष्टान्त—पक्षमें साध्यके साधनके लिए हेतु दिखलानेको “दृष्टान्त”
कहते हैं ॥ १७९ ॥

जैसे वेणीसंहारमें—“सहदेव—आर्य ! यह उसके लिए उचित ही है, जिससे
कि वह दुर्योधनकी पत्नी है ।” इत्यादि ।

तुल्यतर्क—प्रस्तुत अर्थमें जानेवाले विषयसे जो भावी अर्थकी सचना करनी है
वह “तुल्यतर्क” है ।

यथा तत्रैव—

‘प्रायेणैव हि दृश्यन्ते कामं स्वप्नाः शुभाशुभाः ।
शतसंख्या पुनरियं सानुजं स्पृशतीव माम् ॥’

संचयोऽर्थानुरूपो यः पदानां स पदोच्चयः ॥ १८० ॥

यथा शाकुन्तले—

‘अधरः किसलयरागः, कोमलविटपानुकारिणौ बाहू ।
कुसुममिव लोभनीयं यौवनमङ्गेषु संनद्धम् ॥’
अत्र पदपदार्थयोः सौकुमार्यं सदृशमेव ।

यथा तत्रैवेति—प्रायेणेति । भानुमत्याः स्वप्ने बुयोधनस्य तर्कोऽयम् ।
प्रायेणैव = बाहुत्येनैव, शुभाऽशुभाः, स्वप्नाः कामं = पर्याप्तं, दृष्टान्ते = विलोक्यन्ते,
इयम्=एषा, शतसंख्या, सानुजं = सावरजं, मां, स्पृशति इव=आमृशति इव ॥

पदोच्चयं लक्षयति—संशय इति । अर्थाऽनुरूपः=वाक्यसदृशः, यः पदानां =
कव्यानां, संचयः=समूहः, स “पदोच्चयः” ॥ १८० ॥

पदोच्चयमुदाहरति—अधर इति । शाकुन्तलां दृष्ट्वा राज्ञो बुध्यन्तस्य स्वगतोक्ति-
रियम् । अधरः—अस्या अधरोष्ठः, किसलयरागः = किसलयस्य (पल्लवस्य) इव रागः
(लोहितम्) यस्य सः । बाहुः=भ्रुवो, कोमलविटपानुकारिणौ = मृदुलनाखातुल्यो,
अङ्गेषु = तत्तदवयवेषु, कुसुमम् इव=पुष्पम् इव, लोभनीयं = लोभयोग्यं, यौवनं =
राजस्यं, संनद्धं=सम्बद्धम् ॥

विवर्णोति । अत्रेति ।

जैसे—वही (बेणीसंहार) पर—यह भानुमतीके स्वप्नमे बुयोधनका तर्क है ।
अरुसर ही हुम और अशुभ स्वप्न पर्याप्त रूपसे देखे जाते हैं । यह सी संख्या भाइयोके
साथ भागों मुझे स्वप्न करती हैं ॥

पदोच्चय—अर्थके समान जो पदोंका समूह है वह “पदोच्चय” है ॥१८०॥

जैसे शाकुन्तलमे—शाकुन्तलाके अधर पल्लवके समान राग (लाली), बाहू
हैं, बाहु कोमल पल्लवोंके समान हैं । इनके अङ्गोंमें कलके समान लोभके योग्य ताक्य
सम्बद्ध है । इसमें पद और पदार्थोंकी सुकुमारता तुल्य ही है ।

यत्रार्थानां प्रसिद्धानां क्रियते परिकीर्तनम् ।
परपक्षव्युदासार्थं तन्निदर्शनमुच्यते ॥ १८१ ॥

यथा—

‘क्षात्रधर्मोचितैर्धर्मैरलं शत्रुवधे नृपाः ।
किं तु बालिनि रामेण मुक्तो बाणः पराङ्मुखे ॥’

अभिप्रायस्तु सादृश्यादभूताथस्य कल्पना ।

यथा शाकुन्तले—

‘इदं किंलाव्याजमनोहरं वपुस्तपःकलमं साधयितुं य इच्छति ।
ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया शमीतरुं छेत्तमुषिर्व्यग्रस्यति ॥’

निदर्शनं लक्षणम्— अत्रेति । यत्र, परपक्षव्युदासाऽर्थं = परपक्षस्य (पक्षाऽन्त-
रस्य) व्युदासार्थं (निवारणाऽर्थम्), प्रसिद्धानां = प्रख्यातानाम्, अर्थानां = विषयाणां,
परिकीर्तनं = परिचर्चनं, क्रियते = विधीयते, तत् “निदर्शनम्” उच्यते ॥ १८१ ॥

निदर्शनमुदाहरति— क्षात्रधर्मोचितैरिति । अत्र रामं कश्चिद्दूषयति । नृपाः=
राजानः; क्षात्रधर्मोचितैः = क्षत्रियसम्बन्धिधर्मयोग्यैः, धर्मैः = सम्मुखवर्तिशत्रुवध-
योग्यैर्धर्मैः; शत्रुवधे = वैरव्यापादने, अलं = समर्थाः, किन्तु-परन्तु, रामेण-राघवेण,
पराङ्मुखे = स्वस्मिन् विमुखे, सुग्रीवेण समं युद्धोद्यत इति भावः । बालिनि = सूर्यपुत्रः,
बाणः = शरः, मुक्त = त्यक्तः, प्रहृत इति भावः ।

अत्र परपक्षनिरासार्थं प्रसिद्धानां परिकीर्तनानिदर्शनं नाम लक्षणम् ॥ १८२ ॥

अभिप्रायं लक्षयति—अभिप्राय इति । सादृश्यात् = तुल्यत्वाद्धेतोः, अभूताऽ-
र्थस्य = असंभविनो वस्तुनः, कल्पना = आपादनम् “अभिप्रायः” ।

अभिप्रायमुदाहरति—इवमिति । यः = जनः, महर्षिः = कण्व इति भावः ।
अभ्याजमनोहरं = निश्चलसुन्दरम्, इदं = पुरःस्थितं, वपुः = शरीरं, शकुन्तलादेह-
मित्यर्थः । तपःश्रमं = तपस्याकलेशं, साधयितुं = कारयितुम्, इच्छति = वाञ्छति;
स = महर्षिः, नीलोत्पलपत्रधारया = नीलोत्पलस्य (नीलकमलस्य) पत्रधारया
(दलाऽत्रभागेन) । समिस्लनां = दाहवल्लीं, छेत्तुं = विधा कर्तुं, व्यग्रस्यति = इच्छति ।

निदर्शनं—अज्ञापर परपक्षका प्रत्याख्यान करनेके लिए प्रसिद्ध विषयोंका
परिकीर्तन किया जाता है उसे “निदर्शन” कहते हैं ॥ १८१ ॥

जैसे—राजालोक क्षत्रिय धर्मके उचित नियमोंसे शत्रुओंके वधमें समर्थ होते हैं,
परन्तु अपने साथ युद्धमें पराङ्मुख बालीवर रामने बाण छोड़ा ॥

अभिप्राय—सादृश्यसे असंभव विषयकी कल्पनाको “अभिप्राय” कहते हैं ।

जैसे शाकुन्तलमें—शकुन्तलाको देखकर राजा कहते हैं—जो इस स्वभाव-

प्राप्तिः केनचिदंशेन किञ्चिद्बालुभीयते ॥ १ २ ॥

यथा मम प्रभावत्याम्—

‘अनेन खलु सर्वतश्चरता चञ्चरीकेणावरयं विदिता भविष्यति
प्रियतमा मे प्रभावती ।’

विचारो युक्तिवाक्यैयंदप्रत्यक्षार्थसाधनम् ।

यथा मम चन्द्रकलायाम्—

‘राजा—नूनमियमन्तःपिहितमदनविकारो वर्तते ।

यतः—

हसति परितोषरहितं, निरीक्ष्यमाणापि नेक्षते किञ्चित् ।

निदर्शनाऽलङ्कारः, वंशस्थं वृत्तम् । नीलोत्पलपत्रधारया समिल्लताच्छेदनमिव शकुन्तला-
क्षरीरेण तपः साधनमसम्भवमिति अभिप्रायो नाम लक्षणम् ॥

प्राप्ति लक्षणयति—प्राप्तिरिति । यत्र=यस्मिन् स्थले, केनचित् अंशेन=वाक्य-
भागेन, किञ्चित्, अनुभीयते=अनुमितिबिषयीक्रियते, सा “प्राप्तिः” भवति “कृति”-
रिति पाठात्तरम् ॥ १८२ ॥

प्राप्तिमुदाहरति—यथेति । चञ्चरीकेण = प्रमरेण । अत्र सर्वतश्चरणेन प्रमर-
कटुकं प्रभावतीजानमनुभीयते ।

विचारं लक्षणयति—विचार इति । युक्तिवाक्यैः = उपपत्त्युक्तवचनैः, यद्
अप्रत्यक्षाऽर्थसाधनम् = अप्रत्यक्षाऽर्थस्य (परोक्षविषयस्य) साधनम् (ज्ञापनम्) स
‘विचारः’ ।

विचारमुदाहरति—यथेति । अन्तःपिहितमदनविकारा = अन्तराच्छादित-
कामविकृतिः । हसतीति । इयं, परितोषरहितं=सन्तोषरहितं तथा यथा, हसति=हास्यं
करोति । निरीक्ष्यमाणा अपि = अवलोक्यमाना अपि, किञ्चित् = किमपि, न ईक्षते=

सुन्दर क्षरीरेसे तपस्याका क्लेश करना चाहते हैं, वे ऋषि (कण्व) निश्चय ही नील
कमलके पत्तकी धारसे समिधाको काटना चाहते हैं ।

प्राप्ति—जहाँपर किसी अंशसे किसी विषयका अनुमान किया जाता है उसे
“प्राप्ति” कहते हैं ॥ १८२ ॥

जैसे प्रमथकारकी प्रभावती (नाटिका) में—“सर्वत्र घुमनेवाले इस
धीरेले अवश्य ही मेरी प्रियतमा प्रभावतीको जान लिया होगा ।”

विचार—युक्तिसंगत वाक्योंसे अप्रत्यक्ष विषयके निरूपणको ‘विचार’
कहते हैं ।

जैसे प्रमथकारकी चन्द्रकला (नाटिका) में—राजा—निश्चय ही इस
(चन्द्रकला) के अन्तःकरणको कामविकारने आच्छादित कर दिया है । क्योंकि—

सख्यामुदाहरन्त्यामत्तमञ्जसमुत्तरं दत्ते ॥'

देशकालस्वरूपेण वर्णना दिष्टमुच्यते ॥ १८३ ॥

यथा वेण्याम्—

सहदेवः—

यद्वैद्युतमिव ज्योतिरायें क्रुद्धेऽद्य संभृतम् ।

तत्प्रावृद्धिव कृष्णेयं नूनं संबर्द्धयिष्यति ॥'

उपदिष्टं मनोहारि वाक्यं शास्त्रानुसारतः ।

यथा शाकुन्तले—

'शुश्रूषस्व गुरून्, कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने'

वो बिलोकयति । सख्यां = वयस्यायाम्, उदाहरन्त्याम् = भावमागाम्याम् अपि, अस्म-
भञ्जसम् = अस्मभ्यद्भ्यम्, उत्तरं=प्रतिवाक्यं, दत्ते=ददाति । अत्र नूनमित्याद्युपपत्तिवाक्यैः
अप्रत्यक्षस्य प्रभावतीमदनुबिकारस्य साधनाद्विचारो नाम लक्षणम् ।

दिष्टं लक्षयति—देशकालस्वरूपेण = देशकालयोः (स्थानसमयोः) स्वरूपेण
(तुल्यधर्मत्वेन), वर्णना = वर्णनं, "दिष्टम्" उच्यते ॥ १८३ ॥

दिष्टमुदाहरति—यथेति । यद्वैद्युतमिति । अद्य = अस्मिन्दिने, क्रुद्धे=कुपिते,
आयें = पूज्ये, भीमसेन इति भावः, यत्, ज्योतिः = तेजः, संभृतम् = संभृतम्, इयम् =
एषा, कृष्णा = द्रौपदी, प्रावृद्ध इव = वर्षतुः इव, नूनं = निश्चितं, तत्=ज्योतिः, संबर्द्ध-
यिष्यति = संबर्द्धित करिष्यति । अनुष्टुप् वृत्तम् । अद्य कालस्य तुल्यधर्मत्वेन वर्णनादिष्टं
नाम लक्षणमुदाहरतम् ।

उपदिष्टं लक्षयति—उपदिष्टमिति । शास्त्रानुसारतः = शास्त्रानुसारात्;
मनोहारि = मनोहरणशीलं, वाक्यं = पदसमूहः "उपदिष्टम्" ॥

उपदिष्टमुदाहरति—शुश्रूषस्वेति । कण्वः शाकुन्तलामुपदिशति—शुश्रूषस्वेति ।
गुरून् = पूज्यजनान्, प्रवृत्तिं निति भावः । शुश्रूषस्व = सेवस्व, सपत्नीजने = एक-

(यह) सन्तोषारहित होकर हंसती है, दूसरेके देखनेपर भी कुछ भी नहीं देखती है
और सखीके बोलनेपर अस्मद्भ्य उत्तर देती है ।

दिष्ट—देश और कालके स्वरूपसे वर्णनको "दिष्ट" कहते हैं ॥ १८३ ॥

जैसे वेणी (संहार) में—सहदेव—

पूज्य (भीमसेन) के क्रुद्ध होनेपर जो बिजलीकी-सी ज्योति उत्पन्न हुई है,
उसको वर्षाकी समान यह द्रौपदी निश्चय ही बढ़ा देगी ।

उपदिष्ट—शास्त्रके अनुसार मनोहर वाक्यको "उपदिष्ट" कहते हैं । जैसे
शाकुन्तलमें (कण्व ऋषि शाकुन्तलको उपदेश देते हैं)—(हे शाकुन्तले ! तुम) सास-

भर्तुर्विप्रकृताप रोषणतया मा स्म प्रतीपं गमः ।

भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने, भाग्येष्वनुस्सेकिनी,

यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्याधयः ॥

गुणातिपातः कार्यं यद्विपरीतं गुणान्प्रति ॥ १८४ ॥

यथा मम चन्द्रकलायां चन्द्रं प्रति—

‘जइ संहरिज्जइ तमो वेय्यइ सअलेहिं ते पाओ ।

वससि सिरे पसुवइणो त इवि इ इथीअ जीअणं हरसि ॥’

पत्नीजने; प्रियसखीवृत्ति = प्रियसख्याः (अमीष्टवयस्यायाः) वृत्ति (व्यवहारम्),
कुल = विद्येहि । विप्रकृता अपि = अपकृता अपि, रोषणतया = कोपनत्वेन, मर्तुः = मर्त्युः,
प्रतीपं = प्रतीकूलतां, मा स्म गमः = नो गच्छ, “स्मोत्तरे लङ् चे”ति स्मोत्तरे माङ्कि-
लुङ् । परिजने = सेवकजने, भूयिष्ठम् = अतिशयं, दक्षिणा = उदाराशया, भव = एवि,
तथा भोगेषु = विषयोपभोगेषु, अनुस्सेकिनी = गर्वरहिता, भव । एवम् = इत्थं, कृते
सतीति शेषः । युवतयोः = तक्ष्यः, गृहिणीपदं = सद्गोहिनीस्वानं, यान्ति = प्राप्नुवन्ति,
वामाः = प्रतिकूलाः, एतद्विपरीतकारिण्यः स्त्रिय इति भावः । कुलस्य = वंशस्य,
आधयः = मनोव्यथाकारिण्यः, भवन्तीति शेषः । अत्र धर्मशास्त्राऽनुसारं मनोहरवाक्पदा-
दुपदिष्टम् । (४-१७) माङ्गलविक्रीडितं वृत्तम् ।

गुणातिपातं लक्षयति—गुणातिपात इति । गुणान् प्रति, यत् विपरीतं =
प्रतिकूलं, कार्यं = कृत्यं, स “गुणातिपातः” ॥ १८४ ॥

गुणातिपादमुदाहरति—यथेति । ‘यदि संह्रियते तमो गृह्यते सकलस्त पादः ।
वससि शिरसि पशुपतेस्तथाऽपि हा ! स्त्रिया जीवनं हरसि’ इति संस्कृतच्छाया ।
विरहिणी चन्द्रमुपालसते—तमः = अन्धकारं, संह्रियते यवि = निराक्रियते चेत्, त्वयेति शेषः,
सकलः = समस्तजनेः, ते = तव, पादः = किरणस्तरणश्च, “पादा रश्म्यङ्घ्रितुर्थाऽशाः”
इत्यमरः । गृह्यते = स्वीक्रियते, शिरसा धार्यत इति भावः । पशुपतेः = शङ्करस्य,
शिरसि = मस्तके, वससि = वासं करोषि, तथाऽपि, स्त्रियाः = नायिः, वियोगिन्या
इति भावः । जीवनं = जीवितं, हरसि = नाशयति, कामोद्दीपनेनेति शेषः । अत्र चन्द्रस्य

आदिपुण्यजनोकी शुश्रूषा करो, सोतमें प्रिय सखीके समान व्यवहार करो, पतिसे अपकृत
होनेपर भी प्रतिकूल मत बनो । परिजन (सेवक) में अतिशय उदार होओ और
साग्योंमें गर्व मत करो । युवतियाँ इस प्रकार गृहिणीके पदको प्राप्त करती है, इसके
विपरीत आचरण करनेवाली कुलकी मनोव्यथाको उत्पन्न करती है ।

गुणातिपात—गुणोंके प्रति विपरीत कार्यको “गुणातिपात” कहते हैं ॥१८४॥

जैसे ग्रन्थकारकी चन्द्रकला (नाटिका) में विरहिणी स्त्री चन्द्रको कहती है—
(हे चन्द्र !) तुम अन्धकारको हटाते हो तो सब लोग तुम्हारे पाद (किरण वा चरण)-

यः सामान्यगुणाद्रेकः स गुणातिशयो मतः ।

यथा तत्रैव—

‘राजा—(चन्द्रकलाया मुखं निर्दिश्य)

असावन्तश्चन्द्रद्विकचनवनीलाब्जयुगल-

स्तलस्फूर्जत्कम्बुर्विलसदलिसंधात उपरि ।

विना दोषासङ्गं सततपरिपूर्णाखिलकलः

कुतः प्राप्तश्चन्द्रो विगलितकलङ्कः सुमुखि ! ते ॥’

तमोद्वरणरूपं गुणं प्रति स्त्रीजीवनहरणरूपविपरीतकार्याद् गुणाऽतिपातो नाम नाट्याऽ-
लङ्कारः । गाथा वृत्तम् ।

गुणाऽतिशयं लक्षयति—य इति । यः सामान्यगुणाद्रेकः = सामान्यगुणात्
(उग्रमानोपमेयनिष्ठसाधारणधर्मात्) उद्रेकः (आधिक्यम्) उपमेयस्येति शेषः । स
‘गुणाऽतिशयः’, मतः = अभिमतः ।

गुणाऽतिशयमुदाहरति—यथेति । तत्रैव = चन्द्रकलायामेव । असाविति ।
हे सुमुखि—हे खिरवदने !, अन्तः = मध्ये, चन्द्रद्विकचनवनीलाब्जयुगलः = चन्द्रत्
(चलत्) विकचं (प्रफुल्लम्) नवं (भूतनम्) नीलम् (श्यामम्) अब्जयुगलं
(कमलयुगमम्, नयनद्वितयरूपमिति भावः), यस्य सः । तथा तलस्फूर्जत्कम्बुः = तले
(अधोदेशे) स्फूर्जत् (दीप्यमानः) कम्बुः (शङ्खः, ग्रीवारूप इति भावः) यस्य सः
उपरि (ऊर्ध्वभागे) विलसदलिसङ्घातः=विलसद् (विचरन्) अलिसङ्घातः (भ्रमर-
समूहः, केशसमूहस्वरूप इति भावः) यस्य सः । एवं च सततपरिपूर्णाखिलकलः =
सततं (निरन्तरं तथा तथा) परिपूर्णाः (अन्यूनाः) खिलाः (समस्ताः) कलाः
(भागाः) यस्य सः । तथा विगलितकलङ्कः = कलङ्करहितः, अक्षी = अयं, चन्द्रः
(इन्दुः, मुखरूप इति भावः) दोषासङ्गं विना = रात्रिसम्बन्धं विनाऽपि, अथवा
दूषणसम्पर्कं विनाऽपि । ते=तव, समीप इति शेषः । कुतः=कस्मात् स्थानात्, प्राप्तः =
उपस्थितः । अत्राऽऽङ्गादकस्वादिसामान्यधर्मैभ्यो मुखस्य विगलितकलङ्कत्वादिधर्माधि-
क्याद् गुणाऽतिशयो नाम नाट्यालङ्कारः, शिखरिणी वृत्तम् ।

को शिरसे धारण कर लेते हैं । तुम शिखरीके शिरसे रहते हो, हाय ! तो मी स्त्रीके
जीवनको हर लेते हो ।

गुणाऽतिशय—साधारण धर्मसे उपमेयके आधिक्यको “गुणाऽतिशय” कहते हैं ।
जैसे वही (चन्द्रकला) पर राजा—(चन्द्रकलाके मुखका निर्देश कर) हे सुमुखि !
जिसके मध्यमें खिले हुए दो नील कमल (नेत्र) हैं । नीचे शङ्ख (ग्रीवा) शोभित है ।
ऊपर भ्रमरसमूह (केशकलाप) शोभित हो रहा है । दोषासङ्ग (दोषा=रात्रिके वा
दोषके आसङ्ग =सम्पर्कके) विना निरन्तर परिपूर्ण सम्पूर्ण कलाओंसे युक्त, कलङ्कसे
रहित ऐसे चन्द्र (मुख) को तुमने कैसे पा लिया है ?

सिद्धान्तान् बहुनुक्त्वा विशेषोक्तिविशेषणम् ॥ १८५ ॥

यथा—

‘तृष्णापहारी विमलो द्विजावासो जनप्रियः ।

हृद्ः पथाकरः किन्तु बुधस्त्वं स जलाशयः ॥’

पूर्वसिद्धार्थकथनं निरुक्तिरिति कीर्त्यते ।

विशेषणं लक्षयति—सिद्धान्ति । सिद्धान् = प्रतिद्धान्, ‘बहुन् = अनेकान्
अर्थान् = सामान्यप्रधानं, उक्त्वा = अभिधाय, विशेषोक्तिः = भेदकथनं, “विशेषण”
नाम लक्षणम् ॥ १८५ ॥

विशेषणमुदाहरति—तृष्णाऽपहारीति । कंचिद्बुधं प्रति कस्यचिद्विशेषोक्तिः ।
हृद्ः = अगाधजलस्तडान् । बुधः = विद्वान्, तयोर्भेदं प्रतिपादयति—तृष्णाऽपहारी =
तृष्णाभू (हृदयक्षे—जलविपासा, बुधयक्षे—ज्ञानविपासा) अपहरतीति तच्छीलः ।
विक्रमः = हृदयक्षे—निर्मलः, बुधयक्षे—पावशून्यः । द्विजावासः=हृदयक्षे—पक्षिमस्त्या-
क्षण्डजनिवासः, बुधयक्षे—ब्राह्मणाऽऽधारः । जनप्रियः = लोकप्रियः हृदयक्षे शीतल-
त्वाद् बुधयक्षे—मधुरभाषित्वाविति भावः । तथा पथाऽऽकरः = हृदयक्षे—पथानाम्
(कल्पानाम्) बुधयक्षे—पथायाः=लक्ष्म्याः, आकरः (आधःरस्थानम्) एतत् सर्वं
सामान्यतः सभानम्, किन्तुः स्वं, बुधः=विद्वान्, सः = हृदस्तु, जलाशयः = जलानाम्,
आशयः । लक्ष्योपभेदाद् अरुः (मूढः) आशयः (अभिप्रायः) यस्य सः । अत्र तृष्णाऽपहृ-
रित्वादिप्रसिद्धप्रमाणानुक्त्वा बुधजलाशयत्वेन विशेषोक्तेविशेषणं नाम लक्षणम् ।

निरुक्तिं लक्षयति—पूर्वसिद्धार्थकथनमिति । पूर्वं (प्रथमम्) सिद्धान्तम्
(निष्पन्नानाम्) अर्थानां (विषयानां) कथनम् (प्रतिपादनम्) “निरुक्तिः” इति
कीर्त्यते = उच्यते ।

विशेषणम्—प्रसिद्धं बहुतेरे सामान्य प्रभोको कहकर विशेषोक्ति (भेदकथन)—
को ‘विशेषण’ कहते हैं ॥ १८५ ॥

जैसे—तृष्णा (हृदके पक्षमें जलकी तृष्णा, बुधके पक्षमें ज्ञानतृष्णा) का
अपहरण करनेवाला, विमल (हृदयक्षमें निर्मल, बुधयक्षमें—पावशून्य), द्विजावास=
हृदयक्षमें—द्विजो=मत्स्यादिकोंका जावास=बुधयक्षमें—द्विजो=ब्राह्मणोंका आधार),
लोकप्रियः = हृदयक्षमें शीतल होनेसे और बुधयक्षमें मधुरभाषी होनेसे) फिर पथाऽऽकर
(हृदयक्षमें पथों अर्थात् कमलोंका आकर, बुधयक्षमें पथा अर्थात् लक्ष्मीका आकर)
किन्तु आप बुध अर्थात् विद्वान् हैं- वह हृद (तालाब) तो जलाशय (जलका आधार
वा ड के और ल के अर्थ से जलाशय अर्थात् अर्थतन) है ।

निरुक्ति—पूर्वसिद्ध विषयोंके कथनको “निरुक्ति” कहते हैं ।

यथा वेण्याम्—'निहताशेषकौरव्यः—'इत्यादि ६-१०२ ।

बहूनां कीर्तनं सिद्धिरभिप्रेतार्थसिद्धये ॥ १८६ ॥

यथा—

'यद्वीर्यं कूर्मराजस्य यत्र शेषस्य विक्रमः ।
पृथिव्या रक्षणे राजश्रेष्ठे त्वयि तत्स्थितम्।'

दृष्टादीनां भवेत् भ्रंशो वाच्यादन्यतरद्वयः ।

यथा वेण्याम्—कञ्चुकिनं प्रति ।

निरुक्तिमुदाहरति— निहताऽशेषकौरव्य इत्यादि ।

अत्र पूर्वसिद्धानामशेषकौरव्यवातरूपाऽर्थाणां कथनाच्चरुक्तिः । सिद्धि लक्षणयति-
बहूनामिति । अभिप्रेताऽर्थसिद्धये = अभिप्रेतस्य (अभीष्टस्य) अर्थस्य (विषयस्य)
सिद्धये (निष्पादनाय), बहूनां (बहुलानाम्) कीर्तनं (कथनम्), "सिद्धि"नाम लक्षणम् ।

सिद्धिमुदाहरति—यदिति । कञ्चिद्व्यक्तिः कञ्चिद्वाजानं प्रशंसति । हे राजन् ! =
हे नृप !, कूर्मराजस्य = कमठपतेः, पृथ्वीधारकशेषनारवाहकस्येति भावः । यत्, वीर्यं=
बलम् !, शेषस्य = अन्तस्य, यः = प्रसिद्धः, विक्रमः = पराक्रमः । पृथिव्याः—दशनेः
यत्, रक्षणे = पालने, व एकस्मिन् = एकमात्रे, त्वयि = भवति, तत् = कूर्मराजवीर्य-
शेषविक्रमरूपमुभयभावे, स्थितं=विद्यमानम्, आस्त इति शेषः । अत्र राजकर्तृकपृथिवी-
रक्षणरूपाऽभीष्टार्थसिद्धये कूर्मराजवीर्यशेषविक्रमरूपाऽनेकविषयकीर्तनात्सिद्धिर्नाम
लक्षणम् । १८६ ॥

भ्रंशं लक्षयति—दृष्टादीनामिति । दृष्टादीनां = दर्पयुक्तादीनाम्, अत्राऽऽदि-
पदेन दृष्टदुःखितादीनां ग्रहणम् । वाच्यात्=वक्तुं योग्यात्, अन्यतरत्=भिन्नं, विपरीत-
मिति भावः । वचः = वचनं, "भ्रंशो" नाम लक्षणं भवेत् ।

जैसे वेणी (संहार) में—'निहताऽशेषकौरव्यः' इत्यादि ।

सिद्धि—अभीष्ट विषयकी सिद्धिके लिए बहुतेरे धर्मियोंके कीर्तनको "सिद्धि"
कहते हैं ॥ १८६ ॥

जैसे—हे राजन् ! कूर्मराज (शेषनागको धारण करनेवाले) का जो बल है
और जो शेषनाग (पृथ्वीके धारण करनेवाले) का पराक्रम है । पृथिवीके रक्षणमें
एकमात्र आपमें वही बल और पराक्रम रहा हुआ है ॥ १८६ ॥

भ्रंश—दर्पयुक्त आदि जनोंके कहनेके योग्य विषयसे भिन्न वचनको "भ्रंश"
कहते हैं ।

जैसे वेणी (संहार) में दुर्योधन कञ्चुकी से कहता है—

३३ सा०

‘दुर्बोधनः—

सहभृत्यगणं सबान्धवं सहमित्रं समुत्तं सहानुजम् ।
स्वबलेन निहन्ति संयुगे नचिरात्पाण्डुसुतः सुयोधनम् ॥’
विचारस्यान्यथाभावः सन्देहात् विपर्ययः ॥ १८७ ॥

यथा—

‘मत्वा लोक्मदातारं सन्तोषे यैः कृता मतिः ।
त्वयि राजनि ते राजन्न तथा व्यवसायिनः ॥’
दाक्षिण्यं चेष्टया वाचा परचित्तानुवर्तनम् ।

प्रंममुदाहरति—सहभृत्यगणमिति । पाण्डुसुतः = युधिष्ठिरः, स्वबले =
आत्मपराक्रमेण, सहभृत्यगणं = भृत्यसमूहसहितं, सबान्धवं = बन्धुजनसहितं, सहमित्रं =
सुहृज्जनसहितं, सहानुजं = दुःशासनाऽभरजसहितं, तादृशं सुयोधनं = दुर्बोधनं, माम् ।
नचिरात् = शीघ्रमेव, संयुगे = युद्धे, निहन्ति = व्याधयति । अत्र दुर्बोधनस्य “पाण्डु-
सुतं सुयोधनम्” इति वक्तव्येऽर्थे दस्तत्वात् “पाण्डुसुतः सुयोधनम्” इति कथनात् प्रंशो
वाम लक्षणम् ।

विपर्ययं लक्षयति—विचारस्येति । सन्देहात् = संशयात्, विचारस्य = तरव-
निश्रयस्य, अन्यथाभावः = वैपरीत्यं, तु “विपर्ययः” ॥ १८७ ॥

विपर्ययमुदाहरति—मत्त्वेति । कश्चिरकवी राजानं स्तौति । यैः = जनैः,
लोकं = जनम्, अदातारं = दातृस्वगुणरहितं, मत्वा = अबबुद्धय, सन्तोषे = परितोषे,
दातृस्तुतिरूपकमनाचरन्नेति शेषः, मतिः = बुद्धिः, कृताः विहिता, हे राजन् ! = हे नृप !,
त्वयि = भवति, राजनि = नृपे सति, ते = जनाः, तथा = तेन प्रकारेण, प्रार्थनां विना,
न दातृत्वाऽभावरूपारसन्देहाज्जातस्य सन्तोषधारणरूपस्य विचारस्याऽन्यथाभावाविपर्ययः ।

दाक्षिण्यं लक्षयति—दाक्षिण्यमिति । चेष्टया = देहव्यापारेण, वाचा = वचनेन
वा, परचित्तानुवर्तनं = परचित्तस्य (अन्यमानसस्य) अनुवर्तनम् (अनुसरणम्)
‘दाक्षिण्यं’ लक्षणम् ।

युधिष्ठिर भृत्यगण, बान्धवजन, मित्रजन, पुत्रों और भाइयोंके साथ दुर्बोधनको
शीघ्र ही युद्धमें मार डालेंगे । यहाँपर “पाण्डुसुतं सुयोधनम्” ऐसा कहना चाहिए वक्तके
दर्पयुक्त होनेसे उलटा हुआ है ।

विपर्यय—सन्देहके कारण विचारकी विपरीतताको “विपर्यय” कहते हैं; १८७।
जैसे—लोकको दान नहीं करनेवाला समझकर जिन्होंने सन्तोषमें बुद्धि की थी;
हे राजन् ! आप ऐसे राजाके होनेपर वे वैसा व्यवसाय (सन्तोष) नहीं करते हैं ।

दाक्षिण्य—चेष्टा और वचनसे दूसरेके मनका अनुसरण करनेको “दाक्षिण्य”
कहते हैं ।

वाचा यथा—

‘प्रसाधय पुरी लङ्कां राजा त्वं हि विभीषण !

आर्येणानुगृहीतस्य न विघ्नः सिद्धिमन्तरा ॥’

एवं चेष्टयाऽपि ।

वाक्यैः स्निग्धैरनुनयो भवेदर्थस्य साधनम् ॥ १८८ ॥

यथा वेष्याम्—अश्वत्थामानं प्रति—

‘कृपः—दिव्यास्त्रप्रामकोविदे भारद्वाजतुल्यपराक्रमे किं न संभाव्यते त्वयि ।’

माला स्याद्यदभीष्टार्थं नैकाथप्रतिपादनम् ।

दाक्षिण्यमुदाहरति—वाचा—प्रसाधयेति । लक्षणः सुग्रीवो वा विभीषणमनुकांति । हे विभीषण !, लङ्कां, पुरीं = नगरीं, प्रसाधय = शासनेन भूषय, हि=यस्मात्कारणात् त्वं, राजा=भूपः, तस्या इति शेषः । आर्येण=पूज्येन, रामचन्द्रेणेति वाचः, अनुगृहीतस्य = कृताऽनुग्रहस्य जनस्य, सिद्धिम् अन्तरा = कार्यसाफल्यमध्ये, सिद्धिमिदम् “अन्तराऽन्तरेण युक्ते” इति द्वितीया । विघ्नः = अन्तरायः, न = नो भवति । अत्र वाचा विभीषणचित्ताऽनुवर्तनाद्दाक्षिण्यम् ।

चेष्टया दाक्षिण्यं—वाक्येन राजा—“तदहमेवामनुणां करोमी”त्यङ्गुलीयकं दशति” । अत्राऽङ्गुलीयकदानरूपचेष्टया शकुन्तलोचित्ताऽनुवर्तनेन दाक्षिण्यम् ।

अनुनयं लक्षणति—वाक्यैरिति । स्निग्धैः = स्नेहयुक्तैः, वाक्यैः = पदसमूहैः, अर्थस्य = प्रयोजनस्य, साधनं=सम्पादनम्, “अनुनयो” भवेत् ॥ १८८ ॥

अनुनयमुदाहरति—यथेति । दिव्यास्त्रप्रामकोविदे—लोकोत्तराग्रुषसमूहज्ञातरि, भारद्वाजतुल्यपराक्रमे=भारद्वाजतुल्यः (द्रोणाचार्यसदृशः) पराक्रमः (विक्रमः) यस्य, तस्मिन् । अत्र स्निग्धवाक्यैर्युद्धोत्तेजरूपस्य प्रयोजनस्य साधनादनुनयो नाम “लक्षणम्” ।

मालां लक्षणति—मालेति । अभीष्टार्थम् = अभीष्टसम्पादनार्थं यत् नैकाथप्रतिपादनम् अनेकविषयज्ञापनं, सा “माला” नाम लक्षणं स्यात् ।

वाचनसे जैसे—हे विभीषण ! आप लङ्कापुरीको शासनसे अलङ्कृत करे, क्योंकि आप उसके राजा हैं । पूज्य (रामचन्द्र) से अनुगृहीत जनको कार्यसाफल्यके मध्य में विघ्न नहीं होता है ।”

इसी तरहसे चेष्टासे भी दाक्षिण्य का उदाहरण समझें ।

अनुनय—स्नेहयुक्त वाक्योसे प्रयोजन सम्पादन को “अनुनय” कहते हैं ॥१८८॥

जैसे वेणी (गहवार) में अश्वत्थामाको कृपाचार्य कहते हैं—“दिव्य अस्त्रोंकी जाननेवाले और भारद्वाज (द्रोणाचार्य) के समान पराक्रमवाले तुममें किस बातकी कक्षा नहीं की जाती है ?”

माला—अभीष्ट सिद्धिके लिए अनेक विषयोंके प्रतिपादनको “माला” कहते हैं ।

यथा शाकुन्तले—

‘राजा—

किं शीकरैः कुमविमदिभिराद्र्वातं सञ्चारयामि नलिनीदलतालवृन्तम् ।
अङ्गे निवेश्य चरणान्नुत पद्मताम्रौ संवाहयामि करभोरु ! यथासुखं ते ॥’

अर्थापत्तिर्यदन्यार्थोऽर्थान्तराकतेः प्रतीयते ॥ १८९ ॥

यथा वेण्याम्—द्रोणोऽश्वत्थामानं राज्येऽभिषेकतुमिच्छतीति कथयन्तं
कर्णं प्रति—

‘राजा—साधु अङ्गराज ! साधु, कथमन्यथा—

दस्वामभयं सोऽतिरथो वध्यमानं किरीटिना ।

मालामुदाहरति—किमिति । दुष्यन्तस्य शाकुन्तलः प्रत्युक्तिरियम् (३-१८) ।
हे शाकुन्तले !, कलमविमदिभिः—श्लानिनिवारिभिः, शीकरैः = जलकर्णैः, आद्र्वातम् =
वातः (क्लिप्तः, शीत इति भावः) वातः (वायुः) यस्य तत्, नलिनीदलतालवृन्तं=
नलिनीदलं (कमलिनीपत्रम्) एव तालवृन्तं (उपजनम्), सञ्चारयामि किं=सञ्चा-
लयामि किम् ? हे करभोरु = करभो (मणिकन्धात्कनिष्ठःपर्यन्तकरबहिर्भागो) इव,
पूर्वाङ्गुलताम्रविति भावः, ऊरु (सक्वियनी) यस्याः सा तत्सम्बुद्धौ, करभोरुशब्दस्य
मनुष्यजातिवाचकत्वाद्द्रोणवाद्द्रोणप्रवृत्तेः सम्बुद्धौ “करभोरु” इति प्रयोगश्चिन्त्यः । उत=
अथवा, पद्मताम्रौ = रक्तकमलसमरक्तवर्णौ, ते = तव, चरणौ, अङ्गु = उत्तङ्गु,
निश्चाय = स्थापयित्वा, यथासुखं = सुखाऽजतिक्रमपूर्वकं, संवाहयामि = मर्दयामि ।
वसन्ततिलकावृत्तम् । अत्र दुष्यन्तस्य सुरत्ररूपाऽमीष्टाऽर्धं तालवृन्तसंचारणचरणसंवाहन-
रूपावनेकार्यप्रतिपादनात् माला नाम लक्षणम् ।

अर्थापत्तिं लक्षयति—अर्थापत्तिरिति । अर्थान्तराकतेः = अन्याऽयंकथनात्,
यद्, अन्याऽर्थः—अपराऽर्थः, प्रतीयते=जायते, सा, ‘अर्थापत्तिः’ ॥ १८९ ॥

अर्थापत्तिमुदाहरति—यद्यति । दत्वेति । दुर्योधनस्याऽङ्गराजं कर्णं प्रत्युक्ति-
रियम् । एवं=स्वदुक्तं सत्यं, न चेत्=नो यदि, तदा, अतिरथः = अपरिमितभँटैर्यु-
-

जैसे शाकुन्तलमें राजा (दुष्यन्त) शाकुन्तलाको—“श्लानि हटानेवाले जल वर्णसे
ठण्डी हवासे युक्त कमलके पत्तोंकी पंखाको झलू क्या ? अथवा लाल कमलके समान
(काल) तुम्हारे चरणोंको गोदमें रखकर सुखपूर्वक मर्दन करूँ (दाव लूँ)” ।

अर्थापत्ति—भिन्न अर्थको कहनेसे जहाँ दूसरा ही अर्थ जाना जाता है उसे
“अर्थापत्ति” कहते हैं ।

जैसे वेणी (संहार) में “द्रोणाचार्य अश्वत्थामाको राज्यमें अभिषिक्त करता
बाहते हैं” ऐसा कहते हुए कर्णको राजा (दुर्योधन)—वाह अङ्गराज (कर्ण) ! वाह ।
ऐसा नहीं तो (भाषका बचन सख नहीं होता तो) कैसे अतिरथ (अपरिमित मर्दोंसे युद्ध

सिन्धुराजमुपेक्षेत नैवं चेत्कथमन्यथा ॥
दूषणोद्घोषणायां तु भर्त्सना गर्हणं तु तत् ।

यथा तत्रैव—कर्णं प्रति—

‘अश्वत्थामा—

निर्वीर्यं गुरुशापभाषितवशात्किं मे तवेवायुधं ?
सम्प्रत्येव भयाद्विहाय समरं प्राप्तेऽस्मि किं त्वं यथा ?
जातोऽहं स्तुतिवंशकीर्तनविदां किं सारथीनां कुले ?
क्षुद्राऽरातिकृताऽप्रियं प्रतिकरोम्यस्त्रेण नास्त्रेण यत् ?’

शतः, सः = द्रोणः, अश्वत्थं = भयाऽभावम्, अर्जुनादिति शेषः । दत्त्वा = वितोर्ये, किरौ-
टिना = अर्जुनेन, अश्वत्थानं = अश्वत्थान्नं, सिन्धुराजं=जयद्रथं, कथं = केन प्रकारेण,
उपेक्षेत = उपेक्षां कुर्यात् । अत्र सिन्धुराजोवैशारूपाऽप्यन्तरस्योक्त्या द्रोणस्य पुत्राऽ-
श्विकाऽभिप्रायस्य प्रतीतेरर्थापत्तिनाम लक्षणम् ॥ १८९ ॥

गर्हणं लक्षयति—दूषणोद्घोषणायामिति । यत् दूषणोद्घोषणायां—दूषणस्य
(शेषस्य) उद्घोषणायाम् (उत्कीर्तने) भर्त्सना = तर्जनं, तस्य ‘गर्हणं’ नाम
लक्षणम् ।

गर्हणमुदाहरति—निर्वीर्यमिति । अश्वत्थामा कर्णं भर्त्सयते—हे कर्ण !, तव
इव, मे = मम, आयुधम् अपि=अस्त्रम् अपि, गुरुशापभाषितवशात्=गुरोः (आचार्यस्य,
परशुरामस्येति भावः) शापभाषितवशात् (दुरेखणावचनवशात्), निर्वीर्यं किं=निर्बलं
किम्?, त्वं यथा = त्वम् इव, सम्प्रति एव = इदानीम् एव, भयात् = भीतेर्हंतोः,
समरं=युद्धं, विहाय = त्यक्त्वा, प्राप्तेऽस्मि=उपागतोऽस्मि, किं? किरि इति शेषः ।
जातो, स्तुतिवंशकीर्तनविदां = स्तुति (राजनुतिम्) वंशकीर्तनं (राजकुलवर्णनम्)
किन्ति (जानन्ति) इति, तेषां, तादृशानां, सारथीनां = सूतानां, कुले = वंशे, जातः=
उत्पन्नः, किम्? क्षुद्राऽरातिकृताऽप्रियं = क्षुद्राऽरातिभिः (तुच्छशत्रुभिः) कृतम्
(विहितम्) अप्रियम् (अपकारम्), अस्त्रेण = नयनसलिलेन, प्रतिकरोमि किं =
प्रतिकारं विदधामि किं?, अस्त्रेण = आयुधेन, न प्रतिकरोमि किं? = प्रतिकारं न
इत्येवमेव) वे द्रोणाचार्यं अश्वत्थं देकर श्री अर्जुनसे मारे जाते हुए सिन्धुराज (जयद्रथ)-
को उपेक्षा करते ? ।

गर्हणं—शेषके उत्कीर्तनमें भर्त्सना करनेको “गर्हणं” कहते हैं । जैसे वहीं-
(वेणीसंहार) पर कर्णको अश्वत्थामा—हे कर्ण ! तुम्हारे अस्त्र के समान मेरे अस्त्र
श्री गुरुके शाप वाक्यसे निर्बल है क्या ? तुम्हारे समान मैं भी अभी भयसे युद्धको छोड़-
कर तिरिगर (छाबनी) में आया हूँ क्या ? राजाओंको स्तुति और वंशकीर्तन करनेवाले

अभ्यर्थनापरैर्वाक्यैः पृच्छार्थान्वेषणं मता ॥ १९० ॥

यथा तत्रैव—

‘सुन्दरकः—अज्जा ! अवि णाम सारधिदुदिओ दिट्ठो तुद्धोहिं महाराओ दुयोघणो ण वेत्ति ।’

प्रसिद्धिलोकसिद्धार्थैरुत्कृष्टैरर्थसाधनम् ।

यथा विक्रमोर्वरवाम्—

‘राजा—सूर्याचन्द्रमसौ यस्य मातामहपितामहौ ।

स्वयं कृतः पतिर्द्वाभ्यामुर्वरया च भुवा च यः ।’

विधामि किम् ? शाङ्खलिक्रीडितं यत्नम् । अत्राऽऽयुधनिर्वायैस्वाविषोषणायां भर्त्सनातो “गह्वेन” नाम लक्षणम् ।

पृच्छां लक्षयति—अभ्यर्थनापरैरिति । अभ्यर्थनापरैः=प्रार्थनापरैः, वाक्यैः=पदसमूहैः, अर्थाऽन्वेषणं = विषयगन्धेषण, “पृच्छा” मता ॥ १९० ॥

पृच्छामुदाहरति—अज्जा इति । “आर्याः ! अपि नाम सारधिद्वितीयो दृष्टो युष्माभिर्महाराजो दुयोघनी न वे”ति । संस्कृतच्छाया । सारधिद्वितीयः = सारधिना (सूतेन) द्वितीयः ।

अत्राभ्यर्थनपरवाक्येन दुयोघनाऽन्वेषणात्पृच्छा नाम लक्षणम् ।

प्रसिद्धिं लक्षयति—प्रसिद्धिरिति । उत्कृष्टैः = उत्कर्षयुक्तैः, लोकसिद्धार्थैः = प्रचलितप्रसिद्धविषयैः, अर्थसाधनं = विषयप्रतिपादनं “प्रसिद्धिः” ।

प्रसिद्धिमुदाहरति—सूर्याचन्द्रमसाविति । यस्य=राजः=पुरूरवसः, सूर्याचन्द्रमसौ = रविचन्द्रौ, सूर्यश्च चन्द्रमाश्चेति द्वन्द्वः । “देवताद्वन्द्वे च” इत्यानङ् । मातामहपितामहौ = मातृपिता पितृपिता इत्यर्थः । “पितृव्यभ्रातृकुमातामहपितामहा” इति निपातः । “मातृपितृभ्यां पितरि ङामहच्” इति मातापितृशब्दाभ्यां ङामहच् प्रत्ययेन पाशामहपितामहौ । एवं च यः = पुरूरवाः, उर्वरया = अप्सरोविशेषिण, भुवा च = पृथिव्या च, द्वाभ्याम् = उभाभ्यामेव, स्वयम् = आत्मना, पतिः = स्वामी, कृतः = ब्रह्मिणः । अत्र सूर्यादिभिः प्रसिद्धार्थैः पुरूरवसोऽर्थसाधनान् प्रसिद्धिः ।

सारथियोंके बलमें मैं पैदा हुआ हूँ क्या ? जो कि मैं क्षुद्र शत्रुसे किये गये अपकारको अश्रमे न कर बाँसूसे प्रतीकार ककंगा क्या ?

पृच्छा—प्रार्थनावाले वाक्योंसे विषयके अन्वेषणको “पृच्छा” कहते हैं । १९०।

जैसे वही (वेणीसंहार) पर—सारथि—“आर्यो ! सारथिके साथ महाराज दुयोघनके आपलोगोंने देख लिया है कि नहीं ?

प्रसिद्धि—उत्कर्षयुक्त लोकप्रसिद्ध विषयोंसे विषयके प्रतिपादनको “प्रसिद्धि” कहते हैं । जैसे विक्रमोर्वरकौमें राजा (पुरूरवा)—अनके मातामह सूर्य, पितामह चन्द्र हैं, जो कि उर्वरी और भूमिसे स्वयम् धरण किये गये पति हैं ॥

सारूप्यमनुरूपस्य सारूप्यात्क्षोभवधनम् ॥ १६१ ॥

यथा वेण्याम्—दुर्योधनभ्रान्त्या भीमं प्रति—

‘युधिष्ठिरः—दुरात्मन् ! दुर्योधनहतक !—’ इत्यादि ।

संक्षेपां यत्तु संक्षेपादात्मान्यार्थे प्रयुज्यते ।

यथा मम चन्द्रकलायाम्—

‘राजा—प्रिये !

अङ्गानि खेदयसि किं शिरीषकुसुमपरिपेलवानि मुधा ।

(आत्मानं निर्दिश्य—)

अयमीहितकुसुमानां सम्पादयित्वा तवास्ति दासजनः ॥’

सारूप्यं लक्षयति—सारूप्यमिति । अनुरूपस्य = मद्गतस्य, “अभिभूतस्ये”ति पाठान्तरं तस्य परामर्शं प्राप्तस्येत्यर्थः । “अनुभूतस्ये”ति पाठान्तरे तस्य कृताऽनुभवस्येत्यर्थः । सारूप्यात्—समानरूपत्वात्; सादृश्यादिति भावः । क्षोभवधनं=चाञ्चल्यबुद्धिः । “क्षोभवर्तन”मिति पाठान्तरे, तस्य चाञ्चल्याचरणमित्यर्थः, “सारूप्यं” नाम लक्षणम् ॥ १९९ ॥

सारूप्यमुदाहरति—यथा वेण्यामिति । अत्र दुर्योधनस्य सारूप्यात् प्रमेण युधिष्ठिरस्य भोमदशने क्षोभवदंत्वात् “सारूप्यं” नाम लक्षणम् ।

संक्षेपं लक्षयति—संक्षेप इति । संक्षेपात् = संक्षेपं कृत्वा, “त्यञ्जोपे कर्मण्यधिकरणे च” इति त्यञ्जोपे कर्मणि पञ्चमी । आत्मा = स्वः, अन्याऽर्थे = अपरजन-विषये, प्रयुज्यते = निर्दिष्यते, स. “संक्षेपः” ।

संक्षेपमुदाहरति—अङ्गानीति । राजश्चन्द्रकलां प्रत्युक्तिरियम् । हे प्रिये = हे दयिते ! शिरीषकुसुमपरिपेलवानि = शिरीषकुसुमानि (शिरीषपुष्पाणि) इव परिपेलवानि (अतिसुकुमाराणि), अङ्गानि=शरीराऽवयवान्, हस्तपादादीनि भावः । मुधा=दुःखा, किं=किमर्थं, खेदयति = खेदयुक्तानि करोषि, पुष्पाऽवचयेन किं पीडयसीति भावः । अयं = स्वन्निकटवर्ती, दासजनः = सेवकः, तव=भवत्याः, ईहितकुसुमानाम् = अभीष्टपुष्पाणां, सम्पादयित्वा = सम्पादकः, चयनकारक इति भावः । अस्ति = विद्यते । आयां वृत्तम् ।

अत्र संक्षेपादन्यार्थमात्मनः प्रयोपात् “संक्षेपः” ।

सारूप्यं—अनुरूपके सादृश्यसे चाञ्चल्यकी बुद्धिको “सारूप्य” कहते हैं ॥ १९९ ॥

जैसे वेणी (संहार) में दुर्योधनकी भ्रान्तिसे भीमके प्रति युधिष्ठिर—दुरात्मन् ! दुर्योधनहतक ! इत्यादि ।

संक्षेप—संक्षेप करके अपनेको दूसरेके लिए निर्देश करनेको “संक्षेप” कहते हैं ।

जैसे ग्रन्थकारकी चन्द्रकला (नाटिका) में राजा—“प्रिये ! शिरीषके फूलोंके समान कोमल अङ्गोंको व्यर्थ क्यों खिन्न बनाती हो ? (अपनेको विजलाकर) यह दासजन तुम्हारे अभीष्ट फूलोंका सम्पादन करता है !

गुणानां कीर्तनं यत्तु तदेव गुणकीर्तनम् ॥ १२९ ॥

यथा तत्रैव—

‘नेत्रे खञ्जनगञ्जने सरसिजप्रत्यर्थि—’ इत्यादि । (१२७ पृ०) ।

स लेशो भण्यते वाक्यं यत्सादृश्यपुरःसरम् ।

यथा वेष्याम्—

राजा—

‘हते जरति गाङ्गेये पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ।

या श्लाघा पाण्डुपुत्राणां सैवाऽस्माकं भविष्यति ॥’

मनोरथस्त्वभिप्रायस्योक्तिर्भङ्गघन्तरेण यत् ॥ १९३ ॥

गुणकीर्तनं लक्षयति—गुणानामिति । निगदव्याख्यातं लक्षणम् ॥ १९२ ॥

गुणकीर्तनमुदाहरति—‘नेत्रे खञ्जनगञ्जने’ इत्यादि ।

अत्र नेत्रादीनां खञ्जनगञ्जनत्वादीनां गुणानां कीर्तनाद् गुणकीर्तनम् ।

नेशं लक्षयति—स इति । सादृश्यपुरःसरं = तुल्यधर्मनाप्रदर्शनपूर्वकं, यत्, वाक्यं = कथनं, भण्यते = अनिधीयते, स ‘लेशो’ नाम लक्षणम् ।

लेशमुदाहरति—हते इति । राज्ञो दुर्योधनस्य कञ्चुकिनं प्रत्युक्तिरियम् २-४ शिखण्डिनं - द्रुपदपुत्रं, पुरस्कृत्य = अग्रे विधाय, जरति = वृद्धे, गाङ्गेये = भीष्मे, यज्ञाया अपत्यं पुमान् गाङ्गेयस्तस्मिन् ‘स्त्रीभ्यो ढक्’ इति ढक् (आयन्) प्रत्ययः । हते=व्यापादिते सति, पाण्डुपुत्राणां=युधिष्ठिरादीनां या, श्लाघा = प्रशंसा, सा एव = ताम्बुश्री एव, अस्माकं = धर्ताराष्ट्राणां, श्लाघा = प्रशंसा, भविष्यति = भविता । अत्र भीष्मदत्तस्यैव अभिमत्युक्तस्य वाक्यस्य सादृश्यपुरःसरमुक्तलेशः ।

मनोरथं लक्षयति—‘मनोरथ’ इति । भङ्गघन्तरेण = विच्छित्तिविशेषेण, अभिप्रायस्य=आशयस्य, यत् उक्तिः = कथनं, स ‘मनोरथः’ ॥ १९३ ॥

गुणकीर्तनं—गुणोके कीर्तनको ‘गुणकीर्तन’ कहते हैं ॥ १९२ ॥

जैसे वही (अन्नकला नाटिका) पर—‘नेत्रे खञ्जनगञ्जने सरसिज-प्रत्यर्थि’ इत्यादि ।

लेश—सादृश्यके प्रदर्शने युक्त वाक्यको ‘लेश’ कहते हैं । जैसे वेणी (संहार) पर राजा (दुर्योधन)-शिखण्डीको आगे रखकर भीष्मके मारे जाने पर पाण्डवोंको जो प्रशंसा हुई हम घृतराष्ट्रपुत्रोंकी बंसी ही प्रशंसा होगी ।

मनोरथ—दूसरी ही भङ्गसे अभिप्रायकी उक्तिको ‘मनोरथ’ कहते हैं ॥ १९३ ॥

यथा—

‘रतिकेलिकलः किञ्चिदेष मन्मथमन्थरः ।
पश्य सुभ्रु ! समालम्भात्कादम्बरचुम्बति प्रियाम् ॥’
विशेषार्थोहविस्तारोऽनुक्तसिद्धिरुदीयते ।

यथा—

गृहवृक्षवाटिकायाम्—

दृश्येते तन्वि ! यावेतौ चारुचन्द्रमसं प्रति ।
प्राज्ञे कल्याणनामानावुभौ तिस्यपुनर्वसू ॥’

मनोरथमुदाहरति—रतिकेलिकल इति । कस्याचिन्नायकस्य दयितां प्रत्युक्ति-
रियम् । हे सुभ्रु — शोभनस्रुयुक्ते सुन्दरि !, शोभने (मनोहरे) सुभ्रु (नयनकोमली)
यस्याः सा, तत्सम्बुद्धौ । अत्र “नेयकुम्भस्थानावस्त्री” इति सूत्रेण नदीसंज्ञाऽभावात्
रूपमिदमसाधु । तत्र “हे सुभ्रु” इदमेव साधु । रतिकेलिकलः — रती (रमणे)
केलिकला (क्रीडाविकासः) यस्य सः । मन्मथमन्थरः = मन्मथेन (कामसञ्चारेण)
मन्थरः (मन्दगतिः), एषः = समीपतरवर्ती, कादम्बरः = कलहंसः, समालम्भात् —
सम्पगालम्भं कृत्वा, त्यक्त्वोपे पञ्चमी । सम्यक्त्वपशं कृत्विति भावः । “समाश्वस्ताम्”
इति पाठान्तरे प्रियप्राप्त्या प्रसन्नमित्यर्थः । प्रियां = दयितां, कलहंभीमिति भावः ।
चुम्बति—वक्त्रसंयुक्तं करोति, पश्य = विलोकय, वाक्याऽर्थः कर्म । अत्र मङ्गल्यन्तरेण
स्वचुम्बनाऽभिप्रायस्योक्तैर्मनोरथो नाम लक्षणम् ।

अनुक्तसिद्धिं लक्षयति—विशेषार्थोहविस्तार इति । विशेषस्य (रूप-
कावण्याऽतिशयज्ञापनस्य) अर्थः (प्रयोजनम्), तस्मिन् ऊहविस्तारः (तर्कऽतिशयः),
“विशेषाऽर्थोऽतिविस्तारः” इति पाठान्तरम् । “अनुक्तसिद्धिः” लक्षणम्, उदीयते=कथ्यते ।

अनुक्तसिद्धिमुदाहरति—दृश्येते इति । गृहवृक्षवाटिकायां विश्वामित्रसमीपे
रामलक्ष्मणौ दृष्ट्वा सीतां प्रति तत्संबन्धा उक्तिरियम् । हे तन्वि=हे कृशाङ्ग !, चारुचन्द्रमसं
प्रति = सुन्दरचन्द्रं प्रति, यो एतौ, दृश्येते- अवलोक्येते, हे प्राज्ञे=हे बुद्धिमान् !, उभौ=
द्वौ एव, कल्याणनामानी=भद्राऽभिधानी, तिस्यपुनर्वसू=तिस्यपुनर्वसुनक्षत्रे, स्त इति शेषः ।

जैसे—“हे सुन्दरि ! रमणमें क्रीडाके विलाससे युक्त, काम सञ्चारसे मन्दगति-
वाला यह हंस स्वर्णपूर्वक अपनी प्रिया (हंसी) को चूम रहा है । देखो !”

अनुक्तसिद्धि—विशेष (रूप और लावण्यके आधिक्यका ज्ञापन)के प्रयोजन-
के लिए तर्कके विस्तारको “अनुक्तसिद्धि” कहते हैं ।

जैसे गृहवृक्षवाटिकामें—सीताको उनकी सखी कहती है हे कृशाङ्ग !
सुन्दर चन्द्रमा (विश्वामित्र) के पास जो ये दो देहे जाते हैं, हे बुद्धिसम्बन्ध ! ये दो
(राम और लक्ष्मण) कल्याण नामवाले पुष्प और पुनर्वसु नक्षत्र हैं ।

स्यात्प्रमाणयितुं पूज्यं प्रियोक्तिर्हर्षभाषणम् ॥ १९४ ॥

यथा शाकुन्तले—

‘उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं, धनोदयः प्राक्तदनन्तरं पयः ।

निमित्तनैमित्तिकयोरयं विधिस्तत्र प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥’

अथ नाट्यालङ्काराः—

आश्रीरानन्दकपटाक्षमागर्वोद्यमाश्रयाः ।

उत्प्रासनस्पृहाक्षोभपश्चात्तापोपपत्तयः ॥ १९५ ॥

अत्र विश्वासित्ररामलक्ष्मणानां रूपलावण्याऽतिशयज्ञापनार्थं तेषु चन्द्रदुष्यपुन-
र्धसूनामभेदोक्तेरनुक्तसिद्धिर्नाम लक्षणम् ।

प्रियोक्ति (प्रियवचः) लक्षयति—स्यादिति । पूज्यं = प्रतीक्ष्यजनं, प्रमाण-
यितुं = प्रमाण कर्तुं, हर्षभाषणं = हर्षेण (आनन्देन) भाषणम् (आलपनम्) “प्रियो-
क्ति” नाम लक्षणम् ॥ १९४ ॥

प्रियोक्तिमुदाहरति—उदेतीति । शकुन्तलाभरतलाभेन प्रसन्नस्य दुष्यन्तस्य
भगवन्तं मारीचं (भ्रमणम्) प्रयुक्तिरियम् । (७-३०) हे भगवन् !, पूर्वं = प्रथमं,
कुसुमं = पुष्पम्, उदेति = विकसति । ततः = तदनन्तरं, पुष्योदयाऽनन्तरमिति भावः ।
फलं = सस्यम्, उदेति :- उत्पद्यते । तथैव प्राक् = पूर्वं, धनोदयः = मेघाविर्भावः ।
तदनन्तरं = तदनु, पयः = जलम्, उदेति । अयमेव निमित्तनैमित्तिकयोः = कारण-
कार्ययोः, विधिः = पौर्वापर्यनियमः । तु = परन्तु, तत्र = यत्रतः प्रसादस्य = अनुग्रहस्य,
पुरः = प्रथमम् एव, सम्पदः = सम्पत्तयः क्लीष्टविषयप्राप्तिरूपा इति भावः ।

अत्र पूज्यं मारीचं प्रमाणयितुं राज्ञो दुष्यन्तस्य हर्षभाषणात् “प्रियोक्ति” नाम
लक्षणम् ।

अथ नाट्यालङ्काराः—आश्रीरिति । आशीः, आक्रन्दः, कपटः, अक्षमा, गर्वः,
उद्यमः, आश्रयः, उत्प्रासनं, स्पृहा, क्षोभः, पश्चात्तापः, उपपत्तिः ॥ १९५ ॥

प्रियोक्ति (प्रियवचः)—पूज्य जनको प्रमाण करनेके लिए हर्षसे भाषणको
“प्रियोक्ति” कहते हैं ॥ १९४ ॥

जैसे शाकुन्तलमे (राजा दुष्यन्त मारीचको कहते हैं)—हे भगवन् ! पहले
फूल विकसित होता है तब फल उत्पन्न होता है । पहले मेघका उदय होता है तब जल-
वृष्टि होती है । कारण और कार्यमें यह विधान (पूर्वापरभाव) है; परन्तु आपके
प्रसाद (प्रसन्नता) रूप कारणसे पहले ही कार्यरूप सम्पत्तियाँ (पत्नी, पुत्र और उनकी
प्रशंसा) हुई हैं ॥

नाट्यालङ्कार—आशीः, आक्रन्द, कपट, अक्षमा, गर्व, उद्यम, आश्रय,
उत्प्रासन, स्पृहा, क्षोभ, पश्चात्ताप और उपपत्ति ॥ १९५ ॥

आशंसाव्यवसायौ च विसर्पोल्लेखसंज्ञितौ ।
उत्तेजनं परीवादो नीतिरर्थविशेषणम् ॥ १९६ ॥
प्रोत्साहनं च साहाय्यमभिमानोऽनुवर्तनम् ।
उत्कीर्तनं तथा याञ्जा परिहारो निवेदनम् ॥ १९७ ॥
प्रवर्तनाख्यानयुक्तिप्रहर्षाश्वोपदेशनम् ।
इति नाट्यालङ्कृतयो नाट्यभूषणहेतवः ॥ १९८ ॥
आशीरिष्टजनाशंसा—

यथा शाकुन्तले—

‘ययातेरिव शर्मिष्ठा पत्थुर्बहुमता भव ।

आशंसा, अध्यवसायः, विसर्प उल्लेखः, उत्तेजनं, परीवादः नीतिः अर्थविशेषणम् ॥ १९६ ॥
प्रोत्साहनं, साहाय्यम्, अभिमानः, अनुवर्तनम्, उत्कीर्तनं, याञ्जा, परिहारः,
निवेदनम् ॥ १९७ ॥

प्रवर्तनम्, आख्यानं युक्तिः, प्रहर्षः, उपदेशनञ्च । इत्येतानि प्रयस्त्रिणशत् नाट्यभूषण-
हेतवः=रूपकसौन्दर्यकारणभूताः, नाट्यालङ्कृतयः=नाट्यालङ्काराः, प्रकीर्तिताः ॥ १९८ ॥

आशिषं लक्षयति—आशीरिति । इष्टजनाऽऽशंसा = इष्टजने (अभीष्टजने)
आशंसा (आशीर्वाद इति भावः) “आशीः” ।

आशिषमुदाहरति—ययातेरिवेति । कण्वस्य महर्षेः शकुन्तलां प्रत्याशीरियम् ।
हे शकुन्तले !, ययातेः = ननुषपुत्रस्य, चन्द्रबंशोत्पन्नस्य राज्ञः, शर्मिष्ठा इव = नृष-

आशंसा, अध्यवसायः, विसर्प, उल्लेख, उत्तेजनं, परीवादः, नीति और अर्थ-
विशेषण ॥ १९६ ॥

प्रोत्साहनं, साहाय्य, अभिमान, अनुवर्तनं, उत्कीर्तनं, याञ्जा, परिहार और
निवेदन ॥ १९७ ॥

प्रवर्तनं, आख्यान, युक्ति, प्रहर्ष और उपदेशन इस प्रकार नाट्यके भूषणके
कारणभूत ये (छत्तीस) नाट्यालङ्कार हैं ॥ १९८ ॥

आशीः—अभीष्टजनमें आशीर्वाद देनेको “आशीः” कहते हैं ।

जैसे शाकुन्तलमें— (कण्व शकुन्तलाको कहते हैं) ययातिकी शर्मिष्ठाके-

पुत्रं त्वमपि सद्भ्राजं सेव पूरुमवाप्नुहि ॥'

आक्रन्दः प्रलपितं शुचा ।

यथा वेण्याम्—

'कञ्चुकी—हा देवि ! कुन्ति ! राजभवनपताके !—' इत्यादि ।

कपटं मायया यत्र रूपमन्यद्विभाज्यते ॥ १९९ ॥

यथा कुलपत्यङ्के—

'मृगरूपं परित्यज्य विधाय कपटं वपुः ।

नीयते रक्षसा तेन लक्ष्मणो युधि संशयम् ॥'

पवंसुता इव, पत्युः—स्वामिनः, दुष्यन्तस्य, 'बहुमता' इत्यस्य योगे 'क्तस्य च वर्तमाने'
इति षष्ठी बहुसम्मता = अतिशयावृत्ता, भव = एषि । सा = शर्मिष्ठा, पूरुम् इव =
पूरुनामकं पुत्रम् इव, त्वम् अपि, सद्भ्राजं = राजसूयाऽनुष्ठानपूर्वकं राजभण्डसेखरं, पुत्रं-
तनयम्; आप्नुहि = लभस्व ।

अत्र सम्राट्पुत्रप्राप्तिरूपाशीवदिशंसनादाशीरलङ्कारः ।

आक्रन्दं लक्षयति—आक्रन्द इति । शुचा = शोकेन हेतुना, प्रलपितं = प्रलापः
'आक्रन्दः' ॥

आक्रन्दमुदाहरति—यथेति । राजभवनपताके = प्रासादध्वजसदृशि !, इत्यादि ।

अत्र शोकेन प्रलापदाक्रन्दो नामाऽलङ्कारः ।

कपटं लक्षयति—कपटमिति । यत्र = यस्मिन् स्थले, मायया = कल्पेन,
अन्यत् = अपरं, रूपम् = आकारः, विभाज्यते = प्रकाशयते, तत् "कपटम्" ॥ १९९ ॥

कपटमुदाहरति—मृगरूपमिति । तेन, रक्षसा = राक्षसेन; मारीचेनेति सावः ।

मृगरूपं = हरिणाऽऽकृति, परित्यज्य = विहाय, कपटं = वशाज्युक्तं, वपुः = शरीरं,
विधाय = निर्माय, युधि = युद्धे, लक्ष्मणः, संशयं = जीवनसन्देहं, नीयते = प्राप्यते ।

अत्र मारीचस्य मृगरूपपदार्थपूर्वं कपटवपुर्विधानात् "कपटं" नाम नाट्याऽलङ्कारः ।

समान तुम भी पतिकी अधिक सम्मानित हो । शर्मिष्ठाने जैसे पूरुको पाया था वैसे ही
तुम भी सम्राट् पुत्रको प्राप्त करो ।

आक्रन्द—शोकसे प्रलाप करनेको 'आक्रन्द' कहते हैं ।

जैसे बेणी (संहार) में—कञ्चुकी—'हा देवि कुन्ति । राजभवनकी पताकाकी
'समान' इत्यादि ।

कपट—मायसे दूसरा रूप प्रकाशित करनेको 'कपट' कहते हैं ॥ १९९ ॥

जैसे कुलपत्यङ्क में—उध राक्षस (मारीच) ने मृगरूपको छोड़कर कपटयुक्त
शरीर बनाकर युद्धमें लक्ष्मणके जीवनको संशययुक्त बनाया है ।

अक्षमा सा परिभवः स्वल्पोऽपि न विषद्मते-

यथा शाकुन्तले—

‘राजा—भोः सत्यवादिन् ! अभ्युपगतं तावदस्माभिः । किं पुनरिमा-
मतिसन्धाय लभ्यते ।

शाङ्करवः—विनिपातः—’ इत्यादि ।

गर्वोऽबलेपजं वाक्यम्—

यथा तत्रैव—

‘राजा—ममापि नाम सत्त्वैरभिभूयन्ते गृहाः ? ।’

—कार्यस्यारम्भ उद्यमः ॥ २०० ॥

अक्षमा लक्षयति—अक्षयेति । यत्र, स्वल्पोऽपि = स्तोकोऽपि, परिभवः =
तिरस्कारः, न विषद्मते = नो मृष्यते, सा “अक्षमा” ।

अक्षमामुदाहरति—यथेति । तथ्यवादिन् = सत्यभाषिन् ! अभ्युपगतं =
स्वीकृतम् । इमां = शाकुन्तलाम्, अतिसन्धाय = वञ्चयित्वा, विनिपातः = अवनतिः ।
अत्र “सत्यवादि” इति सोऽलुण्ठनोक्त्या जातस्य परिभवस्य शाङ्करवेणाऽऽहनात्
“अक्षमा” नाम नाट्याऽलङ्कारः ।

गर्वं लक्षयति—गर्वं इति । अबलेपजम् = अहङ्कारजनितं, वाक्यं = पदसमूहः-
“गर्वः” नाट्याऽलङ्कृतिः ।

गर्वमुदाहरति—यथेति । तत्रैव = शाकुन्तल एव । सत्त्वैः = दुष्टजन्तुभिः ।
अभिभूयन्ते = पराभावयन्ते । अत्र “ममापि” इत्यनेन अबलेपसूचकवाक्येन गर्वो नाम
नाट्याऽलङ्कारः ।

उद्यमं लक्षयति—कार्यस्येति । कार्यस्य = कस्याऽपि कामं, आरम्भः =
उपक्रमः “उद्यमः” ॥ २०० ॥

अक्षमा—थोड़े भी तिरस्कारको न सहता “अक्षमा” है ।

जैसे शाकुन्तलमें—राजा—हे सत्यवादिन् ! हमने यञ्जूर कर लिया, इनको
प्रतारण कर मैं क्या पाउगा ? शाङ्करव—“अवनति” इत्यादि ।

गर्व—अभिमानसे उतरा वाक्यको “गर्व” कहते हैं ।

जैसे यहीं (शाकुन्तल) पर—राजा—मेरे भवन भी दुष्ट जन्तुओंके
अभिभूत होंगे ? ।

उद्यम—कार्यके आरम्भको “उद्यम” कहते हैं ।

यथा कुम्भाङ्के—

‘रावणः—पश्यामि शोकविवशोऽन्तकमेव तावत् ।’

ग्रहणं गुणवत्कार्यहेतोराश्रय उच्यते ।

यथा विभीषणनिर्भर्त्सनाङ्के—

‘विभीषणः—राममेवाश्रयामि’ इति ।

उत्प्रासनं तूपहासो योऽसाधौ साधुमानिनि ॥ २०१ ॥

यथा शाकुन्तले—

‘शाङ्करवः—राजन् ! अथ पुनः पूर्ववृत्तान्तमन्यसङ्गाद्विस्मृतो भवान् ।

तत्कथमधर्मभीरोर्दारपरित्यागः—’ इत्यादि ।

उद्यममुदाहरति—पश्यामीति । शोकविवशः=मन्युपराधीनः, तावत् अन्तकम्

एव = यमम् एव, पश्यामि । अत्र युद्धरूपकार्यस्य आरम्भसूचनात् “उद्यमः” ।

आश्रयं लक्षयति—ग्रहणमिति । कार्यहेतोः=कर्मकारणात्, गुणवत्=उत्कर्ष-
युक्तं; ग्रहणम् = आश्रयणम् “आश्रय” उच्यते ।

आश्रयमुदाहरति—यथेति । अत्र विभीषणस्य राज्यप्राप्तिरूपकार्यहेतोः श्रीराम-
स्याश्रयणात् आश्रयो नाम नाट्याऽलङ्कारः ।

उत्प्रासनं लक्षयति—उत्प्रासनमिति । साधुमानिनि = य आत्मानं साधुं
मन्यते तस्मिन्, वस्तुतः असाधो = असज्जने । उपहासस्तु = परिहासस्तु “उत्प्रासनं”
नाम नाट्याऽलङ्कारः ॥ २०१ ॥

उत्प्रासनमुदाहरति—यथेति । पूर्ववृत्तं = प्रथममाचरणं, शकुन्तलापरिणय-
रूपमिति भावः । अन्यसङ्गात्=अन्यस्याः (अपरस्याः) स्त्रियाः, सङ्गात् (संसर्गात्) ।
अत्र “सर्वनाम्नो वृत्तिगान्त्रे पुं वद्भावः” इति नियमेन पुं वद्भावः । अधर्मभीरोः=पापकात-
रस्य, भवत इति शेषः । अत्राऽसाधुं परं साधुमानिनं दुष्यन्तं प्रति शाङ्करवस्योपहासात्
“उत्प्रासनम्” ।

जैसे कुम्भाङ्कमें—रावण—शोकसे विवश होकर यमराजका ही दर्शन
करता हूँ ।

आश्रय—कार्यके लिए उत्कर्षयुक्त ग्रहणको “आश्रय” कहते हैं ।

जैसे विभीषणनिर्भर्त्सनाङ्कमें—विभीषण—मैं श्रीरामका ही आश्रय
लेता हूँ ।

उत्प्रासन—अपनेको सज्जन माननेवाले दुर्जनके उपहास करनेको “उत्प्रासन”
कहते हैं ॥ २०१ ॥

जैसे शाकुन्तलमें—शाङ्करव—“राजन् ! दूसरी स्त्रीके सम्पर्कसे आप पूर्व
वृत्तान्तको भूल गये हैं । पापभीष आपसे कैसे पत्नीका परित्याग होगा ?” इत्यादि ।

आकाङ्क्षा रमणीयत्वाद्बस्तुनो या स्पृहा तु सा ।

यथा तत्रैव—

‘राजा—

चारुणा स्फुरितेनायमपरिक्षतकोमलः ।

पिपासतो ममानुज्ञां ददातीव प्रियाधरः ॥’

अधिश्लेषवचःकारी क्षोभः प्रोक्तः स एव तु ॥ २०२ ॥

यथा—

‘त्वया तपस्विचाण्डाल ! प्रच्छन्नवधवतिना ।

न केवलं हतो वाली स्वात्मा च परलोकतः ॥’

स्पृहा लक्षयति—आकाङ्क्षेति । वस्तुतः=कस्याऽपि पदार्थस्य, रमणीयत्वात्=मनोहरत्वात्, या आकाङ्क्षा = इच्छा, सा तु “स्पृहा” ।

स्पृहामुदाहरति—चारुणेति । शकुन्तलादर्शनाऽन्तरं राज्ञो दुष्यन्तस्य स्वगतोक्तिरियम् । अपरिक्षतकोमलः = अपरिक्षतः (केनाऽप्यदष्टः) अत एव कोमलः (मृदुलः), अयं = निकटस्थः, प्रियाधरः = प्रियायाः (दयितायाः शकुन्तलायाः) अधरः (ओष्ठः) । चारुणा = रुचिरेण, स्फुरितेन=सञ्चलनेन, पिपासतः=पानेच्छुकस्य, मम = दुष्यन्तस्य, चतुर्थ्ये षष्ठी, अनुज्ञाम् = आज्ञाम्, ददाति इव = वितरति इव, उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः । अत्र शकुन्तलाऽधरस्य रमणीयत्वाद्दुष्यन्तस्य पानाकाङ्क्षातः “स्पृहा” नाम नाट्याऽलङ्कारः ।

क्षोभं लक्षयति—अधिश्लेषेति । अधिश्लेषवचःकारी = तिरस्कारयुक्तवचनो-त्पादकः, क्षोभः = चाञ्चल्य, सः एव “क्षोभः” प्रोक्तः = अभिहितः ॥ २०२ ॥ ।

क्षोभमुदाहरति—त्वयेति । रामं प्रति वालिन उक्तिरियम् । हे तपस्वि-चाण्डाल = हे तापसमातङ्ग !; प्रच्छन्नवधवतिना = अलक्षितरूपेण हिताकारकेण; त्वया = रामेण, वाली = अहं, केवलम् = एव, न हतः = नो व्यापादितः; अपि तु स्वात्मा च = निजात्माऽपि, परलोकतः = लोकान्तरात्, हतः = व्यापादितः । अत्र वालिन ईहशाधिश्लेषोक्तिकारकक्षोभात् “क्षोभः” नाट्यालङ्कारः ।

स्पृहा—सौन्दर्यके कारण वस्तुकी इच्छाको “स्पृहा” कहते हैं ।

जैसे वहीं (शकुन्तल) पर राजा—किसीसे दष्ट न होनेसे कोमल यह प्रियाका अधर मनोहर स्फुरणसे पान करनेकी इच्छा रखनेवाले मुझको मानों आज्ञा दे रहा है ।

क्षोभ—तिरस्कारयुक्त वचनको प्रकट करनेवाले क्षोभको “क्षोभ” कहते हैं। २०२।

जैसे—हे तपस्विचाण्डाल ! प्रच्छन्न होकर वध करनेवाले तुमने वालीको ही नहीं अपनेको भी परलोकसे नष्ट कर डाला ।

माहावधीरिताथस्य पश्चात्तापः स एव तु ।

यथानतापाङ्के—

‘रामः—

किं देव्या न विचुम्बितोऽस्मि बहुशो मिथ्याभिशाप्तस्तदा ।’ इति ।

उपपत्तिमता हेतारूपन्यासाऽथसिद्धये ॥ २०३ ॥

यथा बध्यशिलायाम्—

‘म्रियते म्रियमाणे या त्वयि जीवति जीवति ।

तां यदीच्छसि जीवन्तीं रक्षामानं ममासुभिः ॥’

पश्चात्तापं लक्षयति—मोहेति । मोहाऽवधीरिताथस्य = मोहन (अज्ञानेन) अवधीरितस्य (तिरस्कृतस्य) अर्थस्य (विषयस्य), पश्चात्तापः = अनुतापः, स एव = ‘पश्चात्ताप’ एव नाट्याऽलङ्कारः ।

पश्चात्तापमुदाहरति—किमिति । मिथ्याऽभिशापेन पश्चात्तापयुक्तस्य रामस्योक्तिरियम् । तदा = तास्मिन्काले । मिथ्याऽभिशाप्तः = प्राप्ताऽलीकाऽभिशापः, अहं = रामः, देव्या = सीतया, किं, बहुशः = अनकवारं, विचुम्बितः = न चुम्बनविषयीकृतः अस्मि । अत्र मोहेन सीतयाऽवधीरिते चुम्बने रामस्य पश्चात्तापात् ‘पश्चात्तापः’ ।

उपपत्तिं लक्षयति—उपपत्तिरिति । अर्थसिद्धये = कार्यनिष्पादनाय, हेतोः = कारणस्य, उपन्यासः = उपस्थापनम् “उपपत्तिः” ॥ २०३ ॥

उपपत्तिमुदाहरति—म्रियत इति । नागानन्दे गच्छाऽर्थं बध्यशिलाया प्रेरितं कञ्चूडनामकं नागं प्रति जीमूतवाहनस्योक्तिरियम् । हे कञ्चूड !, या = स्वदीयां जननी, त्वयि = भवति, म्रियमाणे = प्राणास्त्यजति म्रियते = प्राणास्त्यजति, त्वयि, जीवति = प्राणान् धारयति सति, जीवति = प्राणान्धारयति । सीं = स्वजननीं, जीवन्तीं = प्राणान्धारयन्तीम्, इच्छसि यदि = वाञ्छसि चेत्, मम = जीमूतवाहनस्य, असुभिः = प्राणैः, आत्मानं = स्वं, रक्षामानं = त्रायस्व । अत्र तस्याः (जनन्याः) जीवनार्थं स्वप्राणरक्षणरूपहेतोरूपन्यासात् उपपत्तिर्नाम नाट्याऽलङ्कारः ।

पश्चात्ताप—मोहेति तिरस्कृत विषयके पश्चात्ताप (पछतावा) को “पश्चात्ताप” ही कहते हैं ।

जैसे अनुतापाङ्केमें राम—उस समय झूठमूठ ही दूबित बने हुए मुझको महारानी सीताने क्यों बारं बार चुम्बन नहीं किया ?

उपपत्ति—प्रयोजनकी सिद्धिके लिए हेतुके स्थापनको “उपपत्ति” कहते हैं २०३

जैसे बध्यशिलामें—(जीमूतवाहन कञ्चूडको कहते हैं)—तुम्हारे मरने पर जो मरती है, और तुम्हारे जीनेपर जो जीती रहती है उस (माता) को जीवी हुई रक्षना चाहते हैं तो मेरे प्राणोंसे अपनी रक्षा करो ।

आशंसनं स्यादाशंसा—

यथा श्मशाने—

‘माधवः—

तत्परये यमनङ्गमङ्गलगृहं भूयोऽपि तस्या मुखम् ।’ इति ॥

प्रतिज्ञाव्यवसायकः ।

यथा मम प्रभावस्याम्—

‘वज्रनाभः—

अस्य वक्षः क्षणेनैव निर्मथ्य गद्यानया ।

लीलयोन्मूलयान्वेष भुवनद्वयमद्य वः ॥’

आशंसां लक्षयति—आशंसनमिति । आशंसनम् = अभीष्टविषयसूचनम्, “आशंसा” नाम काव्यालङ्कारः स्यात् ॥

आशंसःमुदाहरति—तदिति । अनङ्गमङ्गलगृहम् = अनङ्गस्य (कामदेवस्य) मङ्गलगृह (कल्याणावासस्थानम्), तस्याः = मालत्याः, तत् = असकृद्दृष्टं, मुखं = वदनं, भूयोऽपि = पुनरपि, पश्यामि = विलोक्यामि ।

अत्राऽभीष्टस्य मालतीमुखदर्शनरूपविषयस्याशंसनात् “आशंसा” ।

अव्यवसायकं लक्षयति—प्रतिज्ञेति । प्रतिज्ञा=कर्तव्यनिश्चयः “अव्यवसायकः” अव्यवसाय एव अव्यवसायकः । अत्र स्वार्थे कः । क्वचित् “व्यवसायकः” इति पाठान्तरं, तत्राऽपि कः ।

अव्यवसायमुदाहरति—अस्येति । एषः = अयम्, अहमिति शेषः । अनया = तनीपवतिन्या, गद्या = कास्वपरपययिणाऽऽयुधेन अस्य = प्रशुभनस्य, वक्षः = उरःस्थलं, क्षणेनैव=अत्रकालेनैव, “अपवर्गे तृतीये”ति तृतीया । निर्मथ्य = संचूर्ण्य, वः = मुष्मकं, सभोव इति शेषः । लीलया=अनायासेनैव, भुवनद्वयं = लोकद्वितयं स्वर्गमर्यादरूपमिति भावः । उन्मूलयामि = उन्मूलितं करोमि । अत्र भवनद्वयोन्मूलनरूपप्रतिज्ञातः “अव्यवसायः” काव्याऽलङ्कारः ।

आशंसा—किसीके अभीष्ट विषयकी सूचना करनेकी “आशंसा” कहते हैं । जैसे श्मशान (मरघट) में माधव—‘कामदेवके मङ्गलमवदन-स्वरूप उस मालतीके मुखको फिर भी देख लेता हूँ” ।

अव्यवसाय—प्रतिज्ञाकी “अव्यवसाय” कहते हैं । जैसे प्रशुभकारकी प्रभावती (नाटिका) में—वज्रनाभ—यह मैं इस प्रशुभके वक्षःस्थल (छाती) को थोड़े ही समयमें चूर चूरकर अनायास ही दोनों (स्वर्ग और मर्याद) लोकोंको उन्मीलित कर देता हूँ ॥

विसर्पो यत्समारब्धं कर्मानिष्टफलप्रदम् ॥ २०४ ॥

यथा वेण्याम्—

‘एकस्यैव विपाकोऽयम्—’ (६-९९ पृ०) इत्यादि ।

कार्यदर्शनमृल्लेखः—

यथा शाकुन्तले—राजानं प्रति—

‘तापसौ—समिधाहरणाय प्रस्थिताभावाम् । इह चारमद्गुरोः कुलपतेः साधिदैवत इव शाकुन्तलयानुमालिनीतीरमाश्रमो दृश्यते । न चेदन्य (था) कार्यातिपातः, प्रधिरय गृह्यतामतिथिसत्कारः’ इति ।

विसर्पं लक्षयति— विसर्पं इति । अनिष्टफलप्रदम् = अरुभीष्टपरिणामकारकं; यत्, कर्म = क्रिया, समारब्धम् = अनुष्ठितं, स “विसर्पः” ॥ २०४ ॥

विसर्पमुदाहरति— एकस्येति । “एकस्यैव विपाकोऽयम्” इत्यादि ।

एकस्य—द्रौपदीकेशग्रहस्य, विपाकः=परिणामः, राजसमूहक्षयरूप इति भावः । द्वितीये=घृष्टेषु अकृतद्रोणकेशग्रहे जाते । अत्र द्रोणकेशग्रहरूपस्य अनिष्टफलप्रदकर्मणः समारम्भात् “विसर्पः” ।

उल्लेखं लक्षयति—कार्यदर्शनमिति । कार्यदर्शनं=कर्मविच्छोकनम्, “उल्लेखः” । क्वचित् “कार्यग्रहणम्” इति पाठान्तरम् ।

उल्लेखमुदाहरति— यथेति । अस्मद्गुरोः=अस्मदाचार्यस्य, कुलपतेर्महाषिकण्यस्येति भावः । साधिदैवतः=अधिदैवतेन (अधिष्ठात्या = देव्या) सह । अनुमालिनीतीरं=मालिनीतीरस्य समीपे, “अनुष्ठत्समया” इत्यव्ययीभावः । अन्यकार्यातिपातः = अन्यकार्यस्य (कार्यान्तरस्य) अतिपातः (अतिक्रमः) । अत्र राज्ञः शाकुन्तलायुक्ताऽऽत्मप्रवेशरूपाकार्यस्य दर्शनात् उल्लेखो नाम नाट्याऽलङ्कारः ।

विसर्पं—अनिष्ट फल देनेवाले कर्मका अनुष्ठान करनेको “विसर्प” कहते हैं ॥ २०४ ॥

जैसे—“एकस्यैव विपाकोऽयम्” इत्यादि ।

उल्लेख—कार्यदर्शनको “उल्लेख” कहते हैं ।

जैसे शाकुन्तलमें—राजा (दुष्यन्त) को दो तपस्वी कहते हैं—“समिधा छानेके लिए हम दोनोंने प्रस्थान किया है । यहाँपर मालिनी नदीके तीरके समीप शाकुन्तलाले अधिदेवतासे युक्तके समान हमारे गुरुजीका आश्रय देखा जाता है । और कार्यका अतिक्रम न हो तो (यहाँपर) प्रवेक कर आप अतिथिसत्कारका ग्रहण करें ॥

—उत्तेजनमितीष्यते ।

स्वकार्यसिद्धयेऽन्यस्य प्रेरणाय कठोरवाक् ॥ २०५ ॥

यथा—‘इन्द्रजिष्णुण्डवीर्योऽसि नाम्नेव बलवानसि ।

धिगिधक्प्रच्छन्नरूपेण युध्यसेऽस्मद्भयाकुलः ॥’

भर्त्सना तु परीवादः—

यथा सुन्दराङ्के—

‘दुर्योधनः—धिग धिक सूत ! किं कृतवानसि ।

वत्सस्य मे प्रकृतिदुर्ललितस्य पापः पापं विधास्यति—’ (वे० सं० ४-५) इत्यादि ।

उत्तेजनं लक्षयति—उत्तेजनमिति । स्वकार्यसिद्धये = निजकर्मसिद्धयर्थम्, अन्यस्य = अपरजनस्य, प्रेरणाय = प्रवृत्तये, कठोरवाक् = पश्यवचनम्, “उत्तेजनम्” इति नाट्याऽलङ्कारः, इष्यते = अभिलष्यते ॥ २०५ ॥

उत्तेजनमुदाहरति—इन्द्रजिह्विति । इन्द्रजितं प्रति लक्ष्मणस्योक्तिरियम् । हे इन्द्रजित् = हे मेघनाथ !, त्वं, चण्डवीर्यः = चण्डं (प्रखण्डम्) वीर्यं (पराक्रमः) पश्य सः, तादृशः = असि, किन्तु नाम्ना एव = इन्द्रजित् इति समाख्यया एव, न तु कर्मणेति भावः । बलवान् = शक्तिसम्पन्नः, असि, तथाऽपि, अस्मद्भयाकुलः = अस्मत् मत् भयं (भीतिः), तेन आकुलः (व्याकुलः) सम, प्रच्छन्नरूपेण = अलक्षितभावेन, युध्यसे = सग्रहरसि, अतः धिक् धिक् = त्वामिति शेषः । त्वां साऽतिशयं निन्दामोति भावः । अत्र लक्ष्मणस्य इन्द्रजिह्वप्ररूपस्वकार्यसिद्धये इन्द्रजितः प्रकाशयुद्धे प्रेरणार्थं कठोरवचनात् “उत्तेजनं” नाम काव्याऽलङ्कारः ।

परीवादं लक्षयति—भर्त्सनेति । भर्त्सना = तर्जनं, “परीवादः” ।

परीवादमुदाहरति—यथेति । वत्सस्येति । पापः = पापी, भीमसेन इति भावः, प्रकृतिदुर्ललितस्य = दुःखेन कृतजालनस्य मे = मम, वत्सस्य = वात्सल्यभाजनस्य, दुःशासनस्य पापम् = अनिष्ट, विधास्यति = करिष्यति । इत्यादि ।

अत्र दुर्योधनकतुं कसूतभर्त्सनया परीवादो नाम नाट्याऽलङ्कारः ।

उत्तेजन—अपने कार्यकी सिद्धिके निमित्त दूसरैको प्रेरणा करनेके लिए कठोर वचनको “उत्तेजन” कहते हैं ॥ २०५ ॥

इन्द्रजित्को लक्ष्मण कहते हैं—“हे इन्द्रजित् ! तू प्रखण्ड बलवाला है, किन्तु नामसे ही इन्द्रजित् है । जो कि हमारे भयसे आकुल होकर अदृश्य रूपसे तू युद्ध कर रहा है । तुझे धिक्कार है धिक्कार है ।

परीवाद—भर्त्सना (घुड़कने) को “परीवाद” कहते हैं ।

जैसे सुन्दराङ्कमें—दुर्योधन—सूत ! तुझे धिक्कार है धिक्कार है । तुपने क्या किया ? “पापी (भीमसेन) स्वभावसे बहुत ही लाड़प्यार किये गये मेरे वात्सल्य-भाजन दुःशासनका पाप (अनिष्ट) करेगा, इत्यादि ।

—नीतिः शास्त्रेण वर्तनम् ।

यथा शाकुन्तले—

दुष्यन्तः—विनीतवेषप्रवेश्यानि तपोवन्तानि ।' इति ।

उक्तस्वार्थस्य यत् स्यादुत्कीर्तनमनेकधा ॥ २०६ ॥

उपालम्भविशेषेण तत् स्यादर्थविशेषणम् ।

यथा शाकुन्तले राजानं प्रति—

'शाङ्करवः—आः कथमिदं नाम, किमुपन्यस्तमिति ? ननु भवानेव
नितरां लोकवृत्तान्तनिष्णातः ।

सतीमपि ज्ञातिकुलैकसंश्रयां जनोऽन्यथा भर्तृमती विशङ्कते ।

अतः समीपे परिशोपुरिष्यते प्रियाप्रिया वा प्रमदा स्वबन्धुभिः ॥'

(अ० शा० ५-१७)

नीति लक्षयात्—नीतिरिति । शास्त्रेण = शास्त्राऽनुसारेण, वर्तनं = वृत्तिः
नीतिनमि काव्याऽलङ्कारः ।

नीतिमुदाहरति—यथेति । विनीतवेषप्रवेश्यानि = विनीतवेषेण (अनुद्धत-
वेषधेन) प्रवेश्यानि (प्रवेशयोग्यानि) । अत्र "हीनाऽन्नवस्त्रवेषः स्यात्सर्वदा गुरु-
सन्निधौ ।" (मनुः २-१९४) इति धर्मशास्त्राऽनुसारेण वर्तनात् "नीतिः" ।

अर्थविशेषणं लक्षयति—उच्यते इति । उक्तस्य=अभिहितस्य, अर्थस्य=विषयस्य,
उपालम्भविशेषेण = निन्दाविशेषेण, कश्चित् "उपालम्भस्वरूपेण" इति पाठान्तरम् । यत्
अनेकधा—बहुवारम्, उत्कीर्तनं = संसूचनं, तत् "अर्थविशेषणं" नाम नाट्याऽलङ्कारः ।

अर्थविशेषणमुदाहरति—यथेति । नितरां=साततशयम् । लोकवृत्तान्तनिष्णातः=
लोकचरित्राऽभिज्ञः ।

सतीमिति । शाङ्करवस्य दुष्यन्तं प्रत्युक्तिरियम् । जनः = लोकः, भर्तृमतीं =
सभर्तृकां स्त्रियं, सतीम् अरि=पतिव्रताम् अपि, ज्ञातिकुलैकसंश्रयां = ज्ञातिकुलं
(पित्रादिबन्धुवंशः) एव एकः (मुख्यः) संश्रयः (आश्रयः) यस्यस्ताम्, अन्यथा =
अन्यप्रकारेण, शाश्वन्तरेण असतीमिति भावः । विजङ्क्षे = संशेते, अतः =

नीति—शास्त्रके अनुसार आचरण करनेको "नीति" कहते हैं ।

जैसे शाकुन्तलमें—दुष्यन्त—सोबनोंमें विनीत वेषसे प्रवेश करना चाहिए ।

अर्थ विश्लेषण—इहं मये विषयका विशेष उल्लेखसे ही अनेक प्रकारसे
उत्कीर्तन है उसे "अर्थविशेषण" कहते हैं ॥ २०६ ॥

जैसे शाकुन्तलमें राजाको शाङ्करव कहते हैं—ओह ! यह कैसे ? क्या
रक्षणा गया ? आप ही लोक चरित्रके अच्छी तरहसे जानकार हैं । "लोक सधवा स्त्रीको
पतिव्रता होनेपर भी वह पितृकुलमें ही मुख्य आश्रय लेती है तो "यह पतिव्रता नहीं है"

प्रोत्साहनं स्यादुत्साहगिरां कस्यापि योजनम् ॥ २०७ ॥

यथा बालरामायणे—

'कालरात्रिकरालेयं स्त्रीति किं विचिकित्ससि ।

तज्जगत्त्रितयं त्रातुं तात ! ताडय ताडकाम् ॥'

साहाय्यं सङ्कटे यत्स्यात् सानुकूल्यं परस्य च ।

अस्मात्कारणात्, प्रिया=वल्लभा, अप्रिया=अवल्लभा वा, प्रमदा = नारी, स्वबन्धुभिः—
आत्मबान्धवैः, पित्रादिभिरिति भावः । परिणेतुः = पत्युः, समीपे = निकटे, इष्यते =
अभिलष्यते । बंशस्थं वृत्तम् ।

अत्र "किमिदमुपन्यस्तम्" इति राजवचनस्योपालम्भविशेषेणाज्ञेकधोक्तीर्तनात्
"अर्थविशेषणम्" ।

प्रोत्साहनं लक्षयति—प्रोत्साहनमिति । उत्साहगिरा = उत्साहोत्पादक-
वाक्येन, कस्याऽपि = जनस्य, योजनं = प्रवर्तनं "प्रोत्साहनं" स्यात् ॥ २०७ ॥

प्रोत्साहनमुदाहरति—कालरात्रिकरालेति । यज्ञरक्षोद्यतं श्रीरामं प्रति विश्वा-
मित्रस्योक्तिरियम् । हे तात=हे वत्स, राम ! कालरात्रिकराला = कालरात्रिः (प्रलय-
समयरजनी) सा इव कराला (भीषणा), "उपमानानि सामान्यवचनैः" इति समासः ।
इयं = ताडका राक्षसी, स्त्री = अबला, इति = एषं, किं = किमर्थं, विचिकित्ससि =
संशेषे, स्त्रीत्वेनेयम् अहस्तव्या न, प्रत्युतः करालत्वेन राक्षसीत्वेन च ह्यन्तर्भवति भावः ।
तत् = तस्मात्कारणात् । जगत्त्रितयं = लोकत्रयं, त्रातुं = रक्षितुं, ताडकां = सुन्दस्त्रियं
राक्षसीं, ताडय = प्रहर । अत्र विश्वामित्रेणोत्साहगिरा ताडकावधे रामस्य योजनात्
"प्रोत्साहनं" नाम नाट्यालङ्कारः ।

साहाय्यं लक्षयति—साहाय्यमिति । सङ्कटे=विपदि, परस्य = अन्यस्य, यत्,
सानुकूल्यम्=अनुकूलतासाहित्यम् । अनुकूलाचरणमिति भावः । तत् "साहाय्यम्" ।

ऐसा सन्देह करता है, इस कारणसे स्त्री पतिकी प्रिया हो वा अप्रिया हो उसे पिता
आदि बन्धु पतिके समीप रहना ही पसन्द करते हैं ।

प्रोत्साहन—उत्साहजनक वाक्यसे किसीकी किसी काममें नियुक्त करनेको
"प्रोत्साहन" कहते हैं ॥ २०७ ॥

जैसे बालरामायणमें—(विश्वामित्र रामको कहते हैं) हे वत्स ! यह
(ताडका) कालरात्रिके सदृश भयङ्कर है, यह स्त्री है (अतः बध्य नहीं है) ऐसी
बन्धुकी आप क्यों करते हैं. इस कारणसे तीन लोकोंकी रक्षा करनेके लिए इस
ताडका को मार डालिए ॥

साहाय्य—सङ्कटमें दूसरेके अनुकूल आचरण करनेको "साहाय्य" कहते हैं ।

यथा वेण्याम्—कृपं प्रति—

‘अरवत्थामा—त्वमपि तावद्ब्राह्मः पार्श्ववर्ती भव ।’

कृपः—‘वाञ्छाम्यहमद्य प्रतिकर्तुंम्—’ इत्यादि ।

अभिमानः स एव ख्यात्—

यथा तत्रैव—

‘दुर्योधनः—मातः किमप्यसदृशं कृपणं वचस्ते—’ इत्यादि ।

—प्रश्रयादनुवर्तनम् ॥ २०८ ॥

अनुवृत्तिः—

यथा शाकुन्तले—

‘राजा—(शाकुन्तलां प्रति) अयि ! तपो वर्धते ?’

साहाय्यमुदाहरति—यथेति । रातः = भूपत्य, दुर्योधनस्येत्यर्थः । पार्श्ववर्ती = निकटवर्ती । प्रतिकर्तुं = प्रतिकार कर्तुंम् ।

अत्र युद्धसङ्घटे कृतस्य दुर्योधनस्याऽनुकर्त्तृत्वात् “साहाय्य” नाम नाट्याऽलङ्कारः ।

अभिमानं लक्षयति—अभिमान इति । अभिमानः = अहङ्कार, स एव “अभिमानः” ।

अभिमानमुदाहरति—मातरिति । दुर्योधनस्य स्वमातरं गान्धारीं प्रत्युक्तिरियम् । असदृशम्=अयोग्यं, कृपणं = अन्नम् । पाण्डवेभ्यो राज्यं दातुं गान्धार्या उक्ते दुर्योधनस्याऽभिमानादभिमानो नाम नाट्याऽलङ्कारः ।

अनुवर्तनं लक्षयति—प्रश्रयादिति । प्रश्रयात् = विनयात्, अनुवृत्तिः = अनुसरणम्, “अनुवर्तन” नाम नाट्याऽलङ्कारः ॥ २०८ ॥

अनुवर्तनमुदाहरति—यथेति । “इदानीमतिथिविशेषलाभेने”ति संस्कृतच्छाया । अत्र राज्ञोऽनुसूयायाश्चोपयोगेण विनयाऽनुवर्तनानुवर्तनम् ।

जैसे बेनी (संहार) में—कृपाचार्यको अश्वत्थामा कहते हैं—‘आप भी राजा (दुर्योधन) के पासमें रहें’ । कृपाचार्य—मैं आज प्रतिकार करनेकी (बदला लेनेकी) इच्छा करता हूँ ।

अभिमान—अभिमान करने को “अभिमान” ही कहते हैं ।

जैसे वहीं (बेनीसंहार) पर दुर्योधन—

‘माताजी ! आपके अयोग्य यह कंसा अन्न वचन है ?’

अनुवर्तन—विनयसे अनुसरण करनेको “अनुवर्तन” कहते हैं ॥ २०८ ॥

जैसे शाकुन्तलमें—राजा—(शाकुन्तलाको कहते हैं) “आपकी तपस्या तो बढ़ रही है ?”

अनुसूया—'दाणि अदिधिविसेसलाहेण' इत्यादि ।

—भूतकार्याख्यानमृतकीर्तनं मतम् ।

यथा बालरामायणे—

'अत्रासीत्फणिपाशबन्धनविधिः शक्त्या भवद्देवरे ।

गाढं वक्षसि ताडिते हनुमता द्रोणाद्रिरत्राहृतः ॥' इत्यादि ।

याञ्जा तु क्वापि याञ्जा या स्वयं दूतमुखेन वा ॥ २०९ ॥

यथा—

'अद्यापि देहि वेदेहीं दयालुस्त्वयि राघवः ।

शिरोभिः कन्दुकक्रीडां किं कारयसि वानरान् ? ॥'

उत्कीर्तनं लक्षयति—भूतेति । भूतकार्याख्यान = भूतकार्यस्य (पूर्ववृत्तस्य)
आख्यानम् (कथनम्) "उत्कीर्तनम्" ।

उत्कीर्तनमुदाहरति—अत्रेति । पुरुषकविमानात् रणस्थलं दर्शयतो रामस्य
मीतां प्रत्युक्तिरियम् । 'हे मृगाक्षि=हे मृगनयने सीते !' अत्र=अस्मिन् स्थाने, फणिपाश-
बन्धनविधिः=इन्द्रजित्कृतः नागपाशबन्धनविधानम्, अश्वयोरिति शेषः । रावणेन, अत्र
भवद्देवरे=भवत्या देवरि लक्ष्मणे, शक्त्या= आयुधविशेषेण, वक्षसि = उरसि, ताडिते =
प्रहृते सति, हनुमता=आञ्जनेनेन, द्रोणाऽद्रिः = ेणपर्वतः, आहृतः = आनीतः । अत्र
श्रीरामेण भूतकार्याख्यानात् "उत्कीर्तनं" नाम नाट्याऽलङ्कारः ।

याञ्जां लक्षयति—याञ्जेति । क्वाऽपि = कुत्राऽपि अने, स्वयम् = आत्मना,
दूतमुखेन = सन्देहद्वारा वा, या याञ्जा = प्रार्थना, सा "याञ्जा" नाम नाट्याऽ-
लङ्कारः ॥ २०९ ॥

याञ्जामुदाहरति—अद्याऽपीति । अङ्गददूतमुखेन श्रीरामो रावणं याचते ।
हे रावण !, स्वम्, अद्याऽपि, वेदेहीं=जानकीं, देहि = मत्प्रमिति शेषः । स्वयि = विषये,
राघवः, दयालुः = कृष्णिकः । याञ्जाऽनङ्गीकारे परिणाममाह—वानरान् = कपीन्,
वानरैर्वा, "हृकौरन्यतरस्याम्" इति सूत्रेण इति विकल्पेन कर्मसंज्ञायां द्वितीया । शिरोभिः=

अनुसूया—'इस समय अतिधिविशेषके लाभसे (तपस्या बढ़ रही है) इत्यादि ।

उत्कीर्तन—बोते हुए कार्यके कथनको "उत्कीर्तन" कहते हैं ।

जैसे बालरामायणमें—(राम सीतासे कहते हैं)—"हे सीते ! इस स्थानमें
इन्द्रजित्ने नागपाशमें फाँस लिया था । यहाँपर रावणके तुम्हारे देवर (लक्ष्मण) को
शक्तिसे छातीमें ताडन करनेपर हनुमान्जी द्रोणपर्वत लाये थे" । इत्यादि ।

याञ्जा—जो कहीं स्वयम् वा दूतके मुखसे याचना की जाय उसे "याञ्जा"
कहते हैं ॥ २०९ ॥

जैसे—(अङ्गदके मुखसे श्रीराम रावणसे याचना करते हैं) हे रावण ! अभी

परिहार इति प्राक्तः कृतानुचितमार्जनम् ।

यथा—

‘प्राणप्रयाणदुःखार्तं उक्तवानस्यनक्षरम् ।
तत्क्षमस्व विभो ! किं च सुप्रीवस्ते समर्पितः ॥’

अवधीरितकर्तव्यकथनं तु निवेदनम् ॥ २१० ॥

यथा राघवाभ्युदये—

‘लक्ष्मणः—आर्य ! समुद्राभ्यर्थनया गन्तुमुद्यतोऽसि । तत्किमेतत् ?’

दशसंखर्कः, स्वमस्तर्कः, क्रीडा=खेला, किं कारयसि । अत्र दूतमुखेन रामकृतयाज्ञाया
“याज्ञा” ॥

परिहार लक्षयति—परिहार इति । कृतानुचितमार्जनं=कृतस्य (विहितस्य)
अनुचितस्य (अयुक्तस्य) कर्मणो मार्जनं=परिहारः, परिहारो नाम नाट्याऽलङ्कारः ।

परिहारमुदाहरति—प्राणेति । रामशराहतस्य त्रियमाणस्य बालिनः श्रीराम
प्रत्युक्तिरियम्, हे राम !, प्राणप्रयाणदुःखार्तः=प्राणप्रयाणे (अयुभोक्षणसमये) यत्
दुःख (वेदना) तेन आर्तः (पीडितः) सन्, यत् अनक्षरम् = अवाच्यं, “त्वया
तपस्विचाण्डाले”त्यादिवाक्यरूपम्, उक्तवान् = अभिहितवान्, अस्मि, तद् = अनक्षरं,
क्षमस्व=मर्षय, किं च, हे विभो = हे प्रभो ! सुप्रीवः = मदनुजः, ते=तुभ्यं, समर्पितः=
दत्तः । अत्र बालिनःकृतस्यानुचितस्य मार्जनात् “परिमार्जनम्” ।

निवेदनं लक्षयति—अवधीरितेति । अवधीरितकर्तव्यकथनम् = अवधीरितम्
(अवज्ञातम्) यत् कर्तव्यं (कृत्यम्) तस्य कथनं (प्रतिपादनम्) तत् “निवेदनं”
नाम नाट्याऽलङ्कारः ॥ २१० ॥

निवेदनमुदाहरति—यथेति । अत्र पुराऽवज्ञातस्य समुद्रसमीपगतस्य कर्तव्यत्व-
कथनात् “निवेदनम्” ।

श्री सीताजीको दे दो । तुमपर रामचन्द्रजी दयालु हैं । बानरोंसे अपने मस्तकीकी बंधों
गेंदकी क्रीडा कराते हो ।

परिहार—किये गये अनुचित कार्यके मार्जनको “परिहार” कहते हैं । जैसे—
(अन्तकालमें वाली रामको कहला है) हे प्रभो ! प्राण जानेके समयमें वेदनासे पीडित
होकर मैंने जो अवाच्य बचन कहा है उसे आप क्षमा करें । (भाई) सुप्रीवको मैंने
आपको सौम दिया है ।”

निवेदन—तिरस्कृत कर्तव्यके कथनको “निवेदन” कहते हैं ॥ २१० ॥

जैसे राघवाभ्युदयमें—लक्ष्मण (रामको कहते) आर्य ! आप समुद्रकी
प्रायणसे जानेके लिए उद्यत हो रहे हैं “यह क्या है” ? ।

प्रवर्तनं तु कार्यस्य यत्स्यात्साधुप्रवर्तनम् ।

यथा वेण्याम्—

‘राजा— कञ्चुकिन् ! देवस्य देवकीनन्दनस्य बहुमानाद्वत्सस्य भीम-
सेनस्य विजयमङ्गलाय प्रवर्तन्तां तत्रोचिताः समारम्भाः ।

आख्यानं पूर्ववृत्तोक्तिः—

यथा तत्रैव—

‘देशः सोऽयमरातिशोणितजलैर्यस्मिन् ह्रदाः पूरिताः—’

(वे० सं० ३-३३) । इत्यादि ।

—युक्तिरर्थावधारणम् ॥ २११ ॥

प्रवर्तनं लक्षयति—प्रवर्तनमिति । कार्यस्य = कस्यचित्कर्मणः, यत् साधु-
प्रवर्तनं = समीचीनाऽऽरम्भः, तत् “प्रवर्तनं” नाट्याऽलङ्कारः ।

प्रवर्तनमुदाहरति—यथेति । बहुमानात्=अधिकसत्कारात्, उचिताः=संयोग्याः
समारम्भाः = समीचीनकर्माणि । अत्र माङ्गलिककार्यस्य साधुप्रवर्तनात् “प्रवर्तनम्” ।

आख्यानं लक्षयति—आख्यानमिति । पूर्ववृत्तोक्तिः = पूर्ववृत्तस्य (अतीत-
वृत्तान्तस्य) उक्तिः (कथनम्) “आख्यानं” नाम नाट्याऽलङ्कारः ।

आख्यानमुदाहरति—यथेति । अरातिशोणितजलैः = अरातीनां (शत्रूणाम्)
शोणितानि (रुधिराणि) एव जलानि (सलिलानि) । तैः । अत्राश्वत्थाम्नः परशुराम-
कृतपूर्ववृत्तोक्तेराख्यानम् ।

युक्तिं लक्षयति—युक्तिरिति । अर्थावधारणम् = अर्थस्य (विषयस्य)
अवधारणं (कर्तव्यत्वनिश्चयः) ‘युक्ति’ नाम नाट्याऽलङ्कारः ॥ २११ ॥

प्रवर्तनं—किसी भी कार्यको अच्छी तरहसे आरम्भ करनेको प्रवर्तन”
कहते हैं ।

जैसे वेणी (संहार)में—राजा (युधिष्ठिर) “कञ्चुकिन् ! भगवान् देवकी-
नन्दन (कृष्णजी) के अधिक सम्मान करके वत्स भीमसेनके विजयमङ्गलके लिए उसमें
उचित कार्य किये जाय” ।

आख्यान—अतीत वृत्तान्तके कथनको “आख्यान” कहते हैं ।

जैसे वहाँपर—“यह वही देश है, जिसमें शत्रुओंके रुधिर जलोंसे तालाब भरे
गये हैं ।” इत्यादि ।

युक्ति—विषयकी कर्तव्यताके निश्चयको “युक्ति” कहते हैं ।

जैसे वहाँ (वेणी संहार में)—

यथा तत्रैव—

‘यदि समरमपास्य नास्ति मृत्योर्भयमिति युक्तमितोऽन्यतः प्रयातुम् ।

अथ मरणमवश्यमेव जन्तोः किमिति मुधा मलिनं यशः कुरुष्वम् ॥’ (३६) ।

प्रहर्षः प्रमदाधिक्यं—

यथा शाकुन्तले—

‘राजा—तस्मिन्निदानीमात्मानं पूर्णमनोरथ नाभिनन्दामि ।’

—शिक्षा स्यादुपदेशनम् ।

यथा तत्रैव—

‘सहि ! ण जुत्तं अस्समवासिणो जणस्स अकिदसककारं अदिधिविसेसं उरिमिअ सच्छन्ददो गमनम्’ ।

युक्तिमुदाहरति—यथेति । कुक्षेत्रे समं भूमौ गलायनपराप्ररपतीनुद्दिश्याऽ-
ववस्थाप्यन उचितरियम् । समरं = युद्धम्, अपास्य = त्यक्त्वा, मृत्योः = मरणात्, भयं =
भीतिः, नास्ति यदि = नास्ति चेत्, तद्दि हतः = अस्मात्, समरादित्यर्थः ।
अन्यतः अन्यस्मिन् स्थले, प्रयातुं = गन्तुं, युक्तम् = उचितम् । अथ = पक्षान्तरे,
जन्तोः = जननशीलस्य प्राणिनः, मरणं = मृत्युः, अवश्यम् एव = ध्रुवम् एव, तद्दिः
किमिति = केन कारणेन, यशः = कीर्ति, मुधा = व्यर्थ, मलिनं = मलीमसं, कुरुष्वं =
सम्पादयिष्वम् । पुष्पिताग्रा वृत्तम् । अत्र युद्धं कर्तव्यमेवेत्यर्थाऽवधारणात् युक्तिः ।

प्रहर्षं लक्षयति—प्रहर्षं इति । प्रमदाऽऽधिक्यं=प्रमदस्य (हर्षस्य) आधिक्यम्
(अधिकता) “प्रहर्षः” इति ।

प्रहर्षमुदाहरति—यथेति । अत्र राज्ञः पत्नीपुत्रलाभेन हर्षाधिक्यात् प्रहर्षो नाम
नाट्याऽलङ्कारः ।

उपदेशनं लक्षयति—क्षिप्तेति । शिक्षा = उपदेशकरणम् “उपदेशनम्” ।

उपदेशनमुदाहरति—यथेति । “सहि ! न युक्तमाश्रमवासिनो जनस्याऽकृत-
सत्कारमतिथिविशेषमुज्जित्वा स्वच्छन्दतो गमनम्” इति संस्कृतच्छाया । स्वच्छन्दताः
आत्माऽधिप्रायाऽनुसारेण, स्वातन्त्र्येणेति भावः । अत्र शाकुन्तलां प्रत्यनसूयाया उपदेशाना-
दुपदेशनं नाम नट्याऽलङ्कारः ।

‘युद्धको छोड़कर मृत्युका भय नहीं तो अन्यत्र जाना उचित है, परन्तु जन्तुका
अवश्य ही मरण है तो क्यों अपने यत्नको मलिन करते हो ?’

प्रहर्षं—हर्षकी अधिकताको “प्रहर्षं” कहते हैं ।

कैसे शाकुन्तलमें राजा (कुक्षेत्र)—‘तब क्यों इस समय पूर्ण मनोरथ-
वाले अपनेको अभिनन्दन न करें ?’ !

उपदेशनं—शिक्षा करनेकी “उपदेशन” कहते हैं ।

कैसे वही (शाकुन्तल) पर—‘सहि ! आश्रममें रहनेवालेको अतिथिकः
सत्कार किये बिना स्वच्छन्द होकर जाना उचित नहीं है’ ।

एषां च लक्षणनाट्यालङ्काराणां सामान्यतः एकरूपत्वेऽपि भेदेन व्यपदेशो गड्डालिकाप्रवाहेण ।

एषु च केषांचिद्गुणालङ्कारभावसन्ध्यङ्गविशेषान्तर्भावेऽपि नाटके प्रयत्नतः कर्तव्यत्वात्तद्विशेषोक्तिः ।

एतानि च—

पञ्चसन्धि चतुर्वृत्ति चतुःषष्ट्यङ्गसंयुतम् ।

षट्त्रिंशलक्षणोपेतमलङ्कारोपशोभितम् ॥

भूषणनाट्यालङ्काराऽऽदिविषये विशेषमाह—एषामिति ।

एषां = पूर्वोक्तानां, लक्षणा-नाट्यालङ्काराणां = भूषणादिलक्षणानाम्, आशीरा-दिनाट्यालङ्काराणां च, सामान्यतः = नाट्यभूषणहेतुस्वरूपसाधारणधर्मात्, एकरूपत्वेऽपि = समानस्वरूपत्वेऽपि, भेदेन व्यपदेशः = इदं लक्षणमयमलङ्कार इति पार्यक्येन व्यवहारः; गड्डालिकाप्रवाहेण = गड्डालिका (मेघी) तत्प्रवाहेण = (तत्प्रचलनेन) यथा गड्डालिका एका अपरा, तां च अन्याम अगृह्णति, तासां गताऽनुगतन्यायेन भेदः ।

ननु भूषणस्य यथायथं गुणेऽलङ्कारे च, शोभायाः श्लेषे, विशेषणस्य विशेषोक्त्य-लङ्कारे च, एवमाशीरादिनाट्यालङ्काराणामाशीरालङ्कारेषु, एषं च युवत्वादीनां युक्त्यादिसन्ध्यङ्गेषु चाऽन्तर्भावे सिद्धे पुनरुपादानं किमर्थमिति । संशयं समाधत्ते—एषु चेति । एषु लक्षण-नाट्यालङ्कारेषु, केषांचित् = भूषणाद्याशीरादीनां, गुणालङ्कार-भाव-सन्ध्यङ्गविशेषान्तर्भावेऽपि = तेषु तेषु गुणेषु अलङ्कारेषु, भावेषु सन्ध्यङ्गविशेषेषु अन्तःपातित्वेऽपि, नाटके च = लक्षणे, प्रयत्नतः = प्रयासतः, कर्तव्यत्वात् = करणीयत्वात्, विशेषोक्तिः = भेदेनोक्तिः ।

एतानि च । एतानि = पञ्चसन्ध्यादीनि । अत्रयं कर्तव्यानीति पदद्वयेन सम्बन्धः । अत्रार्थे भरतमुनिवाक्यं प्रमाणमिति—पञ्चसन्धोक्तिः । पञ्चसन्धि = पञ्च (पञ्च-संख्यकाः) सन्धयः (पञ्चसन्ध्याद्यः) यस्मिंस्तत्, तादृशं “नाटकं कुर्यात्” इत्यत्र सम्बन्धः, एव परत्राऽपि । चतुर्वृत्ति = चतस्रः (चतुःसंख्यकाः) वृत्तयः (कैतव्या-दयः) यस्मिंस्तत् । चतुःषष्ट्यङ्गसंयुतं = चतुःषष्ट्यङ्गैः (मुख्यादिपञ्चसन्ध्यङ्गैः) संयुतम् (सहितम्) । षट्त्रिंशलक्षणोपेतं = षट्त्रिंशलक्षणैः (भूषणादिभिः) उपेतम् (संयुक्तम्) । अलङ्कारोपशोभितम् = अलङ्कारैः (आशीरादिभिः) उपशोभितम् ।

ये लक्षण और नाट्यालङ्कार नाट्यके भूषण रूप हैं अतः सामान्यतः एकरूप ही हैं तो भी इनका भेदसे व्यवहार भेदिया-घसान न्यायसे हैं । इनमें कई गुण, अलङ्कार, भाव और सन्धिके अङ्गोंमें अन्तर्भूत हो सकते हैं, तो भी नाटकमें प्रयत्न पूर्वक कर्तव्य होनेसे इनकी विशेष रूपसे उक्ति हुई है । ये—पाँच सन्धयोक्ति, चार वृत्तयोक्ति चौबठ अङ्गोक्ति

महारसं महाभोगमुदात्तरचनान्वितम् ।
 महापुरुषसत्कारं साध्वाचारं जनप्रियम् ॥
 सुश्लिष्टसन्धियोगं च सुप्रयोगं सुखाश्रयम् ।
 मृदुशब्दाभिधानं च कविः कुर्यात्तु नाटकम् ॥

इति मुनिनोक्तत्वात्नाटकेऽवश्यं कर्तव्यान्येष ।

वीथ्यङ्गानि वक्ष्यन्ते ।

लास्याङ्गान्याह—

गेयपदं स्थितपाठ्यमासीनं पुष्पगण्डिका ॥ २१२ ॥

(सञ्जातशोभम्) । महारस=महान् (शृङ्गारो वीरो वा) रसः (अलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः) यस्मिस्तत् । महाभोगं = महान् (विपुलः) भोगः (विलासः) यस्मिस्तत् । उदात्तरचनाञ्चितम् = उदात्ता (उत्कृष्टा) या रचना (निमित्तिः) तया अन्वितम् । युक्तम् । महापुरुषसत्कारं=महापुरुषस्य (धीरोदात्तनायकस्य) सत्कारः (आदरः, गुणवर्णनरूप इति भावः) यस्मिस्तत् । साध्वाचारं=साधुः (शास्त्रसम्मतः) आचारः (व्यवहारः) यस्मिस्तत् । जनप्रियं = लोकाऽभीष्टितम्, सुश्लिष्टसन्धियोगं = सुश्लिष्टः (सुबद्धः) सन्धियोगः (सुखादिसन्धिसम्बन्धः) यस्मिस्तत् । सुप्रयोगं = शोभनः प्रयोगः (अभिनयः) यस्मिस्तत्, सुखाश्रयं = हर्षाऽधिकरणभूतम् । मृदुशब्दाभिधानं = मृदुशब्दानां (कोमलपदानाम्) अभिधानं (रचनम्) यस्मिस्तत् "मृदुशब्दातिपातम्" इति पाठान्तरे मृदुशब्दानाम्, अतिपातः (विस्तारः) यस्मिस्तदित्यर्थः । एतादृशं नाटकं = रूपकं, कविः, कुर्यात् = विदधीत ॥

मुनिना=भरतमहर्षिणा । अवश्यं कर्तव्यान्येवेति । मुनिना सन्ध्यङ्गनाट्यलक्षण-नाट्यालङ्काराणां पृथगभिधानात्सन्ध्यङ्गविशेषाश्च नावश्यकानि इति प्रागेवोक्तत्वात्नाट्य-लक्षण-नाट्यालङ्काराणां अवश्यं कर्तव्या इति भावः ।

वीथ्यङ्गानीति । वक्ष्यन्ते = अभिधास्यन्ते "अस्यास्त्रयोदशाऽङ्गानि" इत्यादि-नेति शेषः ।

लास्याऽङ्गान्याह—गेयपदाति । गेयपदं, स्थितपाठ्यम्, आसीनं, पुष्प-गण्डिका ॥ २१२ ॥

छत्तोस लक्षणोऽसि युक्त, अलङ्कारोऽसि उपशोभित, शृङ्गार आदि रसो युक्त, विपुल विलाससे सम्पन्न, उत्कृष्ट रचनासे युक्त, महापुरुषके गुणोके वर्णनस्वरूप, शास्त्रसम्मत आचार-सहित, लोकप्रिय, सुबद्ध मुख आदि सन्धियोऽसि युक्त, सुन्दर अभिनयवाला वीर कोमल शब्दोके प्रयोगसे सम्पन्न नाटककी रचना कविको करनी चाहिए मुनिके ऐसे कथनसे इनको नाटकमें अवश्य करना ही चाहिए । वीथीके अङ्गोंको पीछे कहेंगे ।

लास्यके अङ्गोंको कहते हैं—गेयपद, स्थितपाठ्य, आसीन, पुष्पगण्डिका ॥२१२॥

प्रच्छेदकस्त्रिगूढं च सैन्धवारुण्यं द्विगूढकम् ।

उत्तमोत्तमकं चान्यदुक्तप्रत्युक्तमेव च ॥ २१३ ॥

लास्ये दशविधं ह्येतदङ्गमुक्तं मनीषिभिः ।

तत्र—

तन्त्रीभाण्डं पुरस्कृत्योपविष्टस्यासने पुरः ॥ २१४ ॥

शुद्धं गानं गेयपदम्—

यथा—

गौरीगृहे वीणां वादयन्ती मलयवती—

‘उत्फुल्लकमलकेसरपरागगौरवृते ! मम हि गौरि !

अभिवाञ्छित प्रसिध्यतु भगवति ! युष्मत्प्रसादेन ॥’

प्रच्छेदकः, त्रिगूढं, सैन्धवं, द्विगूढम्, उत्तमोत्तमकम्, उक्त-प्रत्युक्तम् ॥ २१३ ॥

लास्ये—सामान्यनृत्ये, “स्त्रीनृत्यं लास्यमुच्यते” इत्युक्तेः स्त्रीनृत्ये वा, एतत्= पूर्वोक्तं, दशविधं—दशप्रकारम्, अङ्गम्=अवयवः, मनीषिभिः = विद्वद्भिः, उक्तं = प्रतिपादितम् ।

गेयपद लक्षयति—गेयपदमिति । तन्त्रीभाण्डं—वीणायन्त्रं, पुरस्कृत्य=आगे निधाय, पुरः = देवाद्यग्रे, आसद्=उपवेशनस्थाने, उपविष्टस्य = निषण्णस्य, जनस्य, शुष्कं = नृत्यरहितं, शुष्कम्=अनुकरणीयमित्यनन्तदासाः । “शुद्धम्” इति पुस्तकान्तर-पाठस्तत्र निर्दोषमित्यर्थः । गानं = गीतं, “गेयपदं” नाम लास्याङ्गम् ।

गेयपदमुदाहरति—उत्फुल्लेति । नागानन्दगाठकस्य पद्यमिदम् । नायिका मलयवती गायति—उत्फुल्लेत्यादिः = उत्फुल्लकमलस्य (विकसितपत्रस्य) यः केसर-परागः (किञ्चलकरजः) स इव गौरी (गौरवर्णा) वृतिः (कान्तिः) यस्याः सा, तस्मद्बुद्धी । हे गौरि=हे पार्वति ! युष्मत्प्रसादेन—भवन्ननुग्रहेण, मम, अभिवाञ्छितम्= अभीष्ट, प्रसिध्यतु = सम्पद्यताम् । गायता वृत्तम् ।

प्रच्छेदक, त्रिगूढ, सैन्धव, द्विगूढक, उत्तमोत्तमक, उक्तप्रत्युक्त ॥ २१३ ॥

लास्यमें विद्वानोंने इन दश अङ्गोंको कहा है । उनमें—

गेयपद—वीणायन्त्रके आगे रखकर आसनमें बैठे हुए व्यक्तिके नृत्यरहित गानको “गेयपद” कहते हैं ॥ २१४ ॥

जैसे गौरीमन्दिरमें बीन बजाती हुई मलयवती—(नागानन्दमें) विकसित कमलके केसरके परागके सदृश गौर कान्तिशाली हे गौरि ! आपके अनुग्रहसे मेरा अभीष्ट सिद्ध हो ।

—स्थितपाठ्यं तदुच्यते ।

मदनोत्तापिता यत्र पठति प्राकृतं स्थिता ॥ २१५ ॥

अभिनवगुप्तपादास्वाहुः—

उपलक्षणं चैतत् । क्रोधोद्भ्रान्तस्यापि प्राकृतपाठनं स्थितपाठ्यम् । इति ।

निखिलातोद्यरहितं शोकचिन्तान्दिताश्रला ।

अप्रसाधितगात्रं यदासीनासीनमेव तत् ॥ २१६ ॥

आतोद्यमिश्रितं गेयं छन्दसि विविधानि च ।

स्थितपाठ्यं लक्षयति—स्थितपाठ्यमिति । यत्र=यस्मिन्, मदनोत्तापिता = कामसन्तापिता नारी, स्थिता = उस्थिता सती, प्राकृतं = प्राकृतभाषां पठति, तत् “स्थितपाठ्यं” नाम लास्याङ्गम् ॥ २१५ ॥

उदाहरति—“तुल्येण श्राणे हिप्रसम्” इत्यादि (अभिज्ञा० ३-१३) अभिनवगुप्तपादमते—“उपलक्षणं चैतत्” । स्वप्रतिपादकत्वे सति स्वैतरप्रतिपादकत्वम् उपलक्षणत्वम्, तेन हि न केवलं मदनोत्तापितायाः, क्रोधोद्भ्रान्ताया अपि नार्याः प्राकृत-पाठनं स्थितपाठ्यमिति भावः ।

आसीनं लक्षयति—निखिलेति । शोकचिन्ताऽन्विता = शोकेन (मन्थुता) चिन्तया (आछ्यानेन) च अन्विता (युक्ता) । अबला=नारी, आसीना=उपविष्टा सती, निखिलाऽऽतोद्यरहितं = निखिलं (समस्तम्) यत् आतोद्यं (वादित्रम्) तेन रहितं (मूढ्यं) यथा तथा, अप्रसाधितगात्रम्=अप्रसाधितम् (अभूषितम्) गात्रं (शरीरम्) यस्मिन् कर्मणि, तद्यथा तथा । यापतीति शेषः । तत् एव ‘आसीनं’ नाम लास्याङ्गम् उदाहरणं मूढ्यम् ॥ २१६ ॥

पुरुषगण्डिकां लक्षयति—प्रातोद्यमिश्रितमिति । यत्र, आतोद्यमिश्रितं=वादित्र-सहितं, गेयं = गानं, विविधानि = अनेकप्रकाराणि, छन्दसि = गायत्र्यादीनि पद्यानि,

स्थितपाठ्यं—जहाँपर कामसन्तप्त कोई स्त्री खड़ी होकर प्राकृतका पाठ करती है उसे ‘स्थितपाठ्य’ कहते हैं ॥ २१५ ॥

अभिनवगुप्त आचार्यने कहा है—‘यह उपलक्षण है । क्रोधसे उद्भ्रान्त स्त्रीके प्राकृतपाठ भी स्थितपाठ्य हो सकता है’ ।

आसीन—शोक और चिन्तासे युक्त स्त्री बैठकर शरीरको भूषित किये बिना और बाजा न बजाकर जो गायती है उसे ‘आसीन’ कहते हैं ॥ २१६ ॥

पुरुषगण्डिका—जहाँपर बाजाके साथ गाना, और अनेक छन्द और स्त्री

स्त्रीपुंसयोर्विपर्यासचेष्टितं पुष्पगण्डिका ॥ २१७ ॥
अन्यासक्तं पतिं मत्वा प्रेमविच्छेदमन्युना ।
वीणापुरःसरं गानं स्त्रियाः प्रच्छेदको मतः ॥ २१८ ॥
स्त्रीवेषधारिणां पुंसां नाट्यं श्लक्ष्णं त्रिगूढकम् ।

यथा मालत्याम्—

‘मकरन्दः—एषोऽस्मि मालती संवृतः ।’

कश्चन भ्रष्टसंकेतः सुव्यक्तकरणान्वितः ॥ २१९ ॥

स्त्रीपुंसयोः—योषापुरुषयोः, विपर्यासचेष्टितं = विपर्यासेन (वैपरीत्येन) चेष्टितं भवति स्त्रीकृतं पुरुषस्य, पुरुषकृतं च स्त्रियाश्चेष्टितमिति भावः, सा ‘पुष्पगण्डिका’ नाम लास्याऽङ्गम् । उदाहरणमन्वेषणीयम् ॥ २१७ ॥

प्रच्छेदकं लक्षयति—अन्यासक्तमिति । पतिं = स्वामिनम्, अन्यासक्तम् = अन्यस्याम् (स्वमिन्नायाम्) आसक्तम् (तत्परम्), मत्वा = ज्ञात्वा, प्रेमविच्छेद-मन्युना = प्रणयभङ्गशोकेन, वीणापुरःसरं = वीणावादनपूर्वकं, स्त्रियाः = नार्या, यद् गानं = गीतं, तत् ‘प्रच्छेदक’ नाम लास्याऽङ्गम् । उदाहरणं भर्तृहरिनिबंदे नाटके भानुमत्या गानम् ॥ २१८ ॥

त्रिगूढकं लक्षयति—स्त्रीवेषेति । स्त्रीवेषधारिणां = नारीनेपथ्यधारकाणां, पुंसां = पुरुषाणां, श्लक्ष्णं = मनोहरं, नाट्यं = स्त्रीरूपेणाऽभिनयः, ‘त्रिगूढक’ नाम लास्याऽङ्गम् । त्रयो वाश्वेषव्यवहाराः गूढा यस्मिंस्तत् त्रिगूढकमिति व्युत्पत्तिः । शेषा-द्विभाषा” इति समासात्तः कप् ।

त्रिगूढकमुदाहरति—यथेति । मालत्यां = मालतीमाद्ये ।

संन्धवं लक्षयति—कश्चनेति । भ्रष्टसंकेतः=च्युतसंकेतः, सुव्यक्तकरणान्वितः=सुव्यक्तं (सुस्पष्टम्) यत् करणं (वीणादिवादनक्रिया) तेन अन्वितः ॥ २१९ ॥—

और पुरुषकी विपरीत चेष्टा होती है उसे ‘पुष्पगण्डिका’ कहते हैं ॥ २१७ ॥

प्रच्छेदक—जहाँपर पतिको दूसरी स्त्रीमें आसक्त सनक्षकर प्रणयके भङ्गके शोकसे स्त्री वीन बजाकर गाना गाती है, उसे ‘प्रच्छेदक’ कहते हैं ॥ २१८ ॥

त्रिगूढ—स्त्रीके वेषको धारण करनेवाले पुरुषोंके मनोहर नाट्य-(स्त्रीरूपसे अभिनय) को ‘त्रिगूढक’ कहते हैं ।

जैसे मालती (माधव)में—मकरन्द—‘यह मैं मालती हूँ’ ।

संन्धव—भ्रष्ट संकेतवाला कोई पुरुष स्पष्ट वीन आदि बाजा बजानेके बंधसे युक्त होकर ॥ २१९ ॥—

प्राकृतं वचनं वक्ति यत्र तत्सैन्धवं मतम् ।

करणं बीजादिक्रिया ।

चतुरस्रपदं गीतं मुखप्रतिमुखान्वितम् ॥ २२० ॥

द्विगूढं रसावभाष्यम्—

—उत्तमोत्तमकं पुनः ।

कोपप्रसादजमधिक्षेपयुक्तं रसोत्तरम् ॥ २२१ ॥

हावहेलान्वितं चित्रश्लोमबन्धमनोहरम् ।

तादृशः कश्चन = जनः, यत्र = यास्मिन्, प्राकृतं = प्राकृतभाषात्मकं, वचनं = वाक्यं, वक्ति = परिभाषते, तत् "सैन्धवं" नाम लास्याऽङ्गं, मतम् = अभिमतम् । उदाहरणं गवेषणीयम् ।

द्विगूढं लक्षयति—चतुरस्रपदमिति । चतुरस्राणि (विदग्धमनोहराणि) पदानि (शब्दाः) यस्मिंस्तत् । यद्वा चतुरस्रपदं = पूर्णसप्तस्वरम्, अथवा पादचतुष्टया-
न्वितम्, किं वा नामाख्यातोपसर्गनिपातात्मकपदयुक्तम् । मुखप्रतिमुखान्वितं=मुखप्रति-
मुखसन्धिद्वययुक्तम् ॥ २२० ॥

रसभावाद्यमं-रसेन (शृङ्गारादिना) भावेन (रत्यादिना च) आद्यं (सम्पन्नम्) गीतं "द्विगूढं" नाम लास्याऽङ्गम् । द्वौ रसभावावौ गूढौ यस्मिंस्तदिति न्युत्पत्तिः ॥

उत्तमोत्तमकं लक्षयति—उत्तमोत्तमकमिति । कोपप्रसादजं=कोपात् (क्रोधात्) श्रद्धादात् (प्रसन्नतायायाः) वा जातम् (उत्पन्नम्), अधिक्षेपयुक्तम् = अधिक्षेपेण (तिरस्कारेण) युक्तम् (उपेतम्), अस्य विशेषणस्य कोपजस्य एव अन्वितत्वम् । तथा रसोत्तरं = रसः (शृङ्गारादिः) उत्तरः (श्रेष्ठः) यस्मिंस्तत् । तादृशम् उत्तमो-
त्तमकं नाम लास्याऽङ्गम् ॥ २२१ ॥

उक्तप्रत्युक्तं लक्षयति—हावहेलाऽन्वितमिति । हावहेलाऽन्वितं = हाव-
हेलाभ्यां=तृतीयपरिच्छेदोक्ताभ्यां नायिकाया अङ्गजालङ्काराभ्याम् अन्वितम् (युक्तम्),
चित्रश्लोकबन्धमनोहरं = चित्रः (विचित्रः) यः श्लोकबन्धः (पद्यबन्धः) तेन

बहौ प्राकृत भाषाका वाक्य बोलता है उसे "सैन्धवं" कहते हैं ।

द्विगूढं—विदग्धोंको मनोहर पदोंसे युक्त, मुख और प्रतिमुख सन्धिसे सङ्गित और भावसे सम्पन्न गीतको "द्विगूढं" कहते हैं ।

उत्तमोत्तमकं—कोपसे वा प्रसन्नतासे युक्त, तिरस्कारसे सङ्गित, श्रेष्ठ रससे युक्त लास्याऽङ्गको "उत्तमोत्तमकं" कहते हैं ॥ २२१ ॥

उक्तप्रत्युक्तं—हाव और हेला नामक स्त्रीके अङ्गज अलङ्कारोंसे युक्त, विचित्र

उक्तिप्रत्युक्तिसंयुक्तं सोपालम्भमलीकवत् ॥ २२२ ॥

विलासान्वितगीतार्थयुक्तप्रत्युक्तमुच्यते ।

स्पष्टान्युदाहरणानि ।

एतदेव यदा सर्वैः पताकास्थानकैर्युतम् ॥ २२३ ॥

अङ्गुश्च दशभिर्धीरा महानाटकमूचिरे ।

एतदेव नाटकम् ।

यथा—

बालरामायणम् ।

अथ प्रकरणम्—

भवेत्प्रकरणे वृत्तं लौकिकं कविकल्पितम् ॥ २२४ ॥

मनोहरम् (सुन्दरम्), उक्तिप्रत्युक्तिसंयुक्तम् = वचनप्रतिबचनसहितं, सोपालम्भं = स्तोकभर्त्सनसहितम्, अलीकवत् = अनृतवत्, एवं च विलासाऽन्वितगीताऽर्थं = विलासेन (स्त्रीणामलङ्कारविशेषेण) अन्वितः (युक्तः) गीताऽर्थः (गानाऽर्थः) यस्मिंस्तत्, तादृशं लास्याऽङ्गम्, उक्तप्रत्युक्तम् उच्यते ।

महानाटकं लक्षयति—एतद्वेवेति । यदा, एतत् एव = नाटकम् एव, सर्वैः = सकलैः, चतुर्भिरिति भावः । पताकास्थानकैः—“यत्राऽर्थे चिन्तितेऽस्मिंस्तल्लङ्कोऽन्वः प्रयुज्यते । आगन्तुकेन भावेन पताकास्थानकं तु तत्” ॥ ६-४५ ॥—

इत्युक्तलक्षणलक्षिते रूपकाऽङ्गैः, दशभिः, अङ्गुः=नाटकपरिच्छेदैः, युतं=सहितं भवेत् तदा धीराः=विद्वांसः, तत् ‘महानाटकम्’ ऊचिरे = उक्तवन्तः ।

प्रकरणं लक्षयति—भवेदिति । प्रकरणे = प्रकरणनामके रूपकविशेषे, वृत्तं = वर्णनीयं नायकादिचरित्रं, लौकिकं=लोकमात्रस्थितं, न पुराणेतिहासप्रसिद्धमिति भावः । अत एव कविकल्पितं = कविनिमित्तं, भवेत् ॥ २२४ ॥

श्लोकबन्धसे मनोहर, उक्ति और प्रत्युक्तिके सहित उल्लहनावाले अप्रिय वा मिथ्या बचन-से युक्त गीतार्थवाले लास्याङ्गको “उक्तप्रत्युक्त” कहते हैं ॥ २२२ ॥

उदाहरण स्पष्ट हैं ।

महानाटक—सब पताकास्थानोसे युक्त ॥ २२३ ॥

और दश अङ्गुवाले इसी नाटकको विद्वान् लोग “महानाटक” कहते हैं ।

जैसे—बालरामायण ।

प्रकरण—प्रकरणमें चरित्र लौकिक (पौराणिक और ऐतिहासिक नहीं) कवि-कल्पित होता है ॥ २२४ ॥

शृङ्गारोऽङ्गी, नायकस्तु विप्रोऽमात्योऽथवा वणिक् ।

सापायधर्मकामार्थपरो धीरप्रशान्तकः ॥ २२५ ॥

विप्रनायकं यथा मृच्छकटिकम् । अमात्यनायकं मालतीमाधवम् ।
वणिक्नायकं पुष्पभूषितम् ।

नायिका कुलजा क्वापि, वेश्या क्वापि, द्वयं क्वचित् ।

तेन भेदास्त्रयस्तस्य, तत्र भेदस्तृतीयकः ॥ २२६ ॥

कितवधूतकारादिविटचेटकसंकुलः ।

शृङ्गारः = वादिरसः; अङ्गी=प्रधानम् । नायकस्तु=नेता तु, विप्रः= ब्राह्मणः;
अमात्यः=ब्राह्मणेतरांसि राजसचिवः, अथवा = यद्वा, वणिक् = वाणिज्यकः, सापाय-
धर्मकामार्थपरो = साऽपायाः (अपायसहिताः = प्रतिबन्धयुक्ताः) ये धर्मकामार्थाः
(त्रिवर्गः); तत्परः (तदासक्तः) धीरप्रशान्तकः = "सामान्यगुणैर्भूयान्द्रिजादिको
धीरशान्तः स्यात्" (११६ पृ०) इत्युक्तलक्षणलक्षितो नायकविशेषः स्यात् । तत्प्राय-
कानामाधारस्थलानि दर्शयति—"विप्रनायकम्" इत्यादिभिः ॥ २२५ ॥

मायिकायाः प्रकारांस्तृतीयप्रकारे प्रकरणस्वरूपं च दर्शयति—नायिकेति ।
नायिका; क्वाऽपि = कुत्राऽपि प्रकरणे । कुलजा = सत्कुलप्रसूता, क्वाऽपि = कुत्राऽपि,
वेश्या = साधारणी स्त्री, क्वाऽपि, द्वयं = द्वितयं, कुलजा वेश्या वेति भावः ।
तेन=हेतुना; तस्य= प्रकरणस्य त्रयो भेदाः = प्रकाराः; तत्र तृतीयको भेदः = कुलजा-
वेश्यावधकः ॥ २२६ ॥

कितवधूतकाराऽदिविटचेटकसंकुलः=कितवः (धूर्तः) च तकारः (असधूर्तः)
आदिपदेन सभिकादयश्च । विटः (सम्भोगिहीनसंपत्०" (१२१ पृ०) इत्यादि लक्षण-
लक्षितः; चेटकः (भृत्यः); तैः संकुलः (व्याप्तः) ।

प्रधान रस शृङ्गार होता है । नायक ब्राह्मण, मन्त्री अथवा वैश्य होता है ।
बहु प्रतिबन्धवाले धर्म, अर्थ और काममें आसक्त रहता है और 'धीरप्रशान्त'
होता है ॥ २२५ ॥

ब्राह्मण नायिक जैसे मृच्छकटिकमें, मन्त्री नायक जैसे मालतीमाधवमें और वैश्य
नायक पुष्पभूषितमें ।

नायिका कहीं कुलीन, और कहीं वेश्या और कहीं दोनों (कुलीन और वेश्या)
होती हैं, अतः प्रकरणके तीन भेद होते हैं, उनमें तीसरा भेद ॥ २२६ ॥—

धूर्त, असधूर्त और विट, चेटक इनसे युक्त होता है ।

कुलस्री पुष्पभूषिते । वेश्या तु रङ्गवृत्ते । द्वे अपि मृच्छकटिके ।
अस्य नाटकप्रकृतित्वाच्छेषं नाटकवत् ।

अथ भाणः—

भाणः स्याद्भूतचरितो नानावस्थान्तरात्मकः ॥ २२७ ॥

एकाङ्क एक एवात्र निपुणः पण्डितो विटः ।

रङ्गे प्रकाशयेत्स्वेनानुभूतमितरेण वा ॥ २२८ ॥

सम्बोधनोक्तिप्रत्युक्ती कुर्यादाकाशभाषितैः ।

तत्तन्नायिकानामाधारस्यलं प्रदर्शयति—कुलस्त्रीत्यादिना । अस्य=प्रकरणस्य,
नाटकप्रकृतित्वात् = नाटकम् एवं प्रकृतिः (अतिवेशकारणम्) यस्य तत्, तस्य
भावस्तत्त्वं, तस्मात्, 'विना विशेषं सर्वेषां लक्ष्यं नाटकग्रन्थतम् ।' (३८८ पृ०)
इत्युक्तेरिति भावः । शेषम् = उक्तादन्वयत् लक्षणं नाटक इव बोध्यमिति शेषः, 'तत्र
तस्यैव' इति वतिप्रत्ययः ।

भाणं लक्षयति—भाण इति । भूतचरितः = धूर्तस्य (नायकस्य) चरितं
(चरित्रम्) यस्मिन् सः, व्यधिकरणबहुव्रीहिः । नानावस्थान्तरात्मकः—अन्या अवस्था
अवस्थान्तरम् । नाना (बहुविधम्) अवस्थान्तरं (दशाऽन्तरम्) यस्य सः । तादृशः
"भाणः" रूपकविशेषः । स्यात् ॥ २२७ ॥

अयं च एकाङ्कः एव = एकाङ्कयुक्त एक, स्यात् । अत्र = भाणे, निपुणः =
प्रवीणः, पण्डितः=विद्वान्, विटः=विद्वाः, "सम्बोधनहीनसंपत्" (१२१ पृ०) इत्यादि-
लक्षणलक्षितः । स्वेन = आत्मना, वा = अथवा, इतरेण=अन्येन वा अनेन, अनुभूतम्-
अनुभवविषयीकृतं वृत्तान्तं, रङ्गे = नाट्यभवने, प्रकाशयेत् = सूचयेत् ॥ २२८ ॥

आकाशभाषितैः—"किं ब्रवीषीति (४९१ पृ०) यस्मात्तथे" इत्युक्तलक्षणलक्षितैः
सम्बोधनोक्तिप्रत्युक्ती = सम्बोधने, उक्तिप्रत्युक्ती (वचनप्रतिबन्धने), स्वयमेव कुर्यात्-

कुलीन नायिका जैसे पुष्प भूषितमें, वेश्या नायिका रङ्गवृत्तमें, दोनों नायिकाए
(कुलीना और वेश्या) मृच्छकटिकमें हैं । प्रकरणकी प्रकृति नाटक है इसलिए इसमें
उक्तसे अधिक अंश नाटकके समान जानना चाहिए ।

भाण—भाणमें धूर्तका चरित्र वर्णित होता है, इसमें अनेक प्रकारकी अवस्थाए
होती हैं ॥ २२७ ॥

इसमें एक ही अङ्क होता है । निपुण पण्डित विट रङ्गस्थलमें स्वानुभूत वा दूसरे-
से अनुभूत विषयको प्रकाशित करता है ॥ २२८ ॥

बहु आकाशभाषितोंसे सम्बोधनमें उक्ति और प्रत्युक्ति करता है तथा शीघ्र और

सूचयेद्दीरशृङ्गारो शीर्यसौभाग्यवर्णनैः ॥ २२९ ॥

तत्रेतिवृत्तमुत्पाद्यं, वृत्तिः प्रायेण भारती ।

मुखनिर्वहणे सन्ध्यां लास्याङ्गानि दद्यापि च ॥ २३० ॥

अत्राकाशभाषितरूपपरवचनमपि स्वयमेवानुवदन्नुत्तरप्रत्युत्तरे कुर्यात् । शृङ्गारवीररसौ च सौभाग्यशीर्यवर्णनया सूचयेत् । प्रायेण भारती, कापि कैशिक्यपि वृत्तिर्भवति । लास्याङ्गानि गेयपदादीनि । उदाहरणं—
लीलामधुकरः ।

अथ व्यायोगः—

ख्यातेति वृत्तो व्यायोगः स्वल्पस्त्रीजनसंयुतः ।

हीनो गर्भविमर्शाभ्यां नरैर्बहुभिराश्रितः ॥ २३१ ॥

विदधीः । शीर्यसौभाग्यवर्णनैः, वीरशृङ्गारो सूचयेत्=शीर्यवर्णनेन वीर, सौभाग्यवर्णनेन शृङ्गारं ज्ञापयेदिति भावः ॥ २२९ ॥

तत्र — भाषे, इतिवृत्तं = वर्णनीयं वस्तु उत्पाद्यं = कविना कल्पनीयं, प्रकरण-
वदिति भावः । वृत्तिः=गायिकाऽऽविद्यापारविशेषः, सा च वृत्तिरत्र प्रायेण=बाहुल्येन,
भारती = “भारती संस्कृतप्रायो वाग्व्यापारो नराश्रयः ।” (४०१ पृ०) इत्युक्त-
लक्षणलक्षिता वृत्तिः ।

मुखनिर्वहणे सन्ध्यां = ख्याताम् । लास्याऽङ्गानि = गेयपदादीनि दद्यापि च,
योजनीयानीति शेषः ॥ २३० ॥

विदधीति—‘प्रायेण भारती’ति कथनात्कुत्र किंचिद् कैशिक्यपि वृत्तिर्भवति ।

व्यायोगं लक्षयति—ख्यातेतिवृत्त इति । ख्यातेतिवृत्तः=ख्यातम् (पुराणादि-
प्रसिद्धम्) इतिवृत्तं (वर्णनीयं वस्तु) यस्मिन् सः । स्वल्पस्त्रीजनसंयुतः—स्तोकयोः
चिरञ्जनसहितः, गर्भविमर्शाभ्यां = तदाकथसन्धिभ्यां, हीनः—रहितः, बहुभिः, नरैः,
आश्रितः ॥ २३१ ॥

सौभाग्यके वर्णनीये वीर और शृङ्गार रसको सूचना करता है ॥ २२९ ॥

भाषमें वर्णनीय वस्तु कविकल्पित होना चाहिए, इसमें वृत्ति प्रायः भारती होती है, वही कहीं कैशिकी भी होती है । एवम् मुख और निर्वहण सन्धिर्वा तथा लक्ष्यके गेयपद आदि दशां अङ्ग होते हैं ।

उदाहरण—लीलामधुकर ॥ २३० ॥

व्यायोगं—व्यायोगमें पुराण आदिमें प्रसिद्ध वर्णनीय वस्तु होती है, इसमें स्त्रियां अल्प होती हैं । व्यायोगमें गर्भ और विमर्श सन्धि नहीं होती हैं और बहुतसे पुरुष होते हैं ॥ २३१ ॥

एकाङ्कश्च भवेदस्त्रीनिमित्तसमरोदयः ।
 कैशिकीवृत्तिरहितः, प्रख्यातस्तत्र नायकः ॥ २३२ ॥
 राजविरथ दिव्यो वा भवेद्धीरोद्धतश्च सः ।
 हास्यशृङ्गारशान्तेभ्य इतरेऽप्राङ्गिनो रसाः ॥ २३३ ॥
 यथा सौगन्धिकाहरणम् ।
 अथ समवकारः—
 वृत्तं समवकारे तु ख्यातं देवासुराश्रयम् ।
 सन्धयो ननिर्मशास्तु, त्रयोऽङ्कास्तत्र चादिमे ॥ २३४ ॥
 सन्धी द्वावन्त्ययोस्तद्वदेक एको भवेत्पुनः ।

एकाङ्कः = एकोऽङ्को यस्मिन् सः । अस्त्रीनिमित्तसमरोदयः = अस्त्रीनिमित्तः (हेतुमूतनारीरहितः) समरोदयः (युद्धारम्भः) यस्मिन् सः, कैशिकीवृत्तिरहितः, एतादृशो रूपकभेदो व्यायोगः । व्यायुज्यन्तेऽस्मिन्बहवो नरा इति व्यायोगः, अधिकरणे षत् । तत्र = व्यायोगे, नायकः, प्रख्यातः = प्रसिद्धो भवेत् ॥ २३२ ॥

स च नायको राजविरथ वा दिव्यः = देवताविशेषो धीरोद्धतश्च "यावापरः प्रबन्धः, (११५ पृ०)" इत्युक्तलक्षणलक्षितो भवेत् । हास्यशृङ्गारशान्तेभ्यः, इतरे = अन्ये रसाः, अत्र = व्यायोगे, अङ्गिनः = मुख्या भवेयुः ॥ २३३ ॥

समवकारं लक्षयति—वृत्तमिति । समवकारे = रूपकविशेषे तु, ख्यातं = प्रसिद्धं, देवासुराऽऽश्रयं = सुरदैत्याधारं, वृत्तं = चरित्रं, भवेत् । तत्र = समवकारे, निर्विपर्णाः = विमर्शसन्धिरहिताः, सन्धयः = मुखप्रतिमुख-गर्भोपसंहृतिनामकाऽऽस्वारः सन्धयः, त्रयोऽङ्काः, रचनीया इति शेषः । तत्र = अङ्केषु, आदिमे—अग्रिमेऽङ्के ॥ २३४ ॥ द्वौ = मुखप्रतिमुखनामको उभौ, सन्धी, कर्तव्यमिति शेषः । अन्त्ययोः = चरमयोः, द्वितीयतृतीययोरिति भावः । तद्वत् एक एको भवेत् = द्वितीयाऽङ्के गर्भसन्धिः, तृतीयाऽङ्के

इसमें एक अङ्क होता है और स्त्रीके लिए युद्धका आरम्भ नहीं होता है । व्यायोगमें कैशिकी वृत्ति नहीं रहती है और उसमें नायक प्रसिद्ध होता है ॥ २३२ ॥

वह राजर्षि, देवता वा धीरोद्धत होता है । इसमें हास्य, शृङ्गार और शान्तसे विभिन्न अन्य रस अङ्गी प्रधान होते हैं ॥

जैसे—सौगन्धिकाहरण ॥ २३३ ॥

समवकार—समवकारमें देव और असुरोंसे आश्रित, पुराण आदिमें प्रसिद्ध चरित्र वर्णित होता है । इसमें विमर्शको छोड़कर अन्य चार सन्धियाँ होती हैं, और तीन अङ्क होते हैं, उनमें प्रथम अङ्कमें ॥ २३४ ॥—

दो सन्धियाँ होती हैं, पिछले दो अङ्कों अर्थात् दूसरे और तीसरे अङ्कमें एक

नायका द्वादशोदात्ताः प्रख्याता देवमानवाः ॥ २३५ ॥

फलं पृथक्पृथक्तेषां, वीरमुख्योऽखिलो रसः ।

वृत्तयो मन्दकैशिकयो नात्र बिन्दुप्रवेशकौ ॥ २३६ ॥

वीध्यङ्गानि च तत्र स्वर्यथालाभं त्रयोदश ।

गायत्र्युष्णिङ् मुखान्यत्र छन्दसि विविधानि च ॥ २३७ ॥

त्रिशृङ्गारस्विकपटः कार्यश्चार्थं त्रिविद्रवः ।

उपसंहारसन्धिर्भवेदिति भावः । उदात्ताः = धीरोदात्तलक्षणोपेताः 'अधिकत्यतः समाधान' इत्यादिलक्षणोपेताः (११४ पृ०) । प्रख्याताः = प्रतिज्ञाः, देवमानवाः = सुरभानुवाः, नायकाः स्युः ॥ २३५ ॥

तेषां = नायकानां, फलं = परिणामः, पृथक् पृथक् = भिन्नं भिन्नं, भवेत् = यथा पयोधिमयने विष्णुप्रभृतीनां लक्ष्म्यादिलाभफलं पृथगस्ति । वीरमुख्यः = वीर (वीररसः) मुख्यः (प्रधानम्) यस्य सः, तादृशः, अखिलः = समस्तः, रसः = शृङ्गारादिः, भवेत् । तत्र मन्दकैशिकयः = मन्दा (भस्वा) कैशिकी (वृत्तिः) यासौ तास्तादृशयो वृत्तयः—भारत्यादयो भवेयुः । अत्र=समवकारे, बिन्दुप्रवेशकौ="अवान्तराऽ-संविच्छेदे बिन्दुरच्छेदकारणम् (४२४ पृ०)" इत्युक्तलक्षणो बिन्दुः, "प्रवेशकोऽनुदा-त्तोक्त्या०" (४१९ पृ०) इत्यादिलक्षणलक्षितः प्रवेशकः, तौ द्वौ, न=नो र्वेताम् ॥ २३६ ॥

तत्र = समवकारे, यथालाभं = लाभानुसारं, त्रयोदश वीध्यङ्गानि = वक्ष्य-माणाणि उदात्तयकादीनि, स्युः । अत्र गायत्र्युष्णिङ्मुखानि—षडक्षरा मायत्री, सप्ताक्षरा उष्णिक्, ते मुखे (आदौ) येषां तानि, तादृशानि, विविधानि, छन्दसि स्युः ॥ २३७ ॥

अयं = समवकारः, त्रिशृङ्गारः = धर्माऽर्थाऽकामभेदैस्त्रिविधः शृङ्गारः, अनु-पहं वक्ष्यमाणः, त्रिकपटः = स्वाभाविकादिभेदैस्त्रिविधः कपटः, त्रिविद्रवः—अचेतनादि-कृतभेदैस्त्रिविधो विद्रवः, "शङ्काभयत्रासकृतः संग्रमो विद्रवो मतः" (४५८ पृ०) इत्युक्तलक्षणलक्षितं यमसन्ध्यङ्गमिति भावः । कार्यः = कर्तव्यः, कवितेति शेषः ।

एक सन्धि होती * । समवकारमें धीरोदात्त और पुराण आदिमें प्रसिद्ध देवता और मनुष्य आरह नायक होते हैं ॥ २३५ ॥

उनका फल पृथक् पृथक् होता है, उसमें सम्पूर्ण रस होते हैं उनमें मुख्य वीररस होता है, वृत्तियोंमें कैशिकी वृत्ति अल्प होती है, उसमें बिन्दु और प्रवेशक नहीं होते हैं ॥ २३६ ॥

उसमें यथासंभव वीथीके तरह अङ्ग होते हैं, और गायत्री तथा उष्णिक् आदि बनेक छन्द होते हैं ॥ २३७ ॥

उसमें तीन प्रकारका शृङ्गार, तीन प्रकारका कपट और तीन प्रकारका विद्रव

वस्तु द्वादशनालीभिर्निष्पाद्यं प्रथमाङ्कगम् ॥ २३८ ॥

द्वितीयेऽङ्के चतसृभिर्द्वाभ्यामङ्के तृतीयके ।

नालिका घटिकाद्वयमुच्यते । बिन्दुप्रवेशकौ च नाटककोक्तावपि नेह विधातव्यौ । तत्र—

धर्मार्थकामैस्त्रिविधः शृङ्गारः, कपटः पुनः ॥ २३९ ॥

स्वामाविकः कृत्रिमश्च दैवजो विद्रवः पुनः ।

अचेतनैश्चेतनैश्च चेतनाचेतनैः कृतः ॥ २४० ॥

प्रथमाऽङ्कगम् = आदिमाङ्कस्थित, वस्तु = इतिवत्तं, द्वादशनालीभिः = द्वादशमहर्तः, निष्पाद्यं = संपादनीयम् ॥ २३८ ॥

द्वितीये अङ्के, वस्तु, चतसृभिः, "तिसृभिः" इति पाठान्तरम् । नालीभिः; निष्पाद्यम् । तृतीयकेऽङ्के, वस्तु द्वाभ्यां = नालीभ्यां, निष्पाद्यम् ।

विषणोति—नालिकेति । बिन्दुप्रवेशकाविति । "विना विशेषं सर्वेषां लक्ष्य नाटकवन्मतम्; (३८८ पृ०) । इत्युक्त्वा समवकारस्याऽपि नाटकप्रकृतित्वात्प्राप्तयो-बिन्दुप्रवेशकयोर्निषेधः ।

शृङ्गार-कपट-विद्रवान्विभज्य प्रदशयति—धर्मार्थकामैरिति । शृङ्गारः धर्मार्थकामैस्त्रिविधः = त्रिप्रकारः । तत्र शास्त्राऽविरोधेन = "ऋतो भार्यामुषेयात्" इत्यादिशास्त्रवचनस्य, अविरोधेन = आनुकूलेन कृतः शृङ्गारो धर्मशृङ्गारः । अर्थलभार्थि र्थकल्पितः शृङ्गारः अर्थशृङ्गारः, वेश्यादिभिरिति शेषः । प्रहसनशृङ्गारः = काम-शृङ्गारः, यथा लटकमेलकादौ । तत्र कामशृङ्गारः समवकारे प्रथमाऽङ्क एव, अन्य-योस्तु=द्वितीयतृतीयाऽङ्कयोस्तु न नियम इत्याहुः । पुनः कपटः ॥ २३९ ॥

स्वामाविकः = सांसादिकः, कृत्रिमः = क्रियया निवृत्तः, दैवजश्च = नियति-जन्यश्चेति कपटोऽपि त्रिविधः । पुनः-विद्रवः = शङ्कापर्यन्तासकृतः संप्रभमः, सोऽपि त्रिविधः—अचेतनैः काष्ठपुतलिकादिभिः कृतः एकः, चेतनैः कृतः द्वितीयः, चेतनाऽचेतनैः= गजादिभिः कृतस्तृतीयः ।

ये सब होने चाहिये, इसमें प्रथम अङ्कके इतिवृत्तिको बारह मुहूर्तोंसे सम्पादन करना चाहिए ॥ २३८ ॥

इसमें द्वितीय अङ्कके इतिवृत्तिको चार मुहूर्तोंसे और तृतीय अङ्कके इतिवृत्तिको दो मुहूर्तोंसे सम्पादन करना चाहिए । दो घटिकाओंके कालको नालिका कहते हैं । नाटकमें उक्त होनेपर भी बिन्दु और प्रवेशकको इसमें नहीं रखना चाहिए । इसमें धर्म शृङ्गार, अर्थशृङ्गार, कामशृङ्गार इस प्रकार शृङ्गारके तीनों भेद, स्वामाविक, कृत्रिम (बनावटी) और दैवज, तीन प्रकारका कपट और विद्रव भी अचेतनकृत, चेतनकृत और चेतनाऽचेतनकृत तीन प्रकारका होता है ॥ २४० ॥

तत्र शास्त्राधितोवेन कृतो धर्मशृङ्गारः। अर्थलाभार्थकल्पितोऽर्थ-
शृङ्गारः। प्रहसनशृङ्गारः कामशृङ्गारः। तत्र कामशृङ्गारः प्रथमाङ्क एव।
अन्ययोस्तु न नियम इत्याहुः। चेतनाचेतना गजादयः। समवकीर्यन्ते
बहवोऽर्था अस्मिन्निति समवकारः।

यथा—समुद्रमथनम्।

अथ डिमः—

मायेन्द्रजालसंग्रामकोधोद्भ्रान्तादिचेष्टितैः।

उपरामैथ भूयिष्ठो डिमः ख्यातेतिवृत्तकः ॥ २४१ ॥

अङ्गी रौद्ररसस्तत्र सर्वेऽङ्गानि रसाः पुनः।

चत्वारोऽङ्गा मता नेह विष्कम्भकप्रवेशकौ ॥ २४२ ॥

बहिर्व्यापाररहितानामन्तःसज्जानां ब्रह्मादिस्थावराणामपेक्षयाऽधिकचेतनावस्थाद्
गजादीनां चेतनत्वं, परं मनुष्याऽपेक्षयाऽल्पचेतनावत्त्वाच्चेतनत्वमतौ गजादयः पणवक्त्रे-
तनाऽचेतना इति भावः। समवकीर्यन्ते = संनिबद्धयन्ते बहवोऽर्था अस्मिन्निति
समवकारः। यथा समुद्रमथनम्।

डिमं लक्षयति—मायेन्द्रजालेति। मायेन्द्रजालेत्यादिः = मायया (शाम्बरी)
इन्द्रजालेन (कुहकेन) संग्रामेण (युद्धेन) क्रोपेन (कोपेन) उद्भ्रान्तादीनां चेष्टितैः
(चेष्टाभिः), उपरामैः = चन्द्रसूर्यग्रहणैश्च। भूयिष्ठः = प्राचुर्ययुक्तः, उग्रतेतिवृत्तकः=
ख्यातम् (पुराणादिप्रसिद्धम्) इतिवृत्तं (वर्णनीयवृत्तान्तः) यस्मिन् सः। तादृशो
डिमः = तदाक्षयरूपकविशेषो भवति ॥ २४१ ॥

तत्र = तस्मिन् डिमे अङ्गी=मुख्यः रौद्ररसः इतरे सर्वे रसाः=शृङ्गारादयः

शास्त्रके अविरोधसे किये गये शृङ्गारको धर्मशृङ्गार, अर्थलाभके लिये किये
गये शृङ्गारको अर्थशृङ्गार, और प्रहसनशृङ्गारको कामशृङ्गार कहते हैं। उनमें काम
शृङ्गार प्रथम अङ्कमें ही होता है। धर्मशृङ्गार और प्रहसनशृङ्गारमें नियम नहीं है
ऐसा कहते हैं। चेतना चेतन जैसे हाथी आदि हैं, ये स्थावर वृक्ष आदिसे आधिक संवेदन-
शील होनेसे चेतन हैं, और मनुष्यकी अपेक्षा अल्प विवेकवाले होनेसे अचेतन भी हैं।
बहुतसे विषय इसमें निबद्ध होते हैं, इसलिए इसको समवकार कहते हैं।

जैसे—समुद्रमथन।

डिम—माया, इन्द्रजाल, युद्ध और उद्भ्रान्त आदिकी चेष्टाओंसे; चन्द्र और
सूर्यके ग्रहणोंसे युक्त तथा पुराण आदिमें प्रसिद्ध इतिवृत्त जिसमें रहता है उसे 'डिम'
कहते हैं ॥ २४१ ॥

उसमें रौद्र रस प्रधान होता है अन्य समस्त रस अङ्ग (अप्रधान) होते हैं।

नायका देवगन्धर्वयक्षरक्षोमहारगाः ।

भूतप्रेतपिशाचाद्याः षोडशत्यन्तमुद्धताः ॥ २४३ ॥

वृत्तयः कैशिकीहीना निर्विमर्शाश्च सन्धयः ।

दीप्ताः स्युः षड्रमाः शान्तहास्यशृङ्गारवर्जिताः ॥ २४४ ॥

अत्रोदाहरणं च 'त्रिपुरदाहः' इति महर्षिः ।

अथेहामृगः—

ईहामृगो मिश्रवृत्तश्चतुरङ्कः प्रकीर्तितः ।

मुखप्रतिमुखे सन्धी तत्र निर्वहणं तथा ॥ २४५ ॥

अङ्कानि = अक्षयवाः, इह = अस्मिन् हिमे, चत्वारोङ्का मताः, विष्कम्भकप्रवेशको न भवतः ॥ २४२ ॥

देवगन्धर्वयक्षरक्षोमहोरगाः भूतप्रेतपिशाचाद्याः अत्यन्तम् उद्धताः = अविनीताः षोडश नायका भवन्ति । २४३ ॥

कैशिकीहीनाः—कैशिकीरहिताः, वृत्तयः = भारत्याद्याः भवन्ति । निर्विमर्शाः = विमर्शरहिताः, सन्धयः = मुखप्रतिमुखगर्भसंज्ञकम्, सन्धयो भवन्ति । शान्तशृङ्गारहास्यवर्जिताः, षड्रसाः = कहरौद्रवीरभयानकबीभत्साऽवभुवसंज्ञकाः, दीप्ताः = स्फुटस्वरूपाः, भवन्ति ॥ २४४ ॥

हिमस्थोदाहरणं त्रिपुरदाह इति महर्षिः = भरतः ।

ईहामृगं लक्षयति—ईहामृग इति । मिश्रवृत्तः = ष्याताऽख्यातेतिवृत्तः, चतुरङ्कः = चत्वारः अङ्काः यस्मिन् सः । तावृशो रूपकविशेष ईहामृगः, प्रकीर्तितः = प्रवर्णितः । तत्र = तस्मिन् ईहामृगे, मुखप्रतिमुखे सन्धी, तथा निर्वहणं च सन्धिर्भवति ॥ २४५ ॥

इसमें चार अङ्क होते हैं, और विष्कम्भक और प्रवेशक नहीं रहते हैं । २४२ ॥

इसमें देवता, गन्धर्व यक्ष, राक्षस, महोरग (विशाक सर्प), भूत, प्रेत और पिशाच आदि अत्यन्त उद्धत (दुर्विनीत) सोलह नायक होते हैं ॥ २४३ ॥

इसमें कैशिकीको छोड़कर और सब भारती आदि वृत्तियाँ विमर्श छोड़कर मुख आदि चार सन्धियाँ होती हैं, तथा शान्त, हास्य और शृङ्गार रसको छोड़कर कवच आदि छः रस स्फुट रूपसे रहते हैं ॥ २४४ ॥

इसमें उदाहरण है "त्रिपुरदाह" यह महर्षि (भरत) का कथन है ।

ईहामृग—पुराण आदिमें प्रसिद्ध और अप्रसिद्ध चरित्रसे युक्त और चार अङ्कोवाले रूपकको "ईहामृग" कहते हैं । इसमें मुख, प्रतिमुख और निर्वहण सन्धियाँ होती हैं ॥ २४५ ॥

नरदिव्यावनियमौ नायकप्रतिनायकौ ।
 रूप्यतौ धीरोद्धतावन्यो गूढभावादपुक्तकृत् ॥ २४६ ॥
 दिव्यस्त्रियमनिच्छन्तीमपहारादिनेच्छतः ।
 शृङ्गाराभासमप्यस्य किञ्चित्किञ्चित्प्रदर्शयेत् ॥ २४७ ॥
 पताकानायका दिव्या मर्त्यावापि दशाद्धताः ।
 युद्धमानीय संरम्भं परं व्याज्जाम्भिवर्तते ॥ २४८ ॥

नायकप्रतिनायकौ, नरदिव्यो = मनुष्यदेवो, अनियमो = नियमरहितो, यथा-
 खण्डानियमरहितविविध भावः, नरो नायकः, दिव्यः (देवः) प्रतिनायकः, अथवा दिव्यः
 (देवः) नायकः, नरः प्रतिनायको भवतामिति शेषः । तादृशो तौ धीरोद्धतो, रूप्यतौ=
 प्रकथितौ । अन्यः = अपरः, प्रतिनायक इति भावः । गूढभावात् = अप्रकाशभावात्,
 अपुक्तकृत् = अनुचितकार्यकारकः ॥ २४६ ॥

अनिच्छन्ती=अवाञ्छन्ती, रमणमिति शेषः । दिव्यस्त्रियं = देवीम्; अपहारा-
 दिना = अपहरणादिना, आदिपदाच्छलेन च, इच्छतः = वाञ्छतः, रमणमिति शेषः ।
 अस्य=प्रतिनायकस्य, किञ्चित्किञ्चित्, शृङ्गाराभासम् अपि, प्रदर्शयेत्=प्रदर्शितं कुर्यात्;
 रूपककार इति शेषः ॥ २४७ ॥

दिव्या=देवाः, मर्त्या वाऽपि = मनुष्या वाऽपि, उद्धताः = अविनीताः, दश,
 पताकानायकाः="व्यापि प्रासङ्गिकं वृत्तं पताकेत्यभिधीयते ।" (४२५ पृ०) इत्युक्त-
 लक्षणकक्षिताया अर्थप्रकृतिभेदरूपायाः पताकाया नायकाः, नायकप्रतिनायकयोर्मिलिता
 इति शेषाः स्युः । परं = शत्रुरूपं प्रतिनायकं, संरम्भं = क्रोधम्, मानीय = प्राप्य;
 दिव्यतस्य नायकस्य, व्याजात्=छलात् अन्यकार्यत्येति शेषः, युद्धं निवर्तते ॥ २४८ ॥

इसमें नायक और प्रतिनायक मनुष्य और देवता यथासंख्य नियमसे रहित होते
 हैं अर्थात् कहीं नायक मनुष्य और प्रतिनायक देवता तथा कहीं नायक देवता और प्रति-
 नायक मनुष्य होते हैं । वैसे वे नायक और प्रतिनायक धीरोद्धतके रूपमें कहे गये हैं,
 प्रतिनायक गुप्तरूपसे अनुचित कार्य करता है ॥ २४६ ॥

वे (नायक और प्रतिनायक) रमणकी इच्छा न करनेवाली दिव्य स्त्रीकी
 अपहार आदिसे इच्छा करते हैं, प्रतिनायकको कुछ कुछ शृङ्गाराभासका भी प्रदर्शन
 करना चाहिए ॥ २४७ ॥

इसमें देवता और मनुष्य उद्धत नायक और प्रतिनायकको मिलाकर दश
 पताकानायक होते हैं । मनुष्य प्रतिनायकको क्रुद्ध बनाकर रहे हुए नायकके लक्ष्मे
 युद्ध टक जाता है ॥ २४८ ॥

महात्मानो वधप्राप्ता अपि वध्याः स्युरत्र नो ।

एकाङ्को देव एवात्र नेतेत्याहुः, परे पुनः ॥ २४९ ॥

दिव्यस्त्रीहेतुकं युद्धं, नायकाः षड्द्वितीतरे ।

मिश्रं ख्याताख्यातम् । अन्यः प्रतिनायकः । पताकानायकास्तु नायक-
प्रतिनायकयोर्मिलिता दश । नायको मृगवदलभ्यां नायिकामत्र ईहते वाञ्छ-
सीतीहामृगः ।

यथा—कुसुमरोखरविजयादिः ।

अथाहुः—

उत्सृष्टिकाङ्क एकाङ्को नेतारः प्राकृता नराः ॥ २५० ॥

अत्र = ईहामृगे, महात्मानः = महाऽनुभावाः, वधप्राप्ता अपि = वधयोग्या अपि,
नो वध्याः स्युः = वधयोग्या न स्युरिति भावः । परमतं प्रदर्शयति—पुनः, परे = अन्ये
आचार्याः, अयम् ईहामृगः, एकाङ्कः = एकोऽङ्को यस्मिन् सः, अत्र = अस्मिन्नीहामृगे,
देवः = सुरः, एव नेता = नायकः, इति = एवम्, आहुः = कथयन्ति ॥ २४९ ॥

इतरे = अन्ये च, दिव्यस्त्रीहेतुकं = दिव्यस्त्री (देवी) हेतुः (कारणम्)
यस्मिन्सत्तु तादृशं युद्धं = संग्राम इति, तथा नायकः = नेतारः, षट् इति, आहुः ।

विषणोति—मिश्रमिति । नायकः = नेता, मृगवत् = हरिणवत्, अलभ्यां =
दुष्प्राप्यां, नायिकामत्र ईहते = वाञ्छतीति ईहामृग इति निर्वचनम् । तादृशो नायकोऽस्य
(रूपकविशेषस्य) अस्तीति ईहामृगः, “अर्शादिभ्योऽञ्” इत्यन्वयः ।

अङ्कं लक्षयति—उत्सृष्टिकाङ्क इति । अङ्कस्यैव केषांचिन्मते नामान्तर-
मुत्सृष्टिकाङ्कः, स एकाङ्कः, एकोऽङ्को यस्मिन् सः । अत्र = अङ्के, प्राकृताः = साधारणाः,
नराः = बहुशो मनुष्याः, नेतारः = नायका भवन्ति ॥ २५० ॥

इसमें महात्मा लोग वधके योग्य होनेपर भी वध्य नहीं होते हैं । कुछ विद्वान्-
लोग इसमें एक ही अङ्क तथा देवता ही नायक होता है ऐसा कहते हैं ॥ २४९ ॥

अन्य विद्वान्लोग इसमें दिव्य स्त्रीके लिए युद्ध होता है और नायक छः होते हैं
ऐसा मानते हैं ॥

नायक मृगके समान अलभ्य (दुष्प्राप्य) नायिकाकी ईहा (इच्छा) करता है
अतः इसे “ईहामृग” कहते हैं । जैसे कुसुमरोखरविजय आदि ।

अङ्क—“उत्सृष्टिकाङ्क” वा “अङ्क” में एक ही अङ्क रहता है । उसमें
साधारण बहुतेसे मनुष्य नायक होते हैं ॥ २५० ॥

रसोऽत्र करुणः स्थायी, बहुस्त्रीपरिदेवितम् ।

प्रख्यातमिति वृत्तं च कविषु दुदथा प्रपञ्चयेत् ॥ २५१ ॥

भाणवत्सन्धिवृत्तयङ्गान्यस्मिञ्जयपराजयो ।

युद्धं च वाचा कर्त्तव्यं निर्वेदवचनं बहु ॥ २५२ ॥

इमं च केचित् नाटकाद्यन्तःपात्यङ्कपरिच्छेदार्थमुत्सृष्टिकाङ्कनामानम्
आहुः ।

अन्ये तु—“उत्क्रान्ता-विलोमरूपा सृष्टियन्त्रेत्युत्सृष्टिकाङ्कः” । यथा—
शर्मिष्ठायातिः ।

अत्र = अस्मिन् अङ्के, स्थायी = स्वर्यंशोलः, करुणो रसः, बहुस्त्रीपरिदेवितम् =
बहूनां (बहुलानाम्) स्त्रीणां (घोषिताम्) परिदेवितं (विलापः) भवेत् । कविः =
कवयिता, प्रख्यात=प्रसिद्धम्, नाट्यशास्त्रसिद्धान्ताऽनुसारं क्वचिदप्रख्यातमपि, इति वृत्तं=
वर्णनीयं वस्तु, बुद्धया = स्वमत्या, प्रपञ्चयेत् = विस्तारयेत् ॥ २५१ ॥

अस्मिन् = अङ्के, भाणवत् = भाणे यथा, सन्धिवृत्तयङ्गानि = सन्धी (मुख-
प्रतिमुखे) वृत्तां (भारतीकेशिकया), अङ्गानि (दशाऽपि लास्याऽङ्गानि) भवेयुः ।
अयपराजयो = नायकप्रतिनायकयोर्दंशनीयाविति शेषः । वाचा = वचनेन; युद्धं =
संग्रामञ्च, कर्त्तव्यं = विधेयं, न तु शस्त्रेणेति भावः । बहु = अधिकं, निर्वेदवचनं =
स्वाऽवमाननसूचकं वाक्यं च, कविना कर्त्तव्यमिति शेषः ॥ २५२ ॥

विवृणोति—इममिति । इमम् = अङ्कनामकं रूपकविशेषं, केचित्=कतिपय-
विद्वांसः, नाटकाद्यन्तःपात्यङ्कपरिच्छेदाऽर्थं = नाटकादीनाम् (रूपकविशेषादीनाम्)
अन्तःपातिनः (अन्तःपत्तनशीलाः) ये अङ्काः, तेषां परिच्छेदाऽर्थम् (व्यावृत्त्यर्थम्)
उत्सृष्टिकाङ्कनामानम् = उद्गता (उत्क्रान्ता) नाटकाद्यङ्कात् प्रिन्नरूपा, सृष्टिः
(निमित्तः) यस्य स उत्सृष्टिकः, स चाऽसावङ्कः इति नामान्तरमिति भावः ।

अन्ये तु = अपरे तु, उत्क्रान्ता = विलोमरूपा, प्राङ्गनायकत्वाद्विपरीतरूपेति
भावः, सृष्टिः = रचना यस्य, स चाऽसौ अङ्क इति उत्सृष्टिकाङ्कः ।

इसमें स्थायी करुणरस होता है, और बहुतसी स्त्रियोंका विलाप रहता है ।
इसमें प्रसिद्ध इतिवृत्तको कवि अपनी बुद्धिसे विस्तृत करता है ॥ २५१ ॥

इसमें भाणके समान मुख आदि सन्धियां, भारती आदि वृत्तियां और लास्यके
दशा अङ्ग होते हैं । इसमें नायक, और प्रतिनायकके जय और पराजयको दिखाने
चाहिए । वचनसे ही युद्ध करना चाहिए और अपनी अवमाननाके सूचक अधिक वाक्यको
दिखलाना चाहिए ॥ २५२ ॥

अथ वीथी—

वीथ्यामेको भवेदङ्कः, कश्चिदेकोऽत्र कल्प्यते ।

आकाशभाषितैरुक्तैश्चित्रां प्रत्युक्तिमाश्रितः ॥ २५३ ॥

सूत्रयेद्भूरि शृङ्गारं किञ्चिदन्यान्रसान् प्रति ।

मुखनिर्वहणे सन्धी अर्थप्रकृतयोऽखिलाः ॥ २५४ ॥

कश्चिदुत्तमो मध्यमोऽधमो वा । शृङ्गारबहुलत्वाच्चास्याः केशिकी-
वृत्तिबहुलत्वम् ।

अस्यास्त्रयोदशाङ्गानि निर्दिशन्ति मनीषिणः ।

उद्घात्य(त)कावलगिते प्रपञ्चस्त्रिगतं छलम् ॥ २५५ ॥

वीथी लक्षयति—वीथ्यामिति । वीथ्यामेकोऽङ्को भवेत् । अत्र = वीथ्याम् ।
कश्चित् = कोऽपि, उत्तमो मध्यमोऽधमो वा, एकः = नायकः, कल्प्यते = कल्पयित्वा
वर्ण्यते । स च उक्तः = अग्रहितप्रकारैः, आकाशभाषितैः = “किं ब्रवीयिष्या”कारक-
(४९९ पृ०) लक्षणलक्षितैर्नाट्योक्तिविशेषैः, चित्राम् = अद्भुतस्वरूपां, प्रत्युक्तिं =
प्रतिवचनम्, आश्रितः = कृताश्रयः सन् ॥ २५३ ॥—

शृङ्गारम् = आदिरसं, भूरि = अधिक यथा तथा, अन्यान् = अपरान्, रसान्
अपि, किञ्चित्, सूत्रयेत् = सूत्रनां कुर्यात् । मुखनिर्वहणे सन्धी, स्यातां = भवेतां, तथा
अखिलाः = समस्ताः, अर्थप्रकृतयः = प्रयोजयसिद्धिहेतवः, बीज-बिन्दु-पताका-प्रकरी-
कार्यरूपाः, स्युः ॥ २५४ ॥

निवृणोति—कश्चिच्चिति । अस्याः = वीथ्याः ।

वीथ्यङ्गान्युद्दिशति—अस्या इति । मनीषिणः = विद्वांसः, अस्याः = वीथ्याः
त्रयोदशाऽङ्गानि, निर्दिशन्ति । तानि यथा—उद्घात्यकम्, अवलगितं, प्रपञ्चः, त्रिगतं,
छलम् ॥ २५५ ॥—

वीथी—वीथीमें एक अङ्क होता है इसमें किसी उत्तम, मध्यम वा अधम
नायककी कल्पना होती है । वह पूर्वोक्त प्रकारवाले आकाशभाषितोंसे विचित्र प्रत्युक्तिका
आश्रय कर ॥ २५३ ॥—

शृङ्गारको अधिक भावसे और अन्य रसोंको भी सूचित करे । इसमें मुख और
निर्वहण सन्धियां और बीज, बिन्दु, पताका, प्रकरी और कार्य ये सब अर्थप्रकृतियां
होती हैं ॥ २५४ ॥—

शृङ्गारकी अधिकता होनेसे इसमें केशिकी वृत्तिकी प्रचुरता होती है । विद्वान्-
लोग इसके तेरह अङ्गोंका निर्देश करते हैं—

उद्घात्यक, अवलगित, प्रपञ्च, त्रिगत छल ॥ २५५ ॥

वाक्केलयधिबले गण्डमवस्यन्दिदनालिके ।

असत्प्रलापव्याहारमृद(माद)त्रानि च तानि तु ॥ २५६ ॥

तत्रोद्घात्य(त)कावलगिते प्रस्तावनाप्रस्तावे सोदाहरणं लक्षिते ।

मिथो वाक्यमसद्भूतं प्रपञ्चो हास्यकृन्मतः ।

यथा विक्रमोर्वरयाम्—

बलभीस्थविदूषकचेटधोरन्योन्यवचनम् ।

त्रिगतं स्यादनेकार्थयोजनं श्रुतिसाम्यतः ॥ २५७ ॥

यथा तत्रैव—

'राजा—

सर्वक्षितिभृतां नाथ ! दृष्ट्वा सर्वाङ्गसुन्दरी ।

वाक्केलिः, अधिबलं, गण्डम्, अवस्यन्दिदं, नालिका, असत्प्रलापः; व्याहारः, मृदवं चेति ॥ २५६ ॥

तत्रोद्घात्यकावलगतयोः (५०३, ५०८ पृ०) प्रस्तावनाप्रस्तावे सोदाहरणं लक्षित-
त्वाद्भवसत्प्राप्तं प्रपञ्चं लक्षयति—मिथ इति । मिथः—परस्परम्, असत्भूतं—मिथ्यास्वरूपं,
हास्यकृत्—हास्यकारकं, वाक्यं—पदसमूहः, प्रपञ्चः = तन्नामको बोध्यङ्गभूतः, मतः ।

प्रपञ्चमुदाहरति—सर्वेति । बलभी = चन्द्रशाला, ऊर्ध्वस्थितप्रकोष्ठविशेषः ।

त्रिगतं लक्षयति—त्रिगतमिति । श्रुतिसाम्यतः—शब्दध्वन्यसाम्यात्, अनेकाऽर्थ-
योजनम् = अनेकाऽर्थप्रत्यायनं, 'त्रिगतं' नाम बोध्यङ्गम् ॥ २५७ ॥

त्रिगतमुदाहरति—सर्वेति । प्रथमपक्षे—हे सर्वक्षितिभृतां नाथ ! = हे सकल-
पर्वतानां स्वामिन् ! अस्मिन्, रम्ये—रमणीये, वनान्ते—काननैकभागे, मया, विरहिता=
सञ्जातविरहा, सर्वाङ्गसुन्दरी = सकलाऽव्ययमनोहरा, रामा = काऽपि स्त्री, स्वया=

वाक्केलि, अधिबल, गण्ड, अवस्यन्दिद, नालिका, अहत्प्रलाप, व्याहार,
मृदवं ॥ २५६ ॥

इतरेण उदात्यक और अवलगित प्रस्तावनाके वर्णनके अवसरमें उदाहरणके
साथ लक्षित हुए हैं ।

प्रपञ्च—परस्परमें मिथ्याभूत हास्यकारक वाक्यको "प्रपञ्च" कहते हैं ।

जैसे विक्रमोर्वशीमें चन्द्रशालामें रहे हुए विदूषक और चेटिका परस्पर वाक्य
(प्रपञ्च) भाषा गया है ।

त्रिगत—शब्दध्वन्यकी तुल्यतासे बहोपरा अनेक अर्थोंकी योजना होती है, उसे
'त्रिगत' कहते हैं ॥ २५७ ॥

जैसे वहाँ (विक्रमोर्वशी) पर राजा—हे संपूर्ण पर्वतोंके स्वामिन् ! इस

रामा रम्ये वनान्तेऽस्मिन् मया विरहिता त्वया ॥

(नेपथ्ये तथैव प्रतिशब्दः)

राजा—कथं दृष्टेत्याह । अत्र प्रश्नवाक्यमेवोत्तरत्वेन योजितम् ।
नटादित्रितयविषयमेवेदमिति कश्चित् ।

प्रियामैरप्रियवाक्यैर्विलोभ्य च्छलना च्छलम् ।

यथा वेण्याम्—

‘भीमार्जुनौ—

कर्ता द्यूतच्छलानां, जतुमयशरणोद्दीपनः, सोऽभिमानो

भवता, दृष्टा = विलोकिता ? इति काकुः । उत्तरपक्षे तु—हे सर्वक्षितिभृतां वाय=समस्त
भूपतिपते !, अस्मिन्, रम्ये=मनोहरे, वनान्ते=अरण्यप्रान्ते, त्वया=भवता, विरहिता=
संजातविरहा, सर्वाङ्गसुन्दरी रामा मया दृष्टा ।

नेपथ्य इति । तत्र एव = पर्वत एव, प्रतिशब्दः = “सर्वक्षितिभृतां नाथ”
इत्याद्याकारकः प्रतिश्वनिः भवतीति शेषः । राज = पुरुरवाः ।

त्रिगतपदव्युत्पत्तिमाह—नटादीति । इदं = त्रिगतं, नटादित्रितयविषयं = नटः
(सूत्रधारः) आदिपदेन नटीप्रतिनटयोर्ग्रहणं, तत्रितयविषयम् = तत्रयविषयम् ।
कश्चित् = दशरूपककारः ।

छलं लक्षयति—प्रियाभैरिति । प्रियामैः = प्रियस्वरूपैः, आपातत इति शेषः ।
अप्रियैः=अप्रियस्वरूपैः वाक्यैः=पदसमूहैः, विलोभ्य=लोभं जनयित्वा, छलना=प्रतारणं,
“छल” नाम वीध्यङ्गम् ।

छलमुदाहरति-कर्तेति । सुधोधनाऽनुजीविनः प्रति भीमार्जुनयोरुक्तिरिति ।
द्यूतच्छलानाम् = अलक्रीडावञ्चनानां, कर्ता = कारकः, जतुमयशरणोद्दीपनः = जतुमयं

वनके प्रान्तमें मेरे विरहसे युक्त सर्वाङ्गसुन्दरीकस्त्रीको तुमने देखा है ? यहाँपर प्रश्नके
पक्षमें “सर्वक्षितिभृतां नाथ” इन पदोंसे पर्वत लिया जाता है ।

उत्तर पक्षमें हे संपूर्ण राजाओंके स्वामिन् ! इस वनके प्रान्तमें तुमसे विरहिणी
सर्वाङ्ग सुन्दरी स्त्रीको मैंने देखा । इस प्रकार यहाँपर “सर्वक्षितिभृतां नाथ” इन पदोंसे
संपूर्ण राजाओंमें श्रेष्ठ ऐसा कथं लिया जाता है । (नेपथ्यमें उसी तरह प्रतिश्वनि गुंजती
है) । राजा—कैसे “देखा” ऐसा कहा ? इस पक्षमें प्रश्न वाक्यको ही उत्तर वाक्यके
रूपमें योजित किया है । नट (सूत्रधार) नटी और प्रतिनट (पारिपायिक) इन तीनोंके
विषयमें यह होता है ऐसा कोई (दशरूपककार) कहते हैं ।

छल—प्रियके सद्गुण अप्रियवाक्योंसे लुभाकर छलनेको “छल” कहते हैं ।

जैसे बेणी (संहार) में भीमसेन और धर्जुन—(दुर्योधनके अनुचरोंको

राजा दुःशासनादेर्गुरुनुजशतस्याङ्गराजस्य मित्रम् ।

कृष्णाकेशोत्तरीयव्यपनयनपटुः, पाण्डवा यस्य दासाः

कवाऽऽस्ते दुर्योधनोऽसौ कथयत, न रुषा द्रष्टुमभ्यागतौ स्वः ॥

अन्ये त्वाहुरल्लं किञ्चित्कार्यमुद्दिश्य कस्यचित् ॥ २५८ ॥

उदीर्यते यद्वचनं वञ्चनाहास्यरोषकृत् ।

वाक्केलिर्हास्यसम्बन्धो द्वित्रिप्रत्युक्तितो भवेत् ॥ २५९ ॥

(क्वासानिमित्तम्) यत् मरणं (गृहम्) तस्य उद्दोषनः (दाहकः) । कृष्णाकेशोत्तरीयव्यपनयनपटुः = कृष्णायाः (द्रोपद्याः) केशाः (कवाः) उत्तरीयम् (अर्धोऽङ्गुलम्) तेषां व्यपनयनम् (आकर्षणम्) तस्मिन् पटुः (कुशलः), अभिमानो=अभिमानशाली, पाण्डवाः = पाण्डुपुत्रा युधिष्ठिरादयः, यस्य = दुर्योधनस्य, दासाः = भृत्या इव, अर्धोना इति भावः । दुःशासनादेः=दुःशासनप्रभृतेः, अनुजशतस्य = अवरजशतस्य, गुरुः = श्रेष्ठः, अङ्गराजस्य = अङ्गदेशाऽधिपतेः, कर्णस्येति भावः, मित्रं = सखा । राजा = भूपः, असौ = विप्रकृष्टस्वः, सः = प्रसिद्धः दुर्योधनः, क्व = कुत्र, आस्ते=अवतिष्ठते, कथयत = ब्रूत, यूयमितिशेषः । रुषा = कोपेन, द्रष्टुं = विलोकयितुं; न अभ्यागतौ = न सम्मुखमायातौ, स्वः = भवावः, ज्ञातिप्रणयेनैवाऽऽगतौ स्व इति भावः । सम्भवा ब्रूतम् । अत्र द्रष्टुमेव न रुषेति प्रियसद्देशेन वाक्येन विलोभ्य प्रतारणात् "छलम्" ।

छले मतान्तरमाह- अन्ये तिष्ठति । कस्यचित्=कस्य, किञ्चित्=किमपि, कार्यं=कृत्यम्, उद्दिश्य = अनुद्य वञ्चनाहास्यकृत् = प्रतारणाहासकारकं यत्, वचनं = वाक्यम्; उदीर्यते -- उच्यते, तत् "छलं" तद् वीच्यङ्गम् इति, अन्ये = अपरे आचार्या आहुः ।

वाक्केलि कथयति-वाक्केलिरिति । द्वित्रिप्रत्युक्तितः = बारद्वयं = बारत्रय-प्रत्युक्तितः । "द्वित्रीत्युपलक्षणं, तेन बहुवारप्रत्युत्तरतः इति भावः । हास्यसम्बन्धः = हाससम्पर्कः, "वाक्केलि"तिमि वीच्यङ्गम् । वाक्वा (वचनेन) केलिः (क्रीडा) इति व्युत्पत्तिः ॥ १५९ ॥

कहते हैं) जुएके छलको करनेवाला, लासके घरको जलाने वाला, द्रोपदीके केशों और वस्त्रके आकर्षणमें कुशल, अभिमानो, और पाण्डव जिसके दास हैं दुःशासन आदि सौ भाइयोंका बड़ा भाई अङ्गराज (कर्ण) का मित्र वह राजा दुर्योधन कहाँ है ? कही । हमलोग क्रोधसे नहीं (प्रेमसे) देखनेके लिए आये हैं ॥

मतान्तर—कुछलोग कहते हैं—बिसीके कुछ कार्यता उद्देश्य कर प्रतारणा और हास्य करनेवाले वचनको "छल" कहते हैं ।

वाक्केलि—दो बार वा तीन बार (अधिकबार) उक्ति और प्रत्युक्तिसे जो हास्यका सम्बन्ध है उसे "वाक्केलि" कहते हैं ॥ २५९ ॥

द्वित्रीत्युपलक्षणम् ।

यथा—

‘भिक्षो ! मांसनिषेवणं प्रकुरुष्वे, किं तेन मद्यं विना ?

मद्यं चापि तव ? प्रियं प्रियमहो ! वाराङ्गनाभिः सह ।

वेश्याऽप्यर्थरुचिः कुत्स्तव धनं ? द्यूतेन चौर्येण वा,

चौर्यद्यूतपरिग्रहोऽपि भवतो नष्टस्य कान्या गतिः ? ॥’

केचित्—‘प्रक्रान्तवाक्यस्य साकाङ्क्षस्यैव निवृत्तिर्वाक्यकलिः’ इत्याहुः ।

वाक्यकलिमुदाहरति—‘भिक्षो’ इति । मांसं प्रक्षयन्तं भिक्षुं प्रति कस्यचिद् गृहिणः प्रश्नात् भिक्षुकृताभ्युत्तराणि । भिक्षो = भिक्षाजीविन् ! मांसनिषेवणं = पण्डित-प्रक्षणं, प्रकुरुष्वे = विद्यस्ते ?, भिक्षुस्तरयति—मद्यं विना = सुरां विना, तेन = मांस-निषेवणेन, किं ?, गृहिण उक्तिः—मद्यं=सुरा च, तव = भवतः, प्रियम् = अभीष्टं ? भिक्षुस्तरयति—अहो ! आचर्यं, न तावदेवेति भावः । वाराङ्गनाभिः = वारस्त्रीभिः, सह = समं, मद्यं मे प्रियमिति भावः ।

गृही पृच्छति—वेश्या = वारस्त्री, अर्थरुचिः = अर्थे (धने) रुचिः (स्पृहा) यस्याः सा, घनाऽनुरागिणीति भावः । ‘अभिष्वङ्गे स्पृहायां च गमसती च रुचिः स्त्रियाम्’ इत्यमरः । तव, धनं = द्रव्यं, कुतः कस्मात्स्थानात्, सम्पद्यत इति शेषः । भिक्षुस्तरयति—द्यूतेन=अशक्रीडया, चौर्येण वा = स्तेनकर्मणा वा, घनं सम्पद्यत इति शेषः । गृही पृच्छति—भवतः = तव, चौर्यद्यूतपरिग्रहोऽपि=स्तेयाऽशक्रीडास्वीकारोऽपि, अस्तीति शेषः । भिक्षुः समादधाति—नष्टस्य=अष्टस्य जनस्य अन्या = अपरा, का, गतिः=उपायः । अत्र बहुविधोक्तिप्रत्युक्तितो हास्यसम्बन्धाद्वाक्यकलिः । मन्तरमाह—केचित् इति । केचित् = केऽपि विद्वांसः, साकाङ्क्षस्य एव = अभिधानाऽपर्यन्तान्तर्हितस्य एव, प्रक्रान्तवाक्यस्य, आरब्धवचनस्य, निवृत्तिः=समाप्तिः ‘वाक्यकलिः’ । अन्ये च=

दो और तीन उपलक्षण है । जैसे—

भिक्षुसे किसीकी उक्ति और प्रत्युक्ति होती है । उक्ति—‘भिक्षुक ! तुम मांसका सेवन करते हो ?’ प्रत्युक्ति—‘मद्यके विना उस (मांस) से क्या होता है ?’ उक्ति—‘मद्य भी तुम्हे प्रिय है ?’ प्रत्युक्ति—‘अहो ! वेश्याओंके साथ मद्य प्रिय है । उक्ति—‘वेश्या तो धनमें (मात्र) अनुराग रखनेवाली होती है, तुम्हारे पास धन कैसे आया ?’ ।

प्रत्युक्ति—जैसे वा चोरीसे (धन आता है) ।

उक्ति—तब फिर चोरी और जुएकी भी तुम सेवा करते हो ?’ ।

प्रत्युक्ति—‘अष्ट पुरुषका और क्या उपाय है’ ।

मन्तर—कुछ विद्वान् आकाङ्क्षायुक्त आरब्ध वाक्यकी निवृत्ति को ३६ सा०

अन्ये च अनेकस्य प्रश्नस्यकमुत्तरम् ।'

अन्योन्यवाक्याधिकयोक्तिः स्पर्धयाधिवलं मतम् ।

यथा मम प्रभावत्याम्—

वज्रनाभः—

(अस्य वक्षः क्षणेनैव निर्मध्य गद्यानया ।

लीलियोन्मूलयान्येष भुवनद्वयमद्य वः ॥)

प्रद्युम्नः—अरे रे असुरापसद ! अल्लममुना बहुप्रलापेन ।

मम खलु—

अद्य प्रचण्डभुजदण्डसमर्पितोरुकोदण्डनिर्गलितकाण्डसमूहपातैः ।

आस्तां समस्तदितिजक्षतजोक्षितेयं क्षोणिः क्षणेन पिशिताशनलोभनीया ॥'

अपरे च, अनेकस्य = बहुविधस्य, प्रश्नस्य = अनुयोगस्य, एकम्, उत्तरं = प्रतिवचनं
"वाक्यैः", इति वदन्तीति शेषः ।

अधिवलं लक्षयति—अन्योन्येति । स्पर्धया = परस्परभवेच्छया, अन्योन्य-
वाक्याधिकयोक्तिः=अन्योन्यवाक्यैः (परस्परवचनं) आधिकयोक्तिः (मेषः प्रधानतः
प्रतिपादनम्) "अधिवलं" नाम कीदृशम् ।

अधिवलमुदाहरति—अस्वेति । अप्यवसायकनामकस्य नाटकाऽलङ्कारस्योदाहरणे
व्याख्यातपूर्वं पद्यमिदम् (५२९ पृ०) ।

प्रद्युम्न इति । असुराऽपसद—हे असुराऽपसद ! वज्रनाभेति भावः ।

अयति । अद्य = अस्मिन् दिने, प्रचण्डेत्यादिः० प्रचण्डः अतिकठोरः) यः
भुजदण्डः (बाहुदण्डः) तस्मिन्, समर्पितम् (संस्थापितम्) उरु (महत्) यत्
कोदण्डं (धनुः) तस्मात् निर्गलितः (निःसृतः) यः काण्डसमूहः (बाणवृन्दम्) ;
तस्य पातैः (पतनैः) इयं = सन्निकृष्टस्था, क्षोणी=भूमिः, क्षणेन = अल्पकालेनैव
समस्तदितिजक्षतजोक्षिता = समस्ताः = (निखिलाः) ये दितिजाः (दैत्याः) तेषां

"वाक्यैः" कहते हैं । और विद्वान् अनेक प्रश्नोंके एक उत्तरको "वाक्यैः" कहते हैं ।

अधिवल—स्पर्धा (संघर्ष) से परस्परमें आधिक्यकी उचितको "अधिवल"
कहते हैं ।

जैसे ग्रन्थकारकी प्रभावती (नाटिका) में वज्रनाभ—

"इस प्रद्युम्नके वक्षस्थल (छाती) को इस नदासे लीला (खिलवाड़) से
ही मचन कर तुम्हारे दोनों लोकों (पृथिवी और पाताल) को यद् मैं उन्मूलित कर
देता हूँ ।

प्रद्युम्न—अरे दैत्याऽपसद ! इस अधिक बहावकी बन्द करो ।

मेरे—आज प्रचण्ड बाहुदण्डोंमें रहे कये बड़े धनुषसे निकले हुए बाणोंके प्रहारोंसे

गण्डं प्रस्तुतसंबन्धि भिन्नार्थं सत्वरं वचः ॥ २६० ॥

यथा वेण्याम् -

‘राजा -

अध्यासितुं तव चिराज्जघनस्थलस्य पर्याप्तमेव करभोरु ! समोरु-
युग्मम् ॥

अनन्तरम् (भविष्य)

कञ्चुकी । देव ! भग्नं भग्नम् - इत्यादि ।’

अत्र रथकेतनभङ्गार्थं वचनपूरुभङ्गार्थं सम्बन्धे सम्बद्धम् ।

क्षतजैः (रुधिरैः) उक्षिता (सिक्ता , सती, पाणताऽऽनलाभनीया = विशिताऽऽन-
नानां (मांसभक्षणां, शृगालादीनां) भात भावः) लोभनीया (लोभोत्पादिका),
आस्तां=भवतु । वसन्ततिलका वृत्तम् । अत्र रुध्रया मिथ आश्रयव्यवहारे रथबलम् ।

गण्ड लक्षणमिति— गण्डमिति । प्रस्तुतसम्बन्धि=प्रकृताऽर्थसम्बद्ध, भिन्नार्थम्=
अभ्याऽर्थबोधकं, सत्वरं=त्वरसहित, वचः = वचनं, “गण्डम्” भवति ॥ २६० ॥

गण्डमुदाहरति—अध्यासितुमिति । राज्ञो दुर्घोषनस्य स्वप्रियां भानुमतीं
प्रस्तुतिरियम् । अत्र षष्ठस्य पूर्वार्द्धे—

“लोलाऽशुकस्य पथनाऽऽकुलिताऽशुकास्तं त्वद्दृष्टिहारि मम लोचनबान्धवस्य ।”

हे करभोरु ! मम, ऊर्युग्मं=सविषयुगलं, तव जघनस्थलस्य = कटिपूर्वभागस्य,
चिरात्=बहुकालं यावत्, अध्यासितुम्=आश्रयितुं रमणाऽर्थमिति शेषः । पर्याप्तम् एव=
समर्थम् एव (वेणी० २-२३) । वसन्ततिलका वृत्तम् ।

लक्ष्ये लक्षणं संगमयितुमुत्तरवाक्यमाह—अनन्तरमिति । “देव ! भग्नं भग्नम्”
इति वाक्यम् ।

विष्णोति—अत्रेति । अत्र=अस्मिन् वाक्ये । रथकेतनभङ्गार्थं = रथकेतनस्य
भङ्गाऽर्थम् (आमर्दनार्थम्) वचनं=वाक्यम् उक्तं सति शेषः) ऊरुभङ्गाऽर्थं=दुर्घो-
षनसविषयं स्वरूपार्थं सम्बद्धं = सम्बन्धयुक्तम् ।

यह धरती कुछ हो क्षणमे सपूर्णं दैत्योके रुधिरसे सिक्त होकर मांसभक्षी स्यार आदि
पशुओंको लोभविषय हो जावे ॥

गण्ड—प्रस्तुतसे सम्बद्ध भिन्नार्थबोधक त्वरामुक्त वचनको “गण्ड” कहते हैं २६०
जैसे वेणी (संहार) में राजा (दुर्घोषन)—

‘हे सुवर्षि (भानुमति !) यह मेरा ऊर्युग्म तुम्हारे जघन स्थलके बैठनेके
लिए पर्याप्त (समर्थ) है ।’ इसके अनन्तर (प्रवेश कर) कञ्चुकी—महाराज ! दृट
गया दृट गया इत्यादि । यहाँपर रथका हवज भङ्ग हो गया इस तात्पर्यका वचन ऊरु-
भङ्ग रूप अर्थके सम्बन्धमें सम्बद्ध है ।

व्याख्यानं स्वरसोक्तस्थान्यथावस्यन्दितं भवेत् ।

यथा छलितरामे—

‘सीता—जाद ! कालं क्खु उ आउभाएण गन्तव्वम्, तर्हि सो राजा विणएण पणयिदव्वो ।

लवः—अथ किमावाभ्यां राजोपजीविभ्यां भवितव्यम् ? ।

सीता—जाद ! सो क्खु तुम्हाणं पिदा ।

लवः—किमावयो रघुपतिः पिता ?

सीता—(साशङ्कम्) मा अण्णधा सङ्कद्धम्, णक्खु तुम्हाणं, सअत्ताए ज्जेव पुहवीएत्ति’ ।

अवस्यन्दितं लक्षयति—व्याख्यानमिति । स्वरसोक्तस्य = स्वरसेन (तिजा-
भिप्रायेण) उक्तस्य (कथितस्य) वाक्यस्येति शेषः । अन्यथा=प्रकारान्तरेण, व्याख्यानं=
प्रतिपादनम् “अवस्यन्दितं” भवेत् ॥ १६१ ॥

अवस्यन्दितमुदाहरति—यथेति । सीता—“जात ! कस्यं खलु उपाध्यायेन गन्तव्यं
तर्हि स राजा विनयेन पणायितव्यः ।” सीता—“जात ! स खलु गुरुमाकं पिता” । सीता—
“मा अन्यथा शङ्कद्धम् । न खलु गुरुमाकं, सकलाया एव पृथिव्या इति” इति संस्कृतच्छाया ।
जात=पुत्र !, कस्यं=प्रभातं, यथा तथा । “प्रत्यूषोऽहमुत्त्रं कत्यमुषःप्रत्यूषती अपि” इत्य-
मरः । उपाध्यायेन=गुरुणा सह, युवाभ्यामिति शेषः । “अभोजताए” इति पाठान्तरे “अयो-
ध्यायाम्” इति संस्कृतच्छाया । सः=प्रसिद्धः, राजा=भूपालः, राम इत्यर्थः । विनयेन=
नम्रतया, पणायितव्यः=स्तोतव्यः, अत्र बहुविधव्याख्यातृभिः, “पणायितव्य” इत्यस्य व्यव-
हृतव्य इति व्याख्यातं, परं तदपव्याख्यानं, यतः “पण व्यवहारे स्तुतो चे”ति पणघातो-
र्व्यवहारेस्तुत्यर्थं कत्वेऽपि स्तुत्यर्थं कादेव पणघातोः “गुप्युपविच्छिपिपनिभ्य आय” इति
सूत्रेण आयप्रत्ययो भवति । अत एव “पनिसाहवर्षात्पणेरपि स्तुतावेवाऽऽयप्रत्यय” इति
दीक्षितचरणाः । राजोपजीविभ्यां=राजोपजीवनशीलाभ्याम् । शङ्कद्धं=शङ्कां कुर्वन्म् ।

अवस्यन्दितं—अपने अभिप्रायसे कहे गये वचनका अन्यथा (दूसरे ही अर्थ में)
व्याख्यान करनेको “अवस्यन्दित” कहते हैं ।

जैसे छलितराम (रूपक)में—सीता (लवको कहती हैं)—पुत्र ! प्र तः-
कालमें तुम्हें उपाध्यायके साथ जाना चाहिए । उस समय राजा (राम) की विनयेसे
स्तुति करने चाहिए । लव—“अब क्या हम दोनों (भाइयों) को राजाका सेवक होना
पड़ेगा ?” सीता—“पुत्र ! वे (राजा राम) तुम्हारे पिता हैं” । लव—“क्या हम
दोनोंके रघुपति (रामचन्द्रजी) पिता हैं ?” ।

सीता—(बाँधुकाके साथ) दूसरी शङ्का मत करो । (वे राम) तुम्हारी ही

प्रहेलिकैव हास्येन युक्ता भवति नालिका ॥ २६१ ॥

संवरणकार्युत्तरं प्रहेलिका ।

यथा रत्नावल्याम्—

‘सुसङ्गता—सहि ! जस्स किदे तुमं आअदा सो इद उजेव चिट्ठदि ।

सागरिका—कस्स किदे अहं आअदा ?

सुसङ्गता—णं कलु चित्तफलअस्स’ ।

अत्र त्वं राज्ञः कृते आगतेत्यर्थः संवृतः ।

असत्प्रलापो यद्वाक्यमसंबद्धं तथोत्तरम् ।

अगृह्यतोऽपि मूर्खस्य पुरो यच्च हितं वचः ॥ २६२ ॥

अत्र “स खलु युष्माकं पितेति कथनात् लभो रामं पितरं ज्ञास्वतीत्याशङ्क्या “सकलाया एव पृथिव्याः” पालकत्वेन पिता इत्यन्यथा व्याख्यानादवश्यम्वितं नाम बोध्यङ्गम् ।

नालिका लक्षणमिति—प्रहेलिकैवेति । हास्येन युक्ता प्रहेलिका = संवरणकारि (अर्थगोपनकारि) उत्तरम्, एवं “नालिका” भवति ॥ २६१ ॥

नालिकामुदाहरति—यथेति । सुसंगता—“सखि ! यस्य कृते त्वमागता स इह एव तिष्ठति” । सागरिका—“कस्य कृते अहमागता ?” सुसंगता—“ननु खलु चित्रकलकस्य ।” इति संस्कृतच्छाया ।

लक्ष्ये लक्षणं संगमयति—प्रत्रेति । अत्र = इह “राज्ञः कृते आगते”त्यर्थस्य संवरणार्थं “ननु खलु चित्रकलकस्य” इति वाक्येन संवरणकार्युत्तरात् “नालिका” नाम बोध्यङ्गम् ।

असत्प्रलापं लघयति—असत्प्रलाप इति । असत्प्रलापस्त्रिधाविधः, तत्रायं—यद्वाक्यं = पदसमूहः, असम्बद्धं = पूर्वोपरसम्बन्धरहितं, द्वितीयं—यत् उत्तरम् असम्बद्धं, तथा तृतीयं—अग्रहितः अपि = न स्वीकुर्वतः अपि, हितं वच इति शेषः, मूर्खस्य—

नहीं समस्त पृथिवीके पिता (पालक) हैं ।

नालिका—हास्यसे युक्त प्रहेलिका (पहेली) ही “नालिका” होती है ॥२६१॥

गोपन करनेवाला उत्तर “प्रहेलिका” (पहेली) होती है ।

उदा०—जैसे रत्नावलीमें—सुसंगता (सागरिकाको)—“हे सखि ! जिसके लिए तुम आई हो वह यहींपर रहता है ।

सागरिका—“मैं किसके लिए आई हूँ ?” । सुसंगता—इसी चित्रके लिए । यहींपर “तुम राजाके लिए आई हो” यह बात संवृत (गोपित) हैं ।

असत्प्रलाप—असत्प्रलापके तीन भेद होते हैं । १ जो वाक्य असम्बद्ध है । २ इसी तरह जो उत्तर असम्बद्ध है । ३ ग्रहण न करनेवाले मूर्खको जो हित वचन कहा

तत्रार्थं यथा मम प्रभावत्याम्—

‘प्रद्युम्नः—(सहकारवल्लीमवलोक्य सानन्दम्) अहो कथमिहैव—

अलिकुलमञ्जुलकेशी परिमलबहला रसावहा तन्वी ।

किसलयपेशलपाणिः कोकिलकलभाषिणी प्रियतमा मे ।’

एवमसंबद्धोत्तरेऽपि ।

तृतीयं यथा—वेण्यां दुर्योधनं प्रति गान्धारीवाक्यम् ।

बालिशस्य, पुरः = अग्ने, यच्च हितं = हितकारकं, वचः = वचनं, तद्यपि “असत्प्रलापो नाम” बोध्यञ्जम् ॥ २६२ ॥

तत्राद्यमुदाहरति—यद्येति । सहकारवल्लीम् = अतिसौरभाश्रवताम् । अलिकुलेति । प्रद्युम्नस्य सहकारवल्लीमवलोक्य प्रभावतीभ्रमादुत्तरियम् । अलिकुलमञ्जुलकेशी = अलिकुल (भ्रमरसमूहः) इव मञ्जुलाः (मनोहराः) केशाः (कुन्तलाः) यस्याः सा, “स्वाऽङ्गचोपसर्जनादसयोगोपधाद्” इति ङोष् (वैकल्पिकः) । परिमलबहला = परिमलः (जनमनोहरो गन्धः) बहलः (प्रचुरः) यस्याः सा । रसावहा = रसम् (अनुरागम्) आवहति (धारयति) इति । तन्वी = कृशाऽङ्गी । किसलयपेशलपाणिः = किसलयम् (पल्लवम्) इव पेशलः (सुन्दरः) पाणिः (करः) यस्याः सा, “भारो दक्षे च पेशलः” इत्यमरः । कोकिलकलभाषिणी = कोकिलवत् (पिकवत्) कलम् (अव्यक्तमधुरम्) भाषते लच्छोला । गितिप्रत्ययः । मे ॐ मम, प्रियतमा = इयिततमा, प्रभावतीति शेषः । अत्र सहकारवल्लीयां प्रद्युम्नस्य स्वप्रियारोपकं वाक्यमसम्बद्धमतोऽसत्प्रलापस्येदमेकमुदाहरणम् ।

एवमसम्बद्धोत्तरे द्वितीयमुदाहरणम् । तृतीयं यथा वेण्यां (वेणीसंहारे) दुर्योधनं प्रति गान्धारीवाक्यम् ।

जाता है वह भी असत्प्रलाप है ॥ २६२ ॥

उत्तरे पहला (असत्प्रलाप) जेंसे—अन्यकारकी प्रभावतीमें प्रद्युम्न—(कलमी भाषकी लताको देखकर आनन्दके साथ, अहो ! कैसे यहीपर ।

भ्रमरसमूहके समान सुन्दर केशोंवाली वा (सहकारवल्ली—पक्षमें) भ्रमर समूहरूप सुन्दर केशोंवाली, प्रचुर सुगन्धवाली, अनुरागवाली (सहकारवल्ली—पक्षमें) रससे परिपूर्ण, पतली, पल्लवके समान सुन्दर करवाली, कोकिलके समान मधुरभाषिणी, (सहकारवल्लीपक्षमें) जिसकी कोयल ही मधुरभाषिणी है वैसे मेरी प्रियतमा है । (१)

वैसे ही असम्बद्ध उत्तरमें भी असत्प्रलापको जानना चाहिए (२) ।

तीसरा जैसा—वेणी (संहार) में दुर्योधनको गान्धारीका वाक्य (असत्प्रलाप) है ।

व्याहारो यत्परस्यार्थं हास्यक्षाभकरं वचः ।

यथा मालविकाग्निमित्रे—“(लास्यप्रयोगावसाने मालविका निर्गन्तु-
मिच्छति) ।

विदूषकः—मा दाव उवदेसमुद्धा गमिस्ससि ।

(इत्युपक्रमेण)

गणदासः—(विदूषकं प्रति) आर्य ! उच्यतां यस्त्वया क्रमभेदो
लक्षितः ।

विदूषकः—पढमं बम्भणपूआ भेदि, सा इमाए लङ्घिदा (मालविका
स्यमते) इत्यादिना नायकस्य विशुद्धनायिकादर्शनप्रयुक्तेन हास्यक्षाभकारिणा
वचसा व्याहारः ।

व्याहारं लक्षयति—व्याहार इति । परस्य = अन्यस्य, अर्थे = निमित्ते, यत्,
हास्यक्षाभकरं = हास चाञ्चल्योत्पादकं, वचः = वचनम्, वचिच्त् “हास्यलोभकरम्”
इति पादान्तरम् । तत् व्याहारो नाप बोध्यञ्जम् ।

व्याहारमुदाहरति—यथेति । लास्यप्रयोगावसाने = स्त्रीकृतंकृत्याऽनुष्ठान-
समाप्तौ, मालविकाया निर्गन्तुमिच्छायां, विदूषकः—“य तावदुपदेशमुद्धा गमिष्यति”
इति संस्कृतच्छाया । उपदेशमुद्धा = उपदेशेन (आचार्यशिक्षया) मुद्धा (निर्दोषा)
सती । क्रमभेदः = कार्यपूर्वपर्यन्तक्रमः । विदूषकः—“प्रथमं ब्राह्मणपूजा भवति ।
सा अनया लङ्घितः ।” इति संस्कृतच्छाया । समते = ईषद्वसति । “स्मिङ् ईषद्वसते”
इति धातोर्लट् । नायकस्य = राज्ञोऽग्निमित्रस्य । वचसा = वचनेन विदूषकस्येति शेषः ।
अत्र विदूषकस्य परस्य अग्निमित्रस्य कृते मालविकाया हास्यदर्शनाऽर्थं प्रयुक्ताहावयात्
!!व्याहारः” ।

व्याहार—दूभरेके प्रयोजनके लिए हास्य और शोभ करनेवाले वचनको
“व्याहार” कहते हैं ।

जैसे मालविकाग्निमित्रे—(नृत्यके प्रयोगकी आखिरीमें मालविका बाहर
निकलना चाहती है) विदूषक—आप अभी मत जायें । आचार्यके उपदेशसे मुद्ध होकर
जायगी” । (ऐसे आरम्भसे) दास (गणदास, नृत्याचार्य)—(विदूषकसे)—“आर्य
जो आपने क्रमका भेद देखा, उसे कहिए” ।

विदूषक—“पहले ब्राह्मणकी पूजा होती है, उसका इन्होंने उलट्टन किया (नही
किया) । (मालविका मुसकुराती) है । इत्यादिसे नायकको विशुद्ध नायिकाके
दर्शनके लिए प्रयुक्त हास्य और चित्तका शोभ करनेवाले वचनसे जो प्रतिपादन करना
है वह ‘व्यहार’ है ।

दोषा गुणा गुणा दोषा यत्र स्पृष्टृद (मार्द) वं हि तत् ॥ २६३ ॥

क्रमेण यथा—

प्रिय ! जीवितताक्रौर्यं निःस्नेहत्वं कृतघ्नता ।
भूयस्त्वदर्शनादेव ममैते गुणतां गताः ॥
तस्यास्तद्रूपसौन्दर्यं भूषितं यौवनश्रिया ।
सुखैकायतनं जातं दुःखायैव ममाधुना ॥

मृदवं लक्षयति—दोषा इति । यत्र = यस्मिन् वाक्ये, दोषा गुणाः, गुणाश्च दोषाः, स्पृः = भवेयुः तत् "मृदवं" नाम वीथ्यङ्गम् ॥ २६३ ॥

मृदवमुदाहरति—ध्वेति । तत्र च यत्र दोषा गुणा भवन्ति तत् प्रथममुदाहरणं प्रदर्शयति—प्रियेति । कस्यशिवन्नायिकाया नायकं प्रत्युक्तिरियम् । हे प्रिय=हे बल्लभ । जीवितता = जीवनं, भवद्विरहेऽपि मम जीवनधारणमिति भावः । क्रौर्यं = काठिन्यम् । क्रौर्याभावे सति मम जीवनं गच्छेदिति भावः । निःस्नेहत्वं = प्रेमाऽभावः, विरहेऽपि जीवनधारणात् निःस्नेहत्वं प्रतीतं भवेदिति भावः । कृतघ्नता = कृतवेदित्वाऽभावः; भवद्विरहेऽपि जीवनधारणात् मम कृतघ्नता प्रतीता भवेदिति भावः । भवद्विरहेऽपि मम जीवनात् क्रौर्यादयः प्रतीयन्त इति नक्षयम् । भूयः = पुनरपि, स्वदर्शनात् = स्वदर्शनं प्राप्य एव, "त्येवलोपे कर्मण्यधिकरणे च" इति ल्यबलोपे कर्मणि पञ्चमी । मम = आत्मिन्याः, एते = क्रौर्यादयः, गुणतां = गुणमात्रं, गताः=प्राप्ताः एवं च तादृशक्रौर्यनिःस्नेहत्वंकृतघ्नताना सत्तायामेव मज्जीवनधारणात् भवदर्शनलाभेन समागमजनितहर्षप्रकर्ष इति भावः अत्र दोषाणामपि गुणत्वप्रतीतेः प्रथमं मृदवम् ।

एवं च यत्र गुणा दोषा भवन्ति तद्वितीयमुदाहरणं प्रदर्शयति = सस्या इति । विरही नायको नायिकामुद्दिश्य स्वकीयमभिप्रायं प्रकाशयति । यौवनश्रिया = तास्वप्नोमया, भूषितम् = अलङ्कृतं तस्याः = नायिकायाः, उत् = तादृशम्, असङ्कल्पपूर्वाऽनुभूतं, रूपसौन्दर्यम् = आकारलावण्यं, तदा = तस्मिन्समये, संयोगकाल इति भावः । मम, सुखैकायतनं = सुखस्य (आनन्दलाभस्य) एकाऽऽयतनम् (एकमात्रस्थानम्)

मृदव—जहाँपर दोष गुण और गुण दोष ही जाते हैं वह "मृदव" है ॥ २६३ ॥

क्रमसे जैसे—आपके विरहमें भी जीना जो क्लेश है, आपके विरहमें भी मेरा जीना जो अनुरागहीनता है, आपके विरहमें मेरा जीना जो कृतघ्नता है ये सब दोष फिर आपके धर्मसे ही गुणके भावको प्राप्त हो गये हैं ॥ यहाँपर दोष भी गुण हो गये हैं ? तास्वप्नकी शोभासे अलङ्कृत उस नायिकाका वह आकार और सौन्दर्य उस समय (संयोग कालमें) मुझे सुखमात्रका एक कारण हुआ अभी (विरहकालमें) दुःखके लिए ही हो गया ।

एतानि चाङ्गानि नाटकादिषु सम्भवन्त्यपि बोध्यामवश्यं विधेयानि, स्पष्टतया नाटकादिषु विनिविष्टान्यपीहोदाहृतानि । वीथीव नानारसानां चात्र मालारूपतया स्थितत्वाद्बीथीयम् । यथा—मालविका ।

अथ प्रहसनम्—

भाणवत्सन्धिसन्ध्यङ्गलास्याङ्गाङ्कं विनिर्मितम् ।

भवेत्प्रहसनं इत्तं निन्द्यानां कविकल्पितम् ॥ २६४ ॥

जात= सम्पन्नम्, अधुना= अस्मिन्समये, त्रियोगकाल इति भावः । दुःखाय एव= कष्टाऽनु-
भवाय एव, जातं= सम्पन्नम् । अत्र गुणानामपि दोषत्वप्रतीतेद्वितीयं मृदवोदाहणं ज्ञेयम् ।

बोध्यङ्गेषु विवेकमाह—एतानीति । एतानि = पूर्वोक्तानि उदाह्यकादीनि
वीध्यङ्गानि, नाटकादिषु = वीथीविन्नरूपकान्तरेषु, सम्भवन्त्यपि = संभवं प्राप्नुवन्त्यपि,
बोध्याम् = रूपकस्य तत्रमभेदे, अवश्यं = नून, विधेयानि = कर्तव्यानि, इति = एवं,
विनिविष्टानि अपि = विनिवेशयितुं निदिष्टानि अपि, इह=अस्यां, बोध्यामिति भावः ।
उदाहृतानि = निदर्शितानि ।

वीथीपदं निर्वक्ति—वीथीवेति । वीथी इव=नानाविशेषकरणानामाधारभूता
यथा वीथी (पथ्यवीथिका) तथैव नानारसानां = शृङ्गारादीनां, मालारूपतया =
रूपस्वरूपत्वेन स्थितत्वात्, इयं = रूपकविशेषो वीथी ।

प्रहसनं लक्षयति—भाणकविति । भाणवत् = भाणालये रूपकविशेषे इव,
सन्धिसन्ध्यङ्गलास्याङ्गाङ्कः = सन्धिषयां (मुखनिर्वहणसन्धिष्याम्) सन्ध्यङ्गः =
(अनेकसन्ध्यङ्गः) लास्याङ्गः (यथायमव गेयपदादिभिः) अङ्केन (एकेन अङ्केन),
विनिर्मितं = रचितम् । कविकल्पितं = कविना (रूपककारेण) कल्पितं (कल्पना-
विषयोक्तम्) निन्द्यानां = निन्द्यार्हाणां जनानाम्, वृत्तं = चरित्रं, भवेत् ॥ २६४ ॥

यहाँपर गुण दोष हो गये हैं, अतः यह "मृदव" हुआ ।

वीथीके ये अङ्ग नाटक आदि अन्य रूकोंमें भी हो सकते हैं, परन्तु वीथीमें
इनको अवश्य रखना चाहिए, अतः स्पष्ट रूपसे नाटक आदिमें इनके रहनेपर भी यहाँ
इनके उदाहरण दिये गये हैं । वीथी (वृक्ष आदिकी श्रेणी) के समान इस (वीथी-
नामक रूपक) में अनेक रसोंकी मालाके समान अवस्थितिसे इसको "वीथी" कहते हैं ।
जैसे—मालविका ।

प्रहसन—भाणके समावः सन्धि और सन्धिके अङ्ग और लास्याङ्गों तथा एक
अङ्गसे रचित कविकल्पित निन्दनीय जनोका चरित्र जहाँ दिखाया जाता है उसे
"प्रहसन" कहते हैं ॥ २६४ ॥

अत्र नारभटी, नापि विष्कम्भकप्रवेशकौ ।

अङ्गी हास्यरसस्तत्र वीध्यङ्गानां स्थितिर्न वा ॥ २६५ ॥

तत्र—

तपस्विभगवद्विप्रप्रभृतिष्वत्र नायकः ।

एको यत्र भवेद्गृष्टो हास्यं तच्छुद्धीमुच्यते ॥

यथा कन्दर्पकेलिः ।

आश्रित्य कञ्चन जनं संकीर्णमिति तद्विदुः ॥ २६६ ॥

यथा—धूर्तचरितम् ।

अत्र = प्रहसने, अरभटी = “भायेन्द्रत्राले” त्पादिलक्षणलक्षिता (४८८ पृ०) वृत्तिः, न, न स्यात्, विष्कम्भकप्रवेशकौ अपि = “वृत्तवर्तिष्यमाणानाम्” “प्रवेशकौऽनुदात्तोक्त्वा” (४९८, ४९९ पृ०) इत्यद्विलक्षणलक्षितानां यौग्येण अपि, न, नो भवतः । तत्र = तस्मिन् हास्यरसे । हास्यरसः, अङ्गी = प्रधानम् । वीध्यङ्गानां = रूपविशेषाङ्गानाम्, उद्घात्यकादीनामिति भावः स्थितिः = अवस्थानं, न स्यात् ॥ २६५ ॥

तपस्वीति । अत्र = अस्मिन् प्रहसने, तपस्वीशब्दः—तपस्विनः (तापसाः, कुल्लादित्राचरणपुरायणा इति भावः) भगवन्तः (ब्रह्मजाः, संन्यासिनः) विप्राः (ब्राह्मणाः) ; तत्प्रभृतिषु (तत्रादिषु), एकः = अन्यतमः, नायकः = नेता, भवेत् । अस्य च भेदजन्यं भवति, शुद्धं, संकीर्णं विकृतं च । यत्र गृष्टः = “कृताया अपि० (११७ पृ०)” इत्युक्तलक्षणलक्षितो नायको भवेत्, तत्—हास्यं प्रहसनं, शुद्धम् उच्यते ।

शुद्धं प्रहसनमुदाहरति—यथेति । यथा कन्दर्पकेलिः ।

संकीर्णप्रहसनं लक्षयति—आश्रित्येति । कञ्चन=गृष्टमित्रं, नायकम्, आश्रित्य यत् प्रहसनं भवति, तत् संकीर्णं = संकीर्णप्रहसनम्, इति, विदुः = जानन्ति, विद्वान् इति शेषः ॥ २६६ ॥

संकीर्णं प्रहसनमुदाहरति—यथेति । यथा धूर्तचरितम् ।

इसमें आरभटी वृत्ति तथा विष्कम्भक और प्रवेशक नहीं रहते हैं । इसमें हास्य रस प्रधान होता है और वीथीके अङ्गोंकी स्थिति नहीं रहती है ॥ २६५ ॥

तपस्वी, ब्रह्मशर्दी (संन्यासी आदि), ब्राह्मण इनमें कोई एक नायक होता है । इसके शुद्ध, संकीर्ण और विकृत तीन शुद्ध प्रहसन—भेद होते हैं । जहाँपर गृष्ट नायक होता है उसे ‘शुद्ध हास्य’ कहते हैं ॥ जैसे कन्दर्पकेलि ।

संकीर्ण प्रहसन—गृष्टसे मित्र किसी पुरुषको आश्रय कर जो प्रहसन होता है उसे ‘संकीर्ण’ कहते हैं । जैसे धूर्तचरित्र ॥ २६६ ॥

वृत्तं बहूनां घृष्टानां सङ्कीर्णं केचिद्विरे ।

तत्पुनर्भवति द्वयङ्कुमथवैकाङ्कनिर्मितम् ॥ २६७ ॥

यथा—लटकमेलकादिः ।

मुनिस्त्वाह—

'वेश्याचेटनपुंसकविटधूर्ता बन्धकी च यत्र स्थः ।

अविकृतवेषपरिच्छदचेष्टितकरणं तु सङ्कीर्णम् ॥' इति ।

विकृतं तु विदुर्यत्र पण्डकञ्चुकितापसाः ।

भुजङ्गचारणभटप्रभृतेष्वेषवाग्युताः ॥ २६८ ॥

मतान्तरेण संकीर्णं प्रहसनं लक्षयति—**वृत्तमिति** । केचित्=कानिचन विद्वांसः, बहूनां=प्रभूतानां, घृष्टानां=नायकानां, वृत्तं=चरित्रं, यत्र भवति, तत्=प्रहसनं, सङ्कीर्णं=तद्विशेषणं, प्रहसनं=रूपकविशेषम्, प्राविरे=अगदुः । पुनः, तत्=प्रहसनं, द्वयङ्कुम्=अङ्कुं द्वयोपेतम्, अथवा, एकाङ्कनिर्मितम्=एकाङ्केन निर्मितम् (रचितम्) भवति ॥२६७॥

पूर्वोक्तं प्रहसनमुदाहरति—**यथेति** । यथा लटकमेलकादिः ।

मुनिमतं प्रदर्शयति—**वेश्येत्यादि** । यत्र = यस्मिन्प्रहसने, वेश्याचेटनपुंसकविटधूर्ताः = वेश्या (वारस्त्री), चेटः (दासः), नपुंसकः (बन्धुवः), विटः—**विङ्कः**, "संभोगहीनसम्पद०" (१२१ पृ०) इत्यादिदृष्टानलक्षितो नायकस्य शृङ्गारसहायः, धूर्तः (अक्षधूर्तः), बन्धकी=कुलटा, च, एतादृशानि पान्नाणि स्थुः = भवेयुः । तत्र—अविकृतेष्वदिः=अविकृतानां (विकाररहितानां, स्वाभाविकानामिति भावः) वेषाणां (नेत्रव्याप्त्याम्) परिच्छदनाम् (उपकरणानाम्), चेष्टितानां (चेष्टनाम्) च करणम् (अनुकरणम्) भवति, तत्=प्रहसनं तु, सङ्कीर्णम् ।

विकृतं प्रहसनं लक्षयति—**विकृतं स्थिति** । यत्र=यस्मिन् प्रहसने, पण्डकञ्चुकितापसाः = पण्डः (नपुंसकः) कञ्चुकी (वारवाणघारी) सापसाः (तपस्वी) च एते, भुजङ्गचारणभटप्रभृते = भुजङ्गः (विटः), चारणः (नटः) भटः (योद्धा), तत्प्रभृतेः = तत्रादेः, प्रभृतिपदेन राजपुरुषादयो गृह्यन्ते । तथा चैतेषां वेषवाग्युताः

मतान्तरसे सङ्कीर्णं प्रहसनं—कुछ आचार्य बहुतसे घृष्ट नायकोंके चरित्रको "सङ्कीर्णं प्रहसनं" कहते हैं, वह दो अङ्कों से वा एक ही अङ्कसे निर्मित होता है ॥२६७॥ जैसे लटकमेलके आदि ।

मुनि (भरत) ने कहा है—जहाँपर वेश्या, दास, नपुंसक विट, धूर्त और श्यमिचारिणी इनका समावेश होता है और अविकृत (स्वाभाविक) वेष, परिच्छेद और चेष्टाका अनुकरण होता है वह "सङ्कीर्णं प्रहसनं" है ।

विकृत प्रहसनं—जहाँपर नपुंसक, कञ्चुकी (जामा पहननेवाला) और

इदं तु सङ्कीर्णैर्नैव गतार्थमिति मुनिना पृथक् नोक्तम् ।

अथोपरूपकाणि । तत्र—

नाटिका कल्मषवृत्ता स्यात् स्त्रीप्राया चतुरङ्गिका ।

प्रख्यातो धीरललितस्तत्र स्यान्नायको नृपः ॥ २६९ ॥

स्यादन्तःपुरसम्बद्धा सङ्कीतव्यापृताथवा ।

नवानुरागा कन्यात्र नायिका नृपवंशजा ॥ २७० ॥

सम्प्रवर्तेत नेतास्यां देव्यास्त्रासेन सङ्कितः ।

वेषवाग्मिः (नेपथ्यभावाग्मिः) युताः (सङ्गिताः) भवन्ति, तत् = प्रहसनं, विकृतं = विकृतनामकं, विदुः = जानन्ति, विद्वांस इति शेषः ॥ २६८ ॥

अत्र मुनिमतं निर्दिशति—इदं त्विति । इदं=विकृत प्रहसनं, तु सङ्कीर्णं = सङ्कीर्णप्रहसनेन एवागताऽर्थम् = यत्प्रयोजनं, तत्रैवाऽन्तर्भूतमिति भावः । इति = कारणेन, मुनिना = भरतेन, पृथग्नोक्तम् ।

उपरूपकाणि तत्र चादौ नाटिकां लक्षयति—नाटिकेति । कल्मषवृत्ता = कल्मषं (कविकल्पितम्) वृत्तं (नायकादिचरितम्) यस्याः सा । स्त्रीप्राया = नारी-प्रचुरा, चतुरङ्गिका=चत्वारः अङ्गाः यस्याः सा । एतादृशी नाटिका, स्यात् = भवेत् । तत्र=तस्यां, नाटिकायां, प्रख्यातः=प्रसिद्धः, धीरललितः = 'निश्चितः' (११५ पृ०) इत्यादिकं लक्ष्योपेतः, नृपः=राजा, नायकः, स्यात् ॥ २६९ ॥

अत्र=अस्यां नाटिकायाम्, अन्तःपुरसम्बद्धा = शृद्धान्तसम्बन्धयुक्ता, अथवा, सङ्कीतव्यापृता = नृत्यगीतवाद्यासक्ता, नवानुरागा = नूतनप्रणयपरा, नृपवंशजा = राजकुलोत्पन्ना, कन्या = कुमारी, नायका स्यात् ॥ २७० ॥

नेता=नायकः, देव्याः = कृताऽभिषेकाया राज्ञाः, त्रासेन = भयेन, सङ्कितः = सङ्कयुक्तः सन्, अस्यां = नवानुरागायां नायिकायां, सम्प्रवर्तेत = आचरेत्, प्रकथ-

तपस्वी ये लोग गुण्डा, नट, धोडा इनके वेष और भाषाको लेकर अभिनय करते हैं, उसे "विकृत प्रहसन" कहते हैं ॥ २६८ ॥

यह (विकृत प्रहसनं) सङ्कीर्ण प्रहसनसे ही गतार्थ है इसलिए मुनि (भरत) ने इसे पृथक् नहीं कहा है ।

उपरूपक—उपमें नाटिका—कविकल्पित चरित्रसे युक्त प्रचुर स्थियोंवाली और चार अङ्गोंसे युक्त उपरूपकको "नाटिका" कहते हैं । उसमें प्रख्यात और धीर-ललित राजा नायक होता है ॥ २६९ ॥

अन्तःपुरमें सम्बद्ध वा संगीत (नृत्य, गीत और वाद्य) में आसक्त नूतन अनुरागवाली राजवंशमें उत्पन्न कन्या इसमें नायिका होती है ॥ २७० ॥

नायक इस (कन्या) में रानी के आससे सङ्कित होकर आसक्त रहता है ।

देवी भवेत्पुनर्ज्येष्ठा प्रगल्भा नृपवंशजा ॥ २७१ ॥

पदे पदे मानवती, तद्वशः सङ्गमो द्वयोः ।

वृत्तिः स्यात्कैशिकी, स्वल्पविमर्शाः सन्धयः पुनः ॥ २७२ ॥

द्वयोर्नायिकानायकयोः ।

यथा—रत्नावली—विद्वशालभञ्जिकादिः ।

अथ त्रोटकम्—

सप्ताष्टनवपञ्चाङ्कं दिव्यमानुषसंश्रयम् ।

त्रोटकं नाम तत्प्राहुः प्रत्यङ्कं सविदूषकम् ॥ २७३ ॥

प्रत्यङ्कसविदूषकत्वाद्त्रयं शृङ्गारोऽङ्गी । सप्तताङ्कं यथा—स्तम्भित-
रम्भम् । पञ्चाङ्कं यथा—विक्रमोर्वशी ।

परायणत्वेनेति शेषः । देवी=कृताऽभिषेका रानी, प्रगल्भा="स्मराऽन्घा०" (१३८ पृ०) इत्यादिलक्षणलक्षिता, नृपवंशजा=राजकुलीत्वपन्ना, ज्येष्ठा=नवप्रणयोपेताया नायिकायां ज्यायसी, भवेत् ॥ २७१ ॥

सा च ज्येष्ठा नायिका, पदेपदे = प्रतिपदं, मानवती = अभिमानसंपन्ना, भवेत्, द्वयोः=उभयोः, नवनायिकानायकयोरिति भावः, सङ्गमः = समागमः, भवेत् । वृत्तिश्च कैशिकी = "या श्लक्ष्णेश्यादि (४८० पृ०)" लक्षणलक्षिता, स्वल्पविमर्शाः = स्तोत्र-विमर्शसन्निवृत्ताः, सन्धयः=मुखप्रतिमुखगर्भोपसंहृतिसन्धयः, भवन्तीति शेषः ॥२७२॥

नाटिकामुदाहरति—यथा रत्नावली—विद्वशालभञ्जिकाऽऽदिः ।

त्रोटकं लक्षयति—सप्ताष्टेति । सप्ताष्टनवपञ्चाङ्कं=सप्त, अष्टौ, नव पञ्च वा अङ्काः यस्मिंस्तत् । दिव्यमानुषसंश्रयं=देवमनुष्योभयवृत्ताश्रयं, तथा प्रत्यङ्कं=सर्वेष्वपि अङ्केषु, सविदूषकं=विदूषकसहितं, तत्=तादृशमुपरूपकं त्रोटकं नाम, प्राहुः ॥२७३॥

विवृणोति—प्रत्यङ्केति । अत्र = त्रोटके, अङ्गी=प्रधानरसः ।

राजकुलमे उत्पन्न रानी जेठा और प्रगल्भा होती है ॥ २७१ ॥

वह (रानी) पद पदमें मान (अभिमान) करती है राजा और नई राज-कुमारी इनका सगम रानीके ही वशमें रहता है । इसमें कैशिकी वृत्ति होती है, और अल्प विमर्शवाली अन्य सन्धियाँ होती है ॥ २७२ ॥

जैसे रत्नावली और विद्वशाल भञ्जिका आदि ।

त्रोटक - सात, आठ, नौ वा पाँच अङ्कोसे युक्त देवता और मनुष्यसे युक्त तथा प्रत्येक अङ्कमें जहाँ विदूषक रहता है उसे "त्रोटक" कहते हैं ॥ २७३ ॥

प्रत्येक अङ्कमें विदूषकके रहनेसे इसमें शृङ्गार रस प्रधान होता है । सात अङ्क, जैसे स्तम्भितरम्भमें, पाँच अङ्क जैसे विक्रमोर्वशीमें ।

अथ गोष्ठी—

प्राकृतैर्नवभिः पुंभिर्दशभिर्वाप्यलंकृता ।
नोदात्तवचना गोष्ठी कैशिकीवृत्तिशालिनी ॥ २७४ ॥
हीना गर्भविमर्शाभ्यां पञ्चपङ्क्त्योपिदन्विता ।
कामशृङ्गारसंयुक्ता स्यादेकाङ्कविनिर्मिता ॥ २७५ ॥

यथा—रैवतमदनिका ।

अथ सट्टकम्—

सट्टकं प्राकृताशेषपाठ्यं स्यादप्रवेशकम् ।
न च विष्कम्भकोऽप्यत्र प्रचुरश्चाद्भुतो रसः ॥ २७६ ॥

गोष्ठी लक्षयति—प्राकृतेरिति । प्राकृतः—साधारणः, नवभिः, वा = अथवा, दशभिः, पुभिः = पुरुषैः, अलङ्कृता = भूषिता । नोदात्तवचना = न विद्यते उदात्तम् (उक्कृष्टं; संस्कृतमिति भावः) वचनं यस्यां सा । कैशिकीवृत्तिशालिनी, गोष्ठी = उपरूपकभेदः ॥ २७४ ॥

गर्भविमर्शाभ्यां = गर्भविमर्शसन्धिभ्यां, हीना = रहिता, मुह्यप्रतिमुखो-पसंहृतयः सन्धयो गोष्ठ्या भवन्तीति भावः । पञ्चपङ्क्त्योपिदन्विता = पञ्चभिः षड्भिर्वा षोडशभिः (स्त्रीभिः) अन्विता (युक्ता), तथा कामशृङ्गारसंयुक्ता = कामशृङ्गारेण (प्रहसनशृङ्गारेण) संयुक्ता, तथा, एकाङ्कविनिर्मिता = एकेनाङ्केन विनिर्मिता (रचिता) गोष्ठी स्यात् ॥ २७५ ॥

सट्टक यक्षयति - सट्टकमिति । प्राकृताशेषपाठ्यं = प्राकृतं (प्राकृतभाषायाम्) अशेषं (समस्तम्) पाठ्यं (पठनीयं, गद्यपद्यात्मकं वाक्यमिति भावः) यस्मिन्स्तत् तथा च अप्रवेशकम्—अविद्यमानः प्रवेशको यस्मिन्स्तत्, प्रवेशकरहितमिति भावः । तादृशमुपरूपकं सट्टकं, स्यात् । अत्र=सट्टके, प्रवेशको न, अद्भुतो रसश्च प्रचुरो भवति ॥ २७६ ॥

गोष्ठी—साधारण बो वा दश पुरुषोत्से अलङ्कृत, इसमें संस्कृतकी उक्ति नहीं रहती है, और कैशिकी वृत्ति होती है ॥ २७४ ॥

यह गोष्ठी गर्भ और विमर्श सन्धिसे रहित होती है, पाँच छः स्त्रियाँ रहती है । कामशृङ्गार (प्रहसनशृङ्गार)से युक्त यह एक अङ्कसे रचित होती है ॥ २७५ ॥

जैसे रैवतमदनिका आदि ।

सट्टक—जिसमें समस्त पाद्य अंत प्राकृत भाषाओं रहता है और प्रवेशक और विष्कम्भक नहीं रहते हैं । अद्भुत रस प्रचुर होता है ॥ २७६ ॥

अङ्का जवानेकारूपाः स्युः स्यादन्यभाटिकासमम् ।

यथा कपूरमञ्जरी ।

अथ नाट्यरासकम्—

नाट्यरासकमेकाङ्कं बहुताललयस्थिति ॥ २७७ ॥

उदात्तनायकं तद्वत्पीठमर्दोपनायकम् ।

हास्योऽङ्गघ्न सशृङ्गारो नारी वासकसञ्जिका ॥ २७८ ॥

मुखनिर्वहणे सन्धी लास्याङ्गानि दशापि च ।

केचित्प्रतिमुखं सन्धिमिह नेच्छन्ति केवलम् ॥ २७९ ॥

अत्राऽङ्काः, जवनिकाऽऽख्याः = जवनिकानामकाः, स्युः, अन्यत् = उदात्तधिकं, कल्पतवृत्त्वादिकमिति भावः । नाटिकासमं=नाटिकासदृशं स्यात् । यथा-कपूरमञ्जरी । नाट्यरासकं लक्षयति—नाट्यरासकमिति । एकाऽङ्कम् = एकः अङ्कः यस्मिंस्तत् । बहुताललयस्थिति = बहूनां (प्रचुराणाम्) ताललयानां (“तालः काल-क्रियामानम्” इति लक्षणलक्षितानां तालानां, “लयः साम्यम्” इत्येतल्लक्षणलक्षितानां लयानां च) स्थितिः (अवस्थानम्) यस्मिंस्तत् ॥ २७७ ॥

एवं च उदात्तनायकम् = उदात्तः (धीरोदात्तः) नायकः (नेना) यस्मिंस्तत् । तद्वत् पीठमर्दोपनायकं = पीठमर्दः (“दूराऽनुवृत्तिनी० (१२० पृ०)” त्यादिलक्षण-लक्षितो नायकसहायः) उपनायको यस्मिंस्तत् । तादृशमुपरूपकं नाट्यरासकं स्यात् ।

अत्र = नाट्यरासके, सशृङ्गारः = शृङ्गारसहितः हास्यो रसः, अङ्गी = प्रधानम्, वासकसञ्जिका = “कुर्वते मण्डनं यस्याः (१५७ पृ०)” इत्युक्तलक्षणलक्षिता, नारी = स्त्री, नायिका भवति ॥ २७८ ॥

मुखनिर्वहणे सन्धी, दशापि च लास्याङ्गानि=उदात्तनायकादीनि स्युः । केचित्= कतिपय आचार्याः, इह = अस्मिन् नाट्यरासके, प्रतिमुखं सन्धि, केवलम् = एक, न इच्छन्ति = नो बाञ्छन्ति, अन्यान् मुख-गर्भ-विगमोपसंवृत्याख्यांश्रुतुरः सन्धीस्तु इच्छन्तीति भावः ॥ २७९ ॥

जवनिका नामवाले अङ्क होते हैं और सब इसमें नाटिकाके समान रहते हैं । जैसे कपूरमञ्जरी ।

नाट्यरासक—एक अङ्कवाला और जिसमें अनेक ताल और लयकी स्थिति रहती है । धीरोदात्त नायक होता है वैसे ही पीठमर्द उपनायक होता है । इसमें शृङ्गारके साथ हास्य रस प्रधान होता है, वासकसञ्जिका नायिका होती है ॥ २७८ ॥

इसमें मुख और निर्वहण सन्धियां होती है, लास्यके दसों अङ्क रहते हैं । कुछ विद्वान् यहाँपर केवल प्रतिमुख सन्धिकी इच्छा नहीं करते हैं ॥ २७९ ॥

तत्र सन्धिदृश्यवती यथा—नर्मवती । सन्धिचतुष्टयवती यथा—विलासवती ।

अथ प्रस्थानकम्—

प्रस्थाने नायको दासो हीनः स्यादुपनायकः ।

दासी च नायिका, वृत्तिः कैशिकी भारती तथा ॥ २८० ॥

सुरापानसमायोगाद्दृष्टार्थस्य संहृतिः ।

अङ्कौ द्वौ लयतालादिवलासो बहुलस्तथा ॥ २८१ ॥

यथा—शृङ्गारतिलकम् ।

अथोल्लाप्यम्—

उदात्तनायकं दिव्यवृत्तमेकाङ्कभूषितम् ।

शिल्पकाङ्क्षैषु तं हास्यशृङ्गारकरणे रसैः ॥ २८२ ॥

उदाहरत—तत्रोक्त ।

प्रस्थानकं लक्षयति—प्रस्थान इति । प्रस्थाने, दासः = किङ्करः, नायकः, हीनः=दासादपि निकृष्टः, उपनायकः। नायिका दासी, वृत्तिः—कैशिकी भारती च ॥ २८० ॥ सुरापानसमायोगात् = मदिरापानसम्बन्धात्, उद्दृष्टार्थस्य=आरब्धविषयस्य, संहृतिः = उपसंहारः, कर्तव्य इति भावः । द्वौ अङ्कौ, लयतालादिः="लयः" साम्यम्, "तालः" कालक्रियामानम्, तवादिः, कर्तव्य इति शेषः । तथा बहुलः=प्रचुरः, विलासः=शृङ्गारचेष्टाविशेषः । भवेत् ॥ २८१ ॥

उल्लाप्यं लक्षयति—उदात्तनायकमिति । उदात्तनायकम् = उदात्तः (धीरोदात्तः) नायकः (नेता) यस्मिन्तत् । दिव्यवृत्तं = दिव्य (देवविषयकम्) वृत्तं (चरित्रम्) यस्मिन्तत् । एकाङ्कभूषितम् = एकाङ्केन भूषितम् (अलङ्कृतम्) । शिल्पकाङ्क्षैः = शिल्पकस्य (वक्ष्यमाणस्य उपरूपकविशेषस्य) अङ्गैः (आशसाऽ-दिभिः), युतं = सहितं, तथा हास्यशृङ्गारकरणे रसैः, युतम् ॥ २८२ ॥

दो सन्धियोंसे युक्त जैसे—नर्मवती । चार सन्धियोंसे युक्त जैसे—विलासवती ।

प्रस्थानकम्—प्रस्थानकमें नायक दास होता है और उपनायक हीन होता है । नायिका भी दासी होती है, कैशिकी और भारती दो वृत्तियाँ रहती हैं ॥ २८० ॥

सुरापानके संयोगसे उद्दृष्ट अर्थका उपसंहार होता है । इसमें दो अङ्क रहते हैं, लय और ताल आदि होते हैं और प्रचुर विलास रहता है ॥ २८१ ॥ जैसे शृङ्गारतिलक ।

उल्लाप्यम्—उल्लाप्यमें नायक धीरोदात्त होता है, इसमें दिव्य चरित्र रहता है और वह एक अङ्कसे भूषित रहता है ।

शिल्पकके आशंसा आदि अङ्गोंसे और हास्य, शृङ्गार और करुण रससे युक्त होता है ॥ २८२ ॥

उल्लाप्यं बहुसंग्राममस्रगीतमनोहरम् ।

चतस्रो नायिकास्तत्र त्रयोऽङ्का इति केचन ॥ २८३ ॥

शिल्पकाङ्गानि वक्ष्यमाणानि । यथा—देवीमहादेवम् ।

अथ काव्यम्—

काव्यमारभटीहीनमेकाङ्कं हास्यसङ्कुलम् ।

खण्डमात्राद्विपदिकाभग्नतालैरलङ्कृतम् ॥ २८४ ॥

वर्णमात्राछड्डलिकायुतं शृङ्गारभाषितम् ।

नेता स्त्री चाप्युदात्ताऽत्र सन्धी आद्यौ तथान्तिमः ॥ २८५ ॥

बहुसंग्रामं = बहवः (प्रचुराः) संग्रामाः (युद्धानि) यस्मिंस्तत् । अस्रगीत-
मनोहरम् = अस्रगीतेन ("उत्तरोत्तररूपं यत्प्रस्तुताऽर्थपरिष्कृतम् । अन्तर्ज्वलिकं गीतम-
स्रगीतं तदुच्यते" "इत्युक्तलक्षणलक्षितेन मानविशेषेण") मनोहरम् (रुचिरम्) ;
तादृशमुपरूपकम् "उल्लाप्यं" बोधपरिमति शेषः । तत्र = तस्मिन्, उल्लाप्ये, चतस्रो
नायिका भवन्ति । केचन = कतिपये विद्वांसस्तु त्रयोऽङ्का इति वदन्ति ॥ २८३ ॥

काव्यं लक्षयति—काव्यमिति । आरभटीहीनम् = आरभटया ("मायेन्द्र-
जासेत्या"दिलक्षणलक्षितया, (४८८ पृ०) वृत्त्या हीनम् (रहितम्) । काऽङ्कम् =
एकोऽङ्को यस्मिंस्तत् । हास्यसङ्कुलं=हास्येन (हास्यरसेन), सङ्कुलम् (व्याप्तम्) ।
खण्डमात्रेस्त्वादिः० = खण्डमात्रा द्विपदिका भग्नतालानि = भरतोक्ता गीतविशेषाः, तैः
अलङ्कृतं = भूषितम् ॥ २८४ ॥

वर्णमात्रेति । वर्णमात्राछड्डलिकायुतं = वर्णमात्राछड्डलिके (छन्दोविशेषी) ;
ताभ्यां युतम् (सहितम्) । शृङ्गारभाषितं=शृङ्गारेण (शृङ्गाररसेन) भाषितं (भाषणम्)
यस्मिंस्तत् । तादृशमुपरूपकं काव्यं भवेत् । अत्र नेता = नायकः, उदात्तः = धीरोदात्तः;
स्त्री=योषित्, च उदात्ता धीरोदात्तनायिका । तथा च आद्यो-प्रथमद्वितीयो, मुखप्रतिमुखे
इति भावः, सन्धी । तथा, अन्तिमः=चरमः, निर्वहणम् इति भावः, सन्धिर्भवेत् ॥२८५॥

उल्लाप्येमें अनेक युद्धोंका प्रसङ्ग रहता है । यह अस्रगीतसे मनोहर होता है ।
चार नायिकाएँ होती हैं और कुछ विद्वांस इसमें तीन अङ्क होते हैं ऐसा मानते हैं ॥२८३॥
शिल्पकके अङ्ग पीछे कहे जायेंगे । शिल्पकका उदाहरण—देवीमहादेव ।

काव्य — काव्यमें आरभटी वृत्ति नहीं होती है, एक अङ्क होता है । यह हास्य
रसे व्याप्त होता है । खण्डमात्रा, द्विपदिका और भग्नताल इन गीत विशेषोंसे अलङ्कृत
होता है ॥ २८४ ॥

इसमें वर्णमात्रा और छड्डलिका ये छन्द रहते हैं, शृङ्गार रसे पूर्ण भाषण
होता है, नायक धीरोदात्त और नायिका भी धीरोदात्ता होती है; मुख, प्रतिमुख और
अन्तिम निर्वहण ये सन्धिर्भाषिते हैं ॥ २८५ ॥

यथा—यादबोदयम् ।

अथ प्रेङ्खणम्—

गर्भविमर्शरहितं प्रेङ्खणं हीननायकम् ।

असूत्रधारमेकाङ्कमविष्कम्भप्रवेशकम् ॥ २८६ ॥

नियुद्धसम्प्रेष्टयुतं सर्ववृत्तिसमाश्रितम् ।

नेपथ्ये गीयते नान्दी तथा तत्र प्ररोचना ॥ २८७ ॥

यथा—वालिबधम् ।

अथ रासकम्—

रासकं पञ्चपात्रं स्यान्मुखनिर्वहणान्वितम् ।

यथा—यादबोदयम् ।

प्रेङ्खणं लक्षयति—गर्भविमर्शेति । गर्भविमर्शरहितं = गर्भविमर्शाभ्यां (तृतीयचतुर्थसन्धिभ्याम्) रहितम् (शून्यम्), मुखप्रतिमुखनिर्वहणसंघियुतमिति भावः । हीननायकम् = हीनः (अधमः) नायकः (नेता) यस्मिंस्तत् । असूत्रधारं=सूत्रधार-रहितम् । एकाऽङ्कम् = एक एव अङ्कः यस्मिंस्तत् । अविष्कम्भप्रवेशकं = विष्कम्भक-प्रवेशकाख्याभ्यामर्थोपक्षेपकाभ्यां रहितम् ॥ २८६ ॥

नियुद्धेति । नियुद्धसम्प्रेष्टयुतं = नियुद्धेन (बाहुयुद्धेन), सम्प्रेष्टेन (रोष-भाषणेन) च युतम् (सहितम्) । सर्ववृत्तिसमाश्रितं = सर्वाभिः (सकलाभिः) वृत्तिभिः (कैशिक्यादिभिश्चतुःसंख्यकाभिः) समाश्रितम् (संयुक्तम्) तादृशमुप-रूपकं प्रेङ्खणं स्यात् । नान्दी = “आशीर्बन्धनसंयुक्ता” (३९४ पृ०) इत्यादि लक्षण-लक्षिता स्तुतिविशेषरूपा । प्ररोचना = “अत्रोन्मुखीकारः” (४०१ पृ०) इत्युक्त-लक्षणलक्षिता उन्मुखीकाररूपा । नेपथ्ये = वेष्टपरिवर्तनस्थाने, गीयते = गानविषयी-क्रियते, केनचिन्नटेनेति शेषः ॥ २८७ ॥

रासकं लक्षयति—रासकमिति । पञ्चपात्रं = पञ्च पात्राणि (अभिनेतृजनाः) यस्मिंस्तत् । मुखनिर्वहणाऽन्वितं=मुखनिर्वहणाभ्याम् (प्रथमपञ्चमसन्धिभ्याम्) अन्वितम्

जैसे यादबोदय । प्रेङ्खण—प्रेङ्खणमें गर्भ और विमर्श सन्धि नहीं होती है, हीन नायक होता है । इसमें सूत्रधार नहीं रहता है, एक अङ्क होता है तथा विष्कम्भ और प्रवेशक नहीं होते हैं ॥ २८६ ॥

इसमें नियुद्ध (कुशती) और क्रोधपूर्ण भाषण होता है; सब कैशिकी आदि वृत्तियाँ रहती हैं, नान्दी और प्ररोचना नेपथ्यमें कोई नट गाता है ॥ २८७ ॥

जैसे—वालिबध ।

रासक—रासकमें पाँच पात्र रहते हैं, मुख और निर्वहण सन्धियाँ रहती हैं ।

भाषाविभाषाभूयिष्ठं भारतीकैशिकीयुतम् ॥ २८८ ॥

असूत्रधारमेकाङ्कं सवीध्यङ्गं कलान्वितम् ।

शिलष्टनान्दीयुतं ख्यातनायिकं मूर्खनायकम् ॥ २८९ ॥

उदात्तभावविन्याससंश्रितं चोत्तरोत्तरम् ।

इह प्रतिमुखं सन्धिमपि केचित्प्रचक्षते ॥ २९० ॥

यथा—मेनकाहितम् ।

(युक्तम्) । भाषाविभाषाभूयिष्ठं = भाषाविभाषाभ्यां (संस्कृतप्राकृतभाषाभ्याम्) भूयिष्ठम् (प्रचुरम्) । भाषाविभागो यथा भाषाऽण्डे—

“भाषां मध्यमपात्राणां नाटकादौ विशेषतः ।

महाराष्ट्री शौरसेनीत्युक्ता भाषा द्विधा बुधैः ॥

हीनैर्भाष्या विभाषा स्यात्सा च सप्तविधा स्मृता ।

प्राच्याऽऽवन्ती मागधी च साकारी च तथाऽपरा ।

चाण्डाली शाबरी चैव तथाऽऽमीरीति भेदतः ॥”

भारतीकैशिकीयुतं=भारतीकैशिकीभ्यां (वृत्तिभ्याम्), युतम् ॥ २८८ ॥

असूत्रधार=सूत्रधाररहितम्, एकाङ्कम् = एकोऽङ्को यस्मिंस्तत् । सवीध्यङ्गं=वीध्यङ्गः (उदास्यकादिभिः) सहितम् । कलान्वितं = कलाभिः (नृत्यगीतदिभिः) अन्वितम् (युक्तम्) । शिलष्टनान्दीयुतं=शिलष्टा (श्लेषयुक्ता) या नान्दी (स्तुति-विशेषरूपा), तथा युतम् । ख्यातनायिकं=ख्याता (प्रसिद्धा) नायिका यस्मिंस्तत् । मूर्खनायकं=मूर्खः (बालिभः) नायको यस्मिंस्तत् ॥ २८९ ॥

उत्तरोत्तरम्=उत्तरस्मात् उत्तरम्, उदात्तेत्यादिः० = उदात्तभावस्य (नायिका-महत्त्वस्य) यो विन्यासः (संस्थितिः), तत्संश्रितम् (तत्सम्बन्धितम्) । तादृगनुप-रूपकं रासकं स्यात् । इह—अस्मिन् रासके, केचित् = आचार्याः, प्रतिमुखं सन्धिमपि, प्रचक्षते=वदन्ति ॥ २९० ॥ यथा—मेनकाहितम् ।

यह संस्कृत और प्राकृत भाषासे परिपूर्ण होता है । इसमें भारती और कैशिकी वृत्ति रहती है ॥ २८८ ॥

इसमें सूत्रधार नहीं होता है, एक अङ्क होता है, वीथीके उदात्त्यङ्क आदि अङ्क रहते हैं । नृत्य गीत आदि कलाएँ होती हैं । इसमें श्लेषयुक्त नान्दी होती है । नायिका प्रसिद्ध होती है, नायक मूर्ख होता है ॥ २८९ ॥

उत्तरोत्तर नायिकाके महत्त्वकी स्थिति इसमें बरसाई जाती है । इसमें कुछ विद्वान् प्रतिमुख सन्धिको भी प्रतिपादित करते हैं ॥ २९० ॥ जैसे—मेनकाहितम् ।

अथ संलापकम् ।

संलापकेऽङ्काश्चत्वारस्त्रयो वा नायकः पुनः ।

पाषण्डः स्याद्रसस्तत्र शृङ्गारकरुणेतरे ॥ २९१ ॥

भवेयुः पुरसंरोधच्छलसंग्रामविद्रवाः ।

न तत्र वृत्तिर्भवति भारती न च कैशिकी ॥ २९२ ॥

यथा—मायाकापालिकम् ।

अथ—श्रीगदितम्—

प्रख्यातवृत्तमेकाङ्कं प्रख्यातोदात्तनायकम् ।

प्रसिद्धनायिकं गर्भनिमशाभ्यां विवर्जितम् ॥ २९३ ॥

संलापकं लक्षयति—संलापक इति । संलापके (उपरूपकविशेषे) चत्वार-
स्त्रयो वा अङ्काः स्युः । नायकः पुनः पाषण्डः = आचारस्यायी, स्यात् । तत्र = तस्मिन्,
संलापके, शृङ्गारकरुणेतरे = शृङ्गाररुणाभ्याम् इतरः (अन्यः) रसः स्यात् ॥ २९१ ॥

पुरसंरोधेत्यादिः ० = पुरसंरोधः (नगराज्वरोधः), छलम् (“प्रियाभरिप्रियै-
र्वाभ्यैविद्योभ्यच्छलनाच्छलम्” इत्युक्तलक्षणलक्षितः धीम्यङ्गविशेषः) । संग्रामः (युद्धम्)
विद्रवः (“शङ्कामयनासङ्गतः संग्रामो विद्रवो भवः” इत्युक्तलक्षणलक्षितः गर्भसन्धि-
विशेषः) एते भवेयुः । तत्र—संलापके, भारती वृत्तिः न भवति कैशिकी वृत्तिश्च नो
भवति ॥ २९२ ॥

यथा मायाकापालिकम् ।

धीमवितं लक्षयति—प्रख्यातवृत्तमिति । प्रख्यातवृत्तं = प्रख्यातं (प्रसिद्धम्)
वृत्तं (चरितम्) यस्मिंस्तत् । एकाङ्कं, प्रख्यातोदात्तनायकं = प्रख्यातः (प्रसिद्धः)
उदात्तः (धीरोदात्तः) नायकः (नेता) यस्मिंस्तत् । प्रसिद्धनायिकं = प्रसिद्धा
(प्रख्याता) नायिका यस्मिंस्तत् । गर्भनिमशाभ्यां = तृतीयचतुर्थाभ्यां सन्धिभ्यां,
विवर्जितम् (रहितम्) ॥ २९३ ॥

संलापक—संलापकमें चार वा तीन अङ्क होते हैं । नायक पाषण्डो (अधर्मी)
होता है, और शृङ्गार और करुणसे भिन्न रस रहते हैं ॥ २९१ ॥

इसमें शहरको घेरना, छल (धीमीका अङ्ग), युद्ध, विद्रव (गर्भसन्धिविशेष) के
सङ्ग होते हैं, भारती और कैशिकी वृत्ति नहीं रहती है ॥ २९२ ॥

जैसे—मायाकापालिका ।

श्रीगदित—इसमें प्रख्यात चरित्र होता है । एक अङ्क रहता है । नायक प्रख्यात
और धीरोदात्त होता है और नायिका भी प्रसिद्ध होती है, इसमें गर्भसन्धि और विमर्श
सन्धि नहीं रहती है ॥ २९३ ॥

भारतीवृत्तिबहुलं श्रीतिशब्देन संकुलम् ।
मत् श्रीगदितं नाम विद्वन्निरूपरूपकम् ॥ २६४ ॥

यथा—क्रीडारसातलम् ।

श्रीरासीना श्रीगदिते भाष्येत्किञ्चित्पठेदपि ।
एकाङ्को भारतीप्राय इति केचित्प्रचक्षते ॥ २९५ ॥
ऊर्ध्वमुवाहरणम् ।

अथ शिल्पकम्—

चत्वारः शिल्पकेऽङ्काः स्युश्चतस्रो वृत्तयस्तथा ।
अज्ञान्तहास्याश्च रसा नायको ब्राह्मणो मतः ॥ २९६ ॥

भारतीवृत्तिबहुलं = भारतीवृत्त्या बहुलम् (प्रचुरम्) । श्रीतिशब्देन—श्रीपदेन,
कवचित् "श्रीतिपदेने"ति पाठान्तरम् । संकुलम् (व्याप्तम्) । एकाङ्कमुपरूपकं
विद्वद्भिः = विपद्भिः, श्रीगदितं नाम, मत्म् = अभिमत्म् ॥ २९४ ॥ यथा—
क्रीडारसातलम् ।

श्रीगदिते मतान्तरेण लक्षणं प्रदर्शयति—श्रीतिः । श्रीगदिते = उपरूपकविशेषे,
श्रीरासीना = उपविष्टा, श्रीः = लक्ष्मीवेशधारिणी नदी, किञ्चिद्भाष्येत्, किञ्चित्पठेदपि ।
तथा श्रीगदिते, भारतीप्रायः = भारतीवृत्तिप्रचुरः, एकाङ्को भवति इति, केचित् -
विद्वांसः, प्रचक्षते = प्रवदन्ति ॥ २९५ ॥

शिल्पकं लक्षयति—चत्वार इति । शिल्पके = उपरूपकविशेषे, चत्वारोऽङ्काः;
तथा चतस्रो वृत्तयः = केशिकथाद्याः, अज्ञान्तहास्याः = ज्ञान्तहास्यरहिताः, रसाः =
सुङ्गारादयः, स्युः = भवेयुः । ब्राह्मणो नायकः मतः ॥ २९६ ॥

इसमें भारती वृत्ति प्रचुर होती है इसमें 'श्री' शब्द प्रचुर रूपसे रहता है ।
'श्री' शब्दसे व्याप्त इस उपरूपकको विद्वानोंने श्रीगदित माना है ॥ २९४ ॥

जैसे—क्रीडारसातलम् ।

मतान्तर—श्रीगदितमें बैठी हुई, शीवेश धारण करनेवाली नदी कुछ गती है
और कुछ पढ़ती भी है । इसमें भारती वृत्ति प्रचुर होती है और एक अङ्क होता है ।
ऐसा कुछ विद्वान् कहते हैं ॥ २९५ ॥

उदाहरण वृद्धना चाहिए ।

शिल्पक—शिल्पकमें चार अङ्क होते हैं और भारती आदि चार वृत्तियां होती
हैं, ज्ञान्त और हास्यको छोड़कर सुङ्गार आदि अन्य रस होते हैं, ब्राह्मण नायक
होता है ॥ २९६ ॥

वर्णनात्र श्मशानादेर्हीनः स्यादुपनायकः ।
 सप्तविंशतिरङ्गानि भवन्त्थेतस्य तानि तु ॥ २९७ ॥
 आश्रंसातर्कसंदेहतापोद्वेगप्रसक्तयः ।
 प्रयत्नप्रथनोत्कण्ठावहित्याप्रतिपत्तयः ॥ २९८ ॥
 विलासालस्यबाष्पाणि प्रहर्षाश्वासमूढताः ।
 साधनानुगमोच्छ्वासविस्मयप्राप्तयस्तथा ॥ २९९ ॥
 लाभविस्मृतिसंफेटा वैशारद्यं प्रबोधनम् ।
 चमत्कृतिश्चेत्यमीषां स्पष्टत्वाच्छुद्धं नोच्यते ॥ ३०० ॥

अत्र = अस्मिन् शिल्पके, श्मशानादेः-पितृवनादेः, अत्रादिपदेन शवादेर्यद्गणम् ।
 वर्णना = कीर्तनम् । हीनः = अधः, उपनायकः स्यात् । एतस्य = शिल्पकस्य, सप्त-
 विंशतिरङ्गानि भवन्ति । तानि तु ॥ २९७ ॥—

१ आशंसा, २ तर्कः, ३ सन्देहः, ४ तापः, ५ उद्वेगः, ६ प्रसक्तिः = आसक्तिः ।
 ७ प्रयत्नः, = प्रथनम्, “उपन्यासस्तु कार्याणां प्रथनम्” इत्येतल्लक्षणलक्षितः (४७१ पृ०)
 निर्वहणाऽङ्गविशेषः ९ उत्कण्ठा, १० अवहित्या, ११ प्रतिपत्तिः = ज्ञानम् ॥ २९८ ॥

१२ विलासः, १३ आलस्यं, १४ बाष्पं, १५ प्रहर्षं, १६ आश्वासः, १७ मूढता,
 १८ साधनानुगमः = अभीष्टसाधनज्ञानम्, १९ उच्छ्वासः, २० विस्मयः, २१ प्राप्तिः =
 सुखासाधनम् ॥ २९९ ॥

२२ लाभः = अन्यपदार्थप्राप्तिः, २३ विस्मृतिः, २४ संफेटः = रोषभाषणम्
 (४५९ पृ०) । २५ वैशारद्यं = विद्वत्त्वं, “विद्वत्सुप्रगल्भो विशारदो” इत्यमरः ।
 २६ प्रबोधनम्, २७ चमत्कृतिश्च, अभीष्टानां, स्पष्टत्वात् = स्फुटत्वात्,
 शुद्धम् = लक्षणं, न उच्यते ॥ ३०० ॥

इसमें श्मशान (मरघट) आदिका वर्णन रहता है, निःकण्ट पुत्र्य उपनायक
 होता है; इसके सत्ताईस अङ्ग होते हैं, वे ये हैं—॥ २९७ ॥

१ आशंसा, २ तर्क, ३ सन्देह, ४ ताप, ५ उद्वेग, ६ प्रसक्ति (आसक्ति);
 ७ प्रयत्न, = प्रथन, ९ उत्कण्ठा, १० अवहित्या (आकार छिपाना), ११ प्रतिपत्ति
 (ज्ञान), ॥ २९८ ॥—

१२ विलास, १३ आलस्य, १४ बाष्प, १५ प्रहर्ष, १६ आश्वास, १७ मूढता,
 १८ साधनानुगम (अभीष्ट साधनका ज्ञान), १९ उच्छ्वास, २० विस्मय (आश्चर्य);
 २१ प्राप्ति (सुखप्राप्ति), २२ लाभ (अन्य पदार्थकी प्राप्ति) ॥ २९९ ॥

२३ विस्मृति, २४ संफेट (क्रोधसे भाषण), २५ वैशारद्य (विद्वता),
 २६ प्रबोधन २७, चमत्कृति । स्पष्ट होनेसे इनका लक्षण नहीं कहते हैं ॥ ३०० ॥

संफेटग्रन्थनयोः पूर्वमुक्तत्वादेव लक्ष्म सिद्धम् ।

यथा—कनकावतीमाधवः ।

अथ विलासिका—

शृङ्गारबहुलैकाङ्का दशलास्याङ्गसंयुता ।

विदूषकविटाभ्यां च पीठमदनेन भूषिता ॥ ३०१ ॥

हीना गर्भविमर्शाभ्यां सन्धिभ्यां हीननायका ।

स्वरूपवृत्ता सुनेपथ्या विख्याता सा विलासिका ॥ ३०२ ॥

केचित्तु तत्र विलासिकास्थाने विनायिकेति पठन्ति । तस्यास्तु
‘दुर्मल्लिकायामन्तर्भावः’ इत्यन्ये ।

अथ दुर्मल्लिका—

दुर्मल्ली चतुरङ्का स्यात् कैशिकीभारतीयुता ।

यथा कनकावतीमाधवः ।

विलासिकां लक्षयति—शृङ्गारबहुलेति । शृङ्गारबहुला = शृङ्गाररस-
प्रचुरा । एकाङ्का, दशलास्याङ्गसंयुता = दश लास्याङ्गानि (उद्घात्यकादीनि) ः
संयुता । भूषिता = अलङ्कृता ॥ ३०१ ॥

गर्भविमर्शाभ्यां सन्धिभ्यां हीना = मुखप्रतिमुखनिर्वहणसन्धिपुक्तेति भावः
स्वरूपवृत्ता = स्वरूपं (स्तोकम्) वृत्तं (चरित्रं पद्यं वा) यस्यां सा “वृत्तं पद्यं चरित्रं
चे” त्यमरः, सुनेपथ्या = शोभनं नेपथ्यं (वेषः) यस्यां सा । सा “विलासिके”ति
विख्याता ॥ ३०२ ॥

मतान्तरे प्रदर्शयति—केचिविति ।

दुर्मल्लिकां लक्षयति—दुर्मल्लीति । चतुरङ्का = चत्वारोऽङ्का यस्यां सा ।

संफेट और ग्रन्थनके पहले ही कहे जानेसे लक्षण सिद्ध है । कनकावतीमाधव ।

विलासिका—शृङ्गार रससे प्रचुर, एक अङ्कवाली, लक्ष्मके उद्घात्यक आदि
दश अङ्कोसे युक्त, विदूषक, विट और पीठमदसे अलङ्कृत ॥ ३०१ ॥

गर्भ और विमर्श सन्धिसे रहित जिसमें नायक निकृष्ट है थोड़े चरित्र वा पद्यसे
युक्त, सुन्दर वेषसे युक्त, वैसे उपरूपकको ‘विलासिका’ कहते हैं ॥ ३०२ ॥

कुछ विद्वान् “विलासिका” के स्थानमें “विनायिका” पढ़ते हैं । और विद्याप-
लोग उसका “दुर्मल्लिका” में अन्तर्भाव है ऐसा कहते हैं ।

दुर्मल्लिका—चार अङ्कोसे युक्त, कैशिकी और भारतीयवृत्ति सहित;

अगर्भा नागरनरा न्यूननायकभूषिता ॥ ३०३ ॥

त्रिनालिः प्रथमोऽङ्कास्यां विटक्रीडामयो भवेत् ।

पञ्चनालिद्वितीयोऽङ्को विदूषकविलासवान् ॥ ३०४ ॥

षष्णालिकस्तृतीयस्तु पीठमर्दविलासवान् ।

चतुर्थो दशनालिः स्यादङ्कः क्रीडतनागरः ॥ ३०५ ॥

यथा—बिन्दुमती ।

कैचिकीभारतीयुता - सात्वत्यारभटीरहितेति भावः । अगर्भा - गर्भसन्धिरहिता, मुख-
प्रतिमुखविमर्शनिर्वहणसन्निवृत्तितेति भावः । नागरनराः—नागराः (नगरमवा विदग्धा
इति भावः) नराः (जनाः) यस्यां सः । "नागरं मुस्तके म्प्राठयां विदग्धे नगरोद्भवे ।"
इति भेदिनी । न्यूननायकभूषिता - न्यूनः (जात्याऽपकृष्टः) यो नायकस्तेन भूषिता ।
केचित् "नागरनरा" इत्यत्र अकारं प्रथिलभ्य "अन्यूननायकभूषिता" एतादृशं पाठं
कुर्वन्ति तत्र अन्यूनः (अनिकृष्टः, उत्तम इति भावः) यो नायकस्तेन भूषिता इत्थं
व्युत्पत्तिं प्रदर्शयन्ति । उद्गतरत्र "भूषिते"ति पदस्थितिदर्शनात् व्याख्यानमिदं चास्तरं
प्रतीयते ॥ ३०३ ॥

अस्यां - दुर्मल्लिकायां, प्रथमोऽङ्कः त्रिनालिः = तिस्रः नायकः यस्मिन् सः,
"नालिका घटिकाद्वयम्" इति प्रायेवोक्तमतो घटिकाषट्कनिष्पाद्य इत्यर्थः । स च
विटक्रीडामयः = विटकेलिप्रचुरः, भवेत् । द्वितीयोऽङ्कः, पञ्चनालिः = पञ्च नालयो
यस्मिन् सः, घटिकावशकनिष्पाद्य इति भावः । स च विदूषकविलासवान् = विदूषकस्य,
विलासवान् (व्यवहारसम्पन्नः) इत्यर्थः ॥ ३०४ ॥

तृतीयस्तु अङ्कः, षष्णालिकः = षट् नालयो यस्मिन्सः द्वादशघटिकानिष्पाद्य
इति भावः । स च पीठमर्दविलासवान् भवेत् । चतुर्थोऽङ्कः, दशनालिः = दश नालयो
यस्मिन् सः, विंशतिघटिकानिष्पाद्य इति भावः । स च क्रीडितनागरः = क्रीडिताः
(क्रीडायुक्ताः) नागराः (नगरजनाः) यस्मिन् सः तादृशो भवेत् । क्वचित्सागररस्थाने
'नायक' पदं दृश्यते ॥ ३०५ ॥ यथा—बिन्दुमती ।

गर्भसन्धिसे रहित, नागरके विदग्ध, (रसिक) जनोत्से युक्त, निकृष्ट नायकसे युक्त
सपरूपक "दुर्मल्लिका" है ॥ ३०३ ॥

इसमें तीन मुहूर्तोवाला प्रथम अङ्क प्रचुर विटक्रीडासे युक्त होता है । पाँच मुहूर्तो
वाले द्वितीय अङ्कमें विदूषकका प्रचुर विलास रहता है ॥ ३०४ ॥

छः मुहूर्तो वाले तृतीय अङ्कमें पीठमर्दका प्रचुर विलास रहता है । दश मुहूर्तो
वाले चतुर्थ अङ्कमें नागरके रसिक जनोत्से क्रीडनका वर्णन रहता है ॥ ३०५ ॥

जैसे—बिन्दुमती ।

अथ प्रकरणिका—

नाटिकैव प्रकरणी सार्थवाहादिनायका ।

समानवंशजा नेतुभवेद्यत्र च नायिका ॥ ३०६ ॥

मृग्यमुदाहरणम् ।

अथ हल्लीशः—

हल्लीश एक एवाङ्कः, सप्ताष्टौ दश वा स्त्रियः ।

वाग्मुदात्तैकपुरुषः कैशिकीवृत्तिरुज्ज्वला ।

मुखान्तिमौ तथा सन्धी बहुताललयस्थितिः ॥ ३०७ ॥

यथा—केलिरैवतकम् ।

अथ भाणिका—

भाणिका श्लक्ष्णनेपथ्या मुखनिर्वहणान्विता ।

प्रकरणिकां लक्षयति—नाटिकैवेति । सार्थवाहादिनायका = सार्थवाहः (वणिक्) आदिः नायकः यस्यां सा । आदिशब्देन प्रवापिप्रभृतयो गृह्यन्ते । “पर्ववेहकः सार्थवाहो नैगमो वाणिजो वणिक् ।” इत्यमरः । तादृशी नाटिका एव प्रकरणी भवेत् । यत्र=प्रकरण्याः, नायिका, नेतुः=नायकस्य, समानवंशजा=सदृशकुलोत्पन्ना भवेत् ॥ ३०६ ॥

हल्लीश लक्षयति—हल्लीश इति । हल्लीशे = तदाख्ये उपरूपके, एक एव अङ्कः, सप्त अष्टौ अथवा दश स्त्रियो भवेयुः । उदात्ता=उत्कृष्टा, संस्कृतं शौरसेनी वा, वाक्=भाषा, भवेत् । एकपुरुषः = एक एव पुरुषः (नटः) यस्मिन् सः । उज्ज्वला = सुव्यक्ता, कैशिकी वृत्तिः । तथा मुखान्तिमौ = मुखनिर्वहणाख्यौ, सन्धी, भवेतामिति शेषः । बहुताललयस्थितिः = बहुताम् (अनेकप्रकाराणाम्) तालरयानां, स्थितिः = अवस्थानं, भवतीति शेषः ॥ ३०७ ॥ यथा—केलिरैवतकम् ।

भाणिकां लक्षयति—भाणिकेति । श्लक्ष्णनेपथ्या=श्लक्ष्णं (सूक्ष्मम्) नेपथ्यं (वेधः) यस्यां सा । मुखनिर्वहणाऽन्विता=मुखनिर्वहणसन्धिष्याम् अन्विता (युक्ता) ।

प्रकरणिका—जिसमें बनिया आदि नायक होते हैं वैसे नाटिका ही प्रकरणिका होती है । उसमें नायकके समान कुलमें उत्पन्न नायिका होती है ॥ ३०६ ॥

उदाहरण दूटना चाहिए ।

हल्लीश—हल्लीशमें एक ही अङ्क होता है । उसमें सात, आठ वा दस स्त्रियाँ होती हैं । उत्कृष्ट संस्कृत वा शौरसेनी भाषा होती है, उसमें एक ही नट होता है, उज्ज्वल कैशिकी वृत्ति रहती है । मुखसन्धि और निर्वहण सन्धि रहती है और बहुत से ताली और लयोंकी स्थिति होती है ॥ ३०७ ॥ जैसे केलिरैवतक ।

भाणिका—भाणिका सूक्ष्म नेपथ्यवाली और मुखसन्धि और निर्वहण सन्धिसे

कौशिकीभारतीवृत्तिपुरुषतैकाङ्कविनिर्मिता ॥ ३०८ ॥

उदात्तनायिका मन्दपुरुषात्राङ्गसप्तकम् ।

उपन्यासोऽथ विन्यासो विबोधः साध्वसं तथा ॥ ३०९ ॥

समर्पणं निवृत्तिश्च संहार इति सप्तमः ।

उपन्यासः प्रसङ्गेन भवेत्कार्यस्य कीर्तनम् ॥ ३१० ॥

निर्वेदवाक्यव्युत्पत्तिर्विन्यासः इति स स्मृतः ।

भ्रान्तिनामो विबोधः स्यान्निर्दोषाख्यानं तु साध्वसम् ॥ ३११ ॥

सोपालम्भवचः कोपपीडयेह समर्पणम् ।

कौशिकीभारतीवृत्तिपुक्ता=कौशिकीभारतीवृत्तिपुक्ता युक्ता, एकाऽङ्कविनिर्मिता=एकाऽङ्कन विनिर्मिता (विरचिता) ॥ ३०७ ॥—

उदात्तनायिका=उदात्ता (उत्तमा) नायिका यस्यां सा । मन्दपुरुषा = मन्दः (हीनः) पुरुषः (नायकः) यस्यां सा, तादृशी भाणिका भवति । अत्र = भाणिकायाम्, अङ्गसप्तकं भवेत् । तान्यङ्गानि यथा—१ उपन्यासः, २ विन्यासः, ३ विबोधः, ४ साध्वसम् ॥ ३०९ ॥

५ समर्पणं, ६ निवृत्तिः, ७ संहारः, अयं सप्तमः ।

यथाक्रमं तान्यङ्गानि लक्षयति—उपन्यास इति । प्रसङ्गेन = उचितताऽवसरेण, कार्यस्य कीर्तनम् “उपन्यासः” भवेत् ॥ ३१० ॥

निर्वेदवाक्यव्युत्पत्तिः = निर्वेदवाक्यस्य (“तत्त्वज्ञानापदीत्यादिः” (१९६ पृ०) इत्यादिलक्षणलक्षितनिर्वेदवचनस्य) व्युत्पत्तिः (प्रपञ्चनम्), स विन्यासो नाम स्मृतः । भ्रान्तिनामः=भ्रमनिवृत्तिः, “विबोधः” स्यात् । मिथ्याख्यातं=अनृतकथनं तु “साध्वसं” नामाऽङ्गं भवेत् ॥ ३११ ॥

इह=अस्यां भाणिकायां, कोपपीडया=अमर्षबाधया, सोपालम्भवचः = आक्षेप-

युक्त होती है । वह कौशिकी और भारती वृत्तिसे युक्त होती है और एक अङ्कसे निर्मित होती है ॥ ३०८ ॥

उसमें उत्तम नायिका होती है और हीन पुरुष नायक होता है । इसमें सात अङ्ग रहते हैं । जैसे—उपन्यास, विन्यास, विबोध तथा साध्वस ॥ ३०९ ॥

समर्पण, निवृत्ति और सातवां संहार (अङ्ग) होता है ।

प्रसङ्गसे कार्यके कीर्तनको “उपन्यास” कहते हैं ॥ ३१० ॥

निर्वेद वचनके प्रपञ्च करनेको “विन्यास” कहते हैं, भ्रान्ति हटानेको “विबोध” और झूठ बहनेको “साध्वस” कहते हैं ॥ ३११ ॥

इस (भाणिका)में काण्वकी बाधासे उलहनावाले वचनको “समर्पण” कहते हैं ।

निदर्शनस्योपन्यासो निवृत्तिरिति कथ्यते ॥ ३१२ ॥

संहार इति च प्राहुर्यत्कार्यस्य समापनम् ।

स्पष्टान्युदाहरणानि । यथा—कामदत्ता ।

एतेषां सर्वेषां नाटकप्रकृतित्वेऽपि यथौचित्यं यथालाभं नाटकोक्त-
विशेषपरिग्रहः । यत्र च नाटकोक्तस्थापि पुनरुपादानं तत्र तत्सद्भावस्य
नियमः ।

अथ श्रव्यकाव्यानि—

श्रव्यं श्रोतव्यमात्रं तत्पद्यगद्यमयं द्विधा ॥ ३१३ ॥

तत्र पद्यमयान्याह—

युक्तवचनं "समर्पणं" नामाऽङ्गम् । निदर्शनस्य = दृष्टान्तस्य, उपन्यासः = उपस्थापनं,
"निवृत्तिः" इति कथ्यते ॥ ३१२ ॥

यत् कार्यस्य = आरम्भकृत्यस्य, समापनं = समाप्तिकरणं तत् "संहार" इति च
प्राहुरः । यथा—कामदत्ता ॥ ३१३ ॥

एतेषामिति । एतेषां सर्वेषां = प्रकरणादीनां रूपकविशेषाणां, नाटकादीनाम्
उपरूपकविशेषाणां समस्तानां, नाटकप्रकृतित्वेऽपि = "विना विशेषं सर्वेषां लक्ष्य नाटक-
वन्मतम् (३६८ पृ०)" इत्युक्त्या नाटकमूलत्वेऽपीति भावः, यथौचित्यम् = औचित्य-
मनतिक्रम्य, यथालाभं = लाभमनतिक्रम्य, नाटकोक्तविशेषपरिग्रहः = नाटकप्रतिपादित-
विशेषस्वीकारः । पुनरुपादानं = पुनर्ग्रहणं, तत्र तत्सद्भावस्य = तत्सत्तायाः, नियमः =
नियमनं, यथा—वीथ्यां वीथ्यङ्गानाम् ।

सलक्षणं श्रव्यकाव्यभेदो निर्दिशति—श्रव्यमिति । श्रोतव्यमात्रं = श्रवणीय-
मात्रं, श्रव्यं = श्रव्यकाव्यम् । तत् = श्रव्यकाव्यं, पद्यगद्यमयं = पद्यमयं गद्यमयं च ।
द्विधायां प्रकाराभ्यां, बोद्धव्यमिति शेषः ।

और दृष्टान्त स्थापित करनेका "निवृत्ति" कहते हैं ॥ ३१२ ॥

कार्य समाप्त करनेका "संहार" कहते हैं ॥

उदाहरण स्पष्ट हैं । जैसे—कामदत्ता ।

प्रकरण आदि और नाटिका आदि इन सभीका नाटक प्रकृति होनेसे औचित्य
और लाभके अनुसार नाटकमे कही गई विशेष वस्तुका परिग्रह होता है । जहाँ जहाँपर
नाटकमें कहे गये विषयका भी फिर ग्रहण होता है वहाँ उसको ग्रहण करनेका नियम
होता है ।

श्रव्य काव्य—जो केवल श्रोतव्य (सुननेके योग्य, अभिनेय नहीं) होता है
उसे "श्रव्यकाव्य" कहते हैं, वह दो प्रकारका होता है—गद्यमय और पद्यमय ॥ ३१३ ॥

छन्दोबद्धपदं पद्यं तेन मुक्तं मुक्तकम् ।

द्वाभ्यां तु युग्मकं सन्दानितकं त्रिभिरिष्यते ॥ ३१४ ॥

कलापकं चतुर्भिश्च पञ्चमिः कुलकं मतम् ।

तत्र मुक्तकं यथा मम—

‘सान्द्रानन्दमनन्तमव्ययमजं यद्योगिनोऽपि क्षणं

साक्षात्कर्तुमुपासते प्रतिमुहुर्ष्यानेकतानाः परम् ।

सलसलं पद्यभेदाभिधिशति—छन्दोबद्धपदमिति । छन्दोबद्धानि (वायव्यादि-
वृत्तबद्धानि) पदानि (शब्दाः) यस्मिंस्तत्, तादृशं पद्यम् । मुक्तेन = पद्यान्तराऽ-
पेक्षारहितेन, एकेन, तेन = पद्येन, “मुक्तकम्” । ज्ञेयमिति शेषः । “मुक्तेन” इत्यस्य
स्थाने “एकेने”ति पाठान्तरम् । तत्र एकेन = पद्यान्तरनिरपेक्षेण एकमात्रेण, तेन =
पद्येन, इत्यर्थः । द्वाभ्यां = द्विसंख्यकाभ्यां, मियः सापेक्षारितिशेषः । पद्याभ्यां तु
“युग्मकं” ज्ञेयम् । त्रिभिः=त्रिसंख्यकैः, मियः सापेक्षारितिशेषः, पद्यैः, “सन्दानितकम्”
ज्ञेयते = अभिलष्यते । सन्दानितकमेव केचिद्विशेषकं, केचिदाचार्यास्तिरुक्तकमपि
कथयन्ति ॥ ३१४ ॥

चतुर्भिः = चतुः संख्यकैः, मियः सापेक्षारितिशेषः, पद्यैः “कलापकं” विज्ञेयम् ।
पञ्चमिः = पञ्चसंख्यकैः, मियः सापेक्षारितिशेषः, “पञ्च” पदं पञ्चप्रभृतिसंख्यानामुप-
सृजणम् । पद्यैः “कुलकम्” मतम् = अभिमतम् ।

तत्र स्वकीयपद्येन मुक्तकमुदाहरति—सान्द्रानन्दमिति । प्रतिमुहुः = बारं
बारं, ध्यानैकतानाः = ध्याने (चिन्तने) एकतानाः (एकाऽप्रवृत्तयः) योगिनोऽपि =
योगाऽभ्यसनशीला अपि, क्षणं = कञ्चित्कालम्, अपि, साक्षात्कर्तुं = प्रत्यक्षीकर्तुं, यत्;
सान्द्रानन्दं = घनानन्दस्वरूपम्, अनन्तं = सीमारहितम्, अव्ययं=विकाररहितम्, अजं=

पद्यमथ—जिसमें छन्दोबद्ध पद होते हैं उसे “पद्य” कहते हैं । जिसमें और
पद्यकी अपेक्षा नहीं रहती है उस एक पद्यको “मुक्तक” कहते हैं । दो पद्योंकी परस्पर
अपेक्षा रहे तो उनको “युग्मक” और तीन पद्योंकी परस्पर अपेक्षा रहे तो उनको
“सन्दानितक” कहते हैं ॥ ३१४ ॥

चार पद्योंकी परस्पर अपेक्षा रहे तो उनको “कलापक” और पांच वा उनसे
अधिक पद्योंकी परस्पर अपेक्षा रहे तो उनको “कुलक” कहते हैं ।

अन्यकारकृत मुक्तकका उदाहरण—बारं बार ध्यानमें एकाग्रचित्तवाले योगी श्री
ऋषभ काल तक साक्षात्कार करनेके लिए गढ़ आनन्दस्वरूप, अनन्त, विकाररहित,

घन्यास्ता मथुरापुरीयुवतयस्तद्ब्रह्म याः कौतुका-
दालिङ्गन्ति समालपन्ति शतधाऽऽकर्षन्ति चुम्बन्ति च ॥'

युग्मकं यथा मम—

'किं करोषि करोषान्ते कान्ते ! गण्डस्थलीमिमाम् ।
प्रणयप्रवण्ये कान्तेऽनेकान्ते नोचिताः क्रुधः ॥
इति यावत्कुरङ्गाक्षीं वक्तुमीहामहे वयम् ।
तावदाविरभूच्छूते मधुरो मधुपश्वनिः ॥'

अन्मरहितम्, उपासते = उपासनां कुर्वन्ति । याः = मथुरापुरीयुवतयः = मथुरानगरी-
तल्लभ्यः, 'मथुरा, स्थाने 'मधुरे'ति पाठान्तरम् । कौतुकात् = कुतूहलात्, तत् = प्रसिद्धं,
परं = निरुपाधिकं, ब्रह्म = शुद्धचैतन्यस्वरूपं, शतधा = अनेकप्रकारैः, आलिङ्गन्ति =
आश्लिष्यन्ति, समालपन्ति = संभाषन्ते, आकर्षन्ति = आह्वयन्ति, विहाराऽर्थमिति शेषः ।
चुम्बन्ति च = गण्डसंयोगं कुर्वन्ति च, ताः = मथुरापुरीयुवतयः, घन्याः = पुण्यवत्यः,
सन्तीति शेषः । शाङ्खलचिक्रीडितं वृत्तम् । अद्य पद्यान्तरनैरपेक्षेण एकेनैव पद्येन वाक्य-
समापनान्मुक्तकस्थेदमुदाहरणं बोद्धव्यम् ॥

युग्मकस्यादाहरणं ग्रन्थकारस्यैव यथा—किं करोषीति । सखायं प्रति मार्मिन्या
पानभङ्गप्रकारं सूचयतः कस्यचिन्नायकस्योक्तिरियम् । हे कान्ते—हे सुन्दरि !, करोषान्ते=
हस्तप्रान्ते, इमां, गण्डस्थलीं = कपोलस्थलीं, किं = किमर्थं, करोषि = विदधासि;
प्रणयप्रवण्ये = प्रेमासक्तं, अनेकान्ते = न एकया (अन्यया, स्वद्भिन्नयेति भावः) अन्तः
(अवसानं, रमणक्रियाया इति शेषः) यस्य स नैकान्तः (स्वद्भिन्नरमण्यासक्त इति
भावः), न नैकान्तः अनेकान्तस्तस्मिन् = स्वन्मात्रपरायण इति भावः, तादृशे कान्ते,
क्रुधः = क्रोधाः, न उचिताः = तो योग्याः ॥ अत्र श्लोके वाक्यसमाप्तावपि पद्यान्तर-
स्थितेनेति पदेन पूर्ववाक्येन सममुत्तरवाक्यस्य संयोजनाद्युग्मकं नाम पद्यं बोद्धव्यम् ।

उत्तरपद्यमपि व्याख्यायते—इति । इति यावत्—एतत्पर्यन्तं, कुरङ्गाक्षीं=मृगनयनां;
वयं, वक्तुं = भाषितुम्, ईहामहे = चेष्टामहे, तावत् = तत्कालमेव, चूते=रसालतरो,

जन्मरहित जिस ब्रह्मकी उपासना करते हैं । मथुरापुरीकी जो युवतियां कौतुकसे उस
निरुपाधिक ब्रह्मको सैकड़ों बार आलिङ्गन करती हैं, संभाषण करती हैं, खींचती हैं
और चुम्बन करती हैं, वे घन्य हैं ।

दूसरे पद्यकी अपेक्षा न रहनेसे यह मुक्तकका उदाहरण है ।

युग्मक—“हे सुन्दरि ! अपने कपोलकी हाथमें क्यों रखती हो ? प्रणयमें उत्पन्न
और तुम्हारे सिवाय अन्य स्त्रीमें आसक्ति न रखनेवाले प्रियजनमें क्रोध करना उचित
नहीं है ।” मृगनयनाको हम ऐसा वचन कहना चाहते थे उसी समय आमके पेड़में मधुर
भ्रमरअङ्कार आविर्भूत हो गया ॥

एवमन्यान्यपि ।

सर्गबन्धो महाकाव्यं तत्रैको नायकः सुरः ॥ ३१५ ॥

सद्वंशः क्षत्रियो वापि धीरोदात्तगुणान्वितः ।

एकवंशभवा भूपाः कुलजा बहवोऽपि वा ॥ ३१६ ॥

शृङ्गारवीरशान्तानामेकोऽङ्गी रस इष्यते ।

अङ्गानि सर्वेऽपि रसाः, सर्वे नाटकसन्धयः ॥ ३१७ ॥

मधुरः = माधुर्यपूर्णः; मधुपठवति = भ्रमरमङ्कारः, आविरभूत् = प्रादुर्भूतः ।

एवमिति । अन्यान्यपि = सन्दानितक-कलापक कुलान्यपि, उदाहरणानि शिशुपालवधादिषु द्रष्टव्यानि ।

महाकाव्यं लस्यति—सर्गबन्ध इति । सर्गबन्धः = परिच्छेदरूपाणां सर्गाणां बन्धः (निबन्धनम्) महाकाव्यम् । तत्र = तस्मिन् महाकाव्ये, धीरोदात्तगुणान्वितः = धीरोदात्तस्य नायकस्य गुणैः (अविकल्पनत्वादिभिः) अन्वितः (युक्तः) सुरः = देवः ॥ ३१५ ॥

एकः = एकमात्रं, नायकः = नेता, यथा हरचरितमहाकाव्ये सद्वंश = उत्तम-कुलप्रसूतः; क्षत्रियः = ब्राह्मणः, नायकः । यथा नैषधीयचरिते नलः । नायकविषये पतामतरं प्रदर्शयति—वा = अथवा एकवंशभवाः = एककुलोत्पन्नाः, कुलजाः—कुलीनाः, बहवोऽपि = धीरोदात्तगुणान्विता नायकाः स्युर्यथा रघुवंशे हिलीपादयः ॥ ३१६ ॥

शृङ्गारवीरशान्तानां = रसानां मध्ये, एकः = अन्यतमः, रसः, अङ्गी=प्रधानम्, इष्यते=अभिलष्यते । यथा नैषधीयचरिते—मङ्गारः, शिशुपालवधे वीरः, प्रबोधचन्द्रोदये शान्तः अङ्गीरसः । इतरे सर्वेऽपि रसाः = हास्यादयः, अङ्गानि = अप्रधानानि । सर्वे=सकलाः, नाटकसन्धयः = मुखप्रतिमुखादयो भवन्तीति शेषः ॥ ३१७ ॥

तो श्लोकोका परस्पर सम्बन्ध रहनेसे यह युगका उदाहरण है ।

इसी तरह सन्दानितक आदिका भी उदाहरण जानना चाहिए ।

महाकाव्य—परिच्छेदरूप सर्गोका निबन्धन जिसमें रसता है उसे “महाकाव्य” कहते हैं । उसमें धीरोदात्तके गुणोंसे युक्त देवता ॥ ३१५ ॥

नायक होते हैं, अथवा उत्तम कुलमें उत्पन्न क्षत्रिय नायक होता है । अथवा एक वंशमें उत्पन्न कुलीन बहुतसे राजा नायक होते हैं ॥ ३१६ ॥

महाकाव्यमें शृङ्गार, वीर और शान्त इनमें एक रस प्रधान होता है, अन्य सभी रस अङ्ग (अप्रधान) होते हैं; नाटककी सभी मुख भादि सन्धयों रहती हैं ॥ ३१७ ॥

इतिहासोद्भवं वृत्तमन्यदा सज्जनाश्रयम् ।
 चत्वारस्तस्य वर्गाः स्पुस्तेष्वेकं च फलं भवेत् ॥ ३१८ ॥
 अदौ नमस्क्रियाशीर्वा वस्तुनिर्देश एव वा ।
 क्वचिन्निन्दा खलादीनां सतां च गुणकीर्तनम् ॥ ३१९ ॥
 एकवृत्तमयैः पद्यै रवसानेऽन्यवृत्तकैः ।
 नातिस्वल्पा नातिदीर्घाः सर्गा अष्टाधिका इह ॥ ३२० ॥
 नानावृत्तमयः क्वापि सर्गः कश्चन दृश्यते ।

महाकाव्ये वृत्त = चरित्रम्, इतिहासोद्भव = रामायणमहाभारतादिमूलकं, वा अन्यत् = अपरम्, इतिहासोद्भवमिषं, सज्जनाश्रयं = शिष्टजनधारं, भवतीति शेषः । तस्य = महाकाव्यस्य, चत्वारः वर्गाः = घर्माऽर्पणाममोक्षरूपाः, स्पुः, तेषु = चतुर्वर्गेषु, एकं = घर्मादिषु अन्यतमं, फलं = प्रधानप्रयोजनं भवेत् ॥ ३१८ ॥

महाकाव्ये आदौ = प्रारम्भे, नमस्क्रिया = प्रणतिः, यथा रघुवंशे "वागर्थ्यावि-
 के"त्यादिः, क्वचित् आशीः = शुभांगसा, वस्तुनिर्देशः = देववाचकशब्दरूपवार्थ
 प्रदर्शनं भद्रवाचकशब्दरूपवार्थप्रदर्शनं वा, यथा किराताऽजुनीय-कुमारसथवादिषु ।
 क्वचित् = कुत्रचिन्महाव्ये, खलादीनां = दुर्जनादीनां, निन्दा = विगानं, सतां च =
 सज्जनानां च, गुणकीर्तनं = दयाशिक्ष्यादिगुणवर्णनं, क्वचिदितिपदेन सर्वत्र खलादि-
 निन्दा-सद्गुणकीर्तने नावश्यके इति प्रतीयते ॥ ३१९ ॥

तथा च महाकाव्ये सर्गेषु एकवृत्तमयैः = एकच्छन्दोमयैः, पद्यैः = वृत्तैः, अवसाने =
 सर्गसमाप्ति, अन्यवृत्तकैः = छन्दोऽन्तरैः, भाव्यमिति शेषः । इह = महाकाव्ये, नाऽति-
 स्वल्पाः = नाऽतिन्यूनाः, नाऽतिदीर्घाः = नाऽतिप्रचुराः, अष्टाऽधिकाः = अष्टाऽतिरिक्ताः ।
 सर्गाः, भवेयुचिति शेषः ॥ ३२० ॥

क्वापि = कुत्रापि, महाकाव्ये, नानावृत्तमयः = अनेकच्छन्दःप्रचुरः, कश्चन =

इसमें इतिहास स्थित चरित्र वा किसी सज्जनमें स्थित चरित्र रहता है । महा-
 काव्यमें धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष चार वर्ग होते हैं, उनमें एक फल (प्रधान प्रयोजन)
 होता है ॥ ३१८ ॥

— महाकाव्यमें आरम्भमें नमस्कार, आशीर्वाद वा वस्तुनिर्देश रहता है; कहींपर
 दुर्जन आदियोंकी निन्दा और सज्जनोंका गुणकीर्तन रहता है ॥ ३१९ ॥

महाकाव्यमें सर्गोंमें एक ही छन्दमें निबद्ध पद्य रहते हैं पर सर्गसमाप्तिमें भिन्न
 छन्दका पद्य होता है । इसमें सर्ग भी न बहुत छोटे और न बहुत लम्बे होते हैं । आठसे
 अधिक सर्ग होते हैं ॥ ३२० ॥

किसी महाकाव्यमें किसी एक सर्गमें अनेक छन्दोंमें निबद्ध पद्य देखे जाते हैं ।]

सर्गान्ते भाविसर्गस्य कथायाः सूचनं भवेत् ॥ ३२१ ॥

संख्यासूर्येन्दुरजनीप्रदोषध्वान्तवासराः ।

प्रातर्मध्याह्नमृगयाशैलतु वनसागराः ॥ ३२२ ॥

संभोगविप्रलम्भौ च मुनिस्वर्गपुराध्वराः ।

रणप्रयाणोपयममन्त्रपुत्रोदयादयः ॥ ३२३ ॥

वर्णनीया यथायोगं साङ्गोपाङ्गा अमी इह ।

कवेर्वृत्तस्य वा नाम्ना नायकस्थेतरस्य वा ॥ ३२४ ॥

कोऽपि, सर्गः, दृश्यते । यथा किराताजुनीये पञ्चमः, शिशुपालवधे-चतुर्थः सर्गः । सर्गान्ते = सर्गाऽवसाने, भाविसर्गस्य = आगामिसर्गस्य, कथायाः = चरित्रभागस्य, सूचनं = सूचितः, भवेत् ॥ ३२१ ॥

महाकाव्ये वर्णनीयान्विषयानुद्दिशति—सन्ध्येति । सन्ध्या=सायंकालः, सूर्यः, इन्दुः (चन्द्रः), रजनी (रात्रिः), प्रदोषः (रजनीमुखम्), ध्वान्तम् (अन्धकारः) वासरञ्च (दिवसञ्च) । प्रातः (प्रभातम्), मध्याह्नम् (अह्नो मध्यभागः), मृगया (अश्वेत्क्रीडा), शैलः (पर्वतः) ऋतुः (हेमन्तादिः), वनम्, सागरञ्च ॥ ३२२ ॥

संभोगविप्रलम्भौ = संभोगशृङ्गारो विप्रलम्भशृङ्गारञ्च । मुनिस्वर्गेत्यादिः = मुनिः, स्वर्गः, पुरम् (नगरम्) अथवरञ्च (यज्ञञ्च) । रणेत्यादिः = रणः, (युद्धम्) प्रयाणम् (यात्रा) उपयमः (विवाहः), मन्त्रः (सामादिविषये कर्तव्यमन्त्रणम्); पुत्रोदयादिञ्च ॥ ३२३ ॥

वर्णनीया इति । इह = अस्मिन् महाकाव्ये, अमी = पूर्वोक्ताः सन्ध्यावयो विषयाः, साङ्गोपाङ्गाः = अङ्गोपाङ्गसहिताः, यथायोगं = यथासंभवं, वर्णनीयाः = कीर्तनीयाः । दिग्दर्शनं यथा—सन्ध्यङ्ग-चक्रवाकविरहः, वासराऽङ्ग = जलक्रीडादिः । रजनीङ्ग-मधुपानादि । उपाङ्ग-तत्रैव परिहासादयः, मुनिः—नारदादिः । महाकाव्यस्य नाम-निर्माणप्रकारं निर्दिशति—कवेरिति । कवेः = कवयितुः, नाम्ना = आख्यया, अस्य =

सर्गके अन्तमें पोछे आनेवाले सर्गकी कथाकी सूचना होनी चाहिए ॥ ३२१ ॥

महाकाव्यमें वर्णनीय विषय—सन्ध्या (सायंकाल), सूर्य, चन्द्र, रातः, प्रदोष (रात्रिका पूर्वभाग), अन्धकार, दिन, प्रातःकाल, मध्याह्न, मृगया (शिकार), पर्वत, ऋतु, वन और समुद्र ॥ ३२२ ॥

संभोग शृङ्गार और विप्रलम्भ शृङ्गार, मुनि, स्वर्ग, नगर, यज्ञ, युद्ध, यात्रा, विवाह; मन्त्र (सामदान आदि करनेके लिए मन्त्रणा), पुत्रोदय आदि ॥ ३२३ ॥

महाकाव्यमें इन सब विषयोंका साङ्गोपाङ्ग वर्णन करना चाहिए । कविके

नामास्य सर्गोपादेयकथया सर्गनाम तु ।

सन्ध्यङ्गानि यथालाभमत्र विधेयानि 'अवसानेऽन्यवृत्तकैः' इति बहु-
वचनमविवक्षितम् । साङ्गोपाङ्गा इति जलकेलिमधुपानादयः ।

यथा—रघुवंश—शिशुपालवध—नैषध्यादि । यथा वा—मम—राघवविलासादि ।

अस्मिन्नाप्ये पुनः सर्गा भवन्त्याख्यानसंज्ञकाः ॥ ३२५ ॥

अस्मिन्महाकाव्ये । यथा—महाभारतम् ।

प्राकृतेर्निमित्ते तस्मिन्सर्गा आध्यायसंज्ञकाः ।

महाकाव्यस्य, नाम, कर्तव्यमिति शेषः, यथा मायकाव्यम् । धृत्स्य=वरिद्रस्य, नाम यथा—
कुमारसंभव, रघुवंशम् इत्यादि । नायकस्य नाम—ययानेपदीयचरितं विक्रमाङ्कः
देवचरितम् इत्यादि । वा—इतरस्य = नायकादिउतरस्य प्रतिनायकस्य, नाम यथा—
रावणवधं शिशुपालवधम् इत्यादि ।

महाकाव्ये सर्गनामनिर्माणप्रकारं निर्दिशति—अस्येति । अस्य=महाकाव्यस्य,
सर्गनाम तु, सर्गोपादेयकथया—सर्गस्य (तत्सर्गस्य) या उपादेयकथया (प्रहृणीयवृत्तान्त-
भागः), तथा भवतीति शेषः । यथा रघुवंशे प्रथमसर्गस्य नाम "वशिष्ठाश्रमगमन" इति ।

सन्ध्यङ्गानोति । सन्ध्यङ्गानि=मुखादिसन्ध्यङ्गानि, यथालाभं=यथासंभवम्, अत्र=
महाकाव्ये, विधेयानि=कर्तव्यानि । "अवसानेऽन्यवृत्तकैः" इति बहुवचनम्, अविवक्षितम् ।
बहूनि एव वृत्तानि भवेयुरिति न विवक्षितम्, तेनैकद्विमात्रपद्यसत्त्वेऽपि नो दोष इति भावः ।

आर्षंमहाकाव्ये सर्गनाम प्रतिपादयति—अस्मिन्निति । आर्षं = ऋषेरिदम्
आर्षं, तस्मिन् ऋषिकर्तृके इति भावः, अस्मिन् = महाकाव्ये, सर्गा आख्यानसंज्ञका
भवन्ति । आर्षं महाकाव्यं यथा—महाभारतम् ॥ ३२५ ॥

प्राकृतकाव्ये सर्गनाम प्रतिपादयति—प्राकृतेरिति । प्राकृतेः=प्राकृतभाषापद्यैः;

नामसे, चरित्रके नामसे, नायकके नामसे वा प्रतिनायकके नामसे महाकाव्यका नाम
रखना चाहिए ॥ ३२४ ॥

सर्गके प्रहृणीय वृत्तान्तके अनुसार उसका नाम रखना चाहिए । महाकाव्यमें
सन्धिके अङ्गोंको यथासंभव रखना चाहिए । "अवसानेऽन्यवृत्तकैः" अर्थात् सर्गकी
समाप्तिके अन्य छन्दोंको रखना चाहिए । यहाँपर बहुवचन विवक्षित नहीं है, अतः एक
वा दो छन्द भी हो सकते हैं । "साङ्गोपाङ्ग" कहनेसे जलक्रीडा और मदिरापान इत्यादि
लिये जाते हैं । महाकाव्य जैसे = रघुवंश शिशुपालवध और नैषध आदि । अथवा ग्रन्थ-
कारका राघवविलास आदि ।

प्राख्यान—ऋषिप्रणीत महाकाव्यमें सर्गका "आख्यान" नाम होता है । ३२५।
जैसे—महाभारत ।

आश्वास—प्राकृत भाषाके पद्योंसे निमित्त महाकाव्यमें सर्गको "आश्वास"
३८ सा०

छन्दसा स्कन्धकेनैतत्क्वचिद् गलितकैरपि ॥ ३२६ ॥

यथा—सेतुबन्धः । यथा वा मम—कुवलयाम्बुचरितम् ।

अपभ्रंशनिबद्धेऽस्मिन् सर्गाः कुडवकाभिधाः ।

तथापभ्रंशयोग्यानि छन्दासि विविधान्यपि ॥ ३२७ ॥

यथा—कर्णपराक्रमः ।

भाषाविभाषानियकात्काव्यं सर्गमुज्जितम् ।

एकार्थप्रवर्णैः पद्यैः सन्धिसामग्र्यवर्जितम् ॥ ३२८ ॥

निमित्ते, तस्मिन्—महाकाव्ये, सर्गाः आश्वाससज्जका भवन्ति । एतद् = प्राकृतभाषाभयं महाकाव्यं, क्वचिद् स्कन्धकेन छन्दसा, क्वचिच्च गलितकैश्छन्दोभिर्निबद्धयते ॥ ३२६ ॥

प्राकृतमहाकाव्यमुदाहरति—सेतुबन्धः कुवलयाम्बुचरितम् ।

अपभ्रंशभाषानिबद्धे महाकाव्ये विशेषं प्रतिपादयति—अपभ्रंशेति । अपभ्रंश-निबद्धे = अपभ्रंशेन (अपभ्रंशभाषया) निबद्धे (रचिते), अस्मिन् = महाकाव्ये । सर्गाः; कुडवकाभिधाः = कुडवकवनामानः, तथापभ्रंशयोग्यानि विविधाणि = अनेक-प्रकाराणि, छन्दासि भवन्ति ॥ ३२७ ॥

अपभ्रंशमयं महाकाव्यमुदाहरति—यथा—कर्णपराक्रमः ।

भाषाविभाषामयं काव्यविशेषं लक्षयति—भाषाविभाषेति । भाषाविभाषा-नियमात्=भाषा (संस्कृतम्), विभाषा (शौरसेन्यादिप्राकृतभाषा), तयोर्नियमात्, "भाषाविशेषानियमात्" इति पाठान्तरं—तत्र संस्कृतेनैव कर्तव्यं, प्राकृतेनैव कर्तव्यमिति एकतरभाषाया अनियमात्, भाषाद्वयमाभिर्येति भावः, संस्कृतेनारब्धे संस्कृतेनैव, विभाषयाऽऽरब्धे, तथैव कर्तव्यमिति नियमात्, कृतमिति शेषः । सर्गसमुज्जितं = सर्ग-रहितम् । एकार्थप्रवर्णैः = एकविषयतत्परैः, एकवाक्यताऽऽपन्नैरिति भावः । तादृशैः पद्यैरचितमिति शेषः । सन्धिसामग्र्यवर्जितं = सन्धिसाकत्ववर्हितं, "काव्यं" भवति ॥ ३२८ ॥

कहते हैं । इसमें स्कन्धक वा कहींपर गलितक छन्द होते हैं ॥ ३२६ ॥

जैसे—सेतुबन्ध, जैसे ग्रन्थकारका कुवलयाम्बुचरित ।

कुडवक—अपभ्रंश भाषासे निबद्ध महाकाव्यमें सर्गको "कुडवक" कहते हैं । उसमें अपभ्रंश भाषाके योग्य अनेक छन्द होते हैं ॥ ३२७ ॥ जैसे—कर्णपराक्रम ।

कव्य—भाषा (संस्कृतभाषा) और विभाषा (शौरसेनी आदि प्राकृत भाषा)-के नियम रचित एक विषयमें तत्पर पद्योंसे रचित, सर्गसे रहित और जिसमें सब सन्धियाँ न हों ऐसे प्रबन्धको "काव्य" कहते हैं ॥ ३२८ ॥

यथा- भिक्षाटनम्, आर्याविलासश्च ।

खण्डकाव्यं भवेत्काव्यस्यैकदेशानुसारि च ।

यथा—मेघदूतादि ।

कोषः श्लोकसमूहस्तु स्वादन्योन्यानपेक्षकः ॥ ३२९ ॥

व्रज्याक्रमेण रचितः स एवातिमनोरमः ।

सजातीयानामेकत्र सन्निवेशो व्रज्या । यथा मुक्तावल्यादिः ।

अथ गद्यकाव्यानि । तत्र गद्यम्—

वृत्तबन्धोज्जितं गद्यं, मुक्तकं वृत्तबन्धि च ॥ ३३० ॥

काव्यमुदाहरति—भिक्षाटनम्, आर्याविलासश्च ।

खण्डकाव्यं लक्षयति—खण्डकाव्यमिति । काव्यस्य=पूर्वलिखितस्य महाकाव्यस्य, एकदेशानुसारि = एकदेशम् (एकभागं, न तु सर्वांगमिति भावः) अनुसरतीति तच्छ्लोकम्, अनुसरणशीलं, पद्यकदम्बकपिति शेषः । खण्डकाव्यं भवेत् ।

खण्डकाव्यमुदाहरति—यथा मेघदूतादि । आदिपदेन ऋतुसंहारनलोदयप्रवृत्ति-
हुरिशतकत्रयचौरपञ्चाशिकादीनां परिग्रहः ।

कोषं लक्षयति—कोष इति । अन्योन्याऽनपेक्षकः = मिथोऽपेक्षारहितः, श्लोक-
समूहः = पद्यकदम्बकं, “कोषः” ॥ ३२९ ॥

व्रज्याक्रमेण = “सजातीयानामेकत्र सन्निवेशो व्रज्या” । सजातीयानां = समान-
प्रकाराणाम्, पद्यानाम् एकत्र = एकस्मिन् काव्ये, सन्निवेशः = अवस्थानं, व्रज्या,
तत्र क्रमेण तत्परिपाद्यम् = रचितः, स एव = कोष एव, अतिमनोरमः=अतिशयमनोहरः
भवतीति शेषः । कोषमुदाहरति—यथा मुक्तावल्यादिः । आदिपदेन अमरशतकाऽऽर्या-
सप्तशतीप्रभृतीनां परिग्रहः ।

गद्यकाव्यानि निरूपयति । तत्राऽऽदौ गद्यं लक्षयति—वृत्तोति । वृत्तबन्धोज्जितं
गद्यम्” । वृत्तबन्धः (छन्दोगुम्फनम्), तेन उज्जितं (रहितम्) पद्यकदम्बक गद्यम् ।

जैसे—भिक्षाटन और आर्याविलास ।

खण्डकाव्य—महाकाव्यके एक भागका अनुसरण करनेवाले पद्यसमूहको
“खण्डकाव्य” कहते हैं । जैसे मेघदूत आदि ।

कोष—परस्परमें अपेक्षासे रहित श्लोकसमूहको “कोष” कहते हैं ॥ ३२९ ॥

तुल्य प्रकारवाले पद्योंको क्रमसे एकत्र कर रचित वह कोष अतिशय मनोहर
होता है । जैसे—मुक्तावली आदि ।

गद्यकाव्य । गद्य—छन्दके बन्धसे रहित पद्यसमूहको “गद्य” कहते हैं । वह गद्य-
मुक्तक वृत्तबन्धि ॥ ३३० ॥—

भवेदुत्कलिकाप्रायं, चूर्णकं च चतुर्विधम् ।

आद्यं समासरहितं, वृत्तभागयुतं परम् ॥ ३३१ ॥

अन्यदीर्घसमासाद्यं, तुर्यं चाद्यसमासकम् ।

मुक्तकं यथा—'गुरुर्वचसि पृथुरसि—' इत्यादि ।

वृत्तगन्धि यथा मम—

'समरकण्डूलनिविडभुजदण्डकुण्डलीकृतकोदण्डशिखिनीटंकारोऽजा

गरितवैरिनगर' इत्यादि । अत्र 'कुण्डलीकृतकोदण्ड'—इत्यनुष्टुप्वृत्तस्य पादः,

"बन्ध" स्थाने "गन्धे"ति पाठान्तरं तत्र वृत्तस्य (छन्दसः) यो गन्धः (लेशः)

पादादिः, तदुज्झितम् (तद्वहितमित्यर्थः) । "गद्यम्" "गन्धो गन्धक आमोदे लेणे सम्बन्ध-

गर्वणीः ।" इति विश्वः । गद्यस्य भेदचतुष्टयमुद्दिशति—**मुक्तकमिति** । मुक्तक वृत्त-

गन्धि ॥३३०॥ उत्कलिकाप्रायं चूर्णकं चेति गद्यं चतुर्विधं = चतुष्प्रकारं, भवतीत्यर्थः ।

मुक्तकं लक्षयति—**प्राद्यमिति** । आद्यं = प्रथमं, भेदचतुष्टयम् आदिर्गमित्यर्थः,

मुक्तकमिति भावः । समासरहितम् = अनेकपदबन्धवर्जितं, अस्तपदोपेतमिति भावः ।

वृत्तगन्धि लक्षयति—परम् = अन्यत्, वृत्तगन्धि, वृत्तभागयुतं = पद्याऽसहितं,

भवतीति भावः ॥ ३३१ ॥

उत्कलिकाप्रायं लक्षयति—**ग्रन्थदिति** । दीर्घसमासाद्यं = दीर्घः (आयतः),

बहुपदसद्विवः यः समासः (वृत्तिविशेषः) तेन आद्यम् (सस्पन्दम्), अन्त्यं = अपरम्,

उत्कलिकाप्रायम् ।

चूर्णकं लक्षयति—**तुर्यमिति** । अल्पसमासकं = स्तोकसमासकं, द्वित्रिसमस्त-

पदोपेतमितिभावः, तादृशे गद्यं, तुर्यं = चतुर्यं, चूर्णकमिति भावः ।

तत्राऽऽदौ मुक्तकमुदाहरति—**गुरुरिति** । "गुरुर्वचसि, पृथुरसि" इत्यादि ।

समासराहित्यात् = समस्तपदाऽभावात् मुक्तकमिदम् ।

वृत्तगन्धि उदाहरति—"समरकण्डूलेत्यादिः०" कंविद्वीरुद्दिश्य सम्बोधनोक्ति-

रियम् । समरे (युद्धकरणे) कण्डूली (कण्डूयुक्तौ) "कण्डूपने"ति पाठे कण्डूपनेन

(कण्डूकरणेन) इत्यर्थः, निविडो (घनो) यौ भुजदण्डो (बाहुदण्डो) ताभ्यां

कुण्डलीकृतं (कुण्डलाकारोक्तं, प्रसारितमितिभावः) तादृशं यत् कोदण्ड (धनुः)

उत्कलिकाप्रायं और चूर्णकं इस प्रकार चार भेदोंसे युक्त है ।

मुक्तक — समाससे रहित गद्यको "मुक्तक" कहते हैं ।

वृत्तगन्धि — पद्यके अंशसे युक्त गद्यको "वृत्तगन्धि" कहते हैं ॥ ३३१ ॥

उत्कलिकाप्राय—दीर्घ समाससे युक्त गद्यको "उत्कलिकाप्राय" कहते हैं ।

चूर्णक—चोड़े (दो या तीन पदोंके) समासवाले गद्यको "चूर्णक" कहते हैं ।

मुक्तकका उदाहरण—"गुरुर्वचसि पृथुरसि" इत्यादि ।

वृत्तगन्धिका उदाहरण—"समरकण्डूल" इत्यादि । युद्ध करनेके लिए खोजली

‘समरकण्डूल’ इति च प्रथमाक्षरद्वयरहितस्तस्यैव पादः :

उत्कलिकाप्रायं यथा ममैव—‘अणिसविसुमरणिंसिदसरविसरविदलि-
दसमरपरिगदपवरपरबल—’ इत्यादि ।

चूर्णकं यथा मम—‘गुणरत्नसागर ! जगदेकनागर ! कामिनीमदन !
जनरञ्जन !’ इत्यादि ।

कथायां सगमं वस्तु गद्यं रेव विनिर्मितम् ॥ ३३२ ॥

तस्य या विच्छिन्नी (मोर्वी), तस्याः टङ्कारः (टमिति ध्वनिः) तेन उज्जगरितं
(विवोधितम्) वीरिनागरं (शत्रुपुरम्) येन, तत्सम्बुद्धौ । नगरपदेन नगरस्थजना
लक्ष्यन्ते । “नागरे”ति पाठे उज्जगरिताः शत्रुनागराः (शत्रुपुरवासिनः) अयमर्थः ।

प्रकृत उदाहरणे वृत्तगन्धित्वं साधयति—प्रव्रति । तस्यैव = अनुष्टुप्बत्तस्यैवेति ।

उत्कलिकाप्रायमुदाहरति—प्रणिसेति । ‘अणिसविसुमरनिशितसरविसर
विदलितसमरपरिगतपवरपरबल—’ इति संस्कृतच्छाया । कश्चित्कञ्चिच्छुरवरं संबोध-
यति—अनिशम् (अदिरतं यथा तथा) विसुमरः (विसृत्वरः) यः निशितराणां
(तीक्ष्णवाणानाम्) विसरः (समूहः) तेन विदलितानि (विमदितानि) समरपरि-
गतानि (युद्धप्रणतानि) प्रवराणि (श्रेष्ठानि) परबलानि (शत्रुसैन्यानि) येन
नरसम्बुद्धौ । अयं दीर्घसमासात्कलिकाप्रायत्वम् ।

चूर्णकमुदाहरति—गुणरत्नसागरेति । कश्चित्कञ्चिच्छुरवरं संबोधयति—
हे गुणरत्नसागर = गुणाः (दयादाश्रिण्यादिधर्माः) एव रत्नानि (मणयः) तेषां
सागरः (रत्नाकरः, उत्पत्तिस्थानत्वात्) तत्सम्बुद्धौ । हे जगदेकनागर = जगति
(लोके) एकनागरः (मुख्यपीठः) तत्सम्बुद्धौ । हे कामिनीमदन = कामिन्याः
(रमण्याः) मदनः (मदोत्पादकः) तत्सम्बुद्धौ । हे जनरञ्जन = जनानां (लोकानाम्)
रञ्जनः (अनुरागहेतुः) तत्सम्बुद्धौ ।

अत्राख्यसमासानां पदानां सर्वान्चूर्णकत्वम् ।

गद्यकाव्ये कथां लक्षयति—कथायामिति । कथायां = गद्यकाव्यविशेषे, सरसं =
शृङ्गारादिरसोपेतं, वस्तु = इतिवृत्तं, गद्यं रेव = वृत्तवन्धोञ्जितैः पदसमूहेरेव । विनि-
र्मितं = विरोचितं भवेत् ॥ ३३२ ॥

वाले निविड बाहुदण्डोसि फैलाये गये धनुकी प्रत्यन्ताके टङ्कारसे शत्रुनगरको जगाने
वाले (हे वीर !)

उत्कलिकाप्रायका—उदाहरण—“मणिसा” इत्यादि । निरन्तर फैलनेवाले
तीक्ष्ण वाणसमूहसे युद्धभूमिस्थित धेष्ठ शत्रुसैन्यको विमदित करनेवाले (हे वीर !) ।

चूर्णक—हे गुणरूप रत्नोंके सागर जगत्के एकमात्र नागरिक ! हे कामिनियों-
को मत्त करनेवाले ! हे मनुष्योंके अनुरागके कारण ।

कथा—कथामें शृङ्गार आदि रससे युक्त इति वृत्त गद्योंमें ही रचित होता है ॥ ३३२ ॥

कथाचिदत्र भवेदायां काव्यिकत्रापवक्त्रके ।

आदौ पद्यं नमस्कारः खलादेवृत्तकीर्तनम् ॥ ३३३ ॥

यथा—कादम्बर्यादि ।

आख्यायिका कथावत्स्यात्कवेर्वंशानुकीर्तनम् ।

अस्यामन्यकवीनां च वृत्तं पद्यं क्वचित्क्वचित् ॥ ३३४ ॥

कथांशानां व्यपच्छेद आश्वास इति बध्यते ।

आर्यवक्त्रापवक्त्राणां छन्दसा येन केनचित् ॥ ३३५ ॥

अत्र = अस्यां कथायां, क्वचित् = कुत्रचिदत्रे, आर्या = मात्रात्मकच्छन्दोबद्धं पद्यं; भवेत् । क्वचित्, क्वत्रापवक्त्रके = तदाख्यच्छन्दोविशेषपत्रके पद्ये, भवेताम् । तथा च आदौ = प्रारम्भे, पद्यं = छन्दोबद्धपद्यं; नमस्कारः = नतिः, देवादीनामिति शेषः, खलादेः = दुर्जनादेः; अप्राऽऽदिपदेन सज्जनपरिग्रहः । वृत्तकीर्तनं = चरित्रवर्णनं, भवेदिति शेषः ॥ ३३३ ॥

अत्राख्यायिकालक्षणस्थयोः कवेर्वंशानुकीर्तनमिति पदयोरपकर्षः । कथामुदाहरति— यथा कादम्बर्यादिः ।

आख्यायिकां लक्षयति— आख्यायिकेति । आख्यायिका = तदाख्यं गद्यकाव्यं, कथावत् = कथया तुल्यं, स्यात् = भवेत् । अनेन सर्वं पद्यार्थं लक्षणमिहाप्यनुवर्तते । विशेषमाह— कवेः = कवयितुः, वंशानुकीर्तनं = कुलाऽनुवर्णनं स्यात् । अस्याम् = आख्यायिकायाम्, अन्यकवीनां च = अपरकवितृणां च, वृत्तं = चरित्रं, वणिा स्यात् । क्वचित् क्वचित्, पद्यं च भवेत् ॥ ३३४ ॥

कथांशानाम् = आख्यानभागानां, व्यपच्छेदः = परिच्छेदः, आश्वास इति = आश्वास इति नाम्ना, बध्यते = निबध्यते । आर्या—वक्त्रापवक्त्राणाम् = आर्या-
आख्याच्छन्दसां मध्ये, येन केनचित् छन्दसा ॥ ३३५ ॥—

इसमें कहीं आर्या और कहीं वक्त्र और अपवक्त्रक छन्द होते हैं । शुद्धमें पद्योंसे देवता आदिको नमस्कार किया जाता है और दुर्जन आदिके चरित्रका वर्णन होता है ॥ ३३३ ॥

जैसे—कादम्बरी आदि ।

आख्यायिका—आख्यायिका कथाके समान होती है, इसमें काविके वंशका कीर्तन होता है, और अन्य कवियोंका चरित्र भी रहता है, कहीं कहीं पद्य भी रहता है ॥ ३३४ ॥

आख्यानके भागोंका परिच्छेद "आश्वास" नामसे निबद्ध होता है । आर्य वक्त्र, अपवक्त्र इन छन्दोंके मध्यमें जिस किसी भी छन्दसे ॥ ३३५ ॥—

अन्यापदेशेनाश्वासमुखे भाव्यथसूचनम् ।

यथा हर्षचरितादिः । 'अपि त्वनियमो दृष्टस्तत्राप्यन्यैरुदीरणात् ।'
इति दण्ड्याचार्यसूचनान् कोचन् आख्यायिका नायकेनैव निबद्धव्या' इत्याहुः,
तद्युक्तम् । आख्यानादयश्च कथाख्यायिकथारेवान्तर्भावान्न पृथगुक्ताः ।

यदुक्तं दण्डिनेन —

अत्रैवान्तर्भवन्ति शेषाश्चाख्यानजातयः ।' इति ।

एषामुदाहरणम् — पञ्चतन्त्रादि ।

अथ गद्यपद्यमयानि—

गद्यपद्यमयं काव्यं चम्पूरित्यभिधीयते ॥ ३३६ ॥

अन्यापदेशेन = विषयान्तरवर्णनच्छजन, आश्वासमुखे = आश्वासादिभाग,
भाव्यर्थसूचनं = भाविनः (अविषयतः) अर्थस्य (विषयस्य) सूचनं (ज्ञापनम्) भवेत् ।
आख्यायिकासुदाहरति—यथा हर्षचरितादिः, आदिपदेन दशकुमारचरितादीनां
परिग्रहः ।

मतान्तरं द्रुपयितुमुपक्रमते—अपीति । केचित्=आचार्या आख्यायिका नायकेनैव
निबद्धव्या (वाच्या) इति यत् आहुः, तद्युक्तम् । "अपी"ति काव्यादर्शकृद्दण्ड्या-
चार्यसूचनान् । अपि तु = किन्तु, तत्र = आख्यायिकारूपेण प्रसिद्धे गद्यकाव्ये, अन्यैरपि =
अपरेरपि नायकभिन्नवस्तुभिरपि उदीरणात् = कथनात्, अनियमोऽपि = आख्यायिका
नायकेनैव वाच्या" इति नियमाऽभावोऽपि इति दण्ड्याचार्यसूचनान् ।

आख्यानादयः कथं न लक्षिता इत्याशङ्क्य समाधत्ते—आख्यानादयश्चेति ।
अत्रैव = आख्यायिकायामेव । एषाम् = आख्यायिकादीनाम् उदाहरणं—पञ्चतन्त्रादि ।

अथ गद्यपद्यमयानि काव्यानि । तत्र चम्पूकाव्यं लक्षयति गद्येति । गद्यपद्य-
मयं = गद्यपद्यात्मकं, काव्यं, "चम्पूः" इति अभिधीयते ॥ ३३६ ॥

अत्र विषयके वर्णनके छलसे आश्वासके आदि भागमें आनेवाले विषयकी
सूचना होती है, जैसे हर्षचरित आदि ।

कुछ आचार्य "आख्यायिका नायकसे कही जानी चाहिए" ऐसा कहते हैं वह
अनुचित है, "अपि त्वनियमो दृष्टस्तत्राप्यन्यैरुदीरणात्"; ऐसा दण्डी आचार्यने कहा है ।
अर्थात् आख्यायिका नायकसे भिन्नजनोंसे भी कही गई है । अतः आख्यायिका नायकसे ही
कही जानी चाहिए ऐसा कोई नियम नहीं देखा गया है ।

आख्यान आदि कथा और आख्यायिकामें ही अन्तर्भूत हो गये हैं अतः वे पृथक्
नहीं कहे गये हैं । दण्डीने जो कहा है—"अत्रैवेति०" अर्थात् शेष आख्यानजातियां
आख्यायिकामें ही अन्तर्भूत हो जाती हैं ।

आख्यायिका आदिका उदाहरण है—पञ्चतन्त्रादि ।

गद्यपद्यमयकाव्यं चम्पूकाव्य-गद्यपद्यमयं काव्यको चम्पू" कहते हैं ॥ ३३६ ॥

यथा—देशराजचरितम् ।

गद्यपद्यमयी

राजस्तुतिर्विरुद्धमुच्यते ।

यथा—विरुद्धमणिमाला ।

करम्भकं तु भाषाभिर्विधिभाभिर्विनिर्मितम् ॥ ३३७ ॥

यथा मम—पौडशभाषामयी प्रशस्तिरस्तावल्त्री ।

एवमन्येऽपि भेदा उद्देशमात्रप्रसिद्धत्वादुक्तभेदानतिक्रमाच्च न पृथक्लक्षिताः ।

इति श्रीमन्नारायणचरणारविन्दमधुव्रतसाहित्याणवकणधारा-ष्वनिप्रस्थापन -

परमाचार्य-कविसूक्तिरत्नाकराऽऽष्टादशभाषाधारविलासिनीपुञ्जसाग्निष-

विग्रहिक-महापात्र-श्रीविश्वनाथकविराजकृतो साहित्यदर्पणे

दृश्यशब्दकाव्यनिरूपणो नाम षष्ठः परिच्छेदः ।

विरुद्धं लक्षयति—गद्यपद्यमयीति । गद्यपद्यमयी=गद्यपद्यात्मका, राजस्तुतिः=भूपालगुणकीर्तनं, “विरुद्धम्” उच्यते ।

विधिभाषामयं करम्भककाव्यं लक्षयति—करम्भकं त्यति । विविधाभिः=अनेकप्रकाराभिः, भाषाभिः, विनिर्मितं काव्यं “करम्भकम्” इत्यभिधीयते ।

काव्यभेदानुपसंहरति—एवमिति । अन्येऽपि = अपरेऽपि, भेदाः काव्य-विशेषाः । उद्देशमात्रप्रसिद्धत्वात् = उद्देशमात्रेण (नाममात्रकीर्तनेन) प्रसिद्धत्वात् (प्रख्यातत्वात्), उक्तभेदाऽनतिक्रमाच्च = उक्तभेदेषु (निरुक्तकाव्यभेदेषु) प्रसिद्धत्वात् (अनतिरिक्तत्वात् यथातथं तत्रेवाऽन्तर्भावाच्चेति भावः) न पृथक् लक्षिताः=पार्यक्येन नो लक्षणाऽङ्गिताः, मुख्यभेदाऽन्तःपातित्वादिति भावः ।

इति श्रीशेखराजशर्मप्रणीतायां षट्कलाऽभिप्रेत्यायां साहित्यदर्पण-

व्याख्यायां षष्ठः परिच्छेदः ॥

जैसे—देशराजचरित ।

विरुद्ध—गद्यपद्यमयी राजस्तुतिको “विरुद्ध” कहते हैं । जैसे—विरुद्धमणिमाला ।

करम्भक—अनेक भाषाओंसे रचित काव्यको “करम्भक” कहते हैं । जैसे ग्रन्थकारकी रची हुई सोलह भाषावाली—प्रशस्तिरस्तावली ।

इस प्रकार और भी भेद हैं, उद्देश मात्रसे प्रसिद्ध होनेमें पूर्वोक्त भेदसे अतिरिक्त न होनेसे भी उनका पृथक् लक्षण नहीं किया गया ।

साहित्यदर्पणके अनुवादमें षष्ठ परिच्छेद समाप्त हुआ ।

नवीनतम प्रकाशन

<p>सौन्दरनन्दं महाकाव्यम् । महाकवि अश्वघोष प्रणीतं 'शान्ति' संस्कृत एवं हिन्दी टीका सहित । डॉ० रमाशंकर त्रिपाठी</p>	<p>७५-००</p>
<p>जानकीहरणम् । कुमारदासविरचितम् । संस्कृत-हिन्दी व्याख्या सहित । व्याख्याकार-आचार्य भालचन्द्र पाण्डेय । १-२ सर्ग</p>	<p>२५-००</p>
<p>चम्पूरामायणम् । श्रीभोजराजसार्वभौमकृतम् । 'कल्याणी' संस्कृत-हिन्दी व्याख्या नोट्स सहित । व्याख्याकार-पं० रामनाथ त्रिपाठी शास्त्री । बालकाण्ड १२-००, सुन्दरकाण्ड १२-००, सम्पूर्ण.</p>	<p>४०-००</p>
<p>पातञ्जलयोगदर्शनम् । व्यासभाष्य सहित । सटिप्पण 'योगभाष्यचन्द्रिका' हिन्दी व्याख्या सहित । व्याख्याकार-डॉ० रमाशंकर त्रिपाठी</p>	<p>६५-००</p>
<p>मृच्छकटिकम् । सविमर्श 'भावप्रकाशिका' संस्कृत-हिन्दी व्याख्या सहित । व्याख्याकार-डॉ० जयशंकरलाल त्रिपाठी</p>	<p>६०-००</p>
<p>काव्यप्रकाशः । मम्मटभट्टविरचितः । सविमर्श 'रहस्यबोधिनी' हिन्दी व्याख्या सहित । व्याख्याकार-डॉ० गजानन शास्त्री मुसलगांवकर । सम्पादक- आचार्य पं० सत्यनारायण शास्त्री खण्डूड़ी । १-६ उल्लास</p>	<p>४५-००</p>
<p>प्रौढमनोरमा (सशब्दरत्न) । सविमर्श 'भावप्रकाशिका'-'भावबोधिनी' संस्कृत-हिन्दी व्याख्या सहित । व्याख्याकार-डॉ० जयशंकरलाल त्रिपाठी । पञ्चसन्ध्यन्त</p>	<p>५०-००</p>
<p>वाक्यपदीयम् (ब्रह्मकाण्डम्) । भर्तृहरि । श्रीवामदेवाचार्यस्य संस्कृत-हिन्दी 'प्रतिभा' व्याख्या समन्वितम् । संपा०-सत्यनारायण शास्त्री खण्डूड़ी</p>	<p>५०-००</p>
<p>कठोपनिषद् । शंकरभाष्यसहिता । मूलभाष्ययोः 'सरला' हिन्दी व्याख्या विभूषिता । व्याख्याकार-पं० कीर्त्यानन्द झा</p>	<p>२५-००</p>
<p>व्याकरण-महाभाष्यम् । पतञ्जलिमहर्षिप्रणीत । (पस्पशाह्निकम्) । 'प्रदीप' 'भावबोधिनी' हिन्दी व्याख्या सहित । हिन्दी-व्याख्याकार- डॉ० जयशङ्करलाल त्रिपाठी</p>	<p>१५-००</p>
<p>अभिज्ञानशाकुन्तलम् । महाकविकालिदासप्रणीतम् । 'ज्योत्स्ना' 'सरला' संस्कृत-हिन्दी व्याख्या सहित । व्याख्याकार-डॉ० सुधाकर मालवीय</p>	<p>६०-००</p>
<p>उत्तररामचरितम् । महाकवि भवभूति प्रणीत । 'शान्ति' संस्कृत-हिन्दी व्याख्या सहित । व्याख्याकार-डॉ० रमाशङ्कर त्रिपाठी</p>	<p>५०-००</p>
<p>पंचतन्त्रम् । विष्णुशर्मा विरचित । 'ज्योत्स्ना' 'मृदुला' संस्कृत-हिन्दी टीका सहित । व्याख्याकार-डॉ० सुधाकर मालवीय । मित्रभेद (प्रथम तन्त्र) ३५-००, मित्रसम्प्राप्ति (द्वितीय तन्त्र) १५-००, काकौलकीय तृतीय तन्त्र, लब्धप्राणांश (चतुर्थ तन्त्र) एवं सम्पूर्ण</p>	<p>शीघ्र</p>